

મહાત્મા પન્યાસ શ્રી ગંભીર વિજય ગણિ.

જન્મ—ચૈત્ર શુદ ૩. સ. ૧૯૦૦
સોનાગીર—ગ્વાલીઅર
યતિપણુ—સં. ૧૯૨૪.

સંવેગ દીક્ષા—સંવત્ ૧૯૩૧.
પન્યાસ પદારોહણ સ. ૧૯૪૮.
દેહ વિલય—પોસ વદ ૮. સ. ૧૯૬૯

The Bombay Art Printing Works, Fort

શ્રી

આનંદઘન પદ્ય રત્નાવળી

(પ્રથમ વિભાગ)

પચાસ પદનો શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને તેપર વિસ્તારથી વિવેચન

તૈયાર કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ,

બી, એ; એલ્ એલ્, બી સોલીસિટર

હાઇકોર્ટ એસ્પ્લેનેડ રોડ-કોટ મુંબઈ

'અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ'ના વિવેચન કર્ત્તા

योगः सर्वविपद्वल्ली, विताने परशुः शित ;
अमूलमंत्रतंत्रं च, कार्मणं निर्वृत्तिश्रियः

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય.

પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

સંવત્ ૧૯૭૧ સને ૧૯૧૮

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસમા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ
છાપી કોટ, સર્કલ, સાસુન બિલ્ડીંગ–મુબઈ.

શ્રી જૈ ધ. પ્ર. સભાએ ભાવનગરમા બ્હાર પાડી.

વંછે મોક્ષ કરે નહિ કરની, ડોલત મમતા વાઉમેં;
ચહે અંધ જ્યું જલનિધિ તરવો, બૈઠો કાણે નાઉમેં.
જઉ લાગ રહ્યો પરભાવમેં.

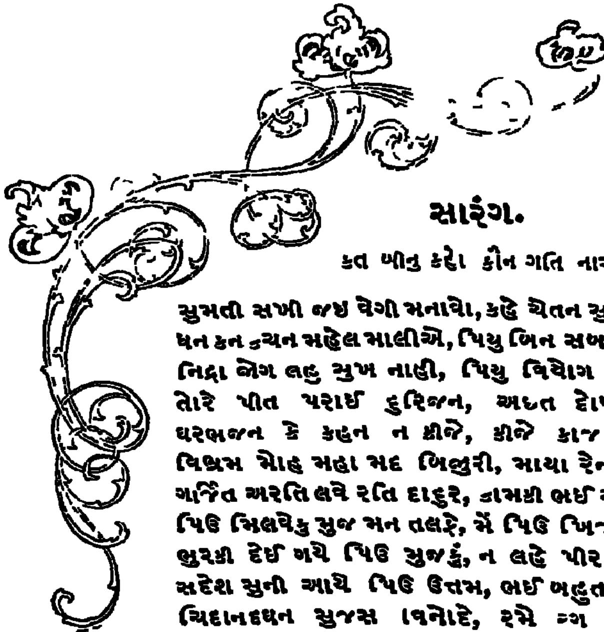
ગ્રંથાર્પણ.

અનેક ગુણગણાલંકૃત શ્રીમન્મુનિરાજ પંન્યાસ ગંભીરવિજય-
ગણિ—જેઓએ વિશિષ્ટ ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રાણીને બોધ આપી
જૈન પ્રજાપર ખાસ ઉપકાર કર્યો, જેઓએ આ પદોનો યથાર્થ
ભાવ સમજાવી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું ખાસ સાધન
યોજી આપ્યું અને જેઓનો આગમબોધ અતિ વિશિષ્ટ
હોઈ ભવ્ય પ્રાણીવર્ગને આનંદજનક અને બોધક
હતો તે મહાપુરૂષના નામ સાથે આ ગ્રંથ
જોડી મારા આત્માને કેટલેક અંશે
પવિત્ર, કૃતાર્થ અને અનૃણી
થયેલો માનું છું.

મૌક્તિક.

પ્રસિદ્ધકર્તા
શા. કુંવરજી આણંદજી.
શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર

સારંગ.

કંત બીનુ કહો કૌન ગતિ નારી

સુમતી સખી જઇ વેગી મનાવો, કહે ચેતન સુન પ્યારી. કંત૦ ૧
ધન કન કંચન મહેલ માલીએ, પિયુ બિન સબહી ઉજારી,
નિદ્રા જોગ લહુ સુખ નાહી, પિયુ વિયોગ તનુ જારી. કંત૦ ૨
તોરે પીત પરાઈ દુરિજન, અછત દોષ પુકારી,
ઘરભંજન કે કહન ન કીજે, કીજે કાજ વિચારી. કંત૦ ૩
વિભ્રમ મોહ મહા મદ બિજુરી, માયા રેન અંધારી;
ગર્જિત અરતિ લવે રતિ દાદુર, કામકી ભઈ અસવારી. કંત૦ ૪
પિઉ મિલવેકુ મુજ મન તલફે, મેં પિઉ ખિજમતગારી;
ભુરકી દેઈ ગયે પિઉ મુજકું, ન લહે પીર પીયારી કંત૦ ૫
સદેશ સુની આયે પિઉ ઉત્તમ, ભઈ બહુત મનુહારી;
ચિદાનંદઘન સુજસ વિનોદે, રમે રંગ અનુસારી. કંત૦ ૬

યશોવિજય.

પદ અનુક્રમણિકા.

પ્રસ્તાવના.

આનંદઘનજી મહારાજનાં પદો તરફ બહુ જ માનની લાગણીથી જોવામાં આવે છે. જૈન અને જૈનેતરો તેને બહુ આનંદથી ગાય છે અને તે પદો ગાતી વખત અપૂર્વ માનસિક સુખ અનુભવે છે તે અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવ્યું હતું. આ પદો જિનમંદિરમાં તથા અન્ય ધાર્મિક પ્રસંગે ગવાતાં સાંભળ્યાં હતાં, પરંતુ એક પ્રસગે તે વાંચવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જણાયું કે તે પદો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેવાં નથી. તે સમજવા માટે શાસ્ત્રશૈલીનું ઘણું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને શ્રી આનંદઘનજીની ભાષા સમજતા હોય તેવા સાક્ષરની મદદની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ સમજાયું. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે તેનો લાભ લેનારા કરતાં પણ આવાં પદોનો શ્રવણ મનન દ્વારા લાભ લેનારા વિશેષ મળવા સંભવિત ધારી તેની અર્થ-ગવેષણા કરવા માંડી. દરમ્યાન સંવત્ ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર-વૈશાખની ઉનાળાની રજાના વખતમાં શ્રી ભાવનગર જવાનું થતાં ત્યાં શાંતમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજના શિષ્ય પન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજય-ગણિ જેઓનું આગમનું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અનેક પ્રસંગે થયું હતું તેઓને આ પદના અર્થો સંભળાવવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી, તેઓએ જરા ઇચ્છા બતાવી તેથી બીજે દિવસે છાપેલ પુસ્તકની બે કોપી લઈ તેઓ પાસે ગયો. તેઓએ પ્રથમ ત્રણ પદ સમજાવ્યાં તેમાં બહુ જ આનંદ થયો. શાસ્ત્રશૈલીના જ્ઞાન સાથે વાત ઉપરથી જણાયું કે આનંદઘનજી મહારાજે જે દેશમાં બોલાતી ભાષા વાપરી છે તે દેશના પોતે પણ સંસારીપણામાં વતની હતા; એ હકીકતથી અને ખુલાસા સંતોષકારક થતા હોવાથી બીજા દિવસે સવારનો ટાઇમ મુકરર કરી પદપરનું વિવેચન આગળ ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી જે તેઓએ બહુ કૃપા કરી સ્વીકારી. તેનો લાભ લેવામાં મારી સાથે મારા મિત્રો અને સ્નેહીઓ જોડાયા અને લગભગ પંદર જિજ્ઞાસુઓનો નિયમિત વર્ગ ત્રીજા દિવસથી શરૂ થઈ ગયો. મહારાજશ્રી જેટલું બોલતા હતા તે સર્વ ત્યાં જ લખી લેવાનો મે નિયમ રાખ્યો હતો અને ઘરે જઈ

વિસ્તારથી વિવેચન કથિત અર્થાનુસાર નોટમાં લખવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. મારી સાથેના સહાધ્યાયીઓ પણ બનતી નોટ લખી લેતા હતા અને મારી નોટ ઉતારી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને કેટલાકે તેમ કર્યું પણ હતું. તે નોટોમાંથી એક નોટ મુનિરાજ બુદ્ધિ-સાગરજીને મળી અને તેને જોઈને તેઓએ શ્રીમદ્‌નાં પદોનો ભાવાર્થ લખ્યો છે એમ તેઓશ્રીના લેખથી જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી નિયમિત અર્થ વિવેચનનું કામ ચાલ્યું, અનેક શંકાઓ પૂછાણી તેના સવિસ્તર ખુલાસા ઉક્ત મહાત્માએ આપ્યા અને તેઓએ જે જે બતાવ્યું તે સર્વ ત્યાં બેસીને જ લખી લીધું મહા-રાજશ્રી પાસે બેસીને લખી લીધેલ નોટ મારી પાસે હજુ પણ જાળવી રાખેલી છે. એ રીતે પચાસ પદના અર્થ વિવેચનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું પરિણામ આ પુસ્તક છે. ત્યાર પછી મારે મુંબઈ આવવાનું થતાં વર્ગવ્યવસ્થા બંધ પડી ગઈ, પણ ત્યાર પછી એક બીજે પ્રસંગે મારા મિત્ર મી૦ નરોત્તમદાસ ભાણજીએ બાકીનાં પદોનો અર્થ મહા-રાજશ્રી પાસે સાંભળી લખી લીધો છે તેમની નોટ મને મળી શકે તેમ છે જેનો ઉપયોગ હવે પછી આ પદના બીજા વિભાગમાં કરવા વિચાર રાખેલો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પંન્યાસજી મહારાજ શ્રીગંભીરવિજયજી જે અર્થ બતાવતા હતા અને વિવેચન કરતા હતા તેનાપર સંપૂર્ણ વિવેચન-ભાવદર્શક તે જ દિવસે પૂરતો વખત મેળવી લખી લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી અને તે વિવેચન લખતાં જો કાંઈ શંકા રહી જાય તો પૂછવાનું કાર્ય બીજે દિવસે શરૂઆતમાં વર્ગશિક્ષણ વખતે થતું હતું. ગરમીની રજાનો આવો સારો ઉપયોગ થવાથી મનમાં બહુ આહ્લાદ થતો હતો અને મારા સર્વ સહાધ્યાયીઓ પણ મહારાજ-શ્રીના અર્થ બતાવવાના ચાતુર્ય અને વિચારબળને માટે બહુ વખાણ કરતા હતા. અભ્યાસીમાંના ઘણાખરા પોતાની શંકાઓ પૂછીને વિષ-યનો એટલો નિષ્કર્ષ કરતા હતા અને મહારાજશ્રી દરેક પ્રશ્નની બાબતમાં એટલા સુંદર ખુલાસા કરતા હતા કે જિજ્ઞાસુઓને આ વિવે-ચનમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય તો તે તેનું પરિણામ માની, તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. જે મહાત્મા પુરૂષે પોતાનું આખુ જીવન ધર્મકાર્યમાં

ગાળ્યું હતું, જેમનો શાસ્ત્રબોધ આ કાળમાં એકમતે અતિ ઉચ્ચ મનાતો હતો અને જેઓનું ચારિત્ર વિશુદ્ધ અને ક્રિયાજ્ઞાનયુક્ત મનાતું હતું તેઓના એક એક શબ્દ મહા અર્થઘટના યુક્ત નીકળે એ સહજ સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

સંવત્ ૧૯૬૭ ના ગરમીના સમય પછી મુંબઈ આવી પદના અર્થ વિવેચનપર વધારે વિસ્તારથી વિવેચન લખી રાખવા ઇચ્છા થઈ. આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળાં પદો ઉપર વિવેચન કરવા સાટે યોગ અને અધ્યાત્મ સંબંધી બહુ વિશાળ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા લાગી તેથી એક બાજુએ વાંચન અને બીજી બાજુએ મનન કરવાનું શરૂ કર્યું. અર્થવિચારણા કરવા સાથે શ્રી હેમચદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, શુભચંદ્રાચાર્યનો જ્ઞાનાર્ણવ, પાતંજલનું યોગદર્શન, વિવેકાનંદનો રાજયોગ, ઉપાધ્યાયજીની દ્વાત્રિંશત્દ્વાત્રિંશિકા, હરિભદ્રસુરિનાં યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ વિગેરે યોગ અધ્યાત્મનાં પુસ્તકો જે પૂર્વે સામાન્ય રીતે જોયાં હતાં તેનું સવિશેષ અવલોકન કર્યું, તેપર વિચાર કર્યો, જૈનયોગ અને અન્ય યોગની તુલના કરી, ઉપરોક્ત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ તથા તેને અનુસારે લખાયલી યોગદૃષ્ટિની સઝાય વિગેરે જોયાં અને વચ્ચે વચ્ચે પદોનું અર્થચિંતવન કરી કાંઇક લેખનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. અકેક પદપર બની શકતો વિચાર કરી તેને માટે ગ્રન્થો વાંચવાયોગ્ય લાગે તે વાંચી જ્યારે મનમાં સંતોષ થાય ત્યારે જ વિવેચન લખવાનું કાર્ય કરવાની ધારણાને બનતે અશે આખા પુસ્તકલેખન દરમ્યાન સ્વીકારી છે અને તેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારોને બનતાં સુધી આ પુસ્તકવિવેચનમાં સ્થાન આપ્યું નથી.

આવી રીતે જેટલું બની શકે તેટલું ઉપયોગી વિવેચન કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી, જેને પાર પાડવા બનતી કોશીશ કરવામાં આવી છે. તૈયાર કરેલ છેવટનું વિવેચન તપાસી જોવા માટે મારા કાકા શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજીને સોપવામાં આવતું હતું. તેઓ શાસ્ત્રશૈલી તથા ભાષાના જાણકાર હોવાથી વિવેચનવિભાગમા મોટો ફેરફાર સૂચવતા હતા. તેવી રીતે તૈયાર થયેલ કોપી પન્યાસજી શ્રીમદ્ આનંદસાગરજીને તેઓ જ્યાં સ્થિત હોય ત્યાં પોસ્ટદ્વારા મોકલવામાં

આવતી હતી. શાસ્ત્રશૈલીના પૂર્ણ વેત્તા અને આગમ તથા ન્યાયના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનના હાથમાંથી વિવેચન પસાર કરાવવાની ખાસ જરૂર હતી, કારણ કે યોગ કે અધ્યાત્મના વિષયમાં શાસ્ત્રશૈલીને બાધ કરનાર એક પણ વચન નીકળે તો મહા હાનિ કરનાર થઈ પડે એ વાતનો મનમાં નિર્ણય હતો. પરોપકારબુદ્ધિથી તે મહાત્માએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત કાઢી અનેક જગોપર સુધારણા કરી આપી વિવેચનને શાસ્ત્રાનુસાર કરી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે તેઓશ્રીનો અને મારા પૂજ્ય કાકાશ્રીનો આ પ્રસંગે ખાસ ઉપકાર માનવાની તક લેવામાં આવે છે. મારો એવો અંગિત અભિપ્રાય છે કે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ લખાયલું એક વચન પણ અત્યંત નુકશાન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સો પૃષ્ઠમાં નેવું પૃષ્ઠ ઉપયોગી હોય તો તેટલા પૂરતો તો લાભ થાય–એ વાત મને યોગ્ય લાગતી નથી. મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે શૈલી વિરૂદ્ધના દશ પૃષ્ઠો નેવું પૃષ્ઠો કરતાં વધારે નુકશાન કરે છે અને એવાં પુસ્તકથી લાભનો સંભવ જ રહેતો નથી. ગમે તે પ્રકારે પ્રેસમાં પુસ્તક મોકલી આપનાર અવ્યવસ્થિત વિચારના લેખકોને અને તેવા પુસ્તકો વાંચનારને કદાચ આ વાત પસંદ ન આવે એ બનવાજોગ છે, પરતુ બનતી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનું યોગ્ય દોહન થવું જોઈએ એ સબંધમા તો કોઈનો જૂદો મત પડે એમ સંભવ લાગતો નથી. આવી રીતે તૈયાર કરેલ વિવેચન છપાવી જાહેર પ્રજાના ઉપયોગ માટે બહાર પાડ્યુ છે તે કરેલ ધારણામાં કેટલે અંશે ફળીભૂત થયેલ છે તે વિચારવાનુ કાર્ય વાચનારાઓનું અથવા ટીકાકારોનું છે.

અર્થવિવેચન વિભાગમા કોઈ કોઈ પ્રસંગે બહુ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. નયનિક્ષેપપર પાંચમા પદમાં, યોગસંબંધમાં છઠ્ઠા પદમાં અને દર્શન સંપ્રદાયોપર ચાળીશમા પદમાં ખાસ વિવેચન તે તે વિષયોનો અભ્યાસ કરીને લખવામાં આવ્યું છે. એમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે જે અપૂર્વ ગ્રંથોમાં તે વિષય ચર્ચેલા છે તે વાંચવા વિચારવાનો સમય ઘણા વાંચકોને મળી શકતો નથી અને આધુનિક ગુજરાતી ભાષામા તેનુ વિવેચન હોય તો શાસ્ત્રાવગાહનરૂચિ થવી સભવિત છે તેથી ટુંકામાં પણ મુદ્દાસર વિવેચન એ વિષયોપર કર્યું છે. એવા ગહન વિષયોની રેષા માત્ર પણ ચીતરી શકાય તે પુસ્તકના કદના

પ્રમાણમાં બનવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ જે દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે શાસ્ત્રમનનની જિજ્ઞાસા થવાના ઉદ્દેશથી જ કરવામાં આવ્યો છે અને તે કાર્ય જો અલ્પાંશે પણ થયું હોય તો તે આનંદપ્રદ છે. ઘણા પ્રાણીઓ એવા વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી શકે પણ નહિ તેઓને આવું દિગ્દર્શન જેટલું વિવેચન પણ લાભ કરનારૂં થાય એમ લાગે છે. આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળાં પદો ઉપર સારી રીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે અપૂર્વ વિદ્વાનના એક એક વાક્યમાં અર્થચમત્કૃતિ રહેલી હોય છે. ભાવપૂર્ણ પદોના પ્રત્યેક વાક્યપર એટલું વિવેચન થઈ શકે તેમ છે કે અત્ર જેટલું લખાણ કર્યું છે તે અત્યંત અલ્પ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જરાપણ નથી. એક પાંચમા કે છઠ્ઠા પદપર જ જો સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવે તો આવાં અનેક પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. આવાં અપૂર્વ અર્થઘટનાવાળાં પદોના વિવેચનમાં જેમ જેમ શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ વધારે અર્થસ્ફુરણા થાય તેમ છે. વિશેષ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવ થયા પછી સુમારે દશ વરસ પછી તદ્દન નવીન વિવેચન આ જ પદોનું કરવા ધારણા છે અને એમ લાગે છે કે વિષય કષાયાદિની મંદતા થયા પછી શાંત અવસ્થામાં કદાચ વધારે સુંદર વિવેચન લખવાનું બની શકશે.

આ વિવેચનમાં શબ્દાર્થ, અક્ષરાર્થ અને ભાવાર્થનો ક્રમ જાળવવામાં આવ્યો છે. જેઓને વિવેચન વાંચવાની જરૂર, અવકાશ કે અપેક્ષા ન હોય તે અર્થવિચારણા કરી શકે તેથી માત્ર શબ્દાર્થ પણ નોટમાં આપ્યો છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે કેટલાક સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા પ્રાજ્ઞ પુરૂષોને વિવેચન વાંચવાની જરૂર ન હોય તો તેઓ તેમ પણ કરી શકે. વળી એકલું ગાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેને એક ગાથા પછી બીજી ગાથા પ્રાપ્ત કરતાં વચ્ચે પૃષ્ઠો મૂકી દેવાં પડે અને ગાવાના લયમાં ભંગ પડે એ સ્થિતિ વિવેચન છપાઈ ગયા પછી જણાઈ અને એમ થતાં કર્ત્તાના મૂળ ઉદ્દેશને ખામી આવે એમ લાગ્યું તેથી પુસ્તકને છેડે પચાસે પદો મૂળ સ્વરૂપે પણ આપી દીધાં છે કે જેનો ઉપયોગ ગાનાર બહુ સારી રીતે કરી શકશે. આથી પુસ્તકમાં થોડાં પૃષ્ઠોનો

વધારો થયો છે અને તેથી કાંઈક પુનરાવર્તન જેવું પણ થયું છે, પરંતુ તેમ કરવું ઉપર્યુક્ત કારણથી અતિ આવશ્યક છે એમ એક વિદ્વાન્ મિત્રનો સ્વાધીન મત હોવાથી તેમ જ હાલમાં લાંબી ટીકાવાળા ગ્રંથ માટે પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થયેલ હોવાથી અત્ર તેમ કરવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. એ ખાસ વધારામાં મૂળમાં જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે જ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેથી પાઠાંતર માટે તો વિવેચન તરફ જ જોવાની જરૂર રહેશે.

મુંબઈ નિવાસી અને જૈન ગ્રંથો છપાવવાની બાબતમાં પહેલ કરનાર શ્રાવક ભીમશી માણેકે 'આનંદઘન અને ચિદાનંદ બહુતેરી'ના નામથી એક બુક છપાવેલ છે. એ પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે છાપ્યું છે પણ તેમાં બહુ અશુદ્ધિ જોવામાં આવી. આથી આ પદોની ચાર પ્રતો મેળવી. એક બહુ શુદ્ધ પ્રત મુનિરાજશ્રી ભક્તિવિજયજી (શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પ્રશિષ્ય) તરફથી મળી હતી અને બે પ્રતો મુ. લક્ષ્મીચંદ ઘેલાભાઇએ શ્રી પાલીતાણાના અબાલાલજીના ભંડારમાંથી લઇને મોકલી આપી હતી. એક ચોથી પ્રત પુસ્તકના આકારમાં લખેલ એક યતિ પાસેથી મળી હતી. એ ચાર પ્રતો ઉપરથી મૂળ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. એમાં જ્યા જ્યાં પાઠાતરો મૂકવા યોગ્ય લાગ્યા ત્યાં ત્યાં મૂકયા છે. પાઠાંતરો નોટમાં લખવાનું ખાસ કારણ એ છે કે આ પદો ગાન કરવાયોગ્ય છે અને ગાન કરતાં એકાદ અક્ષર વધવા ઘટવાથી લય ત્રુટી જાય તો કર્તાને જ જાણે લયનું પૂર્ણ જ્ઞાન નહોતું એવો આક્ષેપ આવી જાય. આથી જ્યા લયને આઘાત અથવા અસર કરે એવા પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા છે ત્યાં તેને બનતાં સુધી નોટની અંદર જ લખવામાં આવ્યા છે. અર્થવિચારણામા પણ પાઠાંતરનો મોટો ઉપયોગ છે અને કેટલાક પાઠાંતરો તો અર્થમાં મોટો ફેરફાર કરે છે. કેટલાક પાઠાંતરોનો અર્થ ન બેસવાથી લેખકો તેને ફેંકી દે છે એથી ભવિષ્યમાં બહુ નુકશાન થાય છે; તેથી બનતાં સુધી સર્વ પાઠાતરો નોટમાં લખવામાં આવ્યા છે. જો કે આ સ્થળે આનંદઘનજીના હસ્ત લખેલી કે તેઓના સેવકોની લખેલી પ્રતિ મળી હોત તો કંઈ પણ કહેવાનું રહેત નહીં, પણ તે ન મળવાથી આ પ્રયત્ન કરવાયોગ્ય અને ઉપયોગી લાગ્યો છે.

ખુદ આનંદઘનજીની કૃતિ, ગાન, પદનો ઉચ્ચ આશય વિગેરે મૂળ પુસ્તકને અંગે પ્રાપ્ત થતી હકીકતપર ઉપોદ્ઘાતમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેથી અત્ર તેપર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વિવેચનને અંગે મને જે મદદ મળી છે તેમાં બે ટબાવાળી પ્રતો છે. એક પ્રતમાં પચીશ પદનો ટબો લખેલો છે જેમાંનાં આ પચાસ પદમાંથી *સત્તર પદ આવેલાં છે. આ પ્રત બહુ શુદ્ધ છે. જો કે તેની ભાષા મારવાડીને મળતી છે પણ પ્રયાસ કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે. ટબો લખનાર કોણ છે તે સમજાતું નથી, કારણ કે ટબાકારનું નામ પ્રાપ્ત થતું નથી અને મારી પાસે જે પ્રત આવી તેમાં માત્ર ૧૭ પાનાં હતાં અને પ્રત અપૂર્ણ હતી. કદાચ પ્રતના છેવટના ભાગમાં ટબો કરનારનું નામ આપવામા આવ્યું હોય તો મને માલૂમ નથી. જે જે પદોપર ટબો આપવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેની મદદ સપૂર્ણ રીતે લીધી છે અને ટબાકારનો આશય વિવેચનમા સર્વ જગોપર બનતી રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. બાકીનાં પદોપરના ટબાની કોપી પણ કરાવી રાખી છે જે હવે પછી આ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે. બીજી ટબાવાળી પ્રત સંપૂર્ણ છે. એમાં આ પચાસ પદોમાથી માત્ર ૯, ૧૭, ૩૨ અને ૫૦ મા પદપરજ ટબો છે. એ પ્રતનો ટબો લખનાર અને પ્રથમ જણાવેલી પ્રતનો ટબો લખનાર એકજ પુરૂષ જણાય છે, કારણ કે અર્થવિવરણમાં જે જે શબ્દો વપરાયા છે તે લગભગ સરખા છે, છતાં આ પ્રત વિશેષ શુદ્ધ અને કાંઇક વધારે વિસ્તારવાળી છે. આ પ્રતની પણ કોપી કરાવી રાખી છે. પ્રથમ પ્રતમાંહેનાં બાકીનાં આઠ પદોનો ઉપયોગ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમાં થશે. ભાષાના અને શૈલીના જાણનાર કોઈ મહાત્માએ આ ટબો લખેલો છે તેથી તે બહુ ઉપયોગી છે. ટબાકારને પણ કોઈ કોઈ જગોએ લખવું પડ્યું છે કે 'આનદઘન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શકયા નથી.'

વિવેચનને અંગે આ ઉપરાંત સદરહુ ટબા અનુસારે લગભગ ટબા જેટલા જ પદોનું વિવેચન લખેલું મારા જોવામા આવ્યું હતું

* પદ ૯, ૧૧, ૧૭, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૫૦ એ સત્તર પદપર ટબો આ પ્રતમાં છે.

અને પ્રાયે તે ટબા અનુસાર હોવાથી અને ટબાકાર તરફથી થયેલ પ્રયત્નનો સીધો લાભ મને મળેલો હોવાથી તેનો બહુ ઉપયોગ કરવો પડ્યો નથી. આ ઉપરાંત દરેક પદ વાંચતી વખતે જે જે ભાવ મને સ્ફુરતા હતા તે ઝળકાવવા માટે અન્ય પુસ્તકો વાંચી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરી અને પત્રદ્વારા માહેતી મેળવી વિવેચનને બને તેટલું ઉપયોગી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આનંદઘનજી મહારાજનો આશય કેટલો બધો વિશાળ, ગંભીર અને વિસ્તૃત છે તે બતાવવા માટે એક જ દાખલો પૂરતો થઈ પડશેઃ જ્ઞાનસારજી જેઓ પોતે પણ યોગાભ્યાસી હતા તેઓ આનંદઘનજીની ચોવીશીપર ચાળીશ વરસ સુધી વિચાર કર્યા પછી છેવટે જ્યારે શરીરસ્થિતિ ટકવાની અસ્થિરતા જણાણી ત્યારે વિચારનું પરિણામ લખી ગયા અને તે પ્રમાણે તે ચોવીશીનો અર્થ છપાઈને બહાર પડેલો છે. આવા ત્યાગવૈરાગ્યવાળા અને યોગના અભ્યાસી ચાળીશ વરસની વિચારણા પછી લખેલા ચોવીશીના ભાવાર્થના ઉપોદ્ઘાતમાં લખે છે કે—

> બાળક બાહુ પસારીને, કરે ઉદધિ વિસ્તાર;
> આશય આનંદઘન તણો, અતિ ગંભીર ઉદાર.

આવા અસાધારણ શબ્દોમાં આનંદઘનજીના આશય માટે વૈરાગ્યરસમાં લીન થયેલા જ્ઞાનસારજી લખે છે. એ ઉપરથી સાર એટલો નીકળે છે કે જ્યારે ચાળીશ વરસની સતત વિચારણા પછી અને વૈરાગી જીવન પછી પણ જ્ઞાનસારજીને તેઓશ્રીની કૃતિના અર્થને કાગળ ઉપર લખવાની વાતમાં એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગી અને તે પ્રયત્નને बालोऽपि किं न निजबाहुयुगं वितत्य, विस्तीर्णतां कथयति स्वधियाम्बुराशे. બાળક પોતાના બાહુને પસારીને કહે કે 'સમુદ્ર આવડો મોટો છે' એના જેવો લાગ્યો ત્યારે પછી અતિ ગંભીર આશયવાળાં તેમના કરેલા પદોનું સંસારના અનેક બંધનમાં રચેલપચેલ મારા જેવો એક સામાન્ય માણસ વિવેચન લખે તેને માટે શું કહેવું તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધંધા તથા સંસારને અંગે અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વિકારમય જીંદગીમાં દિવસનો મોટો ભાગ ગાળનાર આવા ઉત્તમ પદપર વિવેચન કરવાને અધિકારી પણ ગણી શકાય કે નહિ? એ પ્રશ્ન અનેક વાર મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને હજુ તે શંકાનું સંતોષકારક સમાધાન થયું

નથી; છતાં ગુરૂમહારાજે કૃપા કરી જે અર્થવિચારણા બતાવી છે તે અતિ ઉપયોગી જણાયાથી અને જાહેર પ્રજાને તેનો લાભ મળે તો પ્રયાસનું એક રીતે પણ સાર્થક્ય છે એમ ધારી આ પદ-પર વિવેચન ગુરૂદર્શિત માર્ગપર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેને જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ સ્વ પર લાભના હેતુએ કરી છે. એમાં જે જે સ્ખલનાઓ થઈ હોય તેને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે, કારણ કે નયગર્ભિત વચનને એકાંતમાં ખેંચી જવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ પદોમાંનું કોઈ પણ વચન લેતાં તે વાત જણાઈ આવે તેમ છે. વળી એવી સ્ખલનાઓ થવી પણ સંભવિત છે. કોઈ વખત આનંદઘનજી મહારાજના આશયને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તેમના અંગિત વિચારોથી તદ્દન ઉલટી બાજુએ પણ ચાલ્યા જવાનું બને; પરંતુ એમ ન બને તેટલા માટે ઉપરોક્ત સ્વીકારાયલા વિદ્વાનોને આ વિવેચન બતાવી બનતી સ્ખલનાઓ દૂર કરવા તત્પરતા રાખી છે, છતાં આશય સમજવાની અસમર્થતાને લીધે અને વિષય ઝળકાવવાની અશક્તિને લીધે પ્રમાદ થયો હોય તો તે ક્ષતવ્ય ગણવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

વિવેચન સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો તો કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે આવા મહાન્ પુરૂષોના એકેક વાક્યના ગર્ભમાં બહુ હકીકત સમાયલી હોય છે. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ લેખકો વચ્ચે તફાવત મુખ્યત્વે કરીને એ જ હોય છે કે જ્યારે સામાન્ય લેખકો એકને એક વાતનું પીંજણ નકામું કર્યા કરે છે અને જ્યારે તેના લખેલાં મોટાં પચીશ પાનાંના લેખનો કે બે કલાકના ભાષણનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર એક કે બે પંક્તિમાં સમાઈ જાય છે અથવા એક કે બે મિનિટથી વધારે વખત બોલવામાં લેતા નથી ત્યારે વિશિષ્ટ લેખક અથવા વક્તાના એક વાક્યમાં એટલું બધું અર્થગૌરવ અને ગૂઢાર્થનું તત્ત્વ રહેલ હોય છે કે તે સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાધારણ વાક્ય જેવું લાગે પણ તેપર જેમ જેમ વધારે પરામર્શ થાય તેમ તેમ અનેક નવીન વાતો સ્ફુરી આવે અને તે કહેતાં અથવા લખતાં પુષ્કળ વખતનો વ્યય કરવો પડે. આ પદોની વિચારણા કરતાં સહૃદય વાચકને એમ થવું સંભવિત છે તેથી તેવી કોઈ નવી

સ્ફુરણા થાય તો તે મને જણાવવા કૃપા કરવી. આયંદે તેનો ઉપયોગ કરવાની સાવધાનતા રાખવામાં આવશે.

દરરોજ સવારના સામાયિક કરવાના નિયમનું આ પરિણામ છે, મારા અતિ વ્યવસાયી ધંધામાં મને તે ઉપરાંત પદપર વિવેચન લખવાનો કે તેપર વિચાર કરવાનો અવકાશ બહુધા મળ્યો નથી. તે ઉપરાત પદને અંગે મારે ઘણા પુસ્તકોનો નિયમસર અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી છે અને તેથી મને લાભ ઘણો થયો છે, પણ પદને બહાર પાડવાનું જાહેર કર્યા પછી વખત તેજ કારણથી વિશેષ થયો છે.

યોગના વિષયનો હું અધિકારી નથી, અભ્યાસી પણ નથી, યોગપ્રક્રિયા કરી જાણતો પણ નથી અને યોગને અંગે પુરાણાં પુસ્તકોમાથી હકીકત મેળવવા ઉપરાત સીધી રીતે હું કાંઈ પણ પ્રકાશ પાડી શકું એવો મારો દાવો પણ નથી. આ પદો બહુધા યોગનાજ છે અને તેથી મહાત્મા પુરૂષોએ બતાવેલ યોગના વિષયપર અભ્યાસ કરી પ્રકાશ પાડવા યત્ન કર્યો છે તેના અભ્યાસી મને વિશેષ માલૂમ ન પડવાથી બહુ સતોષકારક રીતે લેખ લખી શકાણો નથી. છતાં જે કાંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે જાહેર પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવા ધૃષ્ટતા કરૂ છુ એમ જ્ઞાનસારજીના સદરહુ શબ્દોમાં કહી શકાય તેમ છે.

આ પદો સગીતના શોખીનને અતિ ઉપયોગી છે. પ્રભાત કે રાત્રીનો શાત સમય હોય તે વખતે આ પદોને મનનપૂર્વક ગાવાથી બહુ આનદ થાય તેમ છે. એ પદના અર્થગૌરવ અને પદલાલિત્યપર જેમ જેમ વિચારણા કરવામાં આવશે તેમ તેમ પદની અદર રહેલ આત્માનુભવ પ્રકટ થશે. એને વારવાર પુનરાવર્તન કરી વાચવાની, મનન કરવાની જરૂર છે. વાર્તાનાં પુસ્તક અથવા વર્તમાન સમાચારના લેખો પેઠે ઉપર ઉપરથી વાચી જવાથી કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થવો સભવિત નથી એમ તો કહી શકાય નહિ પણ જે મહાન્ લાભ તેના ગર્ભમાં રહ્યો છે તેનો અંશ પણ મળશે નહિ એમ કહેવું યથાર્થ છે. ગાન ગાતી વખત પણ તેની યોગ્ય સામગ્રી સાથે હોય તો બહુ આનંદ થાય તેમ છે. શાસ્ત્રકાર દ્રવ્યપૂજાના અધિકારીને ગીત વાજિત્રમા અનંતગણુ પુણ્ય કહે છે તેનુ કારણ એમ જણાય છે કે તે વખતે આત્મધ્યાનમા એકતા અને આગળ વધતાં લય થવા સભવ

છે. આવા હેતુથી આ પદના દરેક લયનાં નોટેશન સાથે આપવા ઇચ્છા હતી અને તે માટે કુશળ ગાયકો સાથે ગોઠવણ કરી હતી, પરંતુ કેટલાક સંયોગોને લઇને એ ઇચ્છા પાર પડી નથી. લગભગ મોટા ભાગનાં પદો અસલ રાગ અને રાગિણીમાં હોવાથી સંગીતશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તેમાં બહુ આનંદ આવે તેમ છે. એની સાથે જ્યારે અર્થવિચારણા કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે ગાન વખતે અપૂર્વ લય થવા સંભવ છે. ગાન ગાતી વખત તો અર્થ વાંચવાનું બને નહિ પણ એક વાર અર્થવિચારણા કરી ગાન સંગીતના સાજ સાથે ગાવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવશે તો આનંદઘનજીનાં પદોમાં એવું શ્રુતિપટુત્વ છે કે તે શબ્દોનો ધ્વનિ કર્ણમા નિરંતર થયા કરશે. આ ક્રમ પ્રમાણે અર્થવિચારણા અને સંગીતનો ઉપયોગ કરી એક વખત પદપર અવગાહના કરી જવા ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પદોમાં એવો ચમત્કાર છે કે એપર વિચાર કરવામાં આવશે તો આત્માનુભવથી જ એની મહત્તા સમજાઈ જશે. આ વિષયપર વિશેષ વિવેચના ઉપોદ્ઘાતમાં કરવામાં આવી છે અને પદોમાં પણ વિવેચનપ્રસગે અવારનવાર એના ચમત્કારનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. વળી પદને મથાળે બતાવેલા રાગ ઉપરાંત ઉસ્તાદ ગાયનકુશળ મનુષ્યો તેને બીજા અનેક લયોમાં ગાય શકે છે તેથી નોટેશન બહુ ઉપયોગી થઈ શકશે નહિ એમ સૂચના થવાથી તેપર વિશેષ લક્ષ અપાયું નથી.

આ પદના ગૌરવને સમજાવવા માટે પંન્યાસજી શ્રીમદ્ ગંભીરવિજયજી મહારાજે જો પ્રયાસ લીધો ન હોત તો આ પદો સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ નહોતી, કારણ કે આનંદઘનજી મહારાજની ભાષાના જાણનાર મને હજુ સુધી કોઈ મળી શક્યા નથી. આવા ઉપકારી મહાત્માનો ફોટોગ્રાફ આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપ્યો છે. તેઓશ્રીની હૈયાતીમાં આ પુસ્તક બહાર પાડી શકાયું નહિ એટલો ખેદ થાય છે. આનંદઘનજી મહારાજનો ફોટોગ્રાફ લભ્ય થઈ શક્યો હોત તો તે પ્રથમ દાખલ કરવો યોગ્ય હતો, પરંતુ જે દશામાં તેઓએ જીવન ગાળ્યું છે અને જેપર હવે પછી વિવેચન કરવાનું છે તે દશામાં તેમ જ ફોટોગ્રાફની પ્રસિદ્ધિના કાળમાં તેઓશ્રીનું જીવન ન હોવાથી તેઓનો ફોટો લભ્ય થઈ શકે એ અસંભવિત છે તેથી તેને માટે ખેદ બતાવી

વિરમવું પડે છે. વિવેચન કરવામાં એટલું ખાસ લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તક જેમ બને તેમ સર્વ પંક્તિના વાંચનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે. જૈન અને જૈનેતર, અભ્યાસી અને સામાન્ય વાંચનાર સમજી વિચારી શકે એવા શબ્દોમાં ગહન વિષયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ બનતાં સુધી પારિભાષિક શબ્દો ઓછા વપરાય અથવા ખુલાસા સાથે વપરાય એમ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, છતા વિષયની ગંભીરતાને અંગે તદ્દન સામાન્ય વાચનાર પણ આ પુસ્તકના અધિકારી થઈ શકે એ શંકાસ્પદ છે.

જૂદી જૂદી જાતની ત્રણ અનુક્રમણિકા, વિષયસંક્ષેપ અને સામાન્ય વિષયાનુક્રમણિકા પુસ્તકને ખાસ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી તૈયાર કરવામા આવેલ છે. અન્વેષણ (Reference) ને અંગે એ સર્વ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ઘણાં પુસ્તકો જેમને વારંવાર જોવાં પડે તે જાણી શકે તેમ છે.

પુસ્તકને પ્રેસમાથી પસાર કરાવવામાં તથા પ્રુફ જોવામાં મારા મિત્ર મી૦ ઉજમશી દયાળજીએ મદદ કરી છે તે માટે તેનો ઉપકાર માનું છું અને ખાસ કરીને મારા કાકાશ્રી અને પંન્યાસજી શ્રીઆનંદસાગરજીએ જે દીર્ઘ પ્રયાસ કરી આ પુસ્તકને સતત વાંચી આપી ઉપકાર કર્યો છે તેની આ પ્રસંગે ખાસ નોંધ લેવી ઉચિત ધારૂં છુ. આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ, સંપ્રદાયવિરૂદ્ધ, કર્ત્તાના આશયવિરૂદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય, લખાઈ ગયું હોય, વિવેચનમાં ગ્રામ્ય પ્રયોગ થઈ ગયા હોય તે સર્વ માટે ક્ષમા ચાહી પુસ્તક જાહેર પ્રજાના હાથમાં તેનાપર યોગ્ય વિચારણા માટે મૂકું છું.

મુંબઈ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ
મનહર બીલ્ડીંગ
સંવત્ ૧૯૭૧, જ્ઞાનપંચમી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.

રાગ-લયાનુસાર પદની અનુક્રમણિકા.

શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેનો સમય.

ઐતિહાસિક વિષયમાં આપણી સ્થિતિ.

ઐતિહાસિક વિષયમાં સમસ્ત ભારતવર્ષની સ્થિતિ અનેક કારણોને લઈને બહુ વિચારણીય છે એમ અનેક પ્રસંગે જણાવવામા આવ્યું છે. મહાન્ આચાર્યો, ગ્રંથકર્ત્તાઓ અને બીજા સ્મરણીય પુરૂષો નામકીર્તનની અપેક્ષા કરતા આત્મોન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા હોવાથી, નામની ચિરસ્મરણીયતા રહેવી અશક્ય છે એ રહસ્ય તેઓને સમજાઈ ગયેલ હોવાથી, તેમ જ ધર્મ કે દેશના સમષ્ટિ ઉદ્ભવ ઉપર તેમનું વિશેષ લક્ષ્ય હોવાથી અને તેમાં વ્યક્તિનિમજ્જન થઈ જવાનો આશય હોવાથી અથવા એવાં એવાં એક કે અનેક કારણોને લઈને આર્યાવર્તમાં મહાત્મા પુરૂષોના ઈતિહાસનો લગભગ અભાવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે બહુધા ખોટું નથી. અન્ય પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આર્યાવર્તને માટે આ હકીકત સત્ય છે પરતુ જૈન કોમના ઇતિહાસને માટે સ્થિતિ સરખામણીમાં કાંઇક સંતોષકારક છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં તેમાં પણ આ વિષયમાં જૈન ગ્રંથોમાંથી જે હકીકત મળી આવે છે તે વસ્તુતઃ ઘણી અપૂર્ણ હોય છે અને ખાસ કરીને જેને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસ તપાસવો હોય અને માત્ર શાલવારી લખી જવાનો અથવા બનાવોના નામનિર્દેશ કરી જવાનો જ આશય ન હોય તેમને નિર્ણય કરવા માટે જોઈએ તેવાં સાધનો પૂરા પાડે તેવી હોતી નથી. અત્યાર સુધી કેટલાક રાજાઓની તથા મુખ્ય પાટે થયેલા આચાર્યો સંબંધી કેટલીએક માહિતી આપનારી ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે અને આ સ્થિતિ પણ સંવત્ એક હજાર પછીને મ ટે છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. તે પહેલાંનો ઇતિહાસ વિશેષ અંધકારમાં છે. ઐતિહાસિક વિષયપર પ્રકાશ નાખે તેવી દૃષ્ટિથી હજુ વાંચન કરનારા અને શોધખોળ કરનારા ખતીલા જૈનો ઓછા છે. પુસ્તકોનાં મંગળાચરણ તથા અંતિમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી, તામ્રપત્રો ઉપરથી, સિક્કાઓ ઉપરથી, પુરાણા લેખો ઉપરથી તેમજ તત્સમયના બીજા લેખો ઉપરથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ કરવા માટે

સારી રીતે કામ કરનારની હજુ ઘણી જ આવશ્યકતા છે અને એવી રીતે જો કાર્ય કરવામાં આવે તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે એવાં અનેક સાધનો લભ્ય છે. મારવાડ-મેવાડના પ્રાચીન તીર્થોમાં અનેક લેખો છે, તામ્રપત્રની અનેક પ્રતો હજુ મોજુદ છે અને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો પાસે અનેક દંતકથાઓ છે-તે સર્વનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિક્રમ સવત્ હજાર પછી લગભગ નિયમસર ઈતિહાસ મળી શકે તેમ છે એમ કહેવાય છે અને તત્પૂર્વના ઇતિહાસપર પણ ઘણો પ્રકાશ નાખી શકાય તેમ પણ સૂચવાય છે. અર્થ અને પરિણામ વગરના ઝઘડાઓમાં જીવનશક્તિ અને ધનનો મોટો વ્યય કરવા કરતાં આવી દિશાઓમાં શક્તિને વખતસર દોરવવાથી બહુ લાભ થાય તેમ છે અને ખાસ કરીને અનેક પ્રાપ્ય સાધનોનો નાશ થાય તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

ઇતિહાસની આવશ્યકતા.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ્યારે ઇતિહાસને તપાસવામાં આવે ત્યારે બહુ જ લાભ થાય છે. સામાન્ય રીતે હકીકતો કહી જવી, બનાવો નોંધી જવા અથવા વર્ણનો આપવાં અને વિજ્ઞાનની નજરથી તે સર્વનું પૃથક્કરણ કરી તેમાનાં સારભૂત રહસ્યો ખુલવવા એ વચ્ચે બહુ મોટો અતર છે. અમુક કવિના સમયમાં સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું, રાજ્યસ્થિતિ, રાજ્યનીતિ અને રાજ્યક્રાન્તિ કેવા પ્રકારની હતી, લોકસ્થિતિ કેવી હતી, સાધુ અને ગૃહસ્થવર્ગ વચ્ચે સંબધ કેવા પ્રકારનો હતો વિગેરે વિગેરે હકીકત જણાયા પછી અમુક ગ્રંથકર્તાનો ગ્રંથ વાચવામા આવે અને તેપર વિચાર કરવામા આવે તો તે ગ્રંથનો લગભગ દરેક વિભાગ શા આશયથી અને કોને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે તે સારી રીતે સમજાઈ જવાનો સંભવ છે. સ્યાદ્વાદ શૈલીની એક ખાસ ઉત્તમતા એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને દરેક જમાનાને અનુસરતો જરૂરનો બોધ કરવા માટે આચાર્યો ઉદ્યત રહેતા અને તદનુસાર તેઓની ઉપદેશધારા ચાલતી; તેથી અમુક સમાજની સમયસ્થિતિ ગ્રંથકર્તાનો આશય સમજવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. આવી દૃષ્ટિથી ગ્રંથો સમજવા માટે જે ઇતિહાસના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેવો ઇતિહાસ

તૈયાર કરવાને હજુ આપણે જરા પણ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. જૈન કોમને માથે અનેક પ્રકારની ખાસ જવાબદારીઓ છે અને તે જવાબદારીઓ પૂરી પાડવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયા છતાં આવા અગત્યના વિષયમાં હજુ ધ્યાન અપાયું નથી તે અતિ ખેદનો વિષય છે. એથી પણ વધારે ખેદનો વિષય એ છે કે જે અનેક બાબતોની જવાબદારી છે તે સ્વીકારવા અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ ધરાવનાર, પ્રકાશ નાખનાર અને વિચારની આપ લે કરે તેવી ઐતિહાસિક કે સાહિત્યના વિષયની એક પણ મંડળી હજુ હસ્તી ધરાવતી નથી. એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય વિચાર જોસથી ફેલાય, બીજી બાજુએ કોમને માથે અનેક તીર્થોની જવાબદારી હોય, અનેક મંદિરો જાળવવાનાં હોય, અનેક પુસ્તકોના ઉદ્ધાર કરવાના હોય અને સાથે અનેક ભેદ વિભેદ અને તેના ભેદો અને તે ભેદના પણ ભેદોમાં રહી તદ્દન નાના વર્તુલમાં કામ કરવાનું હોય, સાથે નકામો શક્તિ, ધન અને મગજનો ક્ષય કરનાર કલેશોનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરતો હોય અને તેવા અગત્યના પ્રસંગને પહોંચી વળે અને પોતાને અનુસરનાર સમુદાયને સામુદાયિક શક્તિવડે ખરા ઉપયોગી માર્ગે દોરનાર મજબૂત વિચારશક્તિનું બળ ધરાવનાર એક વા અનેક પુરૂષો કોમમા ન હોય—ત્યારે કોમની શી સ્થિતિ થાય તે વિચારી લેવા યોગ્ય છે. અહીં મૂળ વિષયથી કાંઈક આપણે વિશેષ દૂર થતા જઈએ છીએ તેથી તે બાબતમાં માત્ર દિગ્દર્શન કરી જવાબદાર પુરૂષોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચી મૂળ વિષય ઉપર આવતાં એટલું જણાવી દેવાની જરૂર છે કે ઇતિહાસની બાબતમાં આપણે બહુ પછાત છીએ અને જે સાધનો આપણને ઉપલબ્ધ છે તેનો પણ પૂરતો લાભ લેતા નથી. કેળવણીની બાબતમાં આપણી કોમ ઘણી પછાત હોવાને લીધે, શોધખોળ કરનારને ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાને લીધે, સાધારણ દ્રવ્ય અલ્પ હોવાને લીધે, નકામાં ખરચોમાં ઘસડાઈ જઈ જરૂરી ઉદ્ધારનાં ધર્મકૃત્યો કે કોમસેવાના કાર્યોમાં કૃપણતા હોવાને લીધે, તેવાં વિશિષ્ટ કાર્યોમાં ધનવ્યય કરવાની ફરજના જ્ઞાનના અલ્પ ભાવને લીધે, જ્ઞાનદ્રવ્યના આશય, અર્થ અને લક્ષણનિદર્શનમાં અતિ સંકુચિત દૃષ્ટિ હોવાને લીધે,

કેળવાયલા વર્ગને યોગ્ય સાહાય્ય મળતી ન હોવાને લીધે અને તે વર્ગ ઉપર ઉપરના કામમાં લાગી ગયેલ હોવાને લીધે ભય રહે છે કે ઈતિહાસના અતિ અગત્યના વિષયમાં પ્રગતિ કરતા હજુ ઘણો વખત લાગશે અને દરમ્યાન કોમની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રહેશે તે કહી શકાય નહિ તેમજ લક્ષ્ય સાધનો ત્યાંસુધી જળવાઈ રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ. ઇતિહાસ સબંધમાં આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે કોઈ પણ ગ્રંથ સમજવા માટે જે ખાસ ઉપયોગી સાધન છે તેના દ્વાર હજુ આપણે માટે લગભગ બંધ છે એમ કહી શકાય. સામાન્ય દૃષ્ટિથી અમુક શબ્દોના અર્થ તેજ ગ્રંથનું રહસ્ય સમજનાર આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અગત્ય સમજી ન શકે અને તેથી કદાચ ઉપરની સર્વ હકીકત અપ્રાસંગિક ગણી નાખે એવો સકારણ ભય રહે છે, પરંતુ તેઓને આ હકીકત જણાવવાની જરૂર લાગે છે કે અમુક ગ્રંથ સમજવા માટે તે ગ્રંથના શબ્દાર્થની જેટલી જરૂરીઆત છે તેટલીજ જરૂરીઆત તે ગ્રંથકર્ત્તા સબંધી અને તેના વખતના બીજા મહા પુરૂષો સબંધી, સમાજ સંબંધી અને રાજ્ય સબંધી હકીકતો જાણવાની તથા બીજી તેને લગતી ઉપલબ્ધ હકીકતો જાણી લેવાની છે અને એક રીતે જોઈએ તો આ બાબત વિશેષ અગત્યની છે, કારણ કે ગ્રંથનો અર્થ સમજવામા તે ઉપયોગી થાય છે અને બહુ પ્રકાશ પાડે છે. જે ગ્રંથોના અર્થ વિવેચન આ નિયમાનુસાર લખાયલા હોય તે વાચવામાં કેટલો આનંદ આવે છે તે અનુભવ્યાથી ઉપર જણાવેલી હકીકતનુ સત્ય લક્ષ્યમા આવશે.

ચરિત્રનાયકના ઇતિહાસની સ્થિતિ.

આ પદોના કર્ત્તા શ્રીમાન્ આનંદઘનજીના ઇતિહાસની શોધ કરતાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાચનારને અતિ ખેદ કરાવે તેવી છે. તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કોણ હતા અથવા તેઓના ગુરૂ કોણ હતા, તેઓએ કઈ શાલમાં જન્મ લીધો, ક્યારે તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો અને તેઓએ ક્યારે કયા ગુરૂ પાસે ક્યાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અભ્યાસ કર્યો, ક્યાં ક્યાં વિચર્યા વિગેરે તદ્દન સામાન્ય બાબતમા એક પણ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આત્મજ્ઞાનમાં અતિ પ્રગતિ

પામેલા અને જૈન અને જૈનેતરમાં એકંદરે એક સરખી રીતે અતિ માન પામેલા તથા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી જેવા સમર્થ પુરૂષથી સ્તવના પામેલા મહાત્માના સંબંધમાં આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અતિ ખેદનો વિષય છે, પરંતુ જેઓ આ શરીરને સાધન માત્ર ગણે છે, નામને અર્થ વગરનું ગણે છે, અને માન મતગજપર તેને કાબુમાં લેવા સારૂ સ્વારી કરે છે, તેઓને આ બાબતમાં ઘણી દરકાર રહેતી નથી. આથી આનંદઘનજી પોતે પોતાનું ચરિત્ર લખે એ તો બનવા જોગ જ હતું નહિ અને અન્ય કોઈએ લખવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ હોય અથવા તે સંબંધમાં કાંઈ લખાયું હશે તો હજુ તે પ્રાપ્ત થયું નથી; પરિણામે જેમ દરેક મહા પુરૂષના નામ ફરતી અનેક દંતકથાઓ જોડાઇ જાય છે તેમ આ મહાત્માના સંબંધમાં પણ બન્યું છે. તેઓના સંબંધમાં બહુ વાતો સંપ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે અને તેમાંની ઘણીખરી એવા પ્રકારની છે કે તેમાંથી સત્ય હકીકતને શોધી કાઢવી તે પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે. અનેક દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ જે નામની આસપાસ ફરી વળે અને જનહૃદયમા ઘર કરે તે વાતમાં મોટે ભાગે અતિશયોક્તિ અથવા કલ્પનાનો અંશ ભળવો સભવિત ધારી શકાય, પણ એટલું તો એ સાથે એક અવાજે કહી શકાય કે જે નામની ફરતી અનેક દંતકથાઓ ચાલતી હોય અને જે વાતને લોકો આટલાં વરસો થયાં પણ ભૂલી શક્યાં ન હોય તે વાતના અધિષ્ઠાતા પુરૂષ પ્રાકૃત જનસમાજથી સારી ભૂમિકા ઉપર કોઈ પણ કારણથી આરૂઢ થયેલા હોવા જોઈએ. સાધારણ માણસની આજુબાજુ અતિ મહત્ત્વવાળી અર્થગૌરવથી ભરપૂર દંતકથાઓ ફરી વળતી નથી. આ મહાત્મા સંબધી કાંઇક પ્રાપ્ય હકીકત લખી તેઓનું સમાજમાં કયું સ્થાન છે અને હોવું જોઈએ તેપર લોકોના વિચાર જાણશું અને આપણે પણ તત્સંબંધી વિચાર કરશું. એ બધું જાણવા પહેલાં આ મહાત્મા સબંધી જે જે હકીકતો અન્યને પૂછવાથી મળી આવી છે તેમાંની આધારભૂત જણાતી વાતોનું રૂપદર્શન કરી લઈએ.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે બહુ અગત્યનો છે. મુસલમાનોના ત્રાસથી ધાર્મિક પુસ્તકોની તથા મદિરોની થયેલી પાયમાલી તથા જાન માલની અસ્થિરતાને લીધે લગભગ ચારસો પાચસો

વરસ થયાં સ્થિર બેસવાનો સમય આવ્યો નહોતો. સત્તરમાં સૈકામાં મુગલાઇ રાજ્યમા કાંઇક સારી સ્થિતિ રહી, છત્રપતિ શિવાજીની આણુ પ્રવર્તી અને જનસમાજમાં એક પ્રકારની સામાન્ય શાંતિનો પ્રવાહ પ્રસર્યો. આ પહેલાંના સોળમા સૈકામાં વિચારશીલ જૈનોને એમ સ્ફુરણા થઈ હોય એમ જણાય છે કે ખરા વિદ્વાનો અને ધુરંધર શાસનપ્રેમીઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે સારા સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે તેઓએ ઘણા ગ્રંથોની શુદ્ધ પ્રતો લખાવી તેને માટે મોટા ભંડારો (લાઇબ્રેરી) સ્થાપિત કર્યાં. અત્યારે મોટે ભાગે ગ્રંથ મેળવવા હોય તો કાગળ ઉપર લખાયલા સારા ગ્રંથોની નકલ સંવત્ ૧૫૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની મળી આવે છે તેમાં પણ સોળમા સૈકાએ મોટો અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. આવી રીતે સાધનો તૈયાર થયા એટલે એનો લાભ લેનાર સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમાની શરૂઆતમાં ઘણા શાસનરક્ષકો નીકળી આવ્યા અને એમ કહેવાય છે કે સત્તરમાં સૈકામાં બાવન પંડિતો જૈનમાં થયા અને તેઓ લગભગ એક સાથે થયેલા જણાય છે. આ સંબંધી વિશેષ હકીકત આગળ વિચારવામાં આવશે, અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે તેની પૂર્વના ૪૦૦ વરસના પ્રમાણમાં બહુ સારો થયો આપણા ચરિત્રનાયક એ જ સમયમા થયા છે એમ જ્યારે હવે પછીની હકીકતપરથી જણાશે ત્યારે આનંદ થાય તેવી બીજી ઘણી હકીકત તેમાથી મળી આવશે. આ બાવન પંડિતોના નામમાંથી કેટલાકની હકીકત કાઈ કાઈ મળી આવે છે. તે સમયમાં ઘણા બનાવો બન્યા છે જે જૈન કોમે નોંધી રાખ્યા છે. આથી આપણા ચરિત્રનાયકના સમયનો ઇતિહાસ જાણુવાની કેટલીક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાનો સંભવ છે. અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા જે હકીકત કહી તેપરથી એક રહસ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે અત્યારે સારાં સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળી આવશે એમ ઇતિહાસ સાબિત કરે છે. અત્યારે સુંદર છપાતાં પુસ્તકો વાંચનાર ન હોય તો તેથી ખેદ પામવાનું નથી, એવાં અનેક સાધનો તૈયાર કરી ભવિષ્યની પ્રજાને સાધનો યોજી આપવાની આપણી ફરજ છે, એનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળશે એમ પૂર્વનો ઇતિહાસ સૂચવે છે.

આનંદઘનજીનો સમય.

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમદ્ આનંદઘનજીના સંબંધમાં પ્રકીર્ણ વાતો મળે છે તેપર વિચાર કરીએ તે પહેલાં તેમનો સમય નિર્ણય કરવાનાં સાધનો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ. તેઓનાં માતપિતા કોણ હતાં, તેઓ ક્યા શહેરમાં રહેનારા હતા, તેમણે ક્યારે દીક્ષા લીધી, તેઓનો ક્યારે દેહોત્સર્ગ થયો, વિગેરે સંબધી કાંઈ આધારભૂત હકીકત મળતી નથી તેથી આપણે સંયોગો વિચારીને તેઓના જન્મસ્થાન અને સમય સબધી વિચાર કરીએ. આવા વિચારો નિર્ણયાત્મક તો કદાપિ હોઇ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુમાનના આધારપર જ રહેવાનું જ્યાં હોય છે ત્યાં વિશેષ સાધન મળતા અનુમાન કરવાનાં કારણો ફરી જાય છે અને કેટલીકવાર પૃથક્કરણ કરવાની જૂદી જૂદી પદ્ધતિથી એક જ બાબતો જૂદાં જૂદાં અનુમાનપર લાવી મૂકે છે. આવાં અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક માની લેવાની અને તેને સિદ્ધાન્ત તરીકે જણાવી દેવાની સ્ખલના ઘણા લખનારાઓ કરી નાખે છે તે સબંધમાં વિશેષ સંભાળભરી રીતે કામ લેવાની જરૂરીઆત અનેક કારણોને લઇને જણાય છે. આનંદઘનજીનો સમય વિચારતાં નીચેની હકીકતો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી જણાય છે.

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આનંદઘનજીનો સમય શોધવાનાં સાધનોમાં સૌથી અગત્યનું લેખિત સાધન શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ રચેલી અષ્ટપદી છે. એ અષ્ટપદીપરથી જણાશે કે તે સદરહુ ઉપાધ્યાયજીએ આનંદઘનજીના મેળાપસમયે કરેલી સ્તુતિરૂપ છે. એમાં વપરાયલી ભાષા અને માનના શબ્દોથી અનુમાન કરવા યોગ્ય ઘણી સીધી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત ઉપાધ્યાયજી અને આનંદઘનજીનો સબંધ વિચારતાં આ અષ્ટપદીપર આપણે ફરીવાર વિવેચન કરવું પડશે, પરંતુ અત્ર પ્રસંગોપાત્ત તે વિચારી લઇએ. એ નૂતન પ્રકારની ઉપાધ્યાયજીની કૃતિ બહુ વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. સદરહુ અષ્ટપદી આ પ્રમાણે છે. (શ્રી યશોવિજયજીનાં સઝાયપદ સ્તવન સંગ્રહ–પ્રકાશક શેઠ વીરચંદ દીપચદ સી. આઇ. ઈ પૃષ્ઠ ૨૮૬ દ્વિતીય વિભાગ).

૧ (રાગ કાનડો)

મારગ ચલત ચલત ગાત, આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર. મા
તાકો સરૂપ ભૂપ, ત્રિહું લોકથે ન્યારો, બરખત મુખપર નૂર. મા ૧
સુમતિ સખીકે સંગ, નિત નિત દોરત, કબહુ ન હોતહી દૂર;
જસવિજય કહે સુનોહી આનન્દઘન, હમ તુમ મિલે હજુર મા ૨

૨

આનંદઘનકો આનંદ, સુજસહી ગાવત, રહત આનંદ સુમતા સંગ. આ.
સુમતિ સખી ઔર નવલ આનન્દઘન, મિલ રહે ગંગ તરંગ આ ૧
મનમજન કરકે નિર્મળ કિયો હે ચિત્ત, તાપર લગાયો હે અવિહડ રંગ;
જસવિજય કહે સુનતહી દેખો, સુખ પાયો હે બોત અભંગ આ ૨

૩ (નાયકી, તાલ ચંપક)

આનન્દ કોઉ નહીં પાવે, જોઈ પાવે સોઈ આનન્દઘન ધ્યાવે, આ
આનન્દ કોનરૂપ કોન આનન્દઘન, આનન્દ ગુણ કોન લખાવે આ ૧
સહજ સંતોષ આનન્દ ગુણ પ્રગટત, સબ દુવિધા મિટ જાવે;
જસ કહે સોહી આનન્દઘન પાવત, અંતર જ્યોત જગાવે આ. ૨

૪ (રાગ તાલ ચંપક)

આનદ ઠોર ઠોર નહીં પાયા, આનંદ આનંદમેં સમાયા; આ.
રતિ અરતિ દોઉ સંગ લીય વરજિત, અરથને હાથ તપાયા આ ૧
કોઉ આનન્દઘન છિદ્ર હી પેખત, જસ રાય સંગ ચડી આયા;
આનંદઘન આનન્દ રસ ઝીલત, દેખતહી જસ ગુણ ગાયા આ ૨

૫ (રાગ નાયકી)

આનન્દ કોઉ હમ દેખલાવો આ
કહા ઢુંઢત તું મુરખ પંછી, આનન્દ હાટ ન બેકાવો. આ ૧
એસી દશા આનન્દ સમ પ્રગટત, તા સુખ અલગા લખાવો;
જોઈ પાવે સોઈ કછુ ન કહાવત, સુજસ ગાવત તાકો વધાવો આ ૨

૬ (રાગ કાનડો–તાલ રૂપક)

આનન્દકી ગત આનન્દઘન જાણે આ
વાઇ સુખ સહજ અચલ અલખપદ, વા સુખ સુજસ વખાણે. આ ૧
સુજસ વિલાસ જબ પ્રગટે આનન્દરસ, આનન્દ અક્ષય ખજાને;
એસી દશા જબ પ્રગટે ચિત્ત અંતર, સોહિ આનન્દઘન પિછાને આ. ૨

૭

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે તેરો મુખ નિરખ,
નિરખ રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગો અંગ એ.
શુદ્ધ સમજણ સમતા રસ ઝીલત, આનન્દ ભયો અનન્ત રંગ. એ. ૧
એસી આનન્દ દશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિર્મળ ગંગ;
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ એ ૨

૮ (રાગ કાનડો)

આનન્દઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ, તબ આનંદ સમ ભયો સુજસ;
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત, કંચન હોત હી તાકે કસ આ ૧
ખીર નીર જો મીલ રહે આનન્દ, જસ સુમતિ સખીકે સંગ ભયો હે એકરસ;
ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ. આ. ૨

આનંદઘનજીનો સમય નિર્ણય કરવા માટે આ અષ્ટપદી એક અગત્યનું સાધન છે. એ અષ્ટપદી બહુ જ ઉપયોગી હોવાથી તે આખી અત્ર ઉતારવામાં આવી છે, તેની ઉપયોગિતા હવે પછી જણાશે. આ ઉપરાંત દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા નામનું યોગ વિગેરે વિષયનું પુસ્તક શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ બનાવ્યું છે તેને સાદી ભાષામાં કહીએ તો બત્રીશ વિષયો પૈકી પ્રત્યેકપર બત્રીશ શ્લોકની રચના કરીને એવી બત્રીશ બત્રીશીઓ બનાવી છે. એ મૂળ ગ્રંથ ટીકા સાથે છપાવીને શ્રી જે. ધ. પ્ર. સભાએ બહાર પાડ્યો છે. એનો વિષય યોગનો હોવાથી એને 'યોગ બત્રીશી' પણ કહેવામાં આવે છે. એની પ્રત્યેક બત્રીશીની છેવટે કર્તાએ 'પરમાનંદ' શબ્દ વાપર્યો છે જે આનંદઘનજીનો અને યશોવિજયજીનો સંબંધ બતાવવા વાપર્યો હોય એમ સંભવે છે અને તે પોતા ઉપર આનંદઘનજીનો ઉપકારસૂચક હોય એમ લાગે છે. વળી જ્ઞાનસારની પ્રશસ્તિમાં पूर्णानन्दघनं पुरं प्रविशति આવું વાક્ય છે તે આનંદઘનજી અને યશોવિજયજીનો અત્યન્ત સ્પષ્ટ રીતે ગાઢ સંબંધ સૂચવે છે. આ હકીકતપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બન્ને મહાત્માઓ એક કાળે સાથે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા. આનંદઘનજીની યોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અધ્યાત્મરસિકતા સવિશેષ હતી એમ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદીમાં વાપરેલ પ્રત્યેક શબ્દ બતાવી આપે છે. આથી આનંદઘનજીનો સમય યશોવિજયજી કરતાં કાંઈક પૂર્વનો હોવાનો સંભવ છે. યોગપ્રવૃત્તિમા સ્થિર થવું, તે માટે

લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું અને ઉપાધ્યાયજી જેવા મહાપ્રજ્ઞ તે માટે તેમને માન આપે એટલી હદ સુધી પહોંચવું એ નાની વયમાં અથવા અધુરા યોગમાં બનવું સંભવિત નથી, તેથી ઉપાધ્યાયજીએ જ્યારે આ કૃતિ સ્તુતિરૂપે કરી હોય ત્યારે આનંદઘનજી સપૂર્ણ વયોવૃદ્ધ હોય એમ અનુમાન સભવિત છે.

આ મુદ્દા ઉપરથી વિશેષ અનુમાન કરવા પહેલાં આપણે શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય વિચારી જઇએ. ઉપાધ્યાયજી જેઓ જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા મહા વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને જેઓનાં વચન માટે એકસરખી રીતે તેમના પોતાના તથા પરકીય ગચ્છના સર્વને–સકળ સંઘને–સર્વ જૈન પ્રજાને માન છે તેઓનો ઇતિહાસ પણ તેઓના વખતમા અથવા ત્યાર પછી લખાણો નથી, છતાં તેઓ સબધી કેટલીક હકીકત લભ્ય છે. તેઓશ્રીનો દેહોત્સર્ગ શ્રી ડભોઈ શહેરમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૫ ના માગશર સુદિ અગિયારસે થયો એમ તેઓશ્રીની પાદુકાપરના લેખથી જણાય છે આથી તેઓનો દેહોત્સર્ગકાળ નિર્ણીત છે. આટલો જ નિર્ણય તેઓના જન્મસમય માટે નથી, છતાં બધી હકીકત એકઠી વિચારતાં તેઓનો જન્મસમય સવત્ ૧૬૭૦ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. તપગચ્છ નાયક શ્રીવિજયસિંહસૂરિએ સત્યવિજયજીને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તેઓનો દેહોત્સર્ગ સંવત્ ૧૭૦૮ માં થયેલ હોવાથી અને ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી સત્યવિજયજીની સાથે હોવાથી તેઓની વય પણ તે વખતે મોટી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ બાર વરસ કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એકદરે તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત્ ૧૬૭૦ લગભગ હોવાનું બહુ રીતે સંભવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય આપણે ૧૬૭૦ થી ૧૭૪૫ વિક્રમ સંવત્ મૂકીએ તો જન્મસમયમાં બહુ જ થોડો ફેર પડવાનો સભવ રહે છે અને દેહોત્સર્ગસમયમાં તો શંકા જેવુ રહેતું જ નથી. ડભોઈમાં સ્તૂપમાં બિરાજીત તેઓની પાદુકાપરના લેખપરથી તે નિઃશંક જણાય છે. શ્રી સત્યવિજય પન્યાસનો સ્વર્ગગમનનો સમય પણ નિશ્ચિત છે, કારણ કે તેઓનો નિર્વાણરાસ તેમના સ્વર્ગગમન પછી એક માસમાં શ્રીજિનહર્ષે

બનાવ્યો છે તેમાં તે માટેનો લેખ છે. તે પ્રમાણે તેઓ સંવત્ ૧૭૫૬ ના પોસ સુદિ ૧૨ શનિવારે કાળધર્મ પામ્યા એમ જણાય છે. (જૈન રાસમાળા–પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ. ૧૧૬). ઉપરાંત જો કે વિજય-સિંહસૂરિએ સત્યવિજયને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી હતી એમ તેજ રાસપરથી જણાય છે; પરંતુ ક્રિયાઉદ્ધારની આજ્ઞા થયા પછી થોડાં વરસ રહીને તે કર્યો જણાય છે. સત્યવિજયજીએ પોતે સૂરિ–આચાર્યની પાટ ન સ્વીકારતાં શ્રીવિજયસિંહસૂરિની પાટપર શ્રીવિજય-પ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી અને તેમની આજ્ઞામાં પોતે રહી સંવત્ ૧૭-૨૯ માં તેમની પાસે પંન્યાસપદવી સોજત ગામમાં લીધી (પૃષ્ઠ ૧૧૪ સદરહુ રાસ). પંન્યાસપદ લીધા પછી ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો હોય એમ મારૂં માનવું છે. આ સંબધમાં વિશેષ હકીકતનો હવે પછી વિચાર કરવામાં આવશે. અત્ર આટલી હકીકતપરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજી તથા સત્યવિજયનો સમય નિર્ણીત કરવાની જરૂર હતી તે સંબધી મળી શકતી હકીકતોપરથી કાંઇક પ્રકાશ પડ્યો છે. ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન્ આનંદઘનજીને અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ માન આપે તેથી એમ અનુમાન સહજ કરી શકાય છે કે તેઓનો સમય અને વય ઉપાધ્યાયજીનો સહકાળ હોવા સાથે કાંઈક પૂર્વ પણ હોવો જોઇએ. આનંદઘનજીનાં અલૌકિક વૃત્તિ, વિશિષ્ટ વર્તન અને યોગાભ્યાસ જોતાં તથા તેઓના સંબંધમાં ચાલતી હકીકતોપર વિચાર કરતાં તેઓ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૬૦ લગભગ જન્મ્યા હોય અને તેઓનો દેહોત્સર્ગ ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૦ સુધીમાં થયો હોય એમ માનવાનો બહુ સંભવ રહે છે. સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી ઘણાં વરસ સુધી આનંદઘનજી સાથે વનવાસમાં રહ્યા એમ શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ તેઓના બનાવેલા જૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રંથમાં જણાવે છે. એ હકીકતપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ક્રિયાઉદ્ધાર પંન્યાસપદપ્રાપ્તિ પહેલાં સત્યવિજયજીએ કર્યો હોય. ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી મૂળપાટના સૂરીશ્વર સાથે સત્ય-વિજયજીને બહુ સારો સબંધ રહ્યો નથી અને રહ્યો હોય એમ સંભ-વિત પણ નથી તેથી તેમને પંન્યાસપદ ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યા પછી વિજય-પ્રભસૂરિ પાસેથી મળે એ સંભવિત ન ગણાય અને ક્રિયાઉદ્ધાર પંન્યાસપદવી પછી કરેલ હોય તો તે સંવત્ ૧૭૩૦ પછી થાય તો

પછી આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગકાળ ૧૭૩૦ ને બદલે ૧૭૩૫ લગભગમાં મૂકવાની જરૂર પડે છે. આટલી હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આનદઘનજીનો સમય સંવત્ ૧૬૬૦ અને ૧૭૩૦ લગભગમાં હતો અને તેમાં આ બાજુએ કે બીજી બાજુએ પાંચદશ વરસથી વધારે ફેર પડવાનો સંભવ નથી. આથી તેઓશ્રી ઇસ્વીસન ૧૬૦૬ થી ૧૬૭૪ સુધીમાં થયા હતા એવા અનુમાનપર આવવાનું થાય છે. સહકારી ઐતિહાસિક બનાવ સમજવા માટે આ ઇસ્વીસનનો કાળ પણ બહુ ઉપયોગી છે તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

જન્મભૂમિ વિગેરે.

શ્રી આનંદઘનજીની જન્મભૂમિ ક્યા દેશમાં હતી, તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કોના પુત્ર હતા, કઈ જ્ઞાતિના હતા, કઈ ઉમરે તેઓએ દીક્ષા અગીકાર કરી, કોની પાસે અગીકાર કરી, કેવી સ્થિતિમાં અને વેશમા તેઓ રહેતા હતા તે સંબંધી કાંઈ પણ સીધી હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આપણા ચરિત્રનાયક સંબધી હકીકત રાસરૂપે કે ચરિત્રરૂપે કોઇએ લખી નથી તેથી આ સબધી ઘણુંખરૂં અંધારામાં જ રહેવાનું થાય છે. તેઓના સંબંધમા લોકોમાં અનેક વાતો ચાલે છે તે પણ એટલી બધી અવ્યવસ્થિત આકારમાં મળે છે, અને તેની તેજ વાતો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા બીજા સમર્થ વિદ્વાનોના સંબંધમાં પણ કહેવામાં આવતી હોવાથી તે અવ્યવસ્થિત વાતોમાં પણ સત્ય કેટલું છે અને અતિશયોક્તિનું અને અસત્યારોપનું મિશ્રણ કેટલું છે તે તપાસી કાઢવું લગભગ અશક્ય જેવું થઈ પડે છે. ચરિત્ર સંબંધમા આ મુશ્કેલી તો કાયમ છે અને તેને માટે શરૂઆતમાં જ ફરિયાદ કરવાની જરૂર પડી છે. આ મહાત્મા સંબધી જે હકીકત મળી આવી છે તેમાંની કઇક અશે આધારભૂત હકીકત વિચારીએ તો એટલું જણાય છે કે તેઓશ્રીનું સાધ્વવસ્થામા નામ લાભાનંદજી હતું. જેમ કર્પૂરવિજયજીએ સર્વ પદોમાં પોતાનો લેખ દર્શિત કરવા 'ચિદાનંદ' એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે તેમ આ મહાત્માએ 'આનદઘન' એવું ઉપનામ, ધારણ કર્યું જણાય છે. તેઓનો વિહાર મેડતા શહેરમાં અને તેની આસપાસ વિશેષ હતો. મેડતા મોટી મારવાડમાં એક જીલ્લાનું શહેર છે. હાલ તો તે જોધપુર તાબે છે, પરતુ અસલ ત્યાંના રાણા

હતા અને અત્યારે તે શહેરનાં જીર્ણ દુર્ગ અને ખંડેરો જોતાં તે પૂર્વે બહુ મોટું શહેર હશે એમ જણાય છે. અત્યારે પણ ત્યાં ૧૬ જૈન પ્રાસાદ છે. લગભગ સર્વે પ્રાસાદ મોટા છે. ગામમાં વચ્ચે એક વિશાળ જૈન મંદિર છે. ગામની બહાર એક ચૈત્ય છે. બીજી બાજુએ એક પડી ગયેલ ખંડેરના વિભાગને આનંદઘનજીનો ઉપાશ્રય કહેવામાં આવે છે. જેમ ગાંધારમાં હીરવિજયસૂરિનો ઉપાશ્રય બતાવવામાં આવે છે તેમ અહીં શ્રી આનદઘનજીનો ઉપાશ્રય બતાવવામાં આવે છે અને પાટણમાં શ્રીમદ્હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય અને મગ્રીકુંડ બતાવવામાં આવે છે. આવા મહાત્માઓ એક સ્થાનકે રહે અને અમુક ઉપાશ્રય તેઓનો કહેવાય એમ તો જૈન આમ્નાય પ્રમાણે બને નહિ, પરતુ આટલી હકીકત જ્યારે હજુ સુધી તત્રવાસ્તવ્ય લોકો ચીવટથી જાળવી રાખી શક્યા છે અને હોંશથી બહારના આવનારને સંભારીને જણાવે છે ત્યારે તે ઉપરથી એક અનુમાન થઈ શકે તેવું છે અને તે એ કે એ મહાત્માઓ ઉપરોક્ત ગામોમાં અવારનવાર સવિશેષપણે આવેલા હોવા જોઈએ અને તે ગામના લોકોપર તેનો ખાસ ઉપકાર હોવો જોઇએ આ ઉપરાંત મેડતામાં આનંદઘનજીનો સ્તૂપ (દેરી) પણ હતો, પરંતુ હાલ તેની નિશાની મળતી નથી એમ ત્યાંના લોકો કહે છે. મેડતા પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળું શહેર તે કાળમાં હતું અને ત્યાંના લોકો બહુ ધર્મિષ્ઠ, ધનવાન્ અને ઉત્સાહી હતા એમ તે વખતની હકીકત વાંચતા બહુ જગોએ મળી આવે છે. મેડતામાં અનેક મહાત્માઓનો દેહોત્સર્ગ થયો છે, ઘણા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને પદવીદાન થયું છે અને ત્યાં વિહાર પણ ઘણા આચાર્યોએ કર્યો હોય એમ નોંધાયું છે. આટલા ઉપરથી મારવાડના અગત્યના એક શહેરના સંબધમાં આપણા ચરિત્રનાયક વિશેષ આવ્યા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

પૂજ્યપાદ પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયજીએ મને આનંદઘનજીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કહી હતી. તેમણે સંપ્રદાયથી સાંભળેલી હકીકત પ્રમાણે આનંદઘનજીનુ સાધુઅવસ્થામાં 'લાભાનંદ' નામ હતું, તેમની દીક્ષા તપગચ્છમાં થઈ હતી,* તેમનો જન્મ બુંદેલખંડના એક શહેરમાં થયો

* કૃપાચંદજી તેમને ખરતરગચ્છમાં થયેલ હોવાનુ જણાવે છે અને તેના ચેલાઓ (ગોરજીઓ) હાલ હયાત છે એમ કહે છે. તપગચ્છમાં આ મહાત્મા થયેલા હોવાના ઘણાં કારણો જણાય છે તે આગળ આપ્યાં છે, ખરતરગચ્છ સંબંધી આધારબત દર્શ-

હતો, તેઓનો વિહાર પાલણપુર તરફ વિશેષ હતો, તેઓ યાત્રા નિમિત્ત શ્રી-શત્રુંજય તરફ એક વખત આવ્યા હતા, સર્વથી વિશેષ સમય તેમણે પાલણપુર અને તેની ઉત્તરના વિભાગમાં અને બહુધા મારવાડમાં ગાળ્યો હતો. તેઓ ગચ્છની સાથે બહુ સંબંધમાં રહેનાર ન હતા, અસાધારણ યોગબળ ધરાવનાર અને તદ્દન નિઃસ્પૃહી હતા, શ્રાવકની કે રાજાની આકાંક્ષા કે દરકાર કરનારા નહોતા, (આ સબધમાં બે વાત તેમણે કહી છે તે હવે પછી નોંધી લેવામાં આવેલી માલૂમ પડશે) અને તેઓની ભાષામાં તેઓની જન્મભૂમિની ભાષાની અસર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આનદઘનજી જેઓનુ નામ લાભાનદ અથવા લાભાનદી હતું તેઓનો મેડતામા યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે મેળાપ થયો હતો અને તેઓને સત્યવિજય પન્યાસ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો, બન્ને મહાત્માઓ સાથે ઘણો વખત રહ્યા હતા અને છેલ્લું ચોમાસું સાથે શ્રી પાલણપુર શહેરમાં કર્યું હતું. આનદઘનજીનો જન્મ બુદેલખડમાં થયો હતો છતાં તેઓએ પદમાં તથા સ્તવનોમાં જે ભાષા વાપરી છે તેમાં ફેરફાર ઘણો જણાય છે, પરતુ બુદેલખડમાં હિંદી અને મારવાડીના સકર જેવી જે ભાષા હાલ પણ વપરાય છે તેનો મોટો ભાગ પદોમાં દેખાઈ આવે છે અને સ્તવનોમા-ચોવીશીમાં પણ તેની છાયા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ જણાય છે. આટલી હકીકત અને બીજી ત્રણ ચાર હકીકત મને પં. શ્રીગંભીરવિજય ગણિએ આનદઘનજીના સંબધમાં કહી હતી. તેમનો આનદઘનજી માટે ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય હતો. તેઓનો અભિપ્રાય તથા તેમણે કહેલી વાતો હવે પછી લખી લીધી છે તેપરથી જણાશે કે આનંદઘનજી એક પ્રબળ પ્રતાપી યોગી થઈ ગયા છે. પ. ગંભીરવિજયજી પોતે બુદેલખડના જ એક ગામમાં જન્મેલા હતા તેથી તેઓ આનંદઘનજીની ભાષા બહુ સારી રીતે સમજી શકતા હતા, તેમ જ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી હકીકત તેઓના જાણવામાં તથા સાંભળવામાં બહુ સારી રીતે આવી હતી. આ સર્વ વિચારોનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સુજ્ઞોએ વિચારવા યોગ્ય છે.

કત મળશે તો વિચારવામા કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી. હજુ સુધી કૃપાચદજીના કથન સિવાય બીજુ એક પણ સાધન ખરતરગચ્છના અનુમાનને મજબૂત કરે તેવુ જણાયુ નથી. ગચ્છ માટે આનદઘનજીને જ આગ્રહ નહોતો તો પછી તેના સંબંધના લેખમા આગ્રહ ન જ હોવો જોઇએ, તોપણ હકીકત તો જે સત્ય સમજાણી હોય તે જ પ્રકટ કરવી જોઇએ. વિ ક

આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક હકીકત: ચરિત્રવિચારણાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઃ આ નિઃસ્પૃહી મહાત્માનું જીવન વિચારતાં પ્રથમ એક ખાસ હકીકતપર અહીં વિચાર કરવો પ્રાસંગિક જણાય છે. એક મહાત્મા સંબંધી હકીકત વિચારતાં કેવળ પોતાને અનુકૂળ આવે તેટલી અથવા તેવા આકારવાળી હકીકત બતાવવાની લાલચમાં પડી જવામાં ન આવે એ પ્રામાણિક લેખકની ખાસ ફરજ છે. ઘણી વખત પોતાને અનુકૂળ આકારમાં વાતને જોડી દેવાની ટેવ લેખકને પડી જાય છે ત્યારે તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવામાં પાછો પડી જાય છે અને આવા પૂર્વબ્યુદ્ગ્રાહિત લેખકનાં અનુમાનો પણ એવાં વિચિત્ર અપૂર્ણ અને આડે માર્ગે દોરનારા હોય છે કે તે સંબંધમાં વાચનારાઓએ બહુ સંભાળ રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિ ઘણી વખત થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે તે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ હાનિ કરનાર થઈ પડે છે. આનદઘનજી મહારાજના જીવનચરિત્રને આપણે બરાબર પૃથક્કરણ કરીને સમજવાની અને જોવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે એથી વ્યવહારના બહુ અગત્યના કેટલાક સવાલોનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે. અતિ વિશુદ્ધ જીવન વહન કરનાર, નિ.સ્પૃહી, આશાનો ત્યાગ કરી ઉદાસીન ભાવે વર્તનાર, જનસમાજમા એકી વખતે માન અપમાન પામનાર અને બન્નેમાથી એકની પણ દરકાર ન કરનાર મહાત્માનું લેખિત જીવન તે કાળના લેખકથી લખાયલું જો પ્રાપ્ત થઈ શક્યું હોત, ચરિત્રનો વિભાગ આધારભૂત સ્થાનકેથી મળી આવ્યો હોત તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એ ખરી વાત છે, પણ તેમ ન હોવાથી સપ્રદાયથી જે હકીકત મળે છે તેને બરાબર ચાળવવી એ આપણું ખાસ કર્તવ્ય છે અને એના સાચા અને ખરા રહસ્યને વિચારી તદનુસાર આપણી ભાવના કરવી અથવા તેને માટે ખાસ નિર્ણયો કરવા એ વિચારણાનો સાર છે. ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી આપણા ગ્રંથકર્ત્તાના સમય, વિહાર, વર્તન અને લેખોપર વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે. વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી શોધખોળ કરવાના ઈરાદાથી અને રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ સાત્ત્વિક ઇચ્છાથી ચરિત્રનાયકના વર્તનપર વિચારણા ચલાવવામા આવે એ ખાસ ઇષ્ટ છે, તેને બદલે પોતાના પૂર્વબદ્ધ

વિચાર અનુસાર ચરિત્રને ખેંચી લેવામાં આવે અથવા તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો તે બહુ રીતે નુકશાન કરનાર થાય છે. પ્રામાણિક લેખકે જે હકીકતો મુદ્દાસર મળી હોય તે વાસ્તવિક આકારમા રજુ કરી દેવી જોઇએ એવી તેની ખાસ ફરજ છે. આ બાબતમાં બહુ પ્રમાદ જોવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે કેટલીકવાર અજાણપણે મહાપુરૂષોને અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેમ જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વાચનારાઓને મોટો અન્યાય થાય છે એમ જોવામા આવ્યું છે. આ નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી નીચેની હકીકત લખવા વિચાર કર્યો છે છતાં પણ કોઈ વખત દોરવાઈ જવાનો પ્રસગ બની આવે તો વિદ્વાન્ વાચકે પ્રયત્ન કરી તેને શોધી કાઢવો અને તત્ત્વરૂપે તેને સમજી લેવો.

આનંદઘનજીની દીક્ષા-ગચ્છ: શ્રી આનદઘનજી મહારાજના સબધમા મને જે હકીકત મળી આવી છે તેપર વિચાર કરતાં તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમા લીધી હોય એમ જણાય છે, તેમનાં કોઈ કોઈ પદોપર જ્ઞાનસાર નામના એક વૈરાગ્યવાસિત યતિએ ટબો પૂર્યો છે. તે ટબામા લખે છે કે 'આનંદઘનજી સાધુવેશે રહેતા હતા.' સપ્રદાયમા ચાલી આવતી હકીકત પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમા લીધી હતી એમ માનવાને ઘણાં કારણો મળી આવે છે. તેઓનો યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી તથા સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે સબંધ અને તે કાળમાં તપગચ્છનુ ખાસ કરીને મારવાડ તથા ગુજરાતમાં અસાધારણ પ્રબળ જોતાં આનંદઘનજી જેવા બપી જીવ તેનો આશ્રય લે એમ ધારવું યોગ્ય છે. આ સત્તરમો સૈકો અનેક વિદ્વાનોથી ભરપૂર છે અને તે વિદ્વાનોની કૃતિઓ આનંદ આપે તેવી હાલ પણ મોજુદ છે. ગચ્છપરંપરાને અગે શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો અને સત્યવિજય પંન્યાસનો ક્રિયાઉદ્ધાર, તેઓનો આનદઘનજી સાથેનો સબધ, ખાસ કરીને અષ્ટપદીમા બતાવેલા અદ્ભુત વિચારો અને તેમનુ ગુણાનુરાગીપણુ એ સર્વ આનદઘનજીનો તપગચ્છ તરફ આદર સૂચવે છે. સંપ્રદાયને સવિશેષપણે માન આપનાર, વ્યવહારના બાહ્યાકારની પણ અતિ આવશ્યકતા સમજનાર અને નિયત્રણા માર્ગની ઉપયોગિતા સમજીને અન્યને સમજાવનાર યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વક્તા અને સ્થિર લેખક તેમજ વિચારક

વિશુદ્ધ મહાત્મા આનંદઘનજીને જે અસાધારણ માન આપે છે તે જેમ આનંદઘનજીનો અસાધારણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક યોગ બતાવે છે તેમ તેઓમાં રહેલ વિશુદ્ધ વર્તનનો અને વ્યવહારનો એકત્રિત યોગ પણ બતાવે છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયમાં સપાટી ઉપરથી દેખાતા ભેદના હાર્દમા રહેલ અભેદ જે સાધારણ રીતે સમજી શકાય તેવો નથી તેના ખાસ સારભૂત રહસ્યને સમજનાર ઉપાધ્યાયજી જેવા વિદ્વાનો આનંદઘનજીને માન આપતાં પહેલાં બહુ પ્રકારે વિચાર કરે એમાં નવાઈ નથી. વ્યવહારનો લોપ ન થાય એ જોવાની ખાસ કાળજી તેઓને હોવી જોઈએ એમ માનવામાં જરા પણ આંચકો લાગતો નથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ વયમાં જ્યારે વ્યવહાર માટે બહુ મક્કમ વિચારો શ્રી યશોવિજયજીના હતા અને હોવા જોઈએ તે પ્રસંગે તેઓ આનંદઘનજીને અત્યંત માન આપે એ બતાવી આપે છે કે આનંદઘનજીએ વ્યાવહારિક રીતે તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી હોવી જોઈએ. ઉપાધ્યાયજીના સવાસો તથા સાડાત્રણસેં ગાથાનાં સ્તવનો પૂર્વ વયમાં રચવામાં આવ્યા હોવાનો આતરિક પૂરાવો જણાઈ આવે છે અને તેઓનો આનંદઘનજી સાથે મેળાપ પણ પૂર્વ વયમાં થવો સંભવિત લાગે છે. આટલું છતાં આનંદઘનજીના વિચારો જોતાં તેઓને ગચ્છનો મોહ હોય એમ તો લાગતું નથી. ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં તેઓ લખે છે કે:-

> ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે:
> ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆ કળી કાલ રાજે.

વળી અડતાળીશમા પદમા 'રામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહંત પાઠ પઢાઈ:
ઘર ઘરને હું ધંધે વિલગી, અલગી જીવ સગાઇ.

આવા દૃઢ વિચાર જણાવનાર પોતે અમુક ગચ્છના મોહમાં દોરવાઈ જઈ અન્યનો તિરસ્કાર કરે એ તો સમીચીન લાગતું નથી, પણ સાથે તેઓ એટલા જ મક્કમપણે શ્રીનેમિનાથના સ્તવનમાં જણાવે છે કે:-

> ચૂરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે.
> સમયપુરુષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે

અહીં સૂત્રનાં-સમયપુરુષનાં અંગની વિચારણામાં પૂર્વધર-કૃત છુટક પદવ્યાખ્યા તે નિર્યુક્તિ, તત્ર તથા સૂત્ર ઉક્ત અર્થ તે ભાષ્ય, સૂત્ર પોતે, માગધીમાં પૂર્વધરકૃત સૂત્રની ટીકા તે ચૂર્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકા તે વૃત્તિ-એ સમય પુરુષનાં પાંચ અંગ ઉપરાંત તેઓ પરંપરા અનુભવને-સંપ્રદાયાગત જ્ઞાનને પણ એટલીજ અગત્ય આપે છે. આ ઘણી અર્થસૂચક વાત છે. તેઓ આમાંનાં એક પણ અંગને ઓછું કરનાર-તેને નહિ માનનાર અથવા તદનુસાર ન વર્તનારને દૂર-ભવ્ય કહે છે એ હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. ગચ્છવિચાર-ણાને અંગે તેવા કથનથી અહીં સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે તેઓએ એકલા નિશ્ચય કે એકલા વ્યવહાર ઉપર વિચાર રાખ્યો નહિ હોય. તેઓ અનંતનાથજીના સ્તવનમાં જણાવે છે કે -

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો,
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.

આવી રીતે એક બાજુએ સંપ્રદાયને અને પરંપરાને અતિ માન આપનાર મહાત્મા પુરુષ અપેક્ષા વગરના વ્યવહારવચનની દરકાર કરનાર ન હોય અને તેવાં વચનને સંસારવૃદ્ધિનું કારણ ગણતા હોય અને તેનો આદર કરવાની ના કહેતા હોય તો તેના પરિણામે બહુ સુંદર એકત્રકરણ થઈ જાય છે. એને પરિણામે ઉપરનાં છોતરાં ક્યા છે અને અંદરનું તત્ત્વ શું છે તે પૃથક્કરણ કરવાની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જાગ્રત થતાં પરંપરાને યોગ્ય રીતે સમજી તેની અપેક્ષા વિચારી યથા-ઘટિત વર્તન કરતા હોય એમ વિચારતાં તેઓએ ગચ્છની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી હોય એમ માની શકાતું નથી. પરંપરાએ એથી બહુ હાનિ થાય, મધ્યમ ઉત્ક્રાન્તિના જીવોપર એથી બહુ નુકશાનકારક અસર થાય અને માર્ગમા અનેક પ્રત્યવાયો આવે એવુ વિચારનાર મહાત્મા ગચ્છના મોહમાં ન પડે એ જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલુંજ સાધુવેશધારણ વિગેરે ક્રિયાકલાપની જરૂરીઆત સ્વીકારે એમ માનવું તે પણ સ્વાભા-વિક છે. વ્યવહારનો લોપ કર્યા વગર અને તેની અણુઘટતી વિગતમાં ઉતર્યા વગર વિશુદ્ધ માર્ગપર ચાલવાના નિર્ણયપર તેઓ આવ્યા હોય એમ ધારી શકાય છે. ચાલી આવતી વાતો પ્રમાણે તેઓ સાધુ હતા, દીક્ષિત હતા એમજ જણાય છે, સંભળાય છે, પરંતુ કોઇવાર કદ્રની પહે-

રીને પણ નીકળી પડતા એવી વાતો ચાલે છે. આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ ગચ્છની તકરારમાં ઉતર્યા નહિ હોય, પણ દીક્ષિત જરૂર હતા અને સાધુનો વેશ ધારણ કરતા. સંપ્રદાયમોહમાં ઉતર્યા વગર વ્યવહાર અને નિશ્ચયને એકત્રપણે ગોઠવી વિશુદ્ધ વર્તન કરી સાધુ-જીવન ગાળી શકાય છે એવો દાખલો તેઓએ બેસાડ્યો હોય એમ જણાય છે.

આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક વાતો. આનંદઘનજી સંબંધી કેટલીક વાતો બહુ સંક્ષેપમાં અત્ર બતાવી દઇએ. તેમાં પણ જે માનવા લાયક વાતો ન હોય તેને લખીને લોકપ્રવાહમા ચાલુ કરવી એ એકંદરે બહુ નુકશાન કરનાર છે. વળી કેટલીક વાતો દરેક મોટા માણસના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે તેથી તેને કબૂલ કરવા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે છે અને સ્વીકારતાં આંચકો આવે છે. રાજાના મેળાપ પ્રસંગે તાવને કપડામાં ઉતારી બાજુપર મૂકવાની અને કપડો ધ્રુજતો દેખી એ સંબંધમાં રાજા તરફથી થતી પૃચ્છા સંબંધી વાત શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં તેમજ હરિભદ્રસૂરિ અને હીરવિજયસૂરિના સબંધમાં પણ કહેવામાં આવે છે. આવી વાતને કોઈ પણ મહાત્માની સાથે જોડી દેવાનો વિચાર સ્વાભાવિક છે તેથી એવી વાત સ્વીકારતાં પહેલાં યોગ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. કેટલીક વાતો લોકવિચારની તે વખતની સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને કેટલીક વાત વિશિષ્ટ સ્થિતિનું યૌગિક રહસ્ય સમજવાની લોકોની અશક્તિ બતાવી આપે છે. તેથી પ્રથમ કેટલીક આધારવાળી અને વજુદવાળા માણસો પાસેથી સાંભળેલી હકીકતો સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. પં ગંભીરવિજયજીએ તપાસ કરીને એકઠી કરેલી અને મને જાતે કહેલી વાતને અહીં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

મેડતા શહેર અને આનંદઘનજી: લાભાનંદ અથવા લાભાનંદી જેમને આપણે આ પ્રસંગમાં આનંદઘનજીના નામથી ઓળખશું તેઓના સંબંધમાં ઘણીખરી વાતો મેડતા શહેરને અંગે આવે છે મેડતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારતાં તે એક બહુ મોટું શહેર હોવું જોઇએ એમ જણાય છે. ત્યાં અનેક લડાઇઓ થઈ છે. ત્યાંના રાજા જોધપુર રાજ્યથી સ્વતંત્ર રજપૂત હતા એમ મારવાડનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે. એ

શહેરનાં અત્યારના ખડેરો જોતાં અને જીર્ણ દુર્ગની સ્થિતિ વિચારતાં જણાય છે કે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં એ ઘણું મોટું શહેર હશે આ શહેરમાં એક બહુ મોટી મસ્જીદ છે જેના બુરજ દૂરથી દેખાય છે તેપરથી જણાય છે કે મુસલમાન પાદશાહના વખતમાં એ શહેરપર ઘણા હલ્લાઓ થયા હશે. જોધપુરના પુરાણા રજપૂત રાજ્યના તાબામાં તે બહુ થોડા વખત પહેલા આવી પડ્યું હોય એમ જણાય છે. આ શહેર અત્યારે તો બીસ્માર હાલતમાં છે તો-પણ હાલ ત્યાં શ્વેતાબર મૂર્ત્તિપુજક જૈનોનાં ત્રણસેં ઉપર ઘર છે અને ત્યાંના શ્રાવકો બાજુના ફલોધિ તીર્થની દેખરેખ રાખે છે અને પોષ દશમ જેવા માગલિક પ્રસગે શ્રીફલોધિ તીર્થમા દર્શન પૂજા કરવા માટે મોટી સખ્યામાં ઉતરી પડે છે. ફલોધિ તીર્થને મેડતા રોડ (Merta Road) સ્ટેશનના નામથી ઓળખવામા આવે છે જ્યાંથી એક ટ્રેન મેડતા માટે ખાસ જાય છે. પોષ દશમને દિવસે થતી પૂજાનો મહોત્સવ જોવાનો પ્રસગ મને મળ્યો હતો, તે વખતે મેડતાનો હાકેમ પણ ફલોધિ આવે છે. આ મેડતા શહેરની પૂર્વની જાહોજલાલી સાભળતા અને જૈનોની આધુનિક અને પ્રાચીન સ્થિતિની સરખા-મણી કરતા બહુ ખેદ થાય છે. મેડતા શહેરમાં પૂર્વે સેંકડો લક્ષાધિ-પતિ જૈનો હતા, કેટલાક કોટિધ્વજો પણ હતા, અનેક આચાર્યોનો ત્યા વિહાર થયો હતો, અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વારંવાર ત્યાં થતા હતા, ત્યાં ઘણા જ્ઞાનભડારો હતા અને હાલ જે દેરાસરો મોજુદ છે તે પૂર્વકાળની જૈન જાહોજલાલીનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ કરાવે તેવા છે. સ્થિતિ એવી છે કે અત્યારે ત્યાં સર્વ દેરાસરોમાં પૂજા કરનાર જૈનો લભ્ય નથી અને પરિણામે વંશપરંપરાના પૂજારીઓ-પર આધાર રાખવો પડે છે. આ મેડતા શહેરમાં ખાસ ઉદ્યોગ કોઈ પ્રકારનો નથી, માત્ર ત્યાં કેટલીક દુકાનો હાથીદાંતનાં રમકડાંની જોવામા આવે છે. તે શહેરની વર્તમાન સ્થિતિનુ એક કારણ વ્યાપારની ગેર-હાજરી હોવી જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ શહેરમાં અનેક રાસો બન્યા છે, પૂજા બનાવાઈ છે, ટીકાઓ લખાઈ છે અને દર્શન તથા જ્ઞાનનો ઉદ્યોત થયો છે એમ અનેક ગ્રથોની પ્રશ-સ્તિપરથી જણાય છે. આ શહેર સાથે આનદઘનજી મહારાજનો સબધ

વિશેષ હોય એમ ત્યાં ચાલતી દંતકથાપરથી જણાય છે. તેમનો દેહોત્સર્ગ પણ અહીં જ થયો છે એમ ત્યાંના લોકો કહે છે.

પ્રતિબન્ધ ત્યાગવૃત્તિ: નિઃસ્પૃહતાનું દૃષ્ટાંત: એ મેડતા શહેરમાં એક શેઠ હતા જેઓ આનંદઘનજી મહારાજને અતિ આગ્રહ કરીને ચોમાસું કરવા લઈ આવ્યા હતા અને શરૂઆતથી પોતે જાતે મહારાજશ્રીની સેવામાં હાજર રહેતા હતા. અનેક પ્રકારે આનંદઘનજીની સેવા ચાકરી કરવા ઉપરાંત તે મહારાજશ્રીને પોતાને ઘેર આહાર વહોરાવવા લઈ જતા, કપડાં વહોરાવતા અને વારંવાર મહારાજશ્રીની પાસે હાજર રહેતા હતા. પર્યુષણનાં વ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ સાંભળવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે અને બની શકે તો કલ્પસૂત્ર અવિચ્છિન્ન સાભળવાની ઇચ્છા શ્રદ્ધાળુ જૈનોને વધારે રહે છે. એ ગામનો રિવાજ પણ કાંઇક એવો હતો કે શેઠ આવ્યા પછી જ ચાતુર્માસસ્થિત સાધુ વ્યાખ્યાન વાંચવાનું શરૂ કરે. નિઃસ્પૃહી આનન્દઘનજીને તો કોઈની દરકાર નહોતી અને એ શેઠ ઉપર કાંઈ ખાસ રાગ પણ નહોતો. અગાઉથી મુકરર કરેલા વખતે તેઓએ વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાની તજવીજ કરી ત્યારે કોઈ શ્રાવકોએ જણાવ્યું કે 'અમુક શેઠ પૂજામાં છે તે જલદી આવી પહોચશે માટે ત્યાંસુધી રાહ જોવી યોગ્ય છે.' આ પ્રમાણે રાહ જોવા માટે કહેલી હકીકતપર લક્ષ ન આપી આનંદઘનજી મહારાજે વ્યાખ્યાન વાંચવાનુ શરૂ કર્યું, શેઠ થોડા વખત પછી આવી પહોંચ્યા, પણ મોડા થયા. વ્યાખ્યાન પૂરૂં થતાં જેમ ઘણા શ્રાવકો વ્યાખ્યાનકારની વૈયાવચ્ચ કરવા જાય છે તેમ આ શેઠ પણ ગયા અને પ્રસંગે બોલ્યા કે 'સેવકપર દયા કરી વ્યાખ્યાન જરા થોભાવવું હતું.' બીજીવાર વળી તે જ વાત કરી, પણ કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. શેઠ જરા બોલી ગયા કે 'સાહેબ! કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવુ છું, પરિચર્યા કરૂં છુ તેનો ખ્યાલ કરીને પણ મારા ઉપર જરા કૃપા કરવી હતી.' આટલો ઉચ્ચાર સાંભળી તેના ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થયા વગર આનંદઘનજી બોલ્યા. 'ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડાં.' એમ કહી તેનાં કપડાં છોડી દઈ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં 'આશા ઓરનકી ક્યા કીજે' એ પદ બનાવ્યું. (જુઓ પદ અઠ્ઠાવીશમું.) ઉપા-

શ્રય પણ શેઠનો હતો તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરી દીધો. આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એમ મને પં. ગંભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું અને મેડતામાં પણ આને મળતી વાત અતઃપર્યંત ચાલતી જણાય છે આ વાત સત્ય હોય તો તેપરથી બહુ બોધ મળે તેમ છે. અપ્રમત્ત અવસ્થાના ખપી સર્વવિરતિ ધારણ કરનાર મુનિ અમુક શ્રાવકના રાગી થઈને પોતાની જે સ્થિતિ નીપજાવે છે તેનો જેને અનુભવ થયો છે તે આ વાતમા બતાવેલી નમુનેદાર નિઃસ્પૃહતાની વાસ્તવિક કિમત બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. સાધુજીવન ગાળવાનો નિયમ કરનાર મુનિ ગૃહસ્થના સંયોગોમાં આવી કેવા કેવા પ્રતિબધમા પડી જાય છે તે વર્તમાન દુર્દશા જોનારને સમજી શકાય તેમ છે, તેનુ અવલોકન કરનારને નવીન જાણવાનું રહેતું નથી અને ખાસ કરીને આગેવાન શેઠ અને ઉપાશ્રયના માલેક માટે સહજ વાટ જેવી એ સાધારણ રીતે જોતાં સામાન્ય છે છતા એવી બાબતમાં પણ દરકાર ન કરનાર, સાધ્ય સિવાય અન્ય બાબતમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂરીઆત પણ ન સ્વીકારનાર નિઃસ્પૃહી મહાપુરૂષના વિશુદ્ધ વર્તનપર આપણને સહજ આકર્ષણ થઈ આવે છે અને આપણા મનમા તેમને માટે પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યુષણમાં શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા હશે અને જે અવસ્થા આનદઘનજીએ ધારણ કરી હશે એ વાતમા કદાચ સંપ્રદાયથી શંકા આવે તેવું રહે છે, પણ ઊંચી હદના પુરૂષો પોતાને યોગ્ય વર્તન શું છે તે બહુ સારી રીતે વિચારી શકે છે અને તેમનું વર્તન પ્રસગાનુસાર, આત્માને ઉન્નત કરનાર અને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરાવનાર જ હોય છે. વાત કેમ બની હશે અને તેમા સત્યના અશો કેટલા હશે તે કહેવું લગભગ અશક્ય જેવું છે, પણ એક વાત જે એમાથી તારવી શકાય તેવી છે તે એ છે કે આપણા ચરિત્રનાયક તદ્દન નિ.સ્પૃહી હતા, પારકી આશા કરનાર કે અન્યથી દબાઇને કે તેની શરમથી વર્તન કરનાર નહોતા. આવી વૃત્તિ થવી એ આત્માની અતિ ઉદાત્ત દશા સૂચવે છે.

નિઃસ્પૃહતાનું એક વિશેષ દૃષ્ટાન્તઃ નિઃસ્પૃહદશા બતાવનારી એક બીજી પણ વાત સપ્રદાયથી આનદઘનજીના સબધમાં ચાલી આવે છે એમ મને પં ગંભીરવિજયજીએ કહ્યુ હતું. વાત એમ બની કહેવાય છે કે મેડતા શહેરમાં એક વખત આનંદઘનજી ચતુર્માસ સ્થિત થયેલા

હતા તેવામાં ત્યાંના રાજાની એક અણમાનીતી રાણીએ આનંદ ઘનજીની જોગી અવધૂત જેવી અવસ્થાનો હેવાલ સાંભળી તેમના તરફ આકર્ષણ પામી અને ગુરૂમહારાજ પાસે આવી. સુખશાતા પૃછ્યા પછી તેણે આનંદઘનજી મહારાજને બહુ સંક્ષેપમાં જણાવી દીધું કે પોતે ત્યાંના રાજાની રાણી છે અને હાલ અણમાનીતી થઈ પડી છે અને કોઈ ઉપાયે રાજા તેને વશ થાય એવું ગુરૂકૃપાથી થવું જોઇએ. ગુરૂમહારાજની જગજાહેર નિ:સ્પૃહ વૃત્તિને લઈને આટલી વાત બહુ સક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર રીતે રાણીએ કહી. તેને પ્રેરનાર યોગીઓ પાસે હોતી સિદ્ધિઓ હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. તે વાત સાંભળતી વખતે આનંદઘનજી કાંઈ લહેરમાં હતા તેથી એક કાગળનો ટુકડો લઈ તેપર કાંઈ લખ્યું અને રાણીને કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તે કાગળ આપ્યો. રાણી સમજી કે ગુરૂમહારાજે કાંઈ યંત્ર (જંતર) કરી આપ્યું છે અને તે વાંચવાની સ્વાભાવિક રીતે જ મના હોય છે તેથી તેણે એક સોનાનું તાવીજ તુરત બનાવી તેમાં પેલો કાગળ મૂકી પોતાને હાથે તેને રક્ષાબંધન તરીકે બાંધ્યું. અકસ્માત્ સયોગ એવો બન્યો કે પાંચ કે સાત દિવસમાં રાજા તે અણમાનીતી રાણીને વશ થઈ ગયો, તેના તરફ અપૂર્વ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો અને તેને મદિરે આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી તે માનીતી થયેલી રાણી હર્ષમાં આવી રાજા પાસે પેલી વાત બોલી ગઈ તેથી અથવા બીજી પદચ્યુત થઈ ગયેલી રાણીઓના જણાવવાથી રાજાને ખબર પડી કે પોતામાં જે ફેરફાર થયો છે તેનું કારણ લોકચર્ચા પ્રમાણે આનંદઘનજીનો મત્રપ્રયોગ છે. રાજા આ વાત સાંભળી આનંદઘનજી પાસે આવી તેને કહેવા લાગ્યો કે 'તમે આવા વશીકરણનાં કામ કરો છો તે સાધુ તરીકે કઈ રીતે ઉચિત ગણાય?' સાધારણ રીતે આવા ઉદ્ધત સવાલનો જવાબ આપે એવી તેઓશ્રીની પદ્ધતિ નહોતી, પણ તે દિવસે કાંઈ તેઓ ફરીવાર લહેરમાં હતા તેથી રાજાને કહ્યું કે રાણીને બોલાવી જેને યત્ર કહેવામાં આવે છે તે ઉઘાડી વાંચી જુઓ. રાજાએ તુરત તેમ કર્યું, રાણીને બોલાવી, સુવર્ણતાવીજ ખોલ્યું અને અદર રહેલ ચીઠ્ઠી વાંચતા તેમાં લખેલું માલૂમ પડ્યું કે:–

'તેરા પતિ વશ હોવે ઉસમે આનન્દઘનકું ક્યાઃ
તેરા પતિ વશ ન હોવે ઉસમેં આનન્દઘનકું ક્યા.

આ શબ્દો વાંચતાં રાજા દિગ્મૂઢ થઈ ગયો અને ગુરૂચરણે નમી પડ્યો. આનંદઘનજી અથવા લાભાનંદનું વર્તન એવા પ્રકારનું હતું કે એને રાજા નમી પડે કે એના ઉપર રૂષ્ટમાન થાય તેની તેમને દરકાર હતી જ નહિ. એમના મનમાં આ બન્નેમાંના એક પણ બનાવથી કાંઈ પણ અસર થઈ નહીં. એવી ઊંચી હદ સુધી વધેલા મહાત્માના સંબંધમાં બનેલી આવી વાતો લોકોનાં હૃદયમાં કોરાઈ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જનસમૂહનો મોટો ભાગ મધ્યમ પ્રવાહપર હોય છે, પરતુ તેઓને વિશિષ્ટ પ્રવાહપર પ્રગતિ કરનાર માટે હૃદયમાં માન બહુ હોય છે અને તેવા પ્રસગો જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે ત્યારે તે તેને જાળવી રાખે છે, નોંધી રાખે છે અથવા તે સંબધી બહુ હોંશથી વાતો કરે છે. આનંદઘનજીએ લખી આપેલ મત્રનો વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને કદાચ અણમાનીતી અને માનીતીનો પ્રસગ સુમતિ અને કુમતિનો અથવા શ્રદ્ધા અને માયામમતાનો અલકારિક ભાષામા થયો હોય તોપણ ઘટતી વાત છે.

આનદઘનજીનાં પદોમાં આવા પ્રસગો બહુ આવે છે તે વાત અહીં સામાન્ય રીતે લક્ષ્યપર આવે છે અને તેનો પ્રતિભાસ અત્ર બહુ આનંદકારક રીતે થાય છે. આઠમા પદમાં 'અનુભવ નાથકુ ક્યું ન જગાવે,' દશમા પદમાં 'ચેતન ગાત મનાત ન એંતે,' તેરમા પદમા 'અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી,' સોળમા પદમાં 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા,' અઢારમા પદમાં 'રિસાની આપ મનાવો રે,' પચીશમા પદમાં 'ક્યારે મુને મિલશ્યે માહરો સંત સનેહી,' તેત્રીશમા પદમા 'મિલાપી આન મિલાવો રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત' વિગેરે જે વિચારો બતાવ્યા છે તેમા સુમતિની વિરહદશા અને માયામમતાને વિવશ પતિ વિભાવમા રમણ કરતા બતાવ્યા છે. એ ચેતનપતિની વર્તમાન દશા અતિ ખેદ કરાવનાર છે, બહુ વિચાર કરવાને યોગ્ય છે અને તેમાં ઘટતો ફેરફાર અનુભવ દ્વારા કરાવવાની આવશ્યકતા છે, એવું રહસ્ય બતાવનાર બહુ પદો આ વિભાગમા આવે છે. એને માટે ખાસ વિવેચન દરેક પદમા કરેલુ છે, પણ એ સર્વ પદોમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ કેંદ્રસ્થ રહેલ જણાઈ આવે છે તે બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એનું લક્ષ્ય એ છે કે માયામમતાને પરવશ પડી આત્મધન ગુમાવનાર અને

સંસારમાં રખડનાર ચેતનજીની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિપર ખાસ વિચારણા કરી એનો સુમતિ સાથે સયોગ કરાવી આપી એને માર્ગપર લઈ આવવા અને એની ઉત્ક્રાન્તિ બહુ સારી રીતે થાય, એની પ્રગતિમાં બહુ વધારો થાય અને વિભાવદશા દુર્લક્ષ્ય પામી સ્વભાવ તરફ એનું સાધ્ય થાય એવી તેની સ્થિતિ કરાવી આપવી. એ માટે અનેક પ્રકારે સુમતિનું સ્વરૂપ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, સુમતિને બોલતી કરી તેની મારફત, અનુભવ દ્વારા અને કોઈવાર રૂબરૂ સંદેશા મોકલ્યા છે, આપ્યા છે અને અનેક વિરહાલાપ કરાવ્યા છે, તેમ જ તે દ્વારા પતિને વશ કરવાની રીત અને જરૂરીઆત સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપી છે. આ વિષય પદોની ભાષારચના તથા વિષયને અંગે ફરીવાર પણ વિચારાશે, પણ અહીં વક્તવ્ય એ છે કે આનંદઘનજી મહારાજે રાણીને જે વિચાર લખી આપ્યા તેમાં પદોમાં બતાવેલા વિચારોથી પણ વિશિષ્ટ યોગની વાસ આવે છે. સુમતિનો માર્ગ લઈ સ્વભાવરમણતા થવા માંડ્યા પછી એવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં કોઈ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓપર પ્રેમ રહેતો નથી, એને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રહેતી નથી અને એ પ્રાપ્ત થવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સતોષ થતો નથી. આવો ઇચ્છારોધ થયા પછી તેથી આગળ વધતાં એને મુક્તિ અને સંસાર સરખાં લાગે છે, વિશિષ્ટ ગુણો એની મેળે સ્વતઃ આવી જાય એવી તેની દશા થયેલી હોય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ તેને રહેતી નથી અને પરિણામે મોક્ષને અને સંસારને પણ સરખાં ગણે છે. મુક્તિ અને સંસારને સરખાં ગણે છે એટલે બન્ને વચ્ચે ગુણસદ્ભાવ અને તત્પ્રાપ્તિસંભાવનામા સ્પષ્ટ રહેતો તફાવત તેના લક્ષ્ય બહાર જાય છે અથવા રહે છે એમ તો કદિ બનતુ જ નથી, પણ એને જે ઇચ્છારોધ થાય છે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુને અંગે થવા ઉપરાંત તે સર્વત્ર પ્રસાર પામી એના આત્માને અથવા વાસ્તવિક શબ્દોમા બોલીએ તો એને પોતાને અસર કરનાર થાય છે અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા તેને રહેતી નથી. શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં શાંતિસ્વરૂપ બતાવતાં આ જ યોગીરાજ કહે છે કે—

> માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે;
> વંદક નિંદક સમ ગણે, ઈસ્યો હોય તું જાણ રે શાંતિ

સવ જગ જંતુને સમ ગણે, ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવ જલનિધિ નાવ રે.
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

અહીં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે બરાબર વિચારવો. અહીં પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓનો રોધ કરવા ઉપરાંત આત્મિક અથવા આત્મા સંબંધી ઇચ્છા ઉપર પણ અંકુશ આવી જવાની જે ભાવના બતાવી છે તે વાત રાણીના તાવીજને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ લખી હોય એમ અર્થવિચારણા થાય છે. પ્રથમ સુમતિ વિરહાલાપ કરી, અનુભવ દ્વારા સંદેશા મોકલી, શ્રદ્ધા પાસે દૂતીકાર્ય કરાવી પતિને પોતાને મંદિરે લઈ આવી તેને યોગમાર્ગમા આગળ કરે છે, પરંતુ આગળ વધતાં તેની સર્વ ઇચ્છા નાશ પામે છે—એ યોગક્રમ છે, તે આપણે યોગદર્શનના ખાસ વિષયમા વિચારશું. અત્ર આનંદઘનજી મહારાજ સુમતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તારી પાસે પતિ આવે અને તારે વશ થાય એમાં આનંદઘનને—વિશિષ્ટ યોગમાં પ્રગતિ પામેલા વિશુદ્ધ આત્મરાજને શું લેવા દેવા છે અને કદાચ તે તારી પાસે ન આવે અને માયામમતાના પ્રસંગમા પડ્યો રહે તો તેમાં આનંદઘનને શું છે! બન્ને દશા આનંદઘનને સમાન છે, એને એક તરફ વ્યામોહ નથી, અન્ય તરફ આકર્ષણ નથી. આવી આત્માની વિપુલ દશા થવી, મુક્તિ અને સંસારને સરખાં જોવા, વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થિત આકારમાં સમજી જવા અને તેનાપર રાગદ્વેષ ન કરવા એ બહુ વિશુદ્ધ આત્મદશાના વિચારો સૂચવે છે અને એવો આધ્યાત્મિક ભાવ સદરહુ તાવીજમાં અધ્યાત્મરસિક મહાત્માએ લખ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. સામાન્ય રીતે આનંદઘનજી જેવા યોગમા આગળ વધેલા મહાસત્ત્વો રાજાની રાણીના પ્રસંગમાં આવે કે તેમની પાસે વશીકરણની વાત પણ ઉચ્ચારી શકાય એ જેમ બહુ સંભવિત લાગતું નથી તેમ આવા દુનિયાથી ન્યારા અને ન્યારી રીતે વર્તન કરનારા મહાસત્ત્વોના સબંધમાં તેઓ અમુક અવસ્થામાં કઈ લાઈનપર કામ લેશે તે ધારી લેવુ એ પણ મુશ્કેલ છે. પોતાના આત્મધનને અડચણ ન આવે, તેની પ્રગતિમાં જરા પણ પ્રત્યવાય ન આવે અને તેની આગળ વધતી ગતિ સમાન ભાવે ચાલી જાય એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ વિશિષ્ટ લાભની દૃષ્ટિથી કોઈ

કાર્યો એવાં પણ કરે છે કે જેનો ખુલાસો સામાન્ય જનકલ્પનામાં કેટલીકવાર આવી શકે નહિ. આવાં કારણોથી અસાધારણ સત્ત્વોના સંબંધમાં બહુ બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની અને તેની જીવનચર્યાને પૃથક્કરણ કરીને બરાબર સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. તાવીજમાં લખેલા અક્ષરો કોઈ ખાસ આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવે છે તેનું અત્ર ઝાંખુ દર્શન થયુ હશે.

આદિનાથ સ્તવનરચના: 'આશા ઓરનકી કયા કીજે' એ પ્રથમ પદ રચના કરવાના પ્રસંગને અંગે ચાલતી વાત ઉપર જણાવી. તેવીજ રીતે ચોવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો શ્રીઆનંદઘનજીએ બનાવેલાં કહેવાય છે તેમાં પ્રથમ સ્તવનને અંગે એક એવી વાત ચાલે છે કે તેઓ એક વખત મેડતાની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા ત્યાં એક શેઠની છોડી જે તરતમાં વિધવા થઈ હતી તેને અગ્નિમાં બળી મરી સતી થવાને ઉદ્યુક્ત થયેલી જોઈ. આ પ્રસગે તે સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને આત્માનો ખરો પતિ કોણ છે, પ્રીતિનું વાસ્તવિક લક્ષણ શું છે તે બતાવતાં આનંદઘનજીએ ઉપદેશ આપ્યો એમ સંભળાય છે. તેઓએ તે સ્ત્રીને સમજાવ્યું કે સાંસારિક પ્રાણીઓ જે પ્રીતિ કરે છે તે વાસ્તવિક પ્રીતિ નથી, કારણ કે એ પ્રીતિ લાંબો વખત ટકતી નથી અને પ્રીતિને અગે પાછો જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે મનમાં અતિ ખેદ થાય છે, માટે પ્રીતિ કરવી હોય તો એવી કરવી કે અનંતકાળ સુધી પ્રીતિના પાત્ર સાથે કદિ વિરહ થાય નહિ અને પ્રીતિ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ થાય નહિ. સ્થૂળ પ્રીતિમાં આ વાતની ગંધ પણ હોતી નથી. એ ચાલતી હોય ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવે છે, અંતે વિરહદુ:ખ આપે છે અને મનને શંકિત કર્યા કરે છે અને છેવટે એનો નાશ થઈ જાય છે. એવા પ્રકારની પ્રીતિ કરવી એ કોઈપણ રીતે ઇષ્ટ ગણી શકાય નહિ. સંસારરસિક સ્ત્રીઓ પતિને વશ કરવા અથવા તેની પ્રીતિ સંપાદન કરવા વટસાવિત્રી આદિ વ્રતો કરે છે, કોઈ ભવાંતરમા એજ પતિને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં પડે છે, પણ સ્વકર્મવિપાકાનુસાર પતિ કયાં (કઈ ગતિમાં) ગયા હશે અને ત્યાં જવાને પ્રાયોગ્ય પોતાને કર્મ છે કે નહિ તેની કાંઈ ખબર હોતી નથી. આવી રીતે પતિરંજન કરવા

માટે અનેક ઉપાધિ વહોરવી અને મરણાંત કષ્ટ સહન કરવું એ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્ય નથી, પરિણામ વગરનું છે અને અતિ દારૂણ ફળ આપનારૂં છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી પતિ ખરેખરા કોણ છે તે વિચારવું, પ્રીતિનુ સ્વરૂપ સમજવું, તે કેવી રીતે કરવી ઉચિત ગણાય તેની વિચારણા કરવી અને તે કરીને શું મેળવવું છે તેનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવું. આવી રીતે નિર્ણય કરતાં અથવા નિર્ણય કરવા માટેના વિચાર કરતાં સ્થૂળ દશામાં થતી સાંસારિક પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજાશે કે ખરી પ્રીતિ તો વિશુદ્ધ આત્મા સાથે જ કરવા યોગ્ય છે કે જે કરવાથી પોતામાં વિશુદ્ધ ગુણ પ્રગટી આવે અને ભવાંતરમાં થતી પીડાઓ અટકી સર્વથા નિવૃત્તિસ્થાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી જિનેશ્વર દેવને પતિ તરીકે કલ્પી તેઓની અનન્ય ભાવથી પૂજા કરતાં પૂજામાં ચિત્તની અતિ પ્રસન્નતા થાય એવી અખંડિતપણે તે પૂજા કરતા અને તેમાં વળી દંભ રહિત આત્મઅર્પણા થઈ જાય એવી રીતે પૂજા કરતાં ચિદ્ઘનાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુવિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને એવા પતિને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સ્વયં પતિરૂપ થઈ જવાય છે, પતિ જેવા થઈ જવાય છે અને પતિ સાથે થયેલો મેળાપ કદિ પણ છૂટતો નથી, વિરહકાળ પ્રાપ્ત થતો નથી અને આનંદ-દશામાં ફેરફાર થતો નથી. આવા પતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે. આવી અર્થસૂચક વાત સાંભળી તે શેઠની છોડી સતી થતી અટકી વિશુદ્ધ માર્ગપર જોડાઈ, તેણે સર્વવિરતિ માર્ગ આદર્યો અને નિજ અંતરમાં રહેલ પતિને સતોષ આપી, પ્રસન્ન કરી તેને વશ કરવાના માર્ગમાં લાગી ગઈ.

આ પ્રસંગે તે સતીને બોધ આપવા માટે 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;' એ સ્તવનની રચના આનંદ-ઘનજીએ કરી, એ સ્તવનની અર્થવિચારણા કરતાં ઉપરોક્ત શેઠપુત્રીની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ અને તે માર્ગપર આવી ગઈ, આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે. હવે અહીં એકાદ ગંભીર પ્રશ્નપર વિચારણા થઈ આવે છે. હાલમાં ઘણા લેખકો ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાયો પ્રેમ (Love) ઉપર થયેલો કહે છે તેને અને આ પ્રીતિને કોઈ જાતનો સંબંધ છે કે નહિ તે બરાબર વિચારીએ તો તે વિષયપર આખો લેખ થઈ જાય, જેમ કરવું

અત્ર સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી, પણ ખ્રીસ્તી પ્રજાનો પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત બહુ ઊંચી હદે લેતાં પણ મનુષ્યથી તો આગળ વધી શકતો જ નથી, જૈનની દયા-પતિ પ્રસન્ન કરવાની કુંચી પ્રેમ-પ્રીતિ પશુ પક્ષી જળચર અને કીડી માંકડ સુધી જવા ઉપરાંત વનસ્પતિ અને જળ કે અગ્નિ સુધી પણ આગળ વધે છે: બીજું આ પ્રેમના તત્ત્વમાં સ્વાર્થનો અંશ પણ નથી અને ત્રીજું પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી અવ્યાબાધપણે જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તેના અંતરમાં ભાવના રહેલી છે તેની ગંધ પણ ખ્રીસ્તી પ્રેમના તત્ત્વમાં નથી. બીજી વિચારણા 'ચિત્તપ્રસન્ને રે પૂજાનું ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ; કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘનપદ રેહ.' ને અંગે થાય છે. એમાં જે પ્રકારની પૂજા કરવાની ભાવના બતાવવામાં આવી છે તે બહુ વિચારીને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. આખી જીંદગી સુધી પૂજા કરવામાં આવે, પણ જો ચિત્તપ્રસન્નતા થાય નહિ તો હજુ પોતે એકડા જ ઘુંટે છે એમ સમજવું. જેમ સાંસારિક કાર્યો કરવામાં રસ આવે છે, સગાંઓના વેધ અને મિત્રોનો વિવેક જાળવવામાં ચીવટ રાખવામા આવે છે, સ્રી પુત્રને સારૂ કપડાં ઘરેણાં લાવવામા આનંદ આવે છે, તેવા પ્રકારની આંતર વૃત્તિથી પ્રભુપર ચિત્તની પ્રસન્નતા ન થાય, તેમાં એકાંત આનંદ ન આવે અને ત્યાં સ્થિરતા ન થાય ત્યાં-સુધી વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા થતી નથી એમ ખાસ ધ્યાનમા રહેવું જોઇએ, એ સ્થિતિએ પહોંચવાનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ એટલે પછી કારણ-કાર્યભાવમાં વિપર્યાસ ન થઈ જાય. એ સ્થિતિએ પહોંચવામાં અડચણ પડતી હોય તો તે દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરવો, પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઓળખી રાખવું એટલે તત્ત્વનું અને ઉપરના છોલાનુ ભાન રહે, જેથી વિવેકભ્રષ્ટ ન થવાય. સતી થવાના પ્રસંગને અંગે આટલી વાત કહી દીધી તે આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ વિષય હોવાથી જણાવવા લાયક ગણવામાં આવી છે. તે બન્ને વાતને અંગે ઘણો ભૂલભરેલો ખ્યાલ હાલ જોવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે-મનાવે છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રેમનો વિષય અન્યત્ર ચર્ચાયો જ નથી અથવા તેવા આકારમાં કોઇએ બતાવ્યો જ નથી. જૈનની દયા, તેનું સ્વરૂપ, તેના ભેદો અને તેમાં રહેલ ભાવ વિચારવામાં આવે તો આ

ભૂલભરેલા વિચારો તુરત દૂર થઈ જાય તેમ છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્ય-ક્રિયાના મોહમાં પડી જઈ જેઓ તેમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને જેઓ દ્રવ્યક્રિયાની આવશ્યકતા જ માનતા નથી એ બન્ને ભૂલ કરે છે. પ્રથમ પંક્તિના પ્રાણીઓ કારણને કાર્ય સમજે છે, બીજી પંક્તિવાળા પગથિયાં છોડી દઈ દાદરને મથાળે ઠેકડો મારી ચઢી જવા ઇચ્છે છે. આનદઘનજી મહારાજ એ બન્ને વાતનો પ્રથમ સ્તવનમાં જ ખુલાસો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપી દે છે અને તેપર જેમ જેમ વિચારણા થાય છે તેમ તેમ એમાં રહેલ વિશિષ્ટ ભાવનો અર્થ ખ્યાલમાં આવે છે.

શ્રી યશોવિજયજી સાથે પ્રસંગઃ ઉપર જે વાતો લખી છે તે સર્વ મેડતા શહેરમાં અથવા તેની નજીકના જગલમા બની કહેવાય છે, તે ઉપરાંત આનદઘનજીનો શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સાથે પ્રસંગ થયો અને તે વખતે ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી બનાવી તે મેળાપ પણ સાંપ્રદાયિક વાતો પ્રમાણે મેડતા શહેરમાં થયાનું કહેવામા આવે છે. કોઈ આ મેળાપ આબુ પર્વતપર થયો એમ પણ કહે છે. મેળાપ થયાની વાતમા મતભેદ નથી પણ સ્થાન માટે એક નિર્ણય નથી. ઉપાધ્યાયજી સાથે થયેલા પ્રસંગને અગે બે ત્રણ વાતો અત્ર જરા વક્તવ્ય છે તે પણ વિચારી લેઇએ, કારણ કે તે પણ સપ્રદાયથી ચાલી આવે છે. બનારસમા વિકટ સચોગોમાં અભ્યાસ કરી ન્યાયના વિષયમાં ખાસ નિષ્ણાત (specialist) થવાને લીધે 'ન્યાય વિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય'નુ બિરૂદ મેળવનાર આ મહાત્માનો પ્રસગ શ્રી આનંદઘનજીનો સમય નિર્ણય કરતી વખતે સહજ વિચારી ગયા છીએ. જૈન કોમના આ છેલ્લા સમર્થ વિદ્વાન્ મહાત્મા અને આપણા ચરિત્રનાયકના સંબધમાં આગળ પણ કેટલીક વાત આવશે. ચરિત્ર-પ્રસગે તેઓના અને આનંદઘનજીના મેળાપની વાતો કરવાની છે. ત્યા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આનદઘનજીનો અને તેમનો મેળાપ શ્રી મેડતા શહેરમાં થયો હતો અને પ્રથમ મેળાપ વખતે જ યશો-વિજયજીએ અષ્ટપદી બનાવી હતી. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ મેળાપ મેડતાની બાજુના જગલોમા થયો હતો અને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી તાત્કાળિક ઉદ્ગારરૂપે બનાવી હતી. ત્રીજી વાત એમ છે કે આબુ ઉપર ગુફામાં આનદઘનજી યોગસાધના

કરતા હતા તે પ્રસંગે યશોવિજયજી તેમને શોધતા શોધતા ત્યાં ગયા હતા અને ત્યાં મેળાપ થયો હતો. આ સર્વમાં મને મેડતા શહેરમાં મેળાપ થયેલો હોવાનું વધારે બંધબેસતું લાગે છે. જૈનપુરી તરીકે સુવિખ્યાત થયેલા મેડતામાં આનંદઘનજીના અનેક પ્રસંગો થયેલા છે અને તેઓ ત્યાં જીવનનો મોટો ભાગ રહ્યા હોય એમ ત્યાં ચાલતી વાતોપરથી પણ જણાય છે, અને વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બન્ને મહાત્માઓ મળ્યા એમ જે વાત ચાલે છે તે જોતાં તે મેડતા શહેરમાં બનેલ હોય એમ સંભવિત વધારે લાગે છે. એ હકીકત એમ છે કે આનંદઘનજીએ એક વખત મેડતા શહેરમાં ઉપાધ્યાયજી વ્યાખ્યાન બહુ ઊંચા પ્રકારનું ભાવાત્મક વાંચે છે એમ હકીકત સાભળી હતી તે વાત પ્રત્યક્ષ જોવા તથા સાંભળવા ઉપાધ્યાયજીના વ્યાખ્યાન વખતે તેઓ ઉપાશ્રયમાં ગયા અને ઉપાધ્યાયજીની વ્યાખ્યાનકળા જોઈ બહુ રાજી થયા. પછી ઉપાધ્યાયજીની વિજ્ઞપ્તિ ઉપરથી પોતે પણ યોગના વિષયપર સારી રીતે બોલ્યા (વ્યાખ્યાન આપ્યું) તે અનુભવયુક્ત વચન હોવાથી શ્રોતાપર સારી અસર કરનારૂં થયું. ઉપાધ્યાયજીનો અને તેમનો મેળાપ બહુ સારો હતો, ખાસ વ્યાખ્યાનશૈલી, તેમાં મધુરતા અને વક્તૃત્વ આવવું એ અભ્યાસથી અલગ વિષય છે. ખુદ યશોવિજયજી અને રામવિજયજીના પ્રસંગ માટે પણ એવું કહેવાય છે કે ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વક્તાની સભા કરતાં રામવિજયના વ્યાખ્યાનમાં બહુ શ્રોતાઓની હાજરી રહેતી અને તેનું કારણ તપાસવા યશોવિજયજી એક વખત જાતે ગયા હતા. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામવિજયજીએ ઊભા થઈ તેઓને દક્ષિણ આસન આપ્યું અને વ્યાખ્યાન ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ ઉપાધ્યાયજીના અતિ આગ્રહથી જ્યારે રામવિજયજીએ વ્યાખ્યાન વાંચ્યું ત્યારે તેમની દૃષ્ટાંત આપવાની ઢબ, કહેવાની શૈલી અને વાક્યરચના તથા શબ્દોનું રહસ્ય સાંભળતાં રામવિજયજીની વક્તૃત્વકળાનો વિશિષ્ટ ખ્યાલ ઉપાધ્યાયજીને પણ થઈ ગયો. આ પ્રસંગ ઉપરથી ઉપાધ્યાયજીનો કર્મયોગ અને આનંદઘનજીની યોગપ્રક્રિયા કેટલાં આગળ વધેલાં હતાં તે જણાય છે. આટલા ઉપરથી બન્ને મહાત્માઓનો મેળાપ મેડતા શહેરમાં થયેલો વધારે સભવિત લાગે છે. આ સિવાય એક વાત એવી કહેવામાં આવે છે કે જેવી રીતે ઉપાધ્યાય-

જીએ આનન્દઘનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી બનાવી છે તેવી અષ્ટપદી આનંદઘનજીએ ઉપાધ્યાયજીની સ્તુતિરૂપ બનાવી છે. આ બાબતનો કાંઈ પણ પૂરાવો ન મળવાથી એ વાત કોઈએ પોતાના મગજમાંથી બહાર પાડી હોય એમ મને લાગે છે અને એમ બનવાનાં ઘણાં કારણો છે. આનન્દઘનજી સંબંધી કલ્પિત વાતો બહાર પાડવાનું અને તેમને અવનવા જયાલી આકારમાં ચિતરવાનુ કેટલાકને પસંદ આવે છે તેઓની આ કલ્પના હોવાનો સભવ છે, કારણ કે પૂજ્ય કદિ પૂજક હોઇ શકે નહિ, સ્થિત્યંતર એવા રૂપમાં સંપ્રદાયથી કે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે સંભવે નહિ અને આનંદઘનજી અને ઉપાધ્યાયજીની વય વિચારતાં અને યોગવિષયમાં આનન્દઘનજીના પ્રક્રિયા અને અભ્યાસ તથા વર્તના લક્ષ્યમાં લેતા એ હકીકત અસંભવિત માનવામા આવે છે; તે છતા કદાચ કોઇએ એવી અષ્ટપદી જોઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગ આદિના વિશિષ્ટ જ્ઞાનને અગે ઉપાધ્યાયજીની પ્રશંસારૂપ હોવાનો સંભવ વધારે છે મે એવી અષ્ટપદી સંબધી બહુ બારીક તપાસ ચલાવી છે, પરંતુ પ્રેમાનંદનાં નાટકો પેઠે હજુ સુધી તો તે સંબધી પત્તો લાગ્યો નથી અને કોઇએ તે વાંચી કે સાંભળી હોય એમ કહેનાર પણ મને મળ્યું નથી. આયદે પણ જો તે સબધી વધારે હકીકત પ્રાપ્ત થશે તો તેપર ખુલ્લા મનથી વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ લેવામા આવશે. આવી અષ્ટપદી જો ઉપાધ્યાયજીને પોતાના પૂજ્ય તરીકે ગણીને કરેલી હોય તો તેથી આનંદઘનજીના ચરિત્રને અગે મોટા ફેરફાર કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી એ સબધી ખાસ ઊહાપોહ કરવાની જરૂર અહીં જણાઇ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય આવી અષ્ટપદી હોઇ શકે નહિ એમ છે અને તેવી અષ્ટપદીની હયાતી માટે પણ એક બે માણસનાં મોઢાનાં વચન સિવાય અન્ય આધારભૂત કાંઇ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. ગુજરાતી રાસોમાં પ્રવીણ ઘણા વાચનવાળા જૈન વિદ્વાનોને પૂછતાં તેવી અષ્ટપદી કોઇએ જોઈ હોય એમ જણાતું નથી. સીધો પૂરાવો અને આધારભૂત હકીકત ન મળે ત્યાંસુધી આવી અષ્ટપદીની હકીકત સ્વીકારવા યોગ્ય મને લાગતી નથી.

ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી સાથે એક વધારે પ્રસંગ થયાની

વાત પણ સંપ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે. હકીકત એમ બની કહેવાય છે કે આનંદઘનજી મહારાજે પોતાનો દેહવિલયકાળ નજીક જાણી યશોવિજયજીને કેટલીક હકીકત કહેવા સારૂ પોતાની પાસે બોલાવ્યા, ઉપાધ્યાયજી આવ્યા, તેમને આવી ગયાને બે પાંચ દિવસો થઈ ગયા છતાં આનંદઘનજી કાંઇ બોલ્યા નહિ. આથી યશોવિજયજીના મનમાં એમ સહજ શંકા થઇ કે કદાચ આનંદઘનજી પોતાને બોલાવવાની વાત કદાચ ભૂલી ગયા હશે તેથી એક દિવસ સવારમાં વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાને તેડાવવાની વાતની યાદ આપી. આનંદઘનજીએ એના જવાબમાં કહ્યું કે "હવે કાંઇ કહેવાનું રહ્યું નથી. મને ખેદ એટલો થાય છે કે તમારામાં હજુ જોઇએ તેટલી સ્થિરતા આવી નથી. તમારે એટલું અવશ્ય વિચારવું હતું કે જેણે તમને ખાસ તેડાવેલ છે તેને અધિકાર પ્રમાણે અવસર જોઇ કાંઈ આપવું જ હશે અને તે યથાયોગ્ય વખતે આપત જ, પણ જ્યાંસુધી જોઇએ તેવી સ્થિરતા અને ધૈર્ય આવ્યાં ન હોય ત્યાંસુધી હું યોગનાં મહાન્ તત્ત્વો બતાવવાનો પ્રસંગ જોતો નથી અને તમને તેના અધિકારી સમજતો નથી. યોગની વિશિષ્ટ વાતો અને પ્રક્રિયાઓ હાલ તો મારી સાથે જ કાળધર્મ પામી જશે." આવી મતલબનો જવાબ મળ્યો, ત્યાર પછી યોગ્ય પરિચર્યા કરી ઉપાધ્યાયજી ત્યાંથી વિદાય થયા. એમ કહેવાય છે કે આ બનાવ બન્યા પછી ઉપાધ્યાયજીના મનપર બહુ અસર થઈ, તેઓમાં બહુ સ્થિરતા આવી ગઈ અને તેઓના ગ્રંથના વિષયો અને તેની શૈલીમાં પણ તેથી મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. જ્ઞાનસારના જેવા અમૃતમહોદધિમાંથી સાર તત્ત્વનું પાન કરાવનાર ગ્રંથ ત્યાર પછીની વયમાં બનાવેલ હોય અને જસવિલાસની આધ્યાત્મિક વાણી પણ ત્યાર પછી નીકળી હોય એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. પ્રત્યેકનું જીવન વિચારતાં આવો બનાવ બનવો મને તદ્દન અસંભવિત લાગે છે; પરંતુ આનદઘનજીનો પ્રસંગ શ્રી યશોવિજયજીને સારી રીતે હોવો જોઇએ એમ ધારવાને તો ઘણા પ્રબળ પૂરાવા મળી આવે છે. બત્રીશ બત્રીશીઓના દરેક પ્રકરણને છેડે ઈરાદાપૂર્વક 'પરમાનંદ' શબ્દ લાવવામાં આવ્યો છે તે ખાસ અર્થસૂચક છે અને અષ્ટપદીની ગંભીર ભાષા તે જ બાબત સવિશેષપણે બતાવે છે. આ ઉપરાંત આનંદઘનજી પાસે ઉપાધ્યાયજી સુવર્ણસિદ્ધિ લેવા

ગયા અને આનંદઘનજીએ તે તેમને આપી નહિ, કારણ કે તેમની યોગ્યતા ન જોઈ એ વાતને જો કે શાસનઅભ્યુદયના મહાન્ હેતુથી બચાવી લેવાનો અથવા નરમ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ મને તે વાત બન્ને મહાત્માઓનાં પ્રસંગ, વય, સ્થાન અને વર્તનને જોઇને તદ્દન કલ્પિત લાગે છે. યોગસિદ્ધિ જાણતા હોય અથવા યોગબળથી તે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તો તેનો ઉપયોગ આરંભ પરિગ્રહ દ્વારાએ કરવો એ પ્રમાદ છે અને તેથી જ નિધાન બતાવવાનો શ્રીસ્થૂલભદ્રનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નિંદેલો હોય એમ મને જણાય છે, તેથી યોગભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને તેમા રાચી જવું એ પૌદ્ગલિક હોવાથી તે માર્ગને અયોગ્ય ગણ્યો છે. આપણે યોગના ખાસ વિષયમાં આ બાબત સારી રીતે વિચારશું. આ ઉપરાંત ઉપાધ્યાયજી જેવા સ્થિત-પ્રજ્ઞ મહા પુરૂષ તેની અથવા કોઈ વસ્તુની પ્રબળપણે ઇચ્છા કરે એ પણ બનવા જોગ નથી. એકદરે આ સુવર્ણસિદ્ધિની વાત કોઇના મગજમાથી નીકળી હોય એમ ધારવું વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગ: હાલ મેડતામાં આનંદઘનજીનો સ્તૂપ છે તે ઉપરથી અને તે શહેરમાં તેમના સબંધી ચાલતી વાતો ઉપરથી આ મહાત્માનો દેહવિલય મેડતામાં થયો હોય એમ જણાય છે. દેહોત્સર્ગનો કાળ સવત્ ૧૭૩૦ ની આસપાસ જણાય છે. મરણ પહેલાં તેમને શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે પ્રસંગ થયો હોય એમ પણ વાતો ચાલે છે. સત્યવિજયજીએ કેટલોક સમય તેમની સાથે જગલમાં કાઢ્યો એમ આત્મારામજી મહારાજ શ્રીજૈન તત્ત્વા-દર્શ ગ્રંથમાં કહે છે. આ ઉપરાંત આનંદઘનજીના સંબધમાં કેટલીક બીજી વાતો ચાલે છે તેને બીલકુલ આધાર વગર ચાલુ કરવી એમાં બહુ જોખમ છે. કેટલીક વાર મહાત્મા પુરૂષોને એથી અન્યાય આપવા જેવું થાય છે, કોઈ કોઈ વાતો જોડી કાઢી પરમ મહાપુરૂષોને હાસ્ય-પાત્ર બનાવાય છે અને કેટલીકવાર તેમનું મહત્ત્વ હોય તે કરતાં અણુઘટતું વધારી દેવાય છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી આવતી વાતોમાં આધારભૂત અથવા વજનદાર માણસો પાસેથી જે વાત સાંભળી હોય અને તેને બહુ જગોએથી ટેકો મળતો હોય તે જ વાત યોગ્ય શબ્દોમાં પૃથક્કરણ કરીને અને તે ઉપર ચાલુ

અભિપ્રાય બન્ને બાજુના બતાવીને દાખલ કરવાની અને તેના સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે યોગ્ય દલીલો સંભવાસંભવ માટે બતાવવાની લેખકની ફરજ છે. અવ્યવસ્થિતપણે અરસ્પરસ વિરોધ આવે તેવી વાતો દાખલ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ હોય એમ મને લાગતું નથી. મને બહુ વિગતથી તપાસ કરતાં જેટલી વાતો લભ્ય થઈ છે તેમાંથી આધારભૂત વાતો જ અહીં દાખલ કરી છે અને તેપર વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મહત્ત્વની બાબતો હજુ પ્રાપ્ત થશે તો ઉપરની બાબતોમાં ફેરફાર અથવા વધારો કરવામાં આવશે. ઇતિહાસની બાબતમાં આપણે હજુ એટલી પછાત સ્થિતિમાં છીએ કે આવી બાબતમાં વારંવાર ફેરફાર થયા કરે એમાં નવાઈ જેવું નથી અને એ નિયમ મારે મુનિસુંદરસૂરિના સંબંધમાં અન્યત્ર પણ જાળવવો પડ્યો છે. ઇતિહાસમાં અભ્યાસીએ આગ્રહી પ્રકૃતિ ન રાખતાં જેમ બને તેમ ખુલ્લા દિલથી કામ લેવું, કોઈ વાતને પોતાના પક્ષ, મત કે સંપ્રદાયમાં ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરવો નહિ અને વધારે આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતાં પોતાની જાતને સુધારણા માટે ખુલ્લી રાખવી. આવા નિયમથી ઐતિહાસિક બાબતમાં શોધખોળ ચલાવવામાં આવે તો એકંદરે સારગ્રાહી બુદ્ધિવાળા માણસો બહુ લાભ કરી ઘણો નવીન પ્રકાશ નાખી શકે એમ મારું માનવું છે અને તે નિયમ વિસારી દેવાથી ઐતિહાસિક ચર્ચામાં બહુ નુકશાન થયું છે અને આગંદે પણ થશે એવો ભય રહે છે. અત્યાર સુધીમાં આનંદઘનજીના ચરિત્ર સંબંધી મોટા પાયા ઉપર પ્રયત્ન મુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ કરેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ કમનસીબે તેઓએ પૃથક્કરણ દૃષ્ટિએ અને વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક રીતિનો માર્ગ લેવાને બદલે તેઓના પોતાના વિચાર પ્રમાણે આનંદઘનજી કેવા હોવા જોઇએ એ વાતપર લક્ષ્ય આપી ચરિત્ર નિરૂપણ કર્યું છે અને ઘણીખરી જગોએ જાણે ચરિત્રલેખક બનાવો બન્યા તે વખતે હાજર હોય અને અભિપ્રાયો સાંભળ્યા હોય અથવા વાતો નજરે જોઇ હોય એવી એકાંતિક ભાષામાં લેખ લખ્યો છે. પૃથક્કરણ કરવાની તેમને રૂચિ ન હોવાને લીધે બહુ વાતો અવ્યવસ્થિતપણે દાખલ થઈ ગઈ છે. અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયોનો એકત્ર સમૂહ કરવાની પદ્ધતિને બદલે

જરા વિશેષ સંભાળ ભરી તપાસ ચલાવવામાં આવી હોત અને વ્યવસ્થાસર હકીકત દાખલ થઇ હોત તથા તેમાંથી આધારભૂત અને આધાર વગરની તેમ જ પ્રશંસાસ્પદ કે નિંદાસ્થાનીય હકીકતનો વિવેક કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશેષ ઉપયોગી બની શકત એમ મને લાગે છે. બધી કિંવદંતીઓને અવ્યવસ્થિતપણે પ્રસાર કરવામાં સમાયલું જોખમ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આનંદઘનજી જેવા મહાત્મા પુરુષના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે જેમ સાધનો પૂરાં પાડવાની જરૂર છે તેમ.તેપર કાં તો વ્યવસ્થાસર વિચારો બતાવવા જોઇએ અથવા વાતો નોંધી લેવી જ જોઇએ. દરેક હકીકતપર વિચારો બતાવવા જતાં ખરા ખોટાનું પૃથક્કરણ કરવાની બહુ જરૂર છે અને એ વાત ખાસ લક્ષ્યમા ન રહે તો તેનો ગેરલાભ લેનારા બહુ નીકળી આવે છે. બનતાં સુધી આ નિયમ સાચવવા અત્ર યત્ન કર્યો છે અને ખાસ કરીને અમુક સંપ્રદાય કે પક્ષ તરફના વાજિત્ર તરીકે આનંદઘનજીના વિશુદ્ધ જીવનનો ઉપયોગ ન થાય એ જોવા ખાસ સંભાળ રાખી છે. એ મહાત્માના શિક્ષણપર હવે પછી વિચારણા થશે ત્યારે પણ આ નિયમ ઉપર લક્ષ્ય રહેશે

મેડતાઃ આનંદઘનજી મહારાજના પ્રસંગો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓનો વિહાર મેડતા અને તેની આજુબાજુમાં વધારે થયો હોય એમ જણાય છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓ મારવાડમાં બહુ વિચર્યા જણાય છે અને જીંદગીનો કેટલોક કાળ તેઓએ પાલણપુર તરફનાં ગામોમા ગાળ્યો જણાય છે મેડતાની આજુબાજુનાં મોટાં જંગલોમા અને આબુ ઉપરની ગુફામાં તેઓ વિશેષ રહ્યા હોય એમ જણાય છે અને શ્રી સિદ્ધાચળને ભેટવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી ગયા હોય એ સંભવિત છે. તેઓશ્રીનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હોય એમ તેઓની ભાષા અને તે સંબંધી ચાલતી દંતકથા ઉપરથી જણાય છે. તેઓની ભાષાપર હવે વિચાર કરવા માટે એ અગત્યના વિષયની વિચારણા કરવાનાં સાધનોપર આપણે લક્ષ્ય આપીએ. તેઓના સંબંધમાં ચાલતી સાંપ્રદાયિક વાતો, દંતકથાઓ અને હકીકતો એક સરખી રીતે તેઓનો મારવાડમાં વિહાર બતાવી

આપે છે. આપણે ગુજરાતના હોઇએ તેથી તેમને ગુજરાતી કહેવા, કાઠિયાવાડી હોઈએ તેથી કાઠિયાવાડી બતાવવા પ્રયાસ કરવો અથવા બંગાળી હોઇએ તો બંગાળી બતાવવા યત્ન કરવો એમ કરવા લલચાઈ જવાય તેવું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વસ્તુસ્વરૂપપર આંખો મીંચવાનો અથવા મીંચાવવાનો પ્રયત્ન છે. આથી આપણે હવે આનંદઘનજીની ભાષાપર વિચાર કરીએ.

આનંદઘનજીની ભાષા: સાંપ્રદાયિક હકીકત એ બહારનો પૂરાવો (extrinsic evidence) છે. આનંદઘનજીના ચરિત્રને અગે આપણે સહજ ઊહાપોહ તે રીતે કરી ગયા. હવે આપણે ગ્રથકર્તાના સંબંધમાં અને ખાસ કરીને તેમની ભાષાના સંબંધમાં તેઓની જાણીતી કૃતિઓમાંથી શું હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેપર વિચાર કરીએ. આ આંતરિક પૂરાવો (intrinsic evidence) જેમ એક રીતે સમય જન્મ વિહાર આદિનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી જણાય છે તેમ અમુક સંયોગોના પુરૂપો માટે તેનો બહુ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આડે રસ્તે પણ દોરી જાય છે. શેકસપિયર જેવા એક સ્થાનકે રહી જીવન પૂરૂં કરનારના જન્મ અને વ્યવહારના નિર્ણયમાં અમુક અંશે તેના ગ્રંથોમાં વપરાયલી ભાષા બહુ ઉપયોગી ગણાય, પરતુ એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાન કે વિહાર કરનાર સાધુઓના સંબધમાં એ જ ભાષા વિચારણા કદાચ ખોટા અનુમાનનું કારણ થઇ પડે તો તે તદ્દન સંભવિત છે. સામાન્ય રીતે તો અમુક ભાષા ઉપરથી કોઇ પણ નિર્ણય ઉપર અમુક વ્યક્તિના સંબંધમાં આવવું અથવા તેપરથી તેમનો જન્મ વ્યવહાર નિર્ણય કરવો એ ઘણું જોખમભરેલું છે તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્યો પોતાની ભાપા સયોગ પ્રમાણે ફેરવી શકે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનો ઇંગ્લિશ ભાષાપરનો કાબુ વિચારતાં તેમને ભારતભૂમિથી અન્યત્ર જન્મેલા ધારવામાં આવાં અનુમાનો કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે વિચારવા જેવું છે. કાઠિયાવાડમાં જન્મેલ અને પૂર્વ અવસ્થામાં શુદ્ધ ગુજરાતીમા લેખ લખેલ માણસ દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વિચરે અને હિંદુસ્તાની ભાષાપર અસાધારણ કાબુ ધરાવે એવા દાખલા મોજુદ છે. મારવાડના જન્મેલા અને કાઠિયાવાડમાં વિચરેલા સંસ્કારી ગુજરાતી લખે અને તેમાં મારવાડીની ગંધ પણ ન આવે અને ગુજરાતમાં

જન્મેલા છતાં થોડો વખત પંજાબમાં ફરેલા શુદ્ધ ગુજરાતી લખે અને હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરે તથા ગુજરાતી ભાષા બોલતાં પણ ન આવડે એવા દાખલા આપણે હાલ નજરે જોઈએ છીએ. એથી ભાષાને અંગે અમુક પ્રદેશમાં વધારે વિહાર હતો અથવા પરિચય વિશેષ હતો અથવા જન્મ તે પ્રદેશમાં હતો એમ ચોક્કસ ધારી લેવું તે ખાસ કરીને સાધુઓના સબંધમાં બહુ જોખમ ભરેલું છે અને સાધારણ રીતે એવા અસ્થિર પાયા ઉપર કોઈ પણ લેખક કે ગ્રંથકારના સંબંધમા ઈમારત ચણવી તે જરૂર બહુ અચોક્કસ અવસ્થામાં રહે છે. મી૦ મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમાં જે અનુમાનો ઉપર આનંદઘનજીના સબંધમાં દોરવાઈ ગયા છે તે બંધબેસતાં નથી. તેનાં કારણોમાં પ્રથમ અગત્યનું કારણ એ છે કે સંપ્રદાયથી તેઓનાં અનુમાનો અસત્ય માલુમ પડે છે અને તેઓ જે ભાષાને વિશેષ કાઠિયાવાડી સંસ્કારવાળી કહે છે અને મુનિ બુદ્ધિસાગર જેને ગુજરાતી કહે છે તે બન્ને વાત બહારના તેમ જ અંદરના પૂરાવાથી પણ ખોટી માલૂમ પડી આવે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આ સંબધમાં માત્ર ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હોત તો એકાંત અનુમાન ઉપર આવવું લગભગ અશક્ય જેવું જ હતું, પણ તે સાથે મેડતામાં ચાલતી વાતો, સંપ્રદાયથી ચાલી આવેલી હકીકતો, મેડતામાં ઉપાશ્રયના ખંડેરો અને તે સર્વની સાથે આનંદઘનજીની ભાષાને વિચારતા આપણે આનંદઘનજીના જન્મ અને વિહાર વિશેષે કરીને મેડતા તરફના પ્રદેશમા એટલે મારવાડમાં હતો એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરશું. સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી વાતો ઉપર જણાવી છે અને તે વાતને પં. ગંભીરવિજયજી જેઓનો જન્મ પણ બુંદેલખંડમાં હતો તેઓએ તેઓના જીવનનો પ્રથમ ભાગ યતિપણે મારવાડમાં ગાળ્યો હતો તે વખત દરમ્યાન આનંદઘનજી સંબંધી ઘણી હકીકત મેળવી હતી તેમણે ટેકો આપ્યો છે તેથી હવે આપણે આનંદઘનજીની ભાષામાં વિશેષ તત્ત્વ કઈ ભાષાનું આવે છે તે વિચારીએ ત્યાં ભાષાવિચારણાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે અમુક લેખક ગુજરાતીમાં લખે છતાં પણ જો તેનો મૂળ પ્રદેશ મારવાડ હોય તો તે અવારનવાર

મારવાડી શબ્દો તથા વાક્યોનો ઉપયોગ કરી નાખે છે તેથી ગુજરાતી ભાષાના બહારના શણગારમાં બીજી કઈ કઈ ભાષાનો સંયોગ અથવા સહયોગ થયો છે એપર બરાબર વિચાર ચલાવવામાં આવે તો ગ્રંથકર્ત્તાના સંબંધમાં આંતરિક હકીકત વધારે ચોક્કસ આકારમાં મળે એમ સંભવ રહે છે. દાખલા તરીકે આપણે આનંદઘનજીના સંબંધમાં જો એમ બતાવી શકીએ કે તેઓની ગુજરાતી લાગતી ભાષામાં પણ મારવાડી શબ્દો વિશેષ આવે છે તો જેમ આપણે તેમનું મૂળ સ્થાન મારવાડની ભૂમિ બતાવી શકીએ, તેમજ જો તેનામાં અવારનવાર મારવાડીના પ્રયોગો બતાવી શકીએ તોપણ એ જ વાત બીજા આકારમાં પણ તેજ રૂપે બતાવી શકીએ. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી આપણે પ્રથમ પદોની ભાષાપર વિચાર કરીએ. પદમાં મારવાડી (અથવા ગુજરાતી નહિ તેવા) પ્રયોગો કેટલી છુટથી થયા છે તે બહુ થોડાં પદમાં આવેલા શબ્દોના લીસ્ટથી જણાશે. નીચે લખેલા શબ્દોમાથી એક પણ શબ્દ અહીં વપરાયો છે તે રૂપમા અથવા અર્થમાં ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતો નથી અને તેમાંના કેટલાક શબ્દો તો ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા જ નથી.

પ્રથમ પદ-ક્યા, સોવે, બાઉરે, જ્યું, ઘટત હે, દેત, ઘરિય, રાઉ, પાયકે, ભાઉ, નાઉ, કહા, અબ, ધ્યાઉ

દ્વિતીય પદ-બાઉરે, મત, શીર, કયા, બજાવે (ગુજરાતી=વગાડે) ફલે, વૈ, ઘટમેં, સુજ, ભાવે, યાસે, મ્રાવે, પાવે.

પદ ત્રીજું-જીય, મેરી, માતો, વિસરી, સુપનકો, સાચ, માચત, રાહત, છાંહ, બદરી, આઈ, ગહેગો, જ્યું, નાહર, અજહુ, કછુ, નાંહિ, હારિલ, લકરી, છાંરત, ટકરી.

પદ ચોથું-નિન્દ, અગ્યાંનકી, મિટ ગઇ, નિજ, દીપક કીયો, સરૂપ, આપુહી, ઠાનત, કહા, દિખાવું, ઔરકું, લોર, પ્રેમકા, સો, ઠૌર, પ્રાણકું, ગિને, લોય, અકથ, કહાની, કોય.

પદ પાંચમું-અવધુ, નટનાગરકી, બાંભણ, સમયમેં, ઠાને, વિણસે, તબહી, ઉલટપલટ, યા, હમ, સુની, કબહી, કુની, સુભાવે, તાહી, સમાવે, હે નાંહિ, લખે, ક્યા, સર્વંમયી, સરવંગી, ન્યારી, ભાવે, સો પાવે

પદ છઠ્ઠું-રસિકકો, સુન્યો, વિરતંત, ઘરવાસી, મથી, પૂરી, બજાસી, અભ્યાસી, સમાસી, ચારી, જયકારી (જયકાસી), અનુકારી, વિમાસી, સીઝે, સમાસી,

પદ સાતમું-જંજીરકી, સોર, જકર્યો, ધાવત, જગતમેં, ઈક, ઠોર, કયા, મઠમેં, વિલોકન, ઘટમેં, મઠકી, પરતીત, કીજેં, ઠહિ, હલચલ, મેટિ, ઘટકી, ધિહ્ને, જલમેં, પંચ ભૂતકા, વાસા, સાસા, ખવીસા, છિન છિન, તાહી, છલનકું, બૌરા, સીસા, ઘટમેં, સૂછમ, લખે, ધૂકી, તારી, આગા મારી, આસન ધરી, પાવે

પદ આઠમું-કુલકી, નવલી, ફ્રેઉ, પકરે વાસના, ગહે પરતીત, નાથકું, કયું, સો પાય, થનતે, દુહાવે, મેરે, કહેતે, ઐસીહી, શિખાવે, બહોત, કહેતે, ઐસી, દિખાવે, ઔરનકે, કહાવે

પદ નવમું-નિહારો, આપમતાસી, સંચકસી, ખોટો ખાતો, ખતાસી, વિગુંવણ, જગકી, સિયાનપ, બતાસી, કૌણ, ઐસા, જૈસા, દૂધ પતાસી, અહિતકરી, હરવિધિ, સંતાસી, હિત, ઔર, સમતાસી

આવી રીતે લખવા જઈએ તો લગભગ દરેક પદના ઘણા શબ્દો લખવા પડે, કારણ કે સામાન્ય ગુજરાતી બોધ હોય તે પણ કહી શકે તેમ છે કે આ પદોની એકદમ ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ અયોગ્ય છે. એ દરેક પદોમાંથી એકાદ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાતો હોય તેને તેવા આકારમાં બતાવી તેપરથી પદની ભાષા ગુજરાતી કહેવી એ તાણીને પોતાના વિચાર પ્રમાણે શબ્દોને લઇ આવવા જેવો પ્રયત્ન લાગે છે. આવી રીતે સર્વ પદોમાંથી લગભગ મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો વિચારતાં પદની ભાષા ગુજરાતી અથવા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બોલાતી મિશ્ર ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ ઘટતું નથી. આને માટે આપણે બીજી રીતે કેટલાક ખાસ શબ્દ પ્રયોગો વિચારીએ તો તેથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ થશે. પદોમાં અવારનવાર ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કાર છે પણ વિશેષ સંસ્કાર તો ઉત્તર હિંદ અને મારવાડના છે એમ વધારે વિચારણાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી જણાશે. ગુજરાતી ભાષામાં નીચેના પ્રયોગો કદિ કોઇએ વાપર્યા હોય એવું વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તે દરેક પ્રયોગો વિચારવાં યોગ્ય છે. નમુના સારૂ ખાસ ચુંટણી કરીને એવા થોડા જ પ્રયોગો અહીં બતાવવામા આવ્યા છે.

'ખોટો ખાતો ખતાસી' (પદ-૯). ગુજરાતી ગમે ત્યાં બોલાતી હશે ત્યાં 'ખોટું ખાતું' એવો પ્રયોગ જ વપરાશે, પરંતુ એક મારવાડીને તમે બોલતો સાભળશો તો તે 'ખાતો' બોલશે, કારણ કે લિંગવ્યત્યય

મારવાડીમાં બહુ થઇ ગયા છે અને તે દક્ષિણી અથવા મારવાડી શબ્દપ્રયોગમાં અથવા વાક્યપ્રયોગમાં વારંવાર જોવામાં આવશે.

'જાચે કાટચા ડેણુ' (પદ–૧૭) આ આખો વાક્યપ્રયોગ ખાસ મારવાડી ભાષાનો છે. એવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં થતો નથી. ટબાકાર વિગેરેએ કરેલા તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ (પૃષ્ઠ ૧૫૪ અને ૧૫૮). એવો વાક્યપ્રયોગ મારવાડી સિવાય બીજી કોઇ ભાષામાં આવતો નથી.

એ જ પદમાં 'લેઈ લકુટિયા ચાલણુ લાગ્યો,' 'સુધા વેણુ,' 'જનમ જનમકે સેણુ,' 'કુટા છે નેણુ,' 'મરણુ સિરાણે સુતો,' 'રોટી દેસી કોણુ' એ સર્વ પ્રયોગ વિચારવાથી જણાશે કે ગુજરાતીમાં એવો અથવા એવા આકારવાળો એક પણુ પ્રયોગ હજુ સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. આવા એકદમ સમજી પણુ ન શકાય એવા પદમાં કોણુ, વેણુ અને બોલે છે એવા શબ્દો આવે છે તેને ગુજરાતી કહેવા એ તદ્દન બેહુદુ છે અને પછી તે ઉપરથી અનુમાન કાઢવું કે આનંદઘનજીની ભાષા ગુજરાતી છે એ ઠીક નથી, કારણુ કે એ ત્રણે શબ્દો એ જ આકારમાં મારવાડી ભાષામાં વપરાય છે, માત્ર હિંદુસ્તાનીમાં 'બોલે છે' ને બદલે 'બોલતે હૈ' એમ વપરાય છે. આ આખું પદ આનંદઘનજીની પદની ભાષા સવિશેષપણે ગુજરાતી કરતાં મારવાડીના સસ્કારવાળી અને મારવાડી તથા હિંદુસ્તાનીના મિશ્રણુ-વાળી વધારે હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. આવા શબ્દ તથા વાક્ય-પ્રયોગવાળી ભાષા હાલ પણુ બુદેલખંડમાં વપરાય છે એમ તપાસ કરવાથી જણાયું છે.

'એક ડેઢ દીન ઘેરી' (પદ ૨૩) નો વાક્યપ્રયોગ idiomatic છે તેવા અર્થમાં એક દોઢ દિવસ એમ ગુજરાતીમાં કદિ બોલાતું નહોતું, પણુ 'એક બે' દિવસ બોલાતું હતું અને તેવો જ પ્રયોગ હાલ પણુ થાય છે. સોળમા પદમાં 'ઢાલા' શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર અર્થસૂચક છે. ઢાલા શબ્દ પતિના અર્થમાં અત્યાર સુધી કોઈ પણુ જગોએ કોઇ ગુજરાતી કવિએ વાપર્યો હોય એમ જોવામાં આવ્યું નથી. આ સોળમા પદમાં 'જીસકે પટંતર કો નહિ, ઉસકા કયા મોલા' એ વાક્યપ્રયોગ જેમ અલંકારિક રીતે હિંદુસ્તાની ભાષા બતાવી

આપે છે તેવી જ રીતે 'સેજડી રંગ રોલા' એ વાક્યનો પ્રયોગ પણ મારવાડી ભાષાને ઉદ્દેશે છે. મારા કહેવાની મતલબ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની જરૂર છે. એ આખું પદ તો હિંદી ભાષામાં જ છે અને કોઇ કોઈ જગોએ મારવાડીની તેમાં વાસ આવે છે એ જણાઇ આવે તેવું છે, પરંતુ તેની સાથે એમાં વાક્યોના જે પ્રયોગો કરવામા આવ્યા છે અને તેને જે અલંકારિક અર્થમા વાપરવામાં આવ્યા છે તે બરાબર મારવાડી છે. 'તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા,' અથવા 'સેજડી રંગ રોલા'ના જેવા પ્રયોગો ગુજરાતીમા થતા નથી અને મારવાડીમાં બહુ સાધારણ છે. આવા શબ્દ અને વાક્ય-પ્રયોગ ઉપરથી જ્યારે એક ગ્રંથકર્તા કે કવિના સમય અથવા વિહાર-ક્ષેત્રપર વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે તે પ્રદેશના ખાસ સંબંધમાં આવવાની જરૂર રહે છે અને તે સમયના કવિઓના લેખો વાંચી જવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાનું અને તે પ્રમાણે જેમણે કર્યું હોય તેમના વિચારો અને પ્રયોગ જાણવા સાભળવાનું મને બનેલું હોવાથી અને તે પ્રદેશમા જઈ કેટલીક તપાસ જાતે કરેલી હોવાથી એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે થયેલો મારો નિર્ણય જાહેરના હિત ખાતર પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા ધારવામા આવી છે. સવિશેષ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતાં મારા અભિપ્રાય માટે મને આગ્રહ નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે અને ફરી પણ જણાવવાની રજા લઉં છુ.

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રયોગો આવી રીતે બતાવી શકાશે. તેનો ઉપયોગ મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તે તરફ આખ મીંચામણી કરવી એ તદ્દન બનવું અશક્ય છે. 'તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ' (પદ ૧૪) એમાં ભાંડની દીકરીને બદલે ગુજરાતી પ્રયોગ થયો હોત તો ઢેઢની દીકરી એવો જ પ્રયોગ થઈ શકત, તેમ જ તે જ પદમાં પૃષ્ઠ ૧૩૯ મા 'વાજે જીત નગારો' એ વાક્યપ્રયોગને બદલે ગુજરાતીમાં 'વિજય ડકો' એવો શબ્દસમૂહ વપરાત. અહીં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે તે ખાસ માતૃભાષાને અનુલક્ષીને અને અલકારિક રીતે થયા છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એક સમર્થ અભ્યાસી લેખક પોતાના લેખો ગુજરાતી આદિ ઘણી ભાષામાં લખી શકે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવી હકીકત છે, પરંતુ

જ્યારે ભાષાના ઉપયોગને અંગે idioms ખાસ વાક્યપ્રયોગો વાપરવાના પ્રસંગો આવે ત્યારે માતૃભાષામાં અથવા દેશી ભાષામાં જેવી છુટથી તેનો ઉપયોગ થાય છે તેવો અને તેટલો ઉપયોગ અન્ય ભાષામાં થતો નથી અને આ મોટો તફાવત પદની અને ચોવીશીની ભાષામાં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. ચોવીશી પૈકીનાં ૨૨ સ્તવનો* આનંદઘનજીનાં બનાવેલાં છે તેની ભાષા પ્રૌઢ છે, છતાં જે છુટ અને સ્પષ્ટતાથી ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને અલંકારો પદમાં વપરાયા છે તેટલી છુટ અને સ્પષ્ટતા સ્તવનોમાં જોવામાં આવશે નહિ. આ મુદ્દાપર આપણે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તેને માટે સૂક્ષ્મ અવલોકનદૃષ્ટિથી પદની અને સ્તવનોની ભાષા વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે. સ્તવનોના વિચારો વધારે ઉચ્ચ છતાં અલંકાર અને વાક્યપ્રયોગો પદમાં વિશેષ દૃઢ રીતે વપરાયલા જોવામાં આવશે.

ગમે તે પદ વાંચવાથી અને ખાસ કરીને તેના પ્રયોગોપર વિચાર કરવાથી આનંદઘનજી મહારાજની ભાષામાં દૃઢ સસ્કાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે બુદેલખંડમાં વપરાતી મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના જણાઇ આવે તેવું છે. આપણે એવા પ્રયોગોપર જરા વધારે વિચાર કરીએ. દાખલા તરીકે 'કબ મિલશે મનમેલુ' (પદ ૨૪–પૃ. ૨૧૯) ત્યાર પછીની ગાથામાં 'લેલૂ' શબ્દપ્રયોગ અને ખાસ કરીને 'કો નવિ વિલગે ચેલુ.' એવો એજ પદમાં જે શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે આ પદોના બનાવનારનું વિહારક્ષેત્ર સ્પષ્ટપણે મારવાડ તરફ બતાવે છે. લેલૂનો અર્થ મારવાડીમાં પથ્થરનો કટકો અથવા નાનો પથ્થર થાય છે અને 'ચેલુ વિલગે' એટલે ચેલો ગુરૂ મહારાજ સાથે રહેવાને લલચાય એ જ અર્થમાં હાલ પણ તે વાક્યપ્રયોગ મારવાડી ભાષામાં થાય છે અને કોઇ મારવાડી સાથે વાત કરવાથી પણ એ હકીકત જણાઈ આવે તેમ છે. 'આપ મિલ્યાથી અંતર રાખે' એને મળતો ગુજરાતીમાં પણ પ્રયોગ થાય છે પરંતુ એમાં પણ

* મારા વિચાર પ્રમાણે ૨૧ તેમનાં બનાવેલાં છે જેપર વિચારણા હવે પછી કરવામા આવી છે. ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે ૨૨ સ્તવન (૧ થી ૨૨) તેમનાં બનાવેલાં કહેવાય છે વિ. ક.

'મિલ્યાથી' શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે એ મારવાડી તરફ આખા પ્રયોગને ખેંચી જાય છે. 'આપણા મળે ત્યારે આંતરો રાખે તે ગાંડો સમજવો' એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે પણ 'મિલ્યાથી' એવો ભાષાપ્રયોગ કે વાક્યરચના ગુજરાતીમાં કદિ જોવામાં આવતા નથી. આ એક વાક્ય જ મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગોનો જે છુટથી અહીં ઉપયોગ થયો છે તે બતાવી આપે છે અને ભાષાના નિર્ણયને અંગે બહુ મદદ કરે અને ઉપયોગી થાય તેવો આંતરિક પૂરાવો રજુ કરે છે.

આવા ખાસ વાક્યપ્રયોગના થોડાક દાખલા રજુ કરીએ. ત્રેવીશમાં પદમાં (પૃ ૨૧૧) 'દ્દે ઢવકાય ન વા ગર્મે' એ ખાસ મિશ્ર પ્રયોગ છે અને એના જેવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં જોવામાં આવતો નથી. છવીશમા પદમા વેદ સાથે 'કિતાબ' શબ્દ વાપર્યા છે તેનો ત્યાં અર્થ વિચારતાં તે કુરાનના અર્થમાં સમજાય છે ત્યારે તે જ શબ્દ પાછો ચુમાલીશમા પદમાં કુરાન સાથે વાપર્યો છે ત્યાં તે મહમદ પેગબર પછીના ગ્રંથકારોએ બનાવેલ મુસલમાની ધર્મપુસ્તકો બતાવે છે. એવો તે શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતીમા કદિ થતો નથી, જ્યારે તે અર્થમાં સદરહુ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં છુટથી વપરાતો હતો અને અત્યારે પણ વપરાય છે. ચુમાળીશમા પદમાં 'કરવત કાશી જાઇ ગ્રહુરી' (પૃ. ૪૬૮) એ ખાસ મારડી વાક્યપ્રયોગ બતાવે છે. ગુજરાતીમા તેને બદલે 'કાશીએ જઇને કરવત મૂકાવુ' એવો પ્રયોગ થઈ શકત 'કરવત ગ્રહું' એવો વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતીમા કદિ થતો નથી. બેંતાળીશમા પદમા 'અપની ગતિ પકરેંગે' (પૃ. ૪૪૯) એ વાક્યપ્રયોગ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની છે, એનો એ જ વિચાર ગુજરાતીમાં ખાસ પ્રયોગથી બતાવવો હોય તો 'મારો રસ્તો લઈ લઇશ' એમ વપરાય છે, પરતુ 'પકડ' ધાતુ ગતિ સાથે કદિ વપરાતો નથી. આડત્રીશમા પદમાં 'વાત કરત હૈ ભોરી' (પૃ. ૩૬૮) એમાં વાતની સાથે ભોરી વિશેષણ લગાડ્યુ છે તે ગુજરાતીમાં કદિ વપરાતું નથી. આ સર્વ દાખલાઓ આડાઅવળા લઈને બતાવ્યા છે એ વિષય ઉપર ખાસ લેખ લખવો હોય કે ચર્ચા કરવી હોય તો તેપર પાનાંઓ ભરાય તેમ છે, પરંતુ એવા મોટા ઉલ્લેખ માટે ઉપોદ્ઘાતમાં અવકાશ નથી. ખાસ વિચાર કરીને જરા નિર્ણય કરવામાં આવશે તો

એકદમ સમજી શકાય તેવું છે કે પદમાં જે ભાષા વપરાણી છે તેમાં મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો વિશેષ છે અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રયોગ ક્વચિત્ થયો છે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાની સંસ્કારો અને તેના વાક્યપ્રયોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે. ગુજરાતનો પરિચય હોવાથી ગુજરાતીની છાયા પદમાં પણ અવારનવાર જોવામાં આવે છે, છતાં પદની ભાષામાં મોટો ભાગ મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના સસ્કારવાળો છે અને ગુજરાતી પ્રયોગો કોઇ કોઈ થયા હોય ત્યા પણ અસલ ભાષાના સંસ્કારો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે.

હવે આ સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ વિચારી લઇએ. ચોપનમા પદમાં 'માણેકચોક' શબ્દ આવે છે અને ત્યાં હાટડું માંડવાની વાત કરી છે તેપરથી આનંદઘનજીનો અમદાવાદમાં વિહાર હતો એમ કેટલાક માનવા લલચાઇ જાય તો તે સંબધમાં બે અનુમાન છેઃ એક તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં શહેરોમાં વ્યાપારના કેન્દ્રસ્થાનને માણેકચોક કહેવાનો રિવાજ છે એટલે શહેરના મધ્યભાગમાં જ્યા સર્વ વસ્તુ મળી શકતી હોય અને ચોક જેવો આકાર હોય તેને 'માણેકચોક' કહેવાનો રિવાજ છે અમદાવાદમાં તેને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે તેથી ગુજરાતની છાયા પદોમાં ધારી લેવાનું કારણ નથી. દિલ્લીમાં ચાંદની ચોક છે તેવી રીતે બીજાં ઘણાં મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં માણેકચોક હાલ પણ છે. મારી યાદ પ્રમાણે ખુદ મેડતામાં મધ્ય ચોકને માણેકચોક કહેવામાં આવે છે. ચોપનમા પદની ભાપામાં ગુજરાતીને મળતા કોઈ કોઈ પ્રયોગો છે તેથી એ પદ ગુજરાત તરફના વિહાર દરમ્યાન લખાયેલ હોય તો તેમ ધારવામાં અડચણ નથી, પણ એ ઉપરથી પદોની ભાપા ગુજરાતી કહી શકાય નહિ. મુનિ બુદ્ધિસાગર પદોમાં જે ગુજરાતી શબ્દો હોવાનું લીસ્ટ આપે છે તે લગભગ તેઓ બતાવવા માગે છે તેથી ઉલટી વાત સાબીત કર છે. ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રયોગો તેઓ ધારે છે તેમ વપરાયા જ નથી. આપણે તેમનું લીસ્ટ પ્રથમ તપાસી જઇએ. છઠ્ઠા પદમાં 'માહરો' અને 'બાલુડો' એ બન્ને શબ્દો બરાબર હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો છે. સોળમા પદમાં 'પ્રભુ' શબ્દ હિંદુસ્તાની છે અને જે અર્થમાં તે ત્યાં વપરાયો છે તે ગુજરાતીને બદલે હિંદુસ્તાની અર્થ ખાસ બતાવે છે. તેજ

પદમાં 'આવશે' શબ્દ જે રીતે ત્યાં વપરાયો છે તેજ પ્રમાણે માર-વાડી ભાષામાં હાલ પણ વપરાય છે, તે કોઈ ભણેલા મારવાડીને પૂછ-વાથી પણ જણાઈ આવશે. સત્તરમા પદમાં 'કોણ, વેણ, બોલે છે' એ ત્રણે શબ્દો મારવાડી પ્રયોગો બતાવે છે અને ખાસ કરીને વેણ શબ્દ તો ત્યાં એટલો બધો ઘરગથ્થુ છે કે તેને ગુજરાતી કહેવો એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. 'કોય, હોય' (૧૮) બન્ને મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે બરાબર સાબીત થઈ શકે તેમ છે. જ્યા તે વપરાયા છે ત્યાં જરા વાચવાથી પણ સમજાય તેવુ છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૧). 'સનાતન જો કહું રે' એ ખાસ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ છ, સનાતન શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામા હજુ હાલમા જ થવા લાગ્યો છે. તે શબ્દનો ઇતિહાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આનંદઘનજીના વખતમાં એ શબ્દ ઉત્તર હિંદમા બહુ વપરાતો હતો અને હાલ પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ ત્યાં જ થાય છે. 'અંતરગતની, વાતલડી' (પદ–૨૫) એ પ્રયોગ મારવાડી છે ગુજરાતીમાં 'વાતડી' પ્રયોગ થાય છે, કોઇ પણ કેવળ ગુજરાતી કવિ કે ગ્રથકારે ગુજરાતીમા 'વાતલડી' શબ્દ વાપર્યો હોય એવું બતાવવામા ન આવે ત્યાં-સુધી આ વાત સાબીત થઈ શકે તેમ નથી. પંડિત વીરવિજયજીએ એક જગોએ વાતલડી શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, પરતુ ત્યા તે કેવળ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી, 'વાત' અક્ષરનુ એ પ્રેમદર્શક નાનું રૂપ છે અને તે કદાચ ગુજરાતીમા વપરાતું હોય તો તેજ અર્થમાં તે મારવાડીમાં વપરાય છે એમ ધ્યાનમાં રહેવુ જોઈએ. એવા બન્ને ભાષાને સાધા-રણ પ્રયોગો એક એકાત હકીકત સિદ્ધ કરી શકતા નથી. 'રહું' (પદ–૩૩) એ જ રીતે મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે તેની પછીનો 'ફિરૂં' શબ્દ બતાવી આપે છે. અડતાળીશમા પદમાં, 'એક પખો મે કોઈ ન દેખ્યો, કોઈનુ, જે જે કીધુ જે જે કરાવ્યું' એ સર્વ મારવાડી પ્રયોગ છે એ સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી રીતે પ્રયોગો માટે બતાવી શકાય તેમ છે. સ્થલસંકોચથી વધારે લખવાની જરૂર લાગતી નથી, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે મારે જે વાત કહે-વાની છે તે મેં બની શકતી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. અહીં મારે એટલું બતાવવાની જરૂર છે કે મેં પચાસ પદની ભાષાપર વિશેષ ઊહાપોહ કર્યો છે, કારણ કે ત્યાંસુધીનાં પદો બહુ વાર વાંચવાની મને જરૂર

પડી છે. ભાષાવિચારને અંગે આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં વિચાર કરવાનું કારણ રહેશે અથવા અભિપ્રાય ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે તો ખુલ્લા દિલથી તે વિષયને ફરીવાર હાથ ધરવામાં આવશે. કોઇ પણ લેખકે પોતાના નિર્ણયાત્મક વિચારો આવી બાબતમાં જાહેર કરવાની કે અન્યપર ઠસાવવાની ધૃષ્ટતા કરવા વિચાર કરવો તે અયોગ્ય છે. માત્ર વિચાર કરનારને વિચાર કરવાનાં સાધનો યોજી આપી પોતે પોતાના અભિપ્રાય બતાવવા સાથે તટસ્થ રહેવું એ જ ઉચિત માર્ગ છે અને તે સાથે પોતે જે નિર્ણયપર આવેલ હોય તે માર્ગ-દર્શક તરીકે બતાવવો અને તેને માટે યોગ્ય ભાષા વાપરવી. આક્ષેપક અથવા નિર્ણયાત્મક શૈલી આવી બાબતમા લેખક અને વાંચનાર બન્નેને લાભ કરનાર થતી નથી. આવા ભાષાશૈલી વિગેરેના ખાસ વિષયોમાં પ્રતિપાદક શૈલી યોગ્ય ભાષામાં જાળવી રાખવાની બહુ જરૂર છે. પાછા આપણા મુદ્દાપર આવતાં આપણે હવે આનંદઘનજીનાં સ્તવનોની ભાષા પણ વિચારી લઇએ.

આનંદઘનજી મહારાજે ચોવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં એમ કહેવાય છે. બાકીનાં બે સ્તવનો બનાવવા બે જૂદા જૂદા પ્રયાસ થયા છે, પણ આનંદઘનજીની ભાષા કે રહસ્યની ખૂબિ કોઈ લાવી શક્યું નથી. આનંદઘનજીનાં સ્તવનોની ભાષામાં ગુજરાતીનું તત્ત્વ સારૂં છે અને તે સ્તવનો ગુજરાત કાઠિયાવાડના વિહાર પછી લખાયલાં હોય એવું સહજ અનુમાન થાય છે. એ સ્તવનોમાં મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના સંસ્કારો બહુ છે, એ બતાવે છે કે ભાષા ગમે તેટલી ગુજરાતી લખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જન્મભૂમિ તરફની ભાષાના સંસ્કારો જવા બહુ મુશ્કેલ છે. એ ઉપરાંત એક બીજી વાત તરફ અહીં ખાસ લક્ષ્ય દોરાય છે અને તે એ છે કે જે પ્રૌઢ અલંકારિક ભાષા પદમાં આવી શકી છે તેવી ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચોંકાવનારી લાગે તેમ છે, કારણ કે આનદઘનજીનાં પદો કરતાં સ્તવનો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ બરાબર વિવેચન કરી પરીક્ષા કરવામાં આવશે તો આ વાતનું સત્ય સમજાશે. કુદરતી માતૃભાષામાં જે ખાસ પ્રયોગો વાપરી શકાય છે તેવા ગ્રહણ કરેલી ભાષામાં વપરાતા નથી અને એક પદ અને એક સ્તવન હાથમા

લઈ બનેની ભાષાપર વિચાર કરવાથી આ વાતનું મારૂં વક્તવ્ય બરાબર સમજાઈ જશે. સાથે એટલું પણ યાદ આપવાની જરૂર જણાય છે કે સ્તવનોનું મહત્ત્વ ભાષાપ્રયોગને લઈને નથી, પણ નૈસર્ગિક ઉચ્ચ વિચારો, આદર્શમય જીવનના ઊંડા હૃદયપ્રદેશમાંથી નીકળેલ ભાવ અને વ્યવહાર નિશ્ચયને એક સરખી રીતે પોષક તત્ત્વ આપનાર સ્તવનો બહુ અલ્પ હોવાથી આનંદઘનજીનાં સ્તવનોનું બહુ મહત્ત્વ છે; બાકી વાક્યપ્રયોગના સંસ્કારીપણાને અંગે, વસ્તુગ્રહણ અને નિદર્શનની દૃઢતાને અંગે અને કાવ્યમાધુર્યને અંગે પદોની ભાષાશૈલી સ્તવનના કરતાં ઘણી ચઢે તેમ છે. જે ઉચ્ચ આશય જાળવી રાખીને મહાન્ સત્યો સ્તવનોમા પ્રગટ કરે છે તેની આથી ઓછી કિંમત થતી નથી. વક્તવ્ય એટલું છે કે ગુજરાતી ભાષાનો છુટથી ઉપયોગ કરવા જતા પદો જેવી વિશિષ્ટ ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. કાવ્યરસિકતા પણ પદોમા સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે અને સરખામણીમા તે વધારે ભાવાત્મક છે એમ જણાઈ આવે છે. આ એક જૂદી હકીકત છે. ભાષાને અંગે વિચારણા કરતાં અહીં કહેવાની એક બીજી વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામા પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંસ્કારો બહુ દૃઢ રહી ગયા છે. આપણે કેટલાક દાખલા આ સબંધમા બતાવી આપણા ચરિત્રનાયકનાં સ્તવનોની ભાષાવિચારણા કરીએ.

'સમજે ન માહરો સાલો' (સ્તવન ૧૭-૬) અહીં માહરો સાલો એ શબ્દોનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડ કરતા સુરતમાં વધારે થાય છે અને તેથી વધારે મારવાડમા થાય છે. એ ઉપરાંત એમાં ખાસ લક્ષ્યમા લેવા જેવું તો લિંગવ્યત્યયનું સ્વરૂપ છે. એ કુંથુનાથજીના સ્તવનમા મનની વાત ચાલે છે અને કોઈ પણ સાધારણ ગુજરાતી બોલનાર મનને 'સાળો' કહે નહીં પણ 'સાળું' કહે એ ભાષાપરિચયથી જણાય તેવું છે. 'મન' નાન્યતર જાતિનો શબ્દ હોવાથી સાળા શબ્દનું વિકારી રૂપ તત્પ્રાયોગ્ય નાન્યતર વિકાર ગ્રહણ કરે છે. મારવાડના લોકો ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ખોટો ખાતો' શબ્દ બોલે છે તેમ મન માટે પુલ્લિંગ વાપરે છે. પદ ૯ અને તેપર ભાષાવિચારણા ઉપર થઈ છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે લિંગવ્યત્યય મારવાડીમાં બહુ થયા કરે છે. આવો જ

લિંગવ્યત્યય 'મુજ મન તુજ પદપંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ' (૧૩–૩) વાળા વાક્યમાં થયો છે. મન અને મકરંદ બન્નેને માટે 'લીનો' શબ્દ લાગુ પડે તેમ નથી, કારણ કે મન નાન્યતર લિંગે છે અને મકરદ પુલ્લિંગે છે, છતાં લિંગ સંબંધી ફેરફાર મારવાડમાં અગત્યનો નથી અને મનને તો બહુ વાર નરજાતિમાં વાપરમાં આવે છે તેથી 'સમજે ન માહરો સાળો' એવા ઉપરોક્ત પ્રયોગ પેઠે જ આ પ્રયોગ થયો છે. જે સ્તવનની ભૂમિકા મારવાડી–હિંદુસ્તાનીમાં બતાવે છે, તેનાં ફળ ફૂલને ગુજરાતીમાં કહેવાઇ શકાશે, પણ વેલો તાણતાં તે થડ તરફ જ જશે એવુ સ્વરૂપ સ્તવનોમાં બહુવાર જોવામાં આવશે.

આ લિંગવ્યત્યયના બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ છે. જેમકે 'પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્રભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો' એ ચતુર્દશ પ્રભુના એકદમ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમાં પાપ અને ધર્મ શબ્દ નરજાતિમાં વાપર્યા છે તેવા પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાના સાક્ષરને તદ્દન ન સમજાય તેવા લાગે છે જ્યારે મારવાડીમાં તેમ થવું તે દરરોજનો બનાવ છે.

અઢારમાં અરનાથજીના સ્તવનમાં 'કનક' માટે ચોથી ગાથામાં વાત ચાલી છે ત્યાં તેને માટે 'ભારી, પીલો અને ચીકણો' એવાં વિશેષણ મૂક્યાં છે એ ત્રણેમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા બેમાં સ્પષ્ટ રીતે લિંગવ્યત્યય થયો છે. તમે કોઈ મારવાડીને ગુજરાતી બોલતા સાંભળશો તો તે બરાબર આવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષાના વિશેષણોનો ઉપયોગ કરશે. વળી આવા લિંગવ્યત્યયો અજાણતા થઈ ગયા છે એમ પણ નથી, કારણ કે કુંથુનાથજીના સ્તવનની છઠ્ઠી ગાથામાં મનને સાળો અને કાળો કહીને તુરત જ કહે છે કે 'મે જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક' વિગેરે. આટલા ઉપરથી મનનું નપુંસકલિંગત્વ સિદ્ધપણે જાણવાંમાં છે છતાં તેને માટે નરજાતિનાં વિશેષણ અને ઉપનામ વપરાય તે સ્પષ્ટ રીતે મારવાડી ભાષાના પ્રયોગો બતાવી આપે છે. આવી રીતે 'પ્રેમકલ્પતરૂ છેદીઓરે' (૨૨–૫) માં 'તરૂ' શબ્દને જે નરજાતિમાં વાપરેલ છે તે સસ્કૃતને અનુરૂપ છે, પણ ગુજરાતીમાં તે શબ્દ નપુંસકલિંગમાં જ વપરાય છે. મારવાડીમાં તો ઝાડને પણ નરજાતિમાં જ વાપરવામાં આવે છે તેથી આ પ્રયોગ તે ભાષાને અનુરૂપ છે.

સત્તરમા સ્તવનમાં 'સાપ ખાય ને મુખડું થોથું' એ ઉખાણું આપ્યું છે તે મારવાડ દેશની પ્રચલિત જાણીતી કહેવત છે, જ્યારે ગુજરાતમાં તેવું કોઈ ઉખાણું હોય એમ જણાતું નથી; આ ઉપરાંત 'વ્યાલ તણી પરે વાંકું' તેને કહેવું. 'સઠળ મરદને ઠેલે' એવો વાક્યપ્રયોગ કરવો અને 'એ કહિ વાત છે મોટી' એમાં 'કહિ' શબ્દનો ખાસ વાક્યપ્રયોગ કરવો એ સર્વ અર્થસૂચક છે. એમા 'કહિ' શબ્દનો અર્થ 'કાંઈ' એમ થાય છે. 'એ તો કાંઈ બહુ મોટી વાત કરી' એવા અર્થમા 'કહિ' શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાતો નથી, પણ બરાબર તેજ અર્થમાં હાલ પણ મારવાડી ભાષામા તે શબ્દ વપરાય છે.

સુમતિનાથના સ્તવનમાં 'તીસરો' (૫-૨) એ ત્રીજાના અર્થમાં વપરાયેલ શબ્દ હિંદુસ્તાની જાણનાર ગુજરાતી બોલનારના જેવી જ ભાષા બતાવે છે. ગુજરાતીમા તો 'તીસરો' શબ્દ જ વપરાતો નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. આદીશ્વર ભગવાનના સ્તવનમાં 'ઓર' શબ્દ બીજાના અર્થમાં વપરાયેલ છે તે શુદ્ધ હિંદુસ્તાની શબ્દપ્રયોગ છે અને તે સામાન્ય ભાષાબોધથી પણ ગ્રાહ્ય થાય તેમ છે. એ ઉપરાત નીચેના શબ્દપ્રયોગો આનંદઘનજી મહારાજની સ્તવનની ભાષામાં મિશ્ર મારવાડ તથા ઉત્તર હિંદની ભાષાનું તત્ત્વ બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

સેગૂ (૩-૪)
ધુરે (૩-૧)
ધુરિ (૫-૨)
, (૯-૨)
દોય (૯-૪)
,, (૨૧-૩)
પણ (૯-૩)
દુભેદ (૧૨-૨)
દુવિધા (૧૮-૭)
દુન્યિ (૯-૭)
, (૧૯-૩)
ધારો પઃ સેવ (૭-૨)
વેધ (૧૩-૫)
અરદાસ (૧૫-૮)
સેટુ (૭-૧)

પીજે (૨૧-૪)
અવિનાશી (૧૯-૫)
ભાયા (૧૯-૧૦)
પાવે (૧૯-૧૧)
કહિયો (૨૦-૧)
લહિયો (,)
ચાવે (૨૦-૯)
કીજે (૨૧-૪)
વંચીજે (૨૧-૯)
દેરો (૨૨-૨)
ભમિયો (૨૨-૫)
બધસી (૨૨-૬)
દેહ (૧-૬)
અંબ (૨-૬)
વાદ (૩-૫)

બોવા (૧૯-૬)
મહિર નજર (૧૯-૧૧)
ફિર (૨૦-૯)
ધીઠાઈ (૮-૪)
પિપાસા ભાંજે (૪-૫)
દાવ (૫-૫)
સપને (૫-૬)
વાવરો (૬-૬)
દેખણુ દે (૮-૧)
નિ ઃામીરે (૧૧-૨)
માતા (૧૯-૮)
ધનનામી (૧૨-૧)
,, (૧૫-૮)
થોથું (૧૭-૨)
ઉખાણો (૧૭-૨)

અવકાશ (૧૬–૨)
પ્રતિભાસ (૧૬–૨)
સાત્વિકી શાલ (૧૬–૫)
લખાસી (૧૧–૬)
દોહગ (૯–૬)
વછૂિટ્ટ (૭–૪)
નિદાન (૧૬–૮)
નયણુ (૨–૨)
,, (૨–૫)
,, (૧૪–૩)
અમ (૧૫–૧)
કુણુ (૨૦–૨)
કુણુ (૨૨–૪)
વરે પડે (૧૫–૫)
સુણે (૧૬–૧૦)
નિસ્તર્યો (૧૬–૧૧)
નમો સુજ (૧૬–૧૩)
ભાજે (૧૭–૧)
હટકું (૧૭–૪)
ઠેલે (૧૭–૭)
જેલે (૧૭–૭)
પીજીએ (૧૮–૫)
ઉન્માદ (૩–૫)
દેજો યાચના (૩–૬)
ઘણુદિહા (૮–૩)
રઢ મંડો (૧૧–૪)
મોહેં ફંદિઓ (૧૫–૫)
સંધિ (૧૬–૬)
સુચિ (૯–૨)
કાણુ (૧૯–૨)
આકુ (૧૭–૪)
કીસડી (૨૨–૬)
ઇશો (૧૬–૯)
નિસપતિ (૨૨–૮)
નરખેટ (૧૩–૧)
ધીંગ (૧૩–૧)
સીઝે (૧૦–૩)
ફિરે (૧૫–૧)
જલલિહા (૮–૩)
ચિત્તમેં (૧૪–૭)
રગશુ (૧૫–૧)
જેતી (૧૫–૪)
અલવે પાસે(૧૭–૩)
અબ (૧૯–૧)
પદપાગી (૧૯–૭)
એકમના (૯–૨)
ગાઢી સગાઈ (૧૯–૪)
કરસાલી (૧૯–૫)
ચોપ (૨૨–૯)
પરિકર (૧૬–૧૧)
સાજન (૨૨–૨)
ઇદ્રિયરામી (૧૧–૨)
મૂલ (૧૯–૧)
સહી (૨૦–૬)
મનરાવાલા (૨૨–૧)
ભારી (૧૮–૪)
મતવાસી (૧૧–૬)
ચતુરાઇરો (૨૨–૫)
તીક્ષણુતા (૨૦–૧)
પરખાય (૧૬–૧)
પરબડી છાહડી (૧૮–૨)
કયુ (૨૦–૧)
તરસ (૪–૬)
કિસ્યુ (૨–૧)

અહીં ધુર, હુ, પણુ–શબ્દોનો અર્થ વિચારવામાં આવશે અથવા બીજા શબ્દોનો ઉપયોગ અથવા અર્થ કે પ્રત્યયો વિચારવામા આવશે તો તેઓનું મૂળ મારવાડ અથવા ખાસ કરીને બુંદેલખંડ અને ઉત્તર હિંદમાં જતું જણાઇ આવશે. સેગૂ કે ઘણુદિહા, ધીંગ કે ખેટ, લબાસી કે રઢ એવા શબ્દોને ગુજરાતી બોલતા કોઈ પણુ વિભાગના કહી શકાય, કોઇ પ્રાંતને તે ઉદ્દેશી શકાય એમ મને લાગતું નથી. ઉપરના દરેક શબ્દપર વિસ્તારભયથી ટીકા કરી નથી, પણુ સુજ્ઞ વાચકો તે વિચારી લેશે અને કોઈ શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તો ટબા સાથે વિચારશે તો જે વિચાર હું અહીં બતાવવા માગું છું તે જણાઈ આવશે.

હવે સ્તવનોમાં આપણે કેટલાક વાક્યપ્રયોગો વિચારીએ જે પણુ એ જ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આકારમાં બતાવવા ઉપયોગી થાય છે.

'પ્રીત સગાઇ રે નિરૂપાધિક કહી રે, સોપાધિક ધન ખોય' (૧-૨) એમા વાક્યપ્રયોગ અને શબ્દરચના બરાબર હિંદી છે તે ત્રેવીશમા પદની ત્રીજી ગાથામાં 'કેવળ અચળ અનાદિ અબાધિત, શિવશંકરકા ભેટા' (પૃ-૨૧૩) બતાવેલા ભાવ સાથે વિચારવાથી સહજ માલૂમ પડે તેમ છે. એમાં 'સગાઈ' શબ્દ કાઠિયાવાડમાં વધારે વપરાય છે એમ ધારી લેવું બરાબર નથી કાઠિયાવાડમાં સગાઈ કરતાં 'સગપણ' શબ્દ જ વધારે વપરાય છે અને તે વાત કાઠિયાવાડના પરિચયથી જણાય તેવી છે. સગાઈ શબ્દ મારવાડી ભાષામાં બહુ છૂટથી વપરાય છે, અને તે જે અર્થમા આનદઘનજીએ વાપર્યો છે તે જ અર્થમા વપરાય છે. આથી બન્ને રીતે 'સગાઈ' શબ્દપર બાંધેલ રચના તૂટી પડે છે અને તેથી તો ઉલટુ હિંદુસ્તાની-મારવાડીના મિશ્ર પ્રયોગોનો ઉપયોગ સ્તવનમા પણ વિશેષ થયો છે એ વાત સાબીત થાય છે.

'અલખ' શબ્દનો ઉપયોગ (૧-૫) જેવો આદીશ્વર ભગવાનના સ્તવનમાં થયો છે તેવો જ મિશ્ર મારવાડીના પ્રયોગવાળા ત્રેવીશમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થયો છે. (પૃ-૨૧૬) અલખ શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતીમા કદાચ થતો તો બહુ જવલ્લે જ થતો, પણ હિંદીમાં અવારનવાર બહુ સારી રીતે થયા કરે છે અને અગાઉ પણ થતો હતો તે વ્રજવાસી કવિઓના પદો તથા કબીરનાં પદો વાંચવાથી જણાય તેવું છે

આવી જ રીતે 'વસ્તુવિચારે દિવ્ય નયણ તણો નિરધાર વિરહ પડ્યો' એવા પદચ્છેદવાળી વાક્યરચના (૨-૫), એમા તથા બીજી ગાથામાં 'નયણ' શબ્દનો આંખના અર્થમાં ઉપયોગ-એ સર્વ ઉત્તર હિંદના સંસ્કારો મજબૂતપણે બતાવે છે એમ મને લાગે છે. એવી જ રીતે 'લખ પૂરે મન આશ' (૧-૫) અને 'અંધો અંધ પુલાય' (૨-૩) ના અર્થ વિચારતાં તુરત વાક્યરચનાનું મૂળ ઉત્તર હિંદમા જણાઈ આવે તેવું છે. આવી જાતના અનેક વાક્યપ્રયોગો બતાવી શકાય તેવું છે અને એ બાબત ઉપર ઘણી ગેરસમજુતી થયેલી છે તેથી આપણે તે મુદ્દો જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવો પડશે બાકી તો ગમે તે વાક્યપ્રયોગ વિચારણાપૂર્વક નિષ્પક્ષપણે લક્ષ્યમાં લેવામા આવશે તો તેની રચના હિંદુ-

સ્તાનના ઉત્તર વિભાગ તરફ જ જશે. આવી બાબતમાં ઉપર ઉપ-રથી વાંચી અભિપ્રાય આપી જનારના અદ્ધર વિચારો ઉપર આધાર બાંધી શકાય તેમ નથી આપણે આ જ મુદ્દો સાબીત કરનાર થોડાક ખાસ પ્રયોગો હજુ પણ વિચારીએ.

'ચરણ ધરણ નહિ ઠાય' (૨-૩) એ હિંદીનો ખાસ પ્રયોગ છે ગુજરાતીમાં એને માટે 'પગ મૂકવાનું પણ ઠેકાણું નથી' એવો પ્રયોગ થાત. 'પંથ નિહાલશું' (૨-૬) એવો વાક્યપ્રયોગ અહીં કર્યો છે તે સોળમા પદની ત્રીજી ગાથામાં 'પથ નિહારત લોયણે, દગ લાગી અડોલા' એ વાક્યપ્રયોગ સાથે બરાબર મળતો આવે છે. રસ્તા-પર નજર કરીને બેસવું એને માટે પંથ નિહારવો અથવા નિહા-ળવો એ વાક્યપ્રયોગ મારવાડી અને હિંદીમાં થાય છે. એમાં ભાષા-સંસ્કારમા નિહારવાને બદલે સ્તવનમાં નિહાલવો એમ પ્રયોગ થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ મારવાડમાંથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ સૂચવે છે પણ વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતમાં રહેવા છતા તેનું મૂળ ઉત્તર હિંદ તરફ બતાવે છે.

હવે આપણે લિખ્ ધાતુના પ્રયોગપર જરા વિચાર કરીએ તો ઉત્તર હિંદની ભાષાનો સ્તવનમાં ઉપયોગ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાશે. સ્તવનમાં 'દોષ અબોધ લખાવ' (૩-૨) ત્યા લખાવ એટલે લખવું તે. એટલે માલૂમ પડવાના જાણવાના અર્થમા તે ધાતુ વપરાયો છે. 'રવિ શશિ રૂપ વિલેખ' (૪-૨) ત્યાં લિખ્ ધાતુનો ગુણ કરી સાથે વિ ઉપસર્ગ લગાડી સ્પષ્ટ દર્શન એ અર્થમા એ શબ્દ ત્યાં વપરાયો છે, અને 'વ્યવહારે લખે દોહિલા' (૧૮-૭) તથા 'એકપખી લખી પ્રીતની' (૧૮-૮) ત્યાં લખે એટલે શીખે-જાણે એ અર્થમાં તે ધાતુ વપ-રાયો છે. આવા અર્થમા ગુજરાતીમાં કદિ લખ્ કે લિખ્ ધાતુ વપરાતો નથી. હવે એ જ આનંદઘનજીએ મારવાડી-હિંદુસ્તાનીમાં લખેલ છે એમ સ્વીકારાયલાં પદોમાં તે ધાતુ કેવી રીતે વાપર્યો છે તેનાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો જોઇએ. 'નિરપખ હોય લખે કોય વિરલા' (૫-૩) ત્યાં લખે એટલે જાણે-સમજે-દેખે એ અર્થમા તેજ ધાતુ વાપર્યો છે (પૃષ્ઠ ૩૧), ત્યાર પછી 'મેરી વૈર એસે નિઠુર લિખાવે' (૧૦-૧) પૃષ્ઠ ૯૭ પર લિખાવે એટલે જાણે એવો જ અર્થ ટબાકાર કરે છે તે સંભવનાથના સ્ત-વનમાં લિખ્ ધાતુનુ પ્રેરક રૂપ જે અર્થમાં વાપર્યું છે તે જ અર્થમાં

ત્યાં પણ એ રૂપ વાપરેલ છે. 'વિરલા અલખ લખાવે' (૨૭-૧) અહી લખાવે શબ્દ જાણવાના અર્થમાં બરાબર વપરાયેલ છે. [પૃષ્ઠ ૨૩૮-૫૨ છાપવામાં 'લગાવે' છપાયું છે તે પ્રેસની ભૂલ છે જે તે જ પૃષ્ઠપરની નોટ જોવાથી જણાશે. ત્યાં લખાવે શબ્દનો જ અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.] આ લિખ્ ધાતુના શબ્દપ્રયોગ અને તેને જે અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના થયેલા અનેક પ્રયોગોને એકદમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપનાર હોય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સુધીના જૈનના રાસો અને અન્ય કેવળ ગુજરાતી કવિઓએ બનાવેલા પદ્ય ગદ્ય ગ્રંથોમાં લિખ્ અથવા 'લખ્' ધાતુનો આવો ઉપયોગ થયેલો મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી.

અગ્યારમા સ્તવનની ત્રીજી ગાથામાં 'સાધે' ક્રિયાપદ બે વખત વાપરેલ છે; 'નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે' અને 'જે કિરિયા કરી ચઉ ગતિ સાધે' અહીં સાધે ક્રિયાપદના અર્થ અને કર્મ વિચારતાં તેના બન્ને અર્થો બહુ જ વિચારણીય છે. પ્રથમ ક્રિયાપદનું કર્મ કિરિયા છે જ્યારે બીજી વાર ચઉ ગતિ છે. એ બન્ને જગોએ તેનો અર્થ અને પ્રયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો 'સાધ્' ધાતુનો પ્રયોગ બતાવે છે. સાધ્ ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યાં તેનો અર્થ મેળવવું થાય છે તેનાથી આ તદ્દન જુદો જ અર્થ છે આની સાથે વળી ૨૧ મા પ્રભુની સ્તવનામાં સાધે શબ્દ 'ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે' એમ પ્રથમ ગાથામાં વાપરેલ છે તેનો અર્થ વિચારવામાં આવશે તો તે તદ્દન નવીન અર્થ બતાવશે. એ અર્થમા પણ ગુજરાતીમા સાધ્ ધાતુનો ઉપયોગ થતો નથી.

વિમળનાથજીના સ્તવનમા આતમચો આધાર (ગાથા ૪ થી) અને પાંચમી ગાથામાં 'દરિશણ દીઠે જીન તણો રે' એમાં દરિશણ શબ્દનો નરજાતિમા પ્રયોગ, વેધ શબ્દનો ગુજરાતીમા ઉપયોગ, દિનકર-સૂર્ય સાથે 'કરભર' એટલે કિરણસમૂહનો પ્રયોગ અને પસરતા શબ્દનો ઉગવાનો અર્થ એ સર્વ એક જ વાત બતાવી આપે છે અને ધાર તરવારવાળા ચૌદમા અનતનાથજીના ઉપર ઉપરથી ગુજરાતી દેખાતા સ્તવનની છઠ્ઠી ગાથામાં પાપ અને ધર્મનો નરજાતિમાં લિંગવ્યત્યય, 'આણો' શબ્દનો અવધારણ કરવાના અર્થમાં ઉપયોગ અને લીપણને બદલે 'લીપણો' એવો જે અસલ પ્રયોગ પ્રતોમાં દેખાય છે તે જરા વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચારવાથી આ વાત હસ્તામલકવત્ જણાય તેવી છે. એ જ સ્તવનની

સાતમી ગાથામાં ઉપદેશનો સાર એમ છાપેલી બુકોમાં છાપેલ છે ત્યાં 'ઉપદેશનુ સાર' એમ પ્રતમાં લખેલ છે એ સર્વ લિંગવ્યત્યયો અને શબ્દપ્રયોગ આવા શુદ્ધ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમાં જોવા પછી કોઈ વિદ્વાન્ માણસ કાઠિયાવાડી અથવા ગુજરાતીના શબ્દ કે અર્થપ્રયોગો સ્તવનમાં મુખ્યતાએ થયા છે એમ કહેવાની બાબતમાં લલચાઈ જાય અથવા તે સિદ્ધાંત (Theory) માં મક્કમ રહી શકે એમ જણાતું નથી. 'સેવના ધારપર રહે ન દેવા' એ પ્રયોગ ચૌદમા સ્તવનની પ્રથમ ગાથામાં છે અને 'અંધોઅંધ પુલાય' (૧૫-૬) એ બન્ને પ્રયોગો શું બતાવે છે? એવા ગુજરાતી પ્રયોગો કદિ જાણવામાં, સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવ્યા નથી. એનો અન્વય કરવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી છે. આ આંતરિક પૂરાવો ઘણો સ્પષ્ટ અને વિચારણીય છે એમ મારા કહેવાની મતલબ છે. આ વિષયપર હજુ ઘણાં વધારે દૃષ્ટાંતો સ્તવનોમાંથી આપી સ્તવનની રચના ગુજરાતી હોવા છતાં તેની ભૂમિકા ઉત્તર હિંદમાં છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે, પરંતુ આટલાં દૃષ્ટાંતો મારા ધારવા પ્રમાણે પૂરતાં છે. સોળમા શાંતિનાથના અતિ ઉદ્દાત્ત લાંબા સ્તવનની દરેક વાક્યરચના મારવાડ તરફની છે એમ બતાવાય તેવું છે 'સકળ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો,' (ગાથા ૬) 'શિવસાધન સધિ રે' (એ જ ગાથા) 'ભાવ... તે તેમ અવિતથ્થ સદ્દહે' (ગાથા ૩) 'તામસી વૃત્તિ પરિહરી ભજે સાત્વિકી' (ગાથા ૫) વિગેરે શબ્દ તથા વાક્યપ્રયોગ સર્વ એક સરખી રીતે મારવાડીના પ્રયોગ બતાવે છે અને મારવાડ કરતાં પણ ઉત્તર હિંદના સસ્કારોનુ ગુજરાતી સાથે સંમિશ્રણ તત્ત્વ બતાવે છે. આવાં બીજાં દૃષ્ટાંતો આપી હું હવે આ વિષય લબાવવા ઇચ્છતો નથી, સ્થળના પ્રમાણમા ઘણું લખાઈ ગયું છે, તે છતા ખાસ જરૂર રહેશે તો આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આ વિષયને ફરીવાર હાથ ધરવામાં આવશે.

સ્તવનમા વપરાયલી ભાષાપર કેટલોક ઊહાપોહ કરી તેપરથી મી૦ મેહતા આનંદઘનજી વિશેષ કયા પ્રદેશમાં રહ્યા હોવા જોઈએ એપર કેટલાક નિર્ણયો બતાવવા તરફ દોરવાયા છે તેમના વિચારો બહુ અદ્ધર અને ભાષાવિચારણાને અગે અચોક્કસ હોય એમ તો તેઓના પોતાના ઉલ્લેખપરથી પણ જણાય છે. પ્રાચીન શોધ-

ખોળની કિંમત અંકાવવાનો વિચાર કરનાર અને તેપર અનેક પ્રકારે અસ્તવ્યસ્ત ટીકા કરનાર આ મહાશયે એક પણ પ્રત ઉઘાડી પોતાની વસ્તુની નિરૂપણા કરી હોય, તપાસી હોય કે જુની ગુજરાતી તેના યથાસ્થિત આકારમા બતાવવા પ્રયત્ન પોતાના પ્રગટ કરેલા ગ્રંથમાં કર્યો હોય એમ બન્યું નથી તે અતિ ખેદકારક બાબત છે તદ્દન અશુદ્ધ ગ્રથ કોઈના છાપેલપરથી છપાવી તેમાના શબ્દોપર ટીકા કરવાની જે લાલચમાં તેઓ પડી ગયા છે તે ટીકા કરવાની તેમની પદ્ધતિને યોગ્ય હોય એમ ભાગ્યે જ ગણી શકાશે. તેઓએ આનદઘનજીના પદો કે સ્તવનોની એક પણ પ્રત જોઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું નથી અને તેઓએ જે છપાવ્યુ છે તે ભીમશી માણેકની કોપી સિવાય જરાપણ વધારે નથી એમ બરાબર સાબીત કરી શકાય તેમ છે આથી 'ઇમ' અને 'એમ' તથા 'કિરીઆ' અને 'ક્રિયા' સબંધી ફેરફાર માટે તેઓ કોને ઉદ્દેશીને બોલે છે તે સમજાતુ નથી

પ્રાતિક ગુજરાતીના ફેરફારને અંગે તેઓએ જે દાખલા આપ્યા છે તે બિલકૂલ બધબેસતા નથી. 'ચા' ગુજરાતમા નારીજાતિમાં વપરાય છે અને કાઠિયાવાડમાં નરજાતિમા વપરાય છે એમ તેઓનું ધારવું તદ્દન ખોટું છે. રાજકોટ તરફના લોકો અને અમદાવાદ તરફ 'ચા પીધો' એવુ શ્રુતિકટુ રૂપ વાપરે છે, પરંતુ કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ ગોહિલવાડ અને ઝાલાવાડમા તેમ જ મોટે ભાગે ગુજરાતમાં 'ચા પીધો' એમ કોઈ બોલતું નથી. ગોહિલવાડમાં 'સોપારી' નરજાતિમા વપરાય છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ તદ્દન ગલત જણાય છે. 'સોપારી ખાધો' એવુ તો મારા ગોહિલવાડના ત્રીશ વરસના વસવાટ દરમ્યાન સાભળ્યું નથી. 'મળશું' માનો શ દંત્યજેવો કાઠિયાવાડમા કદિ વપરાતો નથી અને ગુજરાતમા 'મલશુ' એવું રૂપ વપરાતું નથી. કાઠિયાવાડની ભાષાને અગે તેઓએ નિર્ણય બતાવવામા સજ્જડ થાપ ખાધી છે એમ લાગે છે. આનદઘનજીની ભાષામા દત્યનો પ્રયોગ વધારે છે એમ તેઓ 'મલસું' એવા પ્રયોગપરથી બતાવવા જાય છે. પ્રથમ તો કોઇ પણ પ્રતમાં એવો શબ્દપ્રયોગ છે જ નહિ, સર્વત્ર 'મળશું' એવો જ પ્રયોગ છે, માત્ર બાળબોધ લખવામા ળને બદલે લ લખાય છે તેથી 'મલશુ' એવો પ્રયોગ પ્રતોમા લખાય છે. કાઠિયાવાડમાં આવી જગોએ શને બદલે સનો ઉપયોગ કદિ થતો નથી. શુદ્ધ ગુજ-

રાતીના ઉચ્ચાર બરાબર આ બાબતમાં કાઠિયાવાડમાં થાય છે અને તે મી૦ મેહુતાના સાંભળવામાં આવ્યા નથી એ ખાસ નવાઈ જેવું લાગે છે. કદાચ હંત્ય સને બદલે ગ્રામ્ય કાઠિયાવાડી પ્રયોગમાં હુ વપરાય છે એમ બતાવ્યું હોત તો કાઠિયાવાડી ભાષાપ્રયોગને અનુરૂપ થઈ શકત. 'દરસણુ' એવો પ્રયોગ કોઈ પ્રતમાં નથી તેથી તેપરથી બતાવેલો નિર્ણય આડે માર્ગે દોરનાર છે. મલ્લિનાથજીના સ્તવનની ચોથી ગાથામાંના 'ગાઢી' અને 'કાઢી' શબ્દોપર ચર્ચા કરી તેઓએ પદના અર્થની સમજણમાં જવાને પણ તસ્તી લીધી નથી એમ બતાવી આપ્યું છે. 'ગાઢી' એ ક્રિયાપદ નથી પણ વિશેષણ છે અને તે તો સ્પષ્ટ મારવાડી શબ્દ છે તેને બદલે 'ગાહાડી' જેવું રૂપ આપવાનું બતાવી તેપર વિવેચન કરવું એ વાસ્તવિક નથી. 'કાહાઢી' એવો પ્રયોગ કોઈ જગોએ જોવામાં આવતો નથી. 'રિસાણી' શબ્દને કાઠિયાવાડી કહેવા પહેલાં અઢારમા પદનો પ્રથમ શબ્દ 'રિસાણી આપ મનાવો રે' જોઈ લેવાની જરૂર હતી. આ ઉપરાંત 'સગાઈ' શબ્દ ઝાલાવાડમાં વપરાય છે એમ ધારી લેવામાં તેઓએ સજ્જડ થાપ ખાધી છે. ઝાલાવાડમાં વેશવાળ માટે 'સગપણ' શબ્દ જ વપરાય છે, સગાઈ શબ્દ મારવાડનો છે. એને માટે ઝાલાવાડની જ્ઞાતિના બંધારણના કાયદાએ છપાઈ ગયા છે તે જોવાથી કે વાંચવાથી અથવા કોઈ પણ ઝાલાવાડના રહેવાશી સાથે વાત કરવાથી 'સગપણ' શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર સમજાય તેમ છે. આવી રીતે બે ચાર શબ્દો અહીં તહીંથી કાઠિયાવાડના બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે તે ભૂલભરેલો જણાય છે અને તે પરિણામ વગરનો હોઈ આડે રસ્તે દોરવનારો છે. 'મારો સાલો' એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડી નથી એમ કાઠિયાવાડના રહેનારને સમજાય તેવું છે, ત્યાં આવા શબ્દને માટે 'સસરા' શબ્દનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે અને મનને 'મારો સાળો' એમ નરજાતિમાં બોલાવવામાં આવે અને તેને માટે ઉપર 'કાલો' એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવે છતાં તેને કાઠિયાવાડી અથવા ગુજરાતી પ્રયોગ કહેવો એ ગમે તે વાતને પોતાના આગ્રહ પ્રમાણે ખેંચી જવાના પ્રયત્ન જેવું લાગે છે. 'કીધી'ના પ્રયોગમાં તેમને જે ઘુંચવણ પડી છે તે જો મારવાડી પ્રયોગ તેમણે વિચારવા તસ્તી લીધી હોત તો જરાપણ રહેત નહિ.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતી સ્તવનોમાં કાઠિયાવાડી તત્ત્વ વિશેષ છે એમ બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે બરાબર નથી એમ જણાયું હશે અને એ મૂળ પાયો કાચો પડવાથી આનંદઘનજીનો વિહાર કાઠિયાવાડમાં વધારે હશે એમ જે અનુમાન કરવા તેઓ લલચાઈ ગયા છે એ પણ અયોગ્ય જણાશે હવે એ સંબંધમાં આપણે વિશેષ ચર્ચા કરવા જેવું રહ્યુ જણાતું નથી, ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થશે તો આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આ વિષયને હજુ પણ વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવામા આવશે. ભાષાપ્રયોગના વિષયપર અભ્યાસ કરી ચર્ચા કરવામાં આવે અને તેમાં પણ પોતાનો કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ ન રાખતાં શુદ્ધ ભાષાબોધ અને ભાષાસેવા અથવા સાહિત્યસેવાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી એ વિષયને હાથ ધરવામાં આવે તો તેથી સ્વને અને જાહેર પ્રજાને ઘણો લાભ થાય એમ મારૂ માનવું છે નહિ તો 'થાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ' (૧૫-૧) એવો એકાદ વાક્યપ્રયોગ બતાવી યશોવિજયજી મારવાડી હતા અથવા પંચકલ્યાણકની પૂજામાં 'સોના રૂપાકે સોગઠે સૈયા ખેલત બાજી' અથવા ધમ્મિલ રાસના બીજા ખંડની ચોથી ઢાળ વાંચીને તેના લેખક વીરવિજયજી હિંદુસ્તાની હતા અથવા તે બન્નેનો વિહાર અનુક્રમે મારવાડ કે ઉત્તર હિંદમા વિશેષ હતો એમ કહેવાને પણ શું કોઈ લલચાઈ નહિ જાય? જે વાત ઐતિહાસિક રીતે સાચી નથી એમ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં મરડીને દલીલ કરનાર એવી રીતે દોરવવા યત્ન કરી શકે. લોકોમાં ચાલતી વાતો, ચરિત્રનાયકના રહેલા અવશેષો, સ્તૂપો, આંતરિક પૂરાવા અને ભાષાપ્રયોગો એ સર્વ બરાબર વિચારવા, તેમની તુલના કરવી અને તેનું પૃથક્કરણ નિષ્પક્ષપાતપણે કરવું. આ નિયમ ધ્યાનમા રાખી આનદઘનજીનાં સ્તવનોને પદોપર વિચાર કરવામા આવશે તો તેઓનું કેદ્ર મધ્ય હિંદ સિવાય અન્યત્ર આવવું મુશ્કેલ છે ઉપરઉપરનો વિચાર કરનારને જે સ્પષ્ટ ગુજરાતી લાગે તેવા સ્તવન કે પદમા ઉત્તર હિંદની ભાષાના પ્રયોગો ભરપૂર-પણે બતાવી શકાય તેમ છે. શબ્દોની રચના, શબ્દોના ભાવાર્થ, શબ્દોની વિભક્તિ, શબ્દોની જોડણી, વાક્યમાં સંકર પ્રયોગ, પ્રયોગમાં ખાસ પ્રયોગ, અર્થમાં શબ્દનું સ્થાન અને તેની સાથે કવિઓનું નિરકુશત્વ આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં રાખી જોવામા આવશે તો ઉપર

બતાવેલો નિર્ણય લગભગ શંકા વગર સ્વીકારવામાં અડચણ નહિ આવે એમ મારી માન્યતા છે. અત્ર આ વિષયપર વિશેષ વિસ્તાર કરવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ ગ્રંથગૌરવ થઈ જાય તેમ છે, પરંતુ જે મુદ્દો મેં ઉપર જણાવ્યો છે તે માટે ચર્ચા ચલાવવી હોય તો આનદઘનજીની ભાષા સંબંધમાં તેઓનાં પદ અને સ્તવનોમાંથી હજુ ઘણા આંતરિક પૂરાવા આપી શકાય તેમ છે અને તેમ કરીને તેઓની ભાષાનું બંધારણ મિશ્ર મારવાડી-હિંદી છે એમ અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. હજુ વિશેષ પૂરાવાની આવશ્યકતા રહેશે તો ભવિષ્યમાં એ વિષયપર વિચારણા કરવાના પ્રસગ જરૂર હાથ ધરવામાં આવશે.

આનંદઘનજીનો વિહાર વિગેરેઃ આનંદઘનજી મહારાજે જે ભાષા પદોમાં વાપરી છે તેપરથી તેઓનો મૂળ પ્રદેશ અને વિશેષ વિહાર ઉત્તર હિંદમાં હોય એમ જણાય છે. તેઓ બુદેલખડમા જન્મ્યા હતા એમ બતાવવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ આપણે હવે સંગ્રહિત કરી શકીએ.

૧ મારવાડમાં તેઓશ્રી સબંધી ચાલતી દંતકથાઓ.

૨ મેડતામા તેઓના ઉપાશ્રયના નામથી ઓળખાતું ખંડિયર.

૩ પદોની કવચિત્ શુદ્ધ હિન્દુસ્તાની અને કવચિત્ મિશ્ર હિન્દી ભાષા.

૪ સ્તવનોની ભાષામાં અનેક મારવાડી-હિન્દુસ્તાની શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ.

૫ પદની ભાષામાં સાહજિક રૂપ, વિષયનું પ્રૌઢ દર્શન અને મજબૂત રીતે નિરૂપણ.

૬ સ્તવનોમાં મિશ્ર પ્રયોગ અને ખાસ વાક્યપ્રયોગો.

૭ વાક્યાન્વય કરતાં મારવાડ અને ઉત્તર હિંદ તરફ થતું સ્તવન-ભાષાનું મડાણ.

૮ ઉખાણાં તથા ઘરગથ્થુ શબ્દોનો સ્તવનોમાં અલ્પ ઉપયોગ અને તેનું જ પદોમાં થયેલું સવિશેષ પ્રાકટ્ય.

૯ સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ અનેક લિંગવ્યત્યયો.

આ મુદ્દાઓપર વિચાર કરવાથી જણાશે કે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીની છાયા પદોમાં કે સ્તવનોમાં આવે છે ત્યાં પણ ઉત્તર દિશા બતાવનાર આંતરિક પૂરાવા મોજુદ છે. આટલા ઉપરથી અને ચાલી આવતી દંતકથા, લોકકથા અને કિંવદંતીપરથી તેઓનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ઘણાં વરસ સુધી આત્મધ્યાનમા મસ્ત થઈ, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન દશામાં ફરતા તેઓ અવારનવાર પદો બનાવતા હોવા જોઈએ અને તે પદ તે વખતે પણ બહુ લોકપ્રિય હોવાં જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આગળ વધતાં તેઓ શત્રુંજયયાત્રાનિમિત્ત એકાદ વખત ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એમ વાત ચાલે છે. પાલણપુરમાં બે અથવા તેથી વધારે ચાતુર્માસ કરવાની વાતો ત્યા પણ ચાલે છે. આવે પ્રસંગે જીવનના છેવટના ભાગમા ચોવીશી પૈકીનાં બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. (એકવીશ સ્તવન તેઓના બનાવેલાં જણાય છે બાવીશમાની ભાષા અને તેનું વિષયનિરૂપણ અને તેના વાક્યપ્રયોગો જોતાં તે આનંદઘનજીનુ બનાવેલ હોય એમ મને લાગતું નથી.) શરૂઆતમા સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ ધારવુ એ તો તદ્દન બેહુદું છે, કારણ કે સ્તવનોમા વિચારની પ્રૌઢતા અતિ વિકસ્વર થયેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને બાવીશ સ્તવનો બનાવી બાકીનાં બે સ્તવનો બનાવવા રહેવા દે એ વાત બનવા જોગ નથી. ગમે તે કારણથી છેવટનાં બે સ્તવનો બનાવવાં રહી ગયા અને ત્યાર પછી બે કવિઓએ તે સ્તવનો પૂરાં કરવા તેમના વતી પ્રયાસ કર્યો, પણ જે આધ્યાત્મિક અથવા યૌગિક વિચારોની ધારા તેઓ બાવીશ સ્તવનોમાં લાવી શક્યા છે તેની ગંધ પણ પછવાડેના બે સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. પ્રબળ આત્મજ્ઞાનથી પૃથ્વીતલને પાવન કરનાર અને હૃદયગાનથી અન્યના મસ્તકને જ નહિ પણ હૃદયને અસર કરનાર અધ્યાત્મરસિક મહાત્માની ફતેહ બાકી રહેલા વિષયને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં રહેવા દેવો પડ્યો છે એ જ હકીકત પૂરતી રીતે બતાવી આપે છે. તેઓશ્રી કાઠિયાવાડમાં અથવા ગુજરાતમાં જન્મ્યા હોય એમ બતાવવાનો એક પણ બાહ્ય કે આતરિક પૂરાવો ખાત્રીલાયક મળ્યો નથી. માત્ર આપણી અમુક લાગણીને તૃપ્ત કરે એવા એ અનુમાનપર દોરવાઈ જવા જેવું નથી. તેઓનો પ્રદેશ ઉત્તર હિંદમાં હોવાના બીજા

બહારનાં ઘણાં કારણો છે. જૈન કોમમાં તે વખતે સાધુઅવસ્થાની સ્થિતિ જે થઈ રહી હતી, જેને માટે મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ બસો વરસ પહેલાં આગાહી કરી ગયા હતા અને જેને માટે સત્યવિજય પન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને સીમંધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવના કરવી પડી—એવા સડામાંથી નીકળી જવા માટે, અથવા તે સર્વ હૃદયપર અસર ન કરે અને સાધુજીવનનો તેના લોકમાન્યતાવાળા નહિ પણ આત્મહિતકારક માર્ગે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે બહારની ખુલ્લી હવાની જરૂર હતી અને તેનો લાભ ગુજરાતની બહાર મળે તેવું હતું. એ વખતની શાસનની સ્થિતિપર આગળ વિચાર કરવામાં આવશે, પરતુ જે હૃદયવિશાળતા તેઓમાં હતી તે ઉત્તર હિંદના જન્મ, વસવાટ અને વિહારને લઈને હતી એવા સહજ અનુમાનપર ઘણે ભાગે આવી જવાય છે. આ ઉપરાત આબુ તરફનો આનદઘનજીનો વિહાર, ત્યાં અમુક જગાને આનંદઘનજીની ગુફા તરીકે બતાવવામાં લેવાતી હોશ અને તેઓનો અને યશોવિજયજીનો કહેવાતો આબુપર મેળાપ એ સર્વ એકદર રીતે આનંદઘનજીનો જન્મ ઉત્તર હિંદ તરફ અને તેઓનો વિશેષ વિહાર પણ એ પ્રદેશ તરફ બતાવે છે એમ મારૂ માનવું છે અને તે હકીકતના પૂરાવા માટે ઉપર બહુ મુદ્દાઓપર લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે.

આનંદઘનજીની કૃતિ–૧ બહોંતેરીઃ આ મહાત્મા યોગીની કૃતિઓમાં હાલ આપણને પદસંગ્રહ અને સ્તવનો મળી આવે છે પદને વધારે સારી રીતે લોકો આનંદનઘનજીની બહોંતેરીના નામથી ઓળખે છે. બહોતેરીમાં મૂળ આશયે તો બહોંતેર પદો હોવાં જોઇએ, પણ ભર્તૃહરિ શતકમાં જેમ દરેક શતકમાં સોને બદલે સવાસોથી પણ વધારે શ્લોકો જણાય છે તેમ અહીં પણ થયું છે. એમ થવાનાં કારણોમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે કોઈ કોઇ પદો પછવાડેના કવિઓએ બનાવ્યાં હોય છતાં તેમાં આનંદઘનજીનું નામ દાખલ કર્યું હોય એમ બનવાજોગ છે. આ વાતમાં રહેલું સત્ય શોધવામાં મુશ્કેલી ઘણી છે, પરંતુ યોગ અને આત્મજ્ઞાનમાં તેઓશ્રી એટલા આગળ વધી ગયેલા હતા અને તેઓ ખાસ કરીને પદમાં ભાષાને એટલી મજબૂત

રીતે પકડી શક્યા છે અને વિચારો એવી પ્રખર ભાષામાં બતાવી શક્યા છે કે બહુધા એવી રીતે બહારના દાખલ થઈ ગયેલા પદો જુદાં પાડી શકાય તેવું છે. એટલું તો ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે પદોની સંખ્યા બહોંતરની રહી શકી નથી અને જુનામાં જુની પ્રતો તપાસતાં પણ એ સંખ્યા ૯૦ ઉપર તો થવા જાય છે. ક્યાં ક્યાં પદો એમનાં બનાવેલાં ન પણ હોઈ શકે એમ ભાષા ઉપરથી તારવણી કાઢી તથા અન્ય રીતે તેનું પૃથક્કરણ કરી એક વિગતવાર લેખ એ સંબંધમાં હવે પછી દ્વિતીય વિભાગમાં લખાશે ત્યારે આ બાબતપર પણ પ્રસંગે ચર્ચા થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી બહોંતેરી નામ મેં મુખ પૃષ્ઠપર રાખ્યું નથી તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત કોઈ કોઈ બહારના પદને અંતે તેના બતાવનાર કવિનું નામ ફેરવી આનંદઘનજીનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે—આ પ્રમાણે થતો આક્ષેપ પુરવાર થાય એવું મને હજુ કાંઈ માલૂમ પડ્યું નથી. આનંદઘનજીની પોતાની વૃત્તિ જોતાં તેઓ એવું કરે નહિ એ તો સ્પષ્ટ છે અને કર્તા સિવાય અન્ય આ પ્રમાણે કરે એનો પૃગવો શું? તેમ કરનારને લાભ પણ શું? આ અનુમાનને અથવા આક્ષેપને વિચારપથમાંથી દૂર કરવાની જરૂર છે, કારણ કે હજુ સુધી એ અનુમાનને સાબીત કરે એવો એક પણ સીધો પૂરાવો મને મળ્યો નથી. આ સંબંધમાં તપાસ ચાલે છે અને તેનું પરિણામ આજ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં હવે પછી દાખલ કરવામાં આવશે. જૂદે જૂદે પ્રસંગે બનેલાં પદોના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પડી શકે તેમ છે.

૧ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પદો.
૨ યોગ વિષયક પદો.
૩ અધ્યાત્મજ્ઞાનના પદો.
૪ વૈરાગ્ય ઉપદેશક પદો.
૫ જનપ્રકૃતિદર્શક પદો.
૬ સુમતિ શ્રદ્ધાની પરસ્પર ઉક્તિનાં પદો.
૭ સુમતિના વિરહાલાપનાં પદો.
૮ સુમતિની અનુભવ પ્રતિ ઉક્તિ.
૯ સુમતિની શુદ્ધ ચેતન પ્રતિ ઉક્તિ.

૧૦ સ્વાનુભવદર્શક પદો.

૧૧ પરમત સહિષ્ણુતા વિચારદર્શક પદો.

આવી રીતે વિષય અને ઉક્તિને અંગે પદોના ભેદો પાડવા હોય તો પડી શકે તેમ છે, પરંતુ અનુક્રમે પદો આવ્યાં કરે તોપણ તેમાં વિષય ફરતા રહેવાથી વાંચવામાં આનંદ આવે છે. મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પદોના પાડવા યોગ્ય છેઃ આધ્યાત્મિક, યોગવિષયક અને વૈરાગ્યને લગતા. આવા વિભાગો પાડી જૂદા જૂદા વિષયના રસિક અથવા ખપી જીવોને ઉપયોગી થાય તેમ પદોનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે તે હવે પછી બનશે. અહીં તો ક્રમ એક સરખો છાપેલી બુક પ્રમાણે રાખ્યો છે જેથી અરસપરસ સરખામણી, અર્થ-વિચારણા અને વિવેચન માટે ઉપયોગી થઈ પડે. પદનો ક્રમ અર-સપરસ સંબંધવાળો છે અને જ્યારે લખાયાં હશે, સંગ્રહિત થયાં હશે અથવા ગોઠવાયાં હશે ત્યારે તેમાં કાંઈ ધોરણ હોવાનો સભવ રહે છે. આવો સંબંધ બતાવવા પદોના વિવેચનપ્રસગે પ્રયાસ કર્યો છે અને તેવો પ્રયાસ ખાસ કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. પદો એકી વખતે લખાયાં હોય એમ તો ધારી શકાય તેમ છે જ નહિ, પરંતુ જ્યારે લખાયાં હશે અથવા સંગ્રહિત થયાં હશે ત્યારે તેના મુદ્દાસર વિષયપર વિચાર થયો જ હોવો જોઈએ અને તે તત્ત્વ શોધી કાઢવા પ્રયાસ કરવો બહુ રીતે ઉપયોગી ગણાય એમાં નવાઈ નથી.

૨. ચોવીશીઃ આનંદઘનજીની બીજી કૃતિ સ્તવનોની છે. એમણે 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો' ત્યાંથી શરૂ કરી બાવીશમા નેમનાથ સુધી પ્રત્યેક તીર્થંકરનાં સ્તવનો બનાવી તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગના વિષયને સારી રીતે પોષણ આપી છે. એમનાં સ્તવ-નોની ગોઠવણ તપાસવામાં આવશે તો ત્યાં પણ જણાશે કે પ્રથમ પરમાત્મસ્વરૂપ પતિને પોતાના તરીકે આદરવા વિચાર કરે છે અને તે માટે બીજા સ્તવનમાં તેનો પંથડો નીહાળે છે—માર્ગ નિરીક્ષણ કરે છે અને સત્ય પ્રભુદશા—ઉન્નત પરમાત્મભાવ શોધવા અને તપાસવા વિચાર કરે છે. ત્યાર પછી ત્રીજા સ્તવનમાં જ્યારે પરમાત્મદશાનો નિર્ણય થાય છે ત્યારે વિચાર બતાવે છે કે પ્રભુની સેવના કરવા માટે પ્રથમ

તો ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરી તેને અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળી કરવાની જરૂર છે. યોગની પ્રથમ સેવામાં ચેતનજીને યોગમાં પ્રગતિ કરાવવા માટે આવી જ રીતે તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ વિચાર ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજીએ બારમી બત્રીશીમાં બતાવ્યો છે અને તેપર મે "જૈન દૃષ્ટિએ યોગ"ના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તે યોગભૂમિકાપર શુદ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી યોગપ્રક્રિયા કરવા પહેલાં યોગભૂમિકાનાં સ્થાન ચેતનજીમાંથી કચરો કાઢી નાખી તેને વિશુદ્ધ બનાવવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આગળ ચતુર્થ સ્તવનમાં પ્રભુના દર્શનની તૃષા થઈ હોય-અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હોય એ ભાવ યોગદૃષ્ટિએ બતાવેલ છે. પછી પચમ સ્તવનમા પરમાત્મભાવમાં આત્મઅર્પણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી અસરકારક શબ્દોમાં બાહ્ય આત્મભાવ, અતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ બતાવી આત્માર્પણ કેમ થાય અને તેથી મતિના દોષો કેમ મટે તે બતાવી 'સમર્પણ'ના વૈષ્ણવીય સિદ્ધાન્તમાં અને આ પરમાત્મદશાની વિચારણામા રહેલો આતરિક તફાવત આડકતરી રીતે બતાવી આપ્યો છે. આવી રીતે પરમાત્મદશાનુ સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી પરમાત્મભાવ અને પોતાના વર્તમાન સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલો મોટો આતરો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે ત્યારે એ અતર કેવી રીતે ભાંગી જાય, પરમાત્મદશા સાથે કેવી રીતે સમીપવર્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય તેપર તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે અને તેમાં એ અંતર ભાંગતી વખતે અને ભાગ્યા પછી કેવો આનદ થશે તે બતાવી પ્રભુ સન્મુખ-પરમાત્મભાવ સન્મુખ થવા આગળ વધે છે. સાતમા સ્તવનમા પ્રભુનાં-પરમાત્મભાવનાં અનેક નામો બતાવી, એને ગમે તે પ્રકારે ભજી, સ્વરૂપ સાધન સ્વીકારવા અને પોતાના તે સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચારણા બતાવી છે અને એવુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાને જોવા મળે એવી ઇચ્છા આઠમા સ્તવનમાં બતાવવામા આવી છે; તેમ જ એ પરમાત્મભાવ પોતાને અત્યાર સુધી દર્શનરૂપે પ્રાપ્ત થયો નથી એમ બતાવતાં અનેક ગતિઓમાં ચેતનજીની પ્રગતિ અને ગતિ આગતિ કેમ થાય છે તેનું રહસ્ય બતાવી આપ્યું છે હવે આટલા પ્રયાસ પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવનું દર્શન થાય છે ત્યારે નવમા સ્તવનમાં બાહ્ય અને અંતરગ પૂજા

કરી પરમાત્મભાવ વિચારવા, તેની સન્મુખ જવા, તેને આદરવા અને પરંપરાએ તેથી થતી સાધ્યપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખવાની સૂચના કરી પછી પ્રભુ સન્મુખ થયેલ ચેતનજી દશમા સ્તવનમાં કેટલીક ત્રીભંગીઓ વિચારે છે. અહીં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ કરતાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. અહીં સુધી બાહ્ય વિચારણા કરી હવે અંતરાત્મદશાએ, વસ્તુગત સ્વરૂપે, અધ્યાત્મ મતની દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવની વિચારણા કરે છે ત્યારે તેમને બારમા સ્તવનમાં પરમાત્મદશાનાં ઘણાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી કેટલાંકપર વિચાર કરી આત્મજ્ઞાનનું અને દ્રવ્યલિંગનું લક્ષણ બાંધી પ્રભુની ભેટ કરે છે, મતલબ પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ અહીં કાંઈક સાક્ષાત્કાર રૂપે થાય છે. તેના જવાબમાં તેરમા સ્તવનમાં આનંદમાં આવી હવે પોતાનાં સ્થૂળ દુઃખો દૂર ગયાં એમ બતાવી પ્રભુસ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે, તેમના નામનું રટણ કરે છે, તેમની પ્રતિમાના શાંત ભાવની વિચારણા કરે છે અને તેની સાથે જ ચૌદમા સ્તવનમાં એ પરમાત્મભાવની સેવાનાની મુશ્કેલીઓ પોતાના લક્ષ્યમાં છે એમ બતાવી આપે છે, કારણ કે પંદરમા સ્તવનમાં તુરત જ જણાવે છે કે પ્રભુને ગાઉં છું, પણ હજુ ધર્મનો–પરમાત્મભાવનો મર્મ પામી શકાણો હોય એમ જણાતું નથી અને તે સ્પષ્ટ કરવા ઘણા વિસ્તારથી શાંતિસ્વરૂપ સોળમા સ્તવનમાં વર્ણવે છે અને ત્યાર પછી સત્તરમા સ્તવનમાં જણાવે છે કે આટલી વાત કરતાં છતાં, આવા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ઉડ્ડયન કરવાના વિચારો છતાં મન હજુ સ્થિર રહેતું નથી, તે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે. મનપર અંકુશ પ્રાપ્ત થવો તે યોગમાં અતિ આગળ વધ્યા પછી બનવાજોગ છે એમ જણાવી પરમાત્મભાવનો ધર્મ–તેની ફરજો અને જવાબદારીઓ અને તેને અંગે પર્યાયદૃષ્ટિ તથા સ્વપર સમયની વિચારણા અનુભવ દ્વારા અઢારમા સ્તવનમાં કરી ખાસ પરમાત્મભાવ સમજાવવા માટે ઓગણીશમા સ્તવનમાં અઢાર દૂષણપર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરી વીશમા સ્તવનમાં આત્મતત્ત્વની વિચારણા અને એકવીશમા સ્તવનમાં ષડ્ દર્શનોનું અરસપરસ સ્થાન કર્યું છે અને તેનાં કારણો કેવાં છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. -આવી રીતે એકવીશ સ્તવનમાં આત્માની ઉત્ક્રાંતિ બતાવનાર યોગી-

રાજે જો બાકીનાં સ્તવનો લખ્યાં હોત તો અતિ વિશુદ્ધ આત્મ-દશાના ભાવ બતાવનાર અને ખાસ કરીને યોગની અતિ ઉત્કૃષ્ટ દશા સૂચવનાર ભાવનો પ્રકાશ તેઓ કરી આપત. બાવીશમું સ્તવન તેઓનું બનાવેલું કહેવાય છે તેની વસ્તુરચના, ભાષા અને વિષય એવા જૂદા પડી જાય છે કે તેટલા ઉપરથી જ જો અનુમાન કરી શકાતું હોય તો મારા વિચાર પ્રમાણે એ સ્તવન આનંદઘનજીનું બનાવેલું હોય એમ સંભવતું નથી. એકવીશ સ્તવન સુધી જે લય ચાલ્યો આવે છે તેનો ત્યાં એકદમ ભંગ થઈ જાય છે અને તેમા લીધેલ વિષય સામાન્ય કવિને શોભે તેવો જ છે. બાકીનાં સ્તવનો પૂર્ણ કરવા અન્ય કવિએ પ્રયાસ કર્યો છે તે આનંદઘનજીનાં સ્તવનો પાસે તદ્દન સામાન્ય અને પરખાઈ આવે તેવો જણાય છે. એમાં વસ્તુસ્થાપન અને ભાષાગૌરવ એટલાં ફેરફાર પામી જાય છે કે એ સ્તવનો જ બાકીના ઉપરોક્ત સ્તવનની વિશાળતા, મહત્તા અને વિશેષતા બતાવવા માટે બસ થશે.

કૃતિનો ક્રમઃ પદ અને સ્તવનો બનાવવામાં ક્રમ શું જળવાયો હશે એટલે કે પ્રથમ પદ બનાવ્યાં હશે કે સ્તવનો? એ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રશ્ન છે. મારા વિચાર પ્રમાણે પ્રથમ પદો બનેલાં હોવાં જોઇએ અને તે સર્વ એકી વખતે નહિ પણ અવાર-નવાર બનેલાં હોવાં જોઇએ. તેના કારણો નીચે મુજબ છે.

૧. પદની ભાષામાં કેટલીક જગોએ મારવાડીનો, કેટલીક જગોએ હિંદીનો અને કોઈ કોઈમાં ગુજરાતીનો રંગ અવારનવાર જણાય છે તે જૂદા જૂદા વખતની અસર બતાવે છે.

૨. પદોની ગોઠવણ સ્તવન પેઠે એક સરખી નથી, ક્રમ ખાસ લીધેલો જણાતો નથી તે સમય જૂદો જૂદો બતાવે છે.

૩. સ્તવનની પેઠે એક વિચારને ક્રમસર વિકસ્વર કર્યો હોય એવો એક નિયમ પદોમાંથી મળી આવતો નથી.

૪. વૈરાગ્ય અને યોગનાં પદો અવારનવાર ક્રમ વગર આવ્યા કરે છે તેમ જ વચ્ચે આલાપ સલાપનાં પદો આવે છે અને આગળ વધતાં હરિયાળી આવે છે તે વિયુક્ત પ્રસંગો સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે.

૫. જે વિચારપરિપકવતા સ્તવનોમા છે તે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ

છે અને સ્તવનમાં ખાસ કરીને પરંપરાને-વ્યવહારને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે અનુભવનું પરિણામ હોવું જોઇએ એવું સહજ અનુમાન કરાવે છે.

સ્તવનોનો સમય વિચારતાં નીચેની ખાસ બાબતો ઉપર ધ્યાન ખેંચાય છે.

૧. એમાં ગુજરાતી ભાષાનું તત્ત્વ પદોના પ્રમાણમાં સવિશેષ છે.

૨. એમાં વિષય અતિ ઉદાત્ત હોવા છતાં ભાષાપર જે કાબુ પદોમાં છે તેવો અત્ર નથી તે બાબત ખાસ વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે.

૩. વિષય પ્રતિપાદન કરવાની વિશિષ્ટ શૈલી અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ તત્પ્રાયોગ્ય ભાષાની ઉત્તમતા સ્તવનો કરતાં પદોમાં વિશેષ આવે છે.

૪. ખાસ કરીને ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને શબ્દરચના ઘરની ભાષા તરીકે પદોમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે સ્તવનોમાં આવી શકી નથી.

૫. સ્તવનની મહત્તા તેના વિષયનિરૂપણને અંગે રહેલી છે જ્યારે પદની ભાષાશૈલી અતિ વિશાળ આકર્ષક અને ઉન્નત છે તે બારીકીથી જોવાથી જણાઈ આવે તેમ છે.

૬. સ્તવનો અધુરાં રહી ગયાં છે જેને માટે અવકાશ મળ્યો હોત તો આનંદઘનજી જરૂર પૂરાં કરત અને તેથી તે તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં-લગભગ જીવનના છેવટના ભાગમાં બનેલાં હોય એમ બતાવે છે.

આટલા ઉપરથી પદોની રચના જીવનના પહેલા ભાગમાં થઇ હોય એમ જણાય છે. તેઓનું ચરિત્ર, તેઓનો વિહાર અને તેઓનો પ્રસંગ ઘણો ખરો ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને મારવાડમાં હોવાથી ઘણાંખરાં પદો તત્રત્ય વિહારમાં બનેલાં હોય અને કોઈ કોઇ જીવનના પછવાડેના ભાગમાં ગુજરાતના પરિચય વખતે લખાયાં હોય એમ બનવાજોગ લાગે છે અને પાલણપુર તરફના વિહાર પ્રસંગે તથા શત્રુંજયઆગમન પ્રસંગે જીવનના છેવટના ભાગમાં સ્તવનો બનાવ્યાં હોય અને ત્યાર પછી વિહાર કરી મેડતા જતાં દેહવિલય આ મહાત્માનો થઈ જતાં બાકીનાં બે અથવા ત્રણ સ્તવનો બનાવવાં રહી

ગયાં હોય એમ મારું અનુમાન છે. સ્તવનોની અંદર રહેલ અતિ વિશાળ આશય અને તેને બતાવવાની દૃઢ ભાવના જોતાં એ પ્રાથમિક અવસ્થામાં બન્યાં હોય એમ તો કોઈ રીતે માની શકાતું નથી. આ અનુમાન વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સમર્થન માટે જે વિચારો અત્ર રજુ કર્યા છે તેપર લક્ષ્ય આપી નિરધાર કરવા યોગ્ય છે. એકંદર રીતે જોતાં આ બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ કે આ સંબધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સીધો પૂરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપરાંત કમનશીબે એવું બન્યું છે કે આનંદઘનજી મહારાજે બનાવેલ પદો અને સ્તવનો ઉપરાત તેઓની કોઈ પણ કૃતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી અને જૂદી જૂદી પ્રતોમાં પદોનો ક્રમ જૂદો બતાવ્યો છે તેથી એક નિયમ જળવાઈ રહેતો નથી અથવા તેને શોધી કાઢવો લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. તેઓએ સ્તવનો અને પદો ઉપરાંત બીજું કાંઇ બનાવ્યું હોય એમ ધારવાનું હાલ તો કાંઈ કારણ પણ નથી, પરંતુ તેઓએ નાનાં નાનાં પદોમાં અને વિશાળ સ્તવનોમાં જે ભાવો બતાવ્યા છે અને તે બતાવવા માટે જે ગભીર ભાષાવિલાસ કર્યો છે તે તેમનું જ્ઞાનસામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને તે રીતે જોતાં તેઓએ કોઈ કોઈ ઉપયોગી કવનો બનાવ્યાં હોય તો ના કહી શકાય નહિ. યશોવિજયજીના ગ્રન્થોની થયેલી સ્થિતિ જોતાં આ સંબધમાં નિર્ણયાત્મક કાંઈ કહી શકાય તેવું નથી પદોના વસ્તુદર્શનશૈલી વિષયનિરૂપણ આદિપર આગળ વિચાર કરશું. અત્ર તે વિષય હાથ ધરવા પહેલાં આ સત્તરમા શતકની આખરમાં અને અઢારની શરુઆતમાં દેશની અને જૈન કોમની સ્થિતિ કેવી હતી અને તે વખતમાં અન્ય કોમમાં તથા જૈન કોમમાં કેવા કેવા સાક્ષરો, કવિઓ અને વિદ્વાનો થઇ ગયા છે તેપર વિચાર કરવાથી આ મહાત્માનાં પદોની અર્થવિચારણામાં જમાનાની શું અસર થઈ હતી તે જાણવાનું પ્રબળ સાધન પ્રાપ્ત થશે.

કાળની અસર· કોઈ પણ જમાનાની અંદર જે પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેની અસર જરૂર તેના ઉપર થોડે ઘણે અંશે પણ થયા વગર રહેતી નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પૈકી કાળ એ એવી વસ્તુ છે કે તેની અસર વિદ્વાનો ઉપર થોડી ઘણી જરૂર થાય છે. જ્યારે

સામાન્ય પંક્તિના પ્રાણીઓ કાળબળથી દબાઇ જાય છે ત્યારે પ્રભાવશાળી પુરુષો તેને પોતાના અંકુશમાં અમુક દરજ્જે રાખી શકે છે છતાં પણ તેની અસર થયા વગર રહી શકતી નથી. આથી અમુક મહાત્મા કે કવિના ગ્રંથનો સમય અને તે સમયનો ઇતિહાસ જો ઉપલબ્ધ થઈ શકતો હોય તો તે ગ્રન્થની સમજણ માટે પ્રથમ સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. એથી ગ્રન્થના અર્થ સમજવામાં અને ખાસ કરીને કર્ત્તાનો ઊંડો આશય સમજવામાં બહુ ઉપયોગી મદદ મળે તેમ છે; તેથી આપણે વિક્રમના સત્તરમા શતકનો અંત અને અઢારમાની શરૂઆતનો ભાગ અથવા ઇસ્વીના સત્તરમા શતકનો જૈનેતર અને જૈન ઇતિહાસ તપાસી જઇએ જેથી તેની છાયા પદોમાં કેટલી આવી છે તે વારંવાર પદોમાં વિચારવાની આવશ્યકતા ન રહે.

દેશ સ્થિતિઃ સત્તરમા ખ્રીસ્તી પ્રજાના સૈકાની આખરમાં અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો તેના ઉત્તરાર્ધમાં કુટુંબકલહ કરી ઔરંગજેબ ગાદીપર આવેલ હતો, તેણે ધર્માંધપણે રાજ્યશાસન ચલાવી અનેક લડાઇઓ લડી હિંદુઓને પરાઙ્મુખ કરવા સાથે મુગલાઇને હચમચાવી દીધી અને તેના વખતમાં જે સડો દાખલ થયો તેના પરિણામે મુગલાઈ સત્તાનો થોડા વખતમાં નાશ થયો. નામની સત્તા થોડાં વરસો સુધી ચાલી, પણ રાજતેજ ચાલ્યું ગયું અને તેના ધર્માંધપણાના પરિણામે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી છત્રપતિ શિવાજીએ હિંદુઓનો ઝુંડો ઉચકી દક્ષિણમાં ઔરંગજેબ સામે અનેક રીતે લડાઇઓ જારી રાખી, નિઝામુલમુલ્ક જેવા સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને આખા દેશમાં અનેક લડાઇઓ જાગી, સર્વત્ર દાવાનળ ઉઠ્યો અને જાનમાલની અને આબરૂની અસ્થિરતા ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવી. આવી રીતે દેશની સ્થિતિ ચાલતી હતી, અવારનવાર રજપૂતો લાગ મળે મુગલાઈ દોર સામે માથું ઉચકતા હતા અને કોઈ વાર શરણે જઈ પુત્રીના લગ્ન પણ મુસલમાન સાથે કરી આપતા હતા. મરાઠા રાજ્ય સાથે પેશ્વાઇનો પગપેસારો પણ આ જ સમયમાં શરૂ થઈ ગયો અને આંગ્લ પ્રજા પોતાના ભવિષ્યના રાજ્ય માટે પાદપ્રવેશ કરવાની શરૂઆત આ જ સમયમાં કરી ચૂકી. ઇતિહાસના અનેક પ્રસંગોથી ભરપૂર આ સમયના સંબંધમાં હજારો

પૃષ્ઠથી ભરેલાં મોટાં પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે એટલે એ સંબંધમાં વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી, પરંતુ રામદાસ સ્વામીનો પ્રસંગ અને જાનમાલની અસ્થિરતા આ બે બાબત ઘણી ઉપયોગી છે તે સંબંધમાં અહીં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

જન સ્થિતિઃ આ સમય હિંદુસ્તાન માટે બહુ અગત્યનો હતો, અને બહુ બારિક હતો. અકબર બાદશાહે જૂદી જૂદી કોમોને એકત્ર કરવાનાં બી વાવ્યાં હતાં, રજપૂતોની સાથે સંબંધ વધાર્યો હતો, તેઓને રાજ્યના મોટા હોદ્દાઓ આપી જવાબદાર બનાવ્યા હતા અને હિંદુઓના હિતને પોતાના હિત સાથે એકત્ર કરી બતાવ્યું હતું. તેની આ રાજ્યનીતિને પરિણામે દેશની સમૃદ્ધિમાં વધારો થયો અને જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં દેશ બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુ સમૃદ્ધિમાં આવ્યો તેમ જ આત્મિક ઉન્નતિનાં પ્રબળ સાધનો પણ વિસ્તૃત રીતે તે સમયે દેશમાં વધતાં ગયાં. ત્યાર પછી કુટુંબકલહ કરી ઝનુની ઔરંગજેબ રાજ્યાસનપર આવ્યો તે વખતે જાનમાલની અસ્થિરતા છતાં દેશની આબાદી એકંદરે સારી હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાન કોમ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર કર (જઝીઆવેરો) નાખી, તફાવત બતાવી હિંદુઓનાં દિલ દુખવનાર આ કુલાંગાર આલમગીરે મુગલાઇના પાયા નબળા પાડી દીધા તે વખતે લોકોની સુખી સ્થિતિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હતી, દેશનું ધન દેશમાં જ રહેતું હોવાથી મોંઘવારી થવાના પ્રસગો આવતા નહોતા; પરંતુ આ સર્વની સામે જાનમાલની અસ્થિરતા બહુ હતી, પ્રાપ્ત કરેલ ધન કે બીજા ભોગ્ય પદાર્થો પોતાની પાસે કેટલો વખત રહેશે અથવા પોતે તેનો કદિ પણ ઉપભોગ કરી શકશે અથવા કરવા જેટલો સમય ટકી શકશે કે નહિ તે સર્વ અચોક્કસ હતું, સ્ત્રીઓ જાહેરમાં નીકળવાની હિમત કરી શકતી નહિ અને તેવા અંધકારના સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણની સંભાવના હોવાની તો વાત પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? જૂદા જૂદા પ્રાંતો ઉપર સત્તા ચલાવવા માટે સુબાઓ મોકલવામાં આવતા હતા, તેઓ પોતાના તરફથી અનેક પ્રકારનો જુલમ ગુજારતા હતા, શહેનશાહને નામે ત્રાસ આપતા હતા અને લાગ મળતાં સ્વતંત્ર બની જતા હતા. વ્યાપારનાં દ્વાર બંધ નહોતાં, પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે બહોળા પાયા ઉપર લોકો વ્યાપાર કરી શકતા નહોતા.

ધાર્મિક બાબતમાં આ સમય ખાસ વિચારવા લાયક સ્થિતિમાં હતો. હમેશાં આઘાત પ્રમાણે પ્રત્યાઘાત થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે, તે પ્રમાણે ઔરંગજેબની ધર્માંધ લાગણીએ જ્યારે અનેક હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવાની અને તેઓનાં પૂજ્ય સ્થાનો તોડી નાખવાની પ્રેરણા કરી ત્યારે તેટલા જ જોરથી સંરક્ષણવૃત્તિ હિંદુઓમાં આવી અને તેઓએ ગમે તેટલા ભોગે પોતાની પૂર્વ કાળની જાહોજલાલી જાળવી રાખવા મહા પ્રયત્ન કર્યો. અહીં જે વાત હિંદુઓને લાગુ પડે છે તે તેટલે જ અંશે જૈનોને લાગુ પડે છે. તેઓએ પણ પોતાનાં પૂજ્ય મંદિરો અને જ્ઞાનભંડારો જાળવી રાખવા અને તેમ કરી ધર્મનાં મુખ્ય બાહ્ય સ્વરૂપો જાળવી રાખવા અલ્લાઉદ્દીનના સમયથી જે પ્રશસ્ય પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો તે ચાલુ રાખ્યો.

આ પ્રમાણે જનસ્થિતિ વિક્રમના સત્તરમા શતકની હતી તે વખતે ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસવા માટે બહુ સાધનો મળી શકે છે. તે વખતના આચાર્યોનાં ચરિત્રો વાંચતા શ્રાવકોની ગુરૂભક્તિ બહુ સારી જણાઈ આવે છે. લોકો ગુરૂની ખાતર ગમે તેટલાં કષ્ટ વેઠી તેઓની આજ્ઞાને અનુસરતા હતા એમ જણાઈ આવે છે. બીજી ખાસ અગત્યની વાત તે સમયમાં એ બની કે સોળમા વિક્રમ શતકમાં જૈન ગ્રંથોના ભંડાર કરી શુદ્ધ પ્રતો કરવાની અને તેને ભંડારોમાં ગોઠવવાની વિશિષ્ટ વૃત્તિ જાગ્રત થઈ હોય એમ જણાય છે અને તેને પરિણામે અત્યારે પણ શુદ્ધ ગ્રંથ સંવત્ ૧૫૫૦ લગભગના બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે. આવી પુસ્તક ભંડારોની કરી આપેલી અનુકૂળતાનો લાભ લેનારા અનેક વિદ્વાનો સત્તરમા વિક્રમ શતકમાં બહાર આવ્યા અને તેથી સત્તરમો શતક જૈન કોમના ઇતિહાસમાં એક અતિ અગત્યનો સમય ગણાય છે. તે સમયમાં જૈન કોમમાં એટલા સારા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થયા છે કે અત્યારે તેઓનાં સર્વનાં નામો પણ મેળવવાં મુશ્કેલ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે આ સત્તરમા સૈકામાં એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો થયા. આમાંના કોઈ કોઈના સંબંધમાં નીચે હકીકત વિચારવામાં આવશે તેપરથી જણાશે કે આ શતક જૈન કોમ માટે જેમ અનેક પ્રકારની રાજકીય અગવડ ઉત્પન્ન કરનાર થયો તેમ અનેક રીતે આધ્યાત્મિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચનાર થયો.

આ સમયનો ઇતિહાસ વિચારવા માટે આપણે જરા પૂર્વકાળની સ્થિતિ વિચારી જઇએ. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમની ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તેમ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તપગચ્છની મૂળપાટપર સંવત્ ૧૪૯૯ મા આવ્યા તે વખતે તેઓ અસાધારણ ઉન્નત દશા જોવાની સ્થિતિમાં હતા, છતાં કોમમાં પેઠેલો સડો તેઓ જોઈ શક્યા હતા અને તે સંબધી ગુર્વાવળીમાં તેઓએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વિચારણા આપણે અન્યત્ર કરી છે. ત્યાર પછી કેટલાક વરસે વિજયહીર સૂરિ તપગચ્છની ૫૮ મી પાટે થયા, તેમણે અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને તેમની પાસેથી ઘણી છુટો અને કેટલાક હકો મેળવી જૈન પ્રજાનું અને જૈન ધર્મનું માન વધાર્યું. બાદશાહે તેમને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે માન આપ્યું. તેમને જે મ્યાના પાલખીની વિનતિ થઈ તેમાં તેઓ તો વ્યામોહિત થયા નહિ, પણ પરંપરામાં તે પરિગ્રહને દાખલ કરનાર થઈ પડી. તેમના પછી ૫૯ મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિ આવ્યા, તેમને અકબર બાદશાહે 'કાલિ સરસ્વતિ'નુ બિરૂદ આપ્યું અને તેઓએ પણ જૈન ધર્મની અનેક પ્રકારે પ્રભાવના કરી. છેવટે તેઓનો દેહવિલય સંવત્ ૧૬૭૧ માં થયો તે વખતે તેમની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ ૬૦ મા પટ્ટધરને જહાંગીર બાદશાહે 'મહાતપા'નું બિરૂદ આપ્યુ. તેમની પાટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના તેમણે કરી, પરંતુ તેઓ સવત્ ૧૭૦૯ માં કાળધર્મ પામ્યા જ્યારે દેવસૂરિ સંવત્ ૧૭૧૩ માં સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને ત્યાર પછી તપગચ્છની પાટપર વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા. આ દરેક આચાર્યોના સબધમાં કિંવદન્તી વિગેરેને આધારે કરેલ રાસ વિગેરેમાં જે હકીકત જળવાઈ રહી છે તે જોતાં અનેક જગોએ તેઓએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હોય, અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરાવ્યા હોય એમ જણાઈ આવે છે અને એ સર્વ ઉપરથી જૈન પ્રજાની તે વખતે દ્રવ્ય સંબધી બહુ સારી સ્થિતિ હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત એક ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ પણ બની છે કે વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ ઉપરાંત વિજયઆનંદસૂરિ થયા. કેટલાક કારણોને લઈને તે વખતે તપગચ્છમાં બે આચાર્યો કરવાની જરૂર જણાઈ અને બન્નેને ગચ્છાધિપતિ બનાવવામા આવ્યા, પણ એનું પરિણામ એ

આવ્યું કે તત્ત્વ ક્રિયા કે બીજી કોઈ બાબતમાં જરા પણ ફેરફાર ન હોવા છતાં શિષ્યપરંપરામાં બે વિભાગ એક તપગચ્છમાં તે વખતથી થઈ ગયા અને એક શાખા જ્યારે 'દેવસુર' નામથી ઓળખાવા લાગી ત્યારે બીજી શાખા 'અણુસુર' નામથી આગળ ચાલી અને હજુ સુધી પણ એ અર્થ વગરના તફાવતો ચાલ્યા કરે છે. આ જ સમયમાં વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય શ્રીમદ્ સત્યવિજયજીના ક્રિયાઉદ્ધારની વાત આપણે સાંભળીએ છીએ તેને માટે આપણે હવે પછી વિચાર કરશું.

ધાર્મિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ–ક્રિયાઉદ્ધારની આવશ્યકતાઃ ધાર્મિક સ્થિતિ આ સમયની તપાસવા માટે ખાસ વિગત પૂરી પાડે તેવી રીતે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ ભાષામાં ૩૫૦ ગાથાનુ શ્રીસીમધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ અને ૧૨૫ ગાથાનું પણ તેવા જ આકારનું સ્તવન તેમ જ બત્રીશ બત્રીશીની કેટલીક બત્રીશીઓ અને ગુરૂતત્ત્વ નિર્ણય વગેરે પ્રૌઢ ગ્રંથો બનાવીને તેમાં અનેક વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાની કેટલીક વાતો કદાચ ભવિષ્યની પ્રજાને શુદ્ધ માર્ગે ગમન કરાવવા માટે લખાયલી હોય એમ લાગે છે તોપણ એટલું તો તે સ્તવનો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તત્કાલીન સાધુઓમાં કેટલોક સડો સખ્ત રીતે પેસી ગયો હતો અને ક્રિયાશિથિળપણુ સાધારણ થઈ પડ્યું હતું. ઉપર જણાવેલાં બે સ્તવનો વિગેરેની અદ્ભુત રચના અને તેમાં બતાવેલા લગભગ દરેક વિચારોનું શબ્દપ્રમાણ બહુ ધ્યાન ખેંચનારૂં છે, એ સ્તવનોમાં તત્સમયના શિથિળાચારપર વિચાર બતાવતાં ચાલુ પ્રવાહ કેટલો ભૂલભરેલો છે તે શાસ્ત્રના પ્રબળ આધારથી બતાવી આપ્યું છે. બન્ને સ્તવનો શ્રી સીમંધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે ભરતક્ષેત્રની તે કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ બતાવવા બનાવેલાં છે અને તેનાપર બાલાવબોધ સમર્થ વિદ્વાન્ શ્રી પદ્મવિજયજીએ પૂરીને બહુ ઉપકાર કર્યો છે. ભરતક્ષેત્રની (તત્કાલીન) વર્તમાન સ્થિતિ બતાવતાં કેટલાંક પ્રાણીઓ ખોટાં અવલંબનો આદરી પ્રાણીને કેવી રીતે કુમાર્ગ ઉપર લઈ જાય છે તે બતાવતાં મુખ્ય બે વાત બતાવી છે તે આપણે તારવી જોઇએ.

> કામ કુંભાદિક અધિકનું, ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે;
> દોકડે કુગુરૂ તે દાખવે, શું થયું એહ જગ શૂલરે. (૧. ૫)

* * * *

વિષયરસમાં ગૃહી માચીયા, નાચીયા કુગુરૂ મદપૂર રે;
ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે, (૧. ૭)

અહીં કુગુરૂ અમૂલ્ય ધર્મને પૈસાથી વેચતા હતા એમ સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં બતાવી કુગુરૂ ક્રિયામા શિથિલ થયા છે, પાંચમા આરામાં ઉત્તમ પ્રકારની ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી અને ચાલે છે તેમ ચલાવી લઇએ એવી એવી તેઓ તરફથી કરવામાં આવતી ખોટા ઉપદેશની વાતો ઉઘાડી પાડી તેના ગર્ભમાં રહેલું અસત્ય અને ક્રિયામાંદ્યપણુ બતાવવા પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે માટેજ લગભગ આખા સાડી ત્રણસો તથા સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં વાત કરી છે. એ સર્વ વાતોનું પૃથક્કરણ કરતાં એકલવિહારીપણું, એક સ્થાનસેવન, ગૃહસ્થ ઉપર રાગ અને રાગી શ્રાવકો તરફથી પોતાની થતી પૂજાભક્તિમાં આસક્તિ–આ સર્વ વાતપર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે અને તે ઉપરથી ક્રિયાશિથિળપણાનો દોષ ટાળવા માટે તેઓએ પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ સર્વ બાબતોનો નિર્ણય કરી સત્યવિજય પંન્યાસે આ સમયમાં ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો. અતિ ક્રિયાશિથિળતાનું આ પરિણામ હોવું જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. સત્યવિજયનો રાસ (જૈન ગસમાળા–પ્રથમ ભાગ–પૃ. ૧૦૮–૧૧૭) આ બાબતમાં સાક્ષી પૂરે છે તે વિચારીએ.

શ્રી ગુરૂચરણ નમી કરી, કર જોડી તે વારોરે;
'અનુમતિ જો મુજને દિયો, તો કરૂં ક્રિયા ઉદ્ધારોરે.
કાલ પ્રમાણે ખપ કરૂં, દોષી હલ કર હલેવારે,
તપ કરૂં આલસ મૂકીને, માનવ ભવનું ફળ લેવારે.'
ગુણવંત ગુરૂ ઇણિપરે કહે, યોગ્ય જાણીને સુવિચારોરે;
'જિમ સુખ થાય તિમ કરો, નિજ સફળ અવતારોરે'
ધર્મ મારગ દીપાવવા, પાંગરીયા મુનિ એકાકીરે,
વિચરે ભારંડની પરે, શુદ્ધ સયમશું દિલ છાકીરે
સહે પરિસહ આકરા, શોષે નિજ કોમલ કાયારે,
ક્ષમતા સમતા આદરી, મેલી સહુ મમતા માયારે.

ક્રિયાઉદ્ધારમાં તેઓએ માનસિક શું કર્યું અને બાહ્ય ત્યાગ કેવો કર્યો, પરિષહ કેવા સહન કર્યા અને તપસ્યા કેવી કરવા નિર્ણય કર્યો તે આ ઉપરથી જણાય છે. ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી પૂજ્ય

તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની તેઓએ આજ્ઞા મેળવી હતી અને તેમને તત્સંબધી પ્રેરણા કરનાર અને સાથે રહેનાર શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય હતા. ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે આજ્ઞા આપવા છતાં છેવટે વિજયપ્રભસૂરિ સાથે જોડાયા નહિ, તેથી તફાવત પાડવા માટે સાધુનાં વસ્ત્રનો રંગ ફેરવવાની જરૂર જણાઇ. આ સર્વ બાબતમાં યશોવિજયજી સાથે હતા એમ અત્યાર સુધી ચાલી આવતી કિંવદંતીપરથી જણાય છે. વીરવિજય કવિ શ્રીધમ્મિલના રાસની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય લક્ષણ લક્ષિત દેહવાળા સત્યવિજયે ગુરૂ સૂરિપદવી આપતા હતા છતાં તે લેવા ના કહી, ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનું જણાવ્યું અને ગુરૂમહારાજે તેમ કરવા હા પાડી, ત્યાર પછી સંઘને એ વાત જણાવી અને ગચ્છનો ભાર તેમના માથાપર રાખી ગુરૂમહારાજ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. સંઘ સાથે રહીને તેમની પાટે વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી તે આચાર્ય વિગેરે સર્વ આ ઉગ્ર વિહારીની સમક્ષ ઊભા રહેતા હતા અને ક્રિયાઉદ્ધારમાં 'વાચક જસ તસ પક્ષીજી' એમ કહ્યું છે તેથી તે *સર્વ બતાવી આપે છે કે

* આ પ્રશસ્તિ આખી વિચારમા લેવા લાયક છે. ચાલુ હકીકતનો ઉપયોગી ભાગ નીચે પ્રમાણે છે –

તપગચ્છ કાનન કલ્પતરૂ સમ, વિજયદેવ સૂરિરાયાજી,
નામ દશોદિશ જેહનું ચાવું, ગુણી જન વૃંદે ગવાયાજી;
વિજયસિંહસૂરિ તાસ પટધર, કુમતિ મતંગજ સિંહોજી,
તાસ શિષ્ય સુરિપદવી લાયક, લક્ષણ લક્ષિત દેહોજી. ૧
સંઘ ચતુર્વિધ દેશ વિદેશી, મલિયા તિહાં સંકેતેજી,
વિવિધ મહોત્સવ કરતાં દેખી, નિજ સૂરિ પદને હેતેંજી;
પ્રાયે શિથિળપણું બહુ દેખી, ચિત્ત વૈરાગેં વાસીજી,
સૂરિવર આગેં વિનય વિરાગેં, મનની વાત પ્રકાશીજી ૨
'સૂરિ પદવી નવી લેવી સ્વામી, કરશું કિરિયા ઉદ્ધારજી,'
કહે સૂરિ 'આ ગાદી છે તુમ સિર, તુમ વશ સહુ અણગારજી;'
એમ કહી સ્વર્ગે સીધાવ્યા સૂરિવર, સંઘને વાત સુણાવીજી,
સત્યવિજય પંન્યાસની આણા, મુનિ ગણમાં વરતાવીજી ૩
સંઘની સાથે તેણે નિજ હાથે, વિજયપ્રભસૂરિ થાપીજી,
ગચ્છ નિષ્ઠાએ ઉગ્ર વિહારી, સંવેગતા ગુણ વ્યાપીજી;
રંગિત ચેલ લહી જગ વંદે, ચૈત્ય ધજાઓ લક્ષીજી,
સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઉભા, વાચક જસ તસ પક્ષીજી. ૪

ઉપાધ્યાયજી પણ ક્રિયાઉદ્ધારમાં સપૂર્ણ રીતે સામેલ હતા. ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનના ટબામાં પ્રશસ્તિપર વિવેચન કરતાં શ્રી પદ્મવિજય સંવત્ ૧૮૩૦ માં આ વાતને મજબૂત કરે છે. (જુઓ સત્તરમી ઢાલની દશમી ગાથાનો બાલાવબોધ.) ત્યાં જણાવે છે કે–'સંવેગ માર્ગ તેમણે વિજયસિંહસૂરિની હિતશિક્ષાનુસાર આદર્યો' એનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે 'શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ તેઓની આજ્ઞા પામીને ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો' આ સર્વ શબ્દો ઉક્ત પદ્મ-વિજયજીના છે. આવી રીતે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી વિશુદ્ધ માર્ગપર દૃષ્ટિ રખાવવા માટે બાહ્ય વેશના રંગમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો એ ઉપરાંત પદવીઓના ક્રમમાં પણ ફેરફાર થયો અને તેથી લગભગ ૪૮૦ બાબતો ક્રિયાને લગતી ફેરવવી પડી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ બાબતોનુ લીસ્ટ મને મળી શક્યું નથી, તેને માટે હાલ તપાસ ચાલે છે. જૈન ધર્મમાં અને ખાસ કરીને તેના સ્યાદ્વાદ શૈલીએ ચાલતા શાસ-નમાં આ એક ખાસ તત્ત્વ રહેલુ છે કે એના વિચારશીળ આગે-વાનો જમાનાને અનુસરતા યોગ્ય ફેરફાર વખતો વખત કરી શકે છે અને આવા ફેરફારો ક્રિયામાર્ગને અગે વારવાર થયા છે.

દર્શનઉદ્યોતનો કાળ: સાધુઓને અગે આ ક્રિયાઉદ્ધાર જેમ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય બનાવ આ કાળમાં બન્યો છે તેમ બીજી હકીકતો જોતા જો કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી દર્શનનો ઉદ્યોત થવાના પ્રસગો વારંવાર બનતા હતા પણ તે એટલી હદ સુધી વધી ગયા હશે કે બે મોટા પ્રસંગે યશોવિજયજીને તે સબંધમાં ફરિયાદ કરવી પડી છે. એક તો ઉપર ટાંકેલા વચન ગૃહસ્થો વિષય-રસમા રાચી રહ્યા છે ત્યાં 'ધુમધામે ધમાધમ ચલી' એમ કહ્યું છે અને ત્યાર પછી એ જ સ્તવનમાં એકાંત ક્રિયાના રસિકને કેવી હાનિ થાય છે તેપર મોટો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ દૂર રહ્યો છે અને ગૃહસ્થો પણ પૌદ્ગલિક મોહનાં સાધનોમાં રાચી રહ્યા છે એપર વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ જણાય છે કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તે વખતે બહુ ચાલતો નહિ હોય, તેની બુઝ અજ્ઞ અથવા નિરક્ષર લોકો સમજી શકતા નહિ હોય અને તેથી બાહ્ય આડંબર વધે તેવો ઉપદેશ થતો હશે અને તેવો ઉપદેશ સાંભળવા

મોટી મેદની મળતી હશે. આ પ્રમાણે થવું એ દર્શનકાળમાં તદ્દન બનવા જોગ છે. ગૃહસ્થ અને સાધુવર્ગની આ કાળમાં આવી દશા હતી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય; વધારે વિસ્તારથી તેનો ખ્યાલ કરવા માટે સદરહુ બન્ને સ્તવનો વાંચવા ભલામણ છે. એમાં સાધુવેશધારીઓ લોકોને કેવી રીતે છેતરતા હતા, કેવો મૃષા ઉપદેશ આપતા હતા, કેવી રીતે પોતાનાં માન પૂજા વધારતા હતા, અને તેને લઈને શાસનની કેવી દશા થઈ હતી તેનું તાદૃશ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે આવી સ્થિતિ જ્યારે સામાન્ય જનસમૂહની હતી ત્યારે સાથેજ અસાધારણ જ્ઞાનબળ ધરાવનાર અનેક મહાત્માની રત્નાવળી હયાત હતી અને વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય અને ક્રિયાકાંડના ગ્રંથનો નિષ્કર્ષ કાઢી તેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમા લઈ તે પ્રમાણે જનસમૂહને દોરવી શકે એવી અસાધારણ શક્તિવાળા મહા પુરૂષો તે વખતે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા. આ કાળમાં ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળા પુરૂષો જૈન અને જૈનેતરમા બહુ મોટી સંખ્યામાં થયા હતા અને તેઓ પ્રબળ શક્તિવાળા અને જનસમૂહની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફેરફાર કરાવી શકે તેવા હતા તે હવે પછી જોવામાં આવશે. બાકી સામાન્ય રીતે* તો 'કલહકારી કદાગ્રહ ભર્યા, થાપતા આપણા બોલ રે; જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાજતે ઢોલ રે. સ્વામી સીમંધરા વિનતિ.' આવી ગુરૂઓની સ્થિતિ થઈ પડી હતી અને તેથી ઉપાધ્યાયજીને એવા શબ્દો કાઢવા પડ્યા હતા કે—

> જ્ઞાન દર્શન ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે;
> લૂંટે તેણે જન દેખતાં, કિહાં કરે લોક પોકાર રે
>
> સ્વામી સીમંધરા વિનતિ †

આ બન્ને સ્તવનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં સામાન્ય અસર મનપર એવી થાય છે કે એ સમયમાં સાધુઓ શિથિળાચારી થઈ ગયા હતા, ગૃહસ્થો વિષયસેવામાં અને જ્ઞાનશૂન્ય આડંબરમાં આસક્ત થયા હતા અને તેમને જ્ઞાનની મહત્તા શું છે તેની સારી રીતે સમજણ પાડવાની જરૂર હતી. બાહ્ય ભાવ ત્યાગ કરી આત્મિક દૃષ્ટિ

---

* સવાસો ગાથાનુ સ્તવન–પ્રથમ ઢાળ–ગાથા આઠમી.

† સદર–ગાથા ત્રીજી.

જાગ્રત કરવાનો ઉપદેશ યશોવિજયજી મહારાજે તે જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ જોઇને અને તેનું તાદૃશ ચિત્ર આપીને બતાવ્યો છે તેને આનંદઘનજીના ઉપદેશ સાથે બહુ સામ્ય છે અને તે પદોનો ભાવ હવે પછી વિચારવામાં આવશે ત્યા બરાબર સ્પષ્ટ રીતે ગ્રાહ્યમાં આવી શકશે. અહીં આપણે આ પ્રસંગે એ સમયનો ઇતિહાસ વિચારતાં એક વાત બરાબર ધ્યાનપર લાવી શકીએ તેવુ છે અને તે એકે સાધુઓની તે વખતની સ્થિતિ જોતાં તેમના વ્યવહારમાં મોટો ફેરફાર કરી સત્ય આત્મવૃત્તિ સન્મુખ રહેનાર મહા પુરૂષોને બાહ્યાડંબરીથી જૂદા પાડવાની ખાસ જરૂર હતી અને તેને માટે પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવાની શક્તિવાળા અને લોકસંજ્ઞાની દરકાર વગરના પ્રતિષ્ઠિત મહા પુરૂષોની જરૂર હતી. આવા પુરૂષોએ તે વખતે બહાર પડીને શાસનને ટકાવી રાખ્યું હતું, પોતાના માન અપમાનની દરકાર કરી નહોતી અને સાચી મર્યાદા બાંધી શાસનને મજબૂત કર્યું હતું. વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અધિકાર પ્રમાણે સમજીને તે અનુસાર વર્તન કરાવવાની જરૂરીઆત બહુ હતી, તેને લઇને એકાંત વાત ઉપર ખેંચી જનારને બરાબર માર્ગ દર્શાવવા માટે ઉપરનાં બન્ને સ્તવનો રચવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. પોતાના ખોટા બચાવ કરનારને માટે શાસ્ત્રના આધાર સાથે વસ્તુસ્વરૂપ ઉક્ત બન્ને સ્તવનોમાં બતાવ્યું છે અને ખાસ કરીને કેટલાક એકાંત ક્રિયાપક્ષી હોય અને ક્રિયા કરવામાં જ સપૂર્ણતા માનતા હોય તેમને અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાનની વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા માની ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ થઈ બેઠા હોય તેમને યથાયોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવી જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયાનો માર્ગ બતાવી-વ્યવહાર પાળવા સાથે નિશ્ચયનું સાધ્ય રખાવવાનો શુદ્ધ સનાતન જૈન શૈલીનો ઉપદેશ આપનાર અને તેનો બરાબર વ્યવહાર કરવા સારૂ ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત સમજનાર અને સમજીને તેને અમલમા મૂકનાર અને મૂકવામાં મદદ કરનાર આ સમયના મહાત્મા પુરૂષોનાં ચરિત્ર અને વર્તન ખાસ વિચારણીય છે એટલું લક્ષ્યમાં લેવા માટે ઉપરોક્ત બન્ને સ્તવનો જેમાં સ્તવનનાં નામ નીચે વિશિષ્ટ ક્રિયા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર ખૂલો મૂકવામાં આવ્યો છે અને જેના દરેક વાક્યનું શાસ્ત્રની શાહદત સાથે

નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વાંચીને વિચારવા યોગ્ય છે. આ હકીકતનું રહસ્ય સમજવા માટે ઉક્ત બન્ને સ્તવનો સમજીને વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખા ક્રિયાઉદ્ધારમાં અને તત્કાલીન શિક્ષણમાં જે ખાસ મુદ્દો સમાયલો હતો તે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનની નીચેની ગાથાપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

> કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીંથરાં,
> કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર દહીંથરાં;
> મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહી,
> જ્ઞાન યોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી. (૧૬-૨૪)

અહીં ચીંથરાં વીણવાં તે પડિલેહણાદિક બાહ્ય ક્રિયા સમજવી અને દહીંથરાં જમવાં તે જ્ઞાનમાં મસ્તતા બતાવી પુદ્‌ગલોનો આનંદ કરવાની વાત સમજવી. તાત્પર્ય એ છે કે એકાંત જ્ઞાન પંગુ છે અને એકલી ક્રિયા અંધ છે. આ મુખ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે ખાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે શિથિળાચાર વધી જાય છે, ગુરૂઓનું ગેરવાજબી દબાણ કોમપર કે દર્શનપર અસર કરનાર દેખાઈ આવે છે અને અધિકાર વગર ક્રિયા કે અધ્યાત્મની વાતો કરવા મંડી જવાય છે ત્યારે આવા ઉપદેશની અને એવા ઉપદેશનો નિર્વાહ કરી-કરાવી શકે એવા પ્રબળ પુરૂષાર્થશાળી પુરૂષોની આવશ્યકતા રહે છે. આ કાળમાં જૈન કોમમાં પ્રબળ શક્તિવાળા પુરૂષો થયા તેથી શાસનને માર્ગપર લઈ આવ્યા હતા અને 'કુગુરૂની વાસના પાસમાં' જે લોકો પડી ગયા હતા તેઓને વાસ્તવિક રીતે સુમાર્ગપર લઈ આવ્યા હતા.* આ વખતે થયેલા કેટલાક મહા પુરૂષો સંબંધી હકીકત આપણે હવે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ.

યશોવિજય ઉપાધ્યાયઃ આ સમયના જૈન કોમના સમકાલીન વિદ્વાનોમાં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચી રહેનાર પ્રબળ પુરૂષાર્થશાળી, વિશિષ્ટ જ્ઞાની, દીર્ઘદર્શી, મહાત્મા શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય છે.

---

* વર્તમાન કાળમા સાધુવર્ગનું જૈન કોમ સાથે વર્તન કેવા પ્રકારનું છે, તેમાં ફેરફારની જરૂર છે કે નહિ અને કોઈ પ્રબળ શક્તિવાળા મહાત્માની જરૂર છે કે નહિ એ સર્વ સવાલો વિચારણીય છે અને તેવા વિચારમાં મદદ મળી શકે એવું ઘણું વાંચન આ વિભાગમાં થયુ છે તેપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

તેઓનો જન્મકાળ નિર્ણીત નથી પણ સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૮૦ સુધીમાં હોવો જઈએ. તેઓશ્રીનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૪૬ ના માગશર સુદિ ૧૧ ડભોઈમાં થયો હતો. આ મહાત્મા કાશીમાં બાર વરસ અભ્યાસ કરી ન્યાયના ૧૦૦ ગ્રંથો બનાવી ન્યાયાચાર્યનું બિરૂદ યથાર્થપણે મેળવી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે અને ત્યાર પછી જૈન ધર્મની વિજયપતાકા ફેલાવવામાં અતિ ઉપયોગી થયા અને તે માટે અનેક માર્ગ તેઓએ લીધા. ન્યાયના અતિ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર કરનાર, પરમ પુરૂષાર્થશીળ, અતિ વિશાળ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, યાદશક્તિપર અસાધારણ કાબુ ધરાવનાર, આ મહાત્મા પુરૂષે જૈન ધર્મ સંબધી ઘણું વાચ્યું, ઘણું લખ્યું, ઘણુ વિચાર્યું અને ઘણુ કર્યું. ન્યાયનાં સો પુસ્તકો તેઓએ કાશીમાં લખ્યા છે તેમ જ 'રહસ્ય' પદઅંકિત ૧૦૮ ગ્રંથો, મગળવાદ વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાથી બહુ થોડા જ હાલ લભ્ય છે, કારણ કે તેમના સમયમાં અને ત્યાર પછી જેમ જૈનેતરને તેમના તરફ દ્વેષ હતો તેમ જૈન કોમમા* પણ તેમની વિરૂદ્ધ કામ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થયેલા હતા, કારણ સત્ય હકીકત બતાવનાર તરફ ટુંકા ભડોળવાળાઓનો અણગમો રહે છે અને તેવા માણસો વધારે સંખ્યામાં દરેક કાળમાં હોય છે. ઉપાધ્યાયજીનાં વચનની મહત્તા એટલી બધી ગણાય છે કે કોઈ પણ વાત તેમણે કહી છે એમ બતાવવામાં આવતાં તેમના વચનને પૂર્વધરને યોગ્ય માન મળે છે. આવાં ટંકશાળી વચનો બોલવાનું અસાધારણ માન પ્રાપ્ત કરનાર મહાત્માનો વિષયપ્રવેશ વિચારતાં અસાધારણ પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમણે ન્યાયખંડન ખાદ્ય અને અષ્ટસહસ્ત્રી તથા શાસ્ત્રવાર્ત્તા સમુચ્ચય વિગેરે ટીકામાં ન્યાયનું અસાધારણ જ્ઞાન બતાવ્યું છે અને તે વિષયપરનો તેઓનો કાબુ વિચારતા મનમાં સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. એ ઉપરાંત જૈન તર્કભાષા, નયપ્રદીપ, નયોપદેશ, નયરહસ્ય વિગેરે અનેક ન્યાયના

* ખાસ કરીને મૂર્ત્તિપૂજા નહિ સ્વીકારનાર વર્ગ, યતિઓનો મોટો ભાગ અને કાઇક અશે શિથિળાચારમા પડી ગયેલા અથવા મહત્તા ન ખમી શકનાર તેમના ગચ્છવાળાઓ ઉપાધ્યાયજીથી વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા અને તેમના સમયમા તેમની જોઇએ તેટલી બુઝ થઈ નહોતી એમ જણાય છે એ દરેક વર્ગ ઉપાધ્યાયજી તરફ દ્વેષ શા માટે રાખતો હતો તેનાં કારણો વિચારવાથી સમજી શકાય તેવાં છે.

ગ્રંથો તેઓએ બનાવ્યા છે તે અત્યારે લભ્ય છે અધ્યાત્મ અને યોગના વિષયનાં પણ અલૌકિક પુસ્તકો તેઓએ લખી તત્કાલીન અને ભવિષ્યત્ જૈન પ્રજાપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેઓના 'વૈરાગ્ય કલ્પલતા', 'અધ્યાત્મ સાર' અને સર્વ શિરોમણિ 'જ્ઞાનબિંદુ' જેવા ગ્રંથો વાંચતાં કર્તાની અસાધારણ વિષયગ્રહણ અને રજુ કરવાની શક્તિ ઉપર ખ્યાલ થવા સા વષય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત 'બત્રીશ બત્રીશીઓ' લખી યોગના વિષયના ઘણા પૂર્વ-રચિત વિષયને એકત્ર કર્યો છે અને તે જ યોગના વિષયપર 'આઠ દૃષ્ટિની સઝાયો' ગુજરાતીમાં બનાવી છે. ચાલુ ઉપયોગમાં 'ગુરૂતત્ત્વ નિર્ણય' અને 'ભાષા રહસ્ય' બનાવી બહુ લાભ કર્યો છે અને અન્ય પક્ષ સંબંધમાં 'પ્રતિમાશતક', 'દેવ ધર્મ પરીક્ષા' અને 'અધ્યાત્મમત ખંડન' જેવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે જે તેઓની વિવિધતા બતાવે છે. વળી એક 'સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર' નામનો ગ્રંથ લખી તેમાં સિદ્ધાન્ત સબંધી લોકોના મનમાં શંકા આવે તેવા પ્રસંગોનો નિર્ણય અસાધારણ રીતે કરી આપ્યો જણાય છે. સમયાન્તર જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગ સંબંધી સિદ્ધાન્તિક મત અને ન્યાય કુલગૃહ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના અભિપ્રાય ઉપર જે અસાધારણ યુક્તિવડે દલીલપુરઃસર વિચારો બતાવી નિર્ણય કર્યો છે તે વાંચતાં તેઓશ્રીના અદ્ભુત જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રથો બનાવવા ઉપરાત અતિ વિશિષ્ટ શબ્દભંડોળ સાથે ગુજરાતીમાં સમકિતના ૬૭ બોલની સઝાય, અઢાર પાપસ્થાનકની અઢાર સઝાય, એકાદશીનાં ગરણા, જંબૂસ્વામીનો રાસ, ૪૨, ૧૨૫, ૧૫૦ અને ૩૫૦ ગાથાનાં સ્તવનો, ચોવિશીઓ વિગેરે અનેક પદ્યરચના કરી છે, 'યશવિલાસ'ના નામથી ઓળખાતો પદનો સંગ્રહ બનાવ્યો છે અને તે પ્રત્યેકમાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર અસાધારણ કાબુ બતાવ્યો છે. ગુજરાતીની કૃતિમાં તેઓએ જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત શ્લોકોનાં ભાષાંતરો મૂક્યાં છે ત્યાં બરાબર શબ્દરચના કરી સમાન ભાવાર્થથી સરળપણે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉલ્લેખ કરવાની અસાધારણ અવતરણશક્તિ બતાવી છે. આવી સુંદર રીતે સંસ્કૃતને ગુજરાતી પદ્યમાં બતાવી શકનાર મારા વાંચવામાં કોઈ વિદ્વાન્—જૈન અથવા જૈનેતર આવ્યા નથી.

મતલબ તેઓએ ગુજરાતીમાં અવતરણ જ્યાં જ્યાં કર્યું છે ત્યાં ત્યાં મૂળ શ્લોકને ક્ષતિ આણવાને બદલે તેને વધારી સુધારી અતિ આકર્ષણીય ભાષામાં ગુજરાતીમાં મૂકેલ છે. તેઓએ ગુજરાતીમા 'દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ' બનાવી બહુ ઉપકાર કર્યો છે અને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું એ થયું છે કે જ્યારે સાધારણ રીતે સસ્કૃત ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર થવાનો ક્રમ છે ત્યારે આ ગુજરાતી ગ્રંથનું 'દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા' નામક ગ્રંથથી ભોજસાગર મુનિરાજ દ્વારા સંસ્કૃતમાં અવતરણ થયું છે. એક અસાધારણ ન્યાયના ગ્રંથો લખનાર મહાત્મા પુરૂષ 'જગજીવન જગ વાલહો' અથવા 'પુખ્ખલવઈ વિજયે જયો રે' એવા સુશિક્ષિત અને પ્રાકૃત મનુષ્યને આનંદ ઉપજાવે તેવાં સરળ પણ ઊંડા ભાવાર્થવાળા અલકારિક ભાષાયુક્ત સ્તવનો પણ લખે તે તેઓનું ચિત્રવિચિત્ર બુદ્ધિસામર્થ્ય બતાવી આપે છે. અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોપર વિસ્તૃત ટીકા લખનાર—કમ્મ પયડી—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજાવનાર, અસાધારણ તર્ક અને અન્ય દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ બતાવનાર તે જ વખતે વળી ચરણકરણાનુયોગના અનેક ગ્રંથો લખે, વળી પ્રસગે શ્રીસીમંધર સ્વામીને વર્તમાન સ્થિતિપર અપીલ કરે અને સાથે તેવા જ વિષયોપર સંસ્કૃત ગ્રંથ લખે એ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવ બતાવવા માટે પૂરતા છે. આ તો તેમની એક ગ્રંથકર્ત્તા તરીકે કેવી અદ્ભુત શક્તિ હતી તે આપણે જોયું, પરતુ તે ઉપરાંત અભ્યાસ કરવા માટે બનારસમાં પસાર કરેલ સમય, ત્યાર પછીની જીંદગી તેમ જ તે પહેલાંની જીંદગીપર ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા વિવેચન કરવામાં આવે તો તે વડે મોટું પુસ્તક ભરાય તેમ છે. તેઓએ તત્કાલીન ધર્મપ્રવૃત્તિ પર મોટી અસર કરી છે અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત અને તેના સંબંધમાં યોગ્ય નિર્ણયો કરવામાં તેઓનો મોટો હાથ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. તેઓશ્રીએ આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી તેઓના મેળાપ સમયે બનાવી અધ્યાત્મ યોગના ગહન વિષયમાં પ્રગત થયેલા મહા પુરૂષની બુઝ કરી બતાવી છે અને તે એક જ હકીકત તેઓમાં વ્યવહાર નિશ્ચયનુ દૃઢ એકત્રીકરણ બતાવવા માટે પૂરતી છે. સમકાલીન વિદ્વાન્ માટે તેઓના નામનિર્દે-

શથી વધારે વિવેચન અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાય તેથી વિશેષ હકીકત અત્ર લખી શકાતી નથી, પરંતુ આ સમયના અનેક પુરૂષોમાં તેઓ બહુ આગળ પડતી પદવી ભોગવે છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય તેમ છે. તેઓના યોગવિષયના જ્ઞાનની પૂર્ણ માહિતી તેઓની બત્રીશ બત્રીશી ગ્રંથ આપી શકે તેમ છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ યોગના વિષયને લગભગ પરિપૂર્ણ દશાએ બતાવ્યો છે અને આ ગ્રંથના એક ભાગ તરીકે યોજાયેલ 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'નો મારો લઘુ લેખ તેઓના વિચારને પરિણામરૂપે થયેલ છે એમ ઘણે અંશે કહી શકાય તેમ છે. શ્રીપાળનો રાસ શ્રીવિનયવિજયોપાધ્યાયનો દેહાંત થવાના કારણથી અપૂર્ણ રહેલો તે તેઓએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે વિભાગ વાંચતા તેઓએ સિદ્ધચક્રની સ્થાપનાના યોગને કેવો ઉત્કૃષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે તેનું સહજ ભાન થાય તેમ છે. આવા પૂર્ણ પ્રતિભાશાળી, ન્યાયદૃષ્ટિમાન્, નયનું રહસ્ય સમજાવનાર મહાત્મા સત્તરમી સદીમાં થયા તે સમય કેવો ભાગ્યશાળી હશે તે થોડા વખત ડભોઈમાં તેઓશ્રીના પાદુકાસ્થાન-સ્તૂપ પાસે અવકાશે બેસીને મનન કરવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાયજીના મુખ્ય વિચારોમાં વ્યવહારને મુખ્ય સ્થાન આપવાનું અને સાથે નિશ્ચયને આદરવાનું જણાઈ આવે છે અને બન્ને નયમાં તથા દરેક બીજાં સ્થળોએ પણ વિરોધ ટાળવાના પ્રસંગો સમજવા માટે રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા તેઓએ વારંવાર બતાવી છે. આનંદઘનજી સાથે તેઓને પ્રસગ થયો હતો તે તો વિવાદ વગરની હકીકત છે. આ સંબધમાં વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે અને આગળ પણ તે સબધમાં સહજ ચર્ચા કરવામાં આવેલી જોવામાં આવશે.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયઃ આ સમયના વિદ્વાનોમાં ત્યારપછી આપણે વિનયવિજયજીને માટે જરા વિચારણા કરીએ. ઉપાધ્યાયજી સાથે રહી કાશીમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ, કરનાર આ મહાત્મા પુરૂષે 'સિદ્ધ (લઘુ) હૈમપ્રક્રિયા' વ્યાકરણ બનાવ્યું; એની ઉપર જ પોતે ૩૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા બનાવી, ઉપરાંત પર્યુષણમાં વંચાતી કલ્પસૂત્રની 'સુબોધિકા' ટીકા તેમણે લખી છે. દ્રવ્યાનુયોગનો અતિ અદ્ભુત ગ્રથ 'લોકપ્રકાશ' જેમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક સંબધી ઘણી હકીકતો એકત્ર કરી

જ્ઞાનભંડાર જેવો ગ્રથ બનાવી દીધો છે, તેમાં ૭૦૦ ગ્રંથોની શાહ-દતો બતાવી પોતાનું અતિ વિસ્તીર્ણ વાંચન સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. દેશી રાગમાં સસ્કૃત રચના કરી 'શાંત સુધારસ' ગ્રથ અતિ સ્પષ્ટ રીતે હૃદયપર અસર કરે તેવો બનાવ્યો છે. ગુજરાતીમાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં ખાસ નોંધી લેવા લાયક 'શ્રી શ્રીપાળનો રાસ' છે જે અધુરો રહી ગયેલો તે તેમના સહાધ્યાયી ઉપરોક્ત શ્રીયશોવિજયજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે ઉપરાંત તેઓએ શ્રી પુણ્ય-પ્રકાશનું સ્તવન બનાવ્યું છે જે અંત આરાધના માટે પ્રસિદ્ધ છે અને 'વિનયવિલાસ' ગ્રંથમાં વૈરાગ્યવિષયના કેટલાંક પદો બનાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત બીજી નાની મોટી કેટલીક કૃતિઓ બનાવી તેઓશ્રી સવત્ ૧૭૩૮મા કાળધર્મ પામ્યા છે. તેઓના સંબધમાં કાશીનિવાસ માટે અનેક લોકકથાઓ ચાલે છે. આ વૈયાકરણ મહાત્મા પણ જૈનના છેલ્લા મહાન્ યુગમાં એટલે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરમાં અને ખાસ કરીને અઢારમીની શરૂઆતમાં જૈન કોમના અગ્રગણ્ય પુરુષ થયા. તેઓનો અને આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ સંબંધ નોંધી રખાયલો નથી, પણ યશોવિજયજી અને આનંદઘનજીનો મેળાપ જોતાં આ મહાત્મા પણ આનદઘનજીને મળ્યા હશે એમ જણાય છે અને તેઓએ જે પદો બનાવ્યાં છે તે તે કાળમાં આનંદ-ઘનજીની વાસનાનુ પરિણામ હોવું જોઈએ એમ જમાનાની મનુષ્યપર થતી અસરને અંગે ધારી શકાય છે. તેજપાલ અને રાજશ્રીના પુત્ર આ મહાત્મા વિજય હીરસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય થતા હતા. શ્રીપાળનો રાસ પૂર્ણ કરતાં પ્રશસ્તિમાં યશોવિજયજી લખે છે કે:—

> સૂરિ હીર ગુરુની બહુ કીર્તિ, કીર્તિવિજય ઉવઝાયાજી,
> શિષ્ય તાસ શ્રી વિનયવિજયવર, વાચક સુગુણ સોહાયાજી
> વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહાજી;
> સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સખર સનેહાજી
> સંવત સત્તર અડત્રીશા વરસે, રહિ રાંદેર ચોમાસેંજી,
> સંઘ તણા આગ્રહથી માંડયો, રાસ અધિક ઉલ્લાસેંજી
> સાર્ધ સપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકેંજી;
> તેહના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મલી મલી થોકે થોકેજી

પોતાનો અને તેમનો સંબંધ બતાવવા સારૂ યશોવિજયજી કહે છે કે:-

તાસ વિશ્વાસ ભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયાજી;
શ્રી નયવિજય વિબુધ પય સેવક, સુજસવિજય ઉવઝાયાજી
ભાગ થાક તો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતજી;
તિણે વળી સમકિતદષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિત હેતજી.

મતલબ પોતે બાકીનો રાસ પૂર્ણ કર્યો. તેમાં વિનયવિજયજી માટે કેટલું માન અને તેમનો અરસપરસ કેટલો સબંધ હતો તે સમજવા યોગ્ય છે. પદવીધરો એક બીજાને જોઈ દાંત કચકચાવતા નહોતા એ આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે ખાસ વિચારણીય અને અનુકરણીય બાબત છે. આ મહાત્માના ગ્રંથો વારંવાર એવા પ્રસંગે ઉપયોગમાં આવે છે, પર્યુષણમાં તેમની કલ્પસૂત્ર ટીકા અને અત્યેષ્ટી સંસ્કારમાં પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન એવા રસથી વંચાય છે કે તેઓનું નામ એક વિદ્વાન અનુભવી તરીકે ઘણાં વરસો સુધી જવલંત રહેશે.

વિજયદેવસૂરિ: તપગચ્છગગનમાં દિનમણિ તુલ્ય અકબર બાદશાહ પાસે ધર્મચર્ચા કરી જૈનો માટે અનેક પ્રકારના હકો મેળવનાર શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધર્માસ્વામીની ૫૮મી પાટે થયા, તેમની પાટપર વિજયસેન સૂરિ થયા, તેઓની પાટે આ મહાત્મા ૬૦ મી પાટે થયા. સંવત્ ૧૬૪૩ માં જન્મ, સૂરિપદ ૧૬૫૬. આ મહાત્માને જહાંગીર પાદશાહે મહાતપાનું બિરૂદ આપ્યું હતું. તેમણે પોતાની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિને પટ્ટધર નીમ્યા હતા, પરંતુ તેમનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૧૦ માં થવાથી તેમના પછી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી પોતે સંવત્ ૧૭૧૨માં ઉના ગામમાં સ્વર્ગ સીધાવ્યા. એમના વખતમા જૈન શાસનની જાહોજલાલી એટલી બધી હતી કે તેઓ પાસે પાઠકપદ ધરાવનાર પચીશ શિષ્યો અને ૩૦૫ પંડિત-પદ ધરાવનાર શિષ્યો હતા. તેઓના વખતમા શિથિળાચારને દાબવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા, તેઓએ કાઢેલા હુકમો હજુ પણ મળી શકે છે, પરંતુ તે સર્વથી પ્રતિકાર ન થવાથી અંતે ક્રિયાઉદ્ધારની જરૂરીઆત પડી હતી. તેઓએ કાઢેલ હુકમોની નકલ મારી પાસે છે જે દરેક સાધુએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

વિજયાનંદ સૂરિ: વિજયદેવસૂરિના આ સમકાલીન ગચ્છાધિપતિ

હતા. ગમે તે કારણથી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયતિલકસૂરિએ શિરોહી નગરમાં સંવત્ ૧૬૭૬માં તેમને સૂરિપદવી આપી અને તે વખતથી તપગચ્છમા એક સાથે બે ગચ્છાધિપતિ થયા. વિજયદેવસૂરિના સંતાનીય 'દેવસૂર' ગચ્છના કહેવાયા ત્યારે આ સૂરિના શિષ્ય 'આણસૂર'ના નામથી ઓળખાયા. આ વખતે તપગચ્છમાં બે મોટા ફાંટા પડી ગયા તે માત્ર આચાર્યને અંગે હતા, એમની ક્રિયા કે નિયંત્રણામાં વ્યક્તિને અગે કાંઈ ફેરફાર હોય તો ભલે, બાકી વાસ્તવિક તફાવત શરૂઆતમાં કાંઈ હતો નહિ અને ત્યાર પછી પણ કાંઈ થઈ શક્યો હોય એમ મારા સમજવામા આવ્યુ નથી. ગમે તેમ હોય પણ આવા અંગત કારણોને લીધે વિભાગ પડવાથી જૈન શાસનનું જોર નરમ પડતું ગયું અને પરિણામે અત્યારે આપણે જે સ્થિતિ જોઇએ છીએ તેની શરૂઆત આ સમયમાં થઈ ગઈ અને બહારના અનેક નાશક તત્ત્વોની સામે થવામાં શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂરીઆત ઉપરાંત અદરની બાબતોમાં ઘણું ધ્યાન આપવાની અને તેની વ્યગ્રતામાં બહારનુ ઘણુ કામ વિસારી દેવાની જરૂર પડી. અર્થ વગરની ચર્ચાઓમા અને અરસ્પરસ આક્ષેપમાં ત્યાર પછીથી તે અત્યારસુધી અને ખાસ હાલના વખતમાં એટલો સમય વ્યતીત થાય છે કે શાસનહિતનાં જરૂરી કામો વિસારી દઈ બાજુએ મૂકવાં પડે છે. આ બાબતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી મોટો ઉપયોગી ફેરફાર ક્રિયા અને વર્તનને અંગે કરવાની જરૂરીઆત કદાચ બહુ થોડા વખતમા આવી પડે તો તેમાં બહુ નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

વિજયસિંહસૂરિ: તપગચ્છની ૬૧ મી પાટે આ મહાત્મા થયા. તેઓ શ્રી વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર હતા. તેઓનો જન્મ મેડતા શહેરમા સંવત્ ૧૬૪૪ માં, દીક્ષા સં. ૧૬૫૪ માં, વાચકપદ સં. ૧૬૭૩ માં અને સૂરિપદ ૧૬૮૨ મા અને સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૧૦ માં થયું. તેમના પછી તેમના ગચ્છાધિપતિ ગુરુ વિજયદેવસૂરિ ૧૭૧૨ માં કાળધર્મ પામ્યા જેમણે પોતાની પાટે વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી. ગચ્છાધિપતિના વખતમાં વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો હતો છતાં તેઓને કેટલાક ૬૧ મી પાટે ગણે છે તેનું કારણ સમજવામાં આવ્યું નથી.

વિજયપ્રભસૂરિ: ઉપરોક્ત રીતે તપગચ્છના ૬૧ મા ગચ્છાધિપતિ તેઓના ગુરૂ વિજયદેવસૂરિના વખતમાં કાળધર્મ પામ્યા હોવાથી કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧મી પાટે ગણે છે અને પ્રશસ્તિમાં પરંપરા જણાવતાં ઉપાધ્યાયજી ઉપરોક્ત ટાંચણમાં જોશો તો દેવસૂરિ પછી વિજયપ્રભસૂરિને જ મૂકે છે. તેઓનો જન્મ કચ્છમાં હતો, દીક્ષા સં. ૧૬૮૬માં, પંન્યાસપદ ૧૭૦૧માં, ગંધાર નગરમાં સૂરિપદ સં. ૧૭૧૦ માં અને સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯માં થયું. આ બન્ને ગચ્છાધિપતિ જબરજસ્ત હતા, તેમણે સત્યવિજય પંન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની રજા આપી હતી, પરંતુ વિજયપ્રભસૂરિ અંતે તે માર્ગ આદરી શક્યા નહિ. આ તેઓમાં કાંઈક નબળાઈનું રૂપ બતાવે છે. ક્રિયાઉદ્ધાર સંબંધી હકીકત કાંઈક ઉપર લખી છે, વિશેષ હવે પછી પણ આવશે.

સત્યવિજય પંન્યાસ: સમકાલીન મહાત્મા પુરૂષોમાં સત્યવિજય પંન્યાસનું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બાલવયમા આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા લઇ તેઓએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. તેઓએ વર્તમાન સ્થિતિ જોઈ ગુરૂમહારાજને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'હાલમાં ક્રિયાશિથિળતા બહુ વધી ગઈ છે અને તે સંબંધમાં મોટો ફેરફાર કરી શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર વિહાર, આહાર, તપસ્યા આદિ કરવાની જરૂર છે, આથી આપની આજ્ઞા હોય તો હું ક્રિયાઉદ્ધાર કરૂં.' ગુરૂમહારાજ વિજયસિંહસૂરિની રજા મેળવી તેઓએ ક્રિયાશિથિળતા દૂર કરી. તેઓનો વિહાર મોટે ભાગે મારવાડમાં હતો એમ તેઓના રાસપરથી જણાય છે. તેઓને પંન્યાસપદ સંવત્ ૧૭૨૯ માં સોજત ગામમાં વિજયપ્રભસૂરિએ આપ્યું હતું. તેઓ વનવાસમાં આનંદઘનજી સાથે ઘણાં વરસ રહ્યા હતા એમ શ્રી તત્ત્વાદર્શમાં આત્મારામજી મહારાજે બતાવ્યું છે. વીરવિજયે જે પ્રશસ્તિ ધમ્મિલના રાસની લખી છે અને જેનું ટાંચણ ઉપર થઈ ગયું છે તેપરથી જણાય છે કે તેઓએ પોતાના ગુરૂ વિજયસિંહસૂરિને આચાર્યપદવી લેવાની ના પાડી અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા જણાવી. સૂરિમહારાજે પાટ તેમને ભળાવી અને ગચ્છનો ભાર તેમના ઉપર મૂક્યો. વિજયસિંહસૂરિ મહારાજના સ્વર્ગગમન પછી સંઘ સમક્ષ તેમણે વિજયપ્રભ-

સૂરિની પટ્ટધર તરીકે સ્થાપના કરાવી, ત્યાર પછી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી પોતે વસ્ત્રમાં ફેરફાર કર્યો અને ક્રિયાની બાબતમાં શિથિળતા દૂર કરી અનેક નાની મોટી બાબતમાં ફેરફાર કરી સંવેગ પક્ષની સ્થાપના કરી. તેઓની શિષ્યપરંપરા બહુ સારી રીતે ચાલી. અહીં જરા વિષયાંતર થાય છે પણ આ ઉપયોગી હકીકતને અંગે તેઓની સતાનીય શિષ્યપરંપરાનું લીસ્ટ પણ અહીં આપી દઈએ.

સત્યવિજય પંન્યાસ. સં ૧૭૫૬

- કર્પૂરવિજય — સં ૧૭૭૫
  - ક્ષમાવિજય — સં ૧૭૮૬
    - જિનવિજય — સં ૧૭૯૯
      - ઉત્તમવિજય — સં ૧૮૨૭
        - પદ્મવિજય — સં ૧૮૬૨
          - રૂપવિજય
            - મણિવિજય
              - બુદ્ધિવિજય યા બુટેરાવજી
                - મુક્તિવિજય અથવા મુળચંદજી
                - વૃદ્ધિવિજય અથવા વૃદ્ધિચંદજી
                  - પં. ગભીરવિજય
                - આત્મારામજી અથવા વિજયાનંદસૂરિ
                - ખાતિવિજય
                - નિત્યવિજય
                - આનંદવિજય
                - મોતીવિજય
    - જશવિજયગણિ
      - શુભવિજય
        - વીરવિજય પંડિત

આ પદના અર્થ સમજાવનાર પં ગભીરવિજયજીની પરંપરા આ ઉપરથી જણાઈ ગઈ હશે. સત્યવિજય પંન્યાસ સંવત્ ૧૭૫૬ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. આ મહા પુરૂષ અતિ ત્યાગી હોઈ મહા પ્રભાવશાળી

હતા અને તેથી જ તેઓના ઉપર ગચ્છનો ભાર તેમના ગુરૂએ મૂકયો હતો. વળી ગચ્છમાં શિથિળતા જોઈ તે ચલાવી લે તેવી તેમની સાધારણ રીતે પ્રકૃતિ ન હોવાથી અને સત્ય બોલવામાં તથા તે પ્રમાણે વર્તવામાં નીડર હોવાથી તુરત જ તેઓ શુદ્ધ માર્ગપર આવી ગયા અને તેનો ઉપદેશ મુક્તકંઠે કરી અસાધારણ મનોબળ બતાવી સવેગ પક્ષનો આદર કર્યો. ઘણી વખત વર્તમાન સ્થિતિમા અસંતોષ થાય એવા પ્રસંગો બને છે, અને તેથી સત્યવિજય જેવા અસાધારણ ત્યાગ વૈરાગ્ય અને મનોબળવાળા મહા પુરૂષોના જન્મની અથવા પ્રાદુર્ભાવની રાહ જોવાય છે. જમાનાને અંગે ઘટતા ફેરફાર થવા સાથે હવે ક્રિયાઉદ્ધારની નહીં પણ માનસિક દશાની સુધારણા અને ખાસ કરીને કષાયવિજયની આવશ્યકતા બહુ રહે છે દાખલ થયેલા સડાને વૃદ્ધિ પામવા દેવાથી તે ઘર કરી મૂકે છે અને તે બાબત દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા ગીતાર્થ અને ગચ્છનાયકોએ વિચારી વર્તમાન સમયમાં પણ સત્યવિજયનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ કેટલોક વર્તમાન ઈતિહાસ જોવાથી અથવા તેપર ઐતિહાસિક નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારવાથી જણાઇ આવે તેવુ છે, પરંતુ અહીં વિષયાતર થઈ જાય છે તેથી વધારે લખવું યોગ્ય લાગતું નથી. સત્યવિજય પંન્યાસે પોતાની ત્યાગદશાને અગે આનંદઘનજીનો પ્રસંગ સારી રીતે પાડ્યો હોય એમ એમના સંબધમાં ચાલતી લોકકથાથી જણાય છે અને તે તેઓના વિશિષ્ટ ત્યાગને અને દીર્ઘદર્શીપણાને અનુરૂપ છે.

માનવિજય ઉપાધ્યાયઃ વિજયાનંદસૂરિના શિષ્ય શાંતિવિજય થયા, તેમના શિષ્ય સુપ્રસિદ્ધ માનવિજય ઉપાધ્યાય થયા. તેમણે 'ધર્મસંગ્રહ' નામનો અતિ અદ્દભુત ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૩૮ માં રચ્યો અને તે સમયના સમર્થ વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ તે ગ્રંથ સુધારી આપ્યો, એમ તે જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આવી રીતે પોતાના ગ્રંથને ચાલુ સમયના સમર્થ વિદ્વાન્ પાસે અંકિત કરાવવો એ ખાસ જરૂરનું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ભૂલો રહેવાનો સંભવ બહુ ઓછો થઈ જાય છે. આ માનવિજય ઉપાધ્યાયે ચોવીશી પણ બહુ સુંદર ગુજરાતી ભાષામાં બનાવી છે. 'ઋષભ જિણંદા ઋષભ

જિણંદા' એ આદિનાથનું તેઓનું કરેલું પ્રથમ સ્તવન છે. એમનાં સ્તવ-નોમાં 'નિરખી નિરખી તુજ બિંબને' એ સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન અતિ સુંદર છે, રૂપસ્થ ધ્યાન ઉપર દોરી જનાર છે અને મૂર્તિપૂજાને તેના અત્યુત્તમ આકારમાં દર્શાવનાર છે. માનવિજયના બનાવેલ રાસમાં ગજસિંહકુમારનો રાસ અને નયવિચારનો રાસ પ્રસિદ્ધ છે. એકમાં માનવિજય ગણિ એમ નામ લખ્યું છે તે આ માનવિજય છે એમ જણાય છે

રામવિજય: આ જ સમયમાં અતિ મિષ્ટ ભાષામાં ચોવીશી તે સ્તવનાદિ લખનાર રામવિજયજી થયા શ્રી શાંતિનાથજીનો રાસ તેમણે રચ્યો છે જે બહુ જ સુંદર છે, તેમ જ તેમણે તેજપાળ રાસ બનાવ્યો છે તે પણ ખાસ વાચવા યોગ્ય છે. તેઓની આખી ચોવી-શીના લગભગ પ્રત્યેક સ્તવનો ભક્તિ અને જ્ઞાન તથા કોઇ કોઈ યોગના વિષયથી ભરપૂર છે. તેઓનું પદલાલિત્ય પંચકલ્યાણકના સ્ત-વનાદિકમાં અતિ આકર્ષક જણાઈ આવે છે. તેઓએ સાત નય ઉપર ઘણા વિસ્તારથી સઝાયો લખી છે જે ખાસ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત તેઓની વ્યાખ્યાનશૈલી એવી લોકપ્રિય હતી કે કિંવદતી પ્રમાણે જ્યારે ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીના વ્યાખ્યાનમાં વિદ્વાનો જ રસ લઈ શકતા ત્યારે તેમના વ્યાખ્યાનમાં સર્વ લોકો ટોળાં મળીને જતા હતા. યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીને પોતાને એમની વ્યાખ્યાનશૈલી જોવાની ઇચ્છા થતાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં એક વાર પધાર્યા હતા અને તેમને વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખવા આજ્ઞા કરતાં તેમની લોકપ્રિય ભાષા, વિષયો ગોઠવવાની રીતિ અને વચ્ચે વચ્ચે મિષ્ટ દષ્ટાંતોથી હૃદય હરણ કરવાની શક્તિ જોઈ છક થઈ ગયા હતા. આ રામવિજયજી સુમતિવિજયના શિષ્ય થતા હતા.

જ્ઞાનવિમળસૂરિ: તપગચ્છની વિમળ શાખામાં આ જ્ઞાનવિમળ-સૂરિ આ જ સમયમા થઈ ગયા છે. તેઓ ઉત્તમ જીવ હતા. આનં-દઘનજીના અત્યંત રાગી હતા, આનન્દઘનજીની ચોવીશી ઉપર તેમણે ટબો લખ્યો છે જે સુંદર છે અને થોડા વખતમાં બહાર પડવાનો છે. તેઓએ 'જ્ઞાનવિલાસ' નામથી પ્રસિદ્ધ છુટાં છુટાં પદો લખ્યાં છે જે અન્યત્ર છપાઈ ગયાં છે તેઓએ 'સંયમતરંગ'પર સાડત્રીશ

પદો લખ્યાં છે તે પણ છપાઈ ગયાં છે. યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ૩૫૦ ગાથાના સ્તવન ઉપર તેમણે ટબો પૂર્યો છે. ત્રેવીશમા અને ચોવીશમા તીર્થંકરનાં સ્તવનો આનંદઘનજીની ચોવીશી પૂર્ણ કરવા માટે તેમણે બનાવ્યાં છે જે સુંદર છે, છતાં આનંદઘનજીની શૈલીથી જૂદાં પડી જાય છે. આ બાબતપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય: આ ધર્મસાગરજી જેમણે કલ્પકિરણાવળી નામની કલ્પસૂત્રની ટીકા બનાવી છે અને જેઓની બુદ્ધિ તર્કના મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં તીવ્ર જણાય છે તે પણ આ જ સમયમાં થયા છે. તેઓને તત્કાલીન વિદ્વાનો સાથે સારી રીતે બનાવ નહોતો એમ હકીકત સંભળાય છે. આ વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાયની ઉપરોક્ત ટીકાપર 'સુબોધિકા' ટીકામાં વિનયવિજયજીએ કેટલેક ઠેકાણે આક્ષેપો કર્યા છે તેનું યોગ્યાયોગ્યપણું વિચારવા યોગ્ય છે. સંસારીપણામાં તેઓ વિજયદેવસૂરિના સગા થતા હતા અને ગચ્છાધિપતિ બીજા નીમવાનું તે પણ એક કારણ હતું એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. એમણે નાની મોટી ઘણી રચનાઓ કરી છે. તેઓ તપગચ્છનો ઝુંડો ઉઠાવનાર અને શૂરવીર હતા, શાસ્ત્રઅનુસારે દરેક કુમતનું ખંડન કરવું અને કોઈથી કોઈ પણ પ્રકારે ડરવું નહિ એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો.

આ ઉપરાંત તે સમયમાં લાવણ્યસુંદર જેમણે અનેક સજ્ઝાયો તથા દ્રવ્યસપ્તતિકા બનાવી છે, ધર્મમંદિર ગણિ, સમયસુંદર અને બીજા અનેક વિદ્વાનો થઈ ગયા છે. આ કાળમાં લગભગ બાવન પંડિતો માત્ર જૈન કોમમાં થઈ ગયા છે તે બતાવી આપે છે કે આ સમય બહુ ઉપયોગી થઈ ગયો અને ઘણાં રત્નોને ઉત્પન્ન કરી શક્યો. હવે એ સમયમાં બીજા વિદ્વાનો ક્યા ક્યા થયા તે જોઈએ જે ઉપરથી એ સમયની છાયા આનંદઘનજીની રચનાપર કેટલી પડી છે તે જાણવા સાથે ઐતિહાસિક ચર્ચા અને તેને અંગે અર્થવિચારણાપર મજબૂત અસર કરનાર તત્ત્વપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે.

બનારસીદાસ: શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના સદરહુ વિદ્વાનો આ સમયમાં થયા એની સાથે દિગંબરોમાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો થયા છે તે પૈકી બનારસીદાસનું નામ બહુ જાણીતું છે. સમયસાર નામના કુંદકુંદાચાર્યના ગ્રંથને તેઓએ એવી સુંદર ભાષામાં કવિત્વ રૂપે રજુ

કર્યો છે અને તે 'સમયસાર નાટક'ના નામથી એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે તેપર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એના કાવ્યનું માધુર્ય અને પદલાલિત્ય ગંભીર તેમ જ અસરકારક હોવા ઉપરાંત વિષયને અતિશય ઉદ્દીપન કરે તેવું છે. તેઓ ઉપરોક્ત ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે આગ્રા શહેરમાં રૂપચંદ, ચતુર્ભુજ વિગેરે પાંચ વિદ્વાનો ધર્મકથા કરવામાં બહુ પ્રવીણ હતા, પરમાર્થની ચર્ચા કરતા હતા અને તેઓને બીજી વાતમાં રસ કદિ પણ પડતો નહિ કોઈ વખત તેઓ નાટક સાંભળતા, કોઈ વખત સિદ્ધાન્તરહસ્ય વિચારતા અને કોઈ વાર દોહરા બનાવતા આવી રીતે આગ્રા નગરમાં જ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું તેની વાત પણ દેશ પરદેશમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી હતી અને તેઓની ચર્ચાને લીધે જ્યાં ત્યાં જૈન ધર્મ સબંધી ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી ગ્રંથકર્ત્તા આગળ કહે છે કે એ જ આગ્રા નગરમાં એક સામાન્ય જ્ઞાનવાળો બનારસી નામે લઘુ ભાઈ હતો, એનામાં કવિત્વ શકિત જોઈ ઉક્ત પાંચે જ્ઞાનરસિકો તેની પાસે હૃદય ખોલીને વાત કરતા હતા. એક વખત સદરહુ સમયસાર ગ્રંથને ભાષામાં સુંદર કવિતામાં ગોઠવવામા આવે તો ઘણા પ્રાણીઓ એનો લાભ લઈ શકે એમ તેઓએ બનારસીદાસ પાસે જણાવ્યું. બનારસીદાસે તેમની ઇચ્છા જાણી ઉપરની વાત મનમાં ધારણ કરીને સમયસાર નાટક ગ્રંથ કવિત્વરૂપે બનાવ્યો. તે ગ્રંથ સંવત્ ૧૬૯૩ના આસો સુદિ ૧૩ રવિવારે સમાપ્ત કર્યો અને તે ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો ત્યારે શહેનશાહ શાહજહાનનો રાજ્યઅમલ ચાલતો હતો. પ્રશસ્તિનો આ ભાગ બહુ સુંદર ચોપાઈ રાગનો હોવાથી નીચે લખી લીધો છે.

> બહુત બઢાઉ કહા લૌ કીજે, કારજ રૂપ વાત કહી લીજે;
> નગર આગરા માંહિ વિખ્યાતા, બનારસી નામે લઘુ જ્ઞાતા ७२०
>
> તામેં કવિત કલા ચતુરાઈ, કૃપા કરે એ પંચો ભાઈ,
> એ પરપંચ રહિત હિય ખોલે, તે બનારસીસોં હસી બોલે ७२१
>
> નાટક સમૈસાર હીત જીકા, સુગમરૂપ રાજમલી ટીકા,
> કવિતબદ્ધ રચના જો હોઈ, ભાષા ગ્રંથ પઢે સબ કોઈ ७२२
>
> તબ બનારસી મન સહિ આની, કીજે તો પ્રગટે જીનવાની;
> પંચ પુરૂષકી આજ્ઞા લીની, કવિત બંધકી રચના કીની ७२३

સોરહસે તીરાનવે વીતે, આસુમાસ સિત પક્ષ વિતીતે;
તિથિ તેરસી રવિવાર પ્રવીના, તા દિન ગ્રંથ સમાપત કીના ૭૨૪

દોહરા સુખ નિધાન સકબંધ નર, સાહિબ સાહી કિરાન;
સહસ સાહિ શિર મુકુટ મનિ, સાહજહાં સુલતાન, ૭૨૫

જાકે રાજ સુચેનસોં, કીનો આગમ સાર;
ઈતિ ભીતિ વ્યાપિ નહિ, યહ ઉનકો ઉપગાર ૭૨૬*

આવા બનારસીદાસ જેવા જીવો જેમના સંબંધમાં અનેક લોકકથા ચાલે છે તે પણ બરાબર આનંદઘનજીના સમયમાં જ થયા છે, તે શાહજહાંન રાજાના સુખશાંતિના અમલનાં વખાણ કરે છે અને તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપકાર માને છે એ આ સમયની ઉપયોગિતા બરાબર રીતે ઠસાવે છે. આવા સમયમાં આનંદઘન જેવા યોગીઓ પૃથ્વીતળને પાવન કરે એ સ્વાભાવિક જેવું લાગે છે. વળી એ સમયમાં જૈનેતર વિદ્વાનો કેવા થયા છે તે જરા વિચારવાથી એ સમયની મહત્તા બહુ સારી રીતે જણાઈ આવશે. એ સમયસાર નાટકનો કોઈ પણ વિભાગ વાંચવાથી એ સમયના જ્ઞાનરસિક જીવોના વિલાસસ્થાનની, વૈરાગ્યવાસનાની અને જીવનઉત્ક્રાન્તિની વિશિષ્ટ સ્થિતિના વિચારોનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. અધ્યાત્મપરીક્ષામાં દિગંબરો સંબંધી યશોવિજયજીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેપરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે દિગંબરો જેટલા વિચારમાં આગળ વધેલા હતા તેટલા ક્રિયામાં વધેલા નહિ હોય, કારણ કે ઉપાધ્યાયજી તેમને દ્રવ્ય અધ્યાત્મી તરીકે જણાવે છે.

રામદાસ: 'શિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સબકી' એ પ્રસિદ્ધ વાકયના અધિષ્ઠાયક આ રામદાસ શિવાજીના ગુરૂ હતા. તેઓ શિવાજીને ધર્મનો બોધ આપનાર, હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવનાર, જૂદી જૂદી જાતિઓ અને વિચિત્ર પંથોના ઉપર ઉપરના મતભેદની અંદર રહેલી એકતા સમજાવનાર અને ધર્માભિધાનના અંકુરો શિવાજીમાં વાવનાર, વૃદ્ધિ કરનાર અને એનાં ફળનું સાધ્ય બરાબર લક્ષ્યમાં રાખનાર, દાસબોધ ગ્રન્થના કર્ત્તા, તુકારામને પગલે ચાલનાર અને દક્ષિણના

* પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ બીજો પૃષ્ઠ-૫૭૬ ઉપર આ સમયસાર નાટકની પ્રશસ્તિ છાપેલી છે ત્યાંથી આ ઉતારો કર્યો છે.

અનેક વિભાગોને નવીન જુસ્સાથી જાગ્રત કરનાર હતા. તેઓએ 'દાસબોધ' ગ્રન્થમાં જે નવીન શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે એકદમ આકર્ષણીય અને વિચારમાં પાડી નાખે તેવી હોવા સાથે પ્રાણીને પોતાનુ ઐશ્વર્ય સૂચવનાર અને ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. સવત્ ૧૬૬૪ માં એનો જન્મ દક્ષિણના એક જાંબવ ગામમાં ગોદાવરી કાંઠે થયો હતો. શિવાજીનો આ મહા પુરૂષ સાથે પ્રથમ પ્રસંગ સંવત્ ૧૭૧૫ માં થયો હોય એમ તત્સમયના ઇતિહાસપરથી જણાય છે, પરતુ એ સમાગમ પછી શિવાજીએ જે અનેક સંકટો સામે યુદ્ધ કર્યું, અસાધારણ શૌર્ય બતાવી આર્યત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી અને રાજ્યમાં તેમ જ રણક્ષેત્રમાં જે ધીરતા બતાવી આપી તે સર્વના પ્રેરક આ રામદાસ હતા. જાતે રામના ભક્ત હોઈ તેની ઉપાસના કરતા હતા અને તે માટે બોધ આપતા હતા. તેઓનો ઉપદેશ જડ અથવા અક્રિયાવાદી નહોતો, પણ અધિકાર પ્રમાણે પ્રેરક અને સગર્ભ હતો. વિશાળ દૃષ્ટિવાળા અને વૈરાગ્યનો યોગ્ય ઉપદેશ આપનાર આ રામદાસ શિવાજી પછી બીજે વરસે એટલે સંવત્ ૧૭૩૭ માં ૭૩ વરસની વયે દેહ છોડી ગયા. આ શૌર્યનો સમય એક બાજુએ ઔરંગજેબને અને બીજી બાજુએ શિવાજીને બતાવી પ્રેરણા કરે છે, તે જ વખતે રામદાસ જેવા પુરૂષો પણ થયા છે તે બતાવી સમયસ્વરૂપ માટે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત પૂરી પાડે છે.

તુકારામ: આ જ સમયમાં વીઠોબાના ભક્ત વૈશ્ય જાતીય તુકારામ દક્ષિણમાં-મહારાષ્ટ્રમાં થયા, જેના ભક્તિનાં પદો સારી રીતે જાણીતાં છે. એમનો સમય સવત્ ૧૬૬૪ થી ૧૭૦૫ છે અને તે પણ આ જ સમયના ભક્તશિરોમણિ તરીકે ઓળખાય છે.

ગુજરાતના ત્રણ કવિઓ પ્રેમાનદ, સામળ ભટ્ટ અને અખો કવિ આ જ સમય પછી તુરતમાં જ થઈ ગયા છે. પ્રેમાનંદના સમય માટે મતભેદ છે, પરતુ સામાન્ય રીતે વધારે આધારભૂત લેખકોના મત પ્રમાણે એનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦ સુધીનો છે ગુર્જર ગિરાનો આ મધ્યમ કાળ છે. એમાં કવિતા ભક્તિના એકલા રૂપમાંથી આગળ વધી નવીન સુંદર માર્ગોમાં ગમન કરે છે અને તેને અગે આ કાળના કવિઓ બહુ સારો ભાગ ભજવે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા જેના વાંચવામાં આવી છે તેને જો કે તેના યોજેલા શૃંગાર રસ તરફ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનાર થઈ પડી છે, પરતુ કવિ તરીકે જે કવનો તેણે કાઢ્યાં છે તેની અસર ગુજરાતી ભાષામાં બહુ દીર્ઘ સમય સુધી જરૂર રહેશે એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. દુનિયાની વિચિત્ર ભાવનાનો અનુભવ કર્યા પછી જે હજારો છપ્પાઓ સામળ ભટ્ટે બનાવ્યા છે તે પણ અનેક રીતે આકર્ષણ કરે તેવા અને તેનું દુનિયાદારીનું જ્ઞાનભંડોળ બતાવવા માટે પૂરતા છે. તેના છપ્પાઓમાં સામાન્ય ધર્મભાવના ને નીતિભાવના ખાસ અસર કરનારી અને મોટા વિસ્તારમાં આવી રહેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વ્યવહારજ્ઞાન તેણે બહુ ઉપયોગી આપ્યું છે. અખા કવિનો અનુભવ પણ તેવો જ અસરકારક છે. તે પ્રેમાનંદથી વિલક્ષણ—દુનિયાની સ્પૃહા વિનાના—ખાસ વૈરાગી હતા. આ ત્રણે કવિઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી કામ કરી ગયા છે અને તેમાંના છેલ્લા બે ધર્મભાવનાથી વિમુખ નહોતા એમ તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી જણાઈ આવે છે.

તુલસીદાસ: ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આજ સમયમાં તુલસીદાસ થયા છે. એનો સમય અત્યાર સુધીની મારી જાણ પ્રમાણે સંવત્ ૧૭૧૩ થી ૧૭૫૯ સુધીનો છે. એમણે અનેક અનુભવનાં કવનો ગાઈ બતાવ્યાં છે અને તેને પરિણામે તુલસીદાસની 'ચોપાઈઓ' ખાસ વખણાય છે. એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં કહેવામાં આવે છે કે 'ચન્દ છંદ, પદ સૂરકે, કવિત કેશવદાસ; ચોપાઈ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ.' આવી રીતે ચન્દ કવિના છંદ, સૂરદાસનાં પદો, બિહારીદાસના દુહા સાથે તુલસીદાસની ચોપાઈઓ વખણાય છે. એમાં સર્વશાસ્ત્ર સમ્મત વૈરાગ્યભાવનાનું સારી રીતે પોષણ થયેલું છે. આ તુલસીદાસ રામના ભક્ત હતા અને તેમની ખાસ વિખ્યાતિ તેમના બનાવેલા 'રામાયણ'થી છે. આ મિશ્ર હિંદી ભાષાનો ગ્રંથ અત્યારે પણ સર્વત્ર બહુ રસથી વંચાય છે. એ રામની ભક્તિમાં બહુ ઉતરી ગયા હતા એમ તેઓના સંબંધમાં ચાલતી હકીકતોપરથી જણાય છે. તેઓ આનંદઘનજીના સમયથી જરા દૂર છે એટલે લગભગ પછવાડેના વખતમાં થયા છે, પરંતુ આ સમયની તેમના લેખો ઉપર પણ સારી રીતે અસર થઈ છે

એ તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી જણાઈ આવે છે. આનંદઘનની અને તુળસીદાસની ભાષા સરખાવવા યોગ્ય છે.

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ: શિખ પંથના આ દશમા મહાન્ ગુરૂના નામથી કોઈ પણ ઇતિહાસનો વાંચનાર અજાણ્યો નહિ હશે. એમનો સમય સંવત્ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૪ સુધીનો હોવાથી એ આનંદઘનજીના સમયથી જરા દૂર જાય છે, પણ એના પિતા તેજબહાદુર જે શિખના નાનક ગુરૂની નવમી પાટપર હતા અને જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાને બદલે ઔરંગઝેબના હાથથી મરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું શૌર્ય આ ગોવિંદસિંહમાં પણ હતું. એના વખતમાં શિખ લોકો જે અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતોમાં ભાગ લેતા હતા તે હવે લશ્કરી બાબતમાં ભાગ લઈ રાજ્યદ્વારી વિષયમાં ભાગ લેતા થયા અને તેવી રીતે જમાનાની અસર તેમનાપર તદ્દન જૂદા પ્રકારની થઈ. તેનુ કારણ ઔરંગઝેબ બાદશાહની ધર્માંધતા સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું.

આવી રીતે આ સત્તરમી સદી ઉત્તરમાં તુલસીદાસ અને તેજબહાદુર, દક્ષિણમાં તુકારામ અને રામદાસ, ઉત્તર હિંદમાં બનારસીદાસ અને આનંદઘનજી, ગુજરાતમાં યશોવિજયજી અને વિનયવિજયજી અને જૈનેતરમાં પ્રેમાનંદ અને સામળ ભટ્ટ ખાસ વિદ્વાનો, યોગીઓ, રાજ્યદ્વારીઓ અને સેનાનીઓ ઉત્પન્ન કરી અનેક પ્રકારે પોતાની અસર પછવાડે મૂકી ગયેલ છે. આવા અનેક પ્રકારના રસથી ભરપૂર સમયમાં આપણા ચરિત્રનાયક થયા છે. એમની અન્ય કવિઓ ઉપર જબરી અસર થઈ છે અને એમના વખતમાં અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વિચારો વિકસ્વર થાય તેવા આકારમાં મૂકી ગયા છે. એની અસર કેવા પ્રકારની હતી અને તેમનું ખાસ શિક્ષણ શું હતું તે હવે આપણે વિચારીએ.

આનંદઘન: આવી રીતે શાહજહાંન પાદશાહનો સમય એકંદરે તદ્દન શાંત હતો, અકબર બાદશાહે રજપુત રાજાઓની સાથે સબંધ વધારી, તેઓને રાજ્યમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી તેઓ દ્વારા ભારતભૂમિપર સામ્રાજ્ય વધારવાની જે નવીન રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી હતી અને જે નીતિસૂત્ર જહાંગીર અને શાહજહાંને અમલમાં મૂકવા યત્ન કર્યો હતો તેના પરિણામે મુગલ શહેનશાહત ઘણી મજ-

બૂત થઈ હતી અને તેથી દેશમાં આબાદી પણ ઘણી થઈ હતી. એવા શાંતિના વખતમાં દેશમાં ઉત્તમ પુરૂષોનો જન્મ થાય અને તેઓ પોતાના સંદેશા જગતને શાંત પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે તે સ્વાભાવિક હતું. કુટુંબકલહ કરી ઔરંગજેબે મુગલાઈને હચમચાવી દીધી, જઝીઆ વેરો નાખી હિંદુઓનાં મન દુઃખાવ્યાં અને વિશ્વાસના હોદ્દાપરથી હિંદુઓને દૂર કર્યાં તેથી જે પરિણામ આવ્યું તેની અસર તેની પછીની સદીમાં ઘણી થઈ; પરતુ એના પોતાના સમયમાં જાહોજલાલી સારી હતી. આવા સમયમાં આપણા મહાન્ યોગી શ્રી આનંદઘનજી જન્મ્યા હતા, તેમની આજુબાજુનું વાતાવરણ તેમના વિચારોને પુષ્ટિ આપે તેવું હતું, લગભગ દરેક વિભાગમાં અવિચળ કીર્તિ સ્થાપન કરી ગયેલા વિદ્વાનો અથવા કવિઓ થયા હતા અને એ સમયના લોકો પણ યોગ અથવા વૈરાગ્યના વિષયને ગ્રહણ કરવા કાંઈક અંશે તૈયાર હતા એમ જણાય છે. અકબરના વખતમાં કબીરે જે નવીન માર્ગ ચલાવી હિંદુ મુસલમાનનું ઐક્ય કરવાના વિચારો બતાવ્યા અને તેને અમલમાં મૂકી શકે એવી સારી સંખ્યાની એક ટોળી ઉત્પન્ન કરી અને અકબરે સર્વધર્મસમ્મત 'તોહીદ-ઈ-ઇલાહી' માર્ગ ચલાવવા યત્ન કર્યો જે તેની હૈયાતી બાદ ચાલી શકયો નહિ તે બન્ને જે સદીના ઐતિહાસિક બનાવો આપણે વિચારીએ છીએ તેની આગલી સદીમાં બન્યા, તેની મજબૂત અસર આ સદીમાં થયા વગર રહી નહિ. તત્સમયના ઇતિહાસનુ વધારે બારિકીથી અવલોકન કરતાં એટલું તો જણાય છે કે સામાન્ય લોકોની વૃત્તિ એશઆરામ તરફ વધારે વળેલી હતી અને તેઓ ધાર્મિક બાબતમાં બહુધા બાહ્યાડંબર તરફ વધારે વળેલા હતા. એવાં જ કારણથી એ સમયનાં વર્ણનોમાં બાહ્ય ધમાધમ સંબંધી હકીકતો વધારે આવે છે અને આગેવાન શિક્ષાપ્રચારકો તેની સામે પોતાનો મજબૂત પોકાર ઉઠાવતા વાંચવામાં આવે છે.

આનંદઘનજીનું શિક્ષણ: આનંદઘનજીના લગભગ દરેક પદમાં નૂતન શિક્ષા આપવામાં આવી છે, તે પ્રત્યેકપર આપણે દરેક પદમાં વિચાર કરશું અને આ ઉપોદ્ઘાતના છેવટના ભાગમાં તેનાં મુખ્ય તત્ત્વોપર વિચાર ચલાવશું; પરંતુ આપણે અહીં તેમનાં પદોમાં જે

ખાસ કેંદ્રસ્થ વિચાર હોય તે શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એક મુદ્દા ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેઓએ પોતાના વિચારો લખ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે મુદ્દો બરાબર પૃથક્કરણ કરી શોધી કાઢવાથી તેઓના પદોની વિચારણા માટે ચાવી પ્રાપ્ત થઈ જાય એમ છે. એ તેમનો વિચાર બહુ સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ છે કે સ્વપરનો વિવેક કરી સ્વને આદરો, પરભાવનો ત્યાગ કરો અને આત્મ પરિણતિની નિર્મળતા કરો. આ વિચારને-આ શિક્ષણને વિકસ્વર કરવા માટે તેઓએ સુમતિ, શુદ્ધ ચેતના વિગેરે પાત્રોને જન્મ આપ્યો છે, શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવા માટે વીર રસ અને બહુધા શાંત રસનો અને ક્વચિત્ શિક્ષણીય શૃગાર રસનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિસ્તાર માટે અનેક પ્રકારની વ્યવહારૂ શિક્ષાઓ આપી છે, યોગ અધ્યાત્મના માર્ગ બતાવ્યા છે, વૈરાગ્યનો ઉચ્ચ આશય બતાવ્યો છે અને શિથિળ અતઃકરણોને પણ ડોલાવે એવા વિચારો ઉચ્ચ ભાષામા બતાવ્યા છે. પરમતસહિષ્ણુતા સબધી તેઓએ જે વિચારો પદમાં વારંવાર બતાવ્યા છે તે સામાન્ય શિક્ષણ કરતા તેઓનુ શિક્ષણ કેટલું ઉચ્ચતર હતું તે બતાવવા માટે પૂરતા છે. સત્તાવીશમા પદમાં* તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ—

> બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
> ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા

અને તેથી પણ આગળ વધીને 'માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' એ લય અડતાલીશમા પદમાં ગાઈને તો પરમતસહિષ્ણુતા સંબંધમાં હદ કરી દીધી છે. એમા પરમતસહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વ કરતાં પણ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે એ છે કે દરેક પ્રાણી સ્વમતાંધ થઇ જઈ એવાં એવાં કામ કરે છે અને એવી એવી વાતો કરે છે કે તે કહેતાં પણ શરમ આવે છે. આવા સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવનારને યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે બહુ વિશાળ અંત કરણની જરૂર છે અને તેવા પ્રકારની વૃત્તિ સામાન્ય જનસમૂહની ન હોવાને લીધે શાસ્ત્રના ઉપરચોટીઆ બોધવાળા પ્રાણીઓ આ મહાત્માનો આશય ન સમજતા હોવાથી તેઓનુ શિક્ષણ

* જુઓ પૃષ્ઠ ૨૪૪.

નિશ્ચયમતાવલંબી છે એમ કહી જાણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો મોટો વિરોધ જૈન શાસ્ત્રમાં હોય અને નિશ્ચયના ઉપદેશ કરનાર મોટી ભૂલ કરતા હોય એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની જેઓને દરકાર છે તેઓ સમજી શકશે કે આવા સંકુચિત પ્રવાહવાળા પ્રાણીઓ બહુધા રહસ્યને સમજ્યા વગર બન્ને વાત ખોટી દૃષ્ટિથી જુએ છે; વ્યવહાર નિશ્ચયની સપાટી ઉપર રહેલ ભેદની અંતર્ગત રહેલી એકતા અને તેમાં પણ વસ્તુતત્ત્વનું આદરપણું કેટલું ઉપયોગી છે તેનું આંતર રહસ્ય સમજનાર આવી ખોટી ટીકા કરનારના ઉપલકીઆ જ્ઞાન માટે મનમાં હસે અથવા તેઓ માટે દયા ખાય તો તેમાં નવાઈ નથી. ઘણાખરા પ્રાણીઓના સંબંધમાં અત્યંત દીલગીરી સાથે એમ કહેવાની જરૂર પડે તેવું છે કે તેઓએ કોઇ પણ વિરૂદ્ધ પૂરાવા વગર વ્યવસ્થા વગરની કિંવદન્તીઓને આધારે જ આનદઘનજી જેવા મહાત્મા યોગીના સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવા વિચારો જાહેર કરવાની ઉતાવળ કરી છે અને તેમ કરવાની પોતાની યોગ્યતા કેટલી છે અથવા છે કે નહિ તેનો પણ કદિ વિચાર કર્યો નથી. જો તેઓ વિચાર કરે તો જણાઈ આવે કે એમના સંબંધમાં અભિપ્રાય બતાવવા પહેલાં હજુ ઘણું સમજવાની–વિચારવાની–પોતાની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને એમ થાય ત્યારે જ પોતામાં આવા પ્રકારની ટીકા કરવાની યોગ્યતા આવે તેમ છે.

આનંદઘનજી મહારાજના સંદેશાઃ થોડાં પદોમાં અને બહુ થોડાં સ્તવનોમાં આનંદઘનજીએ જે મુદ્દાનું શિક્ષણ આપ્યું છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો તેમણે બતાવ્યા છે તે પૈકી પાંચ સાત અગત્યના વિચારોપર જ આપણે અત્ર વિવેચન કરી શકશું. બાકી તેના અભ્યાસ માટે તો પદોની વિચારણા કરવાની અને સ્તવનોનું મનન કરવાની જરૂર છે.

પરંપરા માટે માન: આનંદઘનજીના વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અંગે વિચારો કેવા સ્પષ્ટ હતા તે તેઓના સબંધમાં કોઈ કોઈ જગોએ થતી ગેરસમજુતી દૂર કરવા માટે જરા સારી રીતે વિચારવાની આવશ્યકતા છે. આની ચાવી માટે અઢારમા પ્રભુના સ્તવનની આઠમી ગાથા વિચારવા યોગ્ય છે. સદરહુ ગાથા આ પ્રમાણે છેઃ–

ચૂરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરૂષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે

અહીં ઉત્તમાંગ શ્રી જિનેશ્વર દર્શનનાં અંગ બતાવતાં ચૂર્ણિ આદિ સુપ્રસિદ્ધ પાંચ અગની સાથે પરપરાનો અનુભવ એટલે ગુરૂ-સપ્રદાયથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન મૂકવામાં આવેલ છે. પરપરાનો છેદ કરવો, તેની દરકાર ન કરવી અને પોતાના છંદ પ્રમાણે ચાલવું એવો ઘાતક બોધ વ્યવહાર ન સમજનારનો હોય છે. આવી વાત તેઓના શિક્ષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેઓ અનતનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો,
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો

અહીં તેઓએ અપેક્ષા વગરના વ્યવહારને અનુસરવાનું સંસાર-ફળ થાય છે એમ બતાવી તેની વિરૂદ્ધ વિચારો બતાવ્યા છે, પણ સાપેક્ષ વ્યવહારને માટે સ્પષ્ટ રીતે તેને 'સાચો' કહી તેના લાભમાં વિચારો બતાવ્યા છે. અહીં તેઓએ જે યોગ્ય રીતે પૃથક્કરણ કરી સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુનો તફાવત બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. તેઓ પોતે સારી રીતે સમજે છે કે જો એકલી પરપરા ઉપર ચાલવાનુ થશે તો જૈન શાસનમાં જે મહત્તા છે તે દૂર થશે, કારણ કે તેથી કાળસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યવ-સ્થાપિત ઘટના કરવાની જૈન ગ્રન્થોમાં સુઘટ્ટ ઘટના છે તેનો અંત આવશે. આથી તેઓ અજિતનાથજીના દ્વિતીય સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

પુરૂષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અધો અંધ પુલાય;
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણધરણ નહિ ઠાય
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે. (૨–૩)

અહીં તેઓએ નિરપેક્ષ પરપરાથી ગાડરીઆ પ્રવાહપણે ચાલ્યા જવાથી થતા પરિણામો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તે બાબતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કોમની થયેલી સ્થિતિના ઇતિહાસપર વિચાર કરતાં મતભેદ પડે એવું મને લાગતું નથી. વર્તમાન ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં પણ દરેક બાબતની અપેક્ષા સમજવાની અને તેને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો એકાંત પરંપરાપર આધાર

રાખી અન્ય બાબતોપર અને ખાસ કરીને વર્તમાન જમાનાની પ્રગતિ-પર લક્ષ્ય રાખવામાં ન આવે તો માર ખાવામાં અથવા કોમને અને શાસનને પાછા પાડવામાં જ તેનું પરિણામ આવે એમ લાગે છે. સંકુચિત દૃષ્ટિને પરિણામે અત્યાર સુધી કેટલેક અંશે એવું પરિ-ણામ આવ્યું છે એમ અવલોકન કરવાથી જણાઈ આવશે. આટલા ઉપરથી આનંદઘનજીના શિક્ષણમાં જે ઉન્નત ભાવ છે તે જણાયો હશે.

પેટા વિભાગો: આ પ્રસગ વિચારીએ છીએ ત્યારે આનંદઘન-જીના વિચારો પેટા વિભાગને અંગે કેવા પ્રકારના છે તે પણ જોઈ જવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તેઓએ અનંતનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆં કલિકાલ રાજે. (૧૪-૩)

* * * *

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો. (૧૪-૫)

* * * *

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી;
ભગતે પકડી ભગતાણી કીધી, મતવાસી કીધી મતણી માયડી સુને
(પદ ૪૯-૨-પૃ ૫૨૯)

આવાં જૂદાં જૂદાં ટાંચણો ઉપરથી તેઓશ્રીના સૂત્રવિરૂદ્ધ ગચ્છના પેટા વિભાગોપર કેવા વિચાર હતા તથા તેઓને શુદ્ધ માર્ગે લાવવા કેવા ઉપાયોની જરૂર છે તે જણાઇ આવે છે. વળી તેઓની આગમાનુસાર ક્રિયા કરવાની કેવી રૂચિ હતી તે પણ એ ટાંચણોથી સહજ સમજાઇ જાય છે. આપણે તેમના સમયનો ઇતિ-હાસ કાંઇક ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રસગે એક તપગચ્છમાં કેટલા ભેદ થયા હતા તે જોયું હતું. તે વખતે અનેક ગચ્છો ચાલતા હતા, એક ગચ્છમાં પણ નાના નાના વિભાગો બહુ થઈ ગયા હતા અને બહુધા ગચ્છના પેટા વિભાગો તો માત્ર માન ક્રોધ કે મહત્ત્વની ઇચ્છાને અંગે

અને નિયંત્રણાને અંગે થયેલા હતા છતાં અરસપરસ એવો ભાવ રહેતો હતો કે આવી સંકુચિત દૃષ્ટિના માણસોનાં મુખમાં તત્ત્વની વાત શોભતી નથી એમ આનંદઘનજી જેવા શુદ્ધ ખપી જીવો ધારે અથવા તેવો ઉદ્દેશ રાખી ઉપદેશ આપે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. અર્થ વગરના તફાવતો અને તેમાં મસ્ત રહી પોતાની યોગ્યતા બતાવવા જતાં અન્યને અયોગ્ય બતાવવાની લાલચ એવી અનિવાર્ય છે કે તેને પરિણામે આત્મ અવનતિ થયા વગર રહેતી નથી. પરંપરાનો શુદ્ધ ઉપયોગ અનુભવજ્ઞાન લેવામાં, સાંપ્રદાયિક શિક્ષા લેવામાં અને વસ્તુસ્વરૂપ પુસ્તક દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક લેવામાં આવતી અગવડ દૂર કરવામા થવાને બદલે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કેવળ મહત્ત્વ માટે દૃષ્ટિમર્યાદા પરિમિત કરી દેવામાં થાય તો તે બહુ આડે માર્ગે ઉતારનાર થાય છે તે જરા ઇતિહાસ તપાસવાથી અને વર્તમાન સ્થિતિનો રંગ સમજવાથી જણાઈ આવે તેવું છે. આવા પ્રકારના સંપ્રદાયમોહમાં આસક્ત હોઈ તેવી જ વાતો કરનારાને પેટભરા કહ્યા છે તે સબંધમાં જરા પણ શંકા જેવું લાગતું હોય તો ઉપાધ્યાયજીનું સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન અને મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમમાંથી યતિશિક્ષા અધિકાર ઊંડા ઉતરીને વિચારવા. તેઓશ્રીએ આ કરતાં પણ વધારે આકરા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વાત બતાવી છે. આટલા ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપ અને તત્કાલીન ઇતિહાસથી અજાણ્યા માણસ આનદઘનજીને બરાબર સમજ્યા વગર તેમના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપવા નીકળી આવે અને પછી તેમને નિશ્ચયવાદી કહી નિંદાના સ્વરૂપમાં ઉતરી જાય તો તે કેટલું ખોટું કરે છે તે સમજવા યોગ્ય છે. જ્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અરસપરસ યોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનો દેખીતો વિરોધ કેવી રીતે ખુલાસાપૂર્વક સમજી શકાય અને ઘટાવી શકાય તેવો છે અને તે બન્નેનું રહસ્ય સમજી બન્નેમાંથી એકનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી એમ જ્યારે સમજાશે ત્યારે તો અમુક મહાત્માને મનસ્વીપણે કેવળ નિશ્ચયવાદી કહેવા એ નિંદાનુ રૂપક મટી તેથી ઉલટી વ્યવહાર નિશ્ચયની ખરી સ્થિતિ દર્શાવનાર થશે, પરંતુ ત્યાંસુધીમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવાની ખાસ જરૂર છે કે જૈનશાસનને અથવા આખા હિંદુસ્તાનને જે પરતંત્રતાની

બેડીમાં સેકડો વરસથી પડવું પડ્યું છે તે આ સંકુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે, પેટા વિભાગોનું પરિણામ છે અને તેમાં રહેલી ટુંકી દૃષ્ટિને પરંપરાથી બચાવ કરવાની રૂઢિને લીધે છે. અહીં ઈતિહાસના એક બીજા વિષયપર ઉતરવા જેવું થાય છે અને તેમ કરવા જતા વિષયાંતર થઈ જાય છે તેથી તે વાતને હવે બાજુપર રાખી આપણે સહૃદય મનુષ્યને એટલું કહી શકીએ કે વર્તમાન મહાન્ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારી આપણા ધાર્મિક સામ્રાજ્યમાં પણ પ્રબળ વીર્યસ્ફુરણા કરી આંતર ભેદોની તકરારમાં વ્યર્થ વીર્યવ્યય થતો અટકાવી એકંદરે જૈનશાસનની પ્રગતિ કેમ થાય, વીર પ્રભુના મહાન્ સંદેશા જગત્ આગળ કેવી રીતે સત્ય અને સારા આકારમાં સમજાવાય, અનેક પ્રાણીઓ તેને વિવેકબુદ્ધિથી કેવી રીતે આદરે, દુનિયામાં અહિંસાના નૃત્ય સાથે આત્મોન્નતિનું લક્ષ્યસ્થાન કેવી રીતે થાય તે એક સાથે એકત્ર થઈ વિચારવાની જરૂર છે. વીર પરમાત્માનો એ જ માર્ગ છે, એ જ ઉપદેશ છે, એ જ શિક્ષા છે. અતિ સંકુચિત દૃષ્ટિના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જઈ વીર પરમાત્માનું મુખ્ય શિક્ષણ આપણે વિસરી ગયા છીએ, વિશાળ ધર્મના ત્રિકાળ શુદ્ધ સત્ય સનાતન તત્ત્વોને આપણે ભંડારમાં ગોંધી રાખ્યાં છે, ઉપાશ્રયમાં સાચવી રાખ્યાં છે અને તેથી વિશેષ તેનામાં સત્તા હોય એમ બતાવવાનો વિચાર કર્યો નથી. આ મહા આત્મક્ષતિ કરનાર ટુંકી દૃષ્ટિના વિચારો એટલું પ્રાબલ્ય ભોગવે છે કે વિશેષ લાભ કરનાર વીરના સત્ય રહસ્યો હોય એમ સમજાવનારને પણ આપણે હસીએ છીએ એ ખરેખર આપણી મૂઢતા છે, અયોગ્યતા છે, પછાતપણું છે. બહુ સારી રીતે વિચાર કરી સકુચિત દૃષ્ટિ દૂર કરી વિશાળ હૃદયથી વીર પરમાત્માના સંદેશા જગતને કહેવાની જરૂર છે, અને એ બાબત પસાર કરતી વખતે તપગચ્છ, ખરતરગચ્છ કે તેના અવાંતર ભેદો વિભેદો અને તેના ઉપભેદોનો વિચાર પણ કરવો ઉચિત નથી. એવા પેટા ભેદોથી કોમના મુખ્ય સિદ્ધાંતને આ સમયમા તો ઘણું જ નુકશાન છે, પૂર્વ કાળમાં સ્વાત્મજીવન માટે અથવા પરંપરાની જાળવણી માટે કદાચ તેનો સહજ પણ ઉપયોગ હોય, પરંતુ હાલ તો તે પ્રગતિમાં વિઘ્ન કરનાર, સાધુ જેવા વિશાળ દૃષ્ટિમાન્ મહાત્માઓને પણ અતિ

સંકુચિત કરનાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના રહસ્યને અતિ દૂર રાખનાર છે. એનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવામાં અથવા એની અગત્ય ઓછી કરવામાં જૈન કોમનું શ્રેય છે એમ ઇતિહાસ બતાવે છે, મુનિસુંદર-સૂરિ સાક્ષી પૂરે છે અને આનંદઘનજી મહારાજ વારંવાર જણાવે છે. આવા વિશાળ વિચાર બતાવવા માટે આનંદઘનજી મહારાજના આપણે ખરેખરા ઋણી છીએ.

વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશાળ આંતર રહસ્ય: આનંદઘન-જીની ચોવીશી અથવા પદો વાંચતાં જે એક બાબત આપણને ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક જણાય છે તે તેઓની શાસ્ત્રરહસ્ય બહુ ઓછા શબ્દોમાં સમજાવવાની શક્તિ છે. તેઓના વિશાળ જ્ઞાન સબંધમાં તો બે મત પડી શકે નહિ, પરતુ એક લેખક અથવા કવિ તરીકે તેઓમાં ખાસ વિશિષ્ટતા એટલી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના પુખ્ત વિશાળ સગર્ભ વિચારોને બહુ થોડા શબ્દોમાં બતાવી શકયા છે. લેખકો પૈકી કેટલાક એવી શૈલી આદરનારા હોય છે કે જેઓ ઘણુ લખે ત્યારે થોડુ રહસ્ય સમજાય, ત્યારે કોઈ અપૂર્વ લેખક સૂત્ર જેવાં નાનાં વાકયોમાં એવું સુંદર રહસ્ય લાવી શકે છે કે તેમાંથી ઘણા ભાવો નીકળી શકે અને જ્યારે જ્યારે તે વાકયો વંચાય ત્યારે ત્યારે અભિનવ આનંદ આપ્યા કરે. આવા રહસ્યાત્મક લેખ ભાષામાં લખનાર બહુ ઓછા વિદ્વાનો જોવામાં આવે છે તેથી એક લેખક તરીકે એમની બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની ગણના થાય છે. સ્તવનોમાં આડા અવળા અહીં તહીં તપાસતાં અનેક વાકયો વાંચતાં તેમાંનો વિશિષ્ટ ભાવ કેવો ગુહ્ય છે તે પર અનેક વિચારો આવશે. દાખલા તરીકે જુઓ

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનદઘન પદ રેહ. (૧-૬)
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ (૩-૧)
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. (૪-૧)
આતમ અર્પણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટળે મતિ દોષ. (૫-૬)
પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઇ
જગસૂત્ર સરિખો (૧૪-૬)
ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ. (૧૫-૨)

આપણો આતમભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે. (૧૬-૧૧)
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, (૧૭-૮)
પરમારથ પંથ જે લહે, તે રંજે એક તંત રે, (૧૮-૬)

વિગેરે વિગેરે અનેક વિચારો સૂત્ર જેવાં છે અને તે પ્રત્યેક વિચારોને આપણે વધારે વિસ્તારથી તપાસવા ઇચ્છીએ તો પ્રત્યેકપર જૂદો ગ્રંથ લખી શકાય તેમ છે. આ તો થોડાં વાક્યો નમુનારૂપે બતાવ્યાં છે, પરંતુ આપણે તેવી રીતે આવાં બીજાં અનેક વાક્યોને બતાવી શકીએ. એવાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો પદમાંથી પણ જોઇએ.

છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમા પદની શરૂઆતમાં સાખીઓ આપી છે તે આનું ખાસ દૃષ્ટાંત છે (જુઓ પૃ. ૪૧-૬૮ અને ૮૨).

મમતા સંગ સો પાય અજાગલ, થનતેં દૂધ દુહાવે. (૮-૧)
ઔર ન હિતુ સમતાસી (૯-૩)
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે (૪૨-૧)
મીઠડો લાગે કંતડો, ને ખાટો લાગે લોક. (૪૦-૧)
શાશ્વત ભાવ વિચારતે પ્યારે, ખેલો અનાદિ અનંત. (૨૨-૫)
અનુભવ રસમેં રોગ ન સોગા, લોકવાદ સબ મેટા;
કેવલ અચલ અનાદિ અબાધિત, શિવ શંકરકા ભેટા. (૨૩-૩)
લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજાદા છોરી;
લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી (૩૮-૨)
ઔર લરાઈ લરે સો ઔરા, સૂર પછારે ભાઉ અરીરી. (૪૬-૩)

આવા આવા અનેક પ્રસંગો છે જે વખતે આનંદઘનજીએ પોતાના સૂત્ર જેવા વિચારો બતાવીને આપણને અનેક વિચારો કરવાનું સાધન આપ્યું છે. એ પદપર જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરતો હતો ત્યારે નવીન રહસ્યની સ્ફુરણા થતી હતી. વિચારમાં આવ્યું તેટલું લખી શકાયું નથી અને હજુ તેપર વધારે વિચારણા થશે તેમ વધારે વધારે સત્યો સમજાશે. ગૂઢ ભાવાર્થવાળા સગર્ભ લેખકની આ ખાસ વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રત્યેક ટાંચણમાં કેટલું રહસ્ય છે તે અત્ર લખવા જઈએ તો ઉપોદ્ઘાતજ એક ગ્રંથથી મોટો થઇ પડે. તે તે સ્થળો વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેની અંદર ગર્ભમાં રહેલ ગૂઢ આશયોમાંથી કેટલાક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે અને તે આશયથીજ

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે. એક મહાશયનુ કહેવું એમ હતું કે આવા ગૂઢ અર્થવાળાં પદોપર વિવેચન કરવાથી તેનુ રહસ્ય સંકુચિત થઈ જાય છે, માટે તેના શબ્દાર્થ લખી વિવેચન માટે દરેકને તેમના શક્તિ અને અધિકારપર છોડી દેવા આ વિચાર સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી. આવા રહસ્યભૂત ગ્રંથોમાં ખાસ ગૂઢતા છે, એના અંતરમાં સ્પષ્ટ આશયો છે અને એના પ્રત્યેક વચનના ગર્ભમાં સાર રહસ્ય રહેલ છે એમ જ્યાંસુધી સ્પષ્ટ બતાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મધ્યમ પ્રવાહના પ્રાણીઓ તે ગ્રંથોને વાંચવા વિચારવાની તસ્દી પણ ન લે અને વિચાર કરી શકે તેવા હોય તેમને પણ બહુ મહેનત પડે-આ બન્ને વર્ગને આવા વિવેચનથી ખાસ લાભ થવાના કારણો મને સ્પષ્ટ લાગવાથી વિશેષ વિચાર કરવાની પ્રેરણા-સૂચના સાથે આત્મસ્ફુરણા સ્વપર ઉપકાર માટે યોગ્ય અંકુશ તળે રહી બહાર પાડવી એ વાસ્તવિક ધારવામાં આવ્યું છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેટલી હદ સુધી આત્મવિચારણામાં ઉતરી ગયા હોય તેઓના વિચારો કદાચ તેઓ આ પુસ્તક વાંચે તોપણ સકુચિત કે મર્યાદિત થઈ જાય એમ ધારવું તે તેઓની શક્તિની ઓછી કિંમત અંકાવે છે અને તેમ કરવાનો આપણને હક નથી; પરંતુ તેની સાથે ઘણા જીવોને વિચાર કરવા યોગ્ય પ્રબળ સાધનને આવા ક્ષુલ્લક કારણથી અટકાવી દેવું એ એક નિયમ તરીકે મને ઠીક લાગતું નથી. અહીં જરા અવાંતર અંગિત વાતપર ઉતરી જવાનું થયું. આ પ્રાણીની એવી ટેવ પડી છે કે જ્યારે ત્યારે તે પોતાનો બચાવ કરવા એકદમ તૈયાર થઈ જાય છે. આ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે અને તે દૂર કરવા અથવા તેનાપર વિજય મેળવવાના પ્રસંગો અને તેને પૃથક્કરણ કરી સમજવાની શક્તિ પણ આવા મહાત્માના ગ્રંથના વાંચન મનનથી જ થાય તેમ લાગે છે. આનંદઘનજી મહારાજનું જ્ઞાનસામર્થ્ય અને ખાસ કરીને રહસ્ય સમજાવવામાં રહેલ અસાધારણ શક્તિપર આપણે વિચાર કરતા હતા. એ બાબતમાં ઘણા સાધારણ લેખકો કરતા તેઓ બહુ આગળ વધી જાય છે એ બાબતમાં બે મત પડે તેમ લાગતું નથી. તેઓના લગભગ દરેક વાક્યની રચના સૂત્ર જેવી છે, તેમાંથી બહુ રહસ્ય નીકળે

તેવું છે અને વધારે વિચાર કરતાં તેમાંથી વધારે વધારે રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

લેખક-કવિઃ આનંદઘનજી મહારાજનાં સ્તવનો અને પદો વાંચતાં બીજી એક વાત જણાઈ આવે છે તે તેઓએ બતાવેલા વિચારોની સ્પષ્ટતા છે. તેઓ પ્રખર ભાષામાં અને સ્પષ્ટ રીતે વિચારો બતાવી શક્યા છે અને જો કે તેઓનો આશય ઊંડો હોય છે તોપણ દરેક વાંચનાર તેઓના વિચારોમાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઇ કાંઈ સાર સમજી શકે છે. તેઓની ભાષા સ્પષ્ટ, તેઓનું વિષયગ્રાહિત્વ મજબૂત અને પદલાલિત્ય અને અર્થ સુંદર તથા હૃદયને અને મગજને એક સરખી રીતે અસર કરનાર છે. તેઓએ કવિ તરીકે મોટાં મોટાં વર્ણનો આપ્યાં નથી, છતાં સુમતિ અને શુદ્ધચેતના જેવાં પાત્રોને બોલતા કરી મોહ રાજાની સાથે લડાઇ વિગેરેનાં જે વર્ણનો આપ્યાં છે તે ખાસ કવિ તરીકે તેઓની શોભા વધારનારાં થઈ પડ્યાં છે. આનંદઘનજીની એક કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા એવા પ્રકારની છે કે જેની સરખામણી કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું છે, કારણ કે જ્યાંસુધી તેમના જેવા વિકસ્વર થયેલ આત્મજ્ઞાની એવા વિષયોપર વિચારો બતાવે તેની સાથે તેમની સરખામણી ન થાય ત્યાંસુધી તેઓના સબંધમાં ખરો અભિપ્રાય આવી શકે નહિ. લડાઇ કે શૃંગારના કવિઓ સાથે તેમની સરખામણી કરવી એ બહુ રીતે અયોગ્ય છે, છતાં સામાન્ય રીતે પણ તેઓનાં સ્તવનો અને પદોમાં યોગ્ય વર્ણન સારી રીતે આવે છે અને તેઓનો વિષય યોગ અને અધ્યાત્મનો છે એટલું ધ્યાનમાં રહે તો લોકપ્રસિદ્ધ કવિને પણ જેબ આપે એવી તેની રચના છે. વૈરાગ્યના વિષયમાં જે જે કવિઓએ આવાં પદો બનાવ્યાં છે તેમાં તેઓ બહુ આગળ પડતું સ્થાન લે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એક લેખક અને કવિ તરીકે તેઓ ઘણા ફતેહમંદ થયા છે; એનું કારણ સ્પષ્ટ શૈલી અને સીધો ઉપદેશ અને તે પણ ખાસ કરીને હૃદયના ઊંડા ભાગમાં ઉતરી જાય તેવા માર્મિક શબ્દોમાં કૌશલ્ય સાથે વિષયને દર્શાવવાની તેઓની ખાસ રીતિનું પરિણામ છે. એક લેખક કોઈ ન સમજે તેવી ભાષામાં વિચારો બતાવે તો તે નકામા છે

તેમ જ તદ્દન સાદા વિચારો ગદ્યને બદલે પદ્યમાં મૂકે તો તેની કવિ તરીકે ગણના થતી નથી. આ બન્ને બાબતમાં આનંદઘનજી બહુ આગળ વધી જાય છે તે તેઓનાં સ્તવનો તથા પદો વાંચવાથી જણાશે. સ્તવનો એટલાં અસરકારક છે અને પદો એટલાં માર્મિક છે કે એના રહસ્યપર વિચાર કર્યા પછી એ ભૂલી શકાય તેવાં નથી, એક વખત એનુ રહસ્ય સમજ્યા પછી કાનમાં અને મગજમાં તેનુ ગાન ચાલે છે અને શાંત અવસ્થામાં તે વિચારવાથી એક એવા પ્રકારનો આનંદ આપે છે કે તેનો અનુભવ સામાન્ય રીતે થવો તદ્દન અસંભવિત છે. પદોનો તેમનો વિષય અતિ કઠિન છે અને તેથી તેના અધિકારીઓ સર્વ થઈ શકતા નથી તેથી કદાચ સામાન્ય વૈરાગ્યના વિષયવાળાં પદો અથવા તેથી પણ વિશેષ શૃંગારના વિષયવાળાં કવનો જેટલાં એ પદો પ્રચલિત અથવા લોકપ્રિય ન થાય તો તેમાં કવિ તરીકેની તેમની ગણના ઓછી થતી નથી, પરંતુ પરીક્ષા કરનારના અધિકાર અથવા ઉન્નતિક્રમમાં રહેલી પ્રગતિની તે નોંધ બતાવે છે. શબ્દોની ઘટના અતિ સુંદર છે, યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય પ્રસંગોપર યથાર્થ રીતે મૂકાયા છે અને તે ભાવગર્ભિત હોવા સાથે ખાસ છાપ પાડનાર હોય તેવા જ આવી ગયા છે, કારણ કે કવિઓ બહુધા હૃદયમાંથી ગાન કરે છે ત્યારે શબ્દો કોષમાંથી શોધી શોધીને લખતા નથી, પણ હૃદયનું ગાન તેમને એવા યોગ્ય શબ્દોમાં જ નિદર્શન કરાવે છે. આથી તેઓની કવિ તરીકે બહુ ઊંચી ખ્યાતિ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને તેને વિશુદ્ધ કરવાના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં પદ્યરત્નો અને સ્તુતિગર્ભિત સ્તવનો લગભગ રહસ્યજ્ઞાનના ભંડાર છે, યોગમાર્ગનાં પગથીઆં છે, સત્ય આદરણીય માર્ગના દર્શક છે અને વિશિષ્ટ પથના પ્રરૂપક, પ્રદર્શક અને પ્રયોજક છે.

આનંદઘનજીના વ્યવહારૂ વિચારો: નવમા સુવિધિનાથના સ્તવનમાં દિનચર્યા બતાવતાં મૂર્ત્તિપૂજાને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ઘણા વ્યવહારૂ છે. અંગ અને અગ્ર પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવી, છેવટે ભાવપૂજાને દુર્ભાગ્ય અને દુર્ગતિનો છેદ કરનાર કહે છે અને ચતુર્થ પ્રતિપત્તિ પૂજા તેના ખાસ અધિકારીઓ માટે યોગની પરિસિમા બતાવે છે. આ વ્યવહારૂ વિચારો કેટલા ઉપયોગી છે તે ખાસ

કરીને આનંદઘનજીની યોગ્ય સમજણ વગરની ટીકા કરનારે સમજવા યોગ્ય છે. આવા જ ઉપયોગી વિચારો 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું' એ એક વચનમાં સમાવી દીધા છે. પદોમાં પણ અવારનવાર બહુ વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી વિચારો બતાવ્યા છે. બીજા પદમાં ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સામાન્ય રીતે બહુ ઉપયોગી વાત કરી છે અને તેવી જ રીતે ત્રીજા પદમાં 'સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભ તણી વેદના વિસરીરી' આવી આવી વાતો કરી છે: ચોપાટની રમત સાથે ચતુર્ગતિના ગમનાગમનની વાતો બારમા પદમાં કરી; છોકરાને મારવા સંબંધમાં આત્મિક વાતો સત્તરમા પદમાં કરી; રીસાયલી સ્ત્રીને સમજાવવાના બહાના તળે શુદ્ધચેતનાની વાતો અઢારમા પદમાં કરી, વિરહી નાર જેવી સ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોમાં સોળમા અને બત્રીશમા તથા છત્રીશમા પદમાં વાતો કરી અને એવી રીતે સામાન્ય પ્રસંગોને એવી સારી રીતે દીપાવ્યા છે કે તે વાંચતાં આનંદ આવે, વિચારતા બોધ થાય અને રહસ્ય સમજતાં તદનુસાર ઉપદેશને અનુસરવા સ્વાભાવિક વૃત્તિ થાય અને પરિણામે ચેતનની સાધ્ય તરફ જરૂર પ્રગતિ થાય.

આનંદઘનજીનો યોગ: આનંદઘનજીએ યોગના સંબંધમાં એટલી બધી વાતો કરી નાખી છે કે એ સબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરતાં પૃષ્ઠો ભરાઈ જાય. લગભગ દરેક પદમાં યોગની વાત એક અથવા બીજા આકારમાં કરી છે તેપર તે તે સ્થાને વિવેચન મળી આવશે. યોગની કેવી વાતો કરી છે તેનાં આપણે બહુ થોડાં ઉદાહરણો અહીં તપાસીએ. આઠમા સ્તવનમાં પ્રભુનાં દર્શન કોઈ ગતિમાં થયાં નહિ એમ બતાવી છેવટે ઉમેરે છે કે:-

એમ અનેક થલ જાણિયે, સખિ દરિસણ વિણ જિનદેવ; સખિ.
આગમથી મત જાણિયે, સખિ કીજે નિરમલ સેવ સખિ. ૫
નિરમલ સાધુ ભગતિ લહી, સખિ યોગ અવંચક હોય; સખિ.
કિરિયા અવંચક તિમ સહિ, સખિ ફલ અવંચક જોય. સખિ. ૬

અહીં યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકની વાત કહી તે યોગનો ખાસ વિષય છે એનાપર 'યોગ'ના ખાસ વિષયમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જણાશે કે આવા પરમાત્માનો

યોગ થવો તે યોગાવચકત્વ કહેવાય છે. એ ત્રણે અવંચક યોગ કઈ કઈ ભૂમિકાપર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સદરહુ વિષયમાં સારી રીતે ચર્ચાયલું જોવામાં આવશે. એ યોગના ખાસ વિષયને અહીં બહુ થોડા શબ્દોમાં સારી રીતે ખીલવ્યો છે તે આનંદઘનજીનું જ્ઞાનરહસ્ય બતાવવાનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. આ વિષયપર વિશેષ વિવેચન 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથમાં જોવામાં આવશે. સુમતિનાથના સ્તવનમાં બહિરાત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવપર યોગ-વિચારણા બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે. એનું રહસ્ય છેવટે બતાવતા કહે છે કેઃ—

> બહિરાતમ તજી અંતરઆતમા, રૂપ થઇ થીર ભાવ; સુગ્યાની.
> પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ સુગ્યાની પ.
> આતમ અરપણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટલે મતિ દોષ; સુગ્યાની.
> પરમ પદારથ સંપતિ સંપજે, આનંદઘન રસ પોષ સુગ્યાની. ૬

આ બહિરાત્મભાવ તજીને અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવા સાથે આત્માનો પરમાત્મભાવ વિચારવો એ આત્મસમર્પણનો ઉપાય છે અને તેથી જ પરંપરાએ સર્વ બાહ્ય બંધનથી મુક્ત થઈ આત્મા પ્રગતિ કરીને છેવટે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આ 'ત્રિવિધ સકલ તનુધરગત આત્મા'નું સ્વરૂપ અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, યોગના ગ્રંથોમાં તેપર મોટા ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે અને પદની વિચારણામાં પણ તેપર વારંવાર વિવેચન થયું છે તેપર ધ્યાન ખેંચી આનદઘનજીએ એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દામ રીતે બતાવ્યો છે તેનુ નિદર્શન અત્ર કરવામાં આવ્યું. આવીજ રીતે શાંતિનાથના સ્તવનમા શાંતિનું સ્વરૂપ જે આશ્ચર્યકારક રીતે ચિતર્યું છે તે લગભગ આગમના સાર જેવું છે. એ યોગનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિષય છે અને તેમાં 'અહો અહો હું મુઝને કહું, નમો મુઝ નમો મુઝ રે; અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહની ભેટ થઈ તુંજ રે. શાતિ જિન એક મુજ વિનતિ' એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં વિષય તેની ઉત્કૃષ્ટ હદપર–વિશિષ્ટ પ્રદેશની પરાકાષ્ટાપર આવી જાય છે. અહીં યોગના વિષયને એવી સુંદર શૈલીથી અને હૃદયને શાંત કરી નાખે એવા ભાવાત્મક વાક્યોથી દર્શાવ્યો છે કે આનંદઘનજીના યોગજ્ઞાન

માટે અતિ આનંદ થયા વગર રહે નહિ. આથી પણ વિશેષ આનંદદાયક રીતે 'મનડું કીમહી ન બાજે હો કુંથુ જિન' એ સત્તરમાં સ્તવનમાં યોગના મધ્યબિંદુ જેવા કેંદ્રસ્થ ચિત્તદમનના વિષયને ચર્ચ્યો છે. ચિત્તદમનને અંગે તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કેઃ-

> મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
> બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે.
> હો કુંથુ જિન. ૭
>
> મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી;
> એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી.
> હો કુંથુ જિન. ૮
>
> મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યું, તે આગમથી મતિ આણું;
> આનંદઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચું કરી જાણું
> હો કુંથુ જિન ૯

અહીં અનેક વાતો કરી દીધી છે. મન વશ આવી ગયું છે એમ કહેનારની આત્મવંચના અથવા પરવંચના, મન વશ કરવાની અતિ આવશ્યકતા અને તેનું મહત્ત્વ અને પરમાત્માને માર્ગે ચાલવાથી તેમાં થતો યોગ એ દરેક વાત બહુ યુક્તિસર પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવી છે. આવી રીતે બરાબર વિચારીએ તો સ્તવનોમાં યોગની વાત અનેક જગોપર બહુ સુંદર રીતે, યોગ્ય રીતે અને અસરકારક રીતે કહી છે. પદોમાંના ઘણાંખરા યોગજ્ઞાનથી ભરેલાં છે અને દરેક પ્રસગે યથાજ્ઞાત વિવેચન તેપર કર્યું છે. બહુ મુદ્દાનાં બે ચાર પદોપર અહીં નિદર્શન કરી યોગનો વિષય કેવો સુંદર રીતે તેઓશ્રીએ ઝળકાવ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીએ.

છઠ્ઠા પદમાં ઈડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા નાડીપર વિચાર બતાવ્યા, સાથે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિરૂપ યોગનાં આઠે અંગોપર ધ્યાન ખેચ્યું, યમને અંગે મૂળ ઉત્તર ગુણોની રચના બતાવી, મુદ્રા અને આસનનો ઉપયોગ બતાવી રેચક, પૂરક અને કુંભક નાડીના પ્રયોગો અને સાથે મન અને ઈંદ્રિયનો સંયોગ સમજાવી તેનાપર વિજય મેળવવાની જરૂરીઆત બતાવી છેવટે બતાવ્યું કેઃ-

થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપો આપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી.
માહારો બાલુડો સંન્યાસી.

આવા એક નાના પદમાં કેટલી જાતની વાતો કરી છે અને યોગના અતિ મહત્વના કેટલા વિષયો ચર્ચી નાખ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગનાં એક તે પદમાં બતાવેલાં નામોપર સંપૂર્ણ વિવેચન કરવું હોય તો એક આખું મોટું પુસ્તક ભરાય. સાતમા પદમાં તનમઠત્યાગને અંગે જે આત્મજાગૃતિ બતાવી છે, તે બહુ અસરકારક છે. એમાં કેટલીક વાત તો એવી અદ્ભુત રીતે બતાવી છે કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તે પદનો ભાવ સ્પષ્ટ ખીલવી શકવો મુશ્કેલ જણાયો છે. એ પદને અંતે યોગીરાજ જણાવે છે કેઃ—

શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમેં સૂછમ બારી;
આપ અભ્યાસ લખે કોઈ વિરલા, નિરખે ધ્રૂકી તારી ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજપાજાપ જગાવે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરંજન પાવે ૪
અવધૂ ક્યા સોવે તનમઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમેં

આવી જ રીતે પદરમા પદમાં 'મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર', સત્તરમા પદમાં છોરાને મારવાના સંબંધમાં અને એકવીશમા પદમાં પ્રભુના અગમ અગોચર રૂપના સંબધમાં યોગની બહુ બહુ વાતો કરી છે. અન્યની આશા નહિ કરવા માટે અઠ્ઠાવીશમા પદમાં યોગના અતિ અગત્યના વિષયપર ઉપદેશ આપતાં તેઓ જણાવે છે કેઃ—

મનસા 'પ્યાલા' પ્રેમ 'મસાલા', બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાલી;
તનભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચિન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનંદઘન ચેતન વ્હે ખેલે, દેખે લોક તમાસા. ૪
આશા ઓરનકી ક્યા કીજે.

અહીં યોગની વાતો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પણ યોગને ઘટે તેવી મજબૂત ભાષામાં કરી છે. (પૃ. ૨૫૧). તેની પછીના પદમાં

નામ નહિ રાખવાને અંગે યોગનું અદ્ભુત રહસ્ય બતાવ્યું છે અને નેતિ નેતિ જેવી ઉક્તિઓ બતાવી છેવટે કહ્યું છે કેઃ-

> ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નાહિ;
> આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલિ જાહિ
> અવધૂ નામ હમારા રાખે. ૫.

સાડત્રીશમા પદમાં 'યોગ સિંહાસન' પર બેઠેલા ચેતનની આખી વાત સુંદર રીતે કરી છે. એમાં લંગોટી, ધુણી, ગુરૂના ચેલા વિગેરે સર્વ વાત યોગની કરી છે. આખા પદમાં યોગને અંગે એટલી વાતો કરી છે કે તે પદનું વિવેચન જોવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. એમાં પદસ્થ ધ્યાન અને પરમાત્મતત્ત્વચિંતવન તેની ઉત્કૃષ્ટ હદે બતાવવામાં આવ્યાં છે. આવી રીતે લગભગ દરેકે દરેક પદમાં અથવા સમુચ્ચયે કહીએ તો દરેક પદમાં યોગની વાત તેના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં જૂદે જૂદે રૂપે બતાવી છે અને આવા પદના વિષયને સમજવા માટે યોગજ્ઞાન જૈનદૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનું છે તે જાણવાની જરૂર હોવાથી આ વિષયના ઉપોદ્ઘાત જેવો એક વિષય મે જૂદો લખ્યો હતો જે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો એ વિષયને આ ગ્રંથ સાથે છપાવવાનો હતો પણ પુસ્તકનું કદ મોટું થઈ જવાથી તેને જૂદો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. યોગજ્ઞાનને આનંદઘનજીએ બહુ ઉત્તમ રીતે ખીલવ્યું છે, બતાવ્યું છે અને એનો અનુભવ કરવા વારંવાર સૂચના કરી છે. આનંદઘનજીને જૈનયોગમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે, તેઓનાં પદો અને સ્તવનો વાંચતાં અને તેઓનું વર્તન વિચારતાં યોગની પંચમ ભૂમિકાથી તેઓશ્રી આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે. બાકી તેઓનું યોગમાં સ્થાન કયું હોવું જોઈએ તેનો નિર્ણય વાંચનારે આ સર્વ હકીકત અને 'યોગ' વિષયની વિચારણાથી કરી લેવો.

યોગાનુભવઃ યોગના વિષયને અંગે અનુભવની ખાસ જરૂર છે અને તેને માટે આનંદઘનજીએ બહુ પ્રસંગે વિચારો બતાવ્યા છે, તેને પણ આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઇએ. અનુભવ શબ્દનો ભાવ વિચારતાં જણાશે કે વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધને અનુસરતી તેપર હેય જ્ઞેય ઉપાદેયપણાવાળી વિચારણાનો મુખ્યત્વે કરીને તેમાં

સમાવેશ થાય છે. અનેક સ્થાને અનુભવની જરૂરીઆત જૂદી જૂદી રીતે બતાવવામાં આવી છે. આ નિજ સ્વરૂપજ્ઞાનનો મહિમા દરેક યોગગ્રંથકારે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે અને આનંદઘનજીએ તો એના સંબંધમાં અનેક રીતે વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયા ગમે તેટલી કરવામાં આવે પણ તેમાં જ્યાંસુધી આત્મદર્શન–સમ્યકત્વ કલ્યાણપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાયુક્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી આત્મગુણની વૃદ્ધિ ન થવાથી સર્વ નકામું છે એ વાત તો અનેક પ્રસંગે જણાઈ આવે તેવી છે, તેથી આગળ વધતાં અનુભવની બહુ જરૂરીઆત છે. અનુભવ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, અશુદ્ધ લિપ્ત આત્માને સાધ્ય સમીપ કરાવે છે અને પરભાવની બરાબર ઓળખાણ પાડી આપી વિવેકને એટલી સુંદર રીતે પુષ્ટિ આપે છે કે તેથી છેવટે વિવેકમયી દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતના ચોથા પદમાં જ અનુભવપર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

> સુહાગણ! જાગી અનુભવ પ્રીત.
> નિન્દ અનાદિ અગ્યાંનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા. ૧
> ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ,
> આપ પરાઈ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનુપ. સુહા. ૨
> કહા દિખાવુ ઔરકું, કહાં સમજાઉં ભોર;
> તીર અચુક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર સુહા ૩
> નાદવિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન તૃણ મૃગ લોય;
> આનંદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય. સુહા. ૪

અનુભવની વાત એવી છે કે એને આનંદઘનજી પણ 'અકથ' કહે છે. જેઓ એના પ્રેમમાં પડ્યા હોય તે જ ખરેખરી રીતે તેનું સ્વરૂપ સમજે તેમ છે. નુરજહાનના પ્રેમમાં પડેલ જહાંગીર–સલીમ જેમ તેને જ સર્વત્ર દેખે છે તેમ નાદ–યોગાનુભવના પ્રેમમાં પડેલ પ્રાણીને તેનું તીર વાગે છે ત્યારે તે તેનાથી હત પ્રહત થઈ જાય છે. આવા અનુભવના વિષયપર બહુ પ્રકારના વિચારો બતાવ્યા છે. શુદ્ધચેતના અને સુમતિ ચેતનને સમજાવવા જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનુભવની પાસે વાતો કરે છે, અનુભવને સમજાવે છે અને અનુભવની મદદથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે. અનુભવને તેથી કોઈ જગોપર દલાલનું ઉપનામ આપવામા આવે છે. અનુભવના વિષય

ઉપર આઠમા પદમાં વિચાર બતાવ્યા છે ત્યાં ચેતનજીને જાગ્રત કરવાનું કામ તેને જ સોપ્યું છે, અનુભવની રીતિ પ્રાપ્ત થયા પછી ચેતનજી મોહરાજાના લશ્કર સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરે છે તે અગિયારમા પદમાં બતાવ્યું છે, માયા મમતા માટે ફરિયાદ કરી તેઓનું સ્વરૂપ ચેતનજીને સમજાવવા તેરમા પદમાં અનુભવ મારફત વિચાર ચલાવે છે અને એ જ સ્વરૂપ તે પછીના ચૌદમા પદમાં સ્પષ્ટ કરી તૃષ્ણાની સોબત મૂકાવવા અનુભવ પાસે જ વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે. આનંદઘનની અલક્ષ્ય જ્યોતિના વિશાળ વિષયમાં અનુભવને પ્રાધાન્ય સ્થાન ત્રેવીશમા પદમાં આપવામાં આવ્યું છે અને અઠાવીશમા પદમાં આશા ઓરનકી ન કરવાના પરિણામમાં અનુભવલાલી જાગ્રત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મિલાપીનો મેળાપ કરાવી આપવા તેત્રીશમા પદમાં અનુભવને જ ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે અને આ વિભાગના છેલ્લા પચાસમા પદમાં પણ શુદ્ધચેતના અનુભવની સાથે મન મૂકીને પતિને મનાવવાના માર્ગપર વિચારણા કરે છે. આવી રીતે આનંદઘનજીના યોગમાં અનુભવને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ ઘણી અગત્યની બાબત હોવાથી અને પદનો અર્થ-ભાવ સમજવામાં તે ખાસ ચાવી હોવાથી અહીં તેપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે મહાત્માએ અનુભવ જેવા વિષયને આવા અનેક આકારમાં ચિત્ર્યો હશે તેની આત્મદશા કેવી સુંદર હશે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એવા મહા પુરૂષો જગતની જાળથી દૂર રહી, આત્મસ્વરૂપવિચારણામાં સ્થિર રહી આત્મોન્નતિ કર્યો જાય છે. તેઓને દુનિયા 'ભંગડભૂત' કે એવાં ઉપનામ આપે તેની તેમને દરકાર હોતી નથી અને પોતામાં જેટલો વધારો થયો ન હોય તેવો વિશિષ્ટ આત્મભાવ પોતામાં છે એવો દેખાવ પણ તેઓ કદિ કરતા નથી. દુનિયા એને ગાંડા ગણે તો એમાં નવાઈ નથી અને દુનિયા પોતાને માટે શું કહે છે તે જાણવાની અથવા જાણીને તેપર તુલના કરવાની આવી દશાવાળા પ્રાણીને અહંકારબુદ્ધિથી તો કદિ અપેક્ષા હોતી જ નથી અને કદાચ તેઓના અભિપ્રાયપર વિચાર થાય તો તેને દુનિયા માટે દયા આવે છે, તેના મદમસ્તપણા ઉપર ત્રાસ આવે છે અને તેની પતિત સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં બનતું કરવા દયાભાવથી વિચારણા થાય છે. બાકી—

'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી;
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી.
અને છેવટ આનન્દઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચું કરી માનું.

એ વાક્યના ગર્ભમાં હજી આટલી વિશિષ્ટ યોગ્યતાએ પહોંચ્યા છતાં પોતાનું મન સ્થિર થયું નથી અને તે કરવા પ્રભુ પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ છે એવી કબુલાત જેને દુનિયાની દરકાર ન હોય તેઓ જ કરે છે. એની સાથે કેટલાક સાધારણ કવિતા લખનારની વાતો સરખાવવા યત્ન કરે અથવા એક બે ચાલુ વિચારો બતાવનાર પદ કે કવિતાને અતિ વિશાળ ઉચ્ચ આત્મ ગુણ બતાવનાર યોગના વિષય સાથે સરખાવી તેની સાથે બીજાને બેસાડવા ધારે તો આવા મહાત્મા પુરૂષોનું અપમાન કરવા જેવું છે. આનંદઘનજીની ત્યાગ વૈરાગ્યની અપૂર્વ દશાની વાતો કરવાનો પણ અધિકાર બહુ લાંબે કાળે ઘણી વિચારણા પછી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે એ વાત સાધારણ રીતે હૃદયમાંથી ખસવી ન જોઈએ.

આનંદઘનનો આગમબોધ અને સ્વરૂપજ્ઞાનઃ એમનાં સ્તવનો વિચારતાં આનંદઘનનું જ્ઞાન ઘણું ઊંચા પ્રકારનું હોવું જોઇએ એમ આપણે ઉપર પણ જોઈ ગયા છીએ. શીતળનાથના સ્તવનમાં બતાવેલી ત્રીભંગીઓ આ વાત ખાસ બતાવે છે, મુનિસુવ્રત સ્વામીના સ્તવનમાં આત્મતત્ત્વ બતાવતાં તર્કનાં કૃતનાશાદિ દૂષણો સારી રીતે ચર્ચી ન્યાયનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે, એકવીશમા સ્તવનમાં ષડ્-દર્શનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે બતાવી ઉત્તમાંગપર વિચારણા કરવાને પ્રસંગે સ્યાત્કારાંકિત નયસમૂહને શુદ્ધ દર્શન બતાવી તેથી શૂન્ય નયોને નિરૂપયોગી સમજાવી છએ દર્શનોનું જ્ઞાન ઘણી સારી રીતે તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે, દ્રવ્યગુણપર્યાય અને નયનું જ્ઞાન અઢારમા સ્તવનમાં અને પાંચમા પદમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવી આપ્યું છે અને ખાસ કરીને પાચમા પદમાં એવા વિસ્તૃત વિષયોને નટનાગરની બાજીને અંગે એટલી સારી રીતે અને ટુંકામા બતાવી આપ્યા છે કે એ વાંચવાથી એનાપર અનેક વિચાર થાય અને આનંદઘનજીના જ્ઞાન-સામર્થ્ય માટે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ખ્યાલ થાય. લગભગ દરેક સ્તવનમાં અને દરેક ગાથામાં એવી વાતો બતાવી છે કે તેનાથી આગમનો અતિ સુંદર અવબોધ આનંદઘનજીને હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય પદની અંદર

પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આ બાબતપર જૂદો ઉલ્લેખ લખવાની જરૂર જણાતી નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતાં લગભગ દરેક સ્તવનપર અને ઘણાં પદોપર વિવેચન કરવું પડે તેમ છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય તેમ છે કે આનંદઘનજીનું જ્ઞાનસામર્થ્ય મજબૂત હોવા સાથે તેઓનો આગમબોધ બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો. ચોવીશીનું કોંઇ પણ સ્તવન ઉઘાડી મનન કરવાથી આ બાબત ગ્રાહ્યમાં આવશે.

કબીર અને આનંદઘન: આનંદઘનજીનાં પદોના સંબંધમાં એવું ઘણી વખત સાંભળ્યું છે કે તેઓનાં પદો કબીરનાં પદો સાથે મળતાં છે અને કોઈ કોઈ કબીરનાં પદો આનંદઘનજીના નામ ઉપર માણસોએ ફેરવી નાખ્યાં છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે પછવાડેની આ હકીકતમાં સચ્ચાઈ હોવાનો હજુ સુધી મને એક પણ પૂરાવો મળ્યો નથી (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૮૧-૮૨). હવે કબીરના સબંધમાં આપણે સહજ વિચાર કરીએ અને તેના કોઇ કોઇ પદોની સરખામણી આનંદઘનજીનાં પદો સાથે કરી આ જરા રસાળ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરીએ. કબીરના દુહા તેમજ પદો વાંચતાં તે સર્વ મત મતાંતરોમાંથી સત્ય શોધી કાઢી તેને અનુસરવાનો ઉપદેશ આવે છે એમ જણાઈ આવે છે. પરમતસહિષ્ણુતાના સંબંધમાં આનંદઘનજીના વિચારો ઘણા ઉદાર હતા એ આપણે આ ઉપોદ્ઘાતમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ. કબીરનાં પદો વૈરાગ્યના વિષયને પોષનારાં અને મનુષ્યની વ્યવહારૂ વૃત્તિને અસર કરનારાં છે જ્યારે આનંદઘનજીનાં પદોમાં વૈરાગ્ય ઉંડાણમાં રહે છે જ્યારે યોગના વિષયને તેઓ વધારે પોષે છે અને આત્માની અંદર રહેલા ગુપ્ત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવવા માટે તેઓ મોટો પ્રયાસ કરતા હોય એમ જણાઈ આવે છે. કબીરનાં ઘણાંખરાં પદોમાં વ્યવહારોપયોગી શિક્ષા આપવામાં આવેલી હોય છે ત્યારે આનંદઘનજી તેથી ઘણા આગળ વધી ગયેલા હોય તેવા ઉચ્ચ કોટિના વિષયો હાથમાં લે છે અને જાણે તેના અધિકારી સામાન્ય જનપ્રવાહથી જરા આગળ વધીને તેમને સાંભળવા તૈયાર થયેલા હોય એમ ધારીને ચાલે છે. આનંદઘનજીનાં પદોમાં યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર છે અને તેને અનેક રીતે ચર્ચી આ અતિ અટપટા વિષયને તેઓએ બહુ સુંદર રીતે ન્યાય આપ્યો છે ત્યારે કબીરનાં પદો ચાલુ ઉપદેશ આપનાર

છે. આનંદઘનજીનાં પદો વિશિષ્ટ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં છે ત્યારે કબીરનાં પદો પ્રાકૃત પ્રવાહના માણસોને ઉદ્દેશીને તેનાપર હિત કરવાની બુદ્ધિથી લખાયલાં છે. ભાષાશૈલી બન્નેની વિચારવામાં આવશે તો બન્નેએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાની ભાષાનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ભાષામાં એવું સત્ત્વ રહેલું છે કે તે સમજ્યા પછી બહુ આનંદ આવે. આનદઘનજીનાં કોઈ કોઈ પદોમાં ગુજરાતી ભાષાની અસર જોવામાં આવે છે તે કબીરનાં પદોમાં બીલકુલ જણાતી નથી. કબીરનો માર્ગ હિંદુ મુસલમાન સર્વ ધર્મને એક કરી નાખવાનો હતો, આનદઘનજી એવા વિચારો બતાવે છે કે જેને પરિણામે ધર્મના ઉપર ઉપરના તફાવતોને લઈ અરસ્પરસ દ્વેષ રાખવો યુક્ત નથી અને વસ્તુત· તેમાં કાંઈ સાર નથી એમ જણાય અને સમદર્શિતા થતાં છેવટે શુદ્ધ અવબોધ વિચારણાને પરિણામે થાય. આ તેઓનું લક્ષ્ય બિન્દુ છે. આપણે કબીરના પદો કેવા પ્રકારનાં છે તે વિચારવા માટે તેની જરા પર્યાલોચના કરીએ. સ્થળસંકોચથી વધારે પદોનાં ટાંચણુ થઈ શકશે નહિ પણ તેના નમુના અત્ર જરા બતાવીએ.

કૈસા જોગ કમાયા બે, યે ક્યા ઢોંગ મચાયા બે.
જટા બઢાઈ વિભૂત ચઢાઈ, જગમેં કહેતા સિદ્ધા;
સિદ્ધનકી તો બાત ન જાણે, યે તો કાલકા ગદ્ધા. કૈસા. ૧
ભગવે કપડે સીર મુંડાવે, કહતા મૈં સંન્યાસી;
સંન્યાસીકી ગત હૈ ન્યારી, યે તો પેટકે ઉપાશી કૈસા. ૨
ગલા કફની શિરમેં ટોપી, કહતા ફકીર ઔલા;
ફકીર હૈ તો સબસેં ન્યારા, યે તો ફજીત ઔરા કૈસા ૩
કાન ફાડ કર મુદ્રા ડારી, નાથ કહાવે ભારી,
નાથનકી તો ગત હૈ ન્યારી, યે તો દેખે પરનારી કૈસા. ૪
હાતમેં સોટા ઘરઘર ફિરતા, કહતા મૈં નાનકશાઈ;
પૈસે ખાતર શીર કુટાવે, દેખે આપની માઈ. કૈસા. ૫
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, સબ સંતનકા છોરા;
રામ નામ બિન મુક્તિ ન પાવે, યેહી પંથ હમારા. કૈસા. ૬

આ પદમાં બતાવેલા વિચારો સાથે આનંદઘનજીના ૪૮ મા પદના વિચારો સરખાવીએ તો લગભગ સરખા વિચારો જણાય છે. એ

અડતાળીશમા પદના કર્ત્તાના સબંધમાં કોઈ જરા શંકા ઉઠાવે છે, તેથી તેને હાલ બાજુ ઉપર મૂકીએ તો સત્તાવીશમા પદમાં બતાવેલા વિચારો અને ખાસ કરીને સડસઠમા પદમાં 'રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ' એમ કરીને જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ભવ્ય છે, વિશાળ છે, ઉપદેશક છે, અસરકારક છે અને મહાન્ છે. ઉપદેશ દેવાની કબીરની પદ્ધતિ કેવી સાદી હતી તે નીચેના પદપરથી જણાશે.

રામ નામ તૂં ભજ લે પ્યારે, કાયકૂં મગરૂરી કરતા હૈ;
કચ્ચે મટીકા બંગલા તેરા, પવા પલકમોં જલતા હૈ. રામ ૧
બરમ્મન હોકર પુરાન બાંચે, સ્નાન તર્પન કરતા હૈ;
સર્વ કાલ સુચિલ રહતા હૈ, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ રામ. ૨
જોગી હોકર જટા બઢાવે, હાલ મસ્તમે રહતા હૈ;
દોનોં હાથ શિર પર ધરતા, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ. રામ ૩
માનભાવ હોકર કપડે પેને, દાઢી મુછી મુંડતા હૈ;
ઉલટી લકડી હાથ પકડ કર, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૪
મુલ્લા હોકર બાંગ પુકારે, યોં કયા સાહિબ બહિરા હૈ,
*મુંગિકે પાવમે ઘુંગુર બાજે, વો ભિ અલ્લા સુનતા હૈ રામ. ૫
જંગમ હોકર લિંગ બંધાવે, ઘર ઘર લેકર ફિરતા હૈ;
શંખ બજાકર ભિક્ષા માંગે, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૬
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, મનકી માલા જપતા હૈ;
ભાવ ભગતસે ધ્યાન ધરત હૈ, ઉનકું સાહેબ મિલતા હૈ. રામ. ૭

કબીરના વિચારો બતાવવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે બતાવવા માટે એક પદ હજુ પણ વધારે લખશું. (કબીરનાં પદો ગુજરાતી ભાષાના વાંચનારાઓને લભ્ય નથી અને તે કારણથી તેનો આખો ઉતારો કરી લેવાની જરૂર પડી છે.)

દયા ધરમ નહિ મનમોં, મુખડા કયા દેખો દરપનમોં.
જબ લગ ફૂલ રહે ફૂલવાડી, બાસ રહેગા ફુલમોં;
એક દિન એસા હો જાવેગા, ન (?) ઉડેગી તનમોં. દયા ધ. ૧
ચુવા ચંદન અબીર અરગજા, શોભતાં ગોરે તનમોં;
ધન જોબન ડોંગરકા પાણી, ઢલ જાવેગા ખિનમોં; દયા ધ. ૨
નદિયા ગિહીરી નાવ પુરાની, ઉતરે ચાહે સંગમમોં;
ગુરૂ મુખ હોય સો પાર ઉતરે, નુગુરૂ બૂડે ઉનમોં. દયા ધ. ૩

* 'કિડિકે' એમ પણ બોલાય છે

કવરી કવરી માયા જોરી, સુરત હરી નિજ ધનમોં;
દશ દરવાજે ઘેર લિયે જબ, રહિ ગયે મનકે મનમોં દયા ધ ૪
પગિયા બાંધે પગ સવારે, તે ઝુલા ઝુલપેમોં;
કહત કબીરા સુન ભાઇ સાધૂ, યે કયા લડ રહે મનમોં દયા ધ ૫

આનો ભાવ સમજાવવાની જરૂર પડે એવું બહુધા લાગતું નથી. કબીરની શૈલીમાં જે યુક્તિ અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. એની ઉપદેશશૈલી ચિદાનંદજી અથવા કપૂરચંદજીની શૈલી સાથે કેટલેક અંશે સરખાવવા યોગ્ય છે. બાકી ચિદાનંદજીની શૈલી પણ આથી તો ઉચ્ચ કોટીની છે. વૈરાગ્યના વિષયને માગણીના રૂપમાં આક્ષેપના રૂપમાં અને બીજી અનેક રીતે બતાવીને તેમણે તે વિષયની સારી પોષણા કરી છે. જૂદાં જૂદાં પદના લેખકો એકજ વિષયને કેવી રીતે બતાવે છે તે સમજવા માટે ચિત્તદમનના—મન વશ કરવાના વિષયને પદ્યકારોએ કેવી કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનો જરા નમુનો જોઈએ જેથી તેની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. મનને વશ કરવાના અને તેમાં સર્વસ્વ માનવાના વિષય ઉપર કબીર નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.—

હમારો તીરથ કોન કરે, ભટકત કોન ફિરે હમારો.
મનમોં ગંગા મનમોં કાશી, મનમોં સ્નાન જપ કરે હમારો ૧
મનમોં આસન મનમો કઠાસન, મનમોં ધૂળિ જલે. હમારો ૨
મનમોં મુદ્રા મનમોં માલા, મનમોં ધ્યાન ધરે. હમારો ૩
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, ભટકત કોન ફિરે હમારો ૪

આની સાથે સરખાવવા માટે આનંદઘનજીનું સુપ્રસિદ્ધ કુંથુનાથજીનું સ્તવન જેનાપર આ ઉપોદ્ઘાતમાં અવારનવાર વિવેચન થયું છે તેપર વિચાર કરી જઇએ.

કુંથુ જિન મનડું કિમહી ન બાજે—હો કુંથું જિન
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલગું ભાજે. હો કુંથુ ૧
રજની, વાસર, વસતી, ઉજડ, ગયણ, પાયાલે જાય;
સાપ ખાય ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય હો કુંથુ ૨
મુગતિ તણા અભિલાષી તપીઆ, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાખે અવળે પાસે હો કુંથુ ૩

આગમ આગમધરને હાથે, નાવે કિણ વિધ આકું;
કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણીપરે વાંકું હો કુંથુ. ૪
જો ઠગ કહું તો ઠગતો ન દેખું, સાહુકાર પણ નાહિ;
સર્વ માંહિ ને સહુથી અલગું, એ અચરિજ મન માંહિ હો. કુંથુ ૫
જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન માહરો સાલો હો કુંથુ ૬
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે હો કુંથુ ૭
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યુ, એહ વાત નહિ ખોટી;
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી હો. કુંથુ. ૮
મનડું દુરારાધ્ય તેં વસ આણ્યું, તે આગમથી મતિ જાણું;
આનંદઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચું કરી જાણું હો કુંથુ. ૯

આવી સુંદર રીતે મનને વશ કરવાનું-ચિત્ત દમન કરવાનું આનંદઘનજી કહી ગયા છે અને તેમનો એ સંદેશો અત્યારે પણ બહુ આનંદથી વંચાય છે, ઉપયોગી ગણાય છે અને વસ્તુતઃ વિચારતાં તે ઘણી શિક્ષણીય રીતે લખાયેલ છે. શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય તે જ વિષય એક પદમાં કેવી રીતે ચર્ચે છે તે હવે સરખાવીએ.

જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ જબ લગ.
તબ લગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્ફળ, જ્યોં ગગને ચિત્રામ જબ ૧
કરની બીન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવતી તું જ નામ;
આખર ફલ ન લહેગો જ્યોં જગ, વ્યાપારી બિનુ દામ. જબ. ૨
મુંડ મુંડાવત સબહી ગડરિયા, હરિણ રોઝ બન ધામ;
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહતું હે ઘામ જબ ૩
એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ;
ચિત્ત અંતર પર છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ. જબ. ૪
બચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવ સાધન, જિઉ કણ સુને ગામ. જબ. ૫
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ;
ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જબ. ૬

એક જ વિષયને ખીલવવામાં કેવી રીતે જૂદા જૂદા કવિઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે જોવામાં આ સરખામણીથી બહુ મદદ મળશે. જેટલો પોતાનો આત્મા ઉન્નત થયો હોય છે તેને અનુરૂપ

ભાષા બહુધા નીકળી આવે છે. બીજા પદના લેખકો પણ આ વિષય કેવી રીતે ખીલવે છે તે જરા જોઈ લઇએ. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય 'બિહાગમાં વિલાસ કરતાં કહે છે.

મન ન કાહુકે વશ મન કીએ સબ વશ,
મનકી સો ગતિ જાને યાકો મન વશ હૈ ૧
પઢો હો બહુત પાઠ તપ કરો જેને પાહાર,
મન વશ કીએ બીનું તપ જપ ખશ હૈ. ૨
કાહુકું ફીરે હૈ મન કાહુ ન પાવેગો ચેન,
વિષયકે ઉમંગ રંગ કહુ ન દૂર સહે. ૩
સોઉ જ્ઞાની સોઉ ધ્યાની સોઉ મેરે જીયા પ્રાની,
જિને મન વશ કીયો વાહિકો સુજસ હૈ ૪
વિનય કહે સૌ ધનુ યાકો મન છિનું છિનું,
સાંઈ સાંઈ સાંઈ સાંઇ સાંઇસેં તિશ્સ હે. ૫ .

જ્ઞાનવિમળસૂરિ જેઓએ 'જ્ઞાનવિલાસ' અને 'સંયમ તરંગ' બનાવેલા છે અને જેઓ આનંદઘનજીના સમકાલીન વિખ્યાત પુરૂષ હતા તેઓએ મન વશ કરવાના વિષયપર એકે પદ લખ્યું જણાતું નથી, પણ તેઓનાં પદો વિચારવા લાયક હોવાથી તેઓના પદોમાંથી એકનો નમુનો અહીં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે. તેઓનું એક સુંદર પદ પૃ. ૫૬૧ માં ઉતારેલું પણ જોવામાં આવશે.

વાલસીયા રે વિરથા જનમ ગમાયા. વાલ૦ વિ.
પર સંગત કર હસ હિસિ લટકા, પરસેં પ્રેમ લગાયા;
પરસેં જાયા પરરંગ ભાયા, પરકું ભોગ લગાયા વિરથા. ૧
માટી ખાના માટી પીના, માટીમેં રમ જાના;
માટી ચીવર માટી ભૂખન, માટી રંગસો ભીના રે. વિરથા. ૨
પરદેશીસેં નાતરા કીના, માયામેં લપટાના;
નિધિ સંયમ જ્ઞાનાનન્દ અનુભવ, ગુરૂ વિન નાંહિ લહાના રે. વિરથા ૩

ઓગણીશમા શતકના આખર ભાગમાં અને ચાલુ વિક્રમની વીશમી સદીની શરૂઆતમાં કપૂરવિજય જેઓ યોગી તરીકે ચિદાનંદજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેઓનાં વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મનાં પદો વિચારવા લાયક છે. સાથે સરખામણી કરવા તેઓશ્રીનું મળતા

વિષયપરનું એક પદ અહીં વિચારીએ. એનો લય કાફી અથવા વેલાવલ રાગમાં ચાલે છે.

જૌં લૌં તત્ત્વ ન સૂજ પડે રે. જૌં.
તૌં લૌં મૂઢ ભરમ વસ ભૂલ્યો, મત મમતા ગ્રહી જગથી લડે રે જૌં. ૧
અકર રોગ શુભ કંપ અશુભ લખ, ભવ સાયર ઈણ ભાંત રડે રે;
ધ્યાન (ધાન્ય) કાજ જિમ મૂરખ ખિત્ત હડ, ઉખર ભૂમિકો ખેત ખડે રે. જૌં. ૨
ઉચિત રીત ઓળખ વિણુ ચેતન, નિશ દિન ખોટો ઘાટ ઘડે રે;
મસ્તકમુકુટઉચિત મણિ અનુપમ, પગ ભૂષણ અજ્ઞાન જડે રે. જૌં. ૩
કુમતા વશ મન વક્ર તુરંગ જિમ, ગહિ વિકલ્પ મગ માંહિ અડે રે;
ચિદાનન્દ નિજ રૂપ મગન ભયા, તબ કુતર્ક તોહે નાહિ નડે રે. જૌં. ૪

લગભગ સરખા વિષયપર કવિઓ અને ખાસ કરીને વૈરાગ્યના વિષયના કવિઓ કેવી જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરે છે તે આટલા ઉપરથી જણાયું હશે. આનંદઘનજીનો તે સર્વમાં જે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે અને તેઓ કોઇ પણ વિષયને બહુ વિશાળતાથી, અન્વેષણદૃષ્ટિથી અને પૃથક્કરણપૂર્વક છણીને અસરકારક રીતે અવબોધે છે તેપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

આનંદઘનજી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય આ બન્ને મહાત્માઓની સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ ઘણીવાર કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો બહુ ગેરસમજુતી થવાનો અથવા તો બન્નેમાંથી એકને અન્યાય થવાનો પૂરતો સંભવ છે. બન્ને પુરૂષો અતિશય પ્રગત થયેલા હતા એમાં શંકા જેવું નથી, અને બન્નેને માટે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા પહેલાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી તેઓની કૃતિ સમજવાની અને તેઓના વિકાસને આત્મિક ઉન્નતિક્રમમાં કયું સ્થાન પ્રાપ્ય છે તે ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે. બહુ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે આ બન્ને મહાત્માનાં કાર્યક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન જૂદાં હતાં. એક મહાત્મા આત્મિક ઉન્નતિનો વિચાર કરનારા હતા, એક પરોપકાર દ્વારા આત્માની પ્રગતિ સાધનારા હતા. એક યોગી હતા, એક કર્મ યોગી હતા. (અહીં કર્મ શબ્દ વિધિ વિધાનનાં અર્થમાં વપરાતો નથી પણ 'સેવા'ના અર્થમાં વપરાય છે). એકને દુનિયાની દરકાર નહોતી, એક કોમની, શાસનની અને ગચ્છની સ્થિતિને લક્ષ્યમાં લઈ કામ કરનારા હતા. આવી અનેક રીતે બન્ને એક બીજાથી

તદ્દન જૂદી દિશાએ કામ કરનારા હતા અને પોતાના ક્ષેત્રમાં અતિશય આગળ વધેલા હતા. આનંદઘનજીનો યોગ અને અધ્યાત્મદશા દૃષ્ટાન્તરૂપ ગણાય છે અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયની શાસનસેવા અનેક પ્રકારે ઉપકારી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેમનાં વચન ઉપર મોટો આધાર રહી શકે છે એ તેઓનું અસાધારણ પાંડિત્ય અને તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. અસાધારણ વિદ્વત્તા સાથે તેનો એવી સુંદર રીતે તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા હતા કે અનેક પ્રકારની ચાલી આવતી શંકાઓનું તેઓ નિવારણ કરવાને શકિતમાન થયા હતા, અધ્યાત્મના વિષય ઉપર તેઓ ઘણા સુંદર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં લખી ગયા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના નમુનાઓ બતાવી વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે. યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની વિદ્વત્તાના સંબધમાં બે મત પડે તેમ નથી, પરંતુ આનંદઘનજીની દશા તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની હતી. તેઓએ પદોમા અને ચોવીશીમાં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન બતાવવા ઉપરાંત પોતાનું વર્તન લગભગ એવુ વૈરાગ્યમય કરી દીધેલું જણાય છે કે તેઓને વ્યવહારૂ દૃષ્ટિવાળા લોકો, ભગડ જેવા કહેતા અને હજુ પણ તેઓના સબધમા વિશાળ દૃષ્ટિવાળી સિદ્ધાન્તાનુયાયી સ્થિતિ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેવા સામાન્ય પ્રવાહપર રહેલા પ્રાણીઓ તેમને નિશ્ચય નયાશ્રયી કહેવા લલચાઈ જાય છે. એવો અભિપ્રાય આપતી વખત નિશ્ચય અને વ્યવહારનુ ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાની અને તે બન્ને આત્મસાધન પરત્વે એક જ સાધ્યની સપાટી ઉપર છે અને વસ્તુત. તેમા તેવો ફેર નથી એમ વિચારવાની તસ્દી તેઓ લઈ શકતા નથી. આ સબધી યશોવિજયજીએ સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનની સોળમી ઢાળમાં એકાંત વ્યવહાર પક્ષ આદરનારને નકામા જણાવ્યા છે અને સાધ્ય નિશ્ચયનું છે તે રાખવા યોગ્ય જણાવી ક્રમસર આગળ વધવા સૂચના કરી છે તે સારી રીતે વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. તે આખી ઢાળથી એક વાત બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજના દર્શનને અનુસરનાર નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં કશો વિરોધ નથી. આવી રીતે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરતાં આનંદઘનજી જેઓના વર્તન સંબંધી ચાલી

આવતી વાતો સાંભળતા અને પદ્યરત્નો વાંચતાં તેઓનો આત્મા અતિ ઉન્નત થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓ અનુભવપૂર્વક અમુક અંશે વ્યવહારપ્રવૃત્તિયુક્ત છતાં નિશ્ચયના અર્થી હતા, વ્યવહારથી વિમુખ નહોતા અને તેમના જેવા પ્રગત પુરૂષોને તે દશા એકંદર રીતે ઘણી લાભકર્ત્તા હતી. એકાંત પક્ષ કરનારાપર આક્ષેપ કરતાં ઉપાધ્યાયજી ઉપરોક્ત સ્તવનમાં કહે છે કેઃ-

> કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીંથરાં,
> કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર દહિથરાં;
> મૂઢ એ હોય તસ ભેદ જાણે નહીં,
> જ્ઞાન યોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહીં (૧૬-૨૪)

આનું ટાંચણુ આજ ઉપોદ્ઘાતમાં અગાઉ અન્ય પ્રસગે થઈ ગયું છે તે બતાવી આપે છે કે એકાંત દૃષ્ટિએ ખેચાઈ જનારને ઉપાધ્યાયજી 'મૂઢ' કહે છે અને તેવા પ્રકારની ભૂલ સાધારણ રીતે થતી જોવામાં આવે છે તેથી આ મુદ્દા ઉપર અવારનવાર એકથી વધારે વખત આ ઉપોદ્ઘાતમાં તથા ગ્રંથમાં ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે હાલમાં એક છાપામાં આનંદઘનજીપર ટીકા કરતા જાણે તે સાધુ નામને પણ યોગ્ય ન હોય અને 'માર્ગલોપી-નિશ્ચયવાદી' એવાં વિશેષણોને યોગ્ય હોય એમ બતાવી આ મહાત્માને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન થયેલો વાંચ્યો ત્યારે લેખકની બાલિશતા ઉપર અનુકંપા આવી હતી. આવા મહા પુરૂષોને બરાબર સમજવા માટે પણ ઘણા વિશાળ હૃદયની, અભ્યાસની અને ગુરૂપરંપરાના જ્ઞાનની જરૂર છે. સાધનને સાધન તરીકે નહિ સમજનાર, સાધ્યજ્ઞાન અને આત્મપરિણતિ વિના 'ચીંથરા વીણવામાં' મુક્તિ માનનાર આવા વિચાર કરે. જ્યારે ઉપાધ્યાયજીની અષ્ટપદી આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આ મુદ્દો આપણને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિષયની શરૂઆતમાં અષ્ટપદી આપવામાં આવી છે તે અત્ર ફરીવાર વાંચી જવા વિજ્ઞપ્તિ છે. એના લગભગ દરેક પદમાં અંતઃકરણના ઉમળકા છે, હૃદયના આલાપ છે, આત્માનું ઉચ્ચ ગાન છે. 'આનંદ ઠોર ઠોર નહિ પાયા, આનંદ આનંદમે સમાયા.' અહીં ઉપાધ્યાયજી શું કહે છે તે વિચારીએ. એ આનંદ-શાંત નિર્મળ વૃત્તિનો પ્રવાહ, પરભાવ ત્યાગવૃત્તિ, સ્વાનુભવરમણતા જ્યાં ત્યાં મળતા નથી અને

તે આનંદઘનજીમાં છે, અને આનંદઘનજીને એ રસ ઝીલતા જોઇને જસવિજયે તેમના ગુણ ગાયા છે. આ આનંદ બજારમાં મળતો નથી, એનું સ્વરૂપ આનંદ જ (આત્મા જ) જાણે અને એવા આનંદના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને આજ જોવાથી રોમે રોમે શીતળતા થઈ. આથી પણ આગળ વધીને આઠમા પદમાં કહે છે કે આનંદઘન સાથે પોતે મળ્યા ત્યારે પોતે પણ આનદસ્વરૂપ થઈ ગયા. જો આ અષ્ટપદી બરાબર સમજ્યો હોઉં તો મારા મનમાં આનંદઘનજી માટે યશોવિજયજીને ઘણું માન હશે તે સબધમાં શકા રહેતી નથી અને તે વાત જ્યારે દરેક બત્રીશી જેવા ગભીર યોગના વિષયના પ્રકરણને અંતે 'પરમાનંદ' શબ્દથી તેઓશ્રી પોતે જ દૃઢ કરી ગયા છે, ત્યારે કોઇને પણ એ સંબધમાં વિચાર કર્યા પછી શંકા રહે એમ મને લાગતું નથી. કેટલુંક માન આનંદઘનજીને યશોવિજયજીએ વયોવૃદ્ધપણાને અંગે આપ્યું હોય તે બનવા જોગ છે, પરતુ જે શબ્દોમાં આનંદઘનજી માટે તેઓએ લખ્યું છે તેવા ભારે શબ્દોમા પોતાની કોઈ પણ પ્રશસ્તિમાં અન્ય સમકાલીન પુરૂષ માટે લખ્યું નથી. શ્રીવિનયવિજયજી માટે શ્રીપાલરાસની પ્રશસ્તિમાં શબ્દો લખ્યા છે તે તેઓની લાયકાત બતાવવા પૂરતા પણ થાય, પરંતુ અષ્ટપદીના શબ્દો સાથે તેની સરખામણી થાય તેમ નથી. આ સર્વ શું બતાવે છે તે કહેવાની હવે બહુ જરૂર રહેતી નથી. આનદઘનજી પોતાના યોગના વિષયમાં અતિ પ્રગત થયેલા હતા, તેમની વ્યક્ત આધ્યાત્મિક શક્તિ તેઓના સમકાલીન સત્યવિજય પન્યાસ અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય જોઈ શકયા હતા અને તે ન સમજી શકે તેવા કેટલાક પ્રાણીઓએ તેમને ખેદનાં કારણો પણ આપ્યાં હશે અને તે વખતે તેઓના સંબંધમાં સારી રીતે વાતો પણ ચાલતી હશે એમ નિર્વિવાદ જણાય છે. ઉપાધ્યાયજી તેમની પાસે સુવર્ણસિદ્ધિ શાસનહિત સારૂ લેવા ગયા અને જરા અધીરા થઈ જવાથી તેમને અયોગ્ય જાણી યોગવિદ્યા કોઇને બતાવ્યા સિવાય આનંદઘનજી દેહ છોડી ગયા એમ જે વાત દંતકથારૂપે ચાલે છે તેમાં રહેલા હાર્દ માટે અતિ આનંદ થાય છે, પરતુ જે બન્ને મહાત્માઓના સંબંધમાં એ વાત કહેવામાં આવે છે તેઓ સુવર્ણસિદ્ધિ જેવી લબ્ધિ સિદ્ધિઓ જે પૌદ્ગલિક છે અને યોગથી પતિ-

ત્તાવસ્થા સૂચવે છે અને જેનો ત્યાગ પાતંજળ જેવા પણ કહે છે અને જૈન યોગકારો તો શરૂઆતથી જ પરભાવરમણતા ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે તેને માટે વિચાર પણ કરે તે મારા ગ્રાહ્યમાં આવી શકતું નથી. એકંદરે એક મહાત્મા (યશોવિજયજી) અતિ પુરૂષાર્થ કરી શાસનને દીપાવનાર, અનેક શંકાઓ છેદનાર, અનેક કુતર્કોને કાપી નાખનાર, વિજયડંકો વગાડનાર, પોતાની તરફના તિરસ્કારની દરકાર નહિ કરનાર, શાસનની એક પણ બાબતમાં ઉપેક્ષા ન કરનાર આત્માર્થી પુરૂષ હતા, તેમનાં પુસ્તકો વાચતાં આજ પણ અક્કલ કામ કરે તેમ નથી અને તેઓની સૂક્ષ્મ વિવેચક શૈલી સમજનાર પણ હજુ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે બીજા (આનંદઘન) આત્માની જ દરકાર કરનાર, દુનિયાને અંધ સમજનાર, પોતાને 'બાવરા'* ગણાવનાર, અતિ નિઃસ્પૃહી,† પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અનેક પ્રાણીને ધર્મની સન્મુખ કરી દેનાર, યોગમાં અતિ આગળ વધેલા અને સન્મુખ જીવ હતા. બન્ને મહાપુરૂષો હતા; એક યોગી હતા, બીજા કર્મયોગી હતા; અને બન્નેની સરખામણી કરવાના વિચારમાં એકનું સ્વરૂપ યાદ કરતાં તેને માટે અતિશય ખેંચાણ થાય અને બીજાનો વિચાર કરતાં વળી તેથી પણ વધારે આનદદાયક સ્થિતિ થાય એવા અપૂર્વ ઓજસ્વી પુરૂષ બન્ને હતા. આવી રીતે આ બન્ને મહાપુરૂષોની સરખામણીનું પરિણામ બન્નેના લાભમાં ઉતરે છે અને ખાસ જરૂર જણાશે તો આ મુદ્દાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રના અનેક પૂરાવા આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં આપવામા આવશે. શાંત દૃષ્ટિએ, નિષ્પક્ષપાતપણે અને માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિનો હેતુ સાધ્ય થાય તેવી રીતે આ વિષય ઉપર અન્ય મહાશયો જરૂર વિચાર બતાવી આ ચર્ચાપર વિશેષ પ્રકાશ પાડવા તસ્દી લેશે.

આનંદઘન અને ચિદાનંદ (અથવા લાભાનંદ અને કર્પૂરવિજય.) પ્રથમ મહાપુરૂષ સત્તરમી સદીના યોગીનો નમુનો હતા, દ્વિતીય

---

* શરીરના સંસ્કાર અને દુનિયાના પરિચયથી રહિત હોવાને લીધે તેને માણસો બાવરા કહેતા હતા

† શાસનવિરોધીઓને સખ્ત શિક્ષણ આપવામા દુનિયાની અથવા તેના લાભની જરા પણ સ્પૃહા રાખનાર ન હોવાથી નિસ્પૃહી

ઓગણીશમી સદીમાં તેની કાંઈક વાનકી બતાવનારા હતા; પ્રથમના મહાપુરૂષનું નામ લાભાનંદ હોઈ તેમણે પદો વગેરે આનંદઘનના નામથી લખેલાં છે અને તે નામથી તે સુપ્રસિદ્ધ છે, દ્વિતીય મહાત્માનુ નામ કર્પૂરવિજય હોઈ તેમણે પદો, પુદ્ગળગીતા અને સ્વરોદયજ્ઞાન તથા કેટલાક છુટક સવૈયાઓ વિગેરે ચિદાનંદજીના નામથી લખેલા છે; પ્રથમ મહાત્મા વૃદ્ધ ઉમ્મર સુધી આદર્શ જીવન વહન કરી પૃથ્વીતળ પાવન કરતા હતા એમ લોકકથા ચાલે છે, દ્વિતીય જ્યારે ગિરનાર પર્વતપર છેલ્લા સંવત્ ૧૯૦૬ કે ૧૯૦૭માં દેખાયા ત્યારે તેમની વય ૩૨ વર્ષથી વધારે નહોતી. ચિદાનંદજીનાં પદોમાં વૈરાગ્યની પોષણા વિશેષ છે, આનદઘનજીના પદોમાંથી યોગનો ઉંડો અભ્યાસ અને આત્મતત્ત્વચિંતવન બહાર આવે છે. આનંદઘનજીનો યોગાભ્યાસ ઘણો તીવ્ર અને હૃદયભાવના ઉચ્ચ જણાય છે ત્યારે તેના પ્રમાણમા ચિદાનંદજીનું યોગરહસ્ય કાંઈક મંદ હશે એમ મને જણાય છે. બન્નેની દશા બહુ સુંદર હતી. કર્પૂરવિજયને જેમણે જોયા હતા તેમની પાસેથી તેઓશ્રીના સંબંધમાં ઘણી વાતો સાંભળી છે, ભાવનગરમાં તેઓ ચાતુર્માસ સ્થિત થયા હતા અને સંવત્ ૧૯૦૨માં ગોડી પાર્શ્વનાથનું પદ બનાવ્યું હતું એમ તેઓના નવમા પદ ઉપરથી જણાય છે, તે સર્વ હકીકત ઉપરથી તેઓની લઘુ વયમાં બહુ સારી દશા હતી એમ જણાય છે. તેઓના 'લઘુતા મેરે મન માની' 'કથની કથે સહુ કોઈ' વિગેરે ઘણાં પદો બહુ ઉચ્ચ બોધ અને રહસ્યજ્ઞાન આપે તેવાં છે અને તે બહુ માણસો હોંશથી ગાય છે, સાંભળે છે અને તેમ કરીને આત્માને પવિત્ર કરે છે. અત્ર તેમના પદો ટાંકવાનું સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી. અવારનવાર આ પદોના વિવેચનમાં તેમનાં ટાંચણો આવશે.

આવી રીતે આનંદઘનજી મહારાજનું ચરિત્ર જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી વિચારવાનો પ્રસગ આપણે પ્રાપ્ત કર્યો. આવા મહાત્માનું ચરિત્ર વંચાય, લખાય અથવા તેની યોજના કરવામાં સમય જાય તે સર્વ સુવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી બાબતમાં ગાળેલ વખત ગણવો. આનંદઘનજી મહારાજ એટલી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા કે તેઓના સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મનમાં

એક પ્રકારનો અભિનવ આહ્લાદ થાય છે, ચિત્તમાં એક પ્રકારની શાંતિ થાય છે, આત્મા જાણે કાંઈ વિશિષ્ટ ઉન્નત દશા અનુભવવાની સ્થિતિમાં પેસતો હોય એવું સહજ ભાન થાય છે. આનંદઘનજી ઉપર લોકોએ અનેક ત્રાસ વર્તાવ્યા છે અને તેઓની ઘણી જ ખોટી રીતે નિંદા કરી છે એમ અષ્ટપદી ઉપરથી જણાય છે છતાં તેઓનો એક રોમ પણ પરભાવપરિણતિવાળો ન થયો એ પ્રમાણે સાંભળવામાં આવે છે. તેઓ સંબંધી ઘણી વાતો ચલાવવામાં આવે છે અને તેઓ સામાન્ય પ્રવાહથી જરા અલગ ગયા છે એવી વાતને બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો કેટલીકવાર જણાવે છે, પરંતુ એ સર્વ હકીકત બાજુ ઉપર મૂકતાં અને આવા મહાત્મા સંબંધી થતી અવ્યવસ્થિત ગેરસમજુતી બાદ કરતા એકંદરે જૈન સમાજનું તેમના ઉપર આકર્ષણ સ્પષ્ટ જણાય છે. જો તેઓ ઉપર આટલી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ન હોત તો તેઓનો સમકાલીન કોઈ સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની જાહેર રીતે ટીકા જરૂર કરત અને ઉપાધ્યાયજી જેવા વ્યવહાર નિશ્ચયની બાજુને બરાબર ચક્ષુયુગલની માફક સાચવનાર સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની કદિ સ્તુતિ કરત નહિ અને જેમ અન્ય કુમાર્ગ તરફ દોરનારની ટીકા કરી છે તેમ તેઓના સંબંધમાં પણ કરત; કારણ કે સત્તરમી સદીમાં એવી ટીકાઓ અન્ય વિદ્વાનો માટે થયેલી છે અને તે માટેના ગ્રંથો હજુ પણ મોજુદ છે. જ્ઞાનવિમળસૂરિએ એમનાં સ્તવનોપર બાળાવબોધ લખ્યો તે તેમના પોતાના સમયમાં તેમની લોકપ્રિયતા અને અધ્યાત્મ-યોગદશાની ખુબ બતાવી આપે છે અને જ્ઞાનસારજીએ ઘણાં વરસો વિચાર કરીને ચોવીશીપર ટબો લખ્યો અને કેટલાંક પદોપર પણ વિવેચન કર્યું તે બતાવી આપે છે કે તેમની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. આત્મિક દશા સન્મુખ થયા પછી 'લોક લાજસું નાહિ કાજ' એમ આડત્રીશમા પદમાં તેઓ કહે છે (જુઓ પૃ. ૩૬૩) તેવી દશા થઈ જાય છે અને પછી જણાવે છે તેમ 'લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી' થઈ જાય છે. જ્યાં આવી રીતે લોકરંજનતાના ઉપર ઉપરના નકામા ડોળને ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ થઈ જાય ત્યાં પછી ઘણી બાબતની આત્મસાધનમાં પ્રત્યવાય તરીકે આડી આવતી ઘુંચો નીકળી જાય છે, સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે અને તે માર્ગપર

આડા આવતા ખાડા ટેકરા ઓળગી જવાની અનુપમ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ કરવાની વૃત્તિથી આપણે કેટલું કરીએ છીએ તેપર જરા વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવશે તો આનંદઘનજીની ઉદાત્ત દશા સહજ સમજાઈ જાય તેમ છે.* સાધારણ રીતે ઘણી વખત વર્તન કરવામાં આત્મહિતવિચારણા સિવાય લોકો પ્રત્યેક કાર્ય માટે શું બોલશે એ ઉપર જ લક્ષ્ય વધારે રહે છે જ્યારે વાસ્તવિક રીતે લક્ષ્ય આત્મિક અને પરની ઉન્નતિને અંગે શું પરિણામ અમુક વર્તનનું થશે તેપર રહેવું જોઈએ અને યોગીઓનું લક્ષ્યબિંદુ આ પ્રકારનુંજ હોય છે. આથી જેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કાર્ય કરતા હોય છે તેઓનું લક્ષ્યબિન્દુ પ્રાકૃત જનપ્રવાહના કરતાં ઘણુંજ ઊંચું અને શ્રેયસ્કર રહે છે અને તે બાબતજ તેમને સામાન્ય પ્રવાહથી જૂદા પાડી દે છે. આ જૂદી પડતી બાબતજ કોઈવાર સામાન્ય દૃષ્ટિમાન જીવના વિચારમાં વિશિષ્ટ પુરૂષોને પોતાની દૃષ્ટિ ન પહોંચવાથી હલકા બતાવે છે, તેઓ લોકવ્યવહારની સાધારણ બાબતનેજ મુખ્ય કરી દઈ આત્મકલ્યાણની મુખ્ય અપેક્ષાવાળા મહાપુરૂષને મોટો અન્યાય આપે છે અને તેઓના સબંધમાં જે સ્વમતિકલ્પિત અભિપ્રાય આપવા બહાર પડે છે તે એટલો અવ્યવસ્થિત હોય છે કે તેના ઉપર આધાર રાખવામાં કોઈ પ્રકારની સલામતી હોતીજ નથી. આનદઘનજીની અતિ ઉચ્ચ દશા તેઓના વર્તનમાં અને તેઓના લેખની દરેક પંક્તિમાં જોવામાં આવે છે. એમનું વર્તન વિશિષ્ટ જીવનને યોગ્ય, અતિ ઉન્નત થયેલુ અને દૃષ્ટાન્ત લેવા લાયક અનેક રીતે જણાય છે.

આનંદઘનજીનાં પદો: સાથે વિષયસંક્ષેપ આપેલ છે તેપરથી પચાસ પદોમાં કેવા કેવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તેના વિવેચનના વિસ્તારમાં કયા કયા વિષયો મુખ્યત્વે કરીને ચર્ચ્યા છે તેનો સરવાળો કરેલો જણાશે. દરેક પદમાં તેને યોગ્ય ઉપોદ્‌ઘાત અને રહસ્ય લખી લેવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક પદ સંબંધી ઉપોદ્‌ઘાતમાં ખાસ કહેવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી. આવાં છુટા છુટાં પદોમાં એ રીતિ વધારે અનુકૂળ ધારવામાં આવી છે. અહીં સામાન્ય

---

* શ્રી યશોવિજયજીકૃત લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટક

નિયમ પ્રમાણે દરેક પદપર વિવેચન કરવામાં આવે તો ઉપોદ્ઘાતનું ગૌરવ જે અત્યારે જ ઘણુ થઈ ગયું છે, ધારવા કરતાં પણ વધારે થઈ ગયું છે તે માપ વગરનું થઈ જાય. તેથી આ જગોપર દરેક પદપર વિવેચન કરવાની જરૂરીઆત ન હોવાથી સામાન્ય રીતે તે સંબંધમાં ખાસ વક્તવ્ય હોય તે જ વિચારી આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરીએ. પદોમાં રહેલું અધ્યાત્મ અને યોગજ્ઞાન અપૂર્વ છે. એની દરેક પંક્તિમાં ચૈતન્યશક્તિને પ્રકટ કરવાનો અને મોહમલિનતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઝળહળી રહ્યો છે, એમાં આત્મિક દશાનાં ગાન કર્ણને પવિત્ર કરે છે, મનને ડોલાવે છે અને ચેતનને સ્વમાં લીન કરે છે. લગભગ દરેક પદ એટલી ઉન્નત દશાથી લખાયલું છે કે એનું રહસ્ય સમજવા જેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો પણ ઘણા પ્રાણીઓ માટે મુશ્કેલ છે અને બાકી રહેલાઓ યોગરહસ્ય વાંચી વિચારી આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે. દરેક પદની કૃતિમાં એક ખાસ ખૂબિ એ જોવામાં આવશે કે ઘણુંખરૂં છેલ્લી ગાથાના છેલ્લા પદમા અને કોઈવાર છેલ્લાથી આગલા પદમાં પદનું રહસ્ય અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો આખો રહસ્યાર્થ સમજવાની કુંચી–ચાવી જડી આવે છે. આ એક ચમત્કૃતિ ઉપજાવે તેવો વિષય છે અને આનંદઘનજીનું કોઈ પણ પદ વાંચતાં આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી તેનો ભાવ અને આશય સમજવામાં બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ક્રમ એમ રાખવો કે પ્રથમ એક પદ વાંચી જવું, સાદ્યંત વાંચી, છેલ્લી ગાથામાંથી તેની ચાવી શોધી લેવી અને પછી ફરીવાર તે જ પદ આખું વાંચવું. બીજીવાર ચાવી સાથે વાંચતાં બહુ સરળ રીતે સ્પષ્ટ બોધ થશે. વારંવાર મનન કરવાથી નવીન નવીન સ્વરૂપ સમજાશે અને દરેક વખતના વાંચનમાં નવીન હકીકત નીકળશે. એ પદોને સેંકડો વખત કે વારંવાર વાંચતાં થાક નહિ લાગે, કંટાળો નહિ આવે. પદનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે આ પૂરતી હકીકત છે. જે પદોમાં રહેલ અર્થગૌરવ એટલું સુંદર હોય કે વારંવાર વાંચવાથી પણ કંટાળો ન આવતાં દરેક વખત નવીનતાનું ભાન કરાવ્યા કરે એ પદો કાંઈ સાધારણ લેખકથી નીપજાવી શકાતાં નથી. પદોમાં ચેતનજી કેંદ્રસ્થ છે, સુમતિ એને ઉદ્દેશીને અનેક વિરહાલાપ કરે છે, શુદ્ધચેતના એને માટે

તલસ્યા કરે છે અને અનુભવ એને સમજાવે છે એમ લગભગ દરેક પદમાં ચેતનજીનુ કેન્દ્રસ્થાન સાબુત રહે છે અને એને માટે, એની પ્રગતિ કરાવવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરવા સીધા અને આડકતરા ઉપદેશો આપ્યા છે, શિખામણો સૂચવી છે અને રહસ્યજ્ઞાનનુ સ્ફોટન કર્યું છે ગાનના સંબંધમાં મારે ઘણા ઉસ્તાદ ગવૈયાઓ સાથે વાત થઈ હતી, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આનંદઘનજીનું ગાન સંગીતશાસ્ત્રને અનુરૂપ છે, એમની કૃતિમાં કોઈ પણ સ્થળે યતિભગ થતો નથી અને સરળતાથી તેનાં પદોનું ગાન થાય છે. સંગીતશાસ્ત્રનો મને ખાસ અભ્યાસ ન હોવાથી આ બાબતમા મારા અભિપ્રાયની બહુ કિમત ન ગણાય, પરંતુ સગીતશાસ્ત્રમા પ્રવીણ ગણાતા ગાયકો એ બાબતમા ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપે છે. ગાયન હૃદયને અસર કરનાર છે, ચિત્તની એકાગ્રતા કરનાર છે અને अनंतं गीत वाइए એ પદથી શાસ્ત્રકારે પણ એ આત્મોન્નત દશાના ગાનની ઘણી ઉચ્ચ કોટિમાં ગણના કરી છે તેપરથી જણાય છે કે જ્યારે સગીતના સર્વ સાજ સાથે આતમરાજને ઉદ્દેશીને સુવિહિત ગાન લય સાથે ચાલે ત્યારે ત્યા અદ્ભુત દશા ઉત્પન્ન થાય છે. સુપ્રભાતના પાંચ વાગ્યાના સમયે, મંદમંદ શીતળ પવન વાતો હોય, ચરાચર પૃથ્વીના વ્યાપારો શાંત હોય, વાતાવરણમા કોઈ પ્રકારની કિલષ્ટતા ન હોય તેવે વખતે મધુર કંઠમાંથી હૃદયના ભાવ સાથે ગાયનલય ચાલે અને સાથે મૃદગ આદિનો યોગ્ય સાજ કળાનિપુણ પુરૂષોના હસ્તથી ચાલતો હોય ત્યારે આત્મા અભિનવ ઉન્નત દશા અનુભવે છે. આવા પ્રકારની અદ્ભુત દશા આનંદઘનજીનું પ્રત્યેક પદ ઉપજાવી શકે છે તેમ બહુ દૃઢતાથી કહી શકાય તેવું છે. તે હકીકત આનંદઘનજી જેવા મહાપુરૂષનુ સંગીતના વિષયમાં રહેલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ બતાવી આપે છે. એક પવિત્ર આત્મા ગમે તે વિષયમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં તે આરપાર નીકળી જાય છે એનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. પદપર ઘણુ કહી શકાય, એના પ્રત્યેક વાક્યપર પાનાનાં પાનાં ભરાય તેટલું વધારે લખાય તેમ છે, પાંચમા પદ જેવા એક પદપર આખો ગ્રથ લખવો હોય તો લખાય તેમ છે, પરંતુ જેમ અને તેમ હદમાં રહી વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. કવિ પોતે એટલા વિશાળ અવલોકનકાર છે કે એનાં પદના ભાવમાં બહુ લખી શકાય વાંચનારાઓ

આનંદઘનજીના યોગના સંબધમાં ખાસ જાતે વિચાર કરી જશે. 'યોગ' સંબંધી મારો જૂદો લેખ વાંચી આનંદઘનજીને જૈન યોગમાં કયું સ્થાન મળે છે તે વિચારી લેશે. પદોપર ઘણું વધારે લખી શકાય તેમ છે અને અન્યત્ર અન્ય માણસો તેવો પ્રયત્ન હજુ પણ કરશે એટલું જણાવી આ ઉપોદ્ઘાત ગૌરવમાં વધારે થઈ ગયેલ છે તેથી કોઈ રહી ગયેલ બાબત હજુ ગ્રંથના બીજા ભાગ માટે મુલતવી રાખી આપણે મહાત્માના વિચારો અને તેપરના વિવેચનનો મૂળ વિષય હાથ ધરીએ એ મહાત્માને સમજવા માટે આટલી ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રાદિ દ્વારા વિચારણા આવશ્યક હતી તે અત્ર સામાન્ય રીતે જણાવી હાલ તુરત બંધ કરવામાં આવે છે પરંતુ વિરામચિહ્ન અહીં મૂકવામાં આવતું નથી. જૈન કોમના આ ઝળઝળતા સમયનો ઈતિહાસ લખવાની ઈચ્છા છે તે પૂર્ણ થાય તો તે પ્રસંગે અથવા તો આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં આ વિષય ઉપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પાડવા ઇચ્છા રહે છે, છતાં અત્ર જેટલું જણાવવાની જરૂર હતી તે જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્ખલના માટે ક્ષમા યાચના ચાહવા સાથે આનંદ નામના ગંભીર જયઘોષ સૂચવનાર કુંવરથી વૃદ્ધ-પર્યંત સર્વને રસમાં લદબદ કરનાર આ જૈન યોગનાથના ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત અહીં હાલ તુરત પૂર્ણ થાય છે. હવે આપણે આનંદઉદધિના જળતરંગમાં કલ્લોલ કરીએ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૦—આષાઢ શુક્લ પંચમી, મુંબઈ.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ.

વિષયસંક્ષેપ.

(પદ તથા વિવેચનના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા.)

પહેલું પદ-વેલાવલ ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે (પ્રમાદત્યાગ, નિરંજન દેવધ્યાન) કર્તવ્ય આદર કરવાની પ્રેરણા. વિષય કષાયમા પ્રવૃત્તિ એ આત્મિક અવનતિ છે દરેક ક્ષણે આયુષ્ય ઘટતુ જાય છે સ્થૂળ પ્રવૃત્તિરૂપ ઉંઘ ઉડાડી દેવાની જરૂર આયુષ્યની અસ્થિરતા, વીર પરમાત્માનું દૃષ્ટાન્ત ભગવત ભજનરૂપ ભાવ-નૌકા—તેની કિંમત અને ઉપયોગ સુંદર તક મળી છે તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરણા. વિનયવિજયજીએ શાતસુધારસમાં બતાવેલા આવા જ વિચારો આધ્યાત્મિક વિચારણા. સ્થૂળ રીતે જનસમૂહ આયુષ્ય કેમ પસાર કરે છે તેનુ વ્યવહારૂ ચિત્ર. શુદ્ધ નિરજન દેવનુ ધ્યાન કરવાની અતિ આવશ્યકતા પૃષ્ઠ ૧ થી ૬

બીજું પદ-વેલાવલ. રે ઘરિયારી બાઉરે. (આનંદઘન અને ઘડિયાળી) ઘડિ અને પાઘડી શબ્દપર શ્લેષ પ્રમાદત્યાગ સમય માત્ર પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ ઘડિ વગાડવાની પ્રાચીન રીતિ ઘડિ વગાડનારને ઠપકો. મનુષ્યો ૧/૪ ઘડિ તો માથે પહેરે છે વખત પૈસો છે સાસારિક ઉપાધિમાં આસક્તિ એ બાવરાપણું. ઘડિયાળીનું બાહ્ય કળા દર્શકત્વ. તેનુ આંતર કળાનુ અકળત્વ સુખનુ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તત્પ્રાપ્તિ માટે દોડાદોડ સત્યની શોધ માટે ધીરજની આવશ્યકતા મયણાસુદરીનું દૃષ્ટાંત આત્મઅનુભવરસ અન્યનો તત્ર અપ્રવેશ એ અવિચલ કળાની વિરલાને પ્રાપ્તિ અનુભવીઓને સ્થૂળ બાબતો કેવી લાગે છે તેનુ ચિત્ર અનુભવની વ્યાખ્યા તત્વપ્રીતિકર રસ ભરપૂર ઘડિ ઉંધી માન્યતાપર રચાયેલી ખોટી બાજી વાતો કરવામાં પૂર્ણતા માનનાર સાધ્યને પહોંચી શકતા નથી આખા પદનો સાર. વખતનો બરાબર ઉપયોગ પૃ ૬ થી ૧૧

ત્રીજું પદ-વેલાવલ-જીય જાને મેરી સફળ ઘરી રી (વસ્તુસ્વરૂપ-જ્ઞાન.) સ્થૂળ સુખમા મગ્ન જીવ. ખોટા મડાણપર રચાયેલ વ્યવહાર. સ્વપ્નનુ રાજ્ય. કાળ તોપચીથી ગ્રહણ તપ્ત જીવ છાયડીમા સુખ માને છે ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે તેમ આ સર્વ 'જગ સપનેકી માયા' છે હારિલ પક્ષી. નીમની ઝેરને ઓળખ્યા પછી વસ્તુવિવેક વાંદરાને પકડવાની રીતિ એની સાસારિક વર્તન સાથે સામ્યતા. મદારીનો ચાબખો. માયા કકરીમાં આસક્તિ સસારમાં અધ.અવતરણ. પરભાવરમણતા. ત્યાગ થવાનો નિશ્ચય તત્સમયે થનારી માનસિક વ્યથા વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખી રત્નની શોધ અને માયાનો ત્યાગ પૃ. ૧૧ થી ૧૬.

ચોથું પદ-વેલાવલ-સુહાગણ! જાગી અનુભવ પ્રીત (પ્રેમની અકથ્ય કથા.) અપૂર્વકરણ પછી શુદ્ધચેતનાનો ઝાંખો પ્રકાશ સૂક્ષ્મ બોધ અનુભવ-જ્ઞાનની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા તેમા રહેલ શુદ્ધ અવબોધનુ તત્ત્વ બનારસીદાસની 'અનુભવ'

વ્યાખ્યા વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન. યોગજ્ઞાનમાં અનુભવની મુખ્યતા. અજ્ઞાન મદિરાપાન, તે કરનાર જેવી પ્રાણીની સ્થિતિ. અનુભવજ્ઞાનથી અનાદિ નિદ્રાનો ત્યાગ, ઘટમંદિરમાં જ્યોતિની જાગૃતિ અને સ્વપર વિવેચન. યોગજ્ઞાનમાં વિવેકની આવશ્યકતા સ્વાર્થ-સંબંધનુ સ્વરૂપ. અનુભવનુ સ્વરૂપ અન્યને બતાવવાની વિષમતા, તેની નિશાની પ્રેમનું અચૂક તીર જેને લાગે તે સ્થિર રહે છે. આનંદઘન ચોવીશી ટાંચણુ નાદઆસક્ત મૃગ પ્રાણુની બેદરકારી યોગીઓ પ્રેમની આસક્તિમા અપૂર્વ રાગ બતાવતા તૃણુ પેઠે ઋદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મજ્ઞાનમાં રમણુ કરે છે. 'નાદ'નું સ્વરૂપ. જગતથી બેદરકાર યોગી નિરાશી ભાવ. પૃ. ૧૬ થી ૨૩

પાંચમું પદ-આશાવરી અવધુ નટનાગરકી બાજી. (આનંદઘન અને નટનાગર.) સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ચેતનજીની બાજી. નાગરિક કળાબાજ નટ. બ્રાહ્મણુ કાજી શબ્દનો અંતર્ભાવ. સિદ્ધ દશામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું દ્રવ્યના છ સામાન્ય ગુણુ અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરૂ લઘુત્વ. એ છની વ્યાખ્યાઃ પડ્ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સિદ્ધ દશામાં પણુ એ દ્રવ્ય લક્ષણુની હાજરી આત્માને એકાંત નિત્ય માનનાર મતની સમીક્ષા બૌદ્ધનો ક્ષણિક વાદ ત્રિપદી. એકના અનેક અને અનેકના એક થાય છે એવી તેની બાજી છે. તેપર ત્રણુ દૃષ્ટાંતો કનકના ઘરેણાં, જળનાં તરંગો, માટીના રૂપો. પર્યાયપલટન ગુણુ અને પર્યાયની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા મૂળ સ્વરૂપે એકતા આત્માત્વ કૃત્રુ નથી ગુણુગુણીનો અભેદ અનેક રૂપો થવાનુ કારણુ કર્મસંબધ. તિર્યગ્ સામાન્ય શક્તિ, ઊર્ધ્વ સામાન્ય શક્તિ આવી બાજી રમનાર નટને સમજનારની વિચક્ષણુતા સર્વ જીવની સમાનતા તે વિષયપર દેવચન્દ્રજીનો આગમસાર ગ્રથ આઠ રૂચક પ્રદેશની સમાનતા નૈગમનયથી સર્વ જીવની સરખી સત્તા સપ્તભંગી તથા નયનુ સ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો નૈગમનય સંગ્રહનય વ્યવહારનય ઋજુસૂત્રનય શબ્દનય સમભિરૂઢનય એવભૂતનય જીવ-આત્માપર સાતે નયોનુ અવતરણુ પ્રમાણુઃ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. તેની વ્યાખ્યા અનુમાન પરોક્ષ, ઉપમાન પરોક્ષ, આગમ પરોક્ષ મતમસ્ત પ્રાણીઓ આવુ સ્વરૂપ દેખી શકતા નથી અભિનદન સ્તવનમા ઉક્તિ આનંદઘનનો ઊંડો અવબોધ. વેદાતમાં આત્માની સત્તા જૈનમાં તેની ન્યારી સત્તા વેદાંત મત પ્રમાણે ભિન્નતા દેખાવામાં માયાનુ કારણુ અદ્વૈતવાદમાં વિરોધ નટનાગરની બાજીનુ રહસ્ય. આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની મહત્તા એક ભાવમાં સર્વ ભાવનુ જ્ઞાન પૃ. ૨૩ થી ૪૧.

છઠ્ઠું પદ-સાખી આત્મ અનુભવ રસિકનો અજબ વૃત્તાંત કેવળી ભગવાન્ તે જાણી શકે સાખીઓનુ રહસ્ય અનુભવપર વિવેચન અનુભવીના કાર્યમા મૃદુતા, વર્તનમા વિવેક, વિચારણા અને કાર્યપ્રણાલીમાં અસાધારણુ ઉચ્ચ ભાવ. વેદ અને વેદીનો શ્લેષ સમયસારમા બનારસી રામચી. **માહારો બાલુડો સંન્યાસી.** ચાર આશ્રમ સંન્યસ્તાશ્રમ. દેહદેવળ મઠમાં રહેલ ચેતનની યોગસાધના હેમચદ્રાચાર્ય

પંચમ પ્રકાશ-યોગશાસ્ત્રમા પવનસ્વરૂપ બતાવે છે પ્રાણ-નાડીનું સ્વરૂપ ચદ્રનાડી. ઇડાનાડી સૂર્યનાડી પિંગલાનાડી સુષુમ્ણાનાડી નાડીફળવિચારણા. સ્વરોદયજ્ઞાન. પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન વાયુ મન સ્થિર કરવાનો વિધિ જૂદા જૂદા દ્વારમાં વાયુના પ્રયોગનુ ફળ સિદ્ધ દર્શન અનાહત નાદનુ સ્વરૂપ પ્રાણાયામનુ જૈન યોગ પ્રમાણે ફળ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તેનુ વિઘ્નપણુ અનાહત નાદનુ કલ્પિતપણુ સહજ સમાધિ પ્રમાણે પ્રથમ ગાથાનો અર્થ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ-એ યોગના આઠ અંગ મહાવ્રતોનુ યમપણુ નિયમ શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન પ્રત્યેકની વ્યાખ્યા સમિતિ ગુપ્તિ ગુણવ્રત આદિનો નિયમમાં સમાવેશ આસનના પ્રકાર તેના નામ અને વ્યાખ્યાસ્થાનનુ નિદર્શન પ્રાણાયામનુ જૈન દૃષ્ટિએ ફળ મન ઇન્દ્રિયોમા ધાવન ન કરે તે પ્રત્યાહાર જૈન દૃષ્ટિએ તેનુ વિશિષ્ટપણુ ધ્યાન અને સમાધિમાં તફાવત. સમાધિની સિદ્ધિથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર ધ્યાનવિષયમાં જૈન યોગની વિશિષ્ટતા પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનુ સ્વરૂપ, આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સસ્થાનવિચય ધ્યાનનુ સ્વરૂપ શુક્લધ્યાનના ચાર પાયાનુ સ્વરૂપ પૃથકત્વ વિતર્ક સવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અવિચાર, સૂક્ષ્મ ક્રિયા પ્રતિપાતી અને સમુચ્છિન્નક્રિય સમાધિપર યોગકારોના વિચારો જૈન દૃષ્ટિએ તેની વિચારણા ધ્યેય સાથે એકતા અહિંસા યમની મુખ્યતા અહિંસા પાલન માટે ઉત્તર ગુણો સમિતિ, ગુપ્તિ-તેપર વિસ્તારથી વિવેચન અષ્ટપ્રવચનમાતા મૂળ ઉત્તર ગુણની સવિશેષ પ્રાપ્તિ પૌદ્ગલિક પર દ્રવ્યપર જય મુદ્રા યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા, મુક્તાસુક્તિમુદ્રા આસનના જૂદા જૂદાં સ્વરૂપ પર્યંકાસનપર ખાસ વિવેચન પ્રાણાયામનુ ફળ, તેનો સમય માત્રાનો અર્થ પ્રાણાયામમા ભ્રાન્તિ શરીરયાતના મન ઇન્દ્રિયપર જય. સ્થિરતા હઠયોગમા પાત યોગપ્રક્રિયાનુ અનિવાર્ય પરિણામ સ્થિરતા સિદ્ધ દશામાં પણ તેરૂપ ચારિત્રની અસ્તિતા જોગજુગતિ અધિકારભેદ ચિદાનંદજીનુ 'જોગજુગતિ જાણ્યા વિના' પદ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ આત્મવિચારણા યોગાંગસેવના પરમાત્મસ્વરૂપમા રમણતા આત્મસ્વરૂપમાં લય. ટુંકા વખતમાં કાર્યસિદ્ધિ નિરજન નિરાકાર સ્થાનપ્રાપ્તિ તે સ્થાનમા અષ્ટ કર્મનાશથી પ્રગટ થતા ગુણો 'સમાસી'નો અર્થ શાંતિસામ્રાજ્ય મદિરમા વાસ પૃ. ૪૧ થી ૬૮.

સાતમુ પદ-સાખી (આશા જંજીરની ઉલટી ગતિ) હાથીની સામાન્ય રીતિ બાધેલ અને છુટી અવસ્થામાં ફેર ચેતનની તેથી ઉલટી પદ્ધતિ. આશાપાશમાં બંધાયેલ દુનિયામાં રખડે છે અને તેથી મુક્ત થઇ જાય છે ત્યારે એક સ્થાનકે રહે છે સાસારિક આશાઓ ધનની આશાએ શું શુ કરે છે ફળાપેક્ષા વગર કાર્ય કરવાથી થતો સ્વાત્મસંતોષ. નિરાશી ભાવ **આશાવરી અવધૂ ક્યા સોવે તનમઠમેં. (તનમઠ ત્યાગ અને આત્મજાગૃતિ)** શરીરમા દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર બહિરાત્મ, અતરાત્મ અને પરમાત્મસ્વરૂપ સુમતિ સ્તવનમા આનંદઘને કરાવેલુ તેનુ દર્શન બહિ-

રાત્મ દશામાં વર્તતા ચેતનનું વર્તન તેને ઉપદેશ. ઘરનુ ઘર. ભાડાનું ઘર. શરીરનો ભરોસો કેટલો રાખવો યોગ્ય ગણાય? તબીયત જાળવનારે વિચારવા યોગ્ય વાતો શરીરમઠમાં શુ છે તેપર વિચારણા તેની સ્થિતિપર લક્ષ્ય શરીરઘરમા પાચ ભૂતોનો વાસ. શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ. ઇંદ્રિય ભૂત. છળશોધન બહિરાત્મ ભાવનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ ગિરપર પંચ પરમેષ્ઠી. આત્મઅભ્યાસ સૂક્ષ્મ બારી. પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાખી ઝાખી કરનારનુ વિરલપણુ શ્રૂકી તારી એ પરમાત્મભાવ. અપૂર્વ રહસ્ય. પચ મહાવ્રતનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ. વિરતિભાવ યમ પાચ–એ પરવસ્તુપર જયનો પાયો યોગમા પ્રગતિ આશાત્યાગ આશાત્યાગ, આસનધારણ અને અજપાજાપ એ ત્રણથી પ્રભુ દર્શન આશાસ્વરૂપ આસનની જરૂરીઆત અજપાજાપ ત્રણ યોગપર અંકુશ સાધ્યદર્શન

પૃ. ૬૮ થી ૮૨.

આઠમું પદ–સાખી આતમ અનુભવ ફુલકી આત્મ (અનુભવ ફુલની અભિનવ રીતિ) ફૂલનુ સ્વરૂપ. અનુભવ પુષ્પનુ નૂતનપણુ. નાકને વાસના આવતી નથી, કાનને અનાહત નાદથી ખબર પડે છે વ્યજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણા બાહ્ય વસ્તુજ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા **ધનાશ્રી અથવા સારંગ અનુભવ નાથકુ ક્યું ન જગાવે (ચેતનજીને જાગ્રત કરવા અનુભવને પ્રેરણા)** શુદ્ધચેતના કથન શુદ્ધચેતના અને કુમતિ શોકો ચેતનજીની સ્થિતિનો ખ્યાલ ભાડાના ઘરને ઘરનુ ઘર માનવાની અને શરીરને આત્મા માનવાની ભૂલ મમતાને લીધે ચેતનની સ્થિતિ ખરૂ સુખ. તેનો વિચાર ચેતનને નથી પરભાવરમણતા અજાગલસ્તન ન્યાય સાચુ કહેવામાં ગુસ્સો કરવો ઉચિત નથી વધારે કહેવાથી સર્પાંગુલી જેવું લાગે અનુભવનો ઉપદેશ મમતામસ્ત ચેતનજીનો તાદૃશ્ય ચિતાર અન્ય આસક્ત ચેતન તેની સાક્ષી અને તેનો પૂરાવો તેનુ સસારપરિભ્રમણ. અનેક નાટકની રચના કર્મકૃત સુમતિની સોબતથી તેનુ નિષ્પન્ન સ્વરૂપ આનદસ્વરૂપ ચેતન સિદ્ધ દશામા તેનો આનંદ. તેવી તેની હાલ સ્થિતિ નથી, તેથી તે પર રમણીમાં મસ્ત જણાય છે તેને તે સમજાવી તેનું વાસ્તવિક રૂપ બહાર લાવવાની જરૂર. સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ જ્ઞાન વચ્ચે તફાવત પૃ ૮૨ થી ૮૯.

નવમું પદ–સારંગ. નાથ નિહારો આપ મતાસી. (સમતાસંગ અને મમતાસંગ. એક સરખામણી.) શુદ્ધચેતનાનું પતિ તરફ કથન મમતાએ પતિના કેવા હાલ કર્યા છે તેનુ વર્ણન. ખોટુ ખાતુ ખતવવાની તેની પદ્ધતિ. વચક, શઠ અને સંચય કરનારી મમતા. આશ્રવદ્વાર ઉઘાડાં મૂકવાની તેની પદ્ધતિ નિરતર દેવાદાર સ્થિતિમાં રાખવાની તેની પદ્ધતિ. સવર નિર્જરાના દ્વાર બંધ કરવાની તેની રીતિ. વ્યાજખાઉ ચાહુદી સાથે મમતાની સરખામણી સસારકારાગ્રહમાં કેદ રાખવાની તેની રીતિ. વગોવનારી મમતા સર્વ દુઃખનુ કારણ મમતા. નરકની વિડંબના કરાવનાર મમતા. મશ્કરી કરાવનાર મમતા. સુજ્ઞ પાસે પણ હાસી કરાવનાર

મમતા. ડહાપણનો માર્ગ બતાવનાર અન્ય ગતિમાં મળશે નહિ મમતા ઘરનું માણસ નથી, ફસાવનાર છે ચેતનના ખરા સગાનાં નામ તેઓનું મીઠાપણુ એવી કુલટા સ્ત્રીનો સંગ મૂકી દેવાનો આગ્રહ ખરા સગાના મેળાપની દૃધ પતાસાના મેળાપ સાથે સરખામણી મમતા દાસી છે મમતા અહિત કરનારી છે. મમતા સંતાપ કરનારી છે આનંદસ્વરૂપ ચેતન સમતા તેને ખરૂ હિત કરનારી છે એનાપર વિસ્તૃત વિવેચન આત્મપરિણતિ સમતા વગરના ક્રિયાઅનુષ્ઠાનો પૃ ૮૯ થી ૯૭

દશમું પદ-ટોડી પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે (ચેતનજીનું વિભાવાવસ્થામાં વર્તન) શુદ્ધચેતનાનુ આત્માને કથન મમતાસંગમાં નરમ અને મારા વખતે કઠોર શુદ્ધચેતનાની હૃદયની બળતરા સખી પાસે શોકપરનો ખાર બતાવવાની રીતિ શ્રદ્ધા પાસે હૃદયસ્ફોટન મનુષ્યસ્વભાવનુ નબળુ તત્ત્વ ગુણોના ધામ પતિ મમતા પાસે નરમ બની જાય છે શુદ્ધ પતિવ્રતા તરફ અલ્પ પ્રેમ પતિને મનાવવાના ચેતનાના અનેક પ્રયત્નો તેનુ ગાયન નિષ્ફળ પ્રયત્નો મૂળ વસ્તુથી દાણુ વધારી મૂકવાની ચેતનની રીતિ ઋણુ વધારવાની તેઓની પદ્ધતિ કર્મબંધરૂપ જગાત. દૂતીની ગેરહાજરી દલાલનુ કાર્ય તેની પણ ગેરહાજરી. કરિયાણાની કિમત કરાવનાર સાધારણ દલાલની અશક્તિ પ્રેમ કરિયાણાની કિમત કરાવનાર ધર્મઘોષની દલાલી. ઘરના છિદ્ર જાધ ઉઘાડવાનો ભય સતી એબ ઉઘાડે નહિ કુલીન સ્ત્રીનુ કર્તવ્ય જાર પુરૂષોથી સતામણી પરભાવરૂપ જાર વિરહાનળની જ્વાળા આનંદસ્વરૂપ પતિ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીને પણ પતિ આવતા નથી. હવે શુ ટોલ વગાડવો? સમજાવવાની રીતિ પૃ ૯૭ થી ૧૦૪

અગ્યારમું પદ-માલકોશ, વેલાવલ, ટોડી આતમ અનુભવ રીત વરી રી (ચેતનજીનું સ્વભાવદશામાં વર્તન) સુમતિમદિરમાં ચેતન આવ્યા પછી તેના વર્તનનો ચિતાર સુમતિ અને શુદ્ધચેતના વચ્ચેનો તફાવત બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમા ચેતનજીની પધરામણીની વધામણી ચેતન યુદ્ધવર્ણન યુદ્ધમાં મોડબંધન નિજ સ્વરૂપરૂપ મોડ તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર સમ્યક્ત્વ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્ણકરણ ગ્રંથીભેદ ટોપધારણ મસ્તકે. પગે સુરવાળ. સંયમરૂપ બખતર. સંયમસ્વરૂપ એકાગ્રતારૂપ લગોટ રણક્ષેત્રમાં મોહ તેની નાસભાગ. કર્મની કાપણી. યુદ્ધ જોનારના ઉદ્ગાર ક્ષપકશ્રેણી, અતર્મુહૂર્તમાં કર્મનાશ ચેતનના ખરા કુટુબીઓ ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ અને ખોટા કુટુબીઓ ચેતનની જાગૃતિનુ વર્ણન. ચેતનને અભિનંદન સાધુમાર્ગપર અરૂચિનુ પરિણામ. કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મી ચેતનને વરે છે, ગાન કરે છે અને ચેતન તેમાં લયલીન થાય છે વિજયડંકો વાગે છે નિજ સ્વરૂપસિંહાસનપર ચેતનજી સ્થિત થયા છે એ અદ્ભુત સ્થિતિ લડાઈનુ સુંદર પરિણામ મનુષ્યભવસાર્થકતા પદરહસ્ય. સ્વપર વિવેચન. પરિણતિની નિર્મળતા પૃ ૧૦૫ થી ૧૧૨.

બારમું પદ-સાખી કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ. (આનદઘન અને ચોપાટ.) ચેતનજીની ચોપાટ સાધારણ નહિ પણ અલકારિક કુમતિરૂપ કુબ્જા.

સદ્બુદ્ધિરૂપ રાધિકા ગાંડી સોગઠીની વક્ર ગતિ. અંતે રાધિકાનો જય. તેમ જ છેવટે રાધિકાનો જય સુમતિ એ Conscience છે. તેનુ શુદ્ધ માર્ગદર્શકત્વ કષાયાદિ વિભાવના જોરે કુમતિનુ પ્રાબલ્ય. છેવટે સુમતિનું સામ્રાજ્ય **રાસથી ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપર પ્રાણી મારો** સોગઠીના ૯૬ ઘર ચાર રંગની સોગઠી પાસા અને કોડીથી દાણા ચોપાટના ચાર પટ-ચેતનની ચાર ગતિ. ચેતનજીની મોટી ચાલ. ચારે પટમાં તેની દોડાદોડ ગજીપાની રમત બીજી રમતો દમ વગરની છે ચેતનજીએ માંડેલી મોટી રમત રાગદ્વેષ મોહના પાસા પાસાના દાણાની સમજણ તેનુ અલંકારિક સ્વરૂપ મોહના અવયવ રાગદ્વેષ મોહનીય કર્મસ્વરૂપ રાજાના હુકમ પ્રમાણે તેને વશ પડેલ ચેતનજીનુ કરવું. રમવામા કુનેહ રાગનુ સ્વરૂપ તેના પાચ ઇંદ્રિયોરૂપ છોકરા વિષયાભિલાષ મંત્રી સદાગમ અપ્રમત્તતાશિખર યશોવિજયજીનો રાગનો સ્વાધ્યાય. પાચ દાણા નીચે બે. છ દાણા નીચે એક. એને ગણવાનો વિવેક—આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ. સાત ગતિનુ સ્વરૂપ અષ્ટમી ગતિ છકાય જીવમર્દન અસયમ. વેદાશ્રથી સાત ગતિ. પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે ષડ્રિપુ મનપર જય પરમ સાધ્યપ્રાપ્તિ ગુણસ્થાનકે દાણા ગણવાનો વિવેક સોગઠી ચલાવવાની આવડત સાધ્યપ્રાપ્તિ. સંસારચક્રપર એક લેશ્યાસ્વરૂપ કર્મબંધમા કષાયને સ્થાન પ્રકૃતિબંધ કરાવનાર લેશ્યા છે. કષાયને ઉદ્દીપન કરનાર પણ તેથી ભિન્ન અલેશી આત્મા ઉપબૃંહક દ્રવ્ય યોગનો વિષય લેશ્યા આત્મદ્રવ્યને રંગિત કરનાર લેશ્યા છ લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ અશુભ લેશ્યા અને શુભ લેશ્યા. લેશ્યાના રસ લેશ્યાદૃષ્ટાંત જાબુ વૃક્ષ લેશ્યા અને સોગઠીના રગો ચક્રભ્રમણ જોરી—જુગીઆ દાણા. ભાવ વિવેકનુ પગહુ સોગઠી લપમાં. સોગડી ગાંડી ઉપશમશ્રેણીમાં ખડુ કરવુ પડે છે આનદઘન ચરણકમળ-સેવા. ઉપદેશ આપવા રમતની ચીજનો ઉપયોગ પૃ ૧૧૨ થી ૧૨૮

તેરમું પદ-સારંગ. અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી. (મમતાસંગમાં રમતા ચેતનજી માટે સમતાના ઉદ્ગારો.) સમતાના અનુભવ પ્રતિ ઉદ્ગારો સમતાનુ કિંકરત્વ માયા મમતા કયાંથી આવી? તે બન્નેનુ સ્વરૂપ. ચેતનરાજને તેણે આપેલ દુ ખ. ચેતને તેની નહિ કરેલી તપાસ. અનુભવનો ઉત્તર ચેતનજીની માયા મમતા સાથે રીઝામણ. રાજાને ગમી તે રાણી. શોકકારણ પૃચ્છા સુમતિ પ્રત્યુત્તર. પતિવ્રતાધર્મ ચેતનાના સબધીઓ ચેતનજીને ગાંડા ગણે છે તે ઉદાસીનુ કારણ. પાઠાંતર અર્થ પતિ સમજતા નથી, નિઠુર થઈ મમતાનો સગ છોડતા નથી તેથી સુમતિની એક પળ છ માસ જેવી જાય છે ચેતન શુદ્ધ દશામા આનદઘન માયા મમતાનું લબાડપણું ચેતનામદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ. પૃ ૧૨૯ થી ૧૩૫.

ચૌદમું પદ સારગ અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. (ચેતનજીને સમજાવવા અનુભવને પ્રેરણા.) અનુભવને ઉદ્દેશીને વિશેષ ઉદ્ગાર. પતિસબંધ થાય અને પતિ મદિરે પધારે એવા ઉપાય કરવાની જરૂર ચેતનજીનુ કામ. આત્મનિરીક્ષણ. ચતુરાઇથી મમતાસગ તોડાણ અને સમતાસગ જોડાણ મમતાના આવિર્ભાવમાં તૃષ્ણાનું

મુખ્યપણું. સ્વપર વિવેચન ધનતૃષ્ણા તૃષ્ણાસ્વરૂપ ભાડની દીકરી. એવી સ્ત્રી તમારો. શુ જયવારો કરશે? એ શઠ છે, ઠગ છે, છળ કરનારી છે, કપટી છે એનો ભાવપ્રપચ્ચ આ સર્વ પતિને નિવેદન કરો તૃષ્ણાસોબત, સસર્ગ, પડછાયો પણ ભયાવહ. કુબુદ્ધિ-સગ. તેથી ઇજ્જતનો નાશ સમતાને ઘરે આનન્દઘન આગમનથી વિજયડકા અનુભવ અને જ્ઞાનમા તફાવત સ્વભાવદશા રમણ જીવનનુ લક્ષ્યસ્થાન પૃ ૧૩૫ થી ૧૪૦.

પંદરમું પદ–સારંગ મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર (વિશુદ્ધ દશામાં આવતા ચેતનજીના ઉદ્‌ગારો) શુદ્ધ દશામા ચેતનજી જ્ઞાનભાનુઉદયથી પ્રભાત ચકવો ચકવી ચેતન અને ચેતના પ્રભાત થતા વિરહનો નાશ શુદ્ધ ચેતન ચેતનાનો સબધ કર્મપ્રચુરતારૂપ નદી દશમ ગુણસ્થાનક શુદ્ધ વસ્તુદર્શન જ્ઞાનથી લોકાલોક પ્રાકટ્ય જ્ઞાનથી ભ્રમનાશ આત્મિક ચોરીનો પત્તો ચેતનના રત્નો ચોરી કરનાર ચેતનજી પોતેજ અન્ય ચોર છે એ ભ્રમ દૂર ચેતનજીની કબૂલાત ભાનુઉદયથી હૃદયકમળ વિકાસ તેથી ચન્દ્રકાતિની મદતા વલ્લભ આનદઘન ભગવાન વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિમત્ અને તત્વસવેદન જ્ઞાન સ્વનો આદર, પરનો ત્યાગ પૃ ૧૪૧ થી ૧૪૬

સોળમું પદ–મારૂ નિશદિન જોઉં તોરી વાટડી (સમતાની સ્વ-મન્દિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ) શુદ્ધચેતના કથન ઢોલા. અનાદિ કાળથી વાટ વિભાવદશામા ચેતનની સ્થિતિ પશ્ચાત્તાપ ઝવેરીના લાલની કિમત મારા લાલની કિમત પટંતર વસ્તુ વગર મૂલ્ય થાય નહિ લાલનુ અમૂલ્યત્વ પતિમાર્ગનિરીક્ષણ પતિઆગમનના પૃથક્ માર્ગો. તેમાં એકાગ્રતા યોગીની સમાધિ મુનિનું ધ્યાન તેના જેવુ એકાગ્ર નિરીક્ષણ ધ્યાન અને સમાધિનો ફેર ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનના ભેદો કોની પાસે આ વાત કરવી? ખોળા પાથરવા કે શું કરવુ? મનનું ડામાડોળપણુ વિવેક મિત્ર કથન આનદઘન પ્રભુ આગમન સેજડીમા આનંદરગ સદસદ્વિવેક. મદિરે લાવવામાં મદદ સમતા અને શુદ્ધચેતના વચ્ચે ગોટાળો પૃ. ૧૪૬ થી ૧૫૩

સત્તરમું પદ–ગિરનારી સોરઠ છોરાને કયું મારે છે રે (ગુણપ્રાપ્તિની શરૂઆતમાં રાખવા યોગ્ય સંભાળ) સુમતિકથન ઉપશમ સમકિતરૂપ છોરો. એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ મિથ્યાત્વરૂપ ડેણુ અમૃતવેણુ લકુટી–તાત્વિક રુચિ અને આગમાનુયાયી. શ્રદ્ધા પ્રગતિમાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનક મિથ્યાત્વની અધતા પાંચવાર ઉપશમ સમકિત મિથ્યાત્વનુ જોર સાધ્યદર્શન પછી મિથ્યાત્વનો કાળ મરણપથારીએ મિથ્યાત્વ. ગભીરવિજયકૃત અર્થ સંયમરૂપ છોરો ડેણુ વિવેકકથન પાંચ બોલ પચીશ બોલ. પાંચમહાવ્રતની પચીશ ભાવના. તપના પચાસ ભેદ સીત્તેર ભેદ. સેણુ પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૧.

અઢારમું પદ–માલકોશ ગોડી રાગણી રીસાની આપ મનાવોરે (શુદ્ધચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાયપર હૃદયગાન) જીવનનો ઉદ્દેશ ગ્રથીભેદથી સાધ્યદર્શન. સાચા માર્ગની ઝાખી. સુમતિવાક્ય. ચોવટીઓ. પચાત કરનાર તેની જરૂર નથી તેના કારણો દલાલનો બજારુ સોદો. પ્રેમનો સોદો. અતરંગ

વસ્તુની પરીક્ષા. આપે લે તેને તેની કિંમત. અન્ય દલાલ નકામા છે. સ્વાભાવિકતા અને કૃત્રિમતામાં ફેર. મનની આંટી દૂર કરો અને મિષ્ટ વચન વડે સંતોષ આપો. સંતાપ-સ્વરૂપ તેનાપર વચનામૃતનો છંટકાવ સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ હિતબુદ્ધિ-મૈત્રી-ભાવ મીઠી નજર તમારે કોની દરકાર છે? શુદ્ધચેતનાને મુજરો. અંધકાર રાત્રિ રસ્તાના વિઘ્નો આકાશમા વાદળા પ્રભુમુખચન્દ્ર દર્શન પ્રેમમા દુવિધા નહિ, ગોટા નહિ, આડંબર નહિ. એમ થશે એટલે આનંદઘન પ્રભુ સમતાની સેજડીમા બિરાજશે. ચેતનાને મનાવવાનુ કર્તવ્ય પૃ ૧૬૧ થી ૧૭૦.

ઓગણીશમું પદ-વેલાવલ કુલક નારી તું બડી. (ચેતનજીની વ્યવહાર-જાગૃતિ કેવી છે?) ચેતન ચેતનાને કહે છે કે તુ ઘણી ગાડી છે. નિગોદથી જીવની પ્રગતિ આત્મધનનાશ. સિદ્ધ દશામાં સ્થિરતા ચેતનનો ઉત્તર વિભાવમા છે તેથી શું થાય છે તે જાણતો નથી તું કેમ ઉંઘે છે? ચેતનાનુ વિભાવમા અજ્ઞાન પતિ જાગે છે કે ઉંઘે છે તે જાણતી જ નથી આનંદઘનદર્શનની પિપાસા. ચેતનાનો ઘુંઘટ ઉઘડાવવો. ઉંઘતા ચેતનજીનુ વર્ણન પૃ. ૧૭૦ થી ૧૭૪

વીશમું પદ-ગોડી આશાવરી આજ સુહાગન નારી. (પતિસન્માનાર્થે સમતાના શણગાર) પતિએ ચેતનાની ખબર લીધી દાસી બનાની ચેતના-સૌભાગ્યપ્રાકટ્ય. સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર શણગાર અધિકાર પ્રમાણે કરે છે. ૧ પ્રેમ રાગથી રંગેલ સાડી પ્રેમ પ્રતીત રાગ રૂચિ સ્વરૂપ ૨ પ્રભુભક્તિરૂપ હાથમાં મેંદી ગવણુ ૩ ભાવઅંજનનુ આંજણુ દાનાદિને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર ભાવ ૪ સહજ સ્વભાવરૂપ ચોળી ૫ સ્થિરતારૂપ કંકણુ ૬ ધ્યાન ઉર્વશી ખોળામાં ધારણુ કરે છે. ૭ ગળામાં પ્રિયગુણમાળ ૮ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂર સેંથામાં. જ્ઞાન અને જ્ઞાનોપયોગ. ૯ નિરંજનતારૂપ અબોડો ૧૦ જ્યોતિરૂપ દીપમાળા ત્રણ ભુવનપર તેનો પ્રકાશ. ૧૧ કેવળજ્ઞાનરૂપ આરિસો. ૧૨ અજપાજાપરૂપ ધ્વનિ. ચિદાનંદજીપદ. ૧૩ અનાહતનાદ-રૂપ વિજયડંકો ૧૪ આનદરૂપ વરસાદધારા. ૧૫ ભવ્ય વનમયૂરોના ટહુકા. ૧૬ ઝીણી સાડી આ પદના કર્તૃત્વપર નોટ-ચર્ચા પૃ. ૧૭૪ થી ૧૮૬

એકવીશમું પદ-ગોડી. નિશાની કહા બતાવું રે (શુદ્ધ ચેતનજીનું અગમ્ય સ્વરૂપ.) ચેતનજીને સરખાવવા કોઈ વસ્તુ નથી. રૂપી દ્રવ્ય અને ચેતનજી. અરૂપી કહુ તો છેજ નહિ રૂપારૂપી ભાવ અને સિદ્ધના જીવો. સિદ્ધ સ્વરૂપી ચેતન કહેવામાં વિરોધ સંસારદશા સાથે સિદ્ધનો વિરોધ. ચેતનની સનાતનતામા વિરોધ ઉપજે વિનાશ પામે એ બનવુ અશક્ય થઈ પડે. નિત્યત્વપણામા પણ વિરોધ ચેતનજી અને પ્રમાણવાદ નયલક્ષણ પ્રમાણજ્ઞાન. ચેતનની નિશાનીઓની વિચારણા સંગ્રહનયે ચેતન વ્યવહાર અને નૈગમનયે ચેતન. સમભિરૂઢનયે ચેતન ઋજુસૂત્ર અને એવંભૂતનયે ચેતન. સિદ્ધ શબ્દ સાથે સાતે નય સર્વાંગી અને સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન.

નયવાદથી લડાઈ. હાથી અને આંધળા. અંધપરંપરા પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનસ્વરૂપ-વિચારણા દેવચંદ્રજી અનુભવ ગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન કહેવા સાંભળવામાં કાંઈ વળે નહિ. અનુભવ અને પ્રમાણજ્ઞાન આનંદસ્વરૂપી ચેતન સુખસ્વરૂપવિચારણા આત્મજ્ઞાન

પૃ. ૧૮૬ થી ૧૯૮

બાવીશમું પદ–ગોડી. વિચારી કહા વિચારે રે (આનંદઘનના આગમનું અગમ્ય સ્વરૂપ) દિવ્યજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાન પદનો ઉચ્ચ લય આગમ અપાર એકલી બુદ્ધિથી વિચાર કરવામા મુશ્કેલીઓ આધાર આધેયમાં પ્રથમ કોણ? મુરઘી અને ઇંડું ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામા વિરોધ બીજ અને વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત રાત્રિ દિવસ દૃષ્ટાન્ત જ્ઞાનની મર્યાદા અલૌકિક ભાવોમા તર્ક સિદ્ધ અને સસારી કરનાર અને કરણી જન્મ અને મરણ દીપક અને પ્રકાશ શાશ્વત ભાવવિચારણા. સર્વજ્ઞ-પણાની પરીક્ષા આપ્તતા મુશ્કેલીનો ખુલાસો અનાદિ સ્વરૂપ આપ્તપ્રણીત આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ ભાવના

પૃ ૧૯૮ થી ૨૦૮.

ત્રેવીશમું પદ–આશાવરી અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી (આનંદઘનની અલક્ષ્ય જ્યોતિ) અનુભવ જ્ઞાન તેનુ પરિણામ. અવ્યવસ્થિત મન સ્વરૂપવિચારણા કરે છે જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો સમય અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવો. માયા દાસી ઉપર ઘેરો એક દોઢ દિવસ માયાનુ જોર જન્મ જરા મરણ વશ થયાં છે એને હવે ફેંકી દો તમે આટલી મમતા કોના ઉપર કરો છો? (ઉપલક્ષણથી અર્થ) અનુભવરસમા રોગ શોક લોકવાદ નથી એમા અચળ શિવસુખ સાથે મિલન છે. અનુભવરસ સસારને વળગણ લોકરૂચિ પ્રમાણે કામ કરનાર સત્ત્વવંત મુમુક્ષુની દશા સિદ્ધ દશાનુ સુખ અનુભવીનુ આનદમય જીવન આનદબિંદુનો સમુદ્ર અનુ-ભવજ્ઞાન પછીની દશા આત્મીય જ્યોતિ અલખવાદ અવગાહના વ્યક્તિભેદ. અલક્ષ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ

પૃ ૨૦૮ થી ૨૧૮

ચોવીશમું પદ–રામગ્રી મુને મારો કબ મિલશે મનમેલુ. (આનંદઘનનો મનમેળાપ) અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના નિર્ણય પછી ચેતનના ઉદ્ગાર. મનના મેળ વગરની પ્રીતિ આત્મિક સ્વભાવે સ્વભાવ ચેતન અને સ્વભાવ ચેતન અને વિભાવ વિભાવની રમત. રેતીના કોળીઆ પોતાના મળે ત્યારે પડદો રાખવો નહિ. રાખે તે પથરો. સસારત્યાગની વાતો. પરભાવરમણત્યાગ

પૃ. ૨૧૯ થી ૨૨૨.

પચીશમું પદ–રામગ્રી. ક્યારે મુને મિલશ્યે મારો. (મનમેળાપીને મળવાની આતુર આકાંક્ષા) આનંદઘનની પૃચ્છા. આત્મસ્વરૂપની ઝંખના સ્વ-જનમેળાપ. ધીરજ. આવી બાબતમાં જેને તેને પૂછવામાં લાભ નથી. ઉપમિતિનાં પાત્રો. કુશળ વૈદ્ય. વ્યાધિ. ચિકિત્સા મધુમેહ પરમાત્મા વૈદ્ય સાબર અને શિકારી મુંબઇમાં છૂટું પડી ગયેલુ બાળક. ગરમીમાં બપોરે મુસાફરી કરનારની તૃષા.

પૃ. ૨૨૨ થી ૨૨૭.

છવીશમું પદ-આશાવરી અવધૂ કયા માગું ગુનહીના. (ગુણહીનને યાચના કરતા આવડતું નથી) મારામા ગુણગણનાનુ પ્રાવીણ્ય નથી. ગુણગાન આવડતુ નથી સુરના ભેદો જાણતો નથી. ગુણયાચનામા સંગીતનુ મહત્ત્વ. રીઝ અને રીઝામણ આવડતા નથી નિરંજન પદસેવાનુ જ્ઞાન નથી ચાર વેદ, કિતાબ, તર્ક, વિવાદ, પિંગળનું જ્ઞાન મને નથી વળી અનેક પ્રકારના જાપનો વિધિ જાણતો નથી. પરમાત્મસ્વરૂપનો જવાબ આપી શકતો નથી, સેવનવિધિ-માર્ગો જાણતો નથી, તેમજ ભક્તિ કરતાં આવડતી નથી, ભાવનુ મિલાવન નથી, સ્વરૂપનુ જ્ઞાન નથી વળી મારામા જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નથી, કળાચાતુર્ય નથી, ભજનવિધિનો અભ્યાસ નથી, ત્યારે હુ તે શુ માગુ? અને કેની રીતે માગુ? આનદઘન પ્રભુના દ્વાર આગળ ઊભો રહી ગુણધામનું રટણ કરૂ છુ પ્રભુદ્વારમા પ્રવેશ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા. પ્રભુપદ રટણનો મહિમા અખંડ શાંતિનો સાક્ષાત્કાર

પૃ ૨૨૭ થી ૨૩૮.

સતાવીશમું પદ-આશાવરી અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે (મન-આસક્તિનો બહિરાત્મ ભાવ) ધર્મસહિષ્ણુતા આનંદઘનથી સારગ્રાહી હૃદયબુદ્ધિ. રામ શબ્દનું રહસ્ય અલખને જગાવનાર શું કરે છે સજ્ઞાસૂચક રામ શબ્દ. બૌદ્ધ સાખ્યાદિનો અપેક્ષા સમજ્યા વગરનો આક્ષેપ મઠધારી મઠાસક્ત. મઠોના નામો મઠમાં ધર્મ-સર્વસ્વ મઠરાગ જટાધારીની જટામગ્નતા धर्मस्य तत्त्वं निहित गुहायाम्. ગુફાનુ સ્વરૂપ. આગમધારીનો થાક માયાધારીનો છાક દુનિયાદાર દુનિમાં આશાના દાસોનુ વર્તન લિખ્કાન ટગરી કરનારનો અલ્પ ભાવ બહિરાત્મભાવમાં આસક્ત ધર્મને નામે રળી ખાનારા. ગચ્છભેદનો પ્રસંગ અંતરાત્મભાવમાં વર્તનારાની અલ્પતા. ખગપદ ગગનમા શોધનારની મૂઢતા. બહિરાત્મભાવમાં પરમાત્મભાવ શોધનારની અધતા ચાલુ પ્રવાહમા કેટલા ગોટા વળે છે તેની વિચારણા. ધર્મના ખોટા પોકારો ધર્મનાથ સ્તવનમા ધર્મની દોડાદોડપર કરેલી વિચારણા. ધર્મની શોધમાં ખોટી દોડાદોડ અતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની કુંચી સહજ પુણ્ય થાય તેમાં કાઈ દમ નથી. બાહ્ય ધમાધમ છોડી દેવાનો ખાસ ઉપદેશ ચિત્ત-પકજનો યોગ અર્થ. પદનો અદ્‌ભુત આશય. અંતરાત્મદશાનુ પૃથક્કરણ વિવેકવિચાર-શાંતિની જરૂર

પૃ ૨૩૮ થી ૨૫૧

અઠ્ઠાવીશમું પદ-આશાવરી. આશા ઓરનકી કયા કીજે. (પરાશાનો ત્યાગ. અગમ પીઆલાનું પાન) પદ સબધી દંતકથા. સ્થૂળ જગતની આશાપર રચના આશાનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનાર્ણવ. આશાપર ઉપાધ્યાયજીનુ નિસ્પૃહાષ્ટક સુખદુ:ખનું લક્ષણ. પરકી આશા સદા નિરાશા. પરની આશા કરનારનું વર્તન-એક ચિત્ર. આશાધારી કૂતરો હાથી અને કૂતરો. આશાને અગે બન્નેના વર્તનમાં રહેલો મોટો તફાવત આશીભાવ તજનારની ખુમારી. આત્મઅનુભવનો કેફ. આશાના દાસનુ વર્તન. વાંદરીનું બચ્ચું અને આશાના દાસો. તેઓનું દાસીપુત્રત્વ. આશાદાસોનું કિંકરત્વ. પરવસ્તુની આશાનું આકર્ષણ. આશાદાસો જગતના દાસ થાય છે. આશાપર

સ્વામિત્વ મેળવનારનું મહત્વ આશા અને ભર્તૃહરિ. આશાનદીનાં આવર્તે વિગેરે તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વર મનરૂપ પ્યાલામાં પ્રેમમસાલો. બ્રહ્મઅગ્નિનું જ્વલન સત્વ-પાન. અનુભવલાલી પ્રાકટ્ય તેનો ક્રમ પં. આનંદસાગરજીનો આ ત્રીજી ગાથાનો ખાસ અર્થ અગમ્ય પ્યાલાનું પાન કરવા પ્રાર્થના તેને શોધવા અધ્યાત્મ વાસમાં શોધો. આગમપ્યાલાનો ભાવ ચેતનજીનો અધ્યાત્મવાસમાં ખેલ ત્યાં બેઠા લોકનાટકના તમાસાનું દર્શન ચતુર્થ ગાથાપર પં આનંદસાગરજી ઉપસંહાર આશાનું વર્ણન આશાની પરંપરા જ્ઞાનસુધારસપાનની ધૂન પૃ. ૨૫૧ થી ૨૬૭.

ઓગણત્રીશમું પદ-આશાવરી. અવધૂ નામ હમારા રાખે. (ચેતનજીનાં વિવિધ નામોનું અવાસ્તવિકપણું.) નયની અપેક્ષા. અજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન દ્રવ્યાર્થિક નયથી ચેતનજીનું વર્ણન. સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો સાતે નયમાં તેની વહેંચણ ચેતનજીના સ્વભાવ સ્વરૂપ સમજવાની અગત્ય. ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ કર્મમળ છતાં તેનું શુદ્ધ સુવર્ણત્વ. રૂચક પ્રદેશનું નિર્મળત્વ આત્માની સત્તાગત અને વ્યક્ત સ્થિતિપર વિચારણા. નામ વ્યવહાર ચેતનજીના સ્વભાવને અંગે તેનું ખોટાપ. પુરૂષ કે સ્ત્રી એ નામનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનનો વર્ણ જણાવનારનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનને સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ નથી એ ઊંચો કે ઠીંગણો નથી એને વર્ણ નથી, જ્ઞાતિ નથી, જાતિ નથી, સાધન નથી, કાંઈ નથી ચેતનજી હલકા નથી, ભારે નથી નેતિ નેતિ વાદમાં અપેક્ષાભાવ તે ભાવની અહીં વિચારણા ચેતનજી ગરમ, ઠંડા, લાંબા, છોટા નથી, ભાઈ બ્હેન નથી, બાપ બેટા નથી એ બાહ્ય સંબંધ છે, ક્રમભાવી પર્યાય છે અનેક જાતિમાં ગમનાગમન કર્મસંબંધથી થાય છે ચેતનજી મન નથી, શબ્દ નથી. ચિંતવનાર અને ચિંતવેલ શબ્દ ચેતન નથી ચેતનજી વેશ નથી, વેશ ધારણ કરનાર નથી, કર્તા નથી, ક્રિયા નથી, તે તો જે છે તે છે, તેને કોઈ નામ સાથે સંબંધ નથી એ દર્શન નથી, સ્પર્શન નથી, રસ નથી, ગંધ નથી. એ આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે દર્શનના નામો સંગ્રહનયે આત્મા સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપ તેજ એ સ્વરૂપ સેવનાર બલિહારી પામે છે. ટબાકારના ખાસ અર્થપર નોટ.

પૃષ્ઠ ૨૬૭ થી ૨૭૯.

ત્રીશમું પદ-આશાવરી. સાધો ભાઈ સમતારંગ રમીજે. (સાધકને સમતારંગમાં રમણ કરવા પ્રેરણા) વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમતા મમતાનું સ્વરૂપ મોહ રાજાનો અહં મમનો મંત્ર. મોહનું અંધપણું યોગ્ય વિચારણાનો અભાવ ધનપરનો મોહ. દ્રવ્ય સંપત્તિ અને ભાવ સંપત્તિ. મમતાને અને ભાવ સંપત્તિને વેર મમતામાં શ્યામતા. સહજાનંદીની સજ્ઝાય ભોજે મુંજપર લખેલો શ્લોક સંપત્તિવાનનું સ્મશાનમાં પોઢવું. મમતા સમતાની પુત્રી. દ્રવ્યપુત્રીને જમીનમાં દાટનાર. તેનાપર સર્પ મૂષક હોવાપણું સંતતિ માટે દ્રવ્ય એકઠું કરનાર. ધનનો અલક્ષ્મી ભાવ. ધવળ શેઠ, મમ્મણ શેઠ, પૉંપી, સીઝર, ઔરંગઝેબ, હૈદર, ટીપુ વસ્તુપાળ તેજ-

પાળ. ચૌદ રત્ન ચૌદ રત્નની કથાપર રૂપક સમતા રત્નાકરની દીકરી છે, અનુભવની બહેન છે. અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ તેનો ત્યાગ. શ્રેણીગત અમૃતધારાનું પાન શ્રેણીના પ્રકાર ઉપશમ અને ક્ષપક સમતા અને બ્રહ્મા સમતા અને વિષ્ણુદેવ સત્વગુણનો મહિમા. સમુદ્રમંથનની કથાનો ભાવ કષાયથી સમતાને ડર. આનંદઘન પ્રભુ એ શ્રીજિનેશ્વર દેવ. ચતુરાનનનો ભાવાર્થ. સમતા મમતા ભાવવિચારણાનો ઉપસંહાર

પૃ ૨૮૦ થી ૨૯૨.

એકત્રીશમુ પદ–શ્રીરાગ. કીત જાનમતે હો પ્રાણનાથ (સમતા મમતાના પરિવારનું બારિક અવલોકન.) પરમંદિરે રખડવાની ચેતનજીની ટેવ. પોતાના ક્ષમા વિગેરે સગાઓ સ્થૂલિભદ્ર સમતાના મંદિરમા ચેતનજીનુ આવી ચઢવું પરિવાર સામે નજર કરવા વિજ્ઞપ્તિ માયાનુ શારીરિક વલણ, તેનુ જડપણુ, ચેતનનુ પ્રસિદ્ધ ચેતનપણુ. જડપણાને અને ચેતનપણાને વિરોધ મૂર્ખની સાથેના સંબંધનુ અયોગ્યત્વ. વિભાવદશામાં કર્મબંધ કર્મનો આકર્ષ અને ચેતનને ઉંધા પાટા વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ સર્વ શક્તિનો ઘાત કરનાર પ્રસગો વિભાવમા વિભાવમાં કામ, કપટ, મદ, મોહ વિગેરેનો સબંધ સ્વભાવમા કૈવલ્યજ્ઞાનામૃતપાન મમતામાં અનંત દુ ખ, સમતામા વસંત ખેલ ભર્તૃહરિ અને મસ્ત દુનિયા વિભાવમસ્ત પ્રાણીનુ ઠેકાણા વગરનુ વતન શાતિનાથના સ્તવનમા આનદઘનજી સ્વપરિવારજ્ઞાન સ્વપરિવાર ભેટ સુમતિનો અર્થ. ગંભીરવિજયજીનુ પદ યશોવિજયજીનું પદ બન્ને પદપર વિચારણા

પૃ. ૨૯૨ થી ૩૦૨.

બત્રીશમું પદ–રામેરી પીયા તુમ, નિઠુર ભયે ક્યું ઐસેં (સમતાનો વિશુદ્ધ માર્ગ આદરવા વિજ્ઞપ્તિ.) સુમતિનુ ચેતનને સર્વ સ્વાર્પણ ચેતનજી કઠોર કેમ થયા છે તેપર પૃચ્છા એકપખી પ્રીતિનો ઘાટ બેસે નહિ કુલટાની રીતિ તેઓપર પ્રેમ કરવાનું પરિણામ. ભ્રમરનો ફુલપર પ્રેમ. તેવા પ્રેમ સાથે સુમતિના પ્રેમની સરખામણી કુસુમ અને તેની વાસનુ એકત્વ સુમતિનો અભિન્ન ભાવ માયામમતાનું એઠવાડપણુ એના ઉપર પ્રેમ ઘટે નહિ, એ તો ઉકરડે નાખવા યોગ્ય જ ગણાય. પખાલીનો પાડો દીર્ઘદૃષ્ટિનો અભાવ. યંત્રવત્ કામ કરવાની રીતિ. ગુણ અવગુણ વિચારની જરૂર. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાવી દેવાની વિજ્ઞપ્તિ ટબાકારનો અર્થ સુમતિસંબંધની સ્થિતિ. ગુણ અવગુણ વિચારણા કવિની પ્રતિભા વિશિષ્ટ જીવન નિર્વહનં એમાં સાધ્યનું લક્ષ્ય સ્થાન

પૃ ૩૦૨ થી ૩૧૦

તેત્રીશમું પદ–ગોડી મિલાપી આન મિલાવો રે. (પતિમેળાપ માટે સમતાની આતુરતા) વિરહી સ્ત્રીની મિત્ર પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ. સુમતિ અનુભવ સંવાદ. વિરહકાળમાં સમતાની દશા ચાતક–બપૈયો વરસાદની રાહ જુએ છે તેનુ સાદૃશ્ય પીયુ પીયુનો પોકાર નોટમાં અર્થ સંબધી કેટલોક ખુલાસો. સંદેશો પહોંચાડનાર અનુભવ આતુરતામાં આશા વિરહદશાનુ વિશેષ વર્ણન પોતાની દુ ખી સ્થિતિ.

વિરહથી ગાડપણુ તનમનની શાંતિનો અભાવ રડવાની પણ શક્તિ રહી નથી. રડીને દુ ખ બતાવાય તેમ પણ નથી શુદ્ધ બુદ્ધ ખોવાનો ભાવાર્થ અધારી રાત્રિ વિશેષ દુ ખ આપે છે. રાત્રિના સમયમા કામદેવનુ જોર. તારા દાંતો દેખાડી દુ.ખ વધારે છે. ભાદરવો માસ રડી રડીને આંખો ભીની કરી છે. અધારી રાત્રિ, ભાદરવો માસ, દંતપક્તિ, રડવાનુ કાર્ય–એ સર્વનો યોગભાધામા અર્થ. ચિત્તચકવી પતિની શોધમાં કરે છે. નદીને કાંઠે ચકવી અબળા ઉપર જોર કરવુ અનુચિત છે તેના ઉપર રીસ ન ઘટે સર્વ વાત કહીને પતિને સમજાવી મંદિરે લઈ આવવા અનુભવને વિજ્ઞપ્તિ એકવાર મંદિરે પધારે તો પછી સમતા રગ જમાવે આતુરમા ચતુરાઇનો અભાવ. વધારે પડતું બોલાયું હોય તો ક્ષમાયાચના. ગમે તે પ્રકારે આજ આનંદઘન પ્રભુને ઘરે લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ ચાતુર આતુરતાનો પાઠાતર વિભાવનુ આકર્ષણ સાસારિક ચિત્રની જરૂરીઆત પદનો અર્થગૌરવ અને વિશિષ્ટ ભાવ ઉપસહાર પૃ ૩૧૧ થી ૩૨૨.

ચોત્રીશમું પદ–ગોડી દેખો આલી નટનાગરકો સાંગ (પરરમણ કરતા પતિની દશાનું વર્ણન) સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે વાતચીત. પ્રવીણ નાટકીઆ પતિનો વેશ વેશ બદલવાની તેઓની પ્રવીણતા જૂદા જૂદા વેશો ભજવવાના થાકથી અગની શિથિળતા અગ એટલે 'મોક્ષના સાધનો' અગ એટલે 'નિજ પરિવાર.' પોતાના કુટુબીની આવી દશા જોઇને પરિવારની ફીકારા ચેતનજીને ઉપાલંભ ચેતનની અનાદિ કાળથી એવી રીતિ પડી ગઈ છે સુમતિ અને માયામમતા વચ્ચેનો અતર. રૂપા અને કથીરનો અતર ચિદાનદજી પરઘર અને નિજ મદિર. ઉપાલભ દેવાનો આશય શરીરશુદ્ધિ ખોઈ નાખ્યાથી ભાંગ પીધી હોય એમ જણાય છે પોતાની અવસ્થા પણ પતિ વિચારતા નથી, ગૌરવ ભૂલી જાય છે અને ઉન્મત્તની પેઠે વર્તે છે ભર્તૃહરિના ઉન્મત્ત જગતના વિચારો સાંજીની બોલવામા ચાલાકી 'કુચ્છ' શબ્દના પ્રયોગનુ સાર્થકત્વ આટલુ કરતા પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારે નહિ તો પછી શું બાંગ પોકારવી? પદનો ગભીર આશય સુખનો ખોટો ખ્યાલ અને તેની પાછળ ગેરવાજબી વલખાં. ઉન્મત્ત અવસ્થાનુ પરિણામ. બાગ અને તેની હદ. પ્રસંગની મહત્તા. ઉપસંહાર પૃ. ૩૨૨ થી ૩૩૦

પાંત્રીશમું પદ–દીપક અથવા કાનડો કરે જારે જારે જારે જા (પતિવિરહિણી સુમતિની દુ ખી દશા) સુમતિનુ શ્રદ્ધાના આગ્રહથી પતિમંદિરે આગમન ત્યાં શૂન્ય શય્યાનો દેખાવ તેથી થયેલો આઘાત ક્રિયા આડબરરૂપ શણગાર ઉપયોગ પતિની ગેરહાજરી બાહ્ય આડબર અને ઉપયોગ. ક્રિયા નિષેધ નહિ પણ ઉપયોગની જરૂર યશોવિજયજી ક્રિયાના વિષય ઉપર ક્રિયાજ્ઞાનનું મીલવાપણું વિરહવ્યથા અને બાણુપ્રહાર અતક અત ક્યાં સુધી લેશે? પતિપાદમાં પ્રાણાર્પણ વિરહવ્યથાનો અત લાવવા વિજ્ઞપ્તિ જીવ લેવાનો અલકારિક ભાવ કોકિલાદિ કામોદ્દીપક પદાર્થોનુ સાંનિધ્ય આર્યક્ષેત્રાદિ ઇપ્સિત પદાર્થપ્રાપ્તિ. બન્નેની સરખામણી. મંદિરે પધારી

સુખ આપવા વિજ્ઞપ્તિ. આ ભવની અનુકૂળતાઓ. ઘટિત ભોગવિલાસ કરવા સૂચના. ચેતનજીની ફૂબેલી સ્થિતિ બાહ્ય ક્રિયા અને ઉપયોગપર ઉપસંહાર. પૃ. ૩૩૧ થી ૩૩૭

છત્રીશમું પદ-માલસિરિ વારે નાહ સંગ મેરો. (સુમતિનો વિરહાલાપ) સખી પાસે દુઃખવર્ણન. મારો યૌવનકાળ જાય છે અને પતિ સંબંધ કરતા નથી આથી હસવા ખેલવાને બદલે રાત્રિઓ રડવામાં પસાર થાય છે યૌવનકાળનો આધ્યાત્મિક ભાવ. હસવા ખેલવાનો ભાવ આવા પ્રસંગની અલ્પતા રડવામાં રાત્રી કાળનો આધ્યાત્મિક ભાવ કાર્યપરંપરાવિચારણા સંસારફળ આપનારા પ્રસંગોની વિપુલતા યૌવનકાળ ગયા પછી પશ્ચાત્તાપ થશે તે નકામો છે શણગાર સજેલી સુંદરી શણગારપર અભાવ ઝેર ખાવાનો વિચાર આભૂષણોનો આધ્યાત્મિક ભાવ. ઝેર ખાવાની સાહસિક વૃત્તિ તેનું પરિણામ ઝેર ખાવાની દાર્ષ્ટાંતિક યોજના વિરહી સ્ત્રીની ઉંઘ ઉડી જાય છે વિરહી સ્ત્રીના નિઃશ્વાસ. જોગણ થઇને ઘર બહાર નીકળી જવાના વિરહીના વિચાર. પતિને સમજાવવા વિજ્ઞપ્તિ ઉંઘ અને યોગનિદ્રા વિભાવદશામાં નિસાસા. પરિણતિની નિર્મળતાના અભાવરૂપ નિસાસા પશ્ચાત્તાપનો યૌગિક ભાવ આખા સંદેશાનો ઉપસંહાર. પદના કર્તૃત્વપર વિચારણા પૃ ૩૩૭ થી ૩૪૬.

સાડત્રીશમું પદ-વેલાવેલ. તા જોગે ચિત્ત લ્યાઓ રે વહાલા. (વિશુદ્ધ યોગીનાં સાધ્યસાધનો) મીરાબાઈ. શોધવા ચાલી પિયુને-પદ પતિશોધમાં ભેખ તે ભેખપર ધ્યાન આપવા પતિને કહેણ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ. સમ્યકત્વ દોરી-તેનુ સ્વરૂપ શીલ લગોટ. બ્રહ્મચર્યનું યોગમાં સ્થાન. તેપર પતંજલિ, દક્ષસંહિતા, હેમચંદ્રાચાર્યના વિચારો ૧૮૦૦૦ શીલાંગ. ચારિત્રરમણતા તત્ત્વાનુસંધાન. ચિદ્ગુહામાં દીપક. સાધ્ય સાધનની એકતા અલેક જગાવવો. અષ્ટ કર્મરૂપ ધુણીને ધખાવવી ધ્યાનાગ્નિનું ઉદ્દીપન. નિર્જરા. પ્રદેશોદય. ધ્યાનમાં પ્રગતિ કર્મભારનો ઘટાડો ઉપશમ-ગલણું. ભસ્મનું ચાળણું. મેલ વગરની ભસ્મને શરીરે લગાડવી. કર્મનો ત્રાસ કર્મને અંગે પુરૂષાર્થ આદિ ગુરૂ મહંત અલેકનાથ ગોરખનાથ. ગુરૂજ્ઞાનની જરૂર. મોહ રાજાના કાન ફાડી નાખવા મોહનીય કર્મનુ પ્રબળ રૂપ. મુદ્રા. યોગમુદ્રા યોગીનો શંખનાદ કરૂણાનાદ જૈનનો મુદ્રાલેખ સવિ જીવ કરૂં શાસનરસી યોગસિંહાસન. સાલંબન ધ્યાન સમતામય ચેતન મુગતિ સંસાર બેઉ સમ ગણે અહો અહો વાળા વાક્યની વિચારણા. અધ્યાત્મ પૃચ્છા. ચેતન ચેતનાનો અભેદ યોગીગૃહજન્મ. અનુત્તર વૈમાનમાં જન્મ દેવેંદ્ર થાય છે પણ અંતે મનુષ્યગતિમાં યોગ પૂરો કરે છે. મુક્તિપુરીમાં સિંહાસનારૂઢ ચેતન. પદની કૃતિપર વિચારણા. પદનો મહત્તા ભરેલો આશય પૃ ૩૪૭ થી ૩૬૦.

આડત્રીશમું પદ-મારૂ મનસા નટનાગરસૂં જોરી હો. (નટનાગર અને ચેતનાનો સંયોગ)-નટનાગર સૂત્રધાર તરીકે. રંગાચાર્ય તરીકે તેની જવાબદારી નાટકના અભિનયાદિ સર્વપર તેની દેખરેખ. તેની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રયોગો સ્વ વિષયમાં મનને જોડવું આનંદઘનજીનું વચન. શુદ્ધચેતનાની વ્યક્તતા. આત્મદ્રવ્યમા

સ્થિરતા ગુણસ્થાનઆરોહમા વિચારો ખરા નટનાગરો. લોકલાજત્યાગ કુળમર્યાદા ત્યાગ કુલીન સ્ત્રીનો વ્યવહાર ઐલાચીકુમાર. ચેતનાની વિચિત્રતા ધર્મસન્યાસ વખતે લોકકથન લોકલાજ અને આત્મજાગૃતિ વ્યક્તિગત ધર્મો સમષ્ટિનો લાભ વીર પ્રભુનુ અભિનિષ્ક્રમણ કુળ–ગચ્છમર્યાદા જિનકલ્પની તુલના લોકોની મશ્કરી તરફ અવગણના ભર્તૃહરિનુ દૃષ્ટાંત મહાકાર્યમાં લોકલાજ રાખવી નહિ લોકચર્ચાનુ ધોરણ અલ્પ ભોગ–વિશેષ લાભ યોગદૃષ્ટિએ સમષ્ટિ લાભ. માતપિતાની નરમ વાતો સસારદાવાનળ તરફ આકર્ષણ. સલાહ સજ્જન સાથેનો પ્રેમ. પ્રેમનો રસાસ્વાદ લોકલાજપર ચઢો વિજય ઉપાધ્યાય ભોળી વાતો. ચેતનજીને ઉપાલભ અત્યાર સુધી કરેલી ચોરી ચોરીની શિક્ષા હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ ચરમાવર્ત. ચેતનજી હવે પોતાની ભૂલો સમજી શકે છે નિશ્ચય શુદ્ધિ ખોટા બચાવ કરવાની વૃત્તિ. કચ્છ નાચવાનો વેશ નાચવાથી ભજે. ચારિત્ર લઈ ભ્રષ્ટ થનારનુ હાસીપાત્રપણુ . આષાડાભૂતિનો વેગ ભરતચક્રવર્તીનુ નાટક. પ્રાણીએ આદરેલુ મોટુ કાર્ય મહા પ્રયાણ વેશમાં ભગાણુ અભિનયમા ખામી. ચેતનજીને તેમ ન થવા દેવા ભલામણ જ્ઞાનસમુદ્રમથન અમૃતપાન આત્મચદ્ર ચકોરી નિશ્ચય દૃષ્ટિ પ્રેમ આત્મદ્રવ્યવિચારણા ઉપસહાર

પૃ ૩૬૦ થી ૩૭૬

ઓગણચાળીશમું પદ–જેવંતી. તરસકી જઈ દઈ કો (મોહ રાજાનું પ્રાબલ્ય–ભોગતૃષ્ણાનું જોર–ચેતનાનો દાહ) વ્યવહારદૃષ્ટિએ મોહ મોહની અસર તળે થતી ઇચ્છાઓ ભોગઇચ્છા તે એકાદ કર્મ હશે કે કર્મનુ લશ્કર? નવ યુવતિના કટાક્ષ મોહનીય કર્મને રાજાની પદવી ઉપમિતિમા મોહને સ્થાન યશોવિજયજીની રાગપરની સ્વાધ્યાય ભોગતૃષ્ણાનુ પ્રાબલ્ય ચેતનને મુઝવી દેનાર ભોગતૃષ્ણા ચેતનજી પોતે તો લાયક નાયક છે. ચેતનનુ કર્મસ્વામિત્વ ચેતનનુ ગુણસ્વામિત્વ તૃષ્ણાને ઘડપણ જ નહિ ભોગતૃષ્ણાને લોકલાજ તૃષ્ણાનુ અધપણું તૃષ્ણાસક્તના અપ્રમાણિક આચરણ તૃષ્ણાથી અઘટિત ઘટનાઓ લગામ વગરની તૃષ્ણા ચેતના કર્યાદ કરે છે ભોગતૃષ્ણાએ મોહનને ઠગ્યો છે ચેતનજી એની પછવાડે ઘસડાયા કરે છે. તૃષ્ણાએ ભણાવેલા ઊંધા પાઠ ચેતનને અમને સોંપો, તેનો તૃષ્ણાસંગ મૂકાવો એવી આનદઘન પ્રભુને પ્રાર્થના ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા યોગમાર્ગપર આરોહણ

પૃ ૩૭૬ થી ૩૮૫.

ચાલીશમું પદ–આશાવરી. મીઠો લાગે કંતડો ને ખાટો (વિચિત્ર આત્મવાદમાં શુદ્ધ પતિદર્શન) શુદ્ધ સતીને પતિ મીઠા લાગે છે લોકની ખાટાશ. પતિ વગરની સોબત તે જગલમા પોક ગોષ્ઠિ અને અરણ્યરૂદન પ્રત્યેક આત્મવાદ. આત્મા સંબંધી દર્શન–સંપ્રદાયોની માન્યતા **જૈન દર્શન** (આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ. કર્મમળ દૂર કરવાનો પ્રકાર આત્માના પ્રચ્છન્ન ગુણો. દેહપ્રમાણ ભિન્ન આત્મા. અષ્ટ કર્મપર વિવેચન નિગોદ. ઘર્ષણઘૂર્ણન ન્યાય અકામનિર્જરા. સમ્યગ

દર્શન ચારિત્ર. અજરામર સ્થાનપ્રાપ્તિ. આત્માનો ભેદાભેદ સ્યાદ્વાદશૈલી તત્વ સાત અથવા નવ ઈશ્વરકર્તૃત્વ. સપ્તભંગી સાત નય જીવ તત્વના નવ ભેદ અજીવ તત્વના પાંચ ભેદ. ચેતનની ઊર્ધ્વ ગતિ. સિદ્ધ દશામાં ભાવ પ્રાણ. સિદ્ધ દશાનુ સુખ. સત્નુ સ્વરૂપ. ચેતનનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ દશામા) **બૌદ્ધ દર્શન.** (ચાર આર્યસત્ય. ૧ દુઃખના પ્રકાર. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, રૂપ એ પાચ દુઃખના પ્રકાર ૨ સમુદય તત્વ. ૩ માર્ગ ૪ નિરોધ. સંસ્કાર ક્ષણિકત્વ સૌતાંત્રિક મત વૈભાષિક મત ચાર ભાવનાથી પુરૂષાર્થપ્રાપ્તિ. બૌધમતે મુક્તિ) **નૈયાયિક દર્શન.** (સૃષ્ટિ કરનાર મહેશ્વર તત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ્ તત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્માદિનો નાશ વિભક્ત પ્રમેય ભાવના નૈયાયિક વૈશેષિક તુલના ઈશ્વરપ્રસાદ) **સાંખ્ય દર્શન** (નિરીશ્વર અને સેશ્વર દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક પ્રાણીને પીડાનું કારણ. પચીશ તત્વ પ્રકૃતિ પ્રધાન સૃષ્ટિક્રમ બુદ્ધિ. મહાન્. અભિમાન સોળનો સમૂહ પ્રકૃતિ-વિકૃતિ આત્મા અકર્તા બુદ્ધિનુ લક્ષણ-ઉભય મુખ દર્પણ જેવી જ્ઞાનબુદ્ધિનો ધર્મ પુરૂષપ્રકૃતિસંયોગ વિવેકજ્ઞાન મોક્ષ બંધ છેદથી મોક્ષ બંધના ત્રણ પ્રકાર. પુરૂષનું સ્વરૂપ. પાતંજલ-સેશ્વર સાખ્ય ઈશ્વર છવ્વીશમું તત્વ તેમાં ઇશ્વરનુ નહિ જેવું કાર્ય પ્રગતિ કરતાં યોગાંગનુ પ્રણિધાન મોક્ષમાર્ગ ચિત્તની અવસ્થાઓ સમાધિ પ્રકાર સમજ્ઞાત સમાધિ પ્રકાર યોગવ્યાખ્યા અવિદ્યા. પાચ ક્લેશ ક્રિયાયોગની જરૂર અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય મોક્ષમાર્ગ પાતંજલમતે) **વૈશેષિક દર્શન.** (સાત પદાર્થ નવ દ્રવ્ય. સમવાયસ્વરૂપ અભાવ ચાર મોક્ષસ્વરૂપ.) **જૈમિનીય દર્શન** (પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાસા મોક્ષસ્વરૂપ સર્વજ્ઞની અશક્યતા વેદવાક્ય અપૌરૂષેય તેમાં યથાર્થત્વની સંભાવના વેદથી ધર્મજિજ્ઞાસા નોદના વેદ સ્વત પ્રમાણ ઉત્તર મીમાસા શાંકર વેદાન્ત. મુક્તિ વેદાન્તમતે અદ્વૈત દર્શન) **ચાર્વાક** (લોકાયત મત બાર્હસ્પત્ય. ભૂતાત્મક જગત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માને છે. મોક્ષ માનતા નથી અગ્નિહોત્રાદિ બાળક્રીડા દેહસુખ એ પુરૂષાર્થ) મેક્સમ્યુલર હરિભદ્ર સૂરિ. ષડ્દર્શનની ગણનામાં ફેરફાર પુરાણ ધર્મો સર્વ દર્શનસગ્રહમાં માધવાચાર્યે આપેલું પુરાણ ધર્મોનું સ્વરૂપ **રામાનુજ યા શ્રીસંપ્રદાય** (તેનાં ચિહ્નો કબીરાદિનો આ મત બ્રહ્મકારણ જગત્કાર્ય વિશિષ્ટ અદ્વૈત. એકોઽહં બહુ સ્યામ્. ત્રણ તત્વ વિષ્ણુ પદ પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિનું સ્થાન. જીવાત્માસ્વરૂપ પાંચ પ્રકારની ઉપાસના) **માધ્વી સંપ્રદાય** (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય એવાં તેનાં નામ દ્વૈતવાદી આનંદતીર્થ તેના સ્થાપક ત્રણ પ્રકારની સેવા. વિશ્વપ્રપંચ અનાદિ પાંચ પ્રકારના ભેદ મોક્ષસ્વરૂપ) વલ્લભાચાર્યનો **પુષ્ટિમાર્ગ** (કૃષ્ણલીલા. શુદ્ધ અદ્વૈત. ભક્તિપ્રધાનતા). શૈવ મતો **નકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય.** (કાનફટા જોગીઓ હઠયોગનું સ્થાન ગુરૂની ખાસ જરૂર. યોગનુ ફળ મુક્તિ) **શૈવ સંપ્રદાય.** (જગત્ ઈશ્વરકાર્ય ઈશ્વર નિરાકાર શિવનાં પાંચ કૃત્ય ચાર પાદ. ત્રણ પદાર્થ પશુ પદાર્થસ્વરૂપ. ત્રણ પ્રકારના પશુ ચાર પ્રકારના પાશ)

પ્રત્યભિજ્ઞ સંપ્રદાય (મહેશ્વરસ્વરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ તેની જરૂર.) રસેશ્વર સંપ્રદાય. (શરીર તે આદ્યધર્મ સાધન પારદના શિવલિંગનુ માહાત્મ્ય. રસો વૈ બ્રહ્મ-પર આ મતની રચના આ શરીરે મુક્તિ. દૃઢ શરીર મેળવવાની યોજના આ લોક-માં જ બ્રહ્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ) દર્શન મતોમાં જૈન સિવાય આત્માનુ વ્યક્તિત્વ કોઈ જગોએ સર્વથા રહેતુ નથી. પ્રત્યેક આત્મવાદપર રૂચિ. જૈનમતે મોક્ષ. સિદ્ધદશા સુખમય એના વિરૂદ્ધમાં ત્રણ મતો મોક્ષસુખ વૈશેષિકને ઉત્તર જૈમિનીયને ઉત્તર. બૌદ્ધોને ઉત્તર. સાંખ્યને ઉત્તર. ચેતનાને જૈન દર્શનકારોના મતમાં આનંદ આવે છે તેનાં કારણો બીજી જગોએ તો પતિને જ ઉડાવી દેવામા આવે છે પોતાના પતિમાં કામણુ દૂધ અને છાશ એક સ્થાનકે ન રહે પતિમાં અક્ષય સુખ પ્રત્યેક આત્મવાદમાં આનંદ વ્યક્તિત્વ નાશમાં અધકાર. આત્મવાદનો વિષય. વાડા માર્ગે એક જ છે એમ કહેવામાં અસત્યારોપ. સાન્યની સ્પષ્ટતા મરિચીનો દૃષ્ટ કાજી એકત્રકરણુ પ્રયોગ. પરમત-સહિષ્ણુતા અને આત્મવાદને વિરોધ નથી સર્વત્ર ધર્મ છે એમ બોલવામાં અવ્યવસ્થા પતિ વગર ગતિ ફોકટ રોકડ અને ઉધરાણી. ચાર્વાકમતે પરભવ એકાત્મવાદમાં ગતિનું નિષ્ફળત્વ ઉધરાણી ઈશ્વર પાસે. ગરથ ગાંઠે. આત્મધન રોકડ નાણું. હવાડાની ખોખ. ખાળે ડુચા દેવાની અન્યત્ર અનાવશ્યકતા. પ્રયોજન વગર પ્રયાસ. પ્રત્યેક આત્મવાદ વગર ખાળ અને હવાડાનો સબધ આનદઘનને પોકાર. લોકદર્શિત પતિને સલામ આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા સર્વજ્ઞ દર્શનમાં બતાવેલ આત્મવાદની વિશિષ્ટતા પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી ૪૨૨.

એકતાળીશમું પદ—વેલાવલ અથવા મારૂ. પીયા બિન સુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી. (વિરહકાળમાં ચેતનાની સ્થિતિ) પતિપ્રાણા સાન્વી જોતી પતિની વાટ. દુ:ખમહેલના ઝરૂખેથી પતિદર્શન કરવાની લાલસા. વિદેશગમનાદિપર ટકો પરપરિણતિ રમણતા અન્ય સ્ત્રીઓ પતિવિરહે રડતી તેની મશ્કરી. અત્યારે મારા તન મનની સ્થિતિ. અજ્ઞાનવાદ સ્નેહ ન કરવાની ભલામણ. સ્થૂળ સ્નેહમાં વિક્ષેપ. ચેતન ચેતનાનો અવ્યાબાધ પ્રેમ જાણપણાની મહત્તા. ચેતનાને કંટાળો. સ્થૂળ પ્રેમ નિષેધ. વિરહદશારૂપ સાપણ પતિવિરહે પ્રાણ ધારણ કરવાની અશક્યતા. પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ. જીવિતવ્ય ધારણ ન કરી શકે એટલે જાગૃતિનો અભાવ. પછી ચેતનની સ્થિતિ. ચેતનાને સર્પમુખમાંથી બચાવવાની જરૂર મળેથી સામગ્રીનો લાભ. સર્પના પવન-ભક્ષણપર રૂપક ચેતનાના પ્રાણ તે યતિધર્મ યતિધર્મનાં નામો. શીતોપચાર. અનળ અને વિરહાનળમાં ફેર. શીત પદાર્થથી વિરાહનળનુ ઉદ્દીપન. અંતર દાહ અને બાહ્ય ઉપચાર. બાહ્યોપચારપર લબાણુ વિચારણા. બાહ્યોપચારો થતા હોવાનાં કારણો. વ્યવહાર અને નિશ્ચય અપૂર્વકરણ સુધી વિરહાનળ ફાગણ માસ અને હોળી ધૂળી પડવો. ચેતનાસ્વરૂપ ધૂળમાં. હોરી અને ખાખ. હોરી શબ્દપર શ્લેષ. સમતામહેલ. વાણીવિલાસ આનંદઘનને પ્રાર્થના. કઠોર ન થવા પ્રાર્થના. ચેતનનાં લુંછણાં. ચેતનાને મંદિરે ચેતન ઉપસહાર પૃષ્ઠ ૪૨૨ થી ૪૪૨.

બેંતાળીશમું પદ-સારંગ યા આશાવરી. અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે (માર્ગપર આવતા ચેતનનું અમરત્વ). મરણભય અચોકસ કાળને અંગે વિશેષ ભય. સમજણ થયા પછી જન્મમરણઉપાધિ મટે તેવા ઉપાયોની શોધ કરવાની વૃત્તિ. ભવિષ્યમા વર્તમાન આરોપ. મિથ્યા માર્ગનો ત્યાગ. કુમાર્ગ જ્ઞાન વિષયકષાયાદિ કુમાર્ગો કુમાર્ગગમન મૂઢતા. મિથ્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ. દૃષ્ટિબિન્દુ સાપેક્ષત્વ મિથ્યાજ્ઞાન અને જન્મ મરણ રાગદ્વેષનુ બંધન નેહતતુનુ જોર યશોવિજયજી રાગદ્વેષને અંગે વિચાર બતાવે છે. અદ્વેષ યોગનું અંગ સમભાવ વૃત્તિ. મિથ્યાત્વનો ત્રાસ. મિથ્યાત્વથી અનર્થપરંપરા અભિનિવેશ અનાદિ મરણો રાગદ્વેષનો કબજો લેવાની જરૂર. શરીર નાશવંત ચેતન અવિનાશી ચેતન શરીરનો તેથી સંબંધ ન ઘટે વાસ્તવિક માર્ગ પકડવા ચેતનનો વિચાર ચિદાનદજીનુ પદ. આ ઘટ વિણસત વાર ન લાગે સવૈયા શુદ્ધ સ્થાનમા ચેતનનો વાસ. સમજણ વગર મરણ. ભ્રમણા. વસ્તુસ્વરૂપ વિચારણા સુખ દુખનો વિચિત્ર ખ્યાલ અમરપણાની સિદ્ધિ બે અક્ષરો હસ શિવ. બીજા બે અક્ષરોનુ લીસ્ટ પદની તૃતિપર વિચારણા નોટ પૃ ૪૪૨ થી ૪૫૫

તેંતાળીશમું પદ-ટોડી મેરી તું મેરી તું કાહે ડરેરી (ચેતનના આત્મશક્તિસૂચક ઉદ્ગારો) ચેતન સમતાને પોતાના મનની વાત કહે છે. અંતે તુ મારી પોતાની છો. સમતા ચેતનનો અભેદ. વિભાવોનુ થોડા વખતનું જોર વિભાવોનુ જોર થતા પરિણામ આખરે તુ મારી પોતાની છો આત્મ પરિણતિ જાગ્રત થતાં ભવ્ય પ્રાણીના ઉદ્ગારો ભવ્યત્વ દોઢ દિવસ ટબાકાર પ્રમાણે દોઢ દિવસ પીતળ ઉપર હીરામાણેક માયામમતા પીતળ. ચેતનપદ સંભારણા. સોનાનું સોનાપણું સમતાપ્રસગ ભવિષ્યમા જરૂર થશે ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિપર વિચારણા ભાવનાકાળ કાળસ્થિતિ પરિપક્વતા. નદિષેણ. ચેતનની મંદ દશા બેકનનુ વાક્ય કાર્યક્રમવિચારણા વિચારકાળમાં સમય. ક્રિયાકાળમાં જલદી દાખલ થવાની જરૂર પ્રગતિમાં સાધ્યપ્રાપ્તિનો સમય અપનો પદ વિચારણા. સુમતિપ્રસંગ કાળ અધ્યાત્મ શૈલી ધ્યનનુ પરિણામ પાંચ કારણ નિજ સ્વરૂપ યોગદર્શન. અત્ર ચેતનની દશા ઇચ્છાયોગની છે પરમાત્મ છત્રીશી (ચિદાનદજી)ના ચાર દુહા. સામર્થ્યયોગ. કરી શકે નહિ તે દશા ધર્મસંન્યાસ અને યોગસન્યાસ સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રયોગ પ્રક્રમભગ ચેતને બતાવેલી નબળાઇ. કાળને દોષ એક મોટી ભૂલ. પૃ. ૪૫૬ થી ૪૬૮.

ચુંમાળીશમું પદ-ટોડી તેરી હું તેરી હું એતી કહુંરી (ચેતનાના અત્યુદ્ગાર.) પ્રતીતિ કરાવવાનુ કારણ દિવ્ય કરી આપવાની કબૂલાત. વ્યવહારમાં દિવ્ય. કાશીએ કરવત ચેતનાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા. પ્રતિજ્ઞાનો આંતર આશય. માયામમતા તો વેશ્યા છે, તમારી નથી અને થવાની પણ નથી. ચેતનજીનો પાત ચેતનજીની મોટી કિંમત. વેદપુરાણમાં કે બીજે સર્વત્ર ચેતનની વાતો અને તેનો વિસ્તાર સર્વ ધર્મોના ચેતનને સમજવાના દૃષ્ટિબિંદુઓ. સત્યના અંશો. સુપ્રસિદ્ધ ચેતન. સેવનની રીતિ બતાવો.

પતિને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા વિરોધના અંતરમાં એકતા ધર્મને નામે લડાઇઓ. ચેતન પાસે સેવનવિધિ કહેવરાવવાનુ કારણ ગમે તે પ્રકારે ચેતન ગજી જોઇએ. બીજાનું ગમે તેટલુ સહન થઈ શકે. પરિણતિમાં તલ્લીનતા. શુદ્ધ ચેતનનુ વિશિષ્ટ સાધ્ય બિન્દુ. યશોવિજય સમાધિશતક જગત્ એને ઉન્મત્ત ગણે છે, એ જગત્‌ને અધ ગણે છે જલદી મળવા વિજ્ઞપ્તિ ગંગાતરંગમાં તણાવું તદ્‌—પ્રસગ વારંવાર મળતાં નથી સંસારપ્રવાહમાં તણાયા પછી ઠેકાણે જલદી અવાતુ નથી ઉપસંહાર પૃ. ૪૬૮ થી ૪૮૧

પીસ્તાળીશમું પદ–ટોડી ઠગોરી ભગોરી લગોરી. (ઘાટઉતારણનાવ યાચના) અર્થવિપમતા. માયામમતાને દૂર થવા આગ્રહ. ચેતનાને જાગ્રત થવા કથન. આત્મદૃષ્ટિથી પર સર્વ દગો છે ભૂલભરેલી ગણતરીનુ કારણ શુદ્ધ દશામાં ચેતનના ઉદ્‌ગારો. શુદ્ધ વિચારના પ્રસંગો વધારવા આત્મનિરીક્ષણ, નેના નિયમો. સ્વદૃષ્ટિ જાગ્રત થતાં વ્યવહારના લક્ષ્યો પરની પ્રીતિ ચાલી જાય છે વ્યવહાર સબધ વિચારણા. માતા ખરી કોણ. જ્ઞાનચક્ષુથી થયેલ વિપુલ જ્ઞાન. વસ્તુસ્થિતિનુ દોહ્ગ ગાત સંબંધ દૃષ્ટિવિચારણા. અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થતા સ્થિતિ. ઇન્દ્રિયસુખપર્યાપ્તિ પણ અનુભવમાં સારા પ્રસગોનો લાભ. એવા પ્રસંગોનુ અલ્પત્વ નિર્ણયપ્રસંગો વિરહસમુદ્રનો પાર પામવામાં મુશ્કેલી વિરહવેદનાસ્થળ. આનંદઘનપ્રભુદર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ અવઘટ. નાવ. તેની યાચના. ટબાકારનો અર્થ. વસ્તુગત ધર્મજ્ઞાન. પરભાવરમણતા દૂરીકરણ મોહદશાત્યાગ પિતા ચેતન તેરમે ગયા. કેવળજ્ઞાન પુત્ર પણ તેરમે ગયો. તેપર વિચારણા. શુદ્ધ ચેતનાની પ્રાપ્તિ અને માયામમતાનો ત્યાગ. ઉપસંહાર પૃ. ૪૮૨ થી ૪૯૫

છેતાળીશમું પદ–ટોડી. ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી (ચેતનજી અને મોહરાયના લશ્કરનું આહ્વાન) મોહરાજાનુ સંસારમાં કામ. મોહરાજાનુ સૈન્ય મેદાનમાં આવી લડવા ચેતનને આહ્વાન ગઢમા રહીને તો કાયર લડે રજપૂતોની બહાદુરી. ચેતનની બહાદુરી. બહાનાં સિંહદૃષ્ટાંત. એનો સ્વશક્તિપર ભરોસો ગોટા વાળવાની ટેવ. દાખલાઓ. ચોગાન–ગુણસ્થાન. મિસકર એટલે શ્યામતા. કર્મશ્યામતા. મિસકર એટલે મશ્કરી. લડાઇની રીતિ લડાઈ અને દયા. પ્રભુને માર્ગ. નવમેથી તેરમે ગુણસ્થાનકે. બે ઘડિમા મોહનીય કર્મનો નાશ. ક્ષપકશ્રેણિ. કેવળ મનસુદ્ધ શિવદરગાહ અચળ, અબાધિત સ્થાનની મહત્તા. શત્રુનો મોટો સંહાર. શત્રુને ઓળખવાની જરૂર. લડાઇનુ રણશિંગડું. સાધારણ લડાઈ અને ચેતનજીનું યુદ્ધ. સાધારણ લડાઈ લડે તે ગાંડા શૂરવીર ભાવશત્રુ સાથે લડે છે ગાડાંની નિશાની. નિવૃત્તિનિવાસ એ ભાવલડાઇનું પરિણામ ધર્મનો મર્મ આનંદઘનપદ પકડવું ધર્મનાથસ્તવન દાસભાવે પ્રભુપદસેવા. ધર્મમર્મની જિજ્ઞાસા ચિદાનંદ. ઉપસંહાર પૃ. ૪૯૬ થી ૫૦૯

સુડતાળીશમું પદ–ટોડી. પિય બિન નિશદિન ઝુરૂં (શુદ્ધચેતનાની વિરહતાપમાં ઝુરણા) પતિ મંદિરે પધારતા નથી તેથી વિરહ. તેની ઝુરણા આર્યાવર્તની લજ્જા લજ્જા મૂકી પતિઆગમનના દ્વારપર આંખો. આંખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ લજ્જાની વાત દાર્ષ્ટાંતિક યોજના માટે છે શુદ્ધચેતના અને બાહ્ય દેખાવ કુમતિ અને સંય-

ગદ્દાર વિરહમાં વસ્ત્રાભૂષણત્યાગ. વસ્ત્રનું પણ ભાન નથી ચોળી-ચંરણું. શણગાર કોને માટે કરવા? મોક્ષસુખ અને દેવલોકનાં સુખ બન્ને વચ્ચે સરખામણી. મારા પતિને તો મોક્ષકમળા પાનું ગમતી નથી. સુમતિનાં વચન તરીકે અર્થ. ચેતનના ઉદ્ગારરૂપે અર્થ. ટબાકારનો અર્થ સાસુ (આયુ સ્થિતિ) એક ક્ષણવારનો વિશ્વાસ રાખતી નથી નણંદ (તૃષ્ણા) સવારથી લડે છે એક ક્ષણ પણ આયુષ્ય વધે નહિ વીરપરમાત્મા અને ઇંદ્ર નણંદને ચિંતા ચેતન જાય તો વીરપસલી મામેરૂ મળે નહિ પૈસાની પચાતમાં દીનયાત્રા. નગોરી વૈદકાર્ય તબીબ અને તપત આનંદઘનપિયૂષનો વરસાદ. કવીનાઈન વિગેરેથી એ તાવ ઉતરે નહિ 'આનંદરસ'-દવા. ઉપસંહાર

પૃ. ૫૦૯ થી ૫૨૨.

અડતાળીશમું પદ-મારૂ જંગલો. માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી. (ચેતનાની નિષ્પક્ષતા-દર્શનવૈચિત્ર્ય.) ચેતનનો ચેતનતા ગુણ. શુદ્ધચેતના સ્વરૂપ. ચેતન ચેતનાનો અભેદ. શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ બતાવેલો ભાવ વિભાગ દૃષ્ટિથી થયેલો આ પદનો ઉલ્લેખ ચેતના અને સુમતિ માડી શબ્દનો ભાવ. પતિ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ બને છે પતિ એક પક્ષે ખેંચાય છે. હું તેની સાથે ઘસડાઉં છું. નિજ મત કુંક. વિભાવમાં ચેતનની કુસાગણી. શુદ્ધચેતનાના વલખાં અને વિભાવનું જોર. સત્યના અંશોનો સ્વીકાર, ઉત્વાભાસો સમજવાની મિથ્યાત્વથી પતિની અગતિ. 'થમી નિજ પર કર ફૂંક' પર વિચારણા. ચેતનજીનું સમુદ્રમાં ડુબવું. તેનાં નાદંડો. સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ. 'નિ:પક્ષ' શબ્દ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ચિદાનંદજી અને આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષતા. મેટાફીઝીક્સ એથીક્સ. આનંદઘનજી મેટાફીઝીક્સ દૃષ્ટિએ અને ચિદાનંદજી એથીક્સ દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષતા વિચારે છે. ચેતનાને પક્ષમાં કેવી રીતે ખેંચી તેના દૃષ્ટાંતો ૧ જોગીએ જોગણ બનાવી. જોગીનું સ્વરૂપ. માયાવાદ. મહામાઈની ઉપાસના તે માયાનું રૂપક. જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ. સ્વથી અન્યનો તિરસ્કાર કરવાનાં રૂપો. ૨ જતીએ જતણી કરી. યતિ એટલે પરિવ્રાજક. જૈનના જતિ. જોગી જતિમાં ફેર ૩ ભક્તે ભક્તાણી બનાવી ભક્તિમાર્ગ. ભક્તિમાં મુક્તિ સાધન સાધ્ય તફાવત-પર ધ્યાન રાખવું અને ભક્તિ અન્ય નિષેધની અનુચિતતા. ૪ મતવાળે મતણી બનાવી અલખમતસ્વરૂપ. દર્શનમોહ ચેતનાનો કલ્પાંત. ૫ રામરામ ઉચ્ચાર કરાવ્યો. ૬ રહિમાન શબ્દ ભણાવ્યો ૭ અરિહંત શબ્દ બોલાવ્યો. રામ અરિહંત શબ્દોમાં મહત્ત્વ. પોપટની જેમ ઉચ્ચાર પણ ભાવવિચારણાની ગેરહાજરી ૮ ઘરઘરના ધંધા કરાવ્યા. આત્મસગાઈ દૂર રાખી વરઘોડામાં ફેરવી. આનંદઘન અને ગચ્છભેદ. લડાઈઓ-ધર્મને નામે. ધર્મને નામે આજીવિકા ૯ કોઈએ મુંડી. ૧૦ કોઈએ લોચ કરાવ્યો બાહ્ય ભાવે લોચ. યશોવિજયજી અને લોચ. લોચમાં પરિપૂર્ણતા બાહ્યમૌન વચનસમિતિ અને વચનગુપ્તિ વચન અને સંજ્ઞા. વચન અપ્રવૃત્તિ અને મુનિસુંદરસૂરિ ૧૧ કોઈએ કેશે લપેટી. જટા વધારી. નાટકીઆઓ અને મોટા યોગીનો વેશ. ૧૨ કોઈએ જગાડી-

અલૈક જગાવવાનુ સ્વરૂપ અને જાગ્રત કરવાને બદલે શોકોને જગાવી. ૧૩ કોઇએ સુવાડી દીધી ચેતના છે જ નહિ, ખાઓ, પીઓ, એવો ઉપદેશ આપ્યો મારી વિરહ-વ્યથા કોઇએ મટાડી નહિ ૧૪ કોઇએ સ્થાપી. વલ્લભ અને રામાનુજનો દ્વૈત તેઓ કાઇક ચેતનમા અને કાઇક પ્રકૃતિમા ચેતના સ્વીકારે છે. ૧૫ કોઇએ ઉથાપી ભૂત-વાદીઓનો પચભૂતનો સયોગ નેતિ નેતિ પદપર આધારવાળા અદ્વૈતવાદીઓ બૌદ્ધ અને મીમાસકે પણ મને ઉડાવી મારૂ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ ૧૬ કોઇએ ચલાવી સ્વીકારીને પ્રલય વખતે વિનાશ કૃતનાશાદિ દૂષણો. ૧૭ કોઇએ ગખી ઈશ્વરાશ તરીકે કબૂલ રાખી સ્થાપન કરનાર મતો અને ઉત્થાપન કરનાર મતો વૈશિષિક મત અને ઈશ્વર. એક સરખા મતનો મારા સબધમા અભાવ. મતની વ્યા-ખ્યા સ્વમતસ્થાપનાનો આગ્રહ કોઇનો કોઈ સાક્ષી મળે નહિ સર્વગ્રાહી જૈનદર્શન અને શુદ્ધચેતનાની દશા. ધીંગો દુર્બળને હરાવે છે. ઢીંગે ઢીંગાની લડાઈ. મોહરાજા અને ચેતનની સરખામણી પતિ જાગે તો તો લડાઈ જમાવે, બાકી હમણા અમારી જેવી અબળાથી બોલાય તેવુ પણ રહ્યુ નથી પતિ મોહ સાથે લડવાને બદલે તેના સેવક થઈ બેઠા છે ત્યારે લડે કોણ? વળી પોતાના પરિવારના નામો પણ વિસરી ગયા છે શુદ્ધ સ્વરૂપે ચેતના વિભાવમા ચેતન. ચેતનાની લજ્જા. પોતે શુ કર્યુ અને પોતાની પાસે શુ કરાવ્યુ તે કહેતા લાજ. ધર્મને નામે કામો ધર્મની દુકાનો ચલાવી દુકામા નહુ તો મારૂ ઘર સાજું નથી. ઘર ચલાવવાના નિયમો લડાઇની તૈયારી બરાબર નહિ. ધર્મમાં તર્ક કરવાની મના કરનાર હસ્તિ અને જૈન મંદિર વાડા બાધી લેનાર. આપવીતી કહેતાં રીસ આનદઘન બાંહ ગ્રહે તો વિજય મળે પતિનુ આનંદ-સ્વરૂપ હાથ પકડવો એ આખા પદની ચાવી છે નિશ્ચયપોષણુ જોનારને જવાબ ઉપ-સહાર બાહ્ય ક્રિયા અને ચેતન અન્ય લેખકોના આવા વિચારો ચિદાનંદ. યશોવિજય-જસવિલાસ જ્ઞાનવિમળસૂરિ–જ્ઞાનવિલાસ. પક્ષઅધતાત્યાગ. જૈન દર્શનની વિશાળતા. ન મે ભ્રાતા મહાવીરો પૃ ૫૨૨ થી ૫૬૩.

ઓગણપચાસમું પદ–સોરઠી. કંચનવરણો નાહ રે (પતિમેળાપ માટે યાચના.) સમતાના સુખમા પદ. સ્થૂળ ભાવ. પતિ વગર મને અજનાદિ શણગાર ગમતા નથી વિક્રમોર્વશીયમા પુરૂરવ. આધ્યાત્મિક ભાવ સુવર્ણરૂપ પતિ પતિવિરહના ઉપદેશમા આનદની ગેરહાજરી. પતિવિરહે સ્નાન સબ અપની અપની ગાવે સ્વધર્મે નિધન અને પરધર્મ ભયાવહ. એનો રહસ્યાર્થ. ધર્મનો ભાવ અરસ્પરસ સબધ રાખતા ધર્મો ભરતચક્રી મતનો આગ્રહ વિશુદ્ધ માર્ગની શોધ. પ્રગતિનો આશય. વિરહપીડા સ્વજન જ જાણે શિતમાં વાનર પેઠે શરીરે ધ્રુજ થાય છે. વસ્તુસ્વરૂપરહસ્યમાં ઉતરવાની જરૂર બાહ્ય ભાવપર રાચનારા ઘણા. સયણના ત્રણ અર્થ મિથ્યાત્વ દશા જોઈ ચેતનાને ધ્રુજ પચતંત્રમાં વાંદરો. વાંદરો અને સુઘરી સુઘરી જેવા ઉપદેશકો. ઉપદેશક-પર આક્ષેપ. પતિ વગર ઘર શરીર કાંઈ ગમતાં નથી. પતિવિરહે શરીરપર પ્રેમ ચેત-

નાને થતો નથી ધર્મને નામે ચાલતી પેઢીઓની ધમાધમ. મિથ્યાત્વની કુલ. તેમાં ચકચૂર થયેલાની દશા આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે, મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને માયામમતાનો પ્રસંગ મૂકાવી દે તો મજા આવે. સાંસારિક દશા અને ધર્મકાર્ય રસની જમાવટ અને ધર્મ સહજ ગુણરમણતા એ બાંહ્યગ્રહણ. બાહ્ય ભાવ તજી નાથને મળવા પ્રયાણ.
પૃ ૫૬૩ થી ૫૭૫

પચાસમું પદ–ધન્યાશ્રી અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી. (પતિમેળાપની મુશ્કેલી–અનુભવ તરફ ઉક્તિ) સમતા અનુભવને પૂછે છે કે પ્રીતમને કેમ મનાવીશ? મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડેલા પતિ તેની વિચિત્ર માન્યતા. વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરનાર પતિ. ધનવાન્ અને નિર્ધન પતિ નિર્મળ અને સમળ પતિ ચેતનજીના વિચિત્ર ઢંગો. ઇષ્ટ અને છારા–ચેતન ચેતનનાં અનેક રૂપો તો પછી ચેતન અવિનાશી કેવી રીતે? કર્મોનાં આપેલાં રૂપો કર્મ અને ચેતન તેનો નાશ કરનાર પણ ચેતન ખોટા ખાતાં ખતવવાની પદ્ધતિ ભાવાર્થનુ વિપમત્વ. આત્માને હિતકારી આત્માએ કરવું ધર્મદાસ ગણિ વિવેચક દૃષ્ટિ. લોકો અને ધર્મ લોકો ઉપર મત રહે ત્યાંસુધી સુમતિમંદિરપ્રવેશની શરૂઆત થઈ નથી એમ સમજવું. આપણો (સુમતિ અનુભવનો) અરસ્પરસ સબંધ. મિત્રધર્મ. પતિનો મેળાપ કરાવી આપ, નહિ તો તુ પણ ધનાશ્રી કર અનુભવ. ચેતના અને સમતાનો સબધ ગાનારી ટોળીમાં ‘ધનાશ્રી’ની સંજ્ઞા. અતરાત્માને ઉપદેશ. અનુભવજ્ઞાનની મહત્તા. બનારસીદાસ. સમયસાર. અનુભવ અને ચિદાનંદજી. એનો ઝળકાટ કાયમ રહેવાની જરૂર એમાં મીઠાશ ધનાશ્રી કરવામાં પાછો અનેક ભવે ચક્કર નહિ ખાય. ઉપસંહાર. વિજ્ઞપ્તિ. પ્રાર્થના. આનંદરસ પૃ. ૫૭૬ થી ૫૮૯.

મૂળ પાઠે પચાસ પદ. પૃ. ૫૯૦ થી ૬૦૫.

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सर क्रोधदग्धाः,
युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्रादिहेतोः,
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपद दूरदेशानटन्त ,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुल विश्वमेतत्.

કેટલાક પ્રાણીઓ સ્પર્ધા કરે છે, ક્રોધથી દગ્ધ થઈ કેટલાક હૃદયમા પરસ્પર મત્સર રાખે છે, કેટલાક ધન, સ્ત્રી, પશુ, ક્ષેત્ર, નગર વિગેરે માટે અનિવાર્ય ક્રોધને વશ થઈ લડાઈ મચાવે છે, કેટલાક લોભને વશ થઈ દૂર દેશમા રખડતાં પગલે પગલે અનેક વિપત્તિઓ પામે છે—આ તે શુ કરીએ? શુ કહીએ? આખું વિશ્વ સેંકડો અરતિ–પીડાઓથી ઘણુ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે.

શાંત સુધારસ

कस्मात्कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
स्व स्व वेद्य गगनसदृश पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
आनन्दाख्य समरसवने बाह्यमन्तर्विहीने,
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधि को निषेध.

હુ કોણ? ક્યાથી? તમે વળી કોણ? આ સર્વ પ્રપચ શેનો? પોતામાં અનુભવથી સમજી શકાય એવા આકાશતુલ્ય આનંદ નામના પૂર્ણ તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય છે; બાહ્ય અને અંતરથી રહિત સમરસવનમાં રહો તમો સત્ત્વ ગુણથી રહિત માર્ગમા વિચરનારને વિધિ શુ કે નિષેધ શુ? સુભાષિત

लोके लोका भिन्नभिन्न स्वरूपा, भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः
रम्यारम्यैश्चेष्टितै. कस्य कस्य, तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा.

જગતમા મર્મને ભેદનાર એવા ભિન્ન ભિન્ન કર્મોવડે લોકો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે, તેથી વિદ્વાનોએ કોની કોની (દાનાદિરૂપ) રમ્ય અને (વધાદિરૂપ) અરમ્ય ચેષ્ટાઓથી સ્તવના કરવી અથવા નિંદા કરવી? શાંત સુધારસ

भवारण्य मुक्त्वा यदि जिगमिषुर्मुक्तिनगरीम्,
तदानीं मा कार्षीर्विषयविषवृक्षेषु वसतिम्,
यतश्छायाप्येषा प्रथयति महामोहमचिरा-
दय जतुर्यस्मात्पदमपि न गन्तुं प्रभवति.

સસાર અટવીને મૂકીને મોક્ષ નગરીમા જવાની તારી ઇચ્છા હોય તો વિષયવિષવૃક્ષોમાં નિવાસ કર નહિ, એનુ કારણ એ છે કે, એ વૃક્ષની છાયા એવા મહા મોહ (અજ્ઞાન) ને ફેલાવે છે કે તેમાથી આ પ્રાણી જોર કરીને એક પગલું પણ આગળ ભરવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી સોમપ્રભાચાર્ય-સિંદૂરપ્રકર

ॐ परमात्मने नमः

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો.

અર્થ વિવેચન સહિત.

પ્રથમ પદ—રાગ વેલાવલ.

क्या सोवे उठ जाग बाउरे. क्या० ए आंकणी.
अंजलि जल ज्युं आयु घटत है,
देत पहोरियां घरिय घाउ रे; क्या० १

"હે ગાંડા! તું શું સુઈ રહ્યો છે? ઉઠ, જાગ્રત થા. હાથના ખોબામાં રહેલા પાણીની પેઠે આયુષ્ય ઘટે છે; પહેરેગીર ઘડિયાળને ઘા મારે છે."

ભાવ—જ્ઞાની ગુરૂ મહારાજ આ જીવ વિષય કષાયમાં આસક્ત છે તેને બરાબર ઉપદેશ આપવા માટે અત્ર કહે છે. વિષય કષાય એ વિભાવ દશા છે, એમાં ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તોપણ તેમાં આત્મિક અવનતિ જ થાય છે અને તેથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવ આત્મિક દૃષ્ટિથી તો ઉંઘતો જ હોય એમ જણાય છે. તું ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે, ધન કમાય છે, ઇંદ્રિયોના વિષયો સેવે છે, પણ એ સર્વ તને ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેનાર છે; તેથી હે ભોળા બંધુ! તું એ તારૂં ગાંડપણ છોડી દે, ઉઠ, જાગ્રત થા. તું જરા વિચાર કર; દરેક ક્ષણે, દરેક મિનિટે, દરેક કલાકે, દરેક દિવસે તારૂં આયુષ્ય ઘટતું જાય છે. તું સમજે છે કે વયમાં મોટો થયો, પણ તેટલું જીવન જો તેં વાસ્તવિક રીતે પસાર કર્યું નહિ હોય તો તે તારી ક્ષણો,

---

૧ ક્યા=શું સોવે=સુવે છે, ઉંઘે છે. બાઉરે=ગાંડા અંજલિ=હાથનો ખોબો જલ=પાણી જ્યું=જેમ આયુ=આયુષ્ય. ઘટત હૈ=ઘટે છે. દેત=મારે છે પહોરીયા=પહેરેગીર ઘરિય=ઘડિયાળને ઘાઉ=ઘા, પ્રહાર

કલાકો ને દિવસો વ્યર્થ ગયાં છે. તારો આત્મિક વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, તારી આત્મજાગૃતિ ન થઈ હોય તો સર્વ નિરર્થક છે અને એ બતાવવા માટે-તને આત્મિક કાર્યમાં જાગ્રત કરવા માટે આ પહેરેગીર દરેક કલાકે ઘંટ વગાડી તને ખબર આપે છે કે એક કલાક પસાર થઇ ગયો; એક ઘડી પસાર થઇ ગઈ; જે સમય પસાર થઈ ગયો તે ફરીવાર તને મળનાર નથી; ખોબામાં ભરેલ પાણી આંગળીઓ વચ્ચેનાં છિદ્રમાંથી નીકળીને જેમ ચાલ્યું જાય છે તેમ આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે; માટે એ ચેતવણી ધ્યાનમાં લઈ તું ઉઠ, જાગ્રત થા, તારા આત્મિક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી જા અને દરેક ઘડિનો, દરેક પળનો, દરેક વિપળનો ઉપયોગ કર. જ્યાંસુધી તું વિભાવ દશામાં રમણ કરીશ ત્યાંસુધી તારી ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ હશે તોપણ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તું ઉંઘતો જ છે, માટે એ તારી ઉંઘ ઉડાડી દે અને હવે તારા પોતાના કામમાં લાગી જા.

જે વસ્તુ પોતાની નથી, જે ખરૂં સુખ આપનાર નથી, જે અનિત્ય છે, તેમાંથી સુખ મેળવવાની લાલચે પ્રવૃત્તિ કરી રહેનાર જીવને ગાંડો કહેવામાં આવેલ છે, કારણકે એ સ્થિતિમાં એ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, શુભ કાર્યમાં અસ્વસ્થ રહે છે અને વિભાવિક સ્વપ્નોને સત્ય સમજે છે. જો આ સ્થિતિ તું વધારે વખત ચાલવા દઈશ તો આયુષ્ય અંજલિ માંહેના પાણીની પેઠે ચાલ્યું જશે અને પછી તારે બહુ પસ્તાવું પડશે, માટે આ ઉંઘમાંથી ઉઠ, જાગ્રત થા.

इंद चंद नागिंद मुनि चले,
कोण राजापति साह राउ रे;
भमत भमत भवजलधि पायके,
*भगवंत भजन विन भाउ नाउ रे. क्या० २

"ઇંદ્ર, ચંદ્ર, ધરણેંદ્ર અને મોટા મુનિઓ ચાલ્યા ગયા તો પછી ચક્રવર્તી રાજા કે શહેનશાહ તે શા હિસાબમાં? સંસારસમુદ્રમાં ભમતાં ભમતાં ભગવાનની ભક્તિ વગર બીજી ભાવનૌકા કોણ છે?"

---

* "પાયકેં, ભગવંત ભજન વિન ભાઉનાઉરે" એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. પણ " પાય તેં, ભગવંત ભક્તિ સ્વભાવં નાઉરે" એ પાઠાતર વિશેષ ઘટતો આવે છે પાય

ભાવ—મોટા મોટા ઇંદ્ર, ચંદ્ર, નાગેંદ્ર અને તીર્થંકરો પણ આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ત્યારે ચાલ્યા ગયા, તો પછી ચક્રવર્તી, શહેનશાહ કે રાજા-રાણા તે કઇ ગણતરીમાં છે? શ્રી વીર પરમાત્માને ઇંદ્ર મહારાજે બે ઘડિ આયુષ્ય વધારવાની વિજ્ઞપ્તિ પરોપકાર માટે કરી હતી ત્યારે શ્રી મહાવીરે ઉત્તર આપ્યો હતો કે તે કાર્ય કરવાને હે ઇંદ્ર! કોઈ પણ સમર્થ નથી. આવી રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે દેહ છોડવો એ તો સર્વને સામાન્ય છે અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં તેનો પ્રતિબંધ થઈ શકે તેમ નથી—એ સમર્થ પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતોથી જોયું તો પછી હે બંધુ! તારી શી ગણતરી! તું કોણ બિસાતમાં? આવી દુઃખ-દાયક સ્થિતિમાં—આ ભરદરિયે લાગેલા તોફાનમાંથી બચવાનો ઉપાય સારી નૌકાની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય નથી, તેમ આ મહા ભયંકર સંસાર-સમુદ્રમાં તું આમથી તેમ અને તેમથી આમ જેમ પવન અને કલ્લોલ આવે તેમ અટવાયા કરે છે, તેમાંથી તારો નિસ્તાર કરી સંસાર-સમુદ્રને કાંઠે લાવી મૂકે એવી આ સુંદર નૌકા, સ્ટીમર તને પ્રાપ્ત થઇ છે તેનો તું ઉપયોગ કર.

સામાન્ય ઋદ્ધિ, સંતતિ કે સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા આ જીવને સમજાવે છે કે તારાથી પ્રબળ ઋદ્ધિવાળા પણ આખરે ચાલ્યા ગયા છે, તેઓનાં નામ નિશાન પણ રહ્યા નથી. તેઓ અત્રે હતા ત્યારે તેઓનું સ્વરૂપ જોયું હોય તો લાગે કે જાણે એ અહીં નિરંતર રહેવાના છે, એવું તેઓ પાસે દાસવૃંદ વિગેરે હતું; પણ આખરે તેઓ ગયા છે. માટે તારે આવી સામાન્ય બાબતમાં આસક્ત થઇ જવું ઉચિત નથી. આ હોડી તને મળી છે તેનો ઉપયોગ કર.

તેં=તને મળી ભગવંત ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે મોટા મોટા રાજા, ચક્રવર્તી અને ઇંદ્ર ચાલ્યા ગયા, તને ભવસમુદ્રમાં પર્યટન કરતાં હાલ ભગવંતની ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઇ છે તો તેનો ઉપયોગ સમુદ્રપાર ગમન કરી તારા સાધ્ય સ્થાને પહોંચવા માટે કર

૨. ઇંદ=દેવતાઓના સ્વામી ચંદ=ચંદ્રમા નાગિંદ=ધરણેંદ્રાદિ ભુવનપતિના દેવો. ચલે=ચાલ્યા ગયા કોણ=શા હિસાબમાં રાજપતિ=ચક્રવર્તી સાહ=શહેનશાહ. રાઉ=રાણા. ભમત ભમત=ભમતાં ભમતાં ભવજલધિ=સંસારસમુદ્ર. પાયકેં=પામીને. ભગવંત ભજન=ભગવાનની ભક્તિ. વિન=વગર. ભાઉનાઉ=ભાવનૌકા.

कहा विलंव करे अव वाउरे,
तरी भवजलनिधि पार पाउ रे;
आनंदघन चेतनमय मूरति,
शुद्ध निरंजन देव ध्याउ रे. क्या० ३

"હે ગાંડા! હવે શું વિલંબ કરે છે? સંસારસમુદ્ર તરી જઇને તેનો પાર પામ, આનંદસમૂહ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, એ કર્મરૂપ અંજન વગરના શુદ્ધ પ્રભુનું ધ્યાન કર."

ભાવ—હે બંધુ! તને ભગવંત ભક્તિરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઈ છે તો પછી હવે તેને વળગી જવામાં ઢીલ શામાટે કરે છે? અનેક ભવ કર્યા પછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય છે. દશ દૃષ્ટાંતે તેનું દુર્લભપણું શાસ્ત્રકારે અનેક જગોએ બતાવ્યું છે. તે પ્રાપ્ત થયા પછી વળી ઇંદ્રિયોની પૂર્ણતા, શરીરનું આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુ, સદ્ગુરૂનો યોગ, તેમનો બતાવેલ શુદ્ધ ધર્મ, વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિ એ સર્વ બાબતનો સંયોગ મળવો મુશ્કેલ છે, અનેક ભવો પછી એવી સુંદર સોનેરી તક હાથમાં આવે છે, તેવી જોગવાઇ તને આ ભવમાં મળી છે, તો પછી તેનો લાભ લેવામાં શું ઢીલ કરે છે? વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીપાળ રાજાના રાસમાં કહ્યું છે કે;—

જાન લઈ બહુ જુક્તિશું, જેમ કોઈ પરણવા જાયરે;
લગનવેળા ગઈ ઉંઘમાં, પછે ઘણો પસ્તાયરે.
ચેતન ચેતોરે ચેતના.

આ વાત બરાબર સમજવા જેવી છે, લગનવેળા ઉંઘમાં ચાલી જશે, સવાર પડ્યા પછી ઘણો પસ્તાવો થશે, પણ તે નકામો છે. મોજશોખની જીંદગીને પછવાડે વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર, વૃદ્ધ વય અને અસ્થિર ગાત્ર થાય ત્યારે બહુ ખેદ થાય કે જીવન હારી ગયા, પણ પછી

૩ કહા=શું વિલંબ=ઢીલ અબ=હવે તરી=તરી જઇને ભવજલનિધિ=સંસાર-સમુદ્ર પાઉરે=પામ આનદઘન=આનદનો સમૂહ ચેતનમય મૂરતિ=ચૈતન્યરૂપ મૂર્ત્તિ નિરંજન=કર્મરૂપ અંજન વગરના દેવ, પ્રભુ ધ્યાઉરે=ધ્યાન કર આને બદલે કોઈ પ્રતમા 'ગાઉરે' પાઠ છે

બહુ મોડું થાય છે, તે વખતનો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે; માટે હવે તું ઢીલ કર નહિ. એ જ મહાત્મા શાંત સુધારસની ભાવનામાં કહે છે કેઃ—

यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभंगुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यतां
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालि: कथं बध्यते ॥

'જ્યાંસુધી આ શરીર રોગથી મર્દિત થયું નથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયું નથી, જ્યાંસુધી પાંચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયો સમજવાને સમર્થ છે, જ્યાંસુધી આયુષ્ય ક્ષય થઈ ગયું નથી, ત્યાંસુધીમાં હે જીવ! તું તારા કલ્યાણ માટે યત્ન કર; કારણ જ્યારે તળાવ ફૂટી જઈ પાણી બહાર નીકળવા માંડશે ત્યારે પછી તું પાળ કેવી રીતે બાંધીશ?' આ સ્થિતિ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે, તળાવમાંથી પાણી ચાલવા માંડશે ત્યારે હાથ દઈ શકાશે નહીં, માટે હાલની ઉત્તમ સ્થિતિનો લાભ લે.

હે ચેતન! તું પોતે આનંદનો સમૂહ છે, તારૂં તે સ્વરૂપ તારે પ્રગટ કરવાનું છે, માટે હવે તો તું શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર દેવની શુદ્ધ જ્ઞાનમય મૂર્તિનું ધ્યાન કર અને આ વિષય કષાયની આળપંપાળ છોડી દે. તારે સંસારસમુદ્ર પાર પામવાનો આ દૃઢ ઉપાય છે, માટે ભગવંત ભજનરૂપ હોડીનો તું આશ્રય કર.

આ પદ આધ્યાત્મિક છે. એનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. બહુધા ઘણાખરા જીવો સંસારસુખમાં આસક્ત રહી આત્મિક સુખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. અને માની લીધેલાં વ્યવહારકાર્યમાં, ધન કમાવાની ધમાલમાં, પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ અને ઉપભોગમાં, પ્રિયજન વિરહના કલેશમાં અને એવી અનેક બાબતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નાખી આવ્યા હોય છે તેમ ચાલ્યા જાય છે અને ઘણી વખત નુકશાન વહોરીને જાય છે; મતલબ તેને ઉત્તમ જીવનનો જે લાભ મળવો જોઇએ તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિ બહુ ખેદાસ્પદ છે એ ધ્યાનમાં લેવા અને ખાસ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંજન ભગવાનની ભક્તિ કરવારૂપ ભાવનૌકાનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા બતાવવા આ પદ બહુ માર્મિક શબ્દોમાં લખવામાં

આવ્યું છે અને શાંત સ્થાનમાં એના લયમાં ગાન થાય છે ત્યારે ઊંડી આધ્યાત્મિક અસર ઉપજાવી શકે એવું તેમાં પદલાલિત્ય છે.

---

*પદ ૨ જું–રાગ વેલાવલ એકતાલી.

रे घरियारी बाउरे, मत घरिय बजावे;
नर शीर बांधत पाघरी, तुं कया घरीय बजावे.† रे घरि. १

"અરે ગાંડા ઘડિયાળી! તું ઘડિને વગાડ નહિ, મનુષ્યો પોતાને માથે પાઘડી–એક ચતુર્થાંશ ઘડિ બાંધે છે, તો પછી તું એક આખી ઘડિ શામાટે બજાવે છે?"

ભાવ–પ્રથમ પદમાં પ્રમાદ ત્યાગ કરી જાગ્રત થવા કહ્યું તેજ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સમય-માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવા સારૂ અત્ર ઉપદેશ આપે છે. આધુનિક ઘડિયાળની શોધ થઇ નહોતી ત્યાંસુધી વખત જાણવા માટે પૂર્વ પુરૂષો એક પાણી ભરેલા પાત્રમાં અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રયુક્ત વાટકી મૂકતા હતા અને તે બરાબર ભરાઇને બૂડી જાય ત્યારે એક ઘડિ (ચોવીશ મિનિટ) થાય એવું ચોકસ માપ કરતા હતા. એ પ્રમાણે એક ઘડિ પૂરી થાય ત્યારે ઘડિયાળી ઘંટ વગાડી ખબર આપતો હતો. અત્યારે જેમ કલાકે કલાકે પહેરેગીર ઘંટ વગાડે છે તેમ તે વખતે ઘડિએ ઘડિએ ઘંટ વગાડવાની યોજના હતી. એવીજ રીતે કાચની બે શીશીમાંથી અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રદ્વારા એકમાંથી બીજામાં તમામ રેતી પસાર થાય ત્યારે ઘડિ થયાનો ઘંટ વગાડતા. સામાયિકમાં જેવી ઘડિ હાલ આપણે વાપરીએ છીએ તેનો પણ સમય જાણવા માટે ઉપ-યોગ થતો હતો. એ ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'અરે ભોળા ઘડિયાળી! તું તે શું જોઇને ઘડિ વગાડતો હોઇશ? મનુષ્યો તો પોતાના માથેજ પાઘરિ (¼ ઘરિ) અથવા પાઘડી બાંધે છે અને તું ઘડિ

---

* આ પદ ઉપર 'આત્મિક પ્રભાત–આનંદઘનજી મહારાજ અને ઘડિયાળી' એ શિર્ષક નીચે શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ૨૬ પૃષ્ઠ ૫૬–૬૪ અને ૮૨–૮૭ મા વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તે જુઓ અત્ર તેનો સાર આપ્યો છે

† કેટલીક પ્રતોમા 'બતાવે' એવો પાઠાંતર છે

૧ મત=નહિ પાઘરી=પાઘડી.

શામાટે બજાવે છે? માટે હવે તારા પ્રયાસથી વિરમ, નકામો શ્રમ બંધ કર. અત્ર પાઘડી શબ્દપર શ્લેષ છે. એ માથે બાંધવાના વસ્ત્ર ઉપરાંત એની વ્યુત્પત્તિ ઘડિનો ચોથો ભાગ બતાવે છે. મનુષ્યો પા ઘડિ સૂચવનાર વસ્ત્ર તો પોતાને માથે જ રાખે છે, ત્યારે તું કાંઇ વધારે બતાવવા માગતો હોય તો પળ-વિપળ બતાવવા સારૂ ઘંટ વગાડ. ઘડિ વગાડવાનો તારો પ્રયાસ તો નકામો છે, વગર અર્થનો છે, ફોકટ છે. તું ચૌદસે ને ચાલીશ સેકન્ડ અથવા છત્રીશસેં વિપળથી બનતી ઘડિની આખરે ખબર આપે છે કે એક ઘડિ પસાર થઈ એ બહુ દીર્ઘ વખતને છેડે પ્રયાસ છે અને તે અંતર બહુ વિશાળ છે.

વખતની કિંમત સમજવી ખાસ જરૂરી છે. વખત એ પૈસો છે, ગયો વખત ફરીને આવતો નથી, માટે गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् 'મૃત્યુએ ચોટલી પકડી રાખી છે એમ સમજી ધર્મઆચરણ કરવું જોઇએ.' આ પ્રાણી તો સંસારની ખટપટમાં, ધન કમાવામાં અને મોજશોખ કરવામાં કલાકના કલાકો પસાર કરી દે, દિવસના દિવસો ચલાવી લે, કરવા યોગ્ય કાર્ય એક પણ ન થાય, આત્મસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં વધારો કરવાને બદલે ઘટાડો થાય, સાંસારિક ઉપાધિઓનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં તેના તરફ અતિ આકર્ષણ થયા જ કરે, શુભ સંવર ક્રિયાઓ કરતી વખત પ્રમાદ થાય એ મૂઢપણું-બાવરાપણું જ બતાવે છે. ઘડિયાળી ઘડિ વગાડે છે તેને આનંદઘનજી મહારાજ મૂઢ કહે છે, કારણ મનુષ્યો તો પાઘડી માથે પહેરીને પા ઘડિની પણ અસ્થિરતા ચિંતવે છે એવી માન્યતા છે, પણ આ જીવના તો મહિનાઓ, વરસો અને આખી જીંદગી ખરા ચિંતવન વગર ચાલી જાય છે તો પછી બાઉરાપણું ઘડિયાળીનું કહ્યું તે આ જીવને કેટલું ઘટે છે તે વિચારો ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને કહેલી હકીકત વિચારી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરાપણ વખત ન ખોતાં, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપાનુસધાન જોડી દો.

केवळ काल कला कले,* वै तु अकल न पावे;
अकल कला घटमें धरि, मुज सो धरि भावे. रे घरि. २

---

* 'કલે' ને બદલે 'કરે' એવો પાઠાંતર દેખાય છે અર્થ પ્રસિદ્ધ છે

૨ કેવળ=માત્ર કલે=પ્રયાસ કરે છે વૈ=પણ અકલ=ન કળી શકાય તેવી ઘટમેં= અંતરમાં. ભાવે=પસંદ આવે છે

“(એ ઘડિયાળી તો) માત્ર બાહ્ય કાળ જણાવવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ એને અંતરમાં રહેલી ન કળી શકાય તેવી બીજી કળાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડિ તો અંતરમાં જ રહેલી છે અને મને તો તેજ ઘડિ પસંદ આવે છે.”

ભાવ–બિચારો પહેરેગીર ઘડિયાળી તો બાહ્ય ઘડિયાળ વગાડ્યા કરે છે, પણ આત્મિક અનંત શક્તિને બતાવનાર–સ્મરણ કરાવનાર ઘડિ તો અંદર રહેલી છે. આ બાહ્ય ઘડિ તો સ્થૂળ સમય બતાવી તે નકામો ન ગાળવા પ્રેરણા કરે છે, પણ અતરંગમા રહેલી ઘડિ અકળ છે, તેનાથી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને તે પોતાની જ વસ્તુ છે. આ જીવ, સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જ્યાં ત્યાં તે મેળવવા દોડે છેઃ તેને સ્ત્રીમાં શોધે છે, ધનમાં ગોતે છે, ભોગમાં ગવેષે છે, પણ તે ત્યાં છેજ નહિ, તેથી છેવટે પાછો પડે છે. સુખ પોતાની પાસે છે, પોતાનામાંજ છે, પોતા-રૂપજ છે, તેને બહાર શોધવા જવું એ વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતા બતાવે છે મયણાસુદરીએ જ્યારે સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે આખી સભા તેની મૂર્ખતા ધારી હસવા લાગી હતી અને તે વખતે જો તેના પોતાના મનમાં સત્યની પ્રતીતિ ન હોત તો તે પણ ભૂલ ખાઈ જાત; પ્રાંતે નટીના વેષમાં સુરસુંદરીએ હાજર થઈ સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારેજ સર્વનો ભ્રમ દૂર થયો. એટલો વખત ધીરજ રાખવી એમાં મનની મહત્વતા, વિચારની દીર્ઘતા અને પરિણતિની નિર્મળતા રહેલી છે. જગતની ખોટી માન્યતાના અસત્ય મંડાણપર રચાયલી રચનાથી છેત-રાઈ ન જઈ અકળ કળા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે, અથવા વસ્તુતઃ તેમા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નથી, અંતરંગમાં તે કળા ભરેલીજ છે ત્યાંથી તેને પ્રગટ કરવાની છે. સુખનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય એને માટે સતત પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત છે. આ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડિ તારા હૃદયાગારમાં છે તેમાથી તેને બહાર લાવ, તારૂં બાહ્યાત્મપણું તજી અંતરાત્મપણું જાગ્રત કર તો છેવટે પરમાત્મપણું પ્રગટ થશે. આ ઘડિ મને તો પસંદ આવે છે. મનુષ્ય પા ઘડિ સૂચવનાર વસ્ત્ર માથે બાંધે છે, તેથી તેણે ક્ષણ ક્ષણનો વિચાર કરવો જોઈએ, એવો વિચાર ન કરનાર ઘડિયાળીથી પણ મૂર્ખ ગણાય; જો કે ઘડિયાળીની ઘડિ પણ નકામી

છે. ખરી ઘડિ તો અકળ કળાને બતાવનાર ઘટમાં છે. તેને જાગ્રત કરી તેનાપર સમય સમય વગાડ, તેનાથી જાગૃતિ રાખ. જો તેમ નહિ કરે તો ઘડિયાળી જેટલી પણ તારામાં સમજણ નથી એમ માન્યતા થશે.

आतम अनुभव रस भरी, यामे और न मावे;
आनंदघन अविचल कला, विरला कोई पावे. रे घरि. ३

"આત્મ અનુભવરૂપ રસથી ભરેલી ઘડિમાં બીજી કોઇ વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી અને તે આનંદમય અવિચળ કળા કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે."

ભાવ-સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવ કહેવામાં આવે છે. આત્મસ્વરૂપની વાતો કરવી તે વિદ્વત્તાનું કામ છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ ચારિત્રનો વિષય છે. બન્નેને સંબંધ છે, પણ દરરોજ તે સંબંધ હોય એમ સમજવું નહિ. સ્વપરના વિવેચન સાથે હેય ઉપાદેયનો વિવેક થાય તેને અનુભવ કહેવામાં આવે છે. વાતો કરવામાં આનંદ માનનારને તે સ્થિતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આત્મરમણતામાં જ તેનું ખરૂં રહસ્ય રહેલું છે અને તેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અનુભવજ્ઞાનને અંગે આગળ પદોમાં બહુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવનાર છે, તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન ન કરતાં એટલું જણાવીએ તો બસ થશે કે અનુભવીને સંસાર વિષ તુલ્ય લાગે છે, ધનસંપત્તિ આત્મસંપત્તિને ભૂલાવનાર લાગે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ પરિવાર સંસારને વધારનાર લાગે છે, દેહ ક્ષણિક લાગે છે, કીર્ત્તિ અસ્થિર લાગે છે, સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થમય લાગે છે, મિત્રનો પ્રેમ સંસારના હેતુભૂત લાગે છે, પોતાનું એકત્વ અને પરભાવનું અન્યત્વ નજરે આવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જ પ્રાપ્તવ્ય લાગે છે, સંસારસ્વરૂપ વિચારતાં વિષય કષાયપર ખેદ આવે છે, ચિત્તની નિર્મળતા થાય છે, મન શાંત થાય છે અને જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરવાની વૃત્તિપર અંકુશ પડે છે, છેવટે મનમાં વિશ્રાંતિ આવી જાય છે અને આત્મઅનુભવ જ

---

૩ યામે=જેમાં માવે=સમાય અવિચલ=ન ચલે તેવી વિરલા=કોઈક જ. પવે=પ્રાપ્ત કરે, મેળવે

કરવા યોગ્ય, ધ્યાવવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અન્ય વિષયમાં આનંદ પડતો બંધ થાય છે, સંસાર વધારનાર મોહ મમત્વપર ત્યાજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વગુણ પ્રગટ કરવાના માર્ગો સરળ દેખાય છે. આ સ્થિતિને અનુભવ કહેવામાં આવે છે.

તત્ત્વ પ્રીતિકર રસથી ભરપૂર આ ઘડિ છે તેમાં બીજી કોઈ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કોઈ પ્રકારની આશા નથી, ઇચ્છા નથી, શોક નથી, ભય નથી, ખેદ નથી, જુગુપ્સા નથી, નિંદા નથી; એમાં તો સ્વપર વિવેચનરૂપ અનુભવનો રસ જ એકલો ભરેલો છે. ઘડિયાળીની ઘડિમાં જે જળ ભર્યું છે તેમાં તો અનેક પ્રકારનો મેલ, કાદવ ભરેલો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર મારફત જોવાથી તેમાં અનેક જીવો તથા રેસાઓ વિગેરે દેખાય છે, પણ આ ઘડિમાં તો આત્માનુભવનો જ રસ છે, એમાં અન્ય કાંઈ નથી. એને વધારે બારીકીથી તપાસવામાં આવશે તો તેમાંથી ઉલટો વધારે સુંદર રસ મળશે, રસની શુદ્ધતા વધારે સારા આકારમાં દેખાશે, પણ તેમાં કોઈ જાતનો પરભાવરૂપ કચરો ન હોવાથી તે અન્ય સ્વરૂપે કદિ દેખાશે નહિ.

ઘટમાં રહેલી આ ઘડિના રસનો જ્યાંસુધી સ્વાદ ન લેવાય ત્યાંસુધી તેનું જ્ઞાન થતું નથી, સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તેનાપર પ્રેમ થતો નથી, તે પ્રાપ્તવ્ય છે એમ દૃઢ નિશ્ચય વગર તે તરફ પ્રયાણ પણ થતું નથી. સાંસારિક ઉત્કૃષ્ટ સુખ પણ માત્ર માન્યતામાં જ છે, તેનાથી અનંતગણું સુખ આ સ્થિતિમાં છે, કારણ એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી. આ બાપડો સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે, ધન સ્ત્રીને પોતાનાં માને છે, પચીશ પચાસ વર્ષ રહેવાના મુસાફરખાનાને ઘરનું ઘર માને છે, માની લીધેલી કીર્તિને માટે પ્રાણ આપે છે, સારાસારના વિચાર વિના કેવળ અધપરંપરામાં વમળ ખાઈ અટવાયા કરે છે, ગોળ ચક્કર ફર્યા કરે છે અને નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે આંટા માર્યા કરે છે; પરંતુ અચળ કળાને કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે. એ અચળ કળામાં નિરંતર આનંદ છે, એકાંત સુખ છે, નિર્વિકારી પ્રેમ છે; જે અનુભવરસનું પાન કરે છે તે જ તેનો ભોક્તા બને છે, વાતો કરનારા જે વાતોમાં પરિ-

પૂર્ણતા માને છે તેને તે કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી, મહા ભાગ્યનો ઉદય થાય ત્યારેજ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિપ્રાપ્તિનો માર્ગ આનંદમય છે, આકર્ષક છે, અનુકૂળ છે, પસંદ આવે તેવો છે; પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તામાં અનેક ઠગો બેઠેલા છે, તેઓ આ જીવને લલચાવી રમતમાં રોકી દઈ તેનું આત્મિક જાગૃતિરૂપ ધન લુંટી લે છે. પછી આત્મપ્રકાશ વગર આ જીવ ગહન ભવાટવીમાં ભૂલો પડી જાય છે. જેઓ એને વશ થતા નથી તેઓ નિશ્ચયથી અવિચળ કળામય, મહા તેજોમય, અકળ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેને તે જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ તેવું કરનારા વિરલા હોય છે.

આનંદઘનજી મહારાજ આ આખા પદમાં એજ ઉપદેશ આપે છે કે તારે દરેકે દરેક સેકન્ડનો ઉપયોગ કરવો, બાહ્ય વસ્તુપરની પ્રીતિ છોડી દેવી, અકળ કળા પ્રગટ કરવા નિશ્ચય કરવો, સુખદુઃખનું સ્વરૂપ સમજવું, સામાન્ય રીતિએ સમજવામાં આવે તેટલા માત્રથી પરિસમાપ્તિ ન માનવી, આત્મવિચારણા કરવી, આત્માનુભવ રસનું પાન કરવું અને તેની અવિચળ કળાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોઈ, શોધી તે માર્ગે લાગી જવું.

પદ ત્રીજું. રાગ–વેલાવલ, તાલ–જાતી.

*जीय जाने मेरी सफल घरीरी; जीय०
सुत वनिता यौवन धन मातो,
गर्भ तणी वेदन विसरीरी. जीय० १

"પુત્ર, સ્ત્રી, જુવાની અને ધનમાં મસ્ત જીવ એના સબંધમા ગયેલી ઘડિઓને સફળ માને છે અને ગર્ભની વેદના ભૂલી જાય છે."

ભાવ–જ્યારે સ્ત્રીની પાસે આનદ કરતો હોય, પુત્રને રમાડતો હોય, યૌવન વયના રસનું આસ્વાદન કરતો હોય અને પૈસા કમાતો હોય ત્યારે આ જીવ માને છે કે મારો વખત સફળ થયો, મારી જીન્દગી સફળ થઈ, હું ભાગ્યશાળી, હું મારા બાપનો કર્મી પુત્ર. એ

---

* જ્યારે જાનત–પાઠાંતર   ૧ માતો=મસ્ત, ચકચૂર. વિસરી=ભુલી

બિચારો ભૂલી જાય છે કે જ્યારે પોતે પોતાની માતાની કુક્ષિમાં હતો ત્યારે લગભગ બસેં ને એંશી દિવસ સુધી ઊંધે મસ્તકે લટક્યો હતો, સંકોચનું મહા દુઃખ પામ્યો હતો અને અંધાર કોટડીમાં ટળવળતો હતો; એને બદલે આજે જરા ગરમી લાગે તો હીલસ્ટેશને (હવા ખાવાના ઊંચાણુ પ્રદેશોએ) ઉપડી જાય, પખા, કોલ્ડ ડ્રીંક, ટટ્ટી વિગેરેનો જમાવ કરી દે, જરા ઠંડી લાગે તો ગરમ વસ્ત્રો કે પક્ષીનાં પીછાંઓનો ઉપહાર પહેરે; એને વાસ્તવિક સુખનો જરા પણ ખ્યાલ ન હોવાથી સુખ મેળવવા માટે ફાંફાં માર્યા કરે છે. સુંદર સ્ત્રી કે અનેક પુત્ર પુત્રીની વચ્ચે બેઠો હોય ત્યારે સ્વર્ગ સાથે પોતાનો મુકાબલો કરે છે, પણ પુત્રના શરીરાદિની ચિન્તા, અભ્યાસ, લગ્ન, પુત્રીના વિવાહ, વૈધવ્ય વિગેરેનો વિચાર કરે, સ્ત્રીના પ્રેમનો સ્વાર્થ વિચારે, યૌવનની અસ્થિરતા જાણે કે ધનના આય, રક્ષણ અને વ્યયની આપદાપર ધ્યાન આપે તો તેની આંખો ઉઘડી જાય તેમ છે. એ બાહ્ય સંબંધીઓમાં અને વસ્તુઓમાં સુખ છેજ નહિ, જ્યાં નથી ત્યાંથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવાના ખોટા મંડાણપર રચાયેલ સુખમંદિર આપોઆપ પડી જાય છે, ધસી જાય છે અથવા નમી જાય છે. આગળ પાછળના દુનિયાના સંબધનો અનુભવ કરવાથી આ માન્યતાના સુખમાં કાંઈ પણ વાસ્તવિકપણુ નથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે, પણ ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાવાળો આ જીવ જરા સરખો વૈષયિક આનંદ મળી આવે છે ત્યાં અગાઉ પડેલી સઘળી અગવડો ભૂલી જાય છે.

*सुपनको राज साच करी माचत,
राचत छांह गगन वदरीरी;
आई अचानक काल तोपची,
गहेगो ज्युं नाहर बकरी रे. जीय० २

"સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે અને આકાશના વાદળાની

---

* આ બે પક્તિને બદલે ત્રીજી ગાથાની પ્રથમ બે પક્તિઓ અત્ર કેટલીક પ્રતમાં મૂકી છે બન્ને રીતે અર્થ સમીચીન આવે છે.

૨ સુપનકો=સ્વપ્નાનો સાચ=સત્ય બદરી=વાદળી ગહેગો=પકડશે. નાહર=નાહાર, વરગડા, ક્રર પશુવિશેષ

છાંયડીમાં આનંદે બેસે છે, (પણ) ઓચીંતો કાળ તોપચી આવીને જેમ નાહર બકરીને પકડે છે તેમ તેને પકડી લેશે."

પોતે સખ્ત તડકામાં ચાલતો હોય છે તેમાં જરા વાદળાની છાંયડી જેમાં વાસ્તવિક રીતે તો ગરમી વધારે છે તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની છાયામાં રાચે છે, પણ તેને થોડા જ વખતમાં પાછી તડકાની વેદના સહન કરવી પડે છે, કારણકે વાદળાની છાયા વધારે વખત રહેતી નથી. તત્ત્વ એ છે કે જે વસ્તુ સ્થિર નહોતી તેમાં આનંદ માન્યો હતો તે ખોટોજ હતો.

જંગલમાં નહાર નામનું ફાડી ખાનારૂં પ્રાણી બકરીને પકડીને તેનું પેટ ફાડી ખાય છે.

તોપ ફોડનાર લડવૈયા જ્યારે ગોળા ઉડાડે છે ત્યારે તેના સખ્ત મારામાંથી કોઇનો બચાવ થઈ શકતો નથી. અત્ર મરણરૂપ કાળ-તોપચીનો મારો સમજવો.

ભાવ—કુસુમપુર નગરના બહારના ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે એક ભીખારી ઊંઘે છે. બાજુમાં ભિક્ષાનું તુંબડું પડ્યું છે. ફાટી તૂટી ગોદડી ઓઢેલી છે. સ્વપ્નમાં તેને રાજ્ય મળ્યું, મહેલ મળ્યા, બે બાજુ ચામર વિંજાય છે, આગળ ભાટ બિરૂદાવળી બોલે છે, પ્રધાન સેનાપતિ સામંત-ચક્ર પછવાડે ચાલે છે, ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓ તેના તરફ માર્મિક કટાક્ષો ફેંકે છે વિગેરે. સ્વપ્ન પૂરૂં થયું, આંખ ઉઘડી ગઈ, અને જુએ છે તો પોતે તેનો તેજ છે, ફાટેલી ગોદડી અને અન્નથી ખરડાયલું તુંબડું એ પોતાની પાસે રહ્યાં છે. એવી રીતે સંસારના સર્વ વૈભવો સ્વપ્ના જેવા છે. પચીશ પચાસ વરસ કદાચ રહે તોપણ છેવટે ચાલ્યા જવાના છે અને પાછી અસલ સ્થિતિમાં મૂકનારા છે અને કોઈ વાર તો ફાટેલી ગોદડી અને તુંબડું પાસે હોય તેને પણ ખોવ-રાવનારા છે. બિચારા આ પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન ન હોવાથી એ તો સ્વપ્નવત્ વસ્તુપ્રાપ્તિમાં રાચી જાય છે. તેવીજ રીતે સખ્ત ઉનાળામાં પોતે તપ્ત થયેલો હોય ત્યારે વાદળાની જરા છાંયડી આવે તેમાં આનંદ માની લે છે, પણ આગંતુક વાદળી કેટલો વખત ટકશે

અને ચાલી જશે ત્યારે મનમાં કેટલો મોટો ખેદ મૂકી જશે તેનો તે વિચાર કરતો નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમાં કહે છે કે–

જગ સપનેકી માયારે, નર જગ સપનેકી માયા;
સુપને રાજ પાય કોઉ રંક જ્યું, કરત કાજ મન ભાયા.
ઉઘરત નયન હાથ લખ ખપ્પર, મનહું મન પછતાયા; રે નર.
યૌવન સંધ્યારાગ રૂપ ફુનિ, મલ મલિન અતિ કાયા;
વિણસત જાસ વિલંબ ન રંચક, જિમ તરૂવરકી છાયા. રે નર.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, છતાં આ જીવ ક્ષણિક સુખમાં આસક્ત થઈ વિષય કષાયમાં પડી જાય છે, પછી જેમ જંગલમાં નહાર–વરગડા બકરીને પકડી તેનું પેટ ફાડી ખાય છે તેમ મરણરૂપ કાળતોપચી આયુષ્ય પૂર્ણ થશે એટલે આ જીવને ઉપાડી ચાલ્યો જશે, તે વખતે તેનું સ્વપ્ન ઉડી જશે, તેનો ભ્રમ ભાંગી જશે અને તેની આંખો ઉઘડી જશે. મરવાની વાત ચોકસ છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. વહેલા મોડા તે સ્થિતિ જરૂર પ્રાપ્ત થવાની છે અને તે વખત સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘર સર્વ અહીં રહી જવાનાં છે તો પછી તેમાં આસક્તિ રાખવી કેમ ઉચિત ગણાય? જે સુખ લાંબો વખત ચાલવાનું નથી, જેની પછવાડે દુઃખ જરૂર આવવાનું છે અને જે ચાલે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરે છે તેમાં આસક્ત થઈ વાસ્તવિક સુખને મેળવવા પ્રયાસ ન કરવો એ એક પ્રકારની ઘેલછા છે.

*अजहु चेत कछु चेतत नांहि,
पकरी टेक हारिल लकरीरी;
आनन्दघन हीरो जन छांरत,
नर मोह्यो माया ककरीरी. जीय० ३

"હજી પણ ચેત, કેમ ચેતતો નથી? (તેં તો) હારિલ પક્ષી જેમ લાકડીને પકડી રાખે છે તેમ ટેક પકડી છે. આનંદઘન પ્રભુ કહે

---

* અતિહિ અચેત એવો અત્ર પાઠાંતર છે

૩ અજ હુ=હજી પણ કછુ=કેમ, શામાટે. હારિલ=હારિલ પક્ષી. લકરી=નીમની, લાકડી. છારત–છોડી દઈને. કકરી=કાંકરો, પથ્થર.

છે કે આ (અજ્ઞાની) પ્રાણી હીરાને છોડી દઈને માયારૂપ કાંકરા ઉપર મોહ પામી ગયો છે."

હારિલ પક્ષી પાંજરામાં હોય છે ત્યારે નીમની નામની લાકડીને પકડી રાખે છે, પછી પગ આડા અવળા ચાલતાં લાકડી નમી જાય છે અને પક્ષી ઊંધે માથે લટકી પડે છે ત્યારે ચીસો પાડે છે, પણ તેને છોડતો નથી-એપર અત્ર અલકાર છે.

હાર એટલે જંગલ તેનું રહેવાશી વગડાઉ જનાવર અથવા એક જાતનું પક્ષી તે હારિલ.

'અજ હુ ચેત' ની જગોએ કોઇ સ્થાનકે 'અતિહિ અચેત' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ આ જીવ ઘણો અચેતન જેવો થઇ ગયો છે એમ થાય. જો કે તેનામાં ચૈતન્ય ગુણ છે પણ તેનું વર્તન જોતાં જાણે તે તદ્દન અચેતન હોય તેવો દેખાય છે.

ભાવ-અંતે આ સર્વ વૈભવો છોડી ચાલ્યા જવાનું છે એ તારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે હવે તું ચેત, શામાટે પડી રહ્યો છે. ઝેરને ઝેર જાણ્યા પછી પણ તેને સેવનાર ડહાપણવાળો ન જ ગણાય એ તું સારી પેઠે જાણે છે, છતાં શામાટે સંસારમાં પડી રહ્યો છે. હારિલ પક્ષી ઝાડ-પર અથવા પાંજરામાં નીમનીપર લટકાય છે ત્યારે એમ જ માને છે કે મને લાકડીએ પકડી રાખ્યો છે. વાંદરાને જ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે ગાગરમાં બોર ભરે છે અને તે વાંદરો તેની પાસે આવે છે. પછી બોર દેખીને તે લેવા ગાગરમાં હાથ ઘાલી મોટો મુઠ્ઠો ભરનાર વાંદરો તેમાં સપડાઈ જાય છે, તેનો હાથ નીકળી શકતો નથી, તે તો એમ માને છે કે મને ગાગરે પકડી રાખ્યો છે; તે ભરેલો મુઠ્ઠો છોડતો નથી અને ખેંચતાણ કર્યાં કરે છે; એવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેએ તેને ઝાલી રાખ્યો છે તેથી તે સંસાર છોડી શકતો નથી, નિરૂપાય છે, પણ બિચારાને ખબર નથી કે પાંજ-રાનો માલિક આવી નીમની ખેંચી લેશે કે હારિલ નીચે પડશે, મદારી આવી ચાબખો લગાવશે કે મુઠ્ઠી છૂટી જશે, તેમ કાળ તોપચી આવી પોતાનો રોફ બજાવશે કે આ સર્વ માયા છૂટી જશે.

આવા ખોટા ખ્યાલમાં પડી જઇ આ પ્રાણી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયીનો (હીરાનો) ત્યાગ કરી દે છે, તેના તરફ પ્રેમ રાખતો

નથી, તેને મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તેની કિંમતનો ખ્યાલ કરતો નથી અને સંસારબંધનની માયારૂપ પથરી ઉપર મોહ પામી તેમાં મસ્ત રહ્યા કરે છે, તેમાં આનંદ માને છે અને તેમાં સાતા માને છે. વસ્તુતઃ સંસારપરનો રાગ કિંમત વગરનો છે, પથ્થર જેવો છે, જડ છે, અશાશ્વત છે, પણ મોહની મદિરા પીને ઉન્મત્ત થયેલો આ જીવ સારાસાર વિચાર કરતો નથી અને અક્ષય, અવિનાશી સુખ અપાવનાર જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયની કિંમત તેને આવતી નથી, તેને તજી દે છે, તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે છે અને સંસારમાં ઊંડા ઊંડા ઉતરતો જાય છે.

તેટલા માટે આનંદઘનજી મહારાજ ઉપદેશ આપે છે કે સુત વનિતા યૌવન ધન વિગેરેમાં રાચવામાચવાની તારી પ્રકૃતિ પડી છે અને સસારને તું સુખનુ સાધન–સુખરૂપ માને છે તેમાં તારી ભૂલ થાય છે, કાળનો સપાટો લાગશે ત્યારે એ સર્વ મૂકી ચાલ્યા જવું પડશે, વળી તું માયામાં લપટાઇ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષ્ય પણ કરતો નથી એમાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે, માટે હે ભાઇ ! ચેત, આવા સારા વખતમાં ચેતીશ નહિ તો પછી પસ્તાવો થશે.

આખા પદનો આશય એ છે કે આ જીવ સ્વવસ્તુને ઓળખતો નથી અને પરભાવમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે, પર વસ્તુ પોતાની થવાની નથી, અતે છોડી જવાની છે અને રહે છે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક વ્યથા કરનારી છે. આ વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી પોતાનાં રત્નો શોધી કાઢો અને માયાનો ત્યાગ કરો.

પદ ચોથું–રાગ વેલાવલ.

सुहागण! जागी अनुभव प्रीत. सुहा०
*निन्द अनादि अग्यांनकी;
†मिट गई निज रीत. सुहा० १

---

* 'નિંદ અનાદિઆ પાનકી' અથવા નિંદ અજ્ઞાન અનાદિની એ પાઠાંતર છે
† 'મેટી ગહી' એવો પાઠાતર છે

૧ સુહાગણ=સૌભાગ્યવતી અથવા સુખ આપનારી નિજ=પોતાની મેળે, આપોઆપ.

"હે સૌભાગ્યવતી! યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનરૂપ તારી સાથેની પ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે, અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે જે નિદ્રા આવી ગઈ હતી તે પોતાને સ્વભાવે જ મટી ગઈ છે."

સૌભાગ્યવતી કહીને અત્ર જીવ શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે. અથવા સુહાગણને પ્રીતિનું વિશેષણ લઈ શકાય. સુખ આપનાર પ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે.

બીજી પંક્તિમાં 'નિંદ અનાદિઆ પાનકી' અને ક્વચિત્ 'નિંદ અજ્ઞાન અનાદિકી' એવો પાઠ છે. અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા આવેલી હતી તે હવે ખસી જઈ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે એવો મૂળ પાઠનો અર્થ કરવો. મોહમદિરાનું પાન કરવાથી થયેલી નિદ્રા મટી ગઈ એવો પાઠાંતરનો અર્થ કરવો.

'નિજ રીત' પોતાની મેળે જ અથવા મારી એ રીતિ હતી એવો તેનો અર્થ થાય તે બન્ને અર્થ સમીચીન છે.

ભાવ-જ્યારે જીવ અપૂર્વકરણ કરી સાત ઘનઘાતી પ્રકૃતિનો ક્ષય ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાનો ઝાંખો પ્રકાશ થવા માંડે છે. શુદ્ધ ચેતના એટલે જ્ઞાન લક્ષણ ચૈતન્યની શુદ્ધતાવાળો આત્મા. એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચેતના આવી જાય ત્યારે તો તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે, પણ તેનું અસ્ફુટ શુદ્ધપણું અંશે અંશે ચતુર્થ ગુણ-સ્થાનકથી થવા માંડે છે. પછી જેમ જેમ ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતી જાય છે. સામાન્ય બોધથી ચેતનાને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવાનું કારણ મળતું નથી, પણ જ્યારે સૂક્ષ્મ બોધ–યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે એટલે પોતે વાસ્તવિક રીતે કોણ છે, પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, પોતાને ઉપાધિઓ કઈ કઈ લાગેલી છે અને પોતાનો તેની સાથે સંબંધ શું છે એનું જ્ઞાન થાય છે, આત્મિક અને પૌદ્ગલિક પદાર્થનો તફાવત સમજાય છે, તેમાં મનને વિશ્રાંતિ મળે છે, અન્ય વસ્તુઓના જ્ઞાનથી પોતાનો તેની સાથેનો સબંધ કેટલો અસ્થિર છે તે સમજાય છે અને તે જ્ઞાનરસના પાનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેને અનુભવ કહેવામાં આવે છે. બનારસીદાસ પણ સમય-સાર નાટકમાં કહે છે કેઃ–

વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવૈ વિસરામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ.

એવા નિજ સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવજ્ઞાન કહે છે અને તેનો અને શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસનો અતિ ઉત્કટ સબંધ હોવાથી તે જ્ઞાનને જ યોગીઓ ખરૂં જ્ઞાન કહે છે. સામાન્ય રીતે વસ્તુનો બોધ થાય તેને શાસ્ત્રકાર વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન કહે છે, તેથી કેમીસ્ટ (પૃથક્કરણ કરનાર વૈજ્ઞાની)ની પેઠે વસ્તુસ્વભાવ કહેતાં આવડે છે, પણ જ્યાસુધી વિવેકપૂર્વક સ્વપરની વહેંચણી સાથે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાસુધી તેને હરિભદ્રસૂરિ આદિ મહાત્માઓ વાસ્તવિક જ્ઞાન કહેવાની ના કહે છે, તેવી જ રીતે ઉપર ઉપરથી અધ્યાત્મની કે યોગની વાતો કરનારને પહેલી ભૂમિકા ઉપર જ યોગીઓ મૂકે છે. જેમ જેમ જીવ ભૂમિકા ચઢતો જાય છે તેમ તેમ તેને સ્વરૂપજ્ઞાન થતું જાય છે અને તેથી યોગના ગ્રંથોમાં અનુભવજ્ઞાનની મુખ્યતા કહેલી છે. અનુભવજ્ઞાન સબંધી વિવેચન આ ગ્રંથની ભૂમિકામાં તથા અન્યત્ર વારવાર આવ્યા કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતન પોતાની શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે હે સૌભાગ્યવતી ચેતના! તારી સાથે અનુભવજ્ઞાનરૂપ પ્રીતિ હતી તે હવે જાગ્રત થઇ છે. હું અત્યાર સુધી કુમતિને વશ પડ્યો હતો તેથી ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર, સગા સબંધીને મારાં પોતાનાં માનીને સસારમાં મસ્ત રહ્યો હતો અને તને તદ્દન ભૂલી ગયો હતો, મારૂં સ્વરૂપ તું છો એ વાત પણ મારા સ્મરણમાંથી ખસી ગઈ હતી, કારણકે મેં અજ્ઞાનરૂપ મદિરાનું પાન કર્યું હતું, મારી તે સ્થિતિ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી હતી, તેથી મદિરા પીનાર માણસ ઘેનમાં પડી પોતાની જાતપરનો અંકુશ ખોઇ બેસે છે અને જેમ તેમ લવારો કરે છે તેવી મારી પણ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. આ જે નિદ્રા-મૂર્છા આવેલી હતી તે અનુભવપ્રીતિ જાગ્રત થવાથી તારા સંબધને લઈને ઉડી ગઇ, પોતાની વહાલી સ્ત્રી સાથેના સંબંધને અગે માણસ જેમ ભૂખ કે ઉંઘ ભૂલી જાય છે તેમ તારી સાથેની અનુભવપ્રીતિ જાગતા મારી ઉપરોક્ત નિદ્રા પોતાની મેળે જ ચાલી ગઇ, નાસી ગઈ, ખસી ગઈ.

અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થતાં જ મોહ ખસવા માંડે છે એ સમજવાની જરૂર પડે તેવું નથી. મોહનો સ્વભાવ સંસારમાં મુંઝવવાનો છે, જીવને ઘેનમાં પાડવાનો છે, જ્યારે અનુભવનો સ્વભાવ જીવને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન કરાવવાનો છે. તે આ જીવને સમજાવે છે કે દારૂ પીનાર માણુસ અસ્તવ્યસ્ત બોલે છે, ગટરમાં પડે છે અને અતિ નિંદ્ય આચરણો આચરે છે, તેમ તું મોહમદિરા પીને ક્રોધ કરે છે, અભિમાન કરે છે, કપટજાળ પાથરે છે, ધન મેળવે છે, હસે છે, રમે છે, રડે છે, છાતી કુટે છે, ભય પામે છે, મ્હોં મરડે છે કે સ્રીસેવન કરે છે–એ સર્વ દારૂ પીનારનાં કૃત્યો છે, તારા જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળાને તે અઘટિત છે, માટે તું તારી જાતને ઓળખ અને મોહને તાબે થવાની તારી પદ્ધતિ છોડી દે. આવી રીતે અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતાં અનાદિ કાળની નિદ્રા ઉડી જાય છે. એ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતાં વધારે શું થાય છે તે આગળ બતાવે છે.

घट मंदिर दीपक कीयो, सहज सुज्योति सरूप;
आप पराइ आपुही, ठानत वस्तु अनुप. सुहा० २

"(અનુભવજ્ઞાન થવાથી) હૃદયમંદિરમાં કુદરતી પ્રકાશરૂપ દીપક પ્રગટ થયો, તેથી આપણી અને પારકી વસ્તુને અનુપમ રીતે પોતે જ સ્થાપન કરી."

ભાવ–મોહની નિદ્રામાં આ જીવ પડેલો હતો ત્યાંસુધી ઘોર અંધકાર તેના હૃદયમાં હતો, તેને જરા પણ વિવેક નહોતો, પણ અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થવાથી હૃદયમંદિરમાં જે અંધકાર હતો તે દૂર થઈ ગયો અને પોતાનો કુદરતી પ્રકાશ હતો તે જાગ્રત થયો. અંધકારને લીધે આ જીવ ઉન્મત્ત થઈ કુમતિ સાથે ખેલ કરતો હતો, પણ હવે જ્યારે હૃદયમંદિરમાં જ્ઞાનજ્યોતિનો સ્વયંપ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે શુદ્ધ ચેતના સાથેનું પોતાનુ સગપણ તેને યાદ આવ્યું, વળી અત્યાર સુધી તેને સ્વપરનો વિવેક નહોતો, આત્મિક વસ્તુ કઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કઇ છે તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો, તેથી સ્રીને તે સર્વસ્વ માનતો હતો, ધનને પ્રાણ સમાન માનતો હતો, છોકરા-

૨ આપુહી=પોતેજ ઠાનત=સ્થાપન કરી અનુપ=અનુપમ રીતે

ઓને તે પોતારૂપ માનતો હતો, વ્યવહારનાં કૃત્યોને તે તાત્ત્વિક માનતો હતો તેને બદલે હવે એ સર્વ ઉપાધિરૂપ છે, ચક્રભ્રમણ કરાવનાર છે, અધઃપાત કરાવનાર છે એમ સમજાવા લાગ્યું, અને સાથે સમજાયું કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પોતાનો સ્વભાવ છે અને તેને પ્રકટ કરી આ સર્વ ઉપાધિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

યોગના ગ્રંથોમાં સ્વપર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા વારંવાર બતાવવામાં આવે છે. જ્ઞાન અને વર્તન સર્વનો મુદ્દો એ જ છે કે પરભાવનુ સ્વરૂપ સમજી તેનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ ઓળખી તેને પ્રગટ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ જીવ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં એટલો બધો આસક્ત રહે છે કે એની સાથે તે એક રસ થઈ જાય છે, એ સબંધમા જે મોટી ભૂલ થાય છે તે અનુભવજ્ઞાનથી મટે છે તેટલા માટે અત્ર કહ્યુ છે કે પોતાની અને પારકી વસ્તુઓનો વિવેક અનુપમ રીતે પોતેજ કરી લે છે. અનુભવ તેને શીખવે છે કે ધન અસ્થિર છે, પ્રેમ ખોટો છે, શરીર અંતે પડવાનુ છે, સ્ત્રી પુત્ર સ્વાર્થનાં સબંધી છે, સબંધ થોડા વખતનો છે, અનત જ્ઞાન એ તારૂં સ્વરૂપ છે અને તેને પ્રગટ કરવા તારે પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવો ઉચિત છે. આ સ્વપર જ્ઞાનને બતાવનાર અનુભવપ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે તેથી બહુ આનંદ આવી ગયો છે, તેનુ વિશેષ વર્ણન કરતાં ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે.

कहा दिखावुं औरकुं, कहां समजाउं भोर;
तीर* अचूक है प्रेमका, लागे सो रहे ठोर. सुहा० ३

"બીજાને તે હુ કેવી રીતે દેખાડી શકુ, ભોળા પ્રાણીને તેનું સ્વરૂપ હું કેમ સમજાવી શકુ; પ્રેમનુ તીર રામબાણ છે અને જેને તે લાગે છે તે નિશ્ચળ રહે છે."

ભાવ–જ્યારે અનુભવ ઘટમંદિરમા દીપક કરનાર છે અને વસ્તુ-સ્થાપન બહુ ઉત્તમ રીતે કરે છે એમ આ જીવને કહેવામા આવ્યું ત્યારે તેણે ચેતનને અનુભવજ્ઞાન બતાવવા વિનંતિ કરી. તને ચેતન જવાબ આપે છે કે–અનુભવજ્ઞાન એ કાંઈ પૌદ્ગલિક વસ્તુ નથી,

---

* 'તીર ન ચૂકે પ્રેમકા' એવો પાઠાતર છે

૩ કહા=કેવી રીતે. ભોર=મૂર્ખ, જનાવર જેવો. અચુક=અમોઘ ઠોર=નિશ્ચળ

હાથમાં લઈને પુસ્તક પેન્સીલની જેમ તે બતાવી શકાય તેમ નથી, તેથી હું તમને તે કેવી રીતે બતાવી શકું? વળી મૂર્ખ-અજ્ઞાની જીવ જેને સંસાર છોડ્યા વગર છોકરા સ્ત્રી સાથે મોક્ષમાં જવું છે તેને તેનું સ્વરૂપ હું સમજાવું પણ શી રીતે? જ્યારે ચેતને કહ્યું કે બતાવી શકાય તેવું અનુભવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી ત્યારે શિષ્યે સમજાવવાની માગણી કરી તેને પણ ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે તે સમજાવવાથી તારા ગ્રાહ્યમાં પણ આવી શકે તેમ નથી, કારણકે તું હજુ આત્મિક જ્ઞાનમાં તદ્દન પછાત પડી રહેલો છે. છતાં તારે તેનું સ્વરૂપ સમજવુંજ હોય તો હું તેની એક નિશાની બતાવું છું તેથી તને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે અને તેથી તું એ સ્વરૂપ સમજી લેજે. એ અનુભવનું તીર અમોઘ છે, મૂક્યા પછી કામ સાધીને જ પાછું આવે છે, રામબાણ છે. રામબાણ જેવું બાણ જે પશુને કે મનુષ્યને લાગે છે તે સ્થિર જ થઈ જાય છે, હાલી ચાલી શકતું નથી. આ અનુભવનું બાણ જેને લાગ્યું હોય છે તે તેમાં નિશ્ચળ રહે છે, સ્થિર રહે છે, સ્થાયી રહે છે. કામદેવનુ બાણ વાગે ત્યારે રતિપ્રેમી માણસ જેમ તેમાં લીન-સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તેમ અનુભવનુ તીર વાગ્યા પછી એકદમ આ જીવ સ્થિર થઈ જાય છે, પરિણામની ચચળતા હોય તે મટી જાય છે. મનની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ હોય છે તે દૂર થઈ જાય છે અને વૃથા દોડાદોડી બંધ થાય છે.

દોડત દોડત દોડત દોડીઓ, જેતી મનનીરે દોડ-જિનેશ્વર,
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ઢુંકડી, ગુરૂગમ લેજો રે જોડ-જિનેશ્વર.

આ મહાત્માએ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમાં ઉપર લખેલી ગાથામાં કહ્યું છે તે ભાવ અત્ર આવે છે. દોડાદોડી મટી જઈ નજીકની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિરતા જે ચારિત્રનો ગુણ છે તે પ્રગટ થાય છે. તેટલા માટે હે શુદ્ધ ચેતના! આ તારી સાથે જે પ્રીતિ જાગ્રત થઈ છે તે જો કે કોઈને બતાવી કે સમજાવી શકાય તેવી નથી, માત્ર સ્થિરતાગુણથી સમજાય તેવી છે, તોપણ તેની એક નિશાની અચૂક છે કે એક વખત તે જાગ્રત થયા પછી નિરંતર બની રહે છે.

नादविलुद्धो प्राणकुं, गिने न तृण मृग लोय;
आनंदघन प्रभु प्रेमकी, अकथ कहानी कोय. सुहा० ४

---

૪ નાદ=રાગ. વિલુદ્ધો=વિલુબ્ધ, આસક્ત લોય=લોકમા અકથ=ન કહી શકાય તેવી. કોય=અપૂર્વ

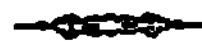
"લોકમાં પણ રાગમાં આસક્ત મૃગલો–હરિણ પોતાના પ્રાણની તરખલા જેટલી પણ કિંમત ગણતો નથી. આનંદના સમૂહ પ્રભુના પ્રેમની કથા અપૂર્વ અને ન કહી શકાય તેવી છે."

ભાવ–આ અનુભવના પ્રેમમાં જે પ્રાણી પડી જાય તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે સબધી સવાલ થતાં આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે પ્રેમી જીવની વાત અપૂર્વ અને અકથ્ય છે, એ તો એક જૂદી જ વાત છે, એ કહી શકાય તેવી વાત નથી. હરણ રાગ સાંભળવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તેવે પ્રસગે તે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નથી, તેને મારવા માટે ધનુષ્ય સજ્જ કરીને પારાધી બેઠો હોય તેને તે દેખે છતાં, પણ જ્યારે વીણા મૃદગ વાગવા માંડે છે ત્યારે રાગના આકર્ષણથી મૃગ ત્યાં ખેંચાઈ આવે છે, તે રાગ સાંભળવાની ઈચ્છા પાસે પ્રાણની દરકાર કરતો નથી, મોરલીના સ્વરથી જેમ સર્પ ખેંચાઈ આવે છે તેવી રીતે જેને અનુભવપ્રીતિ જાગી હોય તે કોઈની દરકાર કર્યા વગર,પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વગર અનુભવના પ્રેમમાં ઉતરી જાય છે, તેને જ ચાહે છે અને તેના પ્રસંગ તરફ જ ખેંચાઈજાય છે. આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે લખે છે કે અનુભવપ્રેમની વાત શબ્દોમાં લખી શકાય તેવી નથી, મુખેથી બોલી શકાય તેવી નથી, તે તો કોઈ અપૂર્વ છે. આત્મસ્વરૂપના રંગી ચક્રવર્તી જેવી મોટી ઋદ્ધિ હોય તેને તૃણની પેઠે તજી દઈ પર્વત ગુફામાં એકાંતે આત્માને અનંત ઠામે જોતાં, તન્મયપણે રમતાં અને તલ્લીન થતાં દેશે ઉણી પૂર્વકોટિ જેટલો કાળ પસાર કરી નાખે એવી તેમની અપૂર્વ કહાણી છે.

નાદ શબ્દનો યૌગિક અર્થ અનાહત નાદ થાય છે. યોગમાં ધીમે ધીમે વધારો કર્યા પછી જ્યારે સ્થિરતા થાય છે ત્યારે અતિ મધુર નાદ અતરગમાંથી ઉઠે છે. જેના સ્વરની મીઠાશ વીણા, વેણુ, વાયોલીન કે ગીયાનાના સ્વર કરતાં અનેક ગણી વધારે હોય છે. એનાપર આસક્ત જીવ પોતાના શરીરની દરકાર કરતો નથી. નાદનો આ યૌગિક અર્થ સમજવો. આ પદમાં એક બીજું વ્યગ્ય છે તે પણ સમજવા જેવું છે. અનુભવની પ્રીતિ જાગ્યા પછી પણ જે પ્રાણી વિષયાદિકમાં આસક્ત રહે તે જનાવર કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. જો પ્રીતિ સાચી હોય તો પછી પ્રાણની પણ દરકાર રાખવી ઉચિત

નથી. એવું તો જનાવર પણ શીખવે છે, વ્યવહારમાં પણ આપણે અનેક રજપુતોને પ્રેમ ખાતર પ્રાણ આપતા જોઈએ છીએ, તો પછી સાચી પ્રીતિ હોય તો શ્વાનની જેમ જ્યાં ત્યાં મ્હોઢુ ઘાલવું ઉચિત નથી, પ્રીતિ યોગ્ય પદાર્થને મેળવવો અને તેના ઉપર પ્રાણ પાથરવા. આ હકીકતમા બહુ ઊંડું રહસ્ય છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

યોગના પ્રેમમાં લાગેલા પ્રાણીઓ જગત્થી તદ્દન બેદરકાર હોય છે એમ આ પદપરથી જણાય છે. દુનિયા તેમને માટે શું બોલે છે તે જાણવા તથા સાંભળવાની તેને ઈચ્છા પણ રહેતી નથી. પ્રેમથી તેઓ યોગમાર્ગને પકડે છે અને તેની ખાતર જ તેઓ તેને નભાવે છે. આનંદઘનજી મહારાજ પણ આવા બેદરકાર હતા, એ તેઓના ચરિત્રના સંબધમાં મળતી હકીકતપરથી જણાય છે. પોતાના નાના કે મોટા કાર્યની દુનિયા શું તુલના કરશે એવો વિચાર કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખત જ્યાંસુધી રહે છે ત્યાંસુધી તે કાર્યમાં ખરી મધુરતા આવતી નથી, એ બાબતનો ખ્યાલ નિરાશી ભાવથી એકાદ કામ કરવા પછી જ આવે છે.

*પદ પાંચમું. રાગ–આશાવરી.

अवधु नट नागरकी बाजी, जाणें न बांभण काजी. अ०
थिरता एक समयमें ठानें, उपजें विणसें तबही;
उलट पलट ध्रुव सत्ता राखें, या हम सुनी न कबही. अ० १

---

* આ પદનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ પડશે, કદાચ ગુરૂગમ વગર સમજાય નહિ તો આ પદ મૂકી દઈ આગળ ચલાવવું અને પ્રસંગે ગુર્વાદિનો યોગ થયે આ પદ સમજવું આ પદનું વિવેચન ન સમજાય તો નાસીપાસ ન થતા આગળ ચલાવવુ

૧ અવધુ=સ્થિર, હાલે ચાલે નહિ તેવો આત્મા નટ=બાજીગર નાગરકી=શહેરમા નાચવા આવેલો બાજી=રમત બાભણ કાજી=બ્રાહ્મણ કે કાજી, બુદ્ધિવાળા માણસો થિરતા=સ્થિરતા ઠાને=સ્વસ્થાનકે, મોક્ષમા ઉપજે=ઉત્પન્ન થાય. વિણસે=નાશ પામે. તબહી=તોપણ, રહ્યા છતા ઉલટપલટ=ઉલટી સુલટી ઉત્પાદવ્યયની ઉપર કહી તે ધ્રુવ સત્તા=સ્થિરતાની અથવા સત્તાની ધ્રુવતા યા=તે હમ=અમે સુની=સાભળી કબહી=કોઈ જગોએ

"હે આત્મા! આ શહેરી નાટકીઆની રચેલી બાજી તે બ્રાહ્મણ કે કાજી (જેવા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો) જાણી શકતા નથી. (તે બાજી કેવી છે તે બતાવે છે.) એક સમયમાં જે સ્થાનકે (મોક્ષમાં) સ્થિરતા પામી જાય ત્યા પણ ઉપજવા વિનાશ પામવારૂપ ધર્મ રહે છે, વળી તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે અને છતાં ધ્રુવ (સ્થિર) સત્તા રાખે છે. આવી રમત અમે તો કોઈ જગોએ સાંભળી નથી."

ભાવ–ચોથા પદમાં છેવટે કહ્યુ કે અનુભવની વાર્તા અકથ્ય અને અપૂર્વ છે તે અત્ર બહુ વિદ્વત્તાપૂર્વક બતાવે છે. આગમના ઊંડા અભ્યાસથી આ પદની રચના થઈ છે તેમાં જે અપૂર્વ રહસ્ય બતાવ્યું છે તે મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

અવધુ=અધ્રુ, અધ્રુવ. ધ્રુ એટલે ધ્રુજવું, ચાલવું, હાલે ચાલે નહિ તે સ્થિરતા ગુણવાળો આત્મા અથવા અવધૂત સંસારમાયાને કપાવીને નિર્મળ થયેલો આત્મા; તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે આત્મન્! ત જે બાજી માડી છે તે બહુ સાનદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. તું ખરે-ખરો કળાબાજ નાગરિક નટ છે. શહેરના લોકો હમેશાં ગામડાના લોકો કરતાં વિશેષ કળાબાજ હોય છે. ગામડીઆ લોકો ભોળા, સાદા, નિખાલસ હોય છે, તેઓ બાજી માંડે તો તુરત કળાઇ જાય છે, પણ શહેરી માણસની બાજી એકદમ કળી શકાતી નથી. કળાબાજ મદારી જ્યારે એકના દશ કરે છે કે ચક્લીઓ ઉડાવે છે ત્યારે તેની યુક્તિ સમજવી બહુ મુશ્કેલ પડે છે; તેવી રીતે હે ચેતન! તારી બાજી બહુ અજાયબ જેવી છે, તે બ્રાહ્મણ, કાજી જેવા બુદ્ધિમાન્ માણસો પણ સમજી શકતા નથી, કારણ તેઓમાં એટલા ઊંડા ઉતરવાની શક્તિ હોતી નથી. બ્રાહ્મણ એટલે અભેદવાદી વેદાન્તીઓ તથા ઉપ-ચારથી વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિની અને સાંખ્ય સમજી લેવા અને કાજી શબ્દથી સર્વ પ્રકારના મુસલમાન અને ઉપચારથી પારસી, ક્રીશ્ચીયન અને જ્યુ વિગેરે સમજી લેવા. બ્રાહ્મણ અને કાજી તે બાજી જોવા બેઠેલાને ઉદ્દેશીને સમજવુ. નટ અને શહેરીની કોઈ એવી કળા હોવી જોઇએ કે તેથી બ્રાહ્મણ અને કાજી ઠગાયા હોય. આ સબંધમાં કોઈ લોકપ્રચલિત વાર્તા હોવી જોઇએ જેની માહિતી નથી.

આટલી સામાન્ય પ્રસ્તાવના કર્યા પછી નટનાગરની બાજી કેવા પ્રકારની છે તે બતાવે છે. અત્ર શરીર છોડીને આત્મા નીકળે છે તે

એક જ સમયમાં મોક્ષમાં પહોચી જાય છે, એટલે જે સમયે અહીંથી દેહનો ત્યાગ કરે છે તેજ સમયે સિદ્ધદશામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જો અન્ય ભવ કરવાનો હોય તો જે સમયે અહીં કાળ કરે છે તેને બીજે સમયે ઋજુ ગતિથી અન્ય ગતિમાં ઉપજી આહાર લે છે, અને જો વક્ર ગતિ કરે છે તો ત્રીજે, ચોથે, પાંચમે સમયે તેમ કરે છે, પરતુ સિદ્ધાત્મા તો તેજ સમયમાં સ્વસ્થાનકે પહોચી જાય છે. મોક્ષસ્થાનકને અજર અમર કહેવામાં આવે છે એટલે ત્યાં જન્મ જરા મૃત્યુ નથી છતા આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે એક જ સમયમાં મોક્ષમાં સ્થિરતા પામી જાય છતાં પણ ઉપજવું અને વિનાશ પામવું એ તો તેને રહ્યા જ કરે છે. સર્વ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું છે અને તેજ અમુક વસ્તુનું દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે.

હવે આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણાથી દ્રવ્યત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે બતાવવા સારૂ વિવેચન કરીએ. દરેક દ્રવ્યમાં છ સામાન્ય ગુણ છે. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરૂલઘુત્વ. સર્વ દ્રવ્ય પોતાના ગુણ પર્યાયથી હસ્તિ ભોગવે છે તે અસ્તિત્વ, જેમાં ગુણ અને પર્યાયો રહે તે વસ્તુ-દ્રવ્ય, તે સર્વ દ્રવ્યો એકઠાં એક ક્ષેત્રમાં રહ્યાં છે તે વસ્તુત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણથી યુક્ત છે તે દ્રવ્યત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય અમુક પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે તે પ્રમેયત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક સમયમાં ઉપજે છે, વિણસે છે અને સ્થિર પણ છે તે સત્ત્વ અને દરેક દ્રવ્ય ષટ્ગુણ હાનિ વૃદ્ધિ પામે છે તે પોતપોતાની અપેક્ષાએ ગુરૂ લઘુ નથી માટે અથવા તેવી જાતના અપૂર્વ ધર્મો તેમાં છે તે અગુરૂલઘુત્વ. દરેક દ્રવ્યના આ સામાન્ય ગુણો પૈકી સત્ત્વગુણ ઉપર જરા વિશેષ વિવેચન કરવું પ્રસ્તુત છે. તત્ત્વાર્થમાં કહ્યું છે उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत् એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા એ ત્રણ ગુણે કરી યુક્તપણુ તેજ અમુક વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. જેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ ન હોય તે સત્ કહી શકાય નહિ. મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય હોય તેનો ઘટ બનાવીએ ત્યારે તે ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે, તેના પ્રદેશો ઓછા થયા કરે અથવા ઘડો ફુટી જાય તે વ્યય છે પણ મૃત્તિકા તરીકે અથવા પુદ્ગલ તરીકે તે નિરંતર રહે છે એ ધ્રુવત્વ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્મા-

સ્તિકાય દ્રવ્યમાં સ્વભાવે અગુરૂલઘુ પર્યાયની અને પરભાવે ગમન અને સ્થિતિ કરનારને અનુક્રમે સાહાય્ય દેવાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવી રીતે આકાશ દ્રવ્ય પણ એક સમયે ત્રણે પરિણામે પરિણમે છે અને કાળ દ્રવ્ય તો વ્યવહારે ઉપચરિત દ્રવ્ય હોવાથી પુદ્ગલના ઉત્પાદાદિને આધારે તેના ઉત્પાદાદિ લેવા યોગ્ય છે. જીવ દ્રવ્યમાં કર્માવૃત સ્થિતિમાં તો અનેક પ્રકારની ગતિ આદિથી ઉત્પાદ વ્યય થયા કરે છે અને જીવત્વ-આત્મત્વ સ્થિર છે તે સમજાય તેવુ છે. સિદ્ધદશામાં પણ ઉત્પાદાદિ થયા કરે છે તે હવે વિચારીએ. વસ્તુગતે મૂળપણે જ્ઞેયને પલટવે જ્ઞાનનું પણ તે ભાસનપણે પરિણમન થાય તે પૂર્વ પર્યાયના ભાસનનો વ્યય અને અભિનવ જ્ઞેય પર્યાયના ભાસનનો ઉત્પાદ તથા જ્ઞાનપણાનું ધ્રુવત્વ, એવી રીતે સર્વ ગુણના ધર્મની પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ વ્યય શ્રીસિદ્ધ ભગવતમાં પણ થઈ રહ્યો છે. એ હકીકતને હજુ વધારે સાદા આકારમાં રજુ કરીએ તો સ્પષ્ટ સમજાશે. સિદ્ધદશામાં એક સમયે વિશેષની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ અને બીજે સમયે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ હોય ત્યારે વિશેષવાળા ઉપયોગનો વ્યય થાય છે અને સામાન્યવાળા ઉપયોગનો ઉત્પાદ થાય છે, છતાં ઉપયોગગુણ તો સ્થિર જ છે. સામાન્ય વિશેષવાળાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ વ્યય થયા કરે છે, તેથી સિદ્ધ મહાત્મા સ્થિર છે છતાં પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ ઉપજે છે અને વિણસે છે જે પર્યાયનું ભાસન થયું તેરૂપ ઉત્પાદ અને તે પર્યાય પલટવાથી અન્ય પર્યાયનું ભાસન થવું તે પ્રથમ ભાસિત પર્યાયનો વ્યય-એ પ્રત્યેક સમયે સિદ્ધદશામા પણ થયા કરે છે.

આવી રીતે એક સમયમાં જીવ ઉપજવાને સ્થાને સ્થિર થઈ જાય છે છતાં ત્યાં પણ તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે છે, સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગરૂપે અવાંતર ઉત્પાદ અને વ્યય અનુક્રમે થયા કરે છે. આથી જેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય માને છે તેઓના મતની સમીક્ષા થઈ ગઈ અને અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું કે સિદ્ધ-દશામાં ઉપજવા વિણસવાપણું નથી; ત્યાં પણ તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય તો થયા કરે છે અને છતાં સિદ્ધત્વમાં સ્થિરતા છે- અને તદ્રૂપ

ચારિત્ર તે દશામાં પણ બરાબર ઘટતી રીતે લભ્ય થઈ શકે છે. બૌદ્ધ આત્માને ક્ષણિક માને છે અને વેદાંત તેને એકાંત નિત્ય માને છે તે બંને વાત અસમીચીન છે તે અત્ર બતાવ્યું.

આવી નટનાગરની બાજી છે તે બ્રાહ્મણ કે કાજી કોઈ પણ જાણી શકતા નથી, પારખી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી, અર્થાત્ વેદ પુરાણ કે કુરાનમાં આત્માનું એવું કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી. એ સ્વરૂપમાં એવી ખૂબિ છે કે આત્મા એક સમયમાં સ્વસ્થાનકે ઉપજે, છતાં તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે અને તોપણ તે સ્થિર જ કહેવાય છે અને આવી રીતે તેમાં ઉલટ-પુલટ ભાવ થાય છે છતાં પણ તેનું આત્મત્વ તો સ્થિર છે, તેની ધ્રુવ સત્તા છે એ સંબધી હકીકત અમે અન્યત્ર કોઈ જગોએ કદિ સાંભળી નથી. આવી રીતે એક જ વસ્તુ ઉપજે, વિણસે અને ધ્રુવ રહે એવું તેનું સ્વરૂપ અન્ય કોઈ વિશિષ્ટ સૂત્રકાર કે શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું નથી અને દેખીતી રીતે તે ઉલટું સુલટું લાગે તેવું છે, નટની રમત જેવું છે અને તેને સમજનાર સમજાવનાર તો કોઈ મહા વિચક્ષણ હોય તો જ તે નભી શકે તેમ છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રણ મહા ચમત્કારી શબ્દો છે. તીર્થંકર મહારાજા ગણધરને ત્રિપદી આપે છે તેમાં કહે છે કે उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा; આ ત્રણ પદ ઉપરથી જ ગણધરો આખી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે. પ્રથમ તેઓ સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ દેખે છે, પછી તેનો નાશ થતો દેખે છે અને તેની સાથે તેનું ધ્રુવત્વ દેખે છે. એ ત્રણ પદાર્થસ્વભાવમાં આખા જૈનશાસ્ત્રનું રહસ્ય સમાયલું છે તેથી તેપર જેટલું વિવેચન કરવા ધારીએ તેટલું થઈ શકે તેમ છે અને તેને માટે શાસ્ત્રકારોએ અનેક જગોએ ચમત્કારી લેખો લખ્યા છે અથવા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ એ તત્ત્વમય જ છે એમ કહી અત્ર સ્થળસંકોચના કારણથી વધારે ન લખતાં આગળ ચલાવીએ છીએ એક જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, અપક્રાન્તિ, નિર્વાણ જૂદાં જૂદાં દર્શનો કેવી રીતે માને છે, તેમાં વિરોધ ક્યાં આવે છે અને જૈન દર્શન તેને અંગે શું કહે છે તેપર લંબાણ વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, યથાવકાશ ઉપોદ્ઘાતમાં તેપર વિવેચન પ્રાપ્ત થશે, પણ એમાંથી એક ચમત્કાર

ઉપજાવે તેવું સ્વરૂપ બતાવી તેની જૈનશાસ્ત્રાનુસાર વાનકી અત્ર બતાવી છે, સાથે ભલામણ કરવાની જરૂર છે કે એ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન સદ્‌ગુરૂ પાસેથી સમજી ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

અહીં શરૂઆતમાં આત્માને અવધુ કહ્યો છે તેનો અર્થ અધ્રુ 'न धूनातीति अध्रु.' જે ધ્રુજી ન જાય, સ્વગુણ પર્યાયમાં રમણ કરે તેવો શુદ્ધ, નિષ્પ્રકંપ આત્મા અવિનાશી, અજ, અજરામર, અક્ષય, અલઘુ-ગુરૂ પરિણામી સમજવો. અવધૂત એ શબ્દ ધૂ ધાતુ ને અવ ઉપસર્ગ લાગવાથી થયેલો છે અને તેનો અર્થ અવધૂત સંન્યાસી થાય છે એ શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ માનવું વધારે ઠીક લાગે છે. એ શબ્દમાં આત્માનો સ્થિરતાગુણ પ્રાધાન્યપણે છે.

વળી આ નટનાગરની બાજી કેવી યુક્તિવાળી અને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી છે તે વિશેષ બતાવે છે.

एक अनेक अनेक एक फुनी, कुंडळ कनक सुभावे;
जल तरंग घटमाटी रविकर, अगनित ताही समावे. अवधु० २

"સુવર્ણના સ્વભાવે એક અને તે જ દ્રવ્ય કુંડળ વિગેરે સ્વભાવે અનેક થાય છે અને વળી અનેક એક થાય છે. જળના તરંગો, માટીના ઘટો અને સૂર્યના કિરણો અગણિત હોય તોપણ તે તેમાં પાછાં સમાઈ જાય છે તે પ્રમાણે."

ભાવ-નાગરિક નટની કેવી બાજી છે તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતા-વતાં કહે છે કે એકના અનેક થઈ જાય છે અને વળી તે અનેક એક જ હોય છે જેમ સુવર્ણનાં કુંડળ, બાજુબંધ, ચંદનહાર, કઠાં, બંગડી, રાયણમાળા વિગેરે અનેક રૂપ થાય છે તે દૃષ્ટાંતે સમજવું. ગુણ પર્યાયના ભાજનને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. અત્ર જીવ દ્રવ્ય સંબંધી વિવક્ષા કરતાં જણાવે છે કે જેમ તેના અનેક પર્યાયો પલટાતા જાય છે તેમ તેમાં અનેક રૂપ થાય છે, જીવ એકેંદ્રિય, બેઇંદ્રિય, તે-ઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય થાય છે, નારક થાય છે, હાથી, ઘોડા, માછલા

૨ ફુની=વળી કુંડળ=દાગીના. રવિકર=સૂર્યના કિરણ. અગનિત=ન ગણાય તેટલા તાહી=તેમાં જ 'તાહી'ને બદલે 'તાઈ' પાઠાંતર છે

મત્સ્ય, પોપટ, મયૂરાદિક તિર્યંચ થાય છે, સોમદત્ત, યજ્ઞદત્ત, દેવચંદ્ર વિગેરે નામ ધારણ કરનાર મનુષ્ય થાય છે, બાર દેવલોકાદિમાં દેવ થાય છે–એ સર્વ ઉપાધિ પર્યાયથી ધારણ કરે છે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે. સહભાવી ધર્મ તે ગુણ કહેવાય છે અને ક્રમભાવી ધર્મને પર્યાય કહેવાય છે. એક મોતીની માળા હોય તો તેમાં ઉજ્વળતાદિક ગુણ છે અને ગોળપણું વિગેરે પર્યાય છે, પણ તેથી મોતી સ્વતંત્ર અળગા છે. તેમ આત્મ દ્રવ્યથી તેના ગુણ અને પર્યાયો અળગા છે. જેમ એક મૃત્તિકા દ્રવ્ય હોય તેનાં માટલુ, ઘડો, કોઠી વિગેરે અનેક રૂપો થાય છે, પણ તેમાં તિર્યક્ સામાન્ય મૃત્તિકાત્વ દ્રવ્ય તો એક જ છે, તેમ જીવની સ્થિતિ ગમે તેટલી ફેરફાર થાય, તે ગમે તેટલાં રૂપો ધારણ કરે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે, તેનું જીવત્વ અપર નથી, તેમાં ફેરફાર થતો નથી, તેમાં પરાવર્તન થતું નથી, તેથી અત્ર નટનાગરની રમત બતાવતાં કહે છે કે એક જીવ છે તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, અનેક આકારો ધારણ કરે છે, અનેક નામ ધારણ કરે છે, વળી અનેકના એક થઈ જાય છે; પણ તેનું મૂળ આત્મત્વ તો એક જ છે, ઘટના અનેક આકારમાં પણ ઘટત્વ તો એક જ છે. તેમ જ કંચન–સૂવર્ણના અનેક આકાર થાય, અનેક ઘાટ થાય, અનેક ઉપરોક્ત તથા અન્ય નામ ધારણ કરે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ તો એક જ છે એ દૃષ્ટાંતથી આ હકીકત સમજી લેવી. આ જીવ દ્રવ્યનો તેના ગુણ અને પર્યાય સાથે કથંચિત્ અભેદ છેઃ દાખલા તરીકે જ્ઞાન ગુણ જીવનો છે, તેમાં જ્ઞાન એ ગુણ થયો અને જીવ એ ગુણી થયો તેનો અભેદ માનવો પડે, કારણકે ગુણ ગુણીનો અભેદ હોય છે. જો તેઓનો ભેદ માનીએ તો તેમાં અનવસ્થા પ્રસંગ આવે છે તેથી દ્રવ્યમાં ગુણ પર્યાયનો કથંચિત્ અભેદ માનવો શાસ્ત્રથી અને યુક્તિથી ગમ્ય થાય છે. એમ જો ન હોય તો સુવર્ણમાંથી પર્યાયરૂપ કુંડળ વિગેરે થવાનો સંભવ જ નથી રહેતો, કારણકે ગુણ ગુણીનો સંબંધ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધે જો ત્યાં ન હોય તો તેને જોડનાર અન્ય સંબંધ માનવો પડે અને તેમ આગળ આગળ ચાલતાં છેડો જ ન આવે. આ સુવર્ણકુંડળના સ્વભાવે જીવ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે અને વળી અનેક રૂપોમાં સ્વાભાવિક એકતા સર્વદા પ્રતીયમાન રહે છે. અનેક રૂપો કર્મસંબંધથી થાય છે અને અનેક રૂપો વસ્તુગતે આત્માથી

જૂદાં નથી તેથી એકના અનેક અને અનેકમાં એકનું ભાન રહે છે એવી અનુપમ બાજી આ અવધુએ માંડી છે.

એકનાં અનેક રૂપો ગુણ પર્યાયથી થાય છે તેના સંબંધમાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો બતાવે છે. પાણીના અનેક તરંગો સવારથી સાંજ સુધી થાય છે, દરિયામાં કે તળાવમાં જોવાથી તેની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં પણ જળ તો જળ જ છે, તરંગથી તેના જૂદા જૂદા અનેક આકાર દેખાય છે, છતાં તેનુ જલત્વ તો કાયમ રહે છે; તેવીજ રીતે માટીનો ઘડો બને છે, કોઠી બને છે, માટલું બને છે, છતાં માટી તો એકની એકજ છે. અત્ર માટી તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય શક્તિ સમજવી. કાળાદિકના પ્રયોગથી સર્વ ઘટ પદાર્થમાં આ ઘટ છે આવી પ્રતીતિ તો એકની એકજ રહે છે. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યકિતમાં દેશભેદે એક જ જણાય તે તિર્યક્સામાન્ય શકિત કહેવાય અને કાળભેદે અનુગત આકારભેદે પ્રતીતિ ઉપજે તે ઉર્ધ્વ સામાન્ય શકિત કહેવાય પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આ બન્નેમાંથી એક સામાન્ય અવશ્ય હોય છે. તેવી જ રીતે સૂર્યનાં કિરણો અનેક દેખાય છે, તે સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, પણ જૂદી જૂદી દિશાએ ગમન કરવાવાળા હોઇને વિચિત્ર છતાં સૂર્ય તરીકે એકરૂપ છે. તેથી સમજાય છે કે આવા જળના તરંગો, માટીના ઘડાઓ અને સૂર્યનાં કિરણો અનેક દેખાય છે, છતાં તેઓનુ અસલ મૂળ રૂપ એક છે, તરંગોમાં જળત્વ સામાન્ય છે, ઘટ્રોની માટી એક જ છે અને કિરણરૂપ વ્યક્ત પદાર્થોનુ મૂળ કારણ રવિ-સૂર્ય છે; તેમ જીવના અનેક ગુણ પર્યાયનું ભાજન જેનું રૂપ ત્રણે કાળમાં એક સરખું રહે છે, જેમાં અવાંતર ભેદ કોઈ ચાલી શકતો નથી તેવું આત્મત્વ તો એક જ છે અને તે ગુણ પર્યાયને લઈને અનેક રૂપે વ્યક્ત થાય છે, પણ તે અનેક રૂપોમાં એકત્વ તો રહેલું જ હોય છે. આવી રીતે એકને અનેક રૂપે બતાવે છતાં પોતે નાટક કરતી વખતે પણ એકને એકજ રહે એવો જે હુશિયાર નાટકીઆનો સ્વભાવ છે તે અવધુ નટનાગર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. તેને સમજવો એ સાધારણ સમજણવાળાનું કામ નથી, એને માટે બહુ ધીરજ, હુશિયારી અને ખંત જોઈએ

આ એક અને અનેક પક્ષપર ષડ્દ્રવ્યના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં શ્રીદેવચંદ્રજી આગમસાર ગ્રંથમાં લખે છે કે જીવ દ્રવ્ય અનત છે, એક જીવમાં પ્રદેશ અસંખ્યાતા છે, ગુણ અનંતા છે અને પર્યાય પણ અનંતા છે તે જીવ દ્રવ્યનું અનેકપણું છે પણ જીવપણું સર્વ જીવોમાં સરખુ છે માટે એકપણું છે. અહીં કોઈ શંકા કરે કે સિદ્ધદશામાં પરમાનંદપણું છે અને સંસારી દશામાં કર્મને વશ રહેલા જીવ દુઃખી દેખાય છે; તેના સંબંધમાં કહે છે કે નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને તેમ છે તેથી જ કર્મ ખપાવી મોક્ષે જાય છે, તેથી સર્વ જીવની સત્તા એક છે. કદાચ એમ શંકા થાય કે અભવ્ય તો કદિ મોક્ષે જવાના નથી તો તેની સત્તા સરખી કેમ કહી શકાય તો તેના સંબંધમાં જણાવવાનું કે અભવ્યને કર્મ ચીકણાં છે અને તે જીવોમાં પરાવર્ત ધર્મ નથી તેથી તે સિદ્ધ થતા નથી અને ભવ્ય જીવમાં પરાવર્ત ધર્મ છે તેથી કારણ સામગ્રી મળે પલટન ભાવ પામે છે અને ગુણશ્રેણીએ ચઢી મોક્ષે જાય છે, પરંતુ આઠ રૂચક પ્રદેશ તો સર્વ ભવ્ય અને અભવ્યના સિદ્ધ સમાનજ છે માટે અશગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવની સત્તા એક સરખી છે. એના આઠ રૂચક પ્રદેશને કદિ કર્મ લાગતાં નથી.

है नांहि है वचन अगोचर, नय प्रमाण सतभंगी;
निरपख होय लखे कोइ विरला, क्या देखे मत जंगी. अव० ३

"છે, નથી, વચનથી અગોચર છે વિગેરે નય, પ્રમાણ અને સપ્તભંગી કોઈ વીરલા ભાગ્યશાળી હોય તો તે નિરપક્ષ થઈને જોઈ શકે, પોતાના મત માટે લડવાવાળો હોય તે શું જુએ?"

ભાવ–વળી આ નાગરિક નટની બાજી કેવી ખૂબિવાળી ચમત્કાર ઉપજાવનારી છે તે વિશેષપણે બતાવે છે. એ બાજીમાં છે ને નથી એવી રમત છે, વળી તે વચનથી અગોચર છે. આવી અદ્ભુત રમત છે, જરામાં છે, વળી જરામાં નથી એવી આશ્ચર્યકારક વાત છે; વળી તેમાં નય પ્રમાણ સપ્તભંગીએ પણ જૂદી જૂદી રમત

૩ હૈ=સ્યાત્ અસ્તિ નાહિ–સ્યાદ્ નાસ્તિ હૈ=સ્યાત્ અવક્તવ્ય સતભંગી=સપ્તભંગી નિરપખ=નિરપક્ષ લખે=જાણે ક્યા=શું મતજંગી=પોતાના મતમા મસ્ત

બતાવે છે. એક નયથી જોઇએ તો કાંઇક દેખાય, બીજાથી જોઇએ તો કાંઇક દેખાય, ત્રીજાથી વળી કાંઇક નવીન પ્રતિભાસ થાય, એવી એમાં રમત થાય છે. અહો નાગરિક નટ! તારી બાજી તો કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી પક્ષવાદ મૂકી દઈને જુએ તોજ સમજી શકે તેમ છે. એ બાજી કેવી યુક્તિથી મંડાણી છે તે હુવે જોઇએ. પ્રથમ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવવું પ્રાસંગિક છે, અત્ર તેનો બહુજ સામાન્ય રીતે નિર્દેશ થઇ શકશે, વિશેષ સ્વરૂપ જાણુવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રમાણુનયતત્ત્વ, નયરહુસ્ય અને સપ્તભગી તરંગિણી આદિ ગ્રંથો જોવા.

જીવ દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાના વર્ત્તમાન ગુણુ પર્યાયમાં વર્તે છે તે 'સ્યાત્ અસ્તિ' નામનો પ્રથમ વિભાગ. ગુણુ પર્યાય સાથે જીવનો અભેદ છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, પણ તે ભાવ વર્તવાની સાથે અન્ય ભાવો પણ વર્તે છે તેથી તેની સાથે સ્યાત્ પદ લગાડવામાં બહુ તર્કશક્તિ બતાવવામા આવી છે.

જીવમાં પરદ્રવ્યના ગુણુ પર્યાય નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓના વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણો અને તેના પ્રદેશાદિ પર્યાય તેનામાં નથી તેમજ બીજા ચારે દ્રવ્યના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ તેનામાં નથી તે દૃષ્ટિથી જોઇએ તો 'સ્યાત્ નાસ્તિ' નામનો બીજો વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વગુણુ પર્યાયનો અસ્તિભાવ અને પરગુણુ પર્યાયનો નાસ્તિભાવ એ બન્ને અસ્તિ નાસ્તિ વિભાગો એક સમયે જીવ દ્રવ્યમાં છે. એટલે જે સમયે તેમા સ્વગુણુપર્યાયની અસ્તિ છે તેજ સમયે તેનામાં પરગુણુપર્યાયની નાસ્તિ છે તેથી અસ્તિ નાસ્તિ ગુણુ એકત્ર મળેલ છે તે અપેક્ષાએ 'સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ' એ નામનો ત્રીજો વિભાગ થયો.

ઉપરોક્ત અસ્તિ અને નાસ્તિભાવ એક દ્રવ્યમા—પ્રસ્તુત જીવ દ્રવ્યમાં એકી વખતે એક સાથે રહેલા હોય છે, પરતુ તેને બોલવા માંડીએ તો અસ્તિભાવ બોલતાં અસખ્ય સમય થઇ જાય, દરમ્યાન નાસ્તિભાવ તો કહી શકાય નહિ અને બન્ને ભાવ તો એકી સાથે એક સમયે વર્તે છે, પરંતુ સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એકદમ હા કે નાનો ઉત્તર ન અપાય તેથી અસ્તિનાસ્તિ ભાવ એક સાથે અવક્તવ્ય છે, કહી

શકાય નહિ તેવા છે એમ બતાવી ચતુર્થ વિભાગ ' સ્યાત્ અવક્તવ્ય ' એમ બતાવ્યો. તીર્થંકર મહારાજ કે અન્ય સર્વજ્ઞ એક સમયે અસ્તિનાસ્તિ વિગેરે સર્વ ભાવો જાણી તથા દેખી શકે છે, તેઓ પણ એક સમયે કહી શકતા નથી, કારણકે ભાષા બોલવામાં ' અસ્તિ ' એટલા શબ્દનુ ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ અસંખ્ય સમય થઈ જાય છે તેથી તેમને પણ વચનનયે આ વિભાગ લાગુ પડે છે.

હવે જે ચોથો વિભાગ અવક્તવ્યપણાનો કહ્યો તે અસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે અને નાસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે તેથી સ્વદ્રવ્યાદિને સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પાંચમો અને પર દ્રવ્યાદિને સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છઠ્ઠો વિભાગ અનુક્રમે ' સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય ' અને ' સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય ' નો સમજવો. વળી એ અસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ અને નાસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ એકજ સમયે જીવમાં વર્તે છે તેથી ક્રમથી સ્વપર દ્રવ્યાદિને યુગપત્ સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સાતમો વિભાગ 'સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય' નો સમજવો.

આ સ્યાત્નો વાદ–સ્યાદ્વાદ–સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આખા જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય નય, નિક્ષેપ અને સપ્તભંગીને લગતા ન્યાયના વિભાગમાં સમાયલું છે અને એ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી રચાયલું છે કે એમા તર્કની દલીલોનું મહત્વ અને શાસ્ત્રકારના જ્ઞાનની દીર્ઘતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આપણે હવે નયનું સ્વરૂપ જરા જીવને અંગે જોઈએ. નય એટલે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી એક વસ્તુ તરફ અવલોકન કરવુ તે. સર્વ દૃષ્ટિનું સામીપ્ય રાખીને જોનાર તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય પામે છે, અમુક નયથી જોનાર ભુલાવામા પડી જાય છે. નયનુ સ્વરૂપ 'નયચક્રસાર' વિગેરે અનેક ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે. એ નયજ્ઞાન પણ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો મુખ્ય પાયો છે. તેમાં મુખ્ય સાત નયના અનેક ભેદ વિભેદ પાડીને તેનાપર બહુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક નયો દ્રવ્યાર્થિક એટલે દ્રવ્યને જોનારા છે અને કેટલાક પર્યાયાર્થિક એટલે તેના ગુણ પર્યાયને જોનારા છે. પ્રથમ 'નૈગમનય' એક અંશ ગુણમાં સર્વ ગુણ માને છે એટલે અંશમાં સર્વનું સ્થાપન કરી દે છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ

પદનો અર્થ કર્યો એટલે નૈગમનયવાળો પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું એમ સમજી લે છે. જીવના આઠ રૂચક પ્રદેશ નિરંતર સિદ્ધ સમાન ઉજ્જવળ રહે છે તે અંશને લઈને જીવ સિદ્ધ છે એમ તે માની બેસે છે. આ નય દ્રવ્યાર્થિક છે, એનો એક સરખો અભિપ્રાય હોતો નથી, એક ગમ–અભિપ્રાય નહિ જેમાં તે નૈગમ. એ કોઈ વખત દ્રવ્યારોપ કરે છે, કોઈ વખત ગુણારોપ કરે છે, કોઈ વખત કાળારોપ કરે છે અને કોઈ વખત કારણારોપ કરે છે. ગુણને દ્રવ્ય માને તે દ્રવ્યારોપ અને દ્રવ્યને ગુણ માને તે ગુણારોપ સમજવો. એ પ્રમાણે અન્યનું પણ સમજવું. આ પ્રમાણે અંશથી અને સંકલ્પથી પણ એક અભિપ્રાયને વળગવાપણું થાય તે સર્વ નૈગમનયાનુસાર સમજવું.

દ્રવ્યાર્થિક નયના વિભાગમાં બીજો 'સંગ્રહનય' આવે છે. સર્વ-દ્રવ્યવ્યાપક જે ધર્મ સત્તાપણે હોય તેને સંગ્રહીને જીવ વિગેરે દ્રવ્યના સંબંધમાં વાત કરવી તે સગ્રહનય સમજવો. જીવદ્રવ્યની વાત થાય તો તેના અનેક ગુણ તથા પર્યાયો સાથે લઈ લેવા, બનતાં સુધી જાતિ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું, વ્યક્તિ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ આ નયનું લક્ષણ છે. નોકરને દાતણ લાવવાનું કહેતાં તે ટુવાલ, લોટો, જળ, બ્રશ વિગેરે સર્વ લઈ આવે, તેમ સામાન્યને વિશેષે ગ્રહણ કરે તે સગ્રહનય સમજવો. વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ આ નયમાં થાય છે, કારણકે એમાં વિભાગનુ વિવેચન નથી, છુટી વસ્તુઓ તરફ લક્ષ્ય નથી, વિભેદ બુદ્ધિની પ્રાધાન્યતા નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નૈગમનય એક અંશ લે છે અને સંગ્રહ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ત્રીજો 'વ્યવહારનય' સર્વની વહેંચણ કરે છે, વિભાગ જુએ છે અને તે સર્વ બાહ્ય સ્વરૂપ દેખીને જ કરે છે. આ પણ દ્રવ્યાર્થિક નય છે. એ નયવાળો અંતરંગ સત્તા માનતો નથી, બહારની ઉપર ઉપરની આચારક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપે છે. એને લઈને એ શુદ્ધ અશુદ્ધ, શુભ અશુભ, ઉપચરિત અનુપચરિત, એવા પ્રકારની અનેક વહેંચણ કરે છે, પણ તે ઉપરાંત તે ઊંડો ઉતરતો નથી. શિષ્યને સમજાવવા સારૂ વિભાગ કરવામાં આવે તે શુદ્ધ વ્યવહાર, જીવમાં રાગદ્વેષ કષાય લાગેલ છે તદનુસાર વહેચણી થાય તે અશુદ્ધ વ્યવહાર, પુણ્યક્રિયા એ શુભ વ્યવહાર અને પાપક્રિયા તે અશુભ

વ્યવહાર; ધન, ઘર, સ્ત્રી આદિને પોતાનાં માનવાં તે ઉપચરિત વ્યવહાર અને શરીર જૂદું છે પણ પરિણમન ભાવથી મળી રહેલ છે તેને પોતાનું માનવું એ અનુપચરિત વ્યવહાર. આ નયના પણ અનેક વિભાગો છે, તેમાં મુખ્ય વહેંચણી દેખાવ ઉપર રહે છે, આંતર પ્રવેશ બંધ રહે છે.

ચોથો દ્રવ્યાર્થિક નય 'ઋજુસૂત્રનય' છે. ઋજુ એટલે સરલ શ્રુત એટલે બોધ આ નયવાળો દ્રવ્યની વર્તમાન સ્થિતિપર ખાસ લક્ષ્ય આપે છે. નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહારનયવાળા જ્યારે અતીત અનાગતને પણ લક્ષ્યમાં રાખે છે ત્યારે આ નયવાળો વર્તમાન સમયને પ્રમાણભૂત ગણે છે. કોઈ ગૃહસ્થ હોય પણ વર્તન સાધુ જેવું હોય તો ઋજુસૂત્રનયવાળો તેને સાધુ કહે છે અને વેશ સાધુનો હોય પણ વિષયાભિલાષ યુક્ત હોય તો તેને આ નયવાળો અવ્રતી કહે છે. વ્યવહાર કરતાં આ નય વિશેષ શુદ્ધિવાળો હોવાથી વેષે સાધુ હોય તેમાં પણ જે સંવર પરિણામી હોય તેને આ નય સાધુ માને છે. તદ્દન સૂક્ષ્મ એક સમય વર્તમાનનું જ્ઞાન કરે તેને સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય કહેવામાં આવે છે, અને સ્થૂલ—મોટા વર્તમાન બાહ્ય પરિણામ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે સ્થૂળ ઋજુસૂત્રનય કહેવાય છે. આ ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક છતાં પણ ચારે નિક્ષેપા ગ્રહણ કરે છે. વસ્તુનું અમુક નામ આપવામાં આવે તે નામ નિક્ષેપ, કોઈ વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુનો આકાર દેખીને તે વસ્તુને તે વસ્તુ કહે તે સ્થાપના નિક્ષેપ, આત્મોપયોગ વગર નામ સ્થાપનાનો સ્વીકાર તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને જ્યાં ઉપયોગનો સ્વીકાર થાય ત્યાં ભાવ નિક્ષેપો સમજવો. આ ચારે નિક્ષેપાને ઋજુસૂત્રનય ગ્રહણ કરે છે, કારણકે એમાં વર્તમાન સ્થિતિનું લક્ષણ પ્રાધાન્ય છે.

વસ્તુને ગુણવંત અથવા ગુણ વગરની કહીને બોલાવવી, અરૂપી વસ્તુને પણ વચનગોચર કરવી તે 'શબ્દનય' પાંચમો છે. આ નય પર્યાયાર્થિક છે. એ વસ્તુઓની વર્તમાન સ્થિતિ જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે, ઋજુસૂત્રનયની પેઠે; પણ તે શબ્દના વાચ્ય અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે. આ નય ભાવ નિક્ષેપાને ગ્રહણ કરે છે, બાકીના ત્રણ નિક્ષેપાનો ત્યાગ કરે છે. એટલે જ્યાં શબ્દના અર્થની યથાસ્થિત ઉપપત્તિ

થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તે શબ્દની ઘટના સ્વીકારે તે શબ્દનય સમજવો. જેમ ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર શબ્દો જૂદા જૂદા અર્થને કહેનાર છે. ઉપર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે શબ્દનયના વિભેદ તુલ્ય સમજવું.

છઠ્ઠો 'સમભિરૂઢનય' છે. શબ્દનયવાળો દરેક પર્યાયને જૂદું નામ આપે છે ત્યારે આ નયવાળો એક શબ્દ જાણી તેના અનેક પર્યાયોમાં એકતા અનુભવે છે. ઇન્દ્ર શબ્દ સાંભળી શક્ર, પુરંદર, શચીપતિ એ સર્વની એકતા તેને જણાય છે. દરેક ભિન્ન પર્યાયને અંગે જૂદાં જૂદાં નામ આપે તે શબ્દ અને એક સંજ્ઞામાં સર્વ કાળનો સમાવેશ કરી દે તે સમભિરૂઢ. ટુંકામા કહીએ તો પર્યાયાંતરની અપેક્ષા ન રાખે તે સમભિરૂઢ. જેમ મેરૂ હતો છે થશે તેમ તે જૂદા છે.

છેલ્લો 'એવંભૂતનય' આ પ્રમાણે છે. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય એ ત્રણે પર્યાયાર્થિક નયો છે. શબ્દનય એક પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે પણ એના પર્યાયમાંથી એક પણ ઓછો હોય ત્યાંસુધી એવંભૂતનય વસ્તુને એ નામ આપે નહિ. સ્ત્રીના મસ્તક પર ચઢેલ હોય, તેમા જળ ભરેલું હોય તેને જ એ ઘટ માને છે. ઘટ ક્રિયા ન કરનાર ઘરમાં પડી રહેલ પાત્રને આ નયવાળો ઘટ માને નહિ આ નયવાળો શબ્દમાં અર્થની અને અર્થમાં શબ્દની સ્થાપના કરે છે.

આ પ્રમાણે નયનુ સ્વરૂપ સમજવું. એનો બહુ વિસ્તાર વિશેષાવશ્યક, નયચક્ર, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર વિગેરે ગ્રંથોમા છે. દરેક નયના ભેદ વિભેદ પાડી તેનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર જેટલું વિવેચન કરવામાં આવે તેટલું થઈ શકે તેમ છે. અત્ર તો આ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે બતાવવા માટે તેનુ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માત્ર જીવની અપેક્ષાએ કહીએ. નૈગમનયવાળો જીવને સિદ્ધ સમાન કહે અને વળી તેને શરીરયુક્ત પણ માને ત્યારે તેમાં ધર્માસ્તિકાય પુદ્ગલ વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરી દે એવી રીતે વ્યવહારનયવાળો બાહ્ય સ્વરૂપાનુસાર તેને વિષયકષાય યુક્ત માને અને ઋજુસૂત્ર તેનુ વર્તમાન વર્તન જ ધ્યાનમાં લે. શબ્દનયવાળો તેનુ વ્યુત્પત્તિ સ્વરૂપ જુએ, ત્યારે સમભિરૂઢ તેના આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દમા કાલાદિ ભેદે એકતા ન જુએ, ત્યારે

એવંભૂતનયવાળો તો તેનામાં જ્યારે સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનામાં તે ગુણો માને. આવી નટનાગરની વિચિત્ર બાજી છે. એકને એક જીવને જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ જૂદી જૂદી અપેક્ષાથી જૂદા જૂદા આકારમાં જુએ છે એથી એ બહુરૂપીનો વેશ ભજવી બતાવે છે એમ થયું.

જૈન શાસ્ત્રકાર પ્રમાણુ બે બતાવે છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. જીવ પોતાના સ્વતંત્ર ઉપયોગથી દ્રવ્યને જાણે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહેવાય છે. અક્ષ પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષ. અક્ષ એટલે આત્મા. જેમાં વચ્ચે અતર ન હોય–અન્ય (ઈંદ્રિયો કે મન) દ્વારા જ્ઞાન થતું ન હોય તે પ્રત્યક્ષ. કેવલી ભગવાન્ જેમાં સર્વ પદાર્થો સ્વજ્ઞાનથી દેખે તે પ્રત્યક્ષ. મનઃપર્યવજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી મનના વિચારો દેખે તે પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી પુદ્ગળ દ્રવ્ય દેખે તે પ્રત્યક્ષ. આંખ વિગેરે ઈંદ્રિયદ્વારા દેખાય તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ પરોક્ષ જ્ઞાનમાં થાય છે. આ પરોક્ષ પ્રમાણુના ત્રણ વિભેદ છે. ધુમાડાને દેખીને અગ્નિનુ જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પરોક્ષ, દૃષ્ટાંત આપી સાદૃશ્ય બતાવી જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમાન પરોક્ષ અને શાસ્ત્રાધારે નરક નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાય તે આગમ પરોક્ષ. અન્યત્ર પરોક્ષ પ્રમાણુના પાંચ ભેદ પણ કહ્યા છે. સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન ને આગમ આ પ્રમાણુજ્ઞાનમાં રહસ્ય એ છે કે અન્ય દર્શનકારો આંખે દેખાય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રકાર પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. પ્રત્યક્ષ તો તેજ કહેવાય કે જેમાં અન્યની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ જે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અન્ય મતવાળા ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનચક્ષુ નથી છતાં માને છે તે સાક્ષાત્ આત્માને અંગે થાય છે તેથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

આવી નટનાગરની અદ્ભુત બાજી છે. એને એક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સ્યાત્અસ્તિ લાગે છે, બીજી દૃષ્ટિથી જોઇએ તો તે સ્યાત્નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવક્તવ્ય લાગે છે એમ અનેક રૂપે તે દેખાય છે, વળી સાતે નયો તેને જૂદા જૂદા આકારમાં બતાવે છે. આવું તેનું સ્વરૂપ તો કોઈ નિષ્પક્ષ થઇને જુએ તો જ દેખી શકે છે, જાણી શકે છે, સમજાવી શકે છે;' ને તેવા તો જગત્માં વિરલા જ હોય છે;

પોતાના મતમાં આસક્ત હોય તે તેને સમજાવી શકતા નથી, બતાવી શકતા નથી, જોઈ શકતાં નથી સત્યને સત્ય ન માનતાં પોતાનું સત્ય માનવારૂપ મતના આગ્રહમાં જે મસ્ત બની ગયા હોય તે તેને કેવી રીતે દેખી શકે? આ જ મહાત્મા અભિનંદન સ્વામીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

અભિનંદન જિન 'દરશન તરસીએ, દરશન દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. અભિ૦
સામાન્યે કરી દરશન દોહલું, નિરણય સકલ વિશેષ,
મદમેં ઘેર્યો રે અંધો કિમ કરે, રવિ શશિ રૂપ વિલેખ. અભિ૦

જે પોતાના મતમાં મસ્ત હોય તે તેને એક સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેથી કોઈ તેના કર્તા ઇશ્વરને માને છે, કોઈ તેનામાં અને ઈશ્વરમાં અભેદ જુએ છે, કોઈ તેને ઈશ્વરાંશ માને છે. કોઈ પુરુષ પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી તેને પ્રકૃતિ યુક્ત માને છે, કોઈ તેને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તેને માનતા જ નથી, તે છે એમ જોઈ પણ શકતા નથી, એક નયની અપેક્ષા લઈ તેને એક જ આકારમાં કેટલાકો જુએ છે, પણ તેનુ સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વ નય ધ્યાનમાં લઇ ગુણ પર્યાયના વિવેચનપૂર્વક, સપ્તભંગી આદિ પ્રમાણજ્ઞાન અને નયજ્ઞાનના વિશિષ્ટ જ્ઞાન સાથે જાણનાર વિરલ પ્રાણી હોય છે.

આ પદ આનદઘનજી મહારાજનુ વિશિષ્ટ ધાર્મિક જ્ઞાન બતાવી આપે છે, જેઓએ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અથવા સમુચ્ચયે જૈન તર્ક-પરિજ્ઞાન બહુ અવલોકન કરીને કર્યું હોય તેઓ સમજી શકશે કે એ મહાત્મા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળા શુષ્ક અધ્યાત્મી નહોતા, પણ વિશિષ્ટ બોધવાળા અને વસ્તુની ઉંડાઇએ જનારા તીવ્ર બોધ સાથે વિવેકપૂર્વક વર્તન કરનારા મહાત્મા હતા. 'હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઇએ, અતિ દુરગમ નયવાદ' એ વાક્ય લખનાર નયવાદના રહસ્યને પદના આકારમાં અદ્ભુત રીતે ઉતારી શકયા હતા એ હકીકત સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. છેવટે એ મહાત્મા કહે છે કેઃ—

सवर्मयी सरवंगी माने, न्यारी सत्ता भावे;
आनंदघन प्रभु वचन सुधारस, परमारथ सो पावे. अवधु० ४

૪ સર્વમયી=સર્વવ્યાપી સરવગી=સર્વજ્ઞ ન્યારી=જૂદી ભાવે=માને સુધા-રસ=અમૃતરસ પરમારથ=રહસ્ય સો=તે પાવે=પ્રાપ્ત કરે

"(કોઈ) પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે અને તેની સત્તા જૂદી માને છે, પણ આનંદઘનરૂપ ભગવાનના વચનામૃતના રસને તો તે જ (નટનાગરની બાજીને જાણનાર જ) જાણે છે. જે જ્ઞાને કરી સર્વ માને અને આત્મદ્રવ્યને જૂદો માને તે પરમાર્થ પામે છે."

ભાવ–વેદાન્તીઓ પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે. એ જળમાં, સ્થળમાં, પર્વતના માથા ઉપર અને જંગલમાં સર્વ જગોએ પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યા છે એમ માને છે અને તેની સત્તા ન્યારી છે, જૂદી છે એમ માને છે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનું ખરુ રહસ્ય પામતા નથી. એ જ વાક્યને જેઓ બરાબર સમજે છે તેઓ પરમાર્થ સમજી શકે છે. અપેક્ષાએ તેઓ આત્માને સર્વવ્યાપી માને છે એટલે એને સર્વ વસ્તુનો બોધ કૈવલ્યદશામાં પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તેથી તદપેક્ષયા તેને સર્વવ્યાપી માને છે તે નયાપેક્ષી જ્ઞાન થયું. વળી પરોક્ષ જ્ઞાનથી પણ જ્યારે તે સામાન્ય જીવને સર્વ વસ્તુનો સામાન્યપણે બોધ થાય છે ત્યારે તે આત્માનો સર્વ વસ્તુ સાથેનો સબંધ વિચારી તેનો ખ્યાલ કરે છે, તેનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેના રસનું આસ્વાદન કરે છે એટલે તેને તદપેક્ષયા સર્વવ્યાપી કહી શકાય; પરંતુ પરમાત્મદશામાં તેની સત્તા તો ન્યારી જ રહે છે, ભડકામા તણખો મળી જાય છે એમ માનનાર ભ્રમણામાં પડે છે. સિદ્ધસ્થાન એક જ છે, પરંતુ ત્યાં પણ વ્યક્તિત્વ તો દરેક આત્માનું સ્વતંત્ર રહે છે, અવગાહના જૂદી જ પડે છે એમ તે જાણે છે–એટલે કે આ જીવ શ્રીવીરનો, આ ગૌતમ સ્વામીનો, આ આદિનાથ ભગવાનનો એમ અલગ અલગ સત્તા તો મોક્ષમાં પણ રહે છે. આવી ન્યારી સત્તા દરેક આત્માની સિદ્ધ દશામાં સમજે અને સર્વવ્યાપીપણાનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દે અને તેમ કરી આનંદસમૂહરૂપ ભગવાનના વચનામૃતનું પાન કરે ત્યારે તે પ્રાણી પરમાર્થ–વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યને જાણે અને પ્રાપ્ત કરે.

વેદાંતના મત પ્રમાણે માયાથી ભિન્નતા દેખાય છે પણ સર્વનો અભેદ છે એ વાદમાં એટલે કે અદ્વૈત વાદમાં વિરોધ બહુ આવે છે. એમાં ઈશ્વરકર્તૃત્વ તો રહેતું નથી અને તેથી જ શાંકર ભાષ્યમાં કર્તૃત્વનું ખંડન શંકરાચાર્યે કર્યું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તેનું પરિણામ શૂન્યવાદમાં

આવે છે. વ્યક્તિત્વ જ જ્યાં પડી શકતું નથી ત્યાં કર્માવરણ ખસેડવાની કે એકાકાર થવાની જરૂરીઆત પણ અસ્થાને પ્રયાસ જેવી જણાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર નયજ્ઞાનથી જીવ અને પરમાત્માનો અભેદ તો સ્વીકારી શકે છે, પણ અવગાહના તરીકે વ્યક્તિત્વ તો તેનું ન્યારૂં રહે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે.* આવી નટનાગરની બાજી છે, એ જરામા એક દેખાય છે વળી અનેક દેખાય છે, છે એમ દેખાય છે, અને નથી એમ દેખાય છે, ઉપજે છે, વિણસે છે, છતા પણ નિરંતર સ્થિર રહે છે, કોઈને તે સર્વવ્યાપી દેખાય છે, કોઈને વ્યક્ત સ્વરૂપ દેખાય છે, કોઈને તે દેખાતો જ નથી. આ પમાણે તેણે જે મદારીની રમત માંડી છે તે સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કોઈ સામાન્ય પ્રાણીઓ–હાંમજી ભામજી સમજી શકે એમ જણાતું નથી. એનું રહસ્ય સમજવા માટે સર્વજ્ઞ મહારાજ જ યોગ્ય છે.

આ પદનો અર્થ લખતી વખતે દેવચંદ્રજી મહારાજના આગમસાર અને નયચક્રસાર તેમ જ શ્રીમદ્યશોવિજયજીના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. જૈન તર્કનું પરિજ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય છે અને જૈનશાસ્ત્રની એ કુંચી છે એટલું બતાવવાનો હેતુ અત્ર એટલો જ છે કે એ જ્ઞાન–તેના નય–નિક્ષેપ–ભંગ–પ્રમાણ સાથે મેળવવા રૂચિ થાય. એ જ્ઞાન જૈન શાસ્ત્રકારોએ બહુ વિદ્વત્તાપૂર્વક અનેક ગ્રંથોમા ભર્યું છે.

આ પદના અર્થમા ગહન અર્થવાળો ભાગ ઘણો હોવાથી તેને સરલ કરવા માટે અભ્યાસ કરીને લેખ લખવામાં આવ્યો છે છતાં કોઈ જગોપર વિરૂદ્ધતા લાગે તે વિદ્વાનો જણાવવા કૃપા કરશે. થયેલી સ્ખલના આભાર સાથે ગ્રહણ કરવામાં અને તદનુસાર સુધારો કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. બાકી હકીકત એમ છે કે આ ચેતનજી પોતે અનેક ગુણરત્નોથી ભરેલા મહા સમુદ્ર છે અને પોતે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, પરમાત્મસ્વરૂપ નિરંજન નિરાકારના આદિશક્તિગત અનેક ગુણોના ધારણ કરનાર હોવાથી તેના સ્વરૂપને સમજવા બહુ સારો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એની સ્વરૂપવિચારણામાં જેટલો વખત કાઢવામાં આવશે તે મહા લાભ કરનાર નિવડશે અને તે ભાવ

---

* આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ ચાલીશમાં પદ ઉપરનુ વિવેચન

એક વખત વિચારણામાં આવી જશે એટલે પછી તે સંબંધી વિશેષ ચર્વણ થતું જશે અને છેવટે ઉત્ક્રાન્તિમાં બહુ મોટો લાભ થશે. આ ભાવને જાણવાનો પ્રયાસ થતા બીજા સર્વ ભાવો સ્વાભાવિક રીતે જ સમજાઇ જશે. એક જગોપર શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

> एको भाव. सर्वभावस्वभाव, सर्वे भावा एकभावस्वभावा ।
> एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्ध, सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धा. ॥

આત્માનો એક જ્ઞાનભાવજ એટલો વિશાળ છે કે એનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો બીજા સર્વ ભાવો તેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ જાય. એક ભાવ સર્વ ભાવોના સ્વભાવરૂપ છે, અને સર્વ ભાવો એક ભાવના સ્વભાવરૂપ છે, તેટલા માટે જે એક ભાવનો બરાબર અભ્યાસ કરે છે તે સમસ્ત ભાવોને જાણે છે એમ સમજવું. આટલા માટે આત્મજ્ઞાન અને ખાસ કરીને આત્માના જ્ઞાનગુણ જેવો એક ભાવ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો ઘણો લાભ થાય એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આટલો સામાન્ય લેખ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રેરણા કરે, તેને માટે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને તે તરફ રૂચિ પ્રગટાવે એ હેતુથી લખવામાં આવ્યો છે. વિષયની ગંભીરતા પ્રમાણે તેનાપર એક આખો ગ્રંથ લખાય તોપણ તેમાં બહુ વક્તવ્યતા રહે એ તો ઉપર ઉપરથી વાંચનાર પણ સમજી શકે તેમ છે.

પદ ૬ ઠું—સાખી.

> *आतम अनुभव रसिक को, अजव सुन्यो विरतंत;
> निर्वेदी वेंदन करे, वेदन करे अनंत.

"આત્મ સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનના રસીઆ સંબધી અમે આશ્ચર્યકારક હેવાલ સાંભળ્યો છે. વેદ રહિત કેવલી ભગવાન્ તેને વેદી—જાણી શકે છે (અને વળી) તેઓ અંતરહિતપણે જાણી શકે છે."

---

* રસિક=રસીઆ અજબ=આશ્ચર્યકારક વિરતંત=વૃત્તાંત, હકીકત. નિર્વેદી=વેદરહિત સ્ત્રી પુરૂષ નપુસક વેદ રહિત એટલે કેવલી ભગવાન્ વેદન=જાણવુ તે અનંત=અપાર

ભાવ—આનંદઘનજીનાં પદોમાં અવારનવાર જે સાખીઓ આવે છે તે બહુ અર્થઘટના યુક્ત અને ગંભીર આશયવાળી હોવા સાથે કવિત્વનો અપૂર્વ ભાસ કરાવનારી હોય છે. સર્વ મળીને છ સાખી પદોમાં આવે છે, પણ એનું પદલાલિત્ય અને અર્થગૌરવ અતિ અસરકારક છે, તે પ્રત્યેક પ્રસંગે વિચારવાથી જણાશે. બહુધા દરેક સાખીમાં શ્લેષ, વિરોધાભાસ અથવા ઉભય અલંકાર મૂકવામાં આવ્યા હોય છે.

અનુભવ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપનો અવબોધ. એના સંબંધમાં ચોથા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થતું નથી ત્યાંસુધી વસ્તુતત્ત્વે કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયામાં કે કાર્યમાં રસ પડતો નથી. અનુભવજ્ઞાન યોગીનુ કર્તવ્યક્ષેત્ર છે. વ્યવહારના નજીવા અને મોટા સર્વ પ્રસંગોમાં, વર્તનોમાં અને ચલનોમાં તે એક એવા પ્રકારની સરખાઈ જુએ છે, એક એવો મહાન્ નિયમ જુએ છે કે એને હર્ષ કે શોકના પ્રસગો અસર કરી શકતા નથી, એને વ્યગ્રતાની ઉપાધિ થતી નથી, એના મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જ્ઞાનની અસર તળે બરાબર સર્વાવસ્થામાં જળવાઇ રહે છે. અનુભવના જ્ઞાનને લઈને તે સર્વ વસ્તુઓને અનાદિ સંબંધથી જુએ છે, એનું અવલોકનક્ષેત્ર એટલું વિશાળ થઈ જાય છે કે એ પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે. એને વિષયોનું વિરસપણું, કષાયોનુ કલુષિતપણુ, ઇંદ્રિયોનું પરપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ખાસ કરીને એને જીવનો પુદ્ગળ સાથેનો સંબંધ અને કર્મકૃત વિચિત્રાવસ્થા એવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે ગમે તેવા સાંકડા પ્રસંગમાં તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતો નથી. આવા અનુભવજ્ઞાનીઓ કોઈ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, પોતે અભિમાન, કપટ કે છળ કરતા નથી. તેઓ સમજે છે કે અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાનું કારણુ શું હોઇ શકે? આવી રીતે વિશાળ ક્ષેત્રપર નજર કરવાથી પોતાના તથા અન્યનાં અરસપરસ કાર્યોનો અને પોતાનાં જૂદાં જૂદાં વર્તનોનો તેને એવો સંતોષકારક ખુલાસો મળી જાય છે કે તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં એક જાતની મૃદુતા આવી જાય છે, એક જાતની સ્નિગ્ધતા આવી જાય છે, એક પ્રકારની મીઠાશ આવી જાય છે. એ કદાચ સાંસારિક કાર્ય કરે તોપણુ એની ગૃદ્ધિ તાદાત્મ્યરૂપે કદિ જોવામાં આવશે નહિ, એ ધાર્મિક કાર્ય કરશે

તો એમાં ઉપયોગ વિવેક વિચારણાનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થશે; એના વિચારોમાં, એની ભાષામાં, એની કાર્યપ્રણાલીમાં એક એવો ભાવ પ્રગટ થાય છે કે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓમાં કદિ જણાતો નથી.

આવા પ્રકારનો આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં જે રસીઓ થયો હોય તેનુ અમે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું વૃત્તાંત સાંભળ્યું છે. અનુભવીની વાત ઉપર જણાવી તેવી છે. તે મનસા, વચસા અને કર્મણા એક સરખા હોવાથી તેની છાપ સામા મનુષ્ય ઉપર બહુ સારી પડે છે. અનુભવજ્ઞાનમાં જે રસીઆ હોય તેની વાત પણ અમે એવી અજબ જેવી સાંભળી છે. જે વસ્તુમાં કે વિષયમાં રસ પડે તેમાં આનંદ આવે છે તેથી અનુભવરસિકનું વૃત્તાંત એવા પ્રકારનું આનંદઘનજી મહારાજે સાંભળ્યું એ બરાબર ચુક્ત છે. આનંદઘનજી જેવા યોગી પણ કહે છે કે તેમણે અનુભવરસિકનું વર્તન કેવું હોય તે સાંભળ્યું છે અને તેવુ અનુભવજ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે. એ વચનથી નમ્રતા બતાવી છે. પોતામાં અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થયું છે એમ માનીને તેઓ ચાલતા નથી.

વેદ ત્રણ છે. તે ઉદયમાંથી નવમા ગુણસ્થાનકે જાય છે અને સત્તામાંથી પણ નવમા ગુણસ્થાનકે* જાય છે. નિર્વેદી તે કેવલી ભગવાન્ સયોગી ગુણસ્થાનકે વર્તનારા સમજવા. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા નિર્વેદી વેદન કરી શકે છે, જાણી શકે છે અને વળી તે એવી રીતે જાણી શકે છે કે એ જ્ઞાનનો અત ન આવે, અનંત જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અનુભવજ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ સમાઇ જાય છે. અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ તો ચતુર્થ ગુણસ્થાનકથી પડવા માંડે છે, પણ તેમાં ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અત્ર વેદી શબ્દપર શ્લેષ છે: જેને વેદ નથી તે વેદન કરે છે એ ભાવ ઉપર સમજાવ્યો છે.

સમયસાર નાટકમાં કહે છે કેઃ—

'વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવૈ વિશ્રામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ'

---

* ક્ષપકવાળાને નવમે ગુણઠાણે જાય છે ઉપશમવાળાને તો ૧૦ મે ૧૧ મે પણ રહે છે, જતા જ નથી.

જે વસ્તુવિચારણા કરતાં મનમાં સ્થિરતા થાય અને રસનું આસ્વાદન કરતાં સુખ ઉપજે તેનુ નામ અનુભવ કહે છે. આવા અનુભવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી તેની મહત્વતા સમજાવી છે.

રાગ–રામગ્રી.

माहारो वालुडो संन्यासी,
देह देवल मठवासी. माहारो०
ईडा पिंगला मारग तजी जोगी,
सुषमना घर वासी;
ब्रह्मरंध्र मधी आसन पूरी वाबु,
अनहद तान* वजासी. माहारो० ॥ १ ॥

"મારો બાળોભોળો આત્મા ત્યાગી થઈ તે દેહદેવલરૂપ મઠમાં રહે છે, ઈડા અને પિંગળા નાડીનો માર્ગ તજી દઈ સુષુમ્ણા નાડીના ઘરમાં વાસ કરે છે, (અને પછી) બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્વાસને પૂરીને (ચેતનજી) અનાહત નાદ બજાવે છે–સાંભળે છે"

ભાવ–આ પદમાં યોગની વાત બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે તેથી તેપર કેટલુંક વિવેચન આવશે તે વિચારીને ધ્યાનમાં રાખવું. મારો બાળો ભોળો ચેતન સન્યાસી–ત્યાગી થઈ દેહદેવળરૂપ મઠમા રહે છે. સન્યાસી એટલે ત્યાગી. વર્ણાશ્રમ ધર્મ માનનારા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ માને છે. ચોથા આશ્રમમા ગૃહનો ત્યાગ કરી ઋષિનુ જીવન વહન કરવાની ફરમાશ હોય છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધનપ્રાપ્તિ અને પુત્ર

---

* તાન સ્થાને નાદ પાઠ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

૧ બાલુડો=બાળોભોળો. સન્યાસી=જોગી, સંન્યસ્ત ધારણ કરેલ તપસ્વી દેહ=શરીર મઠ=સન્યાસીઓનુ સ્થાન ઇડા=ડાબી નાડી પિંગળા=જમણી નાડી મારગ=માર્ગ, પ્રવાહ સુષમના=સુષુમ્ણા, મધ્ય નાડી ઘરવાસી=ઘરમાં જ્યારે વાયુ આવે ત્યારે બ્રહ્મરંધ્ર=તાળુ પ્રદેશ મધી=મધ્યે, મા. આસન=શ્વાસ અનહદતાન=અનાહત નાદ બજાસી=સાંભળીશ

પરિવારનું પોષણ, વાનપ્રસ્થમાં સપરિગ્રહત્યાગવૃત્તિ અને ચતુર્થ આશ્રમમાં નિઃસંગવૃત્તિનો અનુભવ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે. એ ચતુર્થ આશ્રમવાળાને સન્યાસી કહેવામાં આવે છે હાલમાં તો એ આશ્રમવાળાઓમાં અનેક પ્રકારની ખટપટ, ઇચ્છાઓ અને આશાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો આદર્શ ત્યાગનો છે. તે આશ્રમમાં વર્તતા મનુષ્યો પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી મઠમાં રહે છે અને યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે. અહીં આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે મારો બાળોભોળો ચેતન ત્યાગનો રસ્તો કાંઇક જાણી સંન્યાસી થાય છે અને તે અવસ્થામાં જેમ સન્યાસી શૃંગેરી શારદાપીઠ વિગેરે મઠમાં રહે છે તેમ મારો બાળોભોળો ચેતન દેહદેવળરૂપ મઠમાં રહે છે. દેહ એટલે શરીર એ આત્માને રહેવાનું સ્થાન છે અને તેનો સદુપયોગ થાય તો તે ધર્મસાધન–યોગમાર્ગમા પ્રગતિ અને છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિનુ ઉત્તમ કારણ છે તેથી તે જેમ સસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમ દેવળનું પણ કામ બજાવે છે. એવા દેહદેવળમા રહેલો શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખતો બાળ ચેતન યોગસાધના કરે છે તે વખતે શું કરે છે તે બતાવે છે.

શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પચમ પ્રકાશમાં અન્ય યોગગ્રથકારોની અપેક્ષાએ યોગની પ્રક્રિયા જણાવતાં કહે છે કે જ્યા મન છે ત્યાં પવન છે અને જ્યાં પવન છે ત્યાં મન છે અને એ બન્નેની ક્રિયા એક સરખી હોવાથી ક્ષીરનીરની પેઠે તેઓ જોડાઇને રહેલા છે. આમાંથી એકનો નાશ થયે બીજાનો નાશ થાય છે અને એક હોય તો બીજું પણ હોય જ છે.* આથી પવનના સચાર અને તેના ભેદ વિભેદ સાથે તેનાપર જય કેવી રીતે મળી શકે તેનુ સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે; કારણ પવનનો જય થવાથી ઇંદ્રિયાદિનો જય થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પણ તેથી થાય છે. એ પ્રાણને ઓળખવા માટે તેની નાડીઓનુ સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ. ડાબી બાજુની નાડીને ચંદ્ર નાડી અથવા ઇડા નાડી યોગમાર્ગમાં કહેવામાં આવે છે, જમણી બાજુની નાડીને સૂર્ય નાડી અથવા પિંગલા નાડી કહે છે અને બન્ને (ડાબી તથા જમણી) નાડી સાથે ચાલતી હોય તેને સુષુમ્ણા નાડી

* યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ શ્લોક ૨–૩

કહે છે.* સર્વ ગાત્રોમાં અમૃત પેઠે આનંદ આપનાર ચંદ્ર નાડી શુભ સૂચવનાર છે અને સૂર્ય નાડી (જમણી બાજુનો પ્રવાહ) અનિષ્ટ સૂચવનાર છે. મહા સિદ્ધિ અને મોક્ષ આપનાર યોગમાર્ગમાં વધારો કરનાર અથવા કરવા ઈચ્છનારને સુષુમ્ણા નાડી બહુ હિત કરનાર છે. અભ્યુદય વિગેરે ઉત્તમ કાર્યોમાં ઇડા નાડી–ચંદ્ર સ્વર ઈષ્ટ છે અને યુદ્ધ, આહાર, સભોગાદિ દીસ કાર્યમાં પિંગળા નાડી ઈષ્ટ છે.† કયા દિવસે કઈ નાડી પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત ગણાય, કયાં કાર્યો કરતી વખતે કઇ નાડી હોવી જોઇએ અને અમુક લાંબા વખત સુધી એક જ નાડીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેનુ ફળ શું થાય અને છેવટે કાળજ્ઞાન, મૃત્યુસમયનો નિર્ણય પણ નાડી સચારના જ્ઞાનથી કેવી રીતે થાય એ સંબધી બહુ લંબાણથી ઉલ્લેખ યોગના વિશેષ ગ્રથોમા જોવામા આવે છે. જેઓને એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની રૂચિ હોય તેમણે યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર ૬૧ મા શ્લોકથી વાંચવો, તે જ હકીકત શુભચદ્રાચાર્ય વિરચિત જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના ૨૯ મા પ્રકરણમાં પણ વિસ્તારથી બતાવી છે અને ચિદાનંદજી મહારાજે તે વિષયપર 'સ્વરોદયજ્ઞાન'ના નામથી એક પદ્યબધ લેખ ભાષામાં લખ્યો છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષયને અંગે આપણો બાળોભોળો ચેતન ઇડા અને પિંગલા નાડીનો માર્ગ તજી દઈ સુષુમ્ણા નામની બન્ને બાજુથી ચાલતી નાડીપર પોતાના યોગમાર્ગનુ ઘર બાધે છે અને તેમા તે વાસ કરે છે. હકીકત એમ છે કે પ્રાણવાયુને તાલુરંધ્રથી ખેચી અંદર ભરે તેને પૂરક કહે છે, નાભીના મધ્ય ભાગમાં રોકે તેને કુભક કહે છે અને ભરેલા પવનને અતિ પ્રયાસથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢે તેને રેચક પ્રાણાયામ કહે છે. એક સ્થાનકેથી બીજા સ્થાનકપર–દાખલા તરીકે નાભીથી હૃદયમાં–વાયુનું આકર્ષણ કરવાના કાર્યને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે અને એક સ્થાનપર ધારી રાખવાના કાર્યને ધારણા કહે છે. અથવા ઇદ્રિયોને વિષયોથી નિવર્તાવવી–ઇષ્ટ વિષયના સંગ-પ્રસંગે તેપર રાગ અને અનિષ્ટ વિષયના સંગપ્રસંગે તેપર દ્વેષ ન થવા દેવો તેને પણ પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત પ્રાણ-વાયુના સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા અને બીજ જાણવાલાયક છે. અપાનવાયુ

* યોગશાસ્ત્ર, પચમ પ્રકાશ શ્લોક ૬૧ † સદર શ્લોક ૬૪

કાળા રંગનો ગળાની પાછળની નાડીઓમાં ગુદા તથા પગના પાછળના ભાગમાં હોય છે; હૃદય, નાભી અને સર્વ સંધિસ્થાનમાં રહેલ સમાનવાયુ શ્વેત વર્ણનો હોય છે; હૃદય, કંઠ, તાલુ અને મસ્તકમાં રહેલ ઉદાનવાયુ લાલ રંગનો હોય છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ નાસિકાદ્વારા આકર્ષણ કરીને પૂરક અને રેચક પ્રાણાયામથી ગમાગમનો પ્રયોગ થાય છે અને ઉદાનવાયુને હૃદયમાં સ્થાપન કરીને ઊંચે ચઢતાં રોકવાથી તેનાપર જય થાય છે અને સમાનવાયુનો જય પણ રેચક અને પૂરક પ્રાણાયામથી થાય છે. ત્વચા (ચામડી)માં રહેલ વ્યાનવાયુ મેઘધનુષ્યના જેવા રંગનો હોય છે અને તેનાપર જય કુંભક પ્રાણાયામથી મેળવી શકાય છે. આ વાયુપર જય મેળવવાથી વ્યાધિઓનો નાશ કરી શકાય છે અને યોગગ્રંથોમાં બતાવેલ છે તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. પ્રાણવાયુનો જય કર્યા પછી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા સારૂ ધારણાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરીઆત રહે છે તે વિધિ નીચે પ્રમાણે છે.*

શુદ્ધ જગોપર આસન કરીને પ્રથમ વાયુનુ રેચન કરવું, પછી ઇડા નાડીથી પગના અંગુઠાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પૂરક પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો, તે અંગુઠા, તળીયા, પાર્ષ્ણિ, જંઘા, ઘુંટણ, સાથળ, ગુદા, લિંગ, નાભી, જઠર, હૃદય, કંઠ, જીભ, તાલુ, નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, નેત્ર, ભ્રકુટી, કપાળ અને મસ્તકમાં પવનની સાથે મનને મેળવીને બ્રહ્મદ્વાર સુધી તેને ભરવો, પછી પાછો તેને અંગુઠા સુધી ઉતારવો અને નાભીકમળમા લાવી તેનું રેચન કરવું. એ ધારણાના અંગનો પ્રયોગ કરતાં જ્યારે પવન અંગુઠા, પાર્ષ્ણિ, જંઘા, ઘુંટણ અને સાથળમા હોય છે ત્યારે તેનાથી શીઘ્ર ગતિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે, નાભીસ્થાનમાં હોય છે ત્યારે જ્વરાદિ વ્યાધિનો નાશ કરે છે, જઠરમાં હોય છે ત્યારે કાયાની શુદ્ધિ કરે છે, હૃદયસ્થાનમાં હોય છે ત્યારે જ્ઞાનનો વધારો કરે છે, જીભ, નાસિકા અને ચક્ષુમાં હોય છે ત્યારે રસ, ગંધ અને રૂપના જ્ઞાન માટે થાય છે, કપાળમાં હોય છે ત્યારે ક્રોધનો ઉપશમ કરે છે અને બ્રહ્મદ્વારમાં હોય છે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધસ્વરૂપનુ દર્શન તેનાથી થાય છે

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ શ્લોક ૨૭ થી ૩૫

આવી રીતે પ્રાણધારણના પ્રયોગ વખતે બ્રહ્મરંધ્ર સ્થાનમાં પવન સ્થિરતા પામે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધનુ દર્શન થાય છે અને તે વખતે એક અપૂર્વ નાદ સંભળાય છે, તે નાદનુ માધુર્ય એટલું સુંદર હોય છે કે તેનુ સામાન્ય રીતે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વળી તે નાદ અટક્યા વગર ચાલ્યા કરે છે અને અનુપમ શાંતિ સ્વરાજ્યમાં પ્રમોદ કરાવે છે, એને યોગગ્રંથકારો અનાહત નાદ કહે છે. તેટલા માટે આ ગાથામાં કહે છે કે સુષુમ્ણા નાડીમાં સંચાર કરીને પછી જ્યારે પ્રાણ-વાયુને બ્રહ્મરંધ્રદ્વારમાં શુદ્ધ આસનપર બેસી ધારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ બાળોભોળો સન્યાસી અનાહત નાદ સાંભળે છે.

જૈન યોગાચાર્યો કહે છે કે પ્રાણાયામથી શરીરઆરોગ્ય અને કાળજ્ઞાન થાય છે પણ મન સ્થિરતાને પામતું નથી તેમજ પ્રાણના પૂરણ, રેચન, કુંભકમાં પરિશ્રમ થાય છે અને તેથી મનને ઉલટું વિક્ષેપ પમાડનાર હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમા તે વિઘ્નરૂપ છે. આટલા માટે ઇંદ્રિયો-માંથી મનને ખેંચી લઇને અને વિષય ઉપર વિરક્ત બુદ્ધિવાળા થઇને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં નિશ્ચળ કરી દેવું * અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે જે યોગી સસારના દેહભોગથી વિરક્ત હોય, જેના કષાય મંદ પડી ગયા હોય, જે વિશુદ્ધ ભાવ યુક્ત હોય, વીતરાગ હોય, જિતે-ન્દ્રિય હોય એવા યોગીને માટે પ્રાણાયામ પ્રશસા કરવા લાયક નથી.† ધારણામાં મન જ્યારે એક સ્થાનપર, દાખલા તરીકે બ્રહ્મરંધ્રમાં, સ્થિર થાય છે ત્યારે તેથી કેટલીક પ્રતીતિઓ થાય છે. અનાહત નાદ સંભળાય છે એમ જે કહ્યુ તે પણ એક પ્રકારનો સ્વર છે. જો કે તે સ્વકલ્પિત હોવાથી બાહ્ય ધ્વનિરૂપ નથી. યોગ સાધનારને જે શબ્દ ઇષ્ટ હોય તેવો સ્વર સંભળાય છે. સોઽહમ્ સોઽહમ્ વિચારનારને તેવો સ્વર સભળાય છે અને અર્હમ્ અર્હમ્ વિચારનારને તદનુસાર સ્વર સભળાય છે. આ અનાહત નાદ શ્રવણની હકીકત યોગના બીન અનુ-ભવીને બહુ મહત્વવાળી લાગે છે પણ યોગાભ્યાસીઓ એ હકીકત તે યોગમાર્ગના પ્રથમ પગથીઆરૂપ જ ગણે છે અને તેમા એટલી બધી વિશેષતા દેખતા નથી

---

* યોગશાસ્ત્ર છઠ્ઠો પ્રકાશ શ્લોક ૪–૬

† જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૦ શ્લોક ૮ મો

યોગમાર્ગ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ કર્યો. હવે 'સહજસમાધિ'ના અર્થમાં આ ગાથાપર વિચાર કરીએ. 'ઇડા' એટલે ડાબો રસ્તો–રાગનો માર્ગ અને 'પિંગલા' તે જમણો રસ્તો–દ્વેષનો માર્ગ. આ રાગ દ્વેષના બન્ને માર્ગ તજી દઇને હે સંન્યાસી! તું સુષુમ્ણા એટલે મધ્યમ પ્રવાહે–મધ્યમ માર્ગે હવે વર્તીશ. અત્યાર સુધી રાગ દ્વેષના ભયંકર માર્ગપર વિચરીને તે બહુ હાનિ કરી છે, એ માર્ગે જવાથી તેં બહુ દુઃખ સહન કર્યાં છે, મતલબ તે બન્ને આડાઅવળા માર્ગ હોવાથી ત્યાં તારૂં આત્મધન લુંટી જનારા અનેક ચોરો બેઠા છે તે તને સહીસલામત કદિ પણ પાછો આવવા દે તે સમજવું નહિ. તેથી એ કૂટ માર્ગો તજી દઈ સુષુમ્ણાનો મધ્ય માર્ગ–રાજ્યમાર્ગ ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને શું થશે તે કહે છે. 'બ્રહ્મરંધ્ર' એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપનો રસ્તો, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો રસ્તો, એ રસ્તામાં આસનપૂરી એટલે સ્થિર થઇશ, મતલબ જ્યારે તને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે વખતે તેમાં તને અપાર લય લાગશે અને તું તેમાં જ તરબોળ થઇ જઇશ. સહજસમાધિના અર્થમા અક્ષરાર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો. ઇડા=રાગમાર્ગ. પિંગળા=દ્વેષમાર્ગ. સુષુમ્ણા=મધ્યમાર્ગ, રાગ દ્વેષ રહિત માર્ગ. ઘર=પરિણામ. બ્રહ્મરંધ્ર–આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન. આસનપૂરી=સ્થિર થઈ. અનહદ=અપાર. તાન=લય. બજાસી=લગાડશે. બાબુ=બંધુ, ભાઈ. અહીં શબ્દના મુખ્ય અને ગૌણ અર્થનો પ્રશ્ન થાય છે તેથી આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ પ્રથમ ગાથામાં યોગને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગ સંબંધી સંપ્રદાયી જ્ઞાન બહુ કમી થઈ ગયું છે તેથી વાંચનના પરિણામે અને અન્યત્ર તપાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થયું છે તેનો આ પદમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. યોગના વિષયનું પરિજ્ઞાન મેળવવામાં બહુ પ્રત્યવાયો હોવાથી જ્યાં સ્ખલના જણાય ત્યાં અભ્યાસીએ વિવેચન કરનારનું જરૂર ધ્યાન ખેંચવા વિનતિ છે. યોગજ્ઞાન સંબધી હાલ કેવી પરિસ્થિતિ છે તેપર ઉપોદ્‌ઘાતમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેપર અત્ર ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે.

यम नियम आसन जयकारी,
प्राणायाम अभ्यासी;
प्रत्याहार धारणा धारी,
ध्यान समाधि समासी. ॥ माहारो० ॥ २ ॥

"યમ, નિયમ અને સિદ્ધિ કરનાર આસન, તેમ જ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી અને પ્રત્યાહાર અને ધારણા ધારણ કરી ધ્યાન અને સમાધિમાં તું લીન થઈ જશે."

ભાવ—ભાળોભોળો સન્યાસી જ્યારે દેહદેવલરૂપ મઠમાં વાસો કરી યોગાભ્યાસ કરે છે ત્યારે ત્યાં શું કરે છે તે સક્ષેપમાં ઉપર જણાવ્યું, તે જ હકીકત આગળ ચલાવતાં અત્ર યોગાંગપર વિવેચન કરે છે. યોગાચાર્યો યોગના અધિકારી પ્રમાણે તેનાં આઠ અગ ગણાવે છે. તે અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ નામ ધારણ કરે છે. મંદાધિકારી માટે પાતંજલ યોગદર્શનકારના મત પ્રમાણે પ્રથમનાં પાંચ અંગ બહિરગ હોવા સાથે અવશ્ય અપેક્ષિત છે અને ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ અંતરગ હોવા સાથે તે સર્વ અધિકારી માટે સાધારણ છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ* કહેવાય છે. એ પાંચ યમોમા પણ અહિંસાની મુખ્યતા છે અને બાકીના ચારનું અનુપાલન પણ અહિંસાના અનુરોધથી જ કરવાનું છે. પતજલિના મત પ્રમાણે જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી પરિચ્છેદને ન પામનારા અને સર્વ અવસ્થામાં કર્તવ્યરૂપે નિશ્ચિત થયેલા આ પાંચ યમને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે. જૈન દર્શનકાર સ્યાદ્વાદમાર્ગદર્શક હોવાથી તેમ જ એકલા શરીરને ધારણ કરનાર સૂક્ષ્મ જીવોથી માંડીને પાંચે ઇંદ્રિય અને મનવાળા સર્વ પ્રાણી તરફ દયા રાખનાર અને તેવી દયાનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી અહિંસાની આવી એકદેશીય વ્યાખ્યા જેમાં વ્યક્તિ તરફ લક્ષ્ય

---

૨ યમ=મહાવ્રત નિયમ=થોડા વખત માટે લેવામા આવે તે જયકારી=સિદ્ધિ કરી આપનાર, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ માટે વિવેચન જુઓ સમાસી=તેમા તુ સમાઈ જશે, લીન થઈ જશે

* પાતજળ યોગદર્શન પાદ ૨ સૂત્ર ૩૦

રહે છે પણ સર્વ જીવો તરફ ધ્યાન રહેતું નથી તેવી વ્યાખ્યા કહિ કરતા નથી; તેઓ સર્વથાત્યાગની અપેક્ષા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને રાખે છે છતાં મહાવ્રતના સાર્વભૌમપણાને જરા પણ વ્યવચ્છેદ આવવા દેતા નથી.

શરીરની અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ; પ્રાણયાત્રાના પદાર્થો સિવાય અન્ય પદાર્થ મેળવવાની અસ્પૃહા તે સંતોષ; ક્ષુધા પિપાસા, શીત ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોને સહન કરવાં તથા કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતો કરવાં તે તપ; ઇષ્ટ મંત્રનો જાપ તે સ્વાધ્યાય અને આત્મનિવેદન ભક્તિ તે ઈશ્વરપ્રણિધાન. આ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનને નિયમ કહેવામાં આવે છે. યમનુ નિરંતર સેવન કરવું અને નિયમનુ પ્રસંગે સેવન કરવું. આ યમ નિયમથી શું લાભ થાય છે અને વિતર્કોનું સ્ફુરણ થતું બંધ કેમ પડે છે તે સંબંધી જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સામાન્ય હકીકત ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવૃત્તિ કરતા નથી. જૈન યોગમાર્ગમાં સમિતિ ગુપ્તિ ભાવના તથા ગુણવ્રત, શિક્ષાવ્રતાદિ અનેક નિયમો આ ભાગ સવિશેષપણે બજાવે છે.

આસનને તૃતીય યોગાંગ ગણવામાં આવે છે. આ અંગમાં સ્થાન અને શરીરના બેસવાનો પ્રકાર એ બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. બનતાં સુધી એકાંત નિર્જન શાંત સ્થાન પસંદ કરી જે આસનથી મનની એકાગ્રતા થાય તેવા આસને ધ્યાન કરવું. અન્ય યોગદર્શનકારો ચોરાશી આસન ગણાવે છે તેમાં પણ ચાર મુખ્ય છે. તે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસનના* નામથી ઓળખાય છે. એ આસનના સંબંધમાં નિયમ એટલો છે કે જે આસને બેસવાથી મન સ્થિર થાય, તેની વ્યથા દૂર થાય અને જેનાથી દેહનુ સ્થિરત્વ અને અચંચળત્વ પ્રાપ્ત થાય તે જયકારી આસન સમજવુ. જૈન યોગાચાર્યો પણ પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટુકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વિગેરેનું સ્વરૂપ† બતાવી છેવટે કહે છે કે જે આસને બેસી મનને નિશ્ચળ કરી શકાય તે આસન તે પ્રાણીને માટે સુંદર સમજવું.

---

* એ આસનોના સ્વરૂપ માટે જુઓ પાતંજલ યોગદર્શનની ટીકા પાદ ૨ સૂત્ર ૩૪. † આસનોના સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ચોથો શ્લોક ૧૨૫–૧૩૩.

પ્રાણવાયુનો આયામ એટલે રોધ કરવો તેને પ્રાણાયામ* કહે છે. રેચક, પૂરક અને કુંભક એ પ્રાણાયામમાં અનુગત થયેલાં છે એમ સમજવું એના સામાન્ય સ્વરૂપપર આપણે સહજ વિચાર ઉપર કરી ગયા. એ પ્રાણાયામની ભૂમિકાનો નિર્ણય દેશ, કાળ અને સંખ્યાથી થાય છે. અભ્યાસથી એ દીર્ઘ તથા સૂક્ષ્મ થાય છે. પ્રાણાયામના અનેક પ્રકાર છે અને તેનાથી અનેક પ્રકારનુ કાળજ્ઞાન થાય છે તેમજ શરીરનુ સ્વાસ્થ્ય સુધરી જાય છે. એ ઉપરાંત પ્રાણાયામ માટે વારંવાર એમ કહેવામા આવે છે કે સુખેચ્છાવાન્ કોઈ પણ પ્રાણીએ યોગીશ્વર શ્રી સદ્ગુરૂ વિના તેમાં કદિ પણ પ્રવેશ કરવો નહિ પતંજલિ બીજા પદના બાવનમા સૂત્રમાં કહે છે કે પ્રાણાયામથી વિવેક જ્ઞાનને આવરણ કરનાર પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે, કારણ પ્રાણનો અને મનનો અત્યત ગાઢ સંબંધ છે અને પ્રાણનો નિરોધ થવાથી અતિ સૂક્ષ્મ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિણામે જળ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ત્રણ વડે અતઃકરણના (રજસ્ અને તમસ્) પાપો ધોવાઇ જાય છે; આથી પ્રકાશસ્વરૂપ જે અત્યાર સુધી આવરિત હોય છે તેના આવરણનો ક્ષય થવાથી અંતે જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે. જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં વાયુ હોય છે અને એકના જયથી બીજાનો જય થાય છે તે સબધી યોગના પ્રસંગમાં પુષ્કળ વિવેચન કરી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે નાડીસંચાર, પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવી પ્રાણાયામથી કેટલાક સ્થૂળ લાભો યોગશાસ્ત્રના પાંચમા અધિકારમાં બતાવે છે, પરતુ છઠ્ઠા પ્રકાશમા કહી દે છે કે પ્રાણાયામથી મન ઉલટું કદર્થના પામે છે અને ચિત્ત વ્યાકુળ થાય છે અને તેથી પરિણામે એ પ્રાણાયામ મોક્ષપ્રાપ્તિમા વિઘ્નરૂપ છે.†

પોતાના વિષયના યોગકાળે પોતે જાણે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે એવી જે ઇંદ્રિયોની સ્થિતિ તેને પ્રત્યાહાર કહેવામા આવે છે.‡ નિરંતરને માટે એવો નિયમ છે કે જ્યાંસુધી ઇંદ્રિયોપર જય થયો ન હોય ત્યાંસુધી મન ઇંદ્રિયોને અનુસરે છે. ધ્યાનસમયે અંત કરણ

* યોગશાસ્ત્ર ચતુર્થ પ્રકાશ શ્લોક ૧૩૪ જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૨૮ શ્લોક ૧૧

† યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ છઠ્ઠો શ્લોક ૪–૫

‡ પાતજળ યોગદર્શન દ્વિતીય પાદ સૂત્ર ૫૪

ધ્યેયને અભિમુખ થાય છે તે વખતે ઇંદ્રિયો પોતાનું સામ્રાજ્ય ન બતાવતાં ધ્યેય અભિમુખ રહે અને ચિત્તને વિષય તરફ ખેંચી ન જાય, મતલબ ઇંદ્રિયો પણ ધ્યેયાભિમુખ થઈ રહે એવી ઇંદ્રિયોની સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહે છે. આવી પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે. વૈરાગ્યના બળથી મન જ્યારે ઇંદ્રિયોમાં ધાવન ન કરે અને ધ્યેય તરફ ગમન કરે ત્યારે ઇંદ્રિયો પણ તેને અનુસરે તે વખતે જે સ્થિતિ થાય છે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે અને પછી તો મનપર એટલો કાબુ આવી જાય છે કે ઇંદ્રિયોને તેના વિષયમાંથી ખેંચી ગમે તે જગોપર ઇચ્છાનુસાર ધારણ કરી શકાય છે. આ પ્રત્યાહાર યોગાંગને જૈન યોગાચાર્યો પણ સમ્યગ્ સમાધિની સિદ્ધિ માટે પ્રશસ્ત ગણે છે, કારણકે પ્રાણાયામની પેઠે આમાં ચિત્ત ક્ષોભ પામતું નથી અને વળી પ્રત્યાહારથી સ્થિરતા પામેલું મન સર્વ ઉપાધિ રહિત થઈ સમપણું પામી જાય છે અને આત્મામાં તેનો લય થઈ જાય છે.*

સદરહુ યોગનાં પ્રથમનાં પાંચ અંગો બહિરંગ છે અને તે મંદાધિકારી માટે જરૂરનાં છે એમ યોગ દર્શનકારો કહે છે. બાકીનાં ત્રણ અંગો સર્વ અધિકારી માટે સાધારણ છે. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને અંગે પતંજલિ કહે છે તે સમજવા જેવું છે. જે દેશમાં ધ્યેયનું ચિંતવન કરવાનું છે તે દેશમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું તે ધારણા છે. એ દેશ તે બાહ્ય અને અભ્યંતર બે પ્રકારનો સમજવો. બાહ્ય પદાર્થમાં મહાત્મા પુરૂષથી પ્રતિષ્ઠિત મૂર્ત્તિ, સૂર્ય ચદ્રાદિ પદાર્થ લેવા અને અભ્યંતરમાં હૃદયકમળ, નાભીકમળ, બ્રહ્મરંધ્રાદિ લેવાં. ક્રમ હમેશાં પ્રથમ બાહ્ય પદાર્થથી શરૂ કરવો અને તેમાં પણ પ્રથમ મૂર્ત પદાર્થ લેવા. ધારણા દેશમાં ધ્યેયની એકતાનતાને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. ધારણામાં વૃત્તિનું એક દેશમાં સ્થાપન કરી ધ્યેય વસ્તુનુ સ્વરૂપ રચવામાં આવે છે અને તે સિદ્ધ થવાથી તે વસ્તુમાં વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ ચાલે છે તેને ધ્યાન કહે છે. ધ્યાનમાં એ પ્રવાહ સતત ધારારૂપે ચાલતો નથી પણ વચ્ચે વિચ્છેદ પડી જાય છે. જ્યારે એ વિચ્છેદ બંધ પડી જઈ સતત પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઇ માત્ર ધ્યેયનો જ નિર્ભાસ કરાવે તે સ્થિ-

* યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ છઠ્ઠો. શ્લોક ૬.

તેને સમાધિ કહે છે. ધ્યાન અને સમાધિમાં ફેર એ છે કે ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનુ પૃથક્ ભાન હોય છે. મતલબ ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિના પ્રવાહમાં વચ્ચે સ્ખલના પડે છે; સમાધિમાં તે અખંડિત હોય છે. સમાધિનો પરિપાક થાય છે ત્યારે ધ્યેય વિષય જ્ઞેય થઈ જાય છે અને સમાધિની સિદ્ધિ થવાથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.*

આ યોગનાં અષ્ટાંગની વ્યાખ્યામાં મોક્ષ સુધી જીવની ઉત્ક્રાંતિને અંગે જૈન દર્શનકારો કેટલોક મોટો ફેર બતાવે છે. તેમાંના કેટલાક ફેરફારો આપણે જોઇ ગયા. ધ્યાનને અંગે બહુ કહેવા યોગ્ય છે. અત્ર સંક્ષેપમાં કહીએ તો એટલું બસ છે કે ધ્યાનની હકીકત બહુ સ્પષ્ટ કરીને અનેક ભેદવિભેદ સાથે જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. ધ્યાનના પ્રથમ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ધ્યેયને અંગે ભેદ પાડે છે. એમાં પિંડસ્થ ધ્યેયની ધારણા પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારૂતી વારૂણી અને તત્રભુ એમ પાંચ પ્રકારની બતાવી તેનુ સ્વરૂપ બતાવે છે.† સ્વરવ્યંજન પંક્તિની રચના, નાભીકમળ આદિ કમળોની સ્થાપના અને તત્ર અક્ષર વિન્યાસ કરી જે અનેક પ્રકારના જાપ કરવા તે પદસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે. એને માટે યોગશાસ્ત્રનો આખો આઠમો પ્રકાશ રોકવામાં આવ્યો છે. સમવસરણમાં વિરાજિત, અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત, રાગ દ્વેષ રહિત, સર્વજ્ઞ ભગવાન્ તીર્થંકરને ધ્યેય કરવા તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે અને તદ્વિષય તીર્થંકર મહારાજ રૂપસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે. અમૂર્ત ચિદાનંદ ભગવાન્ નિરંજન નિરાકાર શ્રી સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યેય કરવું તે રૂપાતીત ધ્યેય કહેવાય છે. એ આરાધ્યની આરાધનાને માટે કહ્યાં છે. સામાન્ય વિષયને અંગે તો આર્ત્ત-અને રૌદ્રધ્યાન સસારના હેતુ છે અને સંસારમાં રખડાવનાર છે તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન શુભ ધ્યાનો છે. ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગચિંતા અને નિદાનચિંતા (ભવિષ્યમાં શુ થશે તદ્વિષયક ગ્લાનિ) એ આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે અને હિંસાનન્દી, મૃષાનન્દી, ચૌર્યાનન્દી અને સંરક્ષણાનુબંધી એ રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ છે. આ પ્રાણી જયાંસુધી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો

---

* પાતંજળ યોગદર્શન પાદ તૃતીય સૂત્ર ૧-૩

† યોગશાસ્ત્ર સપ્તમ પ્રકાશ શ્લોક ૯-૨૮

નથી ત્યાંસુધી અને ખાસ કરીને સંસારદશામાં હોય છે ત્યાંસુધી આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનની દશામાં વર્ત્યા કરે છે અને અનેક ક્લિષ્ટ કર્મો મનથી જ બાંધ્યા કરે છે.

ધર્મધ્યાનને માર્ગે ચઢનાર મુમુક્ષુ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના નિરતર ભાવી સ્વપર વિવેક કરે છે. ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ વિભાગ આજ્ઞાવિચય (નિશ્ચય) છે. પ્રમાણનય નિક્ષેપથી સ્યાદ્વાદ વચનમાં સર્વજ્ઞ કથિતત્વનો અંશ કેવી રીતે આવી રહેલો છે તેની અત્ર વિચારણા તર્કન્યાયના વિચારપૂર્વક સમ્યગ્ રીત્યા ચાલે છે અને જ્યારે પૂર્વાપર અવિરોધીપણું તેને સમજાય છે ત્યારે તે તત્ત્વદર્શનમાં સર્વજ્ઞ કથિતતા અનુભવે છે. ભવચક્રની ચારે ગતિમાં ઇન્દ્રિયકષાય આદિથી અનેક પીડાઓ થાય છે તેને કેવી રીતે મટાડવી જોઇએ તદ્વિષયક ચિંતા અને તે પીડા મટાડવા યોગ્ય છે એવી દૃઢ ભાવનાને અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. કર્મ સંબંધી અને સ્વપીડાનો એક ભાવ તે એટલી સારી રીતે વિચારે છે કે એને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન ધીમે ધીમે આ વિભેદમાં થઈ જાય છે. પ્રાણીને જે સુખ દુઃખ થાય છે તે કર્મજનિત છે અને કર્મ સ્વજનિત છે એ વિચાર કરી કર્મની આઠ મૂલ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર અનેક પ્રકૃતિપર વિચાર કરે તેને વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ ભેદમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચાર પ્રકારના બંધ તથા ઉદ્વર્તનાદિ આઠ પ્રકારનાં કરણોનો વિચાર બહુ સૂક્ષ્મતાથી કરવામા આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગની શ્રેષ્ઠતા કેટલી છે તે આ વિભાગપર વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે અને તેથી શાસનપર દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે. આ વિભાગમાં નવ તત્ત્વ પૈકી આશ્રવ, સંવર, બંધ અને નિર્જરા તત્ત્વપર વિચારણા સૂક્ષ્મ રીતે ચાલે છે. લોકસ્વરૂપની વિચારણા, નરક, દેવસ્થાન, મનુષ્યલોકનું સ્વરૂપ, તે મધ્યે બાર દેવલોક, ગ્રૈવેયક આદિનાં સ્થાનો, આકાર વિગેરે ચૌદ રાજલોક અને સિદ્ધ સ્થાન એ ઉપર ધ્યાન કરવું એ ચોથા સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનો વિષય છે. આ સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનમાં નારકીનાં કલેશ, ક્ષેત્ર અને અધમ અસુરકૃત દુઃખો અને દેવનાં વિમાન આદિનાં સુખોપર પુષ્કળ વિચારણા થાય છે અને પિંડસ્થ, પદસ્થ,

રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ચાર ધ્યેયનું ઉપર વિવેચન કર્યું તેનો પણ આ ધર્મધ્યાનના ચોથા ભેદમાં સમાવેશ થાય છે.

ક્રિયા રહિત, ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા રહિત અને સ્વરૂપ સન્મુખ પ્રાણી અપાર ધૈર્ય સાથે પ્રથમ સંઘયણ ધારણ કરનાર હોય તે શુક્લ-ધ્યાન ધ્યાઈ શકે છે. તેના ચાર વિભાગમાંના પ્રથમના બે વિભાગ છદ્મસ્થ પ્રાણીને અને બીજા બે વિભાગ સર્વજ્ઞને પ્રાંતે હોઈ શકે છે. જે ધ્યાનમાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર થાય, અર્થાત્ અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરાય તે પ્રથમ પાયો પૃથક્ત્વ એકત્વ સવિચાર શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. એક અર્થથી બીજા અર્થનો વિચાર કરવો, એક શબ્દથી બીજા શબ્દનો વિચાર કરવો અને એક યોગથી બીજા યોગનો આશ્રય લેવો તે આ ધ્યાનના પ્રથમ પાયાનો વિષય છે. બીજા પાયામાં પૃથક્ત્વ વિચાર રહિત સવિ-તર્ક થાય છે અને તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા પછી જ થાય છે એક યોગથી એક દ્રવ્ય, એક અણુ અને એક પર્યાયનું ચિંત-વન કરવું તે દ્વિતીય એકત્વ વિતર્ક અવિચાર શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. મતલબ એ છે કે પ્રથમ પાયામા દ્રવ્યપર્યાય સ્વરૂપ અર્થથી અર્થાન્ત-રમાં સક્રમણ થાય છે અને ત્રણે યોગોમાં પણ એકમાંથી બીજામાં સક્રમણ કરાય છે. આ સક્રમણ બીજા વિભાગમાં બંધ પડી જાય છે જેથી ઘાતી કર્મનો ક્ષય થઈ કૈવલ્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. અંત-ર્મુહૂર્ત શેષ આયુષ્ય રહે ત્યારે તે જીવ શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયા ઉપર ચઢે છે; કેવળીસમુદ્ઘાત કરી છેવટે યોગોને બાદરને બદલે સૂક્ષ્મ કરી નાખી વચન અને મન યોગપર જય મેળવે છે અને સૂક્ષ્મ કાયયોગપર સ્થિત થાય છે. આ સ્થિતિને સૂક્ષ્મ ક્રિયા-પ્રતિપાતિ શુક્લધ્યાન કહે છે. એ તેનો ત્રીજો પ્રકાર છે, અને છેલ્લું પાંચ અક્ષર જેટલો સમય બાકી રહે ત્યારે શેષ રહેલી પચાશી પ્રકૃ-તિનો ક્ષય કરી નિર્મળ, શાંત, નિષ્કલંક, નિરામય, નિરજન સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરે ત્યાંસુધી પચ હ્રસ્વાક્ષર ઉચ્ચારના કાળ પ્રમાણ સમુચ્છિન્ન ક્રિય નામના ચોથા શુક્લધ્યાનનો કાળ છે.

આવી રીતે ધ્યાનનું સ્વરૂપ જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. સમા-ધિનું સ્વરૂપ બતાવવાની અત્ર અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ ચોથા શુક્લ-

ધ્યાનના ચોથા પાયાને અંતે મોક્ષ થઈ જાય છે અને પાતંજલાદિ દર્શનકારો સમાધિની જે સ્થિતિ કહે છે તે તો સ્વરૂપ શૂન્ય દશા છે. તે દશા આત્માનું વ્યક્તિત્વ માનનાર દર્શનમાં સંભવે જ નહિ અને સમાધિ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનની એકતા કરીએ તો તો તેવી સમાધિ ધર્મધ્યાનના પ્રથમ ભેદથી જ આવે છે. આ પ્રમાણે વિવેચનપૂર્વક જ્યારે તું યોગાંગમાં પ્રવેશ કરીશ ત્યારે તું ધ્યાનસમાધિમાં સમાઈ જઈશ, તારી અને ધ્યેય વિષયની એકતા થશે અને તું પરમાત્મ સ્વરૂપ પામી જઈશ. આ પ્રમાણે કરીશ ત્યારે તું ખરો યોગી થઈશ. અત્યારે તો હજુ બાળોભોળો સંન્યાસી છે.

मुल उत्तर गुण मुद्राधारी, पर्यंकासन चारी[1];
रेचक पूरक कुंभक सारी, मन इंद्री जयकारी[2]. माहारो ॥ ३ ॥

"મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોને તે ધારણ કરે છે અને મુદ્રા ધારણ કરે છે; પર્યંકાસને (બેસી યોગમાર્ગમાં) ગમત કરે છે અને રેચક, પૂરક, કુંભક (પ્રાણાયામ) વડે મન અને ઇંદ્રિયપર સંપૂર્ણ જય કરવાની ઇચ્છાવાળો (જય કરનારો) તે થાય છે."

ભાવ—યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ બાહુડા સંન્યાસીને શું શું થાય છે તે ઉપર બતાવ્યું. ત્યાં સ્વરોદયજ્ઞાન, અનાહત નાદનું શ્રવણ અને અષ્ટાંગ યોગની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે એપર ઉપર વિવેચન કર્યું. એ અષ્ટાંગ યોગની હકીકત બહુ ઉપયોગી છે અને યોગગ્રંથોનો તે મુખ્ય વિષય છે. એમાં અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે તે બાબત પણ ઉપર જણાવી અને તેમાંના ધ્યાન અંગને માટે જરા વિસ્તારથી

---

૧ ચારીને સ્થાને અન્ય પ્રતોમા 'વારી' અને 'વાસી' એવા પણ પાઠ છે

૨ જયકારીને બદલે જયકાસી એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે

૩ મૂળ=પાંચ યમ, મૂળગુણો ઉત્તરગુણ=નિયમ તથા અત્યાતરિત દોષત્યાગ (જેઓ મૂલગુણોને સાચવવા માટે હોય છે) મુદ્રા=શરીર આકૃતિ વિશેષ એ માટે વિવેચન જુઓ પર્યંકાસન=એક પ્રકારનુ આસન, વિવેચન જુઓ ચારી=ગમત કરી રેચક=શ્વાસને બહાર કાઢવો તે પૂરક=શ્વાસને અંદર પૂરવો તે કુંભક=શ્વાસને અંદર સ્થિર કરવો તે સારી=સપૂર્ણપણે, બધી જયકારી=જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળો જય કરનારો

બતાવ્યું. હવે તેનાં કેટલાંક અંગોમાં પ્રગતિ કરતાં જરા વિગતમાં ઉતરીને જોઇએ તો બહુ આનંદદાયક તત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગમાર્ગ તરફ જરૂર આકર્ષણ થાય તેમ છે તેથી તે પ્રગતિના વિષયની જરા ઝીણી વિગતમાં ઉતરી એનાં મુખ્ય તત્ત્વો વિચારીએ.

પ્રથમ યોગાંગ જે યમ તેના વિવેચનમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે એ પાંચ પ્રકારના છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. તેમા પણ પ્રથમ અહિંસા નામનો યમ મુખ્ય છે અને બાકીના ચાર તેના રક્ષણ માટે છે અથવા તો અહિંસાના અવિરોધપણે અન્ય ચારનુ અનુષ્ઠાન કરવાનું છે. આ જૈનના અભિપ્રાયને અનુરૂપ યોગ દર્શનકારોનો અભિપ્રાય છે દ્વિતીય પાદના ત્રીશમા સૂત્રની ટીકામાં પાતજળ યોગદર્શનમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે 'જેમ હાથીનાં પગલાંમાં સર્વ પાદથી ચાલનાર પ્રાણીનાં પગલાં અંતર્ભાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે સત્ય, અસ્તેય, દાન, યજ્ઞાદિ સર્વે પણ અહિંસામા જ અતર્ભાવને પામે છે.' જૈન દર્શનકારો એ હકીકત અનેક પ્રકારે કહે છે. આ મૂળ વ્રત કહેવાય છે. એ જ અહિંસાના પાલન સાટે અનેક ઉત્તરગુણો યોગ દર્શનકારે બતાવ્યા છે. પિંડવિશુદ્ધિ, ગોચરીના બેંતાલીશ દોષનો ત્યાગ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ વિગેરે ઉત્તરગુણો છે. એવા અનેક ગુણોના નામ લખવાં પણ અત્ર સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિપર જરા વિવેચન કરી ઉત્તરગુણમા કેવી વિશિષ્ટતા છે તેની વાનકી જોઇએ.

યોગીમુનિ ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ચાલે તો સાડા ત્રણ હાથ નીચે જમીનપર દૃષ્ટિ રાખી પ્રમાદ રહિત થઇને ચાલે, દિવસે સૂર્યની રોશનીમાં જ ચાલે અને બહુ માણસો જે રસ્તાપર જતાં આવતા હોય તેવા માર્ગે જ ચાલે-આને પ્રથમ ઈર્યા સમિતિ કહેવાય છે. માયાવી, કામી, માસભક્ષી કે નાસ્તિક માણસ વાપરે તેવી અથવા સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી અથવા પાપસંયુક્ત ભાષા યોગી ન બોલે, હિત કરનાર, માપયુક્ત, પ્રિય અને સાધુને માન્ય ભાષા અન્યની લાગણી ન દુઃખાય તેવી રીતે બોલે તે બીજી ભાષા સમિતિ. ગોચરીના બેતાળીશ દોષનો ત્યાગ કરી લાલસા રહિતપણે આહાર લે તે ત્રીજી એષણા સમિતિ. આસન, શય્યા, ઉપધિ, વસ્ત્ર, ઉપકરણ વિગેરે

લેતી મૂકતી વખતે તે જીવ રહિત છે એમ બરાબર તપાસ કરીને જીવોનો વિનાશ ન થાય તેવી રીતે પુંજી પ્રમાર્જીને પછી લે અથવા નિર્જીવ સ્થાનકે મૂકે અને મનમાં વિચાર કરે કે નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જીવનો પણ મારાથી અનુપયોગપણે નાશ થવો ન જોઇએ એ ચોથી આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણા સમિતિ. મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ ભૂમિપર નાખતી વખતે પ્રથમ તે ભૂમિ શુદ્ધ-નિર્જીવ છે એમ તપાસ કરે એ પાંચમી પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ. રાગ દ્વેષ કરાવનાર સકળ સકલ્પ વિકલ્પને છોડી મનને સ્વાધીન કરવું અને સમતા ભાવમાં સ્થિર કરવું તે મનો-ગુપ્તિ. મૌનનું ધારણ કરવું તે વચનગુપ્તિ અને પરિષહ આવે તો અડગપણે સહન કરવા તેમ જ શરીરને હલાવતી વખતે પણ પ્રતિ-લેખવું એ કાયગુપ્તિ કહેવાય છે. આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ પ્રવચન માતા કહેવાય છે, યોગમાર્ગમાં પ્રવાસ કરનારને તે ખાસ જરૂરની છે અને ઉત્તરગુણોમાં ખાસ ભાગ ભજવે છે. એનું આંતર રહસ્ય તપાસતાં જણાશે કે એનો વિષય ખાસ કરીને અહિંસાના રક્ષણ માટેનો જ છે, સત્ય બોલવાની વાત શાસ્ત્રકાર કહે છે તેનો હેતુ પણ અહિંસાને અગે જ છે, કારણકે કોઈની લાગણી દુખાવવી એ પણ ભાવપ્રાણ હણવા જેવુ છે. આવી રીતે સર્વ મૂળ તથા ઉત્તર-ગુણ માટે સમજી લેવું. આ મૂળ તથા ઉત્તરગુણો યોગી જેમ જેમ યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ અધિકાર પ્રમાણે વિશેષ વિશેષપણે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને તે ગુણપ્રાપ્તિથી પૌદ્ગલિક પર-દ્રવ્યપર જય અને આત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થતો જાય છે.

આ મૂળ અને ઉત્તરગુણરૂપ મુદ્રા એટલે સ્વરૂપ ધારણ કર-નાર યોગી હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતે જાણે એ મૂળ ઉત્તર-ગુણમય સાક્ષાત્ હોય, જાણે મૂર્તિમાન ગુણો જ પોતે હોય તેવો તે થઈ જાય છે. મતલબ એ ગુણોને પોતે ઉપર ઉપરથી ધારણ કરે છે એમ નહિ પણ તે તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે. જેવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ, સ્રીસંભોગ, ભોજન ગ્રહણાદિ કાર્યમાં સંસારરસિક જીવ એકાકાર વૃત્તિ અનુભવે છે તેવી રીતે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રાણી યમ નિયમાદિ મૂળ ઉત્તર-ગુણોમાં એકરૂપ-એકરસ થઈ જાય છે.

અથવા શાસ્ત્રકાર મન વચન કાયાના યોગોપર અંકુશ રાખવા મુદ્રાઓ બતાવે છે અને અમુક ક્રિયાઓ અમુક મુદ્રાએ-શરીરસંસ્થાનની અમુક આકૃતિએ રહી કરવી એવી વિધિ બતાવે છે તે તે ક્રિયા યોગ્ય મુદ્રા ધારણ કરનાર સંન્યાસી થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર મુખ્ય મુદ્રા ત્રણ પ્રકારની બતાવે છે. *યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા અને મુક્તાસુક્તિમુદ્રા. બે હાથની દશે આંગળીઓ એક બીજામાં અંતરિત કરીને કમળના ડોડવાના આકારે અદર અંદર જોડી દેવી અને બન્ને હાથની કોણીને પેટ ઉપર સ્થાપન કરવી તેનું નામ યોગમુદ્રા કહેવામાં આવે છે.† પગના બન્ને અગુઠાઓની વચ્ચે ચાર અંગુળનો આંતરો રાખવો અને પાછળની બે પાનીની વચ્ચે ચાર આંગળથી કાંઇક ઓછો આંતરો રાખવો એ રીતે પગ રાખી ઉભા રહી કાયોત્સર્ગાદિ ક્રિયા કરવામાં આવે તેને જિનમુદ્રા કહેવામાં આવે છે. બન્ને હાથને એક બીજા સામે જરા ગર્ભિતપણે રાખી તેમને કપાળ ઉપર મધ્ય ભાગમાં સ્થાપન કરવા (કપાળને લગાડવા અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે કપાળથી જરા દૂર રાખવા) તેને ત્રીજી મુક્તાસુક્તિમુદ્રા કહે છે. આ ત્રણ મુદ્રાઓ દેવવંદનના જૂદા જૂદા પ્રસગોએ રાખવાની છે અને તેનો મુખ્ય હેતુ યોગની સ્થિતિમા ઉપકાર કરવાનો છે અને તેટલા માટે જનાચાર્યો તેને કર્મક્ષયોપશમ કરનાર તરીકે જણાવે છે. અમુક પ્રકારે શરીરનાં અવયવોને રાખવાથી શારીરિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે એ આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. આ ઉપરાંત હાથની આંગલીઓની બીજી અનેક પ્રકારની મુદ્રાઓ થાય છે જે સપ્રદાયથી અથવા વિશેષ ગ્રંથોથી જાણી શકાય. શરીરની સ્થિરતા થવાથી બાકીના યોગોપર અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે એ સમજાય તેવી હકીકત છે. મુદ્રાના સ્પષ્ટ જ્ઞાન માટે પણ સદ્ગુરૂ સયોગની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ પ્રમાણે શરીરયોગપર મુખ્યત્વે જય મેળવવા માટે અને સર્વ યોગોપર સામાન્ય રીતે અંકુશ મેળવવા માટે મુદ્રા કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત શરીરનાં અવયવોને અમુક રીતે ગોઠવવારૂપ આસન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આસનો અનેક પ્રકારનાં છે. યાજ્ઞ-

---

* દેવવંદન ભાષ્ય ગાથા ૧૪

† સદર ગાથા ૧૫-૧૭ માં ત્રણે મુદ્રાનુ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યુ છે

વલ્કયાદિ ઋષિઓ ચોરાશી આસન બતાવે છે, તેમાંથી હઠયોગ પ્રદીપિકાકાર દશ આસનને મુખ્ય કહે છે. તેમાંથી સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન અને ભદ્રાસન એ ચાર મુખ્ય અને અનુકૂળ પડે તેવાં છે. તેનું સ્વરૂપ પાતંજળ યોગદર્શનની ટીકામાં છે ત્યાંથી જોવું. (જુઓ પાદ દ્વિતીય સૂત્ર ૩૪ પરની ટીકા). જૈન યોગશાસ્ત્રકારો પણ અનેક આસનો બતાવે છે જેનાં નામ આપણે ઉપરની ગાથાના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વમા પણ પર્યંકાસન મુખ્ય મનાય છે. તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે 'જંઘાની નીચેના ભાગો પગ ઉપર કરવામાં આવે અને નાભી નજીક ડાબા હાથ ઉપર જમણો હાથ રાખવામાં આવે તેથી પર્યંકાસન થાય છે.'* આ પર્યંકાસન આપણે પલાંઠી વાળીને બેસીએ ત્યારે થાય છે. અત્ર ખોળાની સહજ ઉપર ડાબા હાથ ઉપર જમણો હાથ રાખવાનું કહ્યું છે પણ બે હાથ જોડીને મુક્તાસુક્તિમુદ્રા પેઠે મુખ નજીક પણ તેને રખાય એમ અન્યત્ર પર્યંકાસનનો વિધિ કહ્યો છે. તીર્થંકર મહારાજની મૂર્ત્તિમાં બન્ને પગને સાથળ ઉપર લાવવામાં આવ્યા હોય છે તે માત્ર પૂજનની સગવડ ખાતર જ હોય છે એમ સમજવું. આ ઉપરાંત વીરાસન, ભદ્રાસન, અબ્જાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન અને કાયોત્સર્ગનું વર્ણન યોગગ્રંથોમાં કર્યું છે† અને છેવટે કહ્યું છે કે જેને જે આસન કરવાથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેણે તે આસન કરવું. આસન એ મન સ્થિરતાનુ સાધન છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. ચલિત અસ્થિર આસન હોય ત્યાંસુધી યોગપર અંકુશ આવતો નથી. યોગમાર્ગે ગમન કરનારો સન્યાસી પર્યંકાસન કરી યોગસાધના કરે છે એ અત્ર બતાવ્યું.

જ્યાં મનનો વેગ છે ત્યાં પ્રાણવાયુ છે, અને પ્રાણ છે ત્યાં મન છે. એકપર જય મેળવવાથી અન્યપર જય મેળવાય છે અને બન્નેપર જય મેળવવાથી ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે અને તેથી છેવટે મોક્ષ થાય છે.‡ એ પ્રાણપર જય મેળવવા માટે શ્વાસઉચ્છ્વાસની ગતિના રોકવાને પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે, અને તેના રેચક,

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર ચતુર્થ પ્રકાશ શ્લોક ૧૨૫ † શ્લોક સદર પછીના આઠ શ્લોકો ‡ યોગશાસ્ત્ર પંચમ પ્રકાશ શ્લોક ત્રીજો

કુંભક અને પૂરક એમ ત્રણ ભેદ છે. બ્રહ્મરંધ્ર, નાસિકા અને મુખવડે ઉદરમાંથી પવનને અતિ પ્રયત્નવડે બહાર કાઢવો તેને પ્રથમ રેચક પ્રાણાયામ કહે છે, બહારના વાયુને આકર્ષીને અપાનદ્વાર સુધી ઉદરમાં ભરવો તેને પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે અને વાયુને નાભીકમળમાં સ્થિર કરી રાખવો તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે. એ પવનની ગતિ, સ્થિતિ વિગેરે અનેક હકીકત યોગગ્રંથોમાંથી માલૂમ પડે છે જે સબંધમાં ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. એના ઉપયોગથી શું ફળ થાય છે તે પણ અગાઉ આજ પદના અર્થમાં જોઈ ગયા છીએ. રેચકથી શરીરની બહારના પ્રદેશમાં વાયુનો રોધ થાય છે, પૂરકથી અંદરના પ્રદેશમાં અને કુંભકથી બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે. રેચક પ્રાણાયામ બહુધા નાસિકાના અગ્રથી બાર આંગળ જેટલો કરવામાં આવે છે અને તેટલે દૂર રૂ જેવો પદાર્થ મૂકયો હોય તો તે ઉડી જવાથી રેચકના બાહ્ય પ્રદેશનું પ્રમાણ તેટલા આંગળનુ આવ્યું સમજવું. રેચક પ્રાણાયામની ભૂમિકા બાહ્ય દેશથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાય છે. પૂરકનુ પ્રમાણ આભ્યતર દેશથી નિશ્ચય કરાય છે. કંઠ, ઉદર વિગેરે જે ભાગમાં વાયુ પૂરવામાં આવ્યો હોય તે ભાગમાં પિપીલિકા (કીડી)ના સ્પર્શ જેવું ભાન થાય છે તેવો સ્પર્શ કંઠ વિગેરે જે પ્રદેશમાં લાગે ત્યાંસુધી પૂરક પ્રાણાયામ થયો સમજવો. કુંભકનો નિર્ણય બાહ્ય અને આભ્યંતર બન્ને પ્રદેશથી થાય છે, કારણકે તેમાં આંતર અને બાહ્ય બન્ને વાયુનો રોધ થાય છે. પ્રાણાયામનો આવી રીતે દેશથી નિર્ણય થાય છે. કાળથી થતો નિર્ણય તો સ્પષ્ટ છે, જેટલા ક્ષણ રેચક પૂરકાદિ થાય તેટલો તેનો કાળ સમજવો. સખ્યાથી નિર્ણય કરવાના ઘણા પ્રકાર છે પણ સામાન્ય રીતે એક માત્રાથી* પૂરક, ચાર માત્રાથી કુંભક અને બે માત્રાથી રેચક પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તે એકમાત્રિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે. સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પૂરકથી ચાર ગણો વખત કુભકમાં અને બમણો વખત રેચકમા લગાડવો જોઇએ અને માત્રા જેમ વધારવામા આવે તેમ દ્વિમાત્રિક વિગેરે સંખ્યા વધતી

---

* લગભગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળને માત્રા કહેવામાં આવે છે સાધારણ વેગથી ઘુંટણની આસપાસ હાથને પ્રદક્ષિણા કરાવીને એક ચપટી વગાડીએ એટલામા જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ એક માત્રાનો છે

જાય છે. પ્રાણાયામ સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવાની રૂચિવાળાઓએ યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો પ્રકાશ વાંચવો. અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામથી મન અને ઇંદ્રિયપર જય મેળવાય છે અને તેથી બાળોભોળો સંન્યાસી યોગમાર્ગમાં ગમન કરે છે.

પ્રાણાયામને અંગે બહુ હકીકત વિચારવા જેવી છે. એમાં કેટલીક વખત બહુ ભ્રાંતિ પડી જાય છે તેથી એક ખાસ નિયમ તરીકે સદ્ગુરૂના યોગ વગર કદિ પણ પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો નહિ. સદ્ગુરૂ પણ સામાન્ય પ્રકારના હોય તો આ વિષયમાં ચાલે નહિ. યોગના ખાસ અભ્યાસી હોય અને સંપ્રદાયથી ચાલતા આવતા યોગમાર્ગના જાણનારા હોય તો જ તેમને અનુસરવાથી લાભ થાય. જેમ પ્રાણાયામથી ઇંદ્રિયજય થઈ શકે છે તેમ તેથી કાળજ્ઞાન આદિ પણ થાય છે પણ જો બરાબર પ્રયોગ ન આવડે તો શરીરયાતના પણ તેથી થઈ જાય છે. આટલા માટે ગુરૂ વગર કદિ પણ એ પ્રયોગ કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. જૈન શાસ્ત્રકાર એથી ઇંદ્રિય અને મનોજયના લાભ બતાવે છે, શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો તેને યોગાંગ ગણે છે છતાં છેવટે તેને હઠયોગના પ્રકારમાં લઇ જઇને સુસાધુને તેનો પ્રયોગ કરવા ના કહે છે તેનું કારણ એ જ છે. એક તો કાળજ્ઞાનાદિ આત્મિક વસ્તુ નથી અને તેને માટે જેટલો શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે તે નકામો જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેટલા વખતમાં જો ધ્યાન યોગાંગને સાધવામાં આવે તો બહુ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય. એ હકીકતપર ઉપોદ્ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. અહીં યોગમાર્ગપર પ્રવેશ કરનાર બાળોભોળો સંન્યાસી મૂળ ઉત્તરગુણ ધારણ કરે છે, મુદ્રાદિકનું જ્ઞાન મેળવી યથાવસર તેમાંથી પ્રત્યેકને ધારણ કરે છે, આસન સિદ્ધ કરે છે અને રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ કરી મન અને ઇંદ્રિયોપર જય મેળવતો જાય છે. હવે એવી રીતે યોગમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતાં બાળોભોળો આત્મા વિશેષ શું કરે છે તે અત્ર બતાવે છે.

સહજસમાધિના અર્થમાં રેચક એટલે હેય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, પૂરક એટલે ઉપાદેય વસ્તુને આદરવી અને કુંભક એટલે મધ્ય-

સ્થ ભાવમાં રહેવું. ઉપર જણાવ્યું તેવા આસનપર સ્થિર થતાં, યોગ-મુદ્રા ધારણ કરતાં અને યમ નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણો ધારણ કરતાં અને હેયને તજતાં, ઉપાદેયને આદરતાં અને મધ્યસ્થ ભાવ ભાવતાં મન અને ઇંદ્રિયોપર જય થાય છે, જયકાસીનો જીતવાનો કામી અથવા જીત પામેલો બન્ને અર્થ થાય છે.

थिरता जोग जुगति[1] अनुकारी, आपो आप विमासी;[2]
आतम परमातम अनुसारी, सीझे काज समासी.[3] माहारो ॥ ४ ॥

"સ્થિરતા અને યોગયુક્તિઓને કરતો (તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો) આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારી પરમાત્મપદને અનુસરે છે ત્યારે તેનું કામ ટુંકા વખતમાં સિદ્ધ થાય છે"

ભાવ–યોગમાર્ગે ગમન કરી જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો સમાવેશ એક સ્થિરતા શબ્દથી થઈ જાય છે. પ્રાણાયામને હઠયોગમાં ગણવામા આવ્યો છે તેનુ કારણ પણ તે સ્થિરતાનું કારણ હોઈ શકે એમ છતાં તેમાં ક્લેશ બહુ થાય છે અને ઘણીવાર તેને અંગે થતી સ્થૂળ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, કાળજ્ઞાન, શરીરસ્વાસ્થ્ય આદિથી મન સંસાર-રસિક થઈ ક્લેશમાં પડી જાય છે તે હોવું સંભવિત છે. યોગીનું સાધ્ય આ સર્વ ઉપાધિ દૂર કરી પોતાનુ શુદ્ધ નિરંજન ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનુ હોય છે અને તે સ્થિતિ મોક્ષમાં પ્રાપ્તવ્ય છે તેમ જ તે સ્થિતિ યોગના ફળ તરીકે નહિ પણ તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની છે. મોક્ષમાં–પરમાત્મપદમાં પણ સ્થિરતા એ જ મોટો ગુણ છે. નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરી ચિર સ્થિરતા રાખવારૂપ સિદ્ધ મહાત્માના ચારિત્ર ગુણમાં જે વિશિષ્ટતા

---

૪ થિરતા=સ્થિરતા જોગજુગતિ=યોગયુક્તિ. અનુકારી=તેને કરતો, તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો આપો=સ્વત આપ=આત્માને વિમાસી=વિચારતો અનુસારી=તે રસ્તે ચાલતો. સીઝે=સિદ્ધ થાય કાજ=કાર્ય. સમાસી=(સ્વરૂપમાં) સમાશે અથવા ટુકા વખતમાં–એક માસમા

૧ 'જોગજુગતિ'ને બદલે યોગજુગતિ અથવા જોગયુગતિ શબ્દ એક જ અર્થવાળા અન્યત્ર દેખાય છે

૨ 'વિમાસી'ને બદલે 'વિચારી' પાઠ કોઈ પ્રતમાં છે

૩ 'સમાસી'ને બદલે 'સવારી' પાઠાંતર કોઈ જગોપર છે.

છે તે અદ્ભુત છે અને છદ્મસ્થ તથા કૈવલ્યદશાંમાં જેમ જેમ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે મહાન્ ગુણુની છાયા વધતી વધતી ચાલે છે.

જોગજુગતિ એટલે યોગયુક્તિ. યોગપ્રાપ્તિની યુક્તિઓ અથવા ઘટનાઓ. યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કેવી રીતે કરવી તેની યોગ્ય રચનાઓ, અભ્યાસ અને નિર્ણય. આ યોગયુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે. જ્યાંસુધી યોગયુક્તિ જાણુવામાં આવતી નથી ત્યાંસુધી ભ્રમ બહુ થાય છે. કેટલીકવાર સ્થૂળ સિદ્ધિમાં સંતોષ માનવામાં આવે છે, કેટલીકવાર અધિકારી ભેદે પ્રાપ્ત થવા યોગ્યં વિશિષ્ટ યોગનાં અંગને શરૂઆતમાં આદરવાનો પ્રયાસ કરી યોગનો ક્રમ ભૂલી જવામાં આવે છે અને તેથી પગથીએ પગથીએ યોગની સીઢી ચઢવાને બદલે કુદકો મારવા મન લલચાઈ જાય છે પણુ તેથી અધઃપાત જ થાય છે, કેટલીકવાર દાખલા તરીકે સાલંબન ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વગર નિરાલબનમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા થઈ જાય છે, કેટલીકવાર શરીરના સંઘયણાદિની વિચારણા વગર ધ્યાનના આગળના ભેદો તરફ આકર્ષણુ થઈ જાય છે. આ સર્વ યોગયુક્તિનો અભાવ બતાવે છે, અને પછી ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમા જણાવે છે તેમ થાય છે. તેઓશ્રી કહે છે કેઃ—

> જોગજુગતિ જાણ્યા વિના, કહા નામ ધરાવે;
> રમાપતિ કહે રંકકું, ધન હાથ ન આવે. જોગ.
> ભેખ ધરી માયા કરી, જગકું ભરમાવે;
> પૂરણુ પરમાનંદકી, સુધિ રંચ ન પાવે. જોગ.
> મન મુંડયા વિન મુંડકું, અતિ ઘેટ મુંડાવે;
> જટા જુટ શિર ધારકે, કોઉ કાન ફરાવે જોગ.
> ઊર્ધ્વ બાહુ અધો મુખે, તન તાપ તપાવે;
> ચિદાનંદ સમજ્યા વિના, ગિણુતી નહિ આવે. જોગ.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. જોગજુગતિ જાણ્યા વગર ભેખ ધારણુ કરવામાં આવે કે મુંડ મુંડાવવામાં આવે તેથી યોગીનું નામ ધારણુ કરાય છે, પણુ તેથી યોગી થવાતું નથી, અને આ જોગજુગતિ સમજવામાં, જાણુવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં સદ્ગુરૂના યોગની ખાસ જરૂર રહે છે. એમના પ્રતાપથી યોગનાં અગોમાં રહેલી વિશિષ્ટતા અને તેને અમલમાં મૂકવાનો સમય સમજાય છે અને નકામા કાળ-

ક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય થતો અટકે છે. ઈચ્છાયોગ એટલે મનમાં ઇચ્છા હોય તેવો યોગ યથાર્થ બોધ વગર કરવો, શાસ્ત્રયોગ એટલે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગ કરવો, સામર્થ્યયોગ એટલે આત્મવીર્યને સ્ફુરાવવુ, ધર્મસન્યાસ એટલે ક્ષયોપશમ ભાવના ધર્મોને તજી દેવા અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મોને આદરવા વિગેરે સર્વનો સમાવેશ જોગજુગતિમા થઈ જાય છે.*

આવી રીતે સ્થિરતા આદરી અને યોગયુક્તિથી ઘટનાઓ કરી તેને અનુકૂળ આ બાળોભોળો સન્યાસી વર્તે છે એટલે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યોગસાધના કરે છે અને મનને વિકલ્પથી દૂર કરી સ્થિર કરે છે, સાથે આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારે છે. એ યોગનાં અગોની સાધના કરતો—ઘટના કરતો પણ વારંવાર પોતે કોણ છે, પોતાનો અને સર્વ વસ્તુઓનો સબધ કેટલો છે, શા માટેનો છે, કેટલા વખત સુધીનો છે, પોતે અહીં શા માટે રહ્યો છે, પોતાનું કર્તવ્ય શુ છે અને આ નિરતરની રખડપટ્ટી કેવી રીતે અટકી શકે તેનો તે વિચાર કરે છે; પછી તેને વિચાર થાય છે કે પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તેમ કરતાં તેને જણાય છે કે "અહો! આ મારો આત્મા સાક્ષાત્ અનેક ગુણરત્નનો દરિયો છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે, પરમાત્મા છે, નિરંજન છે અને તેની આવી અદ્ભુત શક્તિનુ ભાન ન હોવાને લીધે પ્રાણી વિષયમાં સુખ માને છે. બાકી વીતરાગને પ્રશમપૂર્વક જે સુખ છે તેનુ અનંતમા ભાગનુ સુખ પણ સર્વથી સુખી ગણાતા છદ્મસ્થને હોતું નથી; માટે આવા અનત ગુણો જ્યારે આપણા પોતામા જ છે તો તે કયા ગુણો છે તે અન્ય ગુણવાન્ મનુષ્યોમાથી શોધી કાઢી પોતાનામાંથી જ ખોળી કાઢવા અને તેને પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો. આ આત્મા અનંત વીર્યવાન્ છે, વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર છે અને એની ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી એ આખા વિશ્વને હલાવી શકે એવો છે. જે જે મહાન્ સદ્ગુણો, શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ ગણાવી શકાય, જે કલ્પી શકાય તે સર્વ આત્મામાં શક્તિપણે છે

* આ ત્રણ પ્રકારના યોગ માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત અને તેનુ વિશેષ વર્ણન યોગદૃષ્ટિની સધ્યાયની પ્રસ્તાવનામા જ્ઞાનવિમળસૂરિએ કર્યું છે પ્રકરણરત્નાકર પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૪૧૩

અને તેને વ્યક્ત કરવાનો આ પ્રયાસ છે. એ સર્વ કરવા માટે મનને પ્રથમ કબજામાં લેવાની જરૂર છે અને તેને માટે ક્રમસર વિચાર ગુર્વાદિના આશ્રય નીચે કરવાનો છે.” આ આત્મવિચારણા એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. આખી દુનિયાપર જય મેળવનાર અને મેળવવાની દોડાદોડી કરનાર પોતાની જાતને જ ન ઓળખી શકે એ બહુ મોટા ખેદની હકીકત છે અને એ ખેદ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મવિચારણા કરવી એ જ છે.

આવી રીતે આત્મવિચારણાપૂર્વક યોગયુક્તિને અનુસરીને જ્યારે યોગનાં અંગ અને પ્રત્યગની સેવના કરવામાં આવે ત્યારે યોગમાર્ગમાં વધારો થતો જાય છે અને આત્મા પરમાત્માના માર્ગે ચઢે છે. બહિરાત્મ ભાવ છોડી અંતરાત્મ સ્વરૂપ આદરી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ કરવાનું જે સાધ્ય તેમાં હોય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને રસ્તે જ્યારે તે લાગી જાય છે ત્યારે પછી જે કાર્ય કરવાનું છે તે બહુ ટુંકા વખતમાં–એક માસમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. જ્યાંસુધી આ જીવ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો હોય છે ત્યાંસુધી તે ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિ પરભાવમા સ્વબુદ્ધિ–આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરી તેમાં રાચ્યો માચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તે આ પરભાવરમણતાનો અભ્યાસ છોડી દઈ અંતરાત્મ સ્વરૂપમાં લય થવા માંડે છે ત્યારે તેને વિવેકજ્યોતિ સ્ફુરે છે અને તેના પરિણામે ગુણસ્થાન આરોહણ કરતાં કરતાં છેવટે નિરંતરને માટે ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. એ અંતરાત્મ દશામાં પ્રગતિ કરવી એ પરમાત્મ દશાનુ અનુસરણ છે અને એ માર્ગે અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરૂની નિશ્રા નીચે ગમન કરવાથી જે કાર્ય કરવા બાળાભોળા સંન્યાસીનો પ્રયાસ છે તે કાર્ય તેને ટુંકા વખતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જો તે હઠયોગાદિ અકુશળ માર્ગમાં પડી જાય તો તેનો માર્ગ બહુ લાંબો થઈ જાય છે અને ઘણીવાર તેનો અધઃપાત પણ થાય છે પણ જો યોગના અવધાન સમયે મૂળ ઉત્તરગુણો બરાબર ધારણ કરી, પર્યંકાસન કરી અને પછી રેચક, પૂરક, કુંભકનો મન અને ઇંદ્રિયોપર જય મેળવવામાં ઉપયોગ કરે અને યોગઅવધાન ન ચાલતું હોય તેવે વખતે જોગજુગતિપર વિચારણા કરી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે અને પોતે જાતે જ આત્માનો વિચાર કરે તો પછી તેનુ પરમ સાધ્ય–લક્ષ્ય બિંદુ–નિરજન નિરાકાર

સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. જ્યાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી લોકાલોકના સ્વરૂપને તે જાણે, દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી તે સર્વ સ્વરૂપને દેખે, વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નિરૂપાધિક અનંત સુખની ઉત્પત્તિ થાય, મોહનીય કર્મના ક્ષય થવાથી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય, આયુ કર્મના ક્ષય થવાથી અક્ષય સ્થિતિ થાય, નામ કર્મના ક્ષય થવાથી અરૂપીપણું પ્રાપ્ત થાય, ગોત્ર કર્મના ક્ષય થવાથી અગુરૂલઘુત્વ પ્રાપ્ત થાય અને અંતરાય કર્મના ક્ષય થવાથી અનંત બળ પ્રગટ થાય. આ સાધ્ય તેને બહુ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. સર્વ સુખની પરાકાષ્ઠારૂપ યોગીનું આ લક્ષ્યસ્થાન, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અધિકાર, તે માર્ગદર્શક ગુરૂનો યોગ અને એ વિષયમા અપૂર્વ રૂચિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દેહ-દેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરનાર બાલુડો સન્યાસી પોતાનુ અનંત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે એ હકીકત બહુ આકર્ષક છે, આનદ ઉપજાવનારી છે અને પરિણામે મહા પ્રયાસનુ તદનુરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ આપનારી છે.

સમાસી શબ્દનો બીજો અર્થ કરતાં ઉપર પ્રમાણે તેનુ કામ થાય છે અને તેથી સ્વસ્વરૂપમાં છેવટે સમાઈ જશે એટલે તેનુ સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. અર્થ લગભગ એકનો એક જ રહે છે. આવી રીતે જ્યારે યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તે માર્ગે ચાલી તારૂં સ્વરૂપ સિદ્ધ કર અને તારા કાર્યોનુ ફળ બેસે એ જો. એ માર્ગે ગમન કરતાં તને બહુ હર્ષ થશે અને જો કે તેં તારા કાર્યો ફળની ઇચ્છા વગર કર્યાં હશે અને તેમ જ યોગીએ કરવુ જોઇએ, છતા પણ તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે તને કાર્યની પૂર્ણતા પરમાત્મપદમાં તારો સમાવેશ થવામાં જણાઈ આવશે; માટે હવે અન્ય સર્વ નકામી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ મૂકી દઈ દેહદેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરી સંન્યાસીનો પાઠ ભજવ જેથી તારી સર્વ ઉપાધિઓ હમેશને માટે દૂર ખસી જાય અને તુ અત્યુત્કૃષ્ટ શાંતિસામ્રાજ્યના મદિરમાં નિરંતરને માટે વિલાસ કરે.

પદ ૭ મું—સાખી.

*जग आशा जंजीरकी, गति उलटी कुल मोर;
झकर्यो धावत जगतमें, रहे छूटो इक ठोर.

---

* કુલ=તદ્દન. મોર=જીવરૂપ મોરલો ઝકર્યો=બાંધ્યો કોઈ પ્રતમા 'જકર્યો' શબ્દ છે ઇકઠોર=એક ઠેકાણે

"હે જીવરૂપ મોરલા! આ જગતમાં આશારૂપ બધન-નાડાની રીત તદ્દન વિપરીત છે; તેના વડે કોઇને ઝકડ્યો-બાંધ્યો હોય ત્યારે તે દુનિયામાં દોડાદોડ કરે છે અને તેનાથી છૂટો કર્યો હોય ત્યારે તે એક સ્થાનકે રહે છે."

જંજીર=હાથીને પગે બાંધવાનું નાડુ-દોરડુ, તે સુતરનું હોય છે અને બહુ જાડું તથા મજબૂત હોય છે. આ નાડા વડે હાથીનો પાછલો પગ બધાય છે. બીજો અર્થ જંજીર એટલે બેડી-સાંકળ પણ થાય છે, પણ અત્ર બંધન અર્થ વધારે સમીચીન લાગે છે.

ભાવ-આ જીવરૂપ મયૂરને ઉદ્દેશીને જે કહે છે તે નાની વાત પણ બહુ સમજવા જેવી છે. સામાન્ય નિયમ છે કે જ્યારે હાથીને દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે એક સ્થાનકે કેદખાનાની જેમ હાથીથાનમાં પડ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય એટલે દોરડું છોડી નાખ્યું હોય ત્યારે તે આખા જગત્‌માં મરજી આવે ત્યાં દોડતો ફરે છે; પણ જીવની વાત તેથી ઉલટી જ છે, તેને જ્યારે આશારૂપ દોરડાથી બાંધ્યો હોય છે ત્યારે તે આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે તે એક જ સ્થાનકે રહે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે આશાના પાસથી બધાયેલ પ્રાણી અનેક મતલબ માટે કર્મબંધન કરી સંસારમાં રખડે છે અને તેનાથી મુક્ત થાય છે કે તુરત મોક્ષમાં જઈ એક સ્થાનકે નિરંતરને માટે રહે છે. જંજીરના બંધનમાં અને આશાપાસના બધનમા આટલો બધો વિરોધ છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે એનો પૂરતો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. એ આ જીવને આખા સંસારમાં રઝળાવે છે. આ સંસારમાં ખરેખર ટટળાવી રાખનાર આશા છે, ગરીબ હોય છે તે ધનવાન્ થવાની આશા રાખે છે, માદો સાજા થવાની આશા રાખે છે, વધ્યા પુત્ર થવાની આશા રાખે છે, નોકર પગાર વધવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે અને એમને એમ ટીંગાઈ રહી આજકાલ કર્યા કરે છે, પણ એ વસ્તુને વગર પ્રયાસે મેળવી આપનાર શુદ્ધ આચરણ કરવાની અને લાભાંતરાય તોડવાની ઈચ્છા થતી નથી. માત્ર ધન મેળવવાની આશામાં પ્રાણી કેટલા બધા પ્રયાસો કરે છે

તે વિચારીએ તો કંપારી છૂટે તેમ છે; તે પર્વતે પર્વત ભમે છે, દૂર દેશમાં મુસાફરી કરે છે, ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, ટાઢ તડકો સહન કરે છે, મૂર્ખ શેઠીઆઓની ખુશામત કરે છે, કુદરતના નિયમ વિરૂદ્ધ રાત દિવસ યંત્રની માફક કામ કર્યા કરે છે, ભૂખ્યો રહે છે, કાલાવાલા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે–ટુંકામાં જે જે કાર્ય કરી શકાય તે તમામ આ જીવ ધનને માટે કરે છે. અતે તો નશીબમાં હોય–અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું જ મળે છે, કુવામાં કે દરિયામાં ઘડો લઇ ડુબકી મારે પણ ઘડામા જેટલું સમાય તેટલું જ જળ આવે છે, ઘડાની અંદર સમાસ હોય તેટલું જ જળ તેમાં આવી શકે છે, પણ આ જીવ વધારે મળશે, વધારે મળશે, એવી મસ્ત મગજની ખુમારીમાં દોડ્યો જ જાય છે, અનેક પ્રકારનાં કર્મબંધન કરે છે, માનસિક પરિવર્તનને આધીન થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે. આશાના પાસમાં બંધાયેલ જીવની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઇ પડે છે.

કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે તેનાં ફળની અપેક્ષા રાખવી ન જોઇએ; એથી કાર્ય કરવામાં એક જાતની સરળતા અને શાંતિ આવી જાય છે અને અનિર્વચનીય સ્વાત્મસંતોષ થાય છે. ધાર્મિક કાર્યમાં પણ નિરાશી ભાવ નિરંતર રાખવો જોઇએ. અમુક ફળાપેક્ષા રાખીને કરેલ ધાર્મિક કાર્ય પણ તથાવિધ ફળ આપતું નથી અને તેથી શાસ્ત્રકારો પૌદ્ગલિક ફળને ઉદ્દેશીને કરાતાં ધર્મકાર્યને લોકોત્તર મિથ્યાત્વ કહે છે. અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે કે ‘તારો કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળવિચારણાનો કદિ પણ નથી.’ જ્યારે નિરાશી ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવને કર્મબંધન ઓછું થાય છે, કર્મનિર્જરા ઘણી થાય છે અને છેવટે તે મોક્ષમાં જઇને બેસે છે; જ્યાંથી પછી કદિ પણ પાછું સસારચક્રમાં આવવું પડતું નથી, જ્યા એકાંત સુખ છે અને જ્યા નિશ્ચિત સ્થિરતા છે. આશાપાસથી જે છૂટે તે આ સ્થાનમાં એક જ જગોપર નિરંતર રહે છે. આશાના વિષય ઉપર અઠ્ઠાવીશમા પદને પ્રસંગે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું છે, તેથી અત્ર મૂળ પદની વસ્તુ ઉપર હવે આવી જઇએ.

આત્મા પરમાત્મદશાના માર્ગને અનુસરે તો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય એ સબધી આગલા પદમાં જે વિવેચન કર્યું તેનાપર એક સામાન્ય

સત્ય અહીં બતાવ્યું કે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આશાપાસને છોડી દેવો. એટલો સામાન્ય બોધ કરીને હવે આ જીવને જાગ્રત થવાનો ઉપદેશ કરે છે. એમ કરવાનું કારણ તેને જાગ્રત કરીને પરમાત્મદશાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનું અને નિરંજન નાથની મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાનુ છે.

રાગ આશાવરી.

अवधू क्या सोवे तन मठमें, [1]जाग विलोकन घटमें. अवधू०
तन मठकी परतीत न कीजें, ढहि परे एक पलमें;
हलचल मेटि खवर ले घटकी, चिह्ने रमतां जलमें. अवधू० १

"હે અખંડ સ્વરૂપ સનાતન ચેતન! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં શું સુઈ રહ્યો છે? જાગ્રત થા અને તારા હૃદયમાં જો. તારા શરીરરૂપ મઠનો ભરોસો કરીશ નહિ, એ તો એક ક્ષણમાં ધસી પડે (તેવો છે), માટે તું સર્વ હીલચાલ છોડી દઈને તારા હૃદયની ખબર લે, પાણીમા (માછલાના પગની) નિશાની શું શોધે છે?"

અવધૂ=અખંડ સ્વરૂપ, સનાતન ચેતન. अवाधवीति अवधूतः એના વિશેષ અર્થ માટે પાંચમા પદની પહેલી ગાથાનો અર્થ જુઓ.

ભાવ–હે ચેતન! શુદ્ધ સ્વરૂપવાન્! અખડ નિર્લેપ નિરજન! તું તારા શરીરરૂપ મઠમાં–ઘરમાં શું ઉંઘી રહ્યો છે, તું જરા ઉઠ, જાગ્રત થા અને તારા હૃદયની અંદર શું છે તે જો. શરીરરૂપ ઘરમાં આ જીવ એટલો બધો આસક્ત થયો છે કે તે અદર નજર કરી શકતો નથી, માત્ર શરીર ઉપર જ પ્રેમ રાખ્યા કરે છે. આ હકીકત બરાબર સમજવા માટે બહિરાત્મા, અતરાત્મા અને પરમાત્માનુ સ્વરૂપ સમજવું જરૂરનું છે. આનંદઘનજી મહારાજ સુમતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે–

આતમ બુદ્ધે હો કાયાદિક ગ્રહ્યો, બહિરાતમ અઘરૂપ. સુગ્યાની
કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યો, અંતર આતમરૂપ સુગ્યાની.
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકળ ઉપાધિ સુગ્યાની
અતિંદ્રિય ગુણ ગણ મણિ આગરૂ, ઇમ પરમાતમ સાધ સુગ્યાની.
સુમતિ ચરણ કજ આતમ અરપણા

---

[1] વિલોકન=જો ઘટમેં=હૃદયમા પરતીત=ભરોસો ઢહિ=ધસી પડે હલચલ=હીલચાલ મેટિ=મટાડીને ઘટકી=અતરાત્માની ચિહ્ને=નિશાની રમતા=શોધતાં.

*'जाग' ને બદલે 'जागि' શબ્દ છે અને 'ढहि' ને બદલે 'ढहे' શબ્દ કવચિત્ દેખાય છે.

જે પ્રાણી શરીર ઉપર આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરે છે, એના સુખમાં, આનંદમાં, મોજમાં રસ લે છે, એને સર્વસ્વ સમજે છે, એના ઉપર માયા મમતા કરી એમાં બંધાઈ જાય છે તે બહિરાત્મા જાણવો. કાયાદિક ઉપર મમત્વ ન રાખતાં તેના સાક્ષી તરીકે રહે તે અંતરાત્મા સમજવો અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગથી જ્ઞાનાનંદમાં રમણ કરે અને અતિંદ્રિય ગુણનુ સ્થાનક થઈ જાય તે પરમાત્મા સમજવો. આ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં આ ગ્રંથમાં જૂદે જૂદે પ્રસગે બહુ ઉલ્લેખ હોવાથી એનું સ્વરૂપ અગાઉ વિચાર્યું છે તે ઉપરાંત અત્ર કાંઇ જરા વિસ્તારથી વિચારીએ.

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા વગર સ્વપર વિવેચન થતું નથી તેથી તેના સ્વરૂપનો બોધ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. શરીર વિગેરે પરવસ્તુમાં આત્માનો ભ્રમ થવાથી મોહનિદ્રામા જેની ચેતના અસ્ત થઈ ગઇ છે એવા આત્માને બહિરાત્મા કહેવામાં આવે છે. બહિર્ભાવનો ત્યાગ કરી આત્મામાં જ આત્માનો નિશ્ચય કરવો અને તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખવો એ અંતરાત્મા છે અને જે આત્મા તદ્દન નિર્લેપ, નિષ્કલ (શરીર રહિત), શુદ્ધ, નિષ્પન્ન, નિવૃત્ત અને નિર્વિકલ્પ હોય તેને પરમાત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અતરાત્મા અને બહિરાત્મામાં ભેદ એટલો જ છે કે બહિરાત્મા જ્યારે ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને દેહાદિ પદાર્થ—પર વસ્તુઓ સાથે જોડે છે ત્યારે અંતરાત્મા તેને સર્વ બાહ્ય પર વસ્તુઓથી પૃથક્ કરે છે; મતલબ ઇંદ્રિય દ્વારા આત્માને જે માની લીધેલું સુખ મળે છે તેરૂપ વ્યાપાર કરનાર શરીરને બહિરાત્મા આત્મભાવે જુએ છે, મનુષ્યપર્યાયરૂપે થયેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, દેવસ્વરૂપ આત્માને દેવ માને છે, તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરેલ આત્માને તિર્યંચ માને છે અને આવી રીતે ભ્રમમાં પડી જઈ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે તેની શુદ્ધ દશા કઇ છે અને વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે તે તે સમજતો નથી. જેવી રીતે પોતાના આત્માના સંબંધમાં તે ભૂલ કરે છે તેવી જ રીતે અન્યના આત્માના સંબંધમાં પણ તે તેવી જ ભૂલ કરે છે. છેવટે અજ્ઞાનજ્વરથી પીડિત થઈ બહિરાત્મ ભાવમા વર્તતો જીવ પોતાથી અત્યંત ભિન્ન પુત્ર, સ્ત્રી, પશુ અને છેવટે ધનમાં પણ આત્મત્વ જુએ છે. આ બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતો જીવ પોતાની

સર્વ સંપત્તિ, વિભૂતિ અને અલંકારનો નાશ કરતો સંસારગર્તમાં ઉતરતો જાય છે. આ બહિરાત્મ ભાવ છોડી દઇને અંતરાત્મ ભાવ જેમાં આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન–સ્વપર વિવેચન થાય છે તે પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પદોમાં વારંવાર ઉપદેશ જૂદી જૂદી રીતે આવશે તે બહુ સમજવા યોગ્ય છે. ખાસ કરીને ઇંદ્રિયો દ્વારા આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઇ આ જીવ પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યો છે તેને આત્મવિચારણા કરાવી સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને યોગ-સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વિષય બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સ્વરૂપવિચારણા કરતાં એને જે સ્થિતિ સમજાય છે તેપર વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે, કારણકે લગભગ સર્વ પદોનો તે જ વિષય છે. આ પદની વિચારણા કરવી એ બહિરાત્મ ભાવ તજી અંતરાત્મ વૃત્તિએ વર્તવાનું પ્રથમ પગલું છે. અંતરાત્મ ભાવમાં જ્યારે ચેતન વર્તતો હોય છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ સમજી પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ પ્રયાસ કરે છે અને અનાત્મભાવ–પરભાવરમણતા દૂર કરે છે. બહિરાત્મ દશામાં વર્તતા તેને જે બાબતમાં પ્રીતિ થતી હતી તેમાં તેને આપત્તિસ્થાન દેખાય છે અને જેમાં તેને ભય લાગતો હતો તે બાબતો આનંદમંદિર થાય છે. ઇંદ્રિયોનો સારી રીતે સંવર થયા પછી અંતરાત્મા જ્યારે બરાબર પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે થોડો વખત જે તત્ત્વસ્પુરણા થાય છે તે પરમાત્મ ભાવનું રૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું યથાસ્થિત જ્ઞાન કરવું, મનમાંથી વિકલ્પોને તજી દેવા અને મનને આત્મતત્ત્વમા યોજી દઈ સત્તાગત અનંત સુખસ્વરૂપ ચિદાનંદમય સાક્ષાત્ પ્રભુત્વનું સ્વમાં દર્શન કરવું એ અંતરાત્મ ભાવ છે અને તે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું એ પરમાત્મ ભાવ છે. જ્યાંસુધી આત્મામાં અચળ અવસ્થિતિ થતી નથી ત્યાંસુધી સંસારબન્ધનથી મુક્તિ મળતી નથી અને તેથી ત્યાંસુધી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ થતો નથી, અને આત્મ અવ-સ્થિતિ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે આત્મતત્ત્વનું અતરંગમાં દર્શન કરવું, બહાર દેહગેહ વિગેરેનું દર્શન કરવું અને તે બન્નેના સદેહ વગરના જ્ઞાતા થઈ આત્મનિશ્ચયથી જરા પણ ડગવું નહિ. બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને પરમાત્મ ભાવના સબધમાં પદોમાં અવારનવાર વિવેચન આવ્યા કરશે.

બહિરાત્મ ભાવમાં વર્તતા જીવને અત્ર શિક્ષા આપે છે કે હે બંધુ !

તું શરીર ઉપર આસક્ત થઈ કેમ ઉંઘ્યા કરે છે, જરા જાગ્રત થઈને જો તો ખરો કે તારા હૃદયમાં શું ભર્યું છેઃ તું તો શરીરની લાલના-પાલનામાં, તેનાં સુખસાધનો એકઠાં કરવામાં અને તેને એશઆરામ આપવામાં જ મસ્ત રહે છે, પણ એમાં કાંઈ સુખ નથી, એ વસ્તુ તારી પોતાની નથી અને ઘરના ઘર ઉપર ખર્ચ કરવો તે તો ડહાપણ ભરેલું ગણાય પણ ભાડાના ઘર ઉપર શા માટે તું આટલો બધો વ્યય કરી નાખે છે?

વળી તું વિચાર કર. એ શરીરરૂપ ઘરનો તારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવો યુક્ત નથી, કારણકે તે એક ક્ષણમાં આખું ને આખુ ધસી પડે તેવું છે. કાચી માટીના બનેલા કાયારૂપ ઘરને પાયો જ નથી, એથી પાયા વગરનું ઘર એક ક્ષણવારમાં પડી જાય છે. આપણે આપણા અનેક મિત્રોને શરીર છોડી ચાલ્યા જતા જોયા છે, સાંજના જેની સાથે વાત કરી તે સવારમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયા સાંભળ્યા છે, પાંચ મિનીટ પહેલાં મળેલા હોઈએ તે મિત્રને હૃદય બંધ થતાં કાળનો કોળીયો થઈ જતા જોયા છે, તો પછી એ શરીરઘરનો ભરોસો કેવી રીતે રાખવો, એ તો એક ક્ષણમાં ધસી પડે તેવું પાયા વગરનું છે. શરીરને પંપાળવાની જેમની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેમણે આ બહુ વિચારવા જેવું છે. વાતવાતમાં તબીયત બગડી જનારાઓ, એક ઉપવાસ કરતાં ગળે ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકનારાઓ અને ઉના-ળામાં હવા ખાવા જનારાઓએ શરીર પાસેથી શું કામ લેવાનુ છે, તેની શું કિંમત આપવાની છે અને તેની ખાતર કેટલો ખોટો પ્રયાસ થાય છે તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ગમે તેટલા પરિશ્રમ કર્યા છતાં પણ એ કદિ તારૂં પોતાનું થવાનું નથી, અંતે તે ધસી પડવાનું છે એમ તું વિવેકનેત્ર ઉઘાડીને જો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે માટે તું બીજી નકામી હીલચાલ છોડી દઈને તારા અંતરાત્મામાં શું છે તેની ખબર લે, તેની તપાસ કર. તેને માટે શોધખોળ ચલાવ, તું હવે સમજ્યો તો ખરો કે આ શરીરઘર પાયા વગરનુ છે તો પછી તેમાંથી તું શું સાર કાઢવાનો છે? તારા હૃદયમાં શું છે તેપર વિચાર ચલાવ. હાલ તો તું પાણીમાં માછલાના પગની નિશાની શોધે છે, જે વસ્તુ પાણીમાં કદિ રહી

શકતી નથી તેની શોધ પાછળ મચ્યો છે એ તારી મૂર્ખતા છે. તું જાણે છે કે શરીરમાં સુખ નથી, શરીરના પાલન વડે સુખ નથી, શરીરનું સુખ નથી, છતાં તેને માટે તેનાથી જ તેમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે એ તારી નકામી હીલચાલ મૂકી દઈ તારા અંતરાત્મ ભાવની ખબર લે. અત્યાર સુધીની તારી હીલચાલ છે તે સર્વ બહિરાત્મ ભાવ છે, તે સર્વ તજી દે. વળી તારા શરીરમઠમાં શું છે તે તારા ધ્યાનમાં ન આવ્યું હોય તો તેનું બરાબર સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે તે સાંભળ.

मठमें पंच भूतका वासा, सासा धूत खवीसा;
छिन छिन तोही छलनकुं चाहे, समजे न वौरा सीसा. अवधू० २

"(શરીરરૂપ) મઠમાં પાંચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂર્ત ખવીસ પણ ત્યાં છે જે પ્રત્યેક ક્ષણે આ જીવને છળવાને ચાહે છે, તોપણ આ અજ્ઞાની ગાંડો શીખાઉ (તે) સમજતો નથી."

અથવા ધૂત શબ્દનો અર્થ 'કંપતો–ધ્રુમતો' એવો પણ કરી શકાય. આ અર્થ વિષયને અનુરૂપ છે.

ભાવ–જે શરીરઘરનું તું લાલનપાલન કરે છે તે ઘરમાં તો ભૂત અને ખવીસ રહેલાં છે. દુનિયાનો સર્વમાન્ય નિયમ છે કે જે ઘરમાં ભૂતનો વાસો થયો હોય ત્યાં જો કોઈ રહે તો તેને સુખ ઉપજતું નથી, શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ નિરંતર થયા કરે છે. દુનિયાનો ભૂતથી મનાયલો ત્રાસ ઉપયોગમાં લેતાં તેમ જ શરીરમાં પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ એક શબ્દવાચક હોવાથી તેપર શ્લેષ કરી સમજાવતાં આ જીવને કહે છે કે તારા શરીરમાં તો પાંચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ આવીને વસેલો છે. આ શરીર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશનું બનેલું છે, મતલબ તેમાં પાચ ભૂતો આવીને વસેલા છે. વળી આ ભૂત પિશાચથી પણ વધારે ભયંકર ખવીસ હોય છે. તે માથા વગરનો હોય છે એમ કહેવાય છે અને તે જેને વળગેલ હોય તેને પ્રાણ લેતા સુધી છોડ-

---

૨ વાસા=ઘર, રહેઠાણ સાસા=શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂત=ધુતારો અથવા કંપતો, ધ્રુમતો ખવીસા=ખવીસ, માથા વગરનો ભૂત છિનછિન=પ્રત્યેક ક્ષણે તોહી=તે બૌરા=બાવરો, ગાંડો સીસા=અભણ, શીખાઉ.

તો જ નથી. શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધુતારો ખવીસ પણ રહેલ છે. અથવા શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધ્રુમતો-કંપતો ખવીસ ત્યાં રહે છે. ઇંદ્રિયરૂપ ભુતો શરીરને એક ક્ષણ પણ છોડતા નથી અને વારવાર તેનું છળ જોયા કરે છે, કોઈ પણ પ્રસંગ મળતાં તે ચોરની જેમ ઘરમાં પેસી જાય છે અને જીવની ઋદ્ધિને લુંટી લે છે; વળી જીવને છળવાની બાબત તેઓને બહુ પસદ છે, કોઈ પણ પ્રસગ આવે તો તેઓ તેનો કેડો મૂકતા નથી, પણ દરેક તકનો લાભ લઈ જીવ જરા પ્રમાદમાં પડે કે દાખલ થઈ જાય છે, પણ આ ગાંડો અભ્યાસી જીવ હજુ તેને ઓળખતો નથી, વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી અને શરીરને નિરંતર પંપાળ્યા કરે છે. ઇંદ્રિયો તેનાપર જય મેળવવા ઈચ્છે છે, શ્વાસોશ્વાસ તેનું આયુષ્ય ઘટાડવા મચ્યો જ રહે છે. તેઓ આ જીવના પોતાના નથી, પારકા છે, કોઇ પણ વખતે છોડી જનારા છે, જીવને ગભરાવી થથરાવી નાખનારા છે, છતાં આ જીવ તેઓમાં ગાડા માણસની પેઠે-અજ્ઞાનીની પેઠે પ્રેમ રાખ્યા કરે છે. ચેતન! તારા શરીરમઠની આ સ્થિતિ છે તો હવે તું શું જોઇને એ બહિરાત્મ ભાવમાં પડી રહ્યો છે. તારાં વિવેકચક્ષુ ખોલીને જો, વિચાર કર, જાગ્રત થા, ઉઠ, આ પ્રમાણે ક્યાંસુધી બેસી રહીશ, તારૂ અંતર સ્વરૂપ હવે પ્રગટ કર અને બહિરાત્મ ભાવ છોડી દે.

शिरपर पंच वसे परमेसर, घटमें सूछम वारी;
आप अभ्यास लखे कोइ[1] विरला, निरखे ध्रूकी तारी. अवधू० ३

"તારા માથા ઉપર પચ પરમેષ્ઠી વસે છે. તેને તારા હૃદયની અદર રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા આત્મઅભ્યાસથી કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી જુએ ત્યારે તે તેમાંથી ધ્રુનો તારો દેખે છે."

ભાવ-તું બહિરાત્મ ભાવમાં વર્ત્યાં કરે છે પણ એમાં તારી બહુ મોટી ભૂલ થાય છે. જો સકળ આનદ અને ગુણસમૂહના ધામરૂપ

---

૧ 'લખે કોઇ'ને બદલે 'પ્રકાશે' એવો પાઠ અન્યત્ર છે.

૩ પચ=પચ પરમેષ્ઠી, અરિહત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ સૂછમ=સૂક્ષ્મ બારી=અવલોકન કરવાનુ સ્થાન, વેધશાળા આપ અભ્યાસ=આત્મઅભ્યાસ લખે=દેખે ધ્રૂકી તારી=ધ્રૂનો તારો, પોલર સ્ટાર

પરમાત્મ ભાવ તારે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા છે તો તેને માટે તારે અંતરાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું જોઈએ, તારા શરીરના સાક્ષી તરીકે રહેવુ જોઈએ, કોઈ પણ શારીરિક બાબતમાં મમત્વબુદ્ધિ તજવી જોઈએ. આ અંતરાત્મ ભાવ આત્મઅભ્યાસથી દેખાય છે, પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ કઇં છે, પર વસ્તુઓ કઈ છે અને તેઓનો અને આત્માનો સબંધ શું છે, કેવો છે, કેટલો વખત ચાલે તેવો છે એ બરાબર વિચારી આત્મઅભ્યાસ–આત્મતત્ત્વચિંતવન–આત્મનિરીક્ષણ જ્યારે કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી કરે છે, એટલે જ્યારે તે બહિરાત્મ ભાવ તજી અંતરાત્મ ભાવમાં રમણતા કરે છે ત્યારે પોતાના હૃદયમાં રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા પોતાના માથા ઉપર પંચ પરમેષ્ઠીને જુએ છે. હૃદયમાં રહેલ સૂક્ષ્મ બારી તે ક્ષયોપશમને લીધે થયેલ સૂક્ષ્મ ભાવગ્રાહી બોધ સમજવો. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિશેષ ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જાણી શકાય તેવો બોધ આત્માને થાય છે. આ બારીને રસ્તે કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી હોય તે આત્મઅભ્યાસ કરે છે, એટલે સૂક્ષ્મ બોધ ધારણ કરી આત્મસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ કરે છે. તે જુએ છે કે પોતાના માથાપર પચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને તેની આજ્ઞા પોતાને માથે વહન કરવાની છે અને વળી વધારે બારિકીથી જુએ છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે ત્યાં સૂક્ષ્મ ધ્રુનો તારો ઝળકે છે, મતલબ સૂક્ષ્મ બોધ થતાં આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશનુ તેજ તેને દૂરથી દેખાય છે. એ દૂરથી જે સૂક્ષ્મ દીપક દેખાય છે તે પરમાત્મ ભાવ છે, એનો સ્વયંપ્રકાશ તો અતિશય વિશેષ છે પણ હજુ આ જીવ આત્મઅભ્યાસ દ્વારા અવલોકન કરવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તેને પરમાત્મદશાનું ઝાંખુ સ્વરૂપ દૂરથી દેખાય છે અને પછી એના પૂર્ણ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા એવી પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. પાંચસે પાવરના વિજળીના દીવાનો પ્રકાશ કે કીટસન લાઈટનો પ્રકાશ આ પ્રકાશની પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી. વળી તે ધ્રુના તારાની પેઠે નિશ્ચળ છે. ચેતન! આ ભૂત ખવીસના સ્થાનરૂપ શરીરઘરની પ્રતીતિ છોડી સદરહુ ધ્રુનો તારો જોવાનો યત્ન કર. એ એક વખત જોઈશ એટલે પછી આ શરીરઘરની સાથે કેટલો સંબધ રાખવો તે બાબતનો તારા મનમાં દૃઢ નિર્ણય થશે.

"આપ અભ્યાસ પ્રકાશે વિરલા, નિરખે ધ્રુકી તારી." એ પાઠાંતર પણ બહુ સારો ભાવ આપે છે. શિરપર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને હૃદયઘટમાં સૂક્ષ્મ બારી છે તે બારી દ્વારા જ્યારે આ જીવને આત્મઅભ્યાસ થાય છે-ત્રણ પ્રકારના આત્માનું ઉપર જણાવેલું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે ત્યારે તે તદ્દ્વારા ધ્રુનો તારો-શુદ્ધ પરમાત્મ ભાવ-આધ્યાત્મિક જીવનનું પરમ લક્ષ્યબિન્દુ જુએ છે અને તે વખતે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે આનંદઘનજી મહારાજ અત્ર કહી દે છે કે આવી રીતે ધ્રુનો તારો દેખનાર વિરલ હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જવલ્લે જ હોય છે, પણ એ સર્વ પ્રયાસનું સાધ્યપ્રાપ્તવ્ય સ્થાન હોવાથી તેમાં અદ્ભુત શાંતિસમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય હોય છે. ધ્રુકી તારી એ પરમાત્મ ભાવ સમજવો.

પદની આ ગાથામાં કોઈ અપૂર્વ ભાવ હોય એવી સ્ફુરણા થાય છે. યોગની કેટલીક હકીકતનો તેમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. પંચ પરમેષ્ઠી એટલે પંચ મહાવ્રત હોવા સંભવિત છે. સર્વ જીવની હિંસાનો ત્યાગ, સર્વથા અસત્ય ભાષાનો ત્યાગ, પરવસ્તુ રજા વગર લેવાનો નિયમ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને પરવસ્તુ ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપન ગ્રહણાદિનો સર્વથા ત્યાગ એ પંચ મહાવ્રતોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે સર્વવિરતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગમાં જે આનંદ આવે છે તેનું સ્વરૂપ અનુભવથીજ સમજાય તેમ છે. યોગસૂત્રોમાં આને પાંચ યમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. યોગનું આ પ્રથમ અંગ છે અને આત્માથી પર રહેલી સર્વ વસ્તુપર જય મેળવવાનો પાયો છે. એ પચ મહાવ્રતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે. એ પંચ મહાવ્રત પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન-વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધપૂર્વક હોય તો વિશેષ લાભ કરનાર થાય છે નહિ તો બહુધા કાયક્લેશ કરાવે છે. આ પંચ મહાવ્રતને પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ આપી અત્ર કહે છે કે તારા શિરપર પચ પરમેષ્ઠીનો વાસ છે, મતલબ તારે પચ મહાવ્રતની ધુરા તારા માથા ઉપર વહન કરવાની છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તારા હૃદયઘટમાં રહેલી શુભ મનરૂપ બારી દ્વારા તું અવલોકન કરીશ ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થશે. પચ મહાવ્રત દ્વારા મહા ત્યાગ કરીને પછી જ્યારે તું મનને

વિકલ્પોથી દૂર કરી તદ્દદ્વારા અવલોકન કરીશ ત્યારે આત્મવિચાર દ્વારા તારો અપ્રતિપાતીભાવ-તારૂં પરમાત્મસ્વરૂપ-તારૂં લક્ષ્યસ્થાન-ધ્રુવ સ્થાન-અચળ સ્થાન દેખાશે. સંસારચક્રના દુઃખમય ઘોર આકાશમાં દૂરથી દેખાતો રમણીય-ચિર પ્રકાશ આપનાર-ઝળકતો આ ક્ષાયિક ભાવનો તારો તારૂં લક્ષ્યસ્થાન બનશે અને પછી તને યોગમાર્ગમાં આગળ ચાલવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે. આ અર્થસ્ફુરણામાં પચ પરમેશરનો અર્થ બરાબર બંધ બેસતો આવે છે કે તેને સ્થાને પાચ ઇંદ્રિયો લેવી ઉચિત ગણાય તે વિચારવા યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે યોગના પ્રથમ અંગ યમમાં અત્ર પ્રવેશ કરી પરમાત્મ ભાવનું દર્શન કરી પછી જે ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે યોગમાર્ગમાં વધતો જાય છે. કેવી રીતે વધતો જાય છે તેનું કાંઇક દર્શન આજ પદમાં થશે.

आशा मारी आसन घरी घटमें, अजपाजाप जगावे;
आनंदघन चेतनमय मूरति, नाथ निरंजन पावे. अवघू० ४

"આશાનો ત્યાગ કરીને હૃદયમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને અંતરંગ ધ્વનિરૂપ અનુચ્ચરિત જાપ કરે ત્યારે આનંદના સમૂહરૂપ નિરજન નાથની જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરે."

ભાવ-ઉપરની ગાથામાં પ્રભુનો તારો નિરખવાની જે હકીકત કહી તેનું દર્શન કરી યોગમાર્ગમા ચેતન આગળ વધારો કરે છે તે આ પ્રમાણે: પ્રથમ આશાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાંઇ કાર્ય કરવાં તે તદ્દન નિરાશી ભાવથી કરવાં, ફળાપેક્ષા વગર કરવાં; બીજું તેની સાથે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એટલે શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર યોગ્ય અંકુશ આવી જાય અને સાથે આત્મતત્ત્વમાં એકતા થવાથી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર શુદ્ધ પરમાત્મદશાના ભાવની વિચારણારૂપ અતરંગ જાપ ચાલ્યા કરે. એ ત્રણે ભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખના જ રાશિરૂપ નિઃકેવળ આત્મસ્વરૂપમય શુદ્ધ મૂર્ત્તિ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપ નિર્લેપ પરમાત્મ ભાવરૂપ શ્રી ભગવાનને તું પ્રાપ્ત કરે એમાં જરા પણ સંશય કરવા જેવું નથી નિરજન નાથ એટલે પરમાત્મ ભાવ સમજવો. એ

---

૪ મારી=દાબી દઈ, ત્યાગ કરી આસન=સ્થિરતા અજપાજાપ=અતરંગ ધ્વનિરૂપ જલ્પ વગરનો જાપ ચેતનમય=જ્ઞાનમય નિરજન=કર્મલેપ વગરના.

"આપ અભ્યાસ પ્રકાશે વિરલા, નિરખે ધ્રુકી તારી." એ પાઠાંતર પણ બહુ સારો ભાવ આપે છે. શિરપર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને હૃદયઘટમાં સૂક્ષ્મ બારી છે તે બારી દ્વારા જ્યારે આ જીવને આત્મઅભ્યાસ થાય છે-ત્રણ પ્રકારના આત્માનું ઉપર જણાવેલું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે ત્યારે તે તદ્દ્વારા ધ્રુનો તારો-શુદ્ધ પરમાત્મ ભાવ-આધ્યાત્મિક જીવનનું પરમ લક્ષ્યબિન્દુ જુએ છે અને તે વખતે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આનંદઘનજી મહારાજ અત્ર કહી દે છે કે આવી રીતે ધ્રુનો તારો દેખનાર વિરલ હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જવલ્લે જ હોય છે, પણ એ સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય-પ્રાસવ્ય સ્થાન હોવાથી તેમાં અદ્ભુત શાંતિસમૃદ્ધિનુ સામ્રાજ્ય હોય છે. ધ્રુકી તારી એ પરમાત્મ ભાવ સમજવો.

પદની આ ગાથામાં કોઈ અપૂર્વ ભાવ હોય એવી સ્ફુરણા થાય છે. યોગની કેટલીક હકીકતનો તેમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. પંચ પરમેષ્ઠી એટલે પંચ મહાવ્રત હોવા સંભવિત છે. સર્વ જીવની હિંસાનો ત્યાગ, સર્વથા અસત્ય ભાષાનો ત્યાગ, પરવસ્તુ રજા વગર લેવાનો નિયમ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને પરવસ્તુ ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપન ગ્રહણાદિનો સર્વથા ત્યાગ એ પંચ મહાવ્રતોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે સર્વવિરતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગમાં જે આનંદ આવે છે તેનું સ્વરૂપ અનુભવથીજ સમજાય તેમ છે. યોગસૂત્રોમાં આને પાંચ યમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. યોગનું આ પ્રથમ અંગ છે અને આત્માથી પર રહેલી સર્વ વસ્તુપર જય મેળવવાનો પાયો છે. એ પંચ મહાવ્રતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે. એ પંચ મહાવ્રત પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન-વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધપૂર્વક હોય તો વિશેષ લાભ કરનાર થાય છે નહિ તો બહુધા કાયક્લેશ કરાવે છે. આ પચ મહાવ્રતને પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ આપી અત્ર કહે છે કે તારા શિરપર પચ પરમેષ્ઠીનો વાસ છે, મતલબ તારે પચ મહાવ્રતની ધુરા તારા માથા ઉપર વહન કરવાની છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તારા હૃદયઘટમાં રહેલી શુભ મનરૂપ બારી દ્વારા તું અવલોકન કરીશ ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થશે. પચ મહાવ્રત દ્વારા મહા ત્યાગ કરીને પછી જ્યારે તું મનને

વિકલ્પોથી દૂર કરી તદ્દ્વારા અવલોકન કરીશ ત્યારે આત્મવિચાર દ્વારા તારો અપ્રતિપાતીભાવ–તારૂં પરમાત્મસ્વરૂપ–તારૂં લક્ષ્યસ્થાન–ધ્રુવ સ્થાન–અચળ સ્થાન દેખાશે. સંસારચક્રના દુઃખમય ઘોર આકાશમાં દૂરથી દેખાતો રમણીય–ચિર પ્રકાશ આપનાર–ઝળકતો આ ક્ષાયિક ભાવનો તારો તારૂં લક્ષ્યસ્થાન બનશે અને પછી તને યોગમાર્ગમાં આગળ ચાલવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે. આ અર્થસ્ફુરણામાં પંચ પરમેશરનો અર્થ બરાબર બંધ બેસતો આવે છે કે તેને સ્થાને પાંચ ઇંદ્રિયો લેવી ઉચિત ગણાય તે વિચારવા યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે યોગના પ્રથમ અંગ યમમાં અત્ર પ્રવેશ કરી પરમાત્મ ભાવનું દર્શન કરી પછી જે ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે યોગમાર્ગમાં વધતો જાય છે. કેવી રીતે વધતો જાય છે તેનું કાંઈક દર્શન આજ પદમાં થશે.

आशा मारी आसन धरी घटमें, अजपाजाप जगावे;
आनंदघन चेतनमय मूरति, नाथ निरंजन पावे. अवधू० ४

"આશાનો ત્યાગ કરીને હૃદયમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને અંતરંગ ધ્વનિરૂપ અનુચ્ચરિત જાપ કરે ત્યારે આનંદના સમૂહરૂપ નિરંજન નાથની જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરે."

ભાવ–ઉપરની ગાથામાં ધ્રુનો તારો નિરખવાની જે હકીકત કહી તેનું દર્શન કરી યોગમાર્ગમાં ચેતન આગળ વધારો કરે છે તે આ પ્રમાણેઃ પ્રથમ આશાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાંઈ કાર્ય કરવાં તે તદ્દન નિરાશી ભાવથી કરવાં, ફળાપેક્ષા વગર કરવાં; બીજું તેની સાથે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એટલે શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર યોગ્ય અંકુશ આવી જાય અને સાથે આત્મતત્ત્વમાં એકતા થવાથી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યો વગર શુદ્ધ પરમાત્મદશાના ભાવની વિચારણારૂપ અંતરંગ જાપ ચાલ્યા કરે. એ ત્રણે ભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખના જ રાશિરૂપ નિઃકેવળ આત્મસ્વરૂપમય શુદ્ધ મૂર્ત્તિ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપ નિર્લેપ પરમાત્મ ભાવરૂપ શ્રી ભગવાનને તું પ્રાપ્ત કરે એમાં જરા પણ સંશય કરવા જેવું નથી. નિરંજન નાથ એટલે પરમાત્મ ભાવ સમજવો. એ

---

૪ મારી=હાંખી દઈ, ત્યાગ કરી આસન=સ્થિરતા અજપાજાપ=અંતરંગ ધ્વનિરૂપ જલ્પ વગરનો જાપ ચેતનમય=જ્ઞાનમય નિરંજન=કર્મલેપ વગરના.

સર્વ આનંદનો સમૂહ છે, એમાં જરા પણ દુઃખનો ખ્યાલ નથી, અવકાશ નથી. વળી એ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે એમાં જ્ઞાનાનંદ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રકારનો છે, એનાથી વધારે જ્ઞાનાનંદ બીજી કોઈ જગ્યાએ, બીજી કોઈ દશામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, થઈ શકવાનો સંભવ જ નથી. એ ભાવ નિરંજન છે-નિર્લેપ છે. એમાં કર્મોનો નવિન લેપ લાગતો નથી તેથી એ ભાવમાંથી ચ્યુતિ કદિ પણ થતી નથી. એવા એ આનંદઘનરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરંજન નાથને આશાનો રોધ કરવાથી, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી અને અજલ્પ જાપ કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આશાના સ્વરૂપને અગે ઉપર સાખીમાં કાંઇક વિવેચન થઈ ગયું છે અને વિશેષ હકીકત અઠ્ઠાવીશમા પદના વિવેચનમાં આવવાની છે. યમાદિ યોગના અગોનો અભ્યાસ કરતા કોઈ પણ વખતે આશીભાવ ન હોવો જોઇએ. એ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી આગળ વધવાનો મુખ્ય ઉપાય છે. આશાને અંગે સર્વ દુઃખો થાય છે અને ખાસ કરીને સર્વ આરભના કારણ પાંચમા યમ પરિગ્રહ ત્યાગનુ ઉત્પત્તિ સ્થાન અને સંસાર વધારનાર આશા હોવાથી અને નિર્મમત્વ ભાવની સ્પષ્ટ વિરોધી હોવાથી અનંત સુખપ્રાપ્તિના માર્ગે ગમન કરવા માટે આશાનો ત્યાગ કરી દેવો એ ખાસ જરૂરનું છે.

આસન એ યોગનું ત્રીજું અંગ છે. પાતંજળ યોગદર્શનમાં કહે છે કે स्थिरसुख आसनं નિશ્ચળ અને સુખકર જે આસન હોય તે યોગના અગરૂપ આસન કહેવાય છે. મનની ચંચળતાને દૂર કરનાર અને સ્થૈર્ય સુખ સંપાદન કરનાર આસનથી શરીરયોગપર મજબૂત અંકુશ આવી જાય છે.

આપણે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં જોયું કે યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન તથા ગોદોહિકાસનનું સ્વરૂપ* ચોથા પ્રકાશને છેડે બતાવી છેવટે કહ્યું છે કે જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનારૂં આસન કરવું.† સામાન્ય રીતે અન્ય યોગા-

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર ચોથો પ્રકાશ શ્લોક ૧૨૪ થી ૧૩૨

† સદર શ્લોક ૧૩૪

ભ્યાસીઓ પણ સ્થાન અને આસનના સંબંધમાં કહે છે કે જ્યાં અને જે આસને બેસવાથી રાગદ્વેષ લઘુતાને જલદી પામી જાય તે સ્થાને અને તે આસને ખાસ કરીને યોગકાળે બેસવું. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અમુક આસને બેસવાથી જ મન સ્થિર થાય છે એવો ખાસ નિયમ નથી અને અનેક મહાસત્ત્વવંત પ્રાણીઓ સર્વ અવસ્થામાં પરમાત્મભાવ પામી ગયા છે. પોતાને કયા સ્થાનમાં અને કેવા આસનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે સંયોગ ઉપરથી વિચારી લેવું, પણ ખાસ કરીને એટલો તો નિયમ સમજી લેવો કે ચલિત આસનથી અને ધમાધમવાળી જગામાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવી લગભગ અશક્ય છે. સ્થાન અને આસનની પ્રધાનતા એક મદદગાર તરીકે બહુ સારી થાય છે. વનરાજીથી વિરાજિત, સંસારના પવનની ગંધને પણ નહિ લેનાર, શાંત-પર્વતની એકાંત ટોચપર પર્યંકાસન કરી આત્મવિચારણા કરવામાં આવે ત્યાં જે આત્મસમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે મોટર, ટ્રામ અને ગાડીઓના અવાજ વચ્ચે કે અસ્થિર આસને ડોલતી ખુરશીપર થવો કે કલ્પનામાં આવવો અશક્ય છે. આસન યોગનું ત્રીજું અંગ છે અને યોગમાર્ગપર પ્રવેશ કરનારને તે ખાસ ઉપયોગી છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

અજપા જાપઃ પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવાની ટેવ પડ્યા પછી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યાં વગર હૃદયમાં તેની લય લાગે છે, અનુચ્ચરિત જાપ ચાલે છે અને અન્ય વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન ગયા વગર તેની જ રટણા ચાલ્યા કરે છે. છઠ્ઠા પદમાં અનાહત નાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેમાં ઘટમાં-હૃદયમાં એક અતિ મધુર અવાજ ચાલ્યા કરે છે તેમ જ તેની સાથે અંદર અજલ્પ જાપ ચાલ્યા કરે છે એમ કહેલ છે. આપણે સામાન્ય રીતે નવકારવાળી ગણતા હોઇએ છીએ ત્યારે સ્ફુટ કે અસ્ફુટ અક્ષર બોલીને કે વિચારીને જપ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે યોગમાર્ગમાં જીવની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તે અનુચ્ચરિત જાપ કરી શકે છે. સાંસારિક પ્રાણી જેમ ધનાદિકનો અનુચ્ચરિત જાપ કરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની રઢ લાગ્યા પછી તેનો અજલ્પ જાપ ચાલે છે.

આવી રીતે આશાનો ત્યાગ કરવાથી મનોયોગપર અંકુશ આવી

જાય છે, આસન સ્થિર કરવાથી કાયયોગપર અંકુશ આવી જાય છે અને અજલ્પ જાપ કરવાથી વચનયોગપર અંકુશ આવી જાય છે. આ ત્રણે યોગપર અંકુશ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વપરનો વિવેક એટલો સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિણતિની વિશેષ નિર્મળતા થઈ ધીમે ધીમે ક્રમસર નિરંજન નાથના પદપર આરોહણ થતું જાય છે, ચિદાનંદ ભગવાનની જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિનુ દર્શન થાય છે અને છેવટે પરમાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનુ જે સાધ્ય બિંદુ છે તેનું જે ઝાંખુ દર્શન થયું હતું તે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, તેની નજીક–તેની તરફ ગમન થતું જાય છે અને છેવટે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ આઠમું–સાખી.

*आतम अनुभव फुलकी, नवली कोउ रीत
नाक न पकरे वासना, कान गहे परतीत ॥ १ ॥

"આત્મઅનુભવરૂપ ફુલ–પુષ્પની કોઈ નવીન રીતિ છે, નાક તેની વાસના પકડતું નથી (પણ) કાનને તેની પ્રતીતિ થાય છે."

ભાવાર્થ–આત્મઅનુભવનું સ્વરૂપ આપણે કાંઈક ચોથા પદના અર્થમાં જોઈ ગયા. એ યથાર્થ સ્વરૂપના અવબોધથી આત્મા અતિ ઉન્નત દશા ભોગવે છે અને યોગમાર્ગમાં સવિશેષપણે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અત્રે આનદઘનજી મહારાજ એ અનુભવજ્ઞાનને પુષ્પ સાથે સરખાવી તેનુ એક સામાન્ય તત્ત્વ બહુ ઉત્તમ રીતે બહાર લાવે છે. સાધારણ રીતે પુષ્પ તેની સુગધીથી ઓળખાય છે. ગુલાબ, ચપો, ચંબેલી વિગેરે પુષ્પની સુગધી નાકને પહોચે છે, એટલે તે ઢંકાયલું હોય, તેનાપર કપડું વીંટી રાખ્યું હોય તોપણ નાક તેની વાસના ગ્રહણ કરી તેની હૈયાતી બતાવી આપે છે, પણ તેનો કાંઈ અવાજ ન હોવાથી કાનને તેના અસ્તિત્વની ખબર પણ પડતી નથી; પણ અનુભવજ્ઞાનરૂપ પુષ્પની રીતિ તો નવીન પ્રકારની છે. નાકને અનુભવપુષ્પની

---

* ફુલકી=ફુલની, પુષ્પની નવલી=નવીન, અભિનવ કોઉ=કોઈ વાસના=સુગધી પરતીત=પ્રતીતિ, હૈયાતીની ખાત્રી

૧ 'કાન ન ગહે પ્રતીત' એ પ્રમાણે પાઠાતર છે

ખબર પડતી નથી, પરંતુ કાનમાં અનાહત નાદ ચાલે છે જેનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ તેનાથી કાનને તેની હૈયાતીની ખબર પડે છે. अर्हम्‌ अर्हम्‌ અથવા सोऽहम्‌ सोऽहम्‌ નો અદ્ભુત ધ્વનિ કાનની અંદર ચાલે છે ત્યારે અનુભવપુષ્પની પ્રતીતિ થાય છે. અનુભવપુષ્પની આ નવીનતા છે.

'કાન ન ગહે પ્રતીત' આ પ્રમાણે પાઠાંતર બીજી પંક્તિમાં છે તે પ્રમાણે આ સાખીનો અર્થ વિચારતાં નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અનુભવજ્ઞાનનો વિષય આગલા પદમાં લીધો હતો તે અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવી પછી શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે મારા નાથને જાગ્રત કર. અનુભવ એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન. એ અનુભવને અત્ર પુષ્પ સાથે સરખાવીને કહે છે કે એ ફુલની રીતિ તો કોઈ જૂદા જ પ્રકારની છે. સામાન્ય ફુલ હોય તો નાકને તેની વાસ આવે છે, જમીનપર તે પડે તો સહજ અવાજ થવાથી અથવા બીજાઓના કહેવાથી કાનને તેની પ્રતીતિ આવે છે પણ યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનની રીતિ તેથી ઉલટી જ છે. નાક તેની વાસ લઈ શકતું નથી અને કાનને તેનો અવાજ આવતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરને તેનો સ્પર્શ થતો નથી, રસના તેનો સ્વાદ લઈ શકતી નથી અને ચક્ષુ તેને દેખી શકતી નથી. એનું જ્ઞાન આત્માને ઇંદ્રિય દ્વાર થતું નથી પણ સ્વયં થઈ જાય છે. બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા થાય છે, પ્રથમ વ્યજનાવગ્રહ થાય છે તે મન અને ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇંદ્રિયો સાથે વસ્તુનો સંબંધ થવાથી થાય છે, પછી આ કાંઈ છે એવો બોધ પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનથી થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, કયા વર્ગની તે વસ્તુ છે વિગેરે વિચારણાને ઈહા કહે છે, તે વર્ગમાંથી અમુક વ્યક્તિરૂપ એ વસ્તુ છે એમ નિર્ણય થવો તેને અપાય કહે છે અને તે નિર્ણયને ધારી રાખવો એને ધારણા કહે છે. એવી રીતે બાહ્ય વસ્તુ—સ્થૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિય દ્વારા થાય છે. દાખલા તરીકે ગુલાબનું પુષ્પ હોય તે હાથને અડકે કે તરત જ જે થાય તે વ્યંજનાવગ્રહ, કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો એમ જણાય તે અર્થાવગ્રહ, એ પુષ્પજાતિ છે એમ વિચારે તે ઇહા, એ ગુલાબનું ફુલ છે એવો નિર્ણય થાય તે અપાય અને તે નિર્ણયને હૃદયમાં ધારી રાખવો એ ધારણા.

આ વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેના ક્રમ વગર અનુભવજ્ઞાન થાય છે, એ પોતાની મેળે અંદરથી જાગ્રત થાય છે. આ સાખીમાં ઇંદ્રિય વિષય-ત્યાગનો પણ ભાવ બતાવી દીધો છે એમ સમજી લેવું. ઇંદ્રિયોના વિષયો આદરવા યોગ્ય નથી પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કહી તેનો નિષેધ સૂચવ્યો છે.

રાગ ધનાશ્રી અથવા સારંગ.

अनुभव नाथकुं क्युं न जगावे
ममतासंग सो पाय अजागल
थनतें दूध दुहावे. अनुभव० ॥ १ ॥

"હે અનુભવ! નાથને કેમ જગાડતો નથી; મમતાની સોબત તેણે કરી છે તેથી બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી તે (સુખરૂપ) દૂધ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે શુદ્ધ ચેતના છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે અનુભવ છે. આત્મા જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે તે શુદ્ધ ચેતનાનો સ્વામી થાય છે, અશુદ્ધ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે તે કુમતિનો સ્વામી કહેવાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપ એ તેનુ મૂળ રૂપ છે. જેમ એક પતિની બે સ્ત્રીઓ જેને વ્યવહારમાં શોક કહે છે તેઓને બહુધા વિરોધ હોય છે તેમ શુદ્ધ ચેતના અને કુમતિને હમેશાં વિરોધ છે. એક વસ્તુના બે ખપી હોય છે ત્યારે એ જ પ્રમાણે બને છે. શુદ્ધ ચેતનાને તેનો પતિ કુમતિ પાસે જાય એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી, શોકનું સાલ એના મનમાં નિરતર સાલ્યા કરે છે અને તેથી પોતાના પતિ ઉપર ખેદ રહ્યા કરે છે, છતા પણ એનુ મન સ્ત્રીના જેવું અતિ કોમળ હોવાથી કોઇવાર પતિ રંગમાં આવી જાય છે ત્યારે પોતે તેને કુમતિનો સગ છોડવાનું કહે છે, કોઇવાર કોઈ દૂતની સાથે સંદેશો કહેવરાવે છે અને કોઇ-વાર દૂતને વચ્ચે રાખી રૂબરૂ વાતચીત કરે છે. આ પ્રસગે અનુભવ

---

૧ નાથકું=ચેતનને ક્યું=કેમ પાય=પામીને અજાગલ થનતેં=બકરીના ગળામા લટકતા સ્તનમાથી દૂધ=ધાવણ દુહાવે=દુહે છે

અને શુદ્ધ ચેતના એકઠાં મળી ગયાં છે ત્યાં પ્રસંગ જોઈ શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે તે બરાબર વિચાર કરવા જેવી હકીકત છે.

હે અનુભવ! તું મારો ઘણા કાળનો મિત્ર છે, મારૂં અને મારા પતિ ચેતનરામનું એકત્રપણું કરવામાં અને તે થયેલું જોવામાં તું અતિ આનંદ લેનારો છે, ત્યારે હું તને કહું છું કે હે બંધુ! તું મારા પ્રાણનાથ પતિને જગાડતો કેમ નથી? એ તો બાપડા મોહનિદ્રામાં ઉંઘી ગયા છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે, પોતાપરનો અંકુશ ચૂકી ગયા છે અને પોતાની જાતને બીજાના કબજામાં સોંપી બેઠા છે, તેથી તેઓની સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે તો તું જો. એ તો મમતાના સંગમાં પડી ગયા છે, એમની સાંસારિક સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા છોકરાને એ પોતાનો છોકરો માની બેઠા છે, એ સો પચાસ વરસ રહેવાના ભાડાના ઘરને ઘરનું ઘર માની બેઠા છે, એ શરીરને આત્મા માની બેઠા છે, એ ધન ફરતી ચોકી કરી તેમા સર્વસ્વ માની બેઠા છે, એ વ્યવહારના કાર્યને પોતાનું હિત માની બેઠા છે, એ વિષયકર્દમમાં રોળાવામાં આનંદ સમજી બેઠા છે, એ સગાં સંબંધીના વ્યવહારને શાસ્ત્ર માની બેઠા છે, એ રડવા કુટવાના ઢોંગને વ્યવહાર માની બેઠા છે, એ ખાવા પીવાની વસ્તુઓમાં લેપાઈ ગયા છે, એ હારમોનીયમ પિયાનાના રાગને નાદ સમજી બેઠા છે, એ લાડી વાડી ગાડીમાં આસક્ત થઈ બેઠા છે, એ પોતે કોણ છે એનું ભાન ભૂલી ગયા છે, એ વિષય કષાયમાં મસ્ત થઈ પડ્યા છે અને પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે—આવી એમની સ્થિતિ મમતાને લીધે થયેલી છે, અહં અને મમનો મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે, એ મંત્રે તેમને પણ અંધ બનાવી દીધા છે અને તેથી પોતાની ખોટી માન્યતાનાં બનાવેલાં ઘર, શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં મારાપણાની બુદ્ધિ કરી તેમાંથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે; એમને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી, ખરૂં સુખ તો તેનું નામ કહેવાય કે જ્યાંથી ફરીવાર ચ્યુતિ ન થાય, જે નિરંતર એક સરખી રીતે રહે અને જેમાં પરતંત્રતા ન હોય, એને બદલે એ તો પરવસ્તુમાંથી સુખ મેળવવા પાછળ મંડી પડ્યા છે, એ તો સંતતિને ઉછેરવામાં, ઘર બંધાવવામાં અને ધન કમાવામાં સુખ માને છે અને તેથી સુખ મળશે એવી આશા રાખે છે, પણ એ તો પારકી વસ્તુ છે,

પર છે, અને પરવસ્તુ કદિ સુખ આપતી નથી, આપી શકતી નથી; તેઓ પૌદ્ગલિક વસ્તુમાંથી સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે તે તેઓનો પ્રયાસ મને તો બકરીના ગળામાં લટકતા આકૃતિ માત્ર સ્તનમાથી દૂધ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ જેવો લાગે છે. જેમ બકરીના ગળે રહેલ સ્તન નકામા છે તેમ મમતાનો સગ નકામો છે અને સદરહુ સ્તનમાંથી દૂધ મેળવવું અશક્ય છે તેમ મમતાસંગથી સુખ મેળવવુ અશક્ય છે. એનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે મારા પતિને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી. એ સ્થૂળ સુખ જે માત્ર માન્યતામાં છે તેમા એટલા બધા આસક્ત થઈ ગયા છે કે વાસ્તવિક સુખનું તેમને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. હે અનુભવ! તું મારા નાથને જાગ્રત કર અને તેઓને સુખનો ખ્યાલ આપ.

આ પદમાં અજાગલસ્તનની સરખામણી મમતાસંગ સાથે અને દૂધની સુખ સાથે કરી છે. દૂધ એટલે સુખની ચાહના એવો અર્થ પણ થઈ શકે તેમ છે. આ જીવ મમતારૂપ અજાગલસ્તન-માંથી સુખરૂપ દૂધ દોહવાની ઇચ્છા રાખે છે.

मैंरे कहेतें खीज न कीजे, तुं ऐसीही शिखावे;
वहोत कहेतें लागत ऐसी, अंगुली* सरप दिखावे. अनुभव० २

"મારા કહેવાથી ગુસ્સે થઇશ નહિ, (કારણકે) તુંજ એવું શીખવે છે, વધારે કહેવાથી તો એવું લાગે છે કે જેમ સર્પની ફૂણા જેવાં આંગળાં દેખાય."

ભાવ-હે અનુભવ! હું જાણું છું કે તું મારા નાથનો મિત્ર છો તેથી હુ તેની વિરૂદ્ધની હકીકત કહીશ તો તને પસંદ નહિ આવે અને તેથી મેં જ્યારે તને કહ્યું કે મારા પતિ તો બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી દૂધ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તને કદાચ તારા મિત્રને માટે લાગી આવ્યું હશે, પણ તેમાં ખોટું લગાડવાનું કાંઈ

---

* સરપને બદલે 'સરગ' પાઠાંતર છે આકાશ એ તેનો અર્થ થવો સંભવિત લાગે છે

૨ કહેતેં=કહેવાથી ખીજ=ગુસ્સો ઐસી=એવી અંગુલી=આગળી સરપ=સર્પ, એરૂની ફૂણ

કારણુ નથી, તારે મારા ઉપર જરા પણુ ગુસ્સે થવાનું કારણુ નથી, કારણુકે મેં જે વાત કહી તે તો તું પોતેજ શીખવે છે. તુંજ કહે છે કે મમતામાં કાંઈ સાર નથી, એ અધ કરનાર છે અને એના પાસમાં પડેલો પ્રાણી કદિ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; તેથી તારી કહેલી વાતજ હું કહું છું. આટલા ઉપરથી હું ધારૂં છું કે તું મારા ઉપર ગુસ્સો તો લાવીશ નહિ. વધારે વાત કહેવાથી તો દુઃખ લાગી જાય તો જેમ સર્પની ફૂણુ જેવી આંગળી લાગે તેવું થઈ આવે છે.

ઠપકો આપતી વખત અન્ય તરફ લાંબો હાથ કરવામાં આવે છે તે સર્પ જેવો લાગે છે તેમ હું તને કહું છું તે દુઃખ જેવું તને લાગતું હશે. અંગુલી સર્પ દેખાવે એટલે ઠપકો આપતી વખત જેવો સર્પાકાર હાથ દેખાય તે પ્રમાણે હું તને લાગતી હોઈશ—એ પ્રમાણે આનો ભાવ થાય છે.

આ ભાવ હજી બરાબર ઝળકયો નથી. કોઇને ઠપકો વારંવાર આપતાં તેને છેવટે એટલું બધુ માઠું કોઈ વખત લાગી જાય છે કે પછી ઠપકો આપવા માટે જે આંગળી ઉઠાવવામાં આવે તે પણુ તેને સર્પ જેવી લાગે છે. આ પ્રમાણે ભાવાર્થ નીકળવો પણુ સંભવિત લાગે છે. અથવા આંગળી લાગવાથી જેમ સર્પ ક્રોધી થઈ જાય છે તેમ મનુષ્યને બહુ કહેવાથી ચીડાઉ પ્રકૃતિવાળો થઈ જાય છે, જરા જરામાં ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો બની જાય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે શુદ્ધ ચેતના મમતાસંગના પરિ-ણામનું જે વર્ણન કરે છે તેવું જ વર્ણન અનુભવ પણુ આત્માને શીખવે છે. અનુભવ વારંવાર આત્માને કહે છે કે તમારૂં પોતાનું સ્વરૂપ શું છે તે જુઓ, વિચારો, સમજો; અને પર વસ્તુપર મોહ કરી બેઠા છો તે તમને ઘટતું નથી, તમને છાજતું નથી, તમને યોગ્ય લાગતું નથી. તમે મમતાની સોબતથી જે સુખ મેળવવાને ઇચ્છો છો તે તમને કદિ મળનાર નથી, કારણુકે ત્યા વાસ્તવિક સુખ છેજ નહિ. આવી રીતે અનુભવ આત્માને વારવાર કહે છે, તેજ હકીકત કહીને શુદ્ધ ચેતના અનુભવને ભલામણુ કરે છે કે હવે નાથને જાગ્રત કરો અને મમતાનો સગ છોડાવી દો. વળી એ ચેતનજી અત્યારે કેવા મમતાની સોબતમાં પડી ગયા છે એનો તાદૃશ્ય ચિતાર મન સમીપ રજુ કરવો જરા પણુ મુશ્કેલ નથી.

औरनके संग राते चेतन, *चेतन आप बतावे;
आनंदघनकी सुमति आनंदा, सिद्ध† सरूप कहावे. अनु० ३

"ચેતન બીજાની સાથે રક્ત થયા છે (એ તો) ચેતન પોતે જ બતાવે છે. આનંદસ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ (ની સોબત) તો સિદ્ધ સ્વરૂપ-નિષ્પન્ન રૂપવાળી છે.

ભાવ—જો ભાઈ અનુભવ! તું એમ કહેતો હોય કે એ ચેતન અન્યની સાથે રમણ કરે છે એ વાતનો પુરાવો શું? તો તે બાબત સાબીત કરવામાં મને જરા પણ અડચણ આવે તેમ નથી, કારણકે એ વાતની સાક્ષી તો ચેતન પોતે જ આપે છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં ચેતન રમણ કરતો હોય એટલે તેમાં આસક્ત હોય ત્યારે તે પરભાવમાં રમણ કરે છે અને તે વખતે તેને અનેક કર્મ લાગે છે તેથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે, ભૂખ તરસની વેદના સહન કરે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, પરાક્રમી કે બળહીન થાય છે, નિંદા કપટ કરે છે, માયા મૃષાવાદ આચરે છે, વિષયમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે, સુભાગી દુર્ભાગી થાય છે વિગેરે અનેક નાટક કરે છે, અનેક નાચ નાચે છે, અનેક ખેલ કરે છે; તેથી તે પર વસ્તુનો સંગ કરે છે તે વાત તો તે પોતે જ બતાવી આપે છે; બાકી જ્યારે આનંદસ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ સ્ત્રીની સોબતમાં તે હોય—મતલબ મારા સંગમાં હોય ત્યારે તો તું જાણે છે કે તેનું નિષ્પન્ન સ્વરૂપ થઈ જાય છે, ત્યારે તો એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અખંડ સુખનો ભોક્તા, અજ, અવિનાશી, અક્ષય, અજરામર, અગુરૂલઘુ, અખડ વીર્યવાન્ થઈ જાય છે તેથી તેનું સ્વરૂપ છાનું રહેતું નથી.

આનંદસમૂહ ભગવાન્ તે શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા સિદ્ધ દશામાં રહેલો સમજવો, ત્યાં સર્વ પ્રકારનો આનંદ છે, ત્યાં જાતિ, જરા, મર-

---

* 'ચેતન આપ બતાવે' ને સ્થાને 'માંડે આખ બતાવે' અથવા 'માતે આપ બતાવે' એવો પાઠાંતર છે

† 'સિદ્ધ સરૂપ કહાવે' ને બદલે કેટલીક પ્રતોમાં 'ધનવા કેન કહાવે' એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ બેસતો નથી, પણ તે પાઠ વિચારવા યોગ્ય છે

૩ ઔરનકે=પારકાની રાતે=રક્ત થયા છે આપ=પોતે જ સિદ્ધ=નિષ્પન્ન. કહાવે=છે

ણનો ભય નથી, સર્વદા એક સરખી સ્થિતિ છે અને આત્મગુણ રમણરૂપ અને સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર છે. એ સિદ્ધ સ્વરૂપ ચેતનની સુમતિ સ્ત્રી જે શુદ્ધ ચેતના પોતેજ છે તેની સોબતમાં હોય ત્યારે તો એનું નિષ્પન્ન રૂપ થઈ જાય છે, પછી તે આમ ચક્રભ્રમણ કરતો નથી, પછી પારકી વસ્તુને પોતાની માનતો નથી, પછી જ્યાં ત્યાં માથું મારતો નથી; માટે હે અનુભવ! મારા નાથ પરભાવમાં રક્ત છે એ સબંધમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી, તેથી હું તને કહું છું કે તે પાણીમાંથી માખણ વલોવવા માગે છે, વેળુમાંથી તેલ કાઢવા માગે છે, અજાગલસ્તનમાંથી દૂધ મેળવવા માગે છે એ ખરી વાત છે. એ સંબંધમાં તારે જરા પણ દુઃખ લગાડવું નહિ, તારે મારી તરફ આંગળી બતાવવી નહિ, પણ તું તેનો મિત્ર છો તેથી તને કહું છું કે હવે કૃપા કરીને તું તારા મિત્રને જાગ્રત કર અને આ અનાદિ મોહ-મદિરાના કેફમાં તે આસક્ત થઈને પડેલો છે તેનો તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ આપીને તેમાંથી તેને ઉઠાડ-જગાડ.

સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ એ બેમાં શો તફાવત છે તે તરફ જરા ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. વિશ્રામકારક વિચારને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એટલે અમુક વિચારોપર સ્થિરતા થાય તે જ્ઞાન, એમાં માત્ર ઝળકાટ થાય છે. આનંદકારક જ્ઞાનને અનુભવ કહેવામાં આવે છે, એમાં જ્ઞાન સાથે તેનુ ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તફાવત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

પદ નવમું; રાગ-સારંગ.

*नाथ निहारो आपमतासी.
वंचक शठ संचकसी रीतें,
खोटो खातो खतासी, नाथ० १

---

* પ્રથમ પંક્તિમા 'નાથ નિહારો ન આપમતાસી' એવો પણ પાઠ છે હે નાથ તમારા મતની હુ તેને-તેની સામુ આપ કેમ જોતા નથી-એવો તેનો અર્થ થાય છે

૧. નિહારો=જુઓ આપમતાસી=તમારા મતની છુ વચક=છેતરનાર શઠ=લુચ્ચી, છળકપટ કરનારી સંચક=સચય કરનાર સી=ની રીતે=પેઠે ખોટા=વિપરીત, નુકશાન કરનાર ખાતો=ખાતુ, વહી. ખતાસી=ખતવે છે

હે નાથ! હું તમારા મતની છું તેને (આપ) જુઓ; (મમતા તો) છેતરનારી, લુચ્ચી અને લોભીની પેઠે ખોટું ખાતું ખતવે છે."

આપમતાસી—હું તમારા મતની છુ અથવા આપ તમારી પોતાની બુદ્ધિથી મને જુઓ એટલે ત્યાં આપમતાશ્રિત એવા તમે મને જુઓ એમ અર્થ કરવો. આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

ખાતું ખતવવુ એટલે ખાતાવહીનો ચોપડો ખતવવો. વ્યાપારી જેમ મેળ, નોંધ વિગેરેમાંથી ખાતાવહી ખતવે છે તેમ ચોપડા તૈયાર કરવા તે.

ભાવ—આગલા પદમાં અનુભવને કહ્યુ કે તું નાથને જાગ્રત કર, પણ શુદ્ધ ચેતનાનું સ્ત્રી જેવું કોમળ હૃદય અતે રહી શક્યું નહિ, તેથી અને ઉપર અનુભવે કહ્યું તેથી પતિ કાંઈક જાગ્રત થયા છે એમ જાણી તેને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ચેતના હવે પોતે જ કહે છે. હે પતિ! હે ચેતન! મારા નાથ! તમે મમતાની સોબતમાં પડી મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો પણ હવે જરા મારા તરફ નજર કરો, હું તો તમારા પોતાના જ મતની છુ, તમારારૂપ છું, તમારામય છું, માટે મને આપ જુઓ. આપ અત્યારે મમતાના સગમાં પડી ગયા છો અને મને બોલાવતા નથી પણ તે કોણ છે તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. આપ ચેતન છો તેથી ચેતો અને આપની પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી મારા સામું જુઓ અને આપ ધ્યાનમાં લ્યો કે જેની સોબતમાં આપ પડ્યા છો તેણે તમને કેટલું દુઃખ અત્યાર સુધીમાં આપ્યું છે. એ તો એક ઠગારો લુચ્ચો અને લોભીઓ માણુસ હોય અને જેમ ખોટુ ખાતું ખતવી રાખે તેમ તમારે માટે એ ખોટું ખાતું ખતવે છે. છેતરનાર લોભીઆ લુચ્ચાઓ પોતાના ચોપડામાં જમે રકમ પૂરી આપતા નથી, અને ઉધાર રકમ બેવડી તેવડી ઉધારે છે ઉપરાત પોણીસો ટકા વ્યાજ લે છે. સોળપંચા બ્યાશી ને બે છૂટના એમ કહી ખોટું સમજાવે છે; તેવી રીતે આ મમતા છે તે વંચક છે, કારણકે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને તે તમારી પાસે પોતાની મનાવે છે; વળી તે શઠ છે—લુચ્ચી છે, કારણકે તે કાંઈ તમારી એકલાની સાથે સંબધ રાખનારી નથી, પણ અનેકની પાસે જાય છે, જે સુશીલ સ્ત્રીનુ લક્ષણ નથી, પણ કુભાર્યાનુ લક્ષણ છે, અથવા પીપળે પાણી નાખવું વિગેરે

આશ્રવને સંવર તરીકે બતાવી જમે ઉધારની રકમનો ગોટો કરશે; તેમ જ તે સંચક-સંચય કરનારી છે, આશ્રવ જેવાં મોટાં ગરનાળાં મૂકી તે દ્વારા તે કર્મોને એકઠાં કર્યા કરે છે, કર્મને જવાનો માર્ગ કરી આપી તેઓને ઓછાં કરવાં, આવતાં અટકાવવાં કે ખેરવી નાખવાં (પ્રદેશઉદય, સંવર અને નિર્જરા) એ તેને આવડતું નથી; આથી તે તદ્દન વિપરીત ખાતું ખતવે છે, માત્ર પોતાના ખાતામાં જમે કરે જાય છે અને તમારે ખાતે ઉધાર્યે જાય છે. તમને નિરંતર દેવાદારની સ્થિતિમાં જ રાખે છે. જો એના ચોપડામાં પ્રદેશઉદય દ્વારા કર્મનો ઘટાડો થતો હોય કે સંવરથી આવતાં કર્મોનો રોધ થતો હોય અથવા નિર્જરા દ્વારા કર્મ ખેરવી શકાતાં હોય તો તો તમારો કોઈ દિવસ પણ છૂટકારો થાય, મુક્તિ મળે, પણ તે તો પોતાના ખાતામાં જમે જ કર્યા કરે છે તેથી તમારા સામે મોટી રકમ લેણી રહ્યા જ કરે છે, ત્યારે આવું વિપરીત ખાતું તૈયાર કરનાર વ્યાજખાઉ યાહુદીની જેવી તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવો હે નાથ! તમને કેમ પસંદ આવે છે? માટે હે નાથ! તમે હવે મારા સામું જુઓ અને મમતા તરફ જોતા અટકો, એની સોબતમાં તમને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી, એમાં તમારી આબરૂ જાય છે અને તમારી હુશિયારીની પણ કિંમત થાય છે.

> आप विगुंवण* जगकी हांसी;
> सियानप कौण बतासी,
> निजजन सूरिजन मेला ऐसा
> जैसा दूध पतासी. नाथ० ॥ २ ॥

"તારી પોતાની વગોવણી અને જગત્‌થી થતી મશ્કરી (તું હાથે કરીને વહોરી લે છે). (હવે) તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? જુઓ પોતાનું કુટુંબ જે સજ્જન છે તેઓનો મેળાપ તો એવો છે કે જેવો દૂધ અને પતાસાનો મેળાપ હોય."

---

* 'વિગુચણ' એવો પાઠાંતર અન્ય પ્રતોમા દેખાય છે તેનો અર્થ ખરાબ થઈ રહેલુ એમ થાય છે

૨ આપ=તારી વિગુંવણ=વગોવણી હાસી=મશ્કરી સિયાનપ=ડહાપણ કૌણ=કોણ બતાસી=બતાવશે. નિજજન=પોતાના માણસો સૂરિજન=સજ્જન મેલા=મેળાપ ઐસા= એવી જૈસા=જેવો દૂધપતાસા જેવો

ભાવ—મારા નાથ ચેતનજી! તેં જોયું કે એ મમતા ખોટું ખાતું ખતવે છે. તે પણ બે રીતે સમજવું. એક તો પોતાના ખાતામાં જમે રકમમાં પાપપ્રકૃતિ અથવા કર્મપ્રકૃતિ વધારે રાખી (વધારે કર્મબંધ કરી) તને નિરંતરનો દેવાદાર રાખશે અથવા રકમો બેવડી તેવડી ખોટી રકમો તારે ખાતે ઉધારી દઈ તને હેરાન કરી તારી સામા હુકમનામાં મેળવી તને નિરંતર સંસારરૂપ કેદખાનામાં નાખી મૂકશે. આવી રીતે તને ભવિષ્યમાં નિરંતર દુઃખ કર્યા કરશે. આ ઉપરાંત તને કેટલું દુઃખ તેની સોબતથી થશે તે હું કહું છુ જે સાંભળી તેપર તું વિચાર ચલાવ.

એ મમતા તને આખી દુનિયામાં વગોવનારી છે. દુનિયામાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો આપનાર તે જ છે, કારણકે કર્મબંધ દુઃખનું કારણ છે અને કર્મબંધ મમતાથી થાય છે. બીજી રીતે તું જોઈશ તો નરક નારકાદિ ગતિમાં પાડી વિડંબના કરાવનાર પણ તે જ છે. અધમમાં અધમ ગતિમાં મોકલનાર, ચાંડાળ કુળમાં જન્મ આપનાર, ડુક્કર તરીકે વિષ્ટા ખવરાવનાર, વિષ્ટામાં કીડા તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર, વનસ્પતિપણામાં ટકાના ત્રણ શેર લેખે વેચાવનાર અને આખી દુનિયા તારી મશ્કરી કરે એવી સ્થિતિમાં તને મૂકનાર એ જ મમતા છે. વળી પૈસા ચાલ્યા જાય કે સ્ત્રી પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે તું શોક કરવા બેસે છે પણ તેમાં તું તારી પોતાની જ હાંસી કરાવે છે. પ્રથમ મમતા કરતી વખત વિચાર કરતો નથી અને પછી તેનું અનિવાર્ય સ્વાભાવિક પરિણામ આવે ત્યારે મોટેથી રડવા બેસે છે એ અતિ મશ્કરીનુ કારણ છે. વળી તું આવી રીતે ધણી ધોરી વગરનો ચારે ગતિમાં જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે તેથી પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો પોતાના અંતરંગમાં તારી હાંસી કરે છે, તેઓ વિચારે છે કે આવો અજબ શક્તિવાળો ચેતન મમતા જેવી કુલટા સ્ત્રીને વશ થઈ કેવો નાચ નાચે છે! કેવો રખડે છે! અને કેવો મૂર્ખ બને છે!

વળી મારા નાથ! આવા સુંદર મનુષ્યભવમાં પણ તું મમતાના સંગમાં પડી જઈ કાંઈ અભિનવ ગુણ પ્રાપ્તિ કરતો નથી તો પછી નિગોદાદિ અધમ ગતિમાં જઈશ ત્યા તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? મમતાના સંગથી જે ખોટું ખાતું ખતવાય છે તેથી એવી દુર્ગતિમાં જવું તો જરૂર પડશે અને પછી ડહાપણ બતાવનાર—

શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ત્યાં તો કોઈ મળશે નહિ તેથી તારે તો એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પડવું જ પડશે; માટે એવા ખાતાનો સંબંધ છોડી દે અથવા એવા ખાતાં બતવનાર મમતાનો સંગ છોડી દે અને મારી સામી નજર કર, મને ભેટ, મારા મંદિરે પધાર.

હે નાથ! ઘણા વખતના સંબંધથી કદાચ તને એમ લાગતું હશે કે મમતા એ તારૂં પોતાનું માણસ છે, પણ તે વાત ખરી નથી. એ તો તને ફસાવનાર, દુઃખ દેનાર, હેરાન કરનાર છે. જો, આ તારાં સંબંધી તો શુદ્ધ સંયમ, ક્ષમા, સતોષ, વિવેક, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે છે, એ તારા ખરેખરાં કુટુંબી છે, તારા અંગનાં સગાં છે અને વળી ખરેખરાં સજ્જન છે. તેઓ તારારૂપ છે, તારી જેવાં છે, તારા ખરાં વાલેસરી છે, તારા હિતેચ્છુ છે, કદિ ખોટું બત બતવનારાં નથી, વિડંબના કરનારાં નથી, હાંસી કરાવનારાં નથી. તું સ્વભાવે મીઠો છે, તારા સહજ રૂપમાં હોય ત્યારે અનુપમ સમતાસાગરમાં ડુબકી મારનારો છે અને તારૂં કુટુંબ પણ તેવુ જ મીઠું છે. તેઓનો અને તારો મેળાપ તે દૂધમાં પતાસું—સાકર ભળે તેના જેવો મધુર છે. તારી શુદ્ધ દશામાં તું હો ત્યારે તેઓ સાથે તારો સંબંધ ઝળકે છે, પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત રૂપે દેખાય છે, શોભી નીકળે છે અને ખરો સંબંધ તે જ છે, માટે મારૂં કહેલું માન્ય કરીને વગોવણી કરનાર, મશ્કરી કરાવનાર મમતા સ્ત્રીનો સગ મૂકી દઈ આ ખરા સંબંધીઓ તારા રૂધિરરૂપ છે તેઓનો સંબંધ કર, તેઓ સાથે સંબંધ કર અને તેમ કરવા સારૂ પ્રથમ મને નિહાળ, મારા સામી દૃષ્ટિ કર, મને જો. હે નાથ! તું સારી રીતે જાણે છે કે હમેશાં દૂધની અંદર સાકર ભળે છે અને છાશમાં મીઠું ભળે છે, તો આ દૂધના સંબંધીઓમાં તારા સંબંધરૂપ સાકરને ભેળવ અને 'મીઠાશમાં વધારો કર, બાકી મમતાની સંગતમાં તો મીઠું જ ભળશે, કારણકે તેનો સ્વભાવ છાશ જેવો છે. તેની સાથે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, શોક, ભય, દુગંછા, વિષય વિગેરે જ આવશે. માટે હું ફરી વાર વિનંતિ કરીને કહું છું કે તું મારા સામું જો અને મમતાનો સંગ દૂર કર.

ममता दासी अहितकरी हरविधि,
विविध भांती संतासी;
आनंदघन प्रभु विनती मानो,
और न हितु समतासी. नाथ० ॥ ३ ॥

"મમતા દાસી દરેક પ્રકારે અહિત કરનારી છે, તેથી તે તને અનેક પ્રકારે સંતાપ આપશે. હે શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ નાથ! મારી વિનતિ શ્રવણ કરો, સમતા જેવું-(સમતા સિવાય) બીજું કોઈ હિત કરનાર નથી."

ભાવ–મારા નાથ! એક બીજી વાત કહું તે પણ સાંભળો. એ મમતા કે જેના સગમાં આપ પડી ગયા છો તે કાંઈ શેઠાણી કે રાજપુત્રી નથી, એ તો દાસી છે, મોહ રાજાના ઘરની પરિચારિકા છે, બાંદી છે અને આપ જેવા ઉત્તમ પુરૂષ દાસી સાથે સંબંધ કરે તે કોઈ રીતે ઉચિત ગણાય નહિ. વળી તે આપને અનેક પ્રકારે નુકશાન કરનારી છે, આપને નરક નિગોદમાં નાખનારી છે, સંસારમાં રઝળાવનારી છે અને મહાચક્રભ્રમણ કરાવનારી છે; માટે આપ એનો શાસ્ત્રવિહિત રીતિએ ત્યાગ કરો. શાસ્ત્રવિહિત રીતિ એ છે કે સંસારનુ સ્વરૂપ બરાબર ઓળખી, સ્વપરનો ખ્યાલ કરી, પરભાવ તરફ વિરાગ લાવી સંસારથી ઉદ્વિગ્ન મન કરવું માત્ર એ રીતિએ જ આપ બરાબર મમતાનો ત્યાગ કરી શકશો. બાકી જો બીજી કોઈ પણ રીતે આપ તેના ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા પ્રયત્ન કરશો અને તેનો માત્ર તિરસ્કારથી સમજણ વગર ત્યાગ કરવા દોડશો તો તે બેવડા-દશગણા જોરથી તમારી સામે થશે, તમને વધારે જોરથી સંસારમાં ફસાવશે અને તમારા નામે ખોટા ખત બનાવવા મંડી પડશે. માટે એનો આપ રીતસર ત્યાગ કરો, તેનાથી આપ ન્યારા થાઓ, તેની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખો, નહિ તો આપ જરૂર માનશો કે એ

૩ અહિતકરી=અહિત કરનારી હર=દૂર કર વિધિ=વિધિપૂર્વક હરવિધિ=કોઈ પણ પ્રકારે. ભાતી=પ્રકાર સતાસી=સતાપ આપશે. પ્રભુ=ભગવાન્, નાથ માનો=શ્રવણ કરો ઔર=બીજું હિતુ=હિત કરનાર સમતાસી=સમતા જેવી

તમને વિવિધ પ્રકારે સંતાપ આપશે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તે તમને ચારે ગતિમાં ધક્કેલા ખવરાવશે, તમારી સાથે વિષયકષાયને જોડી દેશે, તમને પ્રમાદમદિરા પાઈ ચકચૂર બનાવી ભાન ભૂલાવી દેશે, તમને વિવેક સાથે સંબંધ પણ કરવા નહિ દે અને તેવી રીતે તમને નીચા અને નીચા ઉતારી છેવટે તમને સંસારસમુદ્રમાં ડૂબાડી દેશે (નિગોદમાં પહોંચાડી દેશે) અને તે વળી તે સાથે તમારે ગળે એવો પથ્થર બાંધશે કે તમે કદિ ઊંચા પણ નહિ આવી શકો. તમને ઊંચા આવવાનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે અને તે પ્રમાણે અધમ સ્થિતિમાં રહી અહોનિશ દુઃખ પામ્યા કરશો.

આવી રીતે મમતા અનેક પ્રકારે સંતાપ આપનારી છે અને વધારે સંતાપ દેનારી થઈ પડશે તેનો વિચાર કરો. હરવિધિનો હરેક પ્રકારે એવો અર્થ કરીએ તોપણ હરેક પ્રકારે અહિત કરનાર મમતા છે એમ તેનો ભાવ આવે છે એટલે સંતાપ આપવામાં તે કોઈ બાબતની કચાશ રાખતી નથી, તેના હાથમાં જે ઉપાય આવે તેનો તે પ્રયોગ અજમાવી લે છે. મમતા આવી છે તેથી હરેક પ્રકારે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. આવો અર્થ હરવિધિનો કરેલો જુની પ્રતમાં છે. અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય. 'મમતા દાસી છે, અહિત કરનારી છે તેને વિધિપૂર્વક દૂર કર.'*

હે નાથ! અત્યારે તો તમે વિષયકષાયમાં ડૂબી ગયા છો પણ તમારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદમય છે, પરમાત્મ સ્વરૂપ છે, શુદ્ધ નિરંજન છે તેને ઉદ્દેશીને હું કહું છું કે હે આનંદઘન નાથ! મેં આપને ઉપર વિનંતિ કરી તે આપે સાંભળી, તે મારી માગણી તરફ ધ્યાન આપો અને મારી સામું જુઓ. હું તમને બરાબર કહું છું કે તમારૂં ખરેખરૂં હિત કરનાર સમતા સિવાય બીજું કોઈ નથી. તમે ગમે તેની પાસે જશો, ગમે તે ક્રિયા કરશો, ગમે તેટલાં અનુષ્ઠાનો કરશો, પણ જ્યાં-સુધી તમે સમતાનો સંગ કરશો નહિ, ત્યાંસુધી સર્વ ફાંફાં છે; કારણકે તેના કુટુંબીઓ સારાં છે, તે સારી છે અને તે તમારી પોતાની છે, તમારાપર સ્વાભાવિક, નિષ્કૃત્રિમ પ્રેમ રાખનારી છે અને તે હું પોતેજ છું, મારો અને સમતાનો અભેદ છે, માટે નાથ!

* આ અર્થ પણ બંધ બેસતો છે જે સબંધ જોવાથી સમજાશે

મમતાની સોબત છોડી દો અને મારી સામું જુઓ, મારી વાત સાંભળો, મારે મંદિરે પધારો અને મારી સાથે રમણ કરો.

સમતા સિવાય આ જીવને કોઈ હિત કરનાર નથી એ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ કરીએ. આ જીવ જ્યાંસુધી મમતાસંગમાં આસક્ત રહી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓપર પ્રેમ રાખે છે ત્યાંસુધી તે કદિ ઊંચો આવી શકતો નથી, કર્મબંધનમા જકડાઈ નિયમ વગર અહીં તહીં રખડ્યા કરે છે, તેના વિચાર સુધરતા નથી, તેની આત્મપરિણુતિની નિર્મળતા થતી નથી, તેનામાં શાંતિ, ક્ષમા, ધીરજ, અનુકંપા વિગેરે સદ્ગુણો આવતા નથી, તેનામાં ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, સહિષ્ણુતા, તેજસ્વિતા પ્રગટ થતા નથી, તેથી તે વિષયકષાયમાં આનદ માને છે, સસારમાં સુખ માને છે અને ઘર સ્ત્રી પુત્ર દેહમમત્વમાં રાચ્યો માચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેની પરિણુતિ સુધરે છે ત્યારે તે સંસારનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિષયના કટુ વિપાક જોઈ શકે છે, કષાયવૃક્ષનાં કડવા ફળનો સ્વાદ જાણી શકે છે, પછી તેને તેઓ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે, ક્રોધ ઉપજે છે અને પછી સ્વવસ્તુ કઈ છે તે શોધવાની પ્રબળ ઇચ્છા થતાં તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થવા માંડે છે, સંસારનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજે છે, જીવને શરણુ આપનાર અન્ય કોઈ નથી, પોતે એકલો છે અને પોતે જ પોતાનુ સુધારી શકે તેવી સ્થિતિ કે શક્તિવાળો છે એ તેના જાણુવામાં આવી જાય છે, ત્યાર પછી તે સર્વ જીવોને બંધુ તુલ્ય જુએ છે, તેઓમાં રહેલી અનંત શક્તિનો ખ્યાલ કરી શકે છે એમ કરતાં કરતાં તેને ગુણુ ઉપર અતુલ્ય પ્રીતિ અને દોષ ઉપર ઉપેક્ષા થાય છે. છેવટે એકાંત ગુણુ ગ્રહણુ કરી સ્વાત્મ સત્તામાં તે લીન થઈ જાય છે, પરભાવનો ત્યાગ કરે છે, અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ કરે છે અને જ્ઞાનાનદમાં મગ્ન થઈ, અધિકાર યોગ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરી છેવટે કર્મબંધનનો ત્યાગ કરતો જાય છે, આત્મજાગૃતિમાં રસ લેતો જાય છે અને ભવપર નિર્વેદ લાવે છે. આવી સ્થિતિને સમતા કહેવામાં આવે છે અને તે આત્માને અત્યત હિત કરનારી છે, ઉત્ક્રાન્તિમાં મદદ આપનારી છે અને છેવટે નિર્વાણુ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. આ સમતા એ જ શુદ્ધ ચેતના છે, અથવા અન્ય દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સમતા એ શુદ્ધ ચેતનાદર્શક એક મહાવિશુદ્ધ આત્મપરિણુતિ છે,

એના સિવાય આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધનાર બીજું કોઈ નથી. જેમ મીઠા વગરની રસોઇ સ્વાદ રહિત છે, જેમ રસ વગરની કેરી નકામી છે, જેમ પ્રેમ વગરનો મેળાપ અર્થ વગરનો છે તેમ સમતા વગર ગમે તેટલાં ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે પણ તે એકડા વગરનાં મીંડાં જેવાં છે એમ સ્વરૂપજ્ઞ સિદ્ધ સાક્ષરો વારંવાર જૂદા જૂદા આકારમાં આ જીવના એકાંત હિત ખાતર કહી ગયા છે. તેથી એમ જણાય છે કે સમતા વગર આ જીવનું વાસ્તવિક હિત સાધી આપનાર અન્ય કોઈ નથી. (સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનો અને તેને અંગે પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારૂણ્ય, માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવનાઓપર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના પ્રથમ સમતા અધિકારમાં સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેના ઇચ્છકને ત્યાંથી તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકશે).

તેટલા માટે હે નાથ! તમે મમતાનો સગ મૂકી દો અને મારા સામું જુઓ. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તમને હિત કરનાર સમતા સિવાય અન્ય કોઇ નથી, તમે જેને તમારી માનો છો તે તો તમને બનાવે છે, એને ઓળે (પડછાયે) પણ તમે જશો તો પસ્તાશો, માટે તમારા ખરા સંબંધી છે તેને તમે આદરો, તેઓની સાથેનું સગપણ સ્પષ્ટ કરો અને તેઓની સાથે તમારૂં જીવન ઓતપ્રોત જોડી દો.

પદ દશમું. રાગ ટોડી.

परम नरममति औरन आवे. परम.
मोहन गुन रोहन गति सोहन,
मेरी वेर ऐसे निठुर लिखावे. परम० १

"બીજી મારી શોક મમતા આવે (ત્યારે તો) તે અત્યંત નરમ બુદ્ધિવાળો, અતિ આકર્ષક, ગુણનો રાશિ અને શોભા કરવાવાળી ગતિવાળો (થઈ જાય છે) અને મારી વખતે તો એવો કઠોર થઈ જાય છે."

---

૧ પરમ=પ્રેમવત નરમમતિ=નરમ બુદ્ધિવાળા ઔરન=મમતા વિગેરે બીજી. મોહન=આકર્ષક ગુનરોહન=ગુણના સ્થાન ગતિ=ચાલ સોહન=શોભા કરવાવાળા વેર=વખતે. ઐસે=એવા. નિઠુર=નઠોર લિખાવે=થાય છે

ભાવ—આ પદનો ભાવ પ્રથમ મારા ગુરૂશ્રીએ જેમ સામાન્યથી લખાવ્યો છે તેમ લખી જાઉં છું. શુદ્ધ ચેતના આત્માને કહે છે કે હે પ્રેમવંત! પેલી મમતા આવે છે ત્યારે તો તમે પીગળી જાઓ છો, તમારા વિચાર નરમ ઘેંસ જેવા થઈ જાય છે, વળી તે સર્વ કેવા લાગે છે—આકર્ષણ કરનારા લાગે છે, તમે વિપરીત ગુણની ખાણ થઈ જાઓ છો અને તેની ચાલ શોભા કરવાવાળી છે એમ તમે ધારો છો અને મારો વખત આવે છે ત્યારે તો તમે કઠોર થઈ જાઓ છો.

છુટક પદના ટબામાંથી આ પદનો નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. "હે શ્રદ્ધા! પતિના ગુણો પ્રમાણે વર્તન કરી સારી ચાલવાળી સુકોમળ સુમતિ મારી પાસે આવતી નથી અને મારી વેરણ જે કુમતિ છે તે મારા તરફ અતિ કઠોર જણાય છે. આવી મારી સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ જીવ બોલે છે."

મને આ પદનો ભાવ નીચે પ્રમાણે સ્ફુરે છે તે હું લખી નાખું છું. આગલા પદમાં શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને જાગ્રત કરવા માટે બહુ વિનતિ કરી, તેઓને મમતાસંગથી થતી વગોવણી, હાંસી અને સમતાનું એકાંત હિતસ્વીપણું બતાવી આપ્યું, પણ ચેતનજી તો એકના બે થયા નહિ, તેઓ તો મમતાના રંગમાં મસ્ત થઈ સંસારમાં આનંદ માનવા લાગ્યા, ઘરબાર સ્ત્રી ધન પુત્રમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યા અને વિષયકષાયરૂપ કાદવમાં રગદોળાવા લાગ્યા, ત્યારે છેવટે શુદ્ધ ચેતના મનાવી મનાવીને થાકી તેથી પોતાના પેટની બળતરા પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે કાઢવા લાગી. સ્ત્રીઓ હમેશાં બહેનપણીને મળે છે ત્યારે તેની પાસે પોતાની ગુપ્ત હકીકત કહે છે અને ખાસ કરીને જે સ્ત્રીઓને શોકનું શલ્ય હોય છે તે પોતાના પતિના સંબંધમાં અને તેઓના તરફથી થતા વર્તનના સંબંધમાં વારંવાર પોતાની સખી પાસે ફરિયાદ કર્યા કરે છે. તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે કે જ્યારે ઔરન એટલે બીજી મારી શોક મમતા અજ્ઞાનતા વિગેરે મારા પતિ પાસે આવે છે ત્યારે તો તે તદ્દન નરમ થઈ જાય છે, પોચા થઈ જાય છે, ઢીલા થઈ જાય છે. અવલોકન ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં એક નબળું તત્ત્વ હોય છે તેને જ્યારે અડવામાં આવે છે ત્યારે આ જીવ તદ્દન રૂ જેવો નરમ

થઈ જાય છે, ગમે તેવી શક્તિવાળો હોય તોપણ તે અશક્ત થઈ જાય છે અને જાણે તેની બુદ્ધિ આગળ જરા પણ વધી શકતી ન હોય તેવો તે થઈ જાય છે. ચેતન પણ મમતાની સોબતમાં હોય છે ત્યારે ઘેંસ જેવો નરમ થઈ જાય છે, તેની સાથે લટી પડે છે, તેના સંબધમાં આવેવાથી જાણે તેમય જ હોય તેમ વર્તન કરે છે. જો કે એ મારા પતિ મોહન છે એટલે સર્વને મોહ પમાડે તેવા—આકર્ષણ કરે તેવા સુંદર છે, ગુણના રોહણાચળ છે અર્થાત્ ગુણોરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા છે અને સોહન એટલે સુંદર ગતિવાળા છે, છતાં જ્યારે મારી શોક તેની પાસે હોય છે ત્યારે વિભાવદશાનું જોર એનાપર એટલું બધું થઈ જાય છે કે જાણે પોતે તદ્રૂપ હોય તેવો તેનો દેખાવ લાગે છે, તેનાં વર્તન, વાણી અને વિચારો મમતામય હોય—સંસારમય હોય તેવા દેખાય છે, તે જાણે સ્વભાવદશામાં વર્તતો હોય, જાણે મમતા એ જ એની સ્વભાવદશા હોય એવો એ અનાદિ વિભાવને લીધે થઈ જાય છે અને જ્યારે મારા સંબંધની વાત એની પાસે કોઈ કરે છે, મારૂં નામ કોઈ તેની પાસે લે છે, મારી સાથે રમણ કરવાની કોઈ તેને સૂચના કરે છે ત્યારે તો તે એવો કઠોર બની જાય છે કે તે વાત તરફ ધ્યાન પણ આપતો નથી, તે તરફ રૂચિ બતાવતો નથી અને તે ભાવમાં રમણ કરવાનું મન બતાવતો નથી. મારી શોકના સંબંધમાં હોય ત્યારે તો લહેરમાં આવી જાય છે અને મારી વખતે તો જાણે અણમાનીતી સાથે વર્તન કરવું હોય તેવો કડક બની જાય છે, મારાં બતાવેલાં—એનામાં સ્વભાવે રહેલાં છે તેવાં શાંતિ, ક્ષમા, દયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્યાદિ ગુણો તે પોતામાં પ્રકટ કરતો નથી, ઉગાડતો નથી, વિકસ્વર કરતો નથી. મમતાના સંબંધમાં જેવો તે પોચો—નરમ હૃદયનો થાય છે તેવો જ મારા સંબંધમાં કઠોર હૃદયનો (hard-hearted) તે થઈ બેસે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં બીજી ગાથામાં રહેલ પદનો અર્થ જરા ખેંચવો પડે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, બાકી સામાન્ય રીતે એ અર્થ આગળના પદ સાથે અને વસ્તુ-રચના સાથે બહુ અનુરૂપ થઈ પડે છે.

चेतन गात मनात न एते,
मूल वसात जगात वढावे;

कोइ न दूती दलाल विसीठी,
पारखी प्रेम खरीद बनावे. परम० २

"હું ગાઉં છું પણ ચેતન એથી પણ મનાતા નથી અને મૂળ વસ્તુથી જગાત વધારી મૂકે છે. વળી વચ્ચે કોઈ હુશિયાર દૂતી કે દલાલ પણ નથી જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેની (પ્રેમની) ખરીદી કરાવે."

ભાવ–અહીં પહેલા અને બીજા શબ્દની જગો ફેરવવી પડી છે એટલો અર્થ તાણવો પડે છે. હે સખી શ્રદ્ધા! હું આટલું આટલું ગાઉં છું, કહું છુ, મેં ચેતનને ખુશી કરવા અગાઉ સારંગ રાગવડે મમતાની સ્થિતિ સમજાવી* અને તેવી રીતે તેમને આનંદ આપવા અને મારે વશ કરવા હું અનુપમ ગાન કરૂં છું પણ એ તો એટલાથી મનાતા નથી અને મારી શોક–કુલટા મમતાને ઘેર ગયા જ કરે છે, એનો સંગ જ છોડતા નથી અને મારી સાથે કઠોરપણે વર્તે છે, મારી વાત પણ સાંભળતા નથી. આવી રીતનું વર્તન કરીને તેઓ મૂળ વસ્તુની કિંમત કરતાં જગાત–દાણ વધારી મૂકે છે. સામાન્ય રીતે જગાત સો રૂપિયાના માલપર અડધો ટકો કે ટકો હોય છે, કોઈ જગોએ દોઢથી બે અને કેટલાંક રાજ્યમાં પાંચ ટકા હોય છે, પણ મારા નાથ તો મૂળ વસ્તુ કરતાં તેનાપરનો બોજો વધારી મૂકે છે એટલે સો રૂપિયાના માલપર બસે પાંચસે કે હજાર ટકા જગાત આપવી પડે એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે. મમતાના સંગમાં રહી ટુંકા વખતમાં એટલાં બધાં કર્મો બાંધે છે કે તેને લઈને દુર્ગતિમાં અનંતો કાળ રખડવું પડે છે. હાલ તો તેઓ મમતાના સંગમાં રહીને મોહન, ગુણરોહન ને ગતિસોહન મટી જઈ દોષના સ્થાન બની ગયા છે, પણ જ્યારે તેનું ઋણ ચૂકવવું પડશે ત્યારે તેઓને ખરૂં ભાન થશે કે આ તો મૂળ વસ્તુને હજારોગણા બોજા તળે મૂકી દીધી છે અને તે એવી રીતે કે તેને ઊંચે આવતાં પણ બહુ વખત લાગે તેમ છે. અથવા મૂળ વસાત એટલે મૂળ–થોડાં માની લીધેલાં સુખની

---

૨ ચેતન=આત્મા ગાત=હુ ગાઉં છુ ઐતે=એટલેથી. મૂલવસાત=મૂળ વસ્તુથી જગાત=દાણ બઢાવે=વધારી મૂકે છે વિસીઠી=વિશિષ્ટ, ચાલાક પારખી=પરીક્ષા કરી પ્રેમખરીદ=પ્રેમનો સોદો બનાવે=કરી આપે

* જુઓ પદ નવમું

વસાત-વાસ્તે કર્મબંધરૂપ દેવું વધારી મૂકે છે. આ સંબંધમાં 'મૂલડો થોડો ભાઈ વ્યાજડો ઘણોરે કેમ કરી દીધો જાય' એ પર ચોપનમું પદ છે તેપર વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવશે.

હવે આવી રીતે હે બ્હેન! મારા નાથ તો પરભાવમાં મસ્ત બની તદ્રૂપ (દુર્ગુણના રાશરૂપ) થઈ જઈ મારી વાત પણ સાંભળતા નથી, મારા સામું પણ જોતા નથી. કમનશીબે તેઓને ઠેકાણે લાવે તેવી સંદેશા લાવ લઈ જાવ કરનારી કોઈ દૂતી પણ નથી. દૂતીનું કામ પ્રેમી જોડા વચ્ચેના સંદેશા લાવ લઈ જાવ કરી તેઓનો મેળાપ કરી આપવાનું છે તે તું જાણે છે, પણ મારી પાસે એવી કોઈ ચતુર દૂતી પણ નથી કે જે મારા સંદેશા પતિને પહોંચાડી અમારો બેનો સમાગમ કરી આપે-અમને બેને જોડી આપે. તેમ જ બે વ્યાપારી વચ્ચે વાંધો પડ્યો હોય તો પતાવી આપી માલ વેચાવી શકે તેવો અથવા બે વ્યાપારીને એકઠા કરી માલનું સાટું કરાવી શકે એવો હુશિયાર-ચાલાક દલાલ પણ મને મળતો નથી. સાધારણ દલાલથી કાંઈ મોટા સોદા થઈ શકતા નથી તેમ જ મોટો વાંધો પણ પતી શકતો નથી અને મારે અને મારા પતિને તો ઘણા કાળથી વાંધો પડી ગયો છે તે કાઢી આપે એવો કોઈ દલાલ પણ જણાતો નથી. જો હુશિયાર દલાલ હોય તો મારા પ્રેમરૂપ કરીઆણાની કિંમત કેટલી છે, તે માલ કેવો સારો, સોનેરી અને ટકાઉ છે અને મમતાનો માલ કેવો તકલાદી અને પરિણામે અહિત કરનારો છે તે બતાવી મારા પ્રેમનો સોદો કરી આપે, પણ દૂતી કે દલાલનું કામ કરે તેવું કોઈ મારી પાસે નથી. બ્હેન! તું જાણે છે કે પ્રેમની બાબતમાં વચ્ચે પડી મેળાપ કરાવી આપવાનું કામ દૂતીનું છે અને ખરીદીનું કામ દલાલનું છે, પણ મારો પ્રેમ અપાર અને અનંત છે, પરિણામે મહા સુખ આપનાર છે અને મમતાનો પ્રેમ ખોટો, ઉપર ઉપરનો અને પરિણામે મહા દુઃખ આપનાર છે એમ બતાવી આપે એવો દલાલ કોઈ નથી એ મહા દુઃખની બાબત છે. માલ પરખાવવાનું કામ પણ દલાલ જ કરે છે અને સોદો તેનાથી ઉતરી શકે છે, વેપારી પોતે જે યુક્તિથી વાત કરી શકતો નથી તેવી યુક્તિથી દલાલ કામ કરી શકે છે, કારણકે સોદા કરાવવા તે તેનો ખાસ વિષય છે.

આ પ્રમાણે હે સખિ! હું ગાઉં છું, સમજાવું છું પણ પતિ મારી વાત માનતા નથી અને મમતાના સંબંધમાં રહી કર્મબંધ વધાર્યા કરે છે. હવે તો ધર્મઘોષ જેવા કોઈ દલાલ આવે તો તે પ્રેમની કિંમત અંકાવી સોદો કરાવી આપે. સખિ! આવા ચતુર દલાલની બહુ જરૂર છે અથવા તો તારા જેવી કોઈ દૂતીનું કામ કરે તો પ્રેમ-ખરીદી થઈ શકે એમ છે.

जांघ उघारी अपनी कहा एते,[१]
विरहजार निस मोही सतावे;[२]
एती सुनी आनंदघन नावत,[३]
और कहा कोउ डुंड बजावे. परम० ३

"જાંગ ઉઘાડીને આવા પ્રકારની કથા (મારી કથા) મેં કહી કેમકે વિરહની જ્વાળા મને રાત્રે (ઉપલક્ષણથી દિવસે પણ) બહુ સંતાપ આપે છે, આટઆટલું સાંભળીને પણ આનંદઘન પ્રભુ ચેતન (મારે મંદિરે) જો ન પધારે તો બીજું તે શું કાંઈ ઢોલ વગાડાય?"

ભાવ–હે શ્રદ્ધા બેન! વળી દલાલ અથવા દૂતીને બધી વાત કહેવી એ પણ પોતાની જાંગ ઉઘાડવા જેવું છે. તું જાણે છે કે ગમે તેમ છે તોપણ ચેતનજી મારા પતિ છે, મારા નાથ છે, શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે મારી સાથે રમણ કરનારા છે તેથી અત્યારે તો જો કે તેઓ મારી શોક મમતાના મંદિરમાં રમણ કરે છે, મમતા સાથે આસક્ત થઈ ગયા છે તોપણ તેઓની વાત બીજાને કરવી એ મારા ઘરનાં છિદ્ર ઉઘાડાં પાડવા જેવું કામ છે અને સુજ્ઞ સ્ત્રીએ પોતાના ઘરની વાત બીજાને કરવી એ કોઈ પણ પ્રકારે ઠીક તો કહેવાય જ નહિ. હું ગમે તેમ

---

૧ 'જાઘ ઉઘારી શ્રવણ કહી એતી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

૨ સતાવે ને બદલે સંતાપે પાઠ અન્યત્ર છે

૩ 'નાવત'ને બદલે 'વીનતિ' એવો પાઠ કોઈ પ્રતમાં છે.

૩ જાંઘ=સાથળ અપની=અમારી કહા=કથા એ તે=આ પ્રકારની. વિરહજાર=વિરહરૂપ જાર પુરૂષ અથવા વિરહની જ્વાળા નિસ=રાતે મોહી=મને સતાવે=સંતાપ આપે છે એતી=આટલી સુની=સાંભળી આનંદઘન=શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આનંદસ્વરૂપ ચેતન–મારા પતિ નાવત=આવે નહિ ઔર કહા=બીજું તે શું કોઉ=શું ડુંડ=ઢોલ બજાવે=વગાડે.

તોએ ચેતનની સ્ત્રી છું, ચેતનના ઘરની દાસી છું અને ગૃહિણી ઘરની એબ ઉઘાડે એ સતીકર્તવ્ય કહેવાય નહિ. મારે એમની સાથે રહેવાનું અને અત્યારે હું તેમનું વાંકું બોલું તો કુલીન સ્ત્રીને યોગ્ય કહેવાય નહિ. આવી જાંઘ ઉઘાડવા જેવી અમારી કથા જ્યાં ત્યાં કર્યા કરવી એ મને તો જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી, તોપણ હે સખિ! મેં જાંઘ ઉઘાડીને પણ મારી વાત તને કરી, કેમકે મારા પતિ મારા મંદિરે પધારતા નથી, મને એકલી રાખી મૂકે છે તેથી તેના વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે. પતિ વગરની સ્ત્રીઓની રાતે જે દશા થાય છે તે મારે દરરોજ અનુભવવી પડે છે અને તે મને જરા પણ પસંદ આવતું નથી. બીજો અર્થ એમ પણ થાય છે કે મારા પતિ મારી સાથે રીસાણા છે એ વાતની લંપટ પુરૂષોને ખબર પડી છે તેથી તેઓ મને રાતે અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપે છે, દુઃખ આપે છે અને મંદિરનો કબજો મેળવે છે. આ જાર પુરૂષ તે પરભાવ સમજવો. પૌદ્ગલિક ભાવમાં અથવા ચેતનેતર અન્ય વસ્તુમાં રમણ કરવારૂપ લંપટ પુરૂષ શુદ્ધ ચેતનાના મંદિરનો કબજો ચેતન વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે લે છે અને પછી તેનાથી અનર્થપરંપરા ચાલે છે. જો પતિ મારે ઘેર હોય, મારા મંદિરને પાવન કરતા હોય તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પરભાવોનું જોર જરા પણ ચાલી શકતું નથી, તેઓ મારા મંદિરમાં દાખલ થવાની હિંમત પણ કરી શકતા નથી, પણ પતિશૂન્ય મંદિર જોઇ તેઓ પોતાનો દોર સારી રીતે ચલાવે છે અને મને હેરાન હેરાન કરી નાખે છે. અથવા વિરહાનળની જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે, સળગાવી મૂકે છે, બાળી નાખે છે અને પતિવિરહિણી સ્ત્રીની પેઠે મને સતાવ્યા કરે છે. જાર ચેતનાને ત્રાસ આપે અને મંદિરનો કબજો લે એ પ્રસંગે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ કલ્પી ચેતનપર તેઓ પોતાનો દોર ચલાવે છે એમ વિચારવું.

આનંદઘન શબ્દથી અહીં શુદ્ધ દશામાં આવ્યા પછી અખંડ ચિદાનંદ સ્વરૂપ ચેતન સમજવા, એઓ ભવિષ્યમાં પરભાવ ત્યાગ કરી અખંડ આનંદ ભોગવનાર અને તેમાં રમણ કરનાર થવાના છે એ દશાને ઉદ્દેશીને અત્ર તેના સંબંધી આનંદઘન નામે શુદ્ધ ચેતના

વાત કરે છે. હે શ્રદ્ધા! આવી રીતે ચેતન અને મારી વચ્ચે પડી દલાલ-દૂતીનું કામ કરનાર કોઈ નથી, તેઓ તો મમતાના મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારા સંબંધી વાત આવે છે કે તે કઠોર બની જાય છે. હું તો તેમને રીઝવવા ગાયન ગાઉં છું, સમજાવું છું, પગે પડું છું, પણ તેઓ મારી વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી. જો સખિ! તેઓ દૂર ઊભા ઊભા આપણી વાત સાંભળે છે, આટલી આટલી મેં તારી પાસે વાત કરી તે તેઓએ સાંભળી છે તોપણ તેઓ આંખ આડા કાન કરે છે, મારા મંદિરે પધારતા નથી, ત્યારે હવે તે શું હું ઢોલ વગાડું? મેં આટલી વિનતિ કરી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ તેઓને બતાવી આપ્યો, મમતા તેઓની વગોવણી અને હાંસી કરાવે છે એ બતાવી આપ્યું અને હું તેઓનું એકાંત શ્રેય કરનાર છું એમ સ્પષ્ટ સમજાવી આપ્યું, છતાં પણ મારા પતિ તો મારા તરફ કઠોર જ રહે છે ત્યારે સખિ! મારે તે હવે શું ઢોલ વગાડવો?

અમુક મનુષ્યની વિનતિ કરવા છતાં પણ તે માને નહિ ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવાનો પ્રચાર છે કે ભાઈ! હવે તે શું ઢોલ વગાડીએ? અમારાથી બને તેટલું કર્યું, બને તેટલી રીતે સમજાવ્યા, છતાં પણ એ ભાઈશ્રી તો માનતા નથી ત્યારે શું કરીએ? શુદ્ધ ચેતના તે ભાષાનો ઉપયોગ કરી કહે છે કે આટઆટલી વાત મેં મારા પતિને હે સખિ! ઘણીવાર કહી પણ તેઓ તો મારા મંદિરે પધારતા જ નથી. સખિ! બેન! હું મારા દુઃખની વાત તે કેટલી કહું? હવે તો કોઈ ઢોલ વગાડે તો જૂદી વાત છે, મારી કથા કહેવામાં તો કાંઈ વળે તેમ લાગતું નથી.

આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ વધારે સમીચીન લાગ્યો છે, તે આગળ પાછળના પદ સાથે અને ગ્રંથકારની રચનાના મુખ્ય તત્ત્વ સાથે બરાબર બંધબેસતો આવે છે એમ મને લાગે છે. હવે આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના અને શ્રદ્ધા વચ્ચે જે વાત થઈ તે ચેતને દૂર રહી સાંભળી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે આગળ જોઈએ છીએ.

પદ અગીઆરમું-રાગ-માલકોશ, વેલાવલ ટોડી.

आतम अनुभव रीति वरीरी. आतम.
मोर बनाए निज रूप निरुपम,
तिच्छन्न[1] रुचि कर तेग धरीरी;[2] आतम० १

"આત્માએ જ્ઞાનદશા અંગીકાર કરી.. આત્મસ્વરૂપરૂપ અનુપમ મોડ બનાવ્યો અને તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ હાથમાં તરવાર ધારણ કરી."

ભાવ-અગાઉ શુદ્ધ ચેતનાએ-સુમતિએ પોતાની બ્હેનપણી શ્રદ્ધાની પાસે આત્મા સંબંધી વાત કરી અને તે મમતા પાસે કેવો સીધો ચાલે છે અને પોતાની સાથે કેવો કઠોર થઈ જાય છે તે પણ કહ્યુ તે વખતે ચેતન બાજુમાં રહી સર્વ વાત સાંભળતો હતો, તે હવે સુમતિને મંદિરે આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેવા પ્રસંગમાં અનુભવજ્ઞાનવડે તે કેવી દશા વર્તાવશે તે સુમતિ તાદૃશ્ય ચિતારથી બતાવી આપે છે. આ સાધક દશાનું સ્વરૂપ બતાવવાનું કારણ એ છે કે એથી ચેતન સુમતિને મંદિરે જરૂર આવે. અહીં સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત જણાવી દેવો પ્રાસંગિક થઈ પડશે. સુમતિ એટલે શુદ્ધ વિચાર. તે દ્રવ્યથી બારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી રહે છે, અને જ્યારે મોહનીય વિગેરે કર્મનો ક્ષય થઈ કૈવલ્યદશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થાય છે જે સિદ્ધ દશામાં પણ બની રહે છે બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમાંજ હોય છે. ક્રમેક્રમે ત્યારપછી ચેતના શુદ્ધ થતી જાય છે અને તે વખતે તેને સુમતિ નામ આપવું વધારે ઉચિત છે.

ઉપર પ્રમાણે વાત સાંભળી ચેતનજી કાંઈક ઠેકાણે આવ્યા અને સુમતિને મંદિરે પધાર્યા. આ વાતની વધામણી શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આપે છે. આ પદમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા ચેતનને જે

---

૧ 'તિછિન' એવો પાઠાન્તર છે ૨ 'કરીરી' એવો પાઠાન્તર છે

૧ વરીરી=ગ્રહણ કરી, અંગીકાર કરી. મોર=મોડ, ટોપ-આગળ કપાળપર લડવૈયા બાંધતા હતા, હાલ લગ્ન વખતે સ્ત્રી બાંધે છે તે આકારવાળો. બનાએ=બનાવ્યો. તિચ્છિન્ન=તીક્ષ્ણ કર=હાથ, હાથમાં તેગ=તરવાર, ખડ્ગ. ધરીરી=ધારણ કરી.

મોટું યુદ્ધ કરવું પડે છે તેનું વર્ણન પણ આપે છે. એ વર્ણન મનન કરવા લાયક છે. આત્માએ અનુભવની રીતિ કાંઇક ગ્રહણ કરી છે, તે માર્ગપર આવવા લાગ્યો છે, તેની જ્ઞાનદશા જાગ્રત થઈ છે. તેણે જ્યારે અનુભવની રીતિ આદરવા માંડી ત્યારે તેને તુમુલ યુદ્ધ થયું. અગાઉ રાજાઓ લડવા જતા ત્યારે માથા ઉપર ટોપની આગળ મોડ બાંધતા હતા, જે રાજ્યચિહ્ન ગણાતું હતું. હાલમાં લગ્નાદિ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ મોતીનો મોડ કપાળપર બાંધે છે. ચાલુ ભાષામાં તેને મુગટ કહી શકાય. અહીં ચેતન જ્યારે મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે નિજ સ્વરૂપરૂપ—જેની ઉપમા આપી ન શકાય એવો મોડ બનાવ્યો અને તેને મસ્તકપર ધારણ કર્યો. આત્માનું મુખ્ય કાર્ય નિજ રૂપ પ્રગટ કરવાનુ છે. અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય વિગેરે રત્નોપર આવરણ આવી ગયું છે તે દૂર કરી તેનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે એ સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, અને તેથી જ તેને ભાલસ્થલપર ધારણ કરી તેને પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ બતાવે છે. આ નિજ રૂપ એવું અપ્રતીમ છે કે એને દુનિયાદારીની કોઈ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી, કારણકે રત્નાદિક પાર્થિવ પદાર્થોની કિમત હદવાળી હોય છે પણ આ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની કિમત જેવડે આંકી શકાય તેવો તો કોઈ પદાર્થ જ આ જગત્માં નથી.

વળી તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર ચેતનજીએ હાથમાં ધારણ કરી છે. આ તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર ધારણ કરવામાં બહુ સામર્થ્ય તેણે બતાવ્યું છે, કારણકે તીક્ષ્ણ રૂચિ વગર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. અને સમ્યક્ત્વ વગર સર્વ કાર્ય એકડા વગરનાં મીંડાં જેવાં છે. ચેતન અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે, પરતુ અપૂર્વકરણવડે જ્યારે તે ગ્રંથીભેદ કરે ત્યારે જ તેની ગણતરી થાય છે શુદ્ધ દેવ ગુરૂ ધર્મને બરાબર ઓળખી તેના ઉપર ખરેખરી રૂચિ થાય, તેને પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ સકલ્પ થાય અને તે વગરનું જીવન તદ્દન વૃથા લાગે ત્યારે ગ્રંથીભેદ થાય છે અને તે વખતે મોહની કર્મની દૃઢ ગાંઠ હોય તે ભેદાઈ જાય છે. એ ગાંઠ ભેદવાના મહાન્ કાર્યને સિદ્ધ કરવા સારૂ તીક્ષ્ણ ધારવાળી રૂચિરૂપ તરવાર હાથમાં ધારણ કરવી પડે છે. પછી

આલેક્ઝાંડરે જેમ ગોરડીયન નોટ[1] કાપી નાખી તેમ તેનાવડે મોહુનીય કર્મની દૃઢ–નિવિડ ગાંઠનો ભેદ કરી નાખે છે.

અનુભવરીતિ અનુસરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ તેટલા માટે નિજ રૂપ પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો અને શુદ્ધ માર્ગ ગવેષી તેપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ આ ગાથાનો રહસ્યાર્થ છે. હવે મોહ રાજાની સાથે લડાઇમાં ચેતન કેટલું પરાક્રમ બતાવતો જાય છે તેનું સવિશેષ વર્ણન આપે છે.

टोप सन्नाह[2] शूरको बानो,
एक तारी चोरी पहिरीरी;
सत्ता थलमें मोह विदारत,[3]
ऐ ऐ सुरिजन[4] मुह नीसरीरी. आतम० २

"શૂરવીરનો વેશ ટોપ, બખતર અને એકતારો સુરવાળ તેણે પહેર્યો અને સત્તાના રણમાં–સમરાંગણમાં મોહને (એવો) કાપી નાખ્યો કે ઉત્તમ પુરૂષોનાં મુખમાંથી 'અહો ! અહો !' એમ નીકળી ગયું.'!

ભાવ–મોહ રાજાની સાથે મહા તુમુલ યુદ્ધ થવાની શરૂઆતમાં ચેતન લડવૈયાને યોગ્ય વેશ પહેરે છે. લડાઈ કરવા જાય છે તે માથાનું રક્ષણ કરવા મસ્તકપર શિરસ્ત્રાણ જેને ટોપ કહે છે તે ધારણ કરે છે. શરીરનું રક્ષણ કરવા દુર્ભેદ્ય કવચ–બખતર શરીરપર ધારણ કરે છે અને પગ ઉપર ધોતીયું નથી પહેરતા પણ સુરવાળ પહેરે છે.

---

૧ ગ્રીસના રાજ્ય માટે એવો નિર્ણય થયો હતો કે અમુક ગાઠ જેને ગોરડીયન નોટ કહેતા હતા તે ઉકેલી આપે તેને રાજ્ય આપવું. આલેક્ઝાન્ડર જે હિંદુસ્તાનમાં સિકંદરના નામથી ઓળખાય છે તેણે પોતાનુ બળ બતાવવા ઉપર જણાવેલી ગાઠને તરવારથી કાપી નાખી અને રાજ્ય ધારણ કરી લીધું સામ્ય માત્ર ગાંઠ 'કાપવાની હકીકત સાથેજ છે

૨ સન્નાહને બદલે 'સુવાહન' પાઠાતર છે

૩ વિમારત અથવા વિડારત એવો પાઠાંતર છે

૪ સુરજન (દેવતા) એ પાઠાતર છે.

૨. ટોપ=શિરસ્ત્રાણ સન્નાહ=દુર્ભેદ્ય કવચ, બખતર શૂરકો=લડવૈયાનો બાનો=વેશ એકતારી=એકાગ્રતારૂપ ચોરી=ચોળી, કચ્છ, સુરવાળ (લંગોટ સહિત) થલમેં=રણક્ષેત્ર સત્તાથલમેં=મૂળથી લાભે વિદારત=નસાડી મૂક્યો ઐ ઐ=અહો અહો સુરિજન=સજ્જન મુહ=મોઢામાથી નીસરીરી=નીકળી ગયુ

ધોતીયાથી મજબૂતાઈ રહેતી નથી તેથી લડાઈ કરવા જતી વખત અંદર કચ્છ મારી ઉપર લોઢાની જાળીવાળો સુરવાળ પહેરવાનો રિવાજ છે. ચેતનજી પણ મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે તેણે ટોપ, બખતર અને સુરવાળ ધારણ કર્યાં, વળી તે પાર્થિવ નહિ પણ આધ્યાત્મિક હતા. હવે તે કેવા હતા તે જોઇએ.

આત્માએ જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ માથાપર ધારણ કર્યો. આથી મોહ રાજાના ગમે તેટલા ઝપાટા વાગે તોપણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ તે સર્વ નકામા થઈ પડે છે. મોહ રાજાના સપાટામાથી બચવાનો ઉપાય જ્ઞાનદૃષ્ટિની સમીપતા છે. વળી એટલેથી નહિ અટકતાં શરીરપર સંયમરૂપ બખતર ચેતનજીએ ધારણ કર્યું. ઇંદ્રિયદમન, કષાયત્યાગ, પંચ મહાવ્રતનો આદર અને મન વચન કાયાના યોગોપર અંકુશ—આવા દૃઢ આત્મસંયમરૂપ બખતરને ધારણ કરવામાં આવ્યું. આથી કર્મના કષાય, નોકષાય ને વેદાદિ સેનાનીઓ ગમે તેટલો સખ્ત હલ્લો કરે તોપણ ચેતનજીને એકદમ ભય પામવાનું કારણ નષ્ટ થયું; અને વળી સાથે એકાગ્રતારૂપ લગોટ સહિત કચ્છ લગાવી દીધો એટલે જરા ભય લાગતા ધોતીયાના બંધ નરમ પડી જાય છે તે પીડા દૂર થઈ ગઈ. હવે ચેતનજી પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવામાં એક ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે એટલે એનું ધ્યાન મોહના પાર્થિવ કલ્પિત અનિત્ય આનંદ તરફ જતું અટકી પડ્યું. આવી રીતે જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ ધારણ કરી સંવરરૂપ બખતર ધારણ કર્યું, તેથી નવીન કર્મનો પ્રવાહ આવતો અટકી પડ્યો અને પછી સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં એકાગ્રતા લગાવી દીધી અને તેથી જ્યાં ત્યાં અસ્તવ્યસ્ત વિચારધારા ચાલતી હતી તે અટકી પડી. (ટબાસાં આ જગોએ માર્દવતારૂપ ટોપ અને ક્ષમારૂપ બખતર લખ્યું છે છતાં આ અર્થ અહીં સમીચીન જણાય છે.)

આવી રીતે સજ્જ થઇને સત્તાના રણક્ષેત્રમાથી પણ મોહને કાઢી નાખ્યો, ફેંકી દીધો, દૂર કરી દીધો. જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને સંયમ સાથે આવ્યાં હોય ત્યારે ધીમે ધીમે બંધ અને ઉદયમાંથી તો મોહનીય કર્મને નસાડી મૂકે એમાં નવાઈ નથી, કારણ સંયમથી કર્મબંધ અટકે છે અને ઉદય પણ દશમા ગુણસ્થાનકથી બંધ પડી જાય છે પણ સત્તા (potentiality)માં કર્મો રહે છે. આ ચેતનજીએ ટોપ

બખતર પહેરીને સત્તાના ક્ષેત્રમાંથી પણ કર્મોની કાપણી કરવા માંડી. બારમે ગુણસ્થાનકે તો સત્તામાંથી પણ કર્મોને દૂર કરી નાખે છે, કારણકે એના હાથમાં તરવાર છે, માથે મોડ બાંધ્યો છે, મસ્તકપર ટોપ પહેર્યો છે, શરીરે બખતર પહેરી લીધું છે અને પગે લંગોટ લગાવી સુરવાળ ચઢાવી દીધો છે. પછી તો તેણે શુરવીર ક્ષત્રીય બહાદૂરની પેઠે કર્મશત્રુની એવી કાપાકાપી ચલાવી કે તે યુદ્ધને જોનારા જે મહા પુરૂષો હતા તેઓના મુખમાંથી પણ નીકળી ગયું કે "અહો ! અહો ! ભાઈ ! તમે તો ખૂબ કરી, બહુ મોટો જય મેળવ્યો! ભારે કામ કર્યું ! તમે તો બહુ જાગ્યા ! ખરેખરા જાગ્રત થઈ ગયા !' મહા આશ્ચર્યકારી કામ કર્યું."

આત્મા જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી આઠમે નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણી માંડી વધે છે ત્યારે કર્મોની તે ખરેખરી કાપણી જ કરે છે, એક અંતર્મુહૂર્તમાં એટલાં કર્મોને ખપાવી દે છે કે તેનો ખ્યાલ–તેની સખ્યાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તે તો પછી સુમતિને પણ બાજુપર મૂકી દઈ શુદ્ધ ચેતના સાથે જોડાઈ જાય છે, તેરૂપ થઈ જાય છે, તેમય થઈ જાય છે. એ વખતે એના ખરેખરા કુટુંબીઓ દીક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, સંતોષ વિગેરે મોઢામાંથી 'અહો અહો' એમ બોલી જાય છે. આ જીવના અત્યારે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, શોક, દુગચ્છા, રતિ, અરતિ, વેદ, વિગેરે સગા થવા આવે છે, પણ તે ખરેખરા સગા નથી, ખરા સગા તો દશ યતિધર્માદિ છે, જે આ જીવનું નિરંતર શ્રેય ઈચ્છી તેના સુખમાં આનદ માને છે અને તેને સુખ થાય તેવી સ્થિતિ સાથે જોડી આપે છે. તેઓ સમજે છે કે ખરેખર, હવે ચેતન જાગ્યા તો ખરા, હવે જરૂર શુદ્ધ ચેતનાના ઘરમાં પધારી તેને નિરંતરને માટે સુખી કરી દેશે એ વાતમાં સંદેહ લાગતો નથી. આવા તેઓના વિચાર સાથે ચેતનજી કર્મની જે કાપણી કરવા મંડી ગયા છે તે જોઈ તેઓના મુખમાંથી આશ્ચર્યોદ્ગમ નીકળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારમાં પણ જ્યારે કોઈ લડાઈ જીતે છે ત્યારે તેનો જય જયારવ થાય છે અને તેને અભિનંદન આપાય છે તેવા પ્રકારના અભિનંદનનું આ વચન સમજવું.

જીવનનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત કરી સંયમમાર્ગ આદરી

તેમાં એકાગ્રતા કરવાનો છે. આત્મસંયમ જ્યાંસુધી થશે નહિ ત્યાંસુધી ભવસ્થિતિ પરિપક્વ કદિ પણ થવાની નથી. સાધુમાર્ગપર અરૂચિ આવે તો અનંત ભવ સુધી ચારિત્ર ઉદય આવે નહિ અને તે વિના કદિ સંસારથી મુક્તિ થવાની નથી-કર્મથી મુક્તિ થવાની નથી-ઉપાધિથી મુક્તિ થવાની નથી એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. હવે આવી રીતે મોહ રાજા સાથેની લડાઇમાં ચેતનજીના સંબંધમાં તેના ખરા સગા સંબંધી આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો કાઢવા લાગ્યા, પછી આગળ તેને કેવું સુખ થયું તે પણ પૂરૂં બતાવી દે છે.

केवल कमला अपछर सुंदर,
गान करे रस रंग भरीरी;
जीत निशान वजाइ विराजे,
आनंदघन सर्वंग धरीरी. आतम० ३

" કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા રસ અને રંગથી ભરાઈ જઈને ગાયન કરે છે અથવા રસરંગથી ભરપૂર ગાયન કરે છે. એ વખતે જીતના ડંકા વગાડીને આનંદઘન આખા શરીરપર (મને) ધારણ કરીને બિરાજે છે."

ભાવ-ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોહ રાજાને હઠાવી દઈને ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ દશામાં વર્તે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા તેની પાસે રસ અને રંગ સાથે ગાન કરે છે (તેને વરે છે). જેમ રાજા મહાન્ લડાઇમાંથી જય મેળવીને આવે છે ત્યારે તેની પાસે વારાંગનાઓ નાચ કરી આનંદ આપે છે અને રંગ ઉડાડે છે, ચોતરફ ઘુઘરીનો ઘમકાર-ઝાંઝરનો ઝણકાર અને નૂપુરનો થનકાર થાય છે, તેમ આ ચેતનજી પાસે કૈવલ્યજ્ઞાન લક્ષ્મીરૂપ સુંદર અપ્સરા તેના સુંદર આકારમાં ગાન કરે છે, તેના આત્મપ્રદેશો ઇન્દ્રિયને અગોચર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનો અનુભવ સમકાળે કરે છે, તેના રસમાં તે લયલીન થાય છે, તેના રંગમાં તેને પ્રેમ આવે છે, તેની બાબતમાં તેને ધુન આવે છે અને તે સર્વત્ર આનંદ આનંદમય થઇ જાય છે અથવા કેવળ

૩ કમળા=લક્ષ્મી. રસ=લયલીનપણુ. રંગ=પ્રેમ. જીતનિશાન=જીતના ડંકા બજાઈ=વગાડીને. વિરાજે=બિરાજે. સર્વંગ=આખા શરીરપર

કમળારૂપ સુંદર અપ્સરાના ઉપદેશથી આ જીવ ગાન કરવા મંડી જાય છે, તેમાં લયલીન થઇ જાય છે અને તેમાં પ્રેમ લાવે છે, તેના મનમાં સોહં સોહંનો અજપા જાપ ચાલે છે, તેના કાનમાં અનાહત નાદ સંભળાય છે. આવી મહાન્ જીત પોતે કરી છે એ વિચારથી જીતનો ડંકો વગાડીને આનંદસ્વરૂપ-શુદ્ધ ચિદાનન્દઘન ચેતનજી મને-શુદ્ધ ચેતનાને આખા શરીરપર ધારણ કરે છે. મમતાને તો ક્યારની હાંકી મૂકી હોય છે અને હવે મને તેના દરેક આત્મપ્રદેશમાં ધારણ કરી દે છે, પોતામય મને બનાવી મૂકે છે.

આવા ચેતનજી પોતાના સ્વરૂપ સિંહાસનપર પોતાના સર્વ પ્રદેશે મને-શુદ્ધ ચેતનાને ધારણ કરીને બેઠા છે. એ વખતે એવો અપૂર્વ આનન્દ આવે છે કે તેનું વર્ણન બંદીજન મુખથી કરી શકે નહિ, ચીતારો તેને ચીતરી શકે નહિ, કવિ તેને વર્ણવી શકે નહિ. ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ અનુભવની રીતિ વરવા લાગ્યા, ધારણ કરવા લાગ્યા ત્યારે પછી તેને મોહ સાથે મોટું યુદ્ધ થવાનું જ, તેનું છેવટ (પરિણામ) કેવું સુંદર આવે છે તેનો ચીતાર અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. એ દશા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે કે નહિ એ અત્ર ખાસ વિચાર કરવાનો પ્રસંગ છે. મમતાનું કુટિલપણું આગલા પદમાં બતાવ્યું છે, સુમતિ સાથે પ્રીતિ કરવાથી જે અનુપમ આનન્દ થાય છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ અત્ર બતાવ્યો છે. અલબત, એમાં મોહ રાજા સાથે મહા ભયંકર યુદ્ધ કરવાનું છે, પ્રબળ પુરૂષાર્થ ફોરવવાનો છે, દૃઢ આત્મસંયમ કરવાનો છે, વિપુલ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત કરવાની છે, નિરૂપમ સ્વરૂપદશામાં લીન થવાનું છે અને શુદ્ધ એકાગ્રતા રાખવાની છે; પણ ભયંકર લડાઇને પરિણામે નિઃસીમ આનન્દ થવાનો છે, પરિણામ અતિ આકર્ષક છે અને પ્રયાસ કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ય છે; માટે યોગ્ય વિચાર કરી ચેતનજીને પ્રેરણા કરો કે એ મમતા માયાના સંગમાં પડ્યા રહ્યા છે તેને હવે છોડી દે અને સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે સુમતિનો સંગ આદરે. એમ કરવાથી એક પતિવ્રતવાળી શુદ્ધ ચેતના સાથે નિરંતરનો સંગ થઈ આનન્દરસ ઝીલાશે એ શંકા વગરની હકીકત છે. માટે ટુંકી દૃષ્ટિનો માર્ગ મૂકી દઈ કાંઇક વિચારો, ઉઠો, જાગ્રત થાઓ,

અનાદિ અભ્યાસપર હવે પાદાઘાત કરો અને અનંત સુખ તરફ દૃષ્ટિક્ષેપ કરો. આ મનુષ્યભવની સાર્થકતા એ સાધ્યનું દર્શન કરી તેના સમીપે જવામાં છે. તમે જેમાં અધુના મસ્ત છો તે તમારાં નથી, તમારાં થયાં નથી અને થવાનાં નથી, માટે સ્વકુટુંબીને ઓળખી કુલટા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરો અને અનંત રસરંગમાં રેલાઈ જાઓ, એ આખા પદનો રહસ્યાર્થ છે. ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દરેક પદના રહસ્યમાં મુખ્યતાએ એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપરનું વિવેચન કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો અહીં મોહ રાજા સાથે યુદ્ધ કરી અનુભવરીતિ વરવાની જે વાત કરી તેમાં સ્વ અને પરનું વિવેચન મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. એ સ્વપર વિવેચનથી જ પોતાના ખરા કુટુંબીઓ કોણ છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર આવે છે અને તેને લઈને પછી અત્ર વર્ણન કર્યું તેવું તુમુલ યુદ્ધ થાય છે, જેને પરિણામે ચેતનજી મહા શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતનાને સર્વાંગે ધારણ કરી બેસી જાય છે મતલબ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટાવે છે અને તે વખતે તેમની સર્વ ઉપાધિ દૂર થઈ જાય છે, શુદ્ધ ગુણો પ્રગટે છે અને અનંત કાળ સુધી આનંદ આનદ પ્રસરી રહે છે.

પદ બારમું.

साखी—कुबुद्धि कुवजा* कुटिल गति, सुबुद्धि राधिका नारी;
चोपर खेले राधिका, जीतें कुवजा हारी.

"કુબ્જા કુમતિવાળી અને વિપરીત રીતિવાળી છે અને રાધિકા સુબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છે; તે બન્ને ચોપાટ ખેલે છે (તેમાં) રાધિકા જીત મેળવે છે અને કુબ્જા હારી જાય છે."

ભાવ—સુમતિએ શ્રદ્ધા પાસે ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત કહી બતાવી અને અનુભવની રીતિ આદરવા પછી ચેતનજીને મોહ રાજા સાથે તુમુલ યુદ્ધ થશે, તેમા છેવટ ચેતનના જીતના ડંકા વાગશે અને ચેતનજી સર્વાંગે શુદ્ધ ચેતનાને ભેટી બેસશે એ વાત કહી બતાવી.

---

* 'કુબ્જા' ને સ્થાને 'કુબરી' એવો પણ પાઠ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે

સાખી. કુબુદ્ધિ=કુમતિ કુબજા=કુબ્જા, જેનાપર કૃષ્ણ મોહી ગયા હતા કુટિલગતિ=વક્રગતિવાળી છે ચોપર=ચોપાટ

વળી કહ્યું કે ચેતન હજુ તો આનંદના સાધન તરીકે ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે. આ ચોપાટ કાંઈ સાધારણ પ્રકારની નથી, પણ અલંકારિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અદ્દ્ભુત છે, એ ચોપાટની રમત જેઓને પાસાવડે રમતાં આવડતી હશે તેઓ આ પદનો રહસ્યાર્થ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. આ પ્રાણી હજુ ચોપાટની બાજી ખેલ્યા કરે છે.

અત્ર કવિ એવી ઘટના કરે છે કે દુર્મતિરૂપ કુબ્જા જેની દાણા ચલાવવાની રીતિ હમેશાં વક્ર જ હોય છે તે સદ્દ્બુદ્ધિરૂપ રાધિકા સાથે ચોપાટ રમે છે. ચોપાટની રમત રમવામાં કેટલાક સોગઠી ગાંડી કરે છે જેની ગતિ હમેશાં વક્ર હોય છે; તે અંદરથી બહાર આવી તદ્દન અવળી ચાલે ચાલે છે અને વચ્ચે જે આવે તેનો તોડ કરતી જાય છે. આવી રમત કુમતિને બહુ પસંદ છે. તેની ગતિ નિરંતર વક્ર જ રહે છે, તેને સીધી ચાલ પસંદ આવતી નથી. હવે અહીં કુબ્જા અને રાધિકા બાજી ખેલે છે તેમાં કુબ્જા ગમે તેટલી વક્ર ગતિ કરે છે, આડી-અવળી ચાલ ચાલે છે, પણ છેવટે રાધિકાનો જય થાય છે અને કુબ્જા હારે છે. તેવી જ રીતે કુમતિ અને સુમતિ વચ્ચે જે ચોપાટનો દાવ ખેલાય છે તેમાં અનેક જાતની ચાલો ચલાય છે, દાવો નખાય છે અને સોગઠીઓ ચલાવાય છે, પણ છેવટે સદ્દ્બુદ્ધિનો જય થાય છે. બાજીનું છેવટનું પરિણામ આ છે. રમત ચાલતી હોય ત્યારે વચ્ચે તો અનેક રંગ બદલાતા જાય છે. કોઈ વખત તો એમ લાગે છે કે આ બાજીમાં સુબુદ્ધિ તદ્દન હારી જશે, પણ વળી કોઇ એવી તરેહના પાસા પડી જાય છે કે બાજી આખી ફરી જાય છે અને છેવટે જય તો સદ્દ્બુદ્ધિનો જ થાય છે.

સદ્દ્બુદ્ધિ—સુમતિ એ conscience (કોન્શ્યન્સ) સમજવી, એ નિરંતર શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે, એનાપર જો મોહના ઉછાળાની અસર થતી ન હોય, મમત્વનો પાસ લાગતો ન હોય, વ્યવહારનાં ખોટાં મંતવ્યો તેનાપર કાબુ ધરાવતાં ન હોય તો એ નિરંતર શુદ્ધ માર્ગદર્શક રહે છે; પરંતુ જ્યારે તેનાપર સ્વાર્થનું વાતાવરણ ફરી વળે છે, મોહનું સામ્રા-જ્ય પથરાય છે, ત્યારે તે પોતાનું કામ કરી શકતી નથી. છતાં પણ તે દરેક પ્રસંગે પોતાનો દેખાવ તો દે છે. ખૂન કરનારને પણ એકવાર તો તે આંચકો આપે છે, પાછો હઠાવે છે, પણ પછી કષાયાદિ વિભા-વોનું જોર વધતાં કુમતિ પ્રબળ થઈ જાય છે એ સંદેહ વગરની વાત છે.

હવે આ જીવ ચોપાટ રમે છે તે કેવી રીતે રમે છે તે અત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવે છે. એ રમતની સાધારણ બાબતને કવિ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનની વિપુલતાને અંગે કેવા વિસ્તૃત અર્થમાં મૂકી દે છે તે સમજવા યોગ્ય છે. પાસાવડે ચોપાટ રમી જાણનાર એનો ભાવ બહુ સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે.

રાગ–રામગ્રી.

खेले चतुर्गति चोपर, प्राणी मेरो खेले.
नरद गंजीफा कौन गीनत है,
माने न लेखे बुद्धिवर. प्राणी मेरो० १

"મારો ચેતન ચાર ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલે છે, તેની પાસે સોગઠાં કે ગંજીપા તો કોણ ગણતરીમાં છે, બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો આની પાસે તેને લેખામાં ગણતા નથી."

ભાવ–ચોપાટને ચાર પટ હોય છે, દરેકમાં ચોવીશ ચોવીશ ઘર હોય છે, ચારે પટમાં થઇને છન્નું ઘર હોય છે, એ છન્નું ઘરમાં સોગઠી ફર્યા કરે છે, વચ્ચે મરી જાય છે ત્યારે પાછી ફરીવાર બેસે છે, પણ એનું સાધ્ય એ સર્વ ઘર મૂકી દઇને વચ્ચેના સાધ્ય સ્થાનમાં આવવાનું હોય છે. સોગઠી ચાર રંગની હોય છે. કાળી, પીળી, લાલ અને લીલી અને દરેક રંગની ચચ્ચાર સોગઠી હોય છે, કોડીથી રમે છે તેઓ છ અથવા સાત કોડીથી બે રીતે રમે છે અને બન્નેમાં દાણા ગણવાની રીત જૂદી જૂદી છે. પાસાથી રમે તે ઘણું કરીને બે પાસાથી રમે છે. એ દરેક પાસાને ચાર ચાર બાજુ હોય છે અને તે બન્નેના સરવાળાના દાણા ચલાવતી વખત જુગ વિગેરે બંધાય છે.

આ ચેતનજી તો ચાર ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવા મંડી ગયા છે. જેમ ચોપાટમાં ચાર પટ હોય છે તેમ આ ચેતનજી પણ ચારે ગતિમાં ચક્કરાવો લેવા મંડી ગયા છે. એમણે જે બાજી માંડી છે તે એવી વિચિત્ર છે કે તેની પાસે સોગઠાંબાજી કે ગંજીપો (કાર્ડઝ) કાંઈ પણ ગણતરીમાં નથી, એને બુદ્ધિમાન્ માણસો કાંઈ ગણતા નથી અને સ્પષ્ટ

---

૧. ખેલે=રમે છે ચોપર=ચોપાટ નરદ=સોગઠા. ગંજીફા=ગંજીપો. કૌન ગીનત હૈ=કોણ ગણતરીમા છે. બુદ્ધિવર=બુદ્ધિમાન્ પ્રાણી.

રીતે કહે છે કે એમાં એટલે એ સોગઠાંબાજીમાં કે ગંજીપામાં આ ચેતનજીની ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પાસે કાંઈ દમ નથી. આ ચેતનજી તો જરાવારમાં દેવગતિમાં પહોંચી જાય છે, વળી ત્યાંથી તિર્યંચ-ગતિમાં જાય છે, વળી મનુષ્યગતિમાં આવે છે, ત્યાંથી પાપ કરીને નાર-કીમાં જાય છે; આવી રીતે મોટી ચાલથી એવા દાણા ચાલે છે કે તમારી ચોપાટની રમત તો તેની પાસે કુછ બિસાતમાં નહિ. એની રમતમાં એ આખા ને આખા ઘર કુદાવી જાય છે. આ પટમાંથી સામા પટમાં ચાલ્યો જાય છે. વળી તેની પાસે ગંજીપાની રમત પણ કાંઈ હિસા-બમાં નથી. જેઓ એ રમત પૂરી કરે છે તે તો ચારે પટ મૂકી દઈને વચ્ચેના વચ્ચેના ઘરમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પૂરી કરી જીવ પણ શિવગતિરૂપ પંચમ ગતિમાં જાય છે ને ત્યાં સ્થિર થઈને રહે છે, પણ ચાર પતમાં હોય છે ત્યાંસુધી તો અહીં તહીં દોડાદોડ અને ધામધુમ કરી મૂકે છે.

બુદ્ધિવરનો અર્થ એક જગોપર શેત્રંજ કર્યો છે તે અર્થ શબ્દને અનુસારે મને બરાબર બેસતો લાગતો નથી, બાકી તેવો રૂઢ અર્થ તે શબ્દનો થઈ શકતો હોય તો તે પ્રસ્તુત સંબંધ સાથે વધારે મળતો આવે છે. વ્યવહારની શેત્રંજની રમત પણ ચતુર્ગતિ ચોપાટની ચેત-નજીની રમત પાસે કાંઇ બિસાતમાં નથી—એ ભાવ તે અર્થથી નીકળે છે.

અસલના વખતમાં પણ ગંજીપાની રમત હતી. દશાવતારી ગંજીપા દેશમાં જ બનતા. તેમાં (૧૧૦) પાનાં આવતાં અને તેનાથી બહુ આનંદદાયક રમત રમી શકાતી હતી. હજુ પણ એ પાનાં કવચિત્ લભ્ય થાય છે પણ તેની રમવાની રીત લગભગ ભૂલી જવામાં આવી છે. હાલમાં (૫૨) પાનાંનો ગજીપો પ્રચલિત છે જે સર્વના લક્ષ્યમાં હશે જ. એમાં પણ અનેક પ્રકારની રમતો થાય છે; પરતુ આ ચેતનજીની ચતુર્ગતિ ચોપાટની રમત પાસે તેમાં પણ કાંઈ દમ જેવું નથી.

અથવા બુદ્ધિમાન્ માણસો સોગઠાં ને ગંજીપાને લેખામાંજ માનતા નથી અને તેને ખરી રમત તરીકે ગણતાજ નથી, ખરી રમત તો તેઓ ચેતનજીએ માંડેલ ચતુર્ગતિ ચોપટની છે તેને જ કહે-છે; વાસ્તવિક રીતે બીજી રમતો રમતના નામને પણ યોગ્ય નથી.

એક વિદ્વાન્ મહાશય આ ગાથાનો નવીન અર્થ સૂચવે છે તે પણ વિચારવા લાયક છે. આ પ્રાણી ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલે છે અને તેના કારણ તરીકે તેની પ્રવૃત્તિ છે. ચોપાટ ખેલવામાં જેમ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે તેમ ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવામાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. સોગઠાં અથવા ગંજીપાને કારણ ગણે છે અથવા માને છે એટલે બાજી રમવામાં કર્મબંધનની માન્યતા છે પણ બુદ્ધિમાનો પણ (કર્મની અકળ ગતિને) સમજી શકતા નથી. બાજી ચલાવવાના કારણમાં તેઓ કર્મબધનને કારણ માને છે અને તદનુસાર તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે પણ તેની અકળ ગતિને ડાહ્યા ડાહ્યા માણસો પણ સમજી શકતા નથી. આવો ભાવ આ અર્થ પ્રમાણે નીકળે છે તે સમજવા યત્ન કરવો.

राग दोष मोहके पासे, आप बनाये हितकर;
जैसा दाव परे पासेका, सारी चलावे खीलकर. प्राणी० २

"રાગ, દ્વેષ અને મોહના પાસા પોતાને હિત કરનારા છે એમ માનીને તેણે બનાવ્યા; (પછી) તે પાસાનો જેવો દા પડે તે પ્રમાણે રમનાર સોગઠી ચલાવે છે."

ભાવ—આ પ્રાણીએ બાજી રમવા સારૂ પોતાને લાભ કરનાર જાણીને રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ ત્રણ પાસા બનાવ્યા. ચોપાટની રમત રમવા સારૂ બે પાસાનો અથવા ત્રણ પાસાનો ખપ પડે છે, બન્ને રીતે ચોપાટ રમી શકાય છે. પાસામાં એક બાજુએ છ, બીજી બાજુએ પાંચ, ત્રીજી બાજુએ બે અને ચોથી બાજુએ એક એમ ચાર જાતના દાણા હોય છે. બાજીમાં બે અથવા ત્રણ પાસાથી રમત શરૂ કરીને દાણા આવે તેટલાં ઘર સોગઠી ચાલે છે તેમ આ સંસારની બાજીમાં જેવા રાગ, દ્વેષ અને મોહના દાણા આવે છે તે પ્રમાણે ચક્રભ્રમણ થાય છે. એ ત્રણે પાસાને બનાવનાર આ જીવ પોતે જ છે અને તેના દાણા નાખનાર અને તદનુસાર ભ્રમણ કરનાર પણ પોતે જ છે. આ સંસારમાં રખડાવનાર, ભ્રમણ કરાવનાર અને જીવને મુંઝવી નાખનાર રાગ, દ્વેષ અને મોહ છે. મોહના અવયવ રાગ દ્વેષ છે.

---

૨ હિતકર=હિત કરનારા માનીને જૈસા=જેવો સારી=સોગઠી ખીલકર=રમનાર.

વસ્તુપર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર અને તદ્દન અજ્ઞાનદશામાં મસ્ત રાખનાર મોહનીય કર્મ સર્વ કર્મોનો રાજા છે અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવાથી તુરતમાં બાકીના ત્રણ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. એ મોહની કર્મ ઘાતી છે. તેની સ્થિતિ પણ સૌથી વિશેષ સીત્તેર કોડાકોડિ સાગરોપમની છે અને તે મિથ્યાત્વ, કષાય, નોકષાય, વેદાદિ દ્વારા જીવને અનેક પ્રકારના નાચ કરાવે છે. ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરાવનાર એ પાસાથી જેવો દા પડે છે તે પ્રમાણે સોગઠી ચાલે છે, એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જાય છે, એક પતમાંથી બીજા પતમાં જાય છે અને વળી કોઇવાર ઘેર પણ પાછી આવે છે; તેમજ આ જીવ પણ એકને એક ગતિમાં ફર્યા કરે છે, બીજી ગતિમાં જાય છે અને વળી કોઇવાર પાછો નિગોદ અવસ્થામાં પણ પડી જાય છે. જ્યાંસુધી રાગ દ્વેષના પાસા પડ્યા કરે છે ત્યાંસુધી ચારે ગતિમાં આ જીવ રખડ્યા કરે છે. ચતુર્ગતિ ભ્રમણનો છેડો જ્યારે રાગ દ્વેષના પાસા પડવા બંધ થાય ત્યારે જ થાય છે એ હકીકત નિરંતર લક્ષ્યમાં રહેવાની જરૂર છે. દા પડે તેવો સોગઠીનો પ્રયોગ કર્યા વગર તો બાજીના નિયમ પ્રમાણે ચાલે નહિ, પણ જે સંભાળ રાખી બાજી માંડે છે, પાસા બરાબર નાખી જુગીઆ દાણા લઈ પોતાની સોગઠી મરવા દેતા નથી તે પાસાને કબજામાં કરી ચારે પત ઓળંગી જઈ મધ્યસ્થાનમાં પહોંચી જાય છે, જ્યાં ગયા પછી સોગઠીને પાછું ફરવું પડતું નથી, કોઇનાથી મરવું પડતું નથી અને આગળ પાછળની બીજી સોગઠીથી ભય રહેતો નથી.

રાગ કેશરી રાજા હોઈ વિષયાભિલાષ મંત્રી સાથે પાંચ ઇંદ્રિઓરૂપ છોકરાઓને લઈને આ જીવ ઉપર કેવો પ્રપંચ ચલાવે છે અને તેમાંથી બચવાના ઉપાય તરીકે સદાગમ સાથે વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર જે ચરણધર્મ રાજાશ્રિત છે તેપર બેસવું એ છે એ હકીકત શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચની અદ્ભુત કથા લખનાર શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિગણિએ એ ગ્રંથના ચોથા પ્રસ્તાવમાં બહુ ચમત્કારિક રીતે બતાવી આપી છે. દ્વેષગજેન્દ્રના લશ્કરનો પણ એવોજ ખ્યાલ તેમાં આપ્યો છે. શ્રી યશોવિજયજી પણ રાગના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે કે,

જેહ સદાગમ વશ હોઈ જાશે રે,
અપ્રમત્તતા શિખરે વાસે રે;

ચરણ ધરમ નૃપ શૈલ વિવેકે રે,
તેહશું ન ટળે રાગી ટેકે રે.

આ મોહ રાજાના સુભટોપર જય મેળવી ચતુર્ગતિની રમત બંધ કરો, એમાં જીવનો સોદો છે, માથું મૂકવાની રમત છે, કોણી-પરનો ગોળ ખાવાનો છે. એ પાસામાં કેવી યુક્તિબંધ યોજના કરી છે તે હજુ પણ વધારે વિચારવા લાયક છે.

पांच तलें है दूआ भाइ, छक्का तलें है एका;
सब मील होत बराबर लेखा, यह विवेक गिनवेका. प्राणी० ३

"હે ભાઈ! પંજા તળે દુઓ છે અને છક્કા નીચે એકો છે, સર્વ મળીને ચોકસ હિસાબ થાય છે તેનો વિવેક ગણવામાં છે."

ભાવ–જેઓ ચોપાટની રમત પાસાથી રમી જાણતા હોય તેઓએ જોયું હશે કે સર્વ પાસા ઉપર જણાવ્યું તેમ એક સરખાજ આવે છે, તેમાં પાંચ દાણા આ પ્રમાણે હોય છે :·:, આ પાંચ દાણાની બરાબર સામે એટલે પાસાને જમીનપર મૂક્યો હોય અને આપણી સામે બરાબર પાંચ દાણા ઉપર આવે તેમ પાસાને ગોઠવ્યો હોય તો જમીનની સામી બાજુએ બે દાણા : આવી આકૃતિએ આવે છે. બાજુમાં જમણી બાજુએ છ દાણા ⠿ આવી આકૃતિથી આવે છે અને તેની સામી ડાબીએ · વચ્ચે એક દાણો આવે છે. આવી રીતે સર્વે પાસા એક સરખા જ હોય છે તેથી મૂળ ગાથામાં કહે છે કે હે ભાઈ! પંચ નીચે પાસામાં દુગો આવે છે અને છક્કા નીચે એકો આવે છે. એ સર્વ મળીને બરાબર હિસાબ થાય છે જે વિવેકપૂર્વક ગણવાથી આવી રહે છે. હવે એ ગણવાનો વિવેક આધ્યાત્મિક રીતે કેવો થાય છે તે સમજાવવા યત્ન કરીએ.

હિંસા, મૃષાવાદ, સ્તેય (ચોરી), અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહરૂપ પાંચ આશ્રવના પાંચ દાણા નીચે જ્યારે બે દાણારૂપ કરવું અને કરાવવું આવે, એટલે પાંચ આશ્રવ કરવા કરાવવારૂપ કર્મપ્રણાલિકા પ્રાપ્ત થાય–મતલબ સાત દાણા આવે ત્યારે સાત ગતિમાં રખડવું પડે છે.

---

૩ પાચ=પંજો. દૂઆ=દુગી છક્કા=છ દાણા તલે=નીચે મીલ=મળીને. લેખા=હિસાબ યહ=તેનો ગિનવેકા=ગણવામા

જેટલા દાણા આવે તેટલા બાજીના નિયમ પ્રમાણે ચાલવા જ જોઈએ તેથી સાતે ગતિમાં રખડવાનું થાય છે અને જુગ ચાલી શકાય નહિ તેથી સોગઠી ઉડવાનો ભય રહે છે, કારણ તે છૂટી પડી જાય છે. સાત ગતિ શાસ્ત્રકારે નીચે પ્રમાણે બતાવી છે.

૧ એકેંદ્રિય ગતિ.
૨ વિકલેંદ્રિય ગતિ. (બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય.)
૩ નરક ગતિ.
૪ સંમુર્છિમ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ ગતિ.
૫ ગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ ગતિ.
૬ મનુષ્ય ગતિ.
૭ દેવ ગતિ.

આવી રીતે પાંચ આશ્રવને કરવા કરાવવારૂપ દાણા આવે ત્યાં-સુધી સાત ગતિમાં રખડવાનું થાય છે, પણ અષ્ટમી ગતિ જે મોક્ષ છે તેમાં જવાનું થતું નથી.

તેવી જ રીતે છ દાણાની નીચે એક દાણો આવે છે એટલે છકાય જીવનું મર્દન થાય—હિંસા થાય તેની સાથે એકો એટલે અસંયમ આવે છે. આવી રીતે સાત દાણા થાય તેનું પરિણામ પણ સાત ગતિમાં રખડવારૂપ જ થાય છે.

સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ, નપુંસકવેદ એ ત્રણ વેદને આશ્રયીને પણ સાત ગતિ શ્રીસુયગડાંગ સૂત્રમાં ગણવામાં આવી છે તે નીચે પ્રમાણે.—

૧ નપુંસકવેદની એક ગતિ.

તે સર્વથા એકેદ્રિય, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય અને નરક-ગતિમાં હોય છે.

૨ પંચેંદ્રિય તિર્યંચમાં સ્ત્રી પુરૂષવેદ તેની બે ગતિ.

અહીં તેમ જ નીચે મનુષ્યગતિમાં નપુંસકવેદ પણ હોય છે, પણ મુખ્યતા અત્ર સ્ત્રીપુરૂષવેદનીજ છે, કારણ નપુંસકને પણ ચિહ્ન તો પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું હોય છે, તદાશ્રયી અત્ર બે જ ગતિ ગણવી.

૨ પંચેંદ્રિય મનુષ્યજાતિમાં ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીપુરૂષવેદ.

૨ દેવગતિમાં સ્ત્રીપુરૂષવેદ.

બધા પાસાને ગણુશો તોપણ આ પ્રમાણે જ હિસાબ આવશે. પાસા ગણવાનો—દા ચલાવવાનો આજ વિચાર છે એ વિવેકપૂર્વક ગણનાર એટલે ખરૂં ખોટું પારખનાર સમજી શકશે, મતલબ જ્યાંસુધી દા લીધા કરવાનો હશે ત્યાંસુધી રમનારને સાતે ગતિમાં રખડવાનું થશે, માટે કોઈ રીતે દા લેવો ન પડે એવો પ્રયત્ન કરવો.

આ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે પણ સૂચવી શકાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયોપર જય મેળવવારૂપ પાંચ દાણા આવે એટલે રાગ દ્વેષના બન્ને દાણા નીચે દબાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે ષડ્રિપુપર જય કરવારૂપ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરપર જય મેળવવારૂપ છ દાણા આવે એટલે એક મનપર જય થવારૂપ એક દાણો નીચે દબાઈ જાય છે અર્થાત્ મનનો જય થઇ જ જાય છે. તેવી રીતે દાણા ગણવાનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય એટલે પાંચ ઇંદ્રિય અને ષડ્રિપુપર જય મેળવવાનું બની શકે એટલે પછી મનોનિગ્રહ દ્વારા આત્મસંયમ થઈ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા પંચમ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થવા પાંચ દાણા આવે એટલે દેશવિરતિ ગુણ (પાંચમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થાય એટલે અપ્રમત્ત અવસ્થા (સાતમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થતાં વાર લાગતી નથી અને તે અવસ્થામાં પ્રમોદ થતાં જીવ જ્યારે ક્ષપકશ્રેણી માંડી તેમાં છ દાણાનો ઉમેરો કરી દે છે એટલે એકદમ સાત ને છ તેર થાય એટલે તેરમું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરી ચાર અઘાતી કર્મ સહિત થોડો વખત ત્યાં રહે છે અને છેવટે એક દાણો તેમાં વધારી ચતુર્દશ ગુણસ્થાનક અયોગી કેવળીદશા પંચ હ્રસ્વાક્ષર કાળ પર્યંત અનુભવી સાધક દશામાંથી સિદ્ધદશામાં ચાલ્યો જાય છે. આવી રીતે ચૌદે દાણા મેળવવાથી—તેનો સરવાળો કરવાથી—બરાબર વિવેકપૂર્વક તેની વ્યવસ્થા કરવાથી હિસાબ બરાબર થઈ જાય છે, હિસાબને છેડે બે લીંટીઓ દોરાઈ જાય છે અને કર્મનું ખાતું ખલાસ થાય છે. વિવેકપૂર્વક જેને એ હિસાબ કરતાં આવડે તેનું એમાં કામ છે. જો દાણા ગણીને સરવાળો કરી બરાબર સોગઠી ચલાવતાં ન આવડે તો વળી રખડપટ્ટો થાય છે, માટે સોગઠી ચાલવાનો વિવેક શીખો, તેનાં બધાં ઘરો ઓળખો, તેને કોનાથી ભય છે તે સમજો, તે ભયમાંથી મુક્ત થવા-

રૂપ મધ્યસ્થાન કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ગણતરી કરો, તેને માટે વિવેક વાપરો અને છેવટે તે ઘર પ્રાપ્ત કરો, જેથી આ અરઘટ્ટઘટીનો છેડો આવે, નકામા આંટાઓ મટી જાય, ભવના ફેરાનો નાશ થાય, સંસારચક્રપર બ્રેક ચડે અને નિરંતર સ્વરૂપાનંદમાં રમણ થાય.

चउराशी मांहे फिरे नीली, स्याह न तोरी जोरी;
लाल जरद फिर आवे घरमें, *कबहुक जोरी विछोरी. प्राणी० ४

"લીલી સોગઠી ચોરાશીમાં ફરે છે, કાળી સોગઠી જોડી તોડતી નથી, લાલ અને પીળી કોઈવાર જોડી છોડી દઈને ફરી કદાચ ઘરમાં આવે છે."

ભાવ—આ ગાથાનો અર્થ વિચારતા પહેલાં લેશ્યાનું સ્વરૂપ જરા સમજી લેવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. જેમ શુદ્ધ સ્ફટિક કૃષ્ણ રક્તાદિ વર્ણવાળા દ્રવ્યની પાડોશમાં આવે ત્યારે તેના પરિણામમાં ફેરફાર દેખાય છે તેમ કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યના સંયોગથી શુદ્ધ આત્માના જે અભિનવ પરિણામો થાય તેને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં યોગ હોય ત્યાં લેશ્યા હોય અને જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં લેશ્યા ન હોય તેથી મન વચન કાયાના યોગાંતરમાં રહેલ દ્રવ્યને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અથવા તો યોગોના પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વતંત્ર પરિણામને 'અધ્યવસાય' કહેવામાં આવે છે, પુદ્ગળના ઉપષ્ટંભને આધારે થતા પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. કર્મબંધમાં કષાયો સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ કરે છે ત્યારે આ યોગાંતર્ગત લેશ્યાઓ પ્રકૃતિબંધ કરે છે, જો કે કષાયોનો સદ્ભાવ હોય ત્યાંસુધી સાહાયક દ્રવ્ય તરીકે તેઓ વિશેષ વ્યક્ત રૂપે જણાય છે અને કષાયને વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. જેમ મદિરા અથવા દહીં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયને માટે હેતુરૂપ થાય છે તેવી રીતે આ લેશ્યાઓ કષાયઉદયના હેતુરૂપ અને તેઓને વિશેષ બળવત્તરપણે ઉદ્દીપન કરનાર હોવા છતાં તદ્રૂપ નથી. કોઇક

---

* કબુહક પાઠાંતર છે

૪ ચઉરાશી માહે=ચોરાશી ઘરમાં, ચોરાશીના ફેરામા નીલી=લીલી સ્યાહ=કાળી. તોરી=તોડી જોરી=યુગ, જુગ જરદ=પીળી ઘરમેં=ઘરમા, આત્મસ્વભાવમાં. કબહુક=કોઇવાર. વિછોરી=છોડી દઇને.

જગોએ લેશ્યાને કર્મનો નિષ્યંદ કહેવામાં આવે છે પણ યોગના પરિણામ તરીકે તેને કબૂલ રાખવી એ વિશેષ સિદ્ધ પક્ષ છે અને તેને લઈને જ કેવળ આત્માને અથવા સ્વતંત્ર આત્માને અલેશી કહેવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ છે કે લેશ્યાઓને કષાય સાથે ભેળવી નાખવી ન જોઈએ. કષાયાંતર્ગત રહી કષાયને તે પુષ્ટિ આપનાર છે, પણ કષાય ન હોય છતાં પણ લેશ્યા તો રહે છે અને તેથી અનુભાગબંધને તે હેતુરૂપ છે એમ ક્વચિત્ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ કષાય દ્રવ્યના ઉપબૃંહક (ઉદ્દીપન કરનાર) તરીકે તેનાપર ઉપચાર કર્યો છે એમ જ સમજવું. લેશ્યા પોતે તો પ્રકૃતિબંધની જ હેતુભૂત છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે અને સાથે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે કષાયને તે ઉદ્દીપન કરનાર છે છતાં તેની સાથે તેનું તાદાત્મ્યપણું નથી. હકીકત એમ છે કે લેશ્યા તે યોગનો વિષય છે અને તેથી કર્મબંધના હેતુભૂત મન વચન કાયાના યોગો પ્રકૃતિબંધને અંગે જે કાર્ય બજાવે છે તે કાર્ય લેશ્યા બજાવે છે અને જેમ સ્ફટિક આદિ શુદ્ધ દ્રવ્યની પછવાડે જપા પુષ્પ (જાસુનું ફુલ) કે બીજા રંગનું દ્રવ્ય મૂક્યું હોય તો સ્ફટિકનો રંગ અન્ય દેખાય છે તેમ શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા આત્મદ્રવ્યને તે અભિનવ રંગે રંગિત બતાવે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ પુદ્ગળના ઉપષ્ટંભને આધારે થતા બાદર પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. મન વચન કાયાની વર્ગણા જે પાંચે વર્ણની હોય છે તેને વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી વ્યક્ત રૂપે દેખી શકાય છે. જે વર્ણની વર્ગણા હોય તે પ્રમાણે પરિણામ થાય છે અને તેજ લેશ્યા કહેવાય છે. એના છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અંજન અથવા ભમતા ભમરાના રંગ જેવા તદ્દન કાળી વર્ગણાના બાદર પરિણામને કૃષ્ણ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, મયૂર અથવા કપોતના કંઠ જેવા નીલા વર્ણના બાદર પરિણામને નીલ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, પારેવા જેવા અથવા વૃન્તાકના ફુલ જેવા કાંઈક પીળા અને કાંઈક લાલ વર્ગણાના બાદર પરિણામને કાપોત લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, માણેક અરૂણોદય અથવા પરવાળાના રક્ત રંગને મળતા બાદર પરિણામને તેજો લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. કણેરના ફુલ અથવા સુવર્ણ જેવા રંગવાળા બાદર પરિણામની

વર્ગણાને પદ્મ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અને ગાયનું દૂધ, સમુદ્રનાં ફીણ અથવા દહીં જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળી વર્ગણાના બાહર પરિણામને શુક્લ લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ પ્રથમની ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ છે, આત્માના અધમ બાહર પરિણામ યોગાંતર્ગત દ્રવ્યને લીધે થયેલા છે અને તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ છે. હવે એ છ લેશ્યાના રસાદિ બતાવે છે. કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ તદ્દન કડવો, નીલ લેશ્યાનો રસ તદ્દન તીખો, કાપોત લેશ્યાનો રસ આમળા જેવો કસાયલો, તેજો લેશ્યાનો રસ કેરીના રસ જેવો, પદ્મ લેશ્યાનો રસ મદિરા જેવો મધુર અને શુક્લ લેશ્યાનો રસ શેલડીના રસ જેવો મિષ્ટ હોય છે. પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અતિ દુર્ગંધી અને મલિન છે તેમ જ તેઓનો સ્પર્શ ઠંડો, લુખો અને જરા પણ પસંદ આવે તેવો નથી; તેથી ઉલટી બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓની ગંધ અતિ સુંદર, સુગંધી યુક્ત અને નિર્મળ છે તેમ જ તેનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે. આપણે અનુભવ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ કે જેવા જેવા વિચારો થાય છે તે પ્રમાણે મુખાકૃતિ ઉપર રંગ ફેરફાર થયા કરે છે. એ લેશ્યામાં વર્તતા જીવોનું વર્તન કેવું હોય છે, તેની દશા કેવી હોય છે, તેની સ્થિતિ કેટલી હોય છે વિગેરે ઘણી ઉપયોગી હકીકત શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના લેશ્યાઅધિકારથી જાણવી. અત્ર સિદ્ધાંતમાં બતાવેલ એક દૃષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે સંક્ષેપથી બતાવીએ, જેથી જૂદી જૂદી લેશ્યાઓમાં વર્તતા જીવોના અભિપ્રાય સમજાશે. છ મનુષ્યો ભૂલા પડીને મહા ભયંકર અટવીમાં આવી પડ્યા અને અતિ ભૂખ્યા થવાથી ચારે દિશામાં ખાવાનું શોધવા લાગ્યા. ચોતરફ નજર ફેલાવતાં તેઓએ એક જાંબુ વૃક્ષ જોયું. તેના ઉપર જાંબુ લટકી રહ્યાં હતાં અને તે વૃક્ષ જાણે વટેમાર્ગુને પોતાના તરફ આમત્રણ કરતું હોય તેવું સુંદર દેખાતું હતું. તે જોઈ એક વટેમાર્ગુએ કહ્યું કે આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું હોય તો આપણને જાંબુ ખાવાની બહુ મજા આવે. બીજાએ કહ્યું કે આખુ વૃક્ષ શામાટે પાડી નાંખવું? જે મોટી ડાળોમાં ફળો છે તેને કાપી નાંખો. ત્રીજાએ કહ્યું કે મોટી ડાળીઓનું આપણે શું કામ છે? નાની નાની ડાળીઓપર જાંબુ છે તેને કાપી કાપીને નીચે નાખો એટલે આપણું કામ થશે. ચોથાએ

કહ્યું કે ગુચ્છામાં જાંબુ છે તેને જ તોડી પાડો ને આપણે મોટી કે નાની ડાળીઓનું શું કામ છે? પાંચમાએ કહ્યું કે આપણે તો ગુચ્છાનું પણ શું કામ છે? જાંબુને જ નીચે પાડો કે જે ખાઇને આપણે ધરાઈ જઈએ. છઠ્ઠાએ કહ્યું કે આ નીચે ઘણાં જાંબુ પડ્યાં છે તેજ વીણીને ખાઇએ, ઉપરથી જાંબુ પાડવાનું પાપ આપણે શામાટે વહોરવું જોઇએ? આ છએ માણસો અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુકલ લેશ્યાવાળા સમજવા. આ જાંબુના દૃષ્ટાંતનાં ચિત્રો પણ જોવામાં આવે છે જેથી આ હકીકત બરાબર સમજાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેશ્યાની જે હકીકત લોકપ્રકાશ ગ્રંથને આધારે બતાવી છે તેમાંની કેટલીક સોગઠાંબાજીની રમતમાં ઘટાવી છે અને કેટલીક બાજી રમવાની જૂદા જૂદા દેશની પદ્ધતિ જૂદી જૂદી હોવાથી સમજાઈ શકી નથી તે વિદ્વાન્ વાંચનારે ઘટાવવા યત્ન કરવો. બાકી સોગઠીના રંગને લેશ્યાના રંગ સાથે પૂરતો સંબંધ છે એમ તો સ્પષ્ટ જણાય છે.

ચોપાટના સંબંધમાં આપણે હવે કેટલીક રમત જોઇએ. રમત રમતાં રમતાં કોઇવાર જૂદી જૂદી ચાલો ચાલતાં નવા નવા આવિર્ભાવો થાય છે. ચારે પટમાં થઇને ચોરાશી ઘર છે તે આપણે જોયું છે. લીલી સોગઠી ચોરાશી ઘરે ફર્યા કરે છે, તેનો આરો આવતો નથી; તેવી જ રીતે નીલ લેશ્યાવાળા જીવો ચોરાશી લક્ષ જીવાયોનિમાં ફર્યા કરે છે, પણ તેના આંટા પૂરા થતા નથી, એક યોનિમાંથી કાળ કરીને બીજીમાં જાય છે અને એ પ્રમાણે ફર્યા જ કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી. નીલ લેશ્યા અશુભ છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જીવ આ લેશ્યામાં વર્તતો હોય છે તેથી તેનો અંત આવતો નથી, તેની બાજી પૂરી થતી નથી, એ તો ચક્રમાં ભમ્યા જ કરે છે.

વળી કાળી સોગઠી જોડીને તોડતી નથી, એ જુગમાં જ ચાલ્યા કરે છે. બન્ને સોગઠી સાથે હોય ત્યાંસુધી તે ફર્યા કરે છે. મતલબ તે દુર્ગતિ સાથે પોતાનો સંબંધ કદિ છોડતી નથી. સર્વથી ભયંકર કૃષ્ણ લેશ્યા છે તેથી તેનો દુર્ગતિ સાથે વિયોગ થવો સંભવતો નથી. આવી રીતે કૃષ્ણ અને નીલ લેશ્યાવાળા જીવો તો દુર્ગતિમાં રખડ્યા કરે છે, બાજીમાં આ ઘરમાંથી બીજામાં અને ત્યાંથી ત્રીજામાં એમ ચાલ્યા કરે છે પણ તેનો અંત આવતો નથી.

લાલ અને પીળી સોગઠીઓ કોઈવાર જુગ તોડીને ઘરમાં આવે છે એટલે જ્યાંસુધી જુગમાં હોય છે એટલે દુર્ગતિ સાથે સંબંધમાં હોય છે ત્યાંસુધી તો ઘરમાં આવી શકતી નથી, પણ જુગ તોડી નાખીને કોઈવાર ઘરમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે તેજો અને કાપોત લેશ્યાવાળા જીવો દુર્ગતિ સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી આત્મસ્વભાવમાં આવી જાય છે, કોઈવાર આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે અને ધીમે ધીમે ઉત્ક્રાંતિમાં આવી જઈ પદ્મ અને શુકલ લેશ્યા ધારણ કરનાર થાય છે. આવી રીતે આ જીવ નવી નવી બાજી ગોઠવતો જાય છે, નવાં નવાં ઘરમાં જાય છે, નવા નવા વેશ ધારણ કરે છે પણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી, એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંતવાર મરણ પામ્યો ન હોય અથવા અનંતવાર જન્મ પામ્યો ન હોય!' સંક્ષેપમાં આ જીવ અશુભ લેશ્યા ધારણ કરીને તેના વડે ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં—ચૌદ રાજલોકમાં ફર્યા કરે છે.

'જરદ' એટલે ભુખરી. અહીં તેના આધ્યાત્મિક અર્થમાં કાપોત લેશ્યા સમજવી. થોડા લાલ અને થોડા પીળા રંગના મીક્ષચર રંગને જરદ રંગ કહેવામાં આવે છે. સોગઠાના રંગમાં તેને પીળું સોગઠું સમજવું.

જોરી એ શબ્દ જોરી નજોરી સાથે લાગતો નથી, કારણ મારા સમજવા પ્રમાણે નજોરી શબ્દ શેતરંજની રમતમાં વપરાય છે એટલે જોરીનો અર્થ અહીં જુગ—એ સોગઠી સાથે ચાલે એમ કરવો એ જ ઉચિત લાગ્યું છે. ચોપાટની રમતમાં પરણ્યા પછી 'જુગ' થાય છે તેને એ શબ્દ બરાબર મળતો આવે છે.

આ પદમાં કહેવાની મતલબ એમ જણાય છે કે જ્યારે જુગ તોડીને ઘરમાં આવી જાય છે ત્યારે પછી સોગઠી ઘણે ભાગે મરતી નથી પણ પૂગી જાય છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જ્યારે જીવ આત્મસ્વભાવમાં આવે છે ત્યારે પછી તેને પાછા પડવાનું બહુધા થતું નથી અને આગળ વધીને છેવટે તેનો મોક્ષ થાય છે. આમાં વળી કોઈ પોતાની સોગઠી ગાંડી કરે તો કેવું પરિણામ આવે છે તે છેલ્લી ગાથામાં સૂચવે છે તે તરફ હવે આપણે ધ્યાન આપીએ.

भाव* विवेक के पाउ न आवत, तव लग काची वाजी;
आनंदघन प्रभु पाउ देखावत, तो जीते जीय गाजी. प्राणी० ५

"ભાવવિવેકની પાસે ન આવે ત્યાંસુધી બાજી કાચી રહે છે, આનંદઘન ભગવાન્ જો પગનું દર્શન કરાવે તો આ જીવ બાજી ગાજી ગાજીને જીતી જાય."

ભાવ-ઉપર જણાવેલી ચારે લેશ્યાવાળા જીવોને કદાચ દ્રવ્યવિવેક આવે પણ ભાવવિવેક એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ ન થાય, તેની નજીક જવાપણું ન થાય, ત્યાંસુધી તેની બાજી કાચી સમજવી. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજો લેશ્યાવાળા જીવો ભાવવિવેક પાસે જઈ શકતા નથી તેથી તેઓની બાજી પૂરી થતી નથી. એ ભાવવિવેક તો સચ્ચિદાનદ ભગવાન્ બતાવે છે, તેઓના ચરણકમળનું પૂજન કરવાથી ભાવવિવેકનું દર્શન થાય છે અને તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ જીવ પદ્મ ને શુકલ લેશ્યા ધારણ કરી છેવટે બાજી જીતી જાય છે અને જ્યારે એક માણસ બાજી જીતે ત્યારે કેવો ગાજે છે, ઊંચો ઊંચો થઇને કેટલો આનદમાં આવી જાય છે તે તો પ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધ વગર આ જીવ બહુ રખડપટ્ટી કર્યાં કરે છે. સામાન્ય રીતે દ્રવ્યવિવેક તો આ જીવ બતાવ્યા કરે છે, પરંતુ યથાર્થ (ભાવ)વિવેક આવવો બહુ મુશ્કેલ છે. એ હમેશાં શાંતસ્વરૂપ આનંદઘન મહારાજની ચરણસેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ સંસારની બાજી જીતી જવાનો ઉપાય તે જ છે.

પાઉનો અર્થ 'નજીક' કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પાઉનો અર્થ 'પો' પણ થઈ શકે છે. પાસાથી બાજી રમનાર જાણે છે કે જ્યાંસુધી પો આવતું નથી ત્યાંસુધી તેની બાજી કાચી રહે છે, તે કોઇની સોગઠી ઉપાડી શકતો નથી અને પોતાની સોગઠીને બૂડાડી શકતો નથી. એવી જ રીતે કોડીથી બાજી રમનાર જાણે

---

* સિરૂ એવો પાઠાંતર છે.

૫ પાઉ=નજીક અથવા પો, પગડું તબલગ=ત્યાંસુધી પાઉ=પાસે, ચરણ અથવા પો ગાજી=મોટેથી બોલી ઉઠે, ગાજી ઉઠે

છે કે જ્યાંસુધી પગડું આવતું નથી ત્યાંસુધી સોગઠી બેસી શકાતી નથી અને કદાચ એકાદ સોગઠી બેઠેલ હોય તોપણ પાછી ચારે સોગઠી ઘેર આવી જાય ત્યારે ફરી વખત પોની જરૂર પડે છે. વળી જ્યારે સોગઠી લપમાં પડે છે ત્યારે પણ પો આવતાં વખત લાગે તો અન્ય રમનાર પો લઈને પોતાની સોગઠી ગાંડી કરે છે તો જીતવાની અણી ઉપર આવેલી બાજી પાછી ફરીવાર શરૂ થાય છે અને ઘણીવાર હાર ખાવી પડે છે. આવી રીતે ઘરે આવેલી સોગઠીને બેસવા માટે પણ પગડાની (પોની) જરૂર પડે છે અને એવી રીતે લપમાં પડતાં અને પો મેળવતાં વખત લાગે તો બાજી હારી જવાય છે. જો આનંદઘન પ્રભુ મહારાજ આ પગડું બતાવી આપે તો આ જીવ એક ચાલમાં આખી બાજી જીતી જાય છે, નહિ તો ત્રણ ત્રણ સોગઠી ડૂબાડી દીધેલ હોય છતાં પણ બાજી હારી જાય છે, બધાં ઘર વટાવીને આવેલ હોય તોપણ છેવટે રખડી પડે છે અને જો પો આવી જાય તો 'હું જીત્યો, હું જીત્યો' એમ પોકાર કરીને કહે છે. ચારમાંથી ત્રણ સોગઠી ડૂબી ગયેલ હોય અને બીજા દાણા ચાલવાની જગ્યા ન હોય ત્યારે જ આવી સ્થિતિ થાય છે, તેમ જ ઉપશમશ્રેણી માંડે ત્યારે ચેતનજીના એવા જ હાલ થાય છે. જેમ દાણા વધારે આવી જાય અને ચાલવાનું હોય નહિ ત્યારે વારંવાર ખડું કરવું પડે છે તેમ ઉપશમશ્રેણીગત જીવને અગિયારમાં ગુણસ્થાનકેથી પાછા છઠે, સાતમે, પાંચમે, ચોથે, બીજે કે પહેલે પણ પડવું પડે છે. આવી રીતે જીતેલી બાજી હારી જવામાં માત્ર એક પગડાનો વાંધો આવે છે; તેમ જ જો ભાવવિવેકનું એક પગડું ન આવે તો આ જીવ ઉપર નીચે અથડાયા પછડાયા કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી. એ પગડાને શ્રીપ્રભુના ચરણકમળની સેવા એકદમ બતાવી આપે છે અને એવી રીતે વખતસર જો એક પગડું આવી જાય તો આ જીવ બાજી જીતી જઈ આનંદમાં આવી નિરંતર લહેર કરે છે.

વળી ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવલેશ્યા કરવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ થાય છે. દ્રવ્યથી આ જીવને છ લેશ્યાઓ ઘણીવાર થાય છે પણ શુદ્ધ ભાવલેશ્યા છેવટની ત્રણ થાય ત્યારે જ આ જીવને પો આવ્યું ગણાય છે. મતલબ ગ્રંથી ભેદની નજીક આવે ત્યારે પણ તે માત્ર

ભાવતેજોલેશ્યા નજીક આવ્યો ગણાય છે. આ ભાવલેશ્યા પ્રાપ્ત કરવારૂપ પગડું પણ તેણે મેળવવાનું છે.

હે આનંદઘન નાથ! આવી રીતે હું એકેંદ્રિયાદિ તિર્યંચગતિમાં અને નારકીમાં રખડ્યો, કોઈવાર મનુષ્ય થયો અને મહર્ધિક દેવ પણ થયો અને કોઈ કોઈ વાર તો સંસારના છેડે આવી પહોંચ્યો, પણ સદસદ્વિવેક મને પ્રાપ્ત થયો નહીં, તેથી પાછો વળી ચક્રભ્રમણમાં પડી ગયો. આપ કૃપા કરી હવે મારા ચોરાશીના ફેરા અળસાવી દો, મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત કરાવી આપો અને આ મારી ચોપાટની બાજીમાં એક પો ખાતર મારે આટલી વાર ખડું કરવું પડે છે, પાછા ફરવું પડે છે અને રખડપટ્ટી કરવી પડે છે તે કોઈ રીતે મારાપર કૃપા કરીને અટકાવો. મારી સંસારબાજી જીતી જાઉં અને મારા ભવના ફેરા મટી જાય એમ કોઈ પણ રીતે કરી મારી લાજ રાખો. એક વખત જો મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત થશે તો પછી ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી હું લાયકને આદરીશ, નાલાયકનો ત્યાગ કરીશ.

સુમતિ કહે છે કે પ્રાણી આ પ્રમાણે ચોપાટ ખેલે છે, ચારે ઘરમાં ફરે છે, પણ જ્યાંસુધી એને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી ત્યાંસુધી એની બાજી કાચી છે, હજી તેને તે પો મળ્યું નથી પણ જો આનંદઘન ભગવાન્ એને પો બતાવે તો આ જીવ બાજી જીતી જાય, એનું કામ થઈ જાય અને એ પછી રાજી થઈને ગાજી ઉઠે. ચેતન! તમારો હાલ વખત છે, તમે ગમે તેમ કરીને પ્રભુચરણસેવા કરી આનન્દઘન પ્રભુ પાસેથી પોનું દર્શન કરી તેને પ્રાપ્ત કરો.

ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા અને વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવા માટે આનંદઘન મહારાજે ચોપાટ જેવી રમતનો જે યોગાર્થ કર્યો છે તે બતાવી આપે છે કે ચેતનજીને સમજાવવા માટે પરમ ઉપકારી મહાત્મા તેના પરિચયવાળી રમતગમતની વસ્તુનો પણ કેવો સુંદર ઉપયોગ કરે છે. લક્ષ્યાર્થ મુમુક્ષુને ઉપદેશ લેવા માટે નિર્માલ્ય દેખાતા પદાર્થો પણ ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રત્યેકબુદ્ધ જીવો સંસારના કોઈ જીવ અથવા વસ્તુને જોઈને પરોપદેશની અપેક્ષા વગર તરી જાય છે. આ પદનો આશય વિચારી સર્વ વસ્તુમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો.

પદ તેરમું–રાગ સારંગ.

अनुभव हम तो रावरी दासी,
आइ कहांतें माया ममता,
जानुं न कहांकी वासी. अनु० १

"હે અનુભવ! હું તો આત્મરાજની દાસી છું, (પણ) પેલી (પટરાણી) માયા મમતાઓ ક્યાંથી આવી? વળી તે ક્યાંની રહેવાવાળી છે તે હું જાણુતી નથી."

ભાવ–હવે ચેતનજી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ ચતુર્ગતિ ચોપાટ રમ્યા કરે છે, એ ચોરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે, પણ એને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી અને એની બાજી કાચી રહ્યા કરે છે. મમતા માયાના સંબંધમાં પડી ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે, પણ સુમતિની વાત સાંભળતા નથી. સુમતિએ શ્રદ્ધાને અનુપમ રૂપમાં આવે ત્યારે ચેતનની સ્થિતિ બતાવી, પણ એ તો કાંઈ વાત સાંભળતા નથી, એ અનુભવમાર્ગપર આવે ત્યારે તેની લડાઇનો હેવાલ આપ્યો પણ ચેતન તો માયા મમતામાં ફસી ગયા છે; એ બધી વાત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ આજે અનુભવને કહે છે. આ પદમાં સુમતિ અને અનુભવ વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે તે આનંદઘનજી મહારાજે ચીતરી છે તે-પર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

સુમતિ કહે છે–હે અનુભવ! હું તો આત્મરાજ–ચેતનજીની દાસી છું–કિંકરી છું, નિરંતર તેમની સેવામાં તત્પર છું. તેઓ મને જે આદેશ આપે તે કરનારી છું. અથવા હે અનુભવરાજ! હું તો તમારી દાસી છું, તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી છું. જો તમે મંદ હો તો હું પણ મંદ હોઉં છું અને તમે તીવ્ર હો તો હું પણ તીવ્ર હોઉં છું. મારો અને તમારો આ સંબંધ સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ માયા અને મમતા ચેતનજીની પટરાણીઓ હાલ થઈ બેઠેલી છે તે ક્યાંથી આવી છે અને ક્યાંની રહેનારી છે તે હું જાણુતી નથી. માયા એ છળ પ્રકૃતિ છે, હું કહેવરાવનાર છે. મમતા એ મારાપણું છે, મોહ રાજાનો એ મંત્ર છે

૧ રાવ=રાજા; રાવરી=રાજાની, આત્મરાજની કહાંતેં=ક્યાંથી કહાંકી=ક્યાની વાસી=રહેવાવાળી.

અને જગતને એ અંધ બનાવનાર છે. આ બન્નેને આત્મરાજે પટ-રાણી તરીકે ક્યાંથી બેસાડી દીધી? તેઓનું કુળ શું છે? તેઓ ક્યાંથી આવી છે? અને તેઓ ક્યાંની રહેવાવાળી છે? તેની પણ પૂરી તપાસ ચેતનજીએ કરી હોય એમ મને લાગતું નથી. તેઓ ચેતનજીને વળગી પડી છે અને ચેતનજીએ તેને પટરાણી તરીકે ઠોકી બેસાડી છે, પણ તેઓનો કુળધર્મ શું છે તેની પણ પૂરી તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી

આ મમતા કોની દીકરી છે અને એવી અધમ વર્ગની કુલટા સ્ત્રી કેટલું કામ બગાડી નાખે છે એ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આવતા પદમાં તપાસ કરીને સુમતિ જ અનુભવને કહેશે. અહીં તાત્પર્યાર્થ એટલો છે કે જેના ઉપર આત્મરાજ આટલી પ્રીતિ કરી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે અને ચોરાશીના ફેરામાં ફર્યા કરે છે તેનુ સ્વરૂપ બરાબર હું જાણતી નથી. એક સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરવા પહેલાં સુજ્ઞ પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો છે, એનું ખાનદાન કેવુ છે, એનાં માતપિતા કોણ છે અને એનુ સામાન્ય વર્તન કેવું છે. આ સર્વ બાબતમાં ચેતને તપાસ કરી હોય એમ લાગતું નથી અને ગમે તેવી સ્ત્રીઓને ઘરમાં બેસાડી દીધી છે એ શું તેને યુક્ત છે?

> रीज परे वांके संग चेतन, तुम क्युं रहत[1] उदासी;
> वरज्यो न जाय एकांत कंतको, लोकमें होवत[2] हांसी. अनु० २

તેની સોબતમાં ચેતનજી ખુશી ખુશી થઈ ગયા છે, (પણ) તમે ઉદાસ કેમ રહો છો? પતિને સર્વથા તજી શકાતો નથી અને (અમારા) લોકોમાં પતિની મશ્કરી થાય છે."

ભાવ-સુમતિનો ઉપર જણાવેલો પ્રશ્ન સાંભળી અનુભવ ઉત્તર આપે છે કે હે સુમતિ! તું મને માયા મમતાના કુળધર્મોનું પૂછે છે પણ એના જવાબમાં તને કાંઈ સંતોષ થશે નહિ. વાત એમ છે

---

૧ 'રહો ન' એવો પાઠ રહતને સ્થાને છે

૨ 'હોત ન' એવો પાઠ હોવતને સ્થાને છે

૨ રીજ પરેં=રીઝી પડે, ખુશી ખુશી થઈ જાય છે વાકે=તેના, માયા મમતાના ક્યું=શામાટે ઉદાસી=દિલગીર વરજ્યો=તજ્યો, છોડ્યો એકાંત=સર્વથા હોવત=થાય છે હાંસી=મશ્કરી, ઠેકડી.

કે ચેતનજી જ્યારે એની સોબતમાં હોય છે, એના 'મંદિરમાં-હોય છે ત્યારે આનંદમાં આવી જાય છે, લહેરમાં આવી જાય છે, પ્રમાદમદિરાના પાનમાં મસ્ત બની સદસદ્વિવેક ભૂલી જાય છે તેથી પછી તે કુલટા છે, વેશ્યા છે કે કુળવધૂ છે તેની જરા પણ તપાસ કરતા નથી. લોકમાં કહેવત છે કે 'રાજાને ગમી તે રાણી અને છાણા વીણતી આણી.' એટલે એની સાથે પછી તત્સંબંધી વાત પણ કોઈ કરતું નથી અને મોહમદિરામાં મસ્ત બનેલા ચેતનજી તે સંબંધી વિચાર પણ કરતા નથી; એ વાત તો ઠીક પણ તું દિલગીર કેમ દેખાય છે? તારા શોકનું કારણ તો મને સમજાવ. મારૂં કથન તો એ છે કે તારે તો તારૂં કામ કર્યાજ કરવું, તારૂં રૂપ પ્રગટ કરવું અને પતિને પોતાના મંદિરે ખેંચી લાવવા, પણ વારૂ, તારી ઉદાસીનું કારણ શું છે તે મને બતાવ.

સુમતિ કહે છે—અનુભવ! મારી ઉદાસીનું કારણ શું છે તે હું તને કહી સંભળાવું છું તે બરાબર ધ્યાનમાં લઈ તેપર વિચાર કર. જો ગમે તેમ તોપણ ચેતનજી મારા પતિ રહ્યા, તેઓ માયા મમતા જેવી કુલટાઓનાં મંદિરોમાં ફર્યા કરે, રખડ્યા કરે અને મારી સામું પણ જુએ નહિ, પણ હું તો તેમની એક પતિવ્રતા સ્ત્રી રહી, તેથી મારાથી કાંઈ પતિનો સર્વથા ત્યાગ થઈ શકે નહિ. સુજ્ઞ પતિવ્રતાનો ધર્મ છે કે પતિ તેને ખીજે, લડે કે તિરસ્કરે, તોપણ મનસા વચસા કર્મણા એ પતિનો ત્યાગ કરે નહિ, એને છોડે નહિ, એની સેવના એક ચિત્તથી કર્યા કરે. આ પ્રમાણે હોવાથી મારાથી પતિને તજી શકાતા નથી અને અમારા લોકમાં તેની મશ્કરી થાય છે તે સાંભળી હું બળી મરૂં છું. તું જાણે છે કે મનુષ્યો પોતપોતાના નાના સર્કલ (વર્તુલ)માં સામાન્ય રીતે માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવા અને તેઓનો સારો અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેઓમાં માનહાનિ ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખે છે. મારા સંબંધીઓ મહાવ્રત, જ્ઞાનદૃષ્ટિ વિગેરે અનેક છે તેઓ મારા પતિની ઠેકડી કરે છે કે અહો! જેનાં કુળધર્મ તથા ઠામઠેકાણું જણાયેલ નથી, જે પ્રત્યક્ષ વ્યભિચારીણી છે, જેનાં વેશ, હાવભાવ અને કટાક્ષ દુઃશીલા સ્ત્રી જેવાં છે તેવી પણ્યસ્ત્રી મમતાના સંગમાં એનો પતિ તો પડી રહે છે, એ તો મૂર્ખ છે, ગાંડો છે, અક્કલહીન છે. આવી રીતે મારી

દેખતાં મારા પતિની હાંસી થાય છે તે હું સહન કરી શકતી નથી, મારી ઉદાસીનું કારણ તે જ છે. અનુભવ! મારા પતિને હું છોડી શકતી નથી અને તેમની મશ્કરી થાય તે હું સહન કરી શકતી નથી. આ વિચારથી મારા મનપર શોકની છાયા આવી ગઈ છે.

જે એ પાઠાંતર નોટમાં મૂક્યા છે તે બહુ સારો અર્થ આપે છે. સુમતિ પોતે જ આખું વાક્ય બોલે છે અને તે પ્રથમ ગાથાના અનુસંધાનમાં જ આવે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો સુમતિના મુખમાં નીચેના શબ્દો આવે છેઃ–'એ માયા મમતાના પ્રસંગમાં આવીને ચેતનજી તો તેના ઉપર ખુશી થઈ ગયા છે, તેમના ઉપર વારી ગયા છે, ત્યારે એ હકીકતને લઈને હે અનુભવ! તમે દિલગીર રહેતા નથી? તમને એ વાતથી ખેદ આવતો નથી? તમને એમ થતું નથી કે આવો અનંત શક્તિનો ધણી ચેતન જેની સત્તામાં અનંત ગુણો રહેલા છે તે આવી વેશ્યાઓની સોબતમાં પડી જઈ પોતાનું ધન ગુમાવી બેઠો છે, પોતાની શક્તિ સમજતો નથી અને પોતાના કુળધર્મનો ખ્યાલ કરતો નથી? હે અનુભવ! આમ છે છતા પતિને મારાથી એકાંતે તજી શકાતો નથી, હું કુળવાન રહી તેથી એનો ત્યાગ મારા ખ્યાલમાં આવતો નથી ત્યારે શું આપણા લોકમાં પણ મારી મશ્કરી ન થાય? આપણા લોક શાંતિ, ક્ષમા, દયા, ધૃતિ, નિર્વેદ વિગેરે મારી મશ્કરી ન કરે કે આ સુમતિ તો પતિની બેદરકારી છતાં તેને વળગ્યા જ કરે છે? આ પ્રમાણે અર્થ કરવો એ ગાથાના આગળ પાછળના સબંધને અનુરૂપ છે. એમાં આશય એ જ આવે છે કે માયા મમતાના પ્રસંગમાં ચેતનજી એવા રાચી રહ્યા છે કે સુમતિને બોલાવતા પણ નથી અને તેમ છતાં પણ સુમતિ કુળવધૂ અથવા નિમકહલાલ પરિચારિકા તરીકે તે બાબત ઉપર ખેદ કરી અનુભવને પોતાની સ્થિતિ સમજાવે છે જે સાંભળી પતિ નિજ મંદિરે પધારવા નિર્ણય કરે એ તેનો ગુહ્ય ઉદ્દેશ છે.

समजत नाहि निठुर पति एति,
[१]पल एक जात छमासी;

---

[૧] 'પલક' એવો પાઠાંતર છે.

आनंदघन प्रभु घरकी समता,
अटकली और लबासी. अनु० ३

"કઠોર પતિ (આત્મરાજ) એટલી વાતથી સમજતા નથી અને (મારી) એક ક્ષણ છ માસ જેવી જાય છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! સમતા તમારા ઘરની પટરાણી છે, બીજી (માયા મમતા) લબાડી છે એમ અટકળો-જાણો-સમજો."

ભાવ-વળી સુમતિ આગળ વધી અનુભવને પોતાનું હૃદય ખાલી કરતાં જણાવે છે. હે અનુભવ! તને જણાવ્યું તેમ મારા પતિની સર્વ જગોએ અને ખાસ કરીને ભદ્રલોકમાં હાંસી થાય છે અને મારાથી તે સહન થતું નથી તેથી મારા પતિને સમજાવવા હું ઘણી ઘણી જાતની યુક્તિઓ કરૂં છું. અગાઉ (દશમા પદમાં) જણાવ્યું તેમ હું ગાઉં છું, નાચું છું પણ તે તો મારા મંદિરે પધારતા નથી અને માયા મમતા સાથે બાજી ખેલ્યા કરે છે, તેની સાથે આનંદ વિલાસમાં મસ્ત બની પડ્યા રહે છે અને મારી સામું પણ જોતા નથી. હું તેઓને બતાવી આપું છું કે માયા મમતા અધમ કુળની છે, અજાણ્યા ગામની રહે-નારી છે અને કુલટા છે, પણ મારા પતિ તો એટલા કઠણ થઈ ગયા છે કે હું ગમે તેટલી વાત કરૂં છું પણ તે સમજતા જ નથી. મેં તેને અનેક આકારમાં વાત કહી, તેઓનો મોહ રાજા સાથેનો યુદ્ધવૈભવ સંભળાવ્યો, તેના જીત ડંકામાં થતો ગંભીર નાદ કહી બતાવ્યો, પણ એ તો મમતા માયા સાથે નરમ ઘેંસ જેવા થઈ જાય છે (જુઓ પદ દશમું) અને મારી પાસે આવવાની વાત થાય છે કે તદ્દન કઠણ બની જાય છે. આટલી સર્વ વાતથી પણ તે તો સમજતા નથી અને મને પોતાને એવી પીડા થઈ છે કે પતિ વગરની એક ક્ષણ જાય છે તે છ માસ જેવી થઈ પડે છે. કુળવધૂને પતિની સોબતમાં આનંદ રહે છે અને પતિવિરહે એક સેકન્ડ છ માસ જેવી લાગે છે, એક મિનિટ વરસ જેવી લાગે છે, એક રાત આખા ભવ જેવી લાગે છે.

---

૩ નિઠુર=કઠોર. એતી=એ વાતથી. છમાસી=છ માસ, અડધા વરસ જેવા. ઘરકી=પોતાની, ઘરની અટકલી=અટકળો, જાણો ઔર=બીજી, માયા મમતા. લબાસી=લબાડ, ગપ્પા સપ્પા, ગાલ પુરાણ.

વળી તેઓ મમતા માયાની સોબતમાં પડી એક મિનિટમાં એટલો કર્મ-બંધ કરે છે કે મારા મંદિરે તેમને પધારવાનો સમય વરસોથી લંબાતો જાય છે.

હે અનુભવ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. મારો પતિ જો શુદ્ધ દશામાં આવી જાય, માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે અને ગુણ ગ્રહણ કરવા લાગે તો તેઓ પોતે જ આનન્દઘન છે, આનંદના સમૂહ છે, સિદ્ધ દશાના ભોગવનાર છે; તેમણે જાણવું જોઇએ કે હું જ ખરી તેમના ઘરની સ્ત્રી છું, તેમની પટરાણી છું, તેમના હૃદયમાં જગા રોકનારી છું, તેઓને યોગ્ય છું, તેઓની કીર્તિ અને ખ્યાતિ વધારનારી છું અને માયા મમતા કે બીજી કોઇ પણ તેઓના પ્રેમનું પાત્ર હાલ બની હોય તે સર્વ ગપ્પા સપ્પા છે, લબાડપણું છે, ગાલ પુરાણ જેવું છે, છેતરપીંડીનો ધંધો છે, માત્ર ખાલી બકબકાટ છે, એમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, એમાં કાંઈ સાર જેવું નથી, એમાં કાંઈ તત્ત્વ જેવું નથી. જે સ્ત્રીઓ મારા પતિની સ્ત્રી કહેવરાવવાને યોગ્ય પણ ન હોય, જે કુળ-વધૂના નામને પણ લાયક ન હોય, જે શુદ્ધ પતિપ્રેમા, પતિપરાયણા, પતિભક્તા ન હોય તેને સ્ત્રી કહેવી તે માત્ર વાગ્જાળ છે, શબ્દાર્થનું અજ્ઞાન છે અને અસત્ય વચનવિન્યાસ છે. સુમતિ અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલતાં બોલતાં આવેશમાં આવી જઈ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે હે આનં-દઘન ભગવાન્! મારા નાથ! મારા પતિ! હું તમારા ઘરની ખરી સ્ત્રી છું અને આ બીજી તો લબાડ સ્ત્રીઓ છે, એનું સ્વરૂપ તમે સમજો, વિચારો, ધ્યાનમાં લાવો

આખા પદમાં કહેવાનો આશય એ છે કે માયા મમતામાં મસ્ત રહેનાર ચેતન તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી, તેનું પરિણામ સમજતો નથી, તેનાથી થતો સંસારસંબંધ (સંસારવૃદ્ધિ) ધ્યાનમાં લાવતો નથી અને તેથી સ્વપરનો ખ્યાલ કર્યા વગર નિરંતર પરવસ્તુને પોતાની માની તેમાં રમણતા કર્યા કરે છે, તેની પ્રાપ્તિમાં આનંદ માને છે અને તેના વિયોગમાં શૂન્ય હૃદયનો થઈ જાય છે. આના પરિણામે એની પરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, એને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન થતું નથી અને સમતાની સાથે તેની પીછાન થતી નથી. જીવનનો સાર પ્રાપ્ત કરવો હોય, જીંદગીને સરવાળે કાંઇ જમે કરી લઈ જવું

હોય તો સુમતિનું સ્વરૂપ ચેતનજી! સમજો અને તેને મંદિરે પધારો. સુમતિ અથવા સુમતા હજુ પણ ઉદ્ગારરૂપે અનુભવને વિશેષ કહે છે, તે માટે નીચેનું પદ વાંચો. એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એથી જો ચેતનજી બરાબર માયા મમતાને ઓળખી જઇ તેનો સંગ છોડતા જાય તો પરિણતિની નિર્મળતા કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતના સાથે પ્રેમમાં પડી રહે અને આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવે.

પદ ચૌદમું. રાગ–સારંગ.

अनुभव तुं है हेतु हमारो. अनु०
आय उपाय करो चतुराइ,
औरको संग निवारो. अनु० १

"હે અનુભવ! તું અમારો (મારો અને ચેતનનો) હિતસ્વી છો, (તો) ચતુરાઇથી લાભવૃદ્ધિનો ઉપાય કરો અને બીજાઓની સોબત અટકાવી દો."

ભાવ–હજુ પણ અનુભવને ઉદ્દેશીને સમતા વધારે વાત કહે છે. હે બંધુ અનુભવ! તું અમારા બન્નેનો ખરેખરો હિત કરનાર છે. મારા પતિનું અને મારું શુભ ઇચ્છનાર જો ખરેખરું કોઈ હોય તો તે તું જ છે. જેમ અનુભવ વધે તેમ ચેતન સુમતિને મંદિરે વધારે આવે, સુમતિ સાથે પ્રેમ વધારે બતાવે અને સુમતિને પોતાની સ્રી તરીકે સવિશેષપણે સુખ આપે. અનુભવ મિત્ર! આ હકીકત તું સારી રીતે જાણે છે, માટે વિચક્ષણતા વાપરીને કોઈ એવો ઉપાય કરો કે મારા પતિના સંબંધરૂપ લાભ મને પ્રાપ્ત થાય. મિત્રની ફરજ છે કે પોતાના દોસ્તદારને હરકોઈ પ્રકારે લાભ થાય તેવો ઉપાય તેણે ચિંતવી આપવો, યોજી આપવો–ગોઠવી આપવો. વળી અનુભવ મિત્ર! જ્યારે તમે મારું અને મારા પતિ બન્નેનું શ્રેય ઇચ્છો છો તો સાથે એવો પણ ઉપાય યોજો કે એ માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે.

---

૧ હેતુ=હિતકારી, વૃદ્ધિ કરનાર, હિતેચ્છુ. આય=પ્રાપ્તિ, લાભ–તેનો ચતુરાઈ= વિચક્ષણતા. औरको=બીજાનો સંગ=સોબત નિવારો=અટકાવો.

જ્યાંસુધી ચેતન માયા મમતાની જાળમાં ફસેલા રહેશે ત્યાંસુધી એને સ્વપર વિવેચન થશે નહીં—પોતાના અને પારકાને ઓળખશે નહિ અને પરકામે લાગ્યા કરશે. એને આખા દિવસમાં જરા પણ પુરસદ મળશે નહિ અને પૂછશો તો કહેશે કે હું મારા કામે જાઉં છું, પણ પોતાનું કામ શું છે એ બિચારો સમજતો નથી. જ્યારે માયા મમતાનો સગ મૂકી સમતાને મંદિરે પધારી આત્મનિરીક્ષણ કરશે ત્યારે તેને સમજાશે કે પોતે જેને પોતાનું કામ માને છે તે તો પર-કામ છે, પરનું કામ છે, પર સંબંધી કામ છે. પોતાનું કામ તો આત્મિક છે, પ્રચલિત કાર્યથી તદ્દન અલગ છે, સ્વાવસ્થાસ્થિત છે, સ્વાધીન છે, સ્વરૂપગમ્ય છે. ચેતનજીને તેનો અનુભવ મિત્ર સર્વ વાત બતાવી આપે, એને સમતાના મદિરમાં થતો સ્વરૂપાનંદ અને તેના પરિણામનો ખ્યાલ આપે અને સાથે માયા મમતાના મદિરના તુચ્છ વિષયાનંદો અને તેનાં અતિ અધમ પરિણામોનો ચિતાર આપે તો ચેતનજી કાંઈક સ્વસ્થાને આવે—ઠેકાણે આવે. અત્ર અનુભવને એ વાત કરવાની કહી, સુમતિ સાથે તેનો (ચેતનજીનો) સબંધ જોડાવવો અને કુમતિ સાથેનો તેનો સબંધ તોડાવવો. એકલો સુમતિ સાથે જરા વખત સબધ થાય તેમાં બહુ લાભ ન થાય, વળી પાછો વિભાવમાં પડે કે આ ચેતન કુમતિના મદિરે ચાલ્યો જાય, માટે એને અંતઃકરણપૂર્વક કુમતિ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે એવી યોજના પણ અનુભવે સાથોસાથ કરવી જોઈએ. મતલબ તે નિજ કુટુંબનો સગી થાય અને કુલટા સ્ત્રીઓની સોબત છોડી દે એવી યોજના વિચક્ષણતાપૂર્વક અનુભવે કરવી જોઈએ. અથવા ચતુરાઇ શબ્દને લાભના ઉપાય સાથે લેવો એટલે તમે લાભના ઉપાયરૂપ ચતુરાઈ કરી બતાવો જેથી પેલી બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ચેતન સબંધ રાખે છે તે મૂકી દે. આ પદમાં પણ સ્વપર વિવેચન કરી સ્વને ઓળખી તેને આદરવાનો અને પરને ઓળખી તેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે મમતાના મુખ્ય આવિર્ભાવ તરીકે તૃષ્ણા હોય છે ધનની, માનની અને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની અને મનોભાવની દૃઢ ઇચ્છા રાખવી, એની પ્રાપ્તિમાં શાંતિ માનવી, એની અપ્રાપ્તિમાં ખેદ કરવો તેને તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. એક ધનની ઇચ્છાથી—તૃષ્ણાથી પ્રાણી કેટલી ઉપાધિ વહોરી લે છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે

તૃષ્ણાથી મનપર જે આધિપત્ય મેળવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એનો સંબંધ થવાથી પ્રાણી પોતાનાં વખાણ કરવા મંડી પડે છે, દેશ પરદેશ રખડે છે, ફાંટાહાર મગજવાળા શેઠોના અવિચારી હુકમોને શરણે થાય છે, અસત્ય બોલે છે, ખોટું હસે છે, રડે છે અને અનેક ચાળા કરે છે; એવી જ રીતે માનની તૃષ્ણાથી પણ ચેતન એટલો જ તણાયા કરે છે. એ સર્વ દરરોજના અનુભવનો વિષય હોવાથી તેપર વિશેષ વિવેચન કરવામાં કાળ ન ગાળતાં એ તૃષ્ણા કોણ છે? એનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

[1]तृष्णा रांड भांडकी जाइ,
कहा घर करे सवारो;
शठ ठग कपट कुटुंबही पोखे,
मनमें क्युं न विचारो.

(पाठांतर) उनकी संगति वारो. अनु० २

"તૃષ્ણા ભુંડણ ભાંડની દીકરી છે, એ ઘરમાં જયવારો શું કરશે? એ લુચ્ચી છે, ઠગારી છે, કપટી છે અને પોતાના કુટુંબને (પીયરીયાંને) પોષનારી છે—એવું મનમાં કેમ વિચારતા નથી અથવા એની સોબત અટકાવી દો."

ભાવ—મારા પતિને તૃષ્ણા ઉપર રાગ બધાણો છે અને તેની સાથે સંબંધ થયો છે તેનું સ્વરૂપ હે અનુભવ! તમે કેમ વિચારતા નથી? આવા શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રત્નોના ધણી થઈને મારા પતિ કેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરે છે તે તો જુઓ. તમે વિચારશો તો તમારા મનમાં અતિ ખેદ આવશે, ત્રાસ છૂટશે કે અહો! જેના ઘરમાં શુદ્ધ પવિત્ર આદર્શરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેઓ કોના ઘરમાં આથડે છે? ધન સંગ્રહ કરવાની બુદ્ધિને તૃષ્ણા કહે છે. એ કુલટા સ્વચ્છંદી સ્ત્રી છે અને ભાંડની દીકરી છે. ભાંડ મશ્કરી કરીને અથવા ભિખ

---

૧ 'તીસના' એવો પણ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

૨ તૃષ્ણા=ધનાદિક સંગ્રહ કરવાની બુદ્ધિ રાંડ=કુલટા સ્ત્રી, સ્વચ્છંદી. ભાંડકી=ભવાયા, મશ્કરી કે ભિખપર આજીવિકા કરનારા જાઇ=દીકરી કહા=શું સવારો=જેવારો, જયવારો, ઉજારો શઠ=મૂર્ખી, અક્કલ વગરની, લુચ્ચી ઠગ=ઠગનારી, (જ્ઞાનધન) હરનારી કપટ=છળ કપટ કનારી કુટુંબહી=પોતાના પીયરીયાં

માગીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. સમાજમાં તેઓ તદ્દન અધમ વર્ગમાં આવે છે અને ભવાયાના નામથી તેઓ ઓળખાય છે. એ ભાંડ સ્થાને અહીં લોભ સમજવો. એવા ભાંડ ભવાયાની દીકરીને (એના કુળમાં) શિક્ષણ પણ સ્વચ્છંદતાનું જ મળે છે. હવે એવી કુલટા સ્ત્રી તે તમારા ઘરમાં આવીને શું જયવારો કરશે? શું ઉજારો કરશે? એ તમારા ઘરનું શું લીલું કરશે? હે અનુભવ! તમે ચેતનજીને કહો કે આવી અધમ સ્ત્રીઓ સાથે તમારે પરિચય કરવો એ તમને જરા પણ ઘટતું નથી. વળી એ તૃષ્ણા કેવી છે તેનું સ્વરૂપ ચેતનજીને જાણવું હોય તો હજુ પણ તેને બતાવો કે એ તૃષ્ણા તો શઠ છે એટલે મૂર્ખી અક્કલ વગરની છે, એને પતિ કે યારનો ખ્યાલ પણ નથી; વળી એ મહા ધૂતારી છે, જ્ઞાનધનને ઠગીને હરી જનારી છે અને સર્વ ધન–ઘરબાર લુંટી જઈ પુણ્યધન વગરનો કરી તેને બાવો બનાવી મૂકે તેવી છે; તેમ જ વળી જૂદા જૂદા વેષો કરનારી છળપ્રપંચથી ભરેલી અને છળની જ વાતો કરનારી તે છે આવી રીતે તે શઠ છે, ઠગ છે અને કપટી છે, વળી તે ઉપરાંત તે રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન વિગેરે પોતાના પીયરીયાંને પોષનારી છે, વધારનારી છે અને તમારા ક્ષમા, ધૈર્ય વિગેરે કુટુંબીઓ સાથે લડાઈ કરનારી છે.

આવી શરમ વગરની, હલકા કુળની, મૂર્ખી, કપટી, લુચ્ચી અને પીયરીયાંને પોષનારી તૃષ્ણા તમારા ઘરમા શું જયવારો કરવાની છે? તમને શું સારા રૂપમાં દેખાડવાની છે? એ તો એવી એવી વાત યુક્તિપૂર્વક કરશે કે તેનું રહસ્ય તમારા ખ્યાલમાં પણ આવશે નહિ. કહેશે કે મારો ભાઈ તો બાપડો આજે ઘરેથી જાય છે તે જતો જતો આવતી કાલે પાછો આવે છે અને તમારો ભાઈ તો ઓણુ પોર ઓણુ પોર લાગેલો જ છે. વાત એમ હતી કે પોતાનો ભાઈ દરરોજ ઘેર આવતો અને પતિનો ભાઈ વરસે બે વરસે આવતો, પણ ભાષાપ્રપંચથી હકીકતને એવા રૂપાંતરથી બતાવવામાં તૃષ્ણાદિક કપટી સ્ત્રીઓ વાગ્જાળ પાથરે છે કે જેમાં ભદ્ર જીવો ફસાઈ જાય છે.

હે અનુભવ! આવી અધમ કુલટા તૃષ્ણા છે એમ મારા પતિ કેમ વિચારતા નથી? એમ તમે તેઓને કહો. વળી કહો કે એ સ્ત્રી તેઓના ઘરને, તેઓના નામને, તેઓની આબરૂને યોગ્ય નથી. એની

સોબત કરવામાં ભય છે, એના સંસર્ગમાં અપયશ છે, એના પડછાયામાં આવવાથી પણ માનની હાનિ છે. એ મહા ઠગારી, પોતાના કુળને વધારનારી અને ચેતનજીને કદિ ઊંચા ન આવવા દેનારી છે. આ પ્રમાણે ચેતનજીને સમજાવો અને એ કુલટાની સોબત છોડાવો. તમે એને સ્પષ્ટ રીતે કહી દો કે કુળવાન માણસે એવી સ્ત્રીને પલ્લે પડવું તે કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી.

આ ગાથા સુમતિ પરભારી ચેતનને જ કહે છે કે એમ ધારીએ તોપણ અડચણ નથી, કારણકે અનુભવ એ પણ ચેતનનો જ વિષય છે. અવસ્થાભેદને લઇને અહીં તેને જૂદા જૂદા ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, બાકી વસ્તુસ્વરૂપે તો ચેતનને અને અનુભવને ઉદ્દેશીને એક જ વાત કહેવામાં આવે તો વિસંવાદ નથી. આ ગાથા અને હવે પછીની ગાથા ઉક્ત બન્ને રીતે સમજી શકાશે.

હે અનુભવ! તમે એવી અધમ સ્ત્રી સાથેની સોબત મૂકાવી દો, છોડાવી દો, તજાવી દો અને ગમે તેમ કરી ચેતનજી મારે મંદિરે પધારે એમ તેને સમજાવો.

कुलटा कुटिल कुबुद्धि संग खेलके,
अपनी [1]पत क्युं हारो;
आनंदघन समता घर आवे,
वाजे जीत नगारो. अनु० ३

"સ્વચ્છંદી વક્ર ગતિવાળી કુમતિની સાથે ખેલ કરીને આપની ઇજ્જત શામાટે ખોઈ બેસો છો? આનંદઘન મહાત્મા તો સમતાના ઘરે આવશે અને જીતના ડંકા વાગશે."

ભાવ—વળી હે અનુભવ! મારા પતિને કહો કે સ્વચ્છંદી, વક્ર ગતિવાળી—મોક્ષથી ઉલટી દિશાએ પ્રયાણ કરનારી કુમતિની સોબત કરીને, તેની સાથે આનંદ કરીને, તેની સાથે ખેલ કરીને તમે તમારી આબરૂ શા સારૂ ગુમાવો છો? એની સાથે સોબત કરવાથી તો તમે ભાંડપુત્રીના પતિ કહેવાશો, એમાં તમારો અપયશ થશે. એમ કર-

---

૧ 'પત ક્યું'ને બદલે અન્યત્ર 'પતિન્યુ' પાઠ છે, તેનો અર્થ પ્રતીત—ઇજ્જત થાય છે.
૩ કુટિલ=વક્ર ગતિવાળી પત=ઇજ્જત હારો=ખોઈ બેસો.

વાનું તમારે કારણ શું છે તે તો મને સમજાવો. મને તમારે માટે બહુ લાગી આવે છે તેથી આટલું કહું છું. તમારા જેવા અલબેલા સ્વામીનાથને મારા જેવી રૂપ સૌભાગ્યવાન્ પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી મળી છે, તમે શ્રદ્ધા, ક્ષમા, દયા વિગેરે મહા ઉત્તમ મારા કુટુંબીઓના જમાઈ થયા છો છતાં તમે સ્વચ્છંદી સ્ત્રી જેની ગતિ નિરંતર મોક્ષથી પરાઙ્મુખ હોય છે તેની સાથે કેમ ખેલ ખેલો છો? તેમાં રસ લઈને કેમ સુખ માનો છો?

જુઓ, તમે આનંદના અર્થી હો, વાસ્તવિક સુખના લાલચુ હો, નિરતર સુખના ઇચ્છક હો તો વિચારો કે આનંદઘન મહાત્મા જેઓ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેઓ તો સમતાને મંદિરે પધારશે, તે કદિ પણ માયા મમતા તૃષ્ણા જેવી કુટિલ સ્ત્રીઓના મંદિરમાં આવશે નહિ, તેની સામે દૃષ્ટિપાત પણ કરશે નહિ અને તેમ થશે ત્યારે જ ખરા વિજયડંકા વાગશે. એવા વિજયના ડંકા કાંઈ માયા મમતાના મંદિરે જવાથી વાગશે નહિ. માટે અનુભવ! તમે તમારા મિત્ર ચેતનજીને કહો કે હવે એ માયા મમતાનો ત્યાગ કરી પોતાના કોણ છે તેને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે અને જે મંદિરમાં આનંદઘન ભગવાનનો વાસ છે તે સુમતિના મંદિરમાં પધારી પોતાના વિજયડંકા વગાડે.

અનુભવને આ સર્વ હકીકત સુમતિ કહે છે તે ચેતનજી સાંભળે છે, કારણકે અનુભવનું સ્થાન તો ચેતન જ છેઃ વિભાવદશા મૂકી બરાબર અવલોકન કરે એટલે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેને અનુભવ કહે છે.* ચેતનને જ્યારે એવો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને સ્વપરનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે, ધીમે ધીમે વિકસ્વરતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને આખરે આનંદઘનપદપ્રાપ્તિ થાય છે. એ સ્વરૂપાનુસધાનમાં શુદ્ધ ચેતનાનો પણ પરિચય થાય છે અને અપૂર્વ સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. રહસ્ય આખા પદનું એ છે કે તૃષ્ણા કુમતિ વિગેરે વિભાવને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધ સ્વભાવદશામાં રમણ કરવું એ જીવનનું લક્ષ્ય સ્થાન છે અને પરમ સાધ્ય છે.

---

* ખટાશને યાદ કરતા કે સારા સારા ભોજનો યાદ કરતા મુખમા પાણી છૂટે છે ને તેને ખાતી વખત પણ છૂટે છે, તોપણ આ બેમાં જેમ ઘણો જ આંતરો છે તેમ જ્ઞાન અને અનુભવમા તફાવત છે

પદ પંદરમું-(રાગ સારંગ)

मेरे घट ग्यान भानु भयो भोर. मेरे०
चेतन चकवा चेतना चकवी,
भागो विरहको सोर. मेरे० १

"મારા હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો, તેથી શુદ્ધ ચેતન જે ચકવો છે, ચેતના જે ચકવી છે (તેના) વિરહનો શોરબકોર અટકી પડ્યો."

ભાવ—સુમતિએ અનુભવદ્વારા ચેતનજીને આગળ કહી તે હકીકત કહેવરાવી એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ પ્રગટ થવા માંડ્યું, તેઓ મમતા માયાના મંદિરેથી સુમતિના મંદિર તરફ આવી તેના સમાગમમાં વિશેષ રહેવા લાગ્યા, પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા અને તેને ઓળખવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે સત્તામાંથી પણ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી ચેતન શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થાય છે. શુદ્ધ દશામાં વર્તતો ચેતન નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે તે રટણ કરવા યોગ્ય છે.

મારા હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો. આત્માનો જ્ઞાનગુણ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને સર્વત્ર અજવાળું દેખાય છે, તેને સ્વપરનુ ભાન થાય છે અને તેની સર્વ અંધકારજનિત મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે.

શુદ્ધ ચેતન પોતે ચકવો છે અને શુદ્ધ ચેતના ચકવી છે. આ ચકવા ચકવીને આખી રાતનો વિરહ હતો. બન્ને નદીના જૂદા જૂદા (સામસામા) કાંઠા ઉપર બેસીને કાંકાં અવાજ કરીને શોરબકોર કરતા હતા તે અવાજ હવે બંધ થઈ ગયો. પ્રભાત થવાથી રાત્રિનો વિરહકાળ બંધ થયો અને શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના મળ્યાં. ચકવો અને ચકવી આખી રાત નદીના બે કાંઠાપર બેસી શોરબકોર કર્યાં કરે છે, પણ અંધારાને લીધે એક બીજાને દેખી શકતાં નથી. પ્રભાત થાય છે ત્યારે તેમનો વિરહ મટી જઈ બન્ને એકઠાં થાય છે.

---

૧ ઘટ=હૃદયમાં. ભાનુ=સૂર્ય. ભોર=પ્રભાત. ભાગો=અટક્યો સોર=શોરબકોર, અવાજ.

શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના વસ્તુસ્વરૂપે એક જ છે. સ્વરૂપ સ્વરૂપવંતથી ભિન્ન હોતું નથી, તેઓ વચ્ચે ગુણ ગુણીનો સંબંધ છે, પણ અનાદિ કર્મસંતતિથી શુદ્ધ સ્વરૂપપર જે આવરણ આવી ગયું હતું તે જ્ઞાનભાનુના પ્રકાશથી દૂર થાય છે. આવરણ દૂર થયું—આચ્છાદન ખસી ગયું અને સ્વરૂપાનુસંધાન થયું એટલે અજ્ઞાનઅંધકાર ચોતરફ ફેલાયો હતો અને કર્મપ્રચુરતારૂપ નદી બન્નેની વચ્ચે આડી પડેલી હતી તે સર્વ જ્ઞાનભાનુના ઉદયથી પ્રભાત થતાં ખસી ગયાં અને ઘણા કાળનો ચેતનચેતનારૂપ ચકવા ચકવીને વિરહ હતો તે દૂર થયો. જ્યાંસુધી અજ્ઞાનાવરણ વચ્ચે અંતરાય કરતું હોય ત્યાંસુધી શુદ્ધ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી અને તે ન થાય ત્યાંસુધી શુદ્ધ ચેતનાને મળવા કોઈ કોઈ વાર ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર તે મેળવવા પ્રયાસ થાય, શોકોદ્ગાર થાય પણ તે સર્વ પરિણામ વગરના થઈ પડે છે. જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં રાત્રિકાળ પૂર્ણ થાય છે અને ચેતન ચેતનાનો સંબંધ વ્યક્ત થાય છે—પ્રગટ થાય છે અને વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે. આ સ્થિતિ (લોભનો નાશ ત્યાં થાય છે માટે) દશમા ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે વિશેષ શું થાય છે તે પણ સામાન્ય રીતે બતાવે છે તે આપણે વિચારીએ.

फैली चिहुंदिस चतुरा भावरुचि,
मिट्यो भरम तम जोर;
आपकी चोरी आपही जानत,
और कहत न चोर. मेरे० २

"વિચક્ષણતારૂપ કાંતિ ચારે દિશામા ફેલાઈ ગઈ, ભ્રમરૂપ અંધકારનું જોર મટી ગયું; પોતાની ચોરી (ચોરી કરનાર) પોતે જ જાણે છે, બીજાને ચોર કહેતા નથી."

ભાવ-સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ સર્વત્ર કાંતિ ફેલાય છે તેમ ઘટમાં જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતા સર્વત્ર કુશળતાવાળી સ્વાભાવિક કાંતિ

૨ ફેલી=ફેલાણી ચિહુંદિસ=ચારે દિશામા, સર્વત્ર. ચતુરા=વિચક્ષણ ભાવરૂચિ=સ્વભાવરૂપ કાંતિ મિટ્યો=મટી ગયું તમ=અંધકાર આપહી=પોતે જ. જાનત=જાણે છે

ફેલાઇ ગઈ. જ્ઞાનથી લોકાલોકના સર્વ ભાવો પ્રગટ થાય છે અને સર્વત્ર પ્રકાશ થાય છે. એ જ્ઞાન આત્મિક સ્વભાવ છે, તેની મૂળ વસ્તુ છે અને તન્મય છે. સૂર્યથી જેમ વિશ્વમાં પ્રકાશ થાય છે તેમ જ્ઞાનથી લોકાલોકપર પ્રકાશ પડે છે. તેના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષપણે અને મતિશ્રુતથી પરોક્ષ-પણે ભાસમાન થાય છે. વળી આ પ્રકાશ પડે છે તે સામાન્ય નહિ પણ ચતુર–વિચક્ષણ છે, જે એનો મહિમા સમજે તે પરમ આહ્લાદ પામે, જે તેને અનુભવે તે અપૂર્વ રસલીન થાય એવો તે પ્રકાશ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાન-ભાનુનો ઉદય થતાં ભ્રાંતિરૂપ અંધકારનું જોર ચોતરફ હતું તે ખસી જાય છે. અત્યાર સુધી આ જીવ ખાવામાં આનંદ માનતો હતો, સ્ત્રી-સંયોગમાં સુખ માનતો હતો, સુંદર વાજિત્રના સરોદમાં લીન થતો હતો, સારાં કપડાં પહેરવામાં માન સમજતો હતો, મુસાફરખાનાને ઘરનું ઘર સમજતો હતો, ધનપ્રાપ્તિને સર્વસ્વ ગણતો હતો, પૌદ્ગ-લિક વસ્તુઓને પોતાની માનતો હતો–એવી રીતે એ પોતાનાને અને પારકાને ઓળખતો નહોતો, એવી સર્વ બાબતોમાં જે આનંદ માનતો હતો તે ભ્રમજ્ઞાન હતું, જ્યાં સુખ નહોતું, જે સુખ નહોતું ત્યાંથી તે સુખ શોધતો હતો અને તેની પ્રાપ્તિને સુખ માનતો હતો. એ સર્વ ભ્રાંતિમય જ્ઞાન હતું તે સૂર્યનો ઉદય થવા સાથે ચાલ્યું ગયું. પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી ભ્રમ ભાગી ગયો અને શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું.

વળી આ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન હતું તે દૂર થવાથી એક બીજો મોટો લાભ થયો તે બતાવે છે. સાધારણ રીતે રાતે ચોરી થાય અને ખાસ કરીને ઘોર અંધારી રાતે ચોરી થાય ત્યારે તેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ પડે છે. પ્રભાત થયા પછી પગીને બોલાવી ચોરને શોધવાનો ઉપાય યોજાય છે. હવે આ ચેતનજીનાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ મહા મૂલ્ય-વંત રત્નોની ચોરી થઈ ગઈ હતી, પણ તેના ચોરનો ભ્રમરૂપ અંધ-કારના જોરને લીધે પત્તો લાગતો નહોતો; હવે જ્યારે આત્મિક પ્રભાત થયું ત્યારે ચેતનજીને સમજાયું કે આ તો પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ હતા. મોહનીયાદિ કર્મપરતંત્રતાને લીધે વસ્તુસ્વરૂપ ન ઓળ-

ખવાથી આપણાં જ્ઞાનાદિ રત્નો ઢંકાઈ ગયાં હતાં, પણ તેનું ચોરનાર કોઈ બીજું નહોતું. રત્નો તો ઘરમાં ને ઘરમાં જ હતાં, પણ આપણે તેને શોધી શકતા નહોતા. એને કર્માદિ ચોરો લુંટી લે છે એમ માનતા હતા તે તો આપણું અજ્ઞાન હતું, વાસ્તવિક રીતે તો મારી ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર હું પોતે જ હતો, તે ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર કર્મોનો કર્તા પણ હું પોતે હતો. આવી રીતે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો અને અન્યને ચોર કહેવાનો વિચાર હૃદયમાં થતો હતો તે નીકળી ગયો. ખરેખર! આવી જાતની કબૂલાત આપવી એ પણ અતિ વિષમ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ છે એવો ભાસ પણ થાય નહિ અને કદાચ ભાસ થઈ જાય તો તેટલે દરજ્જે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની સરળતા પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

> अमल कमल [1]विकच भये भूतल,
> मंद विषय शशि कोर;
> आनंदघन एक वल्लभ लागत,
> और न लाख किरोर. मेरे० ३

"મેલ વગરનું હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું, (આત્મ) ભૂમિપર વિષયરૂપ ચંદ્રની કાંતિ મંદ થઇ ગઈ. (હવે તો) આનંદઘન માત્ર વહાલા લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો વહાલા નથી લાગતા."

ભાવ—જ્ઞાનરૂપ ભાનુનો ઘટમાં ઉદય થયો ત્યારે હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું. 'કમલિની દીનકર કર ગ્રહે, વળી કુમુદિની હો ધરે ચંદશું પ્રીત' સૂર્યનો ઉદય થયે સૂર્યવિકાસી કમળ વિકસ્વર થાય છે અને ચદ્રનો ઉદય થતાં રાતે કુમુદ વિકસ્વર થાય છે. હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું એટલે હૃદયમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ થઇ ગઈ, તેમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી ગયો.

---

૧ વિકચ ભયે ભૂતલને બદલે 'વિકચ નભ્રતલ' એવો પાઠ છે.

૩ અમલ=મેલ વગરનું, નિર્મળ વિકચ=વિકસ્વર ભયે=થયું, ભૂતલ=પૃથ્વીતલ, આત્મભૂમિકા નભ્રતલ એ પાઠાંતરનો અર્થ મળતો નથી કોર=કાંતિ એક=માત્ર. વલ્લભ=વહાલા કિરોર=કરોડ, સો લાખ

વળી સૂર્યનો ઉદય થવા માંડે છે ત્યારે ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી થતી જાય છે તેમ જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં આત્મભૂમિ ઉપરથી વિષયોરૂપ ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી પડવા લાગી. પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે. રાગ દ્વેષપર જય મેળવવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી વિષયો ઉપર પ્રેમ મદ થતો જાય છે, વિરસ વિષયપુષ્પ ઉપર મનભ્રમર રખડતો બંધ થતો જાય છે, તેને તેમાં પ્રેમ થતો નથી, રાગ થતો નથી, આનંદ થતો નથી. પછી આ જીવને ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, ઓઢવામાં, રૂપ જોવામાં, સુંઘવામાં કે સાંભળવામાં જે રસ પડતો હતો તે અટકી જાય છે.

હવે તો માત્ર આનંદરાશિ ભગવાન્ તેને વહ્લભ લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો ઉપર તેને પ્રથમ જે રાગ થતો હતો, તેઓ તરફ આકર્ષણ થતું હતું, તેઓ ઉપર લય લાગતી હતી તે સર્વ અટકી ગયું અને હવે તે સર્વ તદ્દન ફીકા લાગે છે, રસ વગરના લાગે છે, દમ વગરના લાગે છે. જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતાં આવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે, આત્મવિભૂતિ પ્રગટ થાય છે, વિષયપ્રેમ મંદ થતો જાય છે અને આનંદઘન ભગવાન્ તરફ એકતાન લાગે છે અને મન અન્યત્ર જ્યાં ત્યાં ભટકતું હતું તે એક ઠેકાણે સ્થિર થઈ જાય છે.

વિષયપ્રતિભાસ કે આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધ સાથે તેવું વર્તન થતું નથી. અત્ર જે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થયો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન સમજવું. વિષયપ્રતિભાસ આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બહુ વિચારવા લાયક છે. એના સંબંધમાં હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે એક અષ્ટક લખ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તેપર વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી, યથાસ્થિત સ્વપર વિવેચન કરી, આત્મિક ધર્મો અને પૌદ્‌ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ વિચારવો, ઓળખવો અને બન્નેનો ભેદ કરી સ્વને આદરવો અને પરનો ત્યાગ કરવો તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન છે.

અનુભવ પોતે આ ઉદ્‌ગારો કાઢે છે અને ચેતનજીને સમજાવે છે કે જ્યારે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય તમારા ઘટમાં થશે ત્યારે તમારી અત્ર વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ થશે. આ પ્રમાણે ભાવ વિચારવાથી

ચેતનની અત્યારની દશા અને ભવિષ્યની દશા સાથેનો સંબંધ બરાબર ખ્યાલમાં આવશે અને આગળ પાછળના પદો સાથેનો સંબંધ બેસતો આવશે. છૂટા પદ તરીકે પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તે યુક્ત જણાય છે.

પદ સોળમું–(રાગ મારૂ).

निशदिन जोउं (तारी) वाटडी,
घरे आवोने ढोला; निश०
मुज सरिखी[1] तुज लाख है,
मैरे तूही ममोला. निश० १

"હે રંગીલા લાલ! રાત દિવસ હું તારી વાટ જોઉં છું કે તમે (મારે) મંદિરે પધારો; મારી જેવી તારે તો લાખો છે અને મારે તો તું એક જ અમૂલ્ય છે."

ભાવ–એક વિરહી સ્ત્રી પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે પતિ! હું તો રાત દિવસ તમારી રાહ જોઉં છું, માટે તમે મારે મંદિરે પધારો અને પરસ્ત્રીના મંદિરે ભટકવાનું મૂકી દો. હે નાથ! તમારે તો મારા જેવી લાખો સ્ત્રીઓ છે પણ મારે તો તમારા એકલાનો આધાર છે, તમે મારે મન અમૂલ્ય છો.

હવે એ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારીએ. શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે–હે ઢોલા! એટલે રંગીલા લાલ! અનાદિ કાળથી રાત દિવસ હું તો તમારી રાહ જોયા કરૂં છું, તમારો માર્ગ જોયા કરૂં છું, તમારા માર્ગ તરફ ચક્ષુ અનિમેષદૃષ્ટિ રાખી તમારે માટે તલસ્યા કરૂં છું હવે તમે મારે મંદિરે પધારો. હે નાથ! હવે તો તમે નિજ સ્વરૂપને દેખીને મને ભેટો, તમારી શુદ્ધ ચેતનાને હવે જાગ્રત કરો અને પરભાવ છોડી દો. હાલ તો તમે વિભાવદશામાં છો, વિષયકષા-

---

૧ સરિખીને બદલે 'સરિખે' અથવા 'સરિખા' એવા પાઠાંતરો અન્ય પ્રતોમાં છે અને તુજને બદલે 'તોહે' એવો પાઠ છે.

૧ નિશદિન=રાત દિવસ, સર્વકાળ. વાટડી=વાટ, રાહ અથવા માર્ગ. ઢોલા=લાલ, રંગીલા મૈરે=મારે. તૂહી=તુજ મમોલા=અમૂલ્ય

ચમચ થઈ ગયા છો, માયા, મમતા, તૃષ્ણા, રતિ, અરતિ, વક્રતા, કુટિલતા વિગેરે લાખો સ્ત્રીઓ તમને વિભાવદશામાં વળગેલી છે પણ તેઓ તમારી કિંમત જાણતી નથી, તમને વાસ્તવિક સુખ આપતી નથી, આપી શકે તેવી શક્તિવાળી પણ નથી અને હું તો તમને અમૂલ્ય ગણું છું, તમારી કિંમત બરાબર સમજું છું અને તમને શુદ્ધ ભાવથી વળગી રહું છું.

હે નાથ! હું તારી વાટ જોઉં છું તેથી હવે તમે પરચાલ છોડી દઈ–બાહિર ચાલ છોડી દઈ નિજ ચાલમાં ચાલો (આવો). કુળવાન સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને કહે છે કે તમારે તો મારા જેવી અનેક છે પણ મારે તો તમે એકલા જ છો, તેમ શુદ્ધ ચેતના ચેતનને કહે છે કે વિભાવદશામાં આપ હો ત્યારે આપને માયા, મમતા, કુબુદ્ધિ, તૃષ્ણા, ઈચ્છા વાંચ્છા, રતિ, અરતિ વિગેરે અનેક સ્ત્રીઓ વળગે છે પણ તે સર્વ કુલટાઓ છે, અનેક પુરૂષો સાથે ભટકનારી છે અને તમને પણ વૈતરણી વિગેરેનાં દુઃખો આપનારી છે; જ્યારે હું તો તમને અમૂલ્ય સમજી તમારી સાથે આનંદ ભોગવી તમને નિવૃત્તિ નગરીમાં પણ સાથે લઈ જનારી છું અને ત્યાં પણ સાથે રહેવાવાળી છું. હે નાથ! એ સર્વ સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ ઓળખી તેઓને મંદિરે જવાનું માંડી વાળી મારા (નિજ સ્વરૂપ) મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો.

આત્મદશા જરા જરા સુધરવા માંડે, સાધ્યનું સામીપ્ય થાય અને દૂરથી તેનું દર્શન થાય ત્યારે શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉદ્દેશીને આવી પ્રૌઢ ભાષામાં વાત કરે છે. આ પદમાં કવિચાતુર્ય, પદલાલિત્ય અને આંતર આશય બહુ આનંદપ્રદ છે, અને સવિશેષ મનન કરવા યોગ્ય છે.

जवहरी* मोल करे लालका, मेरा लाल अमोला;
जीसके पटंतर को नहि, उसका क्या मोला. निश० २

"ઝવેરી લાલ માણેકનું મૂલ્ય કરે છે (પણ) મારા લાલ તો અમૂલ્ય છે. જેના પડદાના અંતરમાં કોઇ નથી (જેની સાદૃશ્ય થઇ શકે તેવું અન્ય કોઇ નથી) તેની કિંમત શું?"

* જવહરીને બદલે 'જોહરી' અથવા 'જુહેરી' એવો પાઠ છે અર્થ એકજ છે.

૨. જવહરી=ઝવેરી મોલ=મૂલ્ય, કિંમત જીસકે=જેને પટંતર=પડદાને અંતરે સાદૃશ્યમાં આવી શકે તેવી રીતે રહેલ કો=કોઈ ઉસકા=તેના. ક્યા=શું.

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉપર કહી ગઈ કે મારે મન તું અમૂલ્ય છે, તે કેવી રીતે? એ વાત અત્ર બતાવે છે. ઝવેરી લાલ માણેકની કિંમત કરે છે કે આ માણેક પાંચ હજારનું છે, આ દશ હજારનું છે, આ વીશ હજારનું છે વિગેરે, પણ મારા પ્રીતમ સુખદાયી માણેક છે તેની કિંમત તો ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી. ઝવેરી કિંમત કેમ કરી શકતા નથી? તેનું કારણ બતાવતાં પહેલાં આપણે જાણવું જોઇએ કે લાલ માણેકની કિંમત ઝવેરી અરસ્પરસ માણેકને સરખાવીને કરે છે, એક માણેકની કિંમત કરતાં બીજા માણેકમાં તેજ (lustre) વિશેષ હોય તો તે બેને સાથે મૂકીને તેની કિંમત આંકે છે, પણ મારા લાલ રંગીલાની સાથે મૂકી શકાય એવું ઓછી વધતી કિંમતનું જ્યાં રત્ન જ ન હોય ત્યાં તેની કિંમત કેવી રીતે આંકી શકાય? જેને સરખાવવા માટે અન્ય રત્ન નથી, તેની કિંમત શું હોઇ શકે? એ તો અમૂલ્ય છે. માણેકના પટંતરમાં રહેલ માણેક તેને ઓછી વધતી કિંમતનું બતાવે છે, પણ આ તો જેની સાદૃશ્યમાં મૂકી શકાય એવી વસ્તુ (પૌદ્ગલિક) દુનિયામાં છે જ નહિ તો પછી તેની કિંમત કેવી રીતે થઇ શકે?

શુદ્ધ દશામાં વર્તતા આત્માનું તેજ નિરંતર એક સરખું જ રહે છે, તેમાં વધઘટ થતી નથી, તેમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ભરપૂર હોય છે, તેના તેજનો પ્રકાશ આંતરચક્ષુને એક સરખો મળ્યા કરે છે. આવા તેજવાળા આત્માની-લાલ રંગીલા નાથની કિંમત કોઈ ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી, કારણકે તે અમૂલ્ય છે.

> पंथ निहारत लोयणे, द्रग लागी अडोला;
> जोगी* सुरत समाधिमे, मुनि† ध्यान झकोला. निशदिन० ३

"અનિમેષ ચક્ષુ લગાવીને મારી આંખોવડે (પતિનો) માર્ગ

---

* જોગી સુરતને બદલે 'જોગીસર' તે એવો પાઠાતર છે જોગીસર એટલે યોગીશ્વર-વિશિષ્ટ યોગી સમજવો † મુનિને બદલે 'માનુ' પાઠાંતર છે તેપર વિવેચન ભાવાર્થમા જુઓ

૩ પથ=માર્ગ નિહારત=જોઉ છુ લોયણે=લોચનવડે, આખોવડે દ્રગ=આખો, ચક્ષુ લાગી=વળગી છે' અડોલા=હીલચાલ વગરની, અડગ, અનિમેષ સુરત=નજર ઝકોલા=લહેરમા

નિહાળું છું; જેમ યોગી સમાધિમાં સુરત રાખે છે અને મુનિ ધ્યાનની લહેરમાં મન રાખે છે તેમ.”

ભાવ-હે નાથ! મારો તમારા ઉપર એવો પ્રેમ છે કે મારી આંખને ફરકાવ્યા વગર, એક ક્ષણ પણ બંધ રાખ્યા વગર તારો માર્ગ હું જોયા કરૂં છું. વિરહી સ્ત્રી પતિની રાહ જુએ છે, પતિની વાટ જુએ છે, જે દિશા તરફથી પતિ આવવાના હોય તે તરફ જોયા કરે છે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે હે નાથ! હું તમારા આવવાના માર્ગ તરફ આંખને મટકાવ્યા વગર જોઉ છું કે મારા નાથ આ માર્ગે આવશે. સમતાના માર્ગ ઉપર નજર રાખી બેસી રહું છું, સંતોષના માર્ગ તરફ આંખ લગાડી માર્ગપ્રતીક્ષા કરૂં છું કે મારા નાથ એ માર્ગે પધારશે. વ્રત નિયમના માર્ગે ચક્ષુ સ્થિર કરૂં છું કે કદાચ નાથ તે રસ્તે પધારશે અને તેમ કરવામા મારી આખનું મટકુ પણ હું મારતી નથી. મારાં ચક્ષુ આપના માર્ગ ઉપર એવાં સ્થિર કરૂ છું કે જેવું યોગીનું સાધ્ય સમાધિમાં અથવા મુનિનું મન ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. પાતંજળ યોગદર્શનકારે યોગનાં આઠ અંગ જણાવ્યાં છે તેમાં સમાધિ એ આઠમું અગ છે, અને તે મત પ્રમાણે યોગીની એમાં પરિસમાપ્તિ થાય છે. યોગદર્શનના મત પ્રમાણે યોગનાં પાંચ અગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એ મદાધિકારીને માટે બતાવેલાં છે, જ્યારે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તે સર્વ અધિકારીને સામાન્ય છે. પ્રસ્તુત સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે, तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયરૂપ અર્થના આકારનો જ નિર્ભાસ કરાવે છે અને પોતાના સ્વરૂપથી જાણે શૂન્ય હોય એવું થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે. ધ્યાનઅંગમાં અને સમાધિઅંગમાં ફેર એટલો છે કે ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે અને સમાધિમાં અવિચ્છિન્ન હોય છે. યોગદર્શનના મત પ્રમાણે સમાધિમાં જે શુન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે જૈન દર્શનના યોગજ્ઞાનને ઇષ્ટ નથી, પણ અત્ર તે વિષય પ્રસ્તુત નથી તેથી તેની ચર્ચા પણ અપ્રાસગિક ગણાય; છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં અને ઉપોદ્ઘાતમાં તે સબધી કાંઇક ઉલ્લેખ કર્યો છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે

આવા પ્રકારની સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગીનું પરમ સાધ્ય રહે છે અને જ્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો તે ધ્યેયનો પ્રત્યય જ હોય છે, પણ તે એક અખંડિત ધારાવત્ ચાલતો હોવાથી વ્યક્તિને તે ધ્યેયથી પૃથક્ રૂપે જણાતો બંધ થાય છે અને તે વખતે ધ્યેય સ્વરૂપનો તને જે નિર્ભાસ થાય છે તેમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પૃથક્ જ્ઞાન જતું રહેતું હોવાથી તે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય એમ થાય છે. આવી સમાધિમાં એક સરખો પ્રવાહ ચાલતાં જે ધારા પ્રસરે છે, મનની એકાગ્રતા થાય છે, ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે તેવી રીતે હે નાથ! આપના માર્ગરૂપ ધ્યેયને હું અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોયાં કરૂં છું.*

તેવી જ રીતે મુનિરાજ જ્યારે ધ્યાનમાં જોડાય છે ત્યારે તેઓના મનની સ્થિરતા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે છેવટે મનોયોગનો પણ નિરોધ થાય છે. શુભ ધ્યાનમાં જૈન યોગશાસ્ત્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન બે ગણે છે. તેમાં ધ્યેયના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ભેદો અને તેના વિભેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમ જ આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ તેમજ શુકલધ્યાનના પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ અને ઉચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યારે મુનિ ધર્મધ્યાનારૂઢ થાય છે ત્યારે એવી અદ્‌ભુત દશા અનુભવે છે કે તેના મનની સ્થિરતાનું ચિત્ર પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેયનું સ્વરૂપ વાંચવાથી કાંઇક સમજાશે. યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે તેનું આકર્ષક સ્વરૂપ ચીતર્યું છે. એ ધ્યાનમાં ચિત્તની અદ્‌ભુત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ જતાં ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેયની એકાગ્રતા થઈ જાય છે જે સ્થિતિમાં સુખી દુઃખી છું કે નથી તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેથી જ હે નાથ! યોગી સમાધિમાં જેમ સ્વરૂપશૂન્ય થઈ જાય છે અને મુનિ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની જેવી દશા થાય છે, તેવી રીતે આંખને ફરકાવ્યા સિવાય હું તમારા માર્ગ તરફ જોઈ

---

* આ સમાધિનુ સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પાતંજળ યોગદર્શનના તૃતીય પાદના ત્રીજા સૂત્રપર વિવેચન જોવું (પૃષ્ઠ ૨૯૮. પ્રો કણીયાનું ભાષાંતર–દ્વિતીયાવૃત્તિ)

રહી છું. હું નિરંતર વિચારૂં છું કે મારા નાથ કોઈ પણ રસ્તે મારા મંદિરે જરૂર પધારશે. હે નાથ! આ વિરહી સ્ત્રીને હવે વધારે તલસાવો નહિ, મારા મંદિરે પધારો, માયા મમતાને ઘેર જવાનું માંડી વાળો અને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો. મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે તે પણ બહુ સારો અર્થ આપે છે. યોગીની દૃષ્ટિ ધ્યાન-સમાધિમાં જેમ ઝબોળાઈ જાય છે તેમ મારા માનવા પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરીને તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા હું કરૂં છું. મતલબ હું એકાગ્ર દૃષ્ટિએ તમારા આવવાના માર્ગને જોયા કરૂં છું. વળી આ પાઠાંતર સાથે 'યોગીસર તે સમાધિમે, માનું ધ્યાન ઝકોળા' એ પાઠ આખો વિચારવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ નીકળે છે. જાણે કે યોગીશ્વર ધ્યાન અથવા સમાધિમાં તરબોળ થઈ ગયા હોય એવી હું થઈ થઈ ગઈ છું. આ પાઠ સર્વથી સુંદર અર્થ આપે છે એમ લાગે છે.

कौन सुने किनकुं कहुं, किम मांडुं में खोला;
तेरे मुख दीठे टले, मेरे मनका चोला.[1] निश० ४

"કોણ સાંભળે? અને કોને કહું? હવે તે શું હું ખોળા પાથરૂં? તારૂં મુખ જોવાથી મારા મનમાં જે ચોળો હતો તે મટી જાય છે."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર જણાવી તેવી મારી વાર્તા છે, મારી વર્તના છે, મારી આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે હું કહું પણ કોને અને તે સાંભળે પણ કોણ? શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા સાંભળવાનું સ્થાન પણ પતિ વિના અન્ય નથી ત્યારે મારી વાત પણ મારે કોની પાસે કહેવી? હે નાથ! સાંભળનાર પણ કોઈ નથી અને મારાથી કોઇની પાસે જઇને ઘરની વાત પણ કહી શકાય તેમ નથી. ત્યારે હવે તે શું હું તમારી પાસે ખોળા પાથરૂં? ખોળો પાથરે ત્યારે લોકો તેમાં બક્ષીસ આપે છે, તે પ્રમાણે હવે હું તમારી પાસે ભિક્ષા માગુ? હવે તે મારે શું કરવું? મારી આટલી હકીકત જરા પણ ગુપ્ત રાખ્યા વગર તમને કહી બતાવી અને તમે તો સમજતા નથી ત્યારે મારે હવે શું ખુલ્લી રીતે ભિખ માગવી, ખોળા પાથરવા!

---

૧ ચોલાને બદલે 'ઝોલા' પાઠ છે, અર્થ તરંગ સમજવો

૪ કૌન=કોણ કિનકુ=કોને કિમ=શું માંડુ ખોલા=ખોળા પાથરૂ, કરગરૂ ટલે=મટી જાય ચોલા=ડામાડોળપણુ, ગોટો.

આવા પ્રકારની સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગીનું પરમ સાધ્ય રહે છે અને જ્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો તે ધ્યેયનો પ્રત્યય જ હોય છે, પણ તે એક અખંડિત ધારાવત્ ચાલતો હોવાથી વ્યક્તિને તે ધ્યેયથી પૃથક્ રૂપે જણાતો બંધ થાય છે અને તે વખતે ધ્યેય સ્વરૂપનો તને જે નિર્ભાસ થાય છે તેમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પૃથક્ જ્ઞાન જતું રહેતું હોવાથી તે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય એમ થાય છે. આવી સમાધિમાં એક સરખો પ્રવાહ ચાલતાં જે ધારા પ્રસરે છે, મનની એકાગ્રતા થાય છે, ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે તેવી રીતે હે નાથ! આપના માર્ગરૂપ ધ્યેયને હું અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોયાં કરૂં છું.*

તેવી જ રીતે મુનિરાજ જ્યારે ધ્યાનમાં જોડાય છે ત્યારે તેઓના મનની સ્થિરતા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે છેવટે મનોયોગનો પણ નિરોધ થાય છે. શુભ ધ્યાનમાં જૈન યોગશાસ્ત્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એ ગણે છે. તેમાં ધ્યેયના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ભેદો અને તેના વિભેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમ જ આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ તેમજ શુક્લધ્યાનના પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ અને ઉચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યારે મુનિ ધર્મધ્યાનારૂઢ થાય છે ત્યારે એવી અદ્ભુત દશા અનુભવે છે કે તેના મનની સ્થિરતાનું ચિત્ર પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેયનું સ્વરૂપ વાંચવાથી કાંઈક સમજાશે. યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે તેનું આકર્ષક સ્વરૂપ ચીતર્યું છે. એ ધ્યાનમાં ચિત્તની અદ્ભુત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ જતાં ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેયની એકાગ્રતા થઈ જાય છે જે સ્થિતિમાં સુખી દુઃખી છું કે નથી તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેથી જ હે નાથ! યોગી સમાધિમાં જેમ સ્વરૂપશૂન્ય થઈ જાય છે અને મુનિ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની જેવી દશા થાય છે, તેવી રીતે આંખને ફરકાવ્યા સિવાય હું તમારા માર્ગ તરફ જોઈ

* આ સમાધિનુ સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પાતંજળ યોગદર્શનના તૃતીય પાદના ત્રીજા સૂત્રપર વિવેચન જોવુ (પૃષ્ઠ ૨૯૮ મો કણીયાનું ભાષાંતર-દ્વિતીયાવૃત્તિ)

રહી છું. હું નિરંતર વિચારૂં છું કે મારા નાથ કોઈ પણ રસ્તે મારા મંદિરે જરૂર પધારશે. હે નાથ! આ વિરહી સ્ત્રીને હવે વધારે તલસાવો નહિ, મારા મંદિરે પધારો, માયા મમતાને ઘેર જવાનું માંડી વાળો અને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો. મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે તે પણ બહુ સારો અર્થ આપે છે. યોગીની દૃષ્ટિ ધ્યાન-સમાધિમાં જેમ ઝબોળાઈ જાય છે તેમ મારા માનવા પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરીને તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા હું કરૂં છું. મતલબ હું એકાગ્ર દૃષ્ટિએ તમારા આવવાના માર્ગને જોયા કરૂં છું. વળી આ પાઠાંતર સાથે 'યોગીસર તે સમાધમે, માનું ધ્યાન ઝકોળા' એ પાઠ આખો વિચારવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ નીકળે છે. જાણે કે યોગીશ્વર ધ્યાન અથવા સમાધિમાં તરબોળ થઈ ગયા હોય એવી હું થઈ થઈ ગઈ છું. આ પાઠ સર્વથી સુંદર અર્થ આપે છે એમ લાગે છે.

कौन सुने किनकुं कहुं, किम मांडुं में खोला;
तेरे मुख दीठे टले, मेरे मनका चोला.[1] निश० ४

"કોણ સાંભળે? અને કોને કહું? હવે તે શું હું ખોળા પાથરૂં? તારૂં મુખ જોવાથી મારા મનમાં જે ચોળો હતો તે મટી જાય છે."

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર જણાવી તેવી મારી વાર્તા છે, મારી વર્તના છે, મારી આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે હું કહું પણ કોને અને તે સાંભળે પણ કોણ? શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા સાંભળવાનું સ્થાન પણ પતિ વિના અન્ય નથી ત્યારે મારી વાત પણ મારે કોની પાસે કહેવી? હે નાથ! સાંભળનાર પણ કોઈ નથી અને મારાથી કોઇની પાસે જઇને ઘરની વાત પણ કહી શકાય તેમ નથી. ત્યારે હવે તે શું હું તમારી પાસે ખોળા પાથરૂં? ખોળો પાથરે ત્યારે લોકો તેમાં બક્ષીસ આપે છે, તે પ્રમાણે હવે હું તમારી પાસે ભિક્ષા માગું? હવે તે મારે શું કરવું? મારી આટલી હકીકત જરા પણ ગુસ રાખ્યા વગર તમને કહી બતાવી અને તમે તો સમજતા નથી ત્યારે મારે હવે શું ખુલ્લી રીતે ભિખ માગવી, ખોળા પાથરવા!

---

૧ ચોલાને બદલે 'ઝોલા' પાઠ છે, અર્થ તરંગ સમજવો

૪ કૌન=કોણ કિનકું=કોને. કિમ=શુ માડુ ખોલા=ખોળા પાથરૂં, કરગરૂ ટલે=મટી જાય ચોલા=ડામાડોળપણું, ગોટો.

આવા પ્રકારની સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગીનું પરમ સાધ્ય રહે છે અને જ્યારે તેને તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વસ્તુતઃ તો તે ધ્યેયનો પ્રત્યય જ હોય છે, પણ તે એક અખંડિત ધારાવત્ ચાલતો હોવાથી વ્યક્તિને તે ધ્યેયથી પૃથક્ રૂપે જણાતો બંધ થાય છે અને તે વખતે ધ્યેય સ્વરૂપનો તને જે નિર્ભાસ થાય છે તેમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પૃથક્ જ્ઞાન જતું રહેતું હોવાથી તે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય એમ થાય છે. આવી સમાધિમાં એક સરખો પ્રવાહ ચાલતાં જે ધારા પ્રસરે છે, મનની એકાગ્રતા થાય છે, ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે તેવી રીતે હે નાથ! આપના માર્ગરૂપ ધ્યેયને હું અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોયાં કરૂં છું.*

તેવી જ રીતે મુનિરાજ જ્યારે ધ્યાનમાં જોડાય છે ત્યારે તેઓના મનની સ્થિરતા એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે છેવટે મનોયોગનો પણ નિરોધ થાય છે. શુભ ધ્યાનમાં જૈન યોગશાસ્ત્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ ગણે છે. તેમાં ધ્યેયના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ભેદો અને તેના વિભેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, તેમ જ આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ તેમજ શુકલધ્યાનના પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ અને ઉચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યારે મુનિ ધર્મધ્યાનારૂઢ થાય છે ત્યારે એવી અદ્ભુત દશા અનુભવે છે કે તેના મનની સ્થિરતાનું ચિત્ર પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેયનુ સ્વરૂપ વાંચવાથી કાંઇક સમજાશે. યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્યે તેનું આકર્ષક સ્વરૂપ ચીતર્યું છે. એ ધ્યાનમાં ચિત્તની અદ્ભુત સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ જતાં ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેયની એકાગ્રતા થઈ જાય છે જે સ્થિતિમાં સુખી દુઃખી છું કે નથી તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેથી જ હે નાથ! યોગી સમાધિમાં જેમ સ્વરૂપશૂન્ય થઈ જાય છે અને મુનિ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની જેવી દશા થાય છે, તેવી રીતે આંખને ફરકાવ્યા સિવાય હું તમારા માર્ગ તરફ જોઈ

---

* આ સમાધિનુ સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ પાતજળ યોગદર્શનના તૃતીય પાદના ત્રીજા સૂત્રપર વિવેચન જોવુ (પૃષ્ઠ ૨૯૮ પ્રો કણીયાનુ ભાષાંતર–દ્વિતીયાવૃત્તિ)

રહી છું. હું નિરંતર વિચારૂં છું કે મારા નાથ કોઈ પણ રસ્તે મારા મંદિરે જરૂર પધારશે. હે નાથ! આ વિરહી સ્ત્રીને હવે વધારે તલસાવો નહિ, મારા મંદિરે પધારો, માયા મમતાને ઘેર જવાનું માંડી વાળો અને મારી વિનતિનો સ્વીકાર કરો. મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે તે પણ બહુ સારો અર્થ આપે છે. યોગીની દૃષ્ટિ ધ્યાન-સમાધિમાં જેમ ઝબોળાઈ જાય છે તેમ મારા માનવા પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા કરીને તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા હું કરૂં છું. મતલબ હું એકાગ્ર દૃષ્ટિએ તમારા આવવાના માર્ગને જોયા કરૂં છું. વળી આ પાઠાંતર સાથે 'યોગીસર તે સમાધિમે, માનું ધ્યાન ઝકોળા' એ પાઠ આખો વિચારવામાં આવે ત્યારે બહુ સુંદર અર્થ નીકળે છે. જાણે કે યોગીશ્વર ધ્યાન અથવા સમાધિમાં તરબોળ થઈ ગયા હોય એવી હું થઈ થઈ ગઈ છું. આ પાઠ સર્વથી સુંદર અર્થ આપે છે એમ લાગે છે.

कौन सुने किनकुं कहुं, किम मांडुं में खोला;
तेरे मुख दीठे टले, मेरे मनका चोला.[1] निश० ४

"કોણ સાંભળે? અને કોને કહું? હવે તે શું હું ખોળા પાથરૂં? તારૂં મુખ જોવાથી મારા મનમાં જે ચોળો હતો તે મટી જાય છે."

ભાવ—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર જણાવી તેવી મારી વાર્તા છે, મારી વર્તના છે, મારી આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે હું કહું પણ કોને અને તે સાંભળે પણ કોણ? શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીને કહેવા સાંભળવાનું સ્થાન પણ પતિ વિના અન્ય નથી ત્યારે મારી વાત પણ મારે કોની પાસે કહેવી? હે નાથ! સાંભળનાર પણ કોઈ નથી અને મારાથી કોઇની પાસે જઇને ઘરની વાત પણ કહી શકાય તેમ નથી. ત્યારે હવે તે શું હું તમારી પાસે ખોળા પાથરૂં? ખોળો પાથરે ત્યારે લોકો તેમાં બક્ષીસ આપે છે, તે પ્રમાણે હવે હું તમારી પાસે ભિક્ષા માગું? હવે તે મારે શું કરવું? મારી આટલી હકીકત જરા પણ ગુપ્ત રાખ્યા વગર તમને કહી બતાવી અને તમે તો સમજતા નથી ત્યારે મારે હવે શું ખુલ્લી રીતે ભિખ માગવી, ખોળા પાથરવા!

---

૧ ચોલાને બદલે 'ઝોલા' પાઠ છે, અર્થ તરંગ સમજવો

૪ કૌન=કોણ કિનકુ=કોને. કિમ=શું માડુ ખોલા=ખોળા પાથરૂ, કરગરૂ ટલે=મટી જાય ચોલા=ડામાડોળપણુ, ગોટો.

ખોળા પાથરવા એ ગુજરાતી ભાષાનું ખાસ અર્થસૂચક વાક્ય (idiom) છે. સંઘને આમંત્રણ કરવા વિગેરે પ્રસંગે સંઘની પ્રાસાદી મેળવવા ખોળા પાથરવામાં આવે છે અને ભાષામાં તે ભિક્ષા માગવાના-કૃપા માગવાના અર્થમાં વપરાય છે.

આટલી બધી નમ્રતા બતાવવાનું કારણ પણ શુદ્ધ ચેતના કહી દે છે. હે નાથ! જ્યારે હું તમારૂં મુખ જોઉં છું ત્યારે મારા મનનું ડામાડોળપણું ચાલ્યું જાય છે, હું તમારામાં સ્થિર થઈ જાઉં છું અને મારો અને તમારો એક વાર મેળાપ થયા પછી કોઈ કાળે પણ વિરહ થતો નથી. આવી રીતે મારો અને તમારો મેળાપ મારા મનની જે અસ્થિર અવસ્થા છે તે દૂર કરી નાખે છે, મનમાંનું દુઃખ દૂર કરી નાખે છે અને તે સ્થિતિ નિરંતરને માટે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી હે નાથ! મારે મંદિરે જરૂર પધારો.

मित्त विवेक वातें कहें, सुमता सुनि बोला;
आनंदघन प्रभु आवशे, सेजडी रंग रोला. निश० ५

"ઉપર પ્રમાણે સુમતાના બોલો સાંભળીને (ચેતનને સુમતાનો) મિત્ર વિવેક વાતમાં કહે છે કે આનંદરાશિ ભગવાન્ તારી સેજપર પધારશે અને રંગ વરસાવશે."

ભાવ-શુદ્ધ ચેતનાએ (સુમતાએ) નાથજીને પધારવાના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે વિલાપ કર્યો, આમંત્રણ કર્યું તે બાજુમાં રહીને મિત્ર વિવેક સાંભળતો હતો. શુદ્ધ ચેતનાને આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી સાંભળી વિવેક મિત્રે તેને (સુમતિને) કહ્યું કે હે સુમતા! સાંભળ! આનંદરાશિ ભગવાન્-સ્વયં અખંડાનંદસ્વરૂપ ચિદાનંદ ચેતનજી તારા મંદિરે હવે જરૂર પધારશે, અને રંગ ઉડાડશે, આનંદ કરશે, મજા કરશે; માટે હવે તારે વિલાપ કરવો ઉચિત નથી.

ચેતનને જ્યાંસુધી સદસદ્વિવેક થતો નથી ત્યાંસુધી તે પરભાવમાં રમણ કર્યા કરે છે. તે સમજતો નથી કે સ્વ વસ્તુ શું છે અને પર વસ્તુ કઈ છે? તેથી તે પરભાવમાં રમણ કરવામાં આનંદ

૫ મિત્ત=મિત્ર વાતેં=તેથી અથવા વાતમાં સુનિ=સાંભળ બોલા=વચન સેજડી=બિછાનાપર રંગ=રસરંગ રોલા=વરસાવશે

માને છે અને તેની અસર એટલે સુધી થાય છે કે પરભાવ તે તેનો સ્વભાવ જેવો થઈ જાય છે. વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા, પ્રમાદ વિગેરેના સેવનમાં તેને એટલો આનંદ આવે છે કે તે તેમાં તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે અને સંસાર વધારતો જાય છે. આ સર્વનું કારણ એ છે કે તેને વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, ભાન નથી, સમજણ નથી. મિત્ર વિવેક જે ખરા ખોટાનું–સ્વપરનું વિવેચન કરે છે તે તેનાથી દૂર છે અને તેને લઈને ઉપર જણાવેલ પરિણામ આવે છે. હવે મિત્ર વિવેક સમતાને કહે છે કે હે બાળા! ચેતનજી સાથે મારે સંબંધ થવા માંડ્યો છે તેથી તેના મનની ગુપ્ત વાત હું તને કહી શકું છું. મે તેને વસ્તુઓનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન આપ્યું છે તેથી હવે તેઓ મમતા માયાનો સંબંધ મૂકી દઈને શુદ્ધ માર્ગ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા છે તેથી છેવટે એ મારો મિત્ર 'ચેતનજી જે વસ્તુસ્વરૂપે આનંદઘન ભગવાન્ જેવો છે તે તારે મંદિરે પધારશે, અને તારી સેજપર રંગ જમાવશે, તારી સાથે પ્રેમથી ભેટશે, અને તારામય થઈ જઈ તને શુદ્ધ ચેતના બનાવી દેશે અને અંતે સર્વનો મેળાપ અનંત કાળ સુધી રહેશે. મમતા માયાને મૂકી દઈ એક વખત શુદ્ધાવબોધ તેને થશે તો પછી તારે તેની ચિંતા નહિ રહે, માટે તારે શોક કરવાની જરૂર નથી, નાથજીને તેના મંદિરમાં લાવવામાં મારા તરફથી હું બનતી મદદ કરીશ.

સમતા અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચે કોઈ વખત ગોટાળો થઈ ગયો લાગે તો તેમ સમજવાનું નથી. વિશિષ્ટ અવસ્થામાં ચેતનની સ્ત્રી શુદ્ધ ચેતના રહે છે અને પ્રાથમિક શુદ્ધ થતી જતી અવસ્થામાં સમતા (સુમતા) તેની સ્ત્રી હોય છે. આગળ જતાં સમતા પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાનું રૂપ લે છે તેથી સર્વ વિરોધ શમી જાય છે. આખા પદનો આશય એ જ છે કે ચેતનને માયા મમતામાં મુંઝાતો અટકાવી તેની શુદ્ધ દશા પ્રગટ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. શુદ્ધ આનંદઘન ચેતનનું તે અંત્ય પર્યવસાન છે અને તે પ્રગટ કરવા માટે જેટલો બને તેટલો પુરૂષાર્થ કરવાની આવશ્યકતા છે. એ સંબંધમાં પ્રમાદ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્તમ જોગવાઈનો લાભ મળતો નથી અને સંસારપાત થતો જાય છે.

પદ સત્તરમું.

(સોરઠ ગિરનારી.)

छोराने क्युं मारे छे रे, जाये काटचा डेण;
छोरो छे मारो वालो भोळो, बोले छे अमृत वेण. छोराने० १

"છોકરાને કેમ મારે છે? એ છોકરો તારા દેવાને કાપી નાખે-છેદન કરે તેવો છે. એ મારો છોકરો બાળો ભોળો છે અને અમૃત જેવાં વચન બોલે છે."

ભાવ—ઉપરના પદમાં છેવટે કહ્યું છે કે મિત્ર વિવેકે સુમતિને કહ્યું કે નાથ તારા મહિરે પધારશે અને સેજડીમાં રસરંગ જમાવશે હવે સુમતિ ચેતનને કહે છે કે હે ચેતનજી! તમે આ છોકરાને શું મારો છો? એ છોકરો તો તમારા અનેક ભવમાં કરેલાં કર્મરૂપ ઋણને છેદન કરે તેવો બળવાન્ છે, વળી તે બાળો ભોળો છે અને કાલાં કાલાં વચન બોલે છે. અત્ર છોકરો તે ઉપજતું ઉપશમ સમકિત સમજવું. જરા વખત (અંતર્મુહૂર્ત) ફરસી ચાલ્યું જાય તેને ઉપશમ સમકિત કહેવામાં આવે છે. અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ પ્રથમ એ સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે. આખા ભવચક્રમાં પાંચ વખતથી વધારે વાર ઉપશમ સમકિત જીવ પામતો નથી. એ સમકિત વીજળીના ઝબકારા જેવું છે, એની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. હે ચેતન! તું ઉપશમ સમકિત-રૂપ બાળકને શા માટે મારે છે? એનો ઘાત શા માટે કરે છે? સમકિતની શક્તિ એવી છે કે એ બાળક હોય તોપણ અનાદિ કાળથી લાગેલા અને તેથી વૃદ્ધ કહેવાતા મિથ્યાત્વરૂપ ઋણનો ઘાત (નાશ) કરી નાખે છે. એ ઉપશમ સમકિત હજુ બાળક છે, કારણકે હાલ જ ઉત્પન્ન થયેલ છે અને વળી સંપૂર્ણ જ્ઞાનાભાવી હોવાથી ભોળું છે. એવા બાળા ભોળા છોકરાને તું શામાટે મારે છે? શામાટે તેનો નાશ કરે છે?

વળી તે અમૃત સમાન વચન બોલે છે. સુદેવને એ સુદેવ માને છે, સુગુરૂને સુગુરૂ માને છે અને શુદ્ધ ધર્મને સુધર્મ માને છે. આવા

---

૧ જાયે=છોકરે કાટચા=કાટી નાખ્યા, છેદન કર્યા. ડેણ=વૃદ્ધ, ઘરડા, અથવા દેણુ (કર્મપ્રપંચરૂપ દેણુ સમ્યક્ત્વ પુત્ર ટાળે છે)

સાચા અંતઃકરણના અને અમૃત સમાન મીઠાં વચન બોલનારા બાળકને તો તારે રમાડવું યોગ્ય છે કે તેને મારવું યુક્ત છે? સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કાલાં વચન બોલનાર છોકરાઓ સર્વને પ્રિય લાગે છે અને તારા સબંધમાં તો તેથી ઉલટું છે. આ બાળક તો આત્મધર્મ અને કેવલીપ્રણીત ધર્મમાં અભેદ બતાવે છે, તને શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે અને સાધ્યનું દર્શન કરાવે છે. એવા બાળકને તું શું જોઇને મારે છે? તેનો શામાટે નાશ કરે છે? તું જે કાર્ય કરે છે તે વ્યવહારથી તદ્દન વિપરીત અને ગેરવાજબી જણાય છે માટે તું જરા વિચાર કર.

આ પદનો અર્થ એક ટબા અનુસાર કર્યો છે. એ ટબો નં. ૨ નો છે જેના સબંધમાં ઉપોદ્ઘાત જુઓ. મહારાજશ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલો અર્થ પદને છેડે આપ્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

लेय लकुटिया चालण लाग्यो, अब कांइ फुटा छे नेंण;
तुं तो मरण सिराणे सुतो, रोटी देसी कोण; छोराने० २

"(વળી જો!) એ બાળક લાકડી લઇને (ટેકો દઇને) ચાલવા લાગ્યો છે. (હે ડેણુ!) તારી શું આંખો હવે ફુટી ગઈ છે (કે તું તે દેખતો નથી)? પણ તું તો મરણને ઓશીકે સુતો છે, ત્યારે તને ખાવાનું કોણ આપશે?"

ભાવ—હે વૃદ્ધ જઠરા! ડેણુ! મિથ્યાત્વ! તું જો, આ ચેતનજી જેને ઉપશમ સમકિત પ્રાપ્ત થયું છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે વિચાર. એ બાળક સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરે છે અને પોતાના બે પગો ઉપર લાકડીનો ટેકો દઇને ટગુમગુ ચાલવા લાગ્યો છે. એના બે પગ તે તાત્ત્વિકવૃત્તિ રૂચિ અને આગમાનુયાયી શુદ્ધ શ્રદ્ધા સમજવી. તાત્ત્વિક શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન ઉપર રૂચિ અને આગમકથન ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા એ સમકિતનાં અંગ છે. આ બન્ને પગ ઉપર ચેતનજી ઉપશમ સમકિતરૂપ લાકડીનો ટેકો દઈ ટગમગ ટગમગ ચાલવા લાગ્યો છે. એને સાધ્યનું દૂરથી દર્શન થયું છે, સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેનાપર

---

૨ લકુટિયા=લાકડી, યષ્ટિ ચાલણ=ચાલવા ફુટા છે=ફુટી ગઈ છે નેણ=આંખો સિરાણે=ઓસીકે રોટી=ખાવાનું દેસી=આપશે

પડવા લાગ્યો છે અને ગ્રંથીનો ભેદ થયો છે. આવી રીતે ચાલવા લાગ્યો એટલે ઉત્ક્રાન્તિમાં–ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાં વિશેષ વધારો કરવા લાગ્યો અને આગળ પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. અરે જઠર મિથ્યાત્વ! ડોસા! તું શું આ દેખતો નથી? તને આ સર્વ સૂજતું નથી? પણ ખરેખર, તને તે ક્યાંથી સૂજે? તારાં કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનરૂપ નેત્રો તો અનાદિ કાળથી ફુટેલા છે તે કાંઈ આજકાલનાં ફુટેલાં નથી અને જેનાં નેત્રો ફુટી ગયાં હોય તે શુદ્ધ સ્વરૂપ ક્યાંથી દેખી શકે? તું તો આજન્મ આંધળો છે તેથી તને આ હકીકત દેખાય જ ક્યાંથી?

વળી હે મિથ્યાત્વ! તું અનાદિ કાળથી ચેતનજીના ઘરમાં વિલાસ કરીને જેમ ઘરને કોલ કોતરે છે એટલે ઉક્કર ઘરને ખોદી નાખે છે તેમ તેં તેનાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને ખોદી નાખ્યાં છે, પણ હવે તો તું મરણને ઓશીકે સુતો છે એટલે તારો છેડો નજીક આવ્યો છે. કારણકે આગમમાં કહ્યુ છે કે पणवारा उवसमियं ભવચક્રમાં ઉપશમ સમકિત પાંચ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજી પાંચ વાર તો ઉપશમ સમકિત પામી ચૂક્યો છે. હવે નિયમા ક્ષપકશ્રેણી આરભશે તેથી તારો અંત નિરંતરને માટે આવી પહોંચ્યો છે. તારૂં જીવન તારા આહાર ઉપર છે, તારો આહાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડી અને સમકિત મોહની, મિશ્ર મોહની અને મિથ્યાત્વ મોહની છે અને સમકિત પ્રાપ્ત થતાં તેનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થાય છે તેથી એ તારો આહાર મળતો તને બંધ થયો છે. આવી રીતે તારા જીવનના આધારરૂપ સાત કર્મ પ્રકૃતિનો આહાર તને મળતો બંધ થવાથી તારૂં મૃત્યુ નજીક આવી પહોંચ્યું છે. હવે તો ચેતનજી કદિ પણ તારી નજીક આવશે નહિ, તને દાદ દેશે નહિ અને તારી સગત કરશે નહિ. મિથ્યાત્વનું જોર એટલું બધું સખ્ત વર્તે છે કે સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેનાથી બની શકે ત્યાંસુધી આ જીવને ખેંચી ખેંચીને પણ મિથ્યાત્વ ઉપર પછાડે છે પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી છેવટે વધારેમા વધારે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલા કાળમાં તો તે ક્ષપકશ્રેણી માંડી સર્વ કર્મોને હઠાવી દે છે અને તે વખતે મિથ્યાત્વને સર્વથા કાપી નાખે છે, નિરતરને માટે કાપી નાખે છે અને પછી મિથ્યાત્વનું તેનાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રપર જે સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું તે અટકી જાય

છે. એ સમકિત ગમે તો ક્ષાયિક હોય, ઉપશમિક હોય કે ક્ષાયોપશમિક હોય પણ તેની પ્રાપ્તિ પછી અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તથી વધારે કાળ જીવ સંસારમાં રહેતો નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હે મિથ્યાત્વ! તું ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે પણ નકામું જ છે. તું મરણપથારીએ જ સુતો છે અને ચેતનજીનો આધાર તો હવે સમ્યક્ત્વ બાળક ઉપર જ રહેલો છે.

पांच पचीस पचासा उपर, बोले छे सुधा वेण;
आनंदघन प्रभु दास तुमारो, जनम जनम के सेण; छोराने० ३.

"પાંચ પચીશ પચાસ ઉપર તે સારાં વચન બોલે છે. હે પ્રભુ! આનંદનો સમૂહ તમારો સેવક છે, તમે જન્મ જન્મના સ્વજન છો."

ભાવ—સુમતિ મિથ્યાત્વ ડેણને કહે છે. પરમેશ્વરભાષિત આગમમાં એવું વચન છે કે એક સમયાવચ્છેદે અસંખ્યાતા ઉપશમ સમકિત પામીએ એ સર્વ આગમાનુયાયી શુદ્ધ વચન બોલે છે, કારણકે એ ક્ષપકશ્રેણીના પ્રારંભી છે. એણે આગમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપશમની પ્રાપ્તિ પાંચ વાર કરી લીધી છે અને હવે તો નિરંતરને માટે મિથ્યાત્વનો ઘાત કરવા તે ઉદ્યુક્ત થયો છે. હે પ્રભુ! આનંદનો સમૂહ—આત્મસ્વરૂપ તમારો—ઉપશમ સમકિતનો દાસ છે, કારણકે હવે તો જન્મજન્મના તમે તેના મિત્ર છો—સ્વજન છો. તમારાથી આ ચેતનજીએ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમારી સાથે તે નિરંતર રહેનાર છે અને તેનાપર તમારો પરમ ઉપકાર છે. ટબાકાર એ પ્રમાણે અર્થ લખીને છેવટે કહે છે કે "આ પ્રમાણે અર્થ મને ભાસે છે, કવિનો આશય તો તે જાણે છે."

આ પદનો અર્થ પંન્યાસજી ગંભીરવિજયજીએ મને બતાવ્યો તે પણ ઉપયોગી હોવાથી નીચે ઉતારી લઉં છું.

(૧) જીવને વિવેક કહે છે. અગાઉના પદમાં કહ્યું કે મિત્ત વિવેક શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે છેવટે નાથ તારે મંદિરે પધારશે અને તારી સેજડીમાં રંગ ઉડાવશે. હવે તે વિવેક ચેતનને કહે છે કે હે ચેતન! તું સંયમરૂપ બાળકને શામાટે મારે છે? તું અસંયમથી

૩ સુધા=સારાં વેણ=વચન સેણ=સ્વજન.

મરેલો છે. હે મરેલા મડદા! ઉપયોગ વગરના, નકામા, મડદા જેવા જા, જા. (જાયે કાટ્યા ડેણુ એ મારવાડી ભાષાનું વાક્ય છે અને તેનો અર્થ જા જા મરેલા મડદા એમ થાય છે.) કોઈએ નવીન દીક્ષા લીધી હોય અને પછી મેઘકુમારની જેમ તેનાપર અસંયમ જોર કરે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ થાય છે તેમાંથી બચવા પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે. સયમનો નાશ થવાથી સર્વનો નાશ થશે, કારણ તે વગર શુદ્ધ ચેતના તો પ્રગટ થવાની નથી. વિવેક કહે છે કે આ મારો સંયમરૂપ છોકરો હજુ તો બાળ છે, નાનો છે, અને ભદ્રક પરિણામી છે, સર્વનું ભલું ઇચ્છનારો છે, સર્વનુ સુખ ઇચ્છનારો છે, બાળોભોળો છે. સયમ કદિ કોઇનુ માઠું કરનારો થતો નથી અને પોતે વળી અમૃત જેવાં મધુર વચન બોલે છે. કહે છે કે સર્વ જીવોની દયા પાળો, સાચું બોલો, ચોરી નહિ કરો, વિગેરે વિગેરે. આવો બાળોભોળો છોકરો છે તેને તું શું જોઇને મારવા ઊભો થયો છે. મૂર્ખ મડદા! જા, જા! હું તને કહું છું કે તારે ભૂલેચૂકે પણ મારા સંયમરૂપ છોકરાને મારવો નહિ

(૨) વળી વિવેક વધારે કહે છે કે હે મૂર્ખ! તું તો લાકડી લઇને ચાલે તેવો ઘરડો થઈ ગયો છે, તારૂં શરીર શીખળ વિખળ થઈ ગયું છે, અથવા તેં તારા હાથમા સુનિવેશદર્શક ડાંડો લીધો છે. અથવા તું લાકડી લઇને છોકરાને મારવા ચાલ્યો છે, સામો જાય છે, પણ શું તારાં નેત્રો ફુટી ગયાં છે? તારી આંખો ગઈ છે? શું તારા હૈયાનાં નેત્રો ફુટી ગયાં છે? તારે લાકડી લઈને ચાલવાનો વખત આવ્યો (ઘડપણ અથવા દીક્ષાને લીધે) છતાં પણ હજુ તું બીજાના પ્રાણ હરણ કરવા જાય છે. તારી તો હજુ પણ આંખ ઉઘડતી નથી. તું વિચાર કર, જરા જો. તું કોણ છે? તારી સ્થિતિ કેટલી છે? તારૂં શરીર કેવું છે? તું કોના ઉપર ઘા કરવા જાય છે? તું તો મરણને કાંઠે સુતો છે, હાથમાં લાકડી લીધી છે અને આ છોકરાને મારવા ઊભો થયો છે, પણ જરા વિચાર તો ખરો કે તને આવતા ભવમાં રોટલી પણ કોણ આપશે? ખાવાનું કોણ દેશે? પરભવમાં કાંઈ મોસાળ નથી, પલંગ પાથરી રાખ્યા નથી, ત્યાં તો "पूर्वदत्ता च या विद्या, पूर्वदत्तं तु यद्धनं" જે હશે તે જ તને મળવાનું છે, બીજું કાંઈ મળવાનું નથી.

૩. વળી એ નાનો સયમરૂપ બાળક છે તે હવે જરા જરા બોલે છે. કાંઈ પાંચ પચીશ અને પચાસ તથા તેથી વધારે વચનો પણ બોલે છે, તે હવે તદ્દન નાનો બાળક નથી, ભાંગ્યું તુટ્યું હવે તે બોલવા લાગ્યો છે.

પાંચ બોલ-પાંચ મહાવ્રતરૂપ તે સંયમરૂપ છે અને સુખદાયી (સુધા) છે.
પચીશ બોલ–પાંચ મહાવ્રતની પચીશ ભાવના છે.*

પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ ઈર્યા સમિતિ સમતા રાખવી.
૨ અવલોકન કરીને ભોજનાદિ કરવાં.
૩ વસ્તુ ગ્રહણ નિક્ષેપમાં જુગુપ્સા ન કરવી, પ્રમાર્જના કરવી.
૪ સર્વ કાર્ય સ્વસ્થ, શાંત અને અદુષ્ટ ચિત્તથી કરવાં. (મનોગુપ્તિ.)
૫ મિથ્યા વાણીનો ઉચ્ચાર ન કરવો, વચનને અદુષ્ટપણે પ્રવર્તાવવાં. તત્ત્વાર્થ ગ્રથમાં ૪૨ દોષરહિત આહાર પાણી સંયમ–સાધન માટે લેવા એને પાંચમી ભાવના કહી છે.

બીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ હાસ્યનો ત્યાગ કરી સત્ય ભાષણ કરવું.
૨ જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરી ભાષણ કરવું.
૩ ક્રોધની નિવૃત્તિ કરી સત્ય ભાષણ કરવું.
૪ લોભનો ત્યાગ કરી સત્ય વચન બોલવું.
૫ ભયનો ત્યાગ કરી સાચી વાણી બોલવી.

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ સ્વયમેવ યાચના કરવી.
૨ આજ્ઞા મેળવી તેને બરાબર સાંભળી વસ્તુ લેવી.
૩ વારંવાર અવગ્રહની યાચના કરવી.
૪ ગુરૂ અને અન્ય સાધુની આજ્ઞા લઈ ભોજન જલ પ્રાશનાદિ કરવાં.
૫ તત્રસ્થિત સંવિગ્ન સાધુની અનુજ્ઞા લઈ ક્ષેત્રાવગ્રહ કરવો, અન્યથા નહિ.

* વિસ્તાર રૂચિવંતે પ્રવચન સારોદ્ધાર ગ્રંથનું બોંતેરમું દ્વાર જોવું.

ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ અતિમાત્રા અને વધારે સ્નિગ્ધ આહાર ન કરવો, પરિમિત આહાર કરવો.

૨ શરીરની વિભૂષા કોઈ પણ પ્રકારે કરવી નહિ.

૩ સ્ત્રીનાં અંગો ઇચ્છાપૂર્વક જોવાં નહિ, તેને અવલોકવાં નહિ.

૪ સ્ત્રી, નપુંસક અને પશુવાળાં ઘર, આસન, અને ભીંતનો આંતરો પણ છોડવો.

૫ સ્ત્રી સંબંધી સરાગ કથા કરવી નહિ અને પહેલાની ક્રીડા સંભારવી નહિ.

પાંચમા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ સ્પર્શના વિષયને પ્રાપ્ત કરી તેનું આસેવન ગૃદ્ધિપૂર્વક કરવું નહિ, કે તેની ઉપર અમનોજ્ઞતાને લીધે દ્વેષ પણ કરવો નહિ.

૨ રસના વિષયોપર પ્રેમ કે દ્વેષ લાવવો નહિ.

૩ ઘ્રાણના વિષયોનું ઇષ્ટ અનિષ્ટ પરિણામ વિચારી તેમાં આસક્ત કે દ્વિષ્ટ થવું નહિ.

૪ ચક્ષુના વિષયોપર રાગ દ્વેષ ધારણ કરવો નહિ.

૫ શ્રોત્રના વિષયો તરફ આકર્ષણ કે ઉદ્વિગ્નપણુ થવા દેવું નહિ.

એવી રીતે તપના પચાસ ભેદ (?) થાય છે પણ તેના પ્રકાર મને મળી શક્યા નથી. આગળ ઉપર તપાસ કરી લખીશ.

આ મારો સંયમરૂપ બાળક આવી રીતે પાચ પચીશ પચાસ વચનો પણ બોલે છે અને તેનાં તે સર્વ વચનો આનંદ આપનારાં છે. વળી તે ઉપરાંત ચરણસિત્તરી કરણસિત્તરીના સીતેર સીતેર બોલ પણ તે બોલે છે. (આ બોલ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રવચન સારોદ્ધાર ગ્રંથનું છાસઠમું તથા સડસઠમું દ્વાર જોવું). હે આનંદઘન પ્રભુ! એ સંયમ તમારો સેવક છે, તમારાથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે, આપ (પ્રભુ) તેને બતાવો છો, આપના આગમથી જ તે જણાય છે.

વળી તે બાળક આપશ્રીને કહે છે કે હે પ્રભુ! તમે જન્મ જન્મમાં મારા સગા છો, સગા રહેજો, તમારી સાથેનું સગપણ કાયમ રહેજો.

આવી રીતે પ્રભુ સાથે સંયમને સગપણ છે તે વાત તાજી કરી બાળ ચેતનજી પોતાને કોઈ મારે છે એ વાતની પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરે છે અને પ્રભુનો આશ્રય માગે છે.

પદ અઢારમું. (રાગ—માલકોશ, ગોડી રાગણી)

रीसानी आप मनावो रे,
प्यारे वीच्च वसीठ न फेर; रिसानी०
सोदा अगम है प्रेमका रे,
*परख न बूझें कोय;
ले दे वाही गम पडे प्यारे,
और दलाल न होय. रिसानी० १

"રીસાયલી (શુદ્ધ ચેતના)ને તમે સમજાવો, વચ્ચે ચોવટીઓ ફેરવો નહિ. પ્રેમની ખરીદી સમજણ ન પડે તેવી છે, પરીક્ષા કરીને જાણવાવાળા કોઈ નથી; (જે) આપે લે, તેને જ તેની ખબર પડે તેમ છે, બીજો કોઈ દલાલ સોદો કરી આપનાર સંભવતો નથી, હોતો નથી."

ભાવ—ચેતનજીને હવે જરા જરા ભાસ થયો છે કે આ જીવનનો ઉદ્દેશ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોમાં રાચવા માચવાનો નથી, પણ ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખનો ત્યાગ કરી પોતાનું ચેતનત્વ પ્રગટ કરવું તે જ છે. તેને જરા જરા સમજાયું છે કે અત્યાર સુધી પોતે ખોટા માર્ગપર હતો, કુલટા સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં હતો. હવે જ્યારે ઉપશમ સમ-

---

* પરિખ='પરીક્ષા કરીને' એવો પાઠાંતર છે

૧ રીસાની=રીસાયલી છે તેને મનાવો=સમજાવો બીચ્ચ=વચ્ચે વસીઠ=વિશિષ્ટ, ચોવટીઓ નફેર=ફેરવો નહિ, લાવો નહિ. સોદા=ખરીદી અગમ=ન સમજાય તેવા, ન જાણી શકાય તેવા. પરખ=પરીક્ષા કરીને બૂઝેં=જાણે લે દે=લે અને આપે. વાહી=કસતું, તેને. ગમ=ખબર

કિતનો તેને જરા ઝળફાટ થઈ ગયો, ગ્રંથિભેદ થયો, અંતરકરણ કરી મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કર્યા ત્યારે તેને સમજાયું કે પોતાનું વાસ્તવિક કાર્ય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવી એ છે અને પછી તેની સાથે અવિનાશીની સેજડીએ સુઈ આનંદ કરવો એ પોતાનો સ્વભાવ છે. આટલું ભાન થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાને-મંદિરે જવાની ઇચ્છા થતાં સુમતિ સાથે પોતે શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાય સંબધી વિચાર કરે છે. સુમતિ આ તકનો લાભ લઈ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા સંબંધી કેટલીક હકીકત ચેતનજીને કહે છે તેપર આ હૃદયગાન છે.

સુમતિ વાક્ય—અરે ચેતનજી! મારા આધાર! શુદ્ધ ચેતના તમારાથી રીસાયલી છે, તમારાપર ગુસ્સે થયેલી છે, તમારી સાથે ખીજાયલી છે, તેને તમે પોતેજ સમજાવો. એને સમજાવવા માટે વચ્ચે ચોવટીઆને ફેરવો નહિ. તમે જાણો છો કે એ સ્ત્રીનું આર્ય હૃદય છે, એના અંતઃકરણમાં આપને માટે બહુ રાગ છે, પણ આપે અનાદિ કાળથી તેને તરછોડી છે તેથી તેણે આપની સાથે રૂસણાં લીધાં છે, પણ આપ પોતે તેને મનાવશો તો કામ સિદ્ધ થશે. તમે કોઈ પંચાત કરનારને વચ્ચે રાખવા ધારતા હો તો તે મારા વિચાર પ્રમાણે સારૂં નથી. આવી મહત્વની બાબતમાં વચ્ચે વાત કરનારને રાખવાથી ઘણી વખત નુકશાન થાય છે, ગોટાળો થાય છે, એ તમે જાણો છો. જો તમે ચોવટીઆને વચ્ચે રાખશો તો તમારો મેળ ખાશે નહિ. તમારે પોતાનેજ એ કામ કરવાનું છે તેનાં ઘણાં કારણો છે, તેમાંનાં કેટલાંક કારણો નીચે બતાવું છું.

બજારમાં સોદો કરવો હોય ત્યારે ધણી ધણી પોતે સોદો બહુધા કરતા નથી પણ દલાલ માલની પરીક્ષા કરીને કિંમત લેનાર વેચનાર વચ્ચે ચોકસ ઠરાવી આપે છે અને સોદો બેસાડી આપે છે એ સામાન્ય અનુભવનો વિષય છે. હે ચેતનજી! તમારે સોદો કરવાનો છે તે પ્રેમનો છે, બજારૂ વસ્તુનો નથી; પ્રેમ એ સાધારણ-રીતે અન્યથી પરખી શકાય તેવી વસ્તુ નથી, અંતઃકરણનો વિષય છે; માટે બહારના દલાલ તેની કિંમત કરી તેનો સોદો કરી આપે એમ આપ માનતા નહિ. જ્યારે ઉપર ઉપરનો મેળ કરી આપવો હોય ત્યારે દૂતી દલાલ તેનું જોડાણ કરી આપે છે, પણ જ્યારે અંતરંગ વસ્તુની વાત આવી પડે છે ત્યારે

દલાલનું એમાં કાંઈ ચાલી શકતું નથી, કારણકે એની પરીક્ષા પણ તેને થતી નથી. પ્રેમ આટલો છે, આવો છે, આ પ્રકારનો છે એ જ જ્યારે દલાલ જાણી શકે નહિ ત્યારે તેનો સોદો તે કેમ કરાવી શકે? પ્રેમની કિંમત તો તેની જે આપ લે કરે છે તેને જ હોય છે, તે જ સમજે છે કે પોતાના અંતઃકરણના ઉંડાણના ભાગમાં વાસ્તવિક પ્રેમ કેટલો છે અને મનોમન સાક્ષીભાવે સામાના અંતઃકરણમાં પોતા માટે કેટલો પ્રેમ છે તે પણ જાણી શકે છે, પણ દલાલ એમાંનું કાંઈ જાણી શકતો નથી. પ્રેમ વાટે ઘાટે મળતો નથી, દોશીડાને હાટે વેચાતો નથી, એ તો અંતઃકરણનો વિષય હોવાથી લેનાર દેનાર જ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે.

આપના ઉપર શુદ્ધ ચેતનાનો પ્રેમ ખરેખરો છે એમ હું ચોક્કસ જાણું છું. વળી આપે તેના તરફ બેદરકારી રાખી છે અને તે પણ અનાદિ કાળથી–લાંબા વખતથી રાખી છે માટે તમારી સાથે અત્યારે તે રીસાયલી છે, પણ તમે પોતે જ તેને સમજાવો. તમે સાંભળતા હતા ત્યારે દશમા પદમાં શુદ્ધ ચેતના પોતે જ બોલી હતી કે 'કોઉ ન દૂતી દલાલ વિસીઠી, પારખી પ્રેમ ખરીદ બનાવે' કોઈ એવો ચોવટીઓ કે દૂતી નથી કે જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેનો સોદો ઉતારી આપે. માટે તમે પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાને સમજાવો, મનાવો અને હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તમારૂં કામ જરૂર પાર પડશે. વ્યવહારમાં પણ પ્રેમનો સોદો થતો નથી. વાસ્તવિક પ્રેમ ન હોય ત્યારે એવો ખ્યાલી ઉપર ઉપરનો વિવેક કરવો પડે છે. સ્વાભાવિકતામાં અને કૃત્રિમતામાં ફેર છે. તે ધ્યાનમાં રાખી આ પદનો ભાવ વિચારીએ તો અર્થ સ્ફુરે તેમ છે.

दो बातां जीयकी करो रे,
मेटो मनकी आंट;
तनकी तपत बूझाइए प्यारे,
वचन सुधारस छांट. रिसानी० २

---

૨ દો=બે બાતાં=વાતો, કામ, કરણી જીયકી=જીવની મેટો=મટાડી દો. આંટ=ચુંચ, આંટી. તનકી=શરીરની. તપત=સંતાપ બૂઝાઇએં=મટાડીએ, ઓલવી નાખીએ. છાંટ=છાંટણા વડે કરીને.

"(ચેતનાને મનાવવા માટે) તમારે જીવના સંબંધમાં બે વાત કરવી: એક તો તમારા મનમાંથી આંટી કાઢી નાખો અને બીજું પ્રભુના વચનામૃત રૂપ છાંટણા વડે કરી શરીરનો સંતાપ બુઝાવી નાખો, ઓલવી નાખો."

ભાવ-ચેતનાને મનાવવા માટે વચ્ચે દલાલ-ચોવટ કરનારનું કામ નથી, એ બતાવી હવે તેને મનાવવાનો ઉપાય સુમતિ બતાવે છે. હે ચેતનજી! તમારે જો ચેતનાને મનાવવી હોય તો તમારા જીવના સબંધમાં બે વાત કરો, બે કામ કરો. એ બે કામ કયાં કયાં છે, તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

એક તો તમારા મનમાંથી આંટી કાઢી નાખો, જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં આંટી નહિ અને જ્યાં આંટી હોય ત્યાં પ્રેમ નહિ; માટે તમારા મનમાં જે વળ હોય તે દૂર કરી નાખો. તમારા મનમાં હજુ પરભાવ ગમનરૂપ આંટી છે, તમે હજુ તમારી પતિવ્રતા સ્ત્રીપર બરાબર પ્રેમ રાખવાનું શીખ્યા નથી, તમે હજુ જ્યારે ત્યારે માયામમતા વિગેરે વેશ્યાઓનાં મદિરોમાં ભટકયા કરો છો. જો તમારે બરાબર પ્રેમ કરવો હોય, શુદ્ધ ચેતનાને તમારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવું હોય તો પરભાવરમણ મૂકી દઈ એક નિષ્ઠાથી તેનાપર શુદ્ધ પ્રેમ રાખો અને મનમાંની આંટી ઘુંટી કાઢી નાખો, દૂર કરો, ફેંકી દો.

કોઇને મનાવવું હોય ત્યારે મિષ્ટ મિષ્ટ વચનો વડે તેને શાંત કરવાની જરૂર પડે છે. તેના મનમાં જે સંતાપ હોય છે તે પ્રથમ વચન દ્વારા શાંત કરવો પડે છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે તમે 'હવે પછી હું આમ નહીં કરૂં, પૌદ્ગલિક ભાવમાં નહીં રમું.' ઇત્યાદિ મિષ્ટ વચનો વડે તેને શાંત કરો, એટલે તે તરત મનાશે. સ્ત્રીજાતિ વિશ્વાસુ હોય છે તેથી પતિનાં વચનોપર વિશ્વાસ રાખી તરત મનાઈ જાય છે. આ મૂળ અર્થ જણાય છે. બીજો આવો અર્થ પણ થાય છે કે તમારા શરીરમાં જે વિષય કષાયજન્ય સંતાપ થયા કરે છે, તમને જે આતુરતા રહ્યા કરે છે તે મટાડી દો. મતલબ તમને બાહ્ય સુખ મેળવવાની જે આતુરતા છે તે દૂર કરો, શાંત કરો, એટલે આત્મસ્વરૂપને લાગતી અગ્નિ શાંત કરો. રાગદ્વેષજન્ય સંતાપ તમારા શરીરમાં રહે છે તે દૂર કરો. સંતાપ કેટલો અને કેવો થાય

છે તે બરાબર અવલોકન કરવાથી જણાય તેમ છે. એક વસ્તુ મેળવવાનો લોભ થાય, કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય, તેમજ અન્ય મોહનીય કર્મના આવિર્ભાવો થાય ત્યારે માનસિક ક્ષોભ થવા ઉપરાંત શરીરમાં એક પ્રકારની ગરમી થઈ આવે છે જે બારિક દૃષ્ટિથી જણાશે. સંતાપ એ અગ્નિ છે, એને શાંત પાડવાનો ઉપાય જળછંટકાવ છે. એટલા માટે તેના ઉપર રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ ભગવાનનાં વચનરૂપ અમૃતનો છંટકાવ કરવાથી સંતાપની શાંતિ થાય છે, અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે. આવી રીતે તીર્થંકરભાષિત વચનામૃતનો વરસાદ થશે ત્યારે મનની વ્યથા અને શરીરનો સંતાપ દૂર થશે અને તેમ થશે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના જે અત્યારે તમારાથી રીસાણી છે તે મનાશે અને તમારા હૃદયમંદિરમાં આવી નિરંતરનો વાસ કરશે.

ક્ષાયક સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાનો નિરંતર સંબધ થાય છે તેને માટે શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા માટે પરભાવરમણ અને સ્વરૂપસંતાપરૂપ મન અને શરીરના વ્યાધિઓને આગમકથન અને તીર્થંકરના ઉપદેશરૂપ અમૃતછંટકાવથી શાંત પાડવા યોગ્ય છે.

नेक नजर निहालीए रे,
उजर न कीजें नाथ;
तनक नजर मुजरे मिले प्यारे,
अजर अमर सुख साथ. रिसानी० ३

"હિતદૃષ્ટિથી જોઇએ અને હે પતિ! (કોઇની) ગરજ—દરકાર ન કરીએ. જરા નજર કરવાથી અને મુજરો કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનાં દુઃખ રહિત સુખ સાથે તે (શુદ્ધ ચેતના) મળે."

ભાવ—રીસાયલી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનો એક ઉપાય ઉપર જણાવ્યો. હવે બીજો ઉપાય અત્ર બતાવે છે. સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિથી જુઓ. તમે વિચારો કે સર્વ જીવો સત્તાએ સિદ્ધ સમાન છે, પોતાના સરખા છે, પોતે પણ સિદ્ધ દશા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે

---

૩. નેક=હિત નિહાલીએ=જોઇએ. ઉજર=ગરજ. તનક=જરા. મુજરે=મુજરા કરવો પડે મિલે=મળી જશે અજર=વડપણ રહિત. અમર=મરણ રહિત.

તેવો છે. સત્તાગતે સર્વ જીવો પોતાના સરખા હોવાથી તમારી ફરજ છે કે તમારે તેને પોતાના મિત્ર સમજવા.

''સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણે શત્રુ તો;
રાગ દ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો.'

મૈત્રીભાવ અતિ ઉત્તમ છે. એમાં સર્વ જીવ તરફ મિત્રતા રાખવાનો—બંધુભાવ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ છે. એ સ્વધર્મી બંધુઓને કે દેશવાસી બંધુઓને જ મિત્ર તરીકે ચિંતવવા સમજાવે છે એમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યોને તે બંધુભાવે બતાવે છે. એથી પણ આગળ વધીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, વિકલેંદ્રિય અને એકેંદ્રિય જીવોને પણ બંધુબુદ્ધિએ બતાવે છે. 'પરહિતચિંતા મૈત્રી' એ ભાવ એટલો આહ્લાદજનક છે કે એથી મનની આંટી અને શરીરનો સંતાપ જેના ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે તે પણ શાંત પડતા જાય છે. ચેતનજી! તમારે શુદ્ધ ચેતનાને જાગ્રત કરવી હોય તો આ મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, સર્વ તરફ હિતબુદ્ધિથી જોવું.

નેકનજર એટલે મીઠી નજરઃ અમીદૃષ્ટિ—શુભ દૃષ્ટિક્ષેપન. પ્રભુને અને રાજાને આ જીવ નેકનજરથી પોતાની સામું જોવા વારંવાર વિનતિ કરે છે. મોટા માણસની નેકનજરથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. આવી નેકનજરથી સર્વ જીવ સામું જોવાની ટેવ પડે છે ત્યારે તેને સર્વનું શુભ કરવા ઈચ્છા થાય છે, પ્રબળ આંદોલનો તેને માટે મૂકે છે અને અન્ય તરફ જેવી ભાવના થાય તેવું પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એ અનિહત નિયમ છે. यादृशी भावना तादृशी सिद्धिः તદનુસાર આવી દૃષ્ટિરૂપ ભાવના રાખવાથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ પણ થાય છે.

અને હે નાથ! તમારે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોવું, પણ તમારે કોઈની ગરજ રાખવી નહિ. હે પ્રભુ! તમારે કોના બાપની સાડી બાર છે, તમારે કોની ગરજ છે, તમારે કોની દરકાર છે? તમે તદ્દન બેદરકાર થઈ જાઓ. પૌદ્ગળિક વસ્તુમાત્રની આશા છોડી દ્યો, તે તમને હાનિકારક છે, ઉપકારક નથી. વળી આ જીવ અન્યની આશા ઉપર અનેક કામો કરે છે, અન્યને ઘેર શ્વાન માફક ભટકે છે, મોટા માણસના મુખ સામું જોયા કરે છે વિગેરે બાબતપર અઠાવીશમા પદમાં વિવેચન થશે,' પણ હે નાથ! તમારે શામાટે કોઈની દરકાર રાખવી પડે છે,

તમારે જે જોઈએ તે તમારી પાસે છે, તમારી સાથે છે, તમારામાં છે, તમારા જ રૂપ છે; માટે કોઈની દરકાર તમારે કરવી નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોશો અને પરની દરકાર મૂકી દેશો એટલે કાર્યસિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ થશે. ઉપરાંત તમારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે શું કરવું તે પણ હું કહું છું: ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમે શુદ્ધ ચેતના તરફ જરા નજર કરશો અને તેને મુજરો કરશો તો તે તમને આવીને મળશે-ભેટશે અને વળી તે એવી સારી રીતે મળશે કે સાથે તે અજર અમર સુખ લેતી આવશે એટલે તે તમને મળ્યા પછી તમારે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું દુઃખ હમેશને માટે મટી જશે. સંસારમાં ઘડપણનુ દુ:ખ મોટું છે અને વળી વારંવાર મરણ પામવાં અને જન્મ લેવા એ પણ એવી જ મહા ઉપાધિ છે. એ સર્વ પીડા નિરંતરને માટે મટી જાય તેટલા માટે જેમ તમે રાજાનો મુજરો કરો છો ત્યારે તે તમારી સામે નજર કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો કરવાથી તમારી ભવની ભાવઠ ભાંગી જશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે નેકનજરે સર્વ પ્રાણીઓને જોવાથી અને તેઓની સ્થૂળ લાભ માટે દરકાર ન કરવાથી એક લહેજામાં તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશો.

ઉપર ઉપરનાં શુભ જણાતા પણ કેવલ કીર્ત્તિને માટે જ કરાતાં કાર્યો વ્યવહારને અંગે કરી તમે કાળ નિર્ગમન કરી નાખો છો તે હવે છોડી દો અને શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરો, જેમ કરવાથી તમારે નિરંતરની ઉપાધિનો છેડો આવી જાય.

निशि अंधयारी* घन घटा रे,
पाउं न वाटको फंद;
करुणा करो तो निरवहुं प्यारे,
देखुं तुम मुखचंद. रिसानी० ४

"અંધકારમય રાત્રિ છે, વાદળાની છાયા (ફેલાયલી છે). હે

* અધયારીને બદલે 'અંધારી' એવો પાઠ છે

૪. નિશિ=રાત અધયારી=અંધકારવાળી ઘન=વાદળાની. ઘટા=છાયા પાઉં ન=મને ન થાય, ન મળે વાટકો=રસ્તાનાં. ફંદ=વિઘ્નો નિરવહું=આવું દેખું=દર્શન કરૂં

પ્રભુ! રસ્તાનાં વિઘ્નો ન થાય એવી મારાપર કૃપા કરો તો હું આવું અને તમારા મુખચંદ્રનું દર્શન કરૂં."

ભાવ—આ પ્રકારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાની વાત અને તેમ કરવાના ઉપાય સુમતિએ ચેતનજીને કહ્યા ત્યારે આ ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા કાંઈ ઉદ્યત થયો, તેથી તે પ્રથમ તો આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે કે હે પ્રભુ! એક તો સીહા અંધારી રાત્રિ છે અને વળી તેમાં સખત વાદળાં થયેલાં છે, તેથી હું રસ્તાનાં વિઘ્નો જોઈ શકતો નથી, પણ હવે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને કાંઈ એવું કરો કે મને માર્ગનાં વિઘ્નો ન નડે અને આપશ્રીનું દર્શન થાય.

મોહરૂપ અંધકારમય રાત્રિ છે, તે સ્વભાવે જ અંધારી છે, તેમાં સ્વયં પ્રકાશ પડતો નથી, અને ચદ્રનો પણ પ્રકાશ નથી, તે કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ છે અને વળી તદુપરાંત આકાશમાં ઘનઘટા વ્યાપી રહી છે. મોહરાત્રિ ચંદ્રપ્રકાશ વગર અંધકારમય તો છે જ તેમાં વળી વાદળાં ચડી આવ્યાં છે એટલે જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીયરૂપ મેઘની ઘટા છવાઈ રહી છે તેથી તારાનો પ્રકાશ પણ પડતો નથી. ઘણા જીવો કૃષ્ણપક્ષીઆજ હોય છે. આવી સીહા અંધારી રાતમાં વાટે ચાલતાં અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે, પગ જ્યાં ત્યાં અથડાય છે, કુવા ખાડામાં પડી જવાય છે અને ચોરનો ભય લાગે છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! મારા નાથ! હવે તો આપ કાંઈ એવું કરો કે રસ્તાનું મને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન થાય અને હું એકદમ તમારી તરફ ગમન કરીને તમારા મુખચંદ્રનું અવલોકન કરૂં. પ્રભુદર્શન માટે જતાં રસ્તામાં પડી જવાય, લુંટાઈ જવાય તો પ્રભુ સુધી પહોંચી શકાતું નથી અને પ્રભુદર્શન થતું નથી, તેથી આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે કે હે નાથ! મારે મારી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવી છે, તે કારણે જ આપ મહાત્માનું દર્શન કરવા ઇચ્છા રાખું છું અને તદ્દ્વારે તેને મનાવવા ઇચ્છું છું તો હવે મારા માર્ગમાં જે વિઘ્નો આવે તે દૂર કરી આપ મને આપનાં દર્શન કરાવો. આપના મુખચદ્રનું દર્શન થતાં મોહરાત્રિની અંધકારમય સ્થિતિ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘનઘટાનો નાશ થઈ જશે. જ્યાંસુધી એમ ન બને ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું મને ભાન થાય નહિ, ભાન થયા વિના શુદ્ધ ચેતના ઓળખાય નહિ અને

ઓળખાયા વિના તેને મનાવાય નહિ.' એટલા માટે પ્રભુમુખચંદ્રના દર્શન સારૂ ચેતનજી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

> प्रेम जहां दुविधा नहि रे,
> *नहि ठकुराइत रेज;
> आनंदघन प्रभु आई वीराजे,
> आपही समता सेज. रिसाणी० ९

"જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં બે ભાવ હોતા નથી તેમ જ જરા પણ ખાલી ભપકો પણ હોતો નથી. આનંદઘન પ્રભુ પોતે જાતે આવીને સમતાની સેજડીએ બીરાજમાન થાય છે."

આ ગાથાનું બીજું પદ ભી. મા.ની બુકમાં છપાયેલ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે. 'મેટકુરાહિત રાજ' એમ છપાયેલ છે તે કોઈ પ્રતમાં નથી. અત્ર પાઠ લખ્યો છે તે પ્રમાણે ચારે પ્રતમાં છે. કુરાહિત રાજ એટલે અન્યાયી રાજ્ય.

ભાવ–જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં ધોખો નહિ, બે પ્રકાર નહિ. ઉપરથી દેખાડવાનું જૂદું અને વર્તન જૂદું એવા પ્રકારનો દ્વિભાવ પ્રેમમાં હોતો નથી, તેમ જ જ્યાં સાચો પ્રેમ હોય ત્યાં ખાલી ભપકો હોતો નથી. પ્રેમમાં સંકલ્પ વિકલ્પ હોતા નથી. મોક્ષ મેળવવાનો જો તમારા મનમાં પ્રેમ હોય તો પછી તેમાં કોઈ જાતની શંકા રાખો નહિ, બે ભાવ રાખો નહિ, ગોટા વાળો નહિ. संशयात्मा विनश्यति એ તો જાણીતી વાત છે, માટે શુદ્ધ પ્રેમ તમને શુદ્ધ ચેતના ઉપર હોય તો પછી બીજા ગોટા વાળવા મૂકી દઈ એક નિષ્ઠા રાખો. સંશય રાખનારનું એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી અને વળી ખાલી ભપકો મૂકી દો. પ્રેમમાં કાંઈ આડંબર કરવાની જરૂર નથી, એમાં કાંઈ પઠારો કરવો પડતો નથી. માટે તમે ગોટા વાળવા છોડી દો અને સંશય મૂકી દો. આ પ્રમાણે થશે એટલે આનંદઘન પ્રભુ પોતે ચાલીને સમતાના

---

* 'મેટકુરાહિત રાજ' એવો પાઠાંતર માત્ર ભી મા વાળી બુકમાં છે.

૫ દુવિધા=દ્વિધા, બે ભાવ. ઠકુરાઇત=ખોટો ભપકો રેજ=જરા પણ આઈ=આવીને. આપહી=પોતે.

મંદિરે પધારશે અને તેની સેજ ઉપર–તેના પલંગ ઉપર બીરાજશે. આનંદઘન પ્રભુ ઉપર તમને પ્રેમ થશે ત્યારે તે પણ દુવિધા–બે ભાવ રાખે તેવા નથી, તેઓ પોતે ચાલીને તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલ સુમતિની સેજડીએ બેસશે અને તમારામાં ને આનંદઘન પ્રભુમાં છેવટે કાંઈ પણ ભેદ રહેશે નહિ. આવી રીતે થશે એટલે રીસાયલી શુદ્ધ ચેતના મનાઈ જશે.

આ મનુષ્યજીવનનુ કર્તવ્ય શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનું છે. જો સંસારચક્રનો પાર પામવો હોય, સંસારસમુદ્ર ઓળંગી જવો હોય, સંસારાટવી ઉતરી જવી હોય તો શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત કરવા–તેને પ્રગટ કરવાના કાર્યમાં જોડાઈ જવું, તેને મનાવવાના બતાવેલા ઉપાયોનું સેવન કરવું અને તેને હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો. જે જીવનું એ સાધ્ય હોય તેવા પુરૂષોનું આ જીવન યોગ્ય છે અન્યને તો ફેરા માત્ર છે.

—:ooo—

*પદ ઓગણીશમું–રાગ વેલાવલ.

दुलह नारी तुं बडी बावरी,
पिया जागे तुं सोवे;
पिया चतुर हम निपट अग्यानी,
न जानु क्या होवे. दुलह० १

---

* આ પદ કોઈ પણ પ્રતમા જોવામા આવતુ નથી, માત્ર શા ભીમસીંહ માણેકની બુકમા છે. કૃતિ આનદઘનજીની હોય તેમ લાગતુ નથી, કારણકે એક તો પદનો અર્થ કરતા બહુ ખેંચીને ભાવ લાવવો પડે છે બીજુ પ્રથમ ગાથાની પંક્તિમાં વિશેષણ વિશેષ્ય વચ્ચે અઘટિત લાંબો આતરો રહે છે. ત્રીજું એક જ પદમાં ચેતન અને ચેતના સામસામી વાતો કરે એ આનદઘનજીની સામાન્ય કૃતિને અનુરૂપ નથી અને ચોથુ ભાષા આનંદઘનજીના બીજા પદોથી વિલક્ષણ જણાય છે. આ પદ ક્ષેપક હોય એમ મારૂ માનવુ છે _વિ ક.

૧ દુલહ=દુ:ખે મળી શકે તેવા, દુર્લભ તેનું વિશેષ પિયા શબ્દ જે દ્વિતીય પંક્તિમા આવે છે તે છે બડી=ભારે, મોટી બાવરી=ગાંડી, બેવકૂફ પિયા=પતિ, ભરતાર નિપટ=તદ્દન અગ્યાની=અજાણી, અજ્ઞાની હોવે=થાય છે

"હે નારી! તું બહુ બેવકૂફ છે, મળવા મુશ્કેલ એવા તારા પતિ જાગે છે અને તું સુઈ જાય છે. (સ્ત્રી જવાબ આપે છે) પતિ નિપુણ છે અને હું તો તદ્દન અજ્ઞાની છું (તેથી) શું થાય છે તે હું જાણતી નથી."

ભાવ—આ ચેતન અશુદ્ધ ક્રિયામાં—દ્રવ્યક્રિયામાં જાગતો છે, તે વિભાવદશામાં જાગ્રત રહે છે, સંસારનાં હેતુભૂત દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્રાદિકના મોહમાં પડી રહી તેને અંગે જે ખટપટ કરવી પડે છે તેમાં તે જાગતો રહે છે. અલબત, એની પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી આવા પારકા ઘરે રખડનારા પતિ સાથે રીસાય તેમાં નવાઈ નથી. એ કારણથી તે પતિ સન્મુખ જોતી નથી. ચેતનજીને હવે કાંઇક સ્વરૂપજ્ઞાન થવા લાગ્યું છે તેથી શુદ્ધ ચેતનાને જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા તેને થઈ છે, પણ તેને મેળવવા યોગ્ય પોતાનું વર્તન થયું નથી. આવા પ્રસંગે ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે.

હે ચેતના! તું વારંવાર તારા પતિની વાટ જુએ છે, તેના વિરહથી દુઃખી થાય છે, પણ હું પોતે તારો પતિ તને આજે કહું છું તે તું સાંભળ. તું તદ્દન મૂર્ખ છો, બેવકૂફ છો, ગાંડી છો. પતિમેળાપ અતિ દુર્લભ છે એમ તું જાણે છે, જીવની ચેતના શુદ્ધ થવી એ અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે, અનંત ભવભ્રમણ કર્યા પછી અકામ નિર્જરા થાય ત્યારે જીવ નિગોદમાંથી નીકળી ધીમે ધીમે ઊંચો આવતો જાય છે અને છેવટે મહા મુશ્કેલીએ મનુષ્યભવ પામે છે ત્યાં પણ માર્ગાનુસારી ગુણો પ્રાપ્ત કરતાં કેટલીકવાર બહુ કાળ નીકળી જાય છે. એ પ્રમાણે અથડાતાં પછડાતાં કોઈ વખત અપૂર્વ અધ્યવસાયના નિમિત્તથી ગ્રંથિભેદ થાય છે ત્યારે થોડો વખત સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને વળી તેને વમી દઈ આત્મધન ગુમાવી નાખે છે. આવી દશામાં પણ કેટલીકવાર અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો કાળ ગુમાવી નાખે છે. અને તેના છેવટના ભાગમાં શુદ્ધ ચેતના મહા મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સામી બાજુની હકીકત બતાવી જીવ ચેતનાને કહે છે કે હે ચેતના! તું અતિ મૂર્ખ છો, આ તારો પતિ જે હું તેની સાથે તારો મેળાપ થવો અતિ મુશ્કેલ છે એ તું જાણે છે. હવે હું તારો પતિ આત્મા—ચેતનજી તો વિભાવદશામાં જાગું છું, દ્રવ્યક્રિયાદિ કરું છું અને વ્યવહારના

સર્વ અસંગો અનુભવું છું. જીવમાં ચારિત્રગુણ સ્વાભાવિક છે એ જાણીતી વાત છે. એ ચારિત્રગુણ રમણભાવરૂપ સમજવો. સિદ્ધના જીવોમાં પણ તે સ્થિરતારૂપે હોય છે, મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં જીવ તે ગુણને લઈને વિભાવદશામાં રમણ કરે છે. જેટલા પૂરતો વિભાવ ઉઘાડો છે તેટલા પૂરતો સ્વભાવ બંધ છે. રમણભાવ તો સર્વદા રહે છે, પણ સ્વભાવમાં કે વિભાવમાં તેનું સ્થિત્યંતર થયા કરે છે. ત્યારે હે ચેતના! તારો પતિ હું વિભાવદશામાં જાગ્રત રહું છું અને તું ઉંઘ્યા કરે છે ત્યારે મારી અને તારી પ્રીતિ શી રીતે જામશે. પતિ મંદિરે પધારે અને સ્ત્રી ઉંઘ્યા કરે તો પછી તેને પતિમેળાપનો લાભ શી રીતે મળે? માટે હું તને કહું છું કે ચેતના! તું તદ્દન મૂર્ખ સ્ત્રી છે, ગાંડી છે, જો તારે પતિનો મેળાપ કરવાની ઈચ્છા હોય તો તું પણ તેના પ્રમાણે વિભાવદશામાં જાગ્રત રહે અથવા પતિ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તું ઉંઘે છે તે વાતનો ખુલાસો કર.

ઉપરના સવાલનો જવાબ આપતાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે—પતિ! મારા નાથ! તમે તો વિભાવદશામાં ચતુર હશો એ વાત ખરી હશે, પણ હું તો એ વિભાવદશાથી તદ્દન અજાણી છું, એનું સ્વરૂપ ગમે તેવું હોય તેની સાથે મારે સબંધ નથી, મારે તે જાણવાની દરકાર પણ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મને તો ખબર પડતી નથી કે વાસ્તવિક રીતે તમે જાગો છો કે ઉંઘો છો. તમે એમ માનો છો કે તમે પોતે જાગો છો, પણ જે દશામાં તમે જાગો છો અને જેમાં તમે નિપુણ છો તે દશા અમારા વિચારક્ષેત્રની બહાર છે, તમે દ્રવ્યક્રિયા કરતા હો તે મારે જાણવાની આવશ્યકતા નથી, ભાવક્રિયા કે સ્વભાવદશામાં તમે જાગ્રત નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને વિભાવમાં જાગ્રત હો કે નહિ હો તે જાણવાની મારે દરકાર નથી. શુદ્ધ ચેતનાપૂર્વક કરણી કરી હોય તેજ કરણી શુદ્ધ ચેતના જાણે છે, સ્વીકારે છે અને તેજ કરણી ચેતનાને શુદ્ધ કરતી જાય છે અને તે સિવાયનાં અન્ય કૃત્યો હું જાણુતી નથી. મતલબ તે સર્વ કૃત્યો અલેખે જાય છે, ફળ વગરનાં થાય છે. હે પતિ! આટલા ઉપરથી આપ જાગો છો કે નથી જાગતા તે હું જાણુતી નથી.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વિભાવદશા અને શુદ્ધ ચેતના વિરોધી છે,

પરસ્પર મેળ-સંબંધ વગરનાં છે એમ સમજવું. એક જાણવા પૂરતાજ જ્ઞાન માટે સવાલ હોય તો શુદ્ધ ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત હોય ત્યારે વિભાવદશાને જાણતીજ નથી એમ કહી શકાય નહિ, અત્ર જે હકીકત છે તે અજાણપણાની છે અને તે અરસપરસ સંબંધ પૂરતી જ છે.

દુલહ શબ્દનો અર્થ સમીચીન કરવા માટે તેને 'પિયા'ના વિશેષણ તરીકે મૂકયો છે. એવી રીતે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે લાંબું અંતર રહે એમ ઘણા કવિઓની કૃતિમાં બને છે. દુલહને નારીનું વિશેષણ પણ કરી શકાય છે, પણ આત્મા શુદ્ધ ચેતનાને એવા સ્વરૂપમાં સમજતો હોય એટલે સુધી તેનો વિકાસ હજુ થયો નથી.

आनंदघन पिया दरस पियासें,
खोल घुंघट मुख जोवे. दुल० २

"આનંદના રાશિઓ આપનાર હે પ્રિયા! તારા દર્શનનો હું તૃષાતુર છું, તારી લાજ કાઢી નાખ, (જેથી) તારૂં મુખ જોઉં."

ભાવ-ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને કહ્યું તે હકીકત સાંભળી શુદ્ધ સ્વરૂપ આનંદઘન ચેતનજી બોલ્યા-હે પ્રિયા! હે ચેતના! તે મને કહ્યું તે સર્વ વાત મેં સાંભળી, તેથી હવે હું તારૂં દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અને તારી સાથે રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો થયો છું અને મારી તે તૃષાને તું હવે તૃપ્ત કર. તું હાલ મારી સાથે અંતર રાખી ઘુંમટો તાણીને ઊભી છે, મારાથી છેટી રહ્યા કરે છે તે તારી લાજ દૂર કર, જેથી હું તારૂં મુખ જોઉં અને તારૂ સ્વરૂપ વિચારૂં.

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચેતનજી આવે ત્યારે તેને શુદ્ધ ચેતનાને વરવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવતો આત્મા વિભાવદશારૂપ ઘુંમટો દૂર કરવા શુદ્ધ ચેતનાને કહે એ સમજાય તેવી હકીકત છે.

આ ટુંકા પદમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કહી છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને કહે છે કે તમે જાગો છો કે ઉંઘો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી આ વાતમાં બહુ રહસ્ય

૨ પિયા=પ્રિયા, શુદ્ધ ચેતના. દરસ=દર્શન, દેખવું તે પિયાસેં=પિપાસુ, તૃષાતુર ઘુંઘટ=ઘુંમટો, લાજ.

છે. આપણને કોઈ દિવસ એમ લાગતું નથી કે આપણે કામ કરતી વખત ઉંઘતા હોઈએ, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં જણાશે કે પરભાવ-રમણમાં આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે ઉંઘીએ જ છીએ. જ્યાંસુધી આ નિદ્રાનો ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે, સ્વભાવરમણતા થઈ પરિણતિની નિર્મળતા થશે નહિ ત્યાંસુધી આપણો સંસારચક્રનો છેડો આવવાનો નથી એ સદેહ વગરની વાત છે. ચાલુ માની લીધેલા વ્યવહારમાં જેમ લૌકિકમાં જવાની, કપડાં આપવાની, આમંત્રણો દેવાની બાબતમાં બનતી જાગૃતિ રાખવામાં આવે છે અને જે તેમ કરે નહિ તે હાસ્યાસ્પદ થાય છે તેમ આત્મિક વ્યવહારમાં આપણે વેધ જાળવતા નથી, ધ્યાન આપતા નથી, જાગૃતિ રાખતા નથી, પરભાવમાં ભમીએ છીએ, શુદ્ધ પરિણતિને તજીએ છીએ અને સાધન સાધ્યનો ગોટાળો કરીએ છીએ. એ દશા સુધારવાની જરૂર છે, એકદમ તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે અને ઉત્તમ જોગવાઈનો લાભ લેવાની અતિ જરૂર છે.

પદ વીશમું—રાગ ગોડી, આશાવરી.

आज सुहागन नारी, अवधू आज०
मेरे नाथ आप सुध लीनी,
कीनी निज अंगचारी. अवधू० १

"હે અવિનાશી ચેતનજી! હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું. મારા નાથે પોતે મારી ખબર લીધી અને મને પોતાના અંગની સેવા કરનારી દાસી બનાવી છે."

ભાવ—અનેક પ્રકારની શુદ્ધ ચેતનાની વિનતિ અને મેણાં સાંભળીને અગાઉ જણાવ્યું તેમ તેના પતિ ચેતનજી તેને મંદિરે પધાર્યા અને તેની સેવા સ્વીકારી. એ વખતે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાંથી જે ઉદ્ગાર નીકળ્યા તે અત્ર બતાવે છે.

---

૧ આજ=હવે. સુહાગન=સૌભાગ્યવતી. અવધૂ=અવિનાશી આત્મા, વિશેષાર્થ માટે જુઓ પદ પાંચમાની પહેલી ગાથાપર વિવેચન. સુધ=ખબર. લીની=લીધી. નિજ=પોતાની અંગચારી=અંગને સેવનારી દાસી

હે ચેતનજી! અવિનાશી નાથ! તમે પોતે આજે મારી ખબર લીધી અને મારો અનાદિ કાળથી તમારી સાથે વિરહ હતો, હું વિરહાનળમાં બળી જતી હતી-તેની આપે પોતે મારા મંદિરે પધારીને ખબર અંતર પૂછી, તેની હકીકત જાણવા જિજ્ઞાસા બતાવી અને તેને તમારી પોતાની દાસી બનાવી, તેથી ખરેખર, હવે હું સૌભાગ્યવતી નારી થઈ છું. આપે આપણા વચ્ચે કોઈ ચોવટીઓ પણ રાખ્યો નથી, દૂતી દલાલની પણ જરૂરીઆત ધારી નથી અને આપ જાતેજ, મારે મંદિરે પધારી મને આપના પ્રત્યંગ સેવનારી દાસી કુલવધૂ બનાવી છે તે મારૂં અહોભાગ્ય છે. અહો! આજે મારા શિરછત્ર, મુકુટમણિ પ્રાણનાથ મને મળ્યા, મારી પાસે આવ્યા, મારા મંદિરે પધાર્યા, તેથી મારૂં અખંડ સૌભાગ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું. હવે હું તમારાં અંગે અંગમાં-રગેરગમાં પ્રસરી જઈશ અને તમે શુદ્ધ ચેતનામય થવાથી મારામય થઈ જશો અને તેથી શુદ્ધ બની જઈ મમતા માયા વિગેરે કુલટાઓને જરૂર ભૂલી જશો. હું સૌભાગ્યવતી તો ત્રણ કાળમાં છું પણ આજે મારૂં સૌભાગ્ય પ્રકટ થયું, પ્રસિદ્ધ થયું, જાહેર થયું. મારા નાથને મળવાના અનેક ઉપાયો હું કરતી હતી તે આજે સફળ થયા અને મારી અભિલાષાઓ, ઈચ્છાઓ અને મનોરથો પૂર્ણ થયાં.

प्रेम प्रतीत राग रुचि रंगत,
पहिरे जीनी सारी;
महिंदी भक्ति रंगकी राची,
भाव अंजन सुखकारी-　　　　अवधू० २

"પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિના રંગથી રંગેલી ઝીણી સાડીને પહેરે છે, ભક્તિના રંગની મેંદી ઉગી નીકળી અને ભાવરૂપ અંજન અતિ સુખ આપનાર થયું."

ભાવ-પતિ વિરહિણી સ્ત્રી શરીરપર શણગાર સજતી નથી, એકાંત જીંદગી ગુજારે છે અને પતિનું સ્મરણ નિરંતર કર્યાં કરે છે

૨ પ્રેમ=બહુમાન　પ્રતીત=વિશ્વાસ આસ્થા　રૂચિ=કારકસમકિતરૂપ દૃઢ શ્રદ્ધા. પહિરે=પહેરે　સારી=સાડી.　મહિંદી=મેંદી　રાચી=ઉગી　નીકળી ભભુકી ઉઠી. અંજન=આંજણ.

એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે, પણ પતિનો મેળાપ થતાં સોળ શણગાર સજે છે. એ સોળ શણગાર જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવ્યા છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને શરીરનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે. કાંબી, ઝાંઝર, નુપૂર, ચેનફુલ, કંદોરો, મોહનમાળા, બાજુબંધ, કંકણ, સૌભાગ્યસૂચક ફૂલ, દામણી, કેશ બંધન એ આભૂષણો તથા આંખમાં આંજણ, કપાળે તિલક, મુખમાં તંબોળ, સેંથામાં સિંદૂર, ગળામાં પુષ્પનો હાર, હાથે મેંદી, પગે અળતો વિગેરે શણગારના પ્રકારો છે અને વસ્ત્રમાં સુંદર કસકસતો કમખો, ઝીણી ઘુઘરીવાળો ઘાઘરો અને ઝીણી સાડી એવા અનેક શણગારો વર્ણવ્યા છે. અત્ર ચેતનજી પોતાના મંદિરે પધાર્યા અને વિરહઅવસ્થા દૂર થઈ તેની ખુશાલીમાં અને પતિને રંજન કરવા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ પણ શણગાર સજ્યો તેનું વર્ણન કરે છે. આ હકીકત વાંચતાં વિચારવું કે શણગાર પણ અધિકારવશાત્ હોય છે. ગામડાની ગોરી ભરવાડ જે નિરંતર કાળો સાડલો પહેરે છે તેને જેપુરી છાયલ અને ખોટી બંગડી શણગાર તુલ્ય ગણાય છે અને શેઠીઆની સ્ત્રીઓ જે નિરંતર મલમલના છાયલ અને સોનાની બગડી પહેરે છે તેને સોનેરી સાડી અને હીરાની બંગડી શણગાર ગણાય છે. એથી આગળ વધીએ તો રાણીઓના શણગાર અને તેથી વધારે આત્મિક દશામાં આગળ વધતાં શુદ્ધ ચેતનાના શણગારમાં અવશ્ય વધારો સુધારો હોય છે. શુદ્ધ દશાના શણગારો વિશુદ્ધતર અને માનસિકજ હોય છે.

૧. કુલવધૂ શણગાર સજવામાં ઝીણી સાડી પહેરે છે જેમાંથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં સુંદર અવયવો દેખાય છે અને તેનાપર ચક્ષુને આકર્ષક રંગ હોવાથી પતિને તે બહુ આનંદ આપે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ ઝીણી સાડી પહેરી અને તેનાપર પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિના રંગથી મિશ્ર કરેલો સુંદર ખુલતો રંગ ચઢાવ્યો. તદ્દન ધોળી સાડી તો હમેશાં કેટલીક વિધવા પહેરે છે. સધવા સ્ત્રી રંગિત સાડી પહેરે છે. અધિકાર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ જે સુંદર સાડીનો શણગાર કર્યો તેનાપર રંગ પણ એવો જ આકર્ષક હતો અને તે રંગ પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિથી મિશ્ર થયેલો હતો.

'પ્રેમ' અંતરંગ બહુમાન–જો દુનિયામાં ખરેખરી કોઈ વસ્તુ

હોય તો તે આ જ છે એવી અંતઃકરણની દૃઢ માન્યતા તેનું નામ પ્રેમ કહેવાય છે. સર્વ જંતુ ઉપર બંધુબુદ્ધિ, પતિ તરફ શુદ્ધ હૃદયની અનુસરણવૃત્તિ અને 'કાર્યેષુ મંત્રી' એ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વ અવસ્થા દર્શાવનાર ભાવને પ્રેમ કહે છે. નિષ્કામ પ્રેમથી ત્રણ જગત્ વશ થાય છે.

'પ્રતીત'–વિશ્વાસ. વિચારણાપૂર્વક હેતુના જ્ઞાન સાથે તીર્થંકર મહારાજે જે હકીકત બતાવી છે તે સત્ય છે એવી અડગ શ્રદ્ધાને–આસ્થાને 'પ્રતીત' કહેવામાં આવે છે. પ્રતીતિપૂર્વક જે શ્રદ્ધા થયેલી હોય તે એકદમ ખસી જતી નથી, ફરી જતી નથી, ડામાડોળ થઈ જતી નથી.

'રાગ' ગુરૂ તથા દેવ તરફ પ્રત્યભિગમન. "રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઇશું રે, ન રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે; ફણી જેમ મણિ વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું ભેષજ સુજસ સનેહો રે." આવા પ્રકારનો રાગ જે નિરાગતાનું કારણ છેવટે થાય છે તે.

'રૂચિ' સ્વકર્તવ્યપૂર્તિકારક સમકિતરૂપ શ્રદ્ધા. આ શબ્દ પ્રતીતની સાથે આવે છે તેથી અતીંદ્રિય વિષયોના સંબંધમાં સમજવો વધારે ઉચિત લાગે છે.

આવી રીતે પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિના રંગથી રંગેલી સુંદર ઝીણી સાડી ચેતના પહેરે છે અને તેથી તેની શોભામાં બહુ વધારો થાય છે, તેનું શરીર બહુ ચિત્તાકર્ષક થાય છે અને ચેતનજીને તેના સંબંધથી વધારે વધારે આધ્યાત્મિક આનંદ થતો જાય છે.

૨. નવોઢા સ્ત્રી પતિમિલન પ્રસંગે બીજા શણગારમાં હાથે મેંદી મૂકી તેને લાલ બનાવે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પ્રભુભક્તિ અથવા પતિભક્તિરૂપ મેંદી હાથપર મૂકી. શુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રભુ અને પતિમાં કાંઈ ફેર નથી તેથી પતિભક્તિરૂપ મેંદી મૂકવી એમ કહેવું ઉચિત છે. ભક્તિનો રંગ એવો અભિનવ છે કે તેની લયમાં પડેલા રાવણ વિગેરે અનેક જીવો સંસારને પરિત્ત કરી ગયા છે. ભક્તિ પુષ્ટ અવલંબન છે અને સાધનધર્મ તરીકે અતિ ઉપયોગી છે.

૩. પતિપરાયણ સ્ત્રી પતિ જ્યારે પોતાને મંદિરે પધારે ત્યારે શણગાર સજતી વખતે આંખમાં આછું આછું અંજન આંજે છે, સોયરો આંજે છે અને તે તેના સુંદર શ્વેત અવયવમાં એક અતિ આકર્ષક

સૂક્ષ્મ કાળી રેખા પાડે છે; તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ પતિને પ્રસન્ન કરવા ભાવઅંજન આંખમાં આંજ્યું. શુભ પરિણતિરૂપ ભાવ જે આત્માને શાંતિ આપનાર છે અને હૃદયને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે તેરૂપ આંજણથી શુદ્ધ ચેતના પોતાની આંખો આંજીને ચેતનજી સન્મુખ હાજર થઈ. ભાવ એ વિશિષ્ટ ધર્મ છે, દાનાદિ ધર્મ સાથે રહી તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર છે અને ઉપર ઉપરનો ભાવ ભૂલાવી દઈ હૃદયમાં ઉતરી તન્મયતા કરાવનાર છે. ભાવ અને ભક્તિપર આખા વિષયો લખવા યોગ્ય છે પણ સ્થળસંકોચથી અત્ર તેમ કરવું બની શકે તેમ નથી.

આ ગાથામાં ત્રણ શૃંગાર બતાવ્યા. ઝીણી સાડી, હાથે મેંદી અને આંખમાં આંજણ. એ આધ્યાત્મિક ભાવ શું બતાવે છે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે મહાત્માએ બતાવી દીધું. શુદ્ધ દશાના શણગાર પણ આવા અતિ ઉત્તમ હોય છે. એના સંબધમાં વિચાર કરતાં જે ભાવના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે અનિર્વચનીય છે પણ એનો ખ્યાલ કરવો અનુભવગમ્ય છે. આવી સુંદરીના ભોગમાં પડેલા ચેતનજી પછી કદિ પણ માયા મમતાને સંભારે એ બનવું જ અશક્ય છે. અહીં તારી દશા શું છે તે તું વિચાર. આવી ઉત્કૃષ્ટ શણગાર સજીને આનંદ કરનારી કુળવધૂ તારી સાથે ભેટવા તૈયાર છે એ વાત ભૂલી જઈશ નહિ

सहज सुभाव चूरी मैं पेनी,
थिरता कंकन भारी;
ध्यान उरवशी उरमें राखी,
पिय गुनमाल आधारी. अवधू० ३

"સહજ સ્વભાવરૂપ ચૂડી મેં પહેરી અને સ્થિરતારૂપ મૂલ્યવાન્ કંકણો મેં ધારણ કર્યા. ધ્યાનરૂપ વડારણે મને ખોળામાં રાખી અને પ્રીતમજીના ગુણની બનાવેલી માળા મેં (ગળામાં) ધારણ કરી."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતનાએ પતિ મળતી વખતે જે શણગાર સજ્યા તેનું કાંઈક સ્વરૂપ ઉપર બતાવ્યું, વિશેષ સ્વરૂપ બતાવતાં આગળ કહે છે.

૩ સુભાવ=સ્વભાવ ચૂરી=ચૂડી, હાથનાં અલંકાર. મૈં=મેં પેની=પહેરી ભારી=મૂલ્યવાન્ ઉરવશી=ઉર્વશીની વડારણ, મોટી દાસી. ઉરમેં=ખોળામાં. પિય=પ્રીતમ, ચેતનજી આધારી=ધારણ કરી, પહેરી.

૪. વ્યવહારૂ કુળવધૂ પતિમેળાપ વખતે હાથમાં ચૂડીઓ પહેરે છે. પતિવિરહ વખતે સામાન્ય રીતે હાથમાં માત્ર એક સૌભાગ્ય-કંકણ જ રાખે છે, પણ પતિનો મેળાપ થતાં હાથમાં દેશરિવાજ પ્રમાણે ઘણી ચૂડીઓ પહેરે છે. શુદ્ધ ચેતનાએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ સ્વભાવરૂપ ચૂડીઓ પહેરી. શુદ્ધ દશામાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને તેને બાહ્યાલંકારની જરૂર રહેતી નથી, કારણ તે બાહ્યાલંકારથી અતિ કિમતી અતરંગ અલંકાર છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે અનંત ગુણો કિમતી ગણી શકાય તેમ છે અને તે પ્રત્યેક અલંકારનું કાર્ય કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થવાથી ચેતનનો શુદ્ધ સ્વભાવ–તેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું.

૫. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી પતિને મળે છે ત્યારે ચૂડીઓ ઉપરાંત. હાથમાં સોનાનાં કંકણ પહેરે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ સ્થિરતારૂપ મૂલ્યવાન્ કંકણ ધારણ કર્યાં. ચેતનાના સ્થિર પરિણામ અથવા અડગ પરિણામરૂપ જડાવ કંકણ જેને નાની અવાજ કરતી સોનાની ઘુઘરીઓ લટકાવી દીધી હોય છે તે શુદ્ધ ચેતનાએ ધારણ કર્યાં. સ્થિરતા વગર ગુણ ઠરતા નથી, મજા આપતા નથી અને સિદ્ધના જીવોને તો નિજ ગુણરમણતારૂપ સ્થિરતા એજ ચારિત્ર હોય છે. મનનું ચંચળપણું દૂર કરી વિક્ષોભનો ત્યાગ કરવો તેને સ્થિરતા કહેવામાં આવે છે. અને જ્યાંસુધી તેવી રીતે ચિત્તતુરંગપર લગામ આવતી નથી ત્યાંસુધી શિવસાધન થઈ શકતું નથી. સ્થિરતાનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીનું ત્રીજું સ્થિરતા અષ્ટક જોવું.

૬. શણગારઅવસરે વડારણ એટલે મોટી દાસી હોય છે તે સારાં વસ્ત્રો પહેરી કુળવધૂને પોતાના ખોળામાં લઈને પતિ સન્મુખ બેસે છે. ઈંદ્રાણીની સેવા કરનારી ઉર્વશી એક વડારણ છે. અહીં ઉર્વશી-રૂપ ધ્યાન–પ્રભુસ્વરૂપમાં લયલીનતા શુદ્ધ ચેતનાને પોતાના ખોળામાં લઈને બેસે છે એટલે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકત્રતા થાય છે, નિજ સ્વરૂપ અથવા આદર્શમય પ્રભુસ્વરૂપનું ધ્યાન જ કર્તવ્ય મનાય છે અને તે સિવાય બીજી કોઈ પણ વિભાવદશા તરફ અધ્યવસાયની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ચચાર ભેદો જેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તારથી બતાવ્યું

છે તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ સંસારદશાથી આ જીવ ઉપર ચડતો જાય છે અને વિભાવને દૂર મૂકતો જાય છે. જૈન શાસ્ત્રકારે યોગને અંગે ધ્યાનનું સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ રીતે બાંધ્યું છે કે મનને તદ્દન મારી નાખ્યા વગર ધ્યાનની પ્રગતિમાં જ છેવટે પોતાનું અક્ષય પદ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે. એના પછી સમાધિની જે સ્થિતિ અન્ય યોગગ્રંથોમાં વર્ણવી છે તે આત્માનું વ્યક્તિત્વ દૂર કરનારી છે અને જૈન વ્યુત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે તે અસમીચીન છે. એ સંબંધી વિવેચન સાતમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થઈ ગયું છે.

૭. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગળામાં ફુલની માળા શણગારસમયે ધારણ કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાએ પતિના અનેક ગુણરૂપ પુષ્પોની બનાવેલી સુંદર માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. પતિમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનેક ગુણો છે તે ચેતનાએ ગળામા ધારણ કર્યા અથવા ચેતનના ગુણરૂપ માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. આ અને આ પદમાં બતાવેલા બીજા શણગાર ધારણ કરેલી શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને ભેટી પડી એક રસ થઈ ગઈ તેથી ચેતનજી તદ્રૂપ થઈ ગયા એ હકીકત સર્વત્ર સમજી લેવી.

सुरत सिंदूर मांग रंग रानी,
निरते वेनी समारी;
उपजी ज्योत उद्योत घट त्रिभुवन,
आरसी केवळ कारी. अवधू० ४

"શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રંગ સેંથામાં પૂરીને હું રક્ત થઈ છું અને બહુ હુશિયારી વડે નિરક્તતારૂપ અંબોડો વાળ્યો છે; જ્યોતિનો પ્રકાશ અંતરાત્મારૂપ ત્રણ ભુવનમાં પ્રગટી રહ્યો છે અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો છે. (હાથમાં લીધો છે.)"

---

૪ સુરત=આલિંગન અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ માંગ=સેંથો. રાની=રક્ત, રંગીલ નિરતે=હુશિયારી વડે, સાવધાનપણે અને શ્લેષાર્થમા નિરક્તતારૂપ વેની=વેણી, અંબોડો સમારી=સુધારી, ગુંથી ઉદ્યોત=પ્રકાશ. ઘટ=અંતરાત્મરૂપ. આરસી=કાચ કેવળ=કેવળજ્ઞાનરૂપ. કારી=બનાવી.

સુરત=શુદ્ધ ઉપયોગ, સ્મૃતિભ્રંશ ન થતાં હકીકત બરાબર સ્મરણમાં રહે તે. માંગ=(સીમન્ત–સેંથી, સેથો, કેશરચના. સીમન્ત અથવા સીમાન્ત શબ્દ કેશરચનાના અર્થમાં વપરાય છે. આ શબ્દમાંથી સી અક્ષર ઉડી જઈ માન્તનો માંગ થઈ ગયો. એટલા ઉપરથી માંગ એટલે સેંથો એ અર્થ તેનો થતો હોય એમ જણાય છે.)

ભાવ–શુદ્ધ ચેતનાના શણગાર ગણાવતાં આગળ જણાવે છેઃ–

૮. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી માથાના વાળ ઓળી તેનો સુંદર સેંથો પાડે છે અને તેમાં વળી વચ્ચે સિંદૂર પૂરે છે એ શણગારનું એક ચિહ્ન છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના પોતાના ઓળેલા સેથામાં શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રંગ પૂરે છે. સુરતનો અર્થ સંયોગસુખ પણ થાય છે તેમાં રત શબ્દમાં રક્તતાના રગનો જે આશય છે તે રહેવા દઈ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ રંગ પૂર્યો એવો આશય અત્ર નીકળે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ચેતન અને શુદ્ધ ચેતનાનો જ્યારે સંયોગ થાય છે ત્યારે તેના મૂળગુણો પ્રગટ થાય છે અને તેમાં તે આસક્ત રહે છે અને તદ્રૂપ પોતે બને છે. જ્ઞાનગુણ એ આત્માની શક્તિ છે અને જ્ઞાનોપયોગ તે શક્તિની વપરાશ છે. શક્તિ જ્યાંસુધી અવ્યક્ત રૂપે રહે ત્યાંસુધી તે અંદર પડી રહે છે તેને potential energy કહે છે, એનો વ્યય થાય ત્યારે તેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે, એ Kinetic energy છે.

૯. વળી શુદ્ધ ચેતનાએ અતિશય સાવધાનપણા વડે હુશિયારી વાપરીને અંબોડો–ધમ્મિલ વાળ્યો. શુદ્ધ ચેતનાનો ચોટલો–વેણીબંધ તે નિરક્તતારૂપ સમજવો. નિજ સ્વભાવમાં રક્ત રહેવું, અન્ય ભાવમાં ગમનાગમન ન કરવું એ નિરક્તતા છે. સ્ત્રીની સુઘડતા તેના ચોટલા ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાય છે, કુવડ સ્ત્રીઓના બાળની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ ઘણીવાર તેની બેદરકારી અથવા મૂર્ખતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આપે છે. અહીં તો અંબોડાનો બધ નિરક્તતારૂપ છે એટલે એમાંથી એક બાલ પણ આડોઅવળો ખસી શક્તો નથી, તો પછી શુદ્ધ ચેતના સુઘડ કેટલી હશે એનો ખ્યાલ આવે એમાં તો જરા પણ નવાઈ નથી.

૧૦. શણગાર સજીને ઘણા કાળની વિરહી સ્ત્રી પતિઆગમનની રાહ જુએ છે ત્યારે ઘરમાં દીપમાળા કરવામાં આવે છે. વિર-

હાવસ્થામાં એકાદ દીપક હોય છે અથવા અંધારૂં જ રાખવામાં આવે છે, પણ પતિમેળાપ પ્રસંગે તો દિવાળીની જેમ ઝાકઝમાળ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ ચેતના પતિને મળતાં આત્મતત્ત્વમાં જે પ્રકાશનો ઉદ્યોત થયો તે ત્રણ ભુવનમાં પણ પડવા લાગ્યો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતાં લોકાલોકનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, સમજાય છે, અનુભવાય છે; પ્રથમ જે સ્થિતિ સમજાણી નહોતી તે જાણે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ દેખાય છે અને તેવી રીતે પદાર્થજ્ઞાન અને સંસારસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતાં જે ઝળઝળાટ ત્રણ ભુવનમાં લાગે છે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સંસારનાં સર્વ બનાવો, સંબંધો, હકીકતો અને સ્વરૂપો પ્રગટ દેખાય છે અને તેના સંબંધમાં પ્રથમ જે મુશ્કેલી અને પડદો લાગતો હતો તે સર્વ દૂર ખસી જાય છે. આ પ્રકાશ ત્રણ ભુવનમાં જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પોતાના ઘટમાં જ—હૃદયમા જ પડે છે. પ્રકાશ પાડનાર સૂર્યપર જે આવરણ હતું તે ઓછું થઈ જવાથી અથવા તદ્દન ખસી જવાથી સ્વયંપ્રકાશ ઘટપર પડે છે.

૧૧. નવોઢા સુંદરી શણગાર સજી સ્વમુખ આરસીમાં જુએ છે અને બધી વાતે ઠાકઠીક કરી નાખે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મુખ જોવા માટે કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો. ત્રણ ભુવનમાં પ્રકાશ પાડનાર આ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહી શકાય તેમ નથી. એથી સર્વ ભાવો, લોકાલોકનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેમાં કોઈ પણ સ્થિતિ, સત્તા, સમય કે અવસ્થાનો ભેદ ન રહેતાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો એક સમયે દેખાય છે. આવા કૈવલ્યસ્વરૂપમાં દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ આરીસામાં ચેતના પોતાનું સ્વરૂપ જુએ એટલે પછી એની પ્રબળ શાંત મુખમુદ્રાપર ડાઘ કે બટ્ટાનો અવકાશ તો અસંભવિત જ છે. આખા શરીરપર સજેલો શણગાર આ આરીસામાં દેખાય છે અને સર્વ રીતે સ્વરૂપસુંદરતાની પ્રતીત આ આરીસામાં જોવાથી થાય છે. આવી રીતે સુંદર શણગાર ધારણ કરી અને તેની સરખાઈ કૈવલ્યઆરસીમાં નિહાળી જ્યારે શુદ્ધ ચેતના તૈયાર થઈને બેસે અને પછી જ્યારે તેના મંદિરે ચેતનજી પધારે ત્યારે મેળાપસુખ કેવું, કેટલું અને કેવા પ્રકારનું થતું હશે તે કલ્પનાપર જ મૂકવા જેવું છે.

उपजी धुनी अजपाकी अनहद,
जितनगारे वारी;
झडी सदा आनंदघन बरखत,
वनमोर एकनतारी. अवधू० ५

"અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો અને અનાહત નાદના વિજયડંકા બારણે (વાગવા માંડ્યા); પછી આનંદરાશિનો સદા વરસાદ વરસે છે અને જંગલના મયૂરો એકતારરૂપ થઈ જાય છે તેમ ભવ્ય વનના મયૂરો એકાગ્રતા ધારણ કરે છે."

ભાવ-૧૨. પતિમેળાપ થતાં અરસ્પરસ આનંદવાર્તા કરી પતિ પત્ની સમય નિર્ગમન કરે છે ત્યારે એક જાતનો આનંદધ્વનિ ઉછળે છે અને તેઓને કામોદ્દીપન કરનાર વિણા વેણુ મૃદંગ વિગેરે વાજિત્રો વાગતાં હોય છે તેનો પણ ધ્વનિ ઉછળે છે. એ વખતે આખી સૃષ્ટિમાં તેઓને આનંદ આનંદ લાગે છે અને જાણે જીવનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય, વિરહાવસ્થા ન હોય એમ ભાસ થાય છે. ચેતનજી અને પતિવ્રતા શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ થતાં અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ હૃદયમાંથી ઉઠે છે. મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમાં 'સોહં સોહં'નો ધ્વનિ થાય છે અને તેનું માધુર્ય એવું લાગે છે કે તેમાં ચેતનજી શુદ્ધ ચેતના સાથે આનંદમસ્ત રહે છે અને અગાઉની વિરહાવસ્થા ભૂલી જાય છે. એ ધ્વનિ એવો સુંદર અને અપૂર્વ છે કે તેની પાસે મધુર વિણા વેણુનો ધ્વનિ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એ ધ્વનિપર વિવેચન કરતાં એક જગોએ કહે છે કે,

સોહં સોહં સોહં સોહં, સોહં સોહં રટના લગીરી;
ઇંગલા પિંગલા સુખમના સાધકે, અરૂણ પ્રતીથી પ્રેમ પગીરી;
વંકનાલ ખટ ચક્ર ભેદકે, દશમેં દ્વાર શુભ જ્યોતિ જગીરી. સોહં

---

૫ ધુની=ધ્વનિ અજપાકી=અજલ્પ જાપની. અનહદ=અનાહત નાદરૂપ. જિતનગારે=વિજયડંકો વારી=દ્વારિ, બારણામા ઝડી=અખંડ મેઘધારા બરખત=વરસે છે વનમોર=જંગલનો મોર, સંસારી મોરલા-જીવો એકનતારી=એકતાર થઈ જાય છે, હર્ષમાં આવી જાય છે.

ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો, જનમ જરા ભયભીતિ ભગીરી;
કાચશકલ દે ચિંતામણિ લે, કુમતા કુટિલકું સહજ ઠગીરી સોહં
વ્યાપક સકલ સ્વરૂપ લખ્યો ઇમ, જિમ નભમેં મગ લહત ખગીરી;
ચિદાનંદ આનંદમય મૂરતિ, નિરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગીરી સોહં.

આ પદમાં અજપા જાપની જ અતિ આનંદજનક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે, કુમતાનો સગ વર્જનીય બતાવ્યો છે અને આત્માનું ત્રણ લોકનુ વ્યાપકપણું સૂચવ્યું છે તે ભાવ જોઈ વિચારી સમજી બુદ્ધિ તો અટકી પડે છે. આ અજલ્પ જાપ ચાલે છે તે પ્રેમી પતિ-પ્રિયાની આનંદવાર્તાના ધ્વનિરૂપ શણગારપર રૂપક સમજવો. આ જાપમાં બહાર સાંભળી શકાય તેવો (શ્રાવ્ય) અવાજ થતો નથી પણ અંદર તેની લય ચાલે છે. અનુભવ વગર અજપા જાપનું સ્વરૂપ સમજવું સમજાવવું મુશ્કેલ છે.

૧૩. શણગારસમયે દરવાજાપર જિતનગારા—નોબત શરણાઈ વગાડવામાં આવે છે જે કામોદ્દીપક છે. એ વિજયડંકાનો અવાજ કર્ણ ઉપર પડતાં પતિપત્ની વચ્ચે વિશેષ રતિક્રીડા ચાલે છે અને તેથી તેને શણગારમાં ગણવામાં આવેલ છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પતિ-પ્રેમી શુદ્ધ સાધ્વી સતીનો મેળાપ થતાં ચેતનજીના કાનમાં અનાહત નાદ સોહ સોહંનો અવિશ્રાન્ત ઉચ્ચાર સભળાય છે. એ નાદ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઉઠે છે અને એની સરખામણીમાં વાયોલીન, ફ્રીડલ, હારમોનીયમ કે સારંગીનો અવાજ કાંઈ હિસાબમાં નથી. ડંકાનો અવાજ અને અનાહત નાદનો અવાજ પ્રેમ વધારનાર છે, ફેર માત્ર એટલોજ છે કે વિજયડકાનો અવાજ બહારથી કાન સાથે અથડાય છે જ્યારે અનાહત નાદ અંતરાત્માથી ઉઠે છે. આ અનાહત નાદ અને અજપા જાપનું વિશેષ સ્વરૂપ યોગના ગ્રંથોથી જાણવા—સમજવા યોગ્ય છે.

૧૪. વરસાદની ધારા ચાલતી હોય, સાથે વિજયડંકા વાગતા હોય અને તેનો નાદ આવ્યા કરતો હોય ત્યારે પતિપત્નીના આનંદમાં વિશેષ વધારો થાય છે અને તેવો કૃત્રિમ વરસાદ લાવવા માટે મહેલોમાં યાંત્રિક ગોઠવણ પણ રાખવામાં આવે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીના મેળાપ વખતે તો તેઓના અધિકાર પ્રમાણે

આનંદરૂપ વરસાદ વરસ્યાજ કરે છે, અને સાથે અજપા જાપ ચાલે છે અને અનાહુત નાદના અવાજ ઉઠ્યા કરે છે. આનંદનો વરસાદ પણ સાધારણ રીતે ઉઠે છે એમ નહિ પણ અખંડ ધારા ચાલ્યા કરે છે, અને આપણે જેને ઝડીનો વરસાદ કહીએ છીએ તેવો ચાલે છે. આવી રીતે આનંદજળની જ્યાં રેલ છેલ થઈ રહી હોય ત્યાં પછી મૂળગુણરૂપ છોડવાઓ વિકસ્વર થઈ અનેક પ્રકારનાં ફળ પુષ્પ ધાન્ય આપે એ તેનું તદ્દન સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૫ શૃંગારસમયે વરસાદ વરસતો હોય તેમાં વળી મોર ટહુકા કરે ત્યારે આનંદની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે. અહીં ભવ્ય વનવાસી મયૂરો એટલે સંસારી ભવ્ય પ્રાણીઓ એકતાર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે, આનંદથી ટહુકા કરે છે કે અહો! આ ચેતના અને ચેતનજીનો મેળાપ શું સુંદર થયો છે! આવા આનંદવરસાદમાં ન્હાવાનો અમને પ્રસંગ આવ્યો તે અમારૂં પણ અહોભાગ્ય છે! દેશનારૂપ વરસાદ વરસે તે વખતે મયૂરના ટહુકા પેઠે ભવ્ય જીવો હરખાઈ જાય છે અને એકતાર થઈ રહે છે. આનંદની અત્ર પરિસમાપ્તિ થાય છે, સુખની અત્ર પરિસીમા આવે છે અને આનંદાબ્ધિનો એક વિભાગ પણ અત્ર ઓછો રહેતો નથી, સુખસમુદ્રનો એકેએક તરંગ સુખાનુભવ આપી દે છે.

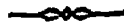
૧૬. બીજી ગાથાના અર્થમાં પ્રથમ અને બીજું પદ જૂદું પાડી પ્રેમપ્રતીત રાગરૂચિ વડે શરીર રંગવારૂપ જૂદો શૃંગાર અને ઝીણી સાડી પહેરવારૂપ જૂદો શૃગાર એમ અર્થ કરીએ તો સોળ શણગાર પૂરા થાય છે. શરીર ઉપર ચંદનાદિ લગાડવારૂપ અથવા સ્તનાદિ ઉપર ચિત્ર કરવારૂપ શૃંગાર ઘણી જગ્યાએ વર્ણવેલ છે.* વળી હરેક શણગાર એકેક પદમાં લખ્યા છે તેમ ત્યાં પણ થવું જ જોઇએ તેથી વિચારી સુજ્ઞ વાંચનારે યોગ્ય અર્થ ઘટાવવો.

આ સોળ શણગારની કલ્પના મે કરી છે તેમાં કાંઈક નવીનતા લાગશે, કારણ પ્રસ્તુત રીતે શણગારો જૂદી રીતે ગણાય છે, પણ તે

---

* જુઓ જંબૂસ્વામીનો રાસ ભાવદેવે પોતાની સ્ત્રી નાગીલાને અર્ધ મંડિતાવસ્થામાં છોડી ત્યા આ શૃંગાર બતાવેલ છે

સંબંધી ગણુતરી કરવાની એક સરખી પદ્ધતિ ન હોવાથી તે સંબંધમાં કાંઈ નિર્ણય છે જ નહિ. અત્ર લોકરૂચિને પસંદ આવે તેવી રીતે આ પદમાં રૂપકો સ્પષ્ટ રીતે વાપર્યાં છે અને તેને ઘટાવવા યત્ન કર્યો છે.[*]

પદ એકવીશમું–રાગ–ગોડી.

निशानी कहा बताउं रे,
तेरो[†] अगम अगोचर रूप. निशानी०
रूपी कहुं तो कछु नहि रे.
बंधे कैसे अरूप;
रूपारूपी जो कहुं प्यारे,
ऐसें न सिद्ध अनुप. निशानी० १

"એની નિશાની–ઓળખાણ શું બતાવું? તારૂં રૂપ ન જાણી શકાય તેવું અને ન સમજી શકાય તેવું છે. જો (તું) રૂપી છે એમ કહું તો કાંઈ

---

* મારી પાસે પદની જે પ્રતો આવી છે તેમાંથી કોઇ પ્રતમાં આ પદ નથી તેથી આ પદને આનંદઘનજીનું પોતાનું બનાવેલું સમજવું કે ક્ષેપક તરીકે સમજવું તે સંબંધી એક પ્રશ્ન થાય છે આવી જાતના પદો આનંદઘનજીએ લખ્યા છે તેથી શૃંગારની વાતપર રૂપક ન કરે એ તો સભવિત લાગતુ નથી આ સંબધમા વિશેષ વિવેચન ઉપોદ્ઘાતમા કર્યું છે અને ક્ષેપક પદો માટે ત્યા જે વિચાર ચલાવ્યો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે આ પદને અંગે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય હોય તો તે એ જ છે કે આનંદઘનજીની લેખનપદ્ધતિ અને ભાષાશૈલીને બરાબર મળતો આ પદનો વિષય છે તેથી તેને ક્ષેપક કહેતા પહેલાં કેટલીક વિચાર કરવો ઉચિત છે અને બીજી પ્રતોમાં તે આપેલ નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એવો પણ ભાસ થાય છે પદમા જે અર્થગાંભીર્ય અને રસાત્મકપણુ છે તે આનંદઘનજીની ભાષા સાથે આબેહુબ મળતુ આવે છે આથી આ પદને વિવાદાત્મક વિભાગમા મૂકવુ ઉચિત ગણાશે

† બહુ પ્રતોમાં 'વચન અગોચરરૂપ' એવો પાઠ છે તારૂ રૂપ વચનથી સમજી ન શકાય તેવું છે એમ અર્થ થાય છે.

૧ નિશાની=ઓળખ કહા=શું. અગમ=ન જાણી શકાય તેવુ અગોચર=ન સમજી શકાય તેવુ. કછુ=કાંઈ બંધે=બંધાય કૈસે=કેવી રીતે રૂપારૂપી=કાંઇક રૂપી અને કાંઈક અરૂપી ઐસેં=એવા અનુપ=જેની ઉપમા આપી શકાય નહિ તેવા

છે જ નહિ, અરૂપી હોય તો તે કેવી રીતે બંધાય? અને જો કાંઈ રૂપી અને કાંઈક અરૂપી (રૂપારૂપી) કહું તો હે પ્યારા! અનુપમ સિદ્ધ (ના જીવો) એવા નથી."

ભાવ—ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ શણગાર સજીને શુદ્ધ ચેતના ચેતનજી પાસે આવી, બન્નેનો મેળાપ થયો અને પ્રેમ બંધાયો; છેવટે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજી એક રૂપ થયા, તે વખતે જે એનું રૂપ થયું તેનું વર્ણન થઇ શકે તેવું નથી. તે હકીકત અત્ર બતાવતાં સાથે બતાવશે કે એ ચેતનજી સર્વ આશ્ચર્યનું ધામ છે અને તેના સંબંધી વિચાર કરવો અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. કોઈ અજાણ્યો માણસ આત્માનું સ્વરૂપ પૂછતો હોય તેને જવાબ આપવારૂપ આત્માને ઉદ્દેશીને રચાયલું આ પદ છે તેમાં બહુ સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તે સમજવા યોગ્ય છે.

હે ચેતનજી! તારૂં રૂપ જાણવું અને સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે. મને કોઈ પૂછે છે કે ચેતનજી કેવા છે તેના જવાબમાં હું શું કહું? તે આવો છે, આના જેવો છે એમ મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય, કારણકે જે વસ્તુની સાથે તમારી સરખામણી કરવા ચાહું તે વસ્તુ તો પૌદ્ગલિક હોય અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે તમારી સરખામણી ઘટી શકે નહિ. આથી જેની સાથે સરખાવી શકાય તેવી કોઇ વસ્તુ આ જગત્‌માં મળવી અશક્ય છે, કારણ તે સર્વથી ચેતન તદ્દન ભિન્ન છે. ત્યારે હવે કોઇ કોઈ વિશેષણો આપવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો વિચાર કરીએ. હે ચેતન! તારૂં સ્વરૂપ જાણવું અથવા સમજવું મુશ્કેલ છે અને જણાય તો વચનના વિષયમાં આવવું મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સંસારી જીવો આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર જાણી શકતા નથી અને તેથી તે અગમ્ય છે અને કેવળજ્ઞાની તેનું સ્વરૂપ દિવ્ય જ્ઞાનથી બરાબર જાણે છે તે તેને સંપૂર્ણ રીતે વચન દ્વારા કહી શકતા નથી તેથી તે વચનથી અગોચર છે અથવા તેને સમજવું પણ મુશ્કેલ છે તેથી તે અગોચર છે.

સામાન્યપણે રૂપી દ્રવ્યમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ આકાર એ પ્રત્યેકમાંથી એક અથવા વધારે હોય છે, રૂપી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા જ એ છે કે જેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ

અને સંસ્થાન હોય. આત્માને જ્યારે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શરીર ન હોવાથી તેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે સંસ્થાન કાંઈ હોતું નથી તેથી આત્માને રૂપી કહી શકાય નહિ, કારણકે રૂપી તરીકે તેનામાં જે ગુણો-ધર્મો હોવા જોઈએ તે તેનામાં બીલકુલ નથી.

હવે જો આત્માને અરૂપી કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. જે વસ્તુ અરૂપી હોય તે રૂપી વસ્તુથી બંધાય નહિ અને આત્મા તો સંસારાવસ્થામાં હોય ત્યારે કર્મથી બંધાય છે તે રૂપી દ્રવ્ય છે, પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને અરૂપીનું વિશેષણ પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડી શકે નહિ.

ત્યારે તારી નિશાની બતાવવામાં હે ચેતનજી! હું તને રૂપારૂપી કહું એટલે અમુક અંશે રૂપી અને અમુક અંશે અરૂપી એમ કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધ ભગવાન્ અષ્ટ કર્મથી રહિત, નિજ સ્વરૂપસ્થિત, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં રમણ કરનાર અને જન્મ, જરા, મરણનાં દુઃખથી રહિત છે તેમને આ રૂપારૂપીનું વિશેષણ પણ લાગુ પડતું નથી. સિદ્ધદશામાં આત્મા અરૂપી છે તેથી તેને રૂપારૂપીપણું ઘટતું નથી. એ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને રૂપી, અરૂપી કે રૂપારૂપી કેવો કહેવો તે વાતની મોટી મુશ્કેલી આવે છે. અહો ચેતન! તારૂ સ્વરૂપ તો કોઈ વિલક્ષણ જણાય છે, એને જાણવું ને સમજવું તે બહુ અસાધારણ કામ છે.

सिद्ध सरूपी जो कहुं रे,
बंध न मोक्ष विचार;
न घटे संसारी दशा प्यारे,
पुन्य पाप अवतार. निशानी० २

"જો તને સિદ્ધ સ્વરૂપવાળો કહું તો પછી તેમાં બંધ અને મોક્ષનો વિચાર ઘટતો નથી, સસારમાં રહેવાની દશા ઘટતી નથી અને પુન્ય પાપનાં ફળ તરીકે સારા અને ખરાબ જન્મો ઘટતા નથી."

---

૨ બંધ=કર્મબંધ. ન ઘટે=ઘટતુ નથી સસારી દશા=સસારમા હોવાની દશા. પુન્ય=શુભ કર્મ પાપ=અશુભ કર્મ.

ભાવ-જો ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપવાળા કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધદશામાં કર્મબંધ થતો નથી અને કર્મથી મુક્તિ પણ થતી નથી, સર્વ કર્મથી જ્યારે મુક્તિ થાય ત્યારે જ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે, પણ સિદ્ધ થયા પછી તેનો નવીન મોક્ષ કોઇ પણ પ્રકારનો થતો નથી. નવીન કર્મ આત્મા સાથે બંધાવાં તેને બંધ કહેવામાં આવે છે અને કર્મથી મૂકાવું તેને મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગતભવમાં આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે આ ભવમાં ભોગવાય છે અને તેટલા પૂરતો કર્મથી મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે. આવું આત્માનું બંધમોક્ષપણું સંસારાવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને સિદ્ધ આત્માને તે ઘટતું નથી માટે આ ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપી એકાંતે કહી શકાય નહિ.

વળી ચેતનજી સંસારમાં વર્તે છે, કષાયાદિમાં પ્રવર્તે છે, પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે સંબંધ રાખે છે, ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે એ સર્વ સંસારી દશા છે, એવી દશા સિદ્ધ આત્માની હોય નહિ; વળી આ જીવ દેવ મનુષ્યના શુભ ભવો તે પુણ્ય અવતારો અને તિર્યંચ, નારકી તથા નિગોદના અશુભ ભવો તે પાપ અવતારો પામ્યા કરે છે અથવા તદ્રૂપ સંસારી દશામાં વર્ત્યા કરે છે તેથી તેનું સિદ્ધસ્વરૂપ કહેવું ઘટતું નથી. જો ચેતનજી સિદ્ધ હોય તો તેને સંસારમાં આવવા જવાપણું ન હોય, તેને બંધાવાપણું ન હોય, તેનો મોક્ષ પણ ન હોય, કારણ તે મોક્ષમય જ છે અને તેથી તેને જન્મ કે મરણ સારાં કે ખરાબ ઘટતાં નથી તેથી આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહેવામાં વિરોધ આવે છે. અહો ચેતનજી! તારૂં સ્વરૂપ એવું અદ્ભુત છે કે એને વિચારતાં વિચારતાં ગમે તેટલી હદ સુધી જઇએ પણ એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો આવતો નથી; એ મહાન્ આશ્ચર્યની ભૂમિ છે.

પ્રથમ પાદમાં કવચિત્ 'શુદ્ધ સનાતન' શબ્દ કોઇ પ્રતમાં મૂકેલો છે. સનાતનનો ભાવ હવે પછીની ગાથામાં વિચારશું. જીવ અનાદિ શુદ્ધ છે, મૂળગુણે યુક્ત છે એમ કહીએ તો તેનો બંધ મોક્ષ અને સંસારી દશામાં વર્તનભાવ ઘટતો નથી. આ અર્થ તે પાઠાંતરનો થાય છે અને તે ઉપર બતાવેલા ચેતનજીના સિદ્ધસ્વરૂપના અર્થ સાથે મળતો ભાવ બતાવે છે.

सिद्ध सनातन जो कहुं रे,
उपजे विणसे कौण;
उपजे विणसे जो कहुं प्यारे,
नित्य अवाधित गौन. निशानी० ३

"(ચેતન) અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે-કૃતાર્થ છે એમ કહું તો પછી જન્મ પામે છે, વિનાશ પામે છે તે કોણ? જો તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે એમ કહું તો તેના નિત્યપણાનો અને અબાધિતપણાનો લોપ થઈ જાય છે."

ભાવ—ચેતનજી સિદ્ધ સનાતની છે, અનાદિ કાળથી કૃતાર્થ છે, તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું છે, તેને હવે કોઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એમ જો તેના સંબધમાં કહું તો તેમાં પણ કેટલોક વિરોધ આવે છે. જો એનાં સર્વ કામ થઈ ગયાં હોય, એ કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલ હોય તો આ સસારમાં જન્મ મરણ કોણ પામે છે? જે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા હોય, સિદ્ધદશામાં સ્થિત થયા હોય તેને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક ગતિમાં રખડપટ્ટી થવાનું સંભવે નહિ. નિજ ગુણમાં રમણતા કરી જ્ઞાનાનંદમાં સ્થિરતા લાવી એકજ સ્થાને સ્થિત થયેલા હોય તે જ સિદ્ધ કહેવાય, એનાં સર્વ કાર્યો થઈ ગયાં કહેવાય અને આ ચેતનજી તો ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં રખડે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, ધનવાન્ નિર્ધન થાય છે, કીર્તિવંત અને અપયશને ધારણ કરનાર થાય છે વિગેરે અનેક ભાવો ધારણ કરે છે, અનેક જગોએ ઉપજે છે, મરે છે; વળી ઉપજે છે, વળી મરે છે. આ સર્વ સિદ્ધને ઘટે નહિ; માટે આ ચેતનજીને સનાતન સિદ્ધ કહેવામાં અનેક જાતનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. આ જન્મ મરણ પ્રત્યક્ષ આપણે દેખી શકીએ છીએ તેથી આ ચેતનજીને સિદ્ધ સનાતન કહેવામાં પણ વિચાર થઈ આવે છે.

વળી કદાચ આ ચેતન સિદ્ધ સનાતન છે છતાં પણ ઉપજે છે અને વિનાશ પામે છે એમ કહું તો પછી તેના નિત્યપણામાં અને

૩ સિદ્ધ=કૃતાર્થ સનાતન=જુનો, પુરાણો નિત્ય=નિત્યત્વ, નિરતર હોવાપણું અબાધિત=અબાધિતત્વ, દુ ખરહિતપણું ગૌન=લોપ

અબાધિતપણામાં વાંધો આવે છે. અનાદિ કાળથી સિદ્ધ હોય તો તેનામાં નિત્ય અને દુઃખ રહિતપણું કે જે સનાતન સિદ્ધત્વના ગુણો છે તેમાં દોષ આવે છે. સિદ્ધ થયા પછી તે દશામાં તે નિત્ય રહેવો જોઇએ અને ઉપજવું વિણસવું તે તો અનિત્યત્વ બતાવે છે તેથી તેમ જ સિદ્ધદશામાં બાધા પીડા રહિતપણું હોવું જોઇએ અને ઉત્પત્તિ વિનાશમાં તો બાધા પીડાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેથી આત્માનો જ અભાવ થઇ જાય. માટે આ ચેતનને સિદ્ધ સનાતન એકાંતે કહેવા જઇએ તો તેમાં પણ વાંધો આવે છે. ત્યારે હવે ચેતનજીને રૂપી,અરૂપી, રૂપારૂપી, સિદ્ધ-સ્વરૂપી કે શુદ્ધ સનાતન એકાંતે કહી શકાય તેમ નથી, તેનું સ્વરૂપ બતાવવું મુશ્કેલ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાવવું મુશ્કેલ છે એમ સિદ્ધ થયું.

सर्वांगी सब नय धणीरे,
माने सब [1]परमान;
नयवादी पल्लो ग्रही प्यारे,
करे लराइ ठांन. निशानी० ४

"(ચેતન) સર્વ રૂપે છે, સર્વ નયનો સ્વામી છે. પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ અંશે (વસ્તુને) માને છે; ત્યારે નયજ્ઞાનવાળો એક અશ હાથમાં લઇને લડાઇનાં સ્થાનક ઉપજાવે છે."

ભાવ–ઉપર પ્રમાણે ચેતનજીનું સ્વરૂપ કહેવામાં કેટલી અગવડ આવે છે તે બતાવી. હવે તેનો બહુ મુદ્દાસર ખુલાસો કરે છે. એ ચેતનજી સર્વ રૂપે છે અને સર્વ નયના સ્વામી છે. જે એને પ્રમાણ-જ્ઞાનથી સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તેનું સ્વરૂપ સમજી શકે છે, પણ જે એક નયને લઇને તેને સમજવા જાય તે તેનું સ્વરૂપ કદિ સમજવાના નથી. દાખલા તરીકે ઉપર રૂપી અરૂપી વિગેરે નિશાની બતાવવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવી તે નયવાદને લઇને આવી છે તે આપણે હવે પછી જોશું, પણ જો તેને પ્રમાણજ્ઞાનથી સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઇને વર્ણવવામાં આવે તો લડાઇનું સ્થાન કદિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

---

૧ પરમાનને બદલે બે પ્રતોમા 'પરવાન' શબ્દ લખે છે

૪ સર્વાંગી=સર્વ રૂપે ધણી=સ્વામી પરમાન=પ્રમાણજ્ઞાન નયવાદી=નયજ્ઞાનવાળો પલ્લો=છેડો, અંશ લરાઇ=લડાઇ. ઠાન=સ્થાનક.

આ પ્રસંગે* નયનું લક્ષણ શું કહે છે તે જરા વિશેષ વિચારીએ. अनंतधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मोन्नयनं ज्ञानं नयः વસ્તુમાં અનેક ધર્મો હોય છે તેમાંના એક ધર્મની મુખ્યતા કરી દેવી, બીજા ધર્મોનો અપલાપ પણ ન કરવો અને ગ્રહણ પણ ન કરવા તેને નય કહે છે. નયજ્ઞાનથી હમેશાં એક બાબત ઉપર ધ્યાન ચાલ્યું જાય છે, પછી તેને આગળ પાછળનો વિચાર રહેતો નથી એમ ન સમજવું, પણ પોતે જે મુદ્દો લીધો હોય તેને તે એવો સજ્જડ પકડી રાખે છે કે અન્ય સર્વ બાબતોને તદ્દન ગૌણ કરી નાખે છે. નયમાં તેટલા માટે અંશગ્રાહી જ્ઞાન હોય છે. આપણે પાંચમા પદના અર્થમાં જોયું છે કે નયવાદમાં હમેશાં એક અંગ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રહે છે. सकलधर्मग्राहकं प्रमाण તથા स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् આવા સર્વ અંશોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી સર્વ દિશાથી અમુક વસ્તુ તરફ જોઈ શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અને તેમાં સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાતાપણું હોવાથી તે બહુ ઉપયોગી શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જ્યારે નયપક્ષ છોડી પ્રમાણપક્ષપર આવી જવાય છે ત્યારે લડાઈ માત્ર બંધ પડે છે. રૂપી વિગેરે નિશાનીઓનું સ્વરૂપ હવે આપણે વિપુલ દૃષ્ટિથી વિચારીએ.

સંસારી દશામાં ચેતન કર્મથી આવૃત્ત છે. એ કર્મવર્ગણા અતિ સૂક્ષ્મ પણ રૂપી છે અને તેનાથી આ જીવ આવૃત્ત હોવાને લીધે તદપેક્ષયા તેને રૂપી કહી શકાય. એ વ્યવહારનયનું વચન સમજવું.

સંગ્રહનયવાળો આત્માની સત્તા સંગ્રહે છે. તે કહે છે કે આત્મા પોતે ઉપજતો નથી, મરતો નથી, તે તો જે છે તે જ છે. વળી તેના આઠ રૂચક પ્રદેશ તો સિદ્ધની પેઠે નિરંતર ઉજ્જવળ જ રહે છે–કર્મથી લેપાતા નથી તે અપેક્ષાએ આત્માને અરૂપી કહી શકાય.

વળી વ્યવહારનય અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય. જેટલો ભાગ તેનો કર્માવૃત્ત છે તે કાર્મણ વર્ગણાની અપેક્ષાએ રૂપી કહી શકાય અને તે જ વખતે તેના રૂચક પ્રદેશ કર્મવર્ગણાથી અલિપ્ત હોવાથી તેને અરૂપી કહી શકાય અને તે રૂપી-

* નયના સ્વરૂપ માટે પાંચમા પદની ત્રીજી ગાથાપરનું વિવેચન વિચારો. વિસ્તારથી સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના જૈન ગ્રંથમાં અનેક જગોએ છે

ભાવ અને અરૂપીભાવ એકી વખતે હાજર હોવાથી તદપેક્ષયા આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય.

આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશ સિદ્ધ જેવા હમેશાં હોય છે-રહે છે, તેથી સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહી શકાય, તેમ જ તે જ દૃષ્ટિથી તેને શુદ્ધ સનાતન પણ કહી શકાય. તે જ સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તથા સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ચેતનને નિત્ય અને અબાધિત પણ કહી શકાય.

સંસારદશામાં કર્માવૃત્ત આત્માનાં જન્મ મરણ થાય છે તે તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય છે અને તે વ્યવહાર અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

ઋજુસૂત્રનયવાળા અતીત અને અનાગત કાળની અપેક્ષા ન કરે પણ વર્તમાન કાળે જે વસ્તુ જેવા ગુણે પરિણમે-વર્તે તે વસ્તુ તેવે જ પરિણામે માને. મતલબ આ નય પરિણામગ્રાહી છે. એ નયવાળા સિદ્ધને સિદ્ધ કહે પણ અન્યને ન કહે.

શબ્દનયની અપેક્ષાએ બોલીએ તો શબ્દમાં ફેર નથી. એક શબ્દના અનેક પર્યાયો હોય તે સર્વને શબ્દનયવાળા એક જ અર્થના માને છે, તે નયની અપેક્ષાએ પર્યાયભેદનો ભેદ નથી અને તેથી રૂપી અરૂપી એવો તફાવત તે નયવાળા સ્વીકારતા નથી. આથી ઉલટી રીતે સમભિરૂઢનયવાળા દરેક શબ્દને તેના જૂદા જૂદા અર્થમાં જ માને છે તેથી આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દને પણ જૂદા જૂદા પર્યાયવાચી સમજી તેના પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરે છે. એવંભૂતનયવાળો જે સમયે જે ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે તે ક્રિયાથી તે ક્રિયાયુક્ત માને છે, ક્રિયાને તેના કરનાર સાથે જોડી દે છે અને તેથી ચંડાળનું કામ કરનાર આત્માને તે ચંડાળ કરી બોલાવે છે અને સાધુની ક્રિયા કરનારને સાધુ માને છે. ઋજુસૂત્રનયવાળા વર્તમાન ગુણ જુએ છે ત્યારે એવંભૂતનયવાળા વર્તમાન ક્રિયા જુએ છે. નવપદવૃત્તિમાં સામાયિકના વેષે બેઠેલાને સામાયિકવાળો કહેલો છે; ગૃહસ્થના વેષમાં સાધુ જેવું વર્તન રાખનાર પણ ગૃહસ્થનાં કાર્યો કરનારને ઋજુસૂત્રનયવાળા સાધુ કહે છે ત્યારે એવંભૂતનયવાળા ગૃહસ્થ કહે છે.

આગમસાર ગ્રંથમાં મુનિ દેવચંદ્રજીએ 'સિદ્ધ' શબ્દની સાતે નયે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે "નૈગમનયને મતે સર્વ જીવ સિદ્ધ છે, કેમકે સર્વ જીવના આઠ રૂચક પ્રદેશ સિદ્ધ સમાન નિર્મળ છે. સંગ્રહનય કહે છે કે સર્વ જીવની સત્તા સિદ્ધ સમાન છે. આ નયવાળાએ પર્યાયાર્થિકનયે કરીને જે કર્મ સહિત અવસ્થા હતી તે ટાળીને દ્રવ્યાર્થિકનયે કરીને તેની અવસ્થા અંગીકાર કરી. વ્યવહારનયવાળો કહે છે કે જે વિદ્યાલબ્ધિગુણે કરી સિદ્ધ થયો તે સિદ્ધ. આ નયવાળે બાહ્યતપ પ્રમુખ અંગીકાર કર્યાં. ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જે પોતાના આત્માની સિદ્ધપણાની દશા ઓળખે છે અને જેનો જ્ઞાનનો ઉપયોગ સતેજ વર્તે છે તે જીવ સિદ્ધ જાણવો આ નયની અપેક્ષાએ સમકિતી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યો. શબ્દનયના મત પ્રમાણે જે શુદ્ધ શુકલધ્યાનના પરિણામે વર્તતો હોય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે. સમભિરૂઢ નયના મત પ્રમાણે જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને યથાખ્યાતચારિત્રાદિ ગુણે સહિત હોય તેને સિદ્ધ કહી શકાય. આ નયના મત પ્રમાણે તેરમા અને ચૌદમા ગુણ સ્થાનકે વર્તતા જીવ સિદ્ધ કહી શકાય. એવંભૂતનયના કહેવા પ્રમાણે જેનાં સકલ કર્મ ક્ષય થઈ લોકાંતે વિરાજમાન હોઈ અષ્ટ ગુણસંપન્ન હોય તેને જ સિદ્ધ કહી શકાય."

આવી રીતે આત્મા તો સર્વાંગી છે, તે પોતે સર્વ નયનો સ્વામી છે, સર્વ નય તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ નયનું સ્વરૂપ તે સમજાવે છે અને તે સર્વ નયે વિદ્યમાન છે પણ એક નયથી તેનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. દરેક નયે તેને જોઈએ અને દરેક દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીએ તો જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાનું બની શકે તેમ છે.

આ દુનિયામાં જેટલી ધર્મની લડાઈ છે તેટલી નયવાદને લઈને થાય છે. દરેક ધર્મવાળા એક સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તે દૃષ્ટિબિંદુથી આત્માને જોયા કરે છે અને તે મત સ્થાપન કરે છે. કમનશીએ તે વખતે અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી તેને જોવાનું કહેવામાં આવે છે તે તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી અને પરિણામે વાદવિવાદનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી નયજ્ઞાન હોઈ સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રહેતી નથી અને તેથી પ્રમાણજ્ઞાનપર લક્ષ્ય જતું નથી ત્યાંસુધી કદિ પણ ચોખું સત્ય પ્રાપ્ત થતું

નથી. નયજ્ઞાનમાં તદ્દન સત્ય નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પણ તે સત્યનો અંશ છે અને અંશ ઉપર મક્કમ રહી અન્ય સત્યાંશોને જો ધકેલી દેવામાં આવે તો પછી તે અપ્રમાણ વચન થઈ જાય છે. જૈન-શાસ્ત્રકારે તેટલા માટે આ નયજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન ઉપર બહુ લક્ષ્ય આપ્યું છે. આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે આ પદમાં કહે છે કે સર્વ નયનો સ્વામી ચેતન તો પ્રમાણજ્ઞાનને જ માન્ય કરે છે, જ્યારે અંશગ્રાહી નયજ્ઞાનવાળો લડાઈનાં સ્થાનકો ઉપજાવે છે. આ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી ફેલાવવામાં આવે તો અનેક ધાર્મિક ઝગડા અને લડાઈઓનો છેડો આવી જાય. વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા અંશ-ગ્રાહી જ્ઞાનવાળાની સ્ખલના ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે તે સમ-જીને બતાવી શકે છે. આ નય અને પ્રમાણજ્ઞાન જૈનશાસ્ત્રનું મજબૂત તત્ત્વ છે અને જૈનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જે વિશાળતા અને વિસ્તૃતતા તેમાં સમાયલી છે તે અન્યત્ર પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. હાથીની સુંઢને લઇને એક અંધ તેને મુશળ જેવો કહે છે, પૂછડું હાથમાં લઈને બીજો અંધ તેને વાંસ જેવો કહે છે, પગ હાથમાં લઇને ત્રીજો થાંભલા જેવો કહે છે, કાન હાથમાં લઇને ચોથો તેને સુપડા જેવો કહે છે, આવી રીતે નયજ્ઞાનમા અધોઅંધ પરંપરા ચાલે છે અને એ કારણથી જ દુનિ-યામાં મારામારી ચાલે છે. ઘણાખરા પોતાની વિચારણાને પકડી રાખીને અન્યના હેતુઓ અને પરિણામો તપાસવાની દરકાર જ કરતા નથી. જો પ્રમાણજ્ઞાન બરાબર સમજવા યત્ન થાય તો આ સ્થિતિનો છેડો આવે અને લડાઇનાં સ્થાનકો અંશજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર થાય.

આ પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે. એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે, ભવનધર્મથી ઉત્પાદ વ્યયપણે પરિણમે છે તેથી તે પરિણામી છે, તેમ જ કર્ત્તા અને ભોક્તા પણ તે જ છે. કર્ત્તા હોય તે જ ભોક્તા હોય, કારણકે કર-નાર પોતે ભોગવનાર ન હોય તો સુખમય તેને કદિ કહી શકાય નહિ. સંસારીપણામાં તે સ્વદેહ પ્રમાણ છે અને પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન જીવ છે. એ જીવ પાંચ કારણની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્-

જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને સાધવાથી સંપૂર્ણ, અવિનાશી, નિષ્કલંક, અસહાય, અપ્રયાસ, સ્વગુણ, નિરાવરણ, સ્વકાર્યપ્રવૃત્ત, અક્ષર, અવ્યાબાધ સુખમય સિદ્ધતા નીપજાવે છે. આ પ્રમાણે આત્મા સંબંધી પ્રમાણજ્ઞાન શ્રીનયચક્રસાર ગ્રંથમાં દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યું છે.* એનો વધારે વિસ્તાર અનેક ગ્રંથોમાં છે જ્યાંથી તે વાંચી વિચારી જોવો. એ વિષય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મત કદાગ્રહ મૂકીને સમજવા યોગ્ય છે અને તો જ તે સમજી શકાય તેમ છે.

> अनुभवगौचर वस्तुकोरे,
> जाणवो† यह इलाज;
> कहन सुननको कछु नहि प्यारे,
> आनंदघन महाराज. निशानी० ५

"અનુભવથી જાણી શકાય તેવી વસ્તુને જાણવી એ જ (તેને સમજવાનો) ઉપાય છે, એમાં કહેવાનું કે સાંભળવાનું કાંઈ નથી. એ આનંદરાશિ મહાત્મા છે."

ભાવ–તમે આત્માની નિશાની પૂછો છો, પણ હું તમને એ શું બતાવું? તમને ટુંકામાં કહું છું તે સાંભળો. જે કોઈ વસ્તુ અનુભવથી જાણી શકાય તેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન કરવું એ જ તેની નિશાની છે અને એ જ તેને જાણવાનો ઉપાય છે. અનુભવજ્ઞાન એ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાય તેવું નથી, મતલબ આંખે જોઈ શકાય તેવું અથવા કાને સાંભળી શકાય તેવું તે જ્ઞાન નથી, તેમ જ જાણનારા માણસો વચનથી તેને સંપૂર્ણ અંશે કહી શકે તેવુ પણ તે જ્ઞાન નથી. વાત એમ છે કે એ વસ્તુનું સ્વરૂપ નિશાની બતાવવાથી કે ઉપર ઉપરની વાત કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું નથી, એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય તો તેનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્યારે અંશગ્રાહી જ્ઞાન ઉપરથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય ત્યારે પછી અંદરથી સ્વયમેવ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને તે જ્ઞાનને

---

* જુઓ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ પેલો પૃષ્ઠ ૨૪૯

† યહ અથવા ઇહ બન્ને પાઠો છે અર્થ એક જ છે

૫ ગૌચર=તાબે ઇહ અથવા યહ=એ કહન=કહેવાનુ સુનન=સાભળવાનુ. કછુ=કાઇ

અનુભવજ્ઞાન કહે છે. એમાં કહેવા સાંભળવાથી કાંઈ પત્તો ખાય તેવું નથી. આ ચેતનજી સંબંધી જ્ઞાન પણ અનુભવગોચર છે તેથી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેના અંશો સમજવા, વિચારવા અને પરસ્પર ઘટાવવા એ જ તેના જ્ઞાનનો-તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પરમ ઉપાય છે. એની અમે થોડી થોડી નિશાની બતાવશું તેથી તમને કાંઇ વિશેષ બોધ થશે નહિ. માટે જો તમારે પૂરેપૂરૂં તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો એનું સર્વ અંશગ્રાહી પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો અને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તમને સ્વયમેવ અનુભવ જાગશે ત્યારે તમે તેને પૂરો સમજશો.

છતાં તમારે ચેતનની નિશાની જાણવી જ હોય તો હું તમને કહું છું તે સાંભળો. તે આનંદઘન મહાત્મા છે, સર્વ આનંદના રાશિ છે-સમૂહ છે. આનંદનું સ્વરૂપ પણ તમારે સમજવા યોગ્ય છે. જેને તમે આનંદ સમજો છો તેમાં કાંઇ આનંદ છે જ નહિ. દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રાપ્તિ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન કે ઇંદ્રિયોના અન્ય વિકારોનું સેવન, એમાં ભોગવતી વખત પણ કોઈ પ્રકારનો આનંદ નથી, ભોગવ્યા પછી પણ આનંદ નથી અને એના પરિણામમાં પણ આનંદ નથી. એ તો જેમ ખસ (ખુજલી) થઇ હોય અને તેને ખણવાથી આનંદ માનવામાં આવે છે તેના જેવું ઇંદ્રિયજન્ય સુખ છે, તત્ત્વતઃ એમાં કોઇ પ્રકારનો આનંદ નથી. એને બદલે તમે એક પુસ્તક વાંચતા હશો કે ગણિતનું મનોયત્ન સાધ્ય કરતા હશો તે વખતે કોઇ નવીન સત્ય સમજાતાં તમારા મનમાં જે આનંદ આવશે તે તમને ઇંદ્રિયભોગના આનંદ કરતાં વિશેષ લાગશે. વ્યાખ્યાનમાં નવીન સત્ય સાંભળ્યા પછી બે ચાર કલાક તેની મીઠાશ લાગ્યા કરશે, સામાયિકમાં પ્રાપ્ત થતું અપૂર્વ જ્ઞાન કે ધ્યાનનો મહિમા તમને ઘણા દિવસો સુધી મસ્ત બનાવશે. આ ખરા આનંદની વાનકીઓ છે. એમાં-નિરંતરના આનંદમાં-સ્વરૂપમાં મગ્ન રહેવું એ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, આદરવા યોગ્ય છે, અનુભવવા લાયક છે. આટલી નિશાની છેવટે આત્માની બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભલામણ કરે છે અને બહુ કહેવા સાંભળવાની વાત દૂર મૂકવાની ભલામણ કરે છે.

આખા પદનો આશય એક મુદ્દા ઉપર જ છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત

ફરી, સર્વ નકામી ઉપાધિ છોડી દઈ તેનું આનંદઘન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે માટે પ્રથમ તે કોણ છે તે બરાબર ઓળખો—મતલબ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી સ્વપરની વહેંચણ પોતાની મેળે જ થઈ જશે અને સ્વનો આદર થતાં પરનો ત્યાગ થશે. અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એટલે આનંદસ્વરૂપ નિરંતર માટે પ્રગટ થશે. એ ચેતનજીનું સ્વરૂપ કેવું વિચારવા લાયક છે અને તેમાં કેટલો ચમત્કાર છે તે હજુ વિશેષપણે નીચેના પદમાં બતાવે છે.

પદ બાવીશમું. રાગ—ગોડી.

विचारी कहा विचारेरे,
*तेरो आगम अगम अथाह. विचारी०
†बिनु आधे आधा नहि रे,
विन आधेय आधार;
मुरगी बीनुं इडां नहि प्यारे,
‡या बीन मुरगकी नार. विचारी० १

"વિચાર કરનાર શું વિચાર કરે? તારો આગમ અગમ્ય અને અપાર છે! જેમકે આધેય વગર આધાર નથી અને આધાર વગર આધેય નથી. કુકડી વગર ઇંડું નથી અને ઇંડા વગર કુકડી નથી."

ભાવ—આત્મસ્વરૂપની નિશાની બતાવવામાં પણ કેટલી મુશ્કેલી છે તે આપણે ઉપર જોયું, છેવટે અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. હવે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધારણ

---

* 'આગમ અથાહ અપાર' એવો આ પંક્તિને સ્થાને પાઠાંતર છે

† 'બીનુ આધાર આધે નહિરે' એ પ્રમાણે પંક્તિ અન્ય પ્રતોમાં છે

‡ 'યા' ને બદલે 'ઇંડા' અથવા 'ઉવા' એવા પાઠો અન્યત્ર છે

૧ વિચારી=વિચાર કરનાર કહા=શું આગમ=શાસ્ત્ર અગમ=સામાન્ય બુદ્ધિથી જાણી ન શકાય તેવું અથાહ=અપાર, જેનો પાર ન પામી શકાય તેવુ બિનુ=વગર આધે=આધેય, ધારણ કરનાર વસ્તુ અથવા અર્ધભાગ આધા=આધાર, અર્ધ. મુરગી=કુકડી મુરગકીનાર=કુકડી યા=જે. (કુકડાના ઇંડા)

રીતે બે રસ્તા હોઈ શકે. એક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતાની વિચાર-શક્તિ—તર્કશક્તિ દોડાવી અનુભવગોચર વસ્તુઓનું સ્વરૂપ કલ્પે અને બીજું દિવ્ય જ્ઞાનથી જે મહાત્માઓ સ્વરૂપ બતાવી ગયા હોય તેને ધ્યાનમાં લઈ પોતે સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે. મહાત્માઓ દિવ્ય જ્ઞાનબળથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી ગયા છે તેને અનુસરવામાં સ્વતંત્ર વિચારનો રોધ થાય એમ લાગે છે તેથી ઘણીવાર પોતાની બુદ્ધિને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં આગળ કરવાનો ભાવ થઈ આવે છે. એવી રીતે સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં બહુ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અત્ર બતાવે છે. વસ્તુસ્વરૂપ જિનેશ્વર ભગવાને પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી બતાવ્યું છે. તે પ્રમાણે અનાદિ ભાવ સમજ્યા સિવાય અન્ય પ્રયાસ કરવામાં કેવાં ગોથાં ખાવાં પડે છે તે અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. અનેક વિચાર કરનારાઓ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા યત્ન કર્યા કરે છે અને અત્યાર સુધી અનેકે પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં છેવટે ઘુંચ આવ્યા વગર રહી નથી. તેમાં ઘુંચો કેવા પ્રકારની આવે છે તેનું સાધારણ સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. આ પદ આનંદઘનજી મહારાજ પોતે જ બોલે છે એમ સમજવાનું છે. એનો લય અતિ ઉદાત્ત અને ભાવ ગંભીર છે.

હે નાથ! માત્ર તર્કશક્તિથી અનુમાનપ્રમાણપર વિચાર કરનાર શું વિચાર કરી શકે? કેટલો વિચાર કરી શકે? ક્યાં સુધી વિચાર કરી શકે? જો આગમપ્રમાણ ધ્યાનમાં લઇ તેને અનુસરે તો તો તેને પણ સત્ય સ્વરૂપ દીર્ઘ પ્રયત્નથી સમજાય, કારણકે તારાં આગમો કાંઈ સામાન્ય નથી; તે પણ અતિ અગમ્ય—સામાન્ય બુદ્ધિથી ન જાણી શકાય તેવાં અને અપાર—જેનો પાર ન પામી શકાય તેવાં છે. એમાં એક તર્કશક્તિ—બાહ્ય દૃષ્ટિ ચાલી શકે તેમ નથી. તારો આગમસમુદ્ર અતિ ગંભીર અને ઊંડો છે. એમાં સાધારણ રીતે ચાંચ ખુંચવી મુશ્કેલ છે, એનો સાધારણ બુદ્ધિથી પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તો પછી તેની મદદ વગર માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરનાર માણસો આગમનો પાર પણ કેમ પામી શકે અને તારૂં સ્વરૂપ અને સ્વસ્વરૂપ પણ કેમ સમજી શકે?

આગમ અપાર છે. તેનું કારણ એટલું છે કે એક દૃષ્ટિવાદ

અંગ નામના બારમા અંગના પાંચમા પૂર્વાનુગત ભાગમાં ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે અને ચૌદ પૂર્વનું પ્રમાણ વિચારતાં તેનો પાર આવે તેમ નથી. આવું વિશાળ જ્ઞાન વિચ્છેદ ગયું છે છતાં હાલ જે છે તે પણ અતિ અગમ્ય અને અપાર છે. મતિશ્રુતજ્ઞાનાવરણીયનો અતિ ક્ષયોપશમ હોય તો કદાચ કેટલોક ભાગ વાંચી સમજી શકાય પણ તેનો પાર પામવો તે તો અશક્ય જ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં મહા અદ્ભુત ભાવો બતાવેલા છે. નયનિક્ષેપાનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ વિભેદો, કર્મવર્ગણાનું સ્વરૂપ અને તેની અનેક પ્રકૃતિઓ તેમ જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ તથા ષડ્ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ એવી બારીકીથી સૂક્ષ્મ રીતે અનેક આકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વિચાર કરનાર બુદ્ધિસ્વતંત્રતાથી વિચાર કરે તેને કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આગમમાં તે સર્વ મુશ્કેલીનો એક શબ્દમાં કેવી રીતે નીકાલ કર્યો હોય છે તે અત્ર બતાવીને આગમજ્ઞાનની મુખ્યતા કરતાં સાથે પ્રભુસ્તુતિ કરે છે.

વ્યવહારમાં તમે સામાન્ય રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરશો તો જણાશે કે આધેય વગર આધાર હોઈ શકતો નથી એટલે માંહે રહેનાર વસ્તુ વગર તેને ધારણ કરનાર વસ્તુનો નામનિર્દેશ પણ સંભવિત નથી, જેમકે ઘૃતને પાત્રમાં નાખ્યું હોય તો ઘૃતનો આધાર પાત્ર ઘૃતનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આમાં ઘૃત આધેય છે અને પાત્ર આધાર છે; તેવી જ રીતે આધેય આધાર વગર નથી એમ પણ કહી શકાય, એટલે આધાર અમુક વસ્તુને ધારણ કરે છે તે વસ્તુને સદ્ભાવે જ તેને આધાર કહી શકાય. આથી આધેય અને આધારમાં પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય નહિ. આધાર અને આધેય બન્નેનો સબંધ તદ્રૂપે તત્સ્વરૂપે અનાદિ માન્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. આ સબંધમા માત્ર બુદ્ધિપર વિચાર કરનાર શું કહી શકે તે વિચારો. એ ગમે તેટલા ગોટા વાળે પણ એમાં અનવસ્થા દોષ અને બીજા અનેક દોષો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સ્યાદ્વાદનય સ્વરૂપ બતાવનાર જિનાગમ એનો સતોષકારક નીકાલ છેવટે બતાવી આપે છે તે

પ્રમાણે શાશ્વત ભાવ આપણે કબૂલ કરીએ ત્યારે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે છે.

અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજી રીતે પણ અર્થ સુગમ્ય છે. અરધા ભાગ વગર કોઈ વસ્તુ અરધી થઈ શકતી નથી એટલે અર્ધ ભાગ ન હોય તો વસ્તુ અર્ધ પણ ન હોય. દાખલા તરીકે પ્રદેશ કે પુદ્ગલ પરમાણુ અવિભાજ્ય છે તેનો અરધો ભાગ પણ થઈ શકતો નથી તો તે અડધો પણ થઈ શકતો નથી.

તેવી જ રીતે કુકડી વગર ઈંડું થઈ શકતું નથી અને ઈંડા વગર કુકડી થઈ શકતી નથી. કુકડીનો જન્મ ઈંડામાંથી થાય છે અને ઈંડું કુકડીના પેટમાંથી જ નીકળે છે. ત્યારે સવાલ એ થાય કે પ્રથમ ઈંડું કે પ્રથમ કુકડી? આ વાતનો નિવેડો કરવો જોઈએ. એ વાતનો નિવેડો કરતાં પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતાં નિકાલ આવી શકશે નહિ, કારણ એક વગર બીજાનો સંભવ થતો નથી. જ્યારે જૈન આગમદર્શિત શાશ્વત ભાવ વિચારવામાં આવે ત્યારે જ આ સવાલનો નિર્ણય થઈ શકશે. જેઓ સૃષ્ટિની આદિ અને તેને ઈશ્વરકૃત માને છે તેને આ સવાલ પૂછતાં તેઓ મુંચવાઈ જાય છે. સમગ્ર વસ્તુઓ શેમાંથી બનાવી? એ સવાલનો પ્રત્યુત્તર આપતાં અટકી પડે છે. ચેતન જડને નીપજાવી શકે નહિ અને પરમાણુમાં ચલન થવારૂપ ઇચ્છાનો જન્મ-ઈશ્વરથી સૃષ્ટિનો જન્મ જેઓ માને છે અને તેના દ્વયણુક ત્ર્યણુક આદિ થયા એમ માની છેવટે કપાટ અને વસ્તુઉત્પત્તિ માને છે તેઓ પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તેનો નિકાલ કરી શકતા નથી. તેઓ પરમાણુ તો પ્રથમ હતા એમ માની આગળ ચાલે છે પણ પરમાણુના બનાવનાર કોઈને તેઓ બતાવી શકતા નથી. આ સવાલનો જવાબ જૈનશાસ્ત્રકાર અનાદિ ભાવ બતાવીને આપે છે. જેમ કુકડી અને ઈંડાના દૃષ્ટાંતથી સવાલ પૂછ્યો તેમ બીજા સવાલો મુશ્કેલી બતાવવા માટે હવે પછી પૂછે છે અને તે સર્વનો જવાબ છેવટની ગાથામાં આપે છે તે બરાબર વિચારી લેવો.

मुरगा बीज विना नहिरे,
बीज न मुरगा टार;

निसि वीन *दिवस घटे नहि प्यारे;
दिन विन निसि निरधार. विचारी० २

'બી વગર ડુંડું કે વૃક્ષ ઉગી શકતું નથી અને ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બી થતું નથી. રાત્રિ વગર દિવસ ઘટમાન થતો નથી અને દિવસ વગર રાત્રિનો નિરધાર થઇ શકતો નથી."

ભાવ–એવી જ રીતે તમે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારશો તો ડુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બીજ (બી) પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ અને બીની પ્રાપ્તિ વૃક્ષ વગર થઈ શકશે નહિ. સામાન્ય રીતે આપણે કેરી લઇએ તો કેરીની ગોટલી કેરીનો સદ્ભાવ અને તે આંબાનો સદ્ભાવ સૂચવે છે અને આંબો ગોટલી વગર ઉગી શકતો નથી. ત્યારે અરસ્પરસ બીજ અને વૃક્ષનો તેમજ ધાન્ય અને ડુંડાનો સંબંધ એવો છે કે એક વગર બીજાનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. એમાં વૃક્ષની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કે બીજની ઉત્પત્તિ પ્રથમ એ ગમે તેટલી દલીલથી કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે પણ તેમાં નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થશે.

તેવી જ રીતે દિવસ રાત્રિની અપેક્ષાએ છે અને રાત્રિ દિવસની અપેક્ષાએ છે. રાત્રિ ક્યારે કહી શકાય કે તેની પહેલાં દિવસ થઇ ગયો હોય અને રાત્રિની અગાઉ થયેલા દિવસને દિવસ સંજ્ઞા ત્યારે જ આપી શકાય કે તેની પહેલાં રાત્રિ થઇ ગઇ હોય. તે વિના દિવસ અને રાત્રિની ઘટના થઈ શકતી નથી. એક બીજાની ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુઓ પૈકી એકની વિવક્ષા અન્યની પૂર્વાવસ્થા સિદ્ધ કરે છે. તેથી રાત અને દિવસ એ કાળની અપેક્ષાએ પરસ્પર એવી રીતે અવલંબન કરીને રહેલા છે કે એ બેમાંથી પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય તેમ નથી. એ દલીલને પૂર્વ પૂર્વ રીતે પાછળ લેવાથી છેવટે અનવસ્થા પ્રસંગ આવે એટલે સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સિદ્ધાન્ત આપોઆપ પડી ભાંગે છે અને તેટલા માટે ન્યાયની દલીલ સમજાવનાર તર્કવાદીઓ અને ખાસ કરીને મીમાંસકો તથા વેદાન્તી-

---

* દિવસને બદલે 'દ્યોસ' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ પણ દિવસ છે

૨ ભુરટા=ડુંડા, પોંખ, સામાન્ય રીતે વૃક્ષ વિશેષ ટાર=ટાળીને, વગર નિસિ=રાત્રિ, નિરધાર=નિર્ણય

ઓ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સવાલ લગભગ નકામો બનાવી દઈ સૃષ્ટિને અનાદિ માને છે અને વૈશેષિકો તથા નૈયાયિકો પરમાણુને અનાદિ માને છે ત્યારે બીજાઓ अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् અલૌકિક વસ્તુઓ (ભાવો) તર્કથી યોજવી ન જોઇએ એવો જવાબ આપી મનુષ્યજ્ઞાનશક્તિની અથવા સ્વજ્ઞાનશક્તિની મર્યાદા બતાવે છે. વિદ્વાનો સમજી શકશે કે આ કાંઈ જવાબ નથી, પણ જવાબ ઉડાવવાની એક પદ્ધતિ છે. જો એવા સવાલો વિચારવાની જ મના હોય તો પછી નકામી ચર્ચા કરવી એ જ ઉચિત નથી. બાઈબલમાં પણ કહે છે કે "Thus far and no further" તમારી બુદ્ધિ આટલા સુધી જ ચાલશે અને વધારે નહિ. આ તદ્દન વિચિત્ર હકીકત છે અને મનુષ્યજ્ઞાનને અંકુશિત (સકુચિત) કરનાર તથા તર્કગ્રંથનાં પુસ્તકો બંધ કરાવનાર છે અને તે એમ બતાવે છે કે પોતાની હકીકત સ્થાપિત કરવાની તેની ઇચ્છા છે પણ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે તેની પાસે પૂરતી દલીલો નથી તેથી જ એવો જવાબ આપવો પડે છે.

सिद्ध संसारी विनुं नहि रे,
सिद्ध विना संसार;
करता विन करणी नाहि प्यारे,
विन करनी करतार. विचारी० ३

"સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર ન હોઈ શકે અને સિદ્ધ વગર સંસાર નથી; તેમ જ કર્તા વગર ક્રિયા નથી સંભવતી અને ક્રિયા વગર કરનાર (સંભવતો નથી.)"

ભાવ–સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર હોઈ શકે નહિ, કારણ-કે મનુષ્યભવમાં સાધનસંપત્તિ પામી સર્વ કર્મનો ક્ષયે કરી સિદ્ધ થવાય છે તેથી સિદ્ધના જીવ સંસારની અપેક્ષાએ જ છે અને સર્વ કર્મથી રહિતપણું પ્રાપ્ત થાય તે સિદ્ધદશા સંસારી દશાને અપેક્ષીને જ હોય છે અને તે વગર સંસારી જીવો કહેવાઇ શકે નહિ. સિદ્ધના જીવ પહેલા કે સંસારી જીવ પહેલા? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અશક્ય છે. અરસપરસ અવલંબન કરીને રહેલા ભાવો એક બીજાને લઈને જ હયાતી ધરાવે છે અને તેથી બન્નેનો અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ કરણી=ક્રિયા કરતાર=કર્તા, કરનાર.

તેજ પ્રમાણે કરનાર વગર ક્રિયા નથી અને ક્રિયા વગર કર્ત્તા નથી. કોઈ પણ કર્મનો કરનાર જીવ હોવો જોઈએ અને તે કર્મ કરવાને પ્રેરનાર—તે સ્થિતિ વ્યવહારૂ રૂપમાં લાવનાર પૂર્વ કર્મ હોવું જોઈએ. શુદ્ધ દશામાં તો આ જીવ કાંઈ કર્મ કરતો નથી ત્યારે આ જીવ સાથે પ્રથમ કર્મ કેવી રીતે લાગ્યું, ક્યારે લાગ્યું, શામાટે લાગ્યું તે વિચારો. એમ પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ વિચાર કરતાં કર્મ કરનાર જીવ અને તે કરવાને પ્રેરનાર પૂર્વ કર્મ એમ અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થશે. શુભાશુભ કરણી એ કર્મબંધનો હેતુ તેને અને કર્મને અનાદિ લઈએ અને તેના કરનાર જીવને પણ અનાદિ લઈએ ત્યારેજ છેવટે નિરાકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ખાણમાં પડેલ સુવર્ણ પ્રથમ કે તેને લાગેલ માટી પ્રથમ એ પ્રશ્ન જ લગભગ મિથ્યા છે. એક બીજાને અવલંબીને જ તે રહેલા છે અને તે એક બીજાની સહાનુવૃત્તિ અને પૂર્વ અવસ્થા સૂચવતા હોવાથી છેવટે અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વસ્તુસ્વરૂપમાં આવો ઊંડો ભાવ હોય તે એકલા બુદ્ધિબળથી વિચાર કરનાર ક્યાં સુધી વિચારી શકે એનાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો હજુ પણ જોઈએ.

जामन मरण विना नहि रे,
मरण न जनम विनास;
[1]दिपक वीनुं परकाशता प्यारे,
विन दीपक परकाश. विचारी० ४

"જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ ન હોય તો જન્મ કે વિનાશ થતો નથી, દીપક પ્રકાશતા વગર હોતો નથી અને દીપક વગર પ્રકાશતા નથી."

ભાવ—જન્મ મરણ વગર નથી અને મરણ વગર જન્મ નથી. અમુક જીવનો અહીં જન્મ થયો તે તેનો આગામી મરણનો ભાવ સૂચવે છે; નહિ તો જન્મ શબ્દની જ ઘટના થતી નથી અને મરણ જન્મને સૂચવે છે. જન્મ પહેલાં જો મરણ ન હોય તો જીવ આવ્યો

---

૧ 'બીનુ દિપક પ્રકાશ નહિરે, દિપક બીનુ પરકાશ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમા છે અર્થ એક જ છે

૪ જામન=જન્મ વિનાસ=વિનાશ અથવા વિન્યાસ—બતાવવુ તે, સ્થાપન કરવું તે

ક્યાંથી? શા માટે આવ્યો! કોની પ્રેરણાથી આવ્યો? અમુક જગોએ જ આવવાનું અને અન્યત્ર નહિ જવાનું કારણ શું? તેવી જ રીતે મરણદશા જન્મને સૂચવે છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ ભાવ લેતાં લેતાં છેવટે ક્યાં અટકવું એનો વિચાર કરો.

તે જ પ્રમાણે દીપક વગર પ્રકાશપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. એક દીપક થાય ત્યારે તેના સહાનુભાવ તરીકે પ્રકાશ થાય છે. પ્રકાશ દીપકની સાથે જ હોય છે. એમાં કહેવાની મતલબ એમ નથી કે દીપકથી જ પ્રકાશ થઈ શકે, રત્નાદિકનો તથા સૂર્યનો પ્રકાશ દીપક વગર થાય છે, પણ આપણે દીપક પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે દીપક થાય તેની સાથે જ પ્રકાશ થાય છે તેથી પ્રકાશભાવ અને દીપકનું અસ્તિત્વ સાથે જ છે. એક બીજાને અવલંબીને રહેલ હોવાથી એમાં પૂર્વ પશ્ચાત્ ભાવ નથી, અનાદિ પ્રવાહથી તેઓને એ પ્રકારનો સબંધ ચાલ્યો આવે છે. દીપક પહેલો અને પ્રકાશ પછી એવી સ્થાપના થઈ શકશે નહિ એમ અત્ર કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

આવી રીતે કુકડી અને તેનાં ઇંડાં તથા જન્મ અને મરણનાં દૃષ્ટાંતો અતિ સ્થૂળ છે તેમજ ડુંડા અને બીજનું મધ્યમ દૃષ્ટાંત તથા કાળાપેક્ષયા રાત્રિ દિવસનું દૃષ્ટાંત, જન્મ મરણનું દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધ સંસારીનું દૃષ્ટાંત તથા તર્કાધિન આધાર આધેય, ક્રિયા કર્તા અને દીપક પ્રકાશનાં દૃષ્ટાંતો વિચારી તમે વસ્તુસ્વરૂપપર ખ્યાલ કરો અને પછી જુઓ કે જૈનઆગમ કેવાં અગમ્ય અને અથાગ છે, જૈન-શાસ્ત્રકાર આ અન્યોન્ય (પરસ્પર) અવલંબી ભાવનો કેવી સ્યાદ્વાદ નયગર્ભિત રીતે પ્રત્યુત્તર આપી નિર્ણય બતાવે છે તે હવે વિચારો.

आनंदघन प्रभु वचनकीरे,
परिणति धरी रुचिवंत;
शाश्वत भाव विचारते प्यारे,
[1]खेलो अनादि अनंत. विचारी० ५

---

૧ 'ખેલે' એવો પણ પાઠ છે

૫ આનદઘન=આનંદરાશિ જિનેશ્વર ભગવાન. પરિણતિ=તન્મય મતિ ધરી=ધારણ કરી રૂચિવત=આસ્થાવત, ભવ્ય જીવો શાશ્વત ભાવ=ત્રણ કાળમા છે છે ને છે તે ભાવ, સર્વ કાળ સ્થાયી ભાવ ખેલો=રમણ કરો

"હે આસ્થાવંત ભવ્ય જીવો! આનંદરાશિ ભગવાનનાં વચનમાં રૂચિ રાખો અને શાશ્વત ભાવ (અનાદિ અનંત ભાવ) વિચારીને હે બંધુઓ! વસ્તુસ્વભાવ સર્વ અનાદિ અનંત છે એ ભાવમાં રમણ કરો."

ભાવ—હે ભવ્ય જીવો! તમે આવી રીતે ગોથાં ખાધાં કરશો પણ તમને તેનો પાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તમે અનેક ગુંચવણમાં અટવાયા કરશો; માટે હું તમને માર્ગ બતાવું છું તે વિચારી સમજો. તમે ત્રિભુવનનાથ દયાળુ ધીર વીર શાંત સદ્ગુણનિધાન ચિદ્ઘન આનદસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનમાં શુદ્ધ આસ્થા રાખો. અમારૂં કહેવું એમ નથી કે તીર્થંકર મહારાજ જે કહે છે તે વિચાર કર્યા વગર કબૂલ કરી નાખો, પણ તેઓના સર્વજ્ઞપણાની પરીક્ષા કરી એક વખત તેઓની આપ્તતા તમને જણાય તો પછી તેઓએ જે વિચાર કર્યા છે તે સમજો. અમુક વિચારો કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહિ તે સમજવા માટે વિચાર તરફ માન હોવું જોઈએ, સદ્ભાવ હોવો જોઇએ. પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તવાળો સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે તમે તે તરફ પરિણતિ રાખો, તેમજ તમારા વિચારો કરી નાખો એટલે પછી તમને સત્ય સમજાશે. નયપ્રમાણથી જે ભાવો તમને સમજાય તેવા છે તે તમે વિચારશો ત્યારે મહાત્માઓનાં વચનની મહત્વતા, ગંભીરતા અને વિશાળતા તમારા ખ્યાલમાં આવશે; માટે એ વચનો તરફ તમે એકવાર સહાનુભૂતિથી જુઓ. એમ નહિ કરો તો ઉપર જે મુશ્કેલીઓ તમે જોઈ છે તેનો ખુલાસો કદિ પણ થશે નહિ.

જેઓ વિચાર કરી શકે તેવી બુદ્ધિવાળા છે તેમને વિચાર કરવાની જૈનશાસ્ત્રકારો કદિ ના પાડતા નથી, પણ આપ્તતાની પરીક્ષા કરવાની તો જરૂર પડશે જ. જે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ વચન ન આવતું હોય અને જેમાં નયપ્રમાણજ્ઞાનને સ્પષ્ટ માર્ગ આપ્યો હોય તે આપ્તપ્રણીત શાસ્ત્ર છે એમ સમજવું. મનુષ્યની બુદ્ધિ દાબી દેનાર શાસ્ત્ર સાથે આવા વિશાળ અર્થને કાંઈ સંબંધ નથી. અલબત જેઓ વિચાર કરી શકે તેટલા બુદ્ધિવૈભવવાળા ન હોય તેમને માટે તો "મહાજનો યેન ગતઃ સપન્થાઃ" એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે.

આનંદઘનજી મહારાજનાં સર્વ પદોમાં એક વાત જોવામાં આવી હશે અને તે એ છે કે બહુ ભાગે છેલ્લી અથવા તેની આગળની પંક્તિમાં તેઓ તેનું રહસ્ય બતાવી આપે છે. તેવી રીતે આ આખા પદનો ભાવ બતાવતાં છેલ્લી પંક્તિમાં જૈનશાસ્ત્રનો સાર તેઓ બતાવે છે.

આ સર્વ સંબંધ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે, અનાદિ કાળથી તે પ્રમાણે છે-એમ વિચારો, એ વચનમાં રટણ કરો, તલ્લીન થઈ જાઓ એટલે જે મુશ્કેલી તમને થઈ છે તે સર્વ દૂર થઇ જશે. તમે ખુદાએ પૃથ્વી બનાવી એમ માનશો કે પરમેશ્વરકૃત તેને માનશો તો જડમાંથી ચૈતન્ય કેમ બને? બનાવવા માટે વસ્તુઓ જોઇએ તે ક્યાંથી આવી? તેને કોણે અને ક્યારે બનાવી? પ્રભુને એ વસ્તુ બનાવવાનું, માયાસ્વરૂપે વ્યક્ત થવાનું અને ન્યાયાધીશની જગો પોતે રાખવાનું પ્રયોજન શું? વિગેરે અનેક સવાલો ઉત્પન્ન થશે તેનો ઉત્તર તમે આપી શકશો નહિ, તેમાંના એક પણ પ્રશ્નનો ખુલાસો સંતોષકારક રીતે આપી શકશો નહિ અને તમે અનવસ્થા વિગેરે અનેક હેત્વાભાસોમાં અટવાયા કરશો. અનાદિ અનંત ભાવ માનવાથી આ સર્વ પ્રશ્નોનું એક સાથે નિરાકરણ આવી જશે. અન્ય ધર્મમાં ચિર સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને પ્રલય માનવામાં આવે છે તેમાં બહુ વિરોધ આવે છે. સમય સમય ઉત્પાદ અને વિલય તો જૈનશાસ્ત્ર પણ માન્ય કરે છે. પ્રલયના સંબંધમાં જે ભેદ જૈનશાસ્ત્રકાર બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ દરેક સમય સર્વ વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા જ કરે છે પણ એકી વખતે સર્વ વસ્તુઓનો ચિરકાળ સુધી પ્રલય અન્યત્ર મનાય છે તે બુદ્ધિ ગમ્ય નથી, પ્રમાણજ્ઞાનથી ઉલટો છે અને તેથી વસ્તુસ્વભાવ સમજાવવામાં પાછો પડે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં વૃક્ષ પ્રથમ કે બીજ પ્રથમ, સિદ્ધ પ્રથમ કે સંસારી પ્રથમ વિગેરે પ્રશ્નોનો અવકાશ રહેતો નથી. અનાદિ સંબંધથી એ વસ્તુઓ એ રૂપમાં રહે છે. હે પ્રભુ! તારાં આગમમાં આ ભાવ એવી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી અને બુદ્ધિગમ્ય રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે કે એ સંબંધી વિચાર કરતાં હૃદયમાં પરમ પ્રમોદ થાય છે. તેની મદદ વગર વિચાર કરનારા શું વિચાર કરી શકે? તેઓ

છેવટે ભૂલ ખાઈ ગયા છે, મુદ્દાની બાબતમાં અટકી પડ્યા છે અને આખરે ઘુંચવાઈ ગયા છે. તારાં આગમો તેટલા માટે અગમ્ય અને અપાર છે. સૃષ્ટિકર્તૃત્વ સંબંધી વિચાર માટે શ્રી પ્રકરણ રત્નાકરના ભાગ બીજામાં પૃષ્ઠ ૧૭૭ થી છપાયેલ આસ્તિક નાસ્તિક સંવાદ તથા શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજકૃત જૈનતત્ત્વાદર્શમાં પ્રથમ દેવ-તત્ત્વનું સ્વરૂપ વાંચવા યોગ્ય છે. જૈન આગમમાં કેવી સૂક્ષ્મ હકીકત બતાવી છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત થયું. વાત એમ છે કે જૈન પરિજ્ઞાનનો મુખ્ય પાયો નય અને પ્રમાણજ્ઞાન ઉપર છે અને આખુ જ્ઞાન એવી ઉમદા રીતે તર્ક-ન્યાયના બંધારણ ઉપર રચાયું છે કે પરિણતિ રાખી ઇચ્છાપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરે તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકે. આવી રૂચિ તમને જાગ્રત થાઓ અને જૈન પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તમે પ્રેરાઓ તો સ્યાદ્વાદભૂમિકામાં જે અપૂર્વ રહસ્ય રહ્યું છે તે તમને સમજાશે. બાકી સામાન્ય લોકસંજ્ઞાને અનુસરી તમે પ્રથમથી જ અભિપ્રાય બાંધી ચાલશો તો કદિ સત્ય સમજાશે નહિ. આ આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે દૃઢ ભાવના કરો, પ્રેમ કરો અને પછી તેનો રસ આસ્વાદો.

પદ ત્રેવીશમું–રાગ–આશાવરી.

अवधू अनुभवकलिका जागी,
*मति मेरी आतम शुं मीलन लागी; अवधू०
जाये न कबहु और ढिग नेरी,
तोरी विनता वेरी;
†माया चेडी कुटुंब करी हाथे,
एक डेढ दीन घेरी. अवधू० १

* 'મતિ મેરી આતમ સમરણુ લાગી' એ પ્રમાણે પાઠાતર છે.

† 'માયા ચેડી કુટુબ કરી હથ્થી, એક દીન દેઢિ ઘેરી' એ પ્રમાણે પાઠાતર એ પ્રતોમા છે. માયારૂપી દાસીના કુટુંબને હાથ કરીને એક દિવસ તેને ઘેરી દીધી આવો તેનો ભાવ છે આશય વિવેચનમા જણાવ્યો છે તેજ છે

૧ જાગી=ખુલી, વિકસી, ઉઘડી મીલન=આત્માને મળવા ઔર=અન્ય, પર, ઇન્દ્રિયના વિષયો ઢિગ=પાસે નેરી=નજીક તોરી=તારે વિનતા=વિજ્ઞતા, વિવિક્તપણુ વેરી=વખત ચેડી=દાસી કરી હાથે=કબજે કરી. ડેઢ=દોઢ ઘેરા=રોકી

"હે શુદ્ધ સનાતન ચેતન! અનુભવકલિકા હવે વિકસી છે અને તેથી મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી છે. હવે કદિ અન્ય (ઇન્દ્રિય વિષયો)ની પાસે તેની નજીક પણ તે જતી નથી. વળી તારે હવે (અનુભવજ્ઞાન) જાણી લેવાનો આ વખત છે. માયારૂપી દાસી અને (તેના) કુટુંબને એક દોઢ દિવસ સુધી ઘેરી લઈ કબજે કરીને (પછી અનુભવજ્ઞાન વિકસ્વર કરો)."

ભાવ—આગમદૃષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં હવે અનુભવજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ અગાઉ જોવાઈ ગયું છે તે જાગ્રત થયું. આ હકીકત બનતાં તેનું પરિણામ શું આવે છે તે બતાવતાં સુમતિ બોલે છે. અનુભવજ્ઞાન એ સર્વ વસ્તુનો સાર છે અને અનુભવજ્ઞાન વગર જે કોઈ વસ્તુ હોય તેનું સ્વરૂપ બરાબર અંતરંગમાં ઉતરતું નથી. એ અનુભવજ્ઞાનનું પરિણામ અતિ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે અત્ર બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં બતાવે છે.

સુમતિ કહે છે કે હે અવધૂ! હે શુદ્ધ ચેતનજી! તમે જ્યારે શાશ્વત ભાવ વિચારીને અનાદિ અનંત ભાવમાં રમણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા છો ત્યારે હવે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન જેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેની કળી જે અત્યાર સુધી તદ્દન બંધ પડેલી હતી, વિકસ્વર થયેલી નહોતી તે હવે ઉઘડવા લાગી છે, ખીલવા લાગી છે, વિકસ્વર થવા માંડી છે, તે અનુભવજ્ઞાન સ્વરૂપમય થવા પ્રયત્ન કરો. આત્માનું સ્વરૂપ વિચારવાથી અને તેનું જ્ઞાન આગમ દ્વારા પ્રાપ્ત થવાથી હવે આત્માનુભવ થવા માંડ્યો છે. આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ કલિકા વિકસ્વર થવાથી મારૂં મન જે અત્યાર સુધી અવ્યવસ્થિત રીતે અહીં તહીં રખડ્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું છે, તે હવે નિજ સ્વરૂપની વિચારણા કરવા લાગ્યું છે અને તન્મય થવા લાગ્યું છે. કલિકા વિકસ્વર થવા માંડી છે અને એકવાર વિકસ્વર થઈ જશે તો પછી તેના આનંદનો—તેની સુગંધીનો પાર રહેશે નહિ, અત્યારથી જ તે બહુ આનંદ આપે છે તે કેવા પ્રકારનો છે તે બતાવે છે અને ધીમે ધીમે તે આનંદમાં કેવી રીતે વધારો થતો જાય છે તે પણ બતાવે છે. 'આતમ સમરણ મતિ લાગી' એ પાઠમાં પણ તેજ અર્થ પ્રતીત થાય છે. મતિ આત્મજ્ઞાનનું રટણ

કરવા લાગી છે અને તેથી તે જે કરે છે તે હવે બતાવે છે. સુમતિનું પોતાનું જ આ વાક્ય છે અને તે બોલે છે કે મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી એટલે તેનો ભાવ એમ સમજવો કે આત્માની મતિ જે સુમતિરૂપ છે તે બન્નેનો હવે વ્યક્તરૂપે એકાકાર થતો જાય છે એટલે આત્મા હવે સુમતિ સાથે જોડાય છે. તેરમા અને ચૌદમા પદમાં સુમતિ આત્માને મદિરે પધારવા જે વિનતિ કરતી હતી તેના કરતાં અત્રે જે મેળાપ થાય છે તે વધારે સુસ્પષ્ટ અને પ્રગતિ બતાવનાર છે તે વિચારવાથી સમજાશે.

અનુભવકલિકા જાગ્રત થતાં મતિ આત્મા સાથે મળવા લાગી તે વખતે શુ ભાસ થયો તે પ્રથમ જુઓ. અત્યાર સુધી મન અવ્યવસ્થિત રીતે અહીં તહીં ફર્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું; આત્મસ્મરણમાં તેને હવે જણાયું કે હું પોતે તો અનાદિ છું, અનત છુ, અવિનાશી છું, અરૂપી છું, હું જેને મારા માનતો હતો તેમાનું કોઈ મારૂ નથી, હું પોતે તો સર્વથી ન્યારો છું, ભિન્ન સ્વરૂપ છું, તદ્દન અલગ છુ—આવા આવા વિચારોરૂપ આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ થવા લાગ્યું અથવા એવા વિચારરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનમય આત્મા સાથે મારૂં મળવું થયું. આ પ્રમાણે થવા સાથે તમારૂં મન જે અત્યાર સુધી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ વારવાર ખેંચાઈ જતું હતું અને તેના સંબંધમા અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ જે મન સુખ માનતું હતું, તેના વિરહમાં જે તદ્દન મુગ્ધ બની જતું હતું તે હવે તેની પાસે જતું નથી. સુમતિ સાથે મેળાપ થતાં મનની દિશા જ બદલાઈ જાય છે અને પરવસ્તુમાં રમણ કરવાની એની જે ટેવ હતી તે તદ્દન ફરી જાય છે.

વળી હે ચેતનજી! તમારે સર્વ બાબતનું આવી રીતે જ્ઞાન કરી લેવાનો આ વખત છે. જો તમને જ્ઞાન પ્રગટ નહિ થાય તો તમારો હેતુ પાર પડવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે તમે વસ્તુસ્વરૂપ સમજી અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવશો તો તમને બહુ મોટો લાભ થશે એ બાબતમાં સદેહ જેવું જરા પણ નથી. જ્ઞાનનો મહિમા અપૂર્વ છે એ બાબત તમને વારંવાર બતાવવાની જરૂર નથી, તમે જાણો છો અને જ્ઞાનમય જ છો, માત્ર તેના ઉપર બ્રશ કરવાની—મેલ દૂર કરવાની

જરૂર છે તે પ્રગટ કરી તમારી સ્થિતિ જુઓ, વિચારો, સમજો. એ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા અને અનુભવકલિકા વિકસ્વર કરવામાં તમારે એક મુદ્દાની બાબત સંભાળવાની છે તે કહું છું તે સાંભળો, તમે અત્યારે અનુભવજ્ઞાનની કળી કેવી રીતે જાગ્રત કરી છે તે તો તમે જાણો છો. માયારૂપ દાસી અને તેના કુટુંબને કબજે કરી લઇને એક કે દોઢ દિવસ સુધી તેને ઘેરી લઈ તમે જરા અનુભવજ્ઞાન પામવા લાગ્યા છો એ તમારા ધ્યાનમાં ખાસ રહેવું જોઇએ. તમે સારી રીતે જાણો છો કે માયા દાસી અને તેનાં કુટુંબીઓ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે એવાં ખરાબ છે કે તમારો અને અનુભવનો કદિ મેળાપ થવા દેતાં નથી, તેને જ્યારે તમે એક દોઢ દિવસ સુધી જરા પણ જોરમાં આવવા ન દીધાં ત્યારે તમને અનુભવરસનું ટીપું પ્રાપ્ત થયું છે. એથી તમે સમજી લેજો કે જો તમારે અનુભવરસના પ્યાલા પીવા હોય તો એ માયા દાસી અને તેનાં કુટુંબીઓને જરા પણ અવકાશ આપતા નહિ. તમે તેઓને જેમ અવકાશ આપશો, જેટલો અવકાશ આપશો તેમ અને તેટલે અંશે તમારી અનુભવકલિકા બીડાતી જશે. માટે તમારે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે આ વખત અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેને માટે ઇંદ્રિયના વિષયની નજીક જવા લાયક નથી અને કષાયોને કબજે કરવાની ખાસ જરૂર છે.

એક દોઢ દિવસ એ અલ્પ કાળ બતાવનાર શબ્દ છે. એનો ખાસ ભાવ કાંઈ હોય એમ જણાતું નથી. એટલા અલ્પ સમયમાં કલિકા વિકસ્વર થઈ છે તો પછી પ્રયાસ કરી વિઘ્ન કરનાર ભાવોને નિરંતર ઘેરી રાખવા એ કર્તવ્યપ્રેરણા સુસ્પષ્ટ રીતે અત્ર બતાવી છે.

जनम जरा मरन वसी सारी,
असर न दुनिया जेती;
दे ढवकाय* नवा गमें मींया,
किसपर ममता एती. अवधू० २

---

* 'મેટવકયાય' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે

૨ જરા=વડપણ વસી=વશ, કબજે સારી=કરી અસર=દોર જેતી=જેટલી દુનિયા=દુનિયામા રહેનાર લોકો દે ઢવકાય નવા ગમેં એમ પદચ્છેદ કર્યું છે તને ન ગમે તો તેને ધબકાવી નાખ, જન્મ જરા મરણરૂપ ઘરને પાડી નાખ. એતી=એટલી.

"જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણને વશ કર્યાં એટલે તેની અસર દુનિયાપર જેટલી થાય છે તેટલી મારાપર થતી નથી. હે ફકીર! તને તે ન ગમે તો તેને ફેંકી નાખ—પછાડી નાખ; તું કોનાપર આટલું મમતાપણું કરે છે?"

ભાવ—આત્માને હવે અનુભવકલિકા જાગ્રત થવા માંડી છે તેની અસર નીચે તે રહ્યો છે. તેને વધારે ચોક્કસ રીતે કામ કરવાની ઘણી મજબૂત એક શિક્ષા અત્ર સુમતિ આપે છે. હે ચેતનજી! અનુભવજ્ઞાન તમને થવાથી હવે કેટલેક અંશે તમે જન્મ, જરા અને મરણને વશ કરી લીધાં છે. જન્મ એટલે દુનિયામાં અવતાર—આગમન અને મરણ એટલે એક ભવ સંપૂર્ણ કરી અન્યત્ર ગમન. જન્મ, જરા અને મરણનું ખરેખરૂં દુઃખ આ સંસારમાં છે. જન્મ્યા પછી મરવું ગમતું નથી અને વધારે જીવાય તો ઘડપણથી શરીર જર્જરિત થઈ જાય છે તેની બીક લાગ્યા કરે છે. પરંતુ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તમારાં જન્મ મરણની તો હવે હદ બંધાઈ ગઈ છે અને તેઓમાંથી કોઈ તમને હવે મળે-તમારી પાસે આવે તોપણ સામાન્ય પ્રાકૃત મનુષ્ય ઉપર તેની અસર જેટલી થાય છે તેટલી તમારા ઉપર થવાની નહિ. દુનિયાના સામાન્ય માણસો તો કોઈ સબંધીના મરણની વાત સાંભળી રડવા મંડી જાય છે, જન્મની હકીકત સાંભળી હર્ષમા આવી જાય છે, વ્યાધિગ્રસ્ત થતાં મરણ સન્મુખ આવશે તે વિચારથી બાવરા બની જાય છે, વૃદ્ધાવસ્થા—ઘડપણ નજીક આવશે એ વિચારથી કચવાવા મંડી જાય છે આવી રીતે અન્યનાં તેમજ પોતાનાં જન્મ જરા મરણની હકીકતથી દુનિયાપર જે અસર થાય છે તેવી અસર અનુભવજ્ઞાનના પ્રસંગને લઈને અને હું તમારી સાથે હોવાથી હવે તમને થતી નથી, થવાની પણ નથી; કારણકે મારે અને તમારે જન્મ મરણ હવે વશ થઈ ગયાં છે. તેની અસર તમારા અનુભવજ્ઞાનને લઈને તમારાપર અગાઉ જેટલી થવાની નથી અને કદાચ સહજ અસર થાય તો અનુભવ તમને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી દે તેમ છે અને હું તમને અનુભવ સાથે તુરત મેળવી આપું તેમ છું.

હે ફકીર! મીયાંભાઈ! ચેતનજી! હવે તમને જન્મ મરણ ગમતાં તો નથી તો પછી આટલાં પણ બાકીમાં શામાટે રાખો છો? એને

તો પછાડીને ફેંકી દો, ઉડાડી નાખો, ઉખેડી નાખો. એ જન્મમરણ-રૂપ ઘરને પાયામાંથી જ ખોદી નાખો. હવે જ્યારે અનુભવપૂર્વક મમતાનું સ્વરૂપ સમજ્યા તો પછી તમે કોના ઉપર એટલી મમતા કરો છો? શામાટે કરો છો? તેનું પરિણામ શું થશે? એ સર્વ વિચારો. આ કાર્ય તમારે હવે કરવા યોગ્ય નથી. મમતારૂપ ઘરને ઉપર કહ્યું તેમ ઉખેડીને ફેંકી દો કે ફરીવાર તમને પીડા થાય નહિ. તમે કોની ઉપર માયા મમતા કરો છો? શું તમારે યોગ્ય તેઓ છે? આ તમારાં ઘર, ઘરેણાં, વાડી, વજીફા એ તો અચેતન છે. તમે પોતે શુદ્ધ સનાતન રત્નત્રયીમય, આનંદસ્વરૂપ છો, તેને આવા માટી પથરાપર પ્રેમ—મમતા રાખવા એ ઉચિત છે? માટે મારી તો તમને ખાસ સલાહ છે કે તમે જ્યારે હવે બરાબર સ્વરૂપ સમજ્યા છો ત્યારે એ મમતાના ઘરને જ ભાંગી નાખો, તોડી નાખો, ફેંકી નાખો. એ પ્રમાણે કરવામાં તમારો વિજય છે એ સત્ય માનજો અને તે હવે તમે પણ જાણી શકો તેમ છે.

પન્યાસજી ગંભીરવિજય મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે કે આ ગાથાના ત્રીજા પદનો અર્થ ઉપલક્ષણથી કર્યો છે. પાઠાંતરનો અર્થ પણ તેને જ મળતો થાય છે એમ લાગે છે. તેને તું કેમ મટાડી દેતો નથી એ અર્થ પાઠાંતરનો થાય છે. વિશેષ કોઇના જાણવામાં હોય તો લખી જણાવવા કૃપા કરશે.

अनुभवरसमें रोग न सोगा,
लोकवाद* सब मेटा;
केवल अचल अनादि अबाधित,
शिवशंकरका भेटा. अवधू० ३

"અનુભવરસ (ના પાનમાં) કોઈ પ્રકારનો રોગ કે શોક નથી, (વળી) લોકવાદ સર્વ મટી જાય છે અને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના અને બાધા—પીડા વગરના નિરૂપદ્રવ સુખકારી ભગવાનનો તેમાં મેળાપ થાય છે."

* 'લોકવેદ' એવો પાઠાંતર બે પ્રતોમાં છે એનો અર્થ સંબંધ સાથે સમજાતો નથી

૩ સોગા=શોક લોકવાદ=લોકચાતુરી કેવળ=એકલો, સંસર્ગ વગરનો અનાદિ=આદિ વગરનો અબાધિત=પીડા વગરનો. શિવ=મહાદેવ, અથવા નિરૂપદ્રવ. શંકર=રમાપતિ અથવા સુખકારી ભગવાન. ભેટા=મેળાપ.

ભાવ–હવે એ અનુભવરસ કેવો સુંદર છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સુમતિ બતાવે છે. એ અનુભવરસમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી તેમ જ શોક નથી. તમે જો શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વિગેરે રસનું પાન કરવા જશો તો તેમાં રોગ શોક વિગેરે અનેક પ્રકારના સંસારી ભાવો જાગ્રત થશે અને તમને ત્રાસ આપશે. શૃંગાર પછવાડે વિયોગ, હાસ્ય પછવાડે રૂદન, વીર પછવાડે શોક વિગેરે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવામાં આવેલા છે અને અવલોકનકારની દૃષ્ટિમાં તે તદ્રૂપે દેખાય છે. વળી એ રસના પાન પોતે પણ અનેક વ્યાધિઓનાં કારણ થઈ પડે છે. અતિ શૃંગારરસમાં પડેલાઓને વ્યાધિઓ એવા થાય છે કે આવા ગ્રંથમાં તેનાં નામો લખવાં તે પણ અનુચિત ગણાય. આવી રીતે સ્થૂળ રસો લેવાથી રોગ, શોક, ભય, દુગંછા વિગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આ અનુભવરસનું પાન કરવામાં તેવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. સાંસારિક પ્રાણીઓ તો બિચારા માર ખાય છે તોપણ સંસારને વળગતા જાય છે અને આવા જ કારણથી સંસાર-રસિક સાહિત્યકારો કેટલીક જગોએ શાંતરસને રસ તરીકે ગણવાની પણ ના પાડે છે. એના સ્થાયી ભાવો વિગેરે શૃંગારાદિ રસોથી જૂદી જાતના હોવાથી તેમાં તેઓને આનદ આવતો નથી, કારણકે આત્મિક આનંદ શું છે અને કેવો હોય છે તેનું તેઓને ભાન પણ થયું હોતું નથી. આ અપ્રસ્તુત વિષય છે તેથી અત્ર તેની વિશેષ ચર્ચા અસ્થાને ગણાય, પણ કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે અનુભવરસમાં વિરસપણું ઉત્પન્ન કરનાર એક પણ વિપરીત ભાવ નથી.

વળી એથી પણ વિશેષ આનંદદાયક હકીકત એ છે કે અનુ-ભવરસપાનમાં લોકવાદ સર્વ મટી જાય છે. આ કાર્ય કરવાથી લોકો આવું કહેશે, આવું ધારશે, આ પ્રમાણે વાતો કરશે એવી જે લોક-દૃષ્ટિ આપણને સામાન્ય રીતે પડી ગઈ છે તે પછી રહેતી નથી. જ્યાં આત્મિક ઉન્નતિ કરવાના એકાંત હેતુથી કોઈ પણ કાર્ય કે ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યાં પછી અન્ય વાતો કરનારા સંસારરસિક જીવો શું કહેશે એ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. સંસારી જીવોનું સાધ્ય જ ઉલટું છે, તેઓની વૃત્તિ બધાને સંસારમાં જ રાખવાની હોય છે, તેથી તેઓના સાધ્યથી જે વાત થાય તે અનુભવજ્ઞાનવાળાને

કબૂલ થઈ શકે એ બહુ સંભવિત જ નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જનારને એક મોટા પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ જાય છે, અનેક અગવડો મટી જાય છે અને માર્ગ સીધો અને સરળ થઈ જાય છે. લોકરૂચિ પ્રમાણે કામ કરનારા—પોતાના મગજને (conscience ને) દૂર મૂકી કામ કરનારા આ જન્મમાં કેટલીક વાર માન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રથમ ખુરશી મેળવી શકે છે, જ્ઞાતિ, કોમ કે સમૂહના આગેવાન થાય છે, પણ એમાં અનુભવજ્ઞાનની વાત નથી, આત્માના વિચારની ગંધ નથી, સંસારઅસારતાના વિચારનો અવકાશ પણ નથી. એવા અભિપ્રાય ઉપર આ ભવના માની લીધેલા લાભ ખાતર અનેક ભવોને વધારી મૂકવાના વિચારને ભલે સાંસારિક જીવો આદરણીય ગણે પણ સુમતિના મંદિરે પધારનાર મુમુક્ષુ સત્ત્વવંતને તો એ હાસ્યાસ્પદ જ લાગે છે.

આવા પ્રકારનો અનુભવ કે જેમાં લોકવાદની પણ દરકાર રહેતી નથી તેના રસનું જ્યારે પાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રાણીને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના, પીડા વગરના, નિરૂપદ્રવ અને સુખકારી શ્રી નાથજીનો ભેટો થાય છે. એટલે તે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો કરતો એવે સ્થાનકે પહોંચી જાય છે કે જ્યાં સંસારની ઉપાધિનો સંસર્ગ પણ લાગતો નથી, જ્યાં આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા મેરૂપર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ છે, જે સ્થિતિ ક્યારે શરૂ થઈ તે કોઈ જાણી શકતું નથી અને જે સ્થાનમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા—પીડા નથી એવા કલ્યાણ કરનાર અને સુખ કરનાર સિદ્ધ નિરંજન દેવ સાથે મેળાપ થઇ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જવાય છે અને સંસારમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિ દરમ્યાન તે અચળ અબાધિત સુખની વાનકી મળતી જાય છે. અહીં સર્વ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ માત્ર સુખપ્રાપ્તિનો જ છે અને આવું અચળ અબાધિત સ્થાન જ્યાં શિવશંકરનો નિરંતર માટે મેળાપ થઇ જાય તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેટલો ત્યાગ કરવો પડે એ લોકવાદની દરકાર કર્યા વગર કરવા યોગ્ય છે એમ તો સાધારણ સમજણવાળો પ્રાણી પણ કબૂલ કરે અને અનુભવરસનું પાન કરનાર આવું સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે એટલું તો નહિ, પણ અત્ર અનુભવ કરવા માંડ્યા પછી તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં સુધીમાં

પણ તે બહુ આનંદમય જીવન ગાળે છે. એ જીવનમાં એને રોગ શોક નથી, ઉપદ્રવ નથી, ઉપાધિ નથી, કડાકુટ નથી, હાડમારી નથી, રખડપટ્ટી નથી, જીવનનું સાધ્ય, કાર્યનું લક્ષ્ય બિંદુ, પ્રયાસનું ફળ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ ચક્રભ્રમણનો છેડો આવે તેમ છે.

શિવશંકર શબ્દપર અત્ર શ્લેષ છે. ઘણા મનુષ્યો શિવશંકરને મળવા પ્રયાસ કરે છે પણ તે માર્ગ બરોબર લેતા નથી. જો તમારે શિવશંકર સાથે-એક બ્રહ્મ-પરમાત્મા સાથે મેળાપ કરવો હોય, તદ્રૂપ થઈ જવું હોય તો લોકવાદનો ભય મટાડી દઈ અનુભવરસનું પાન કરો. તમને શિવ અને શંકર જે સુખ અને કલ્યાણ કરનાર છે અને જે વાસ્તવિક રીતે તમારો પોતાનો આત્મા જ છે, જે તમે પોતે જ છો, તે તમને તુરત મળી જશે, તમારૂં તદ્રૂપ સ્વરૂપ નિરંતરને માટે પ્રગટ થશે અને તમને અતિ સુખ આપશે. તમે જાણો છો કે સુખ કે કલ્યાણ આપનાર, લેનાર, ભોગવનાર સર્વ તમે પોતે જ છો, માટે હવે લોકવાદનો માર્ગ તજી દો અને આ બાધા-પીડા રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કટિબદ્ધ થાઓ.

वर्षा बुंद समुंद समानी,
खबर न पावे कोइ;
आनंदघन व्है* ज्योति समावे,
अलख कहावे सोइ. अवधू० ४

"સમુદ્રમાં વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તેનો પત્તો કોઈને લાગતો નથી. આનંદરાશિમાં પોતાની જ્યોતિને ખરેખર સમાવે તે 'અલખ' કહેવાય છે."

ભાવ-સમુદ્રમાં વરસાદનું એક ટીપું પડ્યું તે સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું, તે પ્રમાણે અનુભવરસનું પાન કર્યા પછી જે ક્રિયા કરવામાં

* વ્હેને બદલે એક પ્રતમા 'હૂં' શબ્દ દેખાય છે

૪ વર્ષા=વરસાદ બુંદ=ટીપું સમુદ=સમુદ્ર, દરિયો. સમાની=સમાઈ ગઈ ખબર=પત્તો વ્હૈ=ખરેખર. જ્યોતિ=પ્રકાશ અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય કહાવે=કહેવાય છે સોઈ=તે

આવે છે તે એક બિંદુ તુલ્ય હોય તોપણ તે મોટા સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય છે. આ બાબતમાં વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ હકીકત સમજાય તેમ છે. અમુક ક્રિયા, ધ્યાન કે ત્યાગની કિંમત તે વખતે આત્મિક અધ્યવસાયની નિર્મળતા ઉપર આધાર રાખે છે. બાહ્ય સ્વરૂપે એકસરખી ક્રિયા કરનાર બે જીવમાંથી એક મહા કર્મબંધ કરે છે ત્યારે અન્ય તેથી મહા નિર્જરા કરે છે. અનુભવરસનું પાન કર્યા પછી મન એવી ઉદાત્ત અવસ્થા ભોગવે છે કે તેથી સાધારણ ધ્યાન વિગેરે કરવામાં આવે તોપણ તેનું પરિણામ અતિ વિશાળ થાય છે, કારણકે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યું તેમ સિદ્ધદશા સમાન થતી જાય છે.

અથવા અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ થઈ જાય છે કે તે સમુદ્રમાં પડેલા ટીપાની પેઠે સમુદ્રમય વિશાળ થઈ જાય છે; એને પછી પોતાનો વ્યક્તિભાવ સ્થાપન કરવાની ઈચ્છા રહેતી નથી, અભિમાન કરવાની અભિલાષા રહેતી નથી; એ તો પોતાની જાતને એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે કે એનો ખ્યાલ અનુભવ વગર આવવો પણ મુશ્કેલ છે. અથવા સિદ્ધદશામાં જ્યારે તે પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં સમુદ્ર સાથે પોતાના આત્મબિંદુને મેળવી નાખે છે અને તેથી સામાન્ય દૃષ્ટિએ અમુક આત્માની વ્યક્તિ તરીકે અવસ્થાપના કરવી મુશ્કેલ જણાય છે. (છતાં બિંદુ એ સમુદ્રમાં જ છે અને તે ત્યાં રહેવાનું જ છે. દિવ્ય જ્ઞાનથી તે બિંદુનું વ્યક્તિત્વ ત્યાં રહેલ છતાં પણ પ્રાપ્તવ્ય છે એ ધ્યાન બહાર જવું ન જોઈએ).

આવા આનંદના સમૂહમાં જે પોતાની જ્યોતિને સમાવે છે તે અલક્ષ્ય કહેવાય છે. જ્યોતિ તે અત્ર આત્મસ્વરૂપની જ્યોતિ સમજવી. અલખવાદવાળા જેનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવતું નથી એવા અલખમાં પોતાની જાતને સમાવી દેવાનું શીખવે છે. પરંતુ એ અલક્ષ્યવાદનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ છે કે આનંદના સમૂહમાં પોતાની આત્મજ્યોતિને સમાવી દેવી, આનંદરૂપ થઈ જવું, આનંદમય થઈ જવું. સિદ્ધ અવગાહનામાં પોતાની આત્મજ્યોતિ સમાવવી એ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. જેઓ અલખવાદ સમજ્યા નથી તેઓ ભલે જ્યોતિમાં તણખો મેળવવાનું કહી આત્મવ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનું માને,

પણ વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે આનંદસમૂહમાં પોતાની જ્યોતિને સમાવી દઈ જેમ સમુદ્રમાં પાણીનું બિંદુ પડી સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય, સમુદ્રમય થઈ જાય, પણ તે ત્યાં છે, વ્યક્તિરૂપે છે અને સાધારણ રીતે–સ્વરૂપે તેનો અન્ય બિંદુઓથી અભેદ છે પણ વ્યક્તિરૂપે તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેમ સિદ્ધ અવગાહનામાં તે સ્વરૂપે સર્વ સિદ્ધ સમાન છે અને તેથી સ્વરૂપે અભેદ છે પણ તેની વ્યક્તિગત અવગાહના સિદ્ધદશામાં પણ પડે છે અને તેજ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે

અનુભવરસનુ સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે એમાં વૃત્તિનિરોધ એવા ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે અહીં પણ સિદ્ધદશાના અવ્યાબાધ સુખનો થોડો વધતો લાભ ધીમે ધીમે મળતો જાય છે અને છેવટે એ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી લોકરૂચિ ઉપર એ દશામાં કમાન રહેતી નથી તેથી અને સાસારિક ભાવો કડવા લાગે છે તેથી મનમાં એક એવી અખડ શાંતિનુ સામ્રાજ્ય ચાલે છે કે એ દશાપર એકવાર પ્રીતિ થયા પછી અન્ય રસની તુચ્છતા જણાય, અન્ય રસ પીવાની વૃત્તિમાં મતિજડત્વ સમજાય અને અન્ય રસના આસ્વાદનને પરભાવરમણતા ગણાય. સુમતિ મંદિરે પધારવાથી આવી અનુભવકલિકા જાગ્રત થઈ છે, હવે એ કલિકાને પોષણ આપી વધારવી એ ચેતનજીનું કામ છે. ચેતનજી તેમાં ઉદ્યમવંત રહે તો સુમતિ તો ચેતનજીને પોતાને મંદિરે પધરાવી અનુભવરસનું પાન કરાવ્યા કરશે એમાં સંદેહ નથી. પ્રેમનો માર્ગ એક સરખો જ છે. વેશ્યા કે કુલાંગના અનુક્રમે મદિરા કે મશાલાદાર દુધનું પતિને પાન કરાવે છે, માયા મમતા રાગદ્વેષ કષાયનું પાન કરાવે છે અને સુમતિ અનુભવરસનું પાન કરાવે છે. હવે આ પાનમાં તમને જે પાન પસદ આવે તે પીઓ અને તે માર્ગ આદરી તેનાં સરસ વિરસ પરિણામો જે તમે સમજી શકો તેવાં છે તે ચેતનજી ભોગવે તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકો.

પદ ચોવીશમું, (રાગ–રામગ્રી.)

मुने मारो कव मिलशे मनमेलु, मुने०
मनमेलु विण केलि न कलीए,
· वाले कवल कोइ वेलू. मुने० १

"મારા મનના મેળાપી સાથે મારો મેળાપ ક્યારે થશે? મનના મેળાપી વગર કોઈ રમત રમીએ નહિ. (એ રમત) કોઈ મૂર્ખ રેતીના કોળીઆ વાળે (તેના જેવી છે.)"

ભાવ–સુમતિએ અલખ જ્યોતિ જાગ્રત કરવા માટે સામાન્ય રીતે ઉપર વિવેચન કર્યું, હવે તેજ હકીકત આનંદઘનજી મહારાજ પોતાને ઉદ્દેશીને સવિશેષપણે કહે છે. અનુભવજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિ ઉદ્દાંત્ત રીતે બતાવ્યું, તે જ્ઞાનનું પરિણામ પણ સાથે બતાવ્યું. એ સર્વ સાંભળી આનંદઘનજી મહારાજને સ્પષ્ટ સમજાયું કે આ અનુભવ-જ્ઞાન વાતો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી, તેને માટે દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એ અનુભવજ્ઞાનરૂપ જ્ઞેય સ્વરૂપ મેળવવાના દૃઢ વિચારનો ભાવ બતાવતાં પોતે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે અહો! આવું જ્ઞેય સ્વભાવનું એકરૂપ જેમાં સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ થાય છે તે મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યાં મને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યાંજ પ્રીતિ શોભે છે અને તેનું નામજ પ્રીતિ કહેવાય છે. વ્યવહારમાં પણ સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ મળે ત્યારે જ પ્રેમ થયો એમ દુનિયા માને છે. જો કે તે પ્રેમમાં રાગ સ્થૂળ પદાર્થોપર છે અને ખેંચાણ વિકારમય છે તેમ જ અલ્પ કાળ સ્થાયી છે, પરંતુ આત્મિક સૃષ્ટિમાં તો સવિશેષપણે મૂળ સ્વભાવે સ્વભાવ મળે ત્યારે જ પ્રીતિ થાય છે અને ત્યારે જ તેનો નિભાવ થાય છે.

માટે આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે કોઈ પણ રમત મન મળ્યા વગર કરવી નહિ. એવી રીતે ઉપર ઉપરની રમત કરનારને રમતમાં મજા આવતી નથી અને એવી પ્રીતિ લાંબો વખત ચાલતી નથી. ચેતન અને જ્ઞાનસ્વભાવ મળે એ રમત રમવી ઉચિત ગણાય,

૧. કબ=ક્યારે મનમેલુ=મનનો મેળાપ, જ્ઞાનદૃષ્ટિ, જ્ઞેય સ્વભાવનુ એકરૂપ, સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ કેલિ=રમત કલીએ=રમીએ કવલ=કોળીઆ વેલુ=રેતીના

કારણ તેઓ મળતી રાશિવાળા છે, પણ વિભાવદશાની સાથે ચેતનજી રમત કરે એ અયોગ્ય લાગે છે. આવી રમત કોઈ રમે તો તે કેવા પ્રકારની થાય એ પણ અત્ર બતાવી આપે છે. એવી વિભાવદશાની રમત તે રેતીના કોળીઆ જેવી છે. રેતીમાં ચીકાશ–સ્નિગ્ધતા ન હોવાને લીધે તેના કોળીઆ વળી શકતા નથી અને કદાચ કોઈ બહારની વસ્તુ રેતીમાં ભેળવી ચીકાશ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને પછી તેના કોળીઆ વાળવામાં આવે તોપણ તે તદ્દન સ્વાદ વગરના હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી અને એવા કોળીઆની ચીકાશ લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. ટુંકામા કહીએ તો આવા કોળીઆ વાળનાર મૂર્ખ માણસ જ ગણાય. હે ચેતન! તેં અનાદિ કાળથી આવા રેતીના કોળીઆ ભર્યા છે પણ તને તેમાં જરા પણ સુખ મળ્યું નથી અને તું નિરંતર રખડ્યા કરે છે, માટે હવે તારે આવા મનમેલુ વગર કોઇની સાથે ક્રીડા કરવી નહિ. આવી બાહ્ય વિભાવદશાની ક્રિયામાં કાંઈ સાર નથી તે તું હવે સમજ્યો છો, તેથી જે જ્ઞેય ભાવમાં રોગ શોક નથી, જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એ સ્વભાવ સાથે મેળાપ કરવાનો તારો વિચાર થયો છે તે જ ઇષ્ટ છે, તે જ કર્તવ્ય છે અને તે જ પ્રાપ્તવ્ય છે.

आप मिल्याथी अंतर राखे,
सुमनुष्य नही ते लेलू;
आनंदघन प्रभु मन मिलीआ विण,
को नवि विलगे चेलु. मुने० २

"પોતે મળનારની સાથે અંતર રાખે તે સારો માણસ નહિ પણ પથરો સમજવો, આનંદરાશિ ભગવાન્ સાથે મન મળ્યા વગર કોઈ પણ ચેલો વળગે નહિ, અથવા હે ભગવન્! મન મળ્યા વગર કોઈ ચેલો પણ વળગતો નથી."

ભાવ–પોતાને જેની સાથે મળવાનું છે તેની જ સાથે આંતરો રાખે, તેને પોતાના હૃદયની વાત કરે નહિ, તેની સાથે બરોબર પ્રીતિ

૨ આપ=પોતે મિલ્યાથી=મળનારની સાથે અંતર=આંતરો સુમનુષ્ય=સારો માણસ લેલૂ=પથરાનો કટકો વિલગે=વળગે. ચેલુ=ચેલો, બાળક

ધરાવે નહિ, પ્રીતિમાં પડદો રાખે, પોતાના સ્વસ્વભાવે તેને મળે નહિ, પણ અન્ય સ્વરૂપે મળે અથવા તેને મળવાના અખાડા કર્યા કરે તેને સારો માણસ જાણવો નહિ, પણ તેને એક પથ્થર સમાન સમજવો. વ્યવહારનો આ જાણીતો નિયમ છે કે પોતાના મેળાપી સાથે આંતરો રાખે તે સારો માણસ ન ગણાય. પ્રીતિ ન કરવી હોય તો જૂદી વાત છે, પણ મેળાપ તો કરવો છે અને છતાં પણ મળનાર સાથે મન ખુલ્લું મૂકી પ્રેમ જમાવવો નહિ એ ઠીક નથી. દાખલા તરીકે સ્વસ્ત્રીની સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી નહિ, હૃદયની વાર્તા કહેવી નહિ અને પરસ્ત્રી સાથે આસક્તિ રાખવી એ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસનું કામ નથી. તેમ જ નિજ સ્વરૂપને મળવાની ઈચ્છા રાખવી અને વળી વિભાવ ઉપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ઠીક કહેવાય નહિ. પ્રીતિ કરવી તો પછી જીવિત પર્યંત ચાલે તેવી, ખુલ્લા હૃદયની અને પરભાવરમણતા દૂર કરવાપૂર્વક કરવી કે જેથી પ્રેમ બરાબર જામે અને આદર્શરૂપ પ્રીતિલગ્ન થાય.

હે આનદઘન પ્રભુ! દુનિયામાં પણ એક જાણીતો નિયમ છે કે મન મળ્યા વગર એક બાળક હોય તે પણ વળગતો નથી. નાના બાળક તરફ તમે સદ્ભાવ બતાવશો તો તે સ્વાભાવિક રીતે તમને વળગતો આવશે, પણ તેના તરફ પ્રેમ બતાવશો નહિ તો તે તમારી દરકાર કરશે નહિ. તમે તેના નજીકના સગા હો કે તમે ધનવાન્ અથવા વયોવૃદ્ધ હો તે વાત બાળકના મનમાં અસર કરશે નહિ, તમે તેના તરફ સાચો પ્રેમ રાખશો તો જ તે તમને ચોટતો આવશે. તેવી જ રીતે આનંદઘન પ્રભુ સાથે મન મળ્યા વગર એટલે સ્વભાવની એકતા થયા વગર કોઈ ચેલો પણ થતો નથી. સંસારત્યાગની વાર્તા કાંઈ તમારા વાક્ચાતુર્ય કે ત્યાગ વૈરાગ્યપર આધાર રાખશે નહિ પણ થનાર ચેલા તરફ તમારો સદ્ભાવ હશે તો તેને તમારી ત્યાગપરિણતિપર પ્રેમ થશે અને તે ત્યાગવૃત્તિ કરશે.

આ હકીકતમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કરી છે. જેઓને સ્વભાવ જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક તે ભાવ ઉપર પ્રીતિ રાખી પરભાવરમણતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ઉપર ઉપરના ભાવથી કાંઈ વળવાનું નથી. પરભાવ ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણતા કર-

કારણ તેઓ મળતી રાશિવાળા છે, પણ વિભાવદશાની સાથે ચેતનજી રમત કરે એ અયોગ્ય લાગે છે. આવી રમત કોઈ રમે તો તે કેવા પ્રકારની થાય એ પણ અત્ર બતાવી આપે છે. એવી વિભાવદશાની રમત તે રેતીના કોળીઆ જેવી છે. રેતીમાં ચીકાશ-સ્નિગ્ધતા ન હોવાને લીધે તેના કોળીઆ વળી શકતા નથી અને કદાચ કોઈ બહારની વસ્તુ રેતીમાં ભેળવી ચીકાશ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને પછી તેના કોળીઆ વાળવામાં આવે તોપણ તે તદ્દન સ્વાદ વગરના હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી અને એવા કોળીઆની ચીકાશ લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. ટુંકામા કહીએ તો આવા કોળીઆ વાળનાર મૂર્ખ માણસ જ ગણાય. હે ચેતન! તે અનાદિ કાળથી આવા રેતીના કોળીઆ ભર્યાં છે પણ તને તેમાં જરા પણ સુખ મળ્યું નથી અને તું નિરંતર રખડ્યા કરે છે, માટે હવે તારે આવા મનમેલુ વગર કોઇની સાથે ક્રીડા કરવી નહિ. આવી બાહ્ય વિભાવદશાની ક્રિયામાં કાંઈ સાર નથી તે તું હવે સમજ્યો છો, તેથી જે જ્ઞેય ભાવમાં રોગ શોક નથી, જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એ સ્વભાવ સાથે મેળાપ કરવાનો તારો વિચાર થયો છે તે જ ઇષ્ટ છે, તે જ કર્તવ્ય છે અને તે જ પ્રાપ્તવ્ય છે.

> आप मिल्याथी अंतर राखे,
> सुमनुष्य नहीं ते लेलू;
> आनंदघन प्रभु मन मिलीआ विण,
> को नवि विलगे चेलु. मुने० २

"પોતે મળનારની સાથે અંતર રાખે તે સારો માણસ નહિ પણ પથરો સમજવો, આનંદરાશિ ભગવાન્ સાથે મન મળ્યા વગર કોઈ પણ ચેલો વળગે નહિ, અથવા હે ભગવન્! મન મળ્યા વગર કોઈ ચેલો પણ વળગતો નથી."

ભાવ-પોતાને જેની સાથે મળવાનું છે તેની જ સાથે આંતરો રાખે, તેને પોતાના હૃદયની વાત કરે નહિ, તેની સાથે બરોબર પ્રીતિ

૨ આપ=પોતે મિલ્યાથી=મળનારની સાથે અંતર=આંતરો સુમનુષ્ય=સારો માણસ લેલુ=પથરાનો કટકો વિલગે=વળગે. ચેલુ=ચેલો, બાળક.

ધરાવે નહિ, પ્રીતિમાં પડદો રાખે, પોતાના સ્વસ્વભાવે તેને મળે નહિ, પણ અન્ય સ્વરૂપે મળે અથવા તેને મળવાના અખાડા કર્યા કરે તેને સારો માણસ જાણવો નહિ, પણ તેને એક પથ્થર સમાન સમજવો. વ્યવહારનો આ જાણીતો નિયમ છે કે પોતાના મેળાપી સાથે આંતરો રાખે તે સારો માણસ ન ગણાય. પ્રીતિ ન કરવી હોય તો જૂદી વાત છે, પણ મેળાપ તો કરવો છે અને છતાં પણ મળનાર સાથે મન ખુલ્લું મૂકી પ્રેમ જમાવવો નહિ એ ઠીક નથી. દાખલા તરીકે સ્વસ્ત્રીની સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી નહિ, હૃદયની વાર્તા કહેવી નહિ અને પરસ્ત્રી સાથે આસક્તિ રાખવી એ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસનું કામ નથી. તેમ જ નિજ સ્વરૂપને મળવાની ઇચ્છા રાખવી અને વળી વિભાવ ઉપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ઠીક કહેવાય નહિ. પ્રીતિ કરવી તો પછી જીવિત પર્યંત ચાલે તેવી, ખુલ્લા હૃદયની અને પરભાવરમણતા દૂર કરવાપૂર્વક કરવી કે જેથી પ્રેમ બરાબર જામે અને આદર્શરૂપ પ્રીતિલગ્ન થાય.

હે આનદઘન પ્રભુ! દુનિયામાં પણ એક જાણીતો નિયમ છે કે મન મળ્યા વગર એક બાળક હોય તે પણ વળગતો નથી. નાના બાળક તરફ તમે સદ્ભાવ બતાવશો તો તે સ્વાભાવિક રીતે તમને વળગતો આવશે, પણ તેના તરફ પ્રેમ બતાવશો નહિ તો તે તમારી દરકાર કરશે નહિ. તમે તેના નજીકના સગા હો કે તમે ધનવાન્ અથવા વયોવૃદ્ધ હો તે વાત બાળકના મનમાં અસર કરશે નહિ, તમે તેના તરફ સાચો પ્રેમ રાખશો તો જ તે તમને ચોટતો આવશે તેવી જ રીતે આનંદઘન પ્રભુ સાથે મન મળ્યા વગર એટલે સ્વભાવની એકતા થયા વગર કોઈ ચેલો પણ થતો નથી. સંસારત્યાગની વાર્તા કાંઈ તમારા વાક્ચાતુર્ય કે ત્યાગ વૈરાગ્યપર આધાર રાખશે નહિ પણ થનાર ચેલા તરફ તમારો સદ્ભાવ હશે તો તેને તમારી ત્યાગપરિણતિપર પ્રેમ થશે અને તે ત્યાગવૃત્તિ કરશે.

આ હકીકતમાં એક બહુ મુદ્દાની વાત કરી છે. જેઓને સ્વભાવ જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક તે ભાવ ઉપર પ્રીતિ રાખી પરભાવરમણતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ઉપર ઉપરના ભાવથી કાંઈ વળવાનું નથી. પરભાવ ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણતા કર-

વાનો ઉદ્દેશ જે દરેક પદમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે અને જે મુદ્દા ઉપર ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પદો રચાયલાં છે તેને અંગે આ પદમાં વિશેષ વાત એ કહી કે સ્વભાવરમણતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઈચ્છા કરવા સાથે તેમાં જરા પણ આંતરો રાખો નહિ, તેના ઉપર દૃઢ પ્રીતિ કરો અને સાથે પરભાવરમણતા દૂર કરો. તમારી પ્રીતિ એકાંત હશે, ભાવના દૃઢ હશે, સંકલ્પ વિશુદ્ધ હશે તો જે ભાવ સાથે તમે લગ્ન કરવાની ધારણા કરો છો તે તમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અત્ર સ્વભાવશુદ્ધિ સાથે દૃઢ પ્રેમ કરવાનો અને તેમાં જરા પણ કચરો ન રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પદ પચીશમું, (રાગ–રામગ્રી.)

क्यारे मुने मिलस्ये *माहरो संत सनेही, क्यारे०
संत सनेही सुरीजन पाखे,
राखे न धीरज देही. क्यारे० १

"હે સંત પુરૂષો! મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? હે સંતો! પ્રેમવાળા સગા સંબંધી વગર આ પ્રાણી ધીરજ (સ્થિરતા) રાખી શકે નહિ."

ભાવ–આનંદઘનજી મહારાજ પોતે ઉપરના પદમાં એક અતિ મહત્વતવાળું સત્ય બતાવી હવે સંતોની પાસે પૃચ્છા કરે છે કે હે સંતો! મારા સ્નેહને યોગ્ય એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જરા પણ અંતર રાખ્યા સિવાય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યારે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યાર પછી મનમાં તે મેળવવા માટે પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે અને પછી તે ક્યારે મળશે એવી ઝંખના થાય છે. આ સ્થિતિએ જ્યારે આત્મા પહોંચે ત્યારે પછી સંત પુરૂષો પાસે જઈ એ સબંધી પૃચ્છા કરવામાં આવે એ

---

* માહરો શબ્દ એક પ્રતમા નથી. સતને બદલે 'શાતિ'- શબ્દ તેજ પ્રતમા આ પક્તિમા અને બીજી પક્તિમા મૂક્યો છે

૧ ક્યારે=કયે વખતે. મુને=મને સત=સંત પુરૂષો સનેહી=મારૂ શુદ્ધ સ્વરૂપ સુરીજન=સગા, સ્વજન પાખે=વિરહે, વિના ધીરજ=સ્થિરતા દેહી=દેહ ધારણ કરનાર, પ્રાણી

સ્વાભાવિક છે. જેઓ એકાંત આત્મજાગૃતિમાં ઉદ્યુક્ત રહ્યા હોય છે, સદ્ગુણશિરોમણિ હોય છે, પારકા અલ્પ ગુણને મોટો પર્વત જેવો માનનારા ગુણાનુરાગી હોય છે, જેઓનું વર્તન અતિ વિશિષ્ટ હોય છે, તે 'સંત' પુરૂષ કહેવાય છે અને તેવા મહાત્માઓ પાસેથી આવા પ્રશ્નના સીધા અને સાચા જવાબની આશા રાખવી એ તદ્દન સાર્થ હકીકત છે.

આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે હૃદયવાસનાનું ગાન કરતા બોલે છે–હે સંતો! તમે સારી રીતે જાણો છો કે વસ્તુતઃ શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપ સાથે મારે અભેદ પ્રીતિ છે, તે મારામય છે અને મારા ખરા સ્નેહી તરીકે તે જ છે. કમનશીબે અત્યાર સુધી વસ્તુસ્વરૂપથી તદ્દન અજાણ રહેલો હોવાથી હું મારા ખરા સ્નેહીને ઓળખી શક્યો નહોતો પણ હવે તમારા મેળાપ પછી અને તમારા ઉપદેશશ્રવણ પછી મને જણાયું છે કે મારા ખરા સ્નેહી તો હજુ દૂર રહ્યા છે અને માયા મમતા જેની સાથે હું વળગી રહ્યો હતો તે તો મારા વિરોધી છે. હવે જ્યારે સ્નેહીને ઓળખ્યા ત્યારે તો તેને મળવું જોઇએ, ત્યારે હવે આપ કૃપા કરીને કહો કે એ મારા સ્વરૂપમિત્રને હું ક્યારે મળીશ? હે સંત પુરૂષો! તમે સારી રીતે જાણો છો કે જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના ખરા સગાઓને મળતો નથી ત્યાંસુધી તેને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેના મનમાં ધીરજ રહેતી નથી અને તેને કાંઈ ગોઠતું નથી. તેવી જ રીતે આત્મા જ્યાંસુધી પોતાના ખરા (આત્મિક) સગાઓને મળતો નથી ત્યાંસુધી તેને સ્થિરતા આવતી નથી. સંસારની સ્થિતિ–પ્રાણ ધારણ કરવાપણું જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી એક સરખી સ્થિરતા કદિ આવતી નથી એ જાણીતી વાત છે. સ્થિરતા–સ્વગુણરમણતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધદશામાં હોય છે, બાધકદશામાં શરૂઆતમાં તે હોતું જ નથી અને પછી ઓછે વધતે દરજ્જે પ્રાપ્ત થતું જાય છે, પણ જ્યારે ખરા સ્વજનો મળે ત્યારે બહુ વધારે સારી રીતે ધીરજ મળ્યા કરે છે, તેઓ તરફનો એક જાતનો મનને ટેકો મળે છે. ખરા સ્વજનો કયા છે તે વિચારતાં આપણે નવમા પદમાં જોયું હતું કે એનો મેળાપ જ દૂધમાં સાકર મળવા જેવો સુંદર સ્વાદીષ્ટ છે અને તેઓનાં નામોમાં પ્રથમ નામ સમતાને ઘટે છે. તેની સાથે ક્ષાંતિ આદિ દશ ધર્મો, ઈંદ્રિયસંયમ,

કષાયત્યાગ, યોગરૂંધન વિગેરે આવે છે. આવા સ્વજનો સાથે મેળાપ થાય ત્યારે જ ધીરજ આવે છે, મનને આલંબન મળે છે અને હૃદયને ટેકો મળે છે. હે સંત પુરૂષો! આવા મારા સ્વજનો મને ક્યારે મળશે તે તમે હવે જણાવો. હજુ હું સ્વજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખતો નથી, પણ તેઓ મારી સાથે ન હોવાથી મને ધીરજ રહેતી નથી અને મારા મનને શીતળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેઓ મને ક્યારે મળશે તે મને હવે તમે કૃપા કરીને કહો.

આ પ્રાણીની સંસારસ્થિતિ–દેહીપણાની સ્થિતિ પણ સ્વજનનો મેળાપ ન થાય ત્યાંસુધી લાંબી ચાલ્યા કરે છે. એક વખત તેને મૂળ સ્વભાવધર્મી સાથે મેળાપ થાય છે કે તુરત જ તેને સંસારશેરી વિસરતી જાય છે, મિત્રબુદ્ધિએ–સગપણબુદ્ધિએ માની લીધેલા માયા, મમતા, કષાય, રતિ આદિ મોહ રાજાના દૂતો સાથે પ્રેમ ઘટતો જાય છે અને છેવટે સિદ્ધદશામાં નિરતરને માટે ધીરજ પ્રાપ્ત થાય એવી અપૂર્વ આનંદમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

जन जन आगल अंतरगतनी,
*वातडली कहुं केही;
आनंदघन प्रभु वैद्य† वियोगें,
कीम जीवे मधुमेही. क्यारे० २

"દરેક માણસ પાસે મનની વાત કેટલી કહું? આનંદરાશિ ભગવાનરૂપ (કુશળ) વૈદ્યના વિયોગે જેને મધુ પ્રમેહ થયેલ હોય તે કેવી રીતે જીવી શકે?"

ભાવ-સ્વજન ક્યારે મળશે એવો સવાલ સંત પુરૂષોને પૂછવાનું કારણ એક તો ઉપર કલ્પવામાં આવ્યું છે, તે એ હતું કે એવા મહાત્મા પુરૂષો પાસેથી બરાબર જવાબ મળી શકે, પણ તે ઉપરાંત

---

* 'વાતડી કરીએ કેહી' આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતોમાં છે

† એક પ્રતમાં વૈદ્યને બદલે વેદ શબ્દ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

૨ જન જન=દરેક જણ અંતરગતની=મનની વાતડલી=વાતો કેહી=કેટલી જીવે=જીવિતવ્ય ધારણ કરે કીમ=કેમ, કેવી રીતે મધુમેહી=મધુ પ્રમેહ-મીઠો પરમીયો થયેલો પ્રાણી.

એક બીજું ખાસ મુદ્દાનું કારણ છે અને તે એ છે કે આવી અગત્યની બાબતમાં જેને તેને વાત શું કરવી અને કેટલી કરવી? જેઓથી દુઃખ મટવાનો જરા પણ સંભવ નથી તેની પાસે આવી અંતરગતની બાબતમાં રોદણાં રોવાથી લાભ શું થવાનો છે અને વાત પણ એક બે ચાર કહેવાની હોય તો ઠીક, હજારો વાત કહેવાની, હજારો પ્રકારના—અનંતા અનુભવ વિભાવદશામાં થયેલા તે સર્વ કહી સંભળાવવાનો હવે વખત આવ્યો છે તે સંત પુરૂષ વગર સાંભળે કોણ? અને સાંભળીને વળી તેનો ઉપાય કોણ બતાવે? એ તો સદાગમ સાંભળનાર હોય અને પાસે પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીતસંકેતા* બેઠેલા હોય ત્યાં આવી ભવ્ય પુરૂષ સમક્ષ જ્યારે સંસારી જીવ અંતરગતની વાત કરે ત્યારે તેના અનુભવોનો ખ્યાલ આવે, ગુંચનો નિકાલ થાય અને હકીકતનો પરસ્પર સંબંધ, કાર્યકારણભાવ અને પરિણતિભાવ ખ્યાલમાં આવે. જેઓથી દુઃખ મટવાનું નથી તેઓ પાસે વાતો કરવામાં કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. અથવા મારા મનમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરવાની છે તે હે સંતો! મારા સ્નેહીઓ મળે તો તેઓને કહું. દરેકની પાસે એવી વાતો કરવાથી લાભ શું? તેથી તો ઉલટા હલકા પડવાનું થાય છે. માટે તેઓ મને ક્યારે મળશે એ કહો. ઘરની વાત ઘરના માણસોને કહેવી એ જ ઉચિત છે, જ્યાં ત્યાં બબડ્યા કરવું એ ડાહ્યા માણસનું કામ નથી. આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

હે સંતો! મને અધીરજરૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેથી મને સ્થિરતા આવતી નથી, મન મુંઝાયા કરે છે અને એક સ્થાનકે ટકી શકતું નથી અને તેથી હું પણ અસ્તવ્યસ્તપણે રખડ્યા કરૂં છું. આવો વ્યાધિ થયેલો માણસ તો કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળે તો જ જીવી શકે, નહિ તો તેના પ્રાણ જાય. જેમ કોઈ માણસને મીઠી પેશાબનો અથવા મધુપ્રમેહનો ભયંકર વ્યાધિ થયો હોય તેનું જ્યારે બહુ વિદ્વાન્ વૈદ્ય પાસે નિદાન કરાવવામાં આવે—તેનો ભેદ સમજવામા આવે ત્યારે જ તેની દવા થવાથી તે વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ જીવી શકે છે,

---

* આ સર્વ પાત્રો 'ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા' ગ્રન્થમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ચિતર્યા છે તેના સંબંધમા ત્યા અનેક હકીકત અતિ માર્મિક અને વિચારવાલાયક રીતે બતાવી છે

કારણ નિદાન સારી રીતે થયા પછી ચિકિત્સા તો ગમે તે કરી શકે છે. આવી રીતે મને પણ અધીરજરૂપ મધુપ્રમેહ થયો છે તો હવે તો આનંદસમૂહ ભગવાન્, શુદ્ધ નિરંજન દેવ, ચિદ્ઘનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મારૂપ વૈદ્યનો જો યોગ થાય અને તેઓ તેનું નિદાન કરે તો પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતાં વ્યાધિનું જોર નરમ પડે. હે નાથ! મારો વ્યાધિ તપાસી, તેનું નિદાન કરી મને સ્વાસ્થ્ય થાય તેમ કરો, આવા મધુપ્રમેહ જેવા વ્યાધિની વાત મારાથી જેને તેને કહી શકાય તેમ નથી. આપ કુશળ વૈદ્ય છો, મારો વ્યાધિ લાંબા વખતનો (chronic disease) છે અને જો આપ મારો કેસ હાથમાં લઈ મારા વ્યાધિનું નિદાન કરી આપી મને વ્યાધિથી છોડાવશો તો જ મારો નિસ્તાર થશે. આવી વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આપને હું કેટલી વાત કરૂં. મારા સગા સ્નેહીઓ મને મળે તો તેઓની સાથે બેસી જરા આનંદ મેળવું. હે નાથ! એ મારા સગા સ્નેહીઓ મને ક્યારે મળશે એ હવે આપ કૃપા કરીને કહો, હાલ તો હું તેની જ ઝંખના કરૂં છું, તેની જ જપમાળા ફેરવું છું અને તમે મને મારા આ મોટા દુઃખમાંથી છોડાવી શકશો એવી દૃઢ ભાવના વિશ્વાસપૂર્વક રાખું છું.

કોઈ સાબરની પછવાડે શિકારી કુતરાઓ લાગ્યા હોય, જંગલમાં પૂર્ણ જોરથી દોડીને સાબર થાકી ગયું હોય અને પાણીની શોધ કરતું હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલો ખોરાક આપવામાં આવશે તો તેથી તેને શાંતિ થશે નહિ, એને સુંદર સરોવર પ્રાપ્ત થતાં તે પાણી પીને પોતાની તૃષા મટાડશે અને ત્યારે જ તેના જીવને શાંતિ મળશે; અથવા એક બાળક મુંબઇની બજારમાં તેની માથી છૂટું પડી ગયું હોય તેને ગમે તેટલાં રમકડા આપશો, ખાવાનું અપાવશો કે પ્રેમથી બોલાવશો પણ તે કદિ સંતોષ પામશે નહિ, તે તો પોતાની માને બોલાવ્યા કરશે અને તે તેને મળશે ત્યારે જ તેના મનમાં શાંતિ થશે. આવી રીતે જ્યારે આપણા મનમાં પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની તૃષા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તરસ્યા સાબરની પેઠે અથવા માથી વિખુટા પડેલા બાળકની પેઠે અન્ય વસ્તુ કદિ આનંદ આપી શકશે નહિ. આવા પ્રકારની તૃષા થાય ત્યારે મન તે પાછળ કેવી રીતે લાગી જાય છે તે અરણ્યમાં મુસાફરી કરતી વખત સખ્ત ઉનાળામાં બપોરે તૃષા લાગે

ત્યારે પાણી માટે મુસાફરને કેવી ઝંખના થાય છે તેનો અનુભવ કરનાર વિચારી શકશે. હે પ્રભુ! મારા નાથ! મને હવે સ્વજનોને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની તૃષા લાગી છે તે ગમે તેમ કરીને છીપે એમ કરો. હું આપને ખાત્રીથી કહું છું કે જ્યાં-સુધી મારી તૃષા છીપશે નહિ ત્યાંસુધી મને કોઈ ઠેકાણે ચેન પડશે નહિ.'

---

૫૬ છત્રીશમું, (રાગ–આશાવરી.)

अवधू क्या मागुं गुन हीना,
वे गुन गनन प्रवीना. अवधू०
गायु न जानुं वजाय न जानुं,
न जानुं सुर भेवा;
रीझ न जानुं रीझाय न जानुं,
न जानुं पद सेवा. अवधू० १

"હે અખડ સ્વરૂપ ભગવાન્! હું ગુણથી રહિત તે (તમારી પાસે) શું માગું? (તે માગનાર તો) ગુણની ગણતરીમાં પ્રવીણ હોય છે. હું તો ગાઈ જાણતો નથી, બજાવી જાણતો નથી તેમ જ સુરના ભેદો જાણતો નથી, તેમ જ વળી રીઝી જાણતો નથી અને રીઝાવી પણ જાણતો નથી તથા સ્વરૂપસેવા પણ જાણતો નથી. (ત્યારે હું શું માગું? શા હકે માગુ? કેવી રીતે માગું?)"

ભાવ–સિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતાં આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે હે મારા નાથ! આપનામાં સર્વ ગુણો પ્રગટ થયા છે અને હું તો હજુ સુધી બાહ્યાત્મા જેવા રૂપે વર્તું છું. મને આપની કૃપાથી સહજ અંતરાત્મપણાનો લક્ષ્ય થયો છે પણ હું હજુ સર્વથા ગુણહીન છું, ગુણ રહિત છું, મારામાં વાસ્તવિક રીતે એક પણ ગુણ નથી, મારે હજુ બધું કાર્ય બાકીમાં છે અને મારી પાસે કાંઈ નથી. આવો

---

૧ અવધૂ=અખડ સ્વરૂપ ભગવાન્ અથવા ચેતન ગુનહીન=જેનામા ગુણો નથી અથવા હીન આચારો છે તેવો હુ ગુનગનન=ગુણની ગણતરી, ગણીત. પ્રવીના=પ્રવીણ, હુશિયાર બજાય=બજવવું અથવા બજાવવું. સુરભેવા=સુરના ભેદો. રીઝાય=અન્યને રીઝવવુ, પ્રસન્ન કરવા. પદસેવા=સ્વરૂપની સેવા.

ગુણહીન હું આપની પાસે શું માગું? શા હકે માગું? કેવી રીતે માગું? હે પરમાત્મા! મારે આપની પાસે બક્ષીસની માગણી કરવી છે પણ હું કેવી રીતે માગણી કરૂં? પ્રથમ તો જે માગનાર હોય છે તે શું માગે છે તેની તેના મનમાં ગણતરી હોય છે, તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ હોય છે અને તેની માગણી અમુક મર્યાદામાં હોય છે. હું તો મારૂં સ્વરૂપ પ્રગટ થાય અને મને આપનું પદ મળે એવી મોટી બક્ષીસની યાચના કરવા તત્પર થયો છું, પણ આપનામાં ગુણો કેટલા છે, મારા સ્વરૂપમાં શી મહત્તા છે અને કેટલી મહત્તા છે તે ગણવાની તો હજી મારામાં હુશિયારી આવી નથી; સંક્ષેપમાં કહું તો મારામાં કઈ કઈ વાતની અલ્પાંશતા છે તે પણ હું હજુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતો નથી, મારે શેનો ખપ છે તેનુ મને ભાન નથી, મારે તો માગવાનું પણ બાકીમાં છે અને શું માગવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવાનો પણ બાકીમાં છે ત્યારે મારે માગવું શું?

વાસ્તવિક હકીકત એવી છે કે કોઈ કોઇવાર સિદ્ધદશામાં સુખ છે એવી હકીકત સાંભળીને આ જીવને તે મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે પણ ત્યાં વાસ્તવિક સુખ શું છે અને અહીંનાં માની લીધેલાં સુખ અને ત્યાંનાં અપ્રતિપાતી સુખ વચ્ચે કેટલો અંતર છે, શો તફાવત છે અને પ્રકારભેદ કેટલો છે એ તે સમજતો નથી. આથી તેને શું માગવું એનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. હવે પોતે કેવી રીતે ગુણ-હીન છે અને પોતાને માગતાં કેવી રીતે આવડતું નથી તે બન્ને હકીકત સાથે બતાવે છે.

હે પરમાત્મા! મારા નાથ! તમારામાં અનંત ગુણો છે એમ મેં સાંભળ્યું છે પણ તે મને ગાતાં આવડતા નથી, તમારા ગુણો અમુક પ્રકારથી ગાઇ શકાય છે એમ પણ જાણતો નથી અને ગુણો કયા કયા છે તે પણ જાણતો નથી. આથી ગાયન કરી તમારા ગુણો માગી શકું એ મારા સંબંધમાં હાલની અવસ્થાની અપેક્ષાએ બની શકે તેમ નથી.

વળી તમારા ગુણો હું ભજવી શકું તેમ પણ નથી. ગીતની સાથે જેમ વાજિત્ર શોભે તેમ તમારા ગુણોને હું શોભાવી શકતો નથી. મને ગાઇને અને વગાડીને તમારા ગુણોનું કીર્તન કરતાં આવડતું નથી.

પોતાને ગાયનકળા આવડતી હોય અથવા *વાદ્યકળા આવડતી હોય તો ગુણોનું અવતરણ કરી તેમાં એકાગ્રતા કરાય છે અને પછી 'અનંતં ગીય વાઈએ' ગીત વાજિત્રમાં અનંત ગણું ફળ કહ્યું છે, એ વાત સિદ્ધ થાય. આ તો તે પણ આવડતું નથી અને ગુણ ક્યા છે તેનું ખરૂં ભાન પણ નથી તેથી શું માગું? કેમ માગું? વળી આટલાથી પણ અટકતું નથી, પણ હું તો સુરના ભેદો પણ જાણતો નથી. અમુક સુર ખરજ (ષડ્જ) છે, કે પંચમ છે, કે ગાંધાર છે, ધૈવત છે, કે નિષાદ છે તે પણ હું જાણતો નથી. સુરના જ્ઞાન વગર ગુણગાન થઈ શકે નહિ એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આથી તાલ સુરના જ્ઞાન વગરનો હું ગાઈ વજાડી ન જાણનાર અને સંગીતશાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ તમારા પાસે શું માગણી કરૂં અને શેની માગણી કરૂં?

અહીં ગુણયાચનામાં સંગીત કેટલું મહત્વનુ પદ ધરાવે છે એ આનંદઘનજી મહારાજ જેવાની દશાએ પહોંચેલાના વિચારોથી ખાસ મનન કરવા યોગ્ય વિષય થઈ પડે છે પણ તે બાબત વિચાર કરતાં મૂળ વિષયથી દૂર જવાનું થઈ જાય છે. વાત એટલી જ છે કે તાલ સુર સાથે સંગીત ચાલતું હોય ત્યારે તેના જ્ઞાનવાળાને તેમાં રસ એવો પડે છે કે તેમાં એકાગ્રતા થઈ જાય છે અને કોઈ વાર એ એવી ઉદાત્ત અવસ્થા અનુભવી શકે છે કે તેને મહા લાભ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

હે નાથ! ઉપરાંત કોઇની સાથે 'રીઝી' કેમ પડાય તે પણ હું જાણતો નથી અથવા તો રીઝ કોને કહે છે તે પણ હું જાણતો નથી અને બીજાને રીઝાવી કેમ શકાય તે પણ મને આવડતું નથી. અપ્રસન્ન હોય તેને પ્રસન્ન કરવાની જે રીત તે રીઝ કહેવાય છે, પોતે તે વખતે જે કાર્ય કરે છે તે રીઝ કહેવાય છે અને સામાને પોતાના તરફ આકર્ષવાનું કાર્ય તે રીઝામણ કહેવાય છે. પ્રભુને અથવા પતિને રીઝવવા હાવભાવ, ગીત, નૃત્ય, પ્રિય વચન વિગેરે અનેક આવિર્ભાવો કરવામાં આવે છે અને તેથી તે રીઝાય છે, પણ હે પરમાત્મા! આવા પ્રકારની રીઝ અને રીઝામણ જેને અન્યોન્યાશ્રય છે તે બન્નેમાંથી એક પણ મને આવડતાં નથી.

---

* ટબામા વજાવવાનો અર્થ અનાહત અતર્ધ્વનિરૂપ વાજિત્ર કરે છે 'મતલબ તે વાજિત્રોના સુર-સમાધિ આદિના ભેદોને જાણતો નથી આ ભાવ પણ સારો છે

આપની રીઝ રીઝામણુ જાણુતો નથી એટલેથી જ અટકતું નથી પણુ આપના નિરજન પદની સેવા કેમ કરવી, કેવી રીતે કરવી, શું સાધનોથી કરવી અને તેમ કરીને તમારૂં પદ કેવી રીતે માગવું તે પણ જાણુતો નથી. આપના ચરણકમળની સેવા કરતાં આવડતી નથી, નહિ તો મારી આ દશા હોય નહિ. હે નાથ! આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે ત્યારે હવે મારે આપની પાસે શું માગવું? કેમ માગવું? અને કેવી રીતે માગવું? મને આપની પાસે યાચના કરતાં પણુ આવડતી નથી.

અથવા હે નાથ! હું આપની પાસે તે સગીતવિદ્યા માગું કે વાદ્યવિદ્યા માગું કે સ્વરજ્ઞાન માગું? આવાં સાધનો પણુ મને આવડતાં નથી ત્યારે મારે તે આપની પાસે ગુણુની માગણી કરવી કે ગુણ-પ્રાપ્તિનાં સાધનોની માગણી કરવી? અને મારે ગુણો માગવા તો તે કેવી રીતે માગવા? નીચેની દરેક ગાથાનો આવી રીતે પણુ અર્થ થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

वेद न जानुं *किताब न जानुं,
जाणुं न लक्षण छंदा;
तरकवाद विवाद न जानुं,
न जानुं कवि फंदा. अवधू० २

"હું વેદ જાણુતો નથી, કિતાબ જાણુતો નથી, કવિતાનાં લક્ષણુ અને છંદ જાણુતો નથી; તર્કવાદ અને વિવાદ જાણુતો નથી તેમ જ કવિત્વકળા જાણુતો નથી."

ભાવ–વળી હે નાથ! સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્રથી ઉદ્ધરેલા શામ, યજુર્ અને ઋગ્વેદ અને એ ત્રણેથી ઉદ્ધરેલો અથર્વ એ ચાર વેદ શ્રીવ્યાસજીએ વિભક્ત કરેલા છે તેમાંથી એક પણુ હું જાણુતો નથી. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો મૂળ પાયો વેદ છે. એની શ્રુતિના જૂદા જૂદા અર્થ કરીને અદ્વૈતવાદી આદિ અનેક દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે એક નયને આશ્રયીને થયેલાં છે. આત્મજ્ઞાન જેને વાસ્તવિક રીતે

* કિતાબને બદલે 'કતેબ' પાઠ બે પ્રતમા છે

૨ વેદ=ચાર વેદ, સ્વરૂપજ્ઞાન કિતાબ=કુરાન, બક્ષીસ. છંદ=પિંગળ, સ્વભાવ. તરકવાદ=ન્યાયશાસ્ત્ર વિવાદ=ઉત્તર પ્રતિઉત્તર કવિફંદા=કવિત્વકળા નવી નવી રચના.

મેળવવું હોય તેણે પરસ્પર નયાપેક્ષી જ્ઞાનને સારી રીતે સમજવું જોઈએ; કારણકે અન્ય દર્શનના મૂલભૂત નયો વીતરાગ દર્શનનાં અંગો છે. ફક્ત તેઓનું અવધારણ નકામું છે તેથી જ્યાંસુધી એનું જ્ઞાન બરાબર ન થાય ત્યાંસુધી કોઈ વખત એકાંત શ્રદ્ધા થવાથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને આત્મિક જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહે છે. આથી વેદમાં શું કહ્યું છે અને તેને અન્ય દર્શનકારો સ્વમતમાં કેવી એક પક્ષદૃષ્ટિથી ખેંચી ગયા છે તે સમજવા યોગ્ય છે. તદુપરાંત પરસ્પરાપેક્ષાવાળા નયસમુદાયના પ્રમાણજ્ઞાનવાન્ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગમે તે ધર્મપુસ્તક લાભ કરનાર થાય છે તે પ્રતીત થાય તેવી હકીકત છે. હે નાથ! આ ચાર વેદમાંથી એક વેદ પણ હું જાણતો નથી. અથવા વેદ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાન એ અર્થ લઈએ તો મને આપના યથાર્થ સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ નથી.

તેજ પ્રમાણે હે પરમાત્મા! મને મુસલમાનોનું પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાને શરીફ છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી. સમુદ્ર જેવા વિશાળ જૈન દર્શનમાં સર્વ દર્શનસરિતાઓ આવી મળે છે અને વિશિષ્ટ બોધવાળાને સર્વ ગ્રન્થોમાંથી સાર તુલ્ય રત્નો પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ પર સમયજ્ઞાન થવાથી તેઓનું અસત્ સ્વરૂપ ભાસમાન થાય ને તેથી જ ઘણે ઊંચે દરજ્જે સત્યની ઉપર રાગ થાય અગર વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તો માટે તેની જરૂર પડે ને તેથી સ્વમત સિદ્ધ થાય. તદપેક્ષયા આત્મિક જ્ઞાન પૂર્ણ કરવા કુરાન, બાઇબલ, અવસ્થા વિગેરે સર્વ ગ્રન્થો વાંચી વિચારી દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવા આત્મજ્ઞાનીનું પરમ લક્ષ્ય હોય છે. અથવા કિતાબ એટલે બક્ષીસ એ અર્થ લઈએ તો આપની બક્ષીસ કેવી હોય, આપની કૃપા કેમ મળે અને કેવી રીતે મળે તે પણ હું જાણતો નથી.

હે નાથ! હું પિંગલનાં લક્ષણો પણ જાણતો નથી કે આવા અક્ષરસંયોગથી અમુક વૃત્ત થાય કે આ છંદ માત્રામેળનો છે કે એમાં અમુક ગણો આવે છે. વળી ક્યાં વૃત્તો સમ છે, ક્યાં વિષમ છે વિગેરે લક્ષણો મને આવડતાં નથી કે કવિતા કરીને આપની પાસે ગુણયાચના કરૂં. 'પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય; વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય' એ સ્પષ્ટાર્થ છે. અથવા

છંદ એટલે મનુષ્યોમાં વિચિત્ર સ્વભાવના આવિર્ભાવો હોય છે તે હું બરાબર સમજતો નથી, તેનાં લક્ષણો મારા ધ્યાનમા નથી અને તેથી તેઓ વિભાવદશામાં કેવી રીતે ગુણ સાથે વર્તે છે તે મારા ખ્યાલમાં નથી. આવી રીતની હકીકત હોવાથી હું આપની પાસે કેવી રીતે ગુણની યાચના કરૂં અથવા કયા ગુણોની યાચના કરૂં તે હું સમજતો નથી.

વસ્તુની ઘટના હેતુપણાના જ્ઞાનપૂર્વક કરવી તેનું નામ તર્ક કહેવાય છે અહીં ધૂમાડો દેખાય છે તો તેમાં અગ્નિ હોવો જોઇએ, કારણ ધૂમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે વિગેરે તર્ક કહેવાય છે. તેને અંગે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન અને સાથે પ્રમાણ, નય અને ભંગસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અપેક્ષા વિગેરે સમજવાથી આત્માના અવ્યાબાધપણા આદિના તર્કે કરીને આત્મસ્વરૂપનુ યથાર્થ લક્ષ્ય થાય છે. એ ઉપયોગની સ્ફુર્તિને તર્ક કહેવાય છે. વળી એક હકીકતને સ્થાપન કરતાં આચાર્ય અને શિષ્યનો પરસ્પર પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ થાય તે વાદ અને તેના ઉત્તર પ્રતિ-ઉત્તર આપવા તે વિવાદ કહેવાય છે. કુતર્ક ઉઠાવી હેતુ અને પરિણામ વગરનો વાદ કરવો તે પણ વિવાદ કહેવાય છે. આ તર્કવાદ અને વિવાદ-માંથી હું કાંઈ જાણતો નથી. આ તર્કવાદ વિવાદનું શુષ્ક જ્ઞાન તત્ત્વ-જ્ઞાનનો પાર પામવા માટે ઉપયોગી નથી, કારણકે શુષ્ક વાદ અને પ્રતિવાદ કરતાં કદિ પણ તત્ત્વનો અંત પમાતો નથી એમ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જ્ઞાનાષ્ટકમાં કહે છે, પણ હેત્વાભાસવાળી યુક્તિકુયુક્તિથી જ્યારે અન્ય કોઈ લક્ષ્યસ્થાન ઉઠાવી દેવા યત્ન કરતો હોય. અથવા શાસ્ત્રાનુભવસિદ્ધ વસ્તુની સ્થાપના કરવી હોય ત્યારે શ્રદ્ધામાં સ્થિર રહેવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે, કારણકે તેથી આક્ષેપ કરનાર કે શ્રોતા કઈ જગોએ સ્ખલના કરે છે તે સમજાઈ જાય છે તથા સમ-જાવી શકાય છે. યથાસ્થિત તર્કના નિયમ પ્રમાણે ચર્ચા કરવી તે વાદ અને વિપરીત વાદ કરવો તે વિવાદ. આમાંનું હે પરમાત્મા! હું કાંઈ જાણતો નથી.

વળી હે પ્રભુ! હું કવિનું ચાતુર્ય અથવા તેઓની કળા જાણતો નથી. નવીન કાવ્યો બનાવવામાં અલંકારના ભેદો, રસના વિભાવો, અનુભાવો, સ્થાયી ભાવો અને તેના વિભેદો જાણવા જોઇએ એ સર્વનું મને જ્ઞાન નથી કે જેથી હું તમારી કવિતા બનાવી તમારા

ગુણનું ગાન કરૂં, તમારા ગુણોનું કાવ્ય બનાવું અને તદ્દ્વારા તમારા ગુણોની યાચના કરૂં. આ પ્રમાણે મારી સ્થિતિ છે તેથી હે પ્રભુ! હું તે આપની પાસે હજુ આ જ્ઞાન વિજ્ઞાન કે જે આત્મજ્ઞાન કરવાનાં સાધન છે તે માગું કે આપના ગુણો માગું? હું તે કેવી રીતે માગું? શું માગું? ખરેખર! હું માર્ગભ્રષ્ટ થયેલો છું, મને શું કરવું તેનું ભાન નથી. હે મારા નાથ! મને આપ બરાબર માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવો.

> जाप न जानुं जुवाब न जानुं,
> न जानुं *कथवाता;
> भाव न जाणुं भगती न जाणुं,
> जानुं न सीरा ताता. अवधू० ३

"આપનો જાપ જાણતો નથી, (આપ સંબંધી પ્રશ્નનો) જવાબ પણ જાણતો નથી, (ઉત્તમ પુરૂષ–મહાત્મા) કથિત આપની વાતો જાણતો નથી; અથવા કથા વાર્તા જાણતો નથી, રૂચિ જાણતો નથી, ભક્તિ (ના ભેદ) જાણતો નથી અને શીતળ ગરમ શું છે તે પણ જાણતો નથી."

ભાવ–નવકારવાળી આદિ સાધન હાથમાં લીધા વગર મુખેથી પ્રભુનામોચ્ચારણ કરવું તે શાબ્દ જાપ કહેવાય છે અને નવકારવાળીથી અથવા હૃદયમાં કમળ વિગેરેની કલ્પના કરી જાપ કરવો તે માનસ જાપ કહેવાય છે. જો આશ્રવભીતિપૂર્વક યોગજ્ઞાન યથાસ્થિત ન થયું હોય તો થોડો વખત જાપ કર્યા પછી પાછું મન ભ્રમિત થઈ જાય છે. જ્યારે પ્રભુના પદની લય લાગે છે ત્યારે અંતરધ્વનિ–અજપાજાપ–સોહંસોહંનો અસ્ખલિત ઉચ્ચાર ઉઠે છે અને તેનું બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો તેમાં અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પણ થાય છે. પ્રાણાયામ વિગેરે તેટલા માટે કાળજ્ઞાન અને શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે જ ઉપયોગના

---

* કવિવાતા એવો પાઠાંતર ક્વચિત્ છે પણ બીજી ગાથાના છેલ્લા ચરણમાં તે વાત આવી ગઈ છે તેથી અત્ર ઉપરનો પાઠ સમીચીન ગણ્યો છે 'કર વાતાં' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ વાતો કરી જાણતો નથી એમ થાય છે

૩ જાપ=સ્મરણશક્તિ. જુવાબ=જવાબ કથવાતા=(ઉત્તમ જન) કથિત વાતો=માર્ગો, કથા અને વાતો ભાવ=રૂચિ, પ્રણામ ભગતી=ભક્તિ સીરાતાતા=ટાઢા ઉનો.

છે એમ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પાંચમા પ્રકાશની શરૂઆતમાં કહે છે. એ બાબતનો જેને નાદ લાગેલો હોય છે તે કોઇકવાર આત્મસ્વરૂપ જોવાના ભ્રમમાં પડી જાય છે, તેથી યોગમાર્ગના સંપ્રદાયી જ્ઞાન વગર જાપમાં હું ઉતરી શકતો નથી. અને હે નાથ! આપનું સ્વરૂપ માનસ પ્રત્યક્ષ પણ થતું નથી અને જ્યાંસુધી પરમાત્માનો માનસિક સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી ગમે તેટલો જાપ કરવામાં આવે તો તેનો પરમાત્મદશાપ્રાપ્તિના લક્ષ્યાર્થને અંગે કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી એ સાદી રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

વળી અન્ય કોઈ મને પૂછે કે પરમાત્મા કેવા છે તો આપના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનુ મને દર્શન થયેલું ન હોવાથી હું કાંઈ જવાબ પણ આપી શકતો નથી. એ જવાબ કાંઈ સાધારણ પ્રશ્નનો જવાબ નથી કે તેમાં ગોટો ચાલે. આથી આપના સંબંધી પ્રશ્નના પૂછનારને સંતોષ થાય તેવો જવાબ હું આપી શકતો નથી. વાતો તો ઘણી કરૂં છું પણ મુદ્દાનો એક પણ સંતોષકારક જવાબ મુદ્દાસર આપી શકતો નથી

તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરૂષોએ આપને સેવવાના શું શું માર્ગો બતાવ્યા છે, કેવી વિધિ બતાવી છે તેની વાતો પણ હું બરાબર જાણતો નથી. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપને સેવવા માટે—આપના ગુણો પ્રગટ કરવા માટે શાસ્ત્રકારો અનેક વાતો કરી ગયા છે, પણ હું તેમાંનું કાંઈ જાણતો નથી, અથવા જાણું છું તો બહુ ઉપર ઉપરથી તદ્દન સાધારણ રીતે જાણું છું અને વાસ્તવિક રીતે તો તે વાતો જાણવાનું જાણપણું કહેવાય એવું મારામાં છે જ નહિ. આપના ગુણોની કે આપની આવા પ્રકારની અન્યકથિત વાતો પણ હું કરી શકતો નથી ત્યારે આપ સાક્ષાત્ મળો તો હું આપને ઓળખી શકીશ કે નહિ તે પણ અચોક્સ છે અને આપ મળશો ત્યારે હું આપની પાસે સમજ્યા વગર શું માગીશ? હે પ્રભુ! આવી મારી સ્થિતિ છે.

વળી હે પ્રભુ! આપની ભક્તિ કેવી રીતે કરી શકાય છે તે પણ હું જાણતો નથી. 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું રે' એમાં શું રહસ્ય છે તે હું સમજતો નથી અને આપની ભક્તિમાં એવી ચિત્તની પ્રસન્નતા થઈ હોય, એવો અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થઈ ગયો હોય, એવી અપૂર્વ

આત્મજ્યોતિનું દિવ્ય દર્શન થઈ ગયું હોય એમ મારા ધ્યાનમાં નથી અને એનું કારણ એ ભક્તિ માટે ભાવ કેવા પ્રકારનો જોઈએ, રૂચિ કેવી ઊંચા પ્રકારની જોઈએ, સદ્દહણા કેવી દૃઢ જોઈએ તેનું મને વાસ્તવિક ભાન નથી એ જ હોવું જોઈએ. 'ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલુણો ધાન; ભાવરસાંગ મળ્યા થકી, ત્રુટે કર્મ નિદાન' એ વાત સત્ય હશે એમ મને જણાય છે, કારણકે અનેક રીતે મે ક્રિયા કરી હશે પણ यस्मात् क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः ભાવશૂન્ય—નિરાદરપણે અથવા અન્યત્ર ચિત્તે કરી હશે તેથી આપનો સાક્ષાત્કાર કદિ થયો નથી. હું તો ઓઘે ભક્તિ કરતો હતો પણ મને સ્પષ્ટ બોધ નહોતો કે આપની ભક્તિ પુષ્પચંદનથી થાય કે ગુણાનુકીર્તનથી થાય કે ખમાસમણાં દેવાથી થાય કે રાગ કાઢીને સ્તવન બોલવાથી થાય કે ઘંટ વગાડવાથી થાય. આવી રીતે ભક્તિનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ વિભેદો સમજ્યા વગર અને તેની સાથે ભાવરસાંગ મેળવ્યા વગર કરેલી સર્વ ભક્તિ આત્મઋદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર ન થવાથી વિફળ ગઈ એમ જણાય છે. વિવેકપૂર્વક દશ ત્રિક, પાંચ અભિગમ સાચવીને આશાતના ટાળીને પ્રભુસ્વરૂપ ઓળખી પ્રેમથી સ્નેહથી એકાગ્રતાથી એક વખત આપની ખરી ભક્તિ થાય તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય એમ સાંભળ્યું છે પણ મને હજુ તે આવડતું નથી; ત્યારે હે નાથ! આપને શું કહું? આપની પાસે શું માગું? કેવી રીતે માગું?

હે નાથ! ટુંકામાં કહું તો હું આપને વાસ્તવિક રીતે ઓળખતો જ નથી. આપના સ્વરૂપનું મને ભાન નથી. અરે આપ ટાઢા છો કે ઉના છો, શીતળ છો કે ગરમ છો તે પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આપને વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શાદિ છે કે નહિ તેનું પણ મને જ્ઞાન નથી. તમે નિરંજન નિરાકાર છો કે ગરમ ઠંડા છો તે પણ હું જાણતો નથી તેથી આપની પાસે હું શું માગું? અથવા આત્માનો કર્મતાપ મટાડી દઈ તેને શીતળ કરે એવાં હિતકાર્યો કયાં છે તે હું જાણતો નથી તેમ જ આત્મ અહિત કરનાર પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવ છે તેને પણ હું જાણતો નથી. મતલબ આત્માને શીતળ અથવા ગરમ બનાવનાર પદાર્થોનો મને વિવેક હજુ થયો નથી. મારા પ્રભુ! મારા અંતર્યામી! મારી આવી સ્થિતિ છે તેથી આપની પાસે હું કેવી રીતે અને શેની યાચના

કરૂં તે હજુ હું વ્યક્ત રીતે મારા મનમાં સમજતો નથી. નાથ ! આ ગુણહીન તરફ દયા કરો, કૃપા કરો, દૃષ્ટિ નાખો.

ग्यान न जानुं विग्यान न जानुं,
न जानुं भजनामा (न जानुं पदनामा);
आनंदघन प्रभुके घरद्वारें,
रटन करुं गुणधामा. अवधू० ४

"મારામાં યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી, વિશિષ્ટ કળા હું જાણતો નથી અને આપનાં ભજનો કરવાની રીતિ હું જાણતો નથી અથવા તો નિરંજન પદનાં નામો મને આવડતાં નથી; આથી હું તો આનંદસમૂહ પરમાત્માના મંદિરના દ્વાર પાસે ભમ્યા કરૂં છું અથવા દ્વાર પાસે ઊભો રહી પ્રભુનું રટણ કરૂં છું જે રટણ ગુણોના ધામ (સ્થાન)રૂપ છે."

ભાવ—હે નાથ ! મારામાં યથાસ્થિત વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ નથી કે જેથી પ્રત્યક્ષ ઉપયોગથી આપનાં દર્શન કરૂં, આપના ગુણની પ્રતીતિ કરૂ અથવા તો પરોક્ષ ઉપયોગથી મતિશ્રુતદ્વારા આપનાં દર્શન કરૂં. સામાન્ય ઉપયોગથી આપનું બરાબર જ્ઞાન થતું નથી અને તેથી વારંવાર માર્ગપરિભ્રષ્ટ થયા કરૂં છું. જે વસ્તુ મારે પ્રાપ્ત કરવી છે તેનું મને સર્વાંશે જ્ઞાન નથી તેથી હું તેને કેવી રીતે સ્પષ્ટ—વ્યક્ત કરૂં? તેમ જ હે નાથ ! મારામાં કોઈ ખાસ કળા પણ નથી કે જેથી તદ્દ્વારા આપને ઓળખું. ચિત્રકળા, લેખકળા, વાદ્યકળા, શિલ્પકળા એ સર્વ વિજ્ઞાન કહેવાય છે. જો મને ચિત્રકળા આવડતી હોય તો આપનું ચિત્રામણ કરી આપને વ્યક્ત કરૂં, આપના ગુણગ્રામ લખતાં આવડતા હોય તો તેમ કરી આપને ઓળખું, એવી રીતે સર્વ કળા માટે સમજવું. પણ મને તો એ કામને ઉપયોગી થાય તેવી એક પણ કળા આવડતી નથી ત્યારે મારે આપની પાસે શું મુખ લઈને માગવું. અથવા જ્ઞાન એટલે સામાન્ય દર્શન અને વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ

---

૪ ગ્યાન=વિશિષ્ટ વસ્તુગ્રાહી ઉપયોગ અથવા સામાન્ય દર્શન વિગ્યાન=કળા, અથવા વિશેષ દર્શન ભજનામા=ભજન કરવાની રીતિ પદ=નિરંજન પદ દ્વારે=આંગણામા, બારણામા રટન કરૂ=ભમુ, જપુ ગુણધામા=ગુણોનું સ્થાન

દર્શન એવો પણ અર્થ થઈ શકે, પણ તે કરતાં પદના ભાવ સાથે ઉપર લખ્યો તે અર્થ વધારે બંધબેસતો આવે છે. જ્ઞાન એટલે ગુરૂદત્ત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે આત્મા સંબંધી જ્ઞાન એવો અર્થ ટબાકાર કરે છે તે પણ પ્રસ્તુત વિષયને અનુરૂપ છે.

વળી નિરંજન નાથનું ભજન આવી રીતે થાય છે તે પણ હું જાણતો નથી. મહાત્માના ભજનમાં એકતાન થઈ જવાથી છેવટે તન્મય-તદ્રૂપ થઈ જવાય છે એવી વિશુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ કરતાં મને આવડતી નથી અને તે માટે ભજન ગુણગાન કરતાં પણ આવડતાં નથી. તેમજ પાઠાંતરે હે નાથ! આપના પરમાત્મપદનાં અનેક નામો છે, હજારો કરોડો અનંત નામો છે, દરેક ગુણ આપના નામ સાથે જોડી શકાય તેમ છે અને મારા સાંભળવા પ્રમાણે આપનામાં અનંત ગુણો છે, પણ તેનાં નામો પણ હું જાણતો નથી. એ નિરંજન પદનાં આટલાં નામો છે એમ જાણતો હોઉં તો તે પદોનું રટણ કરી તેનો અર્થ વિચારી તેનું સ્વરૂપ સમજું અને તેનો જાપ કરૂં પણ તે પણ હું જાણતો નથી.

આવી રીતે હે નાથ! હું ગાઈ બજાવી જાણતો નથી, આપને ઓળખતો નથી, કળા ચાતુર્ય વગરનો છું, સ્વરૂપના યથાસ્થિત બોધ વગરનો છું અને પરિણામધારા અને વીર્યોલ્લાસથી ભક્તિભાવ રહિત છું. આવો હું ગુણહીન છું, ગુણની પીછાન વગરનો છું અને ગુણની ગણત્રી પણ કરી શકું તેવો નથી. ત્યારે હવે મારે શું માગવું? અને કેવી રીતે માગવું? મારે તે પ્રથમ પ્રભુપદ માગવું કે ગાયનવિદ્યા વિગેરે મારામાં નથી એ સર્વ માગવું. હે નાથ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મારો પાર આવે તેમ જણાતું નથી, તેથી હું તો આનંદઘન પ્રભુના મંદિરના દ્વાર પાસે ઉભો રહીને આંટા મારૂં છું, મને અંદર પ્રવેશ કરવાનો તો અધિકાર નથી, પણ બહાર પહેરો ભર્યા કરૂં છું અને અંદર દાખલ થવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખ્યા કરૂં છું અથવા 'મને મળો મને મળો' એ પ્રમાણે આપનું રટણ કર્યા કરૂં છું, જાપ કર્યા કરૂં છું. આવી રીતે પ્રભુના દ્વાર પાસે રટણ કરવું એ પણ ગુણનું ધામ છે, ગુણપ્રાપ્તિનું કારણ છે એમ મે સાંભળ્યું છે. જ્યારે મને અંદર પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી અને શું માગવું અને કેમ માગવું તે મને આવડતું નથી ત્યારે એક જાડા જ્ઞાન તરીકે મે આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે

કે પ્રભુના મંદિર પાસે આંટા માર્યા કરવા અથવા તેમનું રટણ કર્યા કરવું. આવી રીતે દૃઢ ભાવનાથી એક વસ્તુને ઇચ્છતા ઇચ્છતા કોઈ દિવસ તેનો યોગ થઈ જશે, કારણકે વસ્તુપ્રાપ્તિનો કાર્યક્રમ એ જ છે.

આનંદઘનજી મહારાજના આખા પદનું રહસ્ય ઘણે ભાગે છેલ્લા પાદમાં હોય છે એ અત્ર પ્રત્યક્ષ જણાય છે. રટણ કરવાની બાબત કથિતાર્થ છે. પોતાની લઘુતા ગુણહીનતા બતાવી પણ છેવટે માગવાનું શું છે તે બાબત વ્યક્ત થતી નથી, છતાં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવી દૃઢ ઇચ્છાને અંગે પ્રભુપદનું રટણ કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. પ્રભુ નામનો જાપ કરતાં કરતાં તેને છેવટ ઓળખી શકાશે અને પછી તેનો અને પોતાનો અભેદભાવ સમજાતાં છેવટે મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકશે એ તાત્ત્વિક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રભુ નામની આવી રટણા ચાલે છે ત્યારે સ્થૂળ વિષય કષાય તરફ વૃત્તિ જતી નથી, સંસારદશા તરફ ઉદાસીનતા થાય છે અને છેવટે પરમ વિશિષ્ટ ગુણાનુરાગ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારનું ગુણ-રટણપણું એ મોક્ષનું ધામ છે, કારણકે એ રટણા ચાલે છે ત્યારે મનમાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ થાય છે અને સ્થૂળ વિષયો તરફ એવી ત્યાજ્ય વૃત્તિ થાય છે કે મોક્ષધામમાં જે અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તેનો અત્ર કાંઈક સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પદ સત્તાવીશમું, રાગ—આશાવરી.

अवधू राम राम जग गावे,
विरला अलख लगावे. अवधू०
मतवाला तो मतमें माता,
मठवाला मठराता;
जटा जटाधर पटा पटाधर,
छता छताधर ताता. अवधू० १

---

૧ જગ=જગત, દુનિયાના લોકો. વિરલા=કોઇક. અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય. લખાવે=જગાવે અથવા જાણે. મત=વૈશેષિક, સાંખ્ય વિગેરે માતા=મસ્ત. મઠ=શૃંગેરી, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો પટા=પાટ, શ્રીપૂજ્યની વિગેરે. છત=છત્ર તાતા=ગરમ, તપ્ત થઇ રહેલા.

"હે નિરંજન ભગવાન્! જગતનાં પ્રાણીઓ રામ રામ મુખેથી ગાય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ઓળખનાર તો કોઈક ભાગ્યશાળી જ હોય છે. જૂદા જૂદા મતવાળા પોતપોતાના મતમાં મસ્ત હોય છે, મઠધારીઓ પોતાના મઠમાં આસક્ત હોય છે, જટાધારીઓ જટામાં, પાટધારીઓ પોતાની પાટમાં અને છત્રધારીઓ છત્રમાં ગરમ થઈ ગયેલા હોય છે."

ભાવ—આ પદ આનંદઘનજી મહારાજની ધર્મસહિષ્ણુતા બતાવે છે. એમની દૂધમાંથી પાણીને જૂદું પાડવાની હંસબુદ્ધિ કેવા ઉત્તમ પ્રકારની હતી તે આ પદથી જણાઈ આવે છે. જે વૃત્તિ આ પદમાં બતાવી છે તેવી વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય તો દુનિયામાં ધર્મને નામે જે અનેક ઝગડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તુરતમાં અંત આવી જાય. મતનું રહસ્ય સમજ્યા વગર અભિમાનને લઈને જે સ્થિતિ અનેક મતોની અને મતાવલંબીઓની થઈ ગઈ છે તેવી સ્થિતિ માટે જવાબદાર મનુષ્યોએ આ પદ બહુ મનન કરી વિચારવા યોગ્ય છે. આ મુદ્દા ઉપર છેવટે વિવેચન કરવાનું રાખી એ યોગી મહાત્મા અત્ર શું કહે છે તે પ્રથમ વિચારીએ.

હે પ્રભુ! આ દુનિયાની શું સ્થિતિ થઈ છે તે આપને કહું છું તે સાંભળો. દુનિયાનાં પ્રાણીઓ 'રામ રામ' ગાયા કરે છે પણ રામ કોણ છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી, જાણવાની દરકાર કરતા નથી. તેઓ તો ફ્રોનોગ્રાફના યંત્રવત્ દશરથ રાજાના પુત્ર રામનું નામ લઈ જાણે છે, પણ रमते इति रामः 'નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરે તે રામ' એ ભાવ જાણતા નથી તેમ વિચારતા પણ નથી. સ્વભાવ શું? વિભાવ શું? નિજ સ્વભાવ શું? પરભાવ શું? કોને પ્રાપ્ત થાય? કેમ પ્રાપ્ત થાય? તેનું શું પરિણામ થાય? એનો તેઓ ખ્યાલ, તોલ કે વિચાર કરતા નથી, માત્ર મુખેથી રામ રામ બોલી જાય છે. એ રામ શબ્દનો કેટલો વિસ્તૃત અર્થ થઈ શકે છે અને પોતાને અને એ શબ્દને શું સંબંધ છે, પોતે તન્મય ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે તેનો ઘણાખરા તો વિચાર જ કરતા નથી. કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે જ રામ શબ્દમાં રહેલું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજી શકે છે, જાણી શકે છે. વાત એમ છે કે સામાન્ય વ્યવહારૂ માણસો

આવા સૂક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર રામ રામ પોપટની જેમ બોલ્યા કરે છે, જ્યારે એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે અલક્ષ્ય છે તે તો કોઇકજ સમજે છે.

(અથવા કોઈ કોઇ પ્રાણીઓ અલખને જાગ્રત કરે છે, ઝોળી, લંગોટી અને મૃગચર્મ લઇ અલેક અલેક કર્યા કરે છે, પણ અલેક શું છે તે સમજતા નથી. આવો અર્થ કરવાને બદલે ઉપર બતાવ્યો તે અર્થ વધારે બંધબેસતો આવે છે. રામ રામ બોલી જનારા તેનું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ જાણતા નથી, માત્ર વ્યવહારથી ઉચ્ચાર કર્યા જાય છે.) આવી રીતે લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ કર્યા વગર ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હવે બતાવે છે. અત્ર રામ શબ્દ સંજ્ઞાસૂચક હોય એમ સમજાય છે. કોઈ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરતા હોય, કોઈ ક્રાઇસ્ટને જપતા હોય, કોઈ પેગંબરને ભજતા હોય, કોઇ જિનને આરાધતા હોય તે સર્વનો અત્ર સમાવેશ કરવો યોગ્ય ગણાશે. ખરી રીતે સ્વરૂપજ્ઞાન થવાને અંગે શુ દશા થઇ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

બૌધ, સાંખ્ય, મીમાંસક વિગેરે મતવાળાઓ પોતપોતાના મતમાં આસક્ત રહે છે, મસ્ત રહે છે અને અન્ય શું કહે છે તે સમજ્યા વગર, તેના નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લીધા વગર, વગર સમજે તેનાપર આક્ષેપ કરવા મડી જાય છે અને પોતે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા છે એમ માનવા લાગી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય મતને હલકો પાડવામાં, તેઓની સાથે લડાઇ કરવામાં અને તેઓની નિંદા કરવામાં ધર્મ સમજે છે. પોતાના મનમાં એટલા છાકી જાય છે કે પરમતસહિષ્ણુતા શું છે તે તેઓના વિચારપથમાં પણ આવતું નથી. આવી જ રીતે મઠધારીઓ પોતાના મઠમાં આસક્ત થઈ જાય છે. તેઓની દૃષ્ટિ એટલી ટુંકી થઇ જાય છે કે પોતાના મઠની બહાર સત્ય હોઈ શકે એમ તેઓના વિચારમાં પણ આવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યના શૃંગેરીમઠ, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો છે તેમ જ ડુંધરેજના મહંત, સ્વામીનારાયણના વડતાલ, ગઢડા વિગેરેના મઠો અને બીજા અનેક મઠો હોય છે. આ મઠનો આશ્રય કરનારા અને તેમનો અનુયાયી વર્ગ ધર્મસર્વસ્વ પોતાના મઠમાજ આવી ગયું હોય એમ માની લઇને ચાલે છે. ધર્મનું સત્યસ્વરૂપ મઠની બહાર હોઈ

શકે એમ તેઓના સ્વપ્નમાં પણ આવી શકતું નથી અને બીજા કોઇ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વરૂપ બતાવે તો વિચાર કરવાની પણ દરકાર વગર તેને હડધૂત કરી નાખે છે. મઠમાં મગ્નપણું એટલી હદ સુધી થઈ જાય છે કે એક જ સરખી ધર્મવિચારણાવાળા પણ બાજુના અન્ય મહંતના મઠનો તિરસ્કાર કરવામાં ધર્મ સમજે છે. એ મઠરાગથી ઉત્પન્ન થયેલું અભિમાનજન્ય ફળ છે જેનો પ્રતીકાર બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આવી જ રીતે હે નાથ! જટાધારી બાખીબાવાઓ પોતાની જટામાં ગરમ રહે છે, પાટધારી શ્રીપૂજ્યો વિગેરે અનેક મતાવલંબીઓ પોતાની પાટમાં જ આસક્ત રહે છે અથવા પાટધારી રાજાઓ પોતાની રાજ્યગાદી–પાટમાં મસ્ત રહે છે અને છત્રધારી દિવાન, સરસુબા વિગેરે પોતાના છત્રમાં ગરમ રહે છે. એ જટા, પાટ અને છત્રની ગરમીમાં તેઓ એટલા અભિમાનને વશ રહે છે કે ધર્મનું તત્ત્વ શું છે તે તેઓના સમજવામાં કદિ પણ આવતું નથી. આટલા ઉપરથી એક વિચારશીલ મનુષ્ય તો ત્યાંસુધી કહી ગયા છે કે धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ધર્મનું ખરૂં તત્ત્વ તો ગુફામાં ભંડારી દીધું છે. આ ગુફા તે કઈ સમજવી તે વિદ્વાને વિચારવાયોગ્ય છે. વિચારવાથી સમજાશે કે એ ગુફા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મતરાગ (દૃષ્ટિરાગ) જવાથી વિશુદ્ધ થયેલ ચિત્તગુહા છે. આ પદપર વધારે વિચાર કરવાથી એનો આશય બરાબર ખ્યાલમાં આવશે. ઉપર ઉપરની હકીકતથી સંતોષ પામનારા અને તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર નહિ કરનારા ઉત્ક્રાન્તિની કઈ અવસ્થામાં છે તે હવે વિચારીએ.

ટબામાં આ ગાથાનો અર્થ બહુ જૂદી રીતે કર્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે. ત્યાં લખે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ–હે આનંદઘન આત્મા! જગતના જીવો 'રામ રામ' એવો જાપ કરે છે, એ શબ્દને રટે છે; પણ એને લઇને અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ભૂલી ગયા છે. રામને જ અલક્ષ્યપણે માની લઈ અલક્ષ્યના ઓળખાણની જરા પણ દરકાર કરતા નથી. તેઓના મનમાં તો એમ જ છે કે પરમ પદાર્થરૂપ રામનું નામ અમારા હાથમાં આવ્યું છે, હવે અમારે કાંઈ કાર્ય કરવાનું બાકી નથી. આ જૈન લોકો માત્ર 'જિન જિન' કરી રહ્યા છે પણ તેનું

સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે ભૂલાવામાં પડ્યા છે; પરંતુ लोका वहिर्हृदयः લોકો બાહ્ય વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા જ હોય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજવાવાળા તો લાખોમાં એક–કોઈ સંત પુરૂષ હોય છે. વળી વિષ્ણુ-મતધારી તેમ જ કબીર ફકીર પણ એમ જ કહે છે. લક્ષ્યના ઉપયોગ વિના કેવળ રામ રામનું સ્મરણ કરે તે સર્વ અંધ સંસારીઓ સમજવા. આવી રીતે રામ નામનું રટણ કરનાર જગવાસી જીવડાઓ અલખને લખી ન શકે; જેવી રીતે ગો નામ લેવાથી અશ્વત્વ વિશિષ્ટ અશ્વની ઓળખાણ ન થાય તેમ. મઠવાસી એટલે આવેલા અભ્યાગતોની મઠમાં પરિચર્યા કરનાર એવા મઠવાસી મઠમાં માતા એટલે મગ્ન થઈ ગયા છે, તેમાં જ રક્ત થઈ ગયા છે. કોઈ વળી જટાને જ જગાવી રહ્યા છે, અંત સમયે સંન્યાસ ધારણ કરવો એને જ સિદ્ધતાનું કારણ માની રહ્યા છે, એ વગર સિદ્ધિ નથી એમ માની રહ્યા છે, કોઈ જટા ધારવામાં જ સિદ્ધિ માની બેઠા છે. વળી કોઈક અંત સમયે લાકડાનો પટ્ટો ધાર્યા વિના સિદ્ધિ નથી એમ માનનારા છે. કેટલાક છતા એટલે પૃથ્વી તેને ધારણ કરવામાં–ક્ષત્રિયપણામાં એટલે ક્ષતપ્રહારથી શત્રુઓને હઠાવી ગરીબનું રક્ષણ કરવામાં સિદ્ધિ છે એમ માની બેઠા છે. રહસ્ય એ છે કે રાજ્યમાં જે આસક્ત થયા છે તે રાજ્યપણામાં જ મગ્ન રહી તેમાં સિદ્ધિ માને છે. રાજ્ય વગર જગત્‌માં નીતિ કોણ પ્રવર્તાવે અને ચૌરાદિક દુષ્ટ જનોથી રક્ષણ કોણ કરે એમ જણાવી રાજ્યથી જ સિદ્ધિ છે એમ માને છે. હવે એ જ દૃષ્ટિથી વિચાર આગળ ચલાવે છે.

> आगम पढि आगमघर थाके,
> मायाधारी छाके;
> दुनियादार दुनिसें लागे,
> दासा सब आशाके. अवधू० २

"આગમનો અભ્યાસ કરી આગમધારીઓ થાકી ગયા છે, માયાવાદીઓ (પોતાના) વિચારમાં છકી જાય છે અને દુનિયાના માણસો વ્યવહારકાર્યમાં લાગ્યા કરે છે: એ સર્વ આશાના દાસ છે એમ સમજવું."

---

૨ આગમ=જૈનાગમ અથવા વેદ માયાધારી=માયાવાદી, વેદાન્તી. છાકે=છકી જાય દુનિસેં=વ્યવહારકૃત્યમાં અથવા દુનિયામા. દાસા=નોકરો સબ=સર્વે

ભાવ—જિનાગમના અભ્યાસીઓ આગમનો અભ્યાસ કરી કરીને થાકી જાય છે, પણ જો મતરાગથી મુક્ત થતા નથી તો તેઓને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કદિ પણ થતો નથી. અથવા ઉપર જણાવેલા મઠધારી, પટધારી, છત્રધારીઓને સમજાવવા માટે આગમધારીઓ પ્રયત્ન કરીને થાકી જાય તોપણ તેઓ કદિ સ્વરૂપ સમજવાના નથી; કારણ એમ છે કે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મઠધારી વિગેરે ઇચ્છા જ કરતા નથી. તેઓ તો પોતાના મઠમાં આસક્ત રહે છે, તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ સમજે છે અને તેના અંધરાગમાં મસ્ત રહે છે. જ્યાં સત્ય સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છા કે પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં ગમે તેટલો પ્રયાસ કે દલીલ કરવામાં આવે તો તે તદ્દન બીનઉપયોગી છે એ સમજાય તેવી હકીકત છે. આગમધારીને અંગે આ બન્ને અર્થ બરાબર બંધબેસતા આવે છે.

અથવા આગમધારીઓ એટલે વેદાભ્યાસી એવો પણ અર્થ થાય છે. તેઓ વેદનો અભ્યાસ કરી કરીને થાકી જાય છે પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અર્થ કરવાનો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે પ્રચલિત અર્થ ઘટી શકતો હોય ત્યાંસુધી ખેંચીને અન્ય અર્થ ઘટાવવો નહિ તે નિયમ પ્રમાણે આ અર્થ બરાબર લાગતો નથી, કારણકે તેઓ પોતાનાં શાસ્ત્રને આગમ શબ્દથી ઓળખતા નથી.

અને માયાધારી—માયા—પૈસા રાખનારાઓ ધનમાં છકી જાય છે અને તેમાંજ મસ્ત રહે છે અથવા માયાવાદી વેદાન્તીઓ માયામય જગત્ સમજી પુરૂષ અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં અન્ય સત્ય હકીકત લક્ષ્યમાં જ લેતા નથી. આવી રીતે એકાંત સ્વમતાવલંબીને કદિ અલક્ષ્ય સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થતો નથી. જેઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માગતા હોય તેઓએ પોતાનું મન નિરંતર ઉઘાડું રાખવું જોઇએ અને રાગદૃષ્ટિથી કે દ્વેષદૃષ્ટિથી અમુક સ્વરૂપ કે સ્વરૂપાભાસ તરફ ન જોવું જોઇએ. જે પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તથી અભ્યાસ કરે છે તે કદિ સત્ય સમજી શકતા નથી.

આવી સ્થિતિ મઠધારી, આગમધારી અને માયાધારીઓની થઇ ગઇ છે અને બાકી જે દુનિયાદારીના વ્યવહારૂ માણસો રહ્યા તે તો દુનિયાનાં કાર્યમાં આસક્ત રહ્યા કરે છે. તેઓ તો ઘર, છોકરાં,

સ્ત્રી, ધન, ધંધો, ખટપટ, સગપણ અને બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પરભાવરમણ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપે છે. તેઓને તો સવારથી મોડી રાત સુધી અલક્ષ્ય સ્વરૂપ શું છે તે સંબંધી ચિંતા કરવાનો અવકાશ કે યોગ્યતા જ નથી ત્યાં તેઓ પાસેથી તો શું આશા રાખવી?

અથવા આગમધારી અને માયાધારી વિગેરે ઉપર બતાવેલા સર્વ દુનિયાદારીના માણસો છે, સંસારી પ્રાણીઓ છે, સંસારથી જરા પણ ઊંચા આવેલા નથી અને દુનિયાને જ લાગી રહેલા છે, દુનિયાની મમતામાં રક્ત છે અને આશાના દાસ છે. આ અર્થ પણ સંબંધ સાથે બેસતો આવે છે.

આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે ઉપર જણાવેલા સર્વ મતરાગી મનુષ્યો આશાના દાસ છે, મઠ હશે તો પૂજા મહિમા વધશે, રહેશે એમ સમજનારા હોય છે અને આશીભાવથી ક્રિયા કષ્ટ સહન કરનારા હોય છે. પ્રભુપ્રીત્યર્થે-ફળની અપેક્ષા વગર-નિરાશીભાવથી નિષ્કામપણે તેઓની એક પણ કરણી નથી અને તેમ હોવાથી તે સર્વ વસ્તુતઃ નકામી છે, ફળ વગરની છે અને ખાસ કરીને તે કેવી છે તે નીચેની ગાથામાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

અત્ર બહુ વિચારવા લાયક હકીકત કહી છે. આવા આગમધારી અને મઠધારીઓને પણ આશાના દાસ કહ્યા એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક બાબત છે. આશા કાંઈ ધનની જ નથી હોતી. માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની, પદવી પ્રાપ્ત કરવાની, શિષ્ય, પુસ્તક, ઉપધિ એકઠી કરવાની આશા પણ પુદ્ગળાનન્દિપણાને લીધે સંસારમાં રઝળાવનારી છે, બહિરાત્મભાવની દશા છે અને એકાંત વર્જ્ય છે. આથી મોટા આગમધારીઓ પણ આવી આશાપૂર્વક કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરતા હોય તો તે આનદઘનજી મહારાજની દૃષ્ટિમાં દુનિયાદારી લોકો જ છે અને નીચેની ગાથામાં દુર્લભ પ્રાણી કહ્યા છે તેની ગણનામાં તે આવી શકતા નથી. આશાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે આ પછીના પદમાં પણ કેટલીક હકીકત બતાવવામાં આવશે.

बहिरातम मूढा जग जेता,
माया के फंद रहेता;

घटअंतर परमातम भावे,
दुरलभ प्राणी तेता· अवधू० ३

"દુનિયામાં જે પ્રાણીઓ આવા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઈ ગયેલા છે અને માયાના ફંદામાં રહેનારા છે; (અથવા જગત્‌ના જેટલા પ્રાણીઓ માયાના ફંદમાં રહેનારા છે તે બહિરાત્મભાવમાં મૂઢ થઈ ગયેલા છે.) મનમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ દુર્લભ છે–ભાગ્યે મળી શકે તેવા છે."

ભાવ–ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેઓ પોતાના મતમાં આગ્રહ-વાળા પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધર્મના નામે રળી ખાનારા હોય છે, પણ વસ્તુતઃ જેઓ આશાના દાસ છે તેઓ બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઈ ગયા છે. અગાઉ સાતમા પદના વિવેચનમાં બહિરાત્મ, અંતરાત્મ અને પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ. જેઓ શરીર, ધન વિગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ માનતા હોય તેઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા હોય છે. જેઓ મુખેથી એમ બોલે છે કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ જેઓની આન્તરિક પ્રવૃત્તિ પરલોકનિરપેક્ષપણે શરીરને પોષણ કરવાની, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કર-વાની અને ઐહિક સુખો ભોગવવાની હોય છે તેઓ પણ અંત-રાત્મભાવને એટલો જ દૂર રાખે છે અને પરમાત્મભાવ તેઓથી એટલો બધો દૂર રહે છે કે વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ બહિરાત્મ-ભાવમાં વર્તે છે. જ્યાંસુધી આશાના તાબામાં રહેવાનું થાય, જ્યાંસુધી આશા રાખીને આ લોક અથવા પરલોકમાં ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મકરણી કરવાનો દેખાવ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી બહિરાત્મભાવ જ વર્તે છે એમ સમજવું. આથી મતધારી, છત્રધારી અને આગમધારી સર્વ જ્યાંસુધી આશાના દાસ છે ત્યાંસુધી બહિરાત્મભાવમાં મુંઝાઈ ગયા છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે. વળી આવા પ્રાણીઓ માયા–દંભના કબજામાં જ રહેલા છે. તેઓ મોહનીય કર્મની એટલી પ્રબળ સત્તા તળે દબાયલા રહે છે કે ધર્મને પણ સંસારનિમિત્ત

---

૩ બહિરાતમ=બહિરાત્મભાવમા મૂઢા=મુઝાઈ ગયેલા. જગ=જગત્‌મા જેતા=જે. ફંદ=ફંદામા. ઘટ=મન. અતર=મા દુરલભ=દુર્લભ્ય, દુખે મળી શકે તેવા, થોડા.

બનાવી મૂકે છે, આથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અથવા અનુભવજ્ઞાન તેઓથી દૂર રહે છે. આનંદઘન મહારાજ આ જ વિષય ઉપર લખતાં ચૌદમા શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં લખે છે કે—

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદર ભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.

સામાન્ય ગચ્છના ભેદની હકીકત હૃદયચક્ષુથી જેઓ નીહાળતા હોય છે અને તેમાં જે આસક્ત હોય છે તેઓ તત્ત્વની વાત કરતાં લાજતા પણ નથી, મતલબ તેઓના મુખમાં તત્ત્વની વાત એક નિર્લજ્જ મનુષ્યના હૃદયમાં અધિકાર વગરની વાત જેવી લાગે છે. આવા પ્રાણીઓ ઉદરભરણ, સ્વકીર્તિસ્થાપન વિગેરે કાર્યો કરે છે અને ખરેખર આ વિષમ પંચમ કાળમાં મોહ રાજાએ એમના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું છે. અત્ર કહેવાનો આશય એ છે કે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાતો કરવાને બદલે મમત્વને વશ થઈ ગચ્છના ભેદો જેવી નકામી બાબતમાં અમૂલ્ય વખતનો વ્યય કરી મોહ રાજાના તાબામાં પોતાની જાતને મૂકી દઈ આવા પ્રાણીઓ પણ એક રીતે જોતાં માત્ર પેટભરાપણું કરે છે.

અથવા બન્ને પંક્તિને સાથે લઈએ તો માયાવાદી પ્રાણીઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા છે એવો અર્થ નીકળે છે. એટલે કેટલાક વેદાન્તીઓ નેતિ નેતિ કરીને માયાવાદનું સ્થાપન કરી એક પરબ્રહ્મનો અભેદવાદ માને છે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં જ વર્તે છે, કારણકે પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ ધ્યાવતો અંતરાત્મભાવ એ નથી, કારણકે તેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી. આને બદલે ઉપર જણાવ્યો તે ભાવ આખા પદના અર્થને વિશેષ અનુરૂપ છે.

જેઓ હૃદયમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ તો બહુ દુર્લભ છે. ઉપર ઉપરથી ઠાઠમાઠ રાખનારા, ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવનારા, બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા પ્રાણીઓ તો બહુ છે; પરંતુ શરીરમાં જ પરમાત્મા બિરાજમાન છે એવું બોલનારા જ માત્ર નહિ, પણ તે વાતને નિરંતર સ્મરણમાં રાખનારા, તે વાતનું ધ્યાન રાખનારા અને પોતાનાં દરેક કાર્યમાં તે વાત ઉપર લક્ષ્ય આપનારા પ્રાણીઓ બહુ ઓછા હોય છે; મસ્તક મુંડાવનાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, મન

મુંડાવનાર બહુ અલ્પ હોય છે; ઉપર ઉપરથી રામ રામ બોલનારા પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, પણ તેની અલક્ષ્ય જ્યોતિને જગાવનાર પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે. આજે બહુ થોડો વર્ગ અંતરાત્મભાવમા વર્તનારો છે, બાકી ખરેખર ધર્મી હોવાને બદલે ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા અથવા ધર્મી દેખાતા પ્રાણીઓ મોટી સંખ્યામાં છે પણ તે પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને અંગે તો તદ્દન નકામા જ છે.

> खग पद गगन मीन पद जलमें,
> जो खोजे सो बौरा*;
> चित्त पंकज खोजे सो चिन्हे,
> †रमता आनंद भौरा. अवधू० ४

"જે (પ્રાણી) પક્ષીના પગને આકાશમાં અને માછલાના પગને પાણીમાં શોધે છે તે બેવકુફ (હોય છે); (જે) હૃદયકમળમાં શોધ કરે તે (અંતરમાં) રમણ કરતાં આનંદભ્રમરને ઓળખે."

ભાવ–પક્ષીનાં પગલાંને જે આકાશમાં શોધે છે અથવા માછલાનાં પગલાંને પાણીમાં શોધે છે તે પ્રાણીને દેખીતી રીતે મૂર્ખ–ગાંડો–બેવકુફ સમજવો. જમીન ઉપર મનુષ્ય અથવા તિર્યંચનાં પગલાં જ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે પડી રહે છે અને સારો પગી હોય છે તો તેને તે શોધી શકે છે, પણ તેથી તે જ નિયમને અનુસરીને જે માછલાનાં પગલાંને જળમાં અથવા પક્ષીનાં પગલાંને આકાશમાં શોધવા જાય છે તો તેને તે મળી શકતાં નથી, કારણકે તેનાં પગલાં પડી રહેતાં નથી; તેવી જ રીતે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓ અંતરાત્મદશામાં વર્તતા પગીની પેઠે બહિરાત્મભાવમાં પણ પરમાત્મદશાનાં પગલાં શોધવા પ્રયાસ કરે છે, પણ તે પ્રયત્ન મિથ્યા છે.

---

* બૌરાને બદલે 'બોરા' પાઠ છે, અર્થ એકજ છે.

† છેલ્લી પંક્તિ એક પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે છે 'રમતા અંતર ભમરા' રમણ કરતા અતર ભ્રમરને એવો તેનો અર્થ થાય છે. વિશેષ ફેરફાર તે અર્થથી થતો નથી

૪ ખગપદ=પક્ષીનું પગલુ ગગન=આકાશ મીનપદ=માછલાનુ પગલુ. ખોજે=શોધે સો=તે. બૌરા=બાવરા, બેવકુફ. પકજ=કમળ. ચિહ્ને=ઓળખે રમત=રમણ કરતા ભૌંરા=ભમરા.

બહિરાત્મભાવમાં જે વસ્તુ નથી તે શોધવાનો પ્રયાસ કરવો એ ખગપદ ગગનમાં અથવા મીનપદ જળમાં શોધવાના પ્રયાસ પેઠે પ્રયાસ કરનારની બેવકુફી જ બતાવે છે. ઉપર ઉપરથી 'રામ રામ' બોલ્યા કરવું અથવા 'અર્હં અર્હં'નો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અંતરસ્વરૂપ સમજ્યા વગર વિચાર કરવો કે અમુક ક્રિયા કરવાથી લાભ શું? અથવા અમુક પ્રકારના શિથિળ વિહારીને વાંદવાથી શું લાભ થવાનો છે? અથવા 'જે જે' કરતા મંદિરોમાં ભટકયા કરવા જેવા સવાલો ઉપર વિચાર કર્યા કરવા એમાં એકંદર રીતે કાંઈ લાભ થતો નથી. આવા બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓ ઘરમાં બેઠા બેઠા વાતો કર્યા કરે છે કે આમ કરીએ તો આમ થાય અને આમ ન કરીએ તો આમ ન થાય. કાંઈ કરવું નહીં અને મોટી મોટી વાતો કર્યા કરવી અને તે પણ બીજા માણસોના સંબંધી કર્યા કરવી. પોતાને જાણે તે વાતો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ જ ન હોય, પોતાને જાણે તે વાત અથવા તેના નિર્ણય સાથે કશું લાગતું વળગતું ન હોય એવી રીતે પોતાની જાતને અળગી રાખી વાતો કરવી અથવા કોઈ પણ ક્રિયા, વ્રત, પૂજન કે ધ્યાનનો હેતુ સમજ્યા વગર માત્ર એક દુનિયાદારી કરવી, ધર્મને નામે દુકાન ચલાવવી, આશાદાસીના દાસ થઈને રહેવું-એ સર્વ બહિરાત્મભાવ છે. આવી સ્થિતિમાં રહી જ્યાં વાસ્તવિક રીતે 'ધર્મ' જેવું કે સાધ્યસ્વરૂપની વાનકી જેવું પણ કાંઈ હોતું નથી ત્યાં ધર્મ માની ચાલ્યો જાય છે અને આયુષ્ય એવી ઉપર ઉપરની બહિર્ વાતોમાં જ નિર્ગમન કરી ગાળે છે. 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફીરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ જિનેસર' આવી રીતે ધર્મ તરીકે માનેલી ક્રિયાનો મર્મ સમજ્યા વગર બહિરાત્મભાવમાં પડી રહી પોતાની જાતને બેવકુફમાં ગણાવે છે. આવા પ્રાણીઓ બહારથી ધર્મ આવી જવાનો છે એમ સમજી સાધન સાધ્યનો વિચાર કર્યા વગર મંદિરોમાં, તીર્થોમાં અને આશ્રમોમાં ફર્યા કરે છે અને માયાના ફંદમાં ફસાઈ બહિરાત્મભાવમાં મૂઢ રહે છે. પરંતુ જે પ્રાણીઓ પોતાના હૃદયકમળમાં શોધ કરે, ત્યાં શું છે તેની તપાસ કરે, તેનામાં હજુ માયા મમતાના તરંગો ઓછા થયા છે કે નહિ તેની ગવેષણા કરે અને તેની દિશા કઈ બાજુએ હજુ વહન કરે છે તેની અવલોકના કરે ત્યારે તે કમળપર

રમણ કરતા આનંદસ્વરૂપ ભ્રમરને ઓળખે. તમે ખગપદને ગગનમાં અને મીનપદને જળમાં શોધવા જશો એમાં કાંઈ વળવાનું નથી, એવા બહિરાત્મભાવમાં તો આ ચેતન અનેક વખત વર્ત્યો છે, પણ તેનું એક પણ વાસ્તવિક કામ થયું નથી; પરંતુ જ્યારે તમારા હૃદયકમળમાં રહેલ અંતરાત્માની શોધ થશે, મનને વૈરાગ્યાદિથી નિર્મળ કરી તેમાં જ્યારે આત્મસ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવશે ત્યારે તેની ગંભીરતા તમારા લક્ષ્યમાં આવશે. આનંદઘનજી મહારાજ ધર્મનાથના સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

> દોડત દોડત દોડત દોડીયો, જેતી મનનીરે દોડ-જિનેસર;
> પ્રેમપ્રતીત વિચારો ઢુંકડી, ગુરૂગમ લેજોરે જોડ-જિનેસર
> ધર્મ જિનેસર ગાઉં, રંગશું.

એ નિયમ પ્રમાણે આ તો આત્મસ્વરૂપ શોધવાની ઉલટમાં મન જ્યાં જ્યાં દોડાવે ત્યાં ત્યાં દોડ્યો જ જાય છે, અટકતો નથી; પણ હે બંધુ! તારે આત્મસ્વરૂપ સમજી આ બહિર્ભાવ ત્યાગ કરવો હોય તો સદ્ગુરૂ પાસેથી તેનું સ્વરૂપ સમજી તારા પોતાની પાસે જે પ્રેમની પ્રતીત થાય તેમ છે તે જરા વિચારીને જો.

અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની અત્ર કુંચી બતાવી છે. હૃદયકમળને વૈરાગ્ય શુદ્ધ જળથી સાફ કરી તેની ઉપર રમણ કરતા સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ ભ્રમરાને શોધવો, એને શોધીને તન્મયપણે તદ્રૂપે વિહાર કરવો એ અંતરાત્મભાવ છે. ઉપર ઉપરથી રામ રામ કે બીજા કોઈ પણ જાપ કરવામાં આવે તેમાં કાંઈપણ વળવાનું નથી, મતલબ એથી કદાચ સહેજ પુણ્યપ્રાપ્તિરૂપ લાભ થાય તો તે કાંઈ બિસાતમાં નથી. કમનશીબે આવી રીતે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા પ્રાણીઓમાં પોતાના મતને માટે એટલો બધો આગ્રહ થઈ જાય છે કે પછી તે અન્ય મતમાં સત્યનું કાંઈ સ્વરૂપ કે અંશ છે એટલું પણ દેખી શકતા નથી, એટલેથી પણ ઘણીવાર અટકતું નથી, પણ પછી ધર્મ, મત કે પંથને નામે અનેક પ્રકારની લડાઈઓ કરવામાં તેઓ ધર્મ માની બેસે છે અને એવા ધર્મિષ્ઠ ગણાતા સામાન્ય રીતે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે એવા ઝગડામાં ઉતરી જતા જણાય છે કે પછી ધર્મ પણ એક પ્રકારની દુનિયાદારી જ થઈ જાય છે. આર્યાવર્તનો ધાર્મિક

ઇતિહાસ લખવામાં આવશે ત્યારે આવા મતઆગ્રહથી દેશ કેટલો બધો પછાત પડી ગયો છે તે જણાશે. વર્તમાન સમયમાં પણ ઘણા નાના મોટા ઝગડાઓ ધર્મને નામે થાય છે. આ ઝગડાઓમાં વિશેષ ખરાબ તત્ત્વ એ છે કે તે ઝગડો કરનાર લોકો તેમ કરતી વખત ધર્મ કરતા હોય એમ માની લે છે. આથી બહિરાત્મભાવમાંથી ઊંચા આવવાનો જે એક જ પ્રસંગ-નિમિત્ત છે તે તેઓ ગુમાવી બેસે છે.

આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે કહે છે કે આ સર્વ વૃથા આળપંપાળ છે તે છોડી દો, એ સર્વ એક પ્રકારનો સંસાર છે એમ સમજો, એ સર્વ મતઆગ્રહમાં આશાનું દાસપણું છે એ વિચારો, એમાં માત્ર પોતાનું પેટભરાપણું છે તે વાત હૃદયમાં ધ્યાવો અને તેવી સ્થિતિનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરો અને હૃદયકમળમાં આનંદ-ભ્રમરને શોધી તેની સાથે કામ લો, તેની સાથે રમણ કરો અને તે દશામાં પરમાત્મભાવનું સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તન્મય થવા દૃઢ પ્રયત્ન કરો. ઉપર ઉપરના જાપ કરવાથી, અધ્યયન કરવાથી કે ઝનુની ટોળીના નાયક થવાથી અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તે વગરના બધા પ્રયાસ લગભગ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ પરિણામ વગરના છે.

ચિત્તપંકજને શોધવામાં યોગને અંગે હૃદયમંડળ નાભિમંડળ ઉપર કમળની પાંખડીની કલ્પના કરી તેમાં નવ, સોળ વિગેરે અક્ષરો સાથે પદમંડળની સ્થાપના કરી પદસ્થ ધ્યાન કરવામાં આવે છે, જેનું સ્વરૂપ પદસ્થ ધ્યાનને અંગે યોગગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે પણ અત્ર વિચારવા યોગ્ય છે. તદ્દ્વારા પણ જે હૃદયકમળ-ચિત્ત-પંકજને શોધે તે તે ઉપર રમણ કરતાં આત્મભ્રમરને જોઈ શકે છે. આ હકીકત યોગને અંગે છે અને યોગના વિષયનો તે વિભાગ વાંચ-વાથી અથવા સમજવાથી બરાબર ગ્રાહ્યમાં આવી જાય તેમ છે. તાત્પ-ર્યાર્થ એક જ છે કે તમે બહારથી આત્મોન્નતિ થશે એમ માનો છો તે વાતમાં સત્ય નથી, તમારામાં જે મહાન્ તત્ત્વો છે તે શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો અને તેની અંદર દાખલ થાઓ; ઉપર ઉપરની વાત કરી નકામો કાળનો અને શક્તિનો વ્યય કરો નહિ. આનંદઘનજી મહારાજે ધર્મને નામે ઝગડા નહિ કરવાનો અત્ર અંતરાત્મદશાના વિચાર સાથે જે બોધ આપ્યો છે તે વિવેકપુરઃસર સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે.

આ પદમાં આનંદઘનજી મહારાજે જે અદ્ભુત આશય બતાવ્યો છે તે બરાબર સમજવો, કોઈ પણ પદના ભાવને એકાંત દૃષ્ટિથી પોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપવામાં ખેંચી ન જવાય એમ થવું ખાસ જરૂરનું છે. અત્ર રામ રામ કરનારની જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તે બહિરાત્મભાવમાં વર્તતા સર્વ જીવોને લાગુ પડે છે. જેઓ સાધ્ય સમજી શકતા નથી, ધર્મને વ્યવહાર બનાવી દે છે અને તેને નામે ટંટાઓ ઉઠાવે છે તેઓને આ પદમાંથી ઘણું રહસ્ય મળશે. જેઓ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી સંસારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય પણ તે જ મોહના સામ્રાજ્યથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતા ન હોય તેમણે આ પદ વારંવાર વાંચવા યોગ્ય છે. મોહનો અર્થ અત્ર રાગ ન સમજવો પણ અજ્ઞાન—વસ્તુસ્વરૂપનું અજાણપણુ એ અર્થ છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું. અજ્ઞાનથી ગમે તેટલાં કષ્ટ કરવામાં આવે પરંતુ જ્યાંસુધી આત્મસ્વરૂપના પરમ લક્ષ્યપૂર્વક ત્યાગ થતો નથી ત્યાંસુધી વસ્તુતઃ લાભ કાંઇ મળતો નથી. મહા તપસ્યા કરવાથી કદાચ દેવેંદ્ર કે ચક્રવર્તીની પદવી મળી જાય પણ તે વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. આથી કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા હોય તો તેનો પાયો પાકો જોઇએ. મોહઅજ્ઞાનથી થયેલા વૈરાગ્યપર ગમે તેવા સંન્યસ્ત કે દીક્ષા લેવામાં આવે તો તે સર્વ બહિરાત્મભાવ છે. જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન સાથે બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ થઇ અંતરાત્મદશામાં વર્તવાનું બની આવે અને પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા સ્પષ્ટ લક્ષ્યાર્થમાં રહે ત્યારે અલક્ષ્ય જ્યોતિ જાગ્રત થાય છે અને તેવું કરનારા પ્રાણી વિરલા હોય છે પણ તેમ કરે ત્યારે જ સંસારનો પાર પમાય છે. આ સ્વરૂપ બહુ મનન કરી વિચારી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, વર્તનમાં લાવવા યોગ્ય છે અને ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે.

—∘∘∘∘—

પદ અઠ્ઠાવીશમું, રાગ આશાવરી.

आशा ओरनकी क्या कीजे,
ग्यान सुधारस पीजे. आशा०
भटके द्वार द्वार लोकनके,
कूकर आशाधारी;

आतम अनुभव रसके रसीया,
उतरे न कबहु खुमारी. आशा० १

"પારકાની આશા શું કરવી? જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કરવું (એ જ કર્તવ્ય) છે. આશા ધારણ કરનારો—આશાને વશ પડેલો કૂતરો લોકોને બારણે બારણે રખડે છે (પણ) જે આત્મઅનુભવના રસમાં રસિક જીવો છે અથવા જે તેમાં મગ્ન-તલ્લીન થઈ ગયેલા જીવો છે તેની (તેના માથામાંની) કેફ કદિ ઉતરતી જ નથી."

ભાવ—આ પદના સબંધમાં એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે આનંદઘનજી મહારાજ જેનું નામ લાભાનંદ હતું તેઓ એક શહેરમાં ચોમાસું સ્થિત રહ્યા હતા, ત્યાં એક શ્રાવક તેમની બહુ વૈયાવચ્ચ કરતો હતો, તેઓને આગ્રહ કરી આહાર વહોરવા લઈ જતો હતો, જરૂરી કપડાં પણ વહોરાવતો હતો અને ઘણો વખત તેમની પરિચર્યામાં કાઢતો હતો. વળી તે ઉપાશ્રયનો શેઠ પણ હતો એમ કહેવાય છે. પર્યુષણના વખતમાં એક દિવસ તે પૂજામા સવારે જરા રોકાઈ ગયો. વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાને વખતે કોઈ શ્રોતાએ યાદ આપ્યું કે અમુક શેઠ હજુ પધાર્યા નથી, પૂજામાં છે તે તુરતમાં આવશે; પણ નિર્ણય કરેલા વખતે આનંદઘનજી મહારાજે તો વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. પર્યુષણનાં વ્યાખ્યાન અખંડ સાંભળવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાવાળો તે શેઠ પા કલાક પછી આવ્યો એટલે તેને જરા ખેદ થયો. વ્યાખ્યાન પૂરૂં થયા પછી તે બોલી ગયો કે 'સાહેબ! આ સેવકપર જરા દયા કરી સહજ વ્યાખ્યાન થોભાવવું હતું.' ગુરૂ બોલ્યા નહિ. ફરીવાર એ ને એ જ વાત કરતાં જરા તે શ્રાવકે કહ્યું કે 'સાહેબ! હું કપડાં વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, આટઆટલી વૈયાવચ્ચ કરૂં છું તે તો ધ્યાનમાં રાખવું હતું.' આનંદઘનજી બોલ્યા, 'ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારાં કપડાં' એમ કહી કપડાં ઉતારી આપી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને

---

૧ ઓરનકી=બીજાની કયા=શી કીજે=કરવી સુધારસ=અમૃતરસ પીજે=પીવો ભટકે=ભટકે છે, રખડે છે દ્વાર દ્વાર=બારણે બારણે લોકનકે=લોકોનાં કૂકર=કૂતરો આશાધારી=આશાને વશ રહેલો રસીયા=તેમાં રસિક જીવો કબહુ=કોઈ પણ વખત ખુમારી=ઘુમવાપણું, કેફ

ત્યાં જઈ આ પદ પ્રથમ બનાવ્યું. ઉપાશ્રય તે શેઠનો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી દીધો આવી દંતકથા છે.

સ્થૂળ જગત્‌ની ઘટના આશાપર બંધાયલી છે. દરિદ્ર સ્થિતિનો માણસ ધન મેળવવાની આશા રાખે છે, કુંવારો સ્ત્રી મેળવવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે, મરણ કાંઠે સુતેલો પ્રાણી સાજો થઈ જવાની આશા રાખે છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારના આશાસૂત્રથી બંધાયેલો આ જીવ અધમ સ્થિતિમાં હોય છે તોપણ સંસાર તરફ ખેંચાતો જાય છે, તેને વળગતો જાય છે, તેને ચાટતો જાય છે. એક આશાને તાબે રહીને એટલાં (અ)કાર્યો કરે છે કે તેની ગણુતરી કરી શકાય નહિ. આ આખા પદપરથી' જણાશે કે નવીન સ્થૂળ વસ્તુઓ મેળવવાની તૃષ્ણા અને તે પ્રાપ્ત થશે એવી આશાને લીધે સંસારદાવાનળથી અતિ તપ્ત થયેલો પ્રાણી પણ સંસારમાં રાજીખુશીથી સબડ્યા કરે છે.

આશાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે "જેમ જેમ શરીર તથા ધનની આશા ફેલાતી રહે છે તેમ તેમ મોહગ્રંથિ વધારે દૃઢ થતી જાય છે. જો આશાને રોકવામાં ન આવે તો તૃષ્ણાની સાથે તે પણ આખા વિશ્વમાં વધારે વધારે પ્રસાર પામતી જાય છે અને તેના પાયા દૃઢ થયા પછી તેને કાપવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આશા જો શાંતિને પામી જાય તો મનોવાંછિત સર્વ આત્મીય કાર્યો સિદ્ધ થાય છે અને જો તેમ ન થાય તો આ ભવસમુદ્ર દુસ્તર થઈ જાય છે. યમ, નિયમ વિગેરે પ્રશમ સામ્રાજ્યને તથા સદ્બોધરૂપ સૂર્યને રોકનાર આશા જ છે. જેઓ વૃદ્ધિ પામતી આશાને રોકી શકતા નથી તેઓ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે નકામો શ્રમ કરે છે. આશા ઇંદ્રિયોને ઉન્મત્ત કરનાર છે, આશા વિષની વેલડી છે અને આશાને લઈને જ પ્રાણીને સર્વ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. જે ભાગ્યવાન્ પ્રાણીઓ આશારાક્ષસીને હણી નાખે છે તેઓ આ મહા દુઃખથી ભરપૂર સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે. જેઓને આશા હોય છે તેઓને મનની શુદ્ધિ પણ રહેતી નથી તેથી સર્વ આશાનો ત્યાગ કરીને જે નિરાશીભાવનું અવલંબન કરે છે તેઓનું મન પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો સંગ કરતું નથી અને તેથી તેનાપર જે વિજય મેળવે છે તેને સત્ય જ્ઞાન, ચારિત્રપાલન, વિવેક,

તત્ત્વનિશ્ચય અને નિર્મમત્વપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્યાંસુધી આશારૂપી દાવાનળ હૃદયમાં બળ્યા કરે છે ત્યાંસુધી મહાદુઃખદાવાનળની શાંતિ થતી નથી. દેવોના સ્વામી ઇંદ્ર સ્વર્ગનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ જો વિશેષ પ્રાપ્તિની આશાથી બદ્ધ હોય તો વાસ્તવિક રીતે તે જરા પણ સુખી નથી. નિરાશીભાવ ધારણ કરનાર પ્રાણીનું અંતઃકરણ ચપળતા છોડી દે છે, તેના ઇંદ્રિયહસ્તીઓ વિક્રિયાને તજી દે છે અને તેનો કષાયઅગ્નિ શાંતિ પામે છે." (જ્ઞાનાર્ણવ–પ્રકરણ સત્તરમું)

પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્યશોવિજયજી જ્ઞાનસારના બારમા નિઃસ્પૃહાષ્ટકમાં લખે છે કે "પોતાના સ્વભાવ–નિજ ગુણની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી. એવી રીતે આત્મઐશ્વર્યથી સંપન્ન મહામુનિ તદ્દન નિઃસ્પૃહ થઈ જાય છે. બિચારા પારકી આશાવાળા પ્રાણીઓ હાથ જોડી જોડીને પ્રાર્થના કરે છે, ઘરે ઘરે ભિક્ષા માગે છે, પરંતુ અનંત જ્ઞાનપાત્ર પ્રાણી તો આખા જગતને તરખલા તુલ્ય જુએ છે. વિદ્વાન્ માણસે પુદ્ગળમાં આનંદ લેનારી રતિની સાથે પ્રીતિ કરનારી સ્પૃહાને હૃદયમંદિરમાંથી બહાર ધકેલી મૂકવી જોઈએ. સ્પૃહાવાળા પ્રાણીઓ તરખલા અથવા રૂની પેઠે તદ્દન હલકા લાગે છે, છતાં સંસારસમુદ્રને તળીએ જઇને બેસે છે એ મોટી નવાઇની હકીકત છે! નિઃસ્પૃહી પ્રાણીને જમીનપર શય્યા કરવી પડતી હોય, ભિક્ષાથી જેવું મળી આવે તેવું ભોજન કરવાનું હોય, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરવા મળતાં હોય અને જંગલરૂપ ઘર વાસ કરવા માટે હોય તોપણ તેને ચક્રવર્તી કરતા વિશેષ સુખ છે. પારકી આશા એ મોટું દુઃખ છે અને નિઃસ્પૃહીપણું એ મોટું સુખ છે. સુખ અને દુઃખનું આ ટુંકામાં મુદ્દાસર લક્ષણ સમજવું.

ઉપાધ્યાયજીનાં છેલ્લાં વચન વિશેષ રીતે સમજવા યોગ્ય છે અને તેજ આ પદનો વિષય છે. આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે હે ચેતન! તું પારકાની આશા શામાટે કરે છે? તને બીજા કોઈ શું આપવાના છે? તું અન્ય માણસ પાસેથી અથવા અન્ય વસ્તુની આશા કરે છે પણ તેમાં તારૂં શું વળવાનું છે? તારૂં છે તે તો તારી પાસેજ છે, તારામય જ છે, તું પોતે જ છો. માટે પરની આશા છોડીને

તું જ્ઞાનઅમૃતરસનું પાન કર જેથી અજરામર થઈ જઈ આ ભવ-વ્યાધિને હુમેશને માટે દૂર રાખી શકીશ. આત્મસ્વભાવનો સ્વાધ્યાય કરતાં એક વિદ્વાન્ લખી ગયા છે કે:—

> પરકી આશા સદા નિરાશા, એ હે જગ જન ફાંસા;
> તે કાટનકું કરો અભ્યાસા, લહો સદા સુખવાસા.
> આપ સ્વભાવમેં રે, અવધુ સદા મગનમેં રહેના

આ પ્રમાણે પરજીવની અથવા પરવસ્તુની આશા નિરાશામાં જ પરિણમે છે, એ તો માત્ર માણુસને ફાસો દઈ ફસાવે છે, સંસારમાં રઝળાવે છે અને મળે છે તો મુંઝાવે છે અને ન મળે તો ચિંતા કરાવે છે; તેથી પરની આશા છોડી દેવા—તેને કાપી નાખવા અભ્યાસ કરવો જેથી નિરંતરને માટે સુખ પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ જેથી અજરા-મર સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. પોતા સિવાય અન્ય કોઇના ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવામાં અને અન્ય પૌદ્ગલિક વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છામાં એટલા લટકી રહેવું પડે છે કે આ જીવ એને પરિણામે જરા પણ ઊંચો આવી શકતો નથી, વળી તે વખતે તે કેવું વર્તન કરે છે એ પણ વિચારીએ.

આશાથી આ લોકમાં અને પરલોકમા આશા કરનારની ફજેતી થાય છે. આ ભવમાં આશા પૂરી થતી નથી ત્યાંસુધી મનમાં જે સંકલ્પ વિકલ્પો થાય છે તે એટલા તો મોટી સંખ્યામાં અને દીર્ઘ કાળ સુધી માન-સિક દુઃખ આપનારા હોય છે કે ત્યાર પછી આશા પૂરી થાય તો-પણ તેમાં આનંદ રહેતો નથી અને આશા તો દરરોજ અનેક પ્રકા-રની થતી હોવાથી સોએ નવાણું આશાઓ તો કદિ પૂરી થતી નથી. તે તો વળી એટલી ખરાબ અસર મૂકી જાય છે કે તેનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ થઇ પડે. આવી રીતે પૂર્ણ થયેલી અને અપૂર્ણ રહેલી આશાઓ પણ પરભવમાં તો બહુ દુઃખ આપે તેવાં ચીકણાં કર્મનો બંધ કરાવે છે. આશાથી આ ભવમા અને પરભવમાં બહુ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એક રોટલીનો ટકડો મેળવવાની આશાએ જેમ કૂતરો લોકોનાં બારણે બારણે રખડે છે તેમ આશાધારી પ્રાણી લોકોનાં દ્વારે દ્વારે રખડે છે. એક નીતિવચનમાં કહ્યું છે કે:

> लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपात, भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
> श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु, धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥

'આ માણસ રોટલીનો ટુકડો આપશે' એવી આશામાં કૂતરો પૂછડી હલાવે છે, પગે પડે છે, જમીનપર પડીને પોતાનાં મુખ અને પેટ બતાવે છે, ત્યારે ગજરાજ (હાથી) ધીરેથી ખાવા માટે આણેલા રોટલાઓ તરફ જુએ છે અને સેંકડો કાલાવાલા કર્યા પછી ખાય છે.' જેઓએ હાથીને ખવરાવવામાં કેટલી મહેનત પડે છે અને કૂતરો એક રોટલીનો ટુકડો હાથમાં રાખનારની પાસેથી તે મેળવવા સારૂ કેટલી(?) ગેલ કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો તફાવત અવલોકન કરીને જોયો હશે તે આશા કરનાર અને નહિ કરનારની સ્થિતિનો અંતર બરાબર સમજી શકશે; અને એવી રીતે જ્યાંત્યાં રખડ્યા કરે છે છતાં ઘેર ઘેર ભટકનાર કૂતરાને કોઈ જગાથી લાકડીના માર અને કોઈ જગાએથી 'હડ હડ' ના અવાજો સાંભળવા પડે છે. આશાધારી મનુષ્યની બરાબર આવી જ સ્થિતિ છે. ફાંટાદાર મગજવાળા શેઠીઆઓ પાસે નિજ ગુણની સ્વમુખે કથા કરવી, પર્વતે પર્વતે અને જંગલે જગલે આશામાં રહી રખડવું, ન કરવા યોગ્ય ધંધા કરવા, ભૂખ્યા રહેવું વિગેરે અનેક વિટંબણાઓ સહન કરવી, અનેક તોફાનો મચાવી મૂકવાં અને છતાં ઘણી ખરી વખત કૂતરાના જેવી સ્થિતિમા રહેવું—આમ આપણે બહુધા જોઈએ છીએ. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન જડ વસ્તુની અથવા પર મનુષ્યની આશા કરનારની આવી સ્થિતિ થાય છે

આશાધારીની ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ ધારવી. હવે જે આશીભાવ તજીને આત્મઅનુભવરૂપ રસમાં આસક્ત થાય છે તેને કેવો આનંદ થાય છે તે બતાવે છે તેને પ્રથમ દરજજે તો નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે આત્માનુભવ થતી વખતે તે પરવસ્તુ સાથેનો પોતાનો સબંધ વિવેકપૂર્વક વિચારી શકે છે અને તે સંબંધની અનિત્યતા અને સ્વરૂપથી ભિન્નતા જ્યારે તેના ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે તે કંઇ પણ સ્વથી અન્ય (વસ્તુ અથવા પ્રાણી)ની આશા ન રાખવાનો નિશ્ચય કરે છે અને આ પ્રમાણે અન્યની આશા ન રાખવાના વિચાર સાથે આ જીવને આત્માનુભવનો રસ જામે છે, તેમાં તેનું રસિકપણું થાય છે અને છેવટે તેમાં તે તલ્લીન થાય છે. આ આત્માનુભવરસનું પાન કરવાથી તેની કેફ ચડે છે, મદિરાનુ પાન કરવાથી જેમ કેફ ચડે છે તેમ, પણ મદિરાપાન અને અનુભવરસના પાનમાં એક મોટો

તફાવત છે અને તે એકે મદિરાપાન કર્યાં પછી થોડાં વખતે તેનો કેફ ઉતરી જાય છે ત્યારે હાથ પગ તૂટે છે, શરીર શિથિળ થઈ જાય છે અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ તદ્દન મટી જાય છે, પણ આ અનુભવ-રસનું પાન કર્યાં પછી તેની જે કેફ ચઢે છે તે તો કદિ ઉતરતી નથી, એક વખત તે કેફ ચઢી હોય તો પછી તેની ખુમારીમાં જ આ જીવ પ્રગતિ કરતો જાય છે અને છેવટે અનંત—છેડા વગરનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે; મતલબ એ કેફ ચઢ્યા પછી અનંત કાળ સુધી કદિ પણ ઉતર-વાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. આશાધારી કૂતરો બારણે બારણે રખડે છે પણ છેવટે તેનું કાંઈ વળતું નથી અને નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સહજ સમાધિરૂપ અનુભવરસનું પાન કરી તેમાં આસક્ત રહેનાર પ્રાણીઓની કેફ કદિ પણ ઉતરતી નથી, તેથી પરની આશા છોડી દઈ સ્વાત્માનુભવ કરવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. વાત એમ છે કે જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો આવો વિષય ચર્ચાતો હોય છે ત્યારે તો આ જીવને તેની સત્યતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, પરંતુ પારકી આશામાં તણાયેલો, રાગમાં રાચેલો અને સંસારથી આકર્ષાયેલો આ જીવ પાછો એકલો પડે છે કે બધી વાત ભૂલી જઈ પરભાવમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને પછી કૂતરાની જેમ અહીં મોઢું નાખે છે, ત્યાં મોઢું નાખે છે અને બધી જગોએથી માર ખાય છે, કોઈ વખત ટુકડો રોટલો મળે છે તોપણ તે લાંબો વખત ટકતો નથી અને વળી ટુકડો રોટલો પાસે હોય તેટલો વખત પણ વધારે રોટલો મેળવવાની આશામાં કૂતરાપણું તો છોડી શકતો જ નથી. આ સ્થિતિ કેટલી દુઃખમય છે તે વિચારવાથી સમજાય તેવું છે.

आशा दासीके जे जाए,
ते जन* जगके दासा;
आशा दासी करे जे† नायक,
लायक अनुभव प्यासा‡ आशा० २

* 'જન' ને સ્થાનકે 'સબ' શબ્દ એક પ્રતમા છે

† 'જે' ને બદલે કોઇક જગાએ 'જો' શબ્દ છે ‡ પીયાસા એવો પાઠાન્તર છે

૨ જાએ=જાયા, જાતા, દીકરા જન=માણસો જગકે દાસા=દુનિયાના નોકર નાયક=ઉપરી, સ્વામી લાયક=યોગ્ય. અનુભવપ્યાસા=અનુભવની પ્યાસ, તરસ

"જે પ્રાણીઓ આશા દાસીના છોકરા છે તે પ્રાણીઓ જગતના નોકર છે; આશા દાસી જેને (પોતાના) નાયક-ઉપરી બનાવે છે તે વસ્તુવિચારથી થતા આનંદને અનુભવવાની ઇચ્છાને યોગ્ય થાય છે."

ભાવ-જે આશારૂપી દાસીના છોકરા થાય છે તે આખા જગતના નોકર થાય છે. આશારૂપી લોંડીના પુત્રો દાસ જ થાય છે, વાંદરીનું બચ્ચુ જેમ પોતાની માતાને વળગી રહે છે તેમ તેઓ આશા માતાને વળગ્યા રહે છે અને સામાન્ય રીતે દાસીના છોકરા તો દાસ જ થાય. આશા તૃષ્ણાને જેઓ વશ પડે છે તેઓ આખા જગતના જે પ્રાણીઓના સંબંધમાં તેને અંગે આવે તેનો હુકમ પોતાની ઇચ્છાએ અમલમાં લાવી તેના દાસ બને છે, તેને નમે છે, તેને પગે પડે છે અને તેની ગુલામગીરી કરે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ધનની આશા હોય છે ત્યારે ધનવાન્ પ્રાણી પાસેથી યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ધન કઢાવી લેવા તેની પરિચર્યા કરે છે, તેની ખુશામત કરે છે અને અનેક ન કરવા યોગ્ય કાર્ય કરે છે; આટલા દાસત્વથી સંતોષ ન પામતાં જડ પદાર્થની આશામાં પૌદ્ગલિક અચેતન સોનારૂપાની પૂજા પણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે વિષય સેવવાની આશાથી કુલટા કુભાર્યાની પણ પરિચર્યા કરે છે, તેનો હુકમ ઉઠાવે છે, તે કહે તેમ કરી આપે છે. પછી સ્ત્રી ગમે તેવી લુચ્ચી, અન્યઆસક્ત અને શંખણી જેવી હોય તોપણ તેના ઉપર રાગબુદ્ધિથી તેને દેવી તરીકે પૂજે છે, તેનાં વચનને ઉપાડી લે છે અને તેને જરા પણ અસંતોષ ન થાય તે સારૂ અનેક વિચારો કર્યા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેવી સ્ત્રીની ખાતર માતા પિતા બંધુ અને સ્નેહી વર્ગની સાથે મોટો ક્લેશ કરે છે અને પોતાના બાલ્યકાળમાં જે અપાર ઉપકાર તેઓએ પોતાની ઉપર કર્યા હોય છે તે સર્વ ભૂલી જાય છે. સ્ત્રી તરફથી એટલું કરવા છતાં પણ લાત મળે છે ત્યારે તેને પગે તો ઇજા નથી થઈ એમ કહી અપમાનનો ગોટો ગળી જઈ તેને પંપાળે છે અને એવું નિષિદ્ધ આચરણ કરે છે કે જરા પણ તત્ત્વ-રહસ્ય સમજનાર પ્રાણીને તેના વર્તનપર હાસ્ય આવ્યા વગર રહેતું નથી. ધન અને સ્ત્રીની આશાથી પ્રાણી જે જે આચરણો કરે છે તેનું જો વર્ણન આપ્યું હોય તો પુસ્તક ભરાય પણ તે દરરોજના અનુભવનો વિષય હોવાથી સર્વથી સમજી શકાય તેવી

હકીકત છે. એવી જ રીતે જમીનની, વસ્તુની, ઘરપ્રાપ્તિની આશાથી અથવા માન તૃષ્ણાથી તેમ જ બીજી કોઈ પણ પ્રકારની આશાથી આ જીવ અનેક કામો કરવા લાગે છે અને કરે છે, અનેક પ્રકારના ધક્કેલા ખાય છે, પાછો પડે છે અને વળી આશામાં અને આશામાં પાછો ઊભો થઈ અનેક જાળ પાથરે છે, અનેક કષ્ટો વેઠે છે અને અનેક પ્રકારની ગુલામી સ્વીકારે છે. આશા દાસીના જે દીકરા છે તે આવી રીતે આખા જગતના દાસ છે.

હવે આશા જેને પોતાના સ્વામી કરે–ઉપરી કરે અર્થાત્ આશા જે પ્રાણીના હુકમમાં રહેનાર ગૃહિણી થાય, તે જેના કબજામાં આવે તે પ્રાણી અનુભવરસનું પાન કરવાને યોગ્ય થાય છે અને છેવટે તે અનુભવરસનું પાન કરે છે. અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રસ્વરૂપના જ્ઞાનને અનુભવ કહેવામાં આવે છે જેનું સ્વરૂપ આગળ ચોથા પદના વિવેચનમાં અને ત્યાર પછી બહુવાર વિચારી ગયા છીએ. તે અનુભવજ્ઞાનની તૃષા ત્યારે જ જાગ્રત થાય છે કે જ્યારે અન્ય જીવની અથવા અન્ય પૌદ્ગલિક પદાર્થો મેળવવાની આશાપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય. આશાપર સ્વામિત્વ મેળવવાથી સર્વ પ્રકારની હાડમારીનો અંત આવી જાય છે, મનમાં સંતોષવૃત્તિ આવી જાય છે અને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એને પરિણામે સ્વરૂપજ્ઞાનનું પાન કરવાની તૃષા થાય છે અને તે તૃષાને તૃપ્ત કરવાનાં સાધન સ્વભાવે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. છેવટે એ અનુભવરસમાં નિમગ્ન થઈ અનંત કાળ સુધી તે જ સ્થિતિમાં રહી મહા પ્રમોદ કરાવનાર અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રબળ નિમિત્ત કારણ પણ તે નિરાશીભાવ બને છે.

અહીં ટબાકાર 'અનુભવપિપાસા' એવો છેલ્લી પંક્તિનો પાઠ લઈ આશા દાસી જેને પોતાનો સ્વામી બનાવે તે અનુભવરસનો પિપાસુ એટલે તૃષાવંત–તરસ્યો રહે છે (બને છે) એમ અર્થ કરે છે. મતલબ એના સંબંધમાં દાસ તરીકે કે પતિ તરીકે આવનારને એ આશા રખડાવે છે એટલે કોઈ પણ રીતે એનો સબંધ ઇષ્ટ નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

આ ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિનો એક બીજી રીતે પણ સુંદર અર્થ થાય છે. જેમ શેઠનું કામ પોતાની દાસીઓને પ્રવર્તાવવાનું છે

તેમ જે આશાને દાસી તરીકે પ્રવર્તાવે અથવા તે તરીકે રાખે અને તેમ કરીને તેના ઉપર હુકમ કરીને પોતાનું કામ શેઠ સિદ્ધ કરે છે તેવી જ રીતે જે આત્મા આશાનો દાસ ન બનતાં સ્વસ્વરૂપની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય કાર્યોમાં ઇચ્છાનો પ્રયાસ કરે તો તે અનુભવને લાયક થાય છે. આ અર્થ કરવામાં 'જે નાયક આશા દાસી કરે,' એમ પદચ્છેદ કરવાનો છે. આ અર્થ બહુ સુંદર ભાવ બતાવે છે. આશય લગભગ ઉપર બતાવ્યો તે જ રહે છે, પણ એમાં ફેર એટલો છે કે પ્રથમ અર્થમાં આશા તેને નાયક કરે છે અને આ અર્થમાં ચેતનજી આશાને દાસી બનાવે છે. આ ભાવ તેથી વધારે સુંદર છે, કારણકે એમાં ચેતનનું નાયકપણું યોગ્ય રીતે પીછાનાય છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે તેનો પાર પામવામાં અને તેનાપર સ્વામિત્વ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી નડે છે. *ભર્તૃહરિ તેને નદી સાથે સરખાવી તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વરના આનંદનું વર્ણન કરે છે; તેમ કરતાં નદીમાં શું શું પદાર્થ હોય છે અને તેનો પાર પામવામાં કેટલી અગવડો પડે છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચતાં તે કહે છે કે આશા નામની નદીમાં મનોરથ જળ ભર્યું છે, તેથી આખો વખત જૂદી જૂદી ઇચ્છાઓ થયા કરે છે; નદીમાં જેમ જળના તરંગો થાય છે તેમ અહીં તૃષ્ણાનાં મોજાં આવ્યાં કરે છે, નદીમાં રાગરૂપી ગ્રાહ (જળમાં રહેનાર મનુષ્યનું પણ ભક્ષણ કરી જાય તેવા મોટા મગરમચ્છો) હોય છે જે પ્રાણીનું ગ્રસન કર્યા કરે છે; નદીપર જેમ પક્ષીઓ ઉડ્યા કરે છે તેમ આ આશા નદીપર વિતર્કરૂપ પક્ષીઓ ઉડ્યા કરે છે જેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારના ઉડ્ડયન થયા કરે છે; નદીમાં પૂર આવે ત્યારે જેમ કાંઠાપરનાં વૃક્ષોનો નાશ થાય છે તેમ આ આશા નદીમાં મનોરથજલનુ પૂર આવે ત્યારે ધૈર્યવૃક્ષનો નાશ થાય છે; મોટી નદીઓમાં જેમ આવર્ત (જળચક્ર) થાય છે અને તેના સપાટામા આવનાર તરનારો પણ ડુબી જાય છે તેમ આ આશા નદીમાં મોહના

---

* आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णा तरङ्गाकुला,
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी;
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी,
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वरा. ॥ भर्तृहरि.

આવર્ત આવે છે કે જે પ્રાણીને ચક્રભ્રમણમાં નાખી દે છે; એવી આશા નદી તરવી મહા મુશ્કેલ પડે તેવી અને અતિ ઊંડી છે; તેનો પાર જે યોગીશ્વરો પામી ગયા છે તે આનંદ કરે છે. આટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે કે આશાપર જય મેળવનાર પ્રાણી આ જીવનનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય કરે છે, તેમાં આનંદ માની સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગપર આવી જાય છે અને અનુભવરસનું પાન કરવાને યોગ્ય થઈ છેવટે તેનું પાન કરી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

मनसा प्याला प्रेम मसाला,
ब्रह्म अग्नि परजाली;
तन भाठी अवटाइ पीए कस,
जागे अनुभव लाली. आशा० ३

"શરીર ભઠ્ઠીમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ અગ્નિ સળગાવી અનુભવરસમાં પ્રેમરૂપ મસાલો નાખી તેને મનરૂપ પ્યાલામાં ઉકાળીને તેનું સત્ત્વ પીએ છે ત્યારે અનુભવની લાલી પ્રગટ થાય છે."

ભાવ—શરીરને પોષવા માટે ઉનાળામાં જૂદા જૂદા પ્રકારના એલચી, ગુલાબનાં ફુલ, વરિયાળી વિગેરે ઠંડા મસાલા નાખી તેનું દુધિયું કરીને પીવામાં આવે છે અથવા વધારે યોગ્ય અર્થમાં કેશર, એલચી, બદામ, પિસ્તાં વિગેરે પૌષ્ટિક મસાલાઓ—વસાણાં નાખીને શીત ઋતુમાં દૂધ પીવામાં આવે છે, તે દૂધને પ્રથમ અગ્નિપર ગરમ કરી તેને જાડું બનાવવામાં આવે છે અને પછી પાણીનો કેટલોક ભાગ બળી ગયા પછી દૂધનું સત્ત્વ રહે છે તે પીવામાં આવે છે તેથી શરીર મજબૂત થાય છે અને મુખ ઉપર તેની લાલી આવે છે, મતલબ મુખ ઉપર પણ તંદુરસ્તપણું જણાય છે. આ નિયમને અનુસરી અનુભવરસનું પાન કેવી રીતે કરવું તે અત્ર બતાવે છે. આ શરીરરૂપ ભઠ્ઠીમાં પ્રથમ બ્રહ્મ અગ્નિ સળગાવવી. બ્રહ્મ શબ્દના બે અર્થ અત્ર વાચ્ય થઈ શકે છે. પ્રથમ અર્થ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્ય. સ્રીસંગનો

---

૩ મનસા=મનરૂપ. પ્રેમ=અનુભવરસમા પ્રેમ મસાલા=મસાલો, વસાણાં બ્રહ્મ=શુદ્ધ સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મચર્ય પરજાળી=સળગાવી અવટાઈ=ઉકાળીને. કસ=સત્ત્વ જાગે=જાગ્રત થાય, પ્રકટ થાય લાલી=લાલાશ.

સર્વથા ત્યાગ કરવો, મનથી પણ તેની ઇચ્છા ન કરવી. જેઓ યોગ-માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્ય પ્રથમ દરજ્જે અવશ્ય પાળવું જરૂરનું ગણવામાં આવ્યું છે, કારણકે તેથી વીર્યહાનિ અટકી શરીર મજબૂત બને છે અને તેથી મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ, કુસ્વપ્ન વિગેરે અવસ્થા મટી જઈ તે સ્થિર બને છે. અથવા બ્રહ્મ શબ્દથી શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવું. શરીરરૂપ ભઠ્ઠી ઉપર આ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિને સળગાવીને તેપર મનરૂપ પ્યાલો મૂકવો અને પછી સ્વરૂપ પામવાનો પ્રેમ—અભિલાષરૂચિરૂપ મસાલો તેમાં નાખીને તે રસને ખૂબ ઉકાળવો અને તેનો જ્યારે ચોખો કસ રહે ત્યારે તે સત્ત્વને પી જવુ—પીધા કરવું. આથી અનુભવની લાલી જાગ્રત થશે.

અહીં પ્રેમ મસાલો નાખવાનું કહ્યું છે તેનો વાસ્તવિક અર્થ Love, સર્વ જીવો તરફ બંધુબુદ્ધિ, કોઇને પણ નુકશાન કરવાની વૃત્તિથી દૂર ખસવાપણું અને કોઈ પણ જીવનાં દુઃખો જોઇને ત્રાસ અને પોતાને ભોગે પણ અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ એ થાય છે. એવા પ્રેમરૂપ મસાલાને જ્યારે અનુભવરસમાં નાખીને મનરૂપ પ્યાલો જે તે રસને અને મસાલાને ધારણ કરે છે તેને તે સ્વરૂપ-વિચારણારૂપ દેગમાં નાખી તેમાં રૂચિરૂપ મસાલો નાખે, પછી રેચક, પૂરક, કુંભક વિગેરે શ્વાસોશ્વાસવડે પાન અપાનાદિ પવનના ઉપર નીચે થવારૂપ ઉકાળાથી તેમાં જે નકામું જળ હોય તેને દૂર કરી, મતલબ તેની અંદર જે દ્વેષરૂપ કચરો હોય તેને સળગાવી મૂકી છેવટે જે શુદ્ધ પ્રેમ મસાલાદાર રસ રહે તેને જરા ઠંડો પડવા દઈ જ્યારે તેને પીવામાં આવે ત્યારે સર્વ પદાર્થ તરફ નિરિચ્છકપણાથી પ્રગટેલ ઉન્મત્તતા અને તેથી પ્રગટેલી અનુભવની લાલી આંખપર, મુખપર અને શરીરપર દેખાય છે. આવા રસનું પાન કરનારનાં કાર્ય, વચન કે ક્રિયા જોયાં હોય તો તેમાં બાહ્ય કે અંતરંગ સ્વરૂપમાં તદ્રૂપવૃત્તિ એટલે અનુભવરસની લાલી—એકાગ્રતા સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. ચેતન ! તું પારકી આશા કરી ઘર ઘર રખડી પાછો પડે છે, દુઃખ ખમે છે અને અંતે કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તેને બદલે આ તારી પાસે રહેલ રસમાં મસાલો નાખી પીએ તો આ ઠંડીના દિવસો હોવાથી તને લાભ બહુ થશે, તારા આત્મિક શરીરપર લાલી આવશે અને તને સર્વ પ્રકારની પુષ્ટિ થશે.

મનને પ્યાલો બનાવવામાં બહુ વિચાર કર્યો જણાય છે. નકામો કચરો અને શુદ્ધ રસ તે ગ્રહણ કરે છે અને ધારણ કરી રાખે છે. એ સર્વ શુભ અશુભ વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે.

કસ—સત્ત્વ પીવાની હકીકત પણ એટલી જ ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. નકામી વસ્તુનું પાન કરવાથી લાભ થતો નથી, તે મળરૂપે નીકળી જાય છે. પરંતુ સત્ત્વનું પાન કરી તેને પચાવવામાં આવે તો તેનું રૂધિર, વીર્ય વિગેરે ધાતુ બની શરીરને પોષે છે, તેવી જ રીતે પ્રેમ મસાલાહાર રસના પાનનું સમજી લેવું.

અનુભવની લાલી પ્રગટ કરવાનો જે ક્રમ આ ગાથામાં બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવો. અનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રથમ મનમાં વિચાર કરવો, કારણ વિચારને વ્યક્ત કરવાનું સાધન હાલ તો મન જ છે. પછી તે મનરૂપ પ્યાલામાં પ્રેમનો મસાલો નાખવો એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના વિચાર તરફ પૂર્ણ પ્રીતિ કરવી. આવી પ્રીતિ જ્યારે વિવેકપુરઃસર થશે ત્યારે સ્વપર વિવેચન થવાથી બાહ્ય વસ્તુ અને સંબંધપરથી પ્રીતિ ઓછી થઈ જશે. એવી સ્થિતિ બરાબર પ્રાપ્ત કરવા અને તે નિરંતર બની રહે તેવું કરવા તેની નીચે બ્રહ્મચર્યરૂપ અગ્નિ સળગાવવી અને તેના વડે શરીરરૂપ ભઠ્ઠીને ખૂબ તપાવવી. શરીરને તપાવવાથી તેનાપરનો રાગ પણ ઓછો થઈ જશે. આવી રીતે શરીર, સ્ત્રી અને બાહ્ય પુદ્ગળ સંબંધનો ત્યાગ થયા પછી માત્ર સ્વરૂપાનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પ્રીતિ પ્રગટ થશે. આ પ્રયોગ કર્યા પછી સત્ત્વનું પાન કરવા નિર્ણય થશે તે વખતે યોગ્ય ગુરૂના આશ્રય નીચે અધિકાર પ્રમાણે ધ્યાનક્રિયારૂપ સત્ત્વનું પાન થશે અને તેથી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં પ્રેમની જમાવટ થશે ત્યારે અનુભવની લાલી તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક વર્તનમાં, પ્રત્યેક વચનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે અને તમારા મનમાં એટલી ઉદાત્તતા પ્રગટ થશે કે તમારી આસપાસ પણ અનુભવનો શાંત રસ ઝરતો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે.

પં. આનંદસાગરજી આ ગાથાના અર્થ માટે એક વિશેષ અર્થ સૂચવે છે એ પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. મોક્ષ અથવા આત્માનુભવ માટે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો જ યોગ્ય છે તેથી અહીં મનસા

પ્યાલાની વાત કહી છે. એ મનરૂપ પ્યાલામાં વાચના, પ્રચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા લક્ષણરૂપ સ્વાધ્યાયરાગ આદિ મસાલો ભરવો. દૂધમાં જેમ મસાલો નાખવામાં આવે છે તેમ મનરૂપ પ્યાલામાં સ્વાધ્યાયરાગ વિગેરે મસાલો નાખવો. નીચે બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્યરૂપ અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે સાધ્ય બિન્દુના શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનો અગ્નિ શુદ્ધ કરવો. બ્રહ્મ શબ્દનો જે નવીન અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તન ભાઠી અવટાઈ કસ પીએ એટલે નિરંતર આત્મામાં એકાગ્રતા કરવામાં આવે તો તેથી છેવટે કેવળ સ્વસ્વરૂપમાં રમણતાની દશા પ્રગટ થાય. આ અર્થમાં સાંકેતિક શબ્દોનો જે વિશુદ્ધ આશય બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. મનરૂપ પ્યાલામાં સ્વાધ્યાયરાગાદિ મસાલા ભરી સાધ્યના જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્માગ્નિ શુદ્ધ કરી સ્વમાં એકાગ્રતા કરીએ તો સ્વસ્વરૂપમાં રમણતાની દશા પ્રાપ્ત થાય એ આ ગાથાનો આશય છે. આપણી વર્તમાન દશામાં પરની આશા કરી સ્વાવલંબનને મૂકી દેવામાં આવે છે, ભૂલી જવામાં આવે છે, વિસારી દેવામાં આવે છે; પરતુ જ્યારે મન નિર્મળ થાય અને સાધ્ય–પ્રાપ્તવ્ય બિન્દુનું શુદ્ધ જ્ઞાન થાય અને સાથે સ્વમાં સ્થિરતા થાય ત્યારે સ્વસ્વરૂપ રમણતાની એકાંત હિતકારક દશા જરૂર પ્રગટ થાય એમાં સંદેહ જેવું નથી. આ જીવને જે જોઈએ છે તે તેની પાસે છે, પારકા પાસેથી કાંઈ આવવાનું નથી, અન્ય કોઈ આપનાર નથી અને અન્યની આશા સ્થૂલ–માનસિક કે આત્મિક વિષયમાં રાખવી એ સાધ્ય સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બતાવે છે. આ ભાવ બહુ સારી રીતે વિચારવો.

*अगम पीआला पीओ मतवाला,
चीन्हे अध्यातम वासा;
†आनंदघन चेतन व्है खेले,
देखे लोक तमासा. आशा० ४

* અગમને બદલે આગમ પાઠાંતર છે

† 'આનંદઘન તે જગમેં ખેલે' એવો પાઠ અન્યત્ર છે

૪ અગમ=જેની ખબર ન પડી શકે તેવો, અગમ્ય મતવાલા=અધ્યાત્મમતમા મગ્ન ચીન્હે=ચીન્હી, શોધીને. વાસા=વાસ, નિવાસસ્થાન વ્હૈ=ત્યાં તમાસા=ખેલ, નાટક

"જેની ખબર ન પડી શકે તેવો (મનસા) પ્યાલો હે અધ્યાત્મ-મતમાં મગ્ન લોકો! પીઓ અને તેમ કરવા પહેલાં અધ્યાત્મનો વાસ ક્યાં છે તે ઓળખો. આનંદસમૂહ ચેતનજી ત્યાં (અધ્યાત્મવાસમાં) રમણ કરે છે અને લોકોનો તમાસો જુએ છે."

ભાવ–જેની કોઈને ખબર નથી એવો ઉપર જણાવેલો પ્યાલો હે મતવાલા! અધ્યાત્મમતમાં આસક્ત થયેલા સજ્જનો! પીઓ. એ પ્યાલો એવા પ્રકારનો છે કે તેની સાધારણ રીતે કોઈને ખબર પડતી નથી, તે ક્યાં છે, કેવો છે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે તે પણ જાણી શકાય તેવું નથી. આવો અગમ્ય પ્યાલો જેમાં મસાલાદાર તત્ત્વ તૈયાર કર્યું છે તે તમે પીઓ. જો તમે અધ્યાત્મ-મતમાં મગ્ન હો તો ઉપરની ગાથામાં બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે તેનું પાન કરો અને તેમ કરવા સારૂ પ્રથમ તો અધ્યાત્મનો નિવાસ ક્યાં છે તે બરાબર ઓળખીને પછી મનસા પ્યાલાનું પાન કરો. અધ્યાત્મ એટલે આત્મા સંબંધી–તેનું નિવાસસ્થાન આત્મા જ હોય. બાહ્ય પદાર્થ અથવા વસ્તુસંગથી રહિત શુદ્ધ દશામાં વર્તતો અથવા શુદ્ધ દશા તરફ ગમન કરતો આત્મા એ અધ્યાત્મનું સ્થાન છે. આત્મા સંબંધી હકીકતનું સ્થાન આત્મસ્વરૂપ જ છે. એને બરાબર ઓળખીને પછી ઉપરોક્ત અગમ પ્યાલાને પીઓ. ઘણી વખત એવું બને છે કે અધ્યાત્મને ઓળખ્યા વગર ઉપર ઉપરની હકીકતને જ અધ્યાત્મ સમજી જવામાં આવે છે અને તેથી અનુભવરસના પાનને બદલે આત્મવંચન થાય છે, તેથી અગમ પ્યાલાનું પાન કરવા પહેલાં અધ્યાત્મવાસ ક્યાં, કેવી રીતે અને કેવા પ્રકારે થાય છે તે બરા-બર સમજી લેવું ઉચિત છે.

એ અગમ પ્યાલાને બદલે કેટલીક પ્રતોમાં 'આગમપ્યાલા' એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે. અધ્યાત્મવાસને ઓળખીને શ્રુત-જ્ઞાનના બોધરૂપ આગમપ્યાલો પીવો. ત્યાં સામાન્ય રીતે મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે કે શ્રુતજ્ઞાન તો સમુદ્ર જેટલું છે તે સર્વ જાણી શકાય કેવી રીતે? તો અધ્યાત્મવાસ ઓળખી વસ્તુસ્થિતિનું અને ખાસ કરીને ષડ્ દ્રવ્ય અથવા નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાંથી હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય શું છે તે સમજવું એ અધ્યાત્મવાસ ઓળખી લેવાનું સાધન છે.

મુમુક્ષુ જીવ તેને અલ્પ સમયમાં જાણી શકે છે અને પછી તે સ્થિતિમાં તેને જે આનંદ થાય છે તે નીચે બતાવ્યો છે.

આનંદઘન ચેતનજી એ અધ્યાત્મવાસમાં જ ખેલે છે, ત્યાં તેને જે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ તેનું ક્રીડાક્ષેત્ર છે અને ત્યાં ખેલતી વખતે લોકના તમાસા જુએ છે, ભવનાટક જુએ છે, સંસારપ્રપંચ પ્રત્યક્ષ રીતે જુએ છે. તે વખતે આનંદઘન ચેતન કઈક લોકોને કૂદતા જુએ છે, કઈકને વીંછીએ ફટકાવ્યા હોય તેમ અશાતાથી હણાયલા જુએ છે, કોઈને રમતા, કોઈને મરતા, કોઈને રોતા, કોઈને વિષય-કર્દમમાં આળોટતા, કોઈને હેતુ વગર હોડાહોડી કરતા અને કોઈને પવનની સાથે બાથ ભીડતાં એમ અનેક પ્રકારના નાટક કરતા જુએ છે, તેને તે વખતે અનેક પ્રકારની કરૂણાદિક લાગણી થાય છે અને તેથી તે નાટકનું પોતે એક પાત્ર હોવા છતાં નાટકમાં તે ભાગ લેતા નથી.

આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં ઉપરોક્ત પં. આનંદસાગરજી લખે છે કે કોઈ પ્રકારે ઓળખી શકાય નહિ-સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ કે શબ્દ દ્વારા જણાય નહિ એવો સ્વસાધ્ય દશાની ઇચ્છાનો પ્યાલો જો પીએ તો અધ્યાત્મનું સ્થાન કયું. કેવું અને કેવા ફળને દેનારૂં છે તેનું બરાબર જ્ઞાન થાય અને આ જગત્ તમાસા જેવું લાગે. આ ભાવમાં અગમ શબ્દનું પારમાર્થિક રહસ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. અધ્યાત્મવાસની દરેક હકીકત તેના વિસ્તૃત આકારમાં જાણવાની ખાસ જરૂર છે; કારણકે જે વાસમાં જઈને રહેવાની ઉગ્ર ઈચ્છા છે તેનાં સ્થાન, સ્વરૂપ અને લાભોનું બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો સાધ્ય મેળવવાની ઇચ્છા બની રહે નહિ અને મળે ત્યારે તે ઓળખી શકાય નહિ. વળી તે વખતે આ સસાર એક નાટક જેવો લાગે એમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી. તે વખતે સંસાર-સકળ જગત્‌નું સ્વરૂપ કેવું લાગે તેનો ખ્યાલ ઉપર આપ્યો છે.

આવી સંસારસ્થિતિ છે. આશા દાસીના છોકરા હોય છે તે આખી દુનિયાના દાસ થઈને રહે છે, એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘેર ઘેર ભટકે છે, અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલે છે, પણ તેના ચક્રભ્રમણનો છેડો આવતો નથી અને તેની આશા પાર પડતી નથી અને પૌદ્‌ગલિક વસ્તુની આશા એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી બીજી મેળવવાની

ઈચ્છાને-તૃષ્ણાને જન્મ આપે છે અને આવી રીતે મહા દુઃખરૂપ પરસ્પૃહામાં આ જીવ અનેક જન્મ લીધા કરે છે અને સંસારને તળીએ બેસે છે. આ પદનો ભાવ બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજી તેનો વિષય પોતાના મનમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. સ્થૂલ વિષયમાં તો શું પણ માનસિક કે આત્મિક વિષયમાં પણ પરસ્પૃહા કરવાનો અત્ર નિષેધ કર્યો છે તે ખાસ વિચારવા જેવું છે. સાધ્યનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરી અગમ્ય પ્યાલાના પાન માટે અહીં જે ભલામણ કરી છે તેનો અંતર આશય સમજાય તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આવા પ્યાલામાં રહેલ કસને પી તેની ધુનમાં જ્યારે ચેતનજી આવે ત્યારે પછી પોતે સ્વસાધ્ય દશામાં રમણ કરે છે અને સર્વ જગત્‌ને જુએ છે ત્યારે તેને એક ખેલ જેવું-નાટક જેવું લાગે છે. અરે એવી વિશુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પણ જરા શાંત રીતે વિચાર કરીએ તો આપણને જગત્‌ તમાસા જેવું લાગશે. પર આશા મૂકી દઈ જ્ઞાનસુધારસનું પાન કરી અત્ર બતાવેલ અગમ્ય પ્યાલો પીવા અને તેના પાનની ધુનમાં પડી જવા દરેક સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાને વિચાર રાખવો.

પદ ઓગણત્રીશમું, રાગ આશાવરી.

अवधू नाम हमारा राखे,
सोइ परम महा रस चाखे.　　अवधू०
* ना हम पुरुष ना हम नारी,
वरन न भांति हमारी;
जाति न पांति न †साधन साधक,
ना हम लघु नहि भारी.　　अवधू० १

"હે અવધૂ! જે અમારૂં નામ થાપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહા રસનું આસ્વાદન કરે. અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી; અમારો કોઈ વર્ણ નથી,

---

* 'ના' ને બદલે 'નહિ' એવો પાઠ છે.

† સાધન સાધકને બદલે 'સાધુ ન સાધુક' એવો પાઠ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.

૧ રાખે=થાપે, પાડે. સોઈ=તે જ. ચાખે=સ્વાદ લે. વરન=વર્ણ, પાંચમાનો એક વર્ણ-રંગ અથવા બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણમાનો એક. ભાંત=ઘાટ, આકાર. પાંતિ=પંક્તિ. સાધન=સામગ્રી. સાધક=સામગ્રી તૈયાર કરનાર લઘુ=હળવા.

કોઈ ઘાટ નથી, કોઈ જાતિ નથી, કોઈ પાંતિ નથી; અમે સાધન નથી કે સાધન કરનાર નથી; તેમ જ અમે હળવા નથી તેમ ભારે પણ નથી."

ભાવ—આ પદમાં નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈ આનંદઘનજી મહારાજ બહુ ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે. એનો ભાવ સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે તેવું છે, કારણ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું અને સમજાવવું એ સહેલી બાબત નથી. આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમાં નયજ્ઞાનપર સહજ વિવેચન કરી ગયા તેપરથી સમજાયું હશે કે સત્યના એક અંશને ગ્રહણ કરીને ચાલે તેને નય કહેવામાં આવે છે. સર્વાંશ સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે નયજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ સત્ય જ્ઞાન નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, માત્ર તે સત્યનો અંશ છે એટલી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. નયાભાસ હોય ત્યાં તો સત્યનો અંશ પણ તેરૂપે રહેતો નથી. આ પદમાં ચેતનજીની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઈને કર્યું છે. જીવના એક સર્વ સાધારણ અંશને લઈને તેની સત્તા (Potentiality) ગ્રહણ કરી લે તેવા સામાન્ય જાતિને ગ્રહણ કરનારા દ્રવ્યાર્થિકનયને સંગ્રહનય કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક છે. અમુક દ્રવ્ય લઈએ તો તેના જાતિ અને પાંતિ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો હોય છે. દાખલા તરીકે દેવચંદ નામના મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ એ સામાન્ય ગુણ છે અને અમુક આકૃતિ ધારણ કરનાર મનુષ્ય (દેવચંદપણું) તે વિશેષ ગુણ છે. નૈગમનય કેટલીક રીતે સામાન્ય અને કેટલીક રીતે વિશેષ ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે, સંગ્રહનય સામાન્ય ધર્મ ગ્રહણ કરે છે અને વ્યવહારનય એકલા વિશેષ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ પદાર્થમાં સહભાવી ધર્મો હોય તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે અને ક્રમભાવી ધર્મો હોય તેને પર્યાય કહેવામા આવે છે. આ ક્રમભાવી ધર્મોના અંશ ગ્રહણ કરનાર ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ચાર નય છે. આ પદમાં તે સબંધી ઉપયોગી હકીકત આવે છે તે વિચારી સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતનજી પોતેજ બોલે છે. હે ચેતન! હે અવધૂ! જે અમારૂં નામ રાખી આપે, પાડી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ આત્મિક રસને ચાખે,

તેનો સ્વાદ લે. જે મસાલાદાર રસને મનસા પ્યાલામાં પીવાનું અઠ્ઠાવીશમાં (ઉપરના છેલ્લા) પદમાં કહ્યું હતું અને તેની સાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે તેને માટે તમે અધ્યાત્મનું નિવાસસ્થાન શોધીને તે રસ પીઓ તે અધ્યાત્મના વિષય આત્માનું નામ શું સ્થાપન કરવું અને તેના વ્યક્ત અવ્યક્ત ધર્મો કેવા છે, કેવા મનાયા છે, તેના સ્વભાવ વિભાવ કયા કયા છે એ સર્વ સમજી તેનું એક નામ સ્થાપન કરવામાં આવે ત્યારે આગળના પદમાં જે રસપાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર જામે અને પછી તેની ખુમારી કદિ પણ ઉતરે નહિ.

અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળીને જેમ જેમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા પછી વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીમાં ફરતો ફરતો ગોળ પાષાણ ન્યાયથી દ્વીંદ્રિયાદિ જાતિ પામી આગળ વધતો જાય છે. તે વખતે તેના આત્મિક શુદ્ધ દ્રવ્યપર કર્મનો મેલ અત્યંત લાગેલો હોય છે. ખાણમાં પડેલા સુવર્ણમાં સુવર્ણત્વ તો છેજ, પણ તેનાપર માટી બહુ લાગેલી હોય છે તેને જેમ શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે છે તેમ ચેતન ઉપર લાગેલ કર્મવર્ગણારૂપ માટી ખસેડવાની જરૂર પડે છે. કર્મમળ લાગેલ હોય છે ત્યારે તેનાં અનેક નામ પડે છે, અનેક ગતિમાં ચક્રભ્રમણ કરે છે અને જાણે સંસારદશા એ તેનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હોય એમ લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ ઉપર કર્મના લેપ લાગ્યા હોય છે પણ તે વખતે આઠ રૂચક પ્રદેશ જે આત્માના મધ્યમાં રહે છે તે તદ્દન અલિપ્ત વિશુદ્ધ નિર્મળ રહે છે. આ શુદ્ધ રૂચક પ્રદેશને લઇને સંગ્રહનય એક સત્યનો અંશ ગ્રહણ કરી જીવની સત્તાને સિદ્ધ તુલ્ય સમજી તેને સિદ્ધ કહે છે. આ હકીકત આ પદમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી જે અમારૂં-નામ પાડે છે તે ઉત્કૃષ્ટ રસનો સ્વાદ લે છે, મતલબ તેને આત્માનુભવ જાગ્રત થાય છે. હવે એ નામ પાડવામાં બાહ્ય દૃષ્ટિની હકીકતપર તમે લલચાઈ જશો તેથી તેનાથી બચાવવા અત્ર કહે છે. આત્માને સમજવો અને સમજીને તેની સત્તાગત અને વ્યક્ત સ્થિતિપર વિચાર કરવો એ અનુભવજ્ઞાનનો વિષય છે એ

વાત તો હવે વાંચનાર બરાબર સમજી ગયા હશે. આ પદમાં વિદ્વાન્ યોગી અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ઉડ્ડયન કરે છે તે હવે જોવામાં આવશે.

લોકોની સામાન્ય ટેવ કોઈ વસ્તુનું કોઈ પણ નામ સ્થાપન કરવાની અને તેનો તદ્દ્વારા વ્યવહાર કરવાની હોય છે એ આપણે સાધારણ અવલોકનથી જાણીએ છીએ. કવિ તેને માટે કહે છે કે સ્વસ્વભાવમાં વર્તનાર જીવો બધા પ્રકારના વ્યવહારમાં વર્તે છે છતાં કેવળ જ્ઞાનમય હોય છે અને તેથી તેને અમુક નામ ઉદ્દેશીને બોલાવવામાં આવે તો તેમ વાસ્તવિક રીતે થઈ શકતું નથી. આ આશયથી આ પદ રચાયલું છે.

તમે કોઈ મારૂં નામ પાડવા માગો તો મને મારા બાહ્ય સ્વરૂપને જોઈને કહો કે આ પુરૂષ છે કે સ્ત્રી છે, પણ તે સાચું નથી. અમે પુરૂષ પણ નથી, સ્ત્રી પણ નથી. મારૂં વ્યવહારનયથી એક વિશેષ સ્વરૂપ લઈ તમે મને સ્ત્રી કે પુરૂષ કહેવા ધારતા હો તો તે ઠીક નથી. જ્યાં અમે પોતે નવા ઉપજતા નથી કે મરતા નથી ત્યાં પછી તમે મારૂં સ્ત્રી કે પુરૂષ નામ કેવી રીતે આપી શકો?

વળી મારો કોઈ વર્ણ નથી, રાતો, પીળો, કાળો, લીલો ને શ્વેત એવો કોઈ પણ રંગ લઈ વિશેષ ભાવ જે વ્યવહારનયને લઈને દ્રવ્યાર્થિકપણે થાય છે તેમાંનો હું કોઈ નથી. વર્ણ અશુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને પુદ્ગલસંયોગે લાગે છે અને તેથી વ્યવહારથી જીવનાં અનેક નામ પડે છે. કાળો વર્ણ હોવાથી કોઈનું નામ હબસી પડે છે, ગોરો વર્ણ હોવાથી સાહેબ નામ પડે છે, લાલ વર્ણ હોવાથી અમેરિકાના મૂળ વતનીઓનું નામ (Aborigines) પડે છે, ઘઉં વર્ણ હોવાથી હિંદુ નામ પડે છે, પીત વર્ણ હોવાથી ચીનો કે જાપાની નામ પડે છે એ કાંઈ મારૂં પોતાનું સ્વરૂપ નથી, એ તો નામકર્મના સંયોગથી ક્રમભાવી પર્યાય છે, પણ મારે તેની સાથે લેવા દેવા નથી. મારી શુદ્ધ દશામાં મને વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શ કાંઈ લાગતા નથી અને તેથી તન્મય કે તદ્રૂપ હું નથી, તેમ જ મારો કોઈ આકાર નથી, ઘાટ નથી. કોઈ મનુષ્ય લાંબા હોય છે, કોઈ ટુંકા—ઠીંગણા હોય છે; કોઈ જાડા હોય છે, કોઈ પાતળા હોય છે; કોઈ વાંકા હોય છે, કોઈ લંગડા હોય છે વિગેરે અનેક આકારને ધારણ કરનાર હોય છે તે હું

નથી. અમે તો છીએ તે છીએ, અમારૂં ત્રણ કાળમાં એક જ રૂપ છે, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમાંનું એક પણ સ્વરૂપ અમારૂં નથી. અથવા વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર વર્ણ પાડવામાં આવે અને તેના પેટા વિભાગ સ્થાનથી અને બીજી સંજ્ઞાથી પાડવામાં આવે-જેમકે ઓશવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળી અથવા તેમાં વીશા દશાના ભેદો એ સંજ્ઞા છે, તેમાં પાછા ગોહિલવાડી, ઝાલાવાડી, સુરતી વિગેરે સ્થાનિક ભેદો છે, અથવા ઔદિચ, મોઢ, કપોળ, દેશાવાળ વિગેરે અનેક પેટા વિભાગો છે તેમાંનો હું પોતે કાંઈ નથી. મતલબ અમારો કોઈ પણ વર્ણ કે ભાત નથી.

વળી એકેંદ્રિય, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, પંચેદ્રિય એવી અમારી કોઈ પણ જાતિ નથી અથવા દેવતા, મનુષ્ય, નારકી, તિર્યંચ એવી અમારી કોઈ પંક્તિ પણ નથી. જાતિ અને પકિત એ પણ નામકર્મવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલ ક્રમભાવી અલ્પ કાળસ્થાયી પર્યાય ધર્મ છે, પણ મારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ નથી, મારે એની સાથે ન તોડી શકાય તેવો ચાલુ સંબંધ નથી અને હું એ વર્ણ અથવા પકિતમય નથી. આ સર્વ હકીકત વ્યવહારનયથી સત્ય છે પણ અત્ર તે નયની અપેક્ષા ચાલતી નથી તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

કોઈ કાર્ય તમારે કરવું હોય તો તેની સામગ્રી તમારે જોઈએ, તેનાં સાધનો નીપજાવવાં જોઈએ તેમ જ તેને સાધ્ય કરનાર પણ જોઈએ. ઘડો બનાવવામાં દંડ ચક્ર ચીવર દોરી એ નિમિત્ત કારણ છે, માટી સાધન છે અને કુંભકાર સાધક છે-આમાંનો હું કાંઈ પણ નથી. હું તો છું તે છું, પણ અત્રે કહ્યું તેમાંનો હું કાંઈ નથી.

તેમ જ હું લઘુ-હલકો પણ નથી અને ભારે પણ નથી. મારો તોલ જ નથી પછી હલકા ભારેની વાત જ ક્યાંથી ઘટે? તેથી આકડાના ફૂલ જેવો હું હલકો નથી અને વજ્ર જેવો ભારે પણ નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ પર્યાયમાં વર્તે અને અન્યના ગુણ પર્યાય ન ગ્રહણ કરે તેને અગુરૂલઘુ ભાવ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે હકીકત તદ્દન જૂદી છે. પ્રસ્તુત હકીકત તો તોલને અંગે છે.

આવી રીતે વેદાન્ત દર્શન જેની ઉત્પત્તિ સંગ્રહનયને લઈને થઈ છે તે જેમ નેતિ નેતિ કહે છે તેમ અત્ર આત્માનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

આત્માની શુદ્ધ સત્તા ગ્રહણ કરી પરમાત્મા સાથે અભેદ માનનાર વેદાન્ત દર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નેતિ નેતિ કરીને આપ્યું છે એટલે ગમે તે વસ્તુ પદાર્થ આકાર કે વર્ણાદિ લઈ તમે કહો કે આત્મા આવો છે તો તેના જવાબમાં 'નહિ' 'એવો નથી' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ તે રીતે કહે છે કે અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી વિગેરે. તમે વ્યવહારથી મારૂં ગમે તે નામ આપતા હો, પણ તે સર્વ મારાં વિશેષણો વસ્તુતઃ અયોગ્ય છે, કારણકે તે સર્વ મારા ક્રમભાવી પર્યાયો છે અને મારા તે સહભાવી ગુણો ન હોવાથી મારે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો હમેશનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી તમે મારાં જે નામો આપો છો તે તો વાસ્તવિક નથી, તેથી જે મારૂં વાસ્તવિક નામ સ્થાપન કરી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહા રસનો સ્વાદ કરે. હજુ પણ તે જ લય આગળ ચલાવી નેતિના પ્રકારમાં જ કેટલાક જવાબ આપશે. આ વિવેચન ધ્યાનમાં રાખી નીચેની ગાથાઓ વિચારવાથી પદનો ભાવ સમજાશે. પુનરાવર્તન કરી એ ભાવપર હવે વિવેચન કરવામાં આવશે નહિ, પણ તે ભાવ પ્રત્યેક ગાથા સાથે સમજી લેવો.

*ना हम तातें ना हम शिरे,
ना हम दीरघ न छोटा;
ना हम भाइ ना हम भगिनी,
ना हम बाप न घोटा.† अवधू० २

"અમે ગરમ નથી તેમ જ ઠંડા નથી; અમે લાંબા નથી તેમ જ ટુંકા નથી; અમે કોઇના ભાઈ નથી તેમ જ બહેન નથી; અમે કોઇના બાપ નથી તેમ જ બેટા પણ નથી."

---

* 'ના'ને બદલે સર્વ જગાપર 'નહિ' પાઠ છે

† ઘોટા સ્થાને બેટા શબ્દ છે તે અર્થ બરાબર આપે છે, પણ રાગનો મેળ ઘોટા સાથે આવે છે જેનો અર્થ બેટા પનો લગે એમ ધારી લીધું છે વળી સર્વ પ્રતોમાં ઘોટા એવો જ પાઠ છે

૨ તાતેં=ગરમ, ઉના. શિરે=ઠંડા, ટાઢા. દીરઘ=લાંબા, મોટા છોટા=ટુંકા, નાના ભગિની=બહેન ઘોટા=બેટા, દીકરા (અનુમાનથી અર્થ).

ભાવ-તમે આ શરીરને ગરમીવાળું જોઇને ગરમ કહેતા હો અથવા વાયુપ્રકૃતિવાળું જોઈ ઠંડું કહેતા હો તો તે અમે પોતે નથી. ગરમ કે ઠંડા હોવું તે પુદ્ગલના ધર્મ છે. આઠ સ્પર્શમાંનો એક પણ સ્પર્શ આત્મા પોતાનો નથી, એ તો નામકર્મના ઉદયથી અને તે ધર્મો લાગે છે ત્યારે ઉપચાર માત્ર થાય છે, પણ મારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે નથી; તેમજ અમે લાંબા કે ટુંકા પણ નથી. કોઈ શરીર લાંબું હોય છે, કોઈ ઠીંગણું હોય છે પણ તે અમે નથી. આત્મા તો અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવાથી તે આખા શરીરમાં વ્યાપી રહે છે. કુંજર અને કીડિના શરીરમાં અસંખ્યાત પ્રદેશમાં પ્રસરીને રહી શકે છે અને કેવળી સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે સર્વ લોકવ્યાપી થઈ જાય છે. તેથી અત્યારે અમુક શરીરને લાંબું ટુંકું કહેવામાં આવે અથવા મોટું નાનું કહેવામાં આવે તો તે અમે પોતે નથી. તેથી તમે મારૂં ગરમ કે ઠંડું વાયુના કીધાં કે ઠીંગણું એવું નામ આપો તો તે વાસ્તવિક નથી.

તેમજ અમે કોઈના ભાઈ નથી કે કોઈની બહેન પણ નથી એક માતાની કુક્ષિમાંથી જન્મે તેને સહોદર-ભાઈ અથવા બહેન કહેવામાં આવે છે. એ માતા અથવા બહેન ભાઈ સાથેનો સંબંધ અનિત્ય છે; બહેન મરીને સ્ત્રી થાય છે, માતા દીકરી થાય છે અને સંબંધ બદલાયા કરે છે, તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે-

न सा जाइ न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुआ जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥

શ્રી વૈરાગ્યશતક.

આવી રીતે સર્વ જાતિમાં, સર્વ યોનિમાં, સર્વ સ્થાનકે, સર્વ કુળોમાં આ જીવો અનંત વાર જન્મે છે અને મરે છે, તેથી સગપણમાં કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી. આ તો ભવભ્રમણની વાત કહી, પરંતુ ચાલુ ભવમાં પણ વાસ્તવિક રીતે અમે કોઈના ભાઈ બહેન છીએ નહિ તેમજ બાપ કે દીકરા છીએ નહિ, કારણ અમારી શુદ્ધ દશામાં એવું બંધુત્વ કે પુત્રત્વાદિ અમે સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તમે અમને કોઈના ભાઈ તરીકે કે બહેન તરીકે અથવા કોઈના પિતા તરીકે કે પુત્ર તરીકે ઓળખી અમારૂં નામ આપો કે આ મનુષ્ય અમુકનો છોકરો છે કે ભાઈ છે વિગેરે તો તે વાત અમારે કબૂલ નથી. અમે તો આમાંનું કોઈ પણ નામ સ્વીકારતા નથી.

આત્માની શુદ્ધ સત્તા ગ્રહણ કરી પરમાત્મા સાથે અભેદ માનનાર વેદાન્ત દર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નેતિ નેતિ કરીને આપ્યું છે એટલે ગમે તે વસ્તુ પદાર્થ આકાર કે વર્ણાદિ લઈ તમે કહો કે આત્મા આવો છે તો તેના જવાબમાં 'નહિ' 'એવો નથી' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ તે રીતે કહે છે કે અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી વિગેરે. તમે વ્યવહારથી મારૂં ગમે તે નામ આપતા હો, પણ તે સર્વ મારાં વિશેષણો વસ્તુતઃ અયોગ્ય છે, કારણકે તે સર્વ માત્ર ક્રમભાવી પર્યાયો છે અને મારા તે સહભાવી ગુણો ન હોવાથી મારે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો હમેશનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી તમે મારાં જે નામો આપો છો તે તો વાસ્તવિક નથી, તેથી જે મારૂં વાસ્તવિક નામ સ્થાપન કરી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહા રસનો સ્વાદ કરે. હજુ પણ તે જ લય આગળ ચલાવી ભંગિના પ્રકારમાં જ કેટલાક જવાબ આપશે. આ વિવેચન ધ્યાનમાં રાખી નીચેની ગાથાઓ વિચારવાથી પદનો ભાવ સમજાશે. પુનરાવર્તન કરી એ ભાવપર હવે વિવેચન કરવામાં આવશે નહિ, પણ તે ભાવ પ્રત્યેક ગાથા સાથે સમજી લેવો.

*ना हम तातें ना हम शिरे,
ना हम दीरघ न छोटा;
ना हम भाइ ना हम भगिनी,
ना हम बाप न घोटा.† अवधू० २

"અમે ગરમ નથી તેમ જ ઠંડા નથી; અમે લાંબા નથી તેમ જ ટુંકા નથી; અમે કોઇના ભાઈ નથી તેમ જ બહેન નથી; અમે કોઇના બાપ નથી તેમ જ બેટા પણ નથી."

---

* 'ના'ને બદલે સર્વ ઠેકાણે 'નહિ' પાઠ છે

† ધોટા સ્થાને બેટા શબ્દ છે તે અર્થ બરાબર આપે છે, પણ ગાનો મેળ ધોટા સાથે આવે છે જેનો અર્થ બેટા થતો નથી એમ ધારી લીધું છે વળી સર્વ પ્રતોમાં ધોટા એવો જ પાઠ છે.

૨ તાતેં=ગરમ, ઉના. શિરે=ઠંડા, ટાઢા. દીરઘ=લાંબા, મોટા. છોટા=ટુંકા, નાના. ભગિની=બહેન. ધોટા=બેટા, દીકરા (અનુમાનથી અર્થ).

ભાવ—તમે આ શરીરને ગરમીવાળું જોઇને ગરમ કહેતા હો અથવાવાયુપ્રકૃતિવાળું જોઈ ઠંડું કહેતા હો તો તે અમે પોતે નથી. ગરમ કે ઠંડા હોવું તે પુદ્દગલનો ધર્મ છે. આઠ સ્પર્શમાંનો એક પણ સ્પર્શ મારો પોતાનો નથી, એ તો નામકર્મના ઉદયથી મને તે ધર્મો લાગે છે ત્યારે ઉપચાર માત્ર થાય છે, પણ મારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે નથી; તેમજ અમે લાંબા કે ટુંકા પણ નથી. કોઈ શરીર લાંબું હોય છે, કોઈ ઠીંગણું હોય છે પણ તે અમે નથી. આત્મા તો અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવાથી તે આખા શરીરમાં વ્યાપી રહે છે. કુંજર અને કીડિના શરીરમાં અસંખ્યાત પ્રદેશમાં પ્રસરીને રહી શકે છે અને કેવળી સમુદ્દઘાત કરે ત્યારે સર્વ લોકવ્યાપી થઈ જાય છે; તેથી અત્યારે અમુક શરીરને લાંબું ટુંકું કહેવામાં આવે અથવા મોટું નાનું કહેવામાં આવે તો તે અમે પોતે નથી. તેથી તમે મારૂં ગરમ કે ઠંડું અથવા દીર્ઘ કે છોટું એવું નામ આપો તો તે વાસ્તવિક નથી.

તેમજ અમે કોઇના ભાઈ નથી કે કોઇની બ્હેન પણ નથી. એક માતાની કુક્ષિમાંથી જન્મે તેને સહોદર—ભાઈ અથવા બ્હેન કહેવામાં આવે છે. એ માતા અથવા બ્હેન ભાઈ સાથેનો સબંધ અનિત્ય છે; બ્હેન મરીને સ્ત્રી થાય છે, માતા દીકરી થાય છે અને સંબંધ બદલાયા કરે છે, તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે—

न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुआ जथ्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥

ભવ વૈરાગ્યશતક

આવી રીતે સર્વ જાતિમાં, સર્વ યોનિમાં, સર્વ સ્થાનકે, સર્વ કુળોમાં આ જીવો અનંત વાર જન્મે છે અને મરે છે, તેથી સગપણમાં કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી. આ તો ભવભ્રમણની વાત કહી, પરંતુ ચાલુ ભવમાં પણ વાસ્તવિક રીતે અમે કોઇના ભાઈ બ્હેન છીએ નહિ તેમજ બાપ કે દીકરા છીએ નહિ, કારણ અમારી શુદ્ધ દશામાં એવું બંધુત્વ કે પુત્રત્વાદિ અમે સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તમે અમને કોઈના ભાઈ તરીકે કે બ્હેન તરીકે અથવા કોઇના પિતા તરીકે કે પુત્ર તરીકે ઓળખી અમારૂં નામ આપો કે આ મનુષ્ય અમુકનો છોકરો છે કે ભાઈ છે વિગેરે તો તે વાત અમારે કબૂલ નથી. અમે તો આમાનું કોઈ પણ નામ સ્વીકારતા નથી.

પ્રથમ આ પ્રમાણે પુરૂષ તરીકે નામ પાડવાનું વિચાર્યું, પછી વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે વિચાર્યું, પછી પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિએ તેના તોલને, સ્પર્શને, ઉંચાઈને લઈને નામ પાડવાનું વિચાર્યું અને છેવટે તેના સગપણને અંગે નામ પાડવાનું વિચાર્યું તેનો જવાબ નકારમાં આવ્યો. હવે પછી તેના અંતરંગ રાજ્યને અંગે અને બાહ્ય વેશને અંગે નામ પાડવાનો વિચાર બતાવે છે તે આપણે જોઈએ.

ना हम मनसा ना हम शबदा,
ना हम तनकी* धरणी;
ना हम भेख भेखधर नाहि,
ना हम करता करणी. अवधू० ३

"અમે મન નથી, શબ્દ નથી, શરીરને ધારણ કરનાર ભૂમિકા નથી; અમે પોતે ભેખ નથી અને ભેખ ધારણ કરનાર (સંન્યાસી) નથી; તેમ જ અમે ક્રિયા કરનાર નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી."

ભાવ—અમુક વિચારને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય મન કરે છે. આત્માને સહજ થાય તે અધ્યવસાય કહેવાય છે અને મન દ્વારા વ્યક્ત થતા અધ્યવસાય તે વિચાર કહેવાય છે મનોવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને અવલંબીને થતાં આત્માનાં ચળ પરિણામ એ ભાવ મન છે અને તેની વર્ગણા જે પૌદ્ગલિક છે તે દ્રવ્ય મન છે. મનમાં તેથી જે વિચાર આવે તે આત્મિક નથી પણ પૌદ્ગલિક છે અને તેથી મન પોતે આત્મા નથી. અમુક વિચારને લઈને આત્માને મન કહેવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક નથી. અમે મન નથી અને અમે મનોમય પણ નથી. વળી કોઈ વિચારવાચક નામ અમે નથી. અમુક વિચારને વ્યક્ત કરનાર શબ્દ છે તેથી કોઈવાર વિચારવાચક નામ આત્માને આપવામાં આવે કે અમુક આત્માએ અમુક વિચાર કર્યો અને તેથી તે શબ્દમય આત્મા થયો તો તે પણ અમે નથી. મતલબ અમે ચિંતવન કરનાર મન પણ નથી અને ચિંતવન કરેલા વિષયને વ્યક્ત

---

* તનકી ધરણી=કોઈ જગોપર 'તરનકી ધરણી' એવો પાઠ છે

૩ મનસા=મન. શબદા=શબ્દ તનકી=શરીરની ધરણી=ભૂમિ, ધારણ કરનાર ભૂમિકા ભેખ=વેશ ભેખધરૂ=વેશ ધારણ કરનાર કરતા=કર્તા, કરનાર. કરણી=ક્રિયા

કરનાર શબ્દ પણ નથી. વળી એ મન શબ્દ અને આખા શરીરને ધારણ કરનાર પણ અમે નથી. જેમ મનને અને અમારે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી તેમ તેના વિચારવાચક શબ્દને પણ સંબંધ નથી અને તેવી જ રીતે મન અને પાંચે ઇંદ્રિય ધારણ કરનાર શરીરને પણ અમારી સાથે સંબંધ નથી. થોડા વખતનો સંબંધ છે તે તો દેખાય તેવો છે પણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી; જો તેમ હોય તો સંબંધ વિનાની સ્થિતિ કદિ થવી ન જોઇએ અને તેથી કોઈ આ ચેતનનું મન અથવા શબ્દ અથવા તનુ નામ આપે તો તે વાજબી નથી.

તરનકી ધરણી—એ પાઠ પણ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. કેટલાક આત્માને બ્રહ્મ તેજરૂપ કલ્પે છે તે પણ વાસ્તવિક હકીકત નથી. અથવા તે સ્થાનકનો આશ્રય લઈ તરી જવાય, જેમકે વહાણ, પૂલ (bridge) વિગેરે તો તે પણ અમે નથી. અમે આવું તરવાનું સ્થાન પણ નથી.

વળી અમે પોતે વેશથી રહિત છીએ. અમે નથી રજોહરણ કે ઓઘા અથવા નથી ગેરવ વસ્ત્ર કે કમંડળ તેમ જ તે વેશને ધારણ કરનાર પણ અમે નથી. અમે ભેખ પણ નથી અને ભેખધારી પણ નથી, બન્નેથી અળગા છીએ. અમુક ભેખથી આત્મસ્વરૂપ પમાય એમ પણ નથી અને એ સ્વરૂપ આત્મારામરૂપ છે એમ પણ નથી.

વળી શુભ અશુભ ક્રિયા કરવાપણું અમારામાં નથી અને અમુક પ્રકારનું કર્તવ્ય પણ અમે પોતે નથી. હું પોતે કાંઈ વસ્તુતઃ કરતો નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી. વ્યવહારમાં જે કરણી કરતો આત્મા દેખાય છે તે સ્થિરતાને અભાવે છે, વસ્તુતઃ તેને અને આત્માને ચિર સબંધ નથી, તેથી આત્માને તે ક્રિયામય અથવા તેનો કરનાર કહેવો એ તેના સ્થિરતાસ્વરૂપનું અજ્ઞાન બતાવે છે. અતિ ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેટલીકવાર શુભ ક્રિયા કરતો આત્મા વ્યવહારથી દેખાય છે પણ તે ક્રિયા આત્મામયી નથી. આત્માની સ્થિતિ તો સ્થિરતામાં જ છે. અત્ર જો વ્યવહાર અને સંગ્રહનયને ભેળવી નાખવામાં આવે તો મોટો ગોટાળો થઇ જાય તેમ છે તેથી આ સ્વરૂપ બરાબર વિચાર કરીને સમજવું. સાથે એટલી વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે અત્ર કોઈ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો નથી. પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે 'આ

આત્માનું તમે ગમે તે નામ પાડો પણ તે બંધબેસતું આવે તેમ નથી, કારણકે કોઈ પણ નામ એની સત્તાગત સ્વસ્થિતિને અનુરૂપ આવતું નથી. આ અપેક્ષાને બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ પદનો અર્થ વિચારવો. જો પદના વિષયને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવામાં નહિ આવે તો કેટલીક ન ધારેલી હકીકત તેના અર્થમાં માની લેવાનો ભ્રમ થઈ જાય તેમ છે તે સંબંધી વિવેક કરવા ખાસ સૂચના છે.

મતલબ એ છે કે આત્માને બહારથી કાંઈ કરવાનું નથી અને બહારથી કાંઈ તેનામાં આવવાનું નથી, જે છે તે પોતાની પાસે છે અને પોતામાં છે તે પ્રગટ કરવાનું છે તેથી આત્માની શુદ્ધ દશામાં તેનું કેવું સ્વરૂપ છે તે બરાબર સમજવા યત્ન કરવો. ઘણી વખત વેશમાંજ આત્મત્વ માની લેવામાં આવે છે, કેટલીકવાર સારા વિચારો બતાવવામાં જ પરિપૂર્ણતા સમજવામાં આવે છે, કેટલીકવાર મોટાં મોટાં ઉપનામો બોલવા બોલાવવામાં જ સંપૂર્ણતા ધારી લેવામાં આવે છે તે સર્વમાં સત્ય શું છે તેપર વિચાર કરવા માટે આ પદ રચવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે.

આવી રીતે વિચાર અથવા વેશને અંગે અમારું કોઈ પણ નામ આપો, શુભમતિ અથવા ધર્મઘોષ કે આનંદગિરિ એવાં નામ આપો તો તેની સાથે અમારે કાંઈ લેવા દેવા નથી.

ना हम दरसन ना हम परसन,
रस न गंध कछु नाहि;
आनंदघन चेतनमय मूरति,
सेवक जन *बली जाही. अवधू० ४

"અમે દર્શન નથી, સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી, કાંઈ નથી; અમે આનંદસ્વરૂપ નિઃકેવળ ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ છીએ અને

---

* 'બલીજાહી' ને બદલે 'બલીજાઈ' અથવા 'બલીહારી' પાઠ છે.

૪ દરશન=મત, દૃશ્ય વસ્તુ. પરસન=પ્રસન્ન, સ્પર્શ કછુ=કાંઈ ચેતનમય=ચૈતન્યસ્વરૂપ. સેવકજન=જે એમને સેવે તે બલીજાહી=બલૈયા જાય, બલિહારી પામે, તેનાં ઓવારણાં-લુછણા લે

જે તેની (તત્સ્વરૂપે) સેવા કરે છે તે બલૈયા જાય છે—બલિહારીને પામે છે."

ભાવ—દર્શન છ છે. બૌધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિની. તેઓના આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ અને નિર્વાણને અંગે તથા ચેતન અચેતન વસ્તુનાં મૂળ સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશને અગે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય છે જે અત્ર બતાવવા જતાં ગ્રંથગૌરવ બહુ થઈ જાય. (જિજ્ઞાસુએ ષડ્ દર્શન સંગ્રહાદિ પુસ્તકો જોવાં, પણ તેની સાથે મૂલ મન્તવ્યનો ખરેખરો ખ્યાલ રાખવા ભલામણ છે. આ સંબંધમાં સંક્ષિપ્ત વિવેચન ચાળીશમા પદના વિવેચનમાં અને ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે.) આ છમાનું એક પણ દર્શન હું નથી અથવા મારૂં એક પણ દર્શન નથી. દર્શનનો અર્થ સામાન્ય બોધ પણ થાય છે તે અર્થ અહીં બંધબેસતો આવતો નથી. વળી અમે કોઇના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી. લોકો કહે છે કે તીર્થાદિકને ભેટવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે એ મૂઢતા છે, અમે કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી; અથવા અમારો કાંઈ સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગધ નથી. સ્પર્શ, રસ, ગધ એ પુદ્ગલના સહભાવી ધર્મો છે, અમારે તેની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી.

આવી રીતે અનેક દૃષ્ટિથી કહ્યું કે અમે આ નથી, અમે તે નથી વિગેરે. એ સર્વની મતલબ વેદાન્ત દર્શનની પેઠે આત્માની વિશેષ સત્તા ગ્રહણ કરી બતાવ્યું કે આત્મા આ સર્વમાંથી એક પણ રૂપે નથી અને તેથી તેને અમુક નામે બોલાવવામાં આવે તો સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તે વાત સત્ય નથી. તે નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણ કાળમાં એક સ્વરૂપવાળો છે, જે છે તે છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, બહિરૂપાધિથી થતો ફેરફાર તે નય સ્વીકારતો નથી. તે તો આત્માના દ્રવ્યસ્વરૂપને માને છે અને તેને ઓળખી તેનું જે બરાબર નામ આપે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ રસને ચાખે એમ તે કહે છે. જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તમે કોણ છો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે. વેદાન્ત તો નેતિ નેતિ એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે, કારણ તેને અન્ય નયની અપેક્ષા જોવાની નથી. સંગ્રહનય તેના સ્વરૂપને જ વળગી રહી જવાબ આપે છે કે અમે આનંદના સમૂહરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્તિ છીએ.

આત્માને શુદ્ધ દશામાં અનંત જ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને જાણે છે, અનંત દર્શન પ્રગટ થાય છે તેથી સર્વ દેખે છે, અનંત ચારિત્રથી સ્વગુણમાં સ્થિરતા પામે છે અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થવાથી અનંત શક્તિ તેનામાં સત્તારૂપે રહે છે. આત્મા પૂર્ણ બાધિત સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેને જ્ઞાનનો અંશ તો રહે જ છે અને તે તેનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે પૂરતો છે. આ જ્ઞાન સર્વાંશે તો સાધ્ય દશામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને ચિત્ કહેવામાં આવે છે, અસ્તિત્વ એ સત્ છે, જ્ઞાન એ ચિત્ છે અને સ્થિરતામાં રમણતા કરવી તે વાસ્તવિક આનંદ છે. દુનિયાના જીવો પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં સ્થૂળ આનંદ માને છે તેને આનંદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ; કારણ કે એ કર્મજન્ય છે અને એનો પાયો જ ખોટો છે. ઉક્ત પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ વેદનીય કર્મના સર્વાંશે ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે કે આ ચૈતન્ય સત્, ચિત્ અને આનંદમય છે—સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, એ એની ત્રિકાળ અબાધિત સ્થિતિમાં એક સ્વરૂપે રહે છે.

આવા મારા આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્ત્ત ધર્મોને જે પ્રાણી સેવે છે, મતલબ તે મારા સહભાવી ગુણો જે અત્યારે તો ક્રમભાવી ધર્મો-પર્યાયોને લીધે અવાંતર સ્વરૂપને પામી ગયા છે તેની ઉપાસના કરે છે એટલે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે બલિહારીને પામે છે એટલે તેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જગતના મુમુક્ષુ જીવો તેની બલિહારીને બોલે છે, તેનાં લુંછણાં લે છે, તેનાં ઓવારણાં લે છે—તેને સર્વ પ્રકારનું માન આપે છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની હકીકત વિચારી તેનાં ગમે તે નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે અથવા તે આ નથી, એ નથી, પેલો નથી એમ એક દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળી સત્યના અંશ ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ઓળખી તે પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. જ્યાંસુધી એકલું વ્યવહારુ જ્ઞાન હોઈ ઝીણવટમાં ઉતરવાની ઇચ્છા થશે પણ તદનુસાર ચારિત્ર નહિ હોય ત્યાંસુધી વિદ્વાનના ઉપનામ ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારનો લાભ મળવાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી અત્ર ખ્યાતિ મેળવવાના વિચારને બદલે

આત્મખ્યાતિ કરી તેની પ્રગતિ સાધ્ય તરફ બને તેટલી વિશેષ કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.'

---

* આ પદનો અર્થ એક ટબામા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. ભાષામા ફેરફાર કરી લગભગ ટબામાં આપેલ અર્થ અહીં ઉતારી લઇએ છીએ.

હે આત્મારામ! અમારૂ અનાદિસિદ્ધ નામ રાખે-ધારે સો એટલે સ્વભાવવત ચેતન પરમ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ આત્મસ્વરૂપને રાખે આ ભાવમાં અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી એટલે આત્મા સ્વ કહીં નથી. ભાત વરણુન નાના પ્રકાર અનંત જ્ઞાનાદિ ભાતિ વિચિત્રતા અમારી છે, તેથી અમારી જાત એકેંદ્રિયાદિ નહિ, પાંત કોઈ જડાદિથી પાંતિ એક 'સ્થાનકે મેળાપ નહિ (સાધનને બદલે પ્રથમ ગાથામાં સાટક પાઠ છે) અમે હલકા ભારી નથી અગુરૂલઘુપણાને લીધે તથા સ્પર્શાભાવપણાને લીધે ૧ ન તાતા ન શીતળ-સંસ્થાનાભાવ માટે (સંસ્થાન હોય-અસ્થિનિચય હોય' તેમ જ પુદ્ગલ હોય તે જ ઠંડા ગરમ હોય), ન દીર્ઘ ન છોટા-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે. અમારો કોઈ સહોદર નહિ, નહિ કોઈ સહોદરી ભગિની-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે ૨. નહિ અમે મનસા-વિચારણા, તે કારણે જ નહિ અમે શબ્દ અનાદિ સિદ્ધની અપેક્ષાએ તિરણા-સંસારથી નીસરીને મુક્તિએ પહોંચણુ તદ્રૂપ તરવાની ધરણી સ્થાનક અમે નહિ-એટલે અનાદિ કાળમાં અમે સસાર ગત્યાગતિમાં આવ્યા જ નહિ તો તરવું અમારે કેમ સંભવે? પરંતુ સુવિહિત ગીતાર્થે પન્નવણાવૃત્તિમા એવુ લખ્યુ છે કે 'અનાદિ સિદ્ધ હી સંસારથી પહોંચ્યા કહીએ' એવું કહ્યું છે તો અનાદિ સિદ્ધતા વિરોધ પામે છે, પછી તરવં તુ પુન કેવલિનો વદન્તિ નહિ હમ ભેખ-ઓઘે મુહુપત્તિથી અમારી સિદ્ધતા નહિ, ના હમ ભેખધર, ભેખ ઓઘા મુહુપત્યાદિ તીનહી કાલમે ધાર્યા નહિ-એ અપેક્ષાથી તો અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી સિદ્ધિને પામ્યા નહિ સ્વરૂપના કર્ત્તા, ન સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની કરણી-પ્રવર્તન ૩ નહિ અમારે જૈનાદિ દર્શનથી સિદ્ધતા તેથી અમે દર્શન નહિ, સ્પર્શન નહિ-અપૌદ્ગલિકી માટે, તે માટે જ અરસન, જીભ, ગંધ, નાસિકા આદિ શબ્દે વર્ણુ સસ્થાનાદિ કછુ નાહિ.' અમે આનંદનો ઘનસમૂહ. અત એવ ચેતના જ્ઞાનમય મૂર્તિ છુ, સસારવાસી સર્વે જીવ અમારી બલજાઈ-બલૈયા લે રહ્યા છે ૪ આ ટબાકારનો અર્થ તદ્દન જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલો છે અને ઉપર કર્યો છે તે અર્થ તદ્દન જૂદા બિંદુથી લખાયલો છે. બન્ને અર્થ બહુ સમીચીન છે તેથી અરસ્પરસ ભેળસેળ ન થઈ જાય તેટલા માટે આ અર્થ ખાસ નોટમા આપવામા આવ્યો છે અન્ય જગાએ ટબાનો 'અર્થ જ્યાં લભ્ય 'હોય છે ત્યા બનતાં સુધી મૂળ વિવેચનમાં જ દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ત્રીજી ગાથાના અર્થમાં ટબાકાર જે સદેહ બતાવે છે તેનો ખુલાસો નયાપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખવાથી બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે સસારગતિમાં જે આવેલ છે તે તો કર્માવૃત્ત ચેતનજી છે અને તેથી પન્નવણાવૃત્તિમા અનાદિ સિદ્ધ સંસારથી પહોંચ્યા છે એમ કહ્યુ છે તેને અત્ર જે હકીકત કવિએ બતાવી છે તેને જરા પણ વિરોધ નથી. ચેતનજી તેની શુદ્ધ દશામાં તરેલ જ છે તેથી તેને તરવાનુ કાઈ બાકી રહેતુ નથી અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવાથી ટબાકારને જે મુશ્કેલી જણાઇ છે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ જાય છે

પદ ત્રીશમું, રાગ આશાવરી.

साधो भाइ! समता *रंग रमीजे;
अवधू ममता †संग न कीजे. साधो भाइ०
संपत्ति नाहि नाहि ममतामें,
‡ममतामां मिस मेटे;
खाट पाट तजी लाख खटाउ,
§अंत खाखमें लेटे. साधो भाइ० १

"હે સાધક બંધુ! સમતામાં (તમારો) રંગ જમાવો, હે ચેતન! મમતાની સંગતિ (તમારે) ન કરવી. મમતામાં કોઈ પણ પ્રકારની દોલત નથી, (વળી) મમતામાં રહીને (ઉલટી) શ્યામતા લગાડવાની છે. લાખો રૂપિયા ખાટનાર ખાટપાટ તજી દઈને આખરે રાખમાં રગદોળાય છે."

ભાવ—અગાઉના પદમાં સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઈ આત્મા ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચૈતન્ય મૂર્ત્તિ છે એ વાત કહી. પરંતુ અત્ર જણાવવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે કે સંગ્રહનય સાધક નથી, તે માત્ર જ્ઞેય છે. વ્યવહારનય સાધક છે તેથી હવે એ આનંદઘન ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરવા શું કરવું જોઈએ તે બરાબર સમજવા માટે વ્યવહાર-

---

* રંગને બદલે 'સંગ' પાઠ છે. બીજી પંક્તિમાં રંગ શબ્દ આ પ્રતમાં મૂક્યો છે તેથી ભાવ એક જ રહે છે.

† સંગને બદલે અહીં 'રંગ' પાઠાંતર એક જ પ્રતમાં મૂક્યો છે.

‡ મમતામાં મિસ મેટે—એ પંક્તિને સ્થાને 'રમતા રામ સમેટે' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે એ મમતા રમતા રામ—રમણ કરતા આત્માને એક સ્થાનકે કેદ કરી મૂકે છે એવો તેનો અર્થ થઈ શકે છે. એ પાઠ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

§ અંત શબ્દને બદલે બે પ્રતમાં 'અને' એવો પાઠ છે એ વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આપે છે પણ ઉપર જે પાઠ રાખ્યો છે તે સંગીતને અનુરૂપ છે.

૧ સાધો=સાધુ, સાધકો. રંગ રમીજે=રંગ જમાવો. અવધૂ=હે ચેતન! ન કીજે=ન કરો. સંપત્તિ=સંપદા. નાહિ નાહિ=નથી નથી. મિસ=શ્યાહી, શ્યામતા. મેટે=લગાડે છે. ખાટપાટ=ખાટલો પાટલો, વ્યવહાર ગૃહસ્થાશ્રમનાં ચિહ્ન. ખાટ=પ્રાપ્તિ, લાભ. પાટ=માર્ગ, વ્યવહાર. તજી=છોડી દઈ. લાખ ખટાઉ=લાખ ખાટવાની ઇચ્છાવાળો અથવા લાખો રૂપિયા ખાટનાર. અંત=અને, છેવટે. ખાખમેં=રાખોડીમાં. લેટે=આળોટે છે

નયની અપેક્ષા લઈ સમતા અને મમતામાં બરાબર સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે બતાવતા આ પદ યોગી મહારાજ કહી બતાવે છે. આખા પદમાં કહેલી હકીકત વ્યવહારૂ રીતે ખાસ ઉપયોગી છે.

હે સાધો ભાઈ! તમારે હવે મમતાની સોબત છોડી દઈને સમતામાં રમણ કરવું યુક્ત છે. હું અને મારૂં એ મોહ રાજાનો મંત્ર આ જગત્‌ને અંધ બનાવી મૂકે છે અને મમતા એ મોહરાજના મંત્રનો એક વિભાગ છે. એને લઈને વસ્તુ શું છે? કેવી છે? ક્યાંથી આવી? કેટલો વખત રહેશે? તેમ જ સ્વજનના પ્રેમ વિયોગનું કારણ શું છે? કેવા સ્વાર્થપર એની રચના છે? એવી અગત્યની બાબતમાં આ પ્રાણીનું જરા પણ લક્ષ્ય જતું નથી અને તેથી પ્રાણી ઘર સ્ત્રી પુત્ર ધન ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમાં સુખ સમજી સંસારમાં અથડાયા કરે છે, અનેક દુઃખો પ્રત્યક્ષ રીતે સહન કરે છે અને વેદનાઓ અનુભવે છે; પણ પાછો તે જ પદાર્થોને ચાટતો જાય છે, પચાસ પોણોસો વરસ રહેવાની ધરમશાળાને ઘરનું ઘર માની બેસે છે, ધનની ઉપર ચોકી કરે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિક પાછળ ગાંડો થઈ જાય છે, એની પ્રાપ્તિમાં સુખ અને વિયોગમાં કલ્પાંત કરી મૂકે છે; પરતુ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, કોઈ સમજાવે તેપર ધ્યાન આપતો નથી. સૂરિકાન્તા કે નયનાવળી જેવી સ્ત્રીઓ, ચુલણી જેવી માતાઓ, ભરત બાહુબળ જેવા બંધુઓ, કુણિક જેવા પુત્રો શું સુખ આપે છે એનાં દૃષ્ટાંતો વાંચે, અનેક મનુષ્યો પાસે આવેલી સંપત્તિ ચાલી જતી જુએ, છતાં મોહ રાજાની અંધી એનાપર એટલી પ્રબળ અસર કરે છે કે એ જરા પણ આંખ ઊંચી કરીને જોતો નથી, તપાસતો નથી, વિચારતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી એક ધનના સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ અત્ર નિરૂપણ કરી ધનપરનો મોહ ત્યાગ કરવા અને સમતામાં રમણ કરવા ઉપદેશ આપે છે. ધન આ દુનિયાના વ્યવહારમાં અને જીવને રખડાવવામાં એટલો બધો મોટો ભાગ બજાવે છે કે એનું સ્વરૂપ જો એક વખત સમજી વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવામાં આવે તો જરૂર તેનાપર અપ્રીતિ થયા વગર રહે નહિ અને તેમ થતાં મમતાનો ત્યાગ કરી તેની વિરોધી સમતાના સંગમાં

રમણ કરવાનો નિર્ણય બીજે પગલે તુરત થઈ જાય તેથી આ વ્યવહારૂ રીતે ઉપયોગી વિષય જેપર અગાઉ નવમા તથા તેરમા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને હાથમાં લઈ તેનાપર યોગદૃષ્ટિએ વિચાર બતાવે છે. એ ઉપયોગી વિષયને અંગે યોગીરાજ શું કહે છે તે આપણે જોઈએ.

હે સાધો ભાઈ! સાધક બંધુઓ! તમે મમતાનો સંગ છોડી દઈને સમતા સાથે રમણ કરો. રાગદ્વેષ પરિણામને છોડી દો અને સમપરિણામી થાઓ. આ મારૂં ઘર, આ મારાં છોકરાં, આ મારૂં ધન, એવી બુદ્ધિ છોડી દો અને સર્વ ચેતન અચેતન પદાર્થોપર સમપરિણામી થાઓ. સાધુઓને અમમી કહ્યા છે તેથી તમારે જો દુઃખનિવૃત્તિરૂપ ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મમતાની સંગતિજ મૂકી દો. એ મમતાની સંગતિમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખો છે તેપર હે સાધકો! વિચાર કરો.

હે બંધુ! તું અત્ર બેમાંથી એક પ્રકારની સંપત્તિ ચાહતો હોઈશ; દ્રવ્યસંપત્તિ અથવા ભાવસંપત્તિ. દ્રવ્યસંપત્તિ તે ધનાદિક અને ભાવસંપત્તિ તે સ્વરૂપસંપદા. હવે તું વિચાર કર કે મમતા કરવાથી તને આ બેમાંથી એક પણ પ્રકારની સંપત્તિ મળશે? દ્રવ્યસંપત્તિ પુણ્યથી મળે છે, રાગ-મમતાથી મળતી નથી. કહેવત છે કે-

જર મેહ્વાહિતા સવાબ કુરૂ. જો તું પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો ધર્મ કર.

જર જર કરદન નમે ઉ કરદન. જો તું પૈસા પૈસા કરીશ તો તે તને કદિ મળશે નહિ.

એવી જ રીતે જો તું તારી ભાવસંપત્તિ વધારવા ઇચ્છતો હો તો તે મમતાથી કદિ મળશે નહિ, કારણકે તેં આપદોમાં અને તારા અત્યાર સુધીના અનુભવથી જોયું છે કે મમતાને અને આત્મવિભૂતિને અનાદિ કાળથી વૈર ચાલ્યું આવે છે, અને તારે આટલો વખત સંસારમાં રઝળવું પડ્યું છે તેનું કારણ પણ મમતા જ છે. તેથી તને માલૂમ થશે કે દ્રવ્ય કે ભાવ બંનેમાથી કોઈ પણ પ્રકારની સંપત્તિ મમતામાં નથી, અમે ભાર મૂકીને કહીએ છીએ કે હે બંધુ! કોઈ પણ પ્રકારની વિભૂતિ મમતામાં નથી નથી, સર્વથા નથી. અરે-એટલું તો નહિ પણ મમતામાં તો ઉલટી એટલી શ્યા-

મતા-કાળાશ છે કે તેના સંબંધમાં જે આવે તેને તે શ્યામ બનાવી મૂકે છે. ત્યારે હે સાધો ભાઈ! આવી શ્યામતા લગાડનારી મમતામાં રહી તું વધારે કાળો શામાટે થતો જાય છે? મમતા હમેશાં પાપપ્રકૃતિને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી તને સંસારમાં વધારે વધારે દુઃખભરી કાળી સ્થિતિમાં મૂકી આપે છે અને ત્યાં પછી તને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ-માનસિક અને સ્થૂળ-થાય છે અને તારા આત્મગુણ ઉપર પડળ વળતાં જાય છે. આવી સ્વરૂપાચ્છાદન કરનારી અને શ્યામતા લાવનારી મમતામાં તું શામાટે પડી રહ્યો છે? શામાટે તારી જાત ઉપર શાહી ચઢાવે છે? તું જો કે લાખો રૂપિયા કમાનાર પ્રાણીઓ પોતાના ખાટલા અને પાટલા એટલે પોતાની સર્વ સંપત્તિ તજી દઈને અંતે શ્મશાનમાં જઈ ચિતામાં સુવે છે, રાખમાં રગદોળાય છે અને આવી રીતે પોતા ઉપર શ્યામતા લાવી મૂકે છે એ તું નથી જોતો? તેં સહજાનંદીની સઝાયમાં નથી વાચ્યું કેઃ-

> 'રાજી ગાજીને બોલતા, કરતા હુકમ હજાર રે,
> પોઢ્યા અગ્નિમાં એકલા, કાયા રાખ સમાન રે;
> બ્રહ્મદત્ત નરકે પયાણ રે, એ ઋદ્ધિ અથિર નિદાન રે,
> જેવું પીપળ પાન રે, મ ધરો જુઠ ગુમાન રે,
> સહજાનંદી રે આતમા.
>
> *   *   *   *   *   *
>
> હસી હસી દેતાં રે તાળીઓ, શય્યા કુસુમની સાર રે,
> તે નર અંતે માટી થયા, લોક ચણે ઘરબાર રેઃ
> ઘડતાં પાત્ર કુંભાર રે, એહવું જાણી અસાર રે,
> છોડ્યો વિષય વિકાર રે, ધન્ય તેહનો અવતાર રેઃ
> સહજાનંદી રે આતમા'

અને મોટા સુભૂમ, બ્રહ્મદત્ત જેવા ચક્રવર્તીઓ ચાલ્યા ગયા પણ તેની સાથે તેઓની ઋદ્ધિ અલ્પ પણ ગઈ નહિ તે તું જાણે છે. મુંજ રાજાએ પોતાના ભત્રીજા ભોજને મારી નાખવા મારા સાથે બહાર વનમાં મોકલ્યો ત્યારે તેણે મુંજપર એક વિચારવા લાયક *શ્લોક લખી મોકલ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે "માંધાતા જેવો

* मान्धाता स महीपतिः क्षितितलेऽलङ्कारभूतो गतः,
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावन्त एवाभव-
न्नैकेनापि समं गता वसुमती मुञ्ज त्वया यास्यति ॥

રાજા કે જે કૃતયુગના અલંકાર જેવો હતો તે ગયો, સમુદ્રમાં જેણે પાળ બાંધી એવા રામચંદ્ર પણ ક્યાં છે? તે પણ ગયા. બીજા યુધિષ્ઠિર વિગેરે રાજાઓ પણ સ્વર્ગે પહોંચી ગયા પણ તેમાંના કોઇની સાથે આ પૃથ્વી (રાજ્ય–દોલત–ધનસંપત્તિ) ગઈ નથી; પણ હે કાકા! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે એમ મને લાગે છે.” આ એક શ્લોક વાંચવાથી મુંજને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. એમાં બતાવેલો ભાવ જે વિચારે તે જરૂર વિચારમાં પડી જાય તેવી જ એ હકીકત છે. આવી રીતે લાખો રૂપિયા કમાનારની સંપત્તિ પણ અહીં પડી રહી છે અને પોતે શ્મશાનમા પોઢી ચૂક્યા છે એ વાત લક્ષ્યમાં લઈ કાંઈ વિચાર કર અને સમતાનો રગ જમાવી તેમાં આનદ કર, તેની સાથે પ્રેમ કર અને તેમાં એકરૂપ થઈ જા.

આવી રીતે માયા મમતા કરી ધન મેળવવું અને પાછા તેને અત્રે મૂકી ચાલ્યા જવું અને સાથે માત્ર ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા લઈ જવી એ માયા મમતાના સબધનું અનિવાર્ય પરિણામ છે, જ્યારે સમતાથી મેળવેલી પુંજી ઓછી થતી નથી, મૂકીને જવું પડતું નથી; તે કોઈ પણ પ્રકારની શ્યામતા લગાડતી નથી, અને ઉલટું તે ભારે થયેલ આત્માનો ભાર ઉતરાવે છે અને સર્વ પ્રકારે તેની અક્ષય અવ્યાબાધ સ્થિતિ કરાવે છે. એ સર્વ વિચારી તારે હવે મમતાનો સંગ કરવો જરા પણ ઉચિત નથી. ધનના સંબંધમાં હજુ પણ તને વધારે વિચાર કરવાનુ બની આવે તેટલા માટે યોગી મહારાજ આગળ વધે છે.*

धन धरतीमें गाडे बौरे,
धूर आप मुख ल्यावे;

* છેલ્લી બે પક્તિનો અર્થ એક પ્રતમા બીજી રીતે બતાવ્યો છે તે પણ જોઇએ ખાટ એટલે લાભ–પ્રાપ્તિ તેનો પાટ એટલે માર્ગ છોડી દઇને લાખ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તે અતે રાખોડીમા ભળે છે. લાભ મેળવવાનો રસ્તો સમતામાં છે તેને છોડી દઇને પછી લાખો મેળવેવાની ઇચ્છા કરે તે કેવી રીતે મળી શકે? જે રસ્તે લાભ થવાનો છે તે રસ્તો મૂકી દેવામા આવે ત્યારે પછી લાભ ક્યાથી થાય? ગેરરસ્તે ચાલનારને લાભ મળતો નથી પણ અતે ધૂળમા રગદોળાવુ પડે છે તારે જો આત્મ કલ્યાણ કરવુ હોય તો ખાટવાનો માર્ગ કદિ છોડવો નહિ અથવા એ રસ્તો છોડે તો કદિ લાખ મેળવવાની આશા રાખવી નહિ આ ભાવાર્થ જરા ખેંચીને આણેલો જણાય છે, છતા વિચારવા યોગ્ય છે

मूषक साप होयगो आखर,
तातें अलच्छि कहावे. साधो भाइ० २

"આ ગાંડા જમીનમાં ધન દાટે છે (તેથી) પોતાના મ્હોઢા ઉપર ધૂળ નાખે છે. છેવટે (મરીને) ઉંદર કે સર્પ થશે અને તેથી (તેને) અલક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે."

ભાવ–પૈસાને ચોર ચોરી ન જાય, રાજા લુંટી ન જાય ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી અથવા તે સાત પેઢી સુધી ચાલે એવી તૃષ્ણાથી આ ગાંડોભાઈ પૈસાને જમીનમાં દાટે છે. પૈસાને અંગે અનેક પ્રકારના મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચાર વગરનાં આચરણોમાંનું આ પણ એક આચરણ છે. પણ પ્રથમ તો પૈસા દાટવા સારૂ ખાડો ખોદે ત્યારે જ પોતાના મુખ ઉપર બહુ ધૂળ ચઢાવે છે અને પૈસા જમીનમાં દાટ્યા પછી તેના ઉપર ધૂળ માટી છાંદી ખાડાનું મ્હો બંધ કરે છે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાનાં મ્હો ઉપર જ ધૂળ વાળે છે. ધનને અંગે આ જીવનું ગાંડપણ તો વિચારો! પોતે પૈસાનું દાન કે તેનો ભોગ કરી શકતો નથી પણ પોતાની સંતતિ જાણે તદ્દન નિર્માલ્ય થવાની છે એવી ધારણા ધારી ધનને ધરતીમાં દાટી મૂકવા સારૂ ખાડા ખોદે છે; હવે તે બાબતનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો તેમાં તેની કેટલી ગાંડાઈ–મૂર્ખતા છે તે જણાશે. ઘણી વખત તો પોતે ધન દાટ્યા પછી તે હકીકત છુપી રાખવા સારૂ કોઈને સ્થળ કે દાટવાની હકીકત કહેતો નથી અને અચાનક મરણ થતાં તે હકીકત તેની સાથે જ મરણ પામે છે અને દાટેલું ધન ભૂમિમાં જ રહે છે. સંતતિ માટે ધનસંગ્રહ કરવો એમાં એક એવી માન્યતા ગૌણપણે રહેલી છે કે પોતાની પ્રજા શક્તિ વગરની અને નશીબ વગરની થશે. હવે આ બન્નેમાંથી એક પણ પ્રકારની પ્રજા થાય તો ધન તેની પાસે ટકી શકતું નથી એ સુસ્પષ્ટ છે. ધનની વાસનામાં પોતે મરણ પામીને ધન ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઈ તેની ચોકી કરે છે અને તે ધન તેના મૃત્યુ માટે થાય છે. ધન-

---

૨ ધરતીમેં=જમીનમા ગાડે=દાટે. ઔરે=ખાઉરે, ગાંડો ધૂર=ધૂળ આપ મુખ=પોતાના મ્હોઢાપર લ્યાવે=લાવી નાખે છે. મૂષક=ઉંદર હોયગો=થઇશ. આખર=છેવટે (મરીને). તાતેં=તેથી અલચ્છિ=અલક્ષ્મી, લક્ષ્મી નહિ તે કહાવે=કહેવાય છે

મૂર્છા આવી રીતે તેને અનેક ઉપાધિનું ભવાંતરમાં પણ કારણ બને છે. આવાં અનેક કારણોને લઈને ધનને અલક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે. લોકો એને નશીબની દેવી, પૂજ્ય સ્થાનને યોગ્ય અને સર્વ ગુણનું સ્થાન ગણે છે તે માત્ર તેનાપરના મૂર્ખાઈ ભરેલા રાગને લઈને જ છે, વસ્તુતઃ તે લક્ષ્મી નથી પણ અલક્ષ્મી છે, તે સ્વતઃ નિર્ધન છે અને જેની પાસે આવી લક્ષ્મી છે તે લક્ષ્મીવાન્ નહિ પણ અલક્ષ્મી એટલે न लक्ष्मिः विद्यते यस्य स. अलक्ष्मिः લક્ષ્મી વગરના, ધન વગરના, નિર્ધનના નામને યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારની આત્મલક્ષ્મી તે વાસ્તવિક લક્ષ્મી છે, તેવી લક્ષ્મી ધનમાં નથી અને તેથી તેના વડે યુક્ત પુરૂષોને લક્ષ્મીવાન્ કહેવા એ લક્ષ્મીનાં સ્થૂળ સ્વરૂપ તરફ જ લક્ષ્ય બતાવે છે. એ સ્થૂળ લક્ષ્મીની સેવા કરનારા હેતુ વગર અને સાધ્ય વગર એની પ્રાપ્તિ માટે દોડાદોડ કર્યાં કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે, એની ખાતર મૂર્ખ શેઠીઆઓની ખુશામત કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે. આવી રીતે પોતાના મુખપર શ્યામતા લાવનાર અને લક્ષ્મીના નામને યોગ્ય નહિ એવી લક્ષ્મીના પતિઓ એને જમીનમાં દાટીને કે તીજોરીમાં ભરીને એનો દાનાદિક વ્યાપારમાં ઉપયોગ કરતા નથી, પોતે તેનો ઉપભોગ કરતા નથી અને છેવટે અનેક ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા વહોરી લઈને ભવાંતરમાં દુર્ગતિમાં રખડે છે.

એ સ્થૂળ લક્ષ્મી મુખપર શ્યામતા કેમ લાવે છે તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં અને ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધવળશેઠ લક્ષ્મીનો પુજારી તેની ઉપાસનામાં કેવી ગતિ પામ્યો તે આપણે શ્રીપાળના રાસમાં સાંભળીએ છીએ; મમ્મણ શેઠ મોટો લક્ષ્મીપતિ રાતે નદીના પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચનારો માત્ર તેલને ચોળા ખાતો હતો; તેવી જ રીતે બીજા અનેક ધનના સ્વામીઓ ધૂળમાં રગદોળાયા સાંભળ્યા છે, અનુભવ્યા છે, જોયા છે. પોંપી અને સીઝરના ઘાટ જોઈએ, ઔરંગજેબનો રાજ્યલોભ જોઈએ, હૈદરઅલ્લી યા ટીપુ સુલતાનના કાવાદાવા જોઈએ તો સર્વ વાતનું એક જ પરિણામ આવતું જણાશે કે લક્ષ્મીપતિઓને અલક્ષ્મી–નિર્ધન કહેવા એ જ હકીકત વાસ્તવિક છે. વળી ધન વાપરવાથી જ વધે છે, દાટવાથી વધતું નથી, એટલું જ નહીં પણ

ત્યાંને ત્યાં ટકી રહેતું નથી. વસ્તુપાળ તેજપાળ, ધોળકાથી શ્રી શત્રુંજય જતાં રસ્તે ધાડનો ભય થતાં એક ખેતરમાં ધન દાટવા ગયા ત્યાં તેમને સામો ધનનો કળશ-ચરૂ પ્રાપ્ત થયો જેનો વ્યય તેઓએ શ્રી સિદ્ધાચળપર કર્યો; પણ એ પ્રસંગે તેજપાળની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનુપમા દેવી ધનનું સ્વરૂપ જે બતાવે છે તે આ ગાથામાં કહેલી હકીકતને વાસ્તવિક બનાવે છે. ધનની ઉપર વાસના રહે, તો મરણ પામીને તેના ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઈ ચોકી કરવી પડે છે, વૃક્ષરૂપે તેના ઉપર મૂળ નાખીને રહેવું પડે છે; તે ઉપરાંત મનુષ્યભવમાં વહાણપર ચઢી પરદેશ રખડવું પડે છે, સમરાંગણમાં ઝુકાવવું પડે છે અને દેવગતિમાં વ્યંતરાદિક અધમ જાતિમાં અવતાર લઈ ધનપર ચોકી કરવી પડે છે-આવી રીતે સર્વત્ર એની મૂર્છા આ જીવને હેરાન કર્યા કરે છે. એની પ્રાપ્તિમાં દુઃખ છે, એના વ્યયમાં ઉપાધિ છે, એના રક્ષણમાં ત્રાસ છે. આવી રીતે લક્ષ્મીની શું સ્થિતિ છે તે વિચારી મમતાનો ત્યાગ કરો અને સમતાને ધારણ કરો, તેનામાં રંગ જમાવો અને તેમાં લય પામો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેણે તેટલા માટે જરા પણ મુંઝાવું યોગ્ય નથી, કારણ તેના પતિઓ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનો શુભ વ્યય કરવો કે જેથી લાભ થાય.

समता रतनाकरकी जाइ,
अनुभव चंद सुभाइ;
कालकूट तजीं *भावमें श्रेणी,
आप अमृत ले आइ. साधो भाइ० ३

"સમતા રત્નની ખાણ-સમુદ્રની દીકરી છે, અને અનુભવરૂપ ચંદ્રમા તેનો ભાઈ થાય છે. કાલકૂટ વિષને તજીને શુભ પરિણામની ધારારૂપ અમૃત તે પોતે લઈ આવી છે."

---

* ભાવમેં ને બદલે બને પ્રતમા 'ભવમેં' એ પાઠ છે

૩ રતનાકર=રત્નાકર, સમુદ્ર. જાઈ=દીકરી ચદં=ચંદ્ર, ચંદ્રમા સુભાઈ=સારો ભાઈ; બધુ કાલકૂટ=મહા ખાકરૂ ઝેર. ભાવમેં શ્રેણી=શુભ પરિણામની ધારા આપ=પોતેજ લે-આઈ=લઈ આવી

ભાવ–મત્સ્ય પુરાણમાં એવી કથા છે કે દેવતાઓએ મેરૂ પર્વતનો મંથન દંડ અને વાસુકી સર્પનું દોરડું બનાવી રત્નો શોધવા માટે સમુદ્ર જે રત્નાકર–રત્નની ખાણ કહેવાય છે તેનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી ચૌદ રત્નો બહાર કાઢ્યાં જેનાં નામો નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યાં છે.

> लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमाः,
> गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजा रंभादि देवाङ्गनाः;
> अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे,
> रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥

લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ રત્ન, પારિજાતક પુષ્પ, સુરા (મદિરા), ધન્વન્તરિ વૈદ્ય, ચંદ્ર, કામદુધા ગાય, ઐરાવણ હાથી, રંભા વિગેરે દેવાંગના, સાત મુખવાળો અશ્વ, વિષ (કાળકૂટ ઝેર), ઇંદ્ર ધનુષ્ય, શંખ અને અમૃત. આ ચૌદ રત્નો મંથન કરીને શોધી કાઢ્યાં, તે દંતકથા ઉપર આ ગાથામાં ઉપમાન કરી બતાવ્યું છે. ઉપરના શ્લોકમાં જોયું હશે કે ચૌદ રત્નોમાં પ્રથમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે. સ્થૂળ લક્ષ્મીને તો લક્ષ્મીનું નામ આપવું તદ્દન અયોગ્ય છે એ ઉપરની ગાથામાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા. જે નિરંતર પોતાના પતિનું સુખ વધારે, તેના હિતનું ચિંતવન કરે અને પતિને રાજી રાખવા જે નિરંતર પ્રયાસ કરે એનું નામ જ લક્ષ્મી કહી શકાય અને સમતા એ એવા પ્રકારની લક્ષ્મી છે તેથી તે જ લક્ષ્મી કહેવરાવવાને યોગ્ય છે.

આ સમતા રત્નાકરની દીકરી છે. અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ અનેક રત્નના આકર ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચેતનજીમાંથી તે નીકળી છે અને તેથી તે રત્નાકરની દીકરી છે એમ સમજવું. તે ચારિત્રરત્નના એક વિભાગ તરીકે તન્મય છે એમ સમજવું. હવે જ્ઞાનરત્નના એક વિભાગ તરીકે અનુભવ જેનું સ્વરૂપ આપણે આગળ બહુવાર વિચારી ગયા છીએ તે છે. સદસદ્વિવેક કરી વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવનાર આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ ચંદ્રમા પણ ઉપરોક્ત રત્નાકરમાંથી નીકળે છે તેથી રત્નાકરની પુત્રી સુમતા અને પુત્ર અનુભવ એ બન્ને ભાઈ બહેન થાય છે.

હવે ઉપરોક્ત રત્નાકરમાં કાળકૂટ વિષ પણ છે. અશુભ ધ્યાનનું જ્ઞાન થવારૂપ હાલાહલ ઝેર ત્યાં છે. રત્નાકરની શુદ્ધ સ્થિતિમાં અશુભ

ધ્યાન હોય નહિ પણ જ્યારે ઉત્ક્રાન્તિની સ્થિતિમાં ચેતન અશુભ કર્મફળથી મુક્ત હોય છે ત્યારે રત્નત્વ કાંઈક ગુપ્ત પ્રચ્છન્ન અને કાંઈક સ્પષ્ટ હોય છે તે પ્રસંગે આ સમતા અને અનુભવ બ્હેન ભાઈ તે કાળકૂટ ઝેરનો ત્યાગ કરી શુભ પરિણામની ધારારૂપ અથવા પરિણમનના તરંગ એટલે ભાવ પરાવર્તનરૂપ શ્રેણી લઈ આવે છે. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે અશુભ ધ્યાન–આર્ત અને રૌદ્ર આ જીવને સંસારમાં રઝળાવી-કદર્થના કર્યા કરે છે અને તેથી તે કાળકૂટ ઝેર છે, કારણકે એનાથી ભવભ્રમણરૂપ દ્રવ્ય મરણ આ જીવનાં વારંવાર થયાં કરે છે. એ કાળકૂટ વિષનો ત્યાગ કરાવી સમતા અને અનુભવ આ જીવમાં સદ્ધ્યાન ઉત્પન્ન કરી છેવટે તેની પ્રમત્ત અવસ્થાં દૂર કરી અપ્રમત્ત સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે અને ત્યાંથી પણ શુભ પરિણતિરૂપ ધર્મ શુક્લ ધ્યાનમાં ક્રમસર આગળ પ્રગતિ કરાવી શ્રેણીમાં આ જીવને દાખલ કરી દે છે. અપ્રમત્ત અવસ્થામાં આવેલો જીવ ત્યાર પછી અષ્ટમ ગુણસ્થાનક (progressive stage)માં આવે છે ત્યારે તે શ્રેણી માંડે છે અને તે સ્થિતિ એટલી આનંદજનક છે કે એની મીઠાશ અમૃત સાથે સરખાવવી એ માત્ર સમજાવવા પૂરતું જ છે, મતલબ એ સ્થિતિમાં અમૃતથી પણ અનંત ગુણી મીઠાશ છે. ચૌદ રત્નો શોધતાં દેવતાઓએ જેમ છેવટે અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું તેમ આ સમતા અને ચંદ્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કોઈવાર અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ ઝેર પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ ચેતનજીને દૃઢ પુરૂષાર્થ કરી પ્રગતિ કરવા અને અમૃતને પ્રાપ્ત કરવા દેવતા પેઠે નિશ્ચય થયો તેથી અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શ્રેણીગત અમૃતધારાને છેવટે ચેતનજીએ પ્રાપ્ત કરી.*

શ્રેણી બે પ્રકારની છે. ઉપશમ અને ક્ષપક. કષાયાગ્નિ ઉપર-ઉપરથી બુઝાય પણ અંદર સત્તાએ રહે તેને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે. એ અવસ્થામાં આગળ વધેલો જીવ પાછો અપક્રાન્તિ પામી નીચે ઉતરી જાય છે. આવી ઉપશમ શ્રેણી એક ભવમાં બે વખત કોઈ જીવ કરે છે. ચારથી વધારે વખત એ શ્રેણી આખા સંસારમાં કોઈ

---

* આ ગાથાનો અર્થ ટબા ઉપરથી વિચાર કરીને લખ્યો છે અને તેમા જો કાંઈ પણ સ્ખલના થઈ હોય તો તેને માટે હું જવાબદાર છુ. વિ-ક.

પણ જીવને થતી નથી. ક્ષપક શ્રેણીપર ચઢેલો જીવ તો એ જ ભવમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી રહિત અજરામરત્વ-રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્ક્રાન્તિને અંગે આ શ્રેણી પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે. એનું સ્વરૂપ કર્મગ્રંથાદિ પુસ્તકોથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે સ્થૂળ લક્ષ્મી તો મુખપર ધૂળ નાખનારી અને અનેક પ્રકારે ઉપાધિ કરનારી છે અને સમતારૂપ લક્ષ્મી અમૃતને લાવી આપનારી છે તેથી વસ્તુસ્થિતિ સમજી સત્ અને અસત્ અથવા લાભ કરનાર અને હાનિ કરનાર પદાર્થ વચ્ચેનું અંતર જાણી તેનું વિવેચન કરી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સારૂ સમતાને ગ્રહણ કરવાનો નિર્ણય કરવો એ મુખ્ય આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

लोचन चरण सहस चतुरानन,
इनतें वहुत डराइ;
आनंदघन पुरुषोत्तम नायक,
हित करी कंठ लगाइ. साधो भाइ० ४

"જેની હજાર ચક્ષુ છે, જેના હજાર પગ છે અને જે ચાર મુખ-વાળા છે તેનાથી તે (સમતા) બહુ ડરી ગઈ; આનંદસમૂહ પુરૂષોત્તમ નાયકે (તેનાપર) પ્રેમ કરીને તેને પોતાને ગળે વળગાડી."

*ભાવ—જેમનાં હજાર નેત્ર છે તે ઇંદ્ર તથા જેમના હજાર પગ છે તે શેષનાગ તથા ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા તેનાથી સમતા બહુ ડરી ગઈ છે, મતલબ તેઓનાં હજાર નેત્ર, પગ અને ચાર મુખ જોઈ અસ્વાભાવિક રૂપ દેખી સમતા તેઓ પાસે જતી નથી અને તેથી તેઓમાં સમતા આવતી પણ નથી. તેથી છેવટે પુરૂષોત્તમ નાયક વિષ્ણુદેવે તેનાપર પ્રેમ લાવી તેને પોતાને ગળે વળગાડી. એટલે કે સમતાને

૪ લોચન=આંખ. ચરણ=પગ સહસ=હજાર ચતુરાનન=ચતુર્મુખ, બ્રહ્મા અથવા ચાર મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનેશ્વર દેવ ઇનતેં=એનાથી ડરાઈ=ડરી ગઈ પુરૂષોત્તમ નાયક=વિષ્ણુ અથવા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ હિત=હેત, પ્રેમ. કંઠ=ગળે લગાઈ=વળગાડી

* આ ગાથાનો અર્થ કરવામા જે હેતકથાદિકપર સૂચવન થયું છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતુ નથી અર્થનો ઝળકાટ તેથી બરાબર થતો નથી એટલું અત્ર કહી દેવું યોગ્ય છે. વિ ક

તેઓએ અંગીકાર કરી. રજોગુણ અને તમોગુણ હોય ત્યાં સમતાને સ્થાન મળતું નથી, તેની હયાતી સત્ત્વગુણમાં જ છે અને વિષ્ણુ સત્ત્વગુણ બતાવનારા છે; તેથી ઇંદ્ર, શેષ કે બ્રહ્મા પાસે સમતા જતી નથી પણ વિષ્ણુ પાસે જાય છે એમ કહેવામાં તે સત્ત્વગુણાવલંબી છે એમ કહેવાનો આશય હોય એવી માન્યતા રહે છે.

લક્ષ્મીની દંતકથામાં તે ઇંદ્ર અને શેષનાગથી ડરી ગઈ અને છેવટે વિષ્ણુદેવે તેને પોતાને ગળે વળગાડી એવી હકીકત જાણવામાં આવી નથી તેથી દંતકથા અનુસાર આ ગાથાનો અર્થ બરાબર બેઠો નથી. તે સંબંધી વિશેષ તપાસ કરવામાં આવે છે. કદાચ સમુદ્રમંથનની કથા સાથે શેષ, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા વિગેરેને સબંધ હોય અને તેને અંગે આ ગાથામાં કાંઈ ભાવ દાખલ કર્યો હોય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

કષાયનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર મુખ છે એટલે એ ચાર આકારમાં એ દર્શન આપે છે અને તેને હજારો પગ છે, મતલબ તે પ્રવેશ અનેક રીતે કરે છે, તેમ જ તેની આંખો પણ હજારો છે, કારણકે તે દરેક વસ્તુને જૂદા જૂદા આકારમાં દેખે છે; એવા કષાયોથી સમતા બહુ ડરી ગઈ છે, કારણકે તેઓ હોય ત્યાં એ રહી શકતી નથી. તેથી છેવટે જ્યારે આનંદઘન સમૂહ પુરૂષોત્તમ નાયક શ્રી જિનેશ્વર દેવને શરણે ગઈ ત્યારે તેઓએ તેને હિત કરનારી જાણીને પોતાને ગળે વળગાડી, મતલબ તેની સાથે દઢ આલિંગન કર્યું અને તેથી કષાયો તરફથી સમતાને જે પીડા થતી હતી તે દૂર થઈ. પુરૂષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવા સમતાની ખાસ જરૂર હોવાથી પુરૂષોત્તમ નાયકે જેમ લક્ષ્મીને પોતાને ગળે વળગાડી તેમ તમારે પણ તેની સાથે પ્રેમ જમાવવાની જરૂર છે—આ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે.

અથવા ચતુરાનન—ચારે મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનદેવથી મમતા બહુ ડરી ગઈ અને સમતાને તે શ્રી પુરૂષોત્તમ નાયક પ્રભુએ પ્રેમ કરી ગળે વળગાડી—આ અર્થ કરવામાં લોચન ચરણ સહસ શબ્દ તદ્દન રહી જાય છે અને પ્રક્રમભંગ થાય છે.

કહેવાની મતલબ એક જ જણાય છે કે સાધુ ભાઈઓ! આ મમતા જેની સોબતમાં પડી તમે તમારૂં આત્મધન ગુમાવો છો તે તો

સર્વ પ્રકારે તમને નુકશાન કરનારી છે, એનાથી તમારો એક પણ અર્થ સરવાનો નથી અને સમતા તમને મોક્ષનાં સુખ નજીક લાવી આપે તેવી છે; તેથી તેના સબંધમાં આ પદમાં જે જે કારણો બતાવ્યાં છે તે વિચારી તમારી પરિણતિ સુધારો, તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સમતા લાવો અને પછી છેવટે સ્થૂળ કાર્યો તરફજ સમતા લાવો, મતલબ એ સંસારદશા છોડી દઈ, એના ઉપર સમતા લાવી, સાધકદશાને માર્ગે ચઢી જાઓ અને જેમ બને તેમ આત્મગુણ પ્રકટ કરવાના વિશાળ માર્ગમાં નિરંતર આગળ વધો; ત્યાં પણ તમને મમતા તરફથી વારંવાર પશ્ચાત્ અપકર્ષણ થયા કરશે પણ એના પ્રેમની અલ્પતા અને તેના ભયંકર પરિણામો વારવાર વિચારી તેને વિસરી જાઓ, તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવો અને તેનો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરો એટલે તે તમને કાંઈ કરી શકશે નહીં.

પદ એકત્રીશમું, શ્રીરાગ.*

कित जांनमतें हो प्राणनाथ,
इत आय निहारो घरको साथ. कित० १

"કોઈ જાણકારના મત પ્રમાણે હે સ્વામી! અહીં આવીને આપનો નિજ પરિવાર જુઓ."

†ભાવ–પ્રથમ પક્તિ અશુદ્ધ હોય તેમ જણાય છે, તેને બદલે 'ઉત કહાં જાત હો પ્રાણનાથ' એમ પાઠ હોય તો અર્થ બરાબર બેસતો આવે છે. પરંતુ મૂળ પાઠમાં આવો ફેરફાર કરવાનો સંશોધનકાર અને વિવેચનકારનો અધિકાર નથી. આ પાઠ પ્રમાણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે કે હે મારા નાથ! તમે ક્યાં જાઓ છો? હે પતિ! તમે એકવાર અહીં આવી તમારો પોતાનો પરિવાર–સગા સ્નેહીઓ

---

* ચાલતા રાગોમા એ 'આઈ સુંદર નાર કર કર શૃંગાર'ના લયમાં ચાલશે.

૧ કિત=કોઈ જાનમતેં=જાણકારના મત પ્રમાણે પ્રાણનાથ=સ્વામી ઈત=અહીં આય=આવીને નિહારો=જુઓ ઘરકો=પોતાનો, નિજ સાથ=પરિવાર

† આ આખું પદ અશુદ્ધ છે તેમજ તેનાપર ટબો બિલકુલ નથી તેથી અર્થ કરવામા ઘણો-આધાર આગળ પાછળના સંબંધ ઉપર રાખ્યો છે

સંબંધીઓ મિત્રો વિગેરે છે તેને જુઓ તો ખરા. ચેતનજીને પોતાનું ઘર છોડીને પારકા મંદિરે (વિભાવદશામાં) રખડવાની ટેવ પડેલી છે અને ત્યાં જઈ માયા મમતા સાથે વિલાસ કરવામાં તેને આનંદ આવે છે. એ માયા મમતા કેવી રીતે વચક શઠ સંચક અને ખોટા ખત ખતવનારી છે, તે આપણે નવમા પદમાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ અને તેમાં એમ પણ જોયું છે કે મમતા હરેક પ્રકારે ચેતનનું અહિત કરનારી છે અને સમતા સિવાય કોઈ પણ તેનું હિત કરનાર નથી, છતાં ચેતનજી તો માયા મમતાના ઉપરઉપરના રાગથી લલચાઈ જઈ તેના મંદિરે વિભાવદશામાં પડ્યા રહે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધ્વી સુમતિ (સ્વભાવદશા)ની સાથે વાત પણ કરતા નથી, તેની દરકાર પણ કરતા નથી અને પારકા મંદિરે રખડવાની ટેવને લીધે પોતાના બીજા સગાસબંધીઓ જેવા કે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ આદિ ધર્મબંધુઓ તેને પણ વિસરી ગયા છે અને તેઓની સાથે ઓળખાણ પણ રાખતા નથી. માયા મમતા તેને એવું મદિરાપાન કરાવે છે કે તેના ઘેનમાં ચેતનજી સ્વભાવને યાદ પણ કરતા નથી. બાર વરસ સુધી કોશાને ઘરે રહેતી વખતે સ્થૂલીભદ્રને પોતાનાં સગાં કે સંબધીઓ યાદ પણ આવ્યાં નહોતાં અને તેઓની સાથે વાત કરવાની પણ તેને ઇચ્છા થઈ નહોતી; તેવી રીતે ચેતનજી હાલ તો માયા મમતા સાથે એવા દૃઢ આસક્ત થઈ ગયા છે કે પોતાના પરિવાર સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. આવે વખતે સમતા–ચેતનજીની પત્ની જરા પ્રસંગ લઈને તેને પોતાના ઘરનું અને વેશ્યામદિરનું સ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમાં બતાવી આપે છે. ચેતનજીએ તે રાજીખુશીથી સાંભળ્યું કે સાંભળતી વખત પણ કાન આડા હાથ ધર્યા તે માલૂમ નથી પણ અર્ધા મનથી સાંભળ્યું હશે એમ જણાય છે. એ હકીકત ચેતનજીને પોતાને પૂછવાથી જ જણાઈ આવશે.

અહીં તો કોઈ વખત મહા પ્રયાસે અથવા અનાયાસે સુમતિને મંદિરે ચેતનજી આવી ચઢ્યા હશે તેને જોઈ સમતા ચેતનજીના મનની જરા ડામાડોળ સ્થિતિનો લાભ લઈ કહે છે તે નોંધી રાખ્યું છે. “હે નાથ! મારા પતિ! તમે ત્યાં ક્યાં જાઓ છો? તમે મારી સામું

જોતા નથી એ તો આપને યોગ્ય લાગતું હશે, પણ આ તમારો પરિવાર છે તેને તો જુઓ. મારી સામું ન જુઓ તો ખેર, પરંતુ આ તમારા પરિવાર સામું જોઇને પણ આ મંદિરે પધારો. તમે જ્યાં ભટકો છો ત્યાંની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે જરા આપને કહું છું તે સાંભળો."

મૂળ પાઠ ઉપર આપ્યો છે તે સર્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવા યત્ન કરવો જોઇએ. તેના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક અર્થ તો 'જાણકારના મતે તમે તમારો પરિવાર જુઓ. તમે હાલ તો વિષય કષાય પ્રમાદને જ તમારા પરિવાર તરીકે જાણો છો અને તેઓના જ સંબંધમાં રાજી રહો છો, પણ તે અયુક્ત છે; કારણકે એને તમે તમારો પરિવાર સમજો છો તે અજ્ઞાનતાને લીધે છે. જ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞના મત પ્રમાણે અથવા ડાહ્યા માણસોના મત પ્રમાણે આપનો પરિવાર કયો છે તે આપ વિચારી જુઓ.' એમ થાય છે અને બીજો અર્થ એમ થાય કે હે પ્રાણનાથ! તમે કયાં જઇને નમો છો તે તો વિચારો, તમે અહીં આવીને તમારા ઘરનો સાથ-પરિવાર કયો છે તેનું અવલોકન કરો તમે હાલ જેને પૂજ્ય ધારીને નમો છો તેની આંતરિક સ્થિતિ શું છે, તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે જરા વિચારો, જુઓ, તપાસો અને પછી તમને યોગ્ય લાગે તે કરો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'કિત જા નમતે' એવું પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે અર્થ સંબંધને અનુરૂપ નથી. અત્ર તો સ્વસ્વરૂપની વિરૂદ્ધતા જણાવવી છે તેથી આ અર્થ યોગ્ય નથી.

હવે સુમતિના મંદિરમાં (સ્વભાવદશામાં) શું છે અને મમતાના ઘરમાં (વિભાવદશામાં) શું છે તેની સરખામણી કરતાં સુમતિ આગળ ચલાવે છે અને ચેતનજી તેની સન્મુખ ઊભા ઊભા સાંભળે છે.

> उत माया काया कवन जात,
> *यहु जड तुम चेतन जगविख्यात;
> उत करम भरम विषवेलि संग,
> इत परम नरम मति मेलि रंग. कित० २

---

* 'यहु' ને બદલે ઉનેં-ઉહૈં એવો પાઠાંતર છે અર્થ એક જ છે.

૨ ઉત=ત્યા કાયા=શરીર કવન=કઈ. જાત=જાતિના છે યહુ=તે સર્વ જડ= અચેતન, પૌદ્ગલિક જગવિખ્યાત=પ્રસિદ્ધ હકીકત છે કરમ=કર્મ ભરમ=ભર્મ વિષવેલિ=ઝેરી વેલડીનો. પરમ=ઉત્કૃષ્ટ નરમ=નમ્ર. મેલિ=એકત્રિત.

"ત્યાં માયા અને શરીર કઈ જાતિનાં છે? તે સર્વ જડ અચેતન છે અને તમે ચેતન છો એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. (વળી) ત્યાં કર્મના ભ્રમરૂપ વિષવેલડીનો સંગ છે અને અહીં મહા નરમ બુદ્ધિના એકત્રિત થવારૂપ રંગ છે."

ભાવ–મારા નાથ! તમે વિભાવદશામાં ભમ્યા કરો છો પણ ત્યાં તો માયા, મમતા અને શારીરિક વાર્તા જ તમને પ્રાપ્ત થશે. છળકપટ કરી આત્મવંચના કરવી, મારૂં મારૂં કરી સંસારને ચાટ્યા કરવો અને શરીરની શુશ્રૂષા કરી તેને પાળવું, પોષવું અને તેને માટે સંખ્યાબંધ ઉપાધિઓ કરવી એ સર્વ આપને વિભાવદશામાં પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં માયા મમતા આપની સ્ત્રીઓ થવા આવશે, પરંતુ તે બન્ને કઈ જાતિની છે તેનો તો આપ વિચાર કરો. લગ્નસબંધ કરતી વખત સ્ત્રીની ખાનદાની અને કુળ વિગેરે ખાસ જોવામાં આવે છે. હલકા કુળની સ્ત્રી સાથે લગ્ન થઈ જાય તો આખો ભવ બગડે છે એ જાણીતી વાત છે. સસારમાં રહેવાનું હોય અને સ્ત્રી તરફની પ્રતિકૂળતા હોય તો આખું જીવન ધૂળધાણી બને છે એ વિષયપર વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી, દરરોજના સામાન્ય અનુભવનો તે વિષય છે. લગ્નસંબંધ કરતી વખતે આપણે કન્યાની જાતિ વિગેરે જોઈએ છીએ તેમ જ યૂરોપ અમેરિકામાં પણ સરખી પંક્તિ જોવામાં આવે છે, પણ આ તમારા માયા મમતાના સંબંધમાં તો તદ્દન વિપરીત જાતિનો સબંધ છે. તે અચેતન–પૌદ્ગલિક–જડ છે અને તમે ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છો, એ વાર્તા સર્વ જાણે છે, જગજાહેર પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. અથવા માયા મમતા જડ–અજ્ઞાન છે અને તમે વ્યક્ત અવ્યક્તરૂપે અનંત જ્ઞાનના ધારણ કરનારા છો, ત્યારે આવી મૂર્ખ સ્ત્રીઓ સાથેના સંબધથી તમારી ભવિષ્યની પરણ્યા પછીની જીંદગી કેમ જશે તેનો જરા વિચાર કરો. મૂર્ખ સાથે સંબંધ કરી તમારે તમારો ભવ બગાડવો હોય તો તમારી ઇચ્છા, બાકી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તમારો અને માયા મમતાનો સંબંધ જો કે ઘણા કાળનો છે પણ તે તમારા કુળને અનુરૂપ નથી.

વળી હે મારા પતિ! એ વિભાવદશામાં કર્મનો બંધ થાય છે અને થવાનો છે. જેટલો કાળ વિભાવદશામાં રહેવાનું થશે તેટલો કાળ

નવીન અશુભ કર્મબંધ કરી ચેતનજી ભારે થતા જવાના છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, કારણકે વિભાવદશામાં કર્મનો આકર્ષ બહુ થાય છે. તેથી તે દશામાં અનેક નિબીડ કર્મ બંધાતાં જશે અને પછી તમને એટલા બધા ભૂલાવામાં નાખી દેશે અને અત્યાર સુધીમાં નાખી દીધેલા પણ છે કે વિભાવદશા કઈ અને સ્વભાવદશા કઈ તેનું પણ તમને ભાન રહેશે નહિ અને તેથી એવા ભ્રમમાં પડી જશો કે વિભાવદશાને જ સ્વભાવદશા માની લેશો. વળી આ એક જ પ્રકારનો ભ્રમ નહિ પણ તેને યોગે તે દશામાં બીજા પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમો તમને થશે. જ્યાં સુખ મળવાની સ્વપ્ને પણ આશા નહિ હોય ત્યાં સુખ શોધશો, અથવા અમુક કાર્યમાં સુખ હશે કે નહિ તેનો અવ્યવસ્થિત વિચાર કરશો. અરે! વાસ્તવિક સુખ શું છે અને ક્યાં છે અને કેમ મળે તેનો તમને વિચાર આવતો પણ અટકી જશે અને આવા અનેક ભ્રમમાં તમે અવ્યવસ્થિતપણે ઘસડાયા કરશો. આ ઉપરાંત વળી વિભાવદશામાં તમને વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ થશે. વેલડીનો સ્વભાવ છે કે તે નિરંતર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે અને ઊંચી ચઢી તેના આશ્રિતને ચો તરફથી એવી વીંટી લે કે પછી આશ્રય પોતે ત્યાંથી–તેનાથી દૂર ખસી શકે જ નહિ. વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છારૂપ આવી વિષવેલડી જે તમને ભ્રમને લીધે અમૃતવેલી લાગતી હશે તે તમને ચો તરફથી ઘેરી લઈ કોઈ પણ બાજુ જવા દેશે નહિ અને આખો વખત તમને પોતાના કબજામાં રાખી મૂકશે.

આવી રીતે વિભાવદશામાં કર્મભ્રમ અને વિષવેલીનો સંબંધ છે અને તે પ્રત્યેક તમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉપજાવનારા છે, તમને રખડાવનારા છે, તમારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિપર મજબૂત કાબુ મેળવી તમારી નિર્ણયશક્તિ, તુલનાશક્તિ અને ન્યાયબુદ્ધિને ઉથલાવી નાખનારા છે, અને અહીં સ્વભાવદશામાં પરમ નરમ મતિ જે હું–સમતા તેની સાથે એકત્ર રંગ જામે તેમ છે. સમતા મહા ઉત્કૃષ્ટ નમ્ર સ્વભાવની છે એ તો તેના નામ ઉપરથી જ જણાય છે અને વળી તેની સાથે જ્યારે પ્રેમ થાય ત્યારે તે એવો રંગ જમાવે છે કે એમાં દ્વિધા ભાવ રહેતો જ નથી અને મનમાં જરા પણ ભ્રમ કે શોક થતો નથી. આવી રીતે વિભાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં શું છે તે બતાવી

સમતા ચેતનજીને એકવાર વધારે વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે નાથ! તમે આપણે મંદિરે પધારી આપણો પરિવાર કેવો છે તે જરા અવલોકન કરી જુઓ, આપે માયા મમતા સાથે સંબંધ કરી જોયો છે, હવે જરા થોડા વખત એ જડ સંબંધ મૂકી તમારી ખાનદાની અને ઉચ્ચ કુલને યોગ્ય મારો સંબંધ કરો અને પછી તેનું પરિણામ તપાસો.

ચેતનજીને ગળે એ હકીકત બરાબર ઉતરે તેટલા માટે સમતા હજુ પણ એ જ મુદ્દાપર સવિશેષપણે તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે.

> उत काम कपट मद मोह मान,
> इत केवल अनुभव अमृत पान;
> आली कहे समता उत दुःख अनंत,
> इत *खेलहु आनंदघन वसंत. कित० ३

"ત્યાં (વિભાવદશામાં) નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ, છળ કપટ, આઠ મદ, અજ્ઞાન અને અભિમાન છે અને અહીં (સ્વભાવદશામાં) માત્ર કેવળ આત્મસ્વરૂપના બોધરૂપ અમૃતનું પાન કરવાનું છે. સખી કહે છે હે બહેન સમતા! ત્યાં પાર વગરનું દુઃખ છે અને અહીં આનંદરાશિ ભગવાન્ વસંતોત્સવ ખેલે છે."

ભાવ–વિભાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં પાન કરવાનું હોય છે પણ બન્ને પીણામાં તફાવત બહુ છે. એકમાં વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે, મને આ વસ્તુ મળો, તે મળો એવી કામના વારવાર થયા કરે છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને માટે એવી દૃઢ ઇચ્છા રહે છે કે જાણે તે વગર ચાલી શકશે નહિ, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી તેપરનો રાગ થોડા વખતમાં ઉતરી જાય છે તે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ માટે અવલોકન કરી જોનારને જણાય તેમ છે; વળી એ દશામાં અનેક પ્રકારના છળ કપટ, છેતરપીંડી, દંભ કરવા પડે છે, ખોટાં રૂપ અને મુખાકૃતિ ધારણ કરવાં પડે છે અને મનના વિચારો, ભાષાનાં વચનો અને

---

* ખેલહુને બદલે 'ખેલે' એવો પાઠાંતર ભી મા. ની બુકમા છે

૩ કામ=નાના પ્રકારની ઇચ્છા કપટ=છળ. મદ=આઠ પ્રકારના અહંકાર મોહ=અજ્ઞાન માન=અભિમાન આલી=સખી અનંત=છેડા વગરનુ ખેલહુ=ખેલે છે, રમે છે વસંત=વસંતોત્સવ.

કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ અનુભવવો પડે છે; વળી એ દશામાં જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, વિદ્યા, બળ અને ધનના મદ થાય છે; તેમ જ ત્યાં અજ્ઞાનનું એટલું બધું જોર રહે છે કે તેથી વિવેકચક્ષુ કદિ ઉઘડતાં જ નથી અને વળી ત્યાં અભિમાન પણ વારંવાર થયા કરે છે. આવી રીતે વિભાવદશામાં વિષય કષાયની પરિણતિ પ્રબળપણે વર્તે છે અથવા ષડ્રિપુ આ જીવ ઉપર વારંવાર વિજય મેળવી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે છે, તેથી તેને વિભાવદશામાં આવી ક્લિષ્ટ પરિણતિના રસનું પાન થાય છે અને તેનો કેફ ચડે છે. પછી જેમ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ

> आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं,
> व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
> दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते,
> पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ १ ॥

'સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને અસ્ત થાય છે, તેમ તેની સાથે જીવનનો ક્ષય થતો જાય છે, કામધંધાની ધમાલમાં કાળ પસાર થતો જાય છે તે જણાતું નથી અને જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને વિપત્તિ જોઈને મનમાં ત્રાસ પણ થતો નથી, ખરેખર મોહરૂપ પ્રમાદમદિરા પીને આ દુનિયા ગાંડી થઈ ગઈ છે.'

આવી રીતે અજ્ઞાનના કેફમાં આ પ્રાણી ગમે તેવું વર્તન કરે છે, ગમે તેવુ બોલે છે અને ગમે ત્યાં રઝળે છે; એનાં કાર્યમાં એક તત્ત્વ દેખાશે નહિ, એના વિચારમાં એકસરખાપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ, એના વર્તનમાં એક નિયમ દેખાશે નહિ. મદિરાકેફથી મત્ત થયેલો મૂર્ખ જેમ અસ્તવ્યસ્તપણામાં ડોલાં ખાય એમ જરાકમાં એને અભિમાનના શિખરપર ચઢેલો જોશો અને જરાકમાં એને તરકટ છળ પ્રપંચ કરતો જોશો, જરાકમાં એ વિષયની ઇચ્છા કરશે અને જરાકમાં પોતાની નાની વાતની મોટી બડાઇ મારવા મંડી જશે. વળી કોઇવાર વૈરાગ્યની વાતો ઉપર ઉપરથી કરવા લાગશે તો કોઈવાર કામકથા, રાજકથા, દેશકથામાં એકરગી થઇ જશે. આવી રીતે ઢંગધડા વગરનું તેનું વર્તન એક મદિરા પીધેલ માણસની સાથે જ સરખાવી શકાય તેમ છે. વિભાવદશામાં આવી રીતે કામ કપટ મદ મોહ માનનું પાન કરવાનું છે.

અને હે નાથ! આ સ્વભાવદશામાં તો માત્ર યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનના બોધરૂપ અનુભવઅમૃતનું જ પાન કરવાનું છે. એમાં વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવી તેને તદ્રૂપે ઓળખાવી દેવું અને તે વિચારમાં આ જીવને મગ્ન રાખવો એ અનુભવજ્ઞાન છે. તેમાં જેમ જેમ વિશેષ મગ્નતા થતી જાય છે તેમ તેમ તેની મીઠાશ વધતી જાય છે અને તેના પાનમાં અધિક અધિક આનંદ થતો જાય છે. વિભાવદશામાં અજ્ઞાનતાનું જોર છે અને સ્વભાવદશામાં અનુભવઅમૃતનું પાન છે.

સમતા કહે છે કે હે સુમતિ! વળી તે વિભાવદશામાં પાર વગરનું દુઃખ છે. ત્યાં કર્મનો બંધ એટલો થાય છે કે તેને પરિણામે મહા દુઃખ સહન કરવાં પડે છે અને તે ભોગવતી વખતે વળી નવીન કર્મબંધ થાય છે અને એમ તેની ઉત્તરોત્તર શ્રેણી એટલી લાંબી લાંબી ચાલ્યા કરે છે કે તેનો છેડો આવતો નથી. જ્યાં કામમદ અને મોહનું જોર હોય, જેમાં અજ્ઞાનનું આચ્છાદન થઈ ગયેલ હોય ત્યાં પછી દુઃખનો છેડો કેવી રીતે આવી શકે એ સમજાય તેવું છે. મતલબ વિભાવદશામાં દુ.ખની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને હે સખિ! અહીં તો આનંદરાશિ ભગવાન્ પોતે વસંતોત્સવ ખેલે છે. જેમ વસંત ઋતુમાં વિલાસી લોકો ફાગ હોરી ગાય છે, અબીલ ગુલાલ ઉડાવે છે અને બીજા અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, તેમ સ્વભાવદશામાં આનંદસમૂહ ભગવાન્ પોતેજ આનંદમાં ઉતરી પડે છે, એટલે પછી ત્યાં દુઃખનું તો નામ જ રહેતું નથી. આવી રીતે સ્વભાવદશામાં અને વિભાવદશામાં શું શું છે તે હે ચેતનજી તમે વિચારો.

નિજ સ્વરૂપે શાંત રસનું અથવા સુમતિનું સ્વરૂપ હે ચેતનજી! તમે આવી રીતે વિચારો, તમારા પરિવારને જુઓ. આ જ યોગી આનંદઘન મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

આપણો ચેતન ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવી સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે
શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ.

'મારો આત્મા જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવવંત છે તે એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમયી ચેતનાને આધારે આશ્રય કરી રહ્યો છે, એટલેકે ચેતનાને આધારે આત્મા આધેય છે અને એ ચેતના સિવાયનો બીજો

સર્વ સાથ જે પુદ્ગલ સબંધી શરીર પુણ્ય પાપ સુખ દુઃખાદિ સર્વ છે તે સંયોગજન્ય છે. જ્ઞાનાદિક ગુણ સમવાય-ભેદાભેદ સંબંધે છે અને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ઇચ્છા વિગેરે આરોપિત ધર્મ છે પણ આત્મ-સ્વભાવ નથી. એવી રીતે અગાઉની ગાથામાં કહેલા અને તે ઉપરાંત ખંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ, શમ ઇત્યાદિને તારો પોતાનો પરિવાર તું જાણ.'

આવી રીતે પોતાના પરિવારને ઓળખી લેવો એ ખરેખરૂં કાર્ય છે, એને વિશેષ પ્રકારે ઓળખવા માટે આનંદઘનજીનું બનાવેલું શ્રી શાંતિનાથજીનું આખું સ્તવન મનન કરીને વાંચવું, વિસ્તારભયથી અત્ર તે દાખલ કર્યું નથી; તે સ્તવનથી બરાબર સમજાશે કે પોતાનો પરિવાર કયો છે અને તેનો અને ચેતનજીનો સંબંધ કેવો છે. એ સ્તવનમાં જ્યારે 'અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજરે' એ હકીકત કહે છે ત્યારે આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે, કારણકે ચેતનજીને વિચાર કરતાં કરતાં એવા પરમાત્મભાવનો મેળાપ થઈ જાય છે કે અપરિમિત દાન આપનાર પોતાની જ ભેટ કરાવી આપે છે. પોતાના આત્માને આવી રીતે નમવાનું કહેવાનો જે અભિનવ વિચાર અત્રે બતાવ્યો છે તે તેની ઉત્કૃષ્ટ સાધ્ય દશામાં રમણતા અને સુમતિનો સંગ બતાવે છે. એટલા માટે હે ચેતનજી! તમારે તમારી જાતને નમવા યોગ્ય કરવી હોય તો તમારા પોતાના પરિવારને મળી જાઓ, તેને આદરો, તેની સાથે રમણ કરો, તેઓ સાથે ખેલ ખેલો અને તેરૂપ થઈ જાઓ અને કુલટાઓનો સંગ છોડી દો, તેઓની વાત મૂકી દો, તેઓની છાયામાં જવાનો ખ્યાલ પણ છોડી દો અને તેઓ સંબધી કથા વાર્ત્તા વિચાર પૃચ્છા કે કલ્પનાનો પણ ત્યાગ કરો.

સુમતિ એટલે શુભ ક્રિયા કરવાની રૂચિરૂપ પરિણતિ–તે બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. ત્યાર પછી ગુણસ્થાન ક્રમારોહમાં સમતા બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે કારણ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સુમતિની જરૂર રહેતી નથી. સુમતિ સબધી આ પદોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તે સંબધી એક પદ પન્યાસજી શ્રીગંભીરવિજયજીએ બનાવ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

રાગ વસંત.

પિચકારીન કાહેકો મારી, રે દઈમારે લાલ, પિચ૦
લાજકી ભરી કછુ કહી ન શકત હુ, મુખસેં સુના દઉંગી ગારી. એ ચાલ
સુખદાયક સ્યાની ન ધારી, રે સુમતી સંગ સદા. એ આંકણી.
મૈત્રી પ્રમોદ હી કરૂણા રમત હે, જગજીવન ભીતિ નિવારી રે. ૧
ન્યાય યથારથ વચન વદત હે, હિત મિત મધુર ઉચારી રે ૨
ન કિયો ન કરાયો નિર્જીવ ગહત હે,દત્ત અસન જલ વસતિ વિહારી રે ૩
દેવ પશુ નર કામ તજત હે, ત્રિકરણ બ્રહ્મ સંભારી રે. ૪
અનિચ્છક ધર્મ સાધન હિ ધરત હે, સંગ્રહ સર્વ નિવારી રે. ૫
રાગ દ્વેષ કષાય હરત હે. સહે શીત ઉષ્ણ અવિકારી રે. ૬
યસી સુમતિ જિનવચન પીયત હે, કરે ગંભીર ભવોદધિ પારી રે. ૭

આવી સુમતિની સંગતિ કરવા, તે દ્વારા નિજ પરિવારને ઓળખવા અને તદ્દ્વારા ગુણસ્થાનપર ક્રમે ક્રમે આરોહ કરી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ ભાવના રાખવી અને તે પણ નિરંતર રાખવી, નહિ તો વિભાવદશાનું જોર એટલું બધું છે કે ગમે તે વખતે તે સુમતિ અને તેના પરિવારને હાંકી મૂકી તમારા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય એવું સ્થાપન કરશે કે ઘણા વખત સુધી તમે સુમતિને યાદ પણ નહિ કરી શકો. હવે એ વિભાવદશામાં પડી ગયેલા ચેતનજી કેવા કઠોર થઈ ગયા છે તેને ઉદ્દેશીને આવતા પદમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો આશય પતિને નિજ મંદિરે પધરાવી નિજ પરિવારને ઓળખાવી નિજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાનો અને પરઘર ભટકવાનું બંધ કરાવી કુલટાઓનો સંગ છોડાવવાનો છે.

લગભગ આ પદમાં બતાવ્યો છે તેને મળતો ભાવ બતાવનારૂ એક પદ શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ રચ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

ચેતન મમતા છાંડ પરીરી, છાંડ પરીરી દૂર પરીરી; ચેતન૦
પર રમણીશું પ્રેમ ન કીજે, આદરી સમતા આપ વરીરી. ચેતન૦ ૧
મમતા મોહ ચંડાલકી *બેટી, સમતા સંયમનૃપ કુંવરીરી;
મમતા મુખ દુર્ગંધ અસત્યે, સમતા સત્ય સુગંધી ભરીરી. ચેતન૦ ૨
મમતાસેં લરતે દિન જાવે, સમતા નહિ કોઉ સાથ લરીરી;
મમતા હેતુ બહુત હે દુશ્મન, સમતા કે કોઉ ન †અરિરી ચેતન૦ ૩

* દીકરી. † દુશ્મન.

મમતા કી દુર્મતિ હે *આલી, ડાકિની જગત અનર્થ કરીરી;
સમતાકી શુભ મતિ હે આલી, પર ઉપકાર ગુણે સમરીરી ચેતન૦ ૪
મમતા પુત્ત †ભયે ‡કુલખંપન, શોક વિયોગ મહામત્સરીરી;
સમતા સુત હોવેગો કેવલ, રહે દિવ્ય નિશાન ધુરીરી ચેતન૦ ૫
સમતા મગન રહે જો ચેતન, જો એ ધારે શિખ ખરીરીઃ
સુજસ વિલાસ લહેગો તો તું, ચિદાનંદઘન પદવી વરીરી. ચેતન૦ ૬

આનંદઘનજી મહારાજનું પદ વાંચ્યા પછી આ પદના અર્થમાં તુરત જ પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે. ઉપરોક્ત પદમાં સમતા અને મમતાનો તફાવત બતાવી ખરો ભાવ ઝળકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બન્ને યોગના વિષયપર લખનારાઓ એક જ વિષયમાં કેવી જૂદી જૂદી શૈલી આદરે છે તે પણ આ પદથી જણાઈ આવે છે. બંને મહાત્માઓના સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે. અત્ર જે ભાવ તેઓએ પ્રગટ કર્યો છે તે વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. સમતા મમતાના આવિર્ભાવો અને સ્વભાવ અને વિભાવદશાના આવિર્ભાવોનું દર્શન કરી તેઓમાંથી કોનો આદર કરવો અને કોનો ત્યાગ કરવો તેનો-મતલબ હેય ઉપાદેયનો, નિશ્ચય કરવો. પ્રસ્તુત વિષય ઉપર દૃઢ નિશ્ચય કરી આત્મજીવનનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો આ અવસર ચૂકવા જેવો નથી.

પદ બત્રીશમું, રાગ રામેરી.

पीया तुम, निठुर भये क्युं ऐसे. निठुर०
मे तो मन वच क्रम करी राउरी,
राउरी रीत अनेंसे. पीया तुम० १

"હે પતિ! તમે આવા કઠણ કેમ થઈ ગયા છો? હું મન વચન કાયાએ કરી આપની છું અને તમારી રીતિ જ ગ્રહણ કરૂં છું."

* સખી † થયા, થાય છે ‡ કુળને કલંક લગાડનાર

૧ પીયા=પતિ નિઠુર=કઠોર, સખત,બેશરમ. ભયે=થયા ક્યું=શામાટે. ઐસે=એવા મેં=હું ક્રમ=કાયા, શરીર રાઉરી=આપ સાહેબની, રાજાની, તમારી રીત=રીતિ. અનેંસે=ગ્રહણ કરીશ અથવા અન એંસી એટલે એવી નથી.

ભાવ—આ આનંદઘનજીનું પદ બહુ અર્થઘટનાવાળું અને નૂતન પ્રકારનું છે, એનો આશય સમજવો અતિ મુશ્કેલ છે. એનાપર બે ટબા પણ મળી આવ્યા છે. તે અર્થ અને મારા ગુરૂ મહારાજે બતાવેલો અર્થ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે અને તે સ્ફુટ કરવા વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારવા વિનંતિ છે.

ઉપર્યુક્ત એકત્રીશમા પદમાં સુમતિ ચેતનજીને નિજ પરિવાર જોવાની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેની સાથે સ્વભાવદશામાં અને વિભાવ-દશામાં શું શું વસ્તુસ્થિતિ છે તેનું તેને દિગ્દર્શન કરાવે છે. એ સર્વનો આશય પતિ માયા મમતાની સોબતમાં કુછંદે પડી ગયા છે તે માર્ગથી તેમને છુટા પાડી શુદ્ધ ચેતનાના અતિ પવિત્ર માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનો છે. ઉપરના પદમાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તેથી પણ ચેતનજી સમજ્યા નહિ ત્યારે હવે કાંઈ વિનતિરૂપે અને કાંઈક અતિ માયાળુ-પણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે અને તે વખતે તેની સખી શ્રદ્ધા પાસે ઉભી છે.

હે મારા નાથ! તમે આવા કઠોર કેમ થયા છો? મેં તમને આગળ મમતા માયાનું કુટિલપણું બતાવ્યું, વિભાવદશાનું વિભાવકપણું બતાવ્યું અને શુદ્ધ દશાનું મહત્વ બતાવ્યું, છતાં તમે તો મારા સામું જોતાં પણ નથી! ખરેખર! મારા નાથ! આપ આટલા બધા કઠોર શા કારણે થયા છો? તમે મારી સામું તો જુઓ. હું તો મન વચન કાયાએ કરીને તમારી જ છું, હું મનમાં તમારૂ જ ધ્યાન કરૂ છું, વચ-નથી તમારો જ જાપ કરૂ છું અને મેં શરીર તમને જ અર્પણ કરી દીધું છે. હું તમારી સર્વ રીતિઓ અંગીકાર કરૂ છું, તમને જે વસ્તુઓ તત્ત્વતઃ હિતકારી હોય તેને હું ગ્રહણ કરૂં છું, તમારા પવિત્ર સગાઓ સાથે જ સગપણ રાખું છું અને શુદ્ધ દશામાં તમે જેવા પવિત્ર છો તેવી જ હું પવિત્ર છું. આવી આપની પરમ પવિત્ર સાધ્વી પતિપ્રાણા સ્ત્રી તરફ આપ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો?

અથવા હું મન વચન કાયાએ કરીને આપ સાહેબની છું અને આપની રીત તેવી નથી, મતલબ હું આપના પાલવને પકડતી આવું છું અને આપ મારી દરકાર નહિ કરતાં મારાથી ઉલટી રીત ગ્રહણ કરી મારી સામું પણ જોતા નથી. હે નાથ! આપ આવા કઠણ હૃદયના

શામાટે થયા છો? આપને આ પ્રમાણે વર્તન ચલાવવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. 'એક પખી કેમ પ્રીતિ વરે પડે, ઉભય મિલ્યા હુવે સધી' એ વાત આપ જાણો છો. હું આપના તરફ આટલો બધો રાગ બતાવું અને આપ મારા તરફ બેદરકારી રાખો એ કઇ રીતે યોગ્ય ગણાય તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. અને વળી આપ મને તુચ્છકારી કોઈ સુજ્ઞ પતિપ્રાણા સ્ત્રીની સોબત કરતા હો તો તો તે વાત કંઇક પણ ઉચિત ગણાય, પણ આપ તો કુલટાઓનાં મંદિરમાં રખડ્યા કરો છો, જે કુલટાઓ તમારી રીતિ કદિ ગ્રહણ કરવાની નથી, જેમણે અત્યાર સુધી કદિ તેવી રીતિ ગ્રહણ કરી પણ નથી, તેવીઓની સોબતમાં આપ પડ્યા છો, તેથી આપ મારી હકીકત તરફ જરા ધ્યાન આપો અને જ્યારે હું આપનાપર અતુલ્ય પ્રેમ રાખું છું ત્યારે આપ તદ્દન બેશરમ ન થાઓ. આપને ઓળભો આપીને આટલું કહું છું તે ખાતર પણ મને ખેદ થાય છે, પણ હે નાથ! હવે મારા મનમાં જે વિચાર થાય છે તે આપને જણાવી દેવા ઉચિત ધારીને જ આટલું કહું છું.

'અનુભવ હમતો રાવરી દાસી' એ તેરમા પદમાં આ વિચાર ઘણી પુષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

> फूल फूल *भवर कीसी भाउंरी भरत हुं,
> निवहे प्रीत क्युं ऐसे;
> मैं तो †पीयुतें ऐसी मीलि आली,
> कुसुम वाससंग जैसे. पीया तुम० २

"ફૂલે ફૂલે ભમરાની જેમ હું પ્રદક્ષિણા દઉં છું, પણ એવી રીતે પ્રીતિ કેમ નભાવવી? હે સખિ! હું તો પતિ સાથે એવી રીતે મળી છું કે જેવી રીતે ફૂલ તેની વાસ સાથે (મળી ગયેલ હોય તેમ)."

---

* ભવરને બદલે ક્વચિત્ 'ભમર' શબ્દ છે કીસીને બદલે કૈસી શબ્દ છે

† પીયુતેંને બદલે કવચિત્ 'પિયતે' શબ્દ છે

૨ ભવર=ભ્રમર, ભમરો કીસી=ની પેઠે, ની જેમ ભાઉંરી=પ્રદક્ષિણા, ચક્કર ભરત હુ=ભરુ છુ, દઉં છુ નિવહે=નિર્વાહ કરવો, નિભાવવી ક્યુ=શુ ઐસે=એવી રીતે પીયુતેં=પતિ સાથે. મીલિ=મળી ગઈ આલી=સખી. વાસસંગ=તેની સુગંધી સાથે. જૈસે=જેવી રીતે

ભાવ–વળી હે મારા નાથ! ગુલાબ, ચંપો, મોગરો, માલતી કે એવાં એવાં બીજાં સુગંધી ફૂલની સુવાસથી આકર્ષાઈ ભમરો જેમ ફૂલની આસપાસ અને ચોતરફ ચક્કર લીધા કરે, જરામાં તેની ઉપર આવે, વળી એક બાજુમાં જાય, વળી બીજી બાજુમાં જાય, અને તેનીપરના પ્રેમને લીધે તેના ફરતી પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે, તેવી રીતે હું તો મારા નાથપરના પ્રેમથી આકર્ષાઈ તેમના ફરતી, તેમની આજુ-બાજુ, તેમની ઉપર ચોતરફ ફર્યા કરૂં છું, તેમના પ્રેમમાં મસ્ત થઈ તેઓશ્રીની ઓળગે જાઉં છું; અને આટલું કરતાં છતાં પણ પતિ તો મારી સામું જોતા પણ નથી. ત્યારે હવે મારે તે પ્રીતિનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો? આપણે ઉપર પડતા જઈએ અને પતિ લાત મારે, સામું પણ ન જુએ ત્યારે હવે પ્રીતિનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો? પ્રીતિના નિયમ પ્રમાણે બન્નેનું મન હોય તો જ પ્રીતિ વધે છે, નહિ તો પ્રીતિ નભતી પણ નથી તો વધે તો કેવી રીતે? એકપખી પ્રીતિ લાંબો વખત ચાલતી નથી એ સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે.

આટલી હકીકત સાંભળી શ્રદ્ધા સખી જે બાજુમાં ઊભી હતી તેણે સુમતિને કહ્યું કે "સખિ! તમે કહો છો કે 'રાવરી રીત અનૈસે' પણ અત્યાર સુધીમાં તમે તમારા પતિથી કાંઈ જૂદાઈ જણાવી હશે અને તેથી પતિ કદાચ રૂઠ્યા હશે અને તમારાપર મન નહિ લગાવતા હોય." શ્રદ્ધા સખીનાં આવાં વચન સાંભળી સુમતિ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.*

હે સખિ! હું તો પતિ સાથે એવી મળી રહી છું કે જેવી રીતે ફૂલ–પુષ્પ તેની વાસ સાથે મળી ગયેલ હોય. ફૂલ અને તેની સુવાસ જેમ જૂદાં નથી, ઘટ અને ઘટત્વ જૂદાં નથી, અત્તર અને અત્તરની સુગંધી જેમ જૂદી નથી, તેમ હું સુમતિ મારા પતિ સાથે એકરૂપે મળી રહી છું. મારા મનમાં તેમના સંબંધી જ વિચાર આવે છે, મારાં વચનમાં તેમના ગુણાનુવાદ અને ગુણોત્કર્ષ આવે છે, મારૂ

---

* આવી રીતે શ્રદ્ધા સાથે વાતચીત થાય છે એવો અર્થ કરવો જ યુક્ત થશે, કારણ પ્રથમ ગાથા પતિને ઉદ્દેશીને લખી છે અને આ ગાથામા આલી શબ્દ આવે છે તેનો તે વગર બીજી કોઈ રીતે ખુલાસો થઈ શકતો નથી. ટબાકાર પણ એ જ રીતે અર્થ કરે છે.

શરીર તેમને જ અર્પણ છે, મારામાં તેમના સિવાય અન્યનો સંકલ્પ પણ નથી. ટુંકામાં હું તો તેમનામય છું, તદ્રૂપ છું, તત્સ્વરૂપ છુ. મે કદિ પણ એમના તરફ ભિન્નભાવ બતાવ્યો નથી, મારી કદિ પણ તેમના તરફ અરૂચિ થઈ નથી, મારૂં મન કદિ અન્ય પુરૂષ તરફ ગયું પણ નથી. તેઓ ગમે તેવી કુલટાઓનાં ઘરે જાય, તેઓને બોલાવે, તેઓ સાથે વિલાસ કરે તેમ છતાં પણ મે પતિ તરફ કદિ ઉપેક્ષા કરી નથી, તેઓ જ્યારે મારે મંદિરે પધારે છે ત્યારે તેઓની સાથે હુ એકરૂપ થવા તૈયાર જ રહું છું, અત્યારે પણ તૈયાર છું અને ભવિષ્યમાં કદિ તેમનાથી વિપરીત થવાની નથી. આટલું બધું કરતાં છતાં પણ નાથ મારાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ વર્ત્યા કરે છે, મારી તરફ જરા પણ પ્રેમ દર્શાવતા નથી એનું કારણ શું હશે તે સખિ! વિચાર કરવા યોગ્ય છે. હું તો સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે મારો અને મારા પતિનો ફૂલ અને તેની વાસની પેઠે અભેદ છે, અને મારામાં કદિ દ્વિધાભાવ થવાનો નથી.

*ऐठी जान कहापर एती,
नीर †निवहिये भैंसे;
गुन अवगुन ‡न विचारो आनंदघन,
कीजियें तुम §हो तैंसे. पीया तुम० ३

"એને જગતનો એઠવાડ જાણો, શા ઉપર એટલી બધી (મમતા તેનાપર રાખો છો)? (તેમ કરીને તમે) ભેંસવડે પાણી વહો છો. હે આનંદઘન પ્રભુ! ગુણ અવગુણનો વિચાર નથી કરતા, તમે જેવા (શુદ્ધ સ્વરૂપે) હો તેવી મને કરો."

---

* 'ઐઠી જાન કહાપર એતી' એ પક્તિમા બહુ પાઠાતરો છે જાન બદલે ચાન છે 'ઓછી જાતિ કહાપર એતી' એવો પણ પાઠ છે

† નિવહિયેને બદલે 'નવહિયે' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે

‡–§ ન અને હો ત્રીજી તથા ચોથી પક્તિમાં અનુક્રમે આવે છે તે કેટલીક પ્રતોમા મૂકી દીધાં છે

૩ ઐઠી=એઠવાડ, કચરો જાન=જાણો કહાપર=શા માટે એતી=એટલી બધી નીર=પાણી નિવહિયે=નિરવહીએ, વાહન કરીએ ભૈંસે=ભેંસવડે કીજિયેં=કરીએ તૈંસે=તેવી

ભાવ–આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી છે. પ્રથમ અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો તે પ્રમાણે લખું છું. ટબાકારનો અર્થ ત્યાર પછી આપવામાં આવશે. આ બન્ને અર્થ વિચાર કરવા માટે રજુ કર્યા છે. કોઈ નવીન અર્થનો ઝળકાટ વાંચનારને થાય તો જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

સુમતિ ચેતનજીને હવે કહે છે કે હે નાથ! આ માયા મમતા–ભોગદશા એ તો જગતનો એંઠવાડ છે, કચરો છે, ઉકરડે નાખવા યોગ્ય છે. તમારા ભોગની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તમને જ જણાશે કે એ વસ્તુઓ અનેક પ્રાણીએ અનંતીવાર ભોગવી છે, તમારી માયા મમતા સ્ત્રીઓ પ્રત્યેકને ઘરે રખડે છે અને પોતાને ઘરે આવનાર હરેક સાથે વિલાસ કરે છે–આવા જગતના એંઠવાડ ઉપર તમારે આવડી બધી પ્રીતિ શી? એવા એંઠવાડને તો ઉકરડે નાખવો ઘટે, તે તો ગટરમાં ફેંકી દેવા યોગ્ય ગણાય, તેને બદલે તમે તેને ચાટતા જાઓ છો, ઉલટી (વમન) કરીને ફેંકી દેવા યોગ્ય વસ્તુને તમે ચુંબન કરો છો! માંસગ્રથિઓને હાથમાં લઈને તેમાં મોહ પામો છો! કફ મળ મૂત્રના ભંડારને આલિંગન કરો છો! અરે! મારા નાથ! તમે જરા વિચારો તો ખરા કે તમે કયે રસ્તે ઉતરી ગયા છો! ખરેખર તમારા જેવા શુદ્ધ નિરંજન નિર્લેપ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચેતનજી આવા પદાર્થપર અને આવી વસ્તુઓપર પ્રેમ રાખી રહ્યા છે તેથી અત્યારની તમારી સ્થિતિ જોતાં મારે કહેવું જોઈએ કે તમે એક પખાલીના પાડા છો. અક્કલ વગરના અને યંત્રની જેમ કામ કરનાર પખાલીના પાડામાં જેમ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન હોય તેવા તમે કુસંગતથી થઈ ગયા છો. એને લઈને પછી ગુણ અવગુણનો વિચાર પણ કરતા નથી; તમે જોતા નથી કે માયા મમતાની સાથે રહેવામાં તમને પોતાને કેટલું નુકશાન થાય છે અને સુમતિ સાથે–મારી સાથે રહેવામાં કેટલો લાભ થાય છે. આ સર્વ હકીકત આપ વિચારમાં લેતા નથી, લક્ષ્યમાં પણ લેતા નથી, એમાં આપની મોટી ભૂલ થાય છે. આપ ન કરવા યોગ્ય કરો છો, ન જવા યોગ્ય સ્થાનકે ભટકો છો અને આપના શુદ્ધ પ્રેમીને તિરસ્કરો છો. હે નાથ! હવે તો મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે તમે તમારી શુદ્ધ દશામાં જેવા છો તેવા પ્રગટ થાઓ અને મને પણ તેવી કરો. હે આનંદઘન

નાથ! મને હવે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાવી દો. આપ હાલ કઠોર થયા છો તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે. હું મન વચન કાયાથી આપની જ છું, આપની સર્વ રીતિ ગ્રહણ કરવાવાળી છું અને ગ્રહણ કરવા તૈયાર છું.

આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આખા પદનો આશય તો બન્ને અર્થમાં એક જ આવે છે કે ચેતનજીએ માયા મમતાનો પ્રસંગ મૂકી શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઉદ્યમ કરવો તે સર્વ પ્રકારે ઈચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેની દલીલો જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી થાય છે. *ટબાકારે જે અર્થ લખ્યો છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે.

"હે ચેતન! તમે શા ઉપર અટકી જાઓ છો (અથવા અવગુણ માનો છો) પાડાથી પાણી લાવીએ. હે આનંદઘન! ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો અને તમે જેવા છો તેવી મને કરો."

ભાવ—હે ચેતનજી! મારા પતિ! મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રિય પ્રાણનાથ! હું તમારા તરફ આટલો પ્રેમ રાખું છું, તમારા તરફ આકર્ષાઈને ચાલી આવું છું અને તમે આટલા બધા મારા તરફ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો? તમે મારી પાસે આવતા અટકી કેમ જાઓ છો? હે મારા પ્રભુ! મેં તો તમારૂં કાંઈ બગાડ્યું નથી અને તમે મારો અવગુણ શા કારણે માનો છો? હું આપની પાસે જેટલી વાત કહું છું તેટલી આપણા બન્નેના હિતની અને ખાસ કરીને તમારા લાભની કહું છું તે શિખામણની વાત સાંભળવાને બદલે તમે મારા સામું આવી વક્ર દૃષ્ટિએ શામાટે જુઓ છો? આપનું શુભ ઇચ્છવા માટે મારી તરફ પ્રેમ બતાવવાને બદલે તમે મારાથી એક્યા શામાટે જાઓ છો? એટલે મારા તરફ ગુસ્સાની નજરે શામાટે જુઓ છો? પખાલના પાણીનું વહન સાધારણ રીતે બળદથી થાય છે, પણ કોઈ વખત બળદ હાજર ન હોય તો પાડાથી પણ કરવામાં આવે. (ઘણી જગોએ બળદને બદલે પાડા ઉપર પખાલનું પાણી લાવવાનો રિવાજ છે.) એટલે આપનો પ્રેમ શુદ્ધ ચેતના તરફ થતો હોય તો તમને

* એંડી=અટકી, અવગુણમાનો છો જાનને બદલે આ અર્થમાં જાવ એવો પાઠ છે કદાપર=શા ઉપર. એતી=આટલા નીર=પાણી. નિવહીએ=લાવીએ ભૈંસે=પાડાથી તેસી=તેવી.

તે બહુ આગળ વધેલી સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને મારો અને તમારો સંબંધ તો દશમા ગુણસ્થાનક સુધી જ રહેવાનો છે તેથી તમે મારા તરફ પ્રેમ બતાવતા ન હો તો હે નાથ! એમાં આપ યોગ્ય કરતા નથી. એ તો કોઈ વખત શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો સુમતિથી કામ ચલાવવું જોઈએ. તમારે પાણીનું કામ છે, તમારી દશા સુધારવાનું કામ છે, તેથી પખાલ પાડાથી આવે છે કે બળદથી આવે છે તેને માટે આપે વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. આપને રોટલાનું કામ છે, ટપટપનું કામ નથી; તેથી આપ મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો. આપને શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો મારાથી નિર્વાહ કરો અને આપની સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલી બની શકે તેટલી આપની સેવા કરવાનો મને લાભ આપો. આપ જાણો છો કે દશમા ગુણસ્થાનક સુધી કષાયનો આવિર્ભાવ છે તેને દૂર કરવા માટે સમતાભાવની જરૂરીઆત છે, તેથી આપ એવા વિચાર ન કરો કે આ સુમતિ આગળ જતાં તો કાંઈ કામની નથી. અત્યારે ખરેખરી સહચારિણી તરીકે આપની સેવા બજાવનાર હું છું અને મારા સંબંધથી આપને બહુ પ્રકારના લાભ થવાના છે એ નિર્ણીત હકીકત છે તેથી મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર કર્યા વિના જેવા તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છો તેવી મને કરો. આવી રીતે સુમતિ પતિને કહે છે કે હે નાથ! વિભાવદશામાં પડી જઈ આપ મારા તરફ નિઠુર થયા છો તે નિઠુરતા હવે બંધ કરો અને આપ કોઈ મારો અવગુણ જોતા હો તો તે મને બતાવો કે જેથી હું આપની ઈચ્છાને માન આપું અને મારી ભૂલ સુધારૂં. બાકી મારામાં અને શુદ્ધ ચેતનામાં કાંઈ ફેરફાર જોઈ મારો અવગુણ ગ્રહણ કરી મને તજી દેવી અને તેને બદલે માયા મમતાને ગ્રહણ કરવી એ તો કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ નથી. હે નાથ! મારામાં કાંઈ અવગુણ હોય તો તે સુધારી મને તમારા સ્વભાવમાં મેળવી લો અને મને આપના જેવી કરો.

આ આખું પદ આંતરદશાના ખપી જીવને ઊંડા હૃદયમાં અસર કરનાર છે. એમાં એટલો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ બતાવ્યો છે કે તેની ખરેખરી ખૂબિ સમજવા માટે આંતરદશાને યોગ્ય થવું જોઈએ. જૂદાં જૂદાં

પદોમાં સુમતિ પતિને શુદ્ધ દશામાં આવવા માટે અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી હકીકત રોશન કરે છે. અત્રે તે પતિને પોતા તરફ કઠોર શામાટે થયા છે તેનાં કારણો પૂછતાં એક તદ્દન નવીન આકારમાં હકીકત રજુ કરે છે. જો તેઓ પોતાની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચેના નજીવા તફાવત ઉપર મક્કમ રહી પોતા ઉપર ગુસ્સે થયા હોય તો તેમ ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ ભાવ કવિની પ્રતિભાશક્તિ બતાવે છે. સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત એટલો સૂક્ષ્મ અને એટલી આગળ વધેલી સાધકદશામાં પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને લઇને ચેતનજી સુમતિ તરફ પરાઙ્મુખ રહેતા હોય એમ ધારી લઈ તેને તેમ નહિ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરવી અને માયા મમતાનો સગ મૂકી દેવા સમજાવવું એ ચેતનજીની વર્તમાન વિભાવદશા તરફ એવો આડકતરો ફટકો મારનાર છે અને ચેતનજીને તેથી એવી વિદ્વત્તાભરી રીતે મૂર્ખ બનાવે છે કે એનું રહસ્ય સમજ્યા પછી મનમાં એક પ્રકારનો આનદ આવે છે.

આખા પદનો ભાવાર્થ એ છે કે ચેતનજીએ સ્વભાવદશા અને વિભાવદશાનું સ્વરૂપ વિચારી બન્નેનો વાસ્તવિક રંગ કેવો છે તેનો ખાસ નિર્ણય કરી જેથી પોતાને તત્ત્વતઃ વાસ્તવિક હિત થાય તે માર્ગ આદરવો, વિભાવનુ જોર થઇ જવા દેવું નહિ અને સ્વભાવને પ્રગટ કરવા બની શકે તેટલો અને બની શકે તેટલી દિશાએથી જરૂર પ્રયત્ન કરવો. આ જીવનનું તે કાર્ય છે અને તેની સફળતામાં જીવનયાત્રાની સફળતા છે. આનંદઘન અને સુમતિ એક થાય, એક થવા માટે બનતો પ્રયાસ કરે, પ્રયાસ કરવા માટે યોગ્ય સામગ્રી એકઠી કરે અને એ પ્રત્યેક સાધ્ય માટે જેટલો બની શકે તેટલો પ્રગતિ તરફ પુરૂષાર્થ થાય એ ખરૂં જીવનનિર્વહન છે, એના પ્રયાસમા આનંદ છે અને એની પ્રાપ્તિમાં સાધ્યબિંદુનું લક્ષ્યસ્થાન છે.

---

[1]પદ તેત્રીશમું, રાગ ગોડી.

मिलापी आन मिलाओरे,
मेरे अनुभव मीठडे मित्त. मिलापी०
चातक पीउ पीउ पीउ *रटेरे,
पीउ †मिलावे न आन;
जीव पीवन पीउ पीउ करे प्यारे,
जीउ नीउ आन ‡ए आन. मिलापी० ?

"મારા અનુભવ મીઠા મિત્ર! મેળાપ કરી જાણનાર! (પતિને) લાવીને મેળવી આપો. ચાતક પીઉ પીઉ કરે (તેમ હું પતિ પતિ રટું છું) (પણ) પતિને લાવીને મેળવી આપતા નથી; મારો જીવ (પ્રેમરસ) પીવાને તરસ્યો થઇને પીઉ પીઉ કરે છે, હે પ્યારા! મારા જીવનરૂપ તેમને લાવ, લાવ."

ભાવ—એક વિરહી સ્રી પોતાના પતિનો વિયોગ સહન કરી શકતી ન હોવાથી પોતાના પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર ગોઠીઆ પાસે જઈ તેને વિજ્ઞપ્તિ કરે કે 'હે બંધુ! તમે મારી દશા તો જુઓ! મારા પતિપર હું શુદ્ધ પ્રેમ રાખુ, તેઓની ખાતર મારૂં સર્વ સુખ તજું, તેઓ ઉપર મારા પ્રાણ પાથરૂં, તેઓના વિરહથી રાતના ઉંઘ પણ ન લઉં છતાં તેઓ મારે ત્યાં પધારતા નથી, મારો ઘણા કાળનો વિયોગ દૂર કરતા નથી

---

* રટેને બદલે 'કરે રે' એવો પાઠ બે પ્રતમાં છે, રટ શબ્દ લેવામા પીઉનો ભાર વધારે આવે છે તેથી એ પાઠ મૂળમાં જાળવી રાખ્યો છે

† મિલાવે ને બદલે 'મિલાવો' અથવા મિલાવ પાઠો છે એ શબ્દનો કયો અર્થ કરવો તેનાપર પાઠાંતરનો અત્ર આધાર છે

‡ 'આનિ અવાનિ' એવો પાઠ બે પ્રતોમા છે એનો અર્થ સમજાતો નથી. આનિ=એટલે લાવ અને અવાનિ=અર્વાગ, જલદી એવો અર્થ વટી શકે ખરો તે વિચારવા યોગ્ય છે

૧ મિલાપી=મેળાપ કરી જાણનાર, કરી આપનાર આન=લાવીને મિલાવો=મેળવી આપો. મીઠડે=મીઠા, દીલોજાન મિત્ત=મિત્ર, દોસ્ત. મિલાવે=મેળવી આપે આન=આણીને, લાવીને પીવન=પીવાને માટે તરસ્યો થયો થકો જીઉ નિઉ=મારા (નિજ) જીવનરૂપ એ=એને, મારા પતિને.

માટે તમે જરા તેઓને મળીને મારે મંદિરે પધરાવો. તેઓ મારું વિયોગ-દુઃખ ભાંગી નાખે એવો કોઈ માર્ગ કરી આપો કે જેથી મારી પીડા મટી જાય.' આવી વિરહિણી સ્ત્રીની અવસ્થાને બરાબર બેસતા આવતા આ પદને સુમતિ અને અનુભવના સંવાદરૂપમાં સમજાવી શકાશે. એ શૃંગાર અને શાંતરસમિશ્રિત પદનો ભાવ હવે વિચારીએ.

અનુભવ મીઠા મિત્ર! તમે મારા અને મારા પતિના શુદ્ધ મિત્ર છો, પ્રિય સ્નેહી છો. (અનુભવ અને સુમતિ તો સાથે જ રહે છે અને ચેતનજીને તેની શુદ્ધ દશા તરફ પ્રયાણ કરવાની સાચી સલાહ આપનાર મિત્ર પણ એ જ છે. તેથી અને ચેતનજી પાસે તેની સલાહનું વજન રહેતું હોવાથી તથા બન્નેનો મેળાપ કરાવી આપવામાં અનુભવ કુશળ હોવાથી સુમતિ તેને કહે છે) હે દિયરજી! તમે મારા પતિને લાવીને તેનો મારી સાથે મેળાપ કરાવી આપો. જો તમે આવીને જરા તસ્દી લો અને મારો પતિ સાથે મેળાપ તેમને સમજાવીને કરાવી આપો તો પછી પતિને હું મારે વશ રાખી તેઓને આનંદ કરાવું અને પછી તેઓનો અને મારી બહેન શુદ્ધ ચેતનાનો સંયોગ થતાં ભવની ભાવઠ ભાંગી જાય અને પતિ એકરૂપ થઈ જાય. હાલ તો વિરહ-કાળમાં મારી શી દશા થાય છે તે અનુભવ મિત્ર! જરા સાંભળો અને તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે મારા પતિને કહો.

ચાતકપક્ષી જેમ વરસાદની રાહ જોઇ 'પીઉ પીઉ' કરી મૂકે છે, મતલબ વર્ષાસમય નજીક જોઈ બપૈયો જેમ તેને માટે આતુરતાથી આરડે છે તેવી રીતે પતિને મળવાના ઉત્સાહથી અને આતુરતાથી હું પતિના નામની જપમાળા જપુ છું, આખો વખત 'પતિ, પતિ' એમ જાપ કર્યા કરુ છું અને જેમ બપૈયો વરસાદની રાહ જોઈ તેની જપ-માળા લઇ તેનુ નામોચ્ચારણ કરી તેના આવવાની વાટ જુએ છે, તેમ હું પણ પતિઆગમનની વરસાદ પેઠે રાહ જોઉં છું. આટલું કરવાં છતાં અનુભવ મિત્ર! તમે પતિને સમજાવીને મેળવી આપતા નથી. મારો જીવ તો પતિના દર્શનનું પાન કરવા માટે તરસ્યો થઈ રહ્યો છે, મારા મનમાં પતિના દર્શનની ઉત્સુકતા છે, ચક્ષુમાં પતિદર્શનની કામના છે, કાન પતિના શબ્દ સાંભળવા આતુર છે અને મારુ આખું અંગ પતિમેળાપના વિચારથી કંપ્યા કરે છે તેથી જાણે મારા પ્રત્યેક

અવયવ ચાતકની પેઠે 'પીયુ પીયુ' કરી રહ્યા છે, એની કૃશતા અને ઉન્મત્તતા અવ્યક્ત શબ્દરૂપે પતિ શબ્દની નિર્ઘોષણા સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તેથી હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર! એ મારા જીવનરૂપ પતિને હવે તું ગમે તેમ કરીને અહીં લાવ, લાવ.

વિરહી સ્ત્રીની અવસ્થાનો ખ્યાલ કરો, અનંતા કાળથી તેની આશા નહિ પૂર્ણ કરનાર પતિ તરફ શુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર પતિ-પ્રાણા સાધ્વી પવિત્ર સતીનું વર્તન વિચારો અને છેવટે તે કેટલા ઉપાયથી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે સંબંધમાં અગાઉનાં પદો વિચારો. (ખાસ કરીને આ વિષયપર જુઓ પદ ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૮ તથા ૩૧.) હવે વળી એક વિશેષ ઉપાય તરીકે અનુભવ મિત્રને વિજ્ઞપ્તિ કરી પતિને નિજ મંદિરે લઈ આવવા માટે અને બન્નેનો મેળાપ કરી આપવા માટે તેને કહેવાનો ઉપાય સુમતિ અજમાવે છે. આવા વિરહના પ્રસંગમાં પતિના મિત્ર દ્વારા તેને સંદેશો પહોંચાડવો અને પતિને સમજાવવા માટે વચ્ચે પડવા વિનતિ કરવી એ ચાલુ સંસારસ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ છે.[1]

ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં મારા પતિને લાવ લાવ એમ જે આજ્ઞાર્થદર્શક શબ્દો વાપર્યા છે તે સતીની આતુરતાને અંગે વપરા-

---

૧ આ ગાથાના અર્થને અંગે કેટલાક વિચારો અહીં આપ્યા છે ચાતક પતિ પતિ કહીને રટે છે તેમ હુ રટું છુ એ પછવાડેનો વિભાગ અર્થ ઉપરથી અધ્યાહાર સમજાય છે. 'પીઉ મિલાવન આણુ' એટલે તમે પતિને મેળવી આપતા નથી એમ કહીને અનુભવ ઉપર જરા આક્ષેપ કર્યો છે આવી રીતે આક્ષેપ કરીને જાણે સામા મનુષ્ય ઉપર બોજો મૂકવો એ જ આશય જણાય છે, નહિ તો વાસ્તવિક રીતે પતિ નિજ મંદિરે ન પધારે તે માટે અનુભવની કાંઈ જવાબદારી નથી. અથવા મિલાવ=મેળાપ ન આણુ=તમે આણતા નથી, કરી આપતા નથી એવો પણ અર્થ થાય અથવા મિલાવન એટલે મેળાપ 'અને આણુ એટલે લાવો આવી રીતે અર્થ કરીએ તો તે અર્થ સીધી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. મને એમ લાગે છે કે આ પંક્તિમાં પાઠ 'પીઉ મિલાવન કાજ' જોઇએ એટલે પછી આ બે પંક્તિમાં ચાતકની જ વાત છે એમ થાય. બપૈયો પીયુને મળવાને ઉત્સુક થઈ પીયુ પીયુ કરે છે આ પ્રમાણે બહુ સુંદર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછીની છેલ્લી બે પંક્તિમા સુમતિ પોતાની સ્થિતિ બતાવી ચાતક સાથે પોતાની સરખામણી કરી પતિનો મેળાપ કરાવી આપવાનું કહે છે, પરંતુ એ નૂતન પાઠની મેં કલ્પના કરી છે તે કોઈ પ્રતમા ન હોવાથી તેવો ફેરફાર કરવાની મારી સત્તા નથી.

ચલા છે એમ સમજવું. તેનો અધિકાર અનુભવને હુકમ કરવાનો નથી અને હવે પછી જે વિચારો તેણે બતાવ્યા છે તેથી હુકમ કરવાનો ભાવ પણ નીકળતો નથી તેથી આ શબ્દો માત્ર આતુરતાથી અનુભવ તરફ સુમતિએ ઉદ્ગારરૂપે કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે. સુમતિ પોતાની સ્થિતિનું–વિરહાવસ્થાનું વિશેષ વર્ણન આપે છે અને અનુભવ તે સાંભળે છે તે વિચારીએ.

दुखीआरी निशदिन रहुंरे,
फिरुं सब सुधबुद्ध खोय;
*तनकी मनकी कवन लहे प्यारे,
†कीसें देखावुं रोय. मिलापी० २

"રાત્રિ દિવસ હું દુઃખણી રહું છું અને સર્વ શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઇને હાલું ચાલું છું; મારા મનની ને તનની (પીડાને) કોઈ જાણી શકે? મને શરીરની અને મનની શાંતિ જરા પણ થતી નથી–તે સર્વ હું રોઇને (પણ) કેવી રીતે બતાવી આપુ?"

ભાવ–હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર! મારા પતિના વિરહમાં હું રાત દિવસ દુઃખમાં ને દુઃખમાં રહું છું, મને તે વાત ગમે તેટલું કરતાં પણ વિસરતી નથી અને તેથી મારી બધી શુદ્ધ બુદ્ધ પણ ચાલી ગઈ છે અને એક ઉન્મત્તની માફક જાણે મારા બધા હોશ કોશ ઉડી ગયા હોય તેમ હું ફરૂં છું. હું અહીં તહીં જાઉં છુ પણ મારૂં કોઇ બાબતમાં ચિત્ત ચોટતું નથી તેથી ગાંડી જેવી લાગુ છું. આ પતિનો વિરહાગ્નિ એટલો સખત લાગે છે કે તેની જ્વાળામાં મને તનની કે મનની શાંતિ મળતી નથી, હું બળી રહી છું અને મારા શરીરમાં અને મારા મનોરાજ્યમા વિરહનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો છે. મારા મનની

---

* 'તન મનકી કબહુ લહ પ્યારે' આવો પાઠાંતર આખી પંક્તિ માટે છે તેનો અર્થ શરીરની અને મનની (શાંતિ) ક્યારે મેળવું એમ થાય છે

† કીસહી દિખાવુ એવો પાઠાંતર છે, અર્થ એક જ છે

૨ દુખીઆરી=દુઃખણી નિશદિન=રાત્ર દિવસ ફિરૂં=હાલું ચાલુ છુ સુધબુદ્ધ=શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ, હોશ કોશ ખોય=ખોઇને કવન=શાંતિ (સંબંધ ઉપરથી) સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ પાણી થાય છે કીસેં=કેવી રીતે દેખાઉં=બતાવું રોય=રોઇને.

ને તનની પીડા જાણનાર તારા વિના કોઈ નથી. એક વિરહી સ્ત્રી જે પરમ-પતિવ્રતા હોય તેને જ્યારે તેના પતિનો વિરહ થાય ત્યારે તેની કેવી દશા થાય છે તે તો હે અનુભવ મિત્ર! તમે અનેક કાવ્યોમાં વાંચ્યું હશે. મારી અત્યારે એવી દશા થઈ છે કે હું તમને રોઈને પણ તે કેવી રીતે બતાવું? રડવામાં પણ જરા શુદ્ધિ તો જોઈએ અને હું તો હવે પતિવિરહથી એટલી જીવપર આવી ગઇ છું અને મારી શુદ્ધ બુદ્ધ પણ એટલી કમતી થઈ ગઈ છે કે હું તમને રડીને પણ મારો ખરો મનોભાવ બતાવી શકું તેમ રહ્યું નથી.

પચીશમા પદમાં સુમતિ કહે છે કે દરેક મનુષ્યની આગળ મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય? હવે તેને અહીં અનુભવ સ્વજન મળેલ છે તેથી તેની પાસે મન ખોલીને પોતાની ખરેખરી સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને તેમ કરતાં તેને કહે છે કે હે મિત્ર! મારા પતિવિરહે મારા શરીરની અને મનની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે હું તે તારી પાસે રોઈને પણ બતાવી શકતી નથી. રડવામાં રડવા પૂરતી અને તે સાથે પોતાનું દુઃખ બતાવવા પૂરતી તો શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, તેટલી પણ મારામાં નથી તેથી હું તને રડીને પણ મારો ખરો મનોભાવ સમજાવી શકતી નથી. મારો તો આખો દિવસ ખેદ કરવામાં જ જાય છે, મને બીજું કાંઈ સુજતું નથી અને મારા આખા શરીરમાં અને મનમાં વિરહાગ્નિની જ્વાળાઓ ઉઠ્યા કરે છે અને તે મને બાળી નાખે છે. હે મિત્ર! હજુ પણ કેટલી વાત કહું? અત્યારે તારી પાસે મન ખોલીને કહું છું. પતિવિરહે મારા હાલ કેવા થયા છે? તે જરા સાંભળ અને પતિને તે કહીને તેની સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપવા હવે બનતો પ્રયાસ જરૂર કર.

સુમતિ શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઈ બેસે એનો ભાવાર્થ એ સમજવો કે મમતા માયાના પ્રસંગમાં આ જીવ એટલો બધો પડી ગયો છે કે તેનામાં શુદ્ધ બુદ્ધિ જે કાંઈ હોય તે ચાલી જાય છે, તદ્દન નહિ જેવી થઈ અવ્યવસ્થિત અથવા અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં પડી રહે છે, અને તે સાહેબજી તો ઉન્મત્તની પેઠે માયા મમતા વેશ્યાઓના ઘરે રખડ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિને પરિણામે ચેતનજીની પોતાના મનની અને શરીરની શાંતિ રહેતી નથી, તે ધનની લાલચે અહીં તહીં વલખાં માર્યા કરે છે, ઇંદ્રિ-

યના ભોગો પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં ત્યાં મ્હોઢું નાખ્યા કરે છે અને આખા સંસારચક્રમાં ગાંડા માણસની પેઠે રખડે છે. એની એ સ્થિતિ એટલી દયાજનક છે કે શુદ્ધ સ્વભાવદશા એનું વર્ણન કરતાં રડી પડે છે, એને અશ્રુ આવી જાય છે અને કહે છે કે એ દશા એટલી બધી નિકૃષ્ટ-અધમ છે કે રડીને પણ તે કેવી રીતે બતાવી શકાય?

કબનનો અર્થ જળ-પાણી એમ થાય છે. બીજી રીતે કબ-ન લહું એટલે ક્યારે પણ લેતી નથી એમ કરીએ તો શાંતિ શબ્દ અધ્યાહાર લેવો જોઈએ. અથવા ઉપરની ગાથા ઉપરથી શુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દ અધ્યાહાર લઈએ તો બરાબર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. કવન એટલે કોણ એ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે.

આ ગાથામાં અને હવે પછીની ગાથામાં વિરહી સ્ત્રીનું આબેહુબ વર્ણન આપ્યું છે અને તે સ્થિતિ સુમતિની વિરહી અવસ્થા સાથે એટલે કે ચેતનજીની પર ઘર રમવાની ટેવ સાથે બરાબર મળતી આવે છે. આખા પદનો યોગપરિભાષામાં બહુ સુંદર અર્થ થાય છે એ બરાબર વિચારી સમજવા યોગ્ય છે. વિવેચનપર બરાબર વિચાર કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

निसि अंधिआरी मोही हसे रे,
तारे दांत दिखाइ;
*भादु कादु मैं कियो प्यारे,
असूअन धार वहाइ. मिलापी० ३

"અંધારી રાત્રિ તારાવડે દાંત દેખાડીને મને હસે છે, આંસુની ધારા કાઢીને મે ભાદરવો (મહિનો) કાદવવાળો કર્યો છે."

ભાવ-હે અનુભવ મિત્ર! મારી સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે જરા સાંભળ. આ અંધકારમય રાત્રિ મારાં દુઃખ ઉપર ડામ દેવા વાસ્તે તારારૂપી દાંતની પંક્તિ દેખાડીને મને હસે છે, મારી મશ્કરી કરે છે,

* ભાદો કાદો એવો પાઠાંતર છે, લિંગવ્યત્યય છે, અર્થ એક જ છે.

૩ નિસિ=રાત્રિ. અંધિઆરી=અંધકારમય, ઘોર અંધારી મોહી=મને તારે=તારા, ઉપગ્રહ દાંત=દાંતની પંક્તિ દિખાઈ=બતાવીને. ભાદુ=ભાદરવો, અગિયારમો મહિનો. કાદુ=કાદવવાળો, જળમય. અસૂઅન=આંસુ ધાર=ધારા વહાઈ=કાઢીને.

વિરહાગ્નિમાં બાળી મૂકી મને ત્રાસ આપે છે. પતિવિરહી સ્ત્રીને રાત્રિનો સમય એકલા પસાર કરવો એ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, વિરહ-જ્વાળા દિવસ કરતાં પણ રાત્રે વધારે સતાવે છે અને સંસ્કૃત કવિઓ પોતાની પ્રતિભાથી જ્યારે વિરહી સ્ત્રીનું વર્ણન કરે છે ત્યારે રાત્રિનો સમય તેની સ્થિતિનું દર્શન કરાવવા માટે વધારે પસંદ કરે છે. એકાંત સ્થાનમાં કામદેવ પોતાનું જોર વધારે ચલાવે છે એ કાવ્યગ્રંથો વાંચનારથી અજાણ્યું નથી. અંધારી રાત્રિ આ બિચારી વિરહી સ્ત્રીને બહુ હેરાન કરે છે, અને તેની પીડાની દયા ખાવાને બદલે રાત્રિઆકાશમાં ઝળકતા તારારૂપ દાંત દ્વારા આ વિરહિણીની મશ્કરી કરે છે. જ્યારે ખડખડાટ દાંત કાઢવામાં આવે છે, અટ્ટહાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે દંતપંક્તિ બહાર દેખાય છે; તેવી રીતે આ આકાશરૂપ સ્ત્રી આકાશમાં ઝળકતી તારાપંક્તિરૂપ પોતાના દાંત બતાવી બતાવીને આ વિરહી સ્ત્રીને ત્રાસ આપ્યા કરે છે. આ પંક્તિમાં ભાવ એવો છે કે પતિના વિરહે સૌભાગ્યવતી સતી સ્ત્રી પતિના વિરહથી ખેદ કરતી આંખનું એક પણ મટકું માર્યા વગર પતિના નામની જપમાળા જપતી પતિના માર્ગનું નિરીક્ષણ કરે છે અને નિઃશ્વાસ નાખી ખાલી ચક્ષુએ આકાશ સામું જુએ છે. દુઃખીને દુનિયા પોતાની મશ્કરી કરતી જણાય છે, સુખીને પોતા તરફ હસતી જણાય છે; તે પ્રમાણે આ પતિવિરહિણી સ્ત્રીને આકાશ પણ તારારૂપ દાંત દેખાડીને મશ્કરી કરતું હોય અને તે દ્વારા રાત્રિ પણ તેની મશ્કરી કરતી હોય એમ લાગે છે.

મુહી એટલે મને. એનો અર્થ મોહમય રાત્રિ એવો પણ થઈ શકે. એકાંત સ્થાનમાં મોહ રાજા પોતાનું પરાક્રમ વધારે બતાવે છે. એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે તેથી અત્ર રાત્રિનો સમય પસંદ કર્યો છે

પતિવિરહમાં શોક કરી કરીને—આંસુઓની ધારા પાડીને મે હે અનુભવ મિત્ર! ભાદરવો કાદવવાળો કરી મૂક્યો છે, મતલબ કે મારી આંખમાં એટલાં આંસુ આવે છે કે લોકોક્તિ પ્રમાણે મારી એક આંખમાં શ્રાવણ અને એક આંખમાં ભાદરવો ચાલ્યા જાય છે, મારાં આંસુ ખળતાં નથી, અટકતાં નથી, બંધ પડતાં નથી; અને આવી રીતે પતિવિરહમાં હું ચોધાર આંસુએ રહ્યા જ કરૂં છું અને પતિને મળવાને આતુર રહું છું.

વિરહી સ્ત્રીઓ સંસારમોહમાં આસક્ત થઈ પતિના વિરહ વખતે આવી જ રીતે વિલાપ કરે છે, આવા જ પ્રકારે આંસુ પાડે છે અને તેવી સ્થિતિ અહીં સુમતિની બતાવી છે. તફાવત એટલો જ છે કે વિરહી સ્ત્રી મોહથી તેવી સ્થિતિમાં આવે છે અને તેનું સાધ્ય ઇંદ્રિયવિષયતૃપ્તિ હોય છે અને સુમતિ શુદ્ધ પ્રેમથી પતિ તરફ આકર્ષાય છે અને તેનું સાધ્ય શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રકટ કરવાનું છે.

યોગઅર્થમાં અંધારી રાત્રિ તે આત્મજ્ઞાનપર પડેલાં આવરણોથી થયેલી અજ્ઞાનદશા સમજવી અને તેમાં તારાઓરૂપ દંતપંક્તિ તે મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ ઉપરથી શ્વેત દેખાતા ખોટા ચમકારા સમજવા. રડવાની હકીકત સામાન્ય રીતે આવા ભદ્ર લોક પોતાના સબંધીને અજ્ઞાનયુક્ત સ્થિતિમાં સબડતા જોવાથી ખેદ કરે તેને અનુરૂપ છે. અશ્રુની ધારા ચાલે છે તે વધારે ખેદયુક્ત સ્થિતિ બતાવે છે આવી રીતે હું પતિના વિરહથી હેરાન થાઉં છું, રડું છું અને અન્યવડે હસાઉં છું પણ મારા પતિ મારા ઉપર કૃપા કરીને મારા મંદિરે પધારતા નથી તેને હે અનુભવ મિત્ર! હવે તમે મેળવી આપો.

*चित्त चोरी चिहुं दिसे फीरे,
†प्राणमें दो करे पीस;
‡अबलासें जोरावरी प्यारे,
एती न कीजे §रीस. मिलापी० ४

"ચિત્તરૂપ ચકવી હૃદય ઉપર બન્ને હાથ દાબીને ચારે દિશામાં ફરે છે; હે પ્યારા! અબળા સ્ત્રી ઉપર જોરાવરી કરીને એટલી રીસ કરવી ન ઘટે."

---

* પ્રથમ પક્તિને સ્થાને 'ચિત્ત ચાતક પીઉ પીઉ કરે રે' એવો પાઠ છે, એમાં અર્થ તદ્દન ફરી જાય છે. તેની ચર્ચા વિવેચનમા કરી છે

† બીજી પક્તિને સ્થાને 'પ્રાણમે દો કર પીસ' એવો પાઠ છે તેની ચર્ચા પણ વિવેચનમાં છે ‡ 'અબલાસુ' એવો પાઠાતર છે.

§ રીસ ને બદલે 'ઇસ' શબ્દ એક પ્રતમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

૪. ચોરી=ચકવી, ચાતકની વિરહી સ્ત્રી. ચિહુ દિસે=ચારે દિશામા. પ્રાણમેં=હૃદય ઉપર દો=બે. કરે=હાથવડે પીસ=દાબીને, મેળવીને અબળા=સ્ત્રી, બળ વગરની જોરાવરી=બળાત્કાર, રીસામણી એતી=એટલી ન કીજે=કરવી ન ઘટે રીસ=ગુસ્સે થવું તે.

ભાવ—ચિત્તરૂપ ચકવી પોતાના હૃદય ઉપર બન્ને હાથ મૂકીને પતિની શોધમાં ચારે તરફ ફર્યા કરે છે. પતિનો મેળાપ કરવાની દૃઢ ઇચ્છામાં ચિત્તરૂપ ચકવી આખી દુનિયામાં ફર્યા કરે છે અને પોતાનું હૃદય ફુટી ન જાય તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રીની પેઠે પોતાની ધડકતી છાતી ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે. અસહ્ય વિરહાવસ્થાનું આ અંતિમ દુઃખદર્શન છે, રડી રડીને થાકી ગયેલી નિઃસાસા નાખતી વિરહી સ્ત્રીની ધડકતી છાતી ફાટી ન જાય તેટલા માટે તે કાંઇક દિલાસારૂપે પોતાના બન્ને હાથ તેના ઉપર મૂકે છે. પતિથી વિખુટી પડી ગયેલી ચકવી જેમ ઘ્યું ઘ્યું નદીના કિનારા ઉપર ફર્યા કરે છે અને આમ તેમ ઉડે છે તેમ વિરહી સ્ત્રી પતિઘેલી થઈ તેના નામની જપમાળા જપતી ચો તરફ ફર્યા કરે છે.

અહીં પાઠાંતરનો અર્થ વિચારીએ 'ચિત્ત ચાતક પીઉ પીઉ કરે રે, પ્રણમે દોકર પીસ' એવો પાઠ ભી૦ મા૦ વાળી બુકમાં છે. ચિત્ત-રૂપ ચકવો પતિ પતિ એવો અવાજ કરે છે અને બન્ને હાથ મેળ-વીને પગે લાગે છે. આવો તેનો અર્થ થઈ શકે છે; પણ તેમ કર-વામાં ઘણા પ્રકારની અગવડ જણાય છે. એક તો ચાતકને પીયું પીયું કરવાનું જણાવવું તે ચાલતી હકીકતને અનુરૂપ નથી, તેને સામાન્ય જાતિવાચક શબ્દ ગણી તેનો અર્થ ચકવી કરીએ તો જ કાંઈક અર્થ-ઘટના થાય તેમ છે. જેમ ચાતક પાણી પીવાને તરસ્યો થયો હોય તે ઘ્યું ઘ્યુંનો અવાજ કર્યા કરે તેમ હું પતિ પતિનો જાપ કર્યા કરૂં છું એવો બીજો અર્થ થઈ શકે તે કાંઈક ઠીક છે, પણ તેમાં દ્વિતીય પંક્તિનું અર્થગાંભીર્ય જળવાતું નથી. ચકવી બે હાથ જોડીને પતિને પગે પડતી હોય એ તદ્દન અસ્વાભાવિક હકીકત છે, કારણકે પતિ તો મંદિરેજ પધારતા નથી એટલે એને પગે પડવાની વાત કેવી રીતે આવી શકે? આ બધી બાબતનો વિચાર કરતાં ઉપર મૂલમા જે પાઠ લખ્યો છે તે વિશેષ ઠીક હોય એમ લાગે છે.

હે નાથ! અમે ગમે તેવી પણ અબળા જાતિ કહેવાઈએ, અમારી સ્ત્રી જાતિ ઉપર આપ આટલી બધી જોરાવરી કરો એટલે બલહીન સ્ત્રી જાતિ ઉપર તમે આટલા બધા ગુસ્સે થાઓ અને તેને આટલી વ્યથા આપો તથા તેના ઉપર રીસ ચઢાવો એ આપને ઘટતું નથી.

જો અનુભવ! નાથ તો ક્યાંએ ભટકતા હશે પણ તું એને-મારા વતી કહેજે કે-આવી રીતે આપના જેવા અનંત બળના ધણીને અબળા ઉપર આટલો આક્રોશ કરવો, તેને ત્રાસ આપવો અને તેના મંદિર તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવી એ કોઈ રીતે તમારા ચેતન નામને ઘટતું નથી, તમારા અમારા સ્નેહસંબંધને અનુરૂપ નથી અને બન્ને બાજુનાં અનુક્રમે સબળ નિર્બળપણાને અંગે પણ યુક્ત નથી. હે અનુભવ! મારા નાથને આટલું કહીને, તેઓને સમજાવીને, ગમે તેમ કરીને તેઓને મારે મંદિરે લઈ આવજે, એક વખત મારા મંદિરે પધારશે ત્યારે તો હું એવો રંગ મચાવી દઈશ કે બનતાં સુધી તેમને મારારૂપ બનાવી દઈ અહીંથી ખસવા પણ નહિ દઉં. વળી હે અનુભવ! સાંભળ. તને એક વધારે વાત પણ કહી દઉં.

*आतुर चातुरता नहि रे,
सुनि समता टुंक वात;
आनंदघन प्रभु आय मिले प्यारे,
आज घरें हर भात. मिलापी० ५

"ગરજવાનને ચતુરાઈ હોતી નથી, સમતા ટુંક વાત કહે છે તે (હે અનુભવ!) સાંભળ. આનંદઘન પ્રભુ હરેક રીતે કરીને આજ મારે મંદિરે આવીને મને મળે એવો મેળાપ તું બનાવી આપ."

ભાવ—અનુભવ મિત્ર! મારી વિરહદશાને લીધે મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમાં ઢંગધડો નહિ હોય, હું નકામું બોલી હઈશ અથવા વધારે પડતું બોલી ગઈ હઈશ એમ જો તને લાગતું હોય તો હું તને કહી દઉં કે આતુર માણસમાં ચતુરાઈ રહેતી નથી, ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે. જ્યારે એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે અને તેના ઉપર પ્રેમ બતાવતાં છતા તે મળી શકતી નથી ત્યારે પછી તે વસ્તુના ઇચ્છક પ્રાણીને

* પ્રથમ પંક્તિ પ્રતોમા નીચે પ્રમાણે છે, 'ચાતુર આતુરતા નહિ રે' પરંતુ એનો અર્થ બરાબર ઉપરની હકીકત સાથે બેસતો આવતો નથી.

૫ આતુર=ગરજવાન, ઉત્સુક ચાતુરતા=ચતુરાઈ સુનિ=સાંભળ આય=આવીને હરભાત=હરેક પ્રકારે, ગમે તે પ્રકારે

પોતાના મન ઉપર કબજો રહી શકતો નથી અને અધિરાઈને અંગે ગમે તેવું બોલી નખાય છે; તેથી ઉપરની વાતમાં અબળા ઉપર જોરાવરી કરવાના સંબંધમાં કે એવી બીજી કોઈ બાબતમાં પતિને આકરૂં લાગી જાય તેવું મારાથી બોલાઈ ગયું હોય તો તેનાપર 'ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી' એ નિયમ પ્રમાણે ધ્યાન ન આપતાં હું તને વિનતિ કરૂં છું અને ટુંકામાં વાત કહું છું તે સાંભળ. બધી લાંબી લાંબી વાતનો સાર ટુંકામા એટલો જ છે કે ગમે તે પ્રકારે આનંદઘન પ્રભુ મારા ચેતનજી જેઓ આનંદસમૂહ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે અને મારા પ્રભુ છે, મારા પ્રાણનાથ છે, તેઓ મને આવીને આજને આજ મળે, મારા મંદિરે પધારે અને મારો અનંત કાળનો વિરહ ભાંગી નાખે એમ તું કર. મારા બોલવામાં કાંઈ દોષ રહી ગયો હોય તો તે માફ કરીને મારા નાથ મારી સાથે આવીને રહે એવો ઉપાય કરી આપ.

પ્રથમ પંક્તિમાં 'ચાતુર આતુરતા નહિ' એવો પાઠ છે. મારા ચતુર નાથને મને મળવાની આતુરતા નથી, આકાંક્ષા નથી; પણ મને તો તેઓના વિરહથી એટલી પીડા થાય છે કે હું તે સહન કરી શકતી નથી; માટે હે અનુભવ મીઠડા મિત્ર! મારા પતિ મને ગમે તે પ્રકારે મળે એવો તું ઉપાય કરી આપ, તું તેઓને સમજાવી અમારો મેળાપ કરાવી આપ. આવી રીતે અર્થ કરવાથી પણ ઠીક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજીને ચતુર કહેવા એ એની વર્તમાન દશાને અનુરૂપ નથી અને ટુંક વાત એ શબ્દનો જે સ્પષ્ટ ભાવ ઉપર લખેલા અર્થમાં આવે છે તે આ અર્થમાં આવતો નથી તેથી સાધારણ રીતે ઉપર પ્રથમ પાઠ લખ્યો છે તે વધારે સારો હોય એમ જણાય છે.

આખા પદમાં બહુ અદ્ભુત વાત કરી છે. આત્મજીવન ગાળવાની દૃઢ ઈચ્છા જે મુમુક્ષુ જીવને થાય છે તેને વચ્ચે વચ્ચે મોહ તરફ અનાદિ વિભાવદશાના જોરથી આકર્ષણ થયા કરે છે; તેવી દશામાં એ કદાચ પડી જાય છે તોપણ તેનું ચૈતન્યદળ વિશુદ્ધ થયેલું હોવાને લીધે તે અધમ સ્થિતિમાં વધારે વખત રહી શકતો નથી; તેની ભાવના અતિ ઉદાત્ત હોવાથી તેનું પરમ આદર્શ તેના હૃદયદેશમાં આવી તેને જાગ્રત રાખ્યા કરે છે અને તેથી તે વિરહી સ્ત્રીની

દશાને અનુભવે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યદશા પ્રાપ્ત કરવાને વખતે તેના ચિત્તમાં જે પ્રબળ ભાવના થાય છે તે એટલી ઉત્તમ હોય છે કે તેનો ખ્યાલ યોગીઓ આ જીવને કયા શબ્દોમાં આપે? આ જીવને તેટલા માટે પરિચિત હોય એવી સંસારદશાની કોઈ સ્થિતિનું દૃષ્ટાંત બતાવી યોગમાર્ગ તરફ ગમન કરનાર પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળાની આંતર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે અને તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રી અને ચકવા ચકવીના દૃષ્ટાંતની અહીં યોજના કરી છે આ પદનો ભાવ જેમ જેમ વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ તેમાંથી ચૈતન્યદશા જાગ્રત કરવાની ઉન્નત ભાવનાનો ઝળકાટ સવિશેષપણે પ્રાપ્ત થશે. દરેક સાધ્ય દૃષ્ટિવાળા જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય આનંદઘન પ્રભુ અને સમતાનો હર કોઈ પ્રકારે સંયોગ થાય અને તે સંયોગ થયા પછી કાયમ બન્યો રહે એ જ રહેવું જોઈએ અને તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલે દરજ્જે ફતેહ મળે, જેટલી પ્રગતિ થાય, જેટલો વધારો થાય તેટલે અંશે, તેટલા પ્રમાણમાં આ જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય સમજવું. પદમાં જે અર્થગૌરવ અને ખાસ કરીને ઉત્પ્રેક્ષા મૂકેલ છે તે બહુ આનંદ આપે તેવા છે. કવિના ચાતુર્યનું અને ભાવ દર્શાવવાની અદ્ભુત પ્રતિભાનું અહીં સ્પષ્ટ ભાન થાય છે.

પદ ચોત્રીશમું, રાગ ગોડી.

देखो आली नट नागरको सांग*
और ही और रंग †खेलत तातें,
‡फीका लागत अंग. देखो० १

---

* 'નટનાગરકે સગ' એવો પાઠ બે પ્રતમા છે

† ખેલતને બદલે 'ખેલતી' એવો પાઠ છે જે અશુદ્ધ જણાય છે.

‡ ફીકાને બદલે 'ફીકી' પાઠ છે અને એક પ્રતમા અંગને બદલે 'માગ' શબ્દ છે જેનો અર્થ સમજાતો નથી

૧ દેખો=જુઓ. આલી=સખી નટ=નાટકીઓ. નાગર=પ્રવીણ, શહેરી, નાયક સાંગ=વેશ ઔર હી ઔર=જૂદા જૂદા. રંગ=પાઠ ખેલત=ખેલે છે, ભજવે છે તાતેં= તેથી. ફીકા=રૂપરંગ વગરના. લાગત=લાગે છે. અંગ=અવયવો. (જુઓ વિવેચન).

"હે સખિ! પ્રવીણ નાટકીઆનો વેશ (તો) જુઓ. જૂદા જૂદા પાઠ તે ભજવે છે તેથી તેનાં અંગો તદ્દન ફીકાં લાગે છે."

ભાવ—અનુભવને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કહીને પતિ પાસે મોકલ્યા પછી શુદ્ધ પવિત્ર સાધ્વી સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે બેસી પોતાના પતિ સંબધી વાતો કરે છે. બે સખીઓ એકઠી થાય ત્યારે આવી વાતો કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એટલા ઉપરથી એ પતિ તરફ જરા પણ અણગમો બતાવે છે એવો અર્થ નીકળતો નથી, પરંતુ પોતાનો અતિ પ્રેમ છતાં પતિ કેવું અઘટિત વર્તન ચલાવે છે એ બતાવવા માટે આ હકીકત પોતાની સાહેલીને કહે છે. શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આ પ્રમાણે કહે છે એવો અર્થ લઇએ તો તેમાં પણ વિરોધ નથી.

સુમતિ કહે છે—હે સખિ! મારા પતિ મહાપ્રવીણ નાટકીઆ છે. તેઓ વારંવાર નવા નવા વેશ પહેરે છે અને નવાં નવા નાટકો ભજવે છે. (એ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે આપણે પાંચમા પદમાં બહુ વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ.) હે સખિ! એ મારા નાટકીઆ નાથના વેશ તો જુઓ. એ કાંઈ ગામડીઆ ભવાયા હોય તેવા મૂર્ખ નથી, પણ શહેરી નાટકીઆ જેવા બહુ ઉસ્તાદ છે, પ્રવીણ છે, કુશળ છે. પ્રવીણ નાટકીઆ પેઠે આ ચેતનજી વારવાર પોતાના પાઠો ભજવે છે અને વેશ ફેરવે છે. થોડો વખત તે માયા સાથે પ્રેમ કરે છે, વળી તે કુમતિની સાથે નાચ કરે છે, પાછા વળી મમતાની સાથે ભેટે છે, વળી પાછા તૃષ્ણાને પગે પડે છે, વળી રાગમાં રંગાઈ રતિમાં રમે છે, શોકમાં ડૂબી જઇ અરતિમાં આરડે છે, કપટકળા કેળવી જગતને ધૂતે છે, અભિમાન કરી માનમતંગજપર ચઢે છે, ક્રોધ કરી અન્યને તુચ્છકારે છે, પોતાપર ગુસ્સે થઈ પોતાનું જ માથુ ફોડે છે, ઇંદ્રિય ભોગમાં આસક્ત થઈ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને શબ્દના અનેક પ્રકારના વિલાસોમાં મોજ માણે છે, રાજા થઈ હાથીપર બેસે છે, ભીખારી થઈ 'ભિક્ષાં દેહિ' કરે છે, રોગી થઈ રખડે છે, ભોગી થઈ ભટકે છે, શોગી થઈ છટકે છે, કોઈ વાર દેવનો વેશ કાઢે છે, કોઈ વાર મનુષ્યનો વેશ ધારણ કરે છે, કોઈ વાર અનેક પ્રકારના તિર્યંચોના વેશ ધારણ કરે છે, કોઇ વાર નારક જાતિમાં મહા દુ:ખ ભોગવનાર વેશને પહેરી લે છે. આવી રીતે અનેક જાતિમાં અનેક વ્યક્તિરૂપે

અને તે પ્રત્યેકમાં પાછા જૂદા જૂદા આંતર સ્થિતિ બતાવનારા મોહના આવિર્ભાવો ધારણ કરી નવા નવા પાઠો ભજવે છે, નવા નવા પાત્રોનાં કપડાં પહેરી લે છે અને તેથી થાકી જાય છે. પછી અતિશય પાઠ ભજવેલા નાટકીઆનાં અંગો જેમ ફીકાં-ઢીલાં પડી જાય તેમ તેનાં અવયવો તદ્દન ફીકાં પડી ગયેલાં દેખાય છે, તેના મુખ ઉપર, તેના શરીરપર, તેના પ્રત્યેક અવયવપર થાકની નિશાનીઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અથવા અતિવિષયી માણસોનાં અંગ જેમ ફીકાં દેખાય તેમ મારા નટનાગર કુમતિ, માયા, મમતા, તૃષ્ણા વિગેરે અનેક વેશ્યાઓ સાથે નાચતા હોવાથી તેમના શરીર ઉપર પણ વીર્યહાનિનાં પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાય છે. જોને! તેઓનાં અગ તદ્દન ફીકાંફચ જેવાં લાગે છે, તેઓનાં ગાત્રો શિથિળ થઈ ગયાં દેખાય છે અને તેઓની ચામડી ઉપરથી રતાશ ઉડી ગઈ હોય એમ તેઓની આંખના ફીકા પડેલા ખૂણાઓ ઉપરથી જણાય છે.

અથવા અંગ શબ્દનો અર્થ 'મોક્ષનાં સાધનો' એવો પણ થઈ શકે. અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ખેલવાથી તેઓનાં મોક્ષનાં સાધનો તદ્દન ફીકાં થઈ ગયાં છે, આવાં સાધનો પતિને હવે રૂચતાં પણ નથી અને તેથી કરીને સ્વપરિણામ તેમને પસંદ આવતાં નથી. વિભાવમાં રમણ કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે સ્વભાવદશા તરફ પ્રયાણ કરવાનાં સ્વપરિણામો તરફ તેમને રૂચિ પણ થતી નથી.

અથવા અગનો અર્થ 'નિજ પરિવાર' લઈ શકાય. ચેતનજીનો નિજ પરિવાર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સંતોષ, દમ, દયા, તપ વિગેરે છે તે સર્વ ચેતનજીની આવી પરરમણતા જોઈને તદ્દન ફીકા પડી ગયા છે. તેઓને એમ થાય છે કે અમારો જ કુટુંબી થઇને આ ચેતનજી માયા મમતાની કુસંગતિમાં પડી જઇ કેવાં નિષિદ્ધ આચરણો કરે છે! કેવાં અધમ કાર્યો કરે છે! કેવી પરિણતિની મલિનતા કરે છે! આવા આવા વિચારથી ચેતનજીનો પોતાનો પરિવાર ફીકોઝાંખો પડી ગયો છે. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરના મોહથી માયા તૃષ્ણામાં રૂપરંગ દેખે છે અને આ નિજ પરિવારના માણસોને ફીકા સમજે છે. આવા આવા અનેક વેશ કાઢીને ચેતનજી બીજા બીજાની સોબતમાં રખડ્યા કરે છે.

*औरहानो कहा दिजें बहुत कर,
†जीवित है इह ढंग;
‡मेरो और विच अंतर एतो,
जेतो रूपो इ §रांग. देखो० २

"ઘણું ઘણું કહીને (ચેતનજીને) ઉપાલભ–ઠપકો પણ હુવે શું દઈએ, એના જીવતરનો એ જ ઢંગ છે. (અરેરે!) મારો અને પેલી (માયા મમતા) વચ્ચેનો અંતર એટલો છે કે જેટલો રૂપા અને કથીરની વચ્ચે (હોય.)

ભાવ–સખિ! ચેતનજીને ઘણી ઘણી રીતે કહ્યુ, અન્ય સાથે સંદેશા પણ ઘણા કહેવરાવ્યા. કુલટાઓની સંગતથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કેટલી હાનિ પહોંચી છે તે પણ બતાવી આપ્યું, હુવે વારવાર ઠપકો પણ કેટલો દેવો? ખરેખર, મને તો જણાય છે કે તેઓના જીવતરનો અનાદિ કાળથી ઢંગ જ આવો પડી ગયો છે તેથી આપણે ગમે તેટલું કહીએ તેની તેઓ દરકાર જ કરતા નથી. જ્યાં જન્મથી આવી ટેવ પડી ગયેલી હોય ત્યા પછી આપણે એમને ગમે તેટલા ઉપાલંભ દઈએ તેની અસર શું થવાની છે. જેવા નવા નવા વેશો ચેતનજી અન્યની સોબતમાં અત્યારે ધારણ

* ઔરહાનો એને બદલે બી૦ મા૦ વાળી બુકમા 'ઔરહતો' પાઠ છે. બીજી સર્વ પ્રતોમા ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે અને તેનો અર્થ પ્રચલિત ભાષામા ઉપાલંભ–ઠપકો એમ થાય છે એ પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

† બે પ્રતોમા 'જીતત હે ઇહિ ઢગ' એવો પાઠ છે અને એક જગોએ તો ઢગને બદલે ટગ લખ્યું છે એનો અર્થ વિચારતા ટંગ શબ્દ અશુદ્ધ જણાય છે અને જીતત શબ્દનો અર્થ પણ બેસતો આવતો નથી

‡ મેરોને બદલે 'મોહ' શબ્દ બે પ્રતમાં છે તો પછી ઔરનો અર્થ સુમતિ એમ લેવો પડે અને તે જ શબ્દો સુમતિના મુખથી બોલાયલા છે તે પોતાને માટે ઔર શબ્દ વાપરે એ અનુચિત જણાય છે

§ રાગને બદલે એક જગોએ રંગ શબ્દ છે રાંગનો અર્થ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીર થાય છે અને તે પાઠ બે પ્રતમા છે અને અર્થ બરાબર આપે છે તેથી ઉપર તે પાઠ લખ્યો છે ઢગના અનુપ્રાસમાં રગ આવે છે પણ રાગ સાથે વિચારતાં રાગજ વધારે ઉચિત જણાય છે.

૨ ઔરહાનો=ઉપાલભ, ઠપકો કહા=શુ. બહુત કર=બહુ કરીને. જીવિત=જીવિતવ્યનો, ભવનો ઇહ=આ ઢંગ=ચાલચલગત ઔર=બીજી, માયા મમતા. અતર=આંતરો, તફાવત જેતો=જેટલો. રૂપો=રૂપુ રાગ=કથીર

કરે છે તેવા તેઓ ઘણા કાળથી–અનાદિ કાળથી ધારણ કરતા આવ્યા છે, ટુંકામાં અનાદિ કાળથી તેઓની રીતજ આવી થઇ ગઈ છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે-ત્યારે હવે પછી વારવાર એકને એક બાબતમાં મેણાં પણ શું આપ્યાં કરવાં? મે તો અનુભવ સાથે કહેવરાવ્યું પણ ખરુ અને કોઈ કોઈ વાર ચેતનજી નજીક ઊભા હોય ત્યારે તેઓ સાંભળે તેવી રીતે સર્વ હકીકત તેઓને ઉદ્દેશીને 'માયા મમતાના સબંધમાં હું કહી ગઈ પણ ખરી, પણ સર્વની અસર ચેતનજી ઉપર હજુ જોઇએ તેવી થઈ નથી. હવે વારંવાર કહેવું પણ કેટલું? અરે મારા નાથ વિચારે તો તેઓને તુરત જણાય તેમ છે કે મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે એટલો અતર છે કે જેટલો અતર રૂપા અને કથીર વચ્ચે છે. રૂપાનો સાચો રૂપિયો હોય અને કથીરનો ઢોળ ચઢાવેલો ખોટો રૂપિયો હોય, એ બે વચ્ચે જેટલો આંતરો છે તેટલો મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે આંતરો છે માયા મમતા નિર્જીવ કિમતના છે, ખોટા છે, બોદા છે, રૂપિયા તરીકે ચલાવવા જતાં મોટો રાજ્યનો ગુન્હો અને તેને પરિણામે થતી સખ્ત સજા અને તિરસ્કારને વહોરી લેનાર છે અને હું સાચા રૂપિયા જેવી પૂર્ણ કિમતવાળી, શુદ્ધ રૂપવાળી, કચનવર્ણની અને સાચો અવાજ આપનારી છું અને ચેતનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડમાં નહિ મૂકતાં ઉલટી તેઓને ઇચ્છિત સ્થાનકે જવાની ટિકીટ ખરીદવા માટે મદદગાર થનારી છું; પણ ચેતનજી તો આ તરફ નજર પણ કરતા નથી, અને માયા મમતાના ફંદમાં–ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ રાગમા રંગાઇને ફસાઈ ગયા છે, તેઓની સોબતમાં પડી નવા નવા વેશ કાઢ્યા કરે છે અને ચારે ગતિમા અહીં તહીં અટવાયા કરે છે આવી હકીકત છે ત્યારે હવે ચેતનજીને સમજાવવા માટે શુ કરવું? તેઓને ઘણાએ ઉપાલંભ આપ્યા તેની તો કાંઈ અસર થઈ નથી.

રાંગનો રૂપિયો એ શબ્દ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીરના અર્થમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં તો રંગ એટલે કલઈ અર્થ થાય છે, રાંગ એવો શબ્દ નીકળતો નથી. એકંદરે રાગનો ઉપર લખેલો અર્થ અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાથી તે પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

* જુઓ પદ નવમુ તથા દશમુ.

આ પદમાં જે વિચાર બતાવ્યો છે તે સાદી રીતે ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાનાં પ્રથમનાં બે પદમાં બતાવેલ છે. 'પિયા પરઘર મત જાવોરે' અને 'પિયા નિજ મહેલ પધારોરે.' આ બન્ને પદમાં પતિને યોગ્ય ઉપાલભ આપવામાં આવ્યા છે અને પરઘરમાં શું છે અને નિજ મંદિરમાં શું છે તેનો વિચાર આપી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી છે. એ બન્ને પદ વાંચવાથી અને આનંદઘનજીનું 'નાથ નિહારો આપ મતાસી' એ નવમું પદ વાંચવાથી સુમતિ ઉપાલભ કેવા પ્રકારના આપે છે તે જોઇ શકાય તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આવા અનેક પ્રકારના ઉપાલંભ દઈ પતિને નિજ મંદિરનું રહસ્ય સમજાવી-બતાવી, તેઓ પારકે ઘરે રખડતા અટકી જાય એમ કરી આપવાનો આ દીર્ઘ પ્રયાસ છે અને તેમાં ફતેહ થઈ જાય તો સાધ્ય તરફ ગમન થાય એમા નવાઈ નથી.

तनु शुध खोय घूमत मन एसें,
मानुं कुछ खाइ भांग;
एते पर आनंदघन *नावत,
†कहा ऑर दीजे वांग. देखो० ३

"શરીરની શુદ્ધિ ખોઇને મન એવું ભમે છે કે જાણે કાંઇક ભાંગ પીધી હોય નહિ! આટલી હકીકતપર પણ આનંદઘન આવશે નહિ તો પછી તે શુ બીજી બાંગ દેવામા આવે-પોકાર પાડવામાં આવે?"

ભાવ-અહો સખિ! મારા પતિ ચેતનજીએ પોતાના શરીરની શુદ્ધિ વિસારી મૂકી છે, પોતાના શરીરના શા હાલ થાય છે તેની તેઓ દરકાર કરતા નથી અને તેઓનું મન પણ એવું ગમે ત્યાં

* નાવતને બદલે 'નાચત' પાઠ છે, અર્થ પ્રસિદ્ધ છે

† છેલ્લી પંક્તિમા નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર છે "ઑર કહા કોઈ દીજે સંગ" કોઈ બીજો સંગત આપશે? કોઈ બીજો સોબત કરશે? એવો તેનો અર્થ થાય છે. વિવેચન જુઓ.

૩ તનુ=શરીર. શુધ=શુદ્ધિ, ખબર ખોય=ખોઇને, વિસારીને ઘૂમત=ઘૂમે છે. એસેં=એવું માનું=જાણે કુછ=કાઇક ખાઈ=ખાધી, પીધી. ભાગ=તમાકુ, ગાંજો. એતેંપર=એ ઊલટાપર, એવી હકીકતપર. નાવત=આવશે નહિ. કહા=શું ઑર=બીજી. બાંગ=સાદ.

રખડ્યા કરે છે કે જાણે તેઓએ ભાંગ પીધી હોય નહિ! અત્યારે તે મારા નાથનાં લક્ષણ જોયાં હોય તો તને એમ જણાશે કે તેઓના કામમાં કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નહિ, બોલવાનો ધડો નહિ, વતનનું ઠેકાણું નહિ, કોની સાથે કેવી રીતે બોલવું ચાલવું જોઇએ તેનો વિચાર નહિ; એ તો એવા પ્રકારના થઈ ગયા છે કે જેમ એક માણસે ભાંગ પીધી હોય, લીલાગર કે ગાંજો પીધો હોય અને પછી શરીરની કે મનની શુદ્ધિ વગર ગમે ત્યાં અથડાયા પછડાયા કરે તેવી રીતે તેઓ મનની અને શરીરની શુધબુધ ખોઇને આડા અવળા ભટક્યા કરે છે. તેઓને વિચાર થતો નથી કે પોતે કોણ છે? કોની સોબતમાં રહે છે? અને કેવી જગાએ ભટકે છે? પોતાની આબરૂને તેથી કેટલું નુકશાન પહોંચે છે એની દરકાર કર્યા વગર પોતાની જાતને પણ ઓળખતા નથી અને એક પીધેલ માણસની પેઠે–ઉન્મત્તની પેઠે વર્તન કરે છે. કોઈ પ્રસંગે દારુડીઆ કે ગાંજાખોર રખડુનો દેખાવ જોવાનો તને પ્રસંગ બન્યો હોય તો તેના–(પતિના) શરીરના શા હાલ થાય છે તે બરાબર તારા ધ્યાનમાં આવે. તેના મનમાં જે અસ્વસ્થ વિચારો ચાલે છે તે તો અનુભવથી જ જણાય. જેઓ એવી લતમાં પડી ગયા હોય છે તેવા-ની અવસ્થા સબંધી *વિચારો વાંચ્યા હોય–જાણ્યા હોય તો જરૂર બહુ દયા આવે. સુમતિએ પતિને ભાંગ પીધેલ સાથે સરખાવ્યો એ તદ્દન સત્ય પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે. 'મોહમય પ્રમાદમદિરા પીને જગત્ ઉન્મત્ત થઈ ગયું છે' એ ભર્તૃહરિના વિચારો આપણે અન્યત્ર આ જ ગ્રંથના વિવેચનમાં જોઇ ગયા છીએ અને શુદ્ધ ચેતનના અનંત ગુણ એક બાજુએ અને તેનું વિષયકર્દમમાં વિવિધ રૂપે રાચવાપણું બીજી બાજુએ મૂકી તેને સરખાવવામાં આવે તો ચેતન-જીના વર્તનને એક ભંગેરી–ગંજેરીની પંક્તિમાં મૂકવામાં સુમતિએ જરા પણ ખોટું કર્યું છે એમ કહી શકાય નહિ. છતાં તે શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધ્વી પતિનું આટલું પણ વાંકું બોલતાં કેટલી ડરે છે તે 'કુછ' શબ્દથી જણાય છે. એ શબ્દ સહજ અથવા કાંઇક એવા અર્થમાં વપરાય છે. જો કે આ ચેતનજીએ તો ગળા સુધી ભાંગ પીધી છે અને તેના કેફમા

* See Confessions of an Opium Eater.

તે માયા મમતાના વેશ્યાવાસમાં પડ્યા રહે છે, પણ પતિ સંબંધી એવી વાત પોતાની સખી સાથે કરતાં પણ સુમતિના મનમાં જે ખેદ થાય છે તે બતાવનારો એ શબ્દ છે.

હે સખિ! આટલી આટલી વાત કરતાં છતાં અને આવી રીતે અનુભવ મિત્ર સાથે કહેવરાવતાં છતાં પણ જો મારા નાથ જેઓ પોતાની શુદ્ધ સત્તાએ આનંદના સમૂહ છે તેઓ મારા મદિરે ન પધારે તો પછી તે શું હવે બાંગ પોકારવી? હવે કરવું શું? સતી સ્રીને ઘટે તેવી રીતે મર્યાદામાં રહી સહજ વધારે સખ્ત શબ્દો કહી પતિને સમજાવતાં છતાં પણ તેઓ સ્વમદિરે પધારવાનો વિચાર જ ન કરે તો પછી શું રાડો પાડીને મારી વધારે ફજેતી કરવી? જો સખી, તેઓ ઘણા વખતથી મારે મંદિરે આવતા તો નથી જ, હું દૂતી સાથે કહેવરાવું છું તે સાંભળતા નથી, અનુભવ મિત્રને કહેવાનું કહ્યું છે તેનું પણ કાંઇ પરિણામ આવ્યું નથી, તેથી હવે તો જે થાય તે જોયા કરવાનું છે, વધારે રાડો પાડીને ઘરનો ફજેતો કરવો એમાં મને તો લાભ જણાતો નથી. દશમા પદમાં સુમતિ આ જ પ્રમાણે કહે છે 'એતી સુની આનદઘન નાવત, ઔર કહા કોઉ ડુંડ બજાવે.' એ વિચાર જણાવતી વખતે પતિ બાજુમાં ઊભા ઊભા સાંભળતા હતા અને આ વખતે ગેરહાજર છે એટલો તફાવત છે.

"ઓર કહા કોઈ દીજે સંગ" એ પાઠનો અર્થ જૂદી રીતે પણ થઈ શકે, માત્ર તે વખતે ચેતનજી નજીક છે એવો ભાવ લેતાં પદના બાકીના ભાવ સાથે તે અર્થને અસબદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે. હે ચેતન! એવા ફકીરના ચલણપર તને કદિ આનંદઘન પ્રભુ મળવાના નથી અને એ તારી પાસે નહિ આવે તો બીજો કોઈ તને સોબત આપે, તારી સાથે આવે, નિરંતર તારાપર પ્રીતિ રાખે એ કદિ બનવાનું નથી એમ તારે જરૂર માની લેવું. તારા સંગી થશે તો અંતે આનંદઘન પ્રભુ જ થશે, આ માયા મમતા તો કુલટા છે, એ તો તને મૂકીને તરત ચાલી જશે, તને ધક્કો મારીને નાસી જશે. જો તારે અવિચળ પ્રેમ કરવો હોય તો આનંદઘન સાથે જ કર. તે કાંઈ આવા ખોટા ચલણપર આવવાના નથી એ સ્પષ્ટ સમજજે; તેઓ તો બરાબર

પરીક્ષા કરીને રૂપાનો રૂપિયો હશે, સાચું ચલણ હશે ત્યાં જ આવશે. પાઠાંતરનો આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

આખા પદનો અર્થ ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. આ ચેતનજી નાના પ્રકારના વેશો કાઢે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે અને ચોરાશી ચૌટામાં ભટકે છે, પણ એનો આરો આવતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એક જ છે, અને તે એકે આ ચેતનને સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચે તફાવત શું છે તેનો વિવેક નથી, તેને સ્વપરનું ભાન નથી, તેથી અન્ય વસ્તુમા આસક્ત થઈ જઈ ઉપર ઉપરનું માન્યતાનું સુખ લેવામાં લલચાઈ જાય છે, પરંતુ એટલો વિચાર કરતો નથી કે એ સુખ શું છે? શેનું છે? અને કેટલા વખતનું છે? મતલબ ટૂંકામાં કહીએ તો એ વાસ્તવિક સુખને ઓળખતો નથી અને માની લીધેલા સુખનાં કારણો, સ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજતો નથી અને કોઈ યોગ્ય મહાત્મા તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. આને પરિણામે પછી પરભાવમાં તેનું રમણ થાય છે અને તે ધીમે ધીમે એટલો નીચે ઉતરી જાય છે કે મહાન્ દશાનાં સ્વપ્ન પણ તેને આવતાં નથી. વિભાવદશામાં ઉન્મત્તની પેઠે ચાળા કર્યા કરે છે અને સસારમાં રખડી થાકી જાય છે પણ તેનો પાર આવતો નથી. આવી રીતે ધક્કા ખાતાં છતાં પણ મનની શુદ્ધિ ભાગ પીધાને લીધે ન હોવાથી તે સંસારને ચાટતો જાય છે અને ઝેરના કીડાની પેઠે ઝેરમાં જ સુખ માને છે.

રૂપાના રૂપિયાનો અને રાગના રૂપિયાનો તફાવત ઓળખી ભાંગની અસરથી મનશુદ્ધિ ખોઈ છે તે પાછી મેળવી વસ્તુસ્થિતિ વિચારો, સમતાને ઓળખો, ઘરની સ્ત્રીથી પ્રેમ જોડો અને પરરમણીસંગ મૂકી દો. આવી સુમતિની વાત સાંભળવાનો અવસર આવ્યો છે તે પણ મોટા પુણ્યનો ઉદય સમજો, જો સુમતિનું વચન નહિ માની, નહિ સાંભળો, સંસારમાં વહ્યા જશો તો પછી સુમતિ કાંઈ બાગ પોકારવાની નથી અને અન્ય ગતિમાં જશો ત્યા તેની બાંગ સંભળાવાની પણ નથી, માટે સુમતિ સાથે પ્રેમ જગાડવાનું અને તેના મંદિરે રહેવાનું મન કરી ઉત્ક્રાંતિમાં ઊંચા આવો. વિચારશો તો જણાશે કે આવો અવસર સંસારપરિભ્રમણમાં વારંવાર આવતો નથી.

પદ પાંત્રીશમું, રાગ દીપક અથવા કાનડો.

करे जारे जारे जारे जा.
साजि शिणगार वणाइ *आभूषण,
गइ तव सूनी सेजा; करे० १

"(સખીઓ) કહે છે 'જા, જા, જા.' શણગાર સજી આભૂષણો ધારણ કરી (પતિ પાસે) ગઈ ત્યારે શય્યા સુની (માલૂમ પડી)."

ભાવ—શ્રદ્ધા સખી પાસે ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાત કરી ત્યારે શ્રદ્ધાએ સુમતિને દિલાસો આપ્યો 'બહેન, અત્યાર સુધી તો પતિ તારે મંદિરે આવ્યા નથી એ વાત ખરી છે, પણ હવે તે અનુભવને પતિ પાસે મોકલ્યો છે તેથી તે તારે મંદિરે આવશે એમ મને લાગે છે. માટે હવે તું પણ તારે મંદિરે જા અને પતિને ભેટ.' શ્રદ્ધા આવી રીતે આગ્રહ કરીને સુમતિને પોતાને મંદિરે મોકલે છે તે વખતે સુમતિનું મન માનતું નથી, તેના મનમાં પતિ આવે એવો ભરોસો આવતો નથી અને તેથી તેને મંદિરમાં જવાની હોશ થતી નથી; છતાં સખીના આગ્રહથી પોતે જવાનો વિચાર કર્યો. મંદિરે આવી. પતિ આવવાના હોય ત્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સોળ શણગાર† સજે છે તે પ્રમાણે સુમતિએ પગથી તે માથા સુધી શણગારો ધારણ કર્યાં તેમ જ હાથ પગ અને ડોકમાં આભૂષણો ધારણ કરી પતિને મળવા ઉત્સુક થઈ શયનગૃહમાં જઈને જુએ છે તો શય્યા તદ્દન ખાલી પડી છે, ત્યાં પતિ જણાતા નથી અને સેજડી બીછાવેલી હતી તે એમને એમ પડેલી છે. પતિને મળવાને ઉત્સુક સાધ્વી સ્ત્રીને તે વખતે કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે હવે પછી બતાવવામાં આવે છે.

---

* આભૂષણને બદલે 'ભૂખણ' પાંઠ છે તેનો અર્થ એક જ છે

૧ કરે=કહે છે જારે=જા. સજિ=ધારણ કરી શિણગાર=શૃગાર, ઉત્તમ વસ્ત્ર ઘરેણાં વિગેરે સોળ શણગાર બણાઈ=બનાવીને, પહેરીને. આભૂષણ=ઘરેણાં તબ=ત્યારે સૂની=ખાલી, પતિ વગરની સેજા=શય્યા

† જુવો પદ વીશમુ.

આ પંક્તિઓનો બીજો પણ અર્થ થઇ શકે છે., ક્રિયા આડંબરરૂપ શણગાર સજ્યો પણ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પતિ વગરની શય્યા છે તેથી શણગાર નકામો છે. ગમે તેટલો બાહ્ય આડંબર ક્રિયા માટે રચવામાં આવે, મોટા પાયા ઉપર સામગ્રીની તૈયારીઓ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારની ઉપર ઉપરની બાહ્ય ધામધુમ કરવામા આવે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેમાં આત્મા નથી એટલે કે આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ નથી ત્યાંસુધી શય્યા તો ખાલી જ છે. અત્ર ક્રિયાનો નિષેધ બતાવ્યો નથી પણ શય્યા સુની હોય તો તેનુ બીન ઉપયોગીપણુ બતાવ્યું છે અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો બાહ્ય ક્રિયાથી જે વસ્તુગત લાભ થવો જોઇએ તેના પ્રમાણુમાં લાભની અતિ અલ્પતા બતાવી છે. એ જ ક્રિયાની સાથે જો શુદ્ધ ઉપયોગ હોય તો બહુ લાભ થાય. માત્ર બાહ્ય ક્રિયા સાથે શુદ્ધ આંતરગત ઉપયોગ ન હોય તો તે રાજા વગરના સૈન્ય, પતિ વગરની પત્ની. ચૈતન્ય વગરના શરીર જેવું છે. આ ભાવ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી ગ્રાહ્યમાં લેવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્યશોવિજયજી એક જગોએ કહે છે કે.—

> ક્રિયા મૂઢમતિ જો અજ્ઞાની, ચાલત ચાલ *અપૂઠી;
> જૈન દશા †ઉનમે હી નાહિ, કહે સો સબહી જૂઠી. પરમ૦
> પરપરનતી ‡અપની કરી માને, કિરિયા ગરવે §ઘેહેલો;
> ઉનકું જૈન કહો ક્યું કહીએ, સો મૂરખમે પેહેલો. પરમ૦

યાદ રાખવાનું છે કે આમાં પણ ક્રિયાનો નિષેધ નથી, પણ બાહ્ય ક્રિયામા પરિપૂર્ણતા માની લેનારની માન્યતામા કેટલો ફેરફાર છે તેનો ચિતાર છે, કારણકે તે જ મહાત્મા આગળ કહે છે કે—

> ક્રિયા ‖બિના જ્ઞાન નહિ કબહું, ક્રિયા જ્ઞાન બીનુ નાહિ;
> ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મીલત રહતુહે, ¶જ્યોં જલરસ જલમાંહી પરમ૦

આવી રીતે જળ અને જળરસના મેળાપની પેઠે બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ ઉપયોગનો સ્વાભાવિક સંયોગ કરવા માટે આ વચન છે

---

* વિપરીત. † એનામા ‡ પોતાની. § ગાડો ‖ વગર ¶ જેમ

તે બરાબર સાધ્ય દૃષ્ટિએ વિચારવું. એ મહાવાક્યનો ઉપયોગ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં અને બેસી રહેવામાં કરવાનો નથી. પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાનો અને જ્ઞાન ક્રિયા ઉભયનો યોગ કરવાનો એ વિચાર બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા યોગ્ય છે.

विरहव्यथा कछुं एसी व्यापती,
मानुं कोइ मारती *बेजा;
अंतक अंत कहालुं लेगो प्यारे,
चाहे जीव तुं ले जा. करे० २

"વિરહની પીડા એવી થાય છે કે જાણે કોઈ બાણના પ્રહાર કરતું હોય. હે યમરાજ! તું તે હવે કેટલો અંત લઈશ, મરજી હોય તો હવે તો જીવ જ લઈ જા."

ભાવ-પતિની સેજડી ખાલી જોઈને સુમતિના મનમાં મહા આઘાત લાગ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે વખતે તે વિચાર કરે છે કે પતિના વિરહની પીડા કાંઈક એવી વ્યાપી જાય છે કે જાણે કોઈ બાણના પ્રહાર કરતું હોય નહિ! કામદેવ પોતાનાં કુસુમબાણથી જે વખતે કામીને વીંધે છે તે વખતે તેને એવી પીડા થાય છે કે જેવી પીડા સખ્તમાં સખ્ત અણીદાર બાણના વાગવાથી પણ થાય નહિ. તેટલા માટે સુમતિ કહે છે કે પતિ વગર મારી આવી વ્યથિત અવસ્થા થઈ પડી છે. બાણના પ્રહારથી જાણે પોતે મુંઝાઈ ગઈ હોય તેવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. અહો! અંત લેનારા! તું મારો અંત ક્યાંસુધી લેશે? તારે મારો અંત કેટલો લેવો છે? તું સિદ્ધ સ્વરૂપે અતક એટલે અંત લેનાર છે પણ હાલ વિરહાવસ્થામાં રાખીને મારો અંત ક્યાંસુધી લઈશ? દુનિયાનો નિયમ છે કે કોઈ પણ બાબતમાં છેવટ સુધી અંત લેવો નહિ, બહુ તાણવાથી કદાચ તૂટી જાય, એ તું જાણે

* બેજાને બદલે 'નેજા' પા૦ છે. નેજાનો અર્થ ધોળી થાય છે તે અર્થ પણ સુંદર છે અને તે પાઠ બે પ્રતોમાં છે

૨ વિરહવ્યથા=પતિવિરહથી થતી પીડા વ્યાપતી=થતી, પ્રસરી. માનું=જાણે કે બેજા=બાણના પ્રહાર. અંતક=અંતના લેનાર, યમ અંત=છેડો કહાલું=ક્યાંસુધી લેગો=લઈશ ચાહે= મરજી હોય તો

છે, છતાં મારો અંત ક્યાંસુધી લેવાનો છો? અરે મારા નાથ! તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો આ મારો જીવ તું લઈ જા. આ પ્રમાણે વિરહમાં ને વિરહમાં મને વ્યથિત કરી મારી નાખવાને બદલે તો મારા પ્રાણ લઈ જા કે આવી પીડા ભોગવવામાંથી મારી મુક્તિ થાય. હે ચેતનજી! મારૂં ચેતનાપણુ છે અને સમતા છે તે તું લઈ જા, તું તેને તારી પાસે રાખ અને તેનો ગમે તે ઉપયોગ કર. એવી રીતે મારા શુદ્ધ ચેતનનો અંત આવશે તોપણ હું તારારૂપ બની જઇશ, તારામય બની જઇશ અને પતિપાદમાં પ્રાણાર્પણ કરવાની આર્ય સ્ત્રીની ઉન્નત ભાવનાનો મારા અને તારા એકત્ર જોડાણમાં અંત આવશે, આપણે એક થઈ રહીશું અને પરમ સુખનું આસ્વાદન કરશું. હે નાથ! તને ગમે તે કર, જોઇએ તો મારૂં જીવન લે, મારા પ્રાણ લે, પણ હવે આ વિરહવ્યથાનો છેડો લાવ, હવે હદ થઈ છે, વધારે પીડા મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી.

અત્ર જીવ લેવાનું કહ્યુ તે અલકારિક છે. પતિચરણમાં પ્રાણઅર્પણ કરવાથી પતિમેળાપ થાય છે તે માન્યતાપર આ રૂપક છે. પતિને એ રીતે સમજાવીને પોતાનું શુદ્ધ સતીત્વ બતાવી આપવાનું તેમાં લક્ષ્યાર્થ છે. તેને ઉપાલંભ તરીકે પણ કહી શકાય. જેમ છોકરાઓ તોફાન મસ્તી કરતા હોય તેને કહેવું કે 'હત તારી મા ઉપવાસ કરે.' એના જેવું એ છે. તું મારો જીવ લે અને તેને તું રાખી મૂક; મતલબ એ જ આવે છે કે તું શુદ્ધ સમતા ધારણ કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતનામય થઈ જા. આ બન્ને અર્થ બરાબર બધબેસતા આવે છે.

બેજાને બદલે નેજા પાઠ છે. નેજક એટલે ધોબી. જેમ ધોબી લુગડાં ધોતી વખતે તેના ઉપર ધોકાવડે પ્રહાર કરતો હોય તેમ વિરહવ્યથાના પ્રહાર મને બહુ સખત લાગે છે અને તે એવા આકરા લાગે છે કે જાણે ધોબી ધોકાવડે ધમધમાવતા હોય.

આવી રીતે શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પતિને માટે વિરહાનળમાં દુખી જઈ શોક કરે છે અને પતિ વગરની સેજડી જોઈ અતિ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. છેવટે પતિ તો હાજર નથી પણ તેઓને ઉદ્દેશીને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

कोकिल काम चंद्र चूतादि,
*चेतन मत है जेजा;
नवल नागर आनंदघन प्यारे,
आइ अमित सुख †देजा.　　　करे० ३

"કોકિલનો કલરવ, કામદેવ, ચદ્ર, આંબાની કેરીઓ વિગેરે જે જે ચેતનના મત પ્રમાણે પ્રમાણભૂત (આનંદનાં સાધનો તરીકે) ગણાયલા છે (તેને સાથે લઇને) હે સલુણા! સકળ કળા કુશળ મારા પ્રભુ આનંદઘન! અહીં પધારીને માપ વગરનું ઘણું સુખ દઈ જા."

ભાવ-વિભાવદશામાં ચેતનજી હોય છે ત્યાંસુધી તેને કોકિલનો કલરવ, કામદેવનો રતિવિલાસ, ચદ્રની શરદ્ જ્યોત્સ્ના, આંબાના વૃક્ષ નીચે કલ્લોલ તેમ જ વીજળીનો ચમકાટ, મેઘનો ગર્જારવ વિગેરે પદાર્થો કામોદ્દીપક તરીકે બહુ પસંદ આવે છે અને તેવા પદાર્થોની સોબતમાં પોતે હોય છે ત્યારે બહુ સુખ અનુભવે છે, બહુ આનંદ માને છે અને પોતાની જાતને બહુ ભાગ્યશાળી ગણે છે. હે મારા નવલ નાગર સલુણા નાથ! મારા ચેતનજી પ્યારા! તમે આનંદ આપનાર તરીકે જે વસ્તુને પ્રમાણભૂત ગણી હોય તેને લઇને મારા મંદિરે આવો-પધારો અને મારો અનાદિ કાળનો વિરહ ભાંગી નાખી મને અમિત સુખ આપો.

હે મારા નાથ! જેમ તમારે મતે હાલ કોકિલ ચંદ્ર કામ ચૂતાદિક આનંદના પદાર્થો મળ્યા છે તેજ પ્રમાણે તમારા શુદ્ધ મતે આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવ ગુરૂ ધર્મની જોગવાઈ, ઇંદ્રિયોનું આરોગ્ય, શ્રદ્ધા વિગેરે અનેક આનંદના પદાર્થો તમને આ ભવમાં મળ્યા છે. એક સ્થૂળ આનંદ આપનાર છે,

* 'દેન મતત હૈ જેજા' આ પ્રમાણે પાઠાંતર છે, તે પાઠ બન્ને પ્રતમાં છે તેથી સાર્થ હોવો જોઇએ પણ તેનો અર્થ બેસતો નથી

† 'હેજા' પાઠાંતર છે.

૩ કોકિલ=કોયલ કામ=કામદેવ. ચંદ્ર=ચંદ્રમા ચૂતાદિ=આંબો વિગેરે (વિગેરેથી મેઘનો ગર્જારવ, વીજળીનો ચમકાટ આદિ સમજવા) ચેતન=ચૈતન્ય-મારા પતિ. મત=અભિપ્રાયે, મતે, પ્રમાણભૂત ગણ્યા છે. જે જા=જે જે, જે કોઈ. નવલ=સલુણા. નાગર=સકલ કળા કુશળ. આઈ=આવીને અમિત=અપાર. દેજા=દઈ જા, આપી જા.

એક માનસિક આનંદ આપનાર છે; એક વિભાવદશામાં તમને અભિમત છે અને એક સ્વભાવદશામાં અભિમત છે. આથી તમને જે અભિમત પદાર્થો છે અને જે તમને મળ્યા છે તે સર્વને લઈને અને ખાસ કરીને મારો અને તમારો અંતર પ્રદેશમાં મેળાપ થવાનો હોવાથી આપને સ્વાભાવિક આનંદ આપે તેવા સર્વ પદાર્થો સાથે લઈને આપ મારે મંદિરે પધારો અને મને ઘણું-માપ વગરનું સુખ આપો. આ મારો વિરહકાળ છે, આપની સેજડી ખાલી પડી છે અને તે જોઈ મને શસ્ત્રપ્રહાર જેવો આઘાત થાય છે તેવી સ્થિતિને કૃપા કરીને દૂર કરો, જેથી મને સુખ થાય અને આપને ઘરઘર ભટકવું મટી જાય.

હે મારા નાથ! આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી, તમને આ ભવમાં જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે પણ મહા દુર્લભ છે, તમને મનુષ્યભવ મળવો એ પણ મોટી મુશ્કેલીની બાબત છે, તેમાં પણ આ સ્વભાવ વિભાવના સ્વરૂપ સમજવા જેટલી બુદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો મહાભાગ્યે કોઈ વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારામાં તે સર્વ ભરેલ છે અથવા તમે તદ્રૂપ છો, પણ તમે તો પેલીઓની સોબતમાં એવા પડી જાઓ છો કે બુદ્ધિદીપક આડુ મોટું આવરણ મૂકી દો છો અને તે ખસેડવું તમને પણ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ સર્વ સ્થિતિને ઓળગી તમે તમારે માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકો, તમારી જાત તરફ જોઈ શકો, તમારા પરિવારને ઓળખી શકો, તેના ગુણદોષ તરફ કેટલુંક વિવેચન કરી શકો એટલી શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી મારી આપને વિજ્ઞપ્તિ છે કે આપ આપના મત પ્રમાણે આપને જે અભિમત વસ્તુ હોય તે સર્વ લઈ મારે મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો, મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરો અને આપ આપના નામને ઘટે તેવા ભોગવિલાસ મારી સાથે ભોગવો.

મુદ્દાની હકીકત એક જ છે. આ ચેતનજી સંસારદશામાં એવા ડૂબી ગયા છે કે પોતામાં વાસ્તવિક મહાન્ ગુણો છે તેનો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી, તેથી મહાત્મા આનંદઘને આવા અતિ પવિત્ર સદ્ગુણોને આકાર (સુમતિ-શુદ્ધ ચેતના વિગેરેનો) આપીને તેઓને બોલતા કર્યા છે. તે આ જીવને બરાબર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સારૂ કામને લગતા તેને પ્રિય મનાયલા શબ્દો બોલીને તેને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને

તે દ્વારા તેને ખરી હકીકતનો ખ્યાલ આપે છે. એનો ઉદ્દેશ ચેતનજીને વિભાવમાર્ગથી ઓસરાવી શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ લઈ આવવાનો છે. સ્થૂળ સુખની ખોટી માન્યતા ઉપરનો ભાવ છોડી દઈ આ વાસ્તવિક સુખની વાનકી ચાખવા અને અમિત સુખ સુમતિને દેવાને બ્હાને પોતે જ એક વાર પ્રયાસ કરી જોવો ઉચિત છે.

ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલો ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્યનો ડોળ દેખાડવામાં આવે અને ગમે તેટલી ખાલી ટાપટીપ કરવામાં આવે, પણ જ્યાંસુધી એ સર્વમાં શુદ્ધ ઉપયોગ ભળતો નથી, એટલે કે જ્યાંસુધી એનું વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય અતરાત્મદશામાં થતું નથી ત્યાંસુધી સર્વ બાહ્ય આચરણાનો સાર લગભગ શૂન્યતામાં આવે છે. આત્મા વગરનું શરીર જેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય છે તેમ શુદ્ધ ઉપયોગ વગરની ક્રિયા વિશિષ્ટ સાધ્ય દૃષ્ટિએ એટલું અલ્પ ફળ દેવાવાળી થાય છે કે એ તત્ફળાપેક્ષયા નકામી છે એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સુમતિ પતિ વગરની સેજડી જોઈ ખેદ કરે તે સ્વાભાવિક છે. સુમતિ પતિને કહે છે કે કોકિલ વિગેરે તમને બાહ્ય સુખ આપનારા પદાર્થો પ્રિય છે તેને લઈને પણ એક વાર મંદિરે પધારો, એક વખત મંદિરે પધારશો તો પછી બાહ્ય પદાર્થનો તમારો સંબંધ, તેની સ્થિતિ અને તેનાં કારણો તમારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવશે, એટલે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરજો; પરંતુ હે નાથ! હવે આ બાબતનો બહુ અત લો નહિ અને ગમે તેમ કરીને મારે મંદિરે પધારી એક વખત તો રંગ જમાવી મારા વિરહકાળનો છેડો લાવો.

પદ છત્રીશમું—રાગ—માલસિરિ.

वारे नाह संग मेरो,
युंहीं जोवन जाय;
ए दिन हसन खेलनके सजनी,
रोते रेन विहाय. वारे० १

૧ વારે=વારે છે, અટકાવે છે નાહ=નાથ, પતિ સગ=સોબત યુહીં=આવી રીતે દિન=વખત હસન ખેલનકે=હસવા ખેલવાના સજની=સખી રેન=રાત્રિ વિહાય=વહાય, પસાર થાય છે.

"નાથ મારી સોબત અટકાવે છે-કરતા નથી અને આવી રીતે જોબન (નકામું) ચાલ્યું જાય છે. હે સખિ! આ દિવસો તો હસવા ખેલવાના છે (તેને બદલે) રાતો રોતાં રોતાં પસાર થાય છે."

ભાવ-આ પદ માત્ર ભી. મા. વાળી બુકમાં છાપેલું છે, મારી પાસે પદોની બીજી પ્રતો આવી છે, તેમાં તે નથી. શૈલી આનંદઘનજીની જણાય છે તેથી આખું પદ મૂકી દેવાને બદલે તેના કર્તા આનંદઘનજી હશે કે કેમ, તેની ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમાં કરવાનું રાખી તે પદનું વિવેચન અત્ર કર્યું છે.

સુમતિએ પતિને અનેક પ્રકારના સંદેશા કહેવરાવ્યા, આડકતરી રીતે તેઓને પોતાના મનનો અભિપ્રાય પણ સંભળાવી દીધો, એ સર્વની અસર હજુ પતિ ઉપર થઈ નહીં. દરમ્યાન એક વખત સખીઓના આગ્રહથી પોતે પતિ મંદિરે પધારશે એમ ધારી શયનગૃહમાં ગઈ તો શય્યા ખાલી દીઠી. (ઉપરનું પદ જુઓ.) ત્યાં શય્યા નજીક બેસી કેટલાક શોકોદ્ગાર કાઢી પછી પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે આવી તેને પોતાનાં દુઃખની વાત કરે છેઃ હે સખિ! પતિ તો મારો સંગ કરતા નથી પણ ઉલટા તેને અટકાવે છે, ગમે તેમ કરીને મારો સંગ ન થાય એવું વર્તન કરે છે અને મારૂં યૌવન ચાલ્યું જાય છે. અત્યારે પતિ સાથે મેળાપ કરી, હસવા ખેલવાનો વખત છે, યૌવનકાળમાં વિલાસી સ્ત્રી પુરૂષો અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, વસંતઋતુમાં વિલાસ કરે છે અને શરદૃઋતુમાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો આનંદ અનુભવી વાર્તાવિનોદ કરે છે-આવી રીતે યૌવનકાળમાં અનેક પ્રકારના આનંદો ભોગવી પરસ્પર પ્રેમ વધારે છે; પણ મારે તો પતિ મંદિરે પધારતા ન હોવાથી મારો યૌવનકાળ-આનંદ કરવાનો વખત હોવા છતાં મારૂં યૌવન નિષ્ફળ ચાલ્યું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હસવા ખેલવાને બદલે પતિવિરહથી આખી રાત્રિ દરરોજ રોતાં રોતાં પસાર થાય છે. પતિ વગરની શય્યા જોઈને યૌવનમસ્ત સ્ત્રીને કેવી દિલગીરી થતી હશે, એ તો તું જાણે છે, મારી પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે. સંસારરસિક સ્ત્રીઓ આવા પ્રસગે અનેક પ્રકારની વાંછનાઓ પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મારે તો રાત્રિઓ રડવામાં જ પસાર કરવી પડે છે અને આવા મજા ઉડાવવાના દિવસો એળે જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થ કરતી વખતે યૌવનકાળ એટલે ધર્મનાં સાધકબાધક કારણોની અર્થાત્ વિશિષ્ટ ફળ આપનાર અને તેમાં પ્રત્યવાય નાખનાર કારણોની સમજણ એ ભાવ લેવો. આવા પ્રકારની સમજણને–જ્ઞાનને ધર્મયૌવનકાળ સમજવો. ચેતના કહે છે કે હે સખિ! મારા પતિ મારો સંગ કરતા નથી તેથી મારો ધર્મયૌવનકાળ–ધર્મસાધના કરી શુભ ફળ બેસાડવાનો અગત્યનો વખત નકામો ચાલ્યો જાય છે. આ દિવસો શુભ ધર્મફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં હસવા ખેલવાના–તેમાં રમણ કરવાના છે અને તેમ કરી ધર્મસાધન કરી લેવાના છે. એ અવસર એવો સુંદર છે કે એ વખતમાં ધારીએ તેટલું શુભ ફળ મેળવી શકાય તેવું છે અને તેમ કરવા માટે જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તે મળી પણ છે. સંસારચક્રમાં આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી. અનેક દુર્ગતિઓમાં તો શુભ ફળવિચારણાનો અવકાશ જ આવતો નથી. આવો સારો અવસર પ્રાપ્ત થયા છતાં પતિ તો આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાનમાં પોતાનો વખત કાઢી નાખે છે, નકામી રાજકથા દેશકથા વિગેરે વિકથા કરવામાં કાળ ગુમાવે છે, વિષય કષાય સેવનમાં અને પ્રમાદમાં સમય નિર્ગમન કરી નાખે છે, પોતાને જે સાધન કરવાનું છે તે સર્વ રહી જાય છે અને મળેલી અનુકૂળતાઓનો કશો પણ સદુપયોગ થતો નથી. આ અર્થમાં યૌવનકાળ તે ઉપર જણાવ્યું તેમ ધર્મનાં સાધકબાધક કારણો અને તેનાં ફળની સમજણ એ સમજવો; આનંદના દિવસો તે ઈચ્છિત સાધન કરવાનો સમય જાણવો અને રાત્રિ રોવામાં જાય છે તે આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાનમાં કાળ ચાલ્યો જાય છે એમ સમજવું. હવે આવી બાબતમાં આપણો કેટલો નકામો કાળ જાય છે, તે જરા વિચારવા યોગ્ય છે. એક દિવસે સવારે ઉઠીને રાતે સુતા સુધીમાં કેટલી કલાકો નકામી રીતે પસાર કરી છે તેની વિચારણા કરશો તો જણાશે કે બહુ વખત સાધારણ વ્યવહારનાં કાર્ય ઉપરાંત નકામી વાતોમાં–પરનિંદામાં અથવા સ્વોત્કર્ષ બતાવવામાં ચાલ્યો જાય છે. એ ઉપરાંત ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ પદાર્થો મેળવવામાં, શરીરની સંભાળ કરવામાં અને ખાનપાનના પદાર્થોની ગોઠવણ કરવામાં બહુ કાળ જાય છે. ઇષ્ટ વિયોગ અનિષ્ટ સંયોગની ચિંતામાં, તેના વિચારમાં અને સંસારને વળગતા જવાના પ્રયાસ, પ્રપંચ અને ધમાધમમાં પ્રભૂત

કાળ પસાર થાય છે. આવી જ રીતે આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના પ્રસંગો આ જીવને એટલા બધા પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમાં તે આનંદ માને છે, મસ્ત બને છે, રાચીમાચી રહે છે અને મોજ માને છે, સંસારફળને આપનાર કારણોનો તે વિચાર પણ કરતો નથી, કોઈવાર વિચાર કરે છે તો તેને અટકાવવાનો નિર્ણય કરતો નથી અને કોઈ વાર શુભ વિચારણામાં આવી જઈ કાંઈ નિર્ણય કરે છે તો તેને વળગી રહેતો નથી અને જરા વિષમ પ્રસંગ મળતાં સંસાર તરફ ઢળી જાય છે. અહો મિત્રવર્ય! આ મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્ર, સુદેવ ગુરૂ ધર્મનો યોગ વિગેરે સાધનો મહાપુણ્યયોગથી મળે છે તો તેનો લાભ-તેમાં હસવુ ખેલવું એ તારૂં કર્તવ્ય છે, આવા સારા વખતમાં તો તારે એવી અનેક પ્રકારની જોગવાઇમા રમણ કરી સાધનનો લાભ લઈ સાધ્ય સન્મુખ થઈ જવું ઉચિત છે. આવો યૌવનકાળ નકામો ચાલ્યો જશે તો પછી પસ્તાવો થશે, ઘડપણમા પગ ઘસડવા પડશે ત્યારે બહુ ખેદ થશે, પણ પછી તે ખેદ કે પસ્તાવો નકામો છે, મોડો છે, નિષ્ફળ છે.

नग भूषणसें जरी जातरी,
मोतन कछु न सुहाय;
इक बुद्धि जीयमें ऐसी आवत है,
लीजेरी विष खाय. वारे० २

"રત્નઅલંકારથી શણુગારાયલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી, ગમતી નથી. મારા દિલમાં એક એવો વિચાર આવે છે કે (આવી સ્થિતિને બદલે તો) હું ઝેર લઈ લઉં, ઝેર ખાઈ જઉં."

ભાવ-પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે સુમતિએ પોતાના નાજુક સૌંદર્ય યુક્ત શરીર ઉપર રત્નઆભૂષણો પહેર્યાં હતાં અને તે એટલાં બધાં હતા કે તેનાથી જાણે પોતાનું શરીર જડી લીધું હોય તેમ દેખાતું હતું. સોળ શણુગાર સજી સુંદરી પતિ પાસે જાય છે ત્યારે પોતાની

---

૨ નગ=રત્ન ભૂષણસેં=અલંકારથી. જરી=જડેલી જરીજાતરી=શણુગારાયલી, સોનાના આભૂષણોથી જડેલી-મઢેલી મોતન=મોતીની માળા કછુ=કાંઈ. ન સુહાય=ગમતુ નથી ઇક=એક બુદ્ધિ=વિચાર જીયમેં=દિલમાં, મનમા લીજેરી ખાય=લઇને ખાઉં વિષ=ઝેર.

સારામાં સારી વસ્તુઓ શરીરપર ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સુમતિ પણ જાણે રત્નઆભૂષણથી જડાઈ ગયેલી હોય તેવી દેખાતી હતી. સુમતિ પોતાની તે સ્થિતિનો વિચાર કરતાં બોલે છે કે આવી રીતે શણગાર સજેલી મને મોતીની માળા પણ પસંદ આવતી નથી. પતિ મંદિરે પધારતા હોય તો સાધ્વી સતીએ શણગાર સજવો ઉચિત ગણાય, મારે શણગાર સજવાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી અને સજેલ શણગાર મને ગમતો પણ નથી. પતિનો આવો અસહ્ય વિરહ હોવાને લીધે હવે તો મારા મનમાં એમ આવે છે કે હું ઝેર ખાઈ લઉં, કારણ પતિ મને ટળવળાવે છે પણ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને મારાથી હવે તેનો વિરહ સહન કરી શકાતો નથી. અત્ર વિરહી સ્ત્રીના મનમાં જે વિચારો થાય તેનો તાદૃશ્ય ચિતાર બતાવવામાં આવ્યો છે.

આધ્યાત્મિક અર્થઃ—શુદ્ધ ચેતના અથવા સુમતિએ પચમહાવ્રત-રૂપ આભૂષણો ધારણ કર્યાં છે અને તેમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ ક્ષમા, સંતોષ, સયમ વિગેરે રત્નો જડ્યાં છે. આવાં આવાં અનેક રત્નોથી વિભૂષિત થયેલું શરીર ગુણરત્નથી ઢંકાયલું છે, મઢાઈ ગયેલું છે, જડાઈ રહેલું છે. તેમાં વળી દીક્ષાદિક અવસરે નવીન રત્નો જડવામાં આવે છે અને એમ ભવચક્રમાં ભમતાં કોઈ કોઈ વાર નવીન નવીન દીક્ષાદિક રત્નો ચેતનજી ચેતના પાસે ધારણ કરાવે છે. એ ઉપરાંત ચેતનાએ પોતાના ગળામાં મૌક્તિક ગુણમાળા પણ ધારણ કરી છે અને તેમ કરીને પોતાનું અખડ સૌભાગ્યપણું બતાવી આપ્યું છે. ચેતના પોતાની શુદ્ધ દશામાં અનેક ગુણો ધારણ કરનાર છે અને તેનું મળ-રહિત શુદ્ધ શરીર રત્નઆભૂષણથી વિભૂષિત છે, પરતુ ચેતનજી પોતાને મંદિરે આવતા નથી, પોતાનો શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરતા નથી અને કુલટા સ્ત્રીઓનો સંગ મૂકતા નથી, તેથી છેવટે કંટાળો ખાઈને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર ઉપરના દીક્ષાદિક રત્નોનો ગમે તેટલો બાહ્ય આડબર કરવામાં આવે પણ જ્યાંસુધી મારા નાથ પોતે ત્યાં હાજર નથી ત્યાંસુધી સર્વ નકામું છે, ફોકટ છે, વ્યર્થ છે. ગમે તેટલી શુભ કરણી કરવામાં આવે પણ જ્યાંસુધી તેમાં શુદ્ધ ઉપયોગ ન હોય, ગમે તેટલા બાહ્ય આડંબર કરવામાં આવે પણ જ્યાંસુધી અંતરાત્મા જાગ્રત થઈ બેઠા ન હોય ત્યાંસુધી વસ્તુતઃ તથા પ્રકારના ફળની

અપેક્ષાએ સર્વ વ્યર્થ છે. જેમ આત્મા વગરનું શરીર ફોકટનું છે તેમ આત્મા વગરના-મારા ચેતનજીપતિ વગરના સર્વ બાહ્ય ઉપચારો પછી તેને ગમે તેવું સુંદર નામ આપવામાં આવે પણ તે નકામા છે, મને તે બાહ્ય ઉપચાર જરા પણ પસંદ આવતા નથી. ગમે તે ક્રિયા કરવાની હોય તેમાં જ્યાંસુધી શુદ્ધ ઉપયોગ અંતરગત વર્તતો ન હોય ત્યાંસુધી સર્વ પ્રયત્ન સાધ્ય ફળ આપનાર થતા નથી એ સ્પષ્ટ હકીકત છે.

મારા નાથની ગેરહાજરીમાં મને રત્ન, આભૂષણો કે મોતીની માળા પણ પસંદ આવતાં નથી અને સતીને તેમ થવું તે તદ્દન તેના સતીત્વને અનુરૂપ છે તેથી હવે તો મારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે આવી કફોડી સ્થિતિ ભોગવવાને બદલે ઝેર ખાઈ લઉં. વિરહાવસ્થામાં ઝેર-વિષ ખાઈ જીવનનો અંત લાવવાની બુદ્ધિ કામાંધતાથી કેટલાક મનુષ્યોને કોઇ કોઈ વખત થાય છે, જે ઉતાવળથી થયેલા સાહસિક વિચારનું પરિણામ બહુધા હોય છે ચેતના સામાન્ય રીતે એવો વિચાર અત્ર બતાવે છે કે પતિવિરહની અવસ્થા હવે તેને અસહ્ય થઈ પડી છે. અથવા આનો બીજો અર્થ એવો ઘટી શકે છે કે જીવને એટલે ચેતનજીને એવી બુદ્ધિ થાય છે કે હવે તો વિષ ખાઈ લઉં; અત્યારે જે સુંદર સાંસારિક ભોગ છે, તે હાલ તો ભોગવી લઉં, આગળ ઉપર શું થવાનું છે તેની કોને ખબર છે, જે થવાનું હશે તે થશે, પણ હાલ તો આવા પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવી લઉં; આવા આવા વિચાર કરીને જીવ અનેક વાર ઝેર ખાય છે, તેના પરિણામે આત્મદશાથી મૃત્યુ પામી સંસારચિતાપર બળે છે અથવા ભૂમિદાહ પામે છે અને કુમરણ-આત્મહત્યા (અલંકારિક)ના પરિણામે પાછા એવા અનેક ભવો કરે છે આવી રીતે અનેક વાર વિષ ખાધુ, એઠું ખાધું, ઝેર પી લીધુ, પણ ભુખ્યો રાંક જીવ ધરાયો નહિ અને તેથી તેને એવું એઠું ખાવાની બુદ્ધિ થયા જ કરે છે. આવા અનિષ્ટ કારણો મેળવીને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મયૌવનકાળ આ જીવ ગુમાવી દે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવો ઠીક લાગે છે, બાકી શુદ્ધ ચેતના પોતે ઝેર ખાવાનો વિચાર કરે એ તો ચાલુ અર્થમાં કે આધ્યાત્મિક અર્થમાં બેસતું આવે તેમ નથી અને તેવી જ રીતે સુમતિ જેવી સાધ્વી સતી એવો વિચાર કરે

તે તદ્દન બનવા યોગ્ય લાગતું નથી, એમ ઉપર ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ પતિવિરહે પોતાનો અંત લાવવાનો જે નિર્ણય ચેતના અત્ર બતાવે છે તે તેના સતીત્વને યોગ્ય છે અને તેટલા પૂરતી જ દૃષ્ટાંતની યોજના ઘટાવવી યોગ્ય જણાય છે. આ અર્થઘટના કરવાથી સતીત્વનું પોષણ થાય છે. 'જીયમેં' એટલે બાહ્ય દશામાં વર્તતા ચેતનજીને એ અર્થ કરવામાં જો કે ભાવાર્થ બરાબર આવે છે છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેમ કરવામાં પ્રથમનાં બે ચરણ સાથે સહજ અર્થભંગ થાય છે. સર્વ રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ચાલુ અર્થ કરવામાં વિરહી સ્ત્રીની પેઠે સુમતિ અથવા ચેતનાએ અસહ્ય વિરહવેદનાને લીધે વિષ ખાઈ જીવનનો અંત લાવવાનો વિચાર કર્યો અને તેનો આધ્યાત્મિક અર્થ કરતાં જીયમેંનો અર્થ ચેતનજીને એમ કરવો. એ શુદ્ધ દશામાં ચેતનજીને અનેક ગુણરત્નો-આભૂષણો અને ગુણમૌક્તિકમાળા હોય છે તે તેને અત્યારે ગમતી નથી અને તે ગુણો ગ્રહણ કરવાને બદલે ચેતનજીને હજુ પણ વિષ ખાઈ લઈ-સાંસારિક સુખો ભોગવી સંસાર વધારવાનો જ વિચાર થયા કરે છે, એ અતિ ખેદનો વિષય છે.

ना सोवत है, लेत उसासन,
मनहीमे पीछताय;
योगिनी हुयकें निकसूं घरतैं,
आनंदघन समजाय. वारे० ३

"હું ઉંઘતી નથી, ઉશ્વાસ પણ લેતી નથી (માત્ર નિઃશ્વાસ જ લઉં છું) અને મનમાં (વારંવાર) પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું. જોગણ થઈને હવે તો ઘરમાંથી બહાર નીકળી જઉં (એવો વિચાર થાય છે) (તેટલા માટે હે સખિ!) આનંદઘનને તું સમજાવ."

ભાવ-વિરહી સ્ત્રી જેવી રીતે રાતના ઉંઘતી નથી પણ પતિ નામનું રટણ કરતી ઉજાગરો કરી આખી રાત પસાર કરે છે તેમ

---

૩ સોવત=ઉંઘતી. ઉસાસ=ઉંચો શ્વાસ પીછતાય=પશ્ચાત્તાપ કરે, ખેદ કરે, પાછળથી દાઝવારૂપ ખેદ યોગિની=જોગણ હુયકેં=થઈને. નિકસૂ=નીકળુ ઘરતૈં=ઘરથી. સમજાય=સમજાવ

મને પણ ઉંઘ આવતી નથી; વિરહી સ્ત્રી આખો વખત દિલગીરીને લીધે નિઃશ્વાસ મૂક્યા કરે છે, નીચો શ્વાસ લે છે, પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી તેવી રીતે હું પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી અને વિરહી સ્ત્રી જેમ મનમાં વારંવાર ખેદ પામ્યા કરે છે તેમ હું પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરૂં છું, ખેદ પામ્યા કરૂં છું, શોકગ્રસ્ત થઈ જાઉં છું. આટલી બધી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં છતા અને પતિ માટે આકાંક્ષા રાખતાં છતાં પણ પતિ જ્યારે પોતાને મંદિરે નથી જ પધારતા ત્યારે વિરહી સ્ત્રી જોગણ થઈ ભભૂત લગાવી ઘર છોડી સંસાર તજી દેવાનો વિચાર કરે છે, તેમ હું પણ આ વિરહાવસ્થા ન સહન થવાથી જોગણ થઈ ઘરથી નીકળી જવાનો વિચાર કરૂં છું-તેથી હે સખિ! હવે તો તું ચેતનજીને-મારા નાથને-મારા હૃદયવલ્લભને સમજાવ. તેઓને કહે કે આ તમારી પ્રાણવલ્લભા તમને મળવાને આટલી આતુર છે અને તમે તેની સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી તો હવે તો તે તમારા વિરહથી ભેખ ધારણ કરશે ને જોગણ બની ચાલી જશે.

આધ્યાત્મિક અર્થઃ-આ આખું પદ આધ્યાત્મિક અર્થથી ભરપૂર છે. તેના અર્થનો કિંચિત્ ઝળકાટ કરવા અત્ર પ્રયાસ કર્યો છે. વધારે વિચારણાથી વિદ્વાન્ વાચકને તેમાંથી અનેક નવા ભાવ સ્ફુરશે એમ લાગે છે. કોઈ નવીન ભાવ જાણવામાં આવે તો અથવા સ્ફુરે તો વિવેચનકર્તાને જણાવવા કૃપા થશે. હકીકત એમ છે કે વિરહદશામાં જેમ પતિપરાયણ સતીને ઉંઘ આવતી નથી તેમ વિભાવદશામાં વર્તનારા જીવોને યોગનિદ્રા આવતી નથી. મતલબ તેની શુદ્ધ ચેતના પતિસંયોગે જે સુખ મેળવી શકે તે તેને મળતું નથી અને તે સુખ પૈકી એક સુખ આનંદથી મીઠી નિદ્રા આવવાનું છે. યોગનિદ્રામાં ચેતનજી પોતાના મન વચન કાયાના યોગોનું રૂંધન કરી બાહ્ય દશામાંથી નિવર્તી અંતર દશામાં વર્તતો રહે છે અને તેથી બાહ્ય દશાને અંગે તેને યોગનિદ્રામાં પડી ગયેલો ગણવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી સંસારદશામાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હોય છે ત્યાંસુધી તેને યોગનિદ્રા આવતી નથી અને યોગનિદ્રા શું છે તેનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતના ઉંઘ આવતી નથી એમ કહે છે તે બાહ્ય દશાને અંગે સંસારજાગૃતિ અને યોગનિદ્રાનો અભાવ સમજવો.

વિરહદશામાં સાધ્વી સતી પતિના નામનું સ્મરણ કરતી નિસાસા મૂક્યા કરે છે, શોકમાં રક્ત થાય છે પણ કદિ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી. ઊંચો શ્વાસ લેવો તે હમેશાં સંતોષ, આનંદ, સ્વાસ્થ્ય બતાવનાર છે, તે દુઃખી જીવોને હોતો નથી; નીચો શ્વાસ શોકથી, ક્રોધથી અને અસ્થિરતાથી આવે છે તે વિરહી સ્ત્રીઓના નશીબમાં હોય છે. એવી રીતે આ જીવ પણ વિભાવદશામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે નીચ પરિણતિરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરે છે પણ ઉચ્ચ પરિણતિરૂપ ઉસાસ લેતો નથી. વિભાવદશામાં પરિણતિની નિર્મળતા થવી અશક્ય છે, બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી મહા ભાગ્યોદય હોય તો જ જીવ ઉચ્ચ વિચારશ્રેણિમાં આવી શકે. સંસારાનંદમાં આસક્ત જીવ સ્થૂળ સુખની સગવડ માટે અને વિષયભોગ માટે ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, વિશુદ્ધતર જીવનની અપેક્ષાએ એ સર્વ નિસાસા જ છે.

વિરહી સ્ત્રીના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવ્યા કરે છે. પતિ પોતાને મંદિરે પધારશે કે નહિ? ક્યારે પધારશે? મારી સાથે પ્રેમ કરશે કે નહિ? મારો વિયોગ હમેશને માટે દૂર કરશે કે નહિ? આવા આવા વિચારો કરી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પોતાના મનમાં મુંઝાયા કરે છે, ખેદ પામે છે અને તેને લઈને મનમાં તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે પતિને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરીને ખેંચી લાવવામાં હજી પોતે નિષ્ફળ નીવડી છે. ચેતનજી પણ માયા મમતાની સોબતમાં પડી જઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલ અવસરનો લાભ લેતા નથી, છેવટે બહુ પશ્ચાત્તાપ પામે છે અને ખેદ કરે છે, પરંતુ પછી ગયેલ અવસર હાથમાં આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતનાના પ્રસંગનો લાભ લેવામાં પ્રમાદ કરનાર અથવા બેદરકારી કરનારને પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

આવા કારણથી કંટાળીને શુદ્ધ ચેતના વિચાર કરે છે કે હવે તો જોગણ થઈને ઘર બહાર નીકળી જઉં. આગલી ગાથામાં ઝેર ખાવાની હકીકત કહી હતી અને ઉપરના પદમાં જીવ લેવાની વાત અંતકને કહી હતી તેને અનુરૂપ આ વિચાર છે. પતિવિરહી સ્ત્રી પતિને અનેક પ્રકારે વિનવે છતાં તે જ્યારે મંદિરે ન પધારે ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે તે એવો વિચાર કરે કે હવે જ્યારે પતિમેળા-

પની આશા રહી નથી ત્યારે ભભૂત લગાવી અલેક જગાવી જોગણ થઈ ઘરથી નીકળી પડું. અહો ચેતનજી! તારા ઉપર આટલો પ્રેમ રાખનારી એકપતિનિષ્ઠાવાળી સાધ્વી તારા મંદિરમાંથી નીકળી જશે તો પછી તારે ભભૂત ચોળવાનો જ વખત આવશે અને તું રાખમાં જ રગદોળાઈશ. તારે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આવી મહા પતિ-પરાયણા સતી તારો પરિચય કે જેના ઉપર તેનો પ્રથમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ હક છે તેને ઇચ્છે છે અને તું તેની દરકાર પણ કરતો નથી, એ તને કોઈ પણ પ્રકારે ઘટતું નથી. જો, તારી પત્ની સતી છે તેથી બીજું તો કાંઈ કરશે નહિ પણ તું કુલટાની સોબતમાં રહે છે તેથી કંટાળી તારૂં ઘર છોડી જોગણ થઈ જશે તો તારા શા હાલહવાલ થશે અને પછી તારે તેની શોધમા કેટલી સંસારયાત્રા કરવી પડશે તેનો તું વિચાર કર. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી સુમતિ કહે છે "હે સખિ શ્રદ્ધા! તું પતિ પાસે જા, અને તેમને સમજાવ. તેઓને મારી સર્વ હકીકત કહે, મારી વર્તમાન સ્થિતિ શું છે તે તેઓને બતાવી આપ અને છેવટે જો તેઓ મારે મંદિરે નહિ આવે તો મારી શું સ્થિતિ થશે તે તેઓને તાદૃશ્ય બતાવી આપ. પતિને કહેજે કે તમારો ધર્મયૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે અને તેવા વખતમાં મારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ ભોગવી લેશો તો તમારે પછી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ, નિરંતરને માટે દુઃખનો છેડો આવી જશે અને તેઓશ્રી અને હું વિજન પ્રદેશમાં સાદિ અનંત અવ્યાબાધ સુખ ભોગવશું. એ સુખ કેવું ઊંચા પ્રકારનું છે તે કહેવાની અત્યારે જરૂર નથી પણ મારા નાથ મારી પાસે આવે તો તેની વાનકી તો તેઓને બતાવી આપું. આટલો સંદેશો તું મારા નાથને જરૂર આપજે."

આ પદની ભાષા આનંદઘનજીની સામાન્ય શૈલીને તદ્દન અનુરૂપ છે, એમાં બતાવેલા વિચારો પ્રૌઢ અને અંતરંગ છે અને એનો ભાવ તથા આશય હૃદયના ઊંડા પ્રદેશમાં અસર કરનાર છે. બીજી કોઈ પણ પ્રતમાં એ પદ નથી છતાં એ આનંદઘનજીની કૃતિ નહિ હોય એમ કહેવામાં આંચકો આવે છે.

*પદ સાડત્રીશમું–રાગ–વેલાવલ.

ता जोगे चित्त ल्याओरे, वहाला. ता जोगे०
समकीत दोरी शील लंगोटी
घुलघुल गांठ घुलाउं;
तत्त्वगुफामें दीपक जोउं,
चेतन रतन जगाउं रे वहाला. ता जोगे० १

"હે વહાલા! તે જોગમાં–તે સંબંધસાધનમાં ચિત્તને લગાડો. સમકિતરૂપ દોરી અને શીળ લંગોટી લગાવી અને તેમાં ઘોળાવારૂપ ગાંઠને શોભાવું. (વળી) તત્ત્વગુફામાં દીપક (જ્યોતિ)ને જોઉં અને ચેતનરત્નને જગાડું."

ભાવ–ઉપરના પદમાં શુદ્ધ ચેતનાએ સખી શ્રદ્ધા પાસે પોતાની વિરહાવસ્થામાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તે સબંધી વાત કરી અને છેવટે પોતાનો વિચાર એમ બતાવ્યો કે હું હવે જોગણ થઈ ઘરથી નીકળીશ. એમાં પતિને સમજાવવા માટે સખીને વિજ્ઞપ્તિ કરી છે ત્યાં એક બીજો જ આશય પ્રાપ્ત થાય છે. મીરાંબાઈનાં વૈરાગ્યવાળાં પદોમાં એક પ્રસિદ્ધ પદ છે તે રસિક વાચકોના જાણવામાં હશે. "શોધવા ચાલી, પિયુને શોધવા ચાલી, પિયુને શોધવા ચાલી, પ્રેમની જોગણ પિયુને શોધવા ચાલી, પિયુને શોધવા ચાલી." મારા વિચાર પ્રમાણે આ પદમાં જે ભાવ બતાવ્યો છે તેનો આ પ્રમાણે આશય હોવો સંભવે છે. પતિને માટે ભેખ ધારણ કરીને હું હવે જોગણ થઈ છું, પતિની શોધ કરૂં છું, પતિના નામની માળા જપું છું અને પતિ મારી પ્રાર્થના સાંભળી મારા મંદિરે જરૂર પધારશે એવી વાંછા કરૂં છું. આ સ્થિતિ બરાબર બતાવવા માટે શ્રદ્ધા સખીને સુમતિ કહે છે કે હે

* આ પદ પણ ભી૦ મા૦ના છાપેલ પુસ્તક સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. તેનો અર્થ સુંદર છે તેથી અત્રે તેનાપર વિવેચન કર્યું છે આ પદ આનંદઘનજી મહારાજનું હોવું જોઇએ કે નહિ, તેપર પદને છેડે વિવેચન કર્યું છે

૧ તા જોગે=તે સબંધસાધનમા, તેમા ચિત્ત લાઓ=ધ્યાન આપો. દોરી=કંદોરો. લંગોટી=કચ્છ. ઘુલઘુલ=તેમાં કસ ઘોળાવારૂપ. ઘુલાઉં=શોભાવુ, લગાવું દીપક=દીવો. જગાઉં=જાગ્રત કરૂ, જગાડું.

સખિ! મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમ હું પતિની ખાતર ભેખ ધારણ કરીશ, પણ તું પતિને કહેજે કે આ તમારા પ્રેમની જોગણ તમને મળવા આતુર છે. એના જોગ ઉપર પ્રેમ લાવજો, એના ભેખ ઉપર ઉદાર દૃષ્ટિથી જોજો, એના વિશુદ્ધ વર્તન તરફ વહાલ બતાવજો. એ તમારા વિયોગથી ભૂલી પડેલી ભામિની તમારા તરફ એકાંત હિતદૃષ્ટિથી–પ્રેમદૃષ્ટિથી જુએ છે, માટે એનો યોગ કેવો છે તે જરા જુઓ. હે સખિ! આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત તું મારા નાથને કહેજે અને છેવટે જણાવજે કે આ તમારી હૃદયવલ્લભા સતી સાધ્વી શુદ્ધ ચેતનાનો યોગ અતિ શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેના ઉપર તમારૂં મન લગાડો.

આવી રીતે ઉપોદ્ઘાત કરી, આ પદમાં જૈન દૃષ્ટિએ યોગ કેવો હોય તેનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ ભાવ લાવવા માટે જોગણ શબ્દની અર્થઘટનામાં આગલા પદ સાથે સહજ ખેંચતાણ કરવી પડી છે, પણ આખા વિવેચનમાં કર્ત્તાનો આશય શું હશે તે સમજવાનો પ્રયાસ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. આ પદમાં યોગ બતાવ્યો છે તે સમજવા માટે બહુ વિશાળ યોગજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જેમ જેમ એનો પ્રકાશ વધારે પડશે અને ખાસ કરીને જેમ જેમ અનુભવ વધારે થશે તેમ તેમ તેમાં રહેલ સૌંદર્યનો ઝળકાટ થશે. અત્ર બતાવેલ યોગમાં મનને જોડી દેવા ચેતનજીને વિજ્ઞપ્તિ છે. એક વખત ચેતનજી એ યોગમા ચિત્ત લાવે કે તુરત સુમતિ તો તેની પાસે જ છે તેના મદિરે તે જરૂર પધારે અને છેવટે શુદ્ધ ચેતના પણ વિકાસક્રમમાં આગળ જતાં પ્રાપ્ત થઈ જાય આવી રીતે યોગમાં પ્રવેશ કરી તેમાં ચિત્ત પરોવવા માટે આગ્રહ કરવાનો હેતુ ચેતનજી અને શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ કરાવવાનો છે.

જોગી દોરી લંગોટ રાખે છે, લંગોટને ગાંઠ બાંધે છે અને સાધ્ય દીપકના દર્શન કરવા ચિદ્ગુહામાં પ્રવેશ કરે છે અને અલેકને જગાવે છે તેનું અત્ર સામ્ય બતાવે છે. હે ચેતનજી! તમે હઠાદિ વર્જ્ય યોગમાર્ગ મૂકી દઇ વિશુદ્ધ જોગનો પંથ નીહાળશો ત્યારે તમને તેમાં અપૂર્વ આનદ થશે. ત્યાં પ્રથમ તો તમે માર્ગાનુસારીના અતિ ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરી ત્રણ કરણ વડે શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ રૂચિ પ્રાપ્ત કરશો. એ શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ, ધર્મપરની રૂચિને સમ્યક્ત્વ

કહેવામાં આવે છે, જેની પ્રાપ્તિથી સંસાર પરિમિત થાય છે, સાધ્યનું સામીપ્ય થાય છે અને વિકાસમાર્ગમાં પ્રગતિ બહુ ઝપાટાબંધ થતી જાય છે. એ સમકિત અથવા સમ્યક્ત્વરૂપ દોરી તમને ત્યાં પ્રાપ્ત થશે અને એક વખત તેનાપર તમારૂં ચિત્ત લાગશે એટલે આગળ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે તો આપોઆપ સુજી રહેશે. જોગીઓ લંગોટીને બાંધવા કમર ઉપર કંદોરો રાખે છે તેને દોરી સમજવી. શરીરના મધ્ય ભાગપર કંદોરો બાંધવાથી જાણે અન્યત્ર અવ્યવસ્થિત વિહાર સામે એક જાતનો પ્રતિબંધ થઇ જતો હોય એવું જણાવવાનો આશય હોય એમ પણ જણાય છે. મતલબ અશ્વને અંકુશમાં રાખવા માટે જેમ મધ્ય ભાગમાં પટ્ટો રાખવામાં આવે છે તેવો આ સમ્યક્ત્વરૂપ દોરીનો ઉપયોગ સમજવો. વળી યોગના આદ્ય અંગ તરીકે સર્વ યોગદર્શનકારો બદ્ધકચ્છ થવાનો ઉપદેશ આપે છે. યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી વધારો કરવાની આકાંક્ષા હોય તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય મનસા, વચસા અને કર્મણા પાળવું જોઇએ. એ બ્રહ્મચર્યને યમ કહેવામાં આવે છે અને પાંચ પ્રકારના યમ–મહાવ્રતમાં એને પાતંજળ યોગદર્શનકાર પણ ચોથું સ્થાન આપે છે.[1] અન્યત્ર હેમચંદ્રાચાર્યાદિક જૈન યોગગ્રંથકારો પણ એને બહુ ઉચ્ચ પદ આપે છે અને યોગના અંગ તરીકે ગણે છે સ્ત્રીવિષયનું અથવા તત્સબંધી વાતોનું સ્મરણ, કથન, રહસ્ય વાતો, રાગપૂર્વક અવલોકન, રહસ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને સંભોગની નિષ્પત્તિ એ આઠે અંગવાળું મૈથુન વર્જ્ય છે એમ દક્ષ સંહિતામાં કહ્યું છે.[2] તાત્પર્યાર્થ એ છે કે યોગવિષયમાં પ્રગતિ કરનારે બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળવું જોઇએ. આ યોગમાં તેથી જ બ્રહ્મચર્યરૂપ અથવા શીળરૂપ લંગોટી ધારણ કરવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. શીળનો અર્થ શુદ્ધ આચાર પણ થાય છે અને તેમાં અનેક પ્રકારના વિશુદ્ધ વર્તનનો સમાવેશ થતો હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ કર્યો હોય એમ માનવાનુ કારણ રહે છે. એ અર્થમાં વપરાતા શીલ શબ્દના જૈન શાસ્ત્રકારે ૧૮૦૦૦ ભેદ બતાવ્યા છે.[3] સ્થળસંકોચથી અત્ર તેપર વિવેચન કર્યું નથી. ઉપર જણાવેલા અઢાર

---

૧ જુઓ પાતંજળ યોગદર્શન પાદ ૨ સૂત્ર ૩૧. ૨ જુઓ સદર સૂત્ર ૩૦ પરની ટીકા ૩ જુઓ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ વિવેચન પૃ ૩૫૬–૩૫૭ (દ્વિ. આ.)

હજાર શીલાંગો વિશુદ્ધ આચારને અંગે કરવામાં આવ્યા છે.[1] બન્ને અર્થ બરાબર બંધબેસતા આવે છે તેથી યુક્ત છે. આવી રીતે શીલ લંગોટને સમકિત દોરી સાથે બાંધીને તેમાં ઘોલાવારૂપ-રમણ કરવારૂપ ગાંઠ બાંધું છું. ચારિત્રનો સ્વભાવ રમણ કરવાનો છે તેથી સમકિત ગ્રહણ કરી શીલાંગો આદરી પછી તેનામાં રમણ કરવારૂપ ગાંઠ બાંધવામાં આવે છે-મનમાં નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આ ગાંઠ કાંઈ ઉપર ઉપરથી બાંધેલી નથી પણ તેમાં ઘોળાવારૂપ મજબૂત ગાંઠ બાંધી શીલાંગમાં રમણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં તત્ત્વાનુસંધાન થાય છે અને જ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણોમાં રમણતા થતાં છેવટે તેપર દૃઢ પ્રેમ થાય છે, એવી સુદૃઢ ગાંઠ તે છે.

યોગાંગની સાધનાથી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી સિદ્ધાવસ્થાનું દર્શન થાય છે તેમ જ પિંડસ્થાદિ ધ્યાન કરતાં છેવટે રૂપાતીત ધ્યાનની હદ સુધી ચેતનજી પહોંચે છે ત્યારે તે ચિદ્‌ગુહામાં દીપક જુએ છે. પ્રથમ જ્યારથી સમ્યક્‌ત્વદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તેને દૂરથી તો સાધ્યનું દર્શન ઉપર જણાવ્યું તેમ થાય છે પણ ખાસ પોતાની ચિદ્‌ગુહામાં રહેલા દીપકનું દર્શન તો ધ્યાનના ચઢતા પગથીએ થાય છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે જે સાધ્યનું દર્શન અત્યાર સુધી પોતાથી બહાર થતું હતું તે હવે સ્વમાં થાય છે. ચિદ્‌ગુહાની શુદ્ધિ થયા પછી આ વિશિષ્ટ યોગ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવી રીતે જેમ યોગીઓ ચિદ્‌ગુહામાં દીપકનું ધ્યાન કરે તેમ આ વિશુદ્ધ યોગી તત્ત્વજ્ઞાનરમણતામાં વિશિષ્ટ ધ્યાનના અનુસધાનથી શુદ્ધ સાધ્ય દીપકનું દર્શન કરે છે. અહીં સાધ્યનું દર્શન કરનાર પ્રથમાવસ્થામાં ' ચેતનજી પોતે જ છે, સાધ્ય બહાર છે અને તેનું દર્શન તેને કરવાનું છે એમ તેને લાગે છે. શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનજીનો વસ્તુતઃ તો અભેદ છે, પણ વર્તમાન વિભાવાવસ્થામાં ભેદ સ્પષ્ટ છે. સાધ્ય સાધનની જરૂરીઆત ચેતનજીને જ છે અને તે સાધનની પ્રાપ્તિથી સાધ્ય દર્શન થતાં છેવટે સાધ્ય અને સાધકની એકત્વતા જણાતા સાધ્ય સાધક અને પ્રેરક

૧ શિયળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને શીળ એટલે શુદ્ધ વર્તન-ચારિત્ર આ બન્ને અર્થનો ગોટાળો ન કરવો શબ્દનુ સામ્ય હોવાથી ઘણી વખત ભૂલ થઈ જાય છે. અત્ર વિવેચનમા બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે

ચેતના સર્વ એક થઈ જશે એ વિકાસક્રમમાં યોગપ્રગતિગત પ્રાસવ્ય સ્થિતિ છે. વર્તમાન ચેતનાના વક્તવ્યમાં વિરોધ લાગતો હોય તો તે માત્ર વિભાવને લઈને જ છે એમાં જરા પણ શંકાસ્થાન સ્વરૂપ જાણનારને લાગે તેવું નથી.

વળી જેમ યોગી અલેક જગાવે છે એટલે અલક્ષ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે ધૂણી સળગાવે છે તેમ આપણો વિશુદ્ધ યોગી ચેતનરત્નને જગાવે છે. એ સમજે છે કે આ ચેતનજી પોતે જ શુદ્ધ નિરંજન નિર્લેપ નિઃકર્મા અકલંકી અવિનાશી શુદ્ધ બુદ્ધ છે, એની વાસ્તવિક સ્થિતિ અધુના આવૃત્ત છે, પણ એને યોગ્ય પુરૂષાર્થથી જો જાગ્રત કરવામાં આવે તો તે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ત્યાં તે નિરંતર રહી શકે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસને ચેતનરત્નને જગાવવાના અર્થમાં વાપરેલ છે. એનું સામ્ય અલેક જગાવવાની સાથે સમજવું.

હે મારા નાથ! આવી રીતે દોરી લગોટ ધારણ કરી ગાંઠ બાંધી ચિદ્ગુહામાં દીપક જોઉં અને અલેકને જગાવું એવા પ્રકારની મારી સ્થિતિ થાય એવા યોગ ઉપર તમે તમારૂં ધ્યાન દોડાવો, તમારૂં મન તેમાં પરોવો. વળી એ યોગમાં અન્ય શું શું થાય છે તે પણ બતાવે છે.

> **अष्ट-करम कंडैकी धूनी,**
> **ध्याना अगन जगाउं;**
> **उपशम छनने भसम छणाउं,**
> **मली मली अंग लगाउं रे, वहाला. ता जोगे० २**

"આઠ કર્મરૂપ છાણાંની ધૂણીમાં ધ્યાનઅગ્નિને સળગાવું અને નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણે ભસ્મને છણીને (પછી તેને) લઈ લઈને અંગે લગાવું."

ભાવ—જોગી ધૂણી ધખાવે છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુઃ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ

---

૨ કંડકી=છાણાંની ધૂની=ધુણી, અગ્નિસ્થાન. અગન=અગ્નિ. ઉપશમ=નિવૃત્તિભાવરૂપ. છનને=ગલણે ભસમ=ભસ્મ. મલી મલી=લઈ લઈને, મેળવી મેળવીને. અંગ=અંગે, શરીરે. લગાઉં=ચોળું

આઠ કર્મ તથા તેની ઉત્તર એકસો અઠ્ઠાવન પ્રકૃતિરૂપ છાણાંની ધૂણી બનાવું. આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર, અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવનાર અને સંસારમાં રક્ત રાખનાર કર્મો છે તે સર્વ કર્મપ્રકૃતિ આત્મા સાથે ક્ષીરનીર ન્યાયે મળી રહે છે, તે બધી પ્રકૃતિઓને યોગી જેમ છાણાં ખડકીને તેની ધૂણી બનાવે તેવી રીતે તેને ગોઠવીને તેની નીચે ધ્યાનઅગ્નિ સળગાવું. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો છે. તેમાં ધર્મધ્યાનના આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય એ ચાર ભેદ છે, તેમાં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ ચાર વિભેદે ધ્યેય છે. ત્યાર પછી શુક્લધ્યાન-મહાઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન કરવામાં આવે છે જેના પૃથકત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને સમુચ્છિન્ન ક્રિય અનિવૃત્તિ એવા ચાર પાયા છે. ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનના એકેક વિભાગમાં જેમ જેમ આગળ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ અનેકગુણ કર્મોની નિર્જરા થતી જાય છે, આત્મપ્રદેશે લાગેલાં કર્મો પોતાનું ફળ જણાવ્યા વગર સ્વતઃ ખરી પડે છે. (એને જૈન પરિભાષામાં પ્રદેશોદય કહેવામાં આવે છે.) કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રબળ ઉપાય ધ્યાન છે, નિર્જરા કરવા માટે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ જ સાધન છે અને તદ્ગત અભ્યંતર તપમાં ધ્યાન મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. એનાપર કાંઇક વિચાર છઠ્ઠા પદના વિવેચનમા કર્યો છે અને વિશેષ હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં પણ લખી છે. વિશેષ રૂચિવતે શ્રીયોગશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રન્થથી વધારે હકીકત જાણી લેવી. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે કર્મરૂપ ઇંધનને ધ્યાનઅગ્નિથી બાળી દેવાં અને તેને એવાં બાળવાં કે તેમાં કોઈ ભાગ પણ કાચો રહે નહિ, સર્વ કર્મોને બાળીને તેની રાખ કરી નાખવી. જેમ જેમ ધર્મ અને શુક્લ સદ્ધ્યાનમાં વધારે વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે અને ચેતનજી તેમાં પ્રગતિ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેનો કર્મનો ભાર ઘટતો જાય છે અને તત્ત્વગુફામાં જે દીપક તે જુએ છે તેની નજીક નજીક તેનું ગમન થતું જાય છે. છેવટે જ્યારે શુક્લધ્યાનના ચોથા પાયાપર આરૂઢ થાય છે ત્યારે દીપકની બાજુમાં તે ચાલી જાય છે અને અનંતર સમયે તે દીપક સુધી પહોંચી જાય છે. હે પ્રીતમજી! આવા

પ્રકારના યોગ ઉપર તમારૂં મન પોરવી દ્યો, તેનું આરાધન કરો અને તન્મય થઈ મારા અનાદિ વિરહને શાંત કરો.

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે કર્મઈંધનની ધ્યાનાગ્નિવડે ભસ્મ થઈ તે ભસ્મ ઉપશમ-નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણે કરીને છાણી નાખું-ચાળી નાખું. આવી રીતે ભસ્મને ચાળવાથી તેમાં પણ વળી કાંઈ કચરો રહી ગયો હોય તો તે નીકળી જાય છે અને એવી રીતે મેલ વગરની ભસ્મ રહી તેને પછી લઈ લઈને મારા શરીરે ચોળું. યોગીઓ ધૂણીમાંથી ભસ્મ લઈ તેને ચાળીને પોતાના શરીરપર ચોળે છે તેવી રીતે ઉપશમ ગલણે ભસ્મને છાણી નાખીને તેને મારા શરીરપર વારંવાર લગાવું. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ધ્યાનાગ્નિથી સળગેલાં કર્મોમાં કાંઈ કચરો રહી ગયો હોય તે નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણાથી દૂર કરી નાખું અને કર્મોને વિપાકોદયમાં ન આવવા દેતાં પ્રદેશોદયથી વેદી લઇ તેઓને પણ ફેંકી દઉં અને આવી રીતે તદ્દન કર્મ વગરનો-લેપ વગરનો-મેલ વગરનો થઈ જઉં. હે ચેતનજી! જ્યારે તમે આવી ભાવના કરશો, આવા વિચાર કરશો અને તેને વળગી રહેવાનો નિર્ણય કરશો ત્યારે મારી ઘણા વખતની આપને મળવાની ચિંતા દૂર થશે અને મારી ભવની ભાવઠ ભાગી જશે (અને તમારી અને મારી વચ્ચે સાત્મ્ય હોવાથી તમને પણ એવા જ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થશે)

કર્મો આ ચેતનજીને કેટલો ત્રાસ આપે છે અને સંસારમાં કેવું અને કેટલું પરિભ્રમણ કરાવે છે તેપર અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનો સ્થળ-સંકોચથી અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ ટુંકામાં એમ સમજવું કે કર્મને લીધે જ આ આખો સંસાર મંડાયો છે અને સુજ્ઞ પ્રાણીનું કર્તવ્ય એ કર્મોનો અને પોતાનો સર્વથા સંબંધ કેવી રીતે છૂટી જાય એ વિચાર કરવામાં છે. પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે તો કર્મપરતંત્રતા પણ દૂર થઈ શકે તેવી છે. યોગમાર્ગે ધ્યાનાગ્નિથી તેનું જ્વલન કરતાં તેનો બહુ અંશે નાશ થતો જાય છે. શુભ વાસના અને ભાવના-વાળા પ્રત્યેક મુમુક્ષુની ફરજ છે કે એણે ધ્યાનના વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કરવો. યોગની એ ચાવી છે અને તે ચાવી ઉઘાડવા માટે તેનો અને તેની અંદર રહેલા યંત્રાદિકનો બરાબર અભ્યાસ કરીને તેને સમજવાની જરૂર છે.

आदि गुरुका चेला होकर,
मोहके कान फराउं,
धरम शुकल दोय मुद्रा सोहे,
करुणानाद बजाउं रे वहाला. ता जोगे० ३

"અરિહંત ભગવાનના ચેલા થઈને મોહનીય કર્મના કાન ફાડી નાખુ (વીંધું), પછી ધર્મ શુક્લધ્યાનરૂપ બે મુદ્રાઓ (મારા કાનમાં) શોભે અને કરૂણાનો નાદ વગાડું."

ભાવ-યોગસ્વરૂપ બતાવતાં વિશેષમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે જેમ યોગી બની શકે ત્યાંસુધી અલેકનાથ ગોરખનાથ વિગેરે જાણીતા ગુરૂસ્થાનમાં જઈ તેના પટ્ટધારી મહંતના ચેલા થાય છે અને તેને પોતાના ગુરૂ બનાવી તેની પાસે યોગાભ્યાસ કરે છે તેમ હું આદ્ય-ગુરૂ શ્રી અરિહંત ભગવાનના ઉપાશ્રય (આશ્રમ)માં જઈ તેના પાટ-ધર યોગ્ય ગુરૂ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેમની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરૂં. કોઈ પણ વિષય ગુરૂ પાસેથી શીખવામાં ને સમજવામાં આવે તો જ તેનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે ગુરૂની પાસે સંપ્રદાય જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પુસ્તકવાંચનથી કદિ પ્રાપ્ત થતું નથી અને ખાસ કરીને યોગનો વિષય તો એવો છે કે તેના મુદ્રા, આસન અને પ્રાણાયામાદિકમાં ગુરૂસહાયની અતિ આવશ્યકતા છે. ઘણી વખત યોગને બદલે યોગાભાસમાં ચિત્ત એટલું પરિપૂર્ણતા માની લે છે કે યોગ્ય ગુરૂ વિશુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ન હોય તો બહુધા મહા અનર્થ થાય છે અને પોતાને કેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એ સમજ્યા વગર જો અતિ ઉચ્ચ દશાના ધ્યાનાદિક કરવા મંડી જવાય તો એકદમ અધઃપાત થઈ જાય છે. આવાં આવા અનેક કારણોથી યોગના અભ્યાસીને ગુરૂકુળવાસની બહુ જરૂર સર્વ યોગ-વિષયક ગ્રથકારોએ બતાવી છે. હું પણ આદ્યગુરૂ શ્રી અરિહંત પર-

૩ આદિ ગુરૂ=શ્રી અરિહત. ચેલા=શિષ્ય હોકર=થઇને મોહકે=મોહનીય કર્મના કાન ફરાઉં=કાન ફાડી નાખુ, કાન વીંધુ. મુદ્રા=કાનમા યોગીઓ પહેરે છે તે કરૂણા=માહણ માહણની ઘોષણારૂપ નાદ=અવાજ, યોગમા થતો નાદ (અનાહતાદિ) બજાઉં=વગાડું

માત્મા જેમણે વિશિષ્ટ યોગ બતાવ્યો છે તેમના ચરણે મસ્તક લગાવી તેમના તરફથી જે વર્તમાન મહાત્મા વિદ્યમાન હોય તેમનો શિષ્ય થઈ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખું. મુદ્રા પહેરવા માટે યોગીઓ કાનમાં મોટાં કાણાં પાડે છે અને તે માટે તેને ચીરે છે, તેવી રીતે હું પણ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખું. યોગસાધના કરવાનું પરિણામ એક જ છે કે તેથી સર્વ કર્મોને દૂર કરવાં અને ચેતનજીને કર્મભારથી હલકો કરવો. તે સર્વ કર્મોમાં પણ મહા અધમ સંસારચક્રમાં રખડાવનાર, સપડાવનાર અને ફસાવનાર મોહનીય કર્મ છે, એને તેટલા માટે કર્મનો રાજા કહેવામાં આવે છે. એને પકડીને એના કાન ફાડી નાખી એને કબજામાં લેવાનાં કાર્યને યોગી પોતાના કાન ફાડે છે તેની સાથે અત્ર સરખાવવામાં આવેલ છે. મતલબ એ છે કે યોગી જેમ મુદ્રા પહેરવા માટે કાનને ફાડી રાખે છે તેમ હું પણ મોહનીય કર્મરૂપ કાનને ફાડી નાખું.

ઉપરોક્ત રીતે વીંધેલા કાનમાં યોગીઓ મુદ્રા પહેરે છે એ જેઓને યોગીઓનો પરિચય હશે તે જાણતા હશે. હું ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનરૂપ મુદ્રાઓ પહેરૂં છું. સાધ્યનું સામીપ્ય રહેવા સારૂં મુદ્રા પહેરવામાં આવે છે. ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પરમ પુરૂષમય થવા માટે શ્રી અરિહંત મહારાજનું ધ્યાન કરવાં પિંડસ્થ પદસ્થ રૂપસ્થ રૂપાતીત એ ચાર ધ્યેય વિભાગ બરાબર મુદ્રાનું સ્વરૂપ ખડુ કરે છે અને તેવી જ રીતે ધર્મધ્યાનના બાકીના ત્રણ ભેદો પણ મુદ્રાનો ઉપયોગ બતાવી આપે છે. શુક્લધ્યાનમાં મુદ્રા બહુ અલ્પ રહે છે, કારણકે એ ધ્યાનમાં અંતરાત્મ પ્રદેશના ઉંડા પ્રવાહમાં અવગાહન કરવાનું છે, છતાં એને પણ મુદ્રા સાથે સરખાવવામા કાંઈ વાંધો આવતો નથી. મતલબ એ છે કે ગુરૂ મહારાજના સંયોગથી ધ્યાનવિષયનો અભ્યાસ કરી મોહનીય કર્મને ચીરી નાખું અને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને આદરૂં, આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનને તજી દઉં.

વળી જોગીઓ જેમ શીંગડાં વગાડે છે, શંખનો નાદ કરે છે અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં વાજિંત્રો વગાડે છે તેવી રીતે હું પણ 'માહણ માહણ' એવો કરૂણાનાદ કરૂં. अहिंसा परमो धर्मः એ જૈનનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે, એ જૈનોનો મુદ્રા લેખ છે અને ગમે તેટલી ઊંચી હદે

આ ચેતનજી પહોંચી જાય તોપણ તેણે સ્વને અને અન્યને અહિંસાનો ઉપદેશ તો નિરંતર આપવાનો જ છે. એની શાંત ભવ્ય આકૃતિ જ સમતાનું કારણ છે, વૈરભાવત્યાગનું કારણ છે, અહિંસાપરિણામ જાગ્રત કરવાનું કારણ છે. અતિ ઉન્નત દશાએ પહોંચ્યા પછી એને ભાવકરૂણા જાગ્રત થાય છે. એને મનમાં 'સવિ જીવ કરૂં શાસન રસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી' એ ભાવ થાય છે. તેમાં પણ પોતાનો અનુયાયી વર્ગ વધારવાની ઇચ્છાથી એ વિચાર તેના મનમાં આવતો નથી, પણ પરમાત્મ દશામાં વર્તતા મહા સુખી મહાત્માઓના આત્મા સાથે સામ્ય દર્શાવનાર આત્માઓને કર્મજનિત વ્યાધિથી પીડા પામતા જોઈ તેમના મનમાં અતિ ખેદ થાય છે અને એ દુઃખથી છોડાવવા માટેના સિદ્ધ ઉપાય તરીકે તેઓને શાસનરસિક બનાવવા તેમના મનમાં દૃઢ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. આથી તેઓ કરૂણાનો નાદ કરે છે એમ અત્ર કહ્યું. 'નાદ' યોગનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એક વિષયમાં રત થઈ જવું એનું નામ નાદ છે. યોગી જેમ અનાહત નાદ સાંભળે છે તેમ આ ચેતનજી કરૂણાનો નાદ સાંભળે છે.

હે વહાલા! આવા મહાત્મા ગુરૂના ચેલા થઈ મોહ રાજાના કાનને ફૂડાવો અને ધર્મ શુક્લધ્યાનમાં આસક્ત થઈ આખા જગતના જીવો સાંભળે તેવો 'માહણ માહણ' અથવા સર્વ જીવને શાસનરસિક કરવાનો કરૂણાનાદ એક વાર બજાવો અને મારે મંદિરે પધારો, મારી વિરહવ્યથા દૂર કરો અને મારી સામે કૃપાદષ્ટિથી જોઈ મને ભેટો, મળો, રસરંગમાં રેલો.

> इह विध योगसिंहासन बैठा,
> मुगतिपुरीकुं ध्याउं;
> आनंदघन देवेंद्रसें योगी,
> बहुर न कलिमें आउं रे वहाला. ता जोगे० ४

"આવી રીતે યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થયેલ મોક્ષ-અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરૂં; આનંદઘન ચેતનજી દેવેંદ્રથી યોગી (થાય) પણ ફરીવાર કાદવમા આવે નહિ."

---

૪ ઇહ વિધ=આ રીતે યોગસિંહાસન=યોગારૂઢ થઇને મુગતિપુરી=મોક્ષ દેવેંદ્રસેં=દેવતાના રાજા ઇન્દ્ર જેવા બહુર=ફરીવાર. કલિમેં=પાપકર્દમમા, કાદવમાં આઉં=આવું.

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર જણાવેલી રીતે જે ચેતનજીનું મન યોગમાં આસક્ત થયું છે, જેને યોગપર પ્રેમ આવ્યો છે અને જે યોગનો વ્યવહાર કરે છે તે પછી યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થઈ ત્યાં બેઠા બેઠા અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરે છે. ધ્યાનની શરૂઆતમાં સાલંબન ધ્યાન થાય છે અને તેમાં પ્રથમ સ્થૂળ અને પછી માનસિક અનેક આદર્શો વિગેરે પર ભાવના સ્થિર થતાં થતાં, આગળ વધતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ પિંડસ્થાદિ ધર્મધ્યાનનો પ્રયોગ કરે છે અને પછી શુક્લધ્યાનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તદ્દન માનસિક ધ્યાન થાય છે. અધિકાર પ્રમાણે એ શુભ ધ્યાનમાં મોક્ષમાં શું સુખ છે, કેવા પ્રકારનું સુખ છે અને સ્થૂળ સુખની અને તેની વચ્ચે કેટલો અંતર છે એમ ધ્યાવતાં ધ્યાવતાં છેવટે એવી સામ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં ચેતન સમતામય થઈ જાય છે, શાંતિસ્વરૂપ થઈ જાય છે અને જે સ્થિતિ આનંદઘનજી મહારાજે શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં વિસ્તારથી બતાવી છે તદ્રૂપ થતો જાય છે. 'મુગતિ સંસાર બેહુ સમ ગણે.' આવી રીતે નિષ્કામ વૃત્તિએ વિશિષ્ટ યોગસાધના કરી પોતે આગળ વધતો જાય છે અને ત્યાં પછી શું જુએ છે? યોગસિંહાસનપર બેઠેલ મોક્ષપુરીના વાસી પોતાની જાતને જ જુએ છે, પછી તેને 'અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે' આવી ભાવના થાય છે. તે પોતાની પૂજના વધારવા માટે નહિ, પણ તેને ત્યાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે જે ધ્યેયનું હું ધ્યાન કરતો હતો તેનો અને મારો અભેદ છે, અર્થાત્ ગુણાપેક્ષયા શુદ્ધ દશામાં હું અને ધ્યેય સરખા જ છીએ, શક્તિ વ્યક્તિમાં ફેર છે, પણ યોગ્ય પ્રયાસથી શક્તિગત રહેલા ગુણો વ્યક્ત થઈ જશે એમ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે.

આનંદઘનજી મહારાજના ઉપરોક્ત 'અહો અહો' વાળા વાક્ય માટે કેટલીક ટીકા થઈ છે તે અર્થ વગરની છે. એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરતાં પન્યાસજી આણંદસાગરજી મને લખી જણાવે છે તેની મતલબ એ છે કે અધ્યાત્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનું બીજું પગથીયું છે. યશોવિજયજી મહારાજ પોતે લખે છે કે अत एव जन. पृच्छोत्पन्नसंज्ञः पिपृच्छिषुः અધ્યાત્મમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવા

ઇચ્છનાર પુરૂષને પ્રથમ પગથીયે અધ્યાત્મનો સવાલ પૂછવાનો વિચાર થાય છે અને બીજે પગથીયે પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે. આ બીજા સોપાનથી બહુ કર્મનિર્જરા થાય છે એ નિઃસંદેહ વાત છે અને તેની સાથે યોગઅધ્યાત્મમાં ઘણો વધારો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ–વૃદ્ધિ નિષ્પત્તિ સર્વ એક સાથે થતાં જાય છે. આવા અધ્યાત્મના પ્રશ્નને ઉપસ્થિત કરનાર પોતાના આત્માને ધન્ય માનનાર આનંદઘનજી ઉપરોક્ત વચનથી ગુણાનુમોદના કરે છે. આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય રાખી સમજવા યોગ્ય છે.

આવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો એટલો સહયોગ થઈ જાય છે કે પછી આખુ પદ અથવા આ વાક્ય શુદ્ધ ચેતના બોલે છે કે ચેતનજી પોતે બોલે છે, એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. બન્નેનો વસ્તુતઃ પરિણામે અભેદ છે, એટલે જે તફાવત હાલ જણાય છે તે પછી જણાવાનો પણ નથી. ચેતના તે હકીકત આ પદમાં સ્પષ્ટ કરે છે અને તેથી જ આ પદ તેના મોઢામાં મૂક્યું છે. એ અર્થ લીધા સિવાય ચેતનજી પોતાની વિભાવદશામાં આ શબ્દો બોલવાને યોગ્ય નથી.

योगिना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽथ जायते આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતગીતામાં કહ્યુ છે (યોગભ્રષ્ટ જીવ યોગીને ઘરે અથવા શ્રીમાન્‌ને ઘરે જન્મ લે છે); જૈન શાસ્ત્રમાં પણ સાત લવ આયુષ્ય ઓછું રહે તો અનુત્તર વિમાને પ્રચુર પુણ્યોદયનો ભોગ ભોગવવા તેત્રીશ સાગરોપમના આયુષ્યથી અપૂર્ણ યોગવાળા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી એક ભવ મનુષ્યનો કરી ઇપ્સિત સ્થાનકે પહોંચે છે. આસન્નસિદ્ધ જીવ જેમ અનુત્તર વિમાને જાય છે તેમ ઓછી પ્રગતિવાળા સિદ્ધ યોગીઓ તેથી ઉતરતી સદ્ગતિમાં જાય છે અને મનુષ્યના ભવો પણ કરે છે પણ તે દુર્ગતિમાં જતા નથી, પાપપંકમાં ખરડાતા નથી, વિષયભોગરૂપ વિષ્ટાનો આહાર કરતા નથી, તેમાં રગાતા નથી, ફસાતા નથી, આસક્ત થતા નથી. તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી રીતે પોતાની જાતને મુક્તિપુરીમાં યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થયેલ ધ્યાવનાર મારા શુદ્ધ ચેતનજી કોઈ વાર દેવેંદ્ર થાય છે અને કોઈ વાર મનુષ્યભવમાં આવી યોગસાધના કરનાર ઉપર જણાવ્યા તેવા યોગી થાય

છે અને ત્યાં સમકિત દોરી, શીળ લંગોટી લગાવી યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરે છે અને બાકી રહેલો યોગ પૂરો કરે છે; વળી સદ્ગતિમાં જઈ શુભ કર્મો ભોગવી પાછા મનુષ્યભવમાં આવી યોગમાર્ગમાં વધારો કરે છે, પણ પાપરૂપ કાદવમાં ફરીવાર ખરડાતા નથી, તેને આદરતા નથી અને તેમાં આનંદ લાવતા નથી. આ જીવ એક વખતે યોગમાર્ગમાં આસક્ત થયો અને તેને સમ્યક્ જ્ઞાન થયું એટલે પછી એને એવા એવા અનુભવો થતા જાય છે અને એવાં વિશુદ્ધ સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. અત્ર મુક્તિપુરીમાં યોગસિંહાસનપર બેઠેલ પોતાની જાતનાં દર્શન આપણુને આનન્દઘનજી મહારાજે કરાવ્યાં, પરંતુ જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ થાય છે અને સંસારથી અભિનિષ્ક્રમણ થાય છે ત્યારે એવાં અનેક દર્શન થાય છે એ અનુભવજ્ઞાન વધતાં વધતાં જણાઈ આવશે.

ચેતનજી! તારી કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કર, તારી શક્તિને કામે લગાડ, તારાં કલ્પેલાં સુખનો માર્ગ જો, તારી સ્થિતિનો વિચાર કર અને પછી તને આ મહા વિમળા દશામાં કાંઈ આનંદ આવતો હોય તો આ બધા બાહ્ય ઢોંગ છોડી દે અને તારા પોતામાં રહેલ અનંત આનંદના સ્થાનરૂપ તારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચાર કર અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે–પ્રગટ કરવા માટે–તારી શુદ્ધ સનાતનતા વ્યક્ત કરવા માટે આ પદમાં બતાવેલ યોગમાર્ગ તું આદર. આ પદમાં રહેલો ગંભીર આશય વિચારવા યોગ્ય છે.

આ પદની રચના અને શૈલી જોતાં તે આનંદઘનજી મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. શૈલી તેઓના જેવી જ છે, પરંતુ વિષય સહજ સામાન્ય છે. એક પણ પ્રતમાં એ પદ આપ્યું નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે. એ સંબંધમાં નિર્ણયપૂર્વક કાંઇ પણ કહી શકાય તેમ નથી. પદનો ભાવ અતિ સુંદર અને આકર્ષક છે અને તેથી અત્ર તેપર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આનંદઘનજીનુ બનાવેલું આ પદ ન હોય એમ માનવાનું માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એ છે કે યોગના અતરભેદનું જોગી સાથે જે સાત્મ્ય બતાવ્યું છે તેમાં શ્લેષોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે આનંદઘનજીની દૃઢ શૈલીને અનુરૂપ નથી. જેવી દૃઢ શૈલી

તેમણે શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં વાપરી છે અને અન્યત્ર પદોમાં પણ જ્યાં જ્યાં શ્લેષો વાપર્યાં છે ત્યાં તેઓ એકદમ અભેદ સદૃશ સ્થિતિ બતાવી શક્યા છે તેવું દૃઢ સાદૃશ્ય આ પદમાં જણાતું નથી. સાધારણ રીતે ભાષાશૈલી તેઓની ભાષાને અનુરૂપ છે, પરંતુ દરેક પદની છેલ્લી પંક્તિમાં તેઓ અત્યુત્તમ રહસ્ય લાવી મૂકે છે તેવું આ પદમાં નથી; છેલ્લી પંક્તિ એકદમ નરમ પડી જાય છે, તેથી આ પદ તેમનું જ કરેલું હોવું જોઇએ એમ કહી શકાતું નથી. સમુચ્ચયે એનો ભાવ ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

પદ આડત્રીશમું, રાગ મારૂ.

मनसा नट नागरसूं जोरी हो,
मनसा नट नागरसूं जोरी हो;
नट नागरसुं जोरी सखी हम,
और सबनसैं तोरी हो. मनसा० १

"(મેં) કળાકુશળ નાગરિક નટમાં મન જોડી દીધું અને તેવી રીતે મનને નટનાગરમાં જોડી દઇને અનેરા સર્વ સાથેથી તેને તોડી નાખ્યું."

ભાવ—ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે યોગમાં ચિત્ત લાગે ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય આ નિશ્ચયશુદ્ધિ તે આત્મશુદ્ધિ સમજવી. નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય તે પ્રસંગે મનને અથવા ઉપયોગને કેવી રીતે જોડવા અને તે પ્રસંગે શુદ્ધ ચેતનાનું સ્વરૂપ કેવું થાય તે આ પદમાં બતાવે છે. દરેક હકીકતને પ્રસગે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો અભેદ સમજવો, માત્ર શુદ્ધ ચેતનાની વાત આવે ત્યારે ચેતનજી પરથી કર્મમળ બહુ નીકળી જવાથી તેનું બહુ અંશે પ્રગટ થયેલું મૂળ સ્વરૂપ સમજવું. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાથી કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ લાગતી હકીકતનો પણ ખુલાસો થઈ જશે.

---

૧ મનસા=ઉપયોગ. નટનાગર=સર્વ કળા કુશળ, રંગાચાર્ય. જોરી=જોડી, એકત્ર કરી દઈ ઔર=બીજા, અનેરા સબનસૈં=સર્વ સાથેથી તોરી=તોડી નાખી, દૂર કરી.

પાંચમા પદના પ્રસંગે આપણે નટનાગરની બાજીની મજા જોઈ છે. એક સમયમાં સ્થિરતા વિગેરે પામવા છતાં ઉત્પત્તિ વિનાશ વિગેરે તેનાં કેવી રીતે થાય છે તે સર્વ આપણે બહુ વિસ્તારથી જોયું હતું. એવી રીતે અનેક પ્રકારની બાજી ખેલતો આ નટનાગર મહા ચાતુર્યવાળો ઉસ્તાદ બાજીગર છે. હવે એ જ નટનાગરને સૂત્રધાર-રંગાચાર્ય કલ્પીએ તો વળી વધારે આનંદ આપનારી હકીકત તે જણાવશે. અનેક પ્રકારના ખેલને ગોઠવનાર અને તેઓનો અરસ્પરસ સંબંધ સમજીને યોજનાર રંગાચાર્ય બહુ વાસ્તવિક રીતે નટનાગર કહેવાય છે. તે પોતે કોઈ પાઠ ભજવતો નથી પણ દરેક પાઠ તેની આજ્ઞાનુસાર ભજવાય છે અને દરેક પાત્રના અભિનયદ્વારા રંગાચાર્ય અપ્રસિદ્ધપણે વ્યક્ત થાય છે. આથી દરેક પાઠની વ્યવસ્થા માટે જેમ તે જવાબદાર રહે છે તેમ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તે જ પાઠ ભજવે છે એમ કહી શકાય. રંગાચાર્યનું કામ સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે અને તેથી નાટ્ય કાર્યની-સર્વ ક્માણી તેને જ મળે છે આ ચેતનજી પણ એવા જ રંગાચાર્ય છે. એના હુકમ પ્રમાણે સર્વ બાજી મંડાય છે અને સર્વ પાત્રોનાં અભિનય, નૃત્ય અને અવાંતર પ્રયોગોને માટે તે જવાબદાર રહે છે. સર્વ બાજીના પ્રયોગ તે સમજતો હોવાથી નાટ્યકળાને અંગે બહુ ઉપયોગી પુરૂષમાં તેની ગણના થાય છે. આ ચેતનજી પણ તે જ પ્રમાણે સૂત્રધારનો પાઠ ભજવે છે. તે દરેક બાજી જાણે છે અને તેની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રયોગો ચાલે છે. સિદ્ધના જીવો પણ આખી બાજી સમજતા હોવાથી નટનાગર કહી શકાય અને આસન્નસિદ્ધ જીવો પણ તે જ કક્ષામાં આવી શકે. મતલબ ટૂંકામાં કહીએ તો સર્વ જીવો એક રીતે સૂત્રધાર છે અને તેની આજ્ઞાનુસાર બાજી રચાય છે અને ભજવાય છે. સિદ્ધના જીવો બાજી રચતા નથી પણ અન્ય રમાતી બાજીઓને બરાબર જાણી શકે છે, તેઓ પોતે બાજી રમતા હોય એમ ધારવું જ હોય તો જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગની વિશુદ્ધ બાજીમાં પાંચમા પદમાં તેઓ માટે પણ જે ઉત્પત્તિ, લય અને સ્થિતિ બતાવી છે તે સમજી લેવી અને તેટલા પૂરતો તેઓ પણ સૂત્રધારનો પાઠ ભજવે છે એમ અપેક્ષાથી કહી શકાય.

શુદ્ધ ચેતના સુમતિને કહે છે કે હે સખિ! મેં મારૂ મન આ નટનાગર ચેતનજીમા જોડયુ છે. ચેતનજીનો ઉપયોગ તો કોઈ વાર આત્મિક દ્રવ્યપર લાગે છે અને કોઈ વાર પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં ચાલે છે, પણ ઉપરના પદમાં યોગમાં ચિત્ત પરોવવાનું કહ્યુ તેવી વાત બની આવે ત્યારે મારા પતિનું ચિત્ત સ્વવિષયક આત્મ દ્રવ્યમાં જોડાય છે અને ત્યાર પછી તે જ્યાં ત્યાં રખડતું હોય ત્યાંથી તે પાછું ખેંચાઈ જાય છે. શુદ્ધદશામાં યોગનિષ્ઠ મહાત્માઓ સમજે છે કે શુદ્ધ ચેતનાના આધાર આત્માનો પોતાની સાથે અભેદ છે અને અન્ય પૌદ્ગલિક દ્રવ્યનો પ્રસંગ તે સર્વ સંયોગજન્ય છે, ત્યારે સામાન્ય ચેતના તો વિચિત્ર પ્રકારની છે. આવી રીતે આરોપવાળા ધર્મ ઉપરથી વૃત્તિ દૂર કરી પોતાના પરિવાર શમ–શાંતિઆદિમાં તેઓ ચિત્તને પરોવે છે. આ પદમાં તેપર હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે અને આનદઘનજી મહારાજે શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં પણ તેજ વાત કરી છે.

આપણો આતમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
અવર સવી સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે; ૧૧
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

આવી રીતે જ્યારે શુદ્ધ ચેતના ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ વ્યક્ત થાય અને અન્ય સર્વ સંયોગજન્ય સંબધ આદિ અને અંતવાળા છે એમ સમજાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાવ તરફ પ્રીતિ થાય અને અન્ય સંયોગજન્ય પ્રીતિપર દુર્લક્ષ્ય થતાં થતાં છેવટે તે સંબંધ છૂટી જાય અથવા છોડવાની દૃઢ આગ્રહવાળી વૃત્તિ થાય એ તદ્દન યોગ્ય હકીકત છે. યોગમાં પ્રીતિ લગાડવાની ઈચ્છાવાળી શુદ્ધ ચેતના જે ચેતનઆધેયનો આધાર છે તે તેટલા માટે યોગમાર્ગ તરફ વિશેષ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજી જે કાર્ય કરે તેને માટે પોતાનો અને તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ વ્યક્ત કરતાં અત્ર કહે છે કે–હે સખિ! હું મારા નટનાગરમાં મારૂ મન જોડી દઉં છું અને તે એવું જોડી દઉં છું કે બીજા સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમા તેમનો જે ઉપયોગ બાધક દશામા થતો હતો તે સર્વ ત્યાંથી ખેંચી લઈ તેને શુદ્ધ ચેતનજીમાં જોડું છું. આ વાતનો ટુંકામાં સાર એટલો છે કે યોગમાર્ગમાં ચિત્ત આવવા માડે એટલે ચેતનજીની શુદ્ધ ચેતના વ્યક્ત થવા માડે છે અને તેના

એક અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે ચેતનજીનો ઉપયોગ જે અત્યાર સુધી અનેક પરભાવમાં રમણ કરતો હતો તે હવે આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિર થાય છે.

અત્ર એક બીજી હકીકત પણ પ્રાપ્ય છે. વસ્તુતઃ ખરેખર નટનાગર તો કૈવલ્યજ્ઞાની અને સિદ્ધ મહાત્માઓજ છે, જેઓ સર્વ નાટક જાણે છે. તેઓ ઉપર મનને જોડી દેવાથી નિશ્ચયશુદ્ધિ બરાબર થતી જાય છે અને અત્રે તેથી એમ પણ કહેવાનો આશય હોય એમ જણાય છે કે અન્ય સર્વ પદાર્થોમાંથી ઉપયોગ ખેંચી લઈ શુદ્ધ ચેતનદ્રવ્ય જે ઉપરોક્ત નટનાગરમાં વ્યક્ત થયું છે તેમાં તેને જોડી દઉં છું. ગમે તે અર્થ કરતાં આ પદ આત્માની શુદ્ધ દશાપર આરોહણમાં પ્રગતિ કરવાની વ્યક્ત સ્થિતિ બતાવે છે. હવે એવી રીતે ગુણસ્થાનક્રમારોહ કરતાં કેવા કેવા વિચારો આવે છે અને વ્યવહારને અંગે જે મુશ્કેલી લાગે છે તેના કેવા ખુલાસા થાય છે તે બહુ યુક્તિ સાથે સંક્ષેપથી બતાવે છે તે બહુ વિચાર કરવા લાયક છે. જીવનના કેટલાક અગત્યના સવાલોનો ખુલાસો થાય તેવી બાબત અહીં દાખલ કરેલી છે.

*लोक लाज नाहि काज,
कुल मरजादा छोरी;
लोक बटाउ †हसो बिरानो,
अपनो कहत न कोरी. ‡मनसा० २

---

* 'લોકલાજસૂં નાહિ ન કાજ' આ પ્રમાણે પ્રથમ પક્તિ ભી. મા વાળી બુકમા છે તેનો અર્થ 'લોકલાજ તમારે નથી? અમારે તેનું કામ નથી.' આમ પ્રશ્નોત્તર રૂપે અર્થ થાય છે, પણ અક્ષરો વધી જતા લાગે છે અને તે પાઠમાં અર્થ ખેંચવો પડે છે તેમ જ કોઈ પ્રત તે પાઠને ટેકો આપતી નથી

† હસોને સ્થાનકે હસે એવો પાઠ છે અર્થ એક જ છે

‡ બીજી અને ચોથી પંક્તિને છેડે 'હો' વધારે બુકમા છે, પણ સર્વ પ્રતોમાં તે નથી. અસલ રાગ બોલતી વખત હોની જરૂર હોય તો વધારી લેવો. પહેલી ગાથાનું બધારણ જોતાં હો હોવો જોઇએ, પણ કોઇ પણ પ્રત તેને ટેકો આપતી નથી તેથી મૂળ પાઠમાં દાખલ કરેલ નથી.

૨ લોકલાજ=લોકોની લજ્જા કાજ=કામ છોરી=છોડી દીધી. બટાઉ=વાટે જતા આવતા. હસો=ખુશીથી હસો બિરાનો=પારકા છે અપનો=પોતાની વાત કહત ન=નથી કહેતા કોરી=કોઈ

"લોકલાજનું (અમારે) કામ નથી, કુળમર્યાદા (અમે) છોડી દીધી છે; વાટે જતાં આવતાં લોકો હસો (તેની દરકાર નથી), તેઓ સર્વ પારકા છે અને પોતાની કાંઈ વાત કહેતા કરતા નથી."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી રીતે નટનાગરમાં મનને જોડી દેતાં મને લોકલાજની દરકાર નથી અને મેં કુળમર્યાદા પણ છોડી દીધી છે. સાધારણ રીતે નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ કરતાં પહેલા વિચાર કરવો જોઇએ કે લોકોમાં પોતાની એથી આબરૂ ઓછી થશે અને તેટલા માટે બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો લોકલજ્જાની ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રેમ કરવા પહેલાં અટકવું જોઇએ અથવા લોક-લાજ ન હોય તો છેવટે કુળની–કુટુંબની મર્યાદા ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ ન કરવી જોઈએ. ઉત્તમ કુળવાન સ્રીનો વ્યવહાર હમેશાં પોતાના કુળને અનુરૂપ પતિ સાથે સબંધ કરવો એ છે; એવી સ્રીઓ નાટકીઆ સાથે કદિ પણ સંબધ કરવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મે નટનાગર સાથે એવુ મન લગાવી દીધું છે કે રસ્તે ચાલતા લોકો હસો કે મશ્કરી કરો તેની પણ મને દરકાર નથી. હું તો લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને કુળમર્યાદાથી બંધાઈ ગયા વગર મારા નટનાગરમાં પ્રીતિ રાખું છું અને તેના ઉપર મનને જોડી દઉં છુ, અન્ય કોઈ ઉપર પ્રીતિ કે સબધ હોય તો તે પણ તોડી નાખુ છુ. લોકો તો સર્વ પારકા છે અને પારકાની વાતો કરનારા છે, વળી તેઓ પોતાની તો વાત કરતા પણ નથી અને વિચારતા પણ નથી. એવા નકામા પચાત કરનારાના અભિપ્રાય ઉપર હું કાંઈ કરતી નથી અને મારી પ્રીતિ નટનાગરમાંથી ખેંચી લેતી નથી.

આ પદ્યમાં નટ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને અર્થ વિચારવાનો છે. સામાન્ય વ્યવહારના નિયમ પ્રમાણે કુળવાન સ્રીએ નાટક કરનાર, પછી તે ગમે તેવાં રૂપ કરનાર, અભિનય કરનાર અથવા જાદુના ખેલ કરનાર હોય તોપણ તેની સાથે પ્રીતિ કરવી એ ઉચિત નથી. એલાયચી કુમારને આથી ઉલટી રીતે જ્યારે નટી ઉપર પ્રીતિ લાગી હતી ત્યારે તેણે કુળમર્યાદા છોડી દીધી હતી અને તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, છતાં પ્રેમનું લક્ષણ એવું છે કે લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને અન્ય શું કહે છે તે સાંભળ્યા વગર પ્રીતિમાં

આસક્ત નર જરૂર પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરફ ખેંચાય છે; તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનજી ઉપર એવી પ્રીતિ લાગી છે કે તે અન્ય કોઈ હકીકતની દરકાર કર્યા વગર પતિમાં મનને જોડી દે છે. નટનો વેશ કરવાનો આગ્રહ કર્યો તો એલાયચી કુમારે તે પ્રમાણે કર્યું, પણ કુળમર્યાદા કે બીજા કોઈ પણ મનસ્વી કારણથી ખરી પ્રીતિનો ભાવ તજ્યો નહિ. બીજી હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક એ છે કે લોકો પારકી વાત કરે છે અને પોતાને માટે કંઈ વાતો કરતા નથી. આવા પરનિંદારક્ત અને આત્મવિચારણા નહિ કરનારા લોકોના અભિપ્રાય ઉપર આધાર બાંધી મહા ચતુર નટવરથી પ્રીતિ બાંધી હોય તેને શુદ્ધ ચેતના કેમ તજી દે?

આવી જ રીતે ધર્મ સંન્યાસ લેવાની ચેતનજીની ઇચ્છા થાય એટલે કે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીનો સંયોગ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે "ભાઈ! આ તમારે ઘેર ઘેર ભટકવું, ભિક્ષા માગવી, તરપણી ઉપાડવી, અડધા પગ ઉઘાડા દેખાય તેવાં વસ્ત્ર પહેરવાં એ શું તમને યોગ્ય લાગે છે? તમારાં સગાં સંબંધીને મૂકીને ચાલ્યા જવું એ તમને અથવા તમારા કુળને યોગ્ય છે? તમે તમારા અન્ય સગાંઓ તરફના ધર્મ કેમ ભૂલી જાઓ છો? તમને લોકલાજ પણ નથી આવતી કે આવી રીતે ભિખારી થઈને ભટકવાનું પસંદ કરો છો? અને તમારા ઉત્તમ કુળને આવી રીતનો ભિક્ષુનો વેશ કાઢવો ઉચિત છે?" નિશ્ચયશુદ્ધિ કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજી એટલે કે જે ચેતનજીપર શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મન જોડવા માંડ્યું છે અને તેથી નટનાગરની પેઠે નવીન સંવિજ્ઞ વેશ ધારણ કરવા જે નટનાગર તૈયાર થયા છે તેને આવો સવાલ પૂછતાં તે બહુ સરળતાથી જવાબ આપે છે કે સ્થૂળ લોકલાજનું અમારે કામ નથી, જેને આત્મજાગૃતિ કરવી હોય તેણે પોતાના આત્મદ્રવ્યનો વિચાર કરવાનો છે, યોગ્ય વિચાર યોગ્ય અંકુશ નીચે કરતાં તેને સ્પષ્ટ ખાત્રીપૂર્વક જણાય કે તે વિચાર યોગ્ય છે અને લોકો તો માત્ર સ્થૂળ સુખના ખોટા ખ્યાલને લીધે અને મહા નિંદ્ય મોહનીય કર્મની પ્રચુરતાને લીધે સંસારમાંથી ઊંચા આવતા નથી અને અન્ય આવવા ઇચ્છા કરતો હોય તો તેની મહત્વતા, ગંભીરતા અને યોગ્યતા સમજી શકતા નથી, તો પછી તેણે તે વિચારને

સ્થૂળ લોકલાજ ખાતર તજી દેવો ન જોઇએ. તદુપરાંત જે વખતે અનેક જનોને લાભ કરવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થઇ શકતો હોય તે વખતે વ્યક્તિગત ધર્મો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અને સર્વથી વધારે આત્મધર્મ ખાતર વિસરી જવાય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થતી હોય એમ તેને લાગતું નથી. તે સમજે છે કે વીરપરમાત્મા ઘરેથી નીકળ્યા હશે ત્યારે નંદિવર્ધનને, યશોદાને અને બીજાં સગાં સંબંધીઓને બહુ લાગ્યું હશે, પણ આવા વ્યક્તિગત ધર્મોનો વિચાર કરીને આત્મધર્મ ચૂકવાનો નિશ્ચય લોકલાજની ખાતર કે કુળમર્યાદાની ખાતર મહાત્મા પુરૂષો કદિ કરતા નથી. આથી ચેતનજી જવાબમાં એટલું જ કહે છે કે જે કોઈ કાર્ય કરવું હોય તે બરાબર વિચારીને કરવું, પછી તેમાં લોકલજ્જાના કે કુળમર્યાદાના વિચાર કરવા ચુક્ત નથી.

આથી પણ વિશેષ પ્રગતિ કરવાની યોગ્યતા થાય ત્યારે કુળ એટલે પોતાના ગચ્છની મર્યાદા પણ ચેતનજી છોડી દે છે. મતલબ આગળ વધતા વધતા તેને ગચ્છમર્યાદામાં રહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. જ્યારે જિનકલ્પની તુલના કરતા હોય અથવા જિનકલ્પ આદ-રતા હોય ત્યારે કુળમર્યાદામાં શુદ્ધ ચેતન રહેતા નથી. વ્યવહારનો, કુળમર્યાદાનો, લોકલાજનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને પોતાના પગ નીચે દબાવી દે છે. ગચ્છના અર્થમાં કુળ શબ્દનો ઉપયોગ તે મર્યાદાનો ત્યાગ–સ્થવિરકલ્પનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદરવાના અવસરે કર-વાનો છે. એમના વિહાર વિગેરેમાં ફેરફાર હોય છે પણ એ ઊંચી હદની વિશેષ યોગ્યતાની વાત છે. સ્થવિરકલ્પની વર્તના પણ છોડવાની જ છે અને તેને સભાળનાર કોઈ ન હોય તો વિશિષ્ટ જીવોને પણ તેની મર્યાદામા જ રહેવું પડે છે. અત્ર ભાવ એ છે કે શાસ્ત્રમર્યાદાથી તે વર્તે છે, લોકલાજથી લેવાઈ જતા નથી.

આવું મારૂં વર્તન જોઈને લોકો–રસ્તે ચાલનારા પ્રાણીઓ–સંસાર-રસિક જીવો હસો, મશ્કરી કરો, તેની મને દરકાર નથી, કારણકે હસનારા સર્વ પારકા છે, માયા મમતામાં પડી પોતાના આત્મધર્મથી પણ પરાઙ્મુખ થયેલા છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલા છે. વળી તેઓ એટલા તો ડહાપણથી ભરેલા છે કે તેઓ નિરતર પારકી જ વાતો કરે છે, જાણે કે પોતે સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરી લીધા છે

અને હવે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું-જ નથી, તેથી તેઓ પોતાનો તો વિચાર પણ કરતા નથી અને અન્ય કોઈ જરા પણ સ્વાત્મોત્કર્ષ માટે પ્રયાણ કરે તો તેની વાતો કરવા મડી જાય છે. આવા મનુષ્યોની વાત તરફ કેટલું ધ્યાન આપવું તેનો વિચાર કરી મે તો તે તરફથી મારો ઉપયોગ જ પાછો ખેંચી લીધો છે.

લોકોની વાત ઉપર કેટલો આધાર રાખવો તેપર જરા વિચાર કરીએ. ભર્તૃહરિએ રાજ્ય તજી સંન્યાસ ધારણ કર્યો ત્યારે તે પોતાની ધૂનમાં નદીની વેળુના તકીઆ બનાવી તેપર બેસતો હતો. જળ ભરવા આવનાર પનીઆરી તેને વેળુના તકીઆપર બેસતો જોઈ કહેવા લાગી કે 'જોયું બહેન! આ રાજ્યપાટ તજ્યાં, સસાર તજ્યો પણ હજુ રાજાનો ઈશક કાંઈ ગયો છે? આ તેમણે રૂના તકીઆ તજી દીધા તો વળી વેળુના તકીઆપર સુવું પડે છે!' આ વાત સાંભળીને ભર્તૃહરિને વિચાર થયો કે વાત ખરી છે, તેથી તેણે એકદમ વેળુના ગાદી તકીઆ ફેંકી દીધા. એ બનાવ જોઈને પનીઆરી વાતો કરવા લાગી કે 'જોયું બહેન! એમણે સંસાર છોડ્યો પણ હજુ ક્રોધ ગયો છે? આપણે આટલું જરા ગાદી તકીઆ સંબંધી કહ્યું ત્યા તો આટલી રીસ ચઢી ગઈ!'

આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક વ્યવહારના કાર્યમાં જોઇએ છીએ કે દુનિયાને ટાઢું કે ઊનું કાંઈ ગમતું નથી, પ્રસંગે અપ્રસંગે અન્યની સાચી કે ખોટી વાતો કરવી એ તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે અને કોઈ પણ વાત કરતા એવી મુખાકૃતિ રાખે છે કે જાણે પોતે તો સર્વગુણસંપન્ન છે અને હવે પોતાને કાંઈ કરવાનું અવશિષ્ટ રહ્યું જ નથી. વિશેષમાં નિંદ્ય આચરણ કરતી વખતે લોકલાજથી ડરી જવું યોગ્ય છે, કારણકે સમાજનો અંકુશ ઘણી વખત કુમાર્ગ ગમનના દ્વારમાં અર્ગલા તુલ્ય કામ કરે છે, પરતુ જ્યારે મહાન્ ધર્મ અથવા વિશિષ્ટ પરોપકાર ખાતર અન્ય સૂક્ષ્મ બાબતોની બેદરકારી બતાવવાનો પ્રસંગ આવે અને તેવા પ્રસંગે મોહગ્રસ્ત સસારરસિક જીવો તેવા ઉચ્ચ આશયને સમજી નહિ શકવાથી ખોટી વાતો કરી સાધારણ ધર્મોને પ્રાધાન્ય આપે તો તેથી જરા પણ નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી. સવિ જીવ કરૂં શાસન રસી એવી ભાવદયાના ઉલ્લા-

સમાં જે પ્રસગે તીર્થંકર મહારાજાઓ ઘરથી બહાર નિષ્ક્રમણ કરે છે અથવા પરમ આત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી સંસાર પરાઙ્મુખ વૃત્તિ થવાથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર કરે છે તેવે પ્રસગે આ સંસારરસિક જીવોના મધ્યમ પ્રકારના વિચારોથી તેઓ દોરાઈ જતા નથી અને તેમ કરવું જરા પણ યોગ્ય નથી. અબજો રૂપિયાનો લાભ મેળવવા ખાતર કદાચ બસો પાંચસો રૂપિયાનો ભોગ આપવો પડે તો તે યોગ્ય છે અને તેટલી દૃષ્ટિ ન પહોંચાડી શકનારા બંધુઓ બસો પાંચસોના વ્યય ઉપર જ અભિપ્રાય આપે તો તેની સાથે જોડાઈ જવું તે યુક્ત નથી. મહાન્ આત્મિક ધર્મ આગળ પતિધર્માદિ વ્યક્તિગત ધર્મનો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અથવા આત્મોન્નતિના વિશિષ્ટ લાભ ખાતર ભોગ આપવો પડે તો યોગદૃષ્ટિએ તે સર્વથા ઉચિત છે.

मात तात* सज्जन जात,
बात करत है भोरी;
चाखें रसकी क्युं करी छूटे,†
सुरिजन सुरिजन टोरी हो. मनसा० ३

"માતાપિતા, સગાં સંબધી અને નાતીલાઓ વાત કરે છે તે બિસાત વગરની લાગે છે; જેણે (એક વાર) રસ ચાખ્યો છે તેનો સ્વજનો સાથેનો મેળાપ હે સજ્જનો! કેમ કરીને છૂટે?"

ભાવ.—જે વખતે આત્મજાગૃતિ કરવાની ઇચ્છા થતાં પૌદ્ગલિક સંબંધ અને સંસારનો ત્યાગ કરી સર્વ વિરતિ આદરવાનો વિચાર થાય છે અને તેમ કરીને યોગમાર્ગમાં ઉત્કટપણે પ્રવેશ કરી પ્રગતિ કરવા વિચાર થાય છે તે વખતે મારા માતાપિતા સગાં સંબંધીઓ અને જ્ઞાતિવાળાઓ મારા સબંધમાં જે વાતો કરે છે તે તદ્દન સાધારણ પ્રકારની અને દમ વગરની લાગે છે. એવે પ્રસંગે સાંસારિક

* પ્રથમ પંક્તિ 'માતતાત અરૂ સજ્જન જાતિ' એમ પણ છે અરૂ એટલે અને બીજી પંક્તિને છેડે ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યુ તેમ હો એક બુકમાં છે પણ પ્રત એકેમાં નથી.

† છૂટે ને બદલે ચૂટે એવો પાઠ છે એ અશુદ્ધ જણાય છે

૩ માત તાત=માતા પિતા સજ્જન=સગા સબંધી. જાત=જાતિ, જ્ઞાતિવાળા ભોરી=ભોળી, વિચારવગરની ચાખે રસકી=જેણે એક વાર રસ ચાખ્યો છે તેની. ક્યું=કેમ સુરિજન=સ્વજન. ટોરી=સંગ

માતાપિતા કહે છે કે 'ભાઈ! તમે જે સંસારત્યાગનો વિચાર કરો છો તે તો મોટી વાત છે પણ તે કાંઈ તમારાથી બને નહિ, તમારો વિચાર હોય તોપણ હજુ થોડો વખત અભ્યાસ કરો, આવા કામમાં ઉતાવળ ન કરવી જોઇએ.' મારા મનમાં જે ઉત્સાહ યોગમાર્ગપર આરૂઢ થવાનો થયો હોય છે તેના સબંધમા આવી નરમ નરમ વાતો કરી અથવા સ્ત્રીની વય, પુત્રની અવસ્થા, આર્થિક સ્થિતિ વિગેરે અનેક કારણો બતાવી મને નિરૂત્સાહી બનાવે છે અને ગમે તેવા પ્રયાસો કરી મને પોતાના સસારદાવાનળમાં ખેંચી ખેંચીને પણ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, છેવટે બીજો ઉપાય ન ચાલે તો મને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપે છે, મારાપર તહોમત મૂકી રાજ્ય કે કોઈ દ્વારા મને ત્રાસ આપવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે અને ગમે તેમ કરી મને યોગમાર્ગમા વધતો અટકાવે છે, પણ મને તેઓની એક પણ દલીલમાં દમ લાગતો નથી, મને તેઓની વાત તદ્દન સામાન્ય અને બિસાત વગરની લાગે છે; હું એમ પણ જાણું છું કે તેઓની વાત દીર્ઘ વિચાર વગરની અને મોહમદિરાની અસરવાળી છે. કોઈ માણસે દારૂ પીધો હોય તે વખતે તે અન્યની પાસે વાતો કરે તે જેમ કિમત વગરની અને આડા માર્ગે દોરનારી જણાય છે તેમ મોહમદિરાની અસર નીચે બોલાયલી અને અપાયલી તેઓની સલાહ મને તદ્દન ભોળી લાગે છે.

હે બધુઓ! જેણે એક વખત ખરેખરા સજ્જન પુરૂષો સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હોય અને તેઓના સત્સગનો લાભ લઈ તેનો રસ પીધો હોય તેને પછી તે રસનો રગ કેવી રીતે છૂટી શકે? સાધારણ રીતે સ્થૂળ રસની વાત જુઓ. મધનો કે કેરીનો રસ તમે એક વખત ચાખ્યો હોય અને તે વખતે તે તમને બહુ આકર્ષક લાગ્યો હોય તો પછી તેના પરથી પ્રેમ દૂર કરવા માટે તમને દમ વગરની ગમે તેટલી દલીલો આપવામાં આવે તોપણ તમને તેની અસર શું થશે? જ્યાંસુધી એવા પ્રકારનો રસાસ્વાદ ન થયો હોય ત્યાંસુધીની વાત જૂદી છે પણ એક વખત તેનો સ્વાદ લાગ્યા પછી તો અન્ય રસમાં પ્રેમ કદિ આવતો જ નથી. આ હકીકત મારા સાંસારિક સગાંઓ સમજી શકતાં નથી. મેં સંતોષ ક્ષમા આર્જવ માર્દવ વિગેરે સ્વજનોનો પૂરો સગ તો હજી કર્યો નથી પણ તેઓના સંગનો રસ જરા જરા ચાખ્યો છે તે ઉપરથી

મને તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ આવી ગયો છે કે હવે તે રસ છૂટી શકે તેમ નથી, તે આકર્ષણ દૂર થઈ શકે તેમ નથી, તે પ્રીતિ વિસરી શકાય તેમ નથી. યશવિલાસમાં શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય સુડતાલીશમા પદમા કહે છે કેઃ–

> લોકલાજસેં જો ચિત્ત ચોરે, સો તો સહજ વિવેક હી સુના,
> પ્રભુ ગુન ધ્યાન વગર ભ્રમ ભૂલા, કરે કિરિયા સો રાને રૂના;
> ઘડિ ઘડિ સાંભરે સાંઈ સલુણા. ૪

આવી જ રીતે તેજ મહાત્મા શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે –

> જાણ્યો રે જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી,
> ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ બુકસ તસ ન રૂચે કીમેજી.

આવી રીતે જેણે યોગમાર્ગનો–પરમાત્મગુણપ્રકટીકરણનો રસ એક વખત ચાખ્યો હોય તે તેને કદિ વિસરી શકતો નથી અને તેને પછી સાધારણ વસ્તુઓમા–પદાર્થોમાં કે પ્રાણીઓમાં પ્રેમ આવતો નથી, તેને તે સર્વ બાકસ બુકસ લાગે છે, રસ વગરનાં છોતરાં લાગે છે, સ્નેહ વગરનાં કુશકા લાગે છે. વળી એ સ્વજનો એવા છે કે એનો જેમ જેમ અનુભવ વધારે થતો જાય, જેમ જેમ તેઓનો પ્રસગ વધારે પડતો જાય તેમ તેમ તેઓના પ્રેમની અને સજ્જનતાની વિશેષ વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે અને તેમ હોવાથી તેઓનો વધારે પ્રસગ પાડવાની થતી ઇચ્છામાં સગાંસબધીઓ જે પ્રત્યવાય નાખે છે તેમા તેઓનું ભોળાપણું અથવા સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે. (ભોળાનો વાસ્તવિક અર્થ મૂર્ખ જ થાય છે.) આ પ્રમાણે હકીકત છે તે વિચારી જ્યારે શુદ્ધ આત્મજાગૃતિ કરવા મનમા દૃઢ ભાવના થાય ત્યારે પોતાનાં સગાંઓની વાતો કેવી લાગે છે તેપર વિચાર કરી અત્યાર સુધી અધ્યાત્મની વાતો કરતાં કેવી વૃત્તિ થાય છે અને નકામી વાતો કરવામા કેવો જ્ઞાનનો બોજો ઘસડવો પડે છે તે વિચારવું. જ્યારે અતરંગ વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે ત્યારે અતઃકરણથી આ ચેતનને સસારપર ત્રાસ છૂટે છે, એ એનાં સગાંસબધીઓની વાતોની યોગ્ય કિમત આકે છે અને પોતાને યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરી લે છે. યોગમાર્ગમાં એક વખત રસ જગાડો, અતઃકરણપૂર્વક સ્વજન સાથે પ્રેમપ્રસગ કરો, પછી આગળ માર્ગ શું લેવો

તે જરૂર સુઝી જશે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરૂષાર્થની આગળ અન્ય પ્રત્યવાયો અડચણ કરી શકતા નથી.

*ओराहनो कहा कहावत ओरपें,
नाहि न कीनि चोरी,
काछ कछ्यो सो नाचत निवहेई,
और चाचरी चरी फोरी[†]. मनसा० ४.

"(ચેતનજીને) બીજાની પાસે શા માટે ઠપકો દેવરાવવો? તેણે ચોરી કરી નથી (ગુન્હો કર્યો નથી) એમ કાંઈ નથી. (હવે તો) કચ્છ લગાવ્યો તે નાચ કરવાથી જ ભજે (પાઠ ભજવવાથી જ ખીલે), બાકી બીજા તો ગાનારની ટોળી વિગેરે વ્યવહાર માત્ર છે."

ભાવ–હવે આ ચેતનજીને અન્ય પાસે ઠપકો પણ શું દેવરાવવો? હવે ઠપકો દેવરાવવાનો જરા પણ અવકાશ નથી અને તેમ કરવાનું કારણ પણ રહ્યુ નથી. ચેતનજીએ અત્યાર સુધીમાં અનેક વખત ચોરી કરી નથી એવું કાંઈ નથી, ત્યારે હવે તેણે બીજાની પાસેથી શું શિખામણ લેવાની છે? પોતે અત્યાર સુધીમાં અનેક પ્રકારની ભૂલો કરતો આવ્યો છે તે હકીકત તેને હવે સમજાણી છે. તે જાણે છે કે પોતે રાગ વિગેરે કારણોથી અનેક પ્રકારની કસુરો વારંવાર કરતો આવ્યો છે અને તે ગુન્હાઓની શિક્ષા તરીકે તેને ભવભ્રમણા થઈ છે અને થયા કરે છે. તે અત્યાર સુધીમાં ઘડિકમાં રાગ કરતો, ઘડિકમાં દ્વેષ કરતો, ઘડિકમાં કષાય કરતો, ઘડિકમાં પ્રમાદ કરતો, ઘડિકમાં વિકથા

---

* ઓરાહનોને બદલે એક જગોએ 'औरहनो' શબ્દ છે અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે ઉપાલંભો એ સંસ્કૃત શબ્દનુ આ પ્રાકૃત રૂપ છે

† છેલ્લી પંક્તિમાં પાઠ "और चाचर चरं फेरी" એવો પણ પાઠ છે. અન્યત્ર બીજી અને ચોથી પંક્તિને છેડે 'હો' મૂક્યો છે તે જરૂર પ્રમાણે રાગાનુસાર બોલવાનો છે

૪ ઓરાહનો=ઉપાલંભ, ઠપકો કહા=શું, શા માટે. કહાવત=દેવરાવવો ઓરપેં=બીજાની પાસે નાહિ=નથી. ન કીનિ=નથી કરી ચોરી=ગુન્હો કાછ=કચ્છ, કછોટો (નાચતી વખત અથવા મલ્લાદિક કુસ્તી કરતી વખત પહેરે છે તે). કછ્યો=પહેર્યો, ધારણ કર્યો સો=તે નાચત=નાચવાથી નિવહેઈ=ભજે. और=બાકીના બધા તો ચાચરી=ગવૈયાની ટોળી ચરી ફોરી=સાધારણ, વ્યવહાર માત્ર

કરતો અને એવી એવી અનેક જાતની તે ભૂલો કરતો હતો અને તેથી પોતાનું આત્મધન લુંટાવી દેતો હતો. આ સર્વ વાત તેના જાણવામા હવે આવી છે. ચરમાવર્તમાં તેને હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થવા લાગ્યો છે, ત્યારે એવા વખતમા તે બીજાની પાસેથી સસારમા આસક્ત થવાની શિખામણો અથવા તેને અનુરૂપ ઠપકાઓ શા માટે સાંભળે? અને તેવી રીતે સાંભળવાનું તેની પોતાની ઉન્નતિ માટે કેવી રીતે થાય? વળી રાગાદિકે જે જે કસુરો તેણે કરી છે તેની સજા તો તેણે પોતે જ ખાવાની છે, તેમાં હવે અન્યની પાસે શું વાતો કરવાની છે અને જ્યારે તેનું મન નટનાગરમાં જોડાઈ ગયું છે તો પછી પોતાનો ગુન્હો કેવો છે અને કેટલો છે અને તેની યોગ્ય સજા થઈ છે કે નહિ તે સર્વ વાતનો વિચાર ચેતનજી પોતે જ કરી લેશે. જો ચેતનજી ગુન્હો કબૂલ કરતા ન હોત તો અન્યની પાસે તેને ઠપકો દેવરાવવાની જરૂર હતી, પણ હવે તો તે પોતાની ભૂલો બરાબર સમજી શકે છે તેથી હવે તેણે પોતે જ પોતાને શિક્ષા કરવી. હવે તો પોતેજ ગુરૂ અને પોતે જ ચેલા બની જવુ. આવી રીતે પોતાનો ગુન્હો પોતાને બરાબર સમજાય અને તેની શિક્ષા પણ પોતે જ જાતે કરી શકે એટલી નટનાગરમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવુ જ્યાંસુધી રાગાદિકના પોતાના માર્ગો સાચા છે અથવા ગ્રાહ્ય છે એવી વૃત્તિ રહે, પોતાનાં કુટિલ વિષમ કાર્યો અથવા આચરણોનો યેન કેન પ્રકારેણ બચાવ કરવાની ઇચ્છા રહે ત્યાંસુધી સમજવું કે હજુ આ જીવ ખરેખરો શુદ્ધ થયો નથી અને તેને અન્ય પાસે ઉપાલભ દેવરાવવાની જરૂર છે. પોતે ભૂલે છે એ સમજવું જોઇએ, ભૂલમાં પોતાની ગૃદ્ધિ કેટલી છે તેનુ માપ કરવું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં એવો ગુન્હો ન થાય તેને માટે દૃઢ ભાવના કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જ્યારે વૃત્તિ થાય ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય અને તેવી સ્થિતિ જ્યારે મનસા નટનગરમાં જોડાય અને ઔર સબનસેં તોડાય ત્યારે જ થાય એ વાત બરાબર વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવા લાયક છે.

મલ્લ જ્યારે કુસ્તી કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાના સાથળ ઉપર કચ્છ પહેરે છે અને તેવી જ રીતે નાચ કરનાર પણ પોતાનાં કપડાં પડી ન જાય અથવા નાચવાના જોસમાં અવ્યવસ્થિત ન થઈ જાય

તેટલા માટે કચ્છ પહેરી લે છે. આથી નાચવામાં સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે નાચવાનો વેશ લીધો હોય તે નાચવાથી જ ભજે છે, નાચવાનો વેશ લઇને પછી બેસી રહેવાય નહિ અને કોઈ તેવો વેશ લઇને પછી બેસી રહે તો તેમ કરનારને ડહાપણવાળો પણ ગણવામાં આવે નહિ. આવી રીતે તે જે કામ હાથમાં લીધું છે અને જેને માટે વેશ કાઢયો છે તે વેશ ભજવવાથી જ ઠીક ગણાય, તે કામ પાર ઉતારવામાં જ તારૂં ડહાપણ ગણાય. તે મોક્ષ જવા માટે ચારિત્રીયાનો વેશ લીધો હોય અથવા તો કુસ્તી કરતી વખતે જેમ કચ્છ બાંધીને મલ્લ કુસ્તી માટે તૈયારી બતાવે છે તેમ તે કોઇ પણ પ્રકારની મોક્ષપ્રયાણની તૈયારી બતાવી હોય તો પછી તારે તે વેશને બરાબર ભજવવો યોગ્ય છે, પછી તું બેસી રહીશ અથવા બીજો પાઠ ભજવીશ તો તે તને શોભશે નહિ. આ હકીકત કહીને સર્વવિરતિ આદરી દીક્ષાનો વેશ લેનાર અથવા દેશવિરતિ આદરી શ્રાવકનો વેશ કાઢનાર અને ત્યાર પછી અન્ય કાર્યમાં પડી જઇ પોતાનો વેશ ન ભજવનાર—વેશને લજવનાર કેવી રીતે હાંસીપાત્ર થાય છે અને તે હકીકત તેને કેવી રીતે શોભા આપનાર થતી નથી તે બતાવ્યું. વેશ લીધો હોય તે તો બરાબર ભજવવો જ જોઇએ; અષાડાભૂતિને જ્યારે ભરત ચક્રવર્તીનું નાટક કરવા કહ્યું ત્યારે તેમણે એવી તદ્રૂપ ભાવના અંતઃકરણથી કરી અને અભિનય સાથે એવો સુંદર પાઠ ભજવી આપ્યો કે સત્યરૂપે આરિસાભુવનમાં ભરતચક્રીની પેઠે પોતાને કૈવલ્ય પણ ઉત્પન્ન થયું. આનું નામ તે પાઠ ભજવ્યો કહેવાય અને બાકી બીજા સર્વ છે તે તો ગવૈયાની ટોળીના સાજ માત્ર છે, વ્યવહારરૂપ છે. જેમ નાચનારની સાથે વાજા વગાડવાવાળા, તબલચી, શરણાઈવાળા વિગેરે અનેક હોય છે પણ મુખ્ય નાચનાર તો એક જ હોય છે તેવી રીતે મુખ્ય કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય છે તે તો એક જ હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે જે કાર્ય થાય છે તે તો સાધ્યરૂપ નથી પણ સાધારણ છે. દાખલા તરીકે નાચનારની સાથે ઉપર ગણાવેલ સાજ હોય છે તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધતાં વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો થઈ જાય તે સર્વ પ્રાસગિક છે. આ જીવે કાર્ય મોટું આદર્યું છે, તેનું પ્રયાણ મોક્ષ જવાનું છે, તેનું સાધ્ય મોક્ષસ્થાન છે અને તેટલા માટે તેને

યોગ્ય તેણે જે વેશ કાઢ્યો હોય તે તેણે ભજવવો યોગ્ય છે. વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો બની આવે તે ભલે બન્યા કરો, પરંતુ આ જીવે-ચેતનજીએ પોતાનું સાધ્ય કદિ ચૂકવું નહિ, કાઢેલો વેશ બરાબર ભજવવો અને તેમ કરી પોતાની જાતને શોભા મળે તેમ કરવું.

આ ચેતનજીએ નટનાગરમાં પ્રેમ જોડ્યો છે અને બીજા સર્વેથી તેનો સબંધ છોડી નાખ્યો છે. આટલી હદ સુધી જ્યારે તેની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે ત્યારે હવે તેણે વળી પાછું મનને અસ્તવ્યસ્ત કરી જ્યાં ત્યા રખડાવી કાઢેલા વેશમાં ભગાણુ પાડવું ન જોઇએ. જો તેમ કરવામાં આવે તો તેના અભિનય અને કળામા મોટી ખામી આવે અને પાત્ર તરીકે તેની ગણુનામા મીંડું આવી જાય. આટલા માટે ચેતનજીએ પોતે જે કસુરો અગાઉ કરી છે તે જ્યારે નટનાગરમાં પ્રીતિ થવાથી તેને જણાઈ આવી ત્યારે હવે તેને બહારના સાંસારિક સબધી પાસેથી શિખામણ લેવાની અથવા તે અનુસાર ચાલી પોતાના કાઢેલા વેશમાં ક્ષતિ આણુવાની જરૂર રહી નથી અને તેમ કરવા કહાય તે લલચાઈ જાય તો સમજવું કે હજુ તેને નટનાગરમાં પ્રીતિ થઈ નથી, થઈ હોય તો માત તાત અરૂ સજ્જન ભ્રાત જે ભોળી ભોળી વાતો કરે તેમાં તેનુ મન કદિ લાગે નહિ. અહો સુજ્ઞ ચેતનજી! તમારો કાઢેલો વેશ હવે બરાબર ભજવી આપો અને આ સર્વ વ્યવહારને અંગે તમારે શું કરવુ જોઈએ તે તમારા નટનાગર જેની સાથે તમે મન જોડ્યુ છે તેને પૂછી જુઓ. હવે કાઢેલો વેશ છોડી દેતા નહિ અથવા જે વેશ પહેર્યો છે તેનાથી બીજો (જૂદો) પાઠ ભજવતા નહિ.

> ग्यानसिंधू[१] मथित पाइ,
> प्रेमपीयूष कटोरी हो;
> मोदत[२] आनंदघन प्रभु शशिधर,
> देखत दृष्टि चकोरी. मनसा० ५

---

१ 'જ્ઞાનસિંધુ નવિન પાઇ' એમ પાઠાન્તર એક પ્રતમા છે, એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે

૨ મોદત સ્થાને એક પ્રતમાં 'મોહત' પાઠ છે, અર્થ લગભગ સરખો છે

૫ ગ્યાનસિંધૂ=જ્ઞાનસિંધુ, જ્ઞાનસમુદ્ર મથિત=મંથન કરીને પ્રેમપીયૂષ=પ્રેમ-અમૃત, નિશ્ચય દૃષ્ટિરૂપ પ્રેમ અમૃતરસની કટોરી=પ્યાલી, કટોરો શશિધર=ચંદ્રમા દેખત=દેખીને દૃષ્ટિ=નિશ્ચય દૃષ્ટિ ચકોરી=ચકોર, ચતુર

"શાસ્ત્રસમુદ્ર મથીને તેમાંથી પ્રેમઅમૃતની પ્યાલી પ્રાપ્ત કરી છે, (તે પીને) આનદ પ્રભુ ચન્દ્ર અને (તેને દેખીને) ચકોર નિશ્ચયદૃષ્ટિ આનંદ પામે છે, રાજી થાય છે."

ભાવ.–પુરાણપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે દેવોએ સમુદ્ર મથન કરીને અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું અને તેનું પાન ચદ્રમાએ કરીને તે અમર થયો. અમૃતપાન એ દેવતાઓનું પણ તેટલામાટે લક્ષ્યસ્થાન રહે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અહીં જ્યારે ચેતનાએ નટનાગરમાં પ્રીતિ જોડી અને ઔર સબનસે તેને તોડી નાખી ત્યારે તેના ઉપર ઘટના કરતા કવિ કહે છે કે આ પ્રેમ (love) જેને માટે અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ બહુ લખે છે તે ખરેખર અમૃત છે. જ્યારે આ ચેતનજીને નિશ્ચયદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેને સર્વ જીવો ઉપર બંધુત્વ અને સ્વસમાનત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એ પ્રેમ ચેતનજીને એવા સ્થાનમાં મૂકી દે છે કે જ્યાં તે ખરેખર અજરામર થઈ જાય છે અને તેથી એ પ્રેમઅમૃતને વધારે સારી રીતે સમુદ્રમંથનની દંતકથા સાથે ઘટાવી શકાય. અનેક શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરીને શોધી કાઢેલ આ પ્રેમઅમૃતનો પ્યાલો છે અને તે મહા ભાગ્યવાન હોય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રેમઅમૃતનું પાન કરીને આનંદઘનરૂપ જીવાત્મા જે અત્યારે અંતરાત્મ સ્વરૂપમાં વર્તે છે તે રૂપ ચંદ્રમા બહુ આનદમાં વર્તે છે. ચદ્રને જેમ મંથન કરીને પ્રાપ્ત કરેલ અમૃત રસનો એક ટકોરો પીવા મળ્યો ત્યારે તેને બહુ આનદ થયો હતો તેવી રીતે બહુ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માને પ્રેમપીયૂષના પાનથી આનદ થયો છે, આત્મચંદ્ર તેથી મોદે છે, હરખે છે, મજા કરે છે, પ્રફુલ્લિત થાય છે, ખીલે છે અને વધારે તેજસ્વી બને છે અને તે હકીકત જોઈને ચતુર નિશ્ચયદૃષ્ટિ પણ ખુશી થાય છે, રાજી થાય છે, હર્ષમાં આવી જાય છે ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં આવી તેને વધારે ખીલાવે છે એ બનાવ જોઈને નિશ્ચયદૃષ્ટિ રૂપ ચકોરી હર્ષમાં આવી જાય તે બરાબર યુક્ત છે, ઉચિત છે, સ્વભાવને અનુરૂપ છે.

આ પ્રેમપીયૂષની ભાવના એટલી ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવી છે કે એનાપર યોગનું બંધન કરવાથી તે બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ નીપજાવી શકે તેમ છે. પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે એનું વર્ણન શબ્દોમાં

થઇ શકતું નથી અને જ્યારે એ પ્રેમ મોહનું રૂપ તજી દઈ સ્વભાવરૂપ પકડે અને સર્વ મનુષ્યોપર, સર્વ પ્રાણી ઉપર, સર્વ આત્મ-દ્રવ્ય ઉપર લંબાય ત્યારે તેમાંથી જે આનંદધારાઓ છૂટે છે તે અનુભવથી જ સમજાય તેવી છે. એનું વર્ણન કરવામાં કવિની કલમ નકામી થઇ પડે છે, એનો વાસ્તવિક ખ્યાલ અનુભવથી જ પ્રાપ્ય છે. મૈત્રીભાવનાનું આ પ્રબળ પરિણામ છે.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે અન્ય સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ સમજો, ભવાંતરમાં આ ચેતનજીએ અનેક ભૂલો કરી છે તેને લઇને તેની આધુનિક શોકાસ્પદ સ્થિતિ જણાય છે, તે સમજી તેનાં કારણો વિચારી તેને દૂર કરો અને છેવટે તેને નટનાગરમાં જોડી દો, મતલબ તે પોતે જ નટનાગર છે એટલે તેને તેના નિજ સ્વરૂપમાં મેળવી આપો તે વખતે પછી તેને જે અખંડ પ્રેમ જાગ્રત થશે અને તેથી તેને જે મહા આનંદ પ્રાપ્ત થશે તે એવો છે કે એક વખત તે રસનો પ્યાલો પીવાથી તમને તે જણાઈ આવશે. વારવાર તમને કહેવાથી તેનું રસત્વ તમારા ખ્યાલમા નહિ આવે પણ એક વાર તેનું પાન કરશો ત્યારે તમને તેમા એટલું માધુર્ય લાગશે કે પછી તમે યોગીઓ તરફથી તેના પાનની ભલામણ માટે રાહ પણ જોશો નહિ. અત્યારે તમને ભલામણ એક જ કરવાની છે કે તમે જે વેશ કાઢયો છે તે બરાબર ભજવો, જો તમારૂં મોક્ષ જવાનું પ્રયાણ હોય તો તેને માટે યોગ્ય ભાતું તૈયાર કરો અને પછી તમને લોકલાજ, કુળમર્યાદા કે અન્યકૃત મશ્કરી માટે દરકાર પણ રહેશે નહિ; તમારૂ આત્મદ્રવ્ય શું છે અને તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારે પ્રગટ થાય તેનો વિચાર કરવા માટે પણ એક વાર તેને નટનાગર સાથે જોડી દો

પદ ઓગણચાલીશમું–રાગ–જેવંતી અથવા જયજયવંતી.

*तरस की जइ दइ कौ दइकी सवारीरी,
तीक्षण कटाक्ष छटा लागत कटारीरी. तरस० १

૧ તરસ=પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા કી=કઇ વસ્તુ છે? શી વસ્તુ છે? જઇ=જો દઈ=દૈવ, કર્મ. કૌ=કોઇ, એક, કે દઇકી=કર્મની સવારી=લશ્કર તીક્ષણ=તીણા. કટાક્ષ=આડી નજરે જોવું તે, વક્ર વિલોકન છટા=પંક્તિ લાગત=લાગે છે. કટારી=કટાર જેવી

* પ્રથમ પંક્તિ બે બે પ્રતોમાં આવી રીતે છે "તરસ કીજેરી દઇકોં દઇકી સવારીરી" એ પાઠ સુન્દર છે, તેની અર્થચર્ચા વિવેચનમાં કરી છે

"પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા શું છે? જુઓ! (તે) કોઇ (એક) કર્મ છે કે કર્મનું લશ્કર છે! તેના તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ જાણે કટાર હોય તેવી લાગે છે."

ભાવ–ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે મનને નટનાગરમાં જોડવાથી અને બીજા સર્વ સાથેનો તેનો સંબધ તોડવાથી નિશ્ચય-દૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તો મોહનીય કર્મનું જોર રહેતું નથી, પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી મોહ રાજાનું જોર બહુ રહે છે, તે કેવા પ્રકારનું છે તે અત્ર અદ્ભુત રીતે બતાવે છે આ પદમાં મોહ રાજાના લશ્કરનું જોર કેવા પ્રકારનું છે તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજીને ઉદ્દેશીને બતાવે છે.

મોહનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે વ્યવહારદૃષ્ટિમાં જ્યાંસુધી આ ચેતનજી હતા ત્યાંસુધી તેને પૌદ્ગલિક સુખની ઇચ્છા વારવાર થતી હતી. કોઇ વખત તેને સ્ત્રીસંભોગની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુંદર ભોજનો જમવાની ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર મદ્યપાન કરવાની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુગંધી પદાર્થોનો સુવાસ લેવાની ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર સુંદર સ્ત્રી તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની ઈચ્છા થાય અને કોઈ વાર મધુર ગીત નૃત્ય સાંભળવાની ઇચ્છા થાય, તેવી પાંચે ઇંદ્રિયોનાં વિવિધ પ્રકારનાં વિષયસુખની તેને જે ઇચ્છાઓ થતી હતી તે સર્વ તેણે માની લીધેલા સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થતી હતી. પ્રભુના સુંદર સ્વરૂપનું દર્શન કે તદ્ગુણ ગાન દેખવાની કે શ્રવણ કરવાની વિશિષ્ટ ઇચ્છા પણ તેને થતી ન હોતી. ત્યારે આવી તેને પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા થતી હતી તે વસ્તુ શી છે? આવા સવાલના જવાબની વિચારણામાં તે કહે છે કે અરે ભાઈ! જુઓ તો ખરા, મને એમ લાગે છે કે પૌદ્ગલિક સુખની તરસ તે કર્મ હશે, પણ તે એકાદ કર્મ હોય એમ તો સંભવતું નથી; તે એવા જોરથી દૃઢ આગ્રહ સાથે આવે છે કે તે એકાદ છુટું કર્મ હોય એમ તો લાગતું નથી પણ તે તો કર્મનું મોટું લશ્કર હોય એમ જણાય છે. જાણે કર્મની સેનાનું ધાડિયું આવતું હોય એવી તેની રીત જણાય છે. આનું કારણ પોતે જ જણાવે છે. એક ચક્ષુઇંદ્રિયનો જ વિષય પકડીએ; જ્યારે કામદેવનાં સર્વ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલી નવ યુવતી કટાક્ષ

ફેંકે છે એટલે જ્યારે તે વક્ર વિલોકન કરે છે ત્યારે તેનાં તે તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પક્તિ કટારની જેમ શરીરને ભોંકે છે. દેખાવમા તે વક્ર વિલોકન કાંઈ જણાતું નથી પણ કટાગ્ના મારથી પણ તે તો સખ્ત પડી જાય છે. ચક્ષુઇંદ્રિયના વિષયનો આ તો એક વિભાગ થયો. એવી રીતે તેના બીજા અનેક પ્રકાર થાય છે અને તેવી રીતે બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયોનો હુ વિચાર કરૂ છુ ત્યારે જણાય છે કે એ પૌદ્‌ગલિક વિષયની તૃષ્ણા તે એક કર્મ નથી પણ કર્મનું મોટું લશ્કર છે અને તે ચેતનજીની તરફ પોતાનો ગૂઢ માર ચોતરફથી એવો પ્રબળપણે ચલાવે છે કે ચેતનજીને તે તદ્દન હરાવી દઈ પોતાના કબજામા લઈ હતાશ કરી મૂકે છે. સાધારણ રીતે તે એક કર્મ હોય તો તેનું આવું પ્રબળ જોર સંભવે નહિ, કારણકે એક દુશ્મન એટલુ બધુ કામ કરી શકે નહિ અને વિષયસુખની અભિલાષા તો આવતી વખત જ ચેતનજીને ઉંધો પાડી દે છે અને તેને મજબૂત રીતે પોતાને વશ કરી લે છે તથા કબજામા લઈ લે છે. ત્યારે એને પ્રેરનાર કર્મ તે એક છુટુ છવાયું કર્મ ન હોવુ જોઈએ પણ કર્મરાજાની આખી સેના હોવી જોઇએ. એક સ્ત્રીના કટાક્ષ જ મોહરાજની પ્રેરણાથી આટલું કામ કરે છે તો તેની પીઠે તેની મદદમા કર્મની મોટી ફોજ હોવી જ જોઇએ.

વાસ્તવિક હકીકત પણ એ પ્રમાણે છે. મોહનીય કર્મને સર્વ કર્મકટકદળના રાજાની પદવી આપવામાં આવી છે અને જ્યારે તે પોતાની સેનામાથી એકાદ કર્મને આ ચેતનજીને વશ કરવા મોકલી આપે છે ત્યારે તેની પછવાડે કર્મની આખી સેના પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સાથે ખડી રહે છે. એનું અદ્‌ભુત વર્ણન ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા વાચનારે અનેક પ્રસગે વાગ્યું હશે. ત્યાં કર્મરાજ–મોહનીય કર્મના મંત્રીનું પદ વિષયાભિલાષને આપવામા આવ્યું છે અને તેના પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપે પાચ પુત્રનો કરેલો આ સર્વ સસારપ્રપંચ છે એમ બતાવ્યું છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી પણ એવી જ રીતે કહે છે કે.—

રાગ કેશરી છે વડ રાજારે, વિષયાભિલાષ તે મંત્રી તાજારે;
જેહના છોરૂ ઇંદ્રિયપચોરે, તેહનું કીધો એ સકળ પ્રપંચોરે.[૧]

૧ રાગ પાપસ્થાનકપર સઝાય–ગાથા બીજી

રાગ કેશરી મોહરાજાનો મોટો પુત્ર છે અને તે પિતાની ગાદીપર બેઠો છે એમ અત્ર બતાવ્યું છે. આ રાગના સપાટામા જે આવે છે તે સંસારમાં ખુંચી જાય છે અને તેઓનું સ્થાન પછી નરક નિગોદ જ થાય છે એમ ઉપાધ્યાયજી તે જ સ્વાધ્યાયમાં આગળ જતાં કહે છે. આટલા સહજ કરાવેલા મોહરાજાના પરિચયથી જણાયું હશે કે વિષયની તૃષ્ણા તે મોહકટકદળ છે અને તેને વશ કરવા માટે અથવા તેની સામે થવા માટે પ્રબળ પુરૂષાર્થ અથવા ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર છે. એ ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ હજુ પણ વધારે આગળ બતાવવામાં આવે છે. આવું તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ ચેતનજી જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવા દૃઢ ઇચ્છાવાળા થાય ત્યારે જ તેના સમજવામાં આવે છે, ત્યાંસુધી તો તે સંસારનાં સર્વ કાર્યોમાં મસ્ત બની રહે છે અને તે ગમે તેટલી વખત પાછો પડે છતાં તેને તેમાં એટલો સ્વાદ આવે છે કે તે સંસારને ચાટતો જાય છે. હાડકું ચાટનાર કુતરાને તો પોતાનું લોહી પીવાનો પણ માની લીધેલો સ્વાદ મળે છે પણ આને તો તેટલો સ્વાદ પણ આવતો નથી, પણ મોહરાજાએ તેને એવા ઉલટા પાટા બંધાવી દીધા છે કે તે જરા પણ ઊંચી આંખ કરતો નથી, જોતો નથી, વિચારતો નથી.

પ્રથમ પંક્તિમાં અન્ય પ્રતનો પાઠ 'તરસ કીજેરી દઇકોં દઇકી સવારીરી' છે. એ પાઠનો ભાવ આ પ્રમાણે થઈ શકે. હે પ્રભુ! મારાપર તરસ કરો, દયા કરો. આ જે કર્મ મારી તરફ આવે છે અને મારાપર જોર ચલાવે છે તે કોણ છે? એ તે કર્મ છે કે કર્મનું મોટું લશ્કર છે? આ પ્રમાણે ભાવ થઈ શકે છે પણ તે માટે તરસનો અર્થ દયા એમ કરવો પડે છે. તાણીને એ અર્થ ઘટી શકે છે પણ મૂળમાં જે પાઠ લીધો છે તે વધારે સારો અને સુસ્પષ્ટ અર્થ આપે છે.

હવે એ ભોગતૃષ્ણા આ ચેતનજીની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે તે વિશેષ બતાવે છે. આ ભાવ સમજી વિચારીને એ ભોગતૃષ્ણાના સંબંધમાં કાંઈક નિર્ણયપર આવી જવા એટલે તેનો સંબંધ કેટલો અને કેટલા વખત સુધી રાખવો ઉચિત છે તે નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. યોગમાર્ગના અભ્યાસી માટે નિયમ યોગનું દ્વિતીય અંગ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

सायक लायक नायक प्रानको पहारीरी,
काजर काजनलाज वाज न कहुं वारीरी. तरसकी० २

"(ભોગતૃષાનાં) બાણો યોગ્ય ચેતન સરદારના પ્રાણુને હરનારા છે. શુ (તેને) જરા-ઘડપણ છે? અથવા શું તેને લોકલાજ છે? (તેનાપર) લગામ પણ નથી કે તેને વારીને (કાંઈ) કહી શકુ-ઠપકો આપી શકું."

ભાવ:-આ ભોગતૃષા જ્યારે ચેતનજી ઉપર પોતાનો ઘેરો ઘાલે છે ત્યારે તેની પાસે પાચ ઇંદ્રિય-સ્પર્શ, રસ, ગધ, રૂપ અને શબ્દ-રૂપ બાણો એવા જબરજસ્ત હોય છે કે તે પ્રત્યેક પ્રાણુને હણી શકે છે જુની કથાઓમા વાંચ્યું હશે કે અગ્ન્યસ્ત્ર વાયવાસ્ત્ર વિગેરે શસ્ત્રો એવાં પ્રબળ હોય છે કે પોતાનું કામ જરૂર કર્યા વગર રહેતાં નથી, તેવી જ રીતે આ કાળમાં બદૂક તથા તોપના ગોળીગોળાઓ મહા ઘાતક હોય છે; આ પ્રમાણે ભોગતૃષ્ણાનું એક એક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણુને હણુનારૂં છે. ઉપર એવી શકા કરી હતી કે આ ભોગતૃષા તે એક કર્મ છે કે કર્મનું લશ્કર છે તેનો અત્ર ખુલાસો થાય છે. તે એવી જબરજસ્ત છે કે તેનું પ્રત્યેક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણનું ઘાતક નીવડે છે, ચેતનજીને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે અને તેને મુંઝવી દે છે. ચેતનજીના પ્રાણ તે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ નિજ ગુણ સમજવા. આત્માના આ જ્ઞાનજીવન, દર્શનજીવન અથવા ચારિત્રજીવનને ભોગતૃષા હરી લે છે અથવા તો તેનો ઘાત કરે છે વિષયસુખની લાલસા એવી પ્રબળ-પણે થાય છે અને તેનુ જોર એકંદર રીતે એટલું તાકાતવાળું હોય છે કે એની સાથે લપટાયલા ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, પરવશ બની જાય છે અને ત્યાર પછી એવા ખેલો ભજવે છે કે તેનામા જાણે સદ્જ્ઞાનજીવન કે સચ્ચારિત્રજીવન હશે એમ પણ લાગે નહિ. ચેતનજીની આવી વ્યથિત અવસ્થા કરનાર ભોગતૃષા છે અને ચેત-

---

૨ સાયક=બાણ લાયક=યોગ્ય નાયક=આત્મારૂપ સરદાર પ્રાણકો=પ્રાણુને અપ-હારીરી=હણુનાર, ઘાતક કાજર=શુ (તે) જરાવસ્થા છે કા=શું જનલાજ= (તેને) લોકલજ્જા છે વાજ=લગામ ન=નથી વારીરી=વારીને

નજી પોતે કેવા છે? એ તો સ્વભાવતઃ લાયક નાયક છે, મહા ઉત્તમ સરદાર છે, ખુદ ભોગતૃષાને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મકટકના પણ તે સરદાર છે, જો કે તે તેની વિભાવદશા છે. અનંત ઉચ્ચ ગુણોના પણ તે સ્વામી હોવાથી શક્તિરૂપે પણ તેને 'લાયક' કહી શકાય અને તેને પોતાને મહા અનર્થ પરંપરામાં ઉતારનાર કર્મોના તે પોતે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને તેના સ્વામી પણ કહી શકાય. આવી રીતે તે બેવડી રીતે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પડે એવી સ્થિતિ ધારણ કરનાર છે, પરંતુ એમાં ફેર એટલો છે કે એનું કર્મસ્વામિત્વ વ્યક્ત છે અને એનું ગુણસ્વામિત્વ શક્તિમા અવ્યક્તારૂપે રહેલું છે. બાકી એ ઉત્કૃષ્ટ આનંદ ભોગવવાને યોગ્ય છે એવા 'લાયક' ચેતનજીના પ્રાણ અત્યારે તો ભોગતૃષાના એક એક બાણ હણે છે એવી દુર્બળ સ્થિતિમાં તે નાયક આવી ગયા છે. આવી ભોગતૃષાને વધારે ઓળખવા માટે કવિ પૂછે છે.

વિચાર થાય છે કે આવી રીતે ચેતનજીના પ્રાણની ઘાતક ભોગતૃષાને કાંઈ ઘડપણ હશે કે નહિ? એટલે એ કોઈ વખત ઘરડી થઈ પોતાનું જોર ઓછું કરતી હશે કે દરરોજ નવયૌવના સ્ત્રીની પેઠે પૂર દમામમાંજ રહેતી હશે! એ તૃષા પોતે વૃદ્ધાવસ્થા છે અથવા તેને વૃદ્ધાવસ્થા કંઈ અસર કરે છે? તેનો જવાબ એક વાર્તિક પૂરો પાડે છે.

> जीर्यन्ति जीर्यत केशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यत,
> यौवनाशा धनाशा च, जीर्यतोऽपि न जीर्यति.

વૃદ્ધ પુરૂષના બાલ સફેદ થઈ જાય છે અને તેના દાંત પડી જાય છે, મતલબ તેના બાલ અને દાંતપર ઘડપણ પ્રાપ્ત થાય છે પણ પુરૂષ વૃદ્ધ થતો જાય છતાં તેની વિષયસુખતૃષ્ણા અને ધન–તૃષ્ણા વૃદ્ધ થતી નથી, ઉલટી તે તો વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, ઘડપણમાં તે પોતાનું આકરૂં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આટલા ઉપરથી જણાયું હશે કે ભોગતૃષાને ઘડપણની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. એવી જ રીતે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે એ ભોગતૃષાને લોકલાજ કાંઈ હશે કે નહિ? માણસો પોતાના મનથી નહિ તો જે સગાંસંબંધીઓમાં પોતે રહેતા

હોય, જેમની સાથે પોતાનો વહીવટ ચાલતો હોય તેની લજ્જા ખાતર ઘણાં સારાં કામો કરે છે અથવા ખરાબ કામ કરતાં અટકે છે, પણ આ ભોગતૃષાને એ પણ નથી. એની અસર તળે માણસ એવાં અધમ કામ કરે છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ભોગતૃષા જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની અસર નીચે મૂકાયલો પ્રાણી તદ્દન અંધ બની જાય છે અને જાણે દુનિયા તેને જોતી જ નથી એવી રીતે કોઇના વિચારની કે અભિપ્રાયની દરકાર રાખ્યા વગર એ પોતાનું કામ ચલાવે જાય છે અને તેટલા માટે અનેક શાસ્ત્રકારો એવા પ્રાણીને 'વિષયાંધ' કહીને સંબોધે છે. વ્યવહારમાં નજર કરતાં જણાશે કે ભોગતૃષામાં આસક્ત થયેલા પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં અપ્રમાણિક આચરણ કરે છે, સગા ભાઈ સાથે ધન ખાતર લડે છે, લેણદેણમાં ગોટા વાળે છે, મોટી વૃદ્ધ ઉમરે દશબાર વરસની બાળા સાથે પૈસા આપી પરણતાં તેની આગામી સ્થિતિનો વિચાર કરતા નથી, પરસ્ત્રીલંપટ થાય છે અને એવી અનેક પ્રકારની અઘટિત ઘટનાઓ કરે છે કે જે બતાવી આપે છે કે તેઓ તદ્દન અંધ છે. વળી એ ભોગતૃષાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કવિ કહે છે કે એની કોઈ લગામ પણ હાથમાં નથી કે જેથી તેને વારીને કહી શકાય કે તેણે આ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. એક સારો અશ્વ લગામથી વશ રહી શકે છે પણ આ ભોગતૃષાને તો બીલકુલ લગામ જ નથી; એથી એ લગામ વગરના ઘોડાની પેઠે પોતાનો દોર નિરંકુશપણે ચલાવે છે અને તેમા તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ કરી શકાતો નથી. લગામ વગરનો અશ્વ કેવી રીતે ચાલે છે તે એક વખત અનુભવવા જેવું છે. આવી રીતે ભોગતૃષાપર વૃદ્ધાવસ્થાની પણ અસર થતી નથી, તેને લોકલાજ પણ નથી અને તેને લગામ પણ નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તે આખી જીદગી સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વગર અને લોકવિચારથી સંકોચ પામ્યા વગર પોતાનું સર્વ જોર આ ચેતનજીપર પૂર દમામમાં ચલાવે છે અને આ ચેતનજી જ્યાંસુધી યોગમાર્ગપર પ્રગતિ કરવાનો વિચાર અને નિર્ણય કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી ત્યાંસુધી તેનો દોર ઓછો પણ થતો નથી.

मोहनी मोहन ठग्यो जगत ठगारीरी,
दीजीए आनंदघन दाह* हमारीरी. तरसकी० ३

"આખા જગતને ઠગનારી ભોગતૃષ્ણાએ મારા મનમોહન પતિને (પણ) છેતર્યો છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! (તે પતિને મને) પાછો અપાવીએ એવી અમારી ચાહના–વિજ્ઞપ્તિ છે."

ભાવઃ–ઉપરોક્ત ભોગતૃષ્ણા આખા જગતને છેતરનારી છે. તેની અસર તળે આવનારને તે અંધ બનાવી દે છે, પોતે યૌવનના પૂર જોરથી કામ કરે છે અને લોકલાજની દરકાર રાખતી નથી તેથી તે આખી દુનિયાને એટલે દુનિયાના પ્રાણીને છેતરીને ઉંધા પાટા બધાવે છે. સર્વ પ્રાણીને તે સ્વાર્થી બનાવી વિષયસુખના કચરામાં રગદોળે છે અને તેમાં તેને ડુક્કરની પેઠે આનદ લેવરાવે છે તેથી તેનાથી મુક્ત પ્રાણી આ દુનિયામાં કોઈ વિરલ હશે. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી મોહની–ભોગતૃષ્ણા જે આખા જગતને ઠગનારી છે તેણે મારા પતિને–ચેતનજીને પણ ઠગ્યો છે, તેને પોતાના કબજામાં લઈ લીધો છે અને તેને પોતાને વશ બનાવી દીધો છે. એને પરિણામે તે અંધ થઈ જઈ અસ્ખલિતપણે લોકલાજની દરકાર વગર ઠગાયા કરે છે અને જે વિષયોમાં વસ્તુતઃ કાંઈ સુખ નથી તેમા સુખ માની સંસારમા ફસાયા કરે છે. એ મોહની પણ એવી છે કે એણે જગતમાં મોટા મોટા ઋષિમુનિઓને પણ ઠગ્યા છે અને મારા પતિ પણ તેથી ઠગાઈ ગયા છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, મારા પ્રેમની અવગણના કરી,' સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે ચેતનજી ઘસડાયા કરે છે અને વિષયભોગના સાધનો એકઠાં કરતા જાય છે અને મને તથા સુમતિને શોધતા નથી, મળતા નથી, યાદ કરતા નથી, અમારો સંબંધ વિચારતા નથી અને અમારો સંગ કરતા નથી.

* દાહને બદલે એક પ્રતમા 'દાદ' પાઠ છે. દાદ એટલે અરજી (hearing). આ પાઠ ઠીક લાગે છે

૩ મોહની=મોહ કરનારી, તૃષ્ણા મોહન=મારો પતિ, પ્રેમનું સ્થાન, મનોહર. ઠગ્યો=છેતર્યો. જગત ઠગારી=સર્વને છેતરનારી દીજીએ=પાછો આપીએ આનંદઘન=હે આનંદઘન પ્રભુ દાહ=દાઝ, ચાહના. હમારી=અમારી, અમારા તરફની

મોહનીએ એમને એવા ઉંધા પાઠ ભણાવી દીધા છે કે તે અમારી છાયામાં આવવાનો વિચાર પણ ચેતનજીને કરવા દેતી નથી અને તેનાથી ઠગાયલા ચેતનજી નિરતર એજ સ્થિતિમાં રહી સસારચક્રમાં અટવાયા કરે છે.

હવે હે આનંદઘન પ્રભુ! આવી જગત્‌ને ઠગનારી મોહની પાસેથી ચેતનજીને લઈલઈને અમને સોપો એવી અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે. અમારા પતિ અમારી પાસે આવે, અમારે મંદિરે પધારે અને અમારા સાથે આનદ (જ્ઞાનાનંદ વિગેરે) ભોગવે તથા અમારી વિરહવ્યથા દૂર કરે એવુ આપ કરી આપો તો અમારી ચેતનજી સબધીની ચિંતા દૂર થાય, અમારા મનની ગ્લાનિ ખસી જાય અને અમને સર્વ પ્રકારે આનંદ થાય. અમારા મનમાં ખેદ એટલો છે કે આવી અધમ કુલટા મોહિની જેવી સ્ત્રીઓ સાથે અમારા શુદ્ધ નિરજન સ્વરૂપી નાથ ભટકે અને દૂર નજીક બેઠાં બેઠાં અમે જોયા કરીએ એ અમને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી, અમને શોભતું નથી અને ચેતનજીને તેમ કરવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી. હવે તો ચેતનજી મનને નટનાગરમાં જોડી દે અને બીજા સર્વ સાથેથી તેનો સબધ તોડી નાખે એમ તેનો વિચાર થયો છે તેથી તે સ્વતઃજ મોહિની પણ્યસ્ત્રી સાથેનો સંબધ છોડી નાખશે. પણ એ કુલટા આખા જગત્‌ને ઠગનારી છે તેથી યોગમાર્ગપર ચઢવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અમારા ચેતનજીને વળી કાંઈ છળ કરી છેતરી જાય નહિ એ અમારા મનમાં ભય છે. એ મોહિનીના માર્ગ એવા ગૂઢ છે અને અત્યાર સુધી એણે ચેતનજીને એવી એવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભૂલાવામાં નાખ્યા છે કે ગમે તે બાજુથી તે ચેતનજીપર તેના અસાવધપણામાં હલ્લો કરે અને ચેતનજીને મુઝવી નાખે, તેથી હે પ્રભો! અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવી તેનો અને અમારો યોગ કરાવી આપો. ચેતનજી મોહિનીને ઘરે જાય એ વાત ઘણી જ ખરાબ છે અને તે હકીકતથી અમારા મનમા અગ્નિ સળગે છે, અમને તેથી બહુ જ ખેદ થાય છે અને તેથી અમારા મનની બળતરા આપ પ્રભુ પાસે અમે કાઢીએ છીએ. ('દાહ' શબ્દમાં આ બન્ને ભાવ—બળતરા અને વિજ્ઞપ્તિનો સમાઈ શકે છે.) હે પ્રભુ! હવે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવીને નિરકુશપણે વર્તનારી, નિરતર યુવા-

વસ્થા ભોગવનારી અને લાજ વગરની કુલટા ભોગતૃષા જે આખા જગત્‌ને ઠગે છે તેનાથી તેનો પ્રસંગ મૂકાવી આપો.

વિષયભોગમાં ચેતનજીની શું દશા થાય છે તે હકીકત ક્વચિત્ કવિએ પોતે કહી અને ક્વચિત્ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂકી તેના ત્યાગની અને શુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરવાની પ્રેરણા કરી સ્વભાવરમણતામાં લીનતા કરવા અત્ર પ્રબળ ઉપદેશ આપ્યો છે તે વિચારી મનને નટનાગરમાં જોડી દેવું અને ઓર સબનસેં તોડી નાખવું અને તેમાં પ્રગતિ કરી યોગમાર્ગપર આરોહણ કરવું એ અત્ર ભાવ છે.

પદ ચાળીશમું-રાગ આશાવરી.

***मीठो लागे कंतडो ने, खाटो लागे लोक;**
कंत विहुणी† गोठडीते, ते रणमांहि पोक.‡ मीठडो० १

"પતિ મીઠા-મધુર લાગે છે અને લોક સર્વ ખાટા લાગે છે; મારા નાથ વગરની ગોઠ કરવી તે રણમાં-જંગલમાં પોક મૂકવા જેવું છે."

ભાવ-પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ અતિ મધુર લાગે છે અને પતિ વગરનો આખો લોક અને તે લોકના માણસો ખાટા લાગે છે, મતલબ પતિને પોતાનું સર્વસ્વ સમજનાર અબળા (સ્થૂળ બળની નજરથી) પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાન્ સબળા (આધ્યાત્મિક નજરથી)ને તેના ઉપર પ્રેમ આવતો નથી, તે તો પતિમાં પોતાનું ચિત્ત એટલું દૃઢપણે સ્થાપિત કરે છે કે તેને પતિ વગરની સર્વ વસ્તુઓ અને લોકો ઉપર રાગ થતો નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં એને એક પ્રકારની ખટાશ લાગે છે. ખટાશને લીધે તે વસ્તુ ખાવી ગમતી નથી

* મીઠાને બદલે 'મીઠડો' શબ્દ છાપેલી બુકમા છે તે મીઠા શબ્દનું પ્રેમદર્શક રૂપ છે. અર્થ એક જ રહે છે. † વિહુણી સ્થાને એક પ્રતમાં 'વિના' પાઠાન્તર છે. અર્થ એક જ છે. લયમાં વિનાને બદલે ઉપર લખેલો પાઠ વધારે સુદર લાગે છે. ‡ એક પ્રતમાં પોકને બદલે 'ફોક' પાઠ છે. ફોકટ, નિષ્ફળ એવો અર્થ તેનો ઘટે છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ લાગે છે.

૧ મીઠો=મધુરો. કતડો=પતિ. ખાટો=ખટાશવાળો લોક=પતિથી અન્ય લોક. કંત=પતિ. વિહુણી=વગરની, સિવાયની. ગોઠડી=પ્રીતિ, કરણી રણમાહે=જગલમા, વનમા. પોક=રાડ, રડવુ તે

એટલું જ નહિ પણ દૂરથી તેને જોઇને પણ મ્હો ખાટું થઈ જાય છે આ પતિપરાયણા સ્ત્રી કહે છે કે પતિ વગર અન્ય સાથે સોબત કરવી કે સબધ કરવો તે જગલમાં પોક મૂકવા જેવું છે. જેમ કોઈ પ્રાણીને કોઈ બાબતમાં ફરિયાદ કરવી હોય તો જગલમાં જઇને રાડો પાડવાથી કોઇ સાંભળતું નથી અથવા જનસુધારણા માટે કાઈ વિવેચન કરવું હોય તે જગલમા જઇને કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેવી રીતે પતિ વગર કોઇની સાથે ગોષ્ઠિ કરવી તે નિષ્ફળ છે, અર્થ વગરની છે, નકામી છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારૂ દૃષ્ટિથી આ ગાથાનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય સાથેની ગોષ્ઠિને રણમા પોક મૂકવા સાથે સંબધ નિષ્ફળતાને અગે ઘટે છે. સામાન્ય રીતે અરણ્યરૂદન શબ્દ જેનુ પરિણામ કાંઇ ન આવે તેવા પ્રસગ માટે વપરાય છે એમ મારૂ ધારવુ છે. ગોષ્ઠિને અરણ્યરૂદન સાથે સંબંધ એટલા પૂરતો ઘટી શકે કે અન્ય સાથે ગોષ્ઠિ કરીને તેના પરિણામે અરસ્પરસ જે વચન-વ્યવહાર થાય તે નિરર્થક થાય છે અને તેથી તેની ગોષ્ઠિ નિષ્ફળ છે તેથી કારણમા કાર્યારોપ કરવાથી તે અરણ્યરૂદન તુલ્ય છે; અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો નિષ્ફળત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી ઉપમા બરાબર ઘટતી આવે છે અને ઉપર જણાવ્યો તેવો આરોપ કરવાની પણ જરૂર નથી.

આ તદ્દન સામાન્ય અર્થવાળા પદમા બહુ ગૂઢ ભાવાર્થ હોય એમ જણાય છે. આનદઘનજી મહારાજનાં સર્વે પદોમાં ગુહ્ય અર્થ હોય છે તે ભાવ સમજવો અને ઝળકાવવો એ ઘણુ મુશ્કેલ કાર્ય છે એ આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે. આ પદમાં તેમનો વાગ્યાર્થ સમ-જવા માટે કોઈ શબ્દ પણ સૂચવન થતો નથી તેથી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. મારા ગુરૂ મહારાજના કહેવા પ્રમાણે આ પદનો આશય અતિ ઉદાત્ત છે અને એ પ્રત્યેક આત્મવાદને સૂચવનાર છે. તદનુ-સાર આત્મવાદ સબધી કેટલોક ઉલ્લેખ ખાસ અભ્યાસ કરી બતા-વવા પ્રયાસ કર્યો છે. હવે આપણે આ પદનો સૂચક ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ.

પ્રત્યેક આત્મા સ્વસ્વરૂપે સ્વતત્ર સ્વાધીન છે, કોઈ કોઇનો અંશ નથી એ પ્રત્યેક આત્મવાદ છે. આ પ્રત્યેક આત્મવાદને અત્ર પતિ

તરીકે કલ્પ્યો છે. દરેક શરીરે આત્મા પૃથક્ પૃથક્ છે, ભિન્ન ભિન્ન છે, કોઈ સર્વવ્યાપી આત્માનો તે અંશ નથી પણ પ્રત્યેક વ્યક્ત છે, સિદ્ધ દશામાં પણ પ્રત્યેક આત્માનું ભિન્નત્વ પૃથક્ પૃથક્ અવગાહનારૂપે સ્પષ્ટ વ્યક્ત અને ભિન્ન રહે છે એ પૃથક્ આત્મવાદ છે. એ પ્રત્યેક આત્મવાદરૂપ અથવા પૃથક્ આત્મવાદરૂપ પતિ મને અતિ પ્રિય લાગે છે અને બીજાં દર્શનોની જૂદી જૂદી આત્મા સંબંધી જે માન્યતા છે તે મને ઇષ્ટ લાગતી નથી એમ શુદ્ધ ચેતના—આત્માની પત્ની અત્ર કહે છે. હવે આત્માના સ્વરૂપ અને ઉત્ક્રાન્તિને અંગે આ દૃષ્ટિથી જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોની માન્યતા કેવા પ્રકારની છે તે સંક્ષેપથી અત્ર વિચારીએ. વાત એમ છે કે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારો આત્માના અનેક પ્રકાર કલ્પે છે, તેની ઉત્ક્રાન્તિ અને છેવટની સ્થિતિને અગે જૂદા જૂદા વિચાર બતાવે છેઃ કોઈ આખા વિશ્વમાં એક સર્વવ્યાપી આત્માને માની માયાથી તેના પૃથક્ ભેદો થયેલા સમજે છે અને અંત્ય અવસ્થામાં જ્યોતિનો વિસ્ફુલિંગ—તણખો જૂદો જણાયલો તે પાછો જ્યોતિમાં ભળી જાય છે, પરતુ પ્રત્યેક આત્મા જૂદા નથી, જૂદા દેખાતા હતા તે માયાથી લાગતા હતા; વળી કોઈ સર્વ કાર્યના કર્ત્તા હર્ત્તા ઈશ્વરને માને છે અને કહે છે કે પ્રત્યેક જીવનું કાંઈ કર્યું કે ધાર્યું થતું નથી; આ પ્રમાણે સુખદુઃખ દેનાર ઈશ્વરને કલ્પી આત્માની શક્તિને દબાવી દે છે અથવા તેની શક્તિને નકામી બતાવી ઈશ્વરેચ્છાને બળવાન્ બનાવે છે; વિગેરે વિગેરે આત્મા સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતા છે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનકારો શું કહે છે તે અને સાથે તે દર્શનોને જણાવનાર મહાત્માઓને જરા સંક્ષેપથી વિચારીએ.

જૈનં મતમાં જિનેન્દ્ર દેવતા છે જે રાગ દ્વેષથી રહિત છે; મોહ મહા મલ્લને હણનાર, કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનયુક્ત છે; તેઓ સુરાસુરથી પૂજ્ય, સદ્ભૂત અર્થના પ્રકાશક અને સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદ પામેલા છે. અનાદિ કાળથી ખાણમાં રહેલ સુવર્ણ સાથે જેમ મળ લાગેલ છે તેમ આત્મા સાથે કર્મ લાગેલાં છે, તેનો ક્ષય કરી આત્માના સહજ ગુણ જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્ર પ્રગટ કરવા માટે પરમ પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે. સુવર્ણ જેમ ખાણમાં માટીથી આવૃત હોય ત્યારે પણ

તેનામાં કંચનત્વ તો રહેલું છે જ, તેવી રીતે ચેતન કર્માવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં શુદ્ધ ચૈતનત્વ તો હોય છે જ; ક્રિયા, યોગ, તપ, સંયમ વિગેરે દ્વારા કર્મમળ દૂર કરવા માટે પરમ પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાથી ચેતનના ગુણો આવૃત હોય છે તે વ્યક્ત થાય છે. ચેતનમાં જે મહાન્ ગુણો છે તે બહારથી લેવા જવાના નથી પણ અંદર પ્રચ્છન્ન–આવૃતરૂપે રહેલા છે તે વ્યક્ત કરવાના છે. આત્મા પ્રત્યેક શરીરે દેહપ્રમાણ ભિન્ન છે અને સર્વ કર્મમળ દૂર કરી મોક્ષમાં જાય ત્યારે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ સુસ્પષ્ટ જ રહે છે. એક વખત કર્મમળ દૂર થયા પછી ફરીવાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી એટલે મોક્ષમાં ગયા પછી ચેતનનું પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થતું નથી કર્મ આઠ પ્રકારનાં છે. તેના ઉત્તર ભેદો અને તે પ્રત્યેકની તરતમતા બહુ ભેદવિભેદમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે. આત્માના જ્ઞાન ગુણનું આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શન ગુણનું આવરણ કરે એ દર્શનાવરણીય, શારીરિક સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય, સંસારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ય માર્ગ ન સુજવા દેતાં મુંઝવી નાખે તે મોહનીય, ચેતનને અનેક જાતિમા જન્મ આપી તેને અવનવા અનુભવ કરાવે તે નામ કર્મ, ઉચ્ચ નીચ જાતિમાં અવતરણ કરાવે તે ગોત્ર કર્મ, પ્રત્યેક ભવમાં અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ કરાવે તે આયુઃ કર્મ અને ત્યાં વસ્તુપ્રાપ્તિમાં, તેના દાનમાં, ભોગોપભોગાદિમાં પ્રત્યવાય કરે તે અતરાય કર્મ. આ આઠ કર્મોના ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક ભેદો થાય છે, તે ચેતન ઉપર લાગ્યાં કરે છે અને તેનો ભોગકાળ થયે ફળ આપી ખરી પડે છે. ચેતન જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યાંસુધી ઉપર લખેલાં સર્વ કર્મો તેની પ્રચુરતા સાથે હોય છે. એ નિગોદમાં* હોય છે ત્યારે

---

* અવ્યવહાર રાશિમા અનત જીવો એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં આખા વિશ્વમાં ભરેલા છે, તે સૂક્ષ્મ છે, આખે ન દેખી શકાય તેવા છે, એક શ્વાસોશ્વાસમાં સાડાસોળ ભવ કરે છે અને તેવી સ્થિતિમા અનત કાળ ફર્યા કરે છે એ સ્થિતિમા એક સોયના અગ્રભાગપર અસખ્ય ગોળા હોય છે અને એક ગોળકમા અનંત જીવો હોય છે એ જીવોને નિગોદના જીવ કહેવામાં આવે છે વિચાર કર્યા વગર (અકામ નિર્જરાથી) ઘર્ષણઘૂર્ણન ન્યાયથી કર્મક્ષય થતાં એમાથી જીવ ઉન્નત સ્થિતિમાં આવે છે એ નિગોદનુ સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમા ઘણા વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે

અનેક જન્મ મરણુ અવ્યક્ત દુઃખ ભોગવીને કરે છે. એવી નિગોદ સર્વ લોકમાં ભરેલી છે. સોયના અગ્રભાગપર તેના અનંત જીવો રહી શકે છે. કાંઇક અકામ નિર્જરા થતાં આ જીવ વ્યવહાર નિગોદમાં આવે છે. ત્યાર પછી બાદર વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી જે સર્વ એકેન્દ્રિયવાળા* છે તેમાં આવે છે. તેમાંથી વળી કાંઇક નિર્જરા થતાં તે બે ત્રણુ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવની ગણુનામાં આવે છે અને આગળ વધતાં તે પંચેંદ્રિય તિર્યંચ થાય છે. કર્મપ્રચુરતા થતાં તે આગળ વધતો હઠી પાછો નીચે પણુ ઉતરી જાય છે અને કર્મ ઘટતાં કોઈ વખત મનુષ્ય પણુ થાય છે. મનુષ્યગતિમાં તેને દેવગુરૂનો યોગ થઈ જાય છે તો તે શુદ્ધ માર્ગનું આરાધન કરી પોતાની પ્રગતિમાં વધારો કરે છે. એવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિમાં નરક અને દેવલોકમાં દુઃખ સુખ પણુ અનેક પ્રકારનાં અનુભવે છે. શુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય થતાં કોઇવાર તેની નિવિડ કર્મગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે અને આવો ભેદ થયા પછી તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્રત પચ્ચખાણુ ત્યાગ વૈરાગ્ય યોગાદિ કાર્યથી વિરતિભાવને તેના સવિશેષરૂપમાં પામી ઉચ્ચ આચરણુ કરી અપ્રમાદીપણે શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં કર્મનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે અને છેવટે શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન જ્યારે તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સચરાચર જગત્‌ના ત્રિકાળ ભાવો પ્રત્યેક સમયે જાણે દેખે છે. છેવટે શેષ અલ્પ કર્મમળ હોય છે તેનો પણુ ક્ષય કરી અજરામરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે મોક્ષમાં ગયા પછી ત્યાં તેની સાદિ અનંત કાળ સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેને સંસારમાં ફરીવાર આવવું પડતું નથી અને ત્યાં તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે અનત આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમાં રમણુ કરે છે. આવી રીતે આત્માનો ભેદાભેદ સ્વીકારનાર સ્યાદ્વાદ શૈલી જે ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ બતાવે છે તે સમજીને વિચારવા યોગ્ય છે. એ મતમાં તત્ત્વ સાત અથવા નવ છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવ અને જડ તે અજીવ. કર્મપ્રકૃતિને ચેતન સાથે મળવાનો માર્ગ–પ્રણાલિકા તે આશ્રવ, તેનો અવરોધ કરવાનાં કારણો તે સંવર, આત્મા સાથે લાગેલ કર્મમળને ખખેરી નાખવો તે નિર્જરા, તેનો સંયોગ થવો તે બંધ અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષ.

* ઇન્દ્રિયો પાચ છે સ્પર્શન, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર

આ સાત તત્ત્વો સાથે સુખનો અનુભવ કરાવનાર તે પુણ્ય તત્ત્વ અને તેથી વિપરીત દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તે પાપ તત્ત્વ એ બેને ભેળવતાં નવ તત્ત્વ થાય છે. જગત્કર્ત્તા ઈશ્વરને માનવાથી કેટલા પ્રકારના દોષ આવે છે તે આ મતના ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવ્યું છે. સપ્તભંગી અને સાત નય અને તેના ઉપભેદો જેના સંબંધમાં આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમા સહજ વિચાર કરી ગયા છીએ તે આ મતની કુંચી છે. એ સપ્ત નય એટલી વિદ્વત્તાથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં ચર્ચ્યા છે અને તેનું સ્વરૂપ વર્તમાન જ્ઞાનકાળમા એવી સારી રીતે ન્યાયને મળતું આવતું જણાય છે કે તેને બતાવનાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ તે મતના અનુયાયી ન હોય તેનું પણ ધ્યાન ખેંચાય છે. આત્માને ફૂટસ્થ નિત્યતા ઘટતી નથી તેમજ સાંખ્યમત અકર્તૃત્વ બતાવે છે તેમાં પણ અનેક દૂષણો આવે છે તે આ મતનાં શાસ્ત્રોમાં બતાવવામા આવ્યું છે. ઉપર જે જીવનામક પ્રથમ તત્ત્વ કહ્યું તેના નવ વિભાગ છેઃ ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપ્કાય, ૩ તેજસ્કાય, ૪ વાયુકાય, ૫ વનસ્પતિકાય, ૬ બે, ૭ ત્રણ, ૮ ચાર અને ૯ પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવો. પૃથ્વ્યાદિનું સજીવત્વ તો હવે વિજ્ઞાનથી પણ સિદ્ધ થયું છે તેથી તે મતના શાસ્ત્રકારો તેને માટે જે કોટિઓ બતાવે છે તેનું પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી. જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ સહાય્ય સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્થિતિસ્વભાવ તે અધર્મ, અવકાશ આપનાર આકાશ, શબ્દ અંધકારાદિ પુદ્ગલ અને કાળ એ સર્વ અજીવ તત્ત્વમાં આવે છે. વિષય કષાયાદિમાં મન વચન કાયાનો વ્યાપાર તે આશ્રવ અને મહાવ્રત, દેશવિરતિ, સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો વિગેરે સંવર તત્ત્વમાં આવે છે. બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે, કર્મબંધ વખતે તેનાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ નિર્ણીત થાય છે અને સર્વ કર્મરહિતપણાને મોક્ષ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાં ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલ અને જીવ અનેક છે. પુદ્ગલ એક મૂર્ત છે, બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે. કર્મ પણ પૌદ્ગલિક છે, એનો સંબંધ છૂટતાં ચેતન ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. અસંગત્વથી ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે તે બાણના પૂર્વ પ્રયોગ વિગેરે દૃષ્ટાંતોથી સમજી લેવી. પાણીમાં જેમ વસ્તુ હલકી

થતાં ઉપર તરે છે તેમ કર્મભારથી મુક્ત થતાં ચેતનની ઊર્ધ્વ આલોકાંત ગતિ થાય છે અને ત્યાં તેની અનંત કાળ સુધી સ્થિતિ રહે છે. સિદ્ધ દશામાં દ્રવ્ય પ્રાણુ હોતા નથી પણુ અનત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, અનત સુખરૂપ ભાવ પ્રાણુ હોય છે. સિદ્ધ દશાનું સુખ સાંસારિક સુખ કરતાં તદ્દન જૂદા પ્રકારનું છે અને તે પરમાનંદરૂપ છે. આ મતમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત હોય તેને સત્ કહેવામાં આવે છે એ ત્રિપદીમાં બહુ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમાયેલું છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો એમાં સમાવેશ થઈ શકે છે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ માનવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મબંધ થાય છે અને તેનો જેમ જેમ પ્રતિબંધ કરવામાં આવે તેમ તેમ નવીન કર્મોપત્તિ ઓછી થતી જાય છે. આત્મા પ્રગતિ કરતાં નવીન કર્મ ઓછાં ગ્રહણુ કરે અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો કાંઇક પ્રદેશ અથવા વિપાક ઉદયથી ભોગ કરી લે અને કાંઇક નિર્જરાથી ક્ષય કરી નાખે ત્યારે છેવટે સર્વથા કર્મનો ક્ષય કરતાં તે મોક્ષ–અજરામર પરમાનંદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સુસ્થિતપણે રહે છે. ચેતનનું ત્યાં પણુ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જ રહે છે. જો કે ગુણુસાદૃશ્ય છે પણુ પરમ તત્ત્વમાં મળી જઈ તેની વ્યક્તિ નાશ પામી જતી નથી એ જૈન મતના મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય છે.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. તેઓ દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્ય સત્ય માને છે. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ દુઃખના પ્રકાર છે. આ સંસારી સ્કંધરૂપ જ જીવ છે, તેથી અન્ય જીવ એવો કોઈ પદાર્થ નથી. રૂપ, રસ વિગેરેનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, આલોચના માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન Perception થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સુખ દુઃખ અને અદુઃખરૂપી વેદના એ પૂર્વકૃત કર્મના ઉદયથી થાય છે. નિમિત્તનું ગ્રહણુ કરવાપણું તે પ્રત્યય; એનાથી જાતિવ્યક્તિનો યોગ કરી સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય તે સંજ્ઞા. પુણ્યાપુણ્યાદિ ધર્મસમુદય તે સંસ્કાર; એના પ્રબોધથી પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણુ વિગેરે થાય છે અને પૃથ્વી ધાતુ વિગેરે રૂપસ્કંધ. આ પાંચ સ્કધ સિવાય 'જીવ' અથવા 'આત્મા' એવો પદાર્થ કોઈ પ્રમાણુથી સિદ્ધ થતો નથી. આ પાંચે સ્કધને ક્ષણુસ્થાયી સમજવા. તે નિત્ય અથવા કાલાન્તર-

વસ્થાથી નથી. આવી રીતે બૌદ્ધો દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. લોકમાં હું અને મારૂં વિગેરે જે અખિલ ગણ ઉદય પામે છે તેને સમુદયતત્ત્વ કહેવામા આવે છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમાં બંધાઈ છે તે માર્ગ અને નિરોધ તે મોક્ષ. આવી રીતે ચાર આર્ય સત્ય માનવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કારનું ક્ષણિકત્વ બૌદ્ધો બહુ યુક્તિસર સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે. તેઓ સસ્કારને નિત્ય માનવામા કેવા કેવા હેત્વાભાસો થાય છે તે સંબંધી અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે તે અત્ર લખવાથી વિષય બહુ પારિભાષિક થઈ જાય તેમ છે.* સર્વ સસ્કાર ક્ષણિક છે એમ કહીને એટલું બતાવવા તેઓ માગે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા કે જીવ એવો પદાર્થ માનવો નહિ પણ જ્ઞાનક્ષણનો સંતાન જ વ્યવહાર માટે બસ છે. ક્ષણિક સસ્કાર અન્ય ક્ષણે બીજા તદ્રૂપ સસ્કારને જન્મ આપે છે અને આવી ક્ષણસંતાન-પરંપરાથી જ એક વિષયનું દીર્ઘ કાળ સુધી જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે સૌતાંત્રિક નામના બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મત છે. વૈભાષિક સંપ્રદાયવાળા બાર પદાર્થ માને છે તેઓ પણ સંસ્કારને તો ક્ષણિક જ માને છે. બૌદ્ધો પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર ભાવનાથી માને છે. આ ચાર પ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે. ૧ સર્વ ક્ષણિક છે; ૨ સર્વ દુઃખ છે; ૩ સર્વ સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવુ અન્ય નથી, પોતે પોતાના જેવું જ છે); અને ૪ સર્વ શૂન્ય છે. આવી રીતે ચાર ભાવનાથી સકળ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્ય-રૂપ પરિનિર્વાણનો આવિર્ભાવ થાય છે. બૌદ્ધ મતની સર્વ જૂદી જૂદી શાખાઓમા કેટલોક મતભેદ છે પણ આત્માનું ક્ષણિકત્વ તો સર્વમાં સામાન્ય છે અને સર્વે એમ માને છે કે રાગાદિના, જ્ઞાનસતાનના અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે.

નૈયાયિક (અક્ષપાદ) દર્શનવાળા ગૌતમના અનુયાયી કહેવાય છે. અહીં પોતાની અચિંત્ય શક્તિના માહાત્મ્યથી મહેશ્વર સૃષ્ટિ અને સહાર કરનાર ગણાય છે અને દુઃખના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ નિઃશ્રેયસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી તેની માન્યતા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય

* જુઓ ષડ્દર્શન સમુચ્ચય શ્લોક ૭નો. ૫૨ની ટીકા અને સર્વદર્શનસંગ્રહનો બૌદ્ધ પ્રકરણ વિભાગ

એમ નથી કે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્તિ થાય છે પણ વાત એમ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. એમાં પ્રથમ છેલ્લાનો અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર તેની આગળનાનો નાશ થાય છે. મિથ્યા જ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિમાં રહેલી આત્મબુદ્ધિના પોતાના અનુકૂળ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે. રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબંધી હોવાથી મોહને પામેલો પ્રાણી રાગયુક્ત થાય છે અને રાગી મોહ પામે છે, વસ્તુતઃ આત્માને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ કાંઈ નથી. આ દોષોથી પ્રેરિત પ્રાણી પ્રતિષિદ્ધ આચરણો કરી પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધર્મને લાવે છે અથવા દાન રક્ષણ સત્યાદિ આચરણ કરી પુણ્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મને લાવે છે. આ ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યાં શરીરાદિ દ્વારા પ્રતિકૂળ વેદનીયતાવાળુ વાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષો અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે અને તે જ સંસાર છે અને તે ઘટીચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે. કોઈ સદુપદેશ દ્વારા જ્યારે પ્રાણીને જણાય છે કે આ સર્વ હેય છે ત્યારે તેને નિર્વહન કરનાર અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ કરવા તે ઈચ્છે છે. તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. ચાર વિદ્યામાં વિભક્ત પ્રમેયની ભાવના કરનારને તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને *સમ્યગ્દર્શન કહે છે તે થાય છે; એનાથી મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનો નાશ થતાં દોષોનો નાશ થાય છે, તેથી પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનાશથી જન્મનો નાશ થાય છે અને જન્મનો નાશ થતાં આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે. આ આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. આ દર્શનવાળા સોળ તત્ત્વ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક વચ્ચે તત્ત્વ સબંધી મતભેદ છે, તથાપિ અન્યોન્ય તત્ત્વાદ્યંતર્ભાવ થઈ શકવાને લીધે બહુ થોડો જ અતર રહે છે અને તેથી તે ઉભયના મત તુલ્ય છે. આ દર્શનમાં દુઃખની નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે, અખંડ જ્ઞાન અને સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; જગત્ દ્વારા અનુમાનથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરપ્રસાદને આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

* જૈનોનું સમ્યગ્દર્શન આનાથી તદ્દન પૃથક્ છે

સાંખ્યમતાવલંબીઓ કેટલાક નિરીશ્વરવાદને માને છે અને કેટલાક ઈશ્વરને માને છે. તત્ત્વવ્યવસ્થા બન્નેની સમાન છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં માને છેઃ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનુ હોય છેઃ શારીર અને માનસ. શરીરમાં જ્વર, અતિસારાદિ વ્યાધિ થાય તે શારીરિક દુઃખ અને કામ ક્રોધ લોભાદિ તે માનસ દુઃખ. આ સર્વ આંતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક દુ.ખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાયથી સાધ્ય દુઃખ બે પ્રકારનુ છેઃ યક્ષ રાક્ષસ ગ્રહાદિના આવેશથી થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક અને મનુષ્ય પશુ સર્પાદિથી થયેલું તે આધિભૌતિક આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખથી બુદ્ધિમાં રહેલા રજઃપરિણામના ભેદથી પ્રાણીને પીડા થાય છે અને દુ ખ ટાળવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. એ તત્ત્વ પચીશ છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસની સમાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને તેનુ બીજું નામ પ્રધાન પણ કહેવાય છે. એ પ્રકૃતિ નિત્ય છે, અચ્યુત છે, અનુત્પન્ન છે, સ્થિર છે અને કદાપિ વિકારને પામતી નથી. સૃષ્ટિક્રમ સાખ્યમતાનુસાર આ પ્રમાણે છે. એ પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ પેદા થાય છે. એને વિષય નિશ્ચયરૂપા સમજવી. એનું નામ 'મહાન્' પણ કહેવાય છે. એ બુદ્ધિથી હું સુભગ છું, સુંદર છુ વિગેરેરૂપ અભિમાન પેદા થાય છે, એ અભિમાનમાંથી સોળનો સમૂહ પેદા થાય છે. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય; પાયુ, ઉપસ્થ, વાક્, પાણિ અને પાદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા પાચ તન્માત્રા એમ સોળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મરૂપ પાંચે ઇંદ્રિયોનું અવસ્થાપન તે તન્માત્રા કહેવાય છે. એ પાચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાથી પાંચ ભૂત પેદા થાય છેઃ રૂપથી તેજ, રસથી જળ, ગંધથી ભૂમિ, શબ્દથી આકાશ અને સ્પર્શથી વાયુ. આવી રીતે બુદ્ધિ, અહકાર, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, પાચ તન્માત્રા અને પચભૂતરૂપ ચોવીશ તત્ત્વ થયાં અને તે સર્વથી અન્ય, અકર્ત્તા, વિગુણ, ભોક્તા એવું પુરુષતત્ત્વ પચીશમું છે. આમાં પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર નથી, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, બાકીના સોળ વિકૃતિ છે અને પુરૂષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. તન્માત્રામાં ભૂત લય પામે છે, તન્માત્રા મહત્‌માં લય પામે છે, મહત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે

અને પ્રકૃતિ કશામાં લય પામતી નથી. આત્મા-પુરૂષ તો અકર્ત્તા જ રહે છે. કર્ત્તાપણાનો ધર્મ પ્રકૃતિનો છે, એક તૃણને વાળી શકવાનું પણ પુરૂષમાં સામર્થ્ય નથી. એ સત્ત્વ રજસ્ કે તમસ્ ગુણથી રહિત છે. પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ જે ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે તેમાં સુખદુઃખાદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે સ્વચ્છ આત્મામાં સ્ફુરે છે તેથી તેને ભોક્તા લક્ષણામાત્રથી કહી શકાય જો કે તે તો માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી જ રહે છે તથાપિ જેમ સ્ફટિકની પછવાડે ગમે તે રંગની વસ્તુ મૂકી હોય તો તદ્રૂપ વર્ણ તેનો દેખાય છે તે પ્રકારે પુરૂષનું સ્વરૂપ બહારથી ભિન્ન થતું અને તત્પ્રમાણમાં તે ભોક્તા થતો હોય તેમ દેખાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરૂષનું લક્ષણ નિત્ય ચૈતન્યશક્તિ-રૂપ જ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી જ્ઞાનને તો તેઓ બુદ્ધિનો ધર્મ ગણે છે. આત્મા જે કેવળ છે તે બુદ્ધિથી અવ્યતિરિક્ત છે પણ સુખદુઃખાદિ ભાવઇંદ્રિય દ્વારા બુદ્ધિમાં સક્રાન્ત થાય છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ બુદ્ધિ ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે એટલે તેનામાં ચૈતન્યશક્તિ પ્રતિ-બિંબ પામે છે, અને તેમ થતાં સુખદુઃખની લક્ષણા પુરૂષપરત્વે થાય છે. પુરૂષ અનેક છે. આ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ ઉભયે સર્વગત છે, અરસ્પરસ સંયુક્ત છે અને તેઓનો સયોગ તે પંગુ અને અંધના સંયોગ જેવો છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય પંગુ-પાંગળો છે અને પ્રકૃતિ જડ-અંધ છે. પુરૂષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત શબ્દાદિનું પોતામાં પ્રતિબિંબ પડતાં તેમાં આનંદ માને છે અને પ્રકૃતિને આવી રીતે સુખરૂપ માની સંસારમાં પડ્યો રહે છે. આ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે તફાવત શું છે એ સમજાતાં વિવેકજ્ઞાન થાય છે અને તેથી પુરૂષનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થાય છે એ મોક્ષ સમજવો. પ્રકૃતિનો વિવેક સમજાતાં પ્રકૃતિ ટળી જાય છે અને પુરૂષ સ્વરૂપે રહે છે. બંધના છેદથી મોક્ષ થાય છે. એ બંધ ત્રણ પ્રકારના છે. પ્રકૃતિને આત્મા જાણી તેની ઉપાસના કરવી તે પ્રાકૃતિક બંધ, ભૂત, ઇંદ્રિય, અહંકાર, બુદ્ધિ એ વિકારને આત્મા જાણી ઉપાસના કરવી તે વૈકારિક બંધ, યાગાદિ કર્મને પુરૂષબુદ્ધિથી સેવવાં તે દાક્ષિણ બંધ. આ બંધને લીધે મરેલાને પણ પાછી સંસારપ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમાં પુરૂ-ષને સંસાર નથી, મોક્ષ નથી અને બંધ પણ નથી, તે સર્વ પ્રકૃતિને

જ છે, અને એનો પુરૂષ સાથે સંબંધ ગણવામાં આવે તે અવિવેકને લીધે જ છે. પુરૂષ તો કૂટસ્થ, નિત્ય અને અપરિણામી છે. સાંખ્યમત પ્રાય. નિરીશ્વરવાદને સ્વીકારે છે. જગતના કારણમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનને માને છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા તેનાથી માને છે તેમજ અચેતન પ્રકૃતિ પુરૂષના (આત્માના) મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તે છે, તેના દૃષ્ટાંતમાં તેઓ એમ બતાવે છે કે જેમ અચેતન દુધ વત્સની વૃદ્ધિ માટે થઈ શકે છે તે પ્રમાણે અચેતન પ્રકૃત્તિ (પ્રધાન) પુરૂષના મોક્ષ માટે થઈ શકે છે. 'પરમેશ્વર કરૂણાએ કરીને પ્રવર્તક છે.' એ વાદને સાંખ્યો અનેક હેતુઓ આપી રદ કરે છે.

સાંખ્યમતના એક ભેદ અથવા વિભાગ જેવો પતંજલિનો મત છે. એ દર્શનને સેશ્વર સાંખ્યદર્શન કહી શકાય. એ મતને યોગદર્શન પણ કહેવામાં આવે છે. એ મતમાં ઉપર સાંખ્યમતમાં જણાવેલાં પચીશ તત્ત્વ ઉપરાંત ઈશ્વરને છવીશમું તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ સંસારાંગારથી તપ્ત થયેલા પ્રાણીપર થાય છે. પુરૂષને તદ્દન શુદ્ધ માનવામાં આવે છે પણ બુદ્ધિકૃત પ્રતીતિને અનુસરે છે અને આવી રીતે જોનાર આત્મા તદાત્મક જણાય છે. આવી રીતે તપ્યમાન પુરૂષ લાંબા વખત સુધી અષ્ટાંગ યોગ સાધે છે અને પરમેશ્વરનું પ્રણિધાન કરે છે ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરૂષની અન્યતા શુદ્ધરૂપમાં જણાય છે અને તે વખતે અવિદ્યાદિ પંચ ક્લેશ તથા સારા તથા નઠારા કર્માશય સમૂળ નષ્ટ પામે છે. આ પછી નિર્લેપ પુરૂષનું પૂર્ણમુક્તરૂપે કરીને અવસ્થાન તે તેનું કૈવલ્ય છે. આ પાતંજળ યોગદર્શનકાર જો કે સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા ગણાય છે, છતાં તેમાં પણ ઈશ્વરનું કાર્ય લગભગ નહિ જેવું છે. જીવાત્માનો મોક્ષ એ યોગદર્શનના મત પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ વિચારને જૈનનો યોગમાર્ગ જે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં બતાવવામાં આવ્યો છે તેની સાથે સરખાવવો. એ સંબંધી ઉપોદ્ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. આ મતમાં યોગનાં આઠ અંગ બતાવ્યાં છેઃ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. પુરૂષને નિઃસંગ માનવામાં આવે છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપ વૃત્તિઓ જેનું બીજું

નામ અંત:કરણ છે એને ચિત્તના ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે તેનો નિરોધ કરવાનો છે. પુરૂષનું નિર્મળ સત્ત્વ સદા સ્થિત રહે છે. જે જે પદાર્થો ઉપર તે ઉપરક્ત થાય છે તે તે દૃશ્ય પદાર્થની તેના ઉપર છાયા પડે છે છતાં સ્વત. તે નિઃસંગ રહે છે, મતલબ કે તે અપરિણામી છે. ચિત્શક્તિ પરિણામી છે. ચિત્તની અસ્થિરતા સ્વાભાવિક હોય છે અથવા વ્યાધિ આદિ જન્ય હોય છે. ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થાને તજવા યોગ્ય (હેય) ગણવામાં આવી છે. એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ અવસ્થાને ઉપાદેય ગણવામાં આવી છે. એકાગ્ર અવસ્થામાં એક વસ્તુમાં એકતાન થાય છે અને જે અવસ્થામાં સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સસ્કારશેષ રહે છે તેને નિરૂદ્ધાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સમાધિના બે પ્રકાર છેઃ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત. એકાગ્ર ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓના નિરોધને પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. એ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી સવિચાર, અવિચાર, સાનંદ અને સાસ્મિત એવા ચાર પ્રકાર છે. ભાવ્ય પદાર્થમાં ચિત્તને ફરી ફરીને નિવેશન કરવું અને અન્ય સર્વનો પરિહાર કરવો એનું નામ ભાવના અથવા સમાધિ છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. કલેશ, કર્મવિપાક અને આશયનો જેમાં અટકાવ થાય એવા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામાં આવે છે. કલેશ પાંચ પ્રકારના છેઃ અનિત્ય, અશુચિ, દુ:ખ અને અનાત્મમાં અનુક્રમે નિત્યત્વ, શુચિત્વ, સુખત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ કરવી એ પ્રથમ અવિદ્યા નામક કલેશ છે. દૃક્ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા. સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખનાં સાધનોમાં તૃષ્ણાપૂર્વક ઇચ્છા તે રાગ. દુ:ખને જાણનારની દુ:ખના સ્મરણપૂર્વક દુ:ખનાં સાધનોમાં નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષ. શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાય તો સારૂં એ પ્રકારનો નિમિત્ત વગર પ્રવર્તનારો ભયકલેશ તે પાંચમો અભિનિવેશ. આ પાંચ પ્રકારના કલેશ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સાંસારિક દુઃખના હેતુ થઇને પુરૂષને પીડે છે. વૃત્તિનો નિરોધ-અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે. એનાં સાધનોમાં પ્રથમ ક્રિયાયોગની જરૂરીઆત યોગદર્શન બતાવે છે. તપ,-સ્વાધ્યાય અને

ઈશ્વરપ્રણિધાનને ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વગર આ ક્રિયાયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. અહીં યોગનાં આઠ અંગપર વિવેચન કરવામા આવે છે જેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપણે છઠ્ઠા પદમાં જોયું છે. યમ, નિયમાદિ પ્રથમનાં પાંચ યોગાંગ મધ્યમ અધિકારી માટે છે. એ અષ્ટાંગ યોગનું આદરથી નિરંતર અને દીર્ઘ કાળ સુધી અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિ વિરોધી ક્લેશનો ક્ષય થતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરી મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મધુમતી સમાધિ એ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. આવી સિદ્ધિઓથી અમુક સત્ય જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. એના પ્રત્યેક બિંદુમાં રસ હોય છે તેથી તેને મધુપ્રતિક કહેવામાં આવે છે. પછી વિવેકજ્ઞાન થાય છે તેમાં સર્વ ભાવને શાંત, ઉદિત કે અવ્યપદિશ્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વ વૃત્તિનો અસ્ત થતાં પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર ક્લેશનો નિરોધ કરવાને સમર્થ એવી નિર્બીજ સંસ્કારશેષતાને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મનના લય સાથે ક્લેશના બીજનો પણ લય થઈ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્ય કારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે અને બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. આ પાતંજળ યોગમતનો મોક્ષ છે.

વૈશેષિક દર્શનના સ્થાપનાર કણાદ છે, એનું બીજું નામ કણભક્ષ પણ કહેવાય છે. તે મતમાં કણ એટલે પરમાણુને કારણ માનવામાં આવે છે. આ દર્શનના દેવતા લિંગ વેષાદિ નૈયાયિકને મળતા હોય છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય અને કેટલાક અભાવ એ સાતને પદાર્થ માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, અંતરિક્ષ, કાલ, દિગ્, આત્મા અને મન એમ નવ પ્રકારનાં દ્રવ્ય માને છે. ગુણ ચોવીશ પ્રકારના છે સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનું બહુ લંબાણથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં વિવેચન આપવામાં આવે છે. સામાન્ય એટલે જાતિ. વિશેષ એકસરખા દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યમાંથી જૂદું સ્પષ્ટપણે પાડી આપે છે કર્મ ક્રિયારૂપ છે અને દ્રવ્યમાં અંત્યવિશેષ સંબંધ બતાવનાર આધાર આધેયભૂત સંબંધના પ્રત્યયના હેતુને સમવાય કહેવામાં આવે છે. તતુમાં પટ છે એવા પ્રત્યયના હેતુરૂપ અસાધારણ કારણને સમવાય કહેવામાં આવે છે. અભાવ ચાર પ્રકારના ગણવામાં

આવે છે. પ્રાગભાવ એટલે પ્રથમનો અભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ એટલે નાશ અને અત્યંતાભાવ એટલે સર્વથા વિનાશ અથવા ગેરહાજરી. અન્યોન્યાભાવ અરસ્પરસને અપેક્ષિત છે. દુઃખની આત્યતિક નિવૃત્તિને મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

જૈમિનીય અથવા મીમાંસક મતમાં બે મોટા વિભાગ છે. યજ્ઞ વિગેરે કરનારને પૂર્વમીમાસાવાદી કહેવામાં આવે છે; તેઓ કુકર્મ વર્જે છે, યજનાદિ ષટ્ કર્મ કરે છે, બ્રહ્મસૂત્ર ધારણુ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસે છે અને શૂદ્ર અન્નાદિ વર્જે છે. ઉત્તરમીમાંસાવાદીને વેદાન્તી કહેવામાં આવે છે; તે બ્રહ્માદ્વૈતને માને છે, સર્વ શરીરમાં આત્મા એક છે, બ્રહ્મ સર્વત્ર છે અને માયાથી ભેદ થાય છે પણુ વસ્તુતઃ ભેદ નથી એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે. આત્મામાં લય થઈ જવો એને તેઓ મુક્તિ માને છે અને એ સિવાય અન્ય મુક્તિ—મોક્ષ કાંઈ નથી એ તેઓનો મત છે. પ્રથમ પૂર્વમીમાંસાવાદીનો મત સક્ષેપથી વિચારીએ. તેઓ વેદવાક્યને પ્રમાણુ ગણે છે, ગુરૂ પણુ તેનેજ ગણે છે અને સ્વયં સંન્યસ્ત ધારણુ કરે છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ થઈ શકે એ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. સૃષ્ટિકર્ત્તા અથવા સર્વદર્શી કે વીતરાગ એવા સર્વજ્ઞ કોઈ મનુષ્યથી હોવાનું બનવું તદ્દન અસંભવિત છે એમ તેઓ માને છે. એવા પુરૂષના અભાવે તેનુ પ્રમાણુ થઈ શકે એવું તો બને જ કેવી રીતે? ઇન્દ્રજાળથી પણુ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના આડંબર થઈ શકે છે પરંતુ આડંબરના કારણુથી અમુક પ્રાણીને ઈશ્વર માનવો એ આ મતના વિચાર પ્રમાણે એક ધૃષ્ટતા જ છે. અભ્યાસથી શુદ્ધિનું તારતમ્ય થાય પણુ બુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થાય એ તદ્દન અસભવિત હકીકત છે. વેદવાક્ય નિત્ય અને અપૌરૂષેય છે એમ તેઓની માન્યતા હોવાથી તેમાં તેઓ યથાર્થત્વની સંભાવના કરે છે. વેદવાક્યનો પાઠ કરવાથી ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે. ધર્મસાધન શોધતાં તેનાં નિમિત્તો ક્યાં ક્યાં છે તેનો વિચાર થાય છે. અહીં ક્રિયા તરફ પ્રવર્તક વચનને નોદના કહેવામાં આવે છે અને તેરૂપ ધર્મ માનવામાં આવે છે. મતલબ એ છે કે વેદવચનકૃત નોદનાથી ધર્મ જણુાય છે જે અતીંદ્રિય હોવાથી તેને જાણુવાનું સાધન જ નોદના છે. આ મતનાં સૂત્રોના કરનાર જૈમિનિ

છે. વેદને તેઓ સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. વેદનું અપૌરૂષેયત્વ અત્ર શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વેદની અંદર આવેલાં કર્મકાંડનાં જૂદાં જૂદા વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવવી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસામાં શાંકર વેદાન્ત દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વમીમાંસાની અપેક્ષાએ નૂતન દર્શન છે. नेति नेति એ સૂત્રપર એ દર્શનનો મુખ્ય આધાર છે, સર્વ બ્રહ્મમય જગત્ માને છે, પદાર્થનું અન્ય રૂપ માયાકૃત છે એમ કહે છે, માયાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એમ માને છે, આત્માનું પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ પ્રગટ કરી પરબ્રહ્મમાં તેનો લય કરી દેવો એ તેની મુક્તિ સમજવામાં આવે છે. આત્માની મુક્તિ થયા પછી તેનું વ્યક્તિત્વ કોઈ પણ પ્રકારનું રહેતું નથી એ આ દર્શનનો મત છે. એ અદ્વૈત મતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક અથવા લોકાયત મતવાળાને બાર્હસ્પત્ય એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આ મતવાળા નાસ્તિક છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતાત્મક જગત્ માને છે. આ ચાર અથવા કોઈના મત પ્રમાણે આકાશ સાથે પાંચ ભૂતના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ પેદા થાય છે. શરીરથી ચૈતન્યશક્તિને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે જીવ નથી, નિવૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી; માતા વિગેરે અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરે છે, વરસમાં એક દિવસ સર્વ ચાર્વાકો એકઠા થઇ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરે છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે અને આ શરીરે ભોગવાય તેટલું સુખ ભોગવી લેવાની ભલામણ કરે છે, ઇંદ્રિયગોચર જગત્‌ને જ માને છે, પરલોક કે મોક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે અસ્પૃષ્ટ અનાસ્વાદિત અનાઘ્રાત અદૃષ્ટ અને અશ્રુત એવા જીવાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ સુખની લિપ્સાથી છેતરાઇ શિરોવેદના મુંડન તપશ્ચરણ વિગેરે કરી જન્મ વ્યર્થ કરે છે તે મહામોહમાં ભમે છે, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તો માત્ર બાળક્રીડા છે, એ બુદ્ધિ અને પુરૂષત્વ વગરના લોકોની આજીવિકા છે. તેઓ કહે છે કે સ્વર્ગ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, પરલોકગામી આત્મા પણ નથી, જીવાય ત્યા સુધી જીવવું,

વિષયસુખ ભોગવવું, દેહ ભસ્મ થઈ જશે તે પાછો આવનાર નથી. અનુમાનાદિ પ્રમાણુથી જેઓ સ્વર્ગ-મોક્ષ માને છે તેની આ મતવાળા મશ્કરી કરે છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેયનો વિચાર કર્યા વગર જે મળે તે ખાવું પીવું અને આનંદ કરવો એ આ મતનો સિદ્ધાન્ત છે. જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ વિધિનિષેધ બતાવ્યા છે તે માત્ર આજીવિકા નિમિત્ત જ છે એમ કહી યૌવન ધન સંપત્તિ આ ભવમાં મળ્યાં હોય તેનો યથેચ્છ સ્વચ્છંદપણે ભોગવિલાસ કરવાનું આ મતવાળા કહે છે; ધર્મને અને કામને તેઓ એક જ ગણે છે. વળી તેઓ દલીલ કરે છે કે જ્યોતિષ્ટોમમાં મારેલ પશુ જો સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી? આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જો તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાશી ઉપર રહેલાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતું નથી? આ દેહમાંથી નીકળેલો કોઈ પણ જીવ જો સ્વર્ગમાં જતો હોય તો સગાંવહાલાંના સ્નેહથી પીડાઈ એક પણ જીવ પાછો કેમ આવતો નથી? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વિગેરે કાર્યો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે કર્યાં છે. દેહવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી આ મતવાળા દેહસુખને જ પુરૂષાર્થ માને છે. આ મતને કોઈ દર્શનમાં ગણવો કે નહિ તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

મુક્તિ સંબંધી વિચાર કેટલાંક દર્શનનો અહીં સામાન્ય પ્રકારે બતાવ્યો. અત્ર દર્શનો સંબંધી કેટલીક વાત પ્રસ્તુત છે તે પણ પ્રસંગોપાત જણાવવી ઉચિત ધારવામાં આવે છે. આર્યાવર્તના ધર્મોના મુખ્ય બે ભેદ પાડી શકાયઃ વેદને પ્રામાણ્ય માનનાર અને તેનું પ્રામાણ્ય નહીં સ્વીકારનાર. દ્વિતીય વિભાગમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાક વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વેદને પ્રામાણ્ય માનનારના બે મુખ્ય વિભાગ પડી શકે છે. દર્શનધર્મો અને પુરાણધર્મો. દર્શનધર્મના છ વિભાગ છેઃ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. પ્રોફેસર મેક્સ મ્યુલરે ષડ્ દર્શન Six Schools of Indian Philosophy નામક પુસ્તકમાં આ છ દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે ઉપર જે સ્વરૂપ જોયું તેમાં પણ એ સર્વનું સ્વરૂપ આવી જાય છે. હરિભદ્રસૂરિ ષડ્ દર્શનનાં નામોમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન,

વૈશેષિક અને જૈમિનીયને ગણાવે છે. જૈમિનીય દર્શનમાં પૂર્વમીમાંસાનું સ્વરૂપ જ તેઓ બતાવે છે, વેદાન્ત અથવા ઉત્તરમીમાંસાના સબંધમાં ટીકામાં સહજ સૂચના માત્ર જ છે. એથી શાંકર મતનો પ્રસાર હરિભદ્રસૂરિના વખતમાં બહુ સંભવતો નથી. તે સાધારણ રીતે પ્રવર્તતો હોવાથી તેનું ખડન શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. બીજા પુરાણધર્મોના મુખ્ય ચાર ભેદ છેઃ શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત અને પ્રચૂર્ણ. શૈવ સંપ્રદાયમાં પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞ અને રસેશ્વર એ ચાર સંપ્રદાય છે અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રીસંપ્રદાય અને માધ્વી સપ્રદાય એવા બે વિભાગ છે. એ ઉપરાંત રૂદ્ર સનકાદિ સંપ્રદાય પણ વૈષ્ણવ મતમાં ચાલે છે. શાક્ત સંપ્રદાયવાળા શક્તિની ઉપાસના કરે છે. એના દાક્ષિણ અને વામ માર્ગ એમ બે સંપ્રદાય છે. એમાં ધર્મ અને ઉપાસનાને નામે અનેક દુરાચાર પણ ચાલે છે. પ્રચૂર્ણ સંપ્રદાયમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય વિગેરે આવે છે. એ સર્વ વિભાગ સર્વદર્શનસગ્રહ ગ્રથમા માધવાચાર્યે પાડેલા છે.

દર્શનધર્મો સંબધી વિવેચન આપણે સંક્ષેપમાં ઉપર જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે પુરાણધર્મોનું સ્વરૂપ સક્ષેપમાં જોઈ જઈએ એટલે તેનો પણ સહજ ખ્યાલ રહે. રામાનુજ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય પણ કહેવામા આવે છે. તેને અનુસરનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, કપાળમાં ઊર્ધ્વ પુંડ્ કરે છે અને વચ્ચે કંકુની ઊભી લીંટિ કરે છે. રામાનદી પંથ આ સપ્રદાયનો છે અને કબીર, નાનક, દાદુ વિગેરે પણ આ પથમાથી જ નીકળ્યા છે. આ પંથવાળા વિષ્ણુ અથવા વાસુદેવને બ્રહ્મ કહે છે, તેને જગત્‌નું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માને છે, તે જગત્‌થી ભિન્ન નથી પણ તેના નિયામક છે અને સ્વયં સગુણ છે, કારણરૂપ બ્રહ્મમાંથી કાર્યરૂપ જગત્ થાય છે એવી તેમની માન્યતા હોવાને લીધે અને જગત્‌કારણ બ્રહ્મ સગુણ માનતા હોવાને લીધે આ મત વિશિષ્ટ અદ્વૈત કહેવાય છે. एकोऽहं बहु स्याम् એ સૂત્રપર તેઓ માન્યતા રાખે છે. ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયામક અથવા ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વ આ સંપ્રદાયવાળા માને છે. કેવળ અદ્વૈતવાદીઓ જે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાળાઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ અજ્ઞાનને અનાદિ અભાવરૂપ

માનતા નથી પણ જ્ઞાનના અભાવરૂપ માને છે અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ ગણે છે. ભક્તવત્સલ ભગવાનની પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી થયેલા વિજ્ઞાનવડે દ્દષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતો રહે છે અને તે વખતે ભગવાન્ પોતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે. વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ છે અને તે વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે. જીવાત્માને આ પથવાળા એકાત, નિત્ય, અજ, શાશ્વત અને પુરાણુ માને છે, પણ તેને બહુ સૂક્ષ્મ સમજવામાં આવે છે, વાળના અગ્ર ભાગથી પણ સૂક્ષ્મ સમજે છે અને શરીરપ્રમાણુ આત્મા માનનાર મતનું આ સંપ્રદાયવાળા ખંડન કરે છે. આ સંપ્રદાય જ્ઞાન અને કર્મ યોગથી ભક્તિપૂર્વક બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માનનાર છે. ચિત્ અને અચિત્ બન્નેને બ્રહ્મના પ્રકાર સમજવામાં આવે છે તેથી વસ્તુતઃ તેઓ ભેદાભેદનું ગ્રહણ કરે છે. બ્રહ્મનું સર્વ શરીર છે એમ સમજે છે તેથી અભેદનું ગ્રહણ કરે છે. ચિદ્ અચિદ્ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષણ્યને લીધે તેઓના અસંકરપણાથી ભેદનું ગ્રહણ કરે છે. જીવાત્માને નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ગણે છે પણ અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી તે વેષ્ટિત હોવાને લીધે જૂદા જૂદા કર્માનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ વિકોચ થયા કરે છે એમ માને છે. અભિગમન (દેવમંદિરના માર્ગને વાળવો), ઉપાદાન (ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાનાં સાધન સંપાદન કરવાં), ઇજ્યા (પૂજન), સ્વાધ્યાય (મત્રનો જાપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાવડે એકઠા કરેલા જ્ઞાનથી દ્દષ્ટા અને દર્શનનો નાશ થતાં ભગવાન્ પોતાના ભક્તને નિરવધિક અનત ગુણવાળું સ્વપદ આપે છે.

પુરાણદર્શનોના વૈષ્ણવ વિભાગમાં બીજો માધ્વી સંપ્રદાય આવે છે. તે બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાયના નામથી ઓળખાય છે. આનંદતીર્થનો આ સંપ્રદાય બારમા શતકમાં નીકળ્યો છે એમ કહેવાય છે. એ મતવાળા ઊર્ધ્વ પુડ્ર ગોપીચંદનનું કરે છે, વચ્ચે બાળેલા સોપારીની ઊભી લીટિ કરે છે અને તેની નીચે હળદરનો ચાંદલો કરે છે; હાથ ઉપર શંખ ચક્રની તપ્ત મુદ્રાઓ કરાવે છે, નારાયણને તેઓ પર બ્રહ્મ માને છે અને આ સર્વ જગત્ તેમના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ સમજે છે. આ મત દ્વૈતવાદી છે. સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ માને છે. ભગવાન્ વિષ્ણુ સ્વતત્ર, નિર્દોષ અને અશેષ

સદ્‍ગુણ યુક્ત છે. આ મતવાળા ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. ઈશ્વર મનુષ્યના પ્રતિ સેવ્ય છે અને ચાકરથી રાજા જેમ ભિન્ન છે તેમ ઈશ્વર મનુષ્યથી ભિન્ન છે. અંકન, નામકરણ અને ભજન એ ત્રણ પ્રકારની સેવા તેઓ બતાવે છે. શરીરપર નારાયણનાં આયુધો અંકાવવાં તે પ્રથમ, પુત્રનું પ્રભુનામસ્મરણાર્થે કેશવાદિ નામ પાડવું તે દ્વિતીય અને વાણીથી સત્ય બોલવું, શરીરવડે દાનાદિ કરવાં અને મનવડે દયા શ્રદ્ધા સ્પૃહા રાખવી એ તૃતીય સેવાભેદ છે. માયાનો આશ્રય લઈ દ્વૈતને જે કલ્પિત ગણે છે તે મતનું આ પંથવાળા ઘણી વેદની ઉક્તિઓથી ખંડન કરે છે. વિશ્વઉત્પત્તિલયનો ભેદપ્રપંચ તેઓ અનાદિ માને છે. એ ભેદપ્રપંચ પાંચ પ્રકારના છેઃ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને જીવનો ભેદ અને જડનો પરસ્પર ભેદ. આ પંચભેદનો નાશ પણ નથી અને તે ભેદો ભ્રાંતિકલ્પિત પણ નથી, તે સત્ય છે અને અનાદિ છે. માટે આ મતવાળા કહે છે કે દ્વૈત જણાતું નથી એ અજ્ઞાનીનું મત છે. મોક્ષને આ મતવાળા સર્વ પુરૂષાર્થમાં ઉત્તમ ગણે છે અને તે વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી એમ કહે છે. આ પ્રસાદ ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે, અભેદ જ્ઞાનથી થતો નથી. સર્વ ગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય દુઃખ રહિત આનંદને ભોગવતો તેની સમીપે આનદથી રહે છે. મુક્તનો આશ્રય શ્રીવિષ્ણુ છે. શંકરના અદ્વૈત મતથી આ મત સર્વાંશે વિરૂદ્ધ જણાય છે.

વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ પ્રેમભક્તિના સિદ્ધાંતને મુખ્યત્વે કરીને માન આપે છે. આ સંપ્રદાયવાળા વિષ્ણુના કૃષ્ણ અવતારને સંપૂર્ણ અવતાર માને છે અને તેમાં પણ તેઓનાં ગોકુળવાસનાં અગ્યાર વરસ અને છ માસ સર્વોત્તમ માને છે. ગોલોકના મધ્યમાં મેઘ જેવા શ્યામ શ્રી બાલકૃષ્ણ હાથમાં વીણા લઈ અખંડ રાસ રમ્યા કરે છે. અખંડ સચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. સર્વ વિશ્વની શ્રી બાલકૃષ્ણમાંથી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદ્વૈત છે અને પુષ્ટિસંપ્રદાયવાળા તેને શુદ્ધ અદ્વૈત મત કહે છે. જીવનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે છે અને જીવનો

બ્રહ્મસંબંધ કરનારને પ્રભુ અગીકાર કરે છે એમ માને છે; છતાં મધ્વની પેઠે તેઓ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ સ્વીકારતા નથી. નિમ્બાર્ક અથવા ભાસ્કરાચાર્યના મતવાળા પણ ભક્તિ પ્રધાન માને છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉતરવાની વાતને નિરર્થક માને છે અને ભજન-કીર્તનમાં આનંદ માને છે.

પુરાણ મતોમા શૈવમતાનુયાયીઓ પણ બહુ હોય છે. તેમાં પ્રથમ નકુલીશ પાશુપત મત છે. તેઓ લલાટ છાતિ આદિ જગોપર શિવલિંગ કરે છે. યોગ અને પાશુપત મતને બહુ નજીકનો સંબંધ છે. ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ બન્નેમાં અભીષ્ટ અને શક્ય ધારવામાં આવ્યાં છે. મત્સ્યેંદ્રનાથ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ આ મતમાં થઈ ગયા છે. કાન-ફટા યોગીઓ આ પાશુપત મતને માનનારા હોય છે અને કાપાલિક તથા અઘોરીઓની સાથે આ મતને ઘણો નજીકનો સંબંધ હોય એમ ધારવામાં આવે છે. હઠયોગને અંગે જે અનેક પ્રકારની શરીર-યાતના કરવામાં આવે છે તે આ મતમાં ખાસ અનુકરણીય અને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનું કારણ સમજવામાં આવે છે. ગુરૂ વગર ચાલી શકે જ નહિ એમ આ મતવાળા માને છે. આઠ પંચક અને ભૈક્ષ્યાદિ ત્રણ જાણનાર ગુરૂ હોઈ શકે છે ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયાઉપરમલક્ષણ યોગથી આત્મા અને ઈશ્વરનો સબંધ થાય છે એમ તેઓ માને છે. ક્રિયાલક્ષણ યોગમાં જપ ધ્યાનાદિનો સમાવેશ થાય છે અને ઉપરમમાં સવિદ્નો સમાવેશ થાય છે. શરીરે ભસ્મ લગાડવી, હાસ્ય કરવું વિગેરે વ્રત છે અને ઉઘ્યા વગર પડ્યા રહેવું વિગેરે ક્રાથનાદ્વાર છે. આ મતમા ઈશ્વરને નિરપેક્ષ માનવામાં આવે છે. પંચકાદિનો વિસ્તાર સર્વદર્શન-સંગ્રહ ગ્રન્થમાં જોઈ લેવો. અન્ય શાસ્ત્રોમાં કૈવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગ કરવાનો હોય છે, અહિં યોગનું ફળ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો અંત છે.

શૈવમતાનુયાયી બહુધા બ્રાહ્મણો હોય છે. એ પાશુપતથી વિલ-ક્ષણ પ્રકારનો સંપ્રદાય છે. એ મત બહુધા સેશ્વર સાંખ્યની સાથે મળતો આવે છે. તેઓ જગત્‌ને ઈશ્વરનું કાર્ય માને છે અને ઈશ્વરને કર્મફળદાતા કહે છે. ઈશ્વર તો નિરાકાર છે પણ મંત્રથી તેનાં અગોની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી તેનું ઇંદ્રિયગોચર કરેલું સ્વરૂપ ઉપાસના માટે આવશ્યક ધારવામાં આવે છે. શિવનાં અહીં પાંચ કૃત્ય માનવામાં આવે

છેઃ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહકરણ. શિવ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરૂષાર્થ છે. પાશુપત મતથી ઉલટી રીતે અહીં ઈશ્વરને કર્માદિ સાપેક્ષ માનવામાં આવે છે. પરમ પુરૂષાર્થનો હેતુ દીક્ષા છે, તેને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, જ્ઞાન માટે ક્રિયાની જરૂર છે, યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને વિહિતનું આચરણ અને નિષિદ્ધનો ત્યાગ એ ચર્યા વગર યોગનો નિર્વાહ થતો નથી તેથી અહીં વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. પશુ, પતિ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. પતિ પદાર્થ શિવને માનવામાં આવે છે. એ મતમાં ઈશ્વરને સર્વવ્યાપક, સ્વતંત્ર કર્ત્તા માન-વામાં આવે છે અને ઉપર કહ્યા તે પાંચ કૃત્ય (સૃષ્ટિ આદિ) તેનાથી થાય છે એમ આ મતવાળા કહે છે. જીવાત્મા તે પશુ નામક બીજો પદાર્થ, તે નિત્ય અને વિભુ મનાય છે. એ ચાર્વાક મતનો દેહાદિરૂપ નથી, નૈયાયિકની પેઠે મનથી પ્રકાશ્ય નથી, જૈનની પેઠે અવ્યાપક નથી, બૌદ્ધની પેઠે ક્ષણિક નથી, અદ્વૈતવાદી પેઠે એક નથી, સાંખ્ય પેઠે અકર્ત્તા પણ નથી. એ પશુ ત્રણ પ્રકારના છે. કર્મક્ષયથી જેનાં કર્મો ક્ષય પામી ગયાં છે તે વિજ્ઞાનાકળ, પ્રલય વખતે ઉપસંહાર થવાથી મલ કર્મયુક્ત હોય તે પ્રલયાકળ, અને મલ માયા અને કર્મ-યુક્ત હોય તે સકળ. પાશ નામક તૃતીય પદાર્થ ચાર પ્રકારનો છેઃ મલશક્તિ, કર્મશક્તિ, માયાશક્તિ અને રોધશક્તિ. આત્માની સ્વા-ભાવિક દ્રક્ક્રિયાને આવરણ કરનાર તે મલશક્તિ તે મલ ચોખા ઉપરના છાલા જેવો અથવા ત્રાંબા ઉપરના કાટ જેવો છે. ફલાર્થી પુરૂષો કરે તે કર્મ–ધર્મ અને અધર્મ રૂપ, બીજ અને અંકુરની પેઠે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. જેમાં પ્રલય વખતે સર્વ જગત્ સમાઈ જાય છે તે માયા, તથા તેનાથી જ સૃષ્ટિ વખતે ઉત્પત્તિ પામે છે. રોધ-શક્તિ પાશના અધિષ્ઠાને કરી પુરૂષનું તિરોધાન કરે છે.

શૈવસંપ્રદાયમાં એક પ્રત્યભિજ્ઞ મત છે. તેઓ જીવ શિવનું ઐક્ય માને છે, ભેદ બુદ્ધિ અનાદિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહે છે અને એવી ભેદબુદ્ધિ ચાલી જાય ત્યાંસુધી પ્રત્યભિજ્ઞાનની જરૂર છે એમ તેઓ કહે છે. આ સંપ્રદાય શાંકરના વેદાન્તને કેટલેક અંશે મળતો આવે છે. તેઓ આત્માને પ્રત્યગાત્મા સાથે તાદાત્મ્યવાળો

માને છે, પરમેશ્વરની ઇચ્છા માત્રથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે એમ બોલે છે, પરમાત્માને ક્લેશ અને પ્રયાસ વગર સુલભ માને છે અને તેને માટે અભિનવ પ્રત્યભિજ્ઞાને પર અને અપર સિદ્ધિના ઉપાય માને છે. અનવચ્છિન્ન પ્રકાશ અને આનંદવાળા સ્વતંત્ર પદાર્થને તેઓ મહેશ્વર માને છે. શિવતત્ત્વનું દૃઢ પ્રતિપત્તિપૂર્વક જ્ઞાન થવાની જ અહીં જરૂર કહી છે એટલે પછી કાંઈ સાધન કે ભાવના કરવાની રહેતી નથી. ઈશ્વરની પરિપૂર્ણ શક્તિનું જ્યારે સિદ્ધ આગમ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થાય અને તે જ્યારે આત્મામાં અભિમુખ થાય ત્યારે નિ:સંશય જ્ઞાન થાય છે કે હું પરમેશ્વર છું. શિવ સાથે ઐક્ય વગર આવી વ્યાવહારિક પ્રત્યભિજ્ઞાનો અસંભવ છે. માયાને લીધે એક ભાગે પ્રકાશ થાય તે કામનો નથી, પૂર્ણ અવભાસની સિદ્ધિની જરૂર છે અને તે પ્રત્યભિજ્ઞા છે. આત્મા માયાથી અંધ કર્મના બંધવાળો અને સસારી છે. પોતે ઈશ્વર છે એમ જ્યારે વિદ્યાદિવડે તેને સમજાવાય છે ત્યારે તે ચિદ્ઘન થાય છે અને તે મુક્ત છે એમ કહેવાય છે. ઈશ્વરનાં જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા માટે શ્રમ અને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે તે શ્રમ અને પ્રયત્ન (અર્થક્રિયા) જીવ અને ઈશ્વરનું એકત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જોઈતી શક્તિનો વ્યાપાર છે. પર સિદ્ધિ અને અપર સિદ્ધિ એ આ શક્તિનું લક્ષણ છે અને હું ઈશ્વર છું એવો ચમત્કાર આ અર્થક્રિયાનો સાર છે. ઈશ્વરનું નિર્ભાસન ગુણના પરામર્શ વગરનું હોય તો પૂર્ણ ભાવને સંપાદન કરાવતું નથી, પરંતુ જ્યારે ગુરૂવચનાદિથી સર્વજ્ઞત્વ, સર્વકર્તૃત્વ વિગેરે લક્ષણયુક્ત પરમેશ્વરના ઉત્કર્ષનો પરામર્શ થાય છે ત્યારે પૂર્ણાત્મતાનો લાભ થાય છે અને તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાની જરૂર છે.

રસેશ્વર દર્શનમાં શરીરને આદ્ય ધર્મસાધન ગણવામાં આવે છે અને અપમૃત્યુ વિગેરે દૂર કરવા માટે રસપાનની પ્રશંસા કરે છે. પારદ (પારા)નું વિધિપૂર્વક પાન કરવાથી આ શરીરમાંજ અજર અમરપણું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પારાને મારવાના અનેક પ્રકાર આ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે અને તેના જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપયોગો પણ બતાવ્યા છે. પારદનાં દર્શન ભક્ષણ દાન અને પૂજનથી અનેક લાભ માનવામાં આવ્યા છે. પારદના શિવલિંગનું માહાત્મ્ય બહુ અદ્ભુત આ દર્શનમાં બતાવ્યું છે. रसो वै ब्रह्म એ વેદવાક્યપર આ મતની રચના છે. સંસારના

પર પારને દેનાર એવો 'પારદ' શબ્દનો અર્થ કરે છે. છએ દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી બતાવી છે તે આ મતવાળાને ઇષ્ટ લાગતું નથી, માટે તેઓ કહે છે કે રસ અને રસાયનવડે દેહનું રક્ષણ કરવું. આ શરીરને હર ગૌરીની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કરવું એટલે પારદ અને અભ્રક જે અનુક્રમે હર અને ગૌરીથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેના પાનથી તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરવું. રસપાનથી જીવન્મુક્તરૂપે અનેક મુનિઓ રસમય શરીર બનાવી સિદ્ધ થયા છે એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે આ શાસ્ત્ર ધાતુવેધ માટે નથી પણ દેહવેધ દ્વારા મુક્તિ આપવી એ તેનું પરમ પ્રયોજન છે. દિવ્ય શરીર ન હોય ત્યાંસુધી મોક્ષ મળવો અસંભવિત છે તેથી પારદ રસના જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાનથી દૃઢ શરીર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરનું અત્ર માનવામાં આવે છે. વિદ્યામાત્રનું સ્થાન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર અજરામર થઈ જાય એને સર્વથી વધારે શ્રેયસ્કર હકીકત માની છે. રસરાજ શરીરને અજરામર કરે છે એમ તેઓ માને છે. આ મતવાળા આ લોકમાં જ બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે.

આવી રીતે દર્શનકારો આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જૂદી જૂદી રીતે બતાવે છે તે અત્ર શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ જેના ઉપર ગુણરત્નસૂરિ મહારાજની સુંદર ટીકા છે અને માધવાચાર્યનો સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બન્ને ગ્રંથના ભાષાંતરાનુસાર સક્ષેપથી લખેલ છે. એ અતિ વિસ્તારવાળા વિષયને અતિ સક્ષેપમાં લખતાં બહુ મુશ્કેલી પડી છે છતાં તે બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ સમજી શકાય તેવો વિષય છે અને ખાસ અભ્યાસકને જ તેની પ્રાપ્તિ થાય તેવું છે, તેથી તેમાં સ્ખલના થઈ હોય તે ક્ષતવ્ય ગણવામા આવશે એટલું અત્ર કહી દેવું પ્રાસંગિક ગણું છું. આત્માને અંગે આવા આવા મતભેદ છેઃ બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે, મીમાંસકો તેનો ઈશ્વર સાથે અભેદ માને છે, સાંખ્યો તેનું વર્તમાન રૂપ પ્રાકૃતિક છે એમ કહે છે, ચાર્વાકો તેનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેમજ નૈયાયિક વૈશેષિક સૃષ્ટિકર્ત્તા અને સંહારકર્ત્તા શિવને માને છે તેમજ પુરાણ સંપ્રદાયો આત્માને અંગે જૂદી જૂદી વાત કરે છે તે સર્વ ઉપર જણાવી છે. એ સર્વમા આત્માનું વ્યક્તિત્વ છેવટે રહેતું નથી, કરેલ શુભ કર્મોનું ફળ અથવા કર્મનો નાશ થવા

પછી અજરામર સ્થિતિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી તે આત્મવાદ મને ઇષ્ટ નથી. મને તો પ્રત્યેકઆત્મવાદ જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ બતાવ્યો છે અને જેમાં આત્માનું નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ બતાવી આત્માને જ કર્મનો કર્ત્તા, હર્તા માન્યો છે અને કર્મનો નાશ થવાથી જેની મુક્તિ માની છે તથા જેની મુક્ત દશામાં પણ વ્યક્તતા નાશ પામતી નથી એ વાત રૂચે છે. એ વાત મને નયનિક્ષેપ અને ન્યાયની કોટિથી બધબેસતી જણાય છે અને તે વાતમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું હોવાથી મારા પતિ તરીકે તેના ઉપર મારો પૂર્ણ ભાવ–રાગ–આકર્ષણ થાય છે. અન્ય કલ્પનાથી મોઢું મીઠું થતું નથી, કારણ કે આત્માની હયાતી ન સ્વીકારનારા અથવા તેનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા અને મારા પતિને પરતંત્ર બનાવી દેનારાઓની વાત મને પસંદ આવે તે બનવા જોગ જ નથી. મારા પતિ વગર જે વાતચીત ગોષ્ઠિ થાય છે તે જગલમાં રૂદન કરવા જેવી નકામી છે, મને તેના ઉપર જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી અને કોઈ સાધારણ સ્ત્રીને પણ પતિની એવી દશા થતી જોવી ગમે એ હું માની શકતી નથી. જો આત્માનું વ્યક્તિત્વ રહેતું જ ન હોય તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ કરી તેને પ્રકૃતિ–કર્મ આદિથી મૂકાવવાની જરૂર શું છે? શાને માટે કરવું? કોને માટે કરવું? જે કરણીનું ફળ આત્માના અન્યમાં લય થવામાં આવે તે કરણી નકામી છે, ઉપયોગ વગરની છે, શક્તિનો નકામો વ્યય બતાવનાર છે. આવી ક્રિયાઓ ટુંકામાં કહીએ તો વર વગરની જાન જેવી છે. જેઓ આત્માને માનતા નથી તે મત તો મને ઇષ્ટ નથી જ, પણ જેઓ તેની હયાતી સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેનો છેવટે લય અથવા વ્યક્તિત્વનાશ માને તો તે વાત પણ કોઈ રીતે મને પસંદ આવતી નથી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે પતિપરાયણા સતી સ્ત્રીને ઉચિત છે, એ સમજે છે કે એનું શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રગટ કરવા જતાં આખરે ચેતનજી એક વ્યક્તિ તરીકે સર્વથા નાશ પામી જશે ત્યારે પછી એવી ક્રિયા કરવામાં સારી સ્ત્રી કેમ ઉદ્યમ કરે કે જે કરવાથી પતિ સર્વથા નામનિશાન વગરના થઈ જાય.

જૈન મતમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે શરીર, ઇંદ્રિય, આયુષ્ય, યોગ–એ બાહ્ય પ્રાણ, પુણ્ય, અપુણ્ય વર્ણ, ગંધ, રસ,

સ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ, વેદત્રય, કષાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ એ આદિ સહિત-દેહાદિના આત્યંતિક વિયોગને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ એ રૂપ જીવન સિદ્ધોને પણ હોય છે. સિદ્ધદશા સુખમય છે એ સંબંધમાં ત્રણ વિરૂદ્ધ મતો છે. આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે બુદ્ધચાદિ ગુણ માત્રનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે આત્માને સુખમય મનાય નહિ એમ વૈશેષિકો કહે છે; ચિત્તસંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો જ અસંભવ માની બૌદ્ધો એ દશામાં સુખ માનવાની ના પાડે છે; આત્મા અભોક્તા છે તેથી તેની મોક્ષમાં સુખમયતા માની શકાય નહિ એમ સાંખ્યો કહે છે. આમાં વૈશેષિકો જે મોક્ષમાં બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ કહે છે તેમાં તેઓ સ્ખલના કરે છે. મોક્ષમાં ઇંદ્રિયજન્ય બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ હોઈ શકે પણ આત્મસ્વભાવભૂત અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે તેથી તેઓનો અભિપ્રાય બરાબર નથી. અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જતો હોય તો તેવી સિદ્ધિ તો કોઈ ઇચ્છશે નહિ. એક જગોએ કહ્યું પણ છે કે વૃન્દાવનમાં વાસ કરી શિયાળપણે અથવા તેની સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારૂં ગણે છે પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ઇચ્છતો નથી. વૈશેષિકોની પેઠે મીમાંસકોનું પણ સમજી લેવું. તેઓ પણ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખદુઃખ ન રહે તે સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. વાસનાદિક સર્વે આત્મગુણ ઉચ્છિન્ન થયા નથી ત્યાંસુધી આત્યતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખદુ.ખનો સંભવ ધર્મ અને અધર્મનિમિત્તથી થાય છે, તેનો ઉચ્છેદ થતાં કાર્યરૂપ શરીરનો ઉપપ્લવ થાય અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ માટે તે મુક્ત કહેવાય એમ મીમાંસકો કહે છે. આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપનો ઉચ્છેદ મુક્તિમાં પણ સંભવતો નથી. એમ કહેવામાં ન આવે તો સર્વથા અવ્યવસ્થા થઈ જાય. જો સર્વથા સુખાભાવ મોક્ષમાં હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલ પ્રયત્ન પણ અર્થ વગરના થઇ જાય. સાંખ્યમતાનુસાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પુરૂષ એક તૃણને પણ નમાવવાને અસમર્થ છે, જડ પ્રકૃતિને આશ્રયી તે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિગત સુખાદિ ફળને પોતામાં પ્રતિબિંબે છે, જ્ઞાન પેદા થવાથી એને દુઃખરૂપ સમજે છે અને જ્યારે તેને વિવેકખ્યાતિ થાય છે ત્યારે તે

કર્મથી વેગળો ખસતો જાય છે. પ્રકૃતિ દૂર થતાં પુરૂષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે સાંખ્યમતનો મોક્ષ સમજવો. આનંદ વિગેરે પ્રકૃતિનાં કાર્ય હોવાથી પુરૂષને તેની સાથે લાગતું વળગતું નથી. જ્ઞાનને આ દર્શનવાળા પ્રકૃતિનો ધર્મ–બુદ્ધિનો વિષય માને છે તે અસંભવિત છે, કારણ કે તેઓના માનવા મુજબ મુક્તાત્મા પણ જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન જ રહે છે. સંસારી આત્માને અકર્ત્તા છતાં ભોક્તા માનવાથી કૃતનાશ અકૃતઅભ્યાગમરૂપ દૂષણો આવે છે. પ્રકૃતિ પુરૂષનો સંયોગ કોણે કર્યો એ વિવાદાસ્પદ રહે છે અને તેમાં આત્મકૃત કે પ્રકૃતિકૃત સંયોગ માનવાથી અનવસ્થાદિ અનેક દોષો આવે છે. હવે જો પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો સંયોગ જ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિયોગનો સંભવ જ ક્યાંથી રહે? વિવેકખ્યાતિ કહી તે પ્રકૃતિને થવી ઘટતી નથી કારણ કે તે પોતે તો અસંવેદ્ય છે; તેમજ આત્માને પણ ઘટે નહિ. જ્યારે આત્માને આ મતમાં પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે તેની સાથે સુખદુઃખાદિનું પરિણામિત્વ સ્વીકારવું જ બંધબેસતું આવે છે. બૌદ્ધ પક્ષમાં જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ વગર બીજો આત્મા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે. આત્માના અસ્તિત્વથી તેમાં સ્નેહ બંધાવાથી તો સુખદુઃખની તૃષ્ણા થાય અને તે તો વિપરીત વાત છે; કારણ કે તૃષ્ણા હોય ત્યાંસુધી તો સંસાર બન્યો રહે છે. આવો આત્માભિનિવેશ તો રાગદ્વેષનું કારણ છે માટે ભાવનાથી પુત્રકલત્રાદિનું દુઃખરૂપત્વ વિચારવું–એમ વિચારતાં અભિષ્વંગ તૂટી જાય અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય અને ચિત્તસંતાનની નિવૃત્તિ થાય એ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ. એવી ભાવના વગર કાયક્લેશરૂપ તપ કરવાથી મોક્ષ મળી શકે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. નિરાત્મ ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિઃક્લેશાવસ્થા તે આ મતની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ છે. જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ આત્માને માનવાથી કૃતનાશાદિ દોષ આવે છે, અનાત્મતાની ભાવના આત્માએ કરવી એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાત છે. વળી અહીં રાગાદિના ઉપરમને જ મોક્ષ માનવામાં આવે છે પણ તે નિર્હેતુક હોવાથી અયત્નસિદ્ધ છે.

મોક્ષમાં સુખ નથી એ પ્રમાણે કહેનાર ત્રણે મત સંબંધી વાત સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે કહી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મને તો પતિનું

વ્યક્તિત્વ રહે અને તેને અનંત આનંદ મારી સાથે થાય એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જે સર્વજ્ઞદર્શનમાં બતાવ્યું છે અને જેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ મોક્ષમાં સુસ્પષ્ટ રહે છે અને ત્યાં તે નિરવધિ આનંદ ભોગવે છે એમ બતાવ્યું છે તે વાત પસંદ આવે છે અને તેની સ્વરૂપવિચારણામાં મને હર્ષ થાય છે અને અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો તો કોઈ આત્માને સ્વીકારતા જ નથી, કોઈ તેનો લય માને છે, કોઈ તેનો અન્યમાં સમાવેશ કરી નાખે છે અને કોઈ તેને સુખાનુભવ વગરનો કરી મૂકે છે—એવી સર્વ વાત મને પસંદ આવતી નથી. જ્યાં મારા પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવતા હોય અથવા જ્યાં મારો અને તેઓનો સંયોગ જ થવો જરૂરનો હોય નહિ અથવા સુખપ્રદ થાય નહિ ત્યાં મારે પતિને નિજ ગુણ પ્રગટ કરી મોક્ષમાં-નિવૃત્તિમા જવાનું કહેવું એ યુક્ત જ કેમ ગણાય અને એવી મુક્તિને આનંદનું ધામ પણ કેમ કહી શકાય?

कंतडामें कामण, लोकडामें शोकः
एक ठामे किम रहे, दूधां कांजी थोक. मीठडो० २

"પતિમાં કામણ છે અને લોકમાં સતાપ છે. એક સ્થાનકે દૂધ અને છાશ એકત્ર થઇને કેવી રીતે રહી શકે?"

ભાવ-પતિવ્રતા સાધ્વી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મને તો મારા નાથમાં અતિ આનંદ લાગે છે અને અન્ય સર્વ લોકમાં સંતાપ જણાય છે. શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો એક જ માર્ગ હોય છેઃ એને પતિ એ જ લોકસર્વસ્વ જણાય છે, એને પતિથી અન્ય પુરૂષ ગમે તેવો સુંદર, સુરૂપ બહારથી લાગતો હોય તેમાં આકર્ષણ થતું જ નથી, તે તો સ્પષ્ટ કહે છે કે એક સ્થાનકે દૂધ અને છાશ કેવી રીતે રહી શકે, દૂધમાં છાશ ભળે કે તુરત દૂધમાં ફેરફાર થવા લાગે છે. આવી રીતે શુદ્ધ સતીના હૃદયમાં દ્વિધા ભાવ થતો નથી અને થવો સંભવતો નથી

* કામણને સ્થાને 'કારમણ' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે
† 'દૂધમાં કાંજી થોક' એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે

૨ કંતડામેં=પતિમાં કામણ=આકર્ષણ, મનોરથ સિદ્ધિ લોકડામ=લોકમાં શોક=સંતાપ એક ઠામે=એક સ્થાનકે કિમ=કેવી રીતે કાંજી=કાંજીની આશ, પરાશ થોક=સ્તોક, સમૂહ, એકત્રતા.

એ વાત અત્ર વધારે દૃઢ રીતે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી, તેનો ભાવ વિચારીએ.

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મારી મનોરથસિદ્ધિ મારા નાથમાં જ થાય તેમ છે, તેથી અન્યત્ર મારો ઉદ્ધાર અથવા પ્રિયસંયોગ થવો સંભવિત નથી. અન્યત્ર તો મને બહુ પ્રકારનો સંતાપ થાય તેમ છે. આપણે સર્વ કાર્યો સુખપ્રાપ્તિના હેતુથી જ કરીએ છીએ. વ્યવહારના પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ આપણી માન્યતા પ્રમાણે સુખ મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે, ધાર્મિક પ્રગતિ કરતી વખતે નિરાબાધ અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય, સુખપ્રાપ્તિ થયા પછી તે નિરંતર એક સરખી સ્થિતિમાં બન્યું રહે અને તે સુખથી અવિચ્યુતિ કદિ પણ થાય નહિ એવું સુખ જો આત્માને પ્રાપ્તવ્ય હોય તો તે ખાસ મેળવવા યોગ્ય ગણી શકાય. ઉપરની પ્રથમ ગાથાના છેવટના ભાગમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ ગયા કે વૈશેષિક બૌદ્ધ અને સાંખ્ય તથા મીમાંસકો મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજે છે તે પ્રમાણે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ નથી. આ દર્શનધર્મો થયા. એ ઉપરાંત પુરાણ સંપ્રદાયો જેનું સ્વરૂપ પણ આપણે વિચારી ગયા તેમાં પણ મોક્ષમાં સુખપ્રાપ્તિ થાય અથવા ત્યાંથી ફરીવાર દેહ ધારણ કરવાનું કદિપણ રહે નહિ એવી સિદ્ધિ કોઈ સંપ્રદાયે બતાવી નથી. આવી સુખપ્રાપ્તિ જો કોઈ માર્ગે બતાવી હોય તો તે સર્વજ્ઞકથિત શ્રી જૈન શાસનમાં જ છે અને તેઓએ જે પ્રત્યેક આત્મવાદ બતાવ્યો છે તેમાં બહુ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની ઈચ્છા રહે તેવું છે. જો ચેતનજી અન્ય મહાન્ સત્તામાં લય થઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સર્વથા ખોઈ બેસતા હોય તો પછી તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ કરી તેની સિદ્ધિ કરવામાં અથવા તેનો અભેદભાવ સ્થાપિત કરવામાં લાભ શું એ પણ સમજાતું નથી. સુખ મેળવવાની અને તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થયા પછી તેને માટેનાં સાધનો યોજવાની ઈચ્છા સર્વ જીવોને રહે છે, પણ જો તે સુખ મેળવવા જતાં સ્વત્વનો જ નાશ થઈ જતો હોય તો પછી મેળવ્યું શું કહેવાય? સ્વનું અભિમાન ત્યાજ્ય છે પણ સ્વનો વિકલ્પ પણ ન રહે તો સર્વથા અંધકાર સ્પષ્ટ જણાય છે એમ કલ્પના કરવાથી સમજાશે. જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી એવા

ચાર્વાકાદિને માટે તો અત્ર પ્રશ્ન રહેતો જ નથી, પણ બૌદ્ધ ક્ષણિક-વાદી છે તેને પણ મુક્તિમાં કોઇ પ્રકારનું સુખ નથી એ આપણે ઉપર જોઇ ગયા. પ્રાકૃતિક સંબંધ માનનાર અથવા સર્વ ભાસ માયાકૃત માનનારને પણ લયમાં અથવા પ્રકૃતિ દૂર કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ નથી એ વાત મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ બરાબર બંધબેસતું અને આનંદપ્રદ લાગે છે. આથી પ્રત્યેક આત્મવાદમાં કામણ લાગે છે. જેમ કોઇ સ્ત્રીએ પતિપર કામણ કર્યું હોય ત્યારે તેના ઉપર તેનો બહુ રાગ થાય છે અને તેને પતિમાં કામણ જણાય છે અને તે સિવાય અન્ય ઉપર રાગ થતો નથી; તેવી રીતે અહીં પ્રત્યેક આત્મવાદ એવો સુંદર લાગે છે કે જાણે તેણે કામણ કર્યું હોય નહિ? એવો અત્ર ભાવ છે. એ પ્રેરક અને આકર્ષક પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ જેમ બને તેમ વધારે વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોથી સમજવા યોગ્ય છે ગ્રંથગૌરવ થવાના ભયથી અત્ર તો તેની રૂપરેખા માત્ર ઉપરની ગાથામાં બતાવી છે અને તેનાથી કદાચ તેમા કામણ જોઇએ તેવું ન લાગતું હોય તો તે વિષય ઝળકાવવાની મારી અલ્પતા સમજવી, બાકી આત્મવાદનો આ વિભાગ એટલો રમણીય અને આકર્ષક છે અને તેના સબંધમાં તર્ક અને ન્યાયની કોટિને અનુસરીને વિશેષ ગ્રન્થોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તેનો અભ્યાસ કરી સમજી વિચારવાની બહુ જરૂર છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં આ એક ઘણો જ અગત્યનો પ્રશ્ન ગણાય છે. આત્માનુ અમરત્વ સ્વીકારનારાઓ તેની અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે, પરંતુ વિદ્વાનનું કાર્ય એ છે કે અંધકારનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં ઘુંચવાઈ ન જતાં બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી દરેક દલીલને બરાબર યોગ્ય રીતે વિચારવી અને વિચાર કરીને તેને તેના યથાસ્વરૂપમાં ઘટાવવી.

અહીં એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જ્યાં ન્યાયની દલીલો ટકી શકે તેવું હોતું નથી ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે ભાઇ! એ તો સર્વ દર્શનકારોએ અથવા સંપ્રદાયવાળાઓએ વાડા બાંધી લીધા છે, બાકી માર્ગ તો બધાનો એક જ છે. આ વાત ઘટતી નથી. સર્વના માર્ગ એક હોઇ શકે નહિ; એક છે પણ નહિ. માર્ગ તો એક જ હોવો જોઇએ. કુમાર્ગ ઉપર માર્ગનો આરોપ કરવો એ અભિનિવેશ

છે, મિથ્યા અજ્ઞાન છે અને આંખો બંધ કરવાનું સૂચવન છે જે તદ્દન અયોગ્ય છે. જો પ્રત્યેક આત્મવાદ સત્ય હોય તો તે માર્ગ જ સત્ય હોઈ શકે, પછી એમાં એકાત્મવાદ ચાલે નહિ. સાધન ધર્મોમાં ભેદ હોય તો તે ચાલે, પણ સાધ્ય તો સુસ્પષ્ટ અને સારી રીતે વ્યાખ્યા કરાયેલ તથા સમજાયેલ હોવું જોઈએ. દૂધ અને છાશ એક સ્થાનકે એકત્ર એકી વખતે રહી શકેજ નહિ, રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો દૂધ બગડીને છાશરૂપ ખાટું થઈ જાય. મરિચીના ભવમા શ્રીવીર ભગવાને કપિલને કહ્યું કે 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં (પ્રભુના માર્ગમાં) પણ ધર્મ છે' એ ઉત્સૂત્ર વચન થયું. દૂધ અને છાશ એકત્ર એક સ્થાને રહી શકે એવી અશક્ય વાત તેમણે બતાવી તેના પરિણામે તેમને અનેક ભવભ્રમણ કરવી પડી. માટે સર્વ દેખાતા માર્ગમાં સત્ય માર્ગ તો એક જ છે અને હોવો જોઈએ એ સત્ય માર્ગ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રત્યેક આત્મવાદ અને લોકના અનેક મતો સત્યસ્વરૂપે એકી વખતે ઘટી શકે નહિ એ વાત અત્ર શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે સમજવા જેવી છે.

પરમતસહિષ્ણુતાને માટે 'અવધુ રામ રામ જગ ગાવે' વિગેરે પદોમાં જે વિચાર આનંદઘનજીએ બતાવ્યા છે તેને આ અર્થ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારી સમજવા યોગ્ય છે, તેમ જ હવે પછી ચેતનાને નિરપક્ષ કોઈએ છોડી નથી એવો લય સુડતાળીશમા પદમાં કહેવામાં આવશે તેની સાથે પણ તેને વિરોધ નથી એ ગ્રાહ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. પરમત અથવા સંપ્રદાય કે દર્શનપર અવિચારી આક્ષેપ કરવાનો અથવા તેના અનુયાયીઓને ત્રાસ આપવાનો ભાવ વિકારી છે અને ત્યાજ્ય છે, તેમાંથી સત્યનો અંશ સ્વીકારી તેને તેટલા પૂરતું માન આપવાનો ભાવ આદરણીય છે, પરંતુ સર્વથા સત્ય અથવા માર્ગરૂપે તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે અને કેટલે અંશે આદરણીય છે તે હકીકતથી તો જાગ્રત રહેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એવો નિયમ ન હોય અને સર્વત્ર ધર્મ છે એવી વાણીને કે વિચારને અવકાશ આપવામાં મહત્વતા મનાતી હોય તો તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થામાં જ તેનું પરિણામ આવે. આથી અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મને તો ન્યાયદૃષ્ટિથી વિચાર

કરતાં મારા નાથના વ્યક્તિત્વવાદમાં આકર્ષણ થાય છે, મારા પતિના નિજ ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા વધારે સત્ય ભાષામાં બોલતાં પ્રગટ કરવામાં મને ઉત્સાહ આવે છે અને જે પ્રગટ કરવાથી તેમની સાથે તેઓના સુસ્પષ્ટ પણ એકસરખા વ્યક્ત પૃથક્ રૂપમાં મારો અને તેમનો એકાત્મભાવ અને નિરવધિ સંયોગ થવાનો હોવાથી મને એ પતિસ્વરૂપ બહુ મીઠું લાગે છે અને બાકી અનેક દર્શનકારોએ તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ખાટું લાગે છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે એ બન્ને સ્વરૂપ એક સ્થાનકે એકી વખતે રહે તે તો તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે અને કદિ પણ બનવાજોગ નથી. આ વિષયપર વધારે વિસ્તારથી મોક્ષસ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રીષડ્ દર્શન સમુચ્ચયની બાવનમી ગાથાપરની વિસ્તૃત ટીકા વાંચી જવા ભલામણ છે. તેનો કાંઈક સાર ઉપર બતાવ્યો છે. બાકી આ આત્મસ્વરૂપ અને મોક્ષ સ્થિતિપર એટલું વિવેચન દરેક દર્શનકારોએ કર્યું છે કે તેને સમજવા બહુ લાંબા અભ્યાસની જરૂર છે.

कंत विण चो* गति, आणुं मानुं फोक;
उघराणी सिरड फिरड नाणुं †खरुं रोक. मीठडो० ૩

"પતિ વગર ચો તરફ ગમન અથવા ચારે ગતિ શૂન્ય છે અને હું તેને ફોકટની ધારૂં છું. ઉઘરાણી કરવા જવું તે તો ધક્કા ખાવાની વાત છે. નાણું તો ખરેખરૂં રોકડું હોય તે જ કહેવાય છે."

ભાવ–પતિ વગરનું કોઈ પણ જગાએ ગમન કરવું તે પતિવ્રતા સ્ત્રીને ઉચિત નથી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગમે ત્યાં જઈ શકે છે પણ પતિની વિયોગી સ્ત્રી અન્ય પુરૂષના ભયથી બહાર જઈ શકતી નથી, હરી ફરી શકતી નથી. પતિની ગેરહાજરીમાં કોઈ પાસે ઘર વ્યવહાર ચલાવવા

---

* ચોને સ્થાનકે 'ચઉ' શબ્દ છાપેલ બુકમાં છે તેનો અર્થ ચાર છે

† આ પંક્તિના પાઠાંતરો છે છાપેલ બુકમાં 'નાણુ તેજે રોક' એમ પાઠ છે બે પ્રતમાં 'નાણું ખરૂ કો રોક' એમ પાઠ છે અર્થ સર્વ પાઠાંતરોમાં એકને એક જ રહે છે

૩ કંત=પતિ વિણ=વગર. ચો=ચાર ગતિ=ગમન (અથવા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી ગતિ) આણું=શૂન્યસ્થાન, લાઇ નહિ ફોક=ફોકટ ઉઘરાણી=વસુલ માગવી તે સિરડફિરડ=વિંખાઈ ગયેલી, ધક્કા ખવરાવે તેવી. રોક=રોકડું.

પૈસા માગવા તેમાં પણ ધક્કા થાય છે, મજા આવતી નથી. ઘરમાં રોકડ નાણું હોય છે તે જ જરૂરને વખતે કામમાં આવી જાય છે, ઉઘરાણી પર ભરોસો રહી શકતો નથી. જેની તેની પાસે યાચના કરવામાં લાભ થતો નથી. ગતિ અને ઉઘરાણીપર આ ગાથામાં શ્લેષ છે તે નીચેનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારવાથી જણાશે.

ચાર્વાકાદિ આત્માની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ પંચ ભૂતના સંયોગથી જેમ લોહચુંબક, વીજળી વિગેરેમાં બળ આવે છે તેમ એક પ્રકારનું બળ–શક્તિ ઉદ્ભવે છે એમ માને છે અને ચૈતન્ય કે તે યુક્ત આત્માને જૂદો પદાર્થ જ માનતા નથી. તેને તો આ ભવમાંથી અન્યે ભવમાં જવું આવવું કાંઈ થતું નથી. અમુક સમય પછી પંચ ભૂતનો વિલય થઈ જતાં ભૂત ભૂતમાં મળી જાય છે. મૃત શરીરમાં પંચ ભૂત વિદ્યમાન હોવા છતાં ચેતના કેમ દેખાતી નથી અને અહીં સુખદુઃખ શા કારણથી મળે છે અને અહીં કરેલ શુભાશુભ કાર્યોનું ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો તેઓ ખુલાસો આપી શકતા નથી અથવા આપે છે તો તે સંતોષકારક થતો નથી. તેઓના મત પ્રમાણે ચારે ગતિ નકામી છે અથવા એક ભવમાંથી અન્યત્ર ચારે ગતિમાં–દેવ–મનુષ્ય–તિર્યંચ અને નારકીમાં–ગત્યાગતિ કર્માનુસાર થાય છે એ વાત અસંભવિત છે. અન્ય દર્શનકારોમાં આત્માનો પ્રત્યેકવાદ ન હોવાથી ગમે તેટલી ક્રિયા કરી, યોગ કરી, ધ્યાન કરી, કષ્ટ તપ કરી આત્માને જ્યારે પરમ શાંતિ મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનો જ નાશ થાય છે, તે બીજા સર્વવ્યાપી આત્મા સાથે મળી જઈ વ્યક્ત સ્પષ્ટ રીતે રહેતો નથી. આથી ચારે ગતિમાં ગમન કરી આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાનો જે મહાન્ પ્રયાસ–પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે છે તે સર્વ વ્યર્થ થાય છે, અર્થ વગરનો થાય છે, પરિણામ વગરનો થાય છે. વળી વિશ્વના સર્વ આત્માને એક માનવામાં આવે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે ચારે ગતિમાં જનાર–ભમનાર કોણ રહ્યું તે પણ એક કૂટ પ્રશ્ન છે. આથી આવી માન્યતાવાળાની ચારે ગતિ ફોકટની થાય છે અથવા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરી ઉત્ક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયાસ નકામો જ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

કેટલાક માને છે કે દુનિયામાં આપણું કર્યું ધાર્યું કાંઈ થવાનું નથી, ઈશ્વરની પાસે યાચના કરીએ અને તે આપે તે ખરૂં. આ પ્રમાણે ધારીને ઈશ્વર પાસે ઉઘરાણી કરે છે કે 'હે નાથ! મને મોક્ષ આપો.' આવી રીતે બીજી પણ અનેક સ્થૂળ વસ્તુઓની યાચના કરે છે. આવી રીતે ઉઘરાણી કરવી તે તો બહુ કફોડું કામ છે. એક તો ઉઘરાણી ધીરેલી વસ્તુની થાય, બીજું ઉઘરાણી જેની પાસે કરવાની હોય તેની મરજી ઉપર ઉઘરાણી પતવાનો આધાર રહે. વ્યવહારમાં નિયમ છે કે 'ગરથ ગાંઠે,' પોતાની પાસે હોય તે જ પુંજી કહેવાય. અહીં ઈશ્વર પાસેથી માગણી કરતી વખત ભાન પણ હોતું નથી કે તેને આપણે વસ્તુ ધીરેલ નથી કે તે આપવાને બંધાયેલ હોય. પારકી દયા ઉપર જીવવું તે તો જેને રૂચતું હોય તેને ભલે રૂચે, સર્વને તો એ વાત પસદ આવે તેમ નથી. જો તમારી પાસે વસ્તુ ઘરમાં દાટેલી હોય અને તે જ પ્રગટ કરવાની હોય તો તેને માટે પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત ગણાય પ્રયાસથી થોડે કે લાંબે વખતે પણ તે વસ્તુ જરૂર મળવાનો એક રીતે ચોક્કસ સંભવ ખરો. આથી સાધનધર્મો કરતી વખત સાધ્ય મળવાની પ્રતીતિ હોય તો કાર્યસિદ્ધિ થવાના ભાનથી પ્રયાસ બરાબર થાય અને તેથી જ આત્મવાદના સ્વરૂપમાં તે વાત ખાસ વિચારવા લાયક છે જે આત્મધન છે તે તમારૂં પોતાનું જ છે, પોતાની પાસે જ છે, ગુપ્ત છે તેને પ્રગટ કરવાનું છે, અન્ય પાસે ઉઘરાણી કરવાની છે જ નહિ અને ઉઘરાણી કરવાથી એવી આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ મળી જાય એવી માન્યતા રાખવી એ પણ બેહુદું જ છે. પ્રભુ એવી વસ્તુઓ લઈને બેસી રહેલા નથી અને બેસી રહેલા હોય તો તેની વધારે વખત તમારી પાસે ઉઘરાણી કરાવે અને તમને રગાવી રગાવીને પછી તે આપે એ વાત પણ ઈશ્વરસ્વરૂપને ઝાંખપ લગાડનારી છે. શુભ કાર્યનાં શુભ ફળ જરૂર મળશે અને છેવટે કર્મનો વિલય થતાં સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે, એ હાલ પણ તમારી પાસે જ છે, તમે તેને ઓળખતા નથી, પીછાનતા નથી, જોતા નથી; એક વખત તે જાણ્યા પછી અન્ય પાસે ઉઘરાણી કરવામાં રહેલું જોખમ અને પાછા પડવાનો સંભવ તમને સારી રીતે જણાશે. રોકડું નાણું તે જ નાણુ કહેવાય અને તમારા આત્મસ્વરૂપમાં તે રોકડ જ છે,

ઉઘરાણી કરવાની છે જ નહિ—એ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી સમજી વિચારી લો. પ્રચ્છન્ન ગુપ્ત રોકડ નાણું-તમારી પાસે ઘણું છે તેને હવે પ્રગટ કરી ફરતું કરી દેવાનો પ્રયાસ કરો, નાણાં ઉપરનો કચરો-માટી કાઢી નાખો અને નિરંતરનું સુખ પ્રાપ્ત કરો. એ સર્વ તમને પ્રત્યેક આત્મવાદમાં—ચેતનના અનંત જ્ઞાન દર્શનાદિ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્તવ્ય છે, અન્યત્ર નથી એ વાત બરાબર વિચારો, ન સમજાય તો બરાબર અભ્યાસ કરો.

આ ગાથામાં ગતિ અને ઉઘરાણીપર જે ભાવ મૂકયો છે તે બરાબર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના ગમન અને ઉઘરાણીને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ અને સ્વરૂપ સાથે જે સાદૃશ્ય બતાવ્યું છે તે બહુ બોધ આપનાર છે. 'નાણું ખરૂં રોક' અથવા 'નાણું તે જે રોક' એ વ્યાવહારિક સિદ્ધાન્ત અથવા કહેવતનો અત્ર એવી સારી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે તેનો ભાવ વિચારતાં આધ્યાત્મિક અનેક બાબતોના ખુલાસા થઈ જાય છે. ઘણીખરીવાર ઉઘરાણીના ઉપર આધાર રાખી વ્યાપારી પોતાની મુડી ગણે છે પણ એ ઉઘરાણીનાં નાણાં ઘણીવાર ખોટાં થયેલાં હોય છે, જરૂર વખતે કામ આવતાં નથી અને છતે નાણે નાદાર બનાવે છે અને અહીં તો ધીરેલ નાણું ન હોવા છતા ઉઘરાણી કરવી છે એને વાસ્તવિક રીતે દયા અથવા ભિક્ષા માગવાના અર્થમાં જ સમજવી જોઇએ. ઉઘરાણીવાળો તગાદો કરી શકે છે તે યાચના કરનારથી બની શકે જ નહિ. આમ સમજી પ્રચ્છન્ન નાણું પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરો.

कंत विण मति माहरी, *अवाहडानी वोक;
धोक द्युं आनंदघन, अवरने †टोक. मीठडो० ४

* અવાહડાની શબ્દને બદલે છાપેલ પ્રતમા 'અહવાડાની' એમ શબ્દ છે સર્વ પ્રતોમાં અવાહડા શબ્દ છે તેનો અર્થ હવાડો હોવો જોઇએ એમ ધારૂ છુ, પણ મને અર્થ બતાવ્યો ત્યારે આ પાઠાંતર નહોતો, માત્ર છાપેલ બુક જ પાસે હતી તેથી અવાહડાનો અર્થ મેં હવાડો જ રાખ્યો છે.

† ટોકને બદલે છાપેલ બુકમાં 'ઢાક' શબ્દ છે, બન્ને શબ્દના અર્થ સંદિગ્ધ છે.

૪ કંત=પ્રત્યેકઆત્મવાદરૂપ પતિ વિણ=વગર મતિ=બુદ્ધિ. અવાહડા=પાણીનો હવાડો બોક=હવાડાની નીચેનો ખાબોચો. ધોક=પોકાર. દ્યુ=કરૂ છુ અવરને=બીજાને, અન્યને ટોક=છોડી દેવા, સલામ છે.

"પતિ વગર મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. બીજા સર્વને સલામ કરીને આનંદઘન પતિને પોકાર કરૂં છું."

ભાવ-પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. ઉઘાડા ખાળીઆમાંથી જેમ હવાડાનું સર્વ પાણી ચાલ્યું જાય તેમ મને તેઓ નુકશાન કરનારી અને અક્કલ વગરની ગણે છે. મને કોઈ કશામાં ગણતું નથી અને મારી કોઈ દરકાર કરતું નથી. તેથી હે મારા નાથ! હું સર્વને સલામ કરીને તમને પોકાર કરૂં છું અને કહું છું કે હે નાથ! મારે મંદિરે પધારો અને મારી વિરહવ્યથા શાંત કરો. આ વ્યવહારૂ અર્થ છે. એમાં શુદ્ધચેતના પતિ વગરની પોતાની સ્થિતિના કફોડાપણાનો નિર્દેશ કરી આનંદઘનને પોકાર કરે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારતાં કેટલોક ભાવ એવો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો વિચાર સાધારણ રીતે આવવો મુશ્કેલ છે. કાંઈક ભાવ સંદિગ્ધ પણ રહે છે. ઢોરને પાણી પાવા માટે હવાડો કરવામાં આવે છે તેને નીચે ખાળીઓ હોય છે. તે ઉઘાડો મૂકે તો તેમાંથી પાણી ચાલ્યું જાય છે એટલે હવાડો કદિ પૂરો ભરાતો જ નથી. એ ખાળીઆને ઉઘાડો મૂકવાથી ઉપયોગ વગર પાણી નકામું ચાલ્યું જાય છે અને કોઈ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી, તેવી રીતે પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર બીજા સર્વ વાદોમાં અનેક દર્શનકારોના મતોમાં ક્રિયા વિગેરે કરવામાં આવે તે ખાળેથી ચાલ્યાં જાય છે, ઉપયોગ વગરનાં બને છે. આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ નાશ પામી જાય ત્યાં પછી ક્રિયા કરનાર કોણ? કરવાનું કારણ શું? તેનો હેતુ શું? કરવાની ગરજ, હોંશ કે ઇચ્છા કોને? જ્યાં પાણી અંદર રાખી મૂકવાની જરૂર જ ન હોય ત્યાં પછી ખાળે ડૂચો કોણ દે? અને દેવાની આવશ્યકતા પણ શું હોય? ક્રિયા કરી આત્મધન એકઠું કરવાનો કોઈ પણ હેતુ કે સાધ્ય ન રહેવાથી તે કરવાનો કોઈ વિચાર કરે તો તેને મૂર્ખ ગણવામાં આવે; કારણ કે પ્રયોજન વગર તો મદ પણ પ્રયાસ કરતો નથી અને અહિં ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. અથવા પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ ખાળીઓ ખૂલ્લો રાખી અવાડામાં પાણી ભરવા જેવી મિથ્યા છે, નિષ્ફળ છે. ઉપરથી પાણી ભરે કોણ? શામાટે ભરે? નીચેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તે જુએ કોણ? જોઈને પણ આડો ડાટો દેવાની જરૂર કોને રહે?

સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કોણ કરે? તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર કરેલાં પુણ્યપાપનું અથવા નિર્જરાનું વાસ્તવિક ફળ મળતું નથી અને તેથી શુભ કરણી કરવા તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી, આકર્ષણ પણ થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હે આનંદઘન નાથ! હું તો તમને જ પોકારૂં છું, તમારા જ નામનો જાપ કરૂં છું અને તમે મારે મંદિરે પધારો એવી પ્રાર્થના કરૂં છું. આપની સાથે મારો સંબંધ થાય તે અનંત કાળ ચાલે તેવો છે અને તે આપનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ સમજી પ્રત્યેકઆત્મવાદ સ્વીકારે તેને જ મેળવવા ઇચ્છા થાય તેમ છે. આપના સર્વજ્ઞકથિત સ્વરૂપ સિવાય અન્ય સર્વ લોક મને ખોટા લાગે છે અને અન્યના બતાવેલ સ્વરૂપવાળા મારા પતિ હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તે તદ્દન નિષ્ફળ લાગે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લોકદર્શિત પતિને સલામ છે, મારે તેની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. તેઓ મને ઓળખતા નથી, જાણતા નથી અને તેઓની ખોટી માન્યતા પ્રમાણે મને તેઓ કદિ પણ જાણે એમ લાગતું નથી. મારા પતિ વગરનો આખો સંસાર મારે મન અસ્તવ્યસ્ત છે, વ્યવસ્થા વગરનો છે અને પુણ્ય નિર્જરા આદિ માટે નિષ્ફળ છે તેથી ન્યાય વગરનો છે; માટે હું તો જે આનંદઘન પતિના શાસનમાં પ્રત્યેકઆત્મવાદ પ્રવર્તે છે તેવા મારા પતિને–આનદઘન નાથને પોકાર કરીને કહું છું કે વહાલા! મારા મંદિરે પધારો, મારા હૃદયનો કબજો લો અને આપના હૃદયમાં મને મારૂં યોગ્ય સ્થાન આપો.

આત્મસ્વરૂપ સમજવા બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. અન્ય મતમાં બતાવેલ અને સર્વજ્ઞમાર્ગમાં બતાવેલ આત્મસ્વરૂપ અત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે તેનો હેતુ માત્ર તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવાનો છે. આવા નાના પુસ્તકના નાના પદમાં આત્મસ્વરૂપ એક દર્શનનું પણ પૂરૂં બતાવી શકાય નહિ તો પછી સર્વ દર્શનકારોના ભિન્ન ભિન્ન મતો બતાવી તેઓને એકસ્વરૂપે ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન અશક્ય જેવું જ છે, પરંતુ આટલા લઘુ ઉલ્લેખથી જણાયું હશે કે ચેતનજી સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેને માટે સર્વ દર્શનકારોએ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સર્વમાં સફળ પ્રયત્ન જો કોઈ પણ દર્શનકારે કર્યો હોય તો તે કોણે કર્યો છે. જ્યાં અરસ્-

પરસ વિરોધ ન આવે એવું એક સર્વજ્ઞદર્શન જ છે. એક જ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધરેલ આત્મવાદ અનેક ગ્રંથોમાં જુઓ તો એક સરખો-મળતો જ આવે છે. એવા સર્વજ્ઞકથિત માર્ગનું સ્વરૂપ વિચારી સમજી આત્મજ્ઞાન મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. આપણે વિજ્ઞાનની અનેક વાતો જાણવા ઇચ્છીએ, જ્યોતિષ ગ્રહ નક્ષત્રાદિની ગતિનો વિચાર કરીએ, માનવ ધર્મશાસ્ત્રનાં પાનાં ફેરવી જઇએ અને આપણે પોતે કોણ છીએ, અને એ જાણનાર કોણ છે એનો જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ ન હોય તો પછી પ્રયત્નનું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને અન્યનો વિચાર કરતાં સ્વતરફની ફરજ વિસરી જવાય છે. આટલા ઉપરથી સ્વનું જ્ઞાન કરવા, તેને ઓળખવા અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી અત્ર વિરમીએ છીએ. આ પદને અને પરમતસહિષ્ણુતાના આનંદઘનજીના રૂઢ વિચારોને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી તે ઉપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. હવે આવા પતિ ચેતનાનો સ્વીકાર કરી તેનો વિરહ મટાડતા નથી તેથી ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તેપર આનંદઘન મહારાજ હવે પછીના પદમાં વિવેચન કરે છે.

---

*પદ એકતાળીશમું-રાગ વેલાવલ અથવા મારૂ.

पीया बिन †सुद्ध बुद्ध भूली हो;
‡ आंख लगाई दुःखमहेल के,
जरुखे झूली हो. पीया० १

---

* આ પદનો રાગ આડત્રીશ તથા બાસઠમા પદ પ્રમાણે છે. લગભગ આવા જ ભાવાર્થનું પણ જૂદી હકીકતનું બાસઠમું પદ આગળ આવશે તેનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

† સુદ્ધ બુદ્ધને સ્થાને બે પ્રતમા તથા ટબામાં 'સુદ્ધિબુદ્ધિ' પાઠાન્તર છે, તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ.

‡ 'આંખી લગઈ' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે, અર્થમા ફેર પડતો નથી

૧ પીયા=પતિ બિન=વગર સુદ્ધ બુદ્ધ=ભાન સાન, જાગૃતિ ભૂલી=વીસરી ગઈ ઝરૂખે=ગોખે, બારીએ ઝૂલી=ટીગાઇને જોઈ રહી. (આ શબ્દનો અર્થ મારવાડમાં ન્હાઇ એમ થાય છે તે માટે વિવેચન જુઓ)

"પતિ વગર ભાન સાન ભૂલી ગઈ છું. (પતિવિરહરૂપ) દુઃખ મદિરના ઝરૂખે (ઊભી રહી) આંખો લગાડી લગાડીને ઝૂલીઝૂલીને જોઉં છું"

ભાવ–ઉપરના પદમાં શુદ્ધચેતનાના પતિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. પ્રત્યેક આત્મસ્વરૂપે તેને અજર અમર નિત્યાનિત્ય વિગેરે લક્ષણ-યુક્ત બતાવી તેનું વ્યક્તિત્વ સર્વદા રહે છે એ સમજાવતાં સાથે બતાવી આપ્યું કે એવા ચેતનજી શુદ્ધચેતનાના હૃદયવલ્લભ છે અને તે તેને બહુ મીઠા લાગે છે. એવા પતિએ આ શુદ્ધચેતનાના હૃદયપર એવું કામણ કર્યું છે કે તેના વગરની બીજી કોઈ ગોષ્ઠિ ચેતનાને ગમતી નથી. આ સર્વ હકીકત આપણે આગલા પદના અર્થમાં સવિસ્તર જોઈ છે. હવે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવા મારા પતિ શુદ્ધ નિરંજન નાથ માયામમતાની જાળમાં ફસાઈ જઈ મારે મંદિરે પધારતા નથી, મારી સાથે પ્રેમ જોડતા નથી, મને બોલાવતા પણ નથી અને અગાઉ અનેકવાર બતાવ્યું છે તેમ કુલટા સ્ત્રીઓની સંગતમાં આનંદ માને છે, તેમાં રસ લે છે અને તેમાં સુખ સમજે છે. મેં તેઓની અનેક રીતે પ્રાર્થના કરી, સીધી તથા આડકતરી રીતે તેઓને વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, દૂતીઓ સાથે કહેવરાવ્યું, મારી સખીઓએ તથા અનુભવમિત્રે તેઓને યોગ્ય માર્ગ પર આવી જવા પોતાના તરફથી પણ ભલામણ કરી, પણ મારા નાથ હજુ મારી પાસે આવતા નથી, મને ખોળામાં બેસાડતા નથી, મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરતા નથી. આવા શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૂલ્ય ગુણના ભંડાર મારા નાથના અસહ્ય વિરહથી હવે તો હું મારૂં ભાન સાન ભૂલી ગઈ છું, વિસરી ગઈ છું અને અવ્યવસ્થિત રીતે અસ્તવ્યસ્ત દશામાં ફરૂં છું. મારા પતિ ઘણા વખતથી મારે મંદિરે પધાર્યા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, પરંતુ હવે મેં તેઓશ્રીને બહુ રીતે કહેવરાવ્યું છે તેથી તેઓ મારે મંદિરે આવશે એમ આશા રાખું છું. આ કારણને લઈને મારા પતિના વિરહરૂપ દુઃખમહેલમાં બેસીને તેના ઝરૂખેથી મારા પતિના માર્ગપર નિરીક્ષણ કરૂં છું. હું વિચાર કરૂં છું કે તેઓ કયે માર્ગે મારે મદિરે પધારશે. 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા' એ સોળમા પદમાં ગાન કરતાં જેમ સુમતિએ જણાવ્યું છે તેમ ભક્તિના, જ્ઞાનના, યોગના, સર્વવિરતિના, દેશવિરતિના જૂદા

જૂદા માર્ગો પતિઆગમન માટે છે; અષ્ટ પ્રવચન માતા, દશ યતિધર્મ, સમકિતનાં ૬૭ લક્ષણ, શ્રાદ્ધના ૨૧ ગુણો, માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો વિગેરે પતિમેળાપના અનેક માર્ગો છે તે સર્વ માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા કરૂં છું કે એ સર્વમાંથી કોઈ પણ એક રસ્તે પતિ મારે મંદિરે પધારશે, અને એવી રીતે એમની વાટ જોતી વખતે દરેક માર્ગપર મારા દુઃખ-મહેલના ઝરૂખામાંથી ટીંગાઈ ટીંગાઈને જોઉં છું. જ્યારે એક માણ-સની રાહ જોતાં તે આવે નહિ ત્યારે આતુરતાને લીધે બારીએ અથવા ઝરૂખે ટીંગાઈ ટીંગાઇને દૂર સુધી માર્ગપ્રતીક્ષા કરવામાં આવે છે તે સામાન્ય નિયમાનુસાર હું પતિવિરહથી મારૂં ભાન સાન ભૂલી જઈને પતિને આવવાના માર્ગપર નીહાળી નીહાળીને જોઉં છું. પતિવિર-હિણી સ્ત્રી વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે કરે છે એ આર્થ હૃદય સમજવું શુદ્ધ ચેતના જેવી નટનાગરમા મનને જોડવાવાળી સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં તો બીજું હોય જ નહિ અને તેના જેવી શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીના આર્દ્ર હૃદયમા પતિવિરહનો અગ્નિ કેવો સળગતો હોય તે તો બરાબર સમજાય તેવું છે. ચેતનજીની બરાબર આમાં કહી છે તેવી દશા છે. અજ્ઞાનાવસ્થાને લીધે તેની ચેતના શુદ્ધ છે તોપણ તેને પોતાની માની કદિ પણ તે ખોળામા બેસાડતો નથી, તેની સાથે ક્રીડા કરતો નથી, તેને હૃદય સાથે ભેટી હેત દેખાડતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે, આત્મસ્વરૂપ સમજવાની અશક્તિને લીધે, ઘરની પવિત્ર પ્રમ-દાના પ્રેમી પરિચયને પરિહરી પરરમણીની અપ્રશસ્ત વાગ્જાળમાં ફસાઈ પરભાવમાં પડ્યો રહે છે. શુદ્ધચેતના પતિની આ પ્રમાણે રાહ જુએ છે એ હકીકત દરેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

આ પદપર સુંદર ટબો છે. તેમાં ભાવ તો લગભગ સરખો છે પણ અર્થ જૂદી રીતે કરવામા આવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે. 'પિયા બિન સુદ્ધિ બુદ્ધિ ભૂલી હો' એવો પાઠ આ ટબામાં છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે હે સખિ! ચેતનરામ પતિ વિના અશુદ્ધોપયોગી આત્માને મારે મળવું યોગ્ય છે કે નહિ? ઉચિત છે કે નહિ? એવી શુદ્ધિને હું વિસરી ગઈ, એટલે અશુદ્ધોપયોગી આત્માથી મળવું કે ન મળવું એ સબધી મારા ધર્મના વિચારથી હું રહિત થઈ ગઈ છુ અત્ર એવો પ્રશ્ન થાય

છે કે સુમતિ શામાટે આ બાબત ભૂલી ગઈ એટલે એની સુબુદ્ધિ હતી તે કેમ ચાલી ગઈ અથવા આ પ્રમાણે કહેવામાં શામાટે આવ્યું? ત્યાં બુદ્ધિ શબ્દની સાથે સુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી સુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે અને કુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી કુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે. અત્ર તાત્પર્ય એમ છે કે હે સખિ! હું બુદ્ધિ ભૂલી એટલે સુબુદ્ધિ શબ્દ જ ભૂલી ગઈ. શુદ્ધોપયોગી આત્માને અસંયોગે અને અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સંયોગે હું સુબુદ્ધિની કુબુદ્ધિ થઈ ગઈ. અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સ્ત્રીપણે મળીને પછી તેના વિદેશગમનરૂપ વિયોગ દુઃખમહેલને ઝરૂખે અશ્રુપાત કરીને તેમાં ન્હાઈ ગઈ. વિદેશગમન તે અહીં પરપરિણતિરમણ-ચિંતવન સમજવું. ઝરૂખો તે તેમાં જવા આવવારૂપ અને અશ્રુપાત તે અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તનરૂપ. ઝૂલી એટલે ન્હાઈ. પરપરિણતિ રમણ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમા પ્રવર્તનમાં જાણે હું ન્હાઈ ગઈ હોઉ એટલું બધું તે થઈ ગયું. સુબુદ્ધિને રોવાની વાત લખવાનું કારણ એ છે કે ચેતનજીને પરપરિણતિમાં રમણતા એટલી બધી થઈ ગઇ છે કે તેના વિયોગે-તેના પરપરિણતિ પ્રવર્તનને લીધે સુમતિ જ જાણે તેમાં તરબોલ થઈ ગઈ હોય એમ દેખાય છે. થલી દેશમાં ન્હાવણને ઝૂલવું* કહે છે. (થલી દેશ તે નાગોર, બીકાનેર ફ્લોધિ, પોકરણ વિગેરેનો પ્રદેશ સમજવા). ટબાકારે આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તેનો ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. અહીં સુમતિ પોતાની જાતને પતિ સાથે એકાકાર કરી સખીને કહે છે કે પતિ તો એવા પરપરિણતિમાં આસક્ત થઈ ગયા છે કે તેઓ મારે મંદિરે કદિ પધારતા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, મારૂં નામ પણ સંભારતા નથી. આવી પતિની સ્થિતિ વિચારતાં અને મારો અને તેઓનો એકીભાવ વિચારતાં મને એમ જણાય છે કે હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધિને તદ્દન ભૂલી ગઈ છું. પતિ પોતે પરપરિણતિમાં રમણ કરે છે, અશુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવર્તન કરે છે અને તેમાં એટલા ઊંડા ઉતરી ગયા છે કે જાણે તેમાં તદ્દન તરબોળ થઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે અને મારો અને તેમનો એકીભાવ એવો છે કે તેથી વાસ્તવિક રીતે હું પણ

---

* અતિચારમા આવે છે કે અણગળ પાણીએ ઝીલ્યા-ઝીલવું-ન્હાવું. ઝુલવુ કહેવાતુ નથી, છતા ટબાકાર આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

દુઃખઝરૂખા રૂપ પરપરિણતિમાં પ્રવર્તન કરતાં પતિને દેખીને મારી સુબુદ્ધિ ભૂલી ગઈ છું-મતલબ પતિ પોતે સુબુદ્ધિને વિસારી બેઠા છે. આ ભાવ બતાવવામા ટબાકારે બહુ ચાતુર્ય વાપર્યું છે. એમાં પરપરિણતિ જેવા આત્મિક વિષયને જે સ્વરૂપ આપ્યું છે (Abstract idea converted into a concrete form) તે બહુ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

આમા ખાસ વાત સમજવા જેવી એ છે કે સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ જ રહે છે પણ પતિ સાથે તેનો એકાકાર બતાવવા માટે દુઃખમહેલના ઝરૂખાની કલ્પના કરી પતિના પરરમણ ભાવને તાદૃશ્ય સ્વરૂપે બતાવતાં તેની અવસ્થાનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપ્યું છે. ચેતનજીને મળવા માટે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુમતિ દુઃખમહેલના ઝરૂખામાંથી નજર કરે છે, અનુભવદ્વારા તેને મળવા હોંશ રાખે છે, પરંતુ તેનો આંતર આશય તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને તે સમજવામાં વિચાર કરવો પડે તેમ નથી. પોતે ન્હાઈ ગઈ એમ લખ્યું છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે ચેતનજી પરપરિણતિમાં તરબોળ થઈ ગયા છે એમ બતાવે છે. શુદ્ધ સતી સ્ત્રી પતિ સાથે પોતાનો એકીભાવ કેવી સુંદર રીતે બતાવે છે તેનો આ એક ઉત્તમ નમુનો છે.

બન્ને રીતે અર્થ કરતાં મુદ્દાની વાત એ નીકળે છે કે આ ચેતનજી પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને તેમાં રાચી રહ્યા છે એ અતિ ખેદજનક હકીકત છે.

हसती तब हुं विरानीया,
देखी तनमन *छीज्यो हो;
समजी तब एती कही,
कोइ नेह न कीज्यो हो. पीया० २

---

* છીજ્યોને બદલે એક પ્રતમા 'લાજે' શબ્દ છે અર્થ અનુરૂપ નથી દેખીને બદલે 'પેખી' શબ્દ છે, અર્થનુ સામ્ય છે છેલ્લી પંક્તિમા કીજ્યોને બદલે 'કીજે' શબ્દ છે તેમા કાળનો જ ભેદ છે, અર્થ ફરતો નથી

૨ હસતી=મશ્કરી કરતી તબ=ત્યારે, અજ્ઞાનાવસ્થામાં. વિરાનીયા=અન્ય સામાન્ય સ્ત્રીઓ છીજ્યો=છેદાઈ ગયો. પશ્ચાત્તાપ થયો એતી=એટલુ. નેહ=સ્નેહ. ન કીજ્યો=ન કરશો

"ત્યારે (અજ્ઞાનાવસ્થામાં) સામાન્ય સ્ત્રીઓને (પતિવિરહે રડતી) દેખીને હસતી, પણ (અત્યારે) મારૂં શરીર અને મન છેદાઈ જાય છે. હવે બધું સમજી ત્યારે એટલું કહું છું કે 'કોઈ સ્નેહ કરશો મા'."

ભાવ—આપ વિત્યા વગર દુનિયામાં કોઈ વાતની ખબર પડતી નથી. જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના વિરહે શોક કરતી હતી ત્યારે તેમને તે પ્રમાણે કરતાં દેખીને હું તેઓની મશ્કરી કરતી હતી. મને એમ લાગતું હતું કે આ વિરહાનળમાં તે શો દમ છે કે તેને લઈને સ્ત્રીઓ શોકમાં ડૂબી જતી હશે. પતિ પોતાને મંદિરે ન પધાર્યા હોય તો એમાં તે શી મોટી બાબત છે કે સ્ત્રીઓ તે માટે રડતી હશે! (બીરાની એટલે અનેરી) બીજાનું દુઃખ જોતી હતી ત્યારે મારા આવા વિચાર હતા, પણ હવે જ્યારે માથા ઉપર આવી પડી, જ્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે પતિ તો મારે મંદિરે પધારતા નથી અને મારો યૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે મારૂં મન અને શરીર સુકાઈ ગયાં, છીજી ગયાં. જેમ ઠંડી વાય અને ઠાર પડે ત્યારે હાથ પગ છીજાઈ જાય છે તેમ મારૂં શરીર અને મારા વિચારો પતિવિરહથી છીજી ગયા. આ વખતે મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે અરેરે! અત્યાર સુધી પતિમેળાપમાં શું સુખ છે? કેવો આનંદ છે? કેવો સંતોષ છે? તેનો મેં સંપૂર્ણ રીતે ખ્યાલજ કર્યો નહિ. ખરેખર ચેતનજી પણ મારા સંયોગમાં સુખ શું છે તે સમજ્યા જ નથી, અને એ અજ્ઞાનદશાને લઈને અન્ય તરફ હું હાસ્ય કરતી હતી. ત્યારે શું જાણપણામાં દુઃખ છે? જો તેમ હોય તો તો પછી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ મળે છે; પણ તેમ નથી. જાણપણા વગર સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી અને સ્વરૂપજ્ઞાન થયા વગર હેયઉપાદેયનો ભેદ સમજાતો નથી. મે તો આટલો બધો પ્રેમ કર્યો અને પ્રેમનું સુખ સમજી તેથી પતિવિરહમાં દુઃખ કેટલું થાય છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો, આથી હવે હું સર્વને ભલામણ કરૂં છું કે કોઈ સ્નેહ કરશોજ નહિ. સ્નેહ કરતી વખત તો મનમાં આનંદ આવે છે પણ પછી જ્યારે પતિનો વિરહ થાય છે ત્યારે બહુજ ખેદ થાય છે. માટે સ્નેહ થયા પછી વિરહ થાય અથવા સ્નેહ એક સરખો રહ્યા કરે નહિ અથવા એક તરફનો (એક પખો) પ્રેમ થાય તેવો સ્નેહ કોઈ કદિ કરશો નહિ. પદની આ ગાથામાં બહુ વિચારવા લાયક વાત કહી છે તેપર જરા નજર કરીએ.

પ્રથમ તો ચેતન અને ચેતના જે જૂદા જૂદા ભાવો બતાવે છે તેમાં ભેળસેળ ન થઈ જાય તે સંભાળવું. અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ ચેતના હસે છે તે તેને યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓ જે સ્થૂળ સ્નેહ કરે છે તે તો તૂટવાનોજ છે, વિરહથી કે મૃત્યુથી તેમાં વિક્ષેપ પડવાનોજ છે; તેથી એવો સ્નેહ કરવા ના કહેવી તે તો યુક્ત છે; પણ પોતે ચેતન સાથે સ્નેહ કરવાની ના પાડતી હોય એમ જે ભાવ નીકળે છે એનો અર્થ એટલોજ જણાય છે કે ચેતન હજુ અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, સ્વરૂપ સમજતા નથી અને તેને પરિણામે કુમાર્ગપર ગમન કરે છે. ચેતનનો અને ચેતનાનો પ્રેમ એક વાર જામે તો પછી તેમાં કદિ અતરાય પડવાનો નથી તેથી તેવા પ્રેમનો નિષેધ સૂચવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો પોતે ઘણા વખતથી પતિની રાહ જોઈ પણ પતિ પધાર્યા નહિ તેથી છેવટે કંટાળીને સર્વ સ્ત્રીઓને એ કહેવા નીકળે કે તમારે કદિ સ્નેહ કરવોજ નહિ તો તે પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. સ્થૂળ પ્રેમની પેઠે ધર્મપ્રેમ અથવા આત્મિક પ્રેમમાં પણ પ્રથમ તો મહત્વતા લાગતી નથી પણ એક વાર તેનો રસ ચાખ્યો હોય તો પછી તેના વિરહમાં અતિખેદ–સ્થૂળ અને માનસિક અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે તે બન્નેથી અપર આધિદૈવિક ખેદ થાય છે.

વિરહદુઃખ ન સમજનાર સ્ત્રી પ્રથમ અન્ય સ્ત્રીઓને હસે, પછી સ્નેહતતુ લાગ્યા પછી વિરહદુઃખમાં પડી પશ્ચાત્તાપ કરે અને અન્ય કુવારી સ્ત્રીઓને પ્રેમ ન કરવાની ભલામણ કરે એ સર્વ વાત સમીચીન લાગે છે.

જાણપણામાં દુઃખ હોયજ નહિ. જાણપણા વગરની જીંદગી નકામી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જાણપણાથી જવાબદારી બહુ વધતી જાય છે પણ તેની સાથે જ કર્મનિર્જરા કરવાનો રાજમાર્ગ જ્ઞાનથી હાથમાં આવે છે, અજ્ઞાન કષ્ટથી પૂર્વ કોટિ વર્ષો સુધી જેટલા કર્મ દૂર કરી શકાય તેટલાં જ્ઞાનથી એક શ્વાસોશ્વાસમાં બાળી દેવાય છે. આવા વિશાળ માર્ગના લાભની ખાતર અને આત્માના શ્રેય માટે તેના શુદ્ધ મૂળ ગુણ જ્ઞાનને તો જાગ્રત કરવાની ખાસ જરૂર છે. અહીં અજ્ઞાનાવસ્થામા ચેતન પોતે સમજવો. ચેતના તો શુદ્ધ જ છે, પણ ચેતનજીના વચ્ચે વચ્ચેના પ્રકાશ વખતે તેનો ઝળકાટ થાય છે, તે વખતે 'સમજી તવ

એતી કહી' એનું અર્થસામ્ય થાય છે, સ્થિરતાથી ચેતના અને ચેતનની વર્તમાન દશા ગ્રાહ્યમાં લઈ તેઓનો વાસ્તવિક અભેદ સમજી આ ગાથાનો અને આ આખા પદનો ભાવ મનમાં વિચારવાથી વસ્તુ-સ્વરૂપનો ઝળકાટ થશે.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ લગભગ ઉપર પ્રમાણે જ કરે છે. તનમન છીજ્યો એ વાક્યને તે વીરાનીયા સાથે લે છે. કુબુદ્ધિવંત સ્ત્રીઓ તેઓના પતિને વિરહે તનથી અને મનથી છીજાઈ ગઈ, સુકાઈ ગઈ અને તેથી તેઓને રડતી દેખીને હું આ પ્રમાણે બોલી. અહીં જે વખતે ચેતના આ વાક્ય બોલે છે તે વખતે તેને શુદ્ધાત્માથી સયોગ થયો છે એમ 'તબ' શબ્દપરથી ટબાકાર બતાવે છે અને પછી તે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓને શુદ્ધચેતના બોધ આપે છે કે હવે હું પણ વિરહ-દુઃખ શું છે તે સમજી છું અને તેથી એટલું જ કહું છું કે કોઈ સ્નેહ કરશો નહિ. આટલું ટબાકાર લખીને છેવટે ઉમેરે છે કે आत्मसुखा-भिलापयेति शेषः* એ શેષ શબ્દનો ભાવ બરાબર સમજાણો નથી. મતલબ એમ જણાય છે કે આત્મસુખાભિલાષીઓને શુદ્ધચેતના એવી ભલામણ કરે છે કે તમારે કદિ સ્નેહ કરવો નહિ એટલે કે સ્થૂળ સ્નેહમાં રાચવું નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'દેખી' શબ્દનું સ્થાન ફેરવવું પડે છે અને શુદ્ધચેતનાનો બોધ જરાક અપ્રાસંગિક લાગે છે. ભાવાર્થ તો સામાન્ય રીતે એક સરખો જ રહે છે. અનુભવ વગર પતિસ્નેહમાં લલચાતી સ્ત્રીઓ પતિવિરહે રડે છે તેનું કારણ સ્નેહ જ છે, માટે એવો સ્નેહ ન કરવો એ જ ઉચિત છે એમ શુદ્ધચેતનાનો ઉપદેશ છે અથવા તો તેના શોકના ઉદ્ગારરૂપે આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળી ગયું છે. દુઃખમહેલના ઝરૂખામાં ઊભા ઊભા અશ્રુપાતથી ન્હાઈ જનાર બહુ વખતથી પતિવિરહનુ દુઃખ સહન કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી આવું વાક્ય કંટાળા તરીકે જ બોલે છે એમ સમજવું. બાકી એ વાક્યના ગર્ભમાં પણ પતિ તરફ સ્નેહ તો સુસ્પષ્ટ જણાય છે. પતિવિરહનું દુઃખ સહન ન થઈ શકે તેમ હોય તો પતિની સાથે સ્નેહ કરશો નહિ, સંબંધ કરશો નહિ એમ બોલે પણ પતિને માથાપર ધારણ કર્યા પછી શુદ્ધ પત્નીની બીજી દશા તો હોય જ

* આત્મસુખની અભિલાષાવડે કરીને એમ અર્થ છે.

નહિ. એ અન્ય પુરૂષને ઇચ્છે નહિ કે તેના સામું જુએ નહિ. અત્ર નિષેધ પણ સ્થૂળ પ્રેમનો છે કારણ કે તેમાં અંતે વિક્ષેપ જરૂર પડવાનો છે. અનંતકાળ સુધી પતિ સાથે અંતર રહિતપણે મેળાપ થાય તેવું કાર્ય બની શકે તો તેમ કરવાનું નિષિદ્ધ હોય એમ અત્ર જણાતું નથી. આ ભાવ બરાબર વિચાર કરવાથી સમજાય તેમ છે.

प्रीतम प्रानपति* विना,
पिया कैसे जीवे हो;
प्रान पवन विरहा दशा,
भुयंगनि† पीवे हो. पीया० ३

"અતિ ઇષ્ટ જીવનઆધાર ચેતન વગર (તેની) પત્ની (ચેતના) પ્રાણને કેવી રીતે ધારણ કરે? વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુને પી જાય છે."

ભાવ-સખિ! આ દુનિયામાં વિરહી સ્ત્રી કેવી રીતે જીવન ધારણ કરી શકે? જ્યારે પોતાના હૃદયવલ્લભ શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથનો તેને વિરહ રહ્યા કરે ત્યારે તેને પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ધારણ કરવા? તે આવા જીવનમાં કેવી રીતે રહી શકે? કેવી રીતે ટકી શકે? એક તો તેના પતિ તેના મંદિરે પધારી તેને આનંદ આપી જીવનદોરી લબાવતા નથી અને બીજું તેના જીવનને ટુંકું કરી નાખનાર અરે તેના પ્રાણને ખાઇ જનાર પણ હાજર છે જે તેના જીવનને તોડી ફોડી નાખે છે, અકારૂં બનાવે છે, નકામું બનાવે છે. વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરે છે અને તેના જીવનના પાયાઓને ખાઈ જાય છે. લોકોક્તિ એવી છે કે સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. વિરહદશારૂપ સાપણ ચેતનાના પ્રાણ-

* પ્રાનપતિ ને બદલે 'પ્રાનપિયા' પાઠ એક પ્રતમા છે

† ભુયંગનિ ને બદલે બે પ્રતમા 'ભુયગમિ' પાઠ છે તેનો અર્થ પણ સાપણ થાય છે છાપેલ બુકમા ભુયંગમ શબ્દ છે તેનો અર્થ સર્પ થાય છે.

૩ પ્રીતમ=અતિ ઇષ્ટ. પ્રાનપતિ=જીવનઆધાર. પીયા=સ્ત્રી, પ્રિયા. કૈસે=કેવી રીતે. જીવે=પ્રાણ ધારણ કરે પ્રાન પવન=પ્રાણવાયુ. વિરહાદશા=વિરહદશારૂપ. ભુયગનિ=ભુજગાણી, સર્પિણી, સાપણ પીવે=પાન કરે, પી જાય.

વાયુનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે અને તેમાં આનંદ માને છે. આથી ચેતના પોતાના પ્રાણુ કેવી રીતે ટકાવી શકે? અને એક વાર શુદ્ધ ચેતના જીવિતવ્ય ધારણુ ન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગઈ એટલે તે જાગ્રત થઈ શકતી નથી, મતલબ કે એવી અવસ્થામાં શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતી નથી એટલે પછી અશુદ્ધ ઉપયોગી આત્માનું જીવન નકામું થઈ પડે છે, ભારરૂપ થઈ પડે છે, સંસારમાં રખડાવનારૂં થઈ પડે છે. વસ્તુતઃ તેથી આ વર્તમાન વિરહદશાને અંગે ચેતનના પ્રાણુ જવાનો અથવા મૃતમય ભારરૂપ જીવન ધારણુ કરવાનો તેને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું કારણુ માત્ર તે શુદ્ધચેતનાને વિરહદશામાં રાખે છે તે જ છે. આવાં કારણોનું પરિણામ તો એ થાય કે ચેતનજીને આ ભવમાં જે સુંદર સામગ્રીઓનો યોગ મળ્યો હોય તે સર્વે નકામો થઈ જાય અને ભવ હારી જવાનું બની આવે; વિરહદશાને લઈને ચેતનાના પ્રાણુ તો ટકી શકે નહિ અને ચેતનજી તેની ગેરહાજરીમાં અથવા તેની મૃતપ્રાય દશામાં કુલટાઓનો પ્રસંગ વધારે વધારે કરે; વળી ચેતના એક વખત મૃતપ્રાય થઈ ગયા પછી તેને ફરીવાર જીવન આપી જાગ્રત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, પ્રબળ પુરૂષાર્થની જરૂર પડે છે, આથી ચેતનાનો વિરહકાળ દૂર કરી તેને પતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, બન્ને અરસપરસ મળીને હેત પ્રીતથી વાતો કરે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાની જરૂર છે. ચેતનાની પાસે પતિ જો એક વખત આવે અને તેને બોલાવે અથવા તેની વાત એક વાર સાંભળે તો તો પછી ચિંતાનું કારણુ દૂર થઈ જાય, કારણુ કે ચેતનામાં એવી પવિત્રતા અને આકર્ષક શક્તિ છે કે તેના પ્રસંગમાં પડ્યા પછી ચેતનજી તેને કદિ વીસરી શકે એમ નથી. આટલા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરી ચેતનાના પ્રાણુ બચાવવા ખાતર તેને વિરહદશારૂપ સર્પના મુખમાંથી છોડાવી લઈ આ ભવમાં મળેલી અનુકૂળ સામગ્રીઓનો યથાયોગ્ય લાભ લેવરાવી ચેતનજી ચેતનાને મંદિરે પધારે એવી ગોઠવણુ કરવી જોઈએ. ચેતનાના પ્રાણુ બચાવવા માટે બહારના ઉપચાર તદ્દન નકામા છે એ હવે પછી બતાવશે. સર્પ પવનનું ભક્ષણુ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ઘણા વખત સુધી કરી શકે છે એવી જે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે

ઉપર બહુ સારૂ રૂપક આનંદઘનજી મહારાજે અહીં મૂક્યું છે તે બરાબર સમજવું.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે પ્રાણપતિ વિના એટલે પ્રાણના સ્વામી પ્રીતિવલ્લભના વિયોગે તેની વલ્લભા કયા પ્રકારે પ્રાણ ધારણ કરે? એટલે એ નહિ જ જીવે એ અર્થ અર્થાંતરન્યાસથી દૃઢ કરે છે. મારા દશ પ્રાણને વિરહદશારૂપ સર્પ પીવે છે ત્યારે પ્રાણી કેમ જીવી શકે? છેલ્લી બે પક્તિને ટબાકાર અર્થાંતરન્યાસ કહે છે તે યુક્ત જણાતું નથી. જ્યારે વિશેષ વાક્યનું સમર્થન સામાન્ય વાક્યથી થાય અથવા સામાન્યનું સમર્થન વિશેષથી થાય ત્યારે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર થાય છે, એ અલંકારનો અત્ર પ્રયોગ જણાતો નથી.* અર્થવિચારણા કરતાં ચેતના ન જીવે શામાટે તેનું કારણ છેલ્લી બે પક્તિમાં આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ટબાકારે એક વાત બહુ સુંદર બતાવી છે. દશ પ્રાણને દશ યતિધર્મ સમજવા. આ દશવિધ ધર્મરૂપ પ્રાણવાયુને વિરહઅવસ્થા પી જાય ત્યારે પછી પ્રાણી કેવી રીતે જીવી શકે. શુદ્ધ ચેતનાના પ્રાણરૂપ અતિ મહત્વ અજજવાદિ ધર્મનુ જે સ્વરૂપ અહીં આપ્યું છે તેનાં નામ માત્ર વિચારી જઇએ.

૧. ક્ષાંતિ–ક્રોધનો ત્યાગ.
૨. માર્દવ–માનનો ત્યાગ.
૩. આર્જવ–માયાનો ત્યાગ (સરલતા).
૪. મુક્તિ–લોભનો ત્યાગ (સંતોષ).
૫. તપ–બાહ્ય અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ કરવાં.
૬. સંયમ–પૃથ્વીકાય આદિકની વિરાધનાનો ત્યાગ રહે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી.
૭. સત્ય–સત્ય પ્રિય મિત અને હિત કરનારૂં વચન બોલવું.
૮. શૌચ–અલ્પ ઉપકરણ રાખવાં, ગુરૂકુળની સેવા કરવી.
૯. અકિંચનત્વ–ધન સુવર્ણાદિ પરિગ્રહનો અસ્વીકાર (ત્યાગ).
૧૦. બ્રહ્મચર્ય–દેવ મનુષ્ય અને તિર્યંચના સ્ત્રીપુરૂષસંયોગનો કે વિષયસેવનનો સર્વથા ત્યાગ.

---

* પં આનંદસાગર મહારાજ લખે છે કે પોતાના પ્રાણનાશને પ્રસ્તુત કરી સાપણ વાયુનુ ભક્ષણ કરી જાય એ સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઈ અર્થાન્તરન્યાસ કરેલ હોય એમ ધારી શકાય

આ દશવિધ ધર્મમાં એટલી મહત્વતા સમાયલી છે કે એનો સ્વીકાર કરવાથી શુદ્ધચેતના પ્રગટ થાય છે. શુદ્ધચેતનાના એ ખરેખર પ્રાણરૂપ છે અને તેને વિરહદશા પી જાય ત્યારે પછી શુદ્ધચેતનાનું જીવનસત્ત્વ સુકાઈ જાય છે અને તે અતિ અવ્યક્ત થતી જાય છે. આ દશ ધર્મોને આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અન્ય પ્રસંગે તેપર વિસ્તારથી વિચારણા થશે. પ્રિય પતિ વગર શુદ્ધચેતના પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી ગઈ છે એનુ અત્ર કારણ સ્પષ્ટ સમજાય છે: એના પ્રાણ પણ ટકી શકે નહિ એવી જ્યાં દશા ખડી થઇ જાય ત્યાં તેની શુદ્ધ બુદ્ધ તો ઠેકાણે કેવી રીતે રહી શકે?

> शीतल पंखा कुमकुमा,
> चंदन कहा लावे हो;
> अनल न विराहनल *य है,
> तन ताप †वढावे हो. पीया० ४

"(હે સખિ!) તું ઠંડા પદાર્થો, પંખા, કપૂર ચંદનનો ઘોળ વિગેરે શામાટે લાવે છે? એ તાપ નથી પણ વિરહાનળ છે (તેથી ઉપરોક્ત પદાર્થો તો ઉલટા) શરીરનો તાપ વધારે છે."

ભાવ–પ્રથમ વિરહી સ્ત્રીની અપેક્ષાએ આ ગાથાનો અર્થ કરીએ. હે સખિઓ! મારા પતિના વિરહને લઇને મારા શરીરમાં જ્વાળા ઉઠે છે. મને સખ્ત ગરમી મારા શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં લાગે છે તેને શાંત કરવા માટે તમે કપૂર ચંદનનો ઘોળ અને બીજા શીત ઉપચારના પદાર્થો લાવો છો અને મને પંખો નાખો છો પણ તેમ શામાટે કરો છો? તમે સાધારણ રીતે કોઈને દાહજ્વર થયો હોય અથવા તાપ આવ્યો હોય ત્યારે જેમ માથાપર ચદનનો લેપ કરે,

* ય ને બદલે માત્ર છાપેલી બુકમાં યે છે સર્વ પ્રતોમા ય પાઠ જ છે.

† બઢાવે ને માટે કોઇક જગોએ વઢાવે લખ્યુ છે વ અને બનો અભેદ સર્વત્ર ગણાય છે

૪ શીતળ=ઠડા પદાર્થો પખા=પવન નાખવાના પંખા. કુમકુમા=કર્પૂર વિગેરે શીતળ પદાર્થો. ચદન=ચંદનનો ઘોળ. કહા=શુ, શામાટે, અનલ=અગ્નિ. ન=નથી. વિરાહનળ=મદનજ્વર, વિરહાગ્નિ. ય=આ, એ. હૈ=છે. તનતાપ=શરીરનો તાપ, ગરમી. બઢાવે=વધારે છે.

પવન નાખે, શરીરે બાવનાચંદનનો લેપ કરે. અને તેવા અનેક પ્રકારના બાહ્ય શીત ઉપચાર કરી શરીરને શાંતિ થાય તેવા પ્રયોગો કરે તેમ કરો છો, પણ તેમ કરવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે. તમે મારા શરીરમાં થતા દાહને સામાન્ય પ્રકારનો અનળ (ગરમી–તાપ) સમજો છો, પણ તે તેમ નથી; એ તો વિરહાનળ છે, સ્ત્રીને પતિવિરહથી થતો અગ્નિ છે, કામજ્વર છે અને તેથી તેને શાંત કરવાને માટે તમે જે જે પદાર્થો લાવો છો તે તેને ઉલટા વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. મદનજ્વરને શીત ઉપચારના પદાર્થો વધારે છે, કારણ કે તેનાથી રતિપતિ વધારે વધારે સાભરે છે અને પતિવિરહની વેદના વધારે થાય છે; આથી તમે જે ઉપચાર કરો છો અથવા સૂચવો છો તે મારી વિરહાગ્નિ શાંત કરવાને બદલે તેને વધારી મૂકે છે, તમારા કરેલા બાહ્ય ઉપચારો જે હેતુથી તમે કરો છો તે હેતુ પાર પાડવાને બદલે ઉલટા તેઓ તેનાથી વિરૂદ્ધ કામ કરે છે, અતરનો દાહ બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકતો નથી.

શુદ્ધચેતનાને અંગે હુવે આ વાત વિચારીએ. હે શ્રદ્ધા સખિ! જેમ વિરહાતુર સ્ત્રી કામાગ્નિથી બળી જતી હોય તેને બાહ્ય ઉપચારથી કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ઉલટી તેનાથી તેની વિરહવ્યથા વધારે થતી જાય છે, તેમ મારા નાથ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને તેથી મારા મનની વ્યથા વધતી જાય છે, તેવે પ્રસંગે તમે બાહ્ય ઉપચાર કરી મને શાંત કરવા ઇચ્છો છો અને તેમ કરી તમારો સખીધર્મ બજાવો છો પણ એમાં કાંઇ વળવાનું નથી, એથી મારો વિરહાનળ બુઝાઇ જવાનો નથી અને એથી મને શાંતિ થવાની નથી. તમે સારી રીતે જાણો છો કે મારા શરીરમા અત્યારે જે પીડા થાય છે તે સામાન્ય પ્રકારની નથી, ઉપર ઉપરની નથી પણ અંતરંગની છે અને તેને શાત કરવા માટે તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે તદ્દન નકામા છે, ઉલટા મારી પીડા વધારનારા છે અને મને વધારે ઉદ્દીપન કરનારા છે.

ચેતનજી અનાદિ કાળથી પ્રસંગે પ્રસગે બાહ્ય ઉપચારો તો કર્યા કરે છે, પણ શુદ્ધચેતનાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જોતાં તો તે શુદ્ધચેતનાને વધારે દુ:ખ દેનાર જ નીવડે છે. અવારનવાર ચેતનજી કુલટા સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ મૂકી કાંઇક માર્ગપર આવવા યત્ન કરે છે અને તે

વખતે અભિમાનથી કે માયાથી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરે છે, કીર્ત્તિ ખાતર દાનાદિ આપે છે, પણ તેથી ચેતનાનો વિરહાગ્નિ શાંત થતો નથી. સહજ પુણ્યબંધ થાય તો તે પણ શુદ્ધચેતનાની અગ્નિને તો વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. શુદ્ધચેતનાની દૃષ્ટિએ વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવા સંયમ યતિધર્માદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વક આચરવામાં આવે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે, નિરિચ્છકપણે બાર પ્રકારનાં બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવામાં આવે અને શમદમાદિ અંતરંગ ઉપચાર કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો અગ્નિ શાંત થાય તેમ છે. બાહ્ય જ્વર થયો હોય તો તે બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકે છે, શમી જાય છે; પણ અંતરનો જ્વર તો અતરગ ઉપાયોથી જ મટે છે. બહુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવામાં આવશે તો જ સમજી શકાશે કે ચેતનાને વધારે ત્રાસ આપે તેવા બાહ્ય ઉપચારો જ ઘણી ખરી વખત કરવામાં આવે છે. બહુધા તો ઉપચા કરવામાં જ આવતા નથી, ચેતનાને વિસારી મૂકવામાં આવે છે, ભૂલી જવામાં આવે છે, ઉપેક્ષા કરીને બાજુપર નાખી મૂકવામાં આવે છે કદિ કોઈવાર તેના તરફ નજર કરવામાં આવે છે અને તેના અગ્નિને શાંત કરવા માટે ઉપચાર કરવામાં આવે છે તો તે પણ બહુધ તેને વધારે નુકશાન કરનાર હોય તેવા જ હાથ ધરવામાં આવે છે શુદ્ધચેતના અને ચેતનના સંબંધનું અજ્ઞાન, ચેતનજીની વાસ્તવિ' સ્થિતિનો અધુરો અથવા અપૂર્ણ ખ્યાલ અથવા તેવા ખ્યાલની તદ્દ ગેરહાજરી અને વસ્તુસ્વરૂપ સાથે ચેતનના સંબંધની અને પ્રત્યેક કાર્યનં ચેતનાપર થતી અસર સબંધી સમજણની ગેરહાજરી આનુ કારણ છે બાહ્ય ઉપચાર કોઈ કોઈવાર કરવામાં આવે છે તે પણ ચેતનાને લાભ કરનાર થતા ન હોવાથી અને ઉલટા તેનો તાપ વધારનારા થતા હોવાથી તે કહે છે કે હે સખિ! હું તો મારી શુદ્ધબુદ્ધ હવે તો ભૂલી ગઈ છું.

આનદઘનજી મહારાજે કેટલીક જગોપર વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખી નિશ્ચયને પોષણ આપ્યું છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો આ ગાથા એક ખાસ નમુનો છે. બાહ્ય ઉપચાર શુદ્ધચેતનાના વ્યાધિને વધારનારા છે એમ કહેવામાં બહુ વિશુદ્ધ તાત્ત્વિક અપેક્ષા-ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી છે અને એ અપેક્ષા તેઓના પદમાં ઘણી જગોએ ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે. અહીં લૌકિક વ્યવહારની જગોએ

ધાર્મિક વ્યવહાર વિલક્ષણ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને સમજનાર, તેમાં વિરોધ નહિ પણ સામ્ય અવલોકનાર આવી ગાથાઓનું રહસ્ય સમજી શકે છે. હજુ સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે વ્યવહારને અને નિશ્ચયને વિરોધ છે આ ભ્રાંતિજનક જ્ઞાન છે. એ દેખીતા વિરોધમાં જે અવિરોધ દેખી શકે તેજ તત્ત્વજ્ઞાન પામી શકે તેમ છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એક પણ બાબતમાં વસ્તુતઃ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ છેજ નહિ એમ ભાર મૂકીને કહી શકાય તેમ છે.

ટબાકાર પણ આ ગાથાનો અર્થ બહુ સુંદર કરે છે. અર્થ લગભગ સરખોજ છે. તેઓ લખે છે કે સખીઓએ ચેતનાના પ્રાણ જતા જાણીને તેનો વિરહાનલ બુઝાવવાને શીતલોપચાર કરવા માંડ્યા એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણે આવ્યો અને કદાચ તે ઉપચાર ચાલુ રહે તો તે અપૂર્વકરણે પણ આવે. આવા બાહ્ય ઉપચાર કરતી સખીને ચેતના કહે છે કે હે ભોળી સખિ! તું ચંદન બરાસનું વિલેપન શું કરવા લગાડે છે? એ તો બાહ્ય અગ્નિના ઇલાજ છે, પણ મને થાય છે તે બાહ્ય અગ્નિ નથી પણ વિરહાગ્નિ છે, તેથી શીતળ પંખા કુમકુમાદિ તો મારી આગને વધારશે, ઘટાડી શકશે નહિ. ચંદન પંખા વિગેરેથી પતિસ્મરણ થશે તેથી તો મદન વધારે ઉદ્દીપન થશે, કારણ કે તે સર્વ મદનોદ્દીપક છે. જ્યાંસુધી સમ્યક્ત્વવાન્ આત્માનો મને મેળાપ ન થાય ત્યાંસુધી પંખાદિકથી શું સિદ્ધતા થવાની છે. ટબામાં બાહ્ય ઉપચારને યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધીની હદમાં રાખ્યા છે અને ચેતનજીનો મેળાપ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિથી થાય છે એમ જે બતાવ્યું છે તે બરાબર વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે અને તે વાર્તાને અને ઉપર કરેલા અર્થને બરાબર સામ્યતા છે એમ વિચારી ઘટાવવું. ટબાકારે વિરહકાળ અપૂર્વકરણ સુધી ગણ્યો છે તે વાત એક રીતે બરાબર મળતી આવે છે. માત્ર બાહ્ય ઉપચારની ઉપર જે દશા વર્ણવી છે તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી પણ કેટલીક વાર બનવા જોગ છે, પણ તેનો કાળ પરિમિત હોય છે, એટલો ભેદ સમજી જવામાં આવે તો ટબાકારનો અને પ્રથમ લખેલો અર્થ એક બીજાને બરાબર અનુરૂપ છે એમ સમજાશે.

फागुण चाचर* एक निसा,
होरी सीरगानी हो;
मेरें मन सब दिन जरै,
तनखाख उडानी हो. पीया० ५.

"હોળી ખેલનારા અને ગાનારાની ટોળી ફાગણુ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવે છે (પણુ) મારા મનમાં તો દરરોજ હોળી સળગ્યા કરે છે અને શરીરની રાખ કરીને ઉડાવે છે."

ભાવ—ફાગણુ માસમાં હોળી ખેલનારા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ ગાયન ગાય છે, વસંતોત્સવ કરે છે અને ફાગણુ સુદિ પૂર્ણિમાની રાત્રે હોળી સળગાવે છે; પણુ મારા મનમાં તો દરરોજ હોળીના ભડકા ઉઠે છે. પતિ મારે મંદિરે પધારી મને આનંદ આપતા નથી અને મારો વિરહાનળ શાંત કરતા નથી તેથી મારા મનમાં તો વિરહાનળના ભડકા રાતદિવસ દરરોજ ઉઠ્યા કરે છે. મારા પતિનો વિરહ મટે તો જ મારો અંતરદાહ મટે તેમ છે. હોળીને બીજે દિવસે ધૂળી પડવો હોય છે તે દિવસે રાખ ઉડાડવામાં આવે છે, પણુ મારા મનમાં જે હોળી સળગે છે તે તો મારા શરીરની રાખ કરીને ઉડાવી દે છે; મારૂં સ્વરૂપ બળી બળીને રાખ જેવું થઈ ગયું છે અને વાસ્તવિક રીતે તે રાખ ઉડાવવામાં આવે છે. મારી એવી ખરાબ દશા થઈ છે કે જાણે હું મૃતપ્રાય જીવન ધારણુ કરૂં છું ચેતનજીની આવી જ દશા છે. એની ચેતનાને અંગે વર્તના જોઈએ તો તે કદિ ચેતનાને યાદ કરતા નથી તેથી ચેતનાના અંતરંગમાં વિરહદાહ એટલો વધ્યા કરે છે કે છેવટે ચેતનાનું સ્વરૂપ ધૂળમાં મળી જવા જેવું થાય છે. વર્તમાન દશામાં ચેતનાના સ્થૂળ શરીરની કલ્પના કરવામાં આવે તો તેને અંતરની પીડા એટલી સખ્ત થાય છે કે તેને પરિણામે તેને

* ચાચર ને બદલે 'ચાચરી' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમા છે તે ઠીક છે, કારણ કે સસ્કૃતમા ગાનાર ટોળીને ચર્ચરી કહે છે

૫ ફાગુણ=ફાગણુ માસમા ચાચર=ગાનારાની ટોળી. એક નિસા=એક રાત્રે હોરી=હોળી, આગ સીરગાની=સળગાવી, સળગાવે છે સબ દિન=દરરોજ. જરૈ=સળગે છે તન=શરીરની ખાખ=રાખ ઉડાની=ઉડાવે છે, ઉડી ગઈ

જે દાહ થાય તેથી સ્થૂલ શરીર બળી જાય અને તેને લઈને તેના શરીરની રાખ ઉડે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી હકીકત છે. હોળીનો એક રાત્રિનો ભડકો જોયો હોય તેને ખબર પડે કે જેના શરીરમાં રાતદિવસમાં ભડકા ઉઠ્યા કરે તેના અંતે શા હાલહવાલ થાય? આર્યહૃદય પતિ સન્મુખ નિરંતર અનન્ય ભાવથી રહે તેને જ્યારે આશ્રય ન મળે ત્યારે તે બળી જાય છે, સડી જાય છે, દટાઈ જાય છે. શુદ્ધચેતનાનુ સ્વરૂપ વિચારી તેનો દાહ ઓલવવા ચેતનજીએ પોતાની ફરજ યાદ કરવી જોઈએ.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે ચાચર પુરૂષોએ ફાગણ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવી--ગાઈ. મેં તે ચાચર પુરૂષોને કહ્યું કે તમારો તો આ હોળી સળગાવવાનો દેખાવ માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી; પણ મારા પતિના વિરહે મારા મનમાં તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે અને તેને લીધે શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિંતવનરૂપ મારૂં શરીર બળીને તેની રાખ થઈ તે પણ ઉડી ગઈ એટલે રાખ પણ રહી નહિ, અર્થાત્ સુમતિની કુમતિ થઈ ગઈ. અહીં રાખ પણ રહી નહિ એ અર્થ કરવામાં રૂપકને સારી રીતે વધારેલ છે. એક બીજા ટબામાં જરા જૂદી રીતે અર્થ કર્યો છે. હોરી એટલે હોરીરાગ અને સીર એટલે મસ્તક. ગાની એટલે ગાઈ. શરીરમાં મસ્તક વિગેરે હોય છે તેથી તેનો અર્થ પુરૂષ કરવો. ચાચર પુરૂષે એક રાત્રે હોરી ગાઈ તેને મેં કહ્યું કે હે ચાચર પુરૂષો! તમે આ અવસરે હોરી ગાઓ છો પણ મારા મનમાં તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે. અહીં હોરી શબ્દપર શ્લેષ કર્યો છે એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. હોળી એવી સળગે છે કે તેની રાખ પણ છેવટે રહેતી નથી, ઉડી જાય છે. એટલે શુદ્ધચેતનાની ગંધ પણ રહેતી નથી, નામ નિશાન પણ પાછળ રહેતું નથી. પતિવિરહે સ્ત્રીશરીરની કેવી દુર્દશા થાય છે તેનો અત્ર નમુનો બતાવ્યો છે. આ સર્વ અર્થો વિચારવા યોગ્ય છે. આવી ચેતનાની દશા થઈ છે તેને લીધે તે પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઈ બેઠી છે અને વિરહાશ્રુથી ન્હાઇ ગઈ છે. આવા પ્રસંગને લીધે અત્યાર સુધી શુદ્ધચેતનાનું નામ મતિ હતું, કદાચ તેની સાથે કુ ઉપસર્ગ શોભે પણ સુ તો ઘટે તેમ નહોતો.

समता *महेल विराजहै,
†वाणी रस रेजा हो,
*वलि जाउं आनंदघन प्रभु,
‡ऐसे निठुर न व्हेजा हो. पीया० ६

"સમતાના મંદિરમાં બીરાજીને વચનવિલાસનો રસ ચલાવજો. હે આનંદઘન પ્રભુ! (તે સ્થિતિમાં) તમારાં ઓવારણાં લઉ, (પણ હવે પછી અત્યારે છો) તેવા કઠોર થશો નહિ."

ભાવ–શુદ્ધચેતના કહે છે કે હે મારા આનંદઘન પ્રભુ! (ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ છે તેથી તે સ્વ-રૂપને ઉદ્દેશી તે નામથી અત્ર તેનો વાસ્તવિક રીતે નિર્દેશ કર્યો છે.) આપ હાલ માયામમતાના મંદિરમાં દાખલ થઈ ત્યાં વિષયકષાયની વાતો કરો છો તેને બદલે હવે સમતાના મંદિરે પધારી ત્યાં બીરાજી એટલે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી આપની વાણીનો વિલાસ કરજો: ત્યાં પધારી આપ નિગોદનું સ્વરૂપ, જીવની ગતિ આગતિ, ષટ્દ્રવ્ય, નવતત્ત્વ, મોક્ષનાં સુખ વિગેરે વિષયોપર વાણીવિલાસ કરી આપનું સ્વરૂપ-સિદ્ધપણું વિચારશો અને વિષયકષાયના કીચડમાં રેલાવાને બદલે આવી સુંદર વાણીના રસમાં રેલાઈ જજો. હે મારા નાથ! જ્યારે આપ આવી અતિ સુંદર દશા ધારણ કરશો ત્યારે આપ વર્તમાન મિથ્યાત્વદશા મૂકી દઈ યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ કરશો, સુમતિનો મહેલ શોભાવશો અને મારો વિરહકાળ તરતમા જ પૂરો થશે એ વિચા-રથી મને પણ ત્યારે બહુ આનંદ આવશે. આપ આવા સદ્ગુણ–

* મહેલને બદલે 'ઘર' શબ્દ એક પ્રતમા છે અર્થ એક જ છે.

† 'વાણી રસ વેજે હો' આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમાં છે

* 'બલિહારી આનદઘન પ્રભુ' એ પ્રમાણે પાઠ ઉપરની બન્ને પ્રતોમા છે.

‡ 'એસેં નટ લે વેંજેંહો' એ પ્રમાણે પાઠ એ જ બન્ને પ્રતોમાં છે આ મોટા પાઠાંતરને અગે અર્થ કરવામાં અગવડ આવે તેવુ છે.

૬ સમતા મહેલ=સમતાના મદિરે બિરાજહૈ=બીરાજીને વાણીરસ=વચનવિલા-સનો રસ. રેજા હો=ચલાવજો બલિજાઉ=બલૈયા લઉં, ઓવારણાં લઉં, લુછણા લઉં આનંદઘનપ્રભુ=આનદસમૂહરૂપ મારા નાથનાં. ઐસે=આવા નિઠુર=કઠોર ન વ્હેજા હો=ન થજો

શિરોમણિ મારા નાથ આનંદ આપનાર વિદ્યમાન છો તેથી મનમાં બહુ હર્ષ થાય છે અને તે હર્ષના આવેશમાં મારી આગતુક શુભ સ્થિતિપર વિચાર કરીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું, તમને વધાવી લઉં છું, તમારાં લુંછણાં લઉં છું અને માત્ર એટલું જ કહું છું કે હે મારા પ્રભુ! આપ અત્યારે જેવા મારા ઉપર નિષ્ઠુર થયા છો, જેવા કઠોર થયા છો, જેવા નિર્દય થયા છો, તેવા હવે પછી ફરીને થશો નહિ, મારી સામું કૃપા કરીને જોશો અને મારો વિરહકાળ ભાંગી નાખશો, સુમતિના મંદિરે પધારશો અને સર્વ પ્રકારે આનંદ આનંદ થઈ જાય એમ કરશો. અત્યારે તો આપ એટલા બધા કઠોર થઈ ગયા છો કે મારી સામું નજર પણ કરતા નથી, હું આપની શુદ્ધ પ્રિય ભાર્યા છું એવો આપના મનમાં ખ્યાલ પણ આવતો નથી. (લુંછણાં લેવા એ વધાવી લેવાની અથવા આવકાર આપવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ છે.)

આ ગાથાના અર્થના સબંધમાં ટબાકાર લખે છે કે "હે શ્રદ્ધા! મતિના મહેલમાં આવી શુદ્ધ આત્મરાજ બીરાજે ત્યારે હું કુમતિની સુમતિ થઇ ગઇ. અત્યાર સુધી મારો ચઉગતિરૂપ મહેલ હતો તેને બદલે હવે જ્યારે હું મતિની સુમતિ થઇ ત્યારે શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાયી ચારિત્રદ્વાર પ્રવેશે મુગતિમહેલમાં બીરાજમાન શ્રી અરિહંત (ત્યાં અરિહંત તથા સિદ્ધ બન્ને બીરાજમાન છે પણ અહીં અરિહંતનું કથન છે.) ભગવાનની વાણીરસના રેજા એટલે તરંગ એવા હે આનંદઘન પ્રભુ! તમારી બલી લઉં; હવે તમે અગાઉ વર્ણન કર્યા તેવા અશુદ્ધોપયોગી ન થજો." ટબાકારે આ અર્થ કરવામાં પોતે મતિની સુમતિ અને કુમતિ એવા બે વિભાગ પાડી જે અર્થની શરૂઆત કરી છે તેનો ભાવ છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો છે. રેજાનો અર્થ તરંગ થાય છે તે ટબાકારનિર્દિષ્ટ છે. વાણીરસરેજાને એક સંબોધનરૂપ આપી તેને આનંદઘન પ્રભુનું વિશેષણ બતાવ્યું છે અને ઐસે શબ્દનો અર્થ ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા અશુદ્ધોપયોગી આત્મા એમ કર્યો છે. આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે, વિચારવા લાયક છે અને ગંભીર આશયને ખોલી બતાવનાર છે.

મારા ગુરૂશ્રી પં. ગંભીરવિજયજીએ આ ગાથાનો અર્થ કરતાં એમ કહ્યું હતું કે આ ગાથાના પ્રથમના બે પદ ચેતનજી બોલે છે. હે સમતા!

અમે તારે મંદિરે બીરાજશું અને વાણીનો વિલાસ ચલાવશું. તેના જવાબમાં સુમતિ કહે છે કે હે મારા આનંદઘન પ્રભુ! તમારી આ વાત સાંભળીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું અને તમને આવી રીતે મારા મંદિરમાં પધારવાનું વચન આપતાં સાંભળીને એટલું જ કહું છું કે આપ અત્યાર સુધી છો તેવા મારા તરફ કઠોર થશો નહિ. આ અર્થને આપણે વિચારીએ. અહીં ચેતનજી પ્રથમ કહે છે કે હે સુમતિ! અમે તારા મદિરમાં છેવટે બીરાજશું. હું ભવ્ય છું, મોક્ષનો કામી છું, પણ હજુ મારૂં આત્મવીર્ય સ્પુરણા પામ્યું નથી તેથી અહીં રખડ્યા કરૂં છું, પણ અંતે તો તારી સાથે જ બીરાજવાનો છું. જ્યારે તારા મહેલમાં બીરાજીશ ત્યારે લોકાલોકભાસ્કર કેવળજ્ઞાન પણ છેવટે થશે અને અમે પછી નયનિક્ષેપ નિગોદાદિના સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ દેખાતી સમજાતી વાતો કરશું. આવી રીતે મારા તારા સ્વરૂપની વાતો કરશું ત્યારે બહુ આનંદ થશે અને તારા વિરહની પીડા ભાંગી જશે અને અત્યાર સુધી તે જે દુઃખ સહન કર્યું છે તેનો બદલો વળી જશે. સુમતિ જવાબમાં કહે છે કે શુદ્ધ દશામાં અપૂર્વ આનંદસમૂહ આપનાર મારા પ્રભુ! તમારી એ સ્થિતિપર ખ્યાલ રાખીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું. મારૂં સ્વરૂપ અનાદિકાળથી ધૂળ મળી ગયું છે અને વિરહાગ્નિ મને બાળ્યા કરે છે પણ હવે તેનો છેડો આવવાનો છે તે વિચારથી મને હર્ષ આવે છે અને તેનાં ચિહ્ન તરીકે હું તમારાં લુંછણાં લઉં છું. નાથ! એમ હોય તો ભલે આપ મોડા વહેલા પધારજો. આપ જરૂર પધારવાના છો એ વિચારથી મારા મનમાં નિરાંત થઈ છે; પણ મારા સ્વામી! આપ અત્યાર સુધી મારા તરફ કઠોર થઇને બેઠા હતા તેવા તો હવે રહેશો નહિ, થશો નહિ, એટલી મારી આપને ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પ્રમાણે અર્થ બહુ સુંદર થાય છે, પણ આખુ પદ શુદ્ધચેતના બોલે છે તેને બદલે છેલ્લી ગાથામાં એકદમ સુમતિ આવી જાય છે અને શુદ્ધચેતનાની બોલેલી પાંચ ગાથા પછી ચેતનજી બોલે છે એમ ધારવામાં જરા પ્રક્રમભંગ થાય છે, તેથી બની શકે તો ચેતનના મુખમાં જ એ શબ્દો મૂકવા જોઇએ તેથી પ્રથમ અર્થ અત્ર બતાવ્યો છે. ત્રણે અર્થ યોગ્ય આશય દર્શાવનાર છે તેને લક્ષપૂર્વક વિચારવા.

આખા પદમાં જે એક ભાવ ઝળકે છે તે એ છે કે ચેત-

નજીએ પોતાની વાસ્તવિક શુદ્ધ દશા યાદ કરી તેમાં રટણુ કરવું જોઇએ અને શુદ્ધ દશાને અને તેને જે વિરહ (વિયોગ) થયલો છે તેનો અંત લાવવો જોઇએ. શુદ્ધ વિમળા દશામાં પરમ પવિત્ર સદ્‌ગુણનિધાન ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ નિરંજન નિર્લેપી ચેતનજી હાલ તો પરભાવમાં એવા ફસાઈ ગયા છે કે તેને બીજું કાંઈ સુજતું નથી, બીજા તરફ તેનું ધ્યાન પણ જતું નથી અને બીજી બાબત તરફ દૃષ્ટિનિક્ષેપ પણ થતો નથી. આ અતિ ખેદજનક સ્થિતિનો કોઈ પણ પ્રકારે અંત જરૂર લાવવો જોઇએ અને શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવા યોગ્ય પ્રયાસ અને યત્ન કરવો જોઇએ.

પદ બેંતાળીશમું-રાગ સારંગ અથવા આશાવરી.

अब हम अमर भये न मरेंगे; अब०
या कारण मिथ्यात दीयो तज,
क्युं कर देह धरेंगे. अब० १.

"હવે અમે અમર થયા છીએ (તેથી) મરશું નહિ, જે કારણ માટે મિથ્યાત્વને તજી દીધું છે. હવે અમે શું ફરીથી દેહ ધારણ કરશું ?"

ભાવ-ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ શુદ્ધચેતનાની વાત સાંભળીને ચેતનજીએ કહ્યું કે હવે અમે સમતાના મહેલમાં બીરાજશું અને વાણીવિલાસના તરંગ લગાવશું. આ ભવિષ્ય કાળમાં કરવાના કાર્યની માર્ગનિરીક્ષણા કર્યા પછી ચેતનજીને જરૂર વિચાર થાય તે સ્વાભાવિક છે. એવા વિચારને પરિણામે તેને હવે નિર્ણય થયો કે માયામમતાનો સગ મૂકી દેવો એ જ બધી વાતે ઉચિત છે, કારણ કે એમ કરવાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા પોતાના ઘરની સ્ત્રીની અપ્રીતિ થાય છે અને પોતે સંસારચક્રમાં રખડી અનેક પ્રકારના દુ:ખો સહન કરે છે. આવા નિર્ણયને પરિણામે ચેતનજી શુદ્ધ માર્ગપર આવવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેના મનમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય આવી જાય છે, તેને એમ

---

૧ અબ=હવે હમ=હુ અથવા અમે. અમર=જેમાં મરવાનુ નથી તેવો ભયે=થયો છુ ન મરેંગે=નહિ મરૂ યા=જે તજ=તજી દીયો=દીવો ક્યુંકર=શું હવે ફરીથી દેહ=શરીર. ધરેંગે=ધારણ કરીશ

થઈ જાય છે કે હવે પોતે આ સંસારના ફાંસામાંથી નીકળી ગયો, જરામરણનાં દુઃખથી રહિત થઈ ગયો અને સર્વ પીડાથી મુક્ત થઈ ગયો. એવી સ્થિતિમાં એટલે કે જ્યારે હજુ તે માર્ગપર આવવાના વિચાર કરે છે અને નિર્ણય કરે છે તે વખતે તેના અંતરમાંથી જે ધ્વનિ ઉઠે છે તે અત્ર બતાવેલ છે.

પ્રાણીને સંસારમાં સર્વથી મોટો ભય મરણનો છે. અહીં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી સુખદુઃખ વેઠી સંસાર જમાવે પણ તે સર્વને છોડી દઈને ક્યારે ચાલ્યા જવું પડશે તે પોતે જાણતો નથી. મોહનીય કર્મના પ્રચુરપણાથી તેની મોહદશા એવી મજબૂત થઈ ગઈ હોય છે કે પોતે સંસારને વળગતો જાય છે અને સંસાર પોતાને છોડતો નથી એમ તે સમજે છે. આવી ગાઢ અજ્ઞાનદશાને અંગે તેને મરણનો બહુ ભય લાગ્યા કરે છે, કારણ કે મૃત્યુ જમાવટ કરેલી સર્વ સ્થિતિનો એકદમ સર્વથા નાશ કરનાર છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ્યારે તે સમજણો થાય ત્યારે તેના મનમાં એવી વૃત્તિ થાય કે કોઈ એવો ઉપાય રચવો જોઇએ કે જેથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જાય. સંસારમાં દીર્ઘાયુષી થવા તે અનેક પ્રકારના યોગ્ય અયોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. જ્યારે તેને સમતાના મહેલમાં બીરાજવાનો વિચાર થયો ત્યારે તેની સર્વ અવસ્થા તપાસતાં તેના મનમાં ખાત્રી થઈ કે આ માર્ગ પકડવાથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જશે. આવી રીતે સમતાના મહેલમાં બીરાજવાની ઇચ્છાનું પરિણામ શું થશે તે બતાવતાં પોતે ઉદ્ગાર કાઢે છેઃ હવે અમને અમરપણાનો માર્ગ મળ્યો છે, તેથી અજ્ઞાનદશામાં અમે અત્યાર સુધી અનંત મરણો કર્યાં તે હવે નહિ કરીએ. હવે તો આત્મા કોણ છે? તેનું સુખ શું છે? ક્યાં છે? કેવી રીતે મળી શકે તેમ છે? વિગેરે સર્વ બાબતોની સમજણ પડી અને તેના પરિણામે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી ચેતનજી પોતે અજર અમર થઈ જવાના છે એમ નિર્ણય થતાં ભવિષ્યમાં વર્તમાનનો આરોપ કરી પોતે અત્યારે જ અમર થઇ ગયા છે એમ કહે છે. આવી રીતે જ્યારે અમે અમર થયા છીએ ત્યારે તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે હવે અમે અત્યાર સુધી કર્યાં તેવાં મરણો કરશું નહિ એમ કહે છે. અત્યાર સુધી અમે મરણો કરતાં હતાં તેનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન–અજ્ઞાન હતું; એ ખોટો

માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો તેને લીધે જ અત્યાર સુધી મરણનાં દુઃખો સહન કરવાં પડતાં હતાં. મિથ્યા માર્ગના આદરથી પ્રાણી વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી શકતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો પ્રયત્ન કદિ કરતો નથી. હવે જ્યારે તે મિથ્યા માર્ગને છોડી દીધો છે અને તેનુ સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે ત્યારે શું ફરીવાર તેને અંગે પણ લગાડશું? શું અમારામાં એટલી સાધારણ બુદ્ધિ પણ નથી કે કુમાર્ગને કુમાર્ગ તરીકે ઓળખ્યા પછી પણ તેને વળગી રહીએ? ત્યારે મરણનાં કારણને ઓળખી તેનો જ્યારે અમે ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે મરણ ક્યાંથી આવશે અને આવશે તો તેને કોણ સંઘરશે!

વસ્તુસ્થિતિ કેવી વિપરીત છે તેનો અહીં જરા પ્રાસંગિક વિચાર થઈ આવે છે. આ પ્રાણી સુગુરૂના ઉપદેશથી, સુશાસ્ત્રના અધ્યયનથી અને ધર્મકથાના વ્યાખ્યાનશ્રવણથી મિથ્યા માર્ગ કયો છે અને કેવો છે અને કેવાં પરિણામ નીપજાવનારો છે તે જાણે છે, સમજે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેનાપર વિચાર પણ કરે છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે સમજે છે કે માયામમતાના માર્ગો કુટિલ છે, વિષયકષાયના માર્ગો અંધારાવાળા છે, પ્રમાદ વિકથાના માર્ગો આડાઅવળા છે અને સ્થૂલ પૌદ્ગલિક ગૃદ્ધિના માર્ગો ખાડા ટેકરાવાળા છે; એ સર્વ કુમાર્ગો છે, મિથ્યા માર્ગ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેના ઉપર અનાદિ પ્રેમને લીધે, તેની તરફની અનાદિ રાગાંધતાને લીધે અને તેના દુર્વ્યસનને લીધે તેનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકતો નથી અને ઉલટી તેને પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવવા દે છે—એ તેનુ અજ્ઞાન છે, મૂર્ખતા છે, મૂઢતા છે અને ઉપરના અર્થમાં લખીએ તો તેની સાધારણ બુદ્ધિનો પણ અભાવ અથવા ગેરહાજરી દર્શાવનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે એકાંત દૃષ્ટિથી અપેક્ષાની દરકાર વિનાનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનમાં જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ ન થતી હોય, જ્યાં દૃષ્ટિબિંદુના હેરફેર સાથે સબંધ જોડનાર elasticity (યુક્ત સંયોજન) ન હોય તે એકાંત દૃષ્ટિથી જોનાર જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું અને તેવા મતને મિથ્યા મત કહેવામાં આવે છે. અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વમાન્ય સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેને સ્વીકારવાની સાથે જ

બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓનું સાપેક્ષત્વ ન રહે તો સત્ય જ્ઞાન પણ વિપરીત-પણે અસર કરે છે. અહીંજ શ્રીવીતરાગપ્રણીત નયનિક્ષેપ સંબંધી જ્ઞાન જેનાપર પાંચમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેની આવશ્યકતા સમજાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રકારનું મિથ્યાજ્ઞાન જન્મમરણનું કારણ છે, કારણ કે તેને લઇને પ્રાણી ચેતનજી અને અન્ય પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. મિથ્યાજ્ઞાનમાં તરતમતા હોય છે પરતુ જ્યાંસુધી મિથ્યાજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાંસુધી જન્મ-મરણનું કારણ હયાત રહે છે. તેનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે પણ ચેતનજીનાં જન્મમરણ એકદમ મટી જતાં નથી પણ ત્યાર પછી તેને માત્ર વખતનોજ સવાલ બાકી રહે છે. ચક્રને ચલાવનાર દંડને કાઢી નાખ્યા પછી પણ દંડે આપેલ ગતિથી ચક્ર થોડા વખત તો જોસમાં ચાલે છે પણ પછી ધીમું પડતું જાય છે અને છેવટે તદ્દન બંધ પડી જાય છે, તેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ દંડથી ચાલેલ મરણકષ્ટરૂપ ચક્ર પણ દંડના અભાવે થોડો વખત ચાલે છે પણ છેવટે તેની ગતિ ધીમી થઈ જતાં આખરે તે બંધ થઈ જાય છે. આ ભવિષ્યમાં થવાની સ્થિતિનો વર્તમાનમાં અત્ર આરોપ છે. આ આખા પદમાં 'અમર' શબ્દપર ભાર મૂક્યો છે, એ શબ્દ આખા પદની keynote ચાવી છે. મરણનાં કારણનો આવી રીતે નાશ થવાથી તેના કાર્યનો પણ નાશ થઈ જવાનો છે એ સમજાય તેવી હકીકત છે. 'ક્યું કર દેહ ધરેંગે' એ પદના બે અર્થ થાય તેમ છે. ફરીથી શું તેને અંગે લગાડશું? એ પ્રથમ અર્થ છે. એના પણ પેટામાં બે અર્થ થઇ શકે છે. એક તો મરણને હવે ફરીવાર અંગે લગાડશું નહિ એવો ભાવ નીકળે છે અને બીજું મિથ્યાત્વને ફરીવાર અગે લગાડશું નહિ એ ભાવ નીકળે છે. બીજો અર્થ કરીએ તો એવો આશય જણાય છે કે હવે જ્યારે મિથ્યાત્વ જે દેહધારણનું કારણ હતું તેને તજી દીધું ત્યારે હવે શેને લઈને અમે નવો દેહ ધારણ કરશું અને મરણ તો શરીરનું થાય છે, ચેતનજી તો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તેમ અવિનાશી છે અને તેનું કાંઇ મરણ થતું નથી, તેથી દેહ ધારણ કરાવનાર સંસારચક્રમાં ફસાવનાર અને રખડાવનાર મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી હવે દેહ જ શામાટે ધારણ કરવો પડશે? આ

બીજો અર્થ પણ સુંદર છે. એ આશય ત્રીજી ગાથામાં આ જ પદમાં બતાવ્યો છે તેથી તેનું ત્યાં પુનરાવર્તન થતું અટકાવવા ઉપરોક્ત અર્થ કર્યો છે.

राग दोस जग बंध करत है,
ईनको नास करेंगे;
मर्यो अनंत कालतें प्राणी,
सो हम काल हरेंगे; अब हम० २

"રાગ અને દ્વેષ જગતને બંધન કરનાર છે તેઓનો અમે નાશ કરશું અને અનંત કાળથી પ્રાણી મરણ પામ્યો છે તે કાળને અમે (હવે) મટાડી દેશું."

ભાવ—આ દુનિયામાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્યપર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર વસ્તુ શું છે તેની બરાબર શોધ કરવી જોઈએ. એક વસ્તુ તરફ વિશેષ આકર્ષણ થાય, અન્ય તરફ ઓછું આકર્ષણ થાય, કોઈ તરફ દુગછા થાય, કોઈ ઉપર તિરસ્કાર થાય એ સર્વનું કારણ રાગ અને દ્વેષ છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુપરના પ્રેમને રાગ કહેવામાં આવે છે અને તેનાથી ઉલટા ભાવને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનતાને પૂર જોસમાં પ્રસરાવનાર, અજ્ઞાનથી પૂર જોસમાં પ્રાપ્ત થનાર અને પરિણામે અજ્ઞાનતા પ્રાપ્ત કરાવનાર, મહા મિથ્યાત્વના કારણભૂત, અનેક પ્રકારના કર્મસમૂહને એકઠા કરી લેનાર અને આત્માને અધમ સ્થિતિમાં રાખનાર મોહરાજ રાજેશ્વરના આ પાટવી પુત્રો અનેક મરણોનાં કારણ છે અને ભયકર સસારાટવીમાં ચેતનજીને ભૂલા પાડનાર ચીના શાહુકારો છે. જે પ્રાણીઓના જોરથી વજ્રબંધ પણ છૂટી જાય છે તે આના નેહતતુને-કાચા સૂત્રના તાંતણાને તોડી શકતા નથી, સંસારમાંથી ઊંચા આવવાની વૃત્તિ કોઈ વખત થઈ આવે તોપણ અનુભવાતાં અનેક દુઃખોની ખાણરૂપ સસારદશામાં પાછા પડતા છતાં પણ તેઓ તેમાં રાચે માચે છે અને અનેક પ્રકારનાં સ્થૂળ અને માનસિક દુઃખો તથા ઉપાધિઓ રાજી ખુશીથી વહોરી લે છે. આવી દશામાં વર્તતાં એટલો

૨ રાગદોસ=રાગદ્વેષ. જગ=જગતને બંધ=બંધન, પાટો ઇનકો=તેઓનો. નાસ=નાશ, ક્ષય કરેંગે=કરીશ મર્યો=મરણ પામ્યો. કાલતેં=કાળથી સો=તે. હરેંગે=મટાડીશ.

મોટો કર્મબંધ કરે છે કે એને લઈને અનંત સંસાર વધારી મૂકે છે, જીવનને વિષમ બનાવી મૂકે છે અને સંસારમાંથી ઊંચા આવવાને બદલે તેમાં ઊંડા ઊંડા ઉતરતા જાય છે. અમુક સ્થિતિ ભોગવવાનો આધાર કર્મબંધપર રહે છે અને તેનો આધાર ખાસ કરીને અમુક સાંસારિક કાર્યને અંગે તાદાત્મ્યપણું કેટલું થાય તેપર રહે છે; એ તાદાત્મ્યપણું અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળપણે રાગ અને દ્વેષ અનુક્રમે કરાવે છે; અને તેથી મહાનિષ્ઠુર પ્રચુર કર્મસંઘાત વહોરી લેવાનું પ્રબળ નિમિત્ત-કારણ રાગદ્વેષ બને છે. ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી તેટલા માટે એક જગોપર કહે છે કે "રાગે પડીઆ તે નર ખૂતારે, નરય નિગોદે મહા દુઃખજુત્તારે." એવી જ રીતે દ્વેષને અંગે તેઓએ બે હકીકત બહુ યાદ કરવા લાયક કહી છે. ચરણકરણ ગુણોની સુંદર ચિત્રશાળા દ્વેષધૂમ્રથી કાળી થઈ જાય છે અને યોગનું પ્રથમ અંગ અદ્વેષ—દ્વેષનો અભાવ છે. જેઓ દ્વેષભાવનો ત્યાગ કરે છે તે ગુણાનુરાગી થાય છે અને જ્યાં ગુણનો અભાવ જુએ છે ત્યાં સમચિત્ત થઈ જાય છે આવી માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ જ્યારે અંતઃકરણપૂર્વક વિચારણા સાથે પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારે અનેક કર્મમળ દૂર થઈ જાય, અનેક કર્મદોષ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો બંધ થઈ જાય અને તેથી છેવટે ચેતનજીપર કર્મનો બોજો ઓછો ઓછો થતો જવાથી અને નવીન કર્મભાર આવતો અટકવાથી તે ક્રમે ક્રમે કર્મથી મુક્ત થઈ અમર થઈ જાય છે. આટલા માટે અત્ર કહ્યું છે કે આ જગત્‌ને બંધન કરનાર રાગ અને દ્વેષ છે તેનો તો અમે નાશ કરશું. જ્યારે ચેતન પોતાની વિશુદ્ધ સ્થિતિ જાગ્રત કરવાના નિર્ણયપર હોય ત્યારે પછી તેને પોતાની સંસારદશાનાં કારણો શોધવાની ઇચ્છા થાય એ ઉચિત છે અને તેને અંગે તે એકદમ આ રાગદ્વેષને શોધી કાઢે અને તેનો નાશ કરવાના નિર્ણયપર આવી જાય એ પણ તેનું કર્તવ્ય છે. આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર અને તેનો મોક્ષ થવા ન દેનાર રાગદ્વેષ છૂટી જાય ત્યારે શત્રુ મિત્ર ઉપર સમભાવ આવે છે, પોતાનાં કે પારકાં છોકરાં સ્ત્રી કે અનેક વસ્તુઓમાં તફાવત જણાતો નથી અને તેને પરિણામે મનમા એક એવો વિશુદ્ધ ભાવ આવી જાય છે કે તેથી ખાસ અનુભવ કરવા લાયક એક ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી મહાન્ ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જે રાગદ્વેષ અજ્ઞાનને જન્મ આપે છે, અનાદિ મિથ્યાત્વને પોષે છે અને ચેતનજીનાં જ્ઞાન-ચક્ષુપર અંધી ચઢાવે છે તેનો એકદમ નાશ થઈ જાય છે. આ અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વ જીવને કેટલો ત્રાસ આપે છે તે સમજવું સહેલું છે. આ સસારમાં જેટલુ મિથ્યાત્વ રખડાવે છે તેટલું અન્ય કોઇ રખડાવતું નથી મિથ્યાત્વથી મોહ–મોહથી રાગદ્વેષ અને તે સર્વથી અનેક અનર્થ-પરંપરા ચાલે છે. એકાંત ધર્મપર રૂચિ થવી, વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ શોધવા તરફ અલક્ષ્ય બતાવવું, પોતાના અભિનિવેશોને મજબૂતીથી વળગી રહેવું વિગેરે અનેક રીતે આ ચેતનનાં જ્ઞાનચક્ષુને આવરણ કરનાર, ભ્રમિત સ્થિતિમાં નાખી દેનાર અને ઉન્મત્તની પેઠે ચેષ્ટા કરાવનાર અજ્ઞાનજન્ય અને અજ્ઞાનજનક મિથ્યાત્વ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ઘણું ભણી ગયેલા માણસો પણ એના જોરથી એવા માયાભ્રમમાં પડી જાય છે કે અંશ સત્યને સંપૂર્ણ સત્ય માની વસ્તુતત્ત્વ ગ્રહણ કરતા નથી, કોઈ શુદ્ધ તત્ત્વ બતાવે તો તે તરફ પ્રીતિ બતાવતા નથી અને આગ્રહમાં પડી જઇ પૂર્ણ સત્યને દાબી દે છે. આટલા માટે રાગદ્વેષ અનંત સસારચક્રમા ભ્રમણ કરાવનાર છે અને તેથી તેનો નાશ કરવા ખાસ દૃઢ ભાવના કરવી જોઇએ એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે.

વળી ચેતનજી કહે છે કે અનંત કાળથી પ્રાણી જેનાવડે મરતો આવ્યો છે તે કાળને હવે હું મટાડી દઇશ. અત્યાર સુધી કાળ–મરણને વશ પડીને પ્રાણીને અનંતાં મરણો કરવાં પડ્યાં છે તે મરણને હવે મટાડી દઇશ એટલે હવે મારે અનાદિ મરણે મરવું પડશે નહિ અથવા તે એટલે ઉપર્યુક્ત રાગદ્વેષથી પ્રાણી અનંત કાળ સુધી મરતો આવ્યો છે તેનું કારણ બંધ પડી જવાથી મરણનેજ મટાડી દેશું. અજ્ઞાનદશામાં સંસારચક્ર અનંત હોય છે, વિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે આ પ્રાણીની કર્મથી મુક્તિ થાય છે ત્યારે મરણજન્મ બિલકુલ થતાં નથી. તેથી કર્મપ્રચુરતા-જન્ય રાગદ્વેષનો નાશ કરવાથી અમરપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણનો નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થઈ જાય એ તો સ્વભાવસિદ્ધ નિયમ છે અને અહીં મરણનાં કારણભૂત રાગદ્વેષનો નાશ થઈ જવાથી

અથવા તેઓ ઉપર કાબુ આવી જવાથી તેના કાર્યભૂત કર્મબંધનનો નાશ થવાનો એ સિદ્ધ નિયમ છે અને તેમ થવાથી કર્મનો એક આવિર્ભાવ મરણદશા તે પણ અટકી જવાની એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. આથી રાગદ્વેષને કાબુમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રાણીને મરણનો મોટો ભય છે તે જ્યાંસુધી સંસારમાં પ્રાણી હોય છે ત્યાંસુધી લાગે છે. ખાવા પીવાની સગાં સ્નેહીઓની તથા બીજી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ ભોગવનાર વ્યાધિગ્રસ્ત ભિખારી પણ મરણને ઇચ્છતો નથી, મરવાની વાત આવે ત્યાં ચોંકી જાય છે અને કોઈ 'મર' એવો શબ્દ તેને કહે તોપણ ક્રોધ કરે છે. આવાં મરણનું કારણ શોધી તે કારણને અટકાવી દઈ મરણને જ અટકાવી દેવાં એ ખાસ કર્તવ્ય છે, એથી ઉપાધિ ઓછી થઈ જાય છે, સંસારચક્રના ફેરા આળસી જાય છે અને માનસિક કે આત્મિક અવનતિ એકદમ અટકી જાય છે. કર્મબંધ કરાવનાર રાગદ્વેષરૂપ મહા ઉગ્ર શત્રુનો નાશ થવાથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે મોટો પુરૂષાર્થ કરી તેઓને પોતાના કબજામાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યુક્ત છે.

देह विनाशी हुं अविनाशी,
अपनी गति पकरेंगे;
नासी जासी हम थीरवासी,
चोखे व्है निखरेंगे. अव० ३

"શરીર નાશવંત છે અને હું અક્ષય છું (તેથી હું તો) આપણું પોતાનુ સ્વરૂપ પકડી લઇશ; (ત્યારે) તે નાશવંત વસ્તુ નાસી જશે અને હું સ્થિરવાસ કરનાર છું (તે) નિર્મળ થઇને અવલોકન કરીશ અથવા નિખાલસ થઇને રહીશ."

---

૩ દેહ=શરીર. વિનાશી=નાશવત. હું=ચેતન. અવિનાશી=અક્ષય અપની=આપણી, પોતાની ગતિ=સ્વરૂપ. પકરેંગે=પકડીશ, ગ્રહણ કરીશ, લઇશ. નાસી=નાશવાળુ. જાસી=નાશ પામશે. હમ=હું થીરવાસી=સ્થિરવાસવાળા, નિશ્ચય નિવાસી ચોખે=શુદ્ધ, નિર્મળ વ્હૈ=થઇને. નિખરેંગે=નીખરીશ, જોઇશ, અથવા નિખાલસ થઇને રહીશ.

ભાવ—વળી ચેતનજી કહે છે કે આ શરીર છે તે તો નાશવંત છે; તે તો સડી જશે, પડી જશે અને અંતે કાં તો ભસ્મીભૂત થશે, કાં તો માટીમા મળી જશે અને કાં તો ગીધ કાગડા કુતરા તેનું ભક્ષણ કરશે. એ શરીર જેનાપર અજ્ઞાનદશામાં મોટો મમત્વ બધાય છે, જેને પોષવાને માટે અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ કરવામાં આવે છે અને જેને અનેક રીતે પંપાળવામાં આવે છે તે તો આખરે નાશવત છે અને તેની અંદર રહેલ હું જે તેને ગતિમાં મૂકું છું તે તો અવિનાશી છુ, શાશ્વત છું, અક્ષય છુ. શરીરનો અને મારો સંબધ જ એવા વિચિત્ર પ્રકારનો છે કે તે ટકે નહિ, કારણ સંબધ-સ્નેહ કાયમ તો સરખી પ્રકૃતિવાળાનો જ રહે છે અને સબધ કરવો પણ તેવા પ્રકારનો જ ઘટિત છે. મારી અને શરીરની પ્રકૃતિ તો તદ્દન વિપરીત છેઃ તે નાશવત અને હું અવિનાશી છુ. વ્યવહારથી કોઈનું શરીર પડતાં તેનું મરણ થયું એમ લોકો કહે છે, પણ તે વાસ્તવિક હકીકત નથી. મરણ વખતે જે થાય છે તે માત્ર એક શરીર સાથેનો જીવનો સબધ પૂર્ણ થવાથી છૂટી જાય છે, પરંતુ એ સંબધ તો પ્રથમથી જ અણઘટતો હતો. તેવા કાચા સબધને ચિરંતન કાળનો સબંધ માન્યો હતો એ જ ભૂલ ભરેલું હતું ત્યારે હવે હું તો મારી વાસ્તવિક ગતિ પકડી લઈશ. મારો યોગ્ય માર્ગ કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગર દોષ વગર પ્રગટ કરવાની મારે ખાસ જરૂર છે. મારૂં અવિનાશીપણું પ્રગટ થાય, વ્યવહારથી પણ મારાં મરણો થતાં દેખાય છે તે સ્થિતિ અટકી જાય અને મારો ચૈતન્યસ્વરૂપનો શુદ્ધ માર્ગ પ્રગટ થાય એ મારી પોતાની ગતિ મારે હવે પકડી લેવી જોઈએ અને તે હું પકડી લઈશ, ગ્રહણ કરીશ, આદરીશ.

દેહ વિનાશી હોવા છતાં તેના સબંધમાં આ પ્રાણી કેવી કેવી વિચિત્ર વર્તના કરે છે તેપર વિવેચન કરવા અત્ર શોભશું નહિ. તે સબધમાં શ્રી અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમના દેહમમત્વ (પંચમ) અધિકારમાં વિવેચન થઈ ગયું છે. એના વિનાશીપણાનો અનુભવ તો સામાન્ય રીતે નજર કરનારને પણ થઈ જાય તેમ છે. દરરોજ અનેક માણસોને મરણ પામતાં જોઈએ છીએ એ સબંધમાં ચિદાનંદજી મહારાજે એક પદ લખ્યું છે તેપર ધ્યાન આપીએઃ—

ઓ ઘટ વિણસત * વાર ન લાગે. ઓ ઘટ
યાકે સંગ કહા અબ મુરખ, છિન છિન અધિકો † પાગે ઓ૦ ૧
કાચા ઘડા કાચકી શીશી, લાગત ‡ ઠણકા ભાંગે;
§ સડણ પડણ વિધ્વંસ ધરમ જસ, તસથી નિપુણ નિરાગે. ઓ૦ ૨
આધિ વ્યાધિ વ્યથા દુઃખ ઈણ ભવ,નરકાદિક ‖ કુનિ આગે;
¶ ડગહુ ન ચલત સંગ વિણ પોખ્યા, $ મારગહુમેં ત્યાગે. ઓ૦ ૩
મદ છક છાક + ગહેલ તજ વિરલા, ગુરૂ કિરપા કોઈ જાગે;
તન ધન નેહ નિવારી ચિદાનન્દ, ચલિયે તાકે સાગે **. ઓ૦ ૪

આવી શરીરની સ્થિતિ અધ્યાત્મીઓ કહી ગયા છે. સડણ પડણ વિધ્વસન ધર્મયુક્ત પુદ્ગલની રચનામાં રાગ ધરી ચેતનજીની ગતિ છોડી દેવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. એજ અધ્યાત્મરસિક ચિદાનદજી મહારાજ અન્યત્ર આત્મબોધ કરતાં એક સવૈયો લખે છે.

તું તો અવિનાશી કાયા અગટ વિનાશી અરૂ,
તું તો હૈ અરૂપી એ તો રૂપી વસ્તુ જોઇએ;
†† મલકેરી ક્યારી ‡‡ મોહ રાયકી પિયારી §§ એ તો,
હોયગી નિયારી ‖‖ એ વૃથા ભાર ઢોઇએ;
મહા દુઃખખાનિ દુરગતિકી નિશાની તાતે,
યાકો તો ભરૂસો નિહિચિત ¶¶ નાંહિ $$ સોહીએ;
ચિદાનન્દ તપ જપ કરી યાકો ++ લાહો લીજે,
નીકો નરભવ પાય વીરથા ન ખોઇએ.

આવી રીતે શરીર નાશવંત છે એ આપણે પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં પણ વાંચીએ વિચારીએ છીએ. એવા નાશવંત શરીર ઉપર પ્રીતિ ચેતનજી કરે એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી, તેથી હું તો હવે મારી ગતિ પકડી લઈશ. હું હવે એવે સ્થાનકે જવાની ધારણા રાખું છું કે જ્યાં વ્યવહારથી પણ હું મરણ પામ્યો એવી મારા સંબંધમાં વાત થઈ શકે નહિ. આવુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હું હવે પકડી લઈશ.

* વિનાશ પામતા † બધાય છે ‡ ઠપકારો § સડવું, પડવુ અને નાશ થવો એ પુદ્ગલનો ધર્મ છે. ‖ વળી આગળ ¶ ડગલું પણ. $ અડધે રસ્તે. + ઘેલાપણુ–મદના છાકથી થયેલું ** સગે–સાથે

†† મેલની ‡‡ ક્યારડી, નીક §§ પ્યારી, વહાલી ‖‖ ન્યારી, દૂર. ¶¶ નિશ્ચયથી, જરૂર $$ ઘટે નહિ. ++ લાભ

એમ કરવું એ મારા અવિનાશીપણાને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે ગમે તેમ પણ શરીર તો કફ મળ મૂત્રથી ભરપૂર છે અને તેનો અને મારો સંબંધ અયોગ્ય હોવા ઉપરાંત હું અવિનાશી છતાં મારુ મરણ થાય છે એમ પ્રચલિત ભાષામાં બોલાય છે.

જ્યારે હું મારી પોતાની ગતિ પકડી લઈશ ત્યારે પેલા રાગદ્વેષ અને તેને લઈને થયેલાં અને થતાં મારાં મરણો બંધ પડશે, નાસી જશે, તે નાશવંત વસ્તુ હોવાથી દૂર થશે; કારણ કે જડનો માર્ગ મૂકી ચેતનનો માર્ગ અમે પકડશું ત્યારે કર્મબંધનું કારણ નાશ પામશે. અમે પોતે (શુદ્ધ ચેતનજી) તો નિશ્ચય નિવાસી–શુદ્ધ આત્મગુણમાં રમણ કરનાર છીએ–મોક્ષસ્થાનમાં વાસ કરનાર છીએ તેથી ત્યાં જઈ ચોખા થઇને સર્વ જગત્‌નું અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ, કર્મમળથી રહિત–નિર્મળ થઈને રહેશું. રાગદ્વેષ નાસી ગયા એટલે આ જીવ નવીન કર્મબંધ કરતો અટકી જાય છે અને તેથી ધીમે ધીમે તેની સર્વ કર્મથી મુક્તિ થતાં તે ચોખો થઇ જાય છે, કર્મમળ તેનો દૂર થાય છે અને તેથી તે શુદ્ધ સ્થાનમાં વાસ કરે છે, અને ત્યાં નિરાંતે બેસે છે. બીજો અર્થ એ છે કે તેવા ચોખા થઇને પછી સર્વ વસ્તુઓનું તેઓમાં રહેલા સ્વભાવ સ્થિતિ સ્વરૂપે અવલોકન કરશું. પછી અમને વિષયોનું વિરસપણું, સાંસારિક જીવોનું અજ્ઞપણું, પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોનું અસ્થિરપણુ, શુદ્ધ ચેતનજીનું ગુણરમણપણું અને એવી અનેક બાબતોમા વસ્તુસ્વભાવગત યથાસ્થિત ધર્મોનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ બની આવશે. ત્યાં બેઠા બેઠા અનંત જ્ઞાનથી દુનિયાનું સ્વરૂપ, જીવસ્વભાવની વિચિત્રતા બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. આવી રીતે અવલોકન કરવાની સ્થિતિ મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે ચેતનજી પોતાની ગતિ પકડી લે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રબળપણે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે પણ વધારે વધારે શુદ્ધ આકારમાં પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને તેના પરિણામે ચેતનજીને જે નિશ્ચયો ધારણામાં થતા જાય છે તેને વ્યવહારૂ આકારમાં મૂકવાથી તેનો સ્થિરવાસ થતો જાય છે અને છેવટે તે અચળ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે અમરત્વ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ પકડવી જોઇએ.

*'નિખરેંગે'નો અર્થ અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ થઈને રહેશું એ બન્ને થાય છે. થિરવાસ થયા પછી અવલોકન પણ બરાબર થાય છે અને નિખાલસ થઈને રહેવાય છે.

मर्यो अनंतवार बिन समज्यो,
अब सुख दुःख विसरेंगे;
आनंदघन निपट निकट अक्षर दो,
नहि समरे सो मरेंगे.   अव० ४

"(આ ચેતન) સમજ્યા વગર અનંત વખત મરણ પામ્યો, હવે સુખ અને દુઃખને ભૂલી જશે. હે આનંદસમૂહ ભગવાન્! નિરધાર બે અક્ષરો જે પોતાની અત્યંત નજીક રહેલા છે તેને જે નહિ સંભારે તે મરશે."

ભાવ—વ્યાધિનું નિદાન સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી તેવી રીતે મરણરૂપ વ્યાધિનું કારણ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. હવે તેને સમજાયું કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે સુખ મેળવવા અને દુઃખનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેને સુખ સ્થૂળ આકારમાં થાય ત્યારે તે રાજી થતો હતો અને જરા દુઃખ થાય ત્યારે દીલગીર થતો હતો; પરંતુ સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો તેને બીલકુલ ખ્યાલ નહોતો. મરણવ્યાધિનું કારણ આવી સુખદુઃખની ખોટી વહેંચણી જ હતી એ હવે આ ચેતનજી સમજ્યો છે; અત્યાર સુધી તે નહિ સમજવાથી અનેક કુમરણે તે મર્યો હતો અને સંસારમાં ભમ્યા કરતો હતો. અત્યાર સુધી તે વિષયનાં સાધનોમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનતો હતો, તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો; ધનપ્રાપ્તિમાં આનંદ માનતો હતો અને તેના વિરહમાં દુઃખ માનતો હતો; સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાદિના સંયોગમાં

---

* નિરખેંગે હોય તો નિરખવુ-જોવુ અર્થ બરાબર લાગે, પરતુ આવો પાઠ મારાથી કરી શકાય નહિ અને મુશ્કેલી એ છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમા મળતુ નથી.

૪ બિન સમજ્યો=સમજ્યા વગર વિસરેંગે=ભૂલી જઇશ નિપટ=નિરધાર, નિ શક. નિકટ=નજીક રહેલા, પોતાની પાસે રહેલા. અક્ષર દો=બે અક્ષર (જુઓ વિવેચન). સમરે=સભારે

આનંદ માનતો હતો અને તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો. સ્થૂળ કીર્ત્તિમાં રાચી જતો હતો અને અપકીર્ત્તિ થવાથી હેરાન થતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના સુખદુઃખના વિચિત્ર ખ્યાલને લીધે તે સંસારચક્રમાં ભમ્યા કરતો હતો, પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે? ક્યાં છે? અને તે પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે કે નહિ? તેનો તેને ખ્યાલજ નહોતો, અને તેને લઈને જ તે અનંત વાર મરણ પામ્યો હતો, મતલબ તે જન્મમરણથી ભરપૂર સંસારમાં ભમતો હતો, ભમ્યા કરતો હતો અને તેનાથી પાર પામવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતો નહોતો. હવે તેને સમજાયું કે આ સર્વ સંસારપરિભ્રમણનું કારણ સુખદુઃખનો વિચિત્ર ખ્યાલ છે તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે સુખદુઃખને હવે ભૂલી જ જવાં. ગમે તેવા સંયોગોમાં આવી પડે ત્યારે મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી રાખવા, એટલે કે સુખના સ્થૂળ આકારમાં રાચીમાચી ન જવા અને દુઃખના સ્થૂળ આકારમાં માનસિક વિરસતા ન બતાવવા ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો; તેણે મનમાં ધાર્યું કે હવે ગમે તેવા સ્થૂળ સુખદુઃખના પ્રસંગો આવે તેને મનપર લેવા જ નહિ, સર્વ અવસ્થામાં મનને એક સરખું રાખવું. જ્યાંસુધી વ્યાધિનું કારણ સમજવામાં આવતું નથી, ખોટું નિદાન થાય છે, ત્યાંસુધી ચિકિત્સા બરાબર થતી નથી અને ઘણીવાર વિપરીત જ થાય છે અને પરિણામે દવાથી વ્યાધિ મટવાને બદલે વધી પડે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ અમરપણું પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ભાવનાવાળા મુમુક્ષુ ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો કે સાંસારિક સુખદુઃખને તો હવે ભૂલી જ જવાં. આવી રીતે સુખદુઃખને ભૂલી જવાથી એકને પ્રાપ્ત કરવાની અને એકનો ત્યાગ કરવાની જે ઇચ્છા વ્યવહારમાં ચેતનજીને કર્મબદ્ધપણાને લીધે થાય છે તે થતી હવે અટકી જશે અને તેથી તેની શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતાં તેનામાં અમરપણું સિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતનજી પોતાનું અમરપણું બતાવવા પ્રભુસ્તુતિ કરે છે કે હે મારા નાથ! આનંદરાશિ ભગવાન્! નીચે જણાવેલા બે અક્ષરો જે શંકા વગરના છે અને જે પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરણ પામશે એટલે કે તે સંસારભ્રમણ કરશે. ચેતનજી કહે છે કે અમે તો અમર હતા અને

હવે અમારૂં અમરપણું સિદ્ધ થયું છે. જેઓ ધ્યાન જે કર્મનિર્જરા કરવાનું મુખ્ય સાધન છે તે કરતી વખતે અથવા બીજી અન્ય વિચારણામાં બે અક્ષરો હૃદયતટપર કોતરી નહિ રાખે તે અનંત સંસારમાં ભમ્યા કરશે. અહીં જે બે અક્ષરો બતાવ્યા છે તે શંકા વગરના નિરધાર છે, ફરે તેવા નથી, મતલબ તે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ બતાવનારા છે અને વળી તે પોતાની પાસે રહેલા છે, પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે, પોતામય છે, પોતારૂપ છે, અન્યની પાસે તે લેવા જવા પડે, શીખવા જવા પડે કે શોધવા જવા પડે તેમ નથી. આ બન્ને અક્ષરો કયા કયા છે તે કહે છે.

આત્મા.	નિજ.	યોગ.	મોક્ષ.	હંસ.
સિદ્ધિ	મુક્તિ.	ચિત્.	જ્ઞાન.	જ્ઞાત
સિદ્ધ	બુદ્ધ.	મુક્ત.	મુદ્	ગત.
પર.	અજ	શુદ્ધ	ચિત્ત	શિવ.

અક્ષર પોતે નિકટ હોય એવો અર્થ કરવો હોય તો 'હંસ' અથવા 'શિવ' શબ્દો બરાબર બેસતા આવશે, એટલે કે અક્ષરાનુક્રમમાં એ અક્ષર શ અને વ તથા હ અને સ તદ્દન નજીક આવે છે તેનાથી નિર્દિષ્ટ આત્મા અથવા મોક્ષનું સ્મરણ કરવાનો અત્ર ભાવ છે.

આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવનારા આ બે અક્ષરોનું જે પ્રાણી સ્મરણ નહિ કરે તે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરી મરણ પામ્યા કરશે અને ભવવ્યાધિને સહન કર્યા કરશે. ચેતનસ્વરૂપનું ધ્યાન હૃદયમા ધારણ કરી જે પ્રાણી સુખદુઃખને વિસરી જશે, પોતાની ગતિને પકડી લેશે અને રાગદ્વેષનો નાશ કરશે તે અમર થઈ જશે. આનંદઘન મહારાજ તો ત્યાંસુધી કહે છે કે જેઓ એ પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે અમર થઈ ગયા છે એમ જ સમજવું. તેઓની સંસારસ્થિતિ એટલી અલ્પ થઈ જાય છે અને સસારમાં રહે છે ત્યાંસુધીમાં પણ તેઓની સાંસારિક સુખદુઃખોમાં તાદાત્મ્યવૃત્તિ એટલી ઓછી થાય છે કે આવો વિચાર થયા પછી તે અમર થઈ ગયો એમ જ સમજવું. મુમુક્ષુ જીવે તેટલા માટે આ અમર થવાનો માર્ગ પકડી લઈ અમર થઈ જવું એ સુખદુઃખના વાસ્તવિક ખ્યાલને અંગે યોગ્ય છે.*

---

* આ બહુ સુદર પદ કોઇ પણ પ્રતમા આપવામા આવ્યુ નથી એનો ભાવ બહુ સુદર છે અને મારા ગુરૂ મહારાજનું કહેવુ એમ હતુ કે એ પદ આનંદઘનજી

પદ તેંતાળીશમું–રાગ ટોડી.

मेरी तुं मेरी तुं काहे डरेरी. मेरी०
कहे चेतन समता सुनी आखर,
और दोढ दीन *जुठी करेरी. मेरी० १

"ચેતન સમતાને કહે છે 'તું મારી છો, તું મારી છો. તું શામાટે ડરે છે? બીજી છે તે તો છેવટે દોઢેક દિવસ ખોટી લડશે.'"

ભાવ–ચેતનજીએ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો અને રાગદ્વેષનો સંગ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આપણે ઉપરના પદમાં જોયું. ત્યાં અનંત મરણોનું કારણ શુ છે તે પણ તેને સમજાયું અને છેવટે તેણે પોતાની ગતિ પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવી રીતે પ્રગતિ કરનાર જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં વર્તતો ચેતન જે અત્યાર સુધી સમતાની સામું પણ જોતો નહોતો, જે તેના મંદિરે આવતો પણ નહોતો અને જેણે અનુભવ તથા શ્રદ્ધા વિગેરેની મારફતે મોકલેલા સંદેશાઓની દરકાર પણ કરી નહોતી તે હવે સમતાને પોતાના દિલની હકીકત કહેતાં જે કહે છે તેપર અત્ર આ પદનો પ્રથમ વિભાગ છે.

હે સુમતિ! તું શામાટે ડરે છે? તારા મનમાં ભય શામાટે રહે છે? બધી વાતનો વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે તું મારી છો, મારી યોગ્ય સ્ત્રી છો અને મારા ઘરમાં રહેનારી છો. હવે હું બહુ સારી રીતે સમજ્યો છું કે મારામાં અને તારામાં કાંઇ પણ તફાવત નથી, મારો અને તારો અભેદ છે, મારી અને તારી વચ્ચે બીજું કોઇ પણ નથી અને હું અને તું આખરે એક જ છીએ. હુ સમજું છું કે હજુ તને માયામમતાની કે બીજા વિભાવોની બીક લાગે છે પણ તારે તે બીક રાખવાની જરૂર નથી. હું તને ચોકસ કહું છું કે વસ્તુતઃ તું જ

મહારાજનું બનાવેલું ન હોય એમ ભાષા ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી ભાષા તદ્દન આનંદઘનજી મહારાજ જેવી જ છે એમ તો આનંદઘનજીની ભાષા આપણે વિચારી છે તેથી કહી શકીએ કોઇ પણ પ્રતમા આ પદ આપેલ નથી તેથી તેનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ તો રહે છે ભાષાશૈલી અને વિચારપ્રૌઢતા આનંદઘનજીની સામાન્ય કૃતિને સાનુરૂપ છે

* જુઠીને સ્થાને 'જૂઠ' અથવા 'જૂઠી' એવો પાઠાતર છે

૧ મેરી=મારી કાહે=શામાટે. ડરેરી=બીહે છે, ડરે છે. સુની=સાંભળ ઔર=બીજી, માયામમતા દોઢ=૧½ જુઠી=ખોટી લરેરી=લડશે, તકરાર કરશે

મારા ઘરની સ્ત્રી છે અને છેવટે મારો અને તારો જ સંબંધ બરાબર જામશે. તારા વિલાપ સાંભળીને, તારા વિરહાલાપનું વર્ણન અનુભવને મુખે સાંભળીને અને તારી સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ નજરે જોઈને મારે તને કહેવું પડે છે કે તું શામાટે ડરે છે? તું શામાટે બીહે છે? આ માયામમતા આદિ તારા સમોવડીયા છે તે તારી સાથે દોઢ દિવસ લડશે, થોડો વખત તારી સાથે ચડભડ કરશે, મને ખેંચી ખેંચીને સસારમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરશે, મને અનેક પ્રકારની લાલચો આપશે, સ્થૂળ સુખો બતાવશે, સંસારમાં મમત્વ કરાવશે અને ભવાટવીમાં રખડાવશે; એ પ્રમાણે કરીને તારી પાસે મને નહિ આવવા દેવા માટે બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરશે પણ તે પ્રયત્ન હવે વધારે વખત ચાલવાના નથી; દોઢ દિવસ-થોડો વખત સુધી તે પ્રયત્ન ચાલશે, એક બે દિવસ મારી સાથે તકરાર કરશે, મને મુંઝવશે, તારા મહેલે આવવાના માર્ગપર આડા બેસી મને લલચાવશે પણ તું ખાતરી રાખજે કે અંતે તો તું જ મારી છે અને હું સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી તારે મહેલે હંમેશને માટે આવવાનો છું.

ભવ્ય જીવની જ્યારે આત્મપરિણતિ જાગે છે ત્યારે તેના મોઢામાં આવાં જ વાક્યો હોય છે. ભવ્યત્વની છાપથી કાંઈ સુમતિને નહિ ડરવાનું કહી શકાય નહિ, કારણ કે અભવ્યને કોટે વળગેલા અનંત જીવો એ જ સ્થિતિમાં માયામમતા સાથે રખડ્યા કરવાના છે; પરતુ જ્યારે ચેતનજી પ્રગતિ કરવા લાગે, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે, સમકિત મેળવે અને પોતાની ગતિ પકડી લે ત્યારે તે સુમતિને કહી શકે કે એ માયામમતા હજુ મારો કેડો મૂકતી નથી પણ તેઓ મારી સાથે એક બે દિવસ ખોટી લડી મને હેરાન કરશે, બાકી એ વાતથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. ત્રેવીશમા પદમા જણાવ્યું છે* તે પ્રમાણે દોઢ દિવસ એ ટુંકો વખત બતાવનાર સંજ્ઞાસૂચક શબ્દ છે. આપણે વ્યવહારમાં કહીએ છીએ કે બેચાર દિવસમાં અમુક કામ કરી નાખીશ, એટલે ટુંકા વખતમાં કાર્ય થઈ જશે એવો જ ભાવ દોઢ દિન શબ્દથી મારવાડી ભાષામાં નીકળે છે. ટબાકાર એના અર્થને અંગે એક નવીન શૈલી વાપરી તે શબ્દ સમજાવે છે તે આપણે આગળ જોશું. ભવ્ય

* જુઓ પૃ૪ ૨૦૯.

જીવની ગતિ હવે શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રકટ કરવા તરફ થઈ છે પણ હજુ તે અનાદિ સંબંધને લીધે વારંવાર વિભાવ તરફ ખેંચાયા કરે છે. અત્યારે પોતાની શુદ્ધ દશાના સ્પષ્ટ ભાનને લઈને તે સમતાને કહે છે કે તારે જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી, હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે તું આખરે મારી જ છો અને મારા ઘરની દેવી છો. માયા-મમતાના ભૂલાવો ખવરાવનારા દેખાવથી હું સર્વથા તેમની પાસે રહીને તને વિસરી જઇશ એમ હવે તારે ધારવું નહિ અને એ વાતનો તારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં લખે છે કે:–ચેતનજી સુમતિને કહે છે કે હે સુમતિ! આખર એટલે ભવભ્રમણનો પાકકાળ હવે પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારા ભવભ્રમણનો છેડો આવ્યો છે. પાછલો અનત કાળ તે એક દિવસ સમજવો, કારણ અનતતા એક છે, અને જે દિવસે અથવા રાત્રે હું કુમતિને ઘરથી બહાર કાઢી મૂકીશ તે અરધો દિવસ, આવી રીતે કુલ દોઢ દિવસ કુમતિ તારી સાથે ફોકટ લડે છે (લડશે) અને લડતાં લડતાં બોલે છે (બોલશે) કે ચેતનજી મારા પતિ છે, ચેતનજી મારા પતિ છે, પણ એના લડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. ભવભ્રમણનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી માયા-મમતા કદાચ દોઢ દિવસ લડશે, પણ પ્રિયે! તું મારી છો અને તેનાથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. તારી સોબતથી હું ભવભ્રમણનો છેડો લાવી શકીશ. આ ભાવમાં દોઢ દિવસનો જે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે તે ધ્યાન ખેંચનારો છે. પૂર્વના અનંત કાળને એક દિવસ ઠરાવ્યો છે અને જે દિવસે માયામમતાને હાંકી મૂકી સુમતિ સાથે સંબધ દૃઢ કરવામાં આવે તે દિવસ અથવા રાત્રિ (આખા દિવસના અર્ધ ભાગ)-ને અરધો દિવસ ગણી તેટલો કાળ–દોઢ દિવસ મમતાદિક ફોકટ લડે છે એમ બતાવી તેનાથી ભય ન રાખવાનું આશ્વાસન ચેતનજી સુમતિને આપે છે એવો અત્ર ભાવ છે.

एती तो हुं जानूं निहचै,
रीरीपर न जराउ जरैरी;

जब अपनो पद आप संभारत,
तब तेरे परसंग परैरी. मेरी० २

"એટલું તો હું નક્કી જાણું છું કે પીતળ ઉપર હીરામાણેક જડાય નહિ. જ્યારે મારૂં પદ હું પોતે સંભારીશ ત્યારે તારી સોબતમાં પડી જઈશ."

ભાવ-પોતાની સ્ત્રી સૌંદર્યવાન્ હોય, પ્રવીણ હોય, ચાલાક હોય પણ તેનો પતિ જો અન્ય સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય, કુલટાઓના કુછંદે પડી ગયેલ હોય અને તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવતો હોય અથવા પોતે તેઓને મંદિરે રખડતો હોય તો પછી પોતાની સ્ત્રીના સર્વ ગુણ અથવા કેટલાક ગુણોની પોતાને ખબર હોય છતાં પણ તેને દિલાસો આપવાના અને પોતાનું રખડવાનું ચાલુ રાખવાના ઇરાદાથી પોતે એ સ્થિતિની વચ્ચે લટકતી વખત આ પદમાં જે વિચિત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેવો જ અનુભવે છે. ચેતનજીને હવે સુમતિ તરફ પ્રેમ જાગ્રત થયો છે પણ માયામમતા તરફનું આકર્ષણ છોડી શકાતું નથી. સુમતિ મળે છે ત્યારે તેને નાખુશ ન કરવા માટે કહે છે કે હે પ્રિયા! તું મારી છો, તારે જરા પણ ડરવાનું નથી અને આ માયામમતા હાલ તારી સાથે લડે છે તેમાં તેઓનું કાંઈ વળવાનું નથી. આટલી વાતથી પણ પ્રવીણ બાળા સુમતિ કાંઈ સમજી જાય તેવી મૂર્ખ નથી તેથી તેને ફોસલાવવા-સમજાવવા ચેતનજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે- પ્રિયા! જો. વ્યવહારમાં પણ પીતળ ઉપર કાંઈ હીરા માણેક કે અન્ય ઝવેરાત જડાતાં નથી, ગધેડા ઉપર સોનાની અબાડી ઘટતી નથી અને ભિખારીને ચક્રવર્તીનું સિંહાસન બેસવા મળતું નથી એ હું જાણું છું અને તને તો તેની ઘણા વખતથી ખબર છે. હું જાણું છું કે ઘેર ઘેર ભટકનારી એ માયામમતા કુલટાઓ છે, પીતળ જેવી છે અને મારે તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ પીતળ ઉપર જડતર જડવા જેવું અથવા ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી મૂકવા જેવું છે; તેથી મારી

૨ એતી=એટલું નિહચૈં=નિશ્ચે, નક્કી. રીરી=પીતળ જરાઉ=જડાવ, ઝવેરાત, હીરામાણેક. જરૈરી=જડાય. જબ=જ્યારે. અપનો=મારૂં, પોતાનું પદ=સ્થાન, સ્થિતિ. સભારત=સભારીશ, યાદ કરીશ પરસંગ=પ્રસગ, સોબત પરૈરી=પડીશ

જીવની ગતિ હવે શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રકટ કરવા તરફ થઈ છે પણ હજુ તે અનાદિ સંબંધને લીધે વારંવાર વિભાવ તરફ ખેંચાયા કરે છે. અત્યારે પોતાની શુદ્ધ દશાના સ્પષ્ટ ભાનને લઈને તે સમતાને કહે છે કે તારે જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી, હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે તું આખરે મારી જ છો અને મારા ઘરની દેવી છો. માયા-મમતાના ભૂલાવો ખવરાવનારા દેખાવથી હું સર્વથા તેમની પાસે રહીને તને વિસરી જઇશ એમ હવે તારે ધારવું નહિ અને એ વાતનો તારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં લખે છે કેઃ—ચેતનજી સુમતિને કહે છે કે હે સુમતિ! આખર એટલે ભવભ્રમણનો પાકકાળ હવે પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારા ભવભ્રમણનો છેડો આવ્યો છે. પાછલો અનંત કાળ તે એક દિવસ સમજવો, કારણ અનંતતા એક છે, અને જે દિવસે અથવા રાત્રે હું કુમતિને ઘરથી બહાર કાઢી મૂકીશ તે અરધો દિવસ, આવી રીતે કુલ દોઢ દિવસ કુમતિ તારી સાથે ફોકટ લડે છે (લડશે) અને લડતાં લડતાં બોલે છે (બોલશે) કે ચેતનજી મારા પતિ છે, ચેતનજી મારા પતિ છે, પણ એના લડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. ભવભ્રમણનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી માયા-મમતા કદાચ દોઢ દિવસ લડશે, પણ પ્રિયે! તું મારી છો અને તેનાથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. તારી સોબતથી હું ભવભ્રમણનો છેડો લાવી શકીશ. આ ભાવમાં દોઢ દિવસનો જે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે તે ધ્યાન ખેંચનારો છે. પૂર્વના અનંત કાળને એક દિવસ ઠરાવ્યો છે અને જે દિવસે માયામમતાને હાંકી મૂકી સુમતિ સાથે સંબંધ દૃઢ કરવામાં આવે તે દિવસ અથવા રાત્રિ (આખા દિવસના અર્ધ ભાગ)-ને અરધો દિવસ ગણી તેટલો કાળ—દોઢ દિવસ મમતાદિક ફોકટ લડે છે એમ બતાવી તેનાથી ભય ન રાખવાનું આશ્વાસન ચેતનજી સુમતિને આપે છે એવો અત્ર ભાવ છે.

एती तो हुं जानूं निहचै,
रीरीपर न जराउ जरैरी;

जब अपनो पद आप संभारत,
तब तेरे परसंग परैरी. मेरी० २

"એટલું તો હું નક્કી જાણું છું કે પીતળ ઉપર હીરામાણેક જડાય નહિ. જ્યારે મારૂં પદ હું પોતે સંભારીશ ત્યારે તારી સોબતમાં પડી જઈશ."

ભાવ–પોતાની સ્ત્રી સૌદર્યવાન્ હોય, પ્રવીણ હોય, ચાલાક હોય પણ તેનો પતિ જો અન્ય સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય, કુલટાઓના કુછંદે પડી ગયેલ હોય અને તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવતો હોય અથવા પોતે તેઓને મંદિરે રખડતો હોય તો પછી પોતાની સ્ત્રીના સર્વ ગુણ અથવા કેટલાક ગુણોની પોતાને ખબર હોય છતાં પણ તેને દિલાસો આપવાના અને પોતાનું રખડવાનું ચાલુ રાખવાના ઇરાદાથી પોતે બે સ્થિતિની વચ્ચે લટકતી વખત આ પદમાં જે વિચિત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેવો જ અનુભવે છે. ચેતનજીને હવે સુમતિ તરફ પ્રેમ જાગ્રત થયો છે પણ માયામમતા તરફનું આકર્ષણ છોડી શકાતું નથી. સુમતિ મળે છે ત્યારે તેને નાખુશ ન કરવા માટે કહે છે કે હે પ્રિયા! તું મારી છો, તારે જરા પણ ડરવાનું નથી અને આ માયામમતા હાલ તારી સાથે લડે છે તેમાં તેઓનું કાંઈ વળવાનું નથી. આટલી વાતથી પણ પ્રવીણ બાળા સુમતિ કાંઈ સમજી જાય તેવી મૂર્ખ નથી તેથી તેને ફોસલાવવા–સમજાવવા ચેતનજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે–પ્રિયા! જો. વ્યવહારમાં પણ પીતળ ઉપર કાંઈ હીરા માણેક કે અન્ય ઝવેરાત જડાતાં નથી, ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી ઘટતી નથી અને ભિખારીને ચક્રવર્તીનું સિંહાસન બેસવા મળતું નથી એ હું જાણું છું અને તને તો તેની ઘણા વખતથી ખબર છે. હું જાણું છું કે ઘેર ઘેર ભટકનારી એ માયામમતા કુલટાઓ છે, પીતળ જેવી છે અને મારે તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ પીતળ ઉપર જડતર જડવા જેવું અથવા ગધેડા ઉપર સોનાની અંબાડી મૂકવા જેવું છે; તેથી મારી

---

૨ એતી=એટલું નિહચૈં=નિશ્ચે, નક્કી. રીરી=પીતળ જરાઉ=જડાવ, ઝવેરાત, હીરામાણેક. જરૈરી=જડાય. જબ=જ્યારે. અપનો=મારૂ, પોતાનુ પદ=સ્થાન, સ્થિતિ. સંભારત=સભારીશ, યાદ કરીશ પરસંગ=પ્રસગ, સોબત પરૈરી=પડીશ

આબરૂ હલકી થાય છે એ પણ હું જાણું છું; તેમ જ તું કોણ છો, તારો મારાપર પ્રેમ કેવો છે અને મેં તને અત્યાર સુધી કેટલો અન્યાય આપ્યો છે તેની વાત પણ મેં તારી પાસે સાંભળી છે, મને શ્રદ્ધા તથા અનુભવે કહી છે અને મારા ધ્યાનમાં તેમાંની કેટલીક વાત રહી છે. હવે જ્યારે હું મારૂં પદ વિચારીશ, મારી સ્થિતિ (Position) નો ખ્યાલ કરીશ, મારા સંબંધનું વાસ્તવિક અવાસ્તવિકપણું ધ્યાનમા લઇશ ત્યારે મને તારો પ્રસંગ થશે, તારી સોબતમાં હું પડીશ અને તને આનંદથી ભેટીશ. વ્યવહારમાં જેમ પરરમણીમાં આસક્ત પતિને પોતાની સ્ત્રી મળે ત્યારે જેવો જવાબ આપે, તે પ્રમાણે હું તને કહું છું કે હવે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થઈ છે, હું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો છું અને તેથી માયામમતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું છે અને તે પીતળ જેવી છે એ પણ મને જણાયું છે તથા તેના ઉપર જડાવ કામ કરાવવું તે અણુઘટતું છે એ પણ હું જાણુ છું. પીતળ તે પીતળ છે અને સોનું તે સોનું છે. સોનું ત્રણ કાળમા સોનું જ રહેવાનું છે 'સોનું તે વિણસે નહિ સાહેલડીયા, ઘાટ ઘડામણ જાય, ગુણ વેલડીઆ.'* સોનાપર મેલ ચઢ્યો હોય તોપણ તાપથી કે જરા ઘર્ષણથી અસલ સ્વરૂપ પ્રગટાવી શકાય છે અને એવા સોનાપર જ ભારે હીરામાણેક જડી શકાય છે. કોઈ ઉદ્ધતાઈ કરી ભારે હીરાને પીતળમાં જડવાનો વિચાર કરે અથવા જડે તો તેમાં તેવો ગાંડો વિચાર કરનારની મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે † તેથી પીતળ જેવી માયામમતા ઉપર મારા અમૂલ્ય સદ્ગુણોને કેમ જડવું? જો તેમ કરૂં તો મારી અજ્ઞતા પ્રત્યક્ષ દેખાય. જ્યારે હું કોણ છુ? તેનો વિચાર કરીશ, જ્યારે મારૂં સહજ સ્વરૂપ હું સંભારીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ—હજુ અત્યારે તો મને તેમ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નથી, મારે હજુ કેટલીક અગવડો છે તે

---

* શ્રીમદ્યશોવિજયજી. અનતનાથજીનુ સ્તવન

† સસ્કૃતમા એક પ્રસ્તાવિક શ્લોક છે તેમા આવો જ ભાવ બતાવ્યો છે कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो, यदि मणिस्त्रपुणि परिधीयते, न स विरौति न चापि न शोभते, भवति योजयितुर्वचनीयता મતલબ એ છે કે સોનામાં જડવા યોગ્ય ભારે મણિને કદાચ લોઢામાં જડવામાં આવે તો તે કાંઈ કોઇની પાસે રડતો નથી, પણ તેના સંબધમાં તેવી યોજના કરનારની ટીકા થાય છે આવો ભાવ પદમાં બતાવ્યો છે ને વિચારવો

દૂર કરીને પછી એ પરભાવરમણ કરાવનારી સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ તજી દઈ તારા સંબંધમાં નિરંતરને માટે રહેવાનો છું. આ પ્રમાણે કરવા મારા મનમાં ભાવના જાગ્રત થઈ છે પણ હજુ તેમ કરવા માટે સમય આવી પહોંચ્યો નથી.

ચેતનજી અત્ર જે વાત બતાવે છે તે ઉત્ક્રાન્તિમાં હજુ તે કેટલો ચઢયો છે તે બતાવે છે. ગુણસ્થાનક્રમારોહમાં હજુ તે માત્ર માનસિક પરિવર્તનના ભાવનાકાળ સુધી વધી શક્યો છે, હવે તેને માયામમતાથી ભોગવાતા વિષયનું વિરસપણું દેખાય છે પણ અનાદિ અભ્યાસને લીધે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે મનમાં સત્ય સ્વરૂપ સમજતાં છતાં ડરે છે કે એ વિભાવદશાના ભાવો વગર પોતાને ચાલી શકશે કે નહિ. આથી તે સમતાને કહે છે કે હજુ મારી કાળસ્થિતિ પરિપકવ થઈ નથી. આવી વાત કરવી એ પણ એક પ્રકારની નબળાઈ છે, કારણ કે કાળસ્થિતિ પરિપકવ થઈ છે કે નહિ તે દિવ્ય જ્ઞાન વગર કોઈથી કહી શકાય નહિ. પુરૂષાર્થ કરી કર્મસમૂહનો નાશ કરવા માટે જ ઉત્તમાધિકારીએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પછી નંદિષેણ જેવી સ્થિતિ કદાચ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમાંથી પણ નીકળી આવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ પ્રયાસ કર્યા પહેલાં જ ચેતનાને કહેવું કે જ્યારે મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીશ ત્યારે તને મળીશ એ તો એમ બતાવે છે કે હું વિશુદ્ધ માર્ગ જાણું છું અને તે આદરણીય છે એમ કબૂલ કરૂં છું, છતાં અવિશુદ્ધ માર્ગે પ્રયાણ કરૂં છું.* આવી રીતે બોલવું એ જેમ મંદતા બતાવે છે તેમ એટલું પણ બતાવે છે કે ગુણસ્થાનઆરોહમાં ચેતનજી હજુ બહુ આગળ વધ્યો નથી, છતાં એનું સાધ્ય શુદ્ધ માર્ગ તરફ છે, એને એક સુંદર પરિવર્તન મળતાં એકદમ શુદ્ધ માર્ગપર આવી જવાનો સભવ છે અને માનસિક ભવ્ય દશામાંથી વ્યાવહારિક વિમળા દશામાં આવી સુમતિને ભેટવાનો તેને સુંદર પ્રસંગ છે. જરા વિશેષ આત્મવીર્ય સ્ફુરણા થતાં તે વિશુદ્ધ માર્ગને આદરશે એમ તેનાં હૃદયગાનથી જણાય છે.

કોઈ પણ કાર્યનો ક્રમ વિચારશું તો આપણને સહજ માલૂમ પડશે

---

* I know the better course and approve of it, but follow the worse. Bacon's Advancement of Learning Vol. II.

કે વિશુદ્ધ કે અશુદ્ધ કાર્ય પ્રથમ તો વિચારદશામાં-માનસિક પરાવર્તમાં જ હોય છે: કોઈ પણ કાર્ય કરવા પહેલાં તેનો વિચાર થાય છે; સુંદર મહેલ બાંધવા પહેલાં જેમ પ્રવીણ ઇજનેર નકશો કરે છે અને તેની પહેલાં પણ મનમાં ભવિષ્યમાં કરવાના મહેલની આકૃતિ ખડી કરે છે તેમ અમુક કાર્ય કરવા પહેલાં મનમાં તેનું ચિત્ર ખડું થાય છે, કેટલોક કાળ તેના ગુણદોષપર વિચાર ચાલે છે અને વિચાર થતાં થતાં વચન દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે અને છેવટે તે વ્યવહારૂ રીતે અમલમાં મૂકાય છે-આ કાર્યક્રમ સ્વાભાવિક છે. વાત માત્ર એટલી જ છે કે કેટલીક વ્યક્તિઓ વિચારકાળમાં બહુ વખત કાઢી નાખે છે અને એકંદર ક્રિયાને અંગે પ્રગતિ ઓછી કરે છે. વિચારકાળ પણ બહુ સુંદર છે અને તદ્દન અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને બદલે સુંદર માર્ગદર્શક છે, પણ તેમાં પરિપૂર્ણતા માની બેસવાની નથી. વિચારકાળ જેમ બને તેમ ટુંકો કરી અને તે ટુંકા કાળમાં પણ યોગ્ય વિચારની તુલના કરી વ્યવહારૂ રીતે ક્રિયાકાળમાં-વર્તનમાં આવી જવાની બહુ જરૂર છે. અહીં ચેતનજી ઘણા ખુલ્લા શબ્દોમાં સ્વીકારે છે કે જ્યારે હું મારૂં પદ સંભારીશ, મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ, સાથે તે બોલે છે કે અત્યારે હું જેનો પ્રસંગ કરૂં છું તે સુવર્ણ નથી, પીતળ છે; આટલું જાણવા છતાં મુદત લંબાવે છે એ અયોગ્ય છે અને તે તેનું મંદાધિકારીપણું બતાવે છે. પ્રગતિ કરવા માંડ્યા પછી તો સાધ્યપ્રાપ્તિ બે ઘડીમાં થઈ શકે અને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો કાળ પણ સંસારમાં રહેવું પડે. ઉત્તમાધિકારીનું કાર્ય એ છે કે વિશુદ્ધ માર્ગના સ્પષ્ટ બોધ પછી કાળસ્થિતિના કે એવા વિચિત્ર કાલ્પનિક ખ્યાલ ઊભા કરી પોતાની પ્રગતિ અટકાવી દેવી નહિ.

યોગમાર્ગપર જ્યારે પ્રેમ આવે છે ત્યારે પોતાનું પદ સાંભરે છે, સાધ્યનું ભાન થાય છે અને તેનાપર ધ્યાન દેવાય છે. એ માર્ગ આદરવાથી સુમતિનો મેળાપ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ચેતનજી તેટલા માટે જે ઉપર કહે છે તેનો ભાવ એ છે કે જ્યારે હું યોગમાર્ગ આદરીશ ત્યારે મારે તારો પ્રસંગ થશે. યોગમાર્ગ તેનાં અંગો સાથે આદરવામાં આવે ત્યારે એવી મજા આવે છે કે પછી

મમતાના તુચ્છ વિષયોનું કિલષ્ટપણું સમજાઈ જાય છે અને તેઓ ઉપર નજર નાખવી પણ ગમતી નથી, તે જાણે ઉચ્છિષ્ટ ભોજન હોય તેના જેવાં લાગે છે. ચેતનજીને હવે વિચારકાળથી આગળ ચલાવી કાર્યકાળમાં લાવો એ ભાવ ઉપરથી સમજી લેવાનો છે.

'અપનો પદ' એટલે પોતાની સ્થિતિ. પોતાનો મોભો-પોઝીશન શું છે અને પોતે કેવી હલકી સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ કરે છે એની વચ્ચેની સરખામણીપર અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું હોય એમ જણાય છે. ચેતનજી જેવા સુંદર અમુલ્ય ગુણરત્નાકરને બે બદામની બૈરીઓ સાથે વાત કરવી પણ ન ઘટે તો પછી તેનો પ્રસંગ તો કેમ જ ઉચિત ગણાય? અથવા અપનો પદ એટલે મુક્તિ-મોક્ષ. આ અર્થ ટબાકાર બતાવે છે. જ્યારે એ મુક્તિને સંભારશે એટલે જ્યારે તે પોતાનું સાધ્યબિંદુ શું છે? તે કેવી રીતે પ્રાપ્તવ્ય છે? તેનો વિચાર કરશે અથવા હું વિચાર કરીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ કરીશ. આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે અને પદના બીજા ભાવ સાથે બંધબેસતો આવે છે. હવે ચેતનજીએ તો લાંબી મુદત નાખી આવવાનો સમય કાંઈ જણાવ્યો નહિ, માત્ર ધીરજ આપી, આશા આપી, સુમતિને છાતીપર હાથ મૂકાવ્યો, તેથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે ચેતનજી ક્યારે સુમતિનો પ્રસંગ કરશે. તેના જવાબમાં હવે કહે છે તે વિચારીએ.

ओसर पाय अध्यातम सेली,*
परमातम निज योग† धरेरी;
सकति‡ जगाइ निरुपम रूपकी,
आनंदघन मिलि कोलि करेरी;§ मेरी० ३

* શેલીને સ્થાનકે 'શૈલી' શબ્દ છે તે સંસ્કૃતરૂપ છે રાગમાં શેલી પાઠ વિશેષ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારાય છે અર્થ એક જ છે.

† યોગને બદલે 'જોગ' શબ્દ છે બન્ને એક જ અર્થમાં વપરાયલા છે

‡ સકતિને બદલે 'શક્તિ' સંસ્કૃત રૂપમાં ક્વચિત્ પાઠાંતર રૂપે દેખાય છે

§ કરેરીને સ્થાનકે ક્વચિત્ 'કલેરી' પાઠ એક પ્રતમા છે. અર્થ એક જ છે

૩ ઓસર=અવસર, કાળપરિણતિ, સમયપરિપક્વતા. અધ્યાતમસેલી=અધ્યાતમશૈલી, આત્માના દ્રવ્યોની રીતિ. પરમાતમ=પરમાત્મભાવના હેતુભૂત નિજયોગ=નિજયોગનુ સ્વરૂપ ધરે=ધારણ કરે સકતિ=શક્તિને જગાઈ=જાગ્રત કરીને નિરૂપમ=જેને કોઇની ઉપમા આપી ન શકાય તેવા. મિલિ-મળીને. કેલિ=રમત, આનંદ

"અવસર પામીને (કાળ પરિપક્વ થશે ત્યારે)-આત્માનાં કૃત્યોની રીતિ એટલે પરમાત્મપણાના હેતુરૂપ નિજયોગને ધારણ કરશે અને નિરૂપમ રૂપની શક્તિ જાગ્રત કરીને આનંદઘન સાથે મળી (ચેતનજી) લહેર કરશે."

ભાવ—અધ્યાત્મશૈલી એટલે શું તે અહીં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મા અને પુદ્‌ગલ વચ્ચેનો તફાવત શું છે, આત્મિક કાર્યો ક્યાં ક્યાં છે, શું કરવાથી આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાય, પ્રગટ થાય, એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાથી આત્માને શું લાભ થાય, વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે, વિગેરે બાબતનો નિર્ણય કરી તદનુસાર વર્તવું તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અમુક બાબતની ધૂન લાગે છે ત્યારે તે સિવાય અન્ય કાર્ય સુજતું નથી: રમણીઆસક્ત પ્રાણીને સ્ત્રીની વાતમાં આનંદ આવે છે, ગણિતમાં ધૂન લાગે છે તે મનોયત્ન કરવામાં જ રાજી થાય છે, ધનઆસક્ત પ્રાણી પૈસાની વાત કરે ત્યારે જ તેને રસ આપે છે, તેવી રીતે જૂદી જૂદી બાબતોની ધૂન માટે સમજવું. આવી રીતે અધ્યાત્મના—ચેતનજીના વિષયની ધૂન આવે તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તેવી ધૂન આવે છે ત્યારે આત્મા સંબંધી વાત વિચાર અને કાર્યો કરવામાં જ રસ આવે છે. આવી અધ્યાત્મશૈલી તો કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થશે, ત્યારે ચેતનજીને પ્રાપ્ત થશે. પાચ કારણ એકત્ર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બને છે: કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા (નિયતિ) પૂર્વકૃત (કર્મ) ને ઉદ્યમ. આમાં કાળ એ એક ઉપયોગી કારણ છે. ચેતનજી કહે છે મારી કાળપરિણતિ જ્યારે પરિપકવ થશે ત્યારે પરમાત્મદશાનો નિજયોગ ધારણ થશે, હાલ તો હે સુમતિ! ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું પડશે. પરમાત્મ–સાધ્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ જ્યારે પ્રાપ્ત થશે ત્યારે આત્માથી સિદ્ધ કેમ થવાય, સિદ્ધ દશાનો અહીં કેવી રીતે અનુભવ થાય અને સાધકદશામાં સ્વરૂપ કેમ પ્રાપ્ત થાય એ સર્વ શક્તિગત ધર્મો સ્વ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની યોગ્ય વિચારણા અને યોજના થશે. પથ્થરમાં જેમ સુવર્ણ, દૂધમાં જેમ ઘી, તલમાં જેમ તેલ સત્તાગત શક્તિરૂપે રહેલ છે, તેમ શરીરમાં શક્તિરૂપે વ્યાપી રહેલ પરમાત્માને જોવા તે નિજસ્વરૂપ યોગદર્શન છે. નિર્વિકાર નિરંજન

નિજસ્વરૂપને કાષ્ઠાન્તર્ગત અગ્નિ પેઠે જોઇ શકે તે સામર્થ્યયોગની લાયકાતવાળો ચેતન આનંદઘનસ્વરૂપ સાથે મળી આનંદ કરે છે. શુદ્ધચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઈચ્છાવાળો પણ હજુ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થના મોહમાં આસક્ત અને પ્રસંગ મળતાં તેમાંથી બહાર નીકળી આવવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો આ ચેતન હજુ દૃઢ નિશ્ચય કરીને સંસારદશાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથી સુમતિને કહે છે કે તારે ડરવું નહિ, હું તારો જ છું. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે આને બરાબર મળતું આવે છે.

આવી રીતે ચેતનજીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા ભાવના થઈ છે તે સંબંધમાં બહુ હકીકત લખી શકાય. પરમાત્મભાવ સમજવા માટે ચિદાનન્દજી મહારાજની પરમાત્મ છત્રીશી અને યશોવિજયજી મહારાજની પરમાત્મ પચ્ચીશી ખાસ વાંચવા લાયક છે, મનન કરવા યોગ્ય છે. અહીં સ્થળસંકોચથી તે આખી આપી શકાય તેમ નથી. પ્રથમ છત્રીશીનાં ઉપયોગી કવનો અહીં બતાવીએ:—

> રાગ દ્વેષકે નાસતેં, પરમાતમ પરકાસ;
> રાગ દ્વેષકે જાગતેં, પરમાતમ પદનાસ
> લાખ બાતકી બાત યહ, તોકું દેય બતાય;
> જો પરમાતમ પદ ચહે, રાગ દ્વેષ તજ ભાય.
> દેહ સહીત પરમાતમા, એહ અચરીજકી બાત;
> રાગ દ્વેષકે ત્યાગતે, કર્મ શક્તિ જરી જાત.
> ભાઈ એહ પરમાતમા, સો હે તુમમેં યાંહિ;
> અપણી શક્તિ સંભારકે, લિખાવત દે તાહિં *

આવો પરમાત્મભાવ છે. એને પ્રાપ્ત કરવા આ પદમાં કહ્યું છે અને ઉપર ચિદાનંદજી મહારાજ જણાવે છે તેમ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો ખાસ આવશ્યકીય છે. એ પરમાત્મદશાનો નિજયોગ સમજવો.

મેરી તું મેરી તું એવી રીતે બોલવું એ ઈચ્છાયોગ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે સાંભળેલી હકીકતનું અર્થજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી પ્રમાદથી ન કરી

---

* ચિદાનંદજીકૃત પરમાત્મ છત્રીશીની આ અનુક્રમે ૨૩, ૨૫, ૩૨ અને ૩૫ મી ગાથાઓ છે.

શકે, મતલબ અંતઃકરણમા સૂત્રાર્થનું ઇચ્છકપણું હોય પણ ધર્મવ્યાપાર સામર્થ્યયોગ કરી શકે નહિ તેને ઇચ્છાયોગ કહે છે. આવો ઇચ્છાયોગ પ્રાણી ઘણીવાર કરે છે પણ તે તેની નબળાઈ બતાવે છે. અહીં ત્રીજી ગાથામાં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે ઇચ્છાયોગ છે અને સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત કરી આનંદઘન પ્રભુ સાથે ક્રીડા કરવાનું ચેતનજીનું સાધ્ય છે. એ સામર્થ્યયોગમાં સિદ્ધિપદપ્રાપ્તિ રહી છે. એ યોગમા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાય ઉપરાંત ચેતનજી પોતાની અધિક શક્તિ ધર્મવ્યાપારમાં વાપરે. એના ધર્મસન્યાસ અને યોગ સન્યાસ એવા બે ભેદ છે. મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મસન્યાસ છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે યોગરૂંધનરૂપ યોગસન્યાસ છે. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકથી ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ થાય છે. પછી વિશેષ ગુણપ્રાપ્તિ થતાં એ સંન્યાસમાં પ્રગતિ થતી જાય છે અને સર્વવિરતિના ગુણો વધારે વધારે અશે તેને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને યાવત્કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, લોકાલોકના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય અને જે યોગશૈલેશી અવસ્થામાં પણ પ્રાપ્ત થયેલ રહે તે મહા વિશિષ્ટ યોગને યોગસન્યાસ સામર્થ્યયોગ કહે છે. નિરૂપમ રૂપની શક્તિ જગાવવાની અહીં જે વાત કરી છે અને પરમાત્મસ્વરૂપનો નિજયોગ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે તે આ યોગસન્યાસ સામર્થ્યયોગ સમજવો.

હે સુમતે! છેવટે હું આવો યોગ પ્રાપ્ત કરવાનો છું, ઇચ્છાયોગ મૂકી દઈ શાસ્ત્રયોગ કે જેમાં દ્રવ્યાદિના સ્વરૂપના શુદ્ધ બોધ સાથે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પણ આગળ વધી જ્યારે હું સામર્થ્યયોગના બીજા યોગસન્યાસ વિભાગમાં આવી જઈશ ત્યારે આનંદસ્વરૂપ સાથે ક્રીડા કરીશ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તું મારી જ છો અને છેવટે હુ તને મળવાનો છું; તારે જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ, જરા પણ રડવુ નહિ, જરા પણ ડરવું નહિ.

આ પદની આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે સુમતિ શ્રદ્ધાને પૂછે છે કે ચેતનજી મને ક્યારે મળશે, તેના જવાબમાં શ્રદ્ધા કહે છે કે ભવનો પરિપાક થશે ત્યારે ચેતનજી પોતાનું સ્વરૂપ વિચારતો પરમાત્મસ્વરૂપ ચિંતવવાનો સયોગ ધારણ કરશે તે વખતે ઉપમારહિત

એવી નિજસ્વરૂપની શક્તિ-સામર્થ્યને તે જગાવશે અને તેમ થતાં જ હું આનંદઘનથી મળી એકીભૂત થઇને કેલિ કરીશ એટલે કે ચેતનજી તે વખતે આત્મારામના સ્વરૂપમાં રમણ કરશે. આ ભાવ પણ સારો છે, લગભગ ઉપર કરેલા અર્થ જેવો જ છે, માત્ર શ્રદ્ધાના મુખમાં એ વચનો મૂકવાથી પ્રક્રમભંગ થાય છે. ચેતનજીએ શરૂ કરેલ લયને બનતાં સુધી તોડવો યોગ્ય નથી.

આ પદમાં ચેતનજીએ એક નબળાઈ બતાવી છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ કહે છે કે મારો સમય પાકશે ત્યારે હું વિશુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરીશ. આવી રીતે જેનું સ્વરૂપ જાણતા નથી એવા કાળને દોષ દઈ કાંઇ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર બેસી રહેવું તે અયોગ્ય છે. જ્યારે બની આવે ત્યારે વિચારવું કે આવો સામર્થ્યયોગ સાધવાનો અવસર વારંવાર પ્રાપ્ત થતો નથી; સામર્થ્યયોગ ન સધાય તો તેનાં સાધનો એકઠાં કરવાનો વખત જતો કરવો ઉચિત નથી. એવી રીતે નિર્ણય કરી બને તેટલું કાર્ય સફળ કરવું. કર્મની ચીકાશ એટલી બધી છે કે જો તેને માર્ગ આપવામાં આવે તો આ જીવનો પત્તો લાગવા દે નહિ. ઇચ્છાયોગ દૃઢ કરી, સામર્થ્યયોગનાં સાધનો યોજી દેવાં એ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળાને માટે બહુ જ જરૂરનું છે, ખાસ આદરણીય છે અને બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં નિર્ણય કરીને સમજવા યોગ્ય છે. સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ ઉપોદ્‌ઘાતમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે તેથી અત્ર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્થિતિ અથવા કાળપરિપક્વતા કોઇ પણ કાર્યને અંગે ખાસ ઉપયોગી છે, પરંતુ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કાળસ્થિતિ ક્યારે પાકશે તે કહી શકાય નહિ તેથી અત્યારે તો સમય થયો નથી, હવે પછી યોગ્ય વખત જોઈ વિશેષ યોગસાધના કરવામાં આવશે એવી વાત કરી પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઇને ગુમાવી દેવી નહિ; વળી આ પદમા અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત કરી નિજસ્વરૂપ યોગ સાધવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી ઉપર ઉપરથી યોગસદ્દહણા થાય તોપણ તેની જોઇએ તેવી અસર થતી નથી. અતઃકરણમાં અધ્યાત્મની ધૂન લગાડીને પરમ

સાધ્ય ઉપર નિરંતર લક્ષ્ય રાખીને શક્તિગત આત્મધર્મોને વ્યક્ત કરવાની આવી સુંદર તક જવા ન દેવી એ શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનું અગ્ર કર્તવ્ય છે ચેતનજીની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ સદાચરણમાં તો છે, પરતુ હજુ શુદ્ધચેતના સાથે તન્મયતા કરાવનાર યોગસંન્યાસનો કાળ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને માટે આ પદનાં વચનો છે. અધ્યાત્મશૈલીમાં રહેલ શૈલેશ શબ્દથી પરમોત્કૃષ્ટ દશા જણાવી છે. આ પદનો આ મહાન્ ઉચ્ચ આશય બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે અને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકત્ર કરવાનો આ અવસર ભૂલવા જેવો નથી.

—⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘⌘—

પદ ૫૯ મું; રાગ ટોડી.

तेरी हुं तेरी हुं एती कहुंरी;
इन बातनमें दगो तुं जाने;
तो करवत काशी जाय ग्रहुंरी. तेरी हुं० १

"હું તારી પત્ની છુ, હું તારી પત્ની છું એટલું કહું છું. એ વાતમાં કાંઈ કપટ તને માલૂમ પડે તો કાશી જઈ કરવત મૂકાવું."

ભાવ–ગતપદમાં સ્વશક્તિગત ધર્મો કેવા સુંદર છે અને તેમાં ચેતનજી ક્યારે આવશે તે બતાવતાં ચેતનજીએ કહ્યું કે પીતળ ઉપર હીરા માણેક જડાતાં નથી અને છેવટે બતાવ્યું કે આનંદઘનસ્વરૂપ સાથે અવસર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતે આનંદ કરશે. આ ઉદ્ગાર સાંભળીને ચેતનાને વિચાર થયો કે ચેતનજી કદાચ ઉપર ઉપરથી મારા-પર પ્રેમ બતાવવાનો વિચાર દર્શાવતા હશે પણ તેઓના મનમાં મારા પતિવ્રતપણાની પક્કી ખાત્રી હશે કે નહિ તે હજુ તેઓના ઉદ્ગારથી સમજાતું નથી, કારણ કે વચ્ચે જો કે તેઓ બોલ્યા છે કે પીતળ

* 'ઇન બાતનકુ દરોગ તુ જાને' આવો પાઠ બે પ્રતમાં છે એનો અર્થ કરવામા દરોગ શબ્દનો ભાવ સમજાતો નથી સબધ ઉપરથી તેનો અર્થ ખોટી એમ થતો જણાય છે. બાતનમેં ને બદલે બાતમેં એમ પાઠ બે પ્રતમાં છે તેમાં અર્થ ફેર થતો નથી

૧ તેરી=તારી. હું=હું પોતે હું=છુ એતી=એટલુ. ઇન=એ. બાતનમેં=વાતમા દગો=કપટ, લુચ્ચાઈ કાશી=બનારસ. જાય=જઇને. ગ્રહુંરી=ગ્રહણ કરૂ, મૂકાવું

ઉપર જડાવ કામ ન કરાય, પણ તેઓને મારા કંચનત્વની અને તેઓ-પરના મારા વિશુદ્ધ પ્રેમની મારે સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં પ્રતીતિ કરાવી આપવી જોઇએ. ચેતનજી વિશેષ સન્મુખ થયા છે તે પ્રસંગનો લાભ લઈ સમતા અત્ર ઉદ્‌ગાર કાઢે છે તેપર આ પદ રચના છે.

શુદ્ધચેતના કહે છે કે–હે ચેતનજી! હું તમારી છું એટલું કહું છું એ તમે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો. હું અત્યારે તમારી પાસે નથી તેથી કદાચ તમને એમ લાગતું હશે કે ચેતના પોતાની નથી; પણ તમારા હૃદયમંદિરમાં હાલ માયામમતા છે તેથી હું આવતી નથી અને એ કારણને લઈને તમને જૂદા પ્રકારની અસર થતી હોય તો હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હું તમારી જ છું, મેં મનથી પણ અન્ય પતિને ઇચ્છયો નથી અને શરીરથી કોઇની સાથે સંબંધ કર્યો નથી, અત્યાર સુધી આપના વિરહઅગ્નિમાં બળ્યા કરૂં છું અને આપ મારો વિરહ દૂર કરશો એવી આશામાં આપના નામની માળા હાથમાં લઈ તમારો જાપ કર્યાં કરૂં છું. આ વાતમાં જો આપને જરા પણ ખોટું લાગતું હોય, અસત્યનો ભાસ પણ થતો હોય તો આપ કહો તેવા સોગન ખાઉં, આપ કહો તેવા પ્રકારનું દિવ્ય કરીને આપને પ્રતીતિ કરી આપું કે હું સર્વથા મન વચન કાયાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા રહી છું અને છું.

વ્યવહારમાં જ્યારે સામા મનુષ્યને પ્રતીતિ કરી આપવી હોય ત્યારે તે બાબતને અંગે કવચિત્ સોગન ખાવામાં આવે છે. ‘ કરવત કાશી જાઈ ગહુંરી’ એ પદ સોગન ખાવાના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ છે. મૂળ વાત તો એમ છે કે સંસારનાં અનેક દુઃખથી તપ્ત થયેલા દુઃખી માણસો આ ભવમાં કાંઈ સુખ મળ્યું નહિ પણ આવતા ભવમાં સુખ મળશે, એવી અજ્ઞતાસૂચક બુદ્ધિથી કાશી જઈ અસલના વખતમાં કરવત મૂકાવતા હતા, મતલબ માથાથી પગ સુધી કરવતવડે કપાઈ આત્મહત્યા કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કરવત મૂકાવતી વખત મનમાં આવતા ભવમાં અમુક વસ્તુ પોતાને મળો એવી ઇચ્છા રાખતા હતા. આવી રીતે નિયાણું કરીને મરવાના આત્મઘાત કરવાના બીજા પણ ઘણા માર્ગો આ દેશમાં હતાઃ કેટલાક ગિરનાર પરથી ભેરવજવ ખાતા હતા એટલે એક ઊંચા શિખરપરથી નીચે ખાઇમાં પછાડી ખાતા હતા અને શરીરનો પાતથી નાશ કરતા હતા, કેટલાક જગ-

ન્નાથજીના રથ નીચે પડી કચરાઈ જતા હતા, કેટલીક સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામેલ પતિ જ પાછો પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે સતી થઈ બળી મરતી હતી. આ સર્વ અજ્ઞાનકષ્ટ હતું આત્મઘાત કરવાથી કદિ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વે બાંધેલાં અશુભ કર્મ ભોગવી લેવાનો પ્રસંગ છોડી દઈ ઉલટા વધારે ચીકણાં અશુભ કર્મો એકઠાં કરવાનું તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ રિવાજો બ્રિટિશ સરકારે હાલમાં બંધ કર્યા છે. કાશીએ જઈ કરવત મૂકાવવું એ અસલ તો આવા અર્થમાં વપરાતું હતું પણ પછી તે એક પ્રકારની સોગન ખાવાની રૂઢિ થઈ ગઈ. જેવી રીતે હાલ એમ કહેવામાં આવે છે કે અમુક કાર્ય તું કરે તો તારે માથે મુંબઇનું પાપ. એવી રીતે કરવત મૂકાવવું એટલે તું કહે તેવા સોગન ખાઉં, તું કહે તેવી રીતે તને પ્રતીતિ કરાવી આપું કે હું શુદ્ધ છું. તેલની ધગધગતી કઢાઇમાં હાથ બોળવો, અગ્નિમાંથી પસાર થઇ જવું, પાપ પુન્યની બારીમાંથી બહાર નીકળી જવું વિગેરે અનેક રીતે દિવ્ય કરવામાં આવતાં હતાં. એવા અસાધારણ પ્રયોગથી પોતાનું શુદ્ધપણું બતાવી આપવામાં આવતું હતું. અહીં શુદ્ધચેતના કહે છે કે તમે કહો તે રીતે હું મારૂં શુદ્ધપણું બતાવી આપવા તૈયાર છું, આપ કહો તે દિવ્ય કરૂં, આપ કહો તે સોગન ખાઉં, પરંતુ આપ મનમાં ચોક્કસ માનજો કે હું આપની જ છું અને આપ સિવાય અન્ય કોઈની નથી તે વાતમાં જરા પણ ગોટો નથી, ફેરફાર નથી, અપવાદ નથી.

જ્યારે ચેતનજીને સમ્યક્ બોધ થાય છે અને તે માર્ગાનુસારીપણાથી આગળ પ્રગતિ કરે છે ત્યારે તે સુમતિને સહજ મળે છે પણ વળી વચ્ચે વચ્ચે તેના ઉપર અનાદિ મિથ્યાત્વ જોર કરે છે ત્યારે તે માયામમતાના પ્રસંગો શોધવા લાગે છે. આવે વખતે ચેતનજીની પ્રતીતિ કરાવવા માટે શુદ્ધચેતના પોતે અત્ર લખ્યા છે તેવા ઉદ્ગાર કાઢી ચેતનજીને સમજાવે છે, વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર રીતે કહે છે અને તેનાપર વિચાર કરવા ચેતનજીને ભલામણ કરે છે. અત્ર જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ચેતનજી સમક્ષ શુદ્ધચેતનાએ કરી છે તે માયામમતાની ઉપર સજ્જડ ફટકો મારે તેવી છે, કારણ કે તેમાં આંતર આશય એ છે કે જેને તમે તમારી માનો છો તે તો ઘેર ઘેર ભટક-

નારી છે, વેશ્યાઓ જેવી છે અને તેઓ એક પણ હિત્ય મારા જેવું કરી શકે તેવી નથી. આપના ઉપર એ પણ્યસ્ત્રીઓ ગમે તેટલું હેત બતાવતી હોય, રાગ દર્શાવતી હોય, આકર્ષણ દાખવતી હોય, પણ તેઓ તમારી નથી, તમારી થઈ નથી અને તમારી થવાની નથી. આ ભાવ બરાબર સમજીને મનન કરવા યોગ્ય છે.

આ ગાથાનો એક બીજો વિદ્વત્તા ભર્યો અર્થ કર્યો છે. જો એ વાતમાં હે પતિ! તમે દગો માનતા હો તો કાશી=તે કઈ વસ્તુ છે જેને હું ગહુંરી=ગ્રહણ કરૂં છું, એટલે મારા શુદ્ધપતિવ્રતપણામાં આપને દગો લાગતો હોય તો બીજી એવી કઈ વસ્તુ છે, બીજો એવો કોણ મારો પતિ કે યાર છે જેને હું ગ્રહણ કરૂં, જેને હું ધારણ કરૂં, તે આપ બતાવો. જો કે આપ મારે મદિરે ઘણા કાળથી આવ્યા નથી છતાં મે અન્ય પુરૂષ સામે દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નથી અને હું તમારી જ રહી છું, છતાં એ વાતમાં આપને કાંઈ કપટ લાગતું હોય તો મારૂં ચિત્ત ક્યાં અને કોનાપર છે તે બતાવો. આ અર્થ સુંદર છે પણ તેમાં કરવત શબ્દનો અર્થ બીલકુલ રહી જાય છે તેથી ઉપર પ્રથમ અર્થ કર્યો છે તેજ યુક્ત છે.

શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ થયા પછી પણ ચેતનજી જ્યારે બની આવે ત્યારે વિભાવમાં પડી જાય છે, શુદ્ધ બોધપર આવરણ આવવાથી જાણી જોઈને ઘણીવાર શુદ્ધ માર્ગથી કંટાળી જઈ મિથ્યાત્વના કુમાર્ગપર ચઢી જાય છે અને પ્રાપ્ત થયેલ સપત્તિ ગુમાવી બેસે છે; તેને વળી સદ્ગુરૂ સુમતિ આપી ઠેકાણે લાવે છે. તેવે પ્રસંગે બોલવાને સમજવાને યોગ્ય આ પદમાં જે ભાવ આપ્યો છે તે વિચાર કરવા લાયક છે. સંસારદાવાનળથી તપ્ત થયેલા આ ચેતનજીને ખબર પડતી નથી કે પોતે કોનાથી દુઃખી થાય છે અને શામાટે સંસારમાં રખડે છે. એને સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા માટે અત્ર શુદ્ધચેતના સ્પષ્ટ બોધ કરી પોતાનું ત્રિકાળશુદ્ધત્વ પ્રતીત કરાવે છે. પોતે ચેતનજીની કિંમત કેટલી ઊંચા પ્રકારની આંકે છે તે સવિશેષપણે વ્યક્ત કરતી આગળ વધે છે.

वेद पुरान कतेब कुरांनमें,
आगम निगम कछु न लहुंरी;

वाचा रे फोर शीखाइ सेवनकी,*
में तेरों† रस रंग रहुंरी. तेरी० २

"ચાર વેદ, અઢાર પુરાણ, કુરાન અને કિતાબમા તથા આગમ અને નિગમમાં (તારા સિવાય) અન્ય મને પ્રાપ્ત થતું નથી. વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની રીત (સર્વત્ર તે ગ્રંથોમાં) શીખવી છે. હું (તેથી) તારા રસરગમાં રહીશ."

ભાવ-શુદ્ધચેતના પ્રતીતિજનક ઉદ્ગાર કાઢતાં ચેતનજીને વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે હે મારા નાથ! હું તમારાં કેટલાં વખાણ કરૂં અને તમારે માટે કેટલા ઊંચા પ્રકારના શબ્દોમાં વાત કરૂં. હું તો સર્વત્ર આપનોજ ખ્યાલ કરૂં છું અને આપનેજ દેખુ છું. મારા મનમાં આપના સિવાય બીજા કોઈનુ દર્શન પણ થતું નથી, કારણ કે હું જ્યાં જોઉં છુ, જ્યાં વિચાર કરૂં છું, ત્યાં આપની જ વાત મારા સાંભળવામાં અને વિચારણામાં આવે છે. ચાર વેદ જુઓ, અઢાર પુરાણ જુઓ, હઝરત પેગમ્બરનું કુરાન જુઓ કે તેના અનુયાયીઓના બનાવેલા કિતાબ નામથી પ્રસિદ્ધ બીજા મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્રો જુઓ, જૈનોના પીસ્તાળીશ આગમ અથવા ઉપનિષદો જે નિગમ‡ ગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે તે જુઓ; વળી તે ઉપરાંત બાઈબલ, જર-

---

* "ચાચર ફેરી શીખાઈ સબનીકી" આવી રીતે આ પક્તિ બન્ને પ્રતમા છે તેને માટે જુઓ વિવેચન

† તેરે ને બદલે 'તોરે' પાઠાતર છે

૨ વેદ=ચાર વેદ. પુરાન=અઢાર પુરાણ. કુરાન=મહમદ પેગબરકૃત મુસલમાનનુ ધર્મશાસ્ત્ર કનેબ=કિતાબ, મહમદ પેગબરની પછીના ગ્રથકારોએ બનાવેલ ધર્મપુસ્તકો આગમ=પિસ્તાલીશ આગમ, જૈન ધર્મશાસ્ત્ર. નિગમ=આગમના અર્થનો નિર્ધાર કરનાર શાસ્ત્રગ્રથો, ઉપનિષદોને નિગમ કહે છે કહુ=કોઈ, તારા સિવાય અન્ય લહુરી=પ્રાપ્ત કરૂ વાચા=વાણી ફેર=ફેરવી, પ્રગટ કરી શીખાઈ=શીખવ્યુ છે સેવનકી=સેવન કરવાની વિધિ રસરંગ=રસના રગમા રહુરી=રહીશ.

‡ અર્થ નિર્ધાર કરનાર ગ્રથને નિગમ કહેવામા આવે છે હાલ જેને જૈનના નિગમો કહેવામા આવે છે તે જૈન શાસ્ત્રથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને તેના ખંડન માટે પૂર્વાચાર્ય મહારાજાઓએ 'આગમ પ્રતિપક્ષનિરાકરણ' નામે ગ્રથ રચ્યો છે આ પ્રમાણે મને પન્યાસજી શ્રીઆનંદસાગરજી મહારાજ લખી જણાવે છે 'નિગમ' શબ્દ તેથી આનંદઘનજી મહારાજે ઉપનિષદ્ શબ્દના અર્થમાં વાપર્યો હોય એમ જણાય છે

શાસ્ત્ર ગ્રંથો, બુદ્ધધર્મના ગ્રંથો, તર્ક ગ્રંથો કે અન્ય કોઈ પણ ધર્મનાં પુસ્તકો જુઓ તો ત્યાં તારા સિવાય બીજું કાંઈ હું જોતી નથી. કોઈ તને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તને દેહપ્રમાણ સમજે છે, કોઈ તને પરમાત્માનો અંશ સમજે છે, કોઈ તને પ્રકૃતિપ્રભાવથી પુરૂષાકારનું માયાઅવલિપ્ત સ્વરૂપ ધારે છે, કોઈ તને અનિત્ય માને છે, કોઈ અવિનાશી માને છે, કોઈ કર્માવલિપ્ત પણ વસ્તુતઃ શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ સમજે છે; એમ અનેક પ્રકારે તારા સંબંધી વાતો કરે છે, તારૂં સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે છે, તારે માટે વિચાર કરે છે; પણ હું ગમે તે ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચું છું, વિચારૂં છું કે જોઉ છું તો ત્યાં એક અથવા બીજા રૂપે તારી જ વાત જોઉ છું. હું ગમે તે જોઉં છું, તો તારી ને તારી વાત તેમાં છે એમ મારા મનપર અસર થાય છે અને તેથી મારા હૃદયપર તારા સિવાય અન્ય કોઈની વાત કદિ આવતી જ નથી, અન્યનો વિચાર પણ થતો નથી અને અન્ય પર ધ્યાન પણ જતું નથી. મારા નાથ! તમે એટલા બધા પ્રસિદ્ધ છો કે જ્યાં ત્યાં હું આપની જ વાત જોઉ છું. આપની એવી કીર્તિ જોઇ મારે ઘણું મગરૂબ થવાનું કારણ છે અને એવા સુંદર પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત પતિને મેળવીને અને તેને તેવા ઉત્તમ પુરૂષ તરીકે ઓળખીને કઇ સ્ત્રી એવી મૂર્ખ હોય કે તેના પતિપર યોગ્ય પ્રેમ રાખે નહિ, યોગ્ય હેત બતાવે નહિ, યોગ્ય સ્નેહ સાચવે નહિ.

શુદ્ધચેતનાના મુખમાં અત્ર કવિએ બહુ ચાતુર્યથી જે વાત મૂકી છે, તે પરમતસહિષ્ણુતા બતાવે છે. ભેદમાર્ગ સેવનારા, અભેદમાર્ગ અનુસરનારા તથા બૌધ, સાંખ્ય, નૈયાયિક, મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી સર્વ ધર્મના નેતાઓએ ચેતનજીની વાત સુંદર રીતે કરી છે, ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવા અને વ્યક્ત કરવાના માર્ગપર વિચાર કર્યો છે, જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચેતનજીને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલે અંશે ફતેહમંદ થયા છે તેપર અહીં વિચાર કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધચેતનાના કહેવાનો આશય એ છે કે કોઈ પણ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવા વિચારવામાં આવે છે તો તેમાં સર્વત્ર ચેતનજીની વાતો એક યા બીજા પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. સત્યનો અમુક અશ લઈને તેને વિકસ્વર કરવાના પ્રયત્નમાં સર્વ

શાસ્ત્રકારોએ ચેતનજીની પ્રતિષ્ઠા અને મહત્વ વધાર્યાં છે અને તેટલે દરજ્જે તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ઘણા ખરા ધર્મપ્રવર્તકોની એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોતે અને પોતાનો અનુયાયી વર્ગ પરમાત્મસ્વરૂપની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરી તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગપર આવી જાય અને તેમ કરી અક્ષય અવ્યાબાધ અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મેળવે. આવા સર્વત્રપ્રસિદ્ધ અને આરાધ્ય પતિને મેળવવા માટે શુદ્ધચેતના ખરેખર મગરૂળ થાય તેમાં નવાઇ નથી.

હે મારા નાથ! તમે આવા સુપ્રસિદ્ધ છો તો હવે આપ આપની વાણી ફેરવીને સેવન કરવાની વિધિ શીખવો કે જેથી હું હમેશાં તમારા રસરંગમાં રહું. તમારૂં સ્વરૂપ જૂદા જૂદા શાસ્ત્રકારોએ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી બતાવ્યું છે પણ હવે એ સર્વ બાજુપર મૂકીને તમે પોતેજ તમને આરાધવાની રીત વાણીથી પ્રસિદ્ધ કરો અને મને શીખવો, સમજાવો, જણાવો. આપ જેવા મોટા માણસો જેની વાત વેદ પુરાણાદિ સર્વ ગ્રંથોમાં કરી છે તે તો ઠીક, પણ હવે તો આપ પોતેજ સેવનની રીત મને સમજાવો. શું કરવાથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય, શું કરવાથી આત્મા પરમાત્માપણું પામે અને કેવી રીતે મારા નાથ (તમે) પ્રસન્ન રહો એ આપ પોતેજ મને સમજાવો. એ શીખીને પછી હું આપનાજ રસરંગમાં રહેવા ધારણા રાખું છુ અને ગમે તેમ કરી આપને પ્રસન્ન કરવા મારી દૃઢ ઇચ્છા છે. મારે તો તમે રાજી થાઓ એમ ગમે તે પ્રકારે કરવું છે. મારે બીજા કોઇનુ કામ નથી અને મે જ્યારે આવા વેદપુરાણકુરાનઆગમપ્રસિદ્ધ પતિ મેળવ્યા છે ત્યારે મારે બીજાની ઇચ્છા કેમ રહે? બીજા તરફ મારો દૃષ્ટિપાત પણ કેમ થાય? બીજા તરફ સહજ વલણ પણ કેમ રહે?

મતપક્ષ મૂકી દઇ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વરસિક મુમુક્ષુને જ્યારે સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે સર્વત્ર એકતા અનુભવે છે, ગમે તે ધર્મશાસ્ત્ર વાંચે તોપણ તેમા સત્યનો અંશ કેવી રીતે આવી રહેલો છે તે તેના ગ્રાહ્યમા આવી જાય છે અને તે વિરોધના અંતરમાં રહેલી એકતા જોઈ શકે છે, તે સર્વત્ર પરમાત્માને આરાધી તત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે અને એ ભાવ

એટલો સુંદર છે કે શુદ્ધચેતના ચેતનજીનું મહત્વ બતાવવામાં પરમતસહિષ્ણુતા અને દૂધમાં ભળેલું જળ ફેંકી દેવાની અને સત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની તેની શક્તિને એક ખાસ અગત્યની બાબત તરીકે બતાવે છે. સત્તાવીશમા પદમાં તથા અન્યત્ર આ વિષયપર કેટલુંક વિવેચન થઈ ગયું છે. ચેતનજીની પાસે જ તેને સેવવાની રીત શીખવાનું શુદ્ધચેતના કહે છે તે તેની નમ્રતા બતાવે છે. પોતે તો બધું જાણે છે પણ ચેતનજીના મુખથી જ તે માર્ગ કહેવરાવવામાં તેનો આશય તેને પ્રસન્ન કરવાનો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. રસરંગમાં રહેવાનો નિશ્ચય તેની અને કુટિલ માયામમતા સ્ત્રીઓ સાથેનો ભેદ બતાવવા માટે છે. તેઓ સર્વત્ર ભટકનારી છે અને પતિવ્રતા નથી એ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા પોતે તો પતિના રંગથી રંગાઈ જઈ તેમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એમ બતાવે છે.

પ્રથમની બે પંક્તિનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે કે વેદ પુરાણ કુરાન કિતાબ અગમનિગમ (એટલે વેદાંત) એ સર્વને હું કાંઈ ગણતી નથી, હું તો તારો મત જ માનું છું, મને અન્ય કાંઈ ઇષ્ટ નથી. શુદ્ધચેતનાનું કહેવું એમ છે કે જે ચેતનજીનો મત તે તેનો પોતાનો મત, એને કોઈ અન્ય ગ્રંથોનું કામ નથી. આ અર્થ પણ ઠીક છે.

આ ગાથાનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. જેઓ અકારણ ધર્મના નામે લડાઈઓ મચાવી મૂકે છે તેઓએ તેમાં સત્યાંશ ક્યાં અને કેવી રીતે રહેલ છે તે આનંદઘનજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજવું જોઈએ અને સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા પછી ચેતનજી સાથે રસરગ જમાવવો જોઈએ. હાલ તો શુભ માર્ગો પણ એવા કંટકમય કરી મૂકાયલા જોવામાં આવે છે કે તેમાં ચાલવાથી લાભ જોઈએ તેવો થતો નથી અને કેટલીકવાર તો મોટી હાનિ થતી જોવામાં આવે છે. જ્યારે ધર્મના માર્ગો પણ આવા વિષમ બનાવી મૂકવામાં આવ્યા હોય ત્યારે પછી ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કેવી રીતે અને ક્યાં કરવું એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજી ચેતનજીના રસરંગમાં રહી શકાય એવા માર્ગો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

"ચાચર ફેરી શિખાઈ સબનીકી" એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ ગાનારાઓએ સ્પષ્ટ રીતે સેવન કરવાની રીતિ શીખવી એમ થઈ શકે

છે. આત્મજ્ઞાન-હૃદયજ્ઞાન દ્વારા પરમાત્મભાવને સેવવાની રીતિ શીખવી એટલે આંતરજ્ઞાનથી પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો, સમજાયો એ અર્થ સાધારણ રીતે થઈ શકે છે. પ્રસ્તુત હકીકત સાથે આચરનો ભાવ બરાબર બેસતો આવતો નથી.

અહીં પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની વિવિધ રીતિઓ અન્ય ગ્રંથો બતાવે છે તેના તરફ ધ્યાન ન આપતાં શુદ્ધચેતના ચેતન પતિને કહે છે કે હે નાથ! આપ પોતે જ હવે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા શીખવો એટલે એથી આપને એક તો મારી સાથે વાતચીત કરવી પડશે અને અત્યાર સુધી આપ મારી સામે જોતા નથી અને સાથે બોલતા નથી તે સ્થિતિનો અંત આવશે અને આપની પોતાની ઇચ્છા શું છે તે મને વ્યક્ત થતાં હું તેને માન આપી અનુસરીશ. હે નાથ! તેટલા માટે આપ પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ મને શીખવો. ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં કહે છે કે 'આગમ એટલે જૈનાગમનો નિગમ એટલે માર્ગ પ્રત્યે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું નહિ, વાણી બોલીને તારી સેવા (શુદ્ધચેતનાએ) મને શીખવી.' આ ભાવમાં જાણે સુમતિ ચેતનજીને ઉદ્દેશીને બોલતી હોય તેવો ભાવ બતાવ્યો છે; પણ તે ભાવ ઉપર લખ્યો છે તેવો આત્માને ઉચ્ચતર સ્થિતિમાં બતાવનારો નથી તેથી પ્રથમ અર્થ લખ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. તાત્પર્ય આ ગાથાનું એ છે કે ચેતનજી પોતે જો સેવનની રીતિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરે તો તેને પ્રથમ તો વિચાર કરવો પડે અને તેમ કરતાં ચેતના સુમતિ અને માયામમતાનું સ્વરૂપ સમજી જાય. આવા અનેક ઉદ્દેશો મનમાં રાખી ચેતના ચેતનજી પાસે સેવનની વિધિ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવા વિનતિ કરે છે. ચેતનાનો આશય પતિ સાથે રસરંગ જમાવવાનો છે અને તેથી તે હજુ પણ આગળ તેજ લયમાં બોલે છે

मैरे तो तुं राजी चहीए,
औरके बोल में लाख सहुंरी;
आनंदघन प्रभु वेगों मिलो* प्यारे,
नाहि तो गंग तरंग वहुंरी. तेरी० ३

* મિલોને સ્થાનકે બંને પ્રતોમા 'મિલ્યો' પાઠ છે તેનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તેના ભાવપર વિવેચન કર્યું છે તે જુઓ.

"મારે તો તું પ્રસન્ન રહે એટલું જોઇએ છીએ, બીજાનાં લાખો વચનો હું સહન કરીશ. વહાલા આનંદઘન નાથ! જલદી મળો, નહિ તો પછી હું ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈશ."

ભાવ-શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીની ભાવના ગમે તે યોગ્ય પ્રકારે પતિને પ્રસન્ન કરવાની હોય છે, તેને પછી લોકો વરઘેલી કહે કે તેની અન્ય પ્રકારે મશ્કરી કરે તેની તે દરકાર કરતી નથી, તેની સખીઓ તેને હસે તેને તે ગણકારતી નથી, બીજા માણસો તેની ગમે તેવા શબ્દોમાં વાતો કરે તે વાતની તેના મનમાં ચોટ રહેતી નથી, તેનુ સાધ્ય તો હરકોઈ પ્રકારે પતિને પ્રસન્ન કરવાનું હોય છે. બીજા કોઈ તેને લાખો બોલો સંભળાવે તેની તેને દરદાર હોતી નથી અને તે સર્વને સહન કરી જાય છે. વેદપુરાણ-આગમપ્રસિદ્ધ પતિને મેળવીને શુદ્ધચેતનાની પણ એવી જ દશા થાય છે. તે સ્પષ્ટ રીતે પતિ સાંભળે તેમ કહે છે કે બીજા સર્વ ગ્રંથો તમારા સંબંધમાં ગમે તે પ્રકારે વાત કરે, માયામમતા તમારી વિરૂદ્ધ ગમે તેટલું બોલે અને માયામમતાના સંબધી ગોત્રજનો તમારા સબંધમાં ગમે તેવા શબ્દોમાં મશ્કરી કરે તેની મારે દરકાર નથી. મારે તો એક જ વાત છે કે ગમે તે પ્રકારે તમને પ્રસન્ન કરવા અને તમે સર્વદા મારા ઉપર પ્રસન્ન રહો તેવા ઉપાયો યોજવા. વ્યવહારમાં પતિપ્રાણા સતી પતિને રાજી રાખવા અનેક પ્રયત્ન કરે છે અને પતિપ્રેમમાં આસક્ત હોઇને લોકોની વાતની દરકાર કરતી નથી; તેમ હું પણ તમારા સિવાય અન્ય માટે વિચાર કરતી નથી, તમને પ્રસન્ન રાખવા નિરંતર વિચાર કર્યા કરૂં છું અને તે સંબધમાં લોકો મારે માટે વાતો કરે તેની હું દરકાર કરતી નથી.

સુમતિવંત ચેતનની આવી દશા હોય છે. તેને પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એટલી તલ્લીનતા હોય છે કે તેને લોકોના ઉપરચોટીઆ વ્યવહારની જરા પણ વિચારણા રહેતી નથી. કહેવાની મતલબ એમ નથી કે વ્યવહાર વિરૂદ્ધ તે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે, પરંતુ વાત એમ છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે

---

૩ મૈરે=મારે રાજી=પ્રસન્ન. ચહીએ=જોઇએ ઔરકે=બીજાના. બોલ=વચન સહુંરી=સહન કરીશ વેગેં=જલદી. પ્યારે=વહાલા ગંગતરગ=ગંગાના પ્રવાહમાં વહુંરી=તણાઈ જઈશ

લોકો તે સંબંધમાં શું બોલશે, પોતાની કીર્તિને તેથી કેટલી અસર થશે, પોતાની સ્થિતિને તેથી યોગ્યાયોગ્ય શું જણાશે–એ સંબધી વિચારણા પ્રાકૃત મનુષ્યને વિશેષ હોય છે; તેના કાર્યની રેખા અંકિત કરનાર સ્થૂળ વ્યવહારનુ સાધ્ય બિંદુ હોય છે. જ્યારે શુદ્ધ ચેતનનાં કાર્યને મુકરર કરનાર સાધ્ય ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું, પ્રગટ કરવાનું, વિકસ્વર કરવાનુ રહે છે. એને અંગે કોઈ વખત વ્યવહારના માણસો તેના વર્તનને કે આચરણને પ્રાકૃત દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વીકારી ન શકે, સમજી ન શકે, તોળી ન શકે એવું બની આવે છે અને તેવે પ્રસગે કોઈ કોઈ વાર તેની અયોગ્ય રીતે હાંસી કરવાને પણ તેઓ ચૂકતા નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો સાધ્ય દૃષ્ટિવાન્ ચેતન પોતાનું વર્તન લોકરૂચિ અનુસારે કરતો નથી પણ સાધ્યપ્રાપ્તિમાં પોતે કેટલો આગળ વધી શકે છે એ દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાની કર્તવ્યરેખા અંકિત કરે છે. કોઈ કોઈ વખત તો વ્યવહારૂ માણસો તેને બહુ હસે છે, ઉડાવે છે, બનાવે છે; પણ તે અંતઃકરણપૂર્વક સમજે છે કે મારી વાત કરનારા અને મને બનાવનારા બિચારા હજુ તદ્દન સ્થૂળ ભૂમિકા ઉપર છે અને શુદ્ધ બોધથી કમનશીબ રહેલા હોવાથી જ્ઞાનચક્ષુથી વિકળ છે, વસ્તુત. અંધ છે. આવા કારણથી જ શ્રીમદ્યશોવિજયજી મહારાજે સમાધિશતકમાં લખ્યું છે કેઃ–

જગ જાણે ઉન્મત્ત ઔ, ઔ જાણે જગ અંધ;
જ્ઞાનીકું જગમેં રહ્યો, યું નહિ કોઇ સંબંધ.

જગતના લોકો સાધ્ય દૃષ્ટિયુક્ત જ્ઞાનીના વર્તનને ગાંડા માણસના વર્તન જેવું ગણે છે. તેને ત્યાગ કરતો જોઈને, ધ્યાન કરતો જોઈને, મનનો નિરોધ કરતો જોઈને તેઓ મનમાં હસે છે, તેનાં ફાટાંતુટાં કપડાં જોઇને તેની મશ્કરી કરે છે, તેને વ્યવહારનાં નકામાં કાર્યોમાં ભાગ ન લેતો જોઇને તેને મૂઢ કહે છે અને તેના દરેક કાર્યની વાસ્તવિક કિમત સમજવાની પોતાની અશક્તિને લીધે અને પોતાની જેવા બીજા ઘણા માણસો તે અભિપ્રાયમાં પોતાને મળતા થતા જોઈને પોતાનું ડહાપણ સુમતિવંત જીવને ઉન્મત્ત ઠરાવવામાં વાપરે છે. એ પ્રસગે સામાન્ય જનસમુદાયના ચાલુ પ્રવાહથી ઊંચો આવેલો જ્ઞાની

વિચારે છે કે પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરનારા આ બિચારા અંધ છે, જ્ઞાનચક્ષુથી રહિત છે અને વાસ્તવિક સમજણ વગરના છે. આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલીએ તો ખરી રીતે આવા મનુષ્યના સંબધમાં બીજા પ્રાણીઓ શું બોલે છે તે જાણવાની કે તે સંબંધી ગવેષણા કરવાની સુજ્ઞ તત્ત્વરૂચિવંત જીવને ચિંતા જ હોતી નથી. તેનું સાધ્ય તો પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનું અને તે માટે યોગ્ય સાધનો એકઠાં કરવાનુ જ રહે છે. તે બની શકે તેટલું યોગ્ય દિશામાં શુદ્ધચેતના પ્રગટ કરવા મથે છે અને તેમાં જેટલે દરજ્જે પોતાને ફતેહ મળે તેટલે અંશે તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી શુદ્ધચેતના કહે છે કે હે મારા નાથ! મારે તું રાજી રહે તેનું કામ છે, બીજા ગમે તેટલા બોલો મારે માટે બોલશે અથવા બોલે છે તે સર્વ સહન કરવા હું તૈયાર છું અને તૈયાર રહીશ. હે મારા નાથ! મને આપને મળવાની એટલી બધી અભિલાષા થઈ છે કે મને તો તમારા સિવાય બીજી વાત ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી, ધ્યાન ખેંચનારી થતી નથી હે નાથ! આપ હવે તો આપની પ્રિય પત્નીને જલદી મળો, હવે જો આપ મને મળવામાં ઢીલ કરશો તો મોટી ભૂલ થશે. અત્યારે મારે ને તમારે મળવાની જોગવાઈ મળી ગઈ છે, માયામમતા આપનાથી દૂર ખસી ગઈ છે અથવા ખસી જવાની સ્થિતિમાં આવી ગઈ છે અને આપનાથી જરા ડરી જઈ આપનાપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શકતી નથી, તેવે વખતે આવો સુંદર દેહ, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવગુરૂનો યોગ વિગેરે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જો આપ મને નહિ મળો તો હું સંસારરૂપ ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઇ જઇશ, હું નદીમાં ઝંપાપાત કરીશ અને પછી મારો અને તમારો યોગ અચોક્કસ વખત સુધી લંબાશે. સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ શુદ્ધચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો પછી એવી જોગવાઈ સસારચક્રમાં ક્યારે ફરીવાર મળશે તે કહી શકાય નહિ. આ હેતુને લઇને શુદ્ધચેતના કહે છે કે આપ મને મળશો નહિ તો સંસારસરિતાના પ્રવાહમાં હું ઝંપાપાત કરીશ એટલે હું સસારમાં ઘસડાઇ જઇશ, મત-

લભ ચેતનજી આવી અનુકૂળ તકનો અત્યારે લાભ નહિ લે તો પછી તે સંસારમા ઘસડાઈ જશે અને પછી પાછો તેનો ક્યારે અવસર આવશે તે કહી શકાય નહિ. ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે, તેથી ચેતનાએ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાનું કહેવું તે ચેતનજીને તેમાં તણાવા બરાબર છે. અત્ર જે હકીકત બતાવી છે તે બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. અનેક પ્રસંગે ચેતનજીને કહેવામા આવ્યું છે કે તેને અત્ર જેવી અનુકૂળ જોગવાઈ મળી છે તેવી ભવચક્રમાં કોઈ-કજ વખત મળે છે; તેનો ઉપયોગ શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવામાં થાય તો તેનું જીવન સફળ થાય છે, નહિ તો તે સામાન્ય વ્યક્તિઓની પેઠે ફોગટ ફેરા જેવું જીવન ગાળી સંસારમાં સરી જાય છે, પડી જાય છે, ડૂબી જાય છે. શુદ્ધચેતના તેની પોતાની સ્ત્રી છે, તેને અનુકૂળ છે અને તેને મળવાને આતુર છે, સુમતિ પ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા પોતાનું પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધચેતના સાથે અનન્ત કાળ સુધી વિલાસ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાની આવી તક તેણે કોઈ પણ રીતે ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી.

ટબાકાર આ ગાથા સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. તે કહે છે કે અહિં જે કથન છે તે જડસંગી આત્મારામ પ્રત્યે સુમતિએ કહેલું છે. તે ચેતનજીને પોતાને ઉતાવળે મળવાનું કહે છે અને નહિ તો શુદ્ધ-ચેતનાના ઉજ્જ્વળ તરંગોમાં મળી જઈ બારમે ગુણસ્થાનકે પોતે જશે અને સુમતિ નહિ રહેશે એમ બતાવી સુમતિ કુમતિની મર્યાદા બતાવે છે. ટબાકારનો આશય એવો જણાય છે કે સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ છે પણ પતિનો વિરહ સહન કરી શકતી નથી તેથી પોતે બારમા ગુણસ્થાનકે ઉજ્જ્વળ આત્મપરિણતિરૂપ શ્વેત તરંગોમા મળી જવાનું કહે છે અને પછી ત્યાં તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ પામશે. તેરમા ગુણસ્થાનકે તો શુદ્ધ કૈવલ્ય-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સુમતિ કુમતિનો લય થાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે હકીકત કહીને ચેતનજીને પોતાના તરફ આક-ર્ષણ કરવાનો સુમતિનો આશય હોય એમ ટબાકાર જણાવે છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભાવ ઠીક આવે છે, પણ સુમતિ આવા પ્રકારની ધમકી ચેતનજીને આપે તે પહેલી અને બીજી ગાથાના ભાવને અનુરૂપ લાગતું નથી. સુજ્ઞ વાંચનારે બન્ને અર્થ યોગ્ય રીતે વિચારવા.

આ આખા પદનો આશય ચેતનજીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રગટ કરવા માટે આગ્રહ કરવાનો છે. એમ કરવા જતાં શુદ્ધચેતનાએ એક વાત બહુ સુંદર કરી છે અને તે એ છે કે ચેતનજીની વાત સર્વ શાસ્ત્રોએ કરી છે અને ચેતનજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આવા સુપ્રસિદ્ધ ચેતનજી પોતાનું પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા લલચાય તે માટે તેને બહુ સુંદર શબ્દોમાં બોલાવ્યા છે અને તે વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. બીજી વાત ચેતનજી પાસે જ તેને સેવન કરવાની રીતિ કહી બતાવવા સૂચવ્યું છે. એનો ગર્ભિત આશય વ્યક્તિભેદે શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવાના માર્ગોનું વિવિધપણું બતાવવાનો છે. ક્રિયાથી, યોગથી, જ્ઞાનથી અને તેના જૂદા જૂદા વિભેદથી સેવનની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વ્યક્તિને કઈ રીતિ અનુકૂળ છે તે તેણે યોગ્ય અંકુશ નીચે રહીને શોધી કાઢવાનું છે. આ ઉપરાંત ચેતનજીને પ્રસન્ન રાખવાનો જે ભાવ છેલ્લી ગાથામાં બતાવ્યો છે તે પણ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. આવી રીતે બેતાલીશમા પદમાં બે અક્ષર સ્મરણ કરવાની જે વાત કહી છે તે ચેતન અને ચેતનાના અરસ્પરસ ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ કરવાનું સૂચવન ત્યાર પછીનાં બે પદમાં કર્યું છે. આ છેલ્લાં ત્રણે પદોનો આશય બરાબર વિચારવો.

પદ પીસ્તાળીશમું–રાગ ટોડી.

ठगोरी भगोरी लगोरी जगोरी.
ममता माया आतम ले मति,
***अनुभव मेरी और दगोरी. ठगोरी० १**

"ઠગારીઓ! ભાગી જાઓઃ (ચેતનાને કહે છે) તમે મને વળગો, જાગ્રત થાઓ. મમતામાયા રૂપ મતિ લઈને આત્મા (હું) તમને વળગ્યો છું, જ્ઞાનદૃષ્ટિ મારી છે અને તે સિવાય અન્ય દગો છે–પર છે."

* 'અનુભવ મેરી ઓર દગોરી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર બે પ્રતમા છે. અર્થમા ફેર પડતો નથી

૧. ઠગોરી=ઠગારીઓ, ઠગણીઓ. ભગોરી=ભાગી જાઓ. લગોરી=લાગી જાઓ, વળગો જગોરી=જાગ્રત થાઓ લે મતિ=મતિ લઈને. મેરી=મારી. ઔર=તે સિવાય, અન્ય. દગોરી=દગો છે, પર છે.

ભાવ—આ પદનો અર્થ ઘણો વિષમ છે. પ્રથમ મારા ગુરૂ મહારાજે જે પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે બતાવું છું, પછી આખું પદ પૂરૂં કરી ટબાકારનો અર્થ વિચારશું. બન્ને અર્થ તદ્દન જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલા હોવાથી એક સાથે તેપર વિવેચના થઈ શકે તેમ નથી. બન્ને અર્થ કરવામાં કેટલાક શબ્દો પદમાં અધ્યાહાર હોય એમ ધારી લેવું પડે છે. કર્ત્તાનો ખરો આશય સમજવો મુશ્કેલ છે.

ચેતનજી પોતે ઉપર પ્રમાણે પ્રતીતિજનક ઉદ્ગારો શુદ્ધચેતના પાસે સાંભળી હવે માયામમતાને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કહે છે કે હે ઠગનારીઓ! તમે હવે મારી પાસેથી ભાગી જાઓ, નાસી જાઓ, દૂર થઈ જાઓ, અને હે ચેતના! તમે હવે જાગ્રત થાઓ અને મને વળગો આ મમતા અને માયાની સોબતમાં પડી તેની બુદ્ધિ લઈને ચેતનજી તેને વળગ્યો છે, પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિ તો અનુભવદૃષ્ટિ—જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે અને તે જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં જે વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી તે સર્વ દગો છે, પર છે; તે વસ્તુ મારી પોતાની નથી, વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. હાલ તો ચેતનજી એટલે કે હું પોતે પારકી બુદ્ધિએ ચાલ્યો છું પણ તે મારી પોતાની શુદ્ધ દૃષ્ટિ નથી, તે સર્વ પર છે, વસ્તુગત ધર્મની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અન્ય છે, અવર છે અને ખાસ મુદ્દાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે મને પોતાને દગો દેનાર છે, મને હેરાન કરનાર છે, મને ફસાવનાર છે*

ચેતનજીને જણાયું કે પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન વેદ પુરાણ કિતાબ આગમ નિગમ વિગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં કરેલું છે અને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વર્તમાન વિભાવદશામાં દેખાય છે તેથી તદ્દન જૂદું છે.

* આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રથમની પંક્તિના બે શબ્દો માયામમતાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા બતાવ્યા છે અને બીજા બે શબ્દો શુદ્ધચેતનાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા બતાવ્યા છે, તેમ જ બીજી પંક્તિમા ચેતન પોતાને માટે આતમા શબ્દ વાપરે છે અને 'વળગ્યા છે' એટલા અક્ષરો અધ્યાહાર લેવા પડે છે, એટલે અર્થ તાણી ખેંચીને કરવો પડે છે; પરંતુ પદના આગળ પાછળના ભાવ સાથે તથા ઉપરના પદોના ભાવ સાથે આ અર્થ બહુ અનુરૂપ આવે છે કવિ જ્યા ઉદ્ગાર કાઢે છે—હૃદયમાથી ગાન કાઢે છે ત્યારે કેટલુંક નિરંકુશપણું વાપરે છે તેથી આવી રીતે ચેતનજી પોતાને માટે 'આતમ' શબ્દ વાપરે અને 'હું' એવો ઉચ્ચાર ન કરે તો તે તેના વિભાવ અને સ્વભાવદશાની અંતરવાળી સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ ગણી શકાય વિ કે

એ હકીકત જાણ્યા પછી અને વળી પોતાને શુદ્ધચેતના જેવી સુંદર નવયૌવના પતિવ્રતા સ્ત્રી છે એ વાતથી વાકેફગાર થયા પછી તે માયા-મમતાનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિચારે છે અને પછી તે કહે છે કે હે ઠગારી માયામમતા! અત્યાર સુધી હું તમારા તરફ લલચાઈ ગયો હતો, તમને મારી સ્ત્રીઓ સમજતો હતો અને તમારામાં આસક્ત હતો; પણ હવે મને માલૂમ પડે છે કે એ બાબતમાં હું ઠગાયો હતો, ફસાયો હતો, છેતરાઈ ગયો હતો; તેવી મને છેતરનારી હે લુચ્ચી સ્ત્રીઓ! તમે હવે મારાથી દૂર જાઓ, મારો છેડો છોડો, મારાથી આઘી ચાલી જાઓ; અને હે વહાલી શુદ્ધચેતના! તું હવે જાગ્રત થા અને મારી સાથે લાગ. અત્યાર સુધી મેં તને ઉંઘાડી રાખી છે, તારી હકીકત સાંભળી નથી, તને ઉવેખી મૂકી છે, તે ઠીક થયું નથી; પણ હવે તું જાગ્રત થા અને મને ભેટ, મારી પાસે આવ અને મારી હૃદયવલ્લભા થા. અહો! આ આત્મા (હું પોતે) અત્યાર સુધી માયામમતાની બુદ્ધિએ ચાલ્યો છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુસબંધ કે સ્થિતિની તુલના કરવી હોય ત્યારે તેને મમતાની દૃષ્ટિથી જ જોઈ છે, તેની ગણના વ્યાવહારિક સ્થૂળ સુખ, સગવડ અને અજ્ઞાનને અંગે જ કરી છે અને તેથી આત્મા વારંવાર ખોટી ગણતરી કરીને છેતરાયો છે, તેની ગણતરી ઊંધી વળી ગઈ છે, ખોટી પડી છે, ખોટે રસ્તે દોરનારી જણાઈ આવી છે. તેણે જે વસ્તુને પોતાની માની હતી તે પારકી જણાઈ છે, પોતાના સંબંધીઓને ચાલ્યા જતા જોયા છે, પોતાનું દ્રવ્ય ઘસડાઈ જતું જોયું છે, પોતાનાં સગાં-ઓને માની લીધેલા વૈરી તરીકે કાર્ય કરતાં જોયાં છે. આ સર્વ ભૂલ ભરેલી ઉલટી ગણતરીનું કારણ એ હતું કે તે સર્વની કિંમત માયા-મમતાના અજ્ઞાનમૂલક ધોરણપર કરી હતી અને જ્યાં ગણતરી કર-વાનું ધોરણ (Basis) જ ખોટું હોય ત્યાં પછી તેના સરવાળા બાદ-બાકી ખોટાં જ આવે એમાં નવાઈ જેવું નથી. જેને વસ્તુતઃ સુખ માની સરવાળામાં ગણ્યું હતું તે તો દુઃખરૂપ હોવાથી બાદ કરવું જોઈતું હતું; તેવી જ રીતે ગુણાકાર અને ભાંગાકાર પણ ઉલટા જ થતા હતા. આવી રીતે માયામમતાપર સુખદુઃખની ગણના કરીને ચેતનજી (હું પોતે) અત્યાર સુધી છેતરાયેલ છે, પરંતુ હવે મને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે અનુભવદૃષ્ટિ એ જ મારી દૃષ્ટિ છે. વસ્તુ-

સ્વરૂપના યથાસ્થિત જ્ઞાનને, અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, અનુભવ કહેવામાં આવે છે. એ અનુભવદૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જે ગણનાઓ કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક ગણતરી છે, સાચી ગણતરી છે અને તેવી ગણતરીપર જે મુકામ બાંધ્યું હોય તે લાંબો વખત ટકે છે તેમ જ ગણતરી કરનારની ગણનાઓને સાચી બનાવે છે; બાકી એ સિવાય બીજી દૃષ્ટિથી કોઈ પણ ગણતરી કરી હોય, સ્થૂળ સ્થિતિપર તુલના કરી હોય તે સર્વ દગાવાળી-અવિશ્વાસ્ય માલૂમ પડે છે અને તેવી ગણતરીપર કરેલાં કાર્યો પણ સુખને બદલે પરિણામે દુઃખ જ આપે છે. આવી ભૂલ ભરેલી ગણતરી ખોટી છે એમ હવે મને જણાયું છે તેથી એવી ખોટી ગણતરી કરાવનાર હે માયામમતા! તમે હવે મારાથી દૂર ખસી જાઓ, અહીંથી ભાગી જાઓ અને મારાપર તમારા વક્ર પ્રયોગો કદિ પણ અજમાવશો નહિ.

જ્યારે જ્યારે ચેતનજી જરા પણ શુદ્ધ દશામાં આવે છે, કાંઈ શુદ્ધ અવબોધ થાય તેવું વાંચન શ્રવણ કરે છે, ત્યારે તેના મનમાં આવા શુદ્ધ વિચારો આવે છે અને તે વખતે થયેલી ભૂલપર પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તે સાથે હવે પછી તેમ ન થાય તો ઠીક તેવા વિચારને લઈને આવા ઉદ્‌ગારો નીકળી આવે છે. એવી ક્ષણિક ભાવના લાંબો વખત ટકાવી રાખવા માટે કવિએ એવા પ્રસગે ચેતનજીથી બોલાયલા ઉદ્‌ગારો અત્ર નોંધી રાખ્યા છે. એની કિંમત વસ્તુસ્વરૂપના અવબોધ વખતે ઉચ્ચારાયલા શુદ્ધ ઉદ્‌ગારોના માર્ગદર્શકત્વ તરીકે બહુ મોટી છે, એવી સ્થિતિ અધિકાર અને પ્રસંગોપર આધાર રાખે છે, પરતુ એવા પ્રસંગે એક સરખી સૌમ્ય સ્થિતિ થતાં વસ્તુદર્શન યથાતથ્ય થાય છે અને તેનો કાયમ લાભ મળે તે માટે એવા પ્રસંગે થયેલ સ્ફુરણા હૃદયપર અંકિત કરવી ઉચિત છે. ચેતનજીને અહીં એમ વિચાર થાય છે કે જ્ઞાનદૃષ્ટિ એ મારી દૃષ્ટિ છે અને બીજો સર્વ દગો છે એ સાધારણ વાત નથી. એવી વિચારણાથી થયેલી બુદ્ધિને બરાબર વિકસ્વર કરવાની અને તેવા વિચારો કરવાના પ્રસંગો વધારવાની બહુ આવશ્યકતા છે. નકામી વાતો કરવામાં બહુ વખત ઘણીવાર ચાલ્યો જાય છે તેનો સદુપયોગ થવા સાથે જો આવા શુદ્ધ વિચારો અને તે પણ ચેતનજીના પોતાના આંતર ઉદ્‌ઘાટન સાથે

થાય તો બહુ લાભ થવા સાથે ચેતનજીને થોડા વખતમાં માર્ગપર લાવી મૂકનાર થાય છે. મુમુક્ષુ જીવે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની–આત્મનિરીક્ષણ કરવાની બહુ જરૂર છે. ઘણી ખરી બાબતમાં આ જીવ વિચાર કરતો જ નથી અને કરે છે તો તેની યોગ્ય તુલના કરતો નથી, ઉપર ઉપરના વિચારનું યોગ્ય ફળ બેસતું નથી. શુદ્ધ સ્થિતિના ખપી જીવે તેથી યોગ્ય માર્ગદર્શક આશ્રય તળે વાસ્તવિક માર્ગને સૂચવનાર, આત્મદૃષ્ટિ જાગ્રત કરનાર અને સ્વવિષયને અવલંબી રહેનાર શુભ આત્મવિચારણા કરવી અને તે વખતે સ્વને ઓળખવા માટે પરભાવનું સ્વરૂપ પણ તેટલા પૂરતું વિચારવું અને વિચારી યોગ્ય નિર્ણય કરવો. ચેતનજી હજુ આવે પ્રસંગે વિચાર કરી કેવા કેવા ઉદ્ગાર કાઢે છે તે આગળની ગાથામાં જોવામાં આવશે. એનો હેતુ ચેતનજીને વસ્તુસ્વરૂપનો શુદ્ધ અવબોધ કરાવવાનો છે. એ આશય બરાબર સમજવાથી આ અંટપટા પદનો નિષ્કર્ષ બહુ સારી રીતે નીકળી આવે છે. આવી વિચારણા કરવાથી ઘણી વખત જે હકીકતનો ખુલાસો શ્રવણ વાંચનથી થતો નથી તે સહજમાં થઈ જાય છે અને તે વખતે મનમાં શાંતિ વ્યાપી જાય છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ સિવાયની વસ્તુ અથવા સબંધસ્થિતિ દગો દેનારી છે એ હકીકત પણ ચેતનજીને વિચારણાને અંગે જ સ્ફુરે છે.

भ्रात न मात न तात न गात न,*
जात न वात न लागत गोरी;
मेरे सब दिन दरसन फरसन,
तान सुधारसपान पगोरी. ठगोरी० २

"(તે દૃષ્ટિ સિવાય મારે કોઇ) ભાઇ નથી, મા નથી, બાપ નથી, સગા નથી, નાતીલા નથી અને તેઓની વાત મને સારી લાગતી

* છાપેલી બુકમા પ્રથમની બે પંક્તિ આ પ્રમાણે છે 'ભ્રાત ન તાત ન માત ન જાત ન, ગાત ન વાત ન લાગત ગોરી' એમાં શબ્દોની જગો ફરે છે, અર્થમાં ફેરફાર જણાતો નથી. જાત એટલે છોકરો અર્થ પણ થઈ શકે છે.

૨ ભ્રાત=ભાઈ. માત=માતા, મા. તાત=પિતા. ગાત=સગોત્રીય, સગા અથવા શરીર જાત=સજ્ઞાતીય, એક જ્ઞાતિવાળા લાગત=લાગે છે. ગોરી=સુહાવણી, સારી, ચોખી, ઉજળી. મેરે=મારે તો. દરસન=દર્શન ફરસન=સ્પર્શન, વંદના પૂજા. તાન=લય સુધારસપાન=અમૃતપાન પગો=પાકુ, ખરેખરુ

નથી. મારે તો સર્વ દિવસ તેનું જ દર્શન, પૂજન, તાન અને પાકું અમૃતપાન છે."

ભાવ-વળી ચેતનજી સવિશેષપણે કહે છે કે હે માયામમતા! તમારા પરિચયથી અત્યાર સુધી હું માબાપ સ્ત્રી પુત્ર સગાં સંબંધીઓમાં આસક્ત થઈ રહ્યો હતો, તેઓનાં દુ:ખે દુઃખી થતો હતો, તેઓના હર્ષપ્રસગોમાં ભાગ લઇ રાજી થતો હતો, પણ હવે અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થઇ છે, અને તે સ્વદૃષ્ટિ છે એમ જણાયા પછી અન્યત્ર વિહાર કરવામાં મને મૂર્ખતા જણાઈ છે, અને તેથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી જેમની સાથે સંબધ કર્યો તે માબાપ ભાઈ સગાં તથા નાતીલાઓ મારાં પોતાનાં નથી, મારો તેઓ સાથેનો સબંધ ચિરસ્થાયી નથી, નિત્ય તો છેજ નહિ અને હોવાનો સંભવ પણ નથી; અને તેથી મારાં ખરેખરાં માબાપ વિગેરે અનુભવ જ છે. મા એટલે દુઃખમાંથી રક્ષણ કરે તે માતા. એ અર્થ વિચારીએ તો વાસ્તવિક દુઃખથી બચાવનાર માતા તો જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે ખરૂં દુ ખ-સુખ શું છે તેનું ભાન પણ તે જ કરાવે છે. આવી રીતે સર્વ શબ્દો માટે સમજવું. આથી વ્યાવહારિક ભાઇ બ્હેન, માતપિતા, સગાં સંબધીઓ વિગેરે સંબંધી વાત પણ મને સારી લાગતી નથી, ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી. તેઓની વાતમાં મને સ્વાર્થનો ઓછો વધતો અશ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને તે બતાવનાર જ્ઞાનચક્ષુ છે. સ્થૂળ ચક્ષુથી જે હું સમજ્યો નહોતો, જે હકીકત મારી કલ્પનામાં પણ આવી નહોતી, જે હકીકત મેં સ્વપ્નમાં પણ દીઠી નહોતી, તે વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનચક્ષુથી જણાઈ આવી છે અને તેનાથી મને હવે સાંસારિક સંબંધની અસ્થિરતા અને વસ્તુગત વાસ્તવ સ્થિતિનો બોધ થયો છે. આને લઈને ઉપર જણાવ્યું તેમ મને વ્યવહારૂ માતાપિતા વિગેરેના સંબધમાં અને તેમણે કરેલી વાતોમાં કાંઈ ઉજ્જવળતા દેખાતી નથી, કાંઈ ઇષ્ટતા જણાતી નથી, કાંઇ વિશેષતા મળી આવતી નથી; અથવા તે વાત ચોખી અથવા નિર્મળ હોય એમ પણ મને જણાતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જે વાત થાય, વસ્તુગત ધર્મોની અવાંતર સ્થિતિના હાર્દમાં ઉતર્યા વગર તેઓનું સ્વરૂપ વિચારવામાં કે ચિતરવામાં આવે અને તેમનો વાસ્તવિક

ભાવ હૃદયપર સ્ફુરે નહિ ત્યાં તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી એવી રીતે કરેલી વાત ચોખી હોવાની શક્યતા બહુ ઓછી રહે છે.

અહીં ગાત શબ્દનો અર્થ સગોત્રીય કર્યો છે તે સંબધને અનુરૂપ છે. માબાપ વિગેરે નજીકનાં સગાં પછી ગોત્રીય સગાં આવે છે તેથી પ્રક્રમ બરાબર જળવાય છે. ગાત શબ્દનો બીજો અર્થ શરીર પણ થાય છે. માબાપ ભાઈ વિગેરેપરનો મોહ જેટલો હેરાન કરે છે તેટલો જ શરીરપરનો મોહ ત્રાસ આપે છે, તેથી તે અર્થ પણ ઘટે છે; પરતુ તે (શરીર) કાંઈ વાત કરતું નથી અને ગોત્રીયો વાત કરે છે તેથી સંબંધ જોતાં પ્રથમ અર્થ વિશેષ ઘટતો આવે છે. 'જાત' શબ્દનો અર્થ સજ્ઞાતીય કરેલો છે તે પણ સંબંધને અનુરૂપ છે. ગોત્રીય પછી જ્ઞાતિના માણસો આવે છે. તે શબ્દનો બીજો અર્થ પુત્ર પણ થાય છે અને તે અહીં બરાબર બંધબેસતો પણ આવે છે. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે મને સગાં સંબધીઓ જે વાત કહે છે તે કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ લાગતી નથી અને હવે તો મને એમ જણાય છે કે મારાં વાસ્તવિક માતપિતા આ અનુભવના આવિર્ભાવો જ છે.

જ્ઞાનદૃષ્ટિને અંગે અહીં આઠ દૃષ્ટિપર વિવેચન પ્રાસગિક ગણાય. તેમાં ચોથી દૃષ્ટિથી બરાબર જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને તે દૃષ્ટિથી આગળ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજીનું અહીં વિવેચન છે. એ આઠ દૃષ્ટિનો ખાસ વિષય અહીં બહુ લાંબો થઇ પડે તેથી અત્ર લખ્યો નથી, અન્ય પ્રસંગે તેપર વિવેચન કરવામાં આવશે (જુઓ યોગના વિષયપર વિવેચન); પરંતુ એટલું તો અત્ર જણાવવું યોગ્ય છે કે આઠ દૃષ્ટિપર 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય' નામનો શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિનો ગ્રંથ અને તેપરથી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કરેલી આઠ સઝાયો ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિથી સમ્યગ્ બોધ થાય છે અને ત્યારથી ચેતનજીની પરિણતિની નિર્મળતા વિશેષ થતી જાય છે. એ દૃષ્ટિવાન્ ચેતનને પછી માતાપિતા સગા સંબંધીઓ જે વાતો કરે તે ઇષ્ટ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓની વાતોનું મડાણ સ્થૂળ–પૌદ્ગલિક દશાપર હોય છે. આ આઠે દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ બરાબર મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. એને યોગદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્ બોધ થયા પછીની દૃષ્ટિને સમુચ્ચયે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે

છે. ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાંથી એનું સ્વરૂપ સદ્ગુરૂ પાસે વિચારવું. અને આ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું છે તે લક્ષ્યમાં લેવું.

એ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ મારે તો દેખવાની વસ્તુ છે, પૂજવાની વસ્તુ છે, પાન કરવાની વસ્તુ છે, લય પામવાની વસ્તુ છે. એક વખત અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય એટલે આ ચેતન વિભાવદશામાંથી પાછો હઠી જાય છેઃ પછી એને સંગ્રહસ્થાન કે રાજમહેલો જોવા લાયક જણાતાં નથી, લક્ષ્મીને તે પૂજા કરવા લાયક ગણુતો નથી, સોડા લેમન મદ્ય આદિ પદાર્થને પાન કરવા યોગ્ય ધારતો નથી અને મોહક પદાર્થોમાં લય લગાડવી ઉચિત સમજતો નથી; તેમજ તેને માતપિતાપર પ્રેમ રહેતો નથી, સ્ત્રીપુત્રપર મોહ રહેતો નથી, ભાઈ સાથે સ્વાર્થ રહેતો નથી, સગાંના સ્નેહની જરૂર રહેતી નથી, યાવત્ પોતાના શરીરની પણ તેને દરકાર રહેતી નથી. એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેઓની વાતો સાભળવી તે તેના કાનને પસંદ પણ આવતી નથી. તેથી તે અનુભવને કહે છે કે હવે તો મારે દરરોજ તારૂં દર્શન થાય, તારૂ પૂજન થાય, તારૂં પાન થાય અને તારામાં લય પમાય એ જ મારી ઇચ્છા છે. આંતરદૃષ્ટિજાગૃતિ થતાં ચેતનજીની આવી સુંદર દશા થાય છે, તેને પછી વ્યવહારનાં કાર્ય ઉપર, વ્યાવહારિક સંબંધ ઉપર અને સાંસારિક વિષયો ઉપર વિરાગ આવી જાય છે અને તે તેમાથી બહાર નીકળી જવા વિચાર કરે છે, ભાવના કરે છે, નિર્ણય કરે છે. અહીં દર્શન ચક્ષુનો વિષય છે, તાન કર્ણનો વિષય છે, પરશન સ્પર્શેંદ્રિયનો વિષય છે અને પાન રસેંદ્રિયનો વિષય છે. એ રીતે અર્થ વિચારતાં નાસિકાનો વિષય સ્પષ્ટ થતો નથી, પગો શબ્દનો એવો કોઈ અર્થ થતો હોવો જોઇએ પણ તે સ્પષ્ટ થતો નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે મારે હવે સર્વ ઇંદ્રિયસુખની પર્યાપ્તિ તારામાં છે, મારે દેખવું, જોવું, ખાવું, સાંભળવું એ સર્વ તારામય છે, મને હવે એમાં જ આનંદ આવવાનો છે, બીજી કોઈ વાત મને રૂચે તેમ નથી અને મારી ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અત્યાર સુધી જે પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં હતી તે દૂર કરીને હવે હું તેનો સદુપયોગ કરવા ઉદ્યત થયો છું અને તેમ કરવા માટે તેઓની દિશા અત્યાર સુધી વિભાવ તરફ હતી તે ફેરવીને હવે સ્વભાવ તરફ વાળી લેવાનો મે નિર્ણય કર્યો છે.

પગોરીનો અર્થ પાકું-ખરેખરૂં એમ કર્યો છે તે અનુમાનપરથી સંબંધાનુસાર કરેલો છે.

શુદ્ધાવબોધ થાય ત્યારે ચેતનજીની આવી જ દશા થાય છે. તેને તે વખતે સંબંધનું અસ્થિરપણું અને વિષયોનું વિરસપણું સ્પષ્ટ સમજાય છે અને તેવે પ્રસંગે તેને નિશ્ચય થાય છે કે હવે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ અનુભવદૃષ્ટિને વધારે વિકસ્વર કરવામાં કરવો, કારણ કે પાકું દરશન ફરસન* લય અને પાન એ જ છે એમ તેને સમજણપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે. આવી શુદ્ધ દશા ચેતનજીની કોઈ કોઈવાર થઈ આવે છે તેવા પ્રસંગનો બને તેટલો લાભ લેવો યોગ્ય છે. આખા મનુષ્યજીવનમાં એકાદ વખત પણ જો એવો પ્રસગ બની આવે અને તે વખતે પોતાની યોગ્યતા સમજી યોગ્ય અંકુશ તળે યોગ્ય નિશ્ચય થઈ જાય તો તેનો લાભ બહુ મળે છે અને તે પ્રસંગે જે સ્થિતિ એક વિજળીના ઝબકારાના આકારમાં થઈ આવી હોય છે તેનો લાભ વારંવાર-ચિર કાળ અને યાવત્ અનંત કાળ સુધી મળે છે. આવા પ્રસંગ જીંદગીમાં જ્યારે મળી આવે ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવા સાથે તે પ્રસંગે યોગ્ય નિર્ણયો કરી લેવા અને તે નિર્ણયો ગમે તે ભોગે ન ફેરવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખવાથી સાધ્યનું સામીપ્ય થવા સાથે જીવનસાફલ્ય થાય છે.

> प्राननाथ बिछुरेकी वेदन,
> पार न पावुं †अथाग थगोरी;
> आनंदघन प्रभु दरसन ओघट,
> घाट उतारन नाव मगोरी. ठगोरी० ३

* આવો શબ્દ દ્વારકા સ્પર્શી આવ્યા એમા પણ વપરાય છે એનો અર્થ દ્વારકાની ભેટ કરી આવ્યા, યાત્રા કરી આવ્યા એમ થાય છે એટલે ચેતનજીની યાત્રાનો વિષય હવે અનુભવદૃષ્ટિ થઈ છે, તેથી આ અર્થઘટના યુક્ત જણાય છે

† અથાગને બદલે 'નચાવું' શબ્દ એક પ્રતમાં છે. અર્થ સમજાતો નથી. અશુદ્ધ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

૩ પ્રાણનાથ=પ્રાણના રક્ષણ કરનાર બિછુરેકી=વિરહની વેદન=પીડા. પાર=છેડો. પાવું=પામુ. અથાગ=જેનો થાગ-પાર-છેડો ન આવે તેવું થગો=સ્થળ. દરસન=ઝાખી ઓઘટ=અવઘટ, વિષમ ઘટ-રસ્તો. ઘાટ=સંસારસમુદ્રનો આરો. ઉતારન=ઉતારવાને માટે નાવ=વહાણ. મગોરી=માગુ છુ, યાચના કર છુ.

"પ્રાણનાથના વિરહની વેદના છેડો ન આવે એવી હોવાથી તેનો પાર પામી શકતો નથી. આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ છે, (તેરૂપ) સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે હું નાવડીની માગણી-યાચના કરું છું."

ભાવ-ઉપર કહી તે અનુભવદૃષ્ટિ મારા પ્રાણની રક્ષા કરનારી છે, મને શાશ્વત જીવન આપનારી છે. એના વિરહનો માર્ગ પાર ન પામી શકાય તેવો છે, એ સ્થળ એવું છે કે જેમ ઊંડા જળનો તાગ મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેમ તેનો છેડો પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે મતલબ એ વિરહકાળ ક્યારે પૂરો થશે તે કહી શકાય તેમ નથી. બહુ ઊંડાણવાળા સમુદ્રમાં પાણી કેટલું છે અને જમીન કેટલી નીચી આવી છે તે જાણવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને તેમાં કોઈ વસ્તુ પડી ગઈ હોય તો તે લઈ આવવામાં અથાગ મહેનત પડે છે. એવી રીતે આ વિરહવેદનાનો માર્ગ અથાગ છે. એક તો મારો પોતાનો માર્ગ અવળો છે અને વિરહકાળ બહુ લાંબા વખતથી ચાલ્યા કરે છે; આથી એ વિરહકાળ અથાગ જણાય છે. મારા પ્રાણ તો હું પોતે જ છું, તેને જાગ્રત દશામાં લાવવાની સ્થિતિનો મને વિરહ થયો છે અને તેની આ સર્વ પીડા છે. પીડા કોઈ બહારની નથી પણ અનુભવદૃષ્ટિ જે મારી પોતાની વસ્તુતઃ છે તેનો જ વિરહ થયો છે અને તે અપાર જણાય છે, કારણ કે લાંબા કાળથી તેને ઉંઘાડી દીધેલ છે. ચેતનજી પોતે આ પદ બોલે છે એમ શરૂ કરેલ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ ઘટે છે. સમતા જો આ પંક્તિ બોલતી હોય અથવા શુદ્ધચેતના બોલતી હોય તો તેનો અને ચેતનજીનો ઘણા વખતથી વિરહ થયો છે તેની વેદના જેનું અથાગ સ્થળ છે તેનો પાર આવતો નથી એવો અર્થ ઘટે છે. એ વેદના એટલી લાંબા વખતની-અનાદિ કાળની છે કે તેનો વિચાર કરતા મારો પત્તો ખાતો નથી. અથવા ચેતનજી કહે છે કે તે વિરહવેદનાસ્થળ અથાગ જેનો-પાર ન આવે તેવું છે. અથવા તે વિરહસ્થળનો પાર લેતાં હું તો થાકયો છું ઘણી મહેનત કરી પણ તેનો પત્તો જ ખાતો નથી.

આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા-તેની ઝાંખી કરવી તે અનુભવ છે અને તે દર્શન એ જ અવઘટ છે-વિષમ માર્ગ છે. તે માર્ગ પ્રાપ્ત

કરવો બહુ મુશ્કેલ જણાય છે. ઘટ એટલે રસ્તો-ઘાટ. અવઘટ એટલે વિષમ માર્ગ, મુશ્કેલ રસ્તો. અનાદિ કાળથી ચેતનજી એવા માર્ગે ચઢી ગયા છે કે એને સીધો રસ્તો સુજતો નથી. એ માયામમતાના કુટિલ માર્ગોમાં પડી સંસારમાં રખડ્યા કરે છે અને તેથી તેને અનુભવના માર્ગો અટપટા લાગે છે. મોહથી એની પ્રવૃત્તિ એવી વિપરીત થઈ ગઈ છે, એની દૃષ્ટિ એટલી ચપળ થઈ ગઈ છે કે એ વિશુદ્ધ માર્ગને અટપટા માર્ગ સમજે છે અને સરળ માર્ગને અવઘટ સમજે છે. ચેતનજી પોતાની મોહાવૃત સ્થિતિમાં આનદઘન પ્રભુનાં દર્શનને પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાં તે સમજી શક્તો નથી. હવે ચેતનજી સમજવા લાગ્યો છે કે પોતે અત્યાર સુધી સંગ કરવાની બાબતમાં છેતરાયો હતો. તે ઉપરાંત હવે તે વિશેષ સમજ્યો છે કે આ સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે તેને વહાણની જરૂર છે. એવા વહાણની ગરજ સારે અથવા તદ્રૂપ જો આત્મિક વહાણ હોય તો તે અનુભવ છે. તેથી આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા માટે અને સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરી પેલે પાર રહેલ મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અનુભવનૌકાની માગણી કરે છે. તે પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે મારા નાથ! હું અત્યાર સુધી બહુ ઠગાયો છું, બહુ છેતરાયો છું, બહુ ફસાયો છું; મને હવે મારા સગાંસંબંધીના સ્નેહમાં વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાયું છે અને તે બધાં કારણથી હવે મારૂં સંસાર ઉપરથી મન ઉદ્વિગ્ન થયું છે, પરંતુ આપનાં દર્શન કરવાના માર્ગનો મને પરિચય ન હોવાથી એ માર્ગ મને બહુ વિષમ લાગે છે તેથી આપનું દર્શન થાય અને આ સમુદ્રનો પાર પમાય એવું અનુભવ જહાજ મને ગમે તેમ કરી મેળવી આપો. મારી દુઃખી સ્થિતિ સામે નજર કરી, મારા પૂર્વ કાળના દોષોની ક્ષમા કરી, મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો હાથ ઝાલો અને મને એવું વહાણ આપો કે, તેમાં બેસી મારૂં સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરૂં, આપનાં દર્શન કરૂં અને આપ જેવો થઈ જાઉં.

હવે ટબામાં જે અર્થ લખ્યો છે તે વિચારીએ. એનો કેટલોક ભાવ વિચારવા લાયક છે, પરતુ અર્થ તાણી ખેંચીને આણ્યો હોય એમ કોઈ કોઇ સ્થાનપર લાગે છે. *પ્રથમ ગાથાનો અર્થ કરતાં

* અહીં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે જગોરી=જગતમા માયામમતા ચેતનની મતિ લઇને અનુભવ અને મારી સાથે દગો કરે છે આ શબ્દાર્થ છે.

"પ્રાણનાથના વિરહની વેદના છેડો ન આવે એવી હોવાથી તેનો પાર પામી શકતો નથી. આનંદઘન પ્રભુના દર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ છે, (તેરૂપ) સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે હું નાવડીની માગણી-યાચના કરૂં છું."

ભાવ-ઉપર કહી તે અનુભવદૃષ્ટિ મારા પ્રાણની રક્ષા કરનારી છે, મને શાશ્વત જીવન આપનારી છે. એના વિરહનો માર્ગ પાર ન પામી શકાય તેવો છે, એ સ્થળ એવું છે કે જેમ ઊંડા જળનો તાગ મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેમ તેનો છેડો પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે. મતલબ એ વિરહકાળ ક્યારે પૂરો થશે તે કહી શકાય તેમ નથી. બહુ ઊંડાણવાળા સમુદ્રમાં પાણી કેટલું છે અને જમીન કેટલી નીચી આવી છે તે જાણવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને તેમા કોઈ વસ્તુ પડી ગઈ હોય તો તે લઈ આવવામાં અથાગ મહેનત પડે છે. એવી રીતે આ વિરહવેદનાનો માર્ગ અથાગ છે. એક તો મારો પોતાનો માર્ગ અવળો છે અને વિરહકાળ બહુ લાંબા વખતથી ચાલ્યા કરે છે; આથી એ વિરહકાળ અથાગ જણાય છે. મારા પ્રાણ તો હું પોતે જ છું, તેને જાગ્રત દશામાં લાવવાની સ્થિતિનો મને વિરહ થયો છે અને તેની આ સર્વ પીડા છે. પીડા કોઈ બહારની નથી પણ અનુભવદૃષ્ટિ જે મારી પોતાની વસ્તુતઃ છે તેનો જ વિરહ થયો છે અને તે અપાર જણાય છે, કારણ કે લાંબા કાળથી તેને ઉંઘાડી દીધેલ છે. ચેતનજી પોતે આ પદ બોલે છે એમ શરૂ કરેલ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ ઘટે છે. સમતા જો આ પંક્તિ બોલતી હોય અથવા શુદ્ધચેતના બોલતી હોય તો તેનો અને ચેતનજીનો ઘણા વખતથી વિરહ થયો છે તેની વેદના જેનું અથાગ સ્થળ છે તેનો પાર આવતો નથી એવો અર્થ ઘટે છે. એ વેદના એટલી લાંબા વખતની-અનાદિ કાળની છે કે તેનો વિચાર કરતાં મારો પત્તો ખાતો નથી. અથવા ચેતનજી કહે છે કે તે વિરહવેદનાસ્થળ અથાગ જેનો-પાર ન આવે તેવુ છે. અથવા તે વિરહસ્થળનો પાર લેતાં હું તો થાક્યો છું ઘણી મહેનત કરી પણ તેનો પત્તો જ ખાતો નથી.

આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા-તેની ઝાંખી કરવી તે અનુભવ છે અને તે દર્શન એ જ અવઘટ છે-વિષમ માર્ગ છે. તે માર્ગ પ્રાપ્ત

કરવો બહુ મુશ્કેલ જણાય છે. ઘટ એટલે રસ્તો-ઘાટ. અવઘટ એટલે વિષમ માર્ગ, મુશ્કેલ રસ્તો. અનાદિ કાળથી ચેતનજી એવા માર્ગે ચઢી ગયા છે કે એને સીધો રસ્તો સુજતો નથી. એ માયામમતાના કુટિલ માર્ગોમાં પડી સંસારમાં રખડ્યા કરે છે અને તેથી તેને અનુભવના માર્ગો અટપટા લાગે છે. મોહથી એની પ્રવૃત્તિ એવી વિપરીત થઈ ગઈ છે, એની દૃષ્ટિ એટલી ચપળ થઈ ગઈ છે કે એ વિશુદ્ધ માર્ગને અટપટા માર્ગ સમજે છે અને સરળ માર્ગને અવઘટ સમજે છે. ચેતનજી પોતાની મોહાવૃત સ્થિતિમાં આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શનને પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાં તે સમજી શકતો નથી. હવે ચેતનજી સમજવા લાગ્યો છે કે પોતે અત્યાર સુધી સંગ કરવાની બાબતમાં છેતરાયો હતો. તે ઉપરાંત હવે તે વિશેષ સમજ્યો છે કે આ સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે તેને વહાણની જરૂર છે. એવા વહાણની ગરજ સારે અથવા તદ્રૂપ જો આત્મિક વહાણ હોય તો તે અનુભવ છે. તેથી આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા માટે અને સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરી પેલે પાર રહેલ મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અનુભવનૌકાની માગણી કરે છે. તે પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે મારા નાથ! હું અત્યાર સુધી બહુ ઠગાયો છું, બહુ છેતરાયો છું, બહુ ફસાયો છું; મને હવે મારા સગાંસબંધીના સ્નેહમાં વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાયું છે અને તે બધાં કારણથી હવે મારૂં સંસાર ઉપરથી મન ઉદ્વિગ્ન થયું છે, પરતુ આપનાં દર્શન કરવાના માર્ગનો મને પરિચય ન હોવાથી એ માર્ગ મને બહુ વિષમ લાગે છે તેથી આપનું દર્શન થાય અને આ સમુદ્રનો પાર પમાય એવું અનુભવ જહાજ મને ગમે તેમ કરી મેળવી આપો. મારી દુઃખી સ્થિતિ સામે નજર કરી, મારા પૂર્વ કાળના દોષોની ક્ષમા કરી, મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો હાથ ઝાલો અને મને એવું વહાણ આપો કે, તેમાં બેસી મારૂં સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરૂં, આપનાં દર્શન કરૂં અને આપ જેવો થઈ જાઉં.

હવે ટબામાં જે અર્થ લખ્યો છે તે વિચારીએ. એનો કેટલોક ભાવ વિચારવા લાયક છે, પરંતુ અર્થ તાણી ખેંચીને આણ્યો હોય એમ કોઈ કોઈ સ્થાનપર લાગે છે. *પ્રથમ ગાથાનો અર્થ કરતાં

* અહીં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. જગોરી=જગતમા માયામમતા ચેતનની મતિ લઈને અનુભવ અને મારી સાથે દગો કરે છે આ શબ્દાર્થ છે.

ટબાકાર કહે છે કે-આ વચન શુદ્ધચેતનાનું જૈન દર્શન પરત્વે છે. જગત્માં આત્માની પાછળ લાગેલા એવા માયામમતારૂપ ઠગો! તમે જતા રહો, ભાગી જાઓ. માયામમતાની મતિ લઇને આત્મા મારી અને અનુભવની સાથે દગો કરે છે, માટે હે માયામમતા! તમે ભાગી જાઓ. શુદ્ધ દર્શન વિના ચેતનજી સાથે મારો મેળાપ કરાવે એવું જગત્માં કોઇ નથી. જ્યારે જ્યારે ચેતનજી મને મળવા વાંછે છે ત્યારે ત્યારે માયા અને મમતા ચેતનજીને એવા સપડાવે છે, ફોસલાવે છે અને એની બુદ્ધિને પોતાને કબજે કરી લે છે કે એની સાથે દગો કરીને ચેતનજીને મને મળવા દેતા નથી અને અનુભવને પણ મળવા દેતા નથી. આવા કારણથી હું માયામમતાથી કંટાળી ગઇ છું અને તેને મારાથી દૂર થવા કહું છું તેમાં હે શુદ્ધ દર્શન! તું મને મદદ કર. આ પ્રમાણે વાત કરી અને ખાસ કરીને પોતાની અને અનુભવની સાથે માયામમતા દગો કરનાર છે એ વાત બતાવીને શુદ્ધચેતના માયામમતાને દૂર થવા કહે છે. ચેતના જાણે છે કે તેના પતિ હવે જાગ્યા છે અને અત્યાર સુધી જે અજ્ઞાનદશામાં હતા, તેને દૂર મૂકી આગળ વધ્યા છે. ચેતના એટલું પણ સમજે છે કે અત્યાર સુધી ચેતનજી માયામમતાની બુદ્ધિએ-શીખવણીએ ચાલી પોતાની સાથે અને અનુભવની સાથે દગો કરતા હતા અથવા માયામમતા ચેતનજીને દગો કરવાનું શીખવતી હતી, તે હવે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ નથી. આથી શુદ્ધ આગમને-જૈન દર્શનને ઉદ્દેશીને ચેતના કહે છે કે હે માયામમતા! તમે હવે ભાગી જાઓ અને મારો અને મારા પતિનો મેળાપ હવે થવા દો. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યારે ચેતનજી વસ્તુગત ધર્મો ઓળખશે, સ્વપરનું યોગ્ય વિવેચન કરશે, પરભાવરમણતા દૂર કરશે અને પોતાની જાતને બરાબર ઓળખશે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. તેમ કરવા માટે મોહદશાનો ત્યાગ કરવો અને યથાસ્વરૂપ વસ્તુનો બોધ સ્થિર કરવો એ ખાસ જરૂરની બાબત છે.*

---

* જિનાગમને ઉદ્દેશીને આ શબ્દો ચેતના બોલે છે એ શબ્દ અધ્યાહાર ગણ્યા છે અને ઠગોરીની સાથે જગોરીનો અર્થ ક્રિયાપદરૂપે ન કરતાં જગત્માં એવો કર્યો છે એ વિગેરે અર્થો ખેંચીને આણવા પડ્યા છે, છતાં ટબાકારનો અર્થ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે દર્શન શબ્દ ત્રીજી ગાથામાંથી અહીં આણ્યો હોય એમ જણાય છે. વિ ક.

*બીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે–મારે બીજાની શી વાત કરવી? પણ મારો ભાઈ શુદ્ધ ચેતનધર્મ પણ ભર્તારને ગયા જાણી મને બારમે ગુણસ્થાનકે મૂકી તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યો ગયો, મારા પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ પણ તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યા ગયા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી માતા પણ તેરમે ચાલી ગઇ. અરે! બીજું તો શું પણ અમારો પેટનો પુત્ર કેવળજ્ઞાન તે પણ તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યો ગયો અને ગૌરવર્ણવાળી હું તેને લાગતો પણ નથી, મળતો પણ નથી. આવી રીતે સર્વ મારાથી વેગળા થઇ ગયા છે. મારે તો સર્વ દિવસ હે શુદ્ધ દર્શન! તારૂં રમણ છે અને તેના તાનમાં હું રંગાણી છુ, ગરકાવ થઇ ગઇ છું. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં શુદ્ધ-ચેતનાના મુખમાં જૈન દર્શન સાથે વાત કરવામાં સુંદર ભાવ મૂક્યો છે. તે બોલે છે–હે શુદ્ધ દર્શન! મારે હવે માયામમતાને શો દોષ દેવો? મારા નાથ ચેતનજી હવે જાગ્રત થયા છે તેથી તેઓનું હવે કાંઈ ચાલવાનું નથી પણ હવે તો શુદ્ધ ચેતનધર્મ મારો ભાઈ, શુદ્ધ ચેતનત્વ મારા પિતા અને શુદ્ધ ચેતનતા મારી મા એ સર્વ મને મૂકીને તેરમે ગુણસ્થાનકે ચાલ્યાં ગયાં છે, મારો પુત્ર કેવળજ્ઞાન પણ ત્યાં ચાલ્યો ગયો છે. (તે પતિની સાથે ગયા છે એમ ટબાકાર લખે છે એમાં જરા વિસંવાદ† આવે છેઃ પતિનો હજુ ચેતના સાથે પણ મેળાપ થયો નથી, ત્યાં ચેતનજી સાથે શુદ્ધ ધર્મો જઈ શકે નહિ, પરંતુ તેઓની ચેતનજીથી જૂદી કલ્પના કરી શક્તિગત ધર્મો તરીકે તેઓની ન્યારી વ્યવસ્થા કરી તેઓનું અને ચેતનાનું વૈવિધ્ય બતાવતાં જાણે તે ધર્મો હજુ આગળ પ્રાપ્ત થવાના છે તે ઉપર ઉત્પ્રેક્ષા અહીં કરવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.) આ પ્રમાણે મારે કોઈનો આધાર ન હોવાથી હે જૈન દર્શન! હવે હું તો તારા ઉપર જ મારૂં જીવન ગાળું છું, મારે આખો દિવસ અને રાત તારામાં રમણતા છે, તારામાં તાન લાગી ગયું છે અને તારા અમૃત-

* આ અર્થ કરવામા ગોરી એટલે ગોરા શરીરવાળી એમ અર્થ કર્યો છે. પગી એટલે રંગાણી. બાકી બીજા અર્થ લગભગ ઉપર અર્થ કર્યો છે તેને મળતા છે પણ આશય બહુ સુંદર રીતે ફેરવી નાખ્યો છે.

† અનંત જીવો તે સ્થાનક પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તે અપેક્ષા અહીં સંભવે છે. પં. આનંદસાગરજી.

પાનથી તૃપ્ત થાઉં છું. અહો! વિશુદ્ધ દર્શન! હવે મારે તારો જ આધાર છે અને મારા ચેતનજી જે હવે જરા જાગ્રત થયા છે તેઓનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપનાર જો કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે મારા જાણવા પ્રમાણે તું જ છે, તારા* ઉપર જ હવે મેં ધારણા કરી છે અને તારા કર્તવ્યને પરિણામે મારૂં કાર્ય સફળ થશે, પતિનો મેળાપ થશે અને મારી નિરંતરની પીડા દૂર થશે. મને હવે મારાં ભાઈ માબાપ કે પુત્રની વાત પણ સારી લાગતી નથી, તેઓ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે જઈને બેઠાં છે, મને તો મારા પતિને મળવાની ખરેખરી ઉત્કંઠા છે અને તે હે દર્શન! તું કરાવી આપ અને મારા પતિને માયામમતાની પ્રપંચી જાળમાંથી છોડવ. વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન આપી દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા ભાવો વિશુદ્ધ અનુમાનથી મારા પતિને યોગ્ય રીતે બતાવીને તું તેઓને મારે મંદિરે લઈ આવ. તેઓ જરા જાગ્રત તો થઈ ગયા છે તેથી અત્યારનો વખત બરાબર અનુકૂળ જણાય છે. ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે—આત્મારામ† તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયા તેના વિયોગનો પાર પામી ન શકું, કારણ કે ત્યાં મારાથી પહોંચી શકાતું નથી અને તેનું સ્થળ પણ પામી ન શકું. આનંદઘન પ્રભુનું દર્શન—શુદ્ધ જૈન દર્શન પતિમેળાપને માટે વિષમ ઘાટ ઉતારવાને માટે સુવિહિત નૌકા છે એટલે પતિ સાથે મેળાપ કેવળજ્ઞાનમાં થવા માટે નૌકા સમાન છે.‡ મારા પતિના વિરહની વેદનાનો પાર હું પામી શકતી નથી, કારણ કે તે અથાગ છે તેથી હે પ્રભુ! પતિદર્શનરૂપ ઘાટ ઉતરવાને વાસ્તે નૌકાની માગણી કરૂં છું. પતિવિરહની વેદનાનો જેને અનુભવ થાય તેજ જાણી શકે. આવી સખ્ત વેદનાનો ઉપાય કરવા માટે પતિવિરહરૂપ વિષમ નદીનો લાંબો પટ ઉતરવાને માટે આપની પાસે આજ્ઞારૂપ નૌકાની માગણી

---

* અહીં પં આનંદસાગરજી જણાવે છે કે પોતાનાં માતપિતા તરીકે કેવળજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરી ક્ષયોદ્દેશ બતાવે છે. જૈન દર્શન શ્રુતજ્ઞાનને અંગે છે અને કેવળજ્ઞાન તેનું ફળ છે આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી ટબાકારનો આશય સમજાશે.

† અહીં ચેતનજી તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તે ઉપરના ટબાકારના અર્થ સાથે બરાબર બેસતી આવતી નથી વિવેચન જુઓ.

‡ આ અર્થ કરવામાં ઓઘટ એટલે નદીનો પટ એવો અર્થ કર્યો છે મગો એટલે માગું અથવા માગુ છું બંને અર્થ બેસતા આવે છે

કરૂં છું અથવા નૌકામાર્ગનું દર્શન કરાવવા આપને વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું, આપની પાસે યાચના કરૂં છું, આપની પાસે માગણી કરૂં છું. આ અર્થ કરવામાં પતિ તેરમે ગુણસ્થાનકે ગયાની વાત કરી છે તેનો ભાવ ભવિષ્યત્ સ્થિતિને અંગે હોય એમ ધારી શકાય અથવા તે ફલોદ્દેશ બતાવે છે. એમને મળવાનો માર્ગ શુદ્ધ દર્શનરૂપ ભાવનૌકા આપવાની ચેતના આનન્દઘન પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

આ આખા પદમાં મુખ્ય વાત શુદ્ધચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની અને માયામમતાનો ત્યાગ કરવાની કરી છે. માયામમતાની પ્રપંચી રીતભાત અને શુદ્ધચેતનાના સરળ માર્ગો અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ચેતનજીની શોધક વૃત્તિ ચેતનજીની યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ બતાવે છે. માયામમતાની બુદ્ધિ તજી દઈ તેણે હવે અનુભવની મતિએ ચાલવા વિચાર કર્યો છે અને તે પ્રસગે શુદ્ધ ચેતનત્વનો વિરહકાળ દૂર કરવા પ્રબળ ઈચ્છા બતાવી છે, તે દશા લાંબા વખત સુધી રહે તો બહુ લાભ થાય એને માટે ચેતનજીને મોહરાજા સાથે મોટી લડાઈ લડવી પડે છે તેનું સ્વરૂપ હવે પછીના પદમાં બતાવવામાં આવશે અત્રે જે વાત કરી છે તેનો ભાવ બતાવવામાં વિષમ અર્થને અંગે કેટલીક અર્થચર્ચા કરવી પડી છે, પરતુ ગમે તે અર્થ કરતાં એક ભાવ સ્પષ્ટ રીતે નીકળી આવે છે અને તે માયામમતાનું વિરસપણું અને ચેતનત્વનું વિશુદ્ધપણુ બતાવે છે. એ ભાવ સ્પષ્ટ રીતે ગ્રાહ્યમાં લઈ ચેતનજીને પ્રાપ્ય ધર્મો પ્રાપ્ત કરવા અત્ર સૂચના છે અને વિભાવનો ત્યાગ કરવા આગ્રહ છે. ભાવનૌકાની જે વાત પ્રથમ પદમાં કરી છે તેનો ભાવ આ પદમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. એ ભાવ સમજી તેવી નૌકા પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ પ્રયાસ કરવાથી મહાદુઃખમય વિભાવદશાનો અંત આવશે. તેથી ઘાટઉતારણ નાવની યાચના ઉચિત રીતે ઉચિત શબ્દોમાં ઉચિત સ્થાનકે થઈ છે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું અને લક્ષ્યમાં રાખીને તે મેળવવા દૃઢ ભાવના કરવી અને તેને માટે યોગ્ય સાધનો એકઠાં કરવા.

પદ છેંતાળીશમું–રાગ ટોડી.

चेतन चतुर चोगान लरीरी. चेतन०
*जींत लै मोहरायको लसकर,
†मिसकर छांड अनादि घरीरी. चेतन० १

"ચતુર ચેતન! ખુલ્લા મેદાનમાં લડીને અનાદિ કાળથી ધારણ કરેલી શ્યામતા અથવા બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છોડી દઇને મોહરાજાના લશ્કરને જીતી લે, અથવા ચતુર ચેતન ચોગાનમાં લડે છે અને ઉપર કહ્યું તેવી રીતે મોહરાજાના લશ્કરને હઠાવે છે."

ભાવ–ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ અનુભવદૃષ્ટિ ચેતનજીની પોતાની છે અને માયામમતાની મોહદૃષ્ટિ દગો કરનારી છે તેથી વિષમ વાહિનીનો વિશાળ પટ ઉતરવા માટે ભાવનૌકાની ચેતનજી યાચના કરે છે. હવે ચેતનજીને સંસારમાં ફસાવનાર અને અંધ કરી દેનાર મોહરાજા છે એની અને ચેતનજીની વચ્ચે જબરજસ્ત લડાઇ થાય છે. જ્યારે મોહરાજાને માલૂમ પડે છે કે સદાગમની સોબતમાં પડી જઇને ચેતનજી તો મોહને તજી દઇને નિવૃત્તિ નગરીમાં જવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે નગરીમાં તો પોતાથી જઈ પણ શકાય તેવું નથી; ત્યારે ચેતનજીને છેતરવા માટે પોતાના અનુયાયીઓને મોકલે છે તેનાથી ચેતનજી ફોસલાતા નથી, ત્યારે તેની સામે લડાઇ કરવા સૈન્ય મોકલે છે. મોહરાજાના પ્રબળ સૈન્ય સાથે ચેતનજીનું મહા તુમુલ યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં બહુ વિસ્તારથી ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યું છે. તેમાં વિષયાભિલાષ મંત્રી, પાંચ ઇંદ્રિયો, કષાયો, નોકષાયો વિગેરે બહુ આગળ પડતો ભાગ લે

* જીંતી લે એવો પાઠ બે પ્રતોમા છે.

† મસકરી એવો પાઠ એક પ્રતમા છે અને એક પ્રતમાં 'મસકર' પાઠ છે. એ પાઠનો અર્થ મશ્કરી એટલે ઠેકડી એમ કરીએ તો ગંભીરતાનો અભાવ એ અર્થ થઈ શકે છે.

૧ ચેતન=હે ચેતન! ચતુર=ચાલાક. ચોગાન=ખુલ્લા મેદાનમા. લરીરી=લડીને, લડે છે જીત લૈં=જીતી લે મિસકર=શ્યામતા, બ્હાના કાઢવા તે. આ બન્ને અર્થ જૂદા છે અને બન્ને અર્થ ઘટી શકે છે. છાડ=છોડી દઇને. અનાદિ ધરીરી=અનાદિ કાળથી ધારણ કરી છે તે, અનાદિ કાળથી રાખેલી

છે. એ યુદ્ધ વાંચવા લાયક છે.* અહીં ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ચતુર ચેતનજી! તમે ચોગાનમાં આવો, ખુલ્લા મેદાનમાં આવીને મોહરાજા સાથે યુદ્ધ કરો. ગઢની અંદર રહીને લડવું એ તો કાયરનું કામ છે. જેને પૂરતી હિંમત ન હોય અથવા જેની પાસે બહાદુરીથી લડી શકે તેવું લશ્કર પૂરતું ન હોય તે બાયલા બની ગઢની અંદરથી લડે છે અને માત્ર પોતાનો બચાવ જ કરે છે. જ્યારે પોતાના બળ ઉપર પાકો ભરોસો હોય ત્યારે તો ચોગાનમાં આવી લડવું એ રજપૂતનું કામ છે. બહાદુર રજપૂતો મરણીઆ થઇને લડતા ત્યારે ગઢનો આશ્રય લેતા નહિ. હે ચેતનજી! તારી લડાઈ છે તે બહાદુરની લડાઈ છે, કાયરની લડાઈ નથી, બાયલાની લડાઇ નથી, નામર્દની લડાઇ નથી. તું એકલો હો તોપણ તારામાં એટલી શક્તિ છે કે તું અનેક સુભટોને મારી હઠાવે અને તારી સામે મોટું લશ્કર હોય તેને દાણાદાણ કરી નાખે. રજપૂતોના ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ કે સ્થૂળ લડાઈમાં જ્યારે સમરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઉતર્યા હતા ત્યારે બન્ને હાથમાં બે તરવાર લઈ સામા લશ્કરના હજારો માણસોનો સંહાર કરી નાંખ્યો હતો, એવી લડાઈ તો નકામી છે એ આગળ ઉપર તને આ જ પદમાં જણાશે,† પણ આ આત્મિક લડાઇ તો બહુ ઉપયોગી અને શુભ પરિણામ નિપજાવનારી છે. તું અનેક સુભટોને એકલો મારી હઠાવી શકે તેવી તારામાં શક્તિ છે, માટે તું મેદાનમાં આવીને મોહરાયના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રતિ, અરતિ, વેદ આદિ અનેક સુભટો છે તે સર્વને મારી હઠાવીને જીતનિશાન ચઢાવ અને અત્યારે લશ્કર તૈયાર નથી, શરીર સારૂં નથી વિગેરે બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ તને અનાદિ કાળથી પડી ગઈ છે તે છોડી દઇને મેદાનમાં આવ. હજુ તને તારા પોતાના બળમાં ભરોસો નથી તે તારી ભૂલ છે. તારામાં એટલી અચિંત્ય શક્તિ છે કે મોહરાજાના આખા લશ્કરને તું ઉડાવી દે અને તારો વિજયડંકો વગાડી શકે. આખા જંગલમાં એક સિંહ હોય છે તેને

---

* ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ ગ્રંથનો સંક્ષેપ છપાઈ ગયેલ છે. મોટા ગ્રંથનુ ભાષાંતર વિવેચન કર્ત્તા તરફથી થોડા વખતમાં બહાર પડશે. તેમાં આ મોહરાજાના યુદ્ધનો જે ભાગ ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

† જુઓ આ પદની ત્રીજી ગાથાપરનું વિવેચન.

કદિ એમ લાગતું નથી કે આટલાં બધાં જંગલવાસી પ્રાણીઓને તે એકલો કેમ પહોંચી શકશે? કે તેને ચારે બાજુથી એ બધાં પ્રાણીઓ ઘેરી લેશે ત્યારે તે કેમ છૂટી શકશે? તેને તો મનમાં ખાતરી હોય છે કે તેની એક ગર્જના આગળ લાખો પ્રાણીઓ જંગલમાં હશે તે સર્વ ઝાંખાં થઈ જશે અને ઊભી પૂછડીએ નાસવા મંડી જશે. તારામાં એથી પણ વધારે શક્તિ છે. તારી એક ગર્જના બરાબર નીકળશે તો મોહરાજાનું પ્રબળ સૈન્ય અને તેનાં કુટિલ શસ્ત્રો સર્વ નકામાં થઈ જશે, માટે તું ખોટાં બ્હાનાં કાઢવાં છોડી દે અને મેદાનમાં આવ.

અનાદિ કાળથી ચેતનજીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે જ્યારે જ્યારે મોહરાજા સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે ગોટા વાળે છેઃ સૂત્રો ભણવા છે તેથી વિહાર થતો નથી, સાધુ માંદા છે તેથી રોકાઈ રહેવું પડે છે, પ્રતિક્રમણ કરવા ઈચ્છા રહ્યા કરે છે પણ તેમાં ચિત્ત ઠરતું નથી, ખરચ કરવો છે પણ આગળ ઉપર કરશું, હાલ નહિ, અભ્યાસ કરવો છે પણ હાલ જરા દુકાનનું કામ વધારે છે, વ્યાખ્યાનશ્રવણ પૂજા આદિ કરવાં છે પણ હાલ વખત મળતો નથી- આવાં આવાં ચિત્રવિચિત્ર મનઃકલ્પિત બ્હાનાં કાઢી-મિષ કરીને ધર્મ કાર્ય કરવાના પ્રસંગો છોડી દે છે અને તેથી મોહરાય સાથે લડવાનો પ્રાપ્ત થયેલ અવસર ગુમાવી નાખે છે. આ તેનો પ્રમાદ છે, એમાં વાસ્તવિક આળસ (પ્રમાદ) સિવાય બીજું કાંઈ નથી. પોતાની યોગ્ય વસ્તુની કિંમત ન જાણવી અને મનમાં ગોટા વાળ્યા કરવાથી કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. હે ચેતનજી! આ તારી બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છે તે છોડી દઈને મેદાનમાં આવ અને મોહરાજાના લશ્કરને મારીને હઠાવી દે. એ દેખીતું મોટું લાગતું લશ્કર તારા અવ્યાહત વીર્ય પાસે દમ વગરનું છે, શક્તિ વગરનું છે, નામ માત્ર છે.

ટબાકાર એ બાબતમાં બહુ સારો ખુલાસો કરે છે. ચોગાનમાં આવીને અહીં ચેતનજીને લડવાનુ કહે છે તે ચોગાન ગુણસ્થાનકરૂપ સમજવું. આ ઉત્પ્રેક્ષા સુંદર છે. ચેતનજીની જેમ જેમ ઉત્ક્રાંતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે ગુણસ્થાનકમાં વધતો જાય છે. એવા ચૌદ ગુણ- સ્થાનક છે એ ગુણસ્થાનકના મેદાનમાં આવીને ચેતનજીને લડવા

માટે ભલામણ કરી છે. જેમ જેમ મોહરાજા સાથે ચેતન લડતો જાય છે તેમ તેમ ગુણસ્થાનકરૂપ કિલ્લાઓ તે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને છેવટે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે પહોંચવા આવે છે ત્યારે મોહરાજાનો સર્વથા પરાજય થાય છે. મિસકરનો અર્થ ટબાકાર શ્યામતા-કાળાશ કરે છે. અનાદિ કાળથી ધારણ કરેલી શ્યામતા-કર્મમળરૂપ તને લાગેલી છે તેને દૂર કરીને હે ચેતનજી! તું મોહરાજાને મારી હઠાવ. આ પ્રમાણે ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે અર્થ થાય છે. અથવા શ્યામતા અજ્ઞાનરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય. આવી અજ્ઞાનતા દૂર કરી અથવા સમુચ્ચયે કર્મમળ દૂર કરી પોતાની સ્થિતિ સમજી કેટલીક ઉજ્જવળતા પ્રગટ કરી અને બાકીની વિશુદ્ધતા પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરી ગુણસ્થાનકરૂપ મેદાનમાં આવી ચેતનજી મોહરાજા સાથે તુમુળ યુદ્ધ કરે એવી અત્ર ભલામણ કરી છે. ચેતનજી જ્યારે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકપર હોય છે ત્યારે તો બહુધા અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત હોય છે, પરંતુ જેમ જેમ તે સ્થાનથી આગળ વધતો જાય છે, મોહરાયના કેટલાક સુભટને હઠાવી નવાં નવાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેની શ્યામતા દૂર થતી જાય છે અને અજ્ઞાન ઘટતું જાય છે. આવી રીતે છેવટે તે મોહરાયને હઠાવી શ્યામતા તદ્દન અલ્પ કરી અજ્ઞાન દૂર કરી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે. તેની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય છે તે બહુ સંક્ષેપથી પણ મુદ્દાસર રીતે નીચેની ગાથામાં બતાવે છે.

મિસકરના ઉપરોક્ત બન્ને અર્થ યોગ્ય છે. એ સિવાય એને માટે 'મશકરી' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એટલે અનાદિ કાળથી તારે ગંભીરતા છોડી દઈને ખોટી લડાઈ કરવાની-ઢોંગ કરવાની ટેવ પડી છે તે છોડી દે. તારા રૂપને યોગ્ય ગંભીરતા તું ધારણ કર અને બાળ ચાલ-છોકરવાદીપણું છોડી દે. તારે જે દુશ્મન સાથે લડવાનું છે તે અનેક સાધનસંપન્ન છે. તેની સાથે લડવામાં મશકરી ચાલે નહિ. તારે તારા નામને યોગ્ય મોટાઈ-ગંભીરતા રાખવી જોઈએ. તું એ લડાઈને છોકરાનો ખેલ સમજીને અનાદિ કાળથી ચાલે છે તેમાં તારી ભૂલ છે. હવે જરા તારા નામને યોગ્ય મોટાઈ તું ધારણ કર. આ અર્થ પણ સારો ભાવ બતાવે છે.

'લરીરી' એ શબ્દના લડે છે અથવા લડીને એ બન્ને અર્થ થાય છે અને તે બન્નેથી એક સરખો ભાવ આવે છે. આ પ્રમાણે લડાઈ કરવાની ભલામણ કરીને હવે તે કેવી રીતે કરવી અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે બતાવે છે.

नांगी *काढल ताड ले दुशमन,
लागे †काची दोइ घरीरी;
अचल अबाधित केवल ‡मनसुफ,
पावे शिव दरगाह भरीरी. चेतन० २

"તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલ વડે દુશ્મનોને મારી નાખ, તેમાં કાચી બે ઘડી લાગશે; (એમ કરવાથી) તું અચળ અબાધિત કૈવલ્ય મંત્રી અથવા કર્ત્તા થઈને સર્વ સુખથી ભરેલી શિવરૂપ દરઘા-કચેરી પ્રાપ્ત કરશે."

ભાવ-મ્યાન વગરની તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલ વડે તું દુશ્મનોને માર. મોક્ષ પામવાની રૂચિરૂપ તરવાર અને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમરૂપ કાઢલ વડે તું મોહરાજાને મારી હઠાવ. તારે મનમાં તે વખતે દયા રાખવાની નથી. તું મનમાં એમ વિચારીશ નહિ કે દયામય અહિંસા ધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં તારાથી સંહાર કેમ કરાય, કારણ

---

* 'કાઢલ'ને બદલે એક પ્રતમા 'કાઢીલ' અને એકમા 'કાટિલ' પાઠ છે 'કાઢલે' એવો પાઠ છાપેલ બુકમાં છે તે કોઇ પ્રતમા નથી અર્થ નહિ બેસવાથી એવો પાઠ મનથી સુધારી નાખ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે. કાઢલ એ એક જાતનું હથિયાર છે જે તે ભાષા ન જાણનારને સમજાય તેમ નથી.

† કાચીને બદલે 'કાચો' પાઠ ભી મા. લખે છે તે કોઇ પ્રતમાં નથી અને ઘરી સાથે લિંગવ્યત્યય કરનારો હોવાથી તે પાઠ અયુક્ત જણાય છે

‡ મનસુફને બદલે એક પ્રતમાં 'ગુન સબ' એમ પાઠ છે તે અશુદ્ધ છે. બાકીની સર્વ પ્રતોમાં ઉપર લખ્યો છે તેજ પાઠ છે.

૨ નાગી=તરવાર, ખડ્ગ. કાઢલ=શસ્ત્રવિશેષ (ખંજર જેવું) તાડ લે=મારી લે, ફટકો લગાવ. કાચી=કાંઇક ઓછી, પૂરી નહિ દોઈ ઘરી=અડતાળીશ મિનિટ અચલ=હલચલ વગરનો. અબાધિત=બાધા પીડા રહિત. કેવલ=કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ મનસુફ=મંત્રી અથવા બીજો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્ત્તા એમ થાય છે (ટબાકાર). શિવ=મોક્ષરૂપ. દરગાહ=દરઘા અથવા કચેરી. ભરી=પરિપૂર્ણ સુખથી ભરેલી.

કે પૂર્વે તીર્થંકરાદિકે પણુ તેમ જ કર્યું છે અને તારે તેઓનો માર્ગ પકડવાનો છે. એક ચૈત્યવંદનમાં કહ્યું છે કે તીર્થંકર મહારાજ

ગુરૂ પાસે ભણિયા નહિ, પણ સઘળું જાણે;
ભોગ વિના પરમેસરા, સુખ સઘળાં માણે.
રાગ નહિ પણ રીઝવે, સવિ ભવિનાં મંન;
દ્વેષ નહિ પણ ટાળીયાં, સવિ કર્મના મર્મ.
સેવા કરાવે સૌ ભણી, નામ ધરાવે સાધુ;
સાધ્ય ધરાવણુ કો નહિ, સૂક્ષ્મ નિરાબાધુ.

આ પ્રભુના માર્ગે તારે ચાલવાનું છે તેથી તારે મોહરાજાના સૈન્યનો સંહાર કરતાં જરા પણ વિચારવાનું નથી. તારે તો હાથમાં ઉઘાડી તરવાર અને ઢાલ લઈને મેદાનમાં જરા પણ ભય રાખ્યા વગર ઉતરી પડવું. અનેક કર્મો જે અત્યારે તને વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ આપે છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંખ્યા અને સત્તામાં અપ્રતિહત લાગે છે તે સર્વ ઉપર તું એકલો સામ્રાજ્ય મેળવી શકે એટલી તારામાં શક્તિ છે. તારી એવી અચિંત્ય શક્તિને તું જાણતો નથી, તને તેની ખબર નથી, તને તેનો મહિમા બરાબર સમજાયો નથી. જ્યારે તું મોહરાજાના લશ્કરનો સંહાર કરવા મંડી જઈ ક્ષપકશ્રેણી માંડીશ ત્યારે સર્વ કર્મોનો નાશ કરતાં તને પૂરી બે ઘડી પણ થવાની નથી, નવમા ગુણસ્થાનકેથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી ચેતનજી જ્યારે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે અંતરમુહૂર્તના કાળમાં તો તેરમે ગુણસ્થાનકે આવી જાય છે અને તે પહેલાં તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કરે છે. આવી રીતે અડતાળીશ મિનિટથી પણ ઓછા કાળમાં તું મોહનીય કર્મોનો નાશ કરી શકે તેવી તારામાં તાકાત છે, કર્મના મોટા સમૂહને પ્રદેશોદયથી વેદી નિર્જરા કરીને તું તદ્દન દુશ્મન વગરનો થઈ જાય એવી તારા પોતામાં શક્તિ છે અને તેમ કરવામાં તને વખત પણ બહુ લાગે તેમ નથી. આવી રીતે સ્વ સ્વરૂપ પામવામાં આડા આવતા દુશ્મનોને મારી હઠાવ અને હત પ્રહત કરી દે.

આ પ્રમાણે કરવાથી તને શું લાભ થશે તે હવે બતાવે છે. તું સર્વ વસ્તુના બોધરૂપ કૈવલ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ અને તેની સાથે વળી શિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ. એનો મહિમા બતાવતાં કેટલાંક ઉપ-

યોગી વિશેષણો બતાવ્યાં છે તે સમજવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં મોટામાં મોટી પીડા–ઉપાધિ તારે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોડધામ કરવાની છેઃ જરામાં તું મનુષ્ય થાય છે, વળી તિર્યંચ થાય છે, પાછો વળી દેવ થાય છે, પાછો વળી તિર્યંચાદિનો ભવ કરી નારકીમાં જાય છે. આવી રીતે નારકી નિગોદમાં તથા બીજી ગતિઓમાં રખડ્યા કરે છે; એક ભવમાં પણ ઠરીને ઠામ બેસતો નથી; તેને બદલે તને એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે કે તારી આવી રખડપટ્ટી બિલકુલ મટી જશે અને તું અચળ થઈ જઇશ. વળી તને અહીં શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારે બાધા–પીડા નિરંતર થયા કરે છે, પરંતુ વ્યાધિની પીડા, વિયોગની પીડા, મૃત્યુનો શોક, ધનનો નાશ વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારની આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિથી ભરપૂર આ સંસારસ્થાન તજી દઇને તું તદ્દન અબાધિત થઈ જશે. વળી તું એ સ્થિતિમાં કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ સર્વ વસ્તુનો બોધ પામીશ એટલે તું સર્વ વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્વતઃ સમજી શકીશ. અત્યારે તો અવ્યવસ્થિત રીતે, વસ્તુધર્મના બોધ વગર ગોટા વાળે છે અને સંસારમાં હેરાન થાય છે, પણ ત્યાં તો કેવળજ્ઞાનરૂપ મુનસફ–વજીર–મંત્રી તને મળશે. ટબાકાર મુનસફનો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્તા એમ કરે છે એ શબ્દ મુનસફી ઉપરથી આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આવી રીતે અચળ અબાધિત થઇને કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ મુનસફને પ્રાપ્ત કરીને તું શિવસ્થાન પ્રાપ્ત કરીશ જે અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્યાદિ સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. આવી મોક્ષરૂપ દરગાહ એટલે મહંત પુરૂષોનું અંતિમ નિવાસસ્થાન તને મોહરાજા સાથે ચોગાનમાં લડાઈ કરવાથી અને તેના ઉપર જય મેળવવાથી પ્રાપ્ત થશે, માટે હવે તું બહાદુરી કરીને મેદાનમાં આવ અને તેનો પરાજય કર. મોટા સંત અથવા પીરના છેવટના નિવાસસ્થાનને એટલે કે જ્યાં તેઓનો ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યો હોય છે તે સ્થાનને મુસલમાનો દરઘા કહે છે, એને બૌદ્ધ લોકો સ્તૂપ કહે છે અને જૈન ધર્મમાં પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શિવસ્થાનમાં અનંત તીર્થંકરો તથા બીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ છેવટનું સ્થાન કરીને રહ્યા છે તેથી તેને શિવદરઘા અત્ર કહેવામાં આવી છે અથવા દરઘાનો અર્થ કચેરી પણ થાય છે. આ ત્રીજા અને ચોથા પાદનું પદચ્છેદ

અચળ અબાધિત અને કૈવલ્ય મુનસફરૂપ શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઈ શકે અને તું અચળ અબાધિત હોઈ કૈવલ્ય મુનસફ અને શિવદરઘા પ્રાપ્ત કરે એમ પણ થઈ શકે. બને રીતે અર્થ કરવાથી છેવટનો ભાવ તો એક જ આવે છે. 'ભરી' વિશેષણ જ છે અને તેનો અર્થ ભરપૂર એમ થાય છે.

બધી બાબતનો સાર એક જ છે કે તરવાર કાઢવામાં કે કાઢલ કાઢવામાં અથવા તેના વડે શત્રુનો સંહાર કરવામાં પ્રથમ તો આ ચેતનજીએ શત્રુને ઓળખવા જોઈએ, તેને ઓળખ્યા પછી જ તેઓની સાથે લડી શકાય. શત્રુને ઓળખવાની સાથે પ્રાપ્યના લક્ષ્યબિંદુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન જોઈએ અને તે પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ. આવી રીતે જ્યારે ચેતનજીને સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય છે ત્યારે પછી તે સમરાંગણમાં એવો શત્રુનો નાશ કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનો થોડો ભાવ અગીઆરમાં પદમાં બતાવ્યો છે. એમાં જ્યારે સ્વજનો 'અહો અહો' કહીને ચેતનજીને સાબાશી આપે છે ત્યારે સહૃદય વાંચનારની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે. આ પદને અને અગીઆરમા પદના ભાવને બહુ નજીકનો સંબંધ છે અને એક પ્રતમાં આ બંને પદોને અનુક્રમમાં એક બીજાની સાથે મૂક્યાં છે. અહીં જે તરવાર બતાવી છે તે અવિચ્છિન્ન રૂચિરૂપ છે તે પણ અગીઆરમાં પદથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સુજ્ઞ ચેતનજી! હવે જાગ્રત થાઓ, શત્રુઓને ઓળખો, તેઓ સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરો, તરવારાદિ હાથમાં લો અને મેદાનમાં આવી શત્રુનો પરાજય કરો અને છેવટે અચળ અબાધિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી અનંત આનંદ ઉઠાવો; તમારા સારૂ ચેતના વાટ જુએ છે, તમારો પરિવાર તમારૂં પરાક્રમ જોવા આતુર છે અને સુમતિ તો અત્યાર અગાઉ તમારી પાસે આવીને તમને ભેટી ગઈ છે. અનાદિ કાળથી બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છે તે મૂકી દો અને પ્રમાદ તજી લડાઈમાં ઝુકાવી દો. લડાઈનો બુંબીઓ વાગે ત્યારે ખરા રજપૂત બેસી રહેતા નથી, ટાટા જેવા દેખાતા એકલકડી શરીરવાળા રજપૂતો પણ જુસ્સાથી ઉભરાઈ જાય છે, સ્ત્રી પુત્ર ઘર કે ધનની દરકાર કર્યાં વગર ફરજ સમજીને સજજ થઈ જાય છે અને સાધ્ય પ્રાપ્ત કર્યા

વગર પાછા ફરતા નથી. તમે તે પ્રમાણે વિચાર કરો અને નિર્ણય કરો. તમે તો સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ રહેવાના છો અને તમારો સાચો પરિવાર પણ તમારી વાટ જોઈ રહ્યો છે, માટે હવે આ રણ-શિંગડાનો અવાજ સાંભળી ફરજના આહ્વાનને વધાવી લો અને યુદ્ધમાં ઝુકાવી દો, આવી સદ્બુદ્ધિ અને વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખવાની ઘડીઓ સંસારચક્રમાં કોઈકવાર જ આવે છે એ વિચારી સમજી ધ્યાનમા લઈ પ્રમાદનો ત્યાગ કરો અને મેદાનમાં આવી જાઓ.

और लराइ लरे सो बोरा,
सूर पछारे *भाउ अरिरी;
धरम मरम कहा बुझे †न औरे,
रहै आनंदघन पद पकरीरी. चेतनजी० ३

"બીજી લડાઈ લડે તેને બાવરા—ગાંડા સમજવા, શૂરવીર માણસો તો ભાવશત્રુને—ખરેખરા વાસ્તવિક દુશ્મનોને પછાડે છે ધર્મના મર્મને શુ કરવા પૂછે છે? તે કાંઈ અવર નથી; આનંદઘન ભગવાનના પદને પકડીને રહેવું (તે જ ધર્મનો મર્મ છે).

ભાવ-બહાદુર માણસો હોય છે તે પોતાના ભાવદુશ્મનોને મારી હઠાવે છે, પછાડીને જમીનપર નાખે છે, ભોંભેગા કરી દે છે. સાધારણ (મનુષ્ય) દુશ્મનો સામે લડવું એ તો પ્રાકૃત માણસનું કામ છે. બહાદુર રજપૂતો સ્ત્રી વૃદ્ધ ગ્લાન અથવા હથિયાર વગરના માણસ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામતા નથી; તેવી રીતે ખરેખરો બહાદુર મુમુક્ષુ હોય છે તે પોતાના ભાવશત્રુ સાથે લડાઈ કરે છે અને તેનો પરાજય કરે છે. સ્થૂળ લડાઈ લડી નાનું સરખું રાજ્ય મેળવવું એમાં કાંઈ દમ નથી, કારણ કે જ્યાંસુધી રાગદ્વેષનો નાશ થયો નથી ત્યાંસુધી શત્રુતા ઘટતી નથી પણ વધે છે. શત્રુને જરા પણ પ્રસંગ મળે,

---

* ભાઉને બદલે 'નાઉ' પાઠ છાપેલી બુકમા છે તેનો અર્થ ફરીવાર ન આવે તેવી રીતે એમ થાય છે. વિવેચન જુઓ બન્ને પ્રતમા ભાઉ શબ્દ છે અને તે ઉચિત જણાય છે † 'ન' અક્ષર બન્ને પ્રતમા નથી

૩ औरे=બીજી. બોરા=બાવરા, ગાંડા સૂર=શૂરા, બહાદુર માણસો પછારે=પછાડે, ભૂમિ ઉપર નાખે ભાઉ=ભાવ અરિરી=દુશ્મનોને મરમ=મર્મ, ગુહ્ય હકીકત કહા=શા-માટે, શુ સમજવા બુઝે=પૂછે છે, જાણે औरे=અવર પકરી=પકડીને

બહારની મદદ મળે અથવા પોતાના રાજ્યમાં કાંઈ ખટપટ થાય કે તુરત તે લડાઈ જમાવે છે અને વળી લડાઇ કરીને વૈર વિરોધથી જે ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાય તેથી ભવાંતરમાં અનેક દુઃખયાતના સહન કરવી પડે છે. આવી લડાઇ લડવી એ બહાદુર માણસનું કામ નથી, સાપેક્ષ દષ્ટિવાળા જીવનું કામ નથી, ડાહ્યા માણસનું કામ નથી. જે લડાઇ લડવાથી અચળ અબાધિત શિવદશા પ્રાપ્ત થાય અને જેથી કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ વિશાળ બોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય તે લડાઈ લડવી ઉચિત ગણાય. એ સિવાયની બીજી લડાઇ લડે તેને બાવરો-ગાંડો સમજવો. ગાંડા મનુષ્યની નિશાની એ છે કે એ જો કે સર્વ કાર્ય કરે છે પણ તેના પરિણામનો અને તેના લાભાલાભનો તે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ લડાઇ કરનાર સમજતો નથી કે એ લડાઈ તો પરપરિણતિની છે, એમાં સ્વભાવ કે સ્વગુણ પ્રકટ થાય, વસ્તુતઃ પોતાને લાભ થાય એવું કાંઇ નથી અને આવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર જે લડાઇ કરે છે તેને ગાંડો અથવા મૂર્ખ કહેવો એ તત્ત્વદૃષ્ટિએ બરાબર છે. જે લડાઇ લડીને મહાન્ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયા પછી જાય નહિ એનું નામ લડાઈ કહેવાય; બાકી જે લડાઇથી આખને અળખામણી લાગે-જોવી ન ગમે એવી લોહીની નદીઓ ચાલે અને પરિણામમાં બહુ ટૂંક વખત માટે કદાચ એક નાનું સરખું રાજ્ય મળી જાય એનું નામ ખરી લડાઇ કહેવાય નહિ. શત્રુને એવી સારી રીતે પરાસ્ત કરી નાખવો જોઈએ કે એકવાર હાર્યો પછી તે ફરીવાર ઊભો થાય નહિ, લડવાનો કે સામે આવવાનો વિચાર પણ કરી શકે નહિ અને લડીને મેળવેલા સ્થાનમાં તેનો પ્રવેશ પણ થઇ શકે નહિ. આવી રીતે આંતર દુશ્મનની સાથે લડાઇ કરી હોય અને તેમ કરીને ભાવશત્રુને પછાડી નાખેલ હોય તેનું નામ લડાઈ કહેવાય. ચેતનજી! તમે અત્યાર સુધી સ્થૂળ લડાઈ લડવાનો ખ્યાલ કર્યા કરો છો તે મૂકી દો અને આવી ભાવ લડાઇ લડી મોહરાયને તેના લશ્કર સાથે પરાસ્ત કરી, તેને કેદ કરી, કારાગૃહમાં નાખી દો કે પછી તમારે કોઈ પણ પ્રકારની લડાઇ લડવાનું બાકી રહે નહિ અને તમારી શાંતિ-સામ્રાજ્યવાળી જીતીને પ્રાપ્ત કરેલી નિવૃત્તિનગરીમાં તમારો અચળ નિવાસ થાય.

'સૂર પછાડે નાઉ અરીરી' આવો પાઠાંતર બે જગોએ છે. શૂર-વીર માણસ દુશ્મનને એવી રીતે પછાડે કે તે નાઉ એટલે ફરીવાર આવે નહિ. બહાદુર માણસની લડાઇમાં એવી ખૂબિ હોય છે કે તે ટુંક વખતની જીત મેળવતા નથી, પરતુ શત્રુને એવા જોર કરે છે, એવી રીતે પછાડીને ભોભેગા કરી દે છે કે તે ફરીવાર ઉઠવા જ પામે નહિ, ફરીવાર સામે લડવા જ આવે નહિ. નાઉને બદલે ભાઉ પાઠ વધારે સુંદર અને અર્થઘટના યુક્ત છે.

આવી રીતે અમુક લડાઇ લડવી અને અમુક ન લડવી એવી વાત ચેતનજીને કહી, ત્યારે ચેતનજીને સ્વાભાવિક રીતે શકા થાય કે દયામય ધર્મ હોવા છતાં આવી રીતે શત્રુનો નાશ કરવાનું સૂચવ્યું તે કેમ ઘટે! કારણ કે શત્રુપર પણ દયા કરવાનું વારંવાર શાસ્ત્રમાં સૂચવ્યું છે. ભાવદયા અને સ્વરૂપદયાનું સ્વરૂપ હજી ચેતનજીને બરાબરા વ્યક્ત થયું નથી તેથી કદાચ આવી શકા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સંતોષ આપવા માટે છેવટે ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ચેતનજી! ધર્મનો મર્મ તમે શું કરવા પૂછો છો? તેમાં બીજું કાંઈ નથી. આનંદઘન ભગવાનના પદને પકડીને બેસી રહેવું એ ધર્મનો મર્મ છે. ધર્મનો મર્મ જાણવાની તને ઈચ્છા થઈ છે તેથી તું ધન્ય છે, ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે એવા પ્રશ્નનો પ્રસગ પણ ભાગ્યવાન્ મનુષ્યને આવે છે. ઘણા ખરા મનુષ્યો તો સંસારમાં એટલા બધા ઉતરી ગયા હોય છે કે તેને ભાવશત્રુ અને દ્રવ્યશત્રુનો તફાવત જાણવાનો કે તે સબધી પ્રશ્ન કરવાનો અવકાશ કે પ્રસંગ મળતો નથી. તને હું ટુંકામાં કહું છું કે આનદઘન ભગવાનના પદને વળગી રહેવું, તેઓના કથિત માર્ગે ચાલવું અને તેઓની આજ્ઞાને અનુસરવું એ ધર્મનો મર્મ છે. પચમહાવ્રત જેવા યમને આદરી, યોગ્ય નિયમો ધારણ કરી, અભ્યતર શત્રુનો નાશ કરવો, પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરી પોતાની યોગ્યતા અને અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરૂના આશ્રય નીચે યોગ અને ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવેશ અને પ્રગતિ કરવી અને ખાસ કરીને દરેક પ્રસગે અદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને વિચારવું અને પરમાત્મ-ભાવ પ્રગટ કરવાનું લક્ષ્ય નિરતર સામીપ્યમાં રાખવું—આ ધર્મનો મર્મ છે. આનંદઘન મહારાજ શ્રીધર્મનાથના સ્તવનમાં કહે છે કે

'ધરમ ધરમ સર્વ પ્રાણીઓ કરે છે પણ ધર્મનો મર્મ સમજતા નથી' અને પછી આગળ વધે છે તેનો ભાવ એ છે કે 'જેટલી મનની દોટ હતી તેટલો આ પ્રાણી ધર્મની શોધમાં દોડ્યો જાય છે પણ પોતાની પાસે રહેલી પ્રેમની પ્રતીતિ વિચારવી અને તેને બરાબર સમજવા માટે ગુરૂગમને જોડી લેવી એ કર્તવ્ય છે' ધર્મજિનેશ્વરના સ્તવનમાં જે ભાવ બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે તેને અહીં સંક્ષેપથી કહેતાં સમજાવે છે કે આનંદઘનના પદને વળગી રહેવું એ ધર્મનો ખરેખરો મર્મ છે. આનંદઘન પ્રભુના આશ્રયે રહેવું, તેઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરવું અને તેઓમાં પ્રગટ થયેલું પરમાત્મસ્વરૂપ સ્વમાં પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો એ ધર્મનો મર્મ છે. એ મર્મ જ્યારે સમજાય ત્યારે મોહરાજાની સાથે ચોગાનમાં આવીને લડવામાં દયાધર્મને જરા પણ વિરોધ આવતો નથી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે; કારણ કે એમાં સ્વદયા છે અને દ્રવ્યહિંસા કોઈ પ્રકારની નથી.

'આનંદઘન પદ પકરી'નો સીધો અર્થ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માના પગ પકડીને રહે એટલે પરમાત્માના દાસભાવે વર્તે એ ધર્મનું રહસ્ય છે એમ થાય છે. આ ભાવ પણ સારો છે. જ્યાંસુધી દાસભાવે વર્તવાની ઇચ્છા બરાબર થતી નથી ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું સાધ્ય સમજાતું નથી. એ તો પ્રગટ હકીકત છે કે રાગદ્વેષ રહિત ભગવાન્ કાંઈ આપી દેવાના નથી અને તેઓની સ્તુતિ કરવાથી તે પ્રસન્ન થવાના નથી, પરંતુ તેઓના દાસભાવે વર્તવાથી તેઓ આદર્શ જીવન પૂરૂં પાડી સ્વસ્વરૂપવિચારણાનો પ્રસંગ આપે છે અને એવી રીતે એકવાર સ્વરૂપજ્ઞાન થઈ જાય અને સાધ્યનું લક્ષ્ય સ્થિર થઈ જાય તો પછી તો આત્મા પરમાત્માના પદની ભાવના કરી શકે છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આનંદઘન ભગવાનના પદની સેવા કરવાની અને તેઓના દાસભાવે પ્રવર્તવાનો નિર્ણય કરવાની ખાસ જરૂર છે, મુમુક્ષુ જીવના લક્ષ્યસ્થાનના નિર્ણય માટે તેની ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી બહુ લાભ થવાનો સ્પષ્ટ પ્રસંગ છે. એને માટે આનંદઘનજી મહારાજે એ વિચાર જૂદા જૂદા રૂપમાં બહુ જગોએ બતાવેલ છે એટલું કહેવાની જ જરૂરીઆત છે. આ ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવો હોય તેમણે કવિનું બનાવેલું શ્રી ધર્મનાથનું સ્તવન વિચારવું.

ધર્મનો મર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસા થવી એ બહુ ભાગ્યોદયની નિશાની છે એ વાત આ જ કવિએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે.* એવી જિજ્ઞાસા થવી મુશ્કેલ છે તે સાથે બરાબર જ્ઞાન આપે એવા સદ્ગુરૂનો યોગ થવો એ પણ તેટલું જ મુશ્કેલ છે.

આ આખા પદમાં મોહરાજા સાથે ઉઘાડી રીતે મેદાનમાં આવી યુદ્ધ કરવાની વાત કરી છે એ બહુ આનંદ આપે તેવી, સમજવા લાયક અને બોધદાયક હકીકત છે. એની સાથે પ્રસગે બીજી કેટલીક હકીકત બહુ ઉપયોગી કહી છે. દાખલા તરીકે અનાદિ કાળથી બ્હાનાં કાઢવાની આ ચેતનજીની ટેવ છે તેનું સ્વરૂપ પોતાનું ચરિત્ર અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાય તેમ છે. જ્યારે મનુષ્યસ્વભાવનું બારિક અવલોકન થયું હોય ત્યારે જ એકાદ શબ્દમાં રહસ્યની વાત લખી શકાય છે. આપણે વસ્તુસ્વરૂપનો જરા બોધ થયા પછી પણ કેવા ગોટા વાળીએ છીએ તે આપણા પોતાથી અજાણ્યું નથી. લગભગ દરેક શુભ પ્રસગો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે આવી જ રીતે તેને ગુમાવી બેસીએ છીએ. 'વાર અનંતી ચુકીઆ ચેતન, એણે અવસર મત ચુકો.'† આવી રીતે અનંતી વાર આપણે આવેલા પ્રસંગો ચૂકી ગયા છીએ એમ જે ચિદાનદજી મહારાજે કહ્યું છે તે આવાં બ્હાનાં કાઢીને કર્યું હશે એમ જણાય છે. શિવદરશ પ્રાપ્ત કરવાની, બીજી સ્થૂલ લડાઈ લડવાની મૂર્ખતાની અને ભાવશત્રુનો નાશ કરવાની તેમ જ ધર્મનો મર્મ સમજવાની વાત કરી છે તે પ્રત્યેક વાતપર એક એક મોટો નિબંધ લખી શકાય એમ છે. વિશિષ્ટ લેખકો ઓછા શબ્દોમાં કેટલો ભાવ બતાવી શકે છે તે આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે. કવિનું ચાતુર્ય સમજવા સાથે પરપરિણતિનો ત્યાગ કરી મોહરાજા સાથે બરાબર લડાઇ કરવા માટે ચોગાનમાં આવવાનું અત્ર જે આહ્વાન કર્યું છે તેને સમજીને પકડી લેવું અને આવો પ્રાપ્ત થયેલો શુભ અવસર જવા ન દેવો એ શૂરવીર માણસનું ખાસ લક્ષણ અને કર્તવ્ય છે. એમ નહિ કરવામાં આવે તો આનંદઘન મહારાજની દૃષ્ટિએ તો આપણી પણ 'બાવરા'માં ગણતરી થવાની છે એમ પુનરાવર્તન કરીને બતાવવાની ખાસ

* જુઓ આનંદઘનજીકૃત સોળમા શ્રી શાંતિનાથજીનું સ્તવન ગાથા બીજી

† જુઓ પુદ્ગલ ગીતા ચિદાનંદજી મહારાજ કૃત, ગાથા ૪૯ મી

જરૂરીઆત છે. સુજ્ઞ ડાહ્યા માણસો ગાંડામાં ખપવા ઇચ્છા ન રાખે એ તો સ્વાભાવિક છે; તેથી અજ્ઞપણું દૂર કરી વિજ્ઞપણું આદરો અને તે માટે યોગી મહારાજ જે ભાવ અત્ર પ્રદર્શિત કરે છે તે પ્રગટ કરવા નિર્ણય કરો. આ આપણું વાસ્તવિક કર્તવ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેના વિજયમાં આ ભવયાત્રાનું સાર્થક્ય છે.

—❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋—

પદ સુડતાળીશમું–રાગ ટોડી.

पिय* बिन निश दिन झुरुं खरीरी,　　पिय०
लहुडी †वडीकी कांनि मिटाइ,
‡द्वारतें आंखे कब न टरीरी.　　पिय० १

"પતિ વગર હું રાત દિવસ ખરેખરી ઝુર્યા કરૂં છું. નાના મોટાની શરમ મટાડી દઇને–મૂકી દઇને બારણામાં (જોતાં) મારી આંખો કોઈ વખત પણ અટકતી નથી–બંધ થતી નથી."

ભાવ–છત્રીશમા અને એકતાળીશમા પદમાં જે વિરહદશાનું વર્ણન કર્યું છે તે ભાવ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. આ વિરહઝુરણામાં કરેલા આલાપો સુમતિ અથવા શુદ્ધચેતનાના બોલેલા તરીકે સમજી શકાય છે. અને રીતે તેની અર્થવિચારણા થશે. મને અર્થ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધચેતનાના મુખમાં આખું પદ મૂકે છે અને ટબાકાર સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. બંને ભાવ સારો અર્થ આપે છે.

અનેક પ્રકારની વાતો થયા પછી પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારતા નથી અને કુલટા સ્ત્રીઓની વક્ર જાળમાં ફસાયા કરે છે એ સંબં-

---

* પિયને બદલે બે પ્રતમાં 'પિયા' પાઠાંતર છે　† 'લહુરી વડીરિ કૌન મિટાઇ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે. એનો અર્થ સમજાઈ જશે. ‡ એક પ્રતમાં 'દ્વારતિ આખ' એવો પાઠ છે અને એક પ્રતમાં 'દ્વારિતેં આખે' એવો પાઠ છે, અર્થ સર્વ પાઠના એક સરખા થાય છે.

૧ પિય=પ્રિય, પતિ બિન=વગર નિશદિન=રાતદિવસ. ઝુરૂં=ઝુરૂં છું, દુઃખી થાઉં છું. ખરી=ખરેખરી. લહુડી=લઘુ, નાની. વડીકી=મોટાની. કાનિ=કહેવાનું, શરમ. મિટાઈ=મૂકી દઇને દ્વારતેં=દ્વારમાં, બારણામાં. આંખે=આખો, ચક્ષુઓ. કબ=કોઈ વખત. ન ટરીરી=ટળતી નથી, બંધ થતી નથી.

ધમાં શુદ્ધચેતનાને શોક સમાતો નથી, પતિવિરહથી તેને ચેન પડતું નથી અને તેથી જેવી રીતે સાધારણ વિરહિણી સ્ત્રી પતિ પરદેશ જાય ત્યારે અનેક પ્રકારના શોકાલાપ કરે છે તેવી રીતે શુદ્ધચેતના પોતાની સુમતિ સખિની પાસે અથવા સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખિની પાસે હૃદયની વાત કરે છે. હે સખિ! મારા હૃદયવલ્લભ મોહનમૂર્ત્તિ પ્રાણપતિ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને જ્યાં ત્યાં ભટકયા કરે છે તેથી મારે પતિનો મહા વિરહ થયો છે અને તે વિરહમાં હું પતિ વગર ખરેખર ઝુરૂં છું. પતિવિરહિણી સ્ત્રીને જેમ ખાવું પીવું ભાવે નહિ, સારાં કપડાં આભૂષણ પહેરવાં ગમે નહિ અને મનમાં અનેક રીતે અનેક પ્રસંગે શોક થયા કરે તેમ પતિ વગર હું ખરેખરી બળ્યા કરૂં છું, ઝુર્યા કરૂં છું અને પછી તે શોકમાં ને શોકમાં નાના મોટાની શરમ મૂકીને પતિ આવવાના દ્વારપર મારી આંખો એવી સ્થિર થઈ જાય છે કે ત્યાંથી તે ખસતી નથી. આર્યાવર્તની કુલીન સ્ત્રીઓ જેઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે તે વડીલની હાજરીમાં પતિ સાથે વાત કરતી નથી અને પતિ સામું પણ જોઈ શકતી નથી તથા દેશના રિવાજ પ્રમાણે વધારે ઓછું મુખ ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી ગૃહમાં મર્યાદાથી વર્તે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારના ફેલાવા સાથે આ રિવાજમાં પરિવર્તન થતું જાય છે એથી થનાર લાભાલાભની તુલના કરવી અત્ર અપ્રસ્તુત છે. વાત એટલી છે કે નાના મોટાની યોગ્ય મર્યાદા સાચવવાનો કુળવધૂનો ધર્મ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે યોગ્ય મનાયો છે. શુદ્ધચેતના કહે છે કે આવો આર્ય સ્ત્રીનો મર્યાદાધર્મ છે તે પણ પતિવિરહના શોકમાં હું તો વિસરી ગઈ અને ઘરના સર્વ માણસો જાણે તે પ્રમાણે પતિને આવવાના દ્વારપર નજર ટકાવીને-વાટ જોઈને બેસી રહી છું. પતિ આવવાના હોય તે માર્ગ તરફ જોવાને બદલે મોઢા ઉપર છેડો નાખી તે માર્ગથી દૂર ચાલ્યા જવાનો રિવાજ તજી દઈ હું તો વિરહઘેલી બની પતિના માર્ગની નિરીક્ષા કર્યા કરૂં છું. પતિ કોઈ પણ વખતે આવી ચઢે એમ મને મનમાં લાગ્યા કરે છે, કારણ કે તેઓ હમણાં બોલી ગયા છે કે હવે તેઓ અમર* થઈ ગયા છે, હવે જો તેઓએ જે હકીકત જણાવી છે તે પ્રમાણે વર્તન કરે તો તેઓ જરૂર થોડા વખ-

* જુઓ પદ બેંતાળીશમું

તમાં મને મળવા માટે આવવા જોઈએ અને તેથી હું તેઓનો માર્ગ જોયા કરૂં છું. પતિ એક વખત માર્ગપર આવી જાય તો તો પછી થોડા વખતમાં સમ્યગ્ માર્ગને સમજી જાય અને ત્યાર પછી મારો મેળાપ થતાં વખત લાગે નહિ. આથી પતિ માર્ગપર આવી ગયા છે કે નહિ એ જોવા માટે હું બારણા ઉપર નજર ટેકવીને રહું છું અને પતિના વિરહથી ઝુર્યા કરૂં છું.

આંખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ સમજવી. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શુદ્ધચેતના જોયા કરે છે કે ચેતનજી હવે સ્વભાવદશામાં કયારે આવશે. શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રગટ થવાની એટલી સરળતા હોય છે કે આંખ દ્વારમાંથી ખસતી નથી એ હકીકત યથાયોગ્ય છે. નાના મોટાની શરમ રાખવાની વાર્તા અત્ર કરી છે તે સાંસારિક દૃષ્ટાંતની દાર્ષ્ટાંતિક યોજના ઘટાવવા માટે હોય એમ જણાય છે. શુદ્ધચેતના જેવી પવિત્ર સાધ્વીને ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવાની બાહ્ય મર્યાદા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. કદાચ એ શરમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ રાખે તો ચેતનજીની માની લીધેલી માયામમતા ભાર્યા અને નણંદ જેનું વર્ણન હવે પછી ત્રીજી ગાથામાં આવશે તેની હોવા સંભવે છે. અહીં તેઓની મર્યાદાને બદલે કહાનીનો અર્થ 'વાર્તા' વધારે ઉચિત લાગે છે. મતલબ તેઓની વાતની દરકાર કર્યા વગર પતિને માટે ખડે પગે અનિમેષ દૃષ્ટિએ દ્વારપર રાહ જોઉં છું અને મારો વિરહકાળ કયારે ભાંગશે તેને માટે મનમાં પ્રગટતા વિચારદાવાનળની અંદર ઝુર્યા કરૂં છું.

અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે હું મોટી છતાં કુમતિએ પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તે મારી તરફ જોતા પણ નથી. પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સંયમનું દ્વાર છે, તે દ્વારા ચેતન સયમમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યારપછી પ્રગતિ કરી આગળ વધે છે, પરતુ કુમતિએ મારા પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તેઓ આ સયમના દ્વાર પાસે આવતા જ નથી. મતલબ કુમતિએ પતિને સયમદ્વારથી ટાળી દીધા છે અને ત્યાંથી દૂર ને દૂર રહે એવી યોજના માયામમતાએ કરી છે. બનતાં સુધી તો પતિને કુમતિ માર્ગપર જ આવવા દેતી નથી, કદાચ માર્ગપર આવી જાય તો સમ્યગ્ વિશુદ્ધિમાં તે આડી આવ્યા કરે છે, કદાચ અવિરતિ કે દેશવિરતિ ગુણ પતિ

આદરે તો સંયમના દ્વાર સુધી પતિને કુમતિ પહોંચવા દેતી નથી. હું તો સંયમના દ્વારપર મારી નજર ટેકાવીને ખડે પગે ઊભી છું કે પતિ ક્યારે એ દ્વાર પાસે આવે, ક્યારે તે દ્વારથી મારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરે અને ક્યારે મારો વિરહકાળ ભાંગે. અથવા કુમતિએ પોતાનું એવું પ્રાબલ્ય પતિ ઉપર ચલાવ્યું છે કે પતિ હાલ કુમતિના વેશ્યામંદિરમાં વાસ કરી રહ્યા છે, ત્યાં નાના મોટાની શરમ મૂકી હું ગઈ તો મને બારણેથી જ ટાળી દીધી, અટકાવી દીધી, મારો પ્રવેશ થવા દીધો નહિ. કુમતિ એવી યુક્તિથી કામ કરે છે કે મને મારા પતિ સાથે મેળાપ જ થાય નહિ, કારણ કે કુમતિ જાણે છે કે જો એકવાર પતિનો અને મારો મેળાપ થયો તો પછી પતિ સાચી હકીકત જાણી જશે, વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજી જશે અને કુમતિનું મંદિર છોડી જશે. આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે તે પણ બહુ સુંદર ભાવ આપે છે.

> पट भूखन तन भौंक न *ओढे,
> भावे न चोंकी जराउ जरीरी;
> सिवकमला आली! सुख नउ पावत,
> कौनां गिनत नारी अमरीरी. पिय बन० २.

"હું શરીર ઉપર વસ્ત્ર કે આભૂષણ જરા પણ ઓઢતી નથી, ચોકી અથવા જડાવ કામ કરેલ ઝવેરાત ગમતાં નથી; હે સખિ! મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ (જ્યાંસુધી) પ્રાપ્ત કરૂં નહિ (ત્યાંસુધી એ પ્રમાણે થાય છે) અને દેવાંગનાનાં સુખને તો કોણ ગણે છે?"

ભાવ–મારી વિરહાવસ્થા એવી આકરી થઈ પડી છે કે તેને લઈને હું મારા શરીરપર (સારૂં) વસ્ત્ર ઓઢતી નથી, આભૂષણ ધારણ કરતી નથી. મારા વિરહના તાપમાં હું એવી દૂબી ગઈ છું કે હું એસું

---

* ઓઢે ને બદલે બે પ્રતમાં 'છેઠે' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ સંબંધ સાથે બેસતો નથી ભૌંકના સાચા અર્થ સાથે તેનો સંબંધ હોવો જોઇએ

† 'કૂણુ ગિને' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. અર્થમાં ફેર નથી

૨ પટ=વસ્ત્ર ભૂખન=આભૂષણ, ઘરેણાં તન=શરીર ઉપર. ન ઓઢે=ઓઢતી નથી ભૌંક=જરા પણ (ટબાનુસાર). ભાવે ન=ગમતી નથી ચોંકી=આભૂષણ વિશેષ. જરાઉ=ઝવેરાત જરી=જડાવ. સિવકમલા=મોક્ષલક્ષ્મી આલી=સખી નઉ પાવત=પામતી નથી. કૌન=કોણ. ગિનત=ગણે છે. નારી અમરી=દેવતાની સ્ત્રી, દેવાંગના

છું, ઉઠું છું કે ફરૂં છું તેનું પણ મને ભાન રહેતું નથી, મારા શરીરપર ધારણ કરેલાં અથવા ધારણ કરવાનાં વસ્ત્રનું પણ મને ભાન રહેતું નથી, એક ઘેલી સ્ત્રીની પેઠે વસ્ત્ર પહેર્યાં છે કે નહિ અથવા કેવાં પહેર્યાં છે તે બાબતપર પણ મારૂં ધ્યાન રહેતું નથી; તેમ જ ચોકી (ઘરેણા–વિશેષ–ઝાલાવાડમાં, સુરતમાં તથા મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે) અથવા જડેલાં ઝવેરાતનાં ઘરેણાં પહેર્યાં છે કે નહિ અથવા પહેર્યાં હોય તો તે ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત રીતે-આડાં અવળાં પહેરી લીધાં હોયઃ તેની ખીલી ડોક સાથે આવવાને બદલે નીચી આવી ગઈ હોય, સુંદર ઘરેણાં યોગ્ય અવયવ ઉપર આવવાને બદલે આડાં અવળાં લટકતાં હોય, એક હાથમાં બંગડી હોય અને એક હાથ તદ્દન ખાલી હોય અથવા બીજી જાતની બંગડીવાળો હોય, હાથનું ઘરેણું પગમાં ને પગનું હાથમાં એમ જ્યાંનાં ત્યાં પહેર્યાં હોય; આવી રીતે વસ્ત્ર તથા આભૂષણ શરીર ઉપર હું ઓઢતી નથી, ધારણ કરતી નથી અને મને ચોકી તથા ઝવેરાત જેવાં ભારે કિંમતનાં ઘરેણાં ગમતાં નથી. ચોકી ઝાલાવાડમાં થાય છે તે તો સોનાની હોય છે અને સાધારણ કિંમતવાળી હોય છે, પણ સુરતમાં ઝવેરાતની થાય છે અને મોટા મૂલ્યની હોય છે. અથવા ચાર ખૂણાવાળા ચોરસ હીરાને ચોકી કહેવામાં આવે છે. જડતર કામવાળા ઝવેરાતના દાગીના પણ બહુ મૂલ્યવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે આભૂષણ અને વસ્ત્ર ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે, પતિ નિજ મંદિરે પધારવાના હોય છે તે વખતે સુંદરી સોળ શણગાર ધારણ કરે છે તેમાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ મુખ્ય હોય છે અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળામાં પણ કેટલીક શરીરશોભા અને પતિપ્રસન્નતાને નિમિત્તે હોય છે. હે સખિ! મારી વિરહાવસ્થા તો એવી સખ્ત થઈ પડી છે કે હવે મને વસ્ત્ર આભૂષણ ગમે તેવાં કિંમતી હોય તોપણ તેનાં તરફ મન ચોંટતું નથી, વળતું નથી, જતું નથી, મને તે ગમતાં નથી, મને તેની દરકાર રહેતી નથી અને મારૂં ધ્યાન પણ તેઓ તરફ જતું નથી. જે પતિને પ્રસન્ન કરવા શણગાર સજવામાં આવે તે પતિ તો સામું પણ ન જુએ ત્યારે પછી શણગાર કોને માટે સજવા? શા સારૂ સજવા? વળી હે સખિ! જ્યાંસુધી મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી દેવાંગનાનાં સુખને એટલે અમરગતિનાં સુખને તે કોણ ગણે છે?

મ.રે તો મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે અને આ ઘરેણાં વિગેરેનું સુખ તો દેવાંગનાઓ વિગેરેને બહુ ગમે છે તેની હવે મારે દરકાર નથી. મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાઇને પછી સાધારણ દેવગતિનાં સુખની ગણના તે કોણ કરે? દેવગતિમાં સુખ બહુ છે. લોકપ્રકાશાદિ ગ્રંથમાં તે ગતિનાં પૌદ્ગલિક સુખનું વર્ણન વાંચ્યું હોય તો બહુ આનંદ આવે તેમ છે પરંતુ એ સુખ શાશ્વત નથી અને વળી એ પૌદ્ગલિક સુખ કરતાં અપૌદ્ગલિક સુખ બહુ વિશેષ છે, અતિ આકર્ષક છે અને મહા આનંદને આપનાર છે. એ સુખનો અનુભવ જેને એક વખત પણ થયો હોય તે તેની વાસ્તવિક કિંમત આંકી શકે છે. વળી જે સુખ ભોગવ્યાં પછી પાછો દુઃખ ભોગવવાનો સંભવ હોય તે સુખને સુખનું નામ પણ કેમ આપી શકાય? એવી દ્વિતીય જાતિનું સુખ દેવગતિમાં હોવાથી ગમે તેવું હોય, ગમે તેટલું હોય પણ તે કામનું નથી, મને તે પસંદ નથી. મને તેની મહત્વતા લાગતી નથી.

'સુખ નહિ પાવત'ને બદલે 'સુખ નઓ પાઉં' એ પાઠ વધારે યોગ્ય લાગે છે. મોક્ષલક્ષ્મીનું નવું સુખ પ્રાપ્ત કરીને દેવગતિનાં સુખને કોણ ગણતરીમાં ગણે, આવો અર્થ વધારે વાસ્તવિક છે; પણ કોઈ પણ પ્રતમાં એવો પાઠ આપ્યો નથી તેથી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પાઠ ફેરવવાનો અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે મારા ગુરૂ મહારાજે જે અર્થ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે તેનો ભાવ એમ થાય છે કે અત્યારે તો શુદ્ધ-ચેતનાને વિરહાવસ્થાને લીધે શરીરનું પણ ભાન નથી, બાકી એ સાધારણ સુખથી સંતોષ પામે તેવી સ્ત્રી નથી, એ તો જ્યારે પતિની સાથે શિવકમળાનું સુખ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ નિરાંતે બેસે એવી છે. હવે ટબાકારનો અર્થ વિચારીએ. ભૌક શબ્દનો અર્થ ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે 'જરા' એમ થાય છે, મને તે શબ્દનો કોઈ અર્થ બેસતો નથી.

હે સખિ શ્રદ્ધા! પ્રેમ પ્રતિતરાગ રૂચિ રંગત. પહીરે ઝીણી સાડી*—એવી પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી મને પસંદ આવતી નથી. સતલબ મને એક પણ વસ્ત્ર ગમતું નથી તે એટલી હદ સુધી કે તેનો છેડો માથા ઉપર નાખવાની મને ઇચ્છા પણ થતી નથી પતિ મારાથી એવા

* જુઓ પદ વીરકુંવરના હાલ

વિપરીત વર્તે છે કે એ કુમતિની સોબતમાં પડી જઈ પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી તરફ અવકૃપાની નજરથી જુએ છે અને ધ્યાનરૂપ આભૂષણો પણ હું શરીરે ધારણ કરતી નથી. પતિ જ્યાં મારા મંદિરે પધારે નહિ ત્યારે મારે એવાં આભૂષણો ધારણ કરીને શું કરવું? હે સખિ! હું તને કેટલી વાત કરૂં? મારા ચેતનજી પતિ હાલ તો મારાથી એટલા વિપરીત વર્તે છે કે એને મોક્ષકમળા પણ પસંદ આવતી નથી તો પછી સાધારણ દેવાંગના તો કેમ ગમે? તે તો કુમતિના રંગમાં એવા લટ્ટુ થઈ ગયા છે કે શિવલક્ષ્મી પણ તેને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. આ ત્રણ વસ્તુ પ્રસન્ન પતિને વધારે પ્રસન્ન કરે છેઃ રૂચિ, ધ્યાન અને શિવલક્ષ્મીને પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા—આ ત્રણ બાબતો પણ મારા નગીના નાથને હાલ પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. ત્યારે હવે મારે તે શું કરવું? કુમતિના પાસમાં ચેતનજી એવા ફસાઈ ગયા છે અને તેની સાથે એવી એવી વાતો કરે છે કે એને રૂચિ ધ્યાન કે મોક્ષ તરફ પ્રેમ તો શું પણ નજર કરવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. આવી રીતે નાની વહુએ પતિને એવા વશ કરી લીધા છે કે તે મારા સામું પણ જોતા નથી અને તેને લઇને તેમના વિરહના તાપથી હું ખરેખરી ઝુર્યા કરૂં છું.

સુમતિનાં વચન તરીકે આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય છેઃ હે સખિ શ્રદ્ધા! મને તારો આધાર છે. જો! પતિવિરહથી પ્રભુ-પ્રેમરૂપ સાડી મને સુખ આપવાને બદલે દુઃખ આપે છે, તેને શરીરપર જરા ઓઢું છું તો તેથી અશાતા થાય છે. ધ્યાનના ચાર પાયારૂપ ચોખંડાં નંગથી જડેલ ધ્યાનસ્થ ચિત્તસ્થિતિરૂપ દાગીનો પહેરૂં છું તો તેથી પણ મને ખેદ થાય છે. આત્મારામ પતિના વિરહે રૂચિ કે ધ્યાન થતાં નથી અને એથી પણ વધારે આગળ કહું તો પતિ વગર મોક્ષકમળા પણ મને સુખ આપી શકતી નથી. પતિનો મેળાપ થાય તો જ મને સુખ થઈ શકે એમ છે. આવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. ચેતનજીની દૃષ્ટિએ જોતાં આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છેઃ અત્યારે ચેતનજી—આત્માએ કુમતિનો સંગ કર્યો છે તેથી તેને પ્રેમ-પ્રતીતિ રાગથી રંગેલ રૂચિરૂપ વસ્ત્ર ગમતાં નથી, ધ્યાન કરવાનું મન થતું નથી અને શિવકમળા ઉપર પ્રેમ આવતો નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેને ઇચ્છા પણ થતી નથી. તે સંસારમાં એવો આસક્ત થઈ

ગયો છે કે મનુષ્યગતિ કે દેવગતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પણ તે મેળવતો નથી, એ તો માત્ર કુમતિ અથવા કુટિલ માયામમતાના પ્રસંગમાં પડી તેમાં આસક્ત રહે છે.

ટબાકાર કહે છે કે "શિવકમળા એટલે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીએ મારા પતિને અંતગડ કેવળીપણે વશ કરી લીધા તેથી તે પણ સુખ નહિ પાવત એટલે દુઃખદાઈ થયા અને મારા જેવી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી મનુષ્યગતિ દેવગતિરૂપ સ્ત્રી પ્યાર કરે, વાંછે, પણ મારે તેઓની ગણતરી નથી, એ બન્ને ગતિની હું અવાંછકા છું—વાંછા કરનારી નથી." આવો જે ભાવ લખ્યો છે તેમાં અંતગડ કેવળીપણે પતિને શિવકમળાએ વશ કરી લીધા તેનો ભાવ પ્રસ્તુત હકીકત સાથે મને બંધ બેસતો લાગતો નથી, વિદ્વાનોએ તે વિચારી લેવો. હવે એ જ લય આગળ ચલાવતાં કહે છે.

*सास विसास उसास न राखें,
†नणदी नीगोरी भोरी लरीरी;
ओर तबीब न ‡तपति बुझावें,
आनंदघन पीयुष झरीरी. पिय० ३

"(આયુઃસ્થિતિ) સાસુ એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અને પેલી લાજ વગરની નણંદ (તૃષ્ણા) તો સવારથી લડ્યા જ કરે છે. આ મારા અગ્નિને—મારા તાપને બીજો વૈદ્ય મટાડી શકે તેમ નથી, આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ થાય (ત્યારે તે તાપ શમે તેમ છે)."

---

* 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન ગખે' આવો પાઠ માત્ર છાપેલી બુકમાં છે વિવેચન જુઓ. † નણદીને બદલે નણંદ અને નણદરી એવા પાઠો છે. અર્થ એક જ છે, તેમ જ ભોરીને બદલે ભોર પાઠ છે ‡ 'તપત બુઝાવત' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, અને એક પ્રતમાં 'બુઝાયો' એમ પણ લખે છે

૩ સાસ=સાસુ, અહીં આયુ સ્થિતિ સાસુ ગણવામાં આવી છે વિસાસ=વિશ્વાસ. ઉસાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ નણદી=નણંદ, પતિની બહેન. અહીં તૃષ્ણાને નણંદનું રૂપ આપ્યુ છે નીગોરી=લાજ વિનાની, ભાગ્યહીન, લોકભાષામાં આ શબ્દ તિરસ્કાર બતાવે છે; ટબાકારના મત પ્રમાણે વ્રજભાષામાં આ શબ્દ લાડકવાઈના અર્થમાં વપરાય છે ભોરી=પ્રભાતમાં, પ્રભાતથી ઓર=અનેરો, બીજો તબીબ=વૈદ્ય, હકીમ તપતિ=તાવ, અગ્નિ ન બુઝાવે=ઓલવી શકે નહિ, દૂર કરી શકે નહિ પીયુષ=અમૃત ઝરી=વરસાદ

ભાવ–વિભાવદશામાં પડેલા પતિના સંબંધમાં પોતાને કેટલી અગવડ છે તે સવિસ્તરપણે બતાવતાં શુદ્ધચેતના કહે છે કે અમારા બાઈજી–સાસુજી જેનું નામ આયુઃસ્થિતિ છે અને જેને લઈને ચેતનજી એક શરીરમાં અમુક વખત સુધી રહે છે તે મારા પતિનો એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અત્યારે મારા પતિ જૂદી જૂદી ગતિમાં જન્મે છે અને ત્યાં ટકે છે તેનું કારણ આયુઃસ્થિતિ છે. તેવી સ્થિતિ મારા પતિનો જૂદી જૂદી ગતિમાં જન્મ આપનાર હોવાથી મારા પતિની વર્તમાન માતા તે થઈ અને તેથી તે મારી સાસુ થઈ. આવી મારી સાસુ મારા પતિનો જરા પણ વિશ્વાસ કરતી નથી, એક મિનિટની કે એક સેકંડની પણ પતિની દરકાર કરતી નથી. શ્રી વીરપરમાત્માને ઇંદ્રે જણાવ્યું કે 'હે પ્રભો! લોકોના હિત સારૂ અને શાસનના લાભ સારૂ આપ આપનું આયુષ્ય બે ઘડી લંબાવો, જેથી ભસ્મગ્રહને આપની નામ રાશિપર સંક્રમતો આપ જુઓ તો તે આક્રમણ કરી શ્રમણ સંઘને પીડા કરે નહિ;' તેના જવાબમાં પ્રભુએ જણાવ્યું કે "ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર કોઈ પણ એ અર્થ કરવાને સમર્થ નથી, કોઈથી પોતાનું આયુષ્ય એક ઘડી કે એક ક્ષણ પણ વધારી શકાતું નથી." શરીરનો ભરોસો નથી, તે કયે વખતે પડી જશે તેનો વિશ્વાસ નથી, છતાં તેનાપર મમતા કરીને આ પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં કાર્યો આદરી બેસે છે અને પસંદ ન આવે તેવી ગતિમાં જન્મ આપનાર આયુઃકર્મરૂપ સાસુને એકઠી કરે છે અને પછી તેને તાબે રહી અનેક પ્રકારના ત્રાસ તે ભોગવે છે. આવી રીતે એકઠી કરેલી આયુઃસ્થિતિ એક ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. જેને સવારે જોયા હોય તે બપોરે નામશેષ થઈ ગયા સાંભળ્યા છે, વાતો કરતાં રસ્તે ચાલતાં ઠેસ લાગવાથી, હૃદયબંધ થઈ જવાથી કે બીજી અનેક રીતે મૃત્યુને વશ થતાં જોયા છે અને જેના વર્તનથી એમ લાગે કે સેંકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીને કે પોતાની અન્ય વસ્તુઓને આ છોડનાર નથી તે સર્વને તજીને ચાલ્યા જતા અનુભવ્યા છે. આવી રીતે સાસુ તો એક ક્ષણ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, છતાં વિભાવદશાને લઈને તે આયુઃસ્થિતિ મારી સાસુ થયેલી છે. વાત એમ છે કે વિભાવદશાના જોરને લઈને પોતાનાં

વાસ્તવિક સગાંઓ કોણ છે તેને પણ ચેતનજી ઓળખતા નથી અને તેથી આયુઃસ્થિતિને સાસુ અત્ર કહેવામાં આવી છે. 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન રાખે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે તેનો અર્થ શ્વાસ અને ઉશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખે નહિ એમ થાય છે અને તે આખા વાક્યને નણદની સાથે લઈ જવાનું છે. બાકી ભાવ સ્પષ્ટ છે. અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં પતિ વગર એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલા કાળનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, એટલે તેટલો વખત પણ ધીરજ રહેતી નથી, પતિ વગર અન્યત્ર મન માનતું નથી અને ચિત્ત ચોટતું નથી એવી વિરહદશા આકરી છે. પતિ વગર હવે તો મનમાં એવો ખેદ થયા કરે છે કે એક જરા વખત પણ મનમાં ધીરજ રહેતી નથી.

વળી પેલી નગોરી નણદી તો બડા પ્રભાતમાં ઊઠીને લડવા મંડી ગઈ છે અને દરરોજ લડ્યા કરે છે. પતિ વિભાવદશામાં ગયા છે ત્યાં તેમની બહેન તૃષ્ણા થઈ છે. તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાથી પણ ધરાય નહિ તેવી પ્રબળ ઇચ્છારૂપ છે. તે તો વળી એવી આકરી છે કે મારી સાથે વહાણું વાય છે ત્યારથી લડ્યા જ કરે છે. તેના મનમાં એવું છે કે પતિને સમજાવી જો આ શુદ્ધચેતના સ્વભાવદશામાં લઈ જશે તો ભાઈ પાસેથી પછી તેને કાંઈ વીરપસલી કે મામેરૂં મળશે નહિ અને ભાઈ પાસે જવું આવવું પણ બંધ થશે; તેથી મારી સાથે દરરોજ તે લડ્યા કરે છે અને હું મારા નાથને સમજાવવા અને ઠેકાણે લાવવા યત્ન કરૂં છું તો તેમાં વચ્ચે આવી મારા નાથને ચઢાવે છે અને આર્યાવર્ત્તમાં કહેવાય છે કે न नन्दते इति ननान्दा ભાઈનાં ભાભી સાથેનાં સુખ-વાર્તાલાપ-મેળાપ જોઈને રાજી ન થાય તે નણંદ-તે શબ્દાર્થને બરાબર સાર્થક કરે છે. એ નણંદને પ્રતાપે સવારે આ જીવ ઉઠે છે ત્યારે પણ પ્રભુનામનું સ્તવન કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનો ઊભા કરવામાં અને તેની વિચારણામાં પડી જાય છે અને આખા દિવસમાં પૈસા પૈસા સિવાય તેને બીજી ધૂન લાગતી નથી. તેને પ્રાપ્ત કરવાના, રક્ષણ કરવાના અને સંચય કરવાના વિચારમાં, સ્થૂળ પદાર્થો જરૂર વગરના હોય તોપણ તેને એકઠા કરવાની ધૂનમાં અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોના નિરર્થક સંચયમાં આ જીવ આનંદ માને છે અને તેથી મારે તો સવારથી તે મોડી રાત સુધી

નણુદ સાથે લડાઈ ચાલ્યા જ કરે છે. પતિવિરહકાળમાં સાસુ તથા નણંદ સાથે કાંઈ સારૂં હોય તો કેટલીક ધીરજ રહે છે, પતિનો વિરહ ઓછો આકરો લાગે છે; પણ અહીં તો વિભાવદશાની પતિની મા અને બહેન સાથે મારે જરા પણ બનાવ થતો નથી અને ઉલટું તેઓ મારી સાથે લડાઈ કરે છે અને મારા પતિનો પણ વિશ્વાસ કરતી નથી.

'નગોરી' એ મારા ગુરૂમહારાજના કહેવા પ્રમાણે લોકભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ લાજ વગરની અથવા ભાગ્યહીન એમ થાય છે. 'તું નગોડી શું સમજે?' એ દેશભાષાની ગાળ છે. આ અર્થમાં તે શબ્દ બુંદેલખંડમાં વપરાય છે. ટબાકાર કહે છે કે 'નગોરી' શબ્દ વ્રજ ભાષામાં લાડકવાઈના અર્થમાં વપરાય છે. એક જગોએ ગુરૂ વગરની એવો તેનો અર્થ કરવા પ્રયત્ન થયો છે તે તો સ્વમતિકલ્પિત હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ અર્થ જે પ. ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો છે તે વધારે સુંદર લાગે છે અને સબંધ જોતાં તે બંધબેસતો પણ આવે છે.

પતિ મંદિરે પધારે નહિ, સાસુ એક ક્ષણવાર પણ વિશ્વાસ કરે નહિ અને નણદી નગોરી તો સવારના પહોરથી ઉઠીને લડ્યાજ કરે છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે મને આકરો વિરહજ્વર આવ્યો છે અને તેનો દાહ એવો થાય છે કે કોઈ બીજો વૈદ્ય તેની દવા કરીને તેને મટાડી શકે તેમ જણાતું નથી. દુનિયામાં સાધારણ વૈદ્યો તો બહારનો તાવ મટાડી શકે છે, પણ અંતરંગનો તાવ કોણ મટાડી શકે? વિરહજ્વરનો આકરો દાહ મટાડવાની દવા વૈદ્ય કે હકીમ પાસે જોવામાં કે જાણવામાં આવી નથી. વિરહાવસ્થામાં શરીરમાં ગરમી બહુ લાગે છે, આખું અંગ બળુ બળુ થઇ જાય છે. ઉનાળામાં સખ્ત ગરમીથી શરીરપર અળાઈ ગુમડા વિગેરેનો દાહ થાય તે જેમ વરસાદની ઝડી આવવાથી અને તેમાં ન્હાવાથી શાંત થાય છે, તેમ અહીં તો હવે આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ વરસે અને મારા પતિના ઉપર તેનો પ્રવાહ ચાલે તો મારો વિરહાગ્નિ નાશ પામે અથવા મંદ થાય એમ છે. જેઠ માસમાં—જુનની અધવચમાં જ્યારે સખ્ત ગરમીથી શરીર જળી જતું હોય છે તે વખતે વરસાદની ઝડી કેવો આનંદ આપે છે તે સર્વના અનુભવનો વિષય છે. એવા વખતમાં જ્યારે અમૃતરસનો વરસાદ

આવે અને તે પણ સાધારણ રીતે નહિ પણ ઝડીના આકારમાં—પૂરતા જોસમાં આવે ત્યારે કેવો આનંદ થાય તે સર્વને સમજાય તેવી બાબત છે.

વાત એ પ્રમાણે છે કે જ્યાંસુધી શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો સંયોગ બરાબર થાય નહિ અને સમભાવ આવે નહિ, શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનો વિરહકાળ પૂરો થઈ ચેતના સાથે એકાંત સુખ ભોગવવાનો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેની વર્તમાન વિભાવદશાનો અંત આવે નહિ; અને એમ બને નહિ ત્યાંસુધી ચેતનજીની વર્તમાન નિકૃષ્ટ દશાની પર્યાપ્તિ થાય નહિ. આવા સંયોગોમાં આપણી ખાસ ફરજ છે કે વાતો કરવાની છોડી દઈ ચેતનજીની દશા ઉચ્ચ થાય, તેની વર્તમાનસ્થિતિ સુધરે અને તેનો સર્વથા શુદ્ધ દશામાં વ્યાપાર થાય તે માટે તેની પાસે આનદઘનના અમૃતનો વરસાદ વરસાવવાનાં સાધનો એકઠાં કરવાં. સાધારણ સમરસનો એકાદ બિંદુ આવી જાય તો તેથી કાંઈ લાભ થાય નહિ અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો જરા સરખો આનંદ થાય તે દીર્ઘ કાળ ટકી શકે નહિ. આટલા માટે સમરસના કુંડે કુંડાં જોઇએ અને તેનો વરસાદ વરસાવવો જોઇએ. એ સમરસના વરસાદમાં ન્હાઈ, તરબોળ થઈ, ચેતનજી ચેતનાની વિરહદશાથી આવેલી તપતિને દૂર કરે એ ખાસ કર્તવ્ય છે અને તે કરવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનજી શુદ્ધ દશામાં આવી જઈ યોગ્ય રીતે આગળ વધશે અને થોડા વખતમાં તેની દશા સુધરશે.

બીજો તબીબ આ વિરહાગ્નિને શમાવી શકતો નથી એમ વાત કહી તે બરાબર ઉચિત છે. તબીબ એટલે હકીમ વૈદ્ય કે ડાકટર હોય તો તે વ્યાધિનાં બાહ્ય ચિહ્ન ઉપરથી દવા કરે છે, તેઓ મારો બહારનો વ્યાધિ જોઈ મારો વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવી દવા આપે છે, પણ તેથી મારો અગ્નિ શાંત થતો નથી. બહારનો તાવ દવાથી જાય પણ વિરહનો અગ્નિ તો જ્યારે વિરહદશા દૂર થાય ત્યારે જ શાંત થાય, તે કાંઈ બહારનો ઉપર ઉપરનો તાવ નથી કે કવીનાઇન, કરીઆતાદિ દવાથી ચાલ્યો જાય. એ અગ્નિ ઉપર તો આનદઘન રસનો વરસાદ પડે ત્યારે જ તેની શાંતિ થાય તેમ છે. જેમ ભયંકર અગ્નિ અમુક શહેરને લાગ્યો હોય ત્યારે બાલદી કે બેઢામાં પાણી લાવીને નાખવાથી

અગ્નિ શાંત થઈ શકતો નથી, પરતુ તેવા ભયંકર-દાવાનળ જેવા અગ્નિ ઉપર તો જળનો વરસાદ વરસાવવાની જરૂર રહે છે, તેમ આ વિરહાગ્નિરૂપ દાવાનળ શાંત કરવા માટે આનંદરસના પ્રવાહની જરૂર છે. સાધારણ તબીબ જેમ અતરદાહ મટાડી શકતો નથી તેમ ચેતનાના વિરહાગ્નિને શાંત કરી શકતો નથી; તેની દવા તો આનંદઘન નામનો વૈદ્ય કરે તો જ કરી શકે તેમ છે અને તે પણ પોતાની પાસે રહેલ 'આનદરસ' નામની દવા મોટા પ્રમાણમાં આપે તો જ તેનાથી લાભ થાય તેમ છે.

ટબાકાર આ ગાથાના અર્થમાં કહે છે કે ચેતનને આયુ:સ્થિતિ અલ્પ રહી છે અને હવે તેના ભવ પણ પૂરા થવા આવ્યા છે. તેની સુમતિ-ચેતનાના પતિ ચેતનની બહેન લાડકી નણંદ છે. તેનો પિતા શુદ્ધ ચેતનત્વ છે. આ લાડકી નણંદ કેવળજ્ઞાન સંબંધમાં લઈ એટલે હવે તમે કેવળજ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત કરો એવી એવી વાત કહી ગઈ અને વચનો સંભળાવી ગઈ. વળી તે એવું પણ કહી ગઈ કે વિરહતાપ બુઝાવવાને અન્યભવ પરણિત અપરિપાકી તબીબ ઈલાજ જ જાણતો નથી માટે આ આનંદઘન પતિને મળ. એટલું કહીને તે નણંદ ચેતનને મળી અને ચેતને કેવળજ્ઞાનરૂપ પીયૂષની વર્ષા કરી પોતાને મેળાવી લીધી. આ અર્થ તદ્દન જૂદી દૃષ્ટિથી કર્યો છે. એનો ભાવ સમજાવો મુશ્કેલ છે. અહીં નણંદ વિગેરે સાથે જે લડાઈ થાય છે તેમાં તે ઔર તબીબ વિગેરેની વાત આવી રીતે જણાવે અને વળી પાછી પોતે મળી જાય એ આ ચેતનજીની જે ઉત્ક્રાન્તિ પ્રથમ બન્ને ગાથામાં બતાવી છે તેને અનુરૂપ લાગતી નથી. ટબાકારનો ભાવ બરાબર સમજાતો નથી અથવા તેઓ સ્પષ્ટ રીતે તેઓના મનમાં જે ભાવ ખીલ્યો છે તે બતાવી શકયા નથી.

આખા પદનું રહસ્ય આનંદઘન પીયૂષનો રસ વરસાવવામાં આવી જાય છે. ભાવાત્મક કવિની આ છેલ્લા પદમાં ભાવ બતાવવાની પદ્ધતિ એટલી સુંદર છે કે આખા પદમાં જે જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે તે છેવટના પાદમાં એકદમ બહુ સુંદર રીતે તૃપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાં આનંદરસનો વરસાદ વરસે ત્યાં પછી નણંદના વિરૂપ સ્વરો, સાસુનો અવિશ્વાસ, લોકોની વાતો અને પટ ભૂષણની અવ્યવસ્થિતતા જરા

પણ અસર કરનાર ન થાય એ સાધારણ રીતે સમજાય તેવી હકીકત છે. હે ચેતનજી! તમે હવે અમર ગતિનાં સુખો એટલે પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ કરી, સાસુ વહુની અવિશ્વાસ્ય સ્થિતિ દૂર કરી અને બડા પ્રભાતમાં નણદ સાથે લડાઈ થાય છે તે વાતને હાંકી કાઢી હવે આનંદરસના વિશુદ્ધ વરસાદમાં ન્હાઈ લો, તેમાં તરબોળ થઈ જાઓ અને અમર થઈ જાઓ. જ્યાંસુધી તમે બાહ્ય ચેષ્ટાને આધીન થઈ અગ્નિ શમાવવા બીજા તબીબની દવા લીધા કરશો ત્યાંસુધી તમારૂં કાંઈ વળવાનું નથી, તમારો વ્યાધિ ઘટવાનો નથી અને તમને કાંઈ સુખ થવાનું નથી. આનંદઘન વૈદ્ય પાસેથી આનંદરસ મેળવો અથવા આનંદરસના વરસાદમાં ન્હાઓ—ગમે તે પ્રકારે હવે બાહ્ય ભાવ છોડી આંતર દૃષ્ટિ જાગ્રત કરો, તમારૂં મૂળ સ્વરૂપ સમજો, તેને પ્રગટ કરો અને આ શુદ્ધચેતનાનો અનાદિ વિરહકાળ દૂર કરો.

પદ અડતાળીશમું—રાગ મારૂ જંગલો.

*मायडी मुने निरपख किणही न मूकी,
निरपख किणही न मूकी; मायडी०
निरपख रहेवा घणुंइ झुरी,†
‡धीमें निज मति फुंकी. मायडी० १

* માયડીને બદલે બે પ્રતમા 'માડી' પાઠ છે રાગ સાથે માયડી શબ્દ વધારે મળતો આવે છે અને માડી કરતા તે વધારે હેત—પ્રેમ બતાવે છે તેથી માયડી પાઠ એકઅર્થવાચી હોઇને વધારે સારો લાગે છે

† ઝુરી ને બદલે બે પ્રતમા 'ઝુરૂ' પાઠ છે ભૂતને બદલે ભૂતથી અત્યાર સુધીની સ્થિતિ બતાવનાર 'ઝુરૂ' પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે

‡ ધીમેને બદલે એક પ્રતમા 'ધીંગે' એવો પાઠ છે એનો અર્થ 'સબળ' એવો થાય છે જુઓ આજ પદની છઠ્ઠી ગાથા પરતુ અત્ર તે પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. 'ધમી નિજ પર કર ફુંકી' આ પ્રમાણે પાઠ એક પ્રતમાં છે એનો અર્થ હું નિરપક્ષ રહેવા ઘણુ ઝુરી પણ મને ધમીને પોતાના અને પારકા હાથમાં ફુંકી દીધી એવો થાય છે. જુઓ વિવેચન

૧ માયડી=મા, માતાજી, વહાલી મા મુને=ચેતનાને નિરપખ=નિષ્પક્ષ, એક બાજુએ ઢળી ન જવાય તેવી. કિણહી=કેન અપિ, કોઇએ પણ. ન મૂકી=રહેવા ન દીધી ઝુરી=પ્રયાસ કર્યો, ઝખના કરી ધીમેં=કપટથી, હળવે હળવે. નિજ મતિ=પોતાની બુદ્ધિ, વિચાર, મન ફુંકી=ની ફુંક મારી

"હે માડી! મને કોઇએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ: નિષ્પક્ષ રહેવા માટે મેં ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ ધીમે ધીમે મારી બુદ્ધિને (તેણે) ફુંક મારી."

ભાવ–આ અતિ અદ્ભુત પદ જેમાં પરમતસહિષ્ણુતા અને ચેતનાની વિભાવદશામાં થયેલી અને થતી અતિ વિરૂપ દશાનું બહુ સુંદર રીતે વર્ણન આપ્યું છે તેનો ટબો નથી, મારા ગુરૂ પં. ગંભીરવિજયજીએ તેનો બહુ સુંદર ભાવ બતાવ્યો છે તે અનુસાર નીચે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ચેતના તો નિરંતર શુદ્ધ જ છે, એને કર્મનો લેપ શુદ્ધ દશામાં લાગતો નથી, પરંતુ ચેતનમાં ચેતનતા ગુણ રહ્યો છે તે સર્વદા તેની સાથે જ રહે છે, તેનાપર કર્મનો લેપ લાગેલો દૂર થાય છે ત્યારે ચેતના શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી તેને શુદ્ધચેતનાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બહુ કર્મમળ દૂર થાય ત્યારે પણ ચેતનાને શુદ્ધ વિશેષણથી જોડવામાં આવે છે. ચેતન અને ચેતનાનો આ દૃષ્ટિથી જોતાં અભેદ છે. ઉપરના જૂદાં જૂદાં પદોમાં વિરહાલાપ બતાવવામાં આવ્યા છે તે શુદ્ધચેતનાના છે, એમાં રહેલો ચેતનાધર્મ તો ચેતનજી સાથે જ છે અને જે વિરહ બતાવ્યો છે તે તો શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો છે. આ ભાવ બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. ચેતના તેની વિભાવદશામાં પણ ચેતનજી સાથે જ રહે છે, કારણ કે ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે. અહીં ચેતના જે ભાવ બતાવે છે તે તેની શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ છે અને તેની અંદર જ વર્તમાન વિભાવદશામાં તેની થયેલી સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન છે. આ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી લખાયલા પદનો ભાવ બહુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતના જ્યાંસુધી અશુદ્ધ દશામાં હોય છે ત્યાંસુધી તેને સુમતિ માટે બહુ માન હોય છે. પોતે ગમે તેવી અશુદ્ધ હોય તોપણ પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને તે સમજતી હોવાથી સુમતિને અત્ર તે માડી કહીને બોલાવે છે. ચેતના અત્ર માડી શબ્દ વાપરે છે તે પ્રેમસૂચક છે. સાધારણ રીતે વિચાર કરતાં આપણા મુખમાંથી મા–માડી એવો આલાપ નીકળી જાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે મનમાં કોઈ પણ કારણથી ખેદ કે દુઃખ થાય છે ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર બહુ

સામાન્ય છે. માના કરતા માડી વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અને માયડી તેથી પણ વધારે પ્રેમ સૂચવે છે. અતિ પ્રેમમાં એકવચનનો ઉચ્ચાર થાય છે; માનાર્થમાં વપરાતું બહુવચન બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે અંતર બતાવે છે. માતાને તું કહીને બોલાવવાનો વ્યવહાર વિશેષ પ્રેમ બતાવે છે, પિતાનું સન્માનાર્થ બહુવચન જરા આંતરો અને વિવેકનો બાહ્ય દેખાવ બતાવે છે. અત્ર ચેતના સુમતિને જે વાત કહે છે તેની શરૂઆત 'માયડી' શબ્દના સંબોધનપૂર્વક કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ બતાવે છે. બાકી કોઈ પણ અર્થમાં ચેતનાની મા સુમતિ થઈ શકતી નથી.* માત્ર શુદ્ધચેતનાનું શુદ્ધત્વ પ્રગટ કરવાનું કારણ સુમતિ હોઈ શુદ્ધત્વજનની તરીકે તેને શુદ્ધચેતના એક દૃષ્ટિએ જોતાં મા કહી શકે, પણ અત્ર તો ચેતના બોલે છે અને તેનુ શુદ્ધત્વ હજી હવે પ્રગટ કરવાનુ છે, તેથી ઉપરના અર્થમાં માયડી શબ્દ વપરાયો હશે એમ મારૂં ધારવું છે.

હે સુમતિ માતાજી! હું ચેતના મારા પતિ ચેતનજી સાથે ઘણી જગોએ ગઈ, પણ તમે ત્યાં હાજર નહિ, તેથી મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. મારા પતિ તો એવા છે કે એ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરતા નથી, નિર્ણય કરતા નથી અને તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મને પણ સાથે ઘસડે છે. વાસ્તવિક રીતે મારા પતિએ કોઈ બાજુએ પૂર્ણ વિચાર કર્યો વગર ઢળી જવું ન જોઇએ, કોઇ પણ પક્ષ એકદમ આદરવો ન જોઇએ, તેને બદલે એ તો વિપરીત રીતે તુરત એક બાબત ગ્રહણ કરી લઈ દૃષ્ટિબિન્દુ કે અપેક્ષાહેતુ વિચાર્યા વગર જૂદી જૂદી બાબતોને આદરી બેસે છે–તે કેવી રીતે આદરે છે તેનું સહજ વિવેચન હું હવે પછી કરી બતાવીશ. આવી રીતે પતિ જ્યારે એક પક્ષમાં ઘસડાઈ

* માયડી શબ્દનો એક બીજો ભાવ મને સ્ફુરે છે એ અર્થમા માયડી અથવા માવડી શબ્દ કાઇક ભય અને કાઇક તિરસ્કારના અર્થમા વપરાય છે. દેવી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે 'હે માવડી! હવે મને છોડ અથવા મારૂ ઠેકાણું પડવા દે' આ અર્થમા માવડી શબ્દ વાપર્યો હોય તો તે માયામમતાને ઉદ્દેશીને ચેતના બોલી હોય એમ ગણી શકાય. ચેતના માયામમતાને અથવા કુમતિને કહે છે કે હે માવડી! મને તમે તો શુ પણ કોઇએ નિરાંતે બેસવા દીધી નથી આ પ્રમાણે ઉપોદ્ઘાત કરી તે પછી પોતાને કાણે કાણે કેવી રીતે હેરાન કરી તેનુ વર્ણન ચેતના આપે છે વિ. ક.

જાય છે ત્યારે મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી હું પણ સાથે ઘસડાઈ જાઉં છું અને જો કે હું નિષ્પક્ષ રહેવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરૂં છું, અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે પતિ એવી રીતે એક પક્ષનો આદર ન કરે તો સારૂં; છતાં પણ પતિનો અને મારો અભેદ હોવાથી હું અંતે તેમના જેવી થઈ જાઉં છું અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે હું ગમે તેટલી ઝુરણા કરૂં છું પણ પતિ મારૂં સાંભળતા જ નથી. વળી હે માડી! તમે ત્યાં હાજર નહિ તેથી મારૂં એકલીનું જોર પતિ ઉપર ચાલે પણ નહિ અને પતિ તો અજ્ઞાનદશાથી એવા આચ્છાદિત થઈ ગયેલા છે કે મારી વાત સાંભળવાને બદલે પોતાનો જે મત થયો હોય તેની ફુંક મારા ઉપર મારે, અને તદ્રૂપ બનાવવા પાઠ ભણાવે અને તેમ કરીને છેવટે મને ફેરવી નાખે. હું તો જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં કોઇએ અત્યાર સુધી મને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્થાપન કરી નહિ, પણ હવે પછી બતાવવામાં આવશે તેવાં મારાં અનેક રૂપો પ્રગટ કરાવ્યાં, મેં તે સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળી જવા અનેક પ્રકારની ઝુરણા કરી, પણ મારૂં કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને મારી અનેક પ્રકારે ફજેતી થઇ.

ચેતના અસલ રૂપમાં શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધચેતના થવા અને એક મતમાં ઢળી ન જવા અનેક પ્રયત્ન કરે, પણ વિભાવદશાના જોરમાં અજ્ઞાનાવસ્થામાં વર્તતા ચેતનજી સાચી ખોટી દલીલથી, ઉપર ઉપરના મોહક દેખાવોથી અને કુતર્ક વિતર્કની જાળથી એવા ફસાઈ જાય છે કે અમુક સત્યના અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માની લેવાની અને તે સત્યના અંશ તરફ અથવા સત્યના આભાસ તરફ ઢળી જવાની પોતાની પદ્ધતિ કાયમ રાખે છે. મારા પતિને અપેક્ષાજ્ઞાન અને નયના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમ જ તેમની સત્યશોધક વૃત્તિ યથાસ્થિત જાગ્રત થયેલી ન હોવાથી તેઓ વારંવાર એક બાજુએ ઢળી જાય છે અને મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી મારી પણ એ જ સ્થિતિ થાય છે. આવે વખતે જો સુમતિનો યોગ અથવા હાજરી હોય તો સત્યસ્વરૂપનું માર્ગદર્શન પણ મારા પતિને થાય, પરંતુ સુમતિની ગેરહાજરી, અજ્ઞાનાવસ્થાનું બળ અને ચેતનજીનો મિથ્યાભાવમાં વર્તવાનો અનાદિ સ્વભાવ એટલું જોર કરે છે કે હું ગમે તેટલું જોર કરૂં અને બહાર આવી પોતાનું શુદ્ધત્વ દાખવવા પ્રયત્ન કરૂં, તેને માટે વલખાં મારૂં, પણ

ચેતનજી મારી તે સ્થિતિને પ્રગટ થવા દેતા નથી, મારી દરકાર કરતા નથી, મારી સામું દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી અને પોતાનો જે મત થયો હોય, જે પક્ષ તરફ પોતે ઢળી ગયા હોય, તે તરફ મને પણ ઘસડે છે અને મને વધારે અશુદ્ધ બનાવે છે; પછી પતિ પાસે આવનારા સત્યના અંશો અથવા સત્યના આભાસો કપટયુક્ત હોય, અંતવૃત્તિએ તદ્દન જૂદા હોય તોપણ તેઓ પોતાની વાત પતિને હેત્વાભાસોથી સમજાવે છે અને પતિ તેને આદરી મારી પાસે પણ તે કબૂલ કરાવે છે. મારા પતિને જે મળ્યા તેણે તેમને પોતાની જેવા બનાવ્યા અને મને પણ સાથે ઘસડી ગયા. ચેતનાને કેવી રીતે એક પક્ષમાં તાણી જઇને તદ્રૂપ બનાવી તેનાં દૃષ્ટાન્તો હવે આપે છે તે આપણે આવતી ગાથામા વિચારશું.

'ધમી નિજ પર કર પુકી.' મને ધમધમાવીને પોતાના અને પારકા હાથમાં પુકી દીધી એટલે મને પારકા હાથમાં પણ ઘસડાવા દીધી અને પોતે પણ ઘસડી. મને આવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી અને મારૂં એક પણ રીતે યોગ્ય ઠેકાણું પડવા ન દીધું. 'ધીમે નિજ મતિ ફુંકી' એમ અસલ પાઠ છે તે એવો ભાવ બતાવે છે કે મે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પોતાના વિચારની ફુંક મને મારી. મંત્ર યંત્રથી જેમ ફુંક મારીને સામા માણસને પોતાની અસર નીચે મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે કબજામાં આવનાર માણસનું મન તેમ થવા રાજી હોય કે ન હોય તોપણ તેને તાબે થવું જ પડે છે, તેમ મને પતિએ એવી ફુંક મારી કે મારો શુદ્ધ સ્વભાવ વિસારી મારે ચેતનજી સાથે ઘસડાવું પડ્યું. આ ભાવમાં અને પાઠાંતરના ભાવમાં ઘણો ફેર છે. પાઠાંતરનો ભાવ બળાત્કાર સૂચવે છે અને મૂળમાં લખેલો પાઠ મંત્ર અથવા hypnotism ની અસર બતાવે છે. બન્ને ભાવ બહુ સુંદર છે.

ચેતનજીની અજ્ઞાનદશા એવા આવરણમાં રહીને કામ કરે છે કે એને તે વખતે યથાસ્થિત વસ્તુદર્શન થાય તોપણ તે તેને સમજાતું નથી અને પોતાની જાતને તે એકદેશીય જ્ઞાનથી અને સ્વકલ્પનાજાળથી એવી તો નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે કે પછી તેને વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં આવતાં બહુ વખત લાગે છે. સાધારણ વ્યવહારના પ્રસંગને બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ ધાર્મિક પ્રસંગોમાં એજ નિકૃષ્ટ

સ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાશે. એનો સ્વભાવ જ અધોગામી થઈ ગયેલો હોવાથી જ્યાંસુધી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની તેને ટેવ પડે નહિ ત્યાંસુધી તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવો સંભવતો નથી. સત્યનો અંશ લઈ, પોતાને પંડિત સર્વજ્ઞ સમજી, કાંઇક ભૂલથી, કાંઇક અભિમાનથી અને કાંઈક મતિમંદતાથી એક બાજુએ ઢળી જવાની ટેવને લીધે ઘણા પ્રાણીઓ વિના કારણ સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે, ઘસડાયા કરે છે અને હેરાન થયા કરે છે. એને કિનારો દેખાતો નથી, દેખાય છે તો તે તરફ સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી અને સાધારણ ખડકોને કિનારા માની તે તરફ ખેંચાઈ જીવનજહાજ તેની સાથે અથડાવી સમુદ્રના વમળમાં પડી ઘસડાયા કરે છે. આવી રીતે નિષ્પક્ષ રહેવાની સ્ફુરણા કોઈ વખત થાય છે તે પણ ઉપર ઉપરની હોય છે, કિનારાને બદલે ખડકને કાંઠો સમજી તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નને સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્યબિંદુ સમજવામાં આવે છે. આવા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્પક્ષ ન રાખતાં ચેતનજીને વધારે વધારે સમુદ્રમાં ડુબાડતા જાય છે.

અમુક મત કે અમુક દર્શન ચેતનજીને નુકશાન કરનાર થાય કે લાભ કરનાર થાય તેનો મુખ્ય આધાર તેની સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ ઉપર છે. દરેક દર્શનમાં સત્યના અંશો તો રહેલા હોય છે જ, તેને તેટલા અંશે સત્ય સમજવામાં આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી; પણ જો અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માનવામાં આવે તો સત્યગ્રાહ થતો નથી. આ ભાવ હવે વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે. ચેતનાનું શુદ્ધત્વ હજુ પ્રગટ થયું નથી તે સુમતિ પાસે ફરિયાદ કરવા કહે છે કે હે માડી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે સાંભળો.

આ આખું પદ નિરપખ શબ્દપર રચાયું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ રહેવાની બહુ જરૂર છે. અમુક મત કે દર્શન પોતાનાં છે તેથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઇએ, પરંતુ તેમાં જો સત્ય હોય તો તેને સત્યની ખાતર આદરવાં જોઇએ. આ વિશાળ ને પક્ષપાતરહિત દૃષ્ટિથી પરમતસહિષ્ણુતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્પક્ષ શબ્દની આ વિવેચના મતદર્શનાનુસાર થઈ. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનની શાંતિ રાખવી, મનને સ્થિતિસ્થાપકતામાં રાખવું અને ગમે તેવા પ્રસંગે તેને ડોળાવા દેવું નહિ એ અર્થ નિરપખ શબ્દનો થઈ શકે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ

નીતિસૂત્રોનું તેના શુદ્ધત્વ ખાતર અનુકરણ કરવું એ નિરપખ શબ્દનો ભાવ છે. ચિદાનંદજી મહારાજે નિરપક્ષ-શબ્દનો આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવતાં કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખા જગત્‌ની અવલોકના કરતાં કોઈ વિરલ પ્રાણી જ તેવા દેખાય છે. તેમણે આ ભાવ એક પદમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે, તે તેઓના પોતાના શબ્દોમાં જ અત્ર ઉતારી લઈએ છીએ.

> અવધૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખ્યા જગ સહુ જોઈ. અવધૂ૦
> સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે. થાપ ઉથાપ* ન હોઈ;
> †અવિનાશી કે ઘરકી બાતાં‡, જાનેંગે નર સોઈ§ અવધૂ૦ ૧
> ‖રાવરંકમેં ભેદ ન જાને, ¶કનક ઉપલ૾ સમ લેખે,
> નારી **નાગણીકો નહિ પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે અવધૂ૦ ૨
> નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ†† સુણીને. હર્ષ શોક નવિ આણે;
> તે જગમેં જોગીસર પૂરા, નિત્ય ‡‡ચઢતે ગુણઠાણે અવધૂ૦ ૩
> ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા§§ જાકી, ‖‖સાયર જેમ ગંભીરા;
> ¶¶અપ્રમત્ત ભારંડ૾૾ પરે નિત્ય,++સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા અવધૂ૦ ૪
> ***પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમલ જ્યું ન્યારા†††;
> ચિદાનંદ ‡‡‡ઇસ્યા જન ઉત્તમ, સો સાહેબકા પ્યારા અવધૂ૦ ૫

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિષ્પક્ષ મનુષ્યની આવી સ્થિતિ હોય છે: એના મનમાં સમરસભાવ બહુ અસરકારક રીતે સ્થિત થયેલ હોય છે; એને એક વાત થાપવી અને બીજી ઉથાપવી કે એવા ગોટા વાળવા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી; એના મનમાં રાજા અને ગરીબ, સુવર્ણ કે પત્થર, મોક્ષ કે સંસાર સર્વ સરખા જ હોય છે; એને પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થતો નથી, સ્તુતિ સાંભળી આનંદ આવતો નથી; એ પંકજ એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જેમ ભીના કાદવથી દૂર જ રહે છે તેમ વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં વિષયથી દૂર રહે છે. આવા મનુષ્ય-નિષ્પક્ષ ચેતનો અવિનાશીના ઘરની વાતો જાણે

---

* સ્થાપના અને ઉત્થાપના. † નિત્ય, પરમાત્મા ‡ અવિનાશીના ઘરની વાતો એટલે સિદ્ધ દશામાં થતી પરમાનંદલયસ્થિતિ. § તે જ. ‖ રાજા અને ગરીબ ¶ સુવર્ણ ૾ પથ્થર ** સર્પણી †† કાન ‡‡ ગુણસ્થાનમાં દરરોજ પ્રગતિ કરતા §§ શીતળતા ‖‖ સમુદ્ર ¶¶ ઉદ્યોગી, આળસ-પ્રમાદ વગરના. ૾૾ બહુ ઉદ્યોગી પક્ષીવિશેષ. ++ મેરૂ પર્વત. *** કમળ ††† અલગ ‡‡‡ એવા.

છે અને તે સાહેબના પ્યારા છે, પરમાત્માને પગલે ચાલનારા છે અને નિરંતર ગુણસ્થાનપર આરોહણ કરી પ્રગતિ કરનારા છે. તેઓના સંબંધમાં ચાર દૃષ્ટાંત બતાવ્યાં છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છેઃ એવા મહાત્માની શીતળતા ચન્દ્ર જેવી હોય છે, ગંભીરતા સમુદ્ર જેવી હોય છે, ઉદ્યોગિતા ભારંડ પક્ષી જેવી હોય છે અને ધીરતા મેરૂપર્વત જેવી હોય છે. એ ચારે મહાન્ સદ્ગુણોપર એક એક નિબંધ લખાય તેમ છે. આવા પ્રબળ તેજસ્વી પુરૂષો મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી નિંદા સ્તુતિની દરકાર કર્યા વગર પોતાના વિશુદ્ધ માર્ગપર ચાલ્યા જાય છે અને ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે આખી દુનિયાપર દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે આવા નિષ્પક્ષ મનુષ્યો બહુ વિરલ હોય છે. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું. ધાર્મિક વિષયના બે મોટા વિભાગ છે એક Metaphysics દ્રવ્યાનુયોગ અને બીજો Ethics નીતિવિભાગ. પ્રથમ વિભાગ આત્મા અને અન્ય દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે બતાવે છે અને બીજો વિભાગ ચારિત્ર—વર્તનનાં અનેક વિભાગો, સાધનો અને મૂળતત્ત્વો બતાવે છે. ચિદાનંદજી મહારાજે eithical દૃષ્ટિએ—દ્વિતીય વિભાગની અપેક્ષાએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું છે, આનંદઘનજી મહારાજે પ્રથમ વિભાગ—દ્રવ્યાનુયોગને અપેક્ષીને બતાવ્યું છે. તેનાપર વિશેષ વિવેચન પ્રસંગે પ્રસગે થતું જશે. ચેતનાના જૂદા જૂદા પ્રકારે કેવા હાલ કર્યા છે એ હવે આપણે આનંદઘનજી મહારાજ સાથે વિચારીએ.

जोगीए मिलीने जोगण कीधी,
जतीएं कीधी* जतंणी;
भगतें पकडी भगताणी कीधी,
मतवासी† कीधी मतणी; मायडी० २

* બીજી ત્રીજી તથા ચોથી પંક્તિમા છાપેલી બુકમા કીધીને બદલે કીનિ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે, પણ એક પ્રતમાં તે પાઠ નથી.

† છાપેલ બુકમાં 'મતવાલે' એવો પાઠ છે. અર્થ એક જ છે.

૨ જોગી=અતિત, પથ્થરની માળા પહેરવાવાળા. મિલીને=એકત્ર થઇને જોગણ=મહામાઈ, મહામાયા, યોગિણી. કીધી=કરી, બનાવી. જતિ=પરિવ્રાજકો, સન્યાસી જતણી=પરિવ્રાજકા. ભગતેં=ભક્તિમાર્ગે રસિક પકડી=ખેંચી લાવીને ભગતાણી=ભક્તિમાર્ગવાળી મતવાસી=મસ્તાન યોગી, અલખમાં મગ્ન રહેનાર જોગી. મતણી=તન્મતાસક્ત.

"અતિત બાવાઓએ એકત્ર થઈને મને મહામાયા બનાવી; સંન્યાસી પરિવ્રાજકોએ મને પરિવ્રાજકા બનાવી; ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકોએ મને ભગતડી બનાવી અને મસ્તાન યોગીઓએ મને તેઓના મતમાં આસક્ત બનાવી."

ભાવ—કાનફટા જોગીઓ હાથમાં ટોકરી રાખી દુકાને દુકાને માગવા નીકળે છે, ડોકમાં પથ્થરની માળા પહેરે છે અને અતિતના નામથી ઓળખાય છે, તેઓ હિંગળાજના ભક્ત હોય છે અને તેઓનો વેશ કાંઈક શકર–શિવને મળતો હોય છે. આવા જોગીઓ મને મળ્યા ત્યારે તેમણે મને જોગની મહામાઈ, મહામાયા બનાવી; એટલે કે ચેતના પોતે જાણે મહામાઈરૂપ હોય એમ સમજીને તેઓએ મહામાઈની આરાધના કરી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે આ સર્વ જગત્ માયારૂપ ભ્રમાત્મક છે; એમાં જે દેખાય છે તે વસ્તુતઃ અજ્ઞાનને લઈને દેખાય છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ. આપણે આ પુસ્તક હાથમાં લીધું છે તે પણ માત્ર ભ્રમ જ છે, વસ્તુતઃ પુસ્તક એવી કોઈ વસ્તુ હયાત છેજ નહિ માયાવાદનું આ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે, અભેદવાદીઓ એ સ્વરૂપને ભજનારા હોય છે, તેમાં તેઓ પૌદ્ગલિક સ્થૂળ વસ્તુની હયાતી સ્વીકારતા જ નથી. આ માયાનો જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તેને રૂપક આપી તેની અતિત સંન્યાસીઓ ઉપાસના કરે છે અને તે સ્વરૂપને મહામાઈ અથવા યોગિણી કહે છે. એવી દેવીઓને બીજાં અનેક નામ* આપવામાં આવે છે; જેવાં કે મહાકાળી, મહામાયા, ભદ્રેશ્વરી, હિંગળાજ વિગેરે. આ સર્વ મહામાઈઓ કહેવાય છે અને તે જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ છે અને ઉપર કહ્યું તેમ અતિત સંન્યાસીઓ તેની ઉપાસના કરે છે. આવા યોગીઓએ મળીને જાણે કે હું મહામાઈ હોઉં એમ ધારી મારી ઉપાસના કરી અને મને મહામાઈ બનાવી દીધી. મતલબ એ છે કે મહામાઈની પૂજાને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ ગણી મારા પતિ મહામાઈને પૂજવા લાગ્યા અને તે માટે પોતે અતિત થઈ ગયા. વાત એમ છે કે મને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજા કોઈમાં સત્યનો અંશ હોઈ

* ચાળીશમા પદના વિવેચનમાં શૈવ મત નીચે આ મતનું વિવેચન જોવામાં આવશે. જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૫

શકે જ નહિ એમ ધારી પોતાની અંધ માન્યતાનુસાર મને એક સ્વરૂપ આપી મારી આરાધના કરવા મડી જાય છે તે વખતે પોતાની વિચારશક્તિને એવી દબાવી દે છે કે જાણે સત્ય સ્વરૂપ અન્યત્ર હોઇ શકે જ નહિ. આવી રીતે પોતાના મનમાં અયોગ્ય વિચાર અને નિર્ણય કરીને પછી એક બાજુપર પતિ એવા ઢળી જાય છે કે પોતાના પક્ષ સિવાય અન્યત્ર સત્ય જોઇ શકતા નથી; પોતાથી અન્ય વિચારના માણસોને મહાપાતકી, નરકમાં જનારા, અધમ સમજે છે; કોઈ તેને કાફર કહે છે, કોઇ તેને નાસ્તિક કહે છે; કોઇ તેને મિથ્યામતિ કહે છે, અને એવાં એવાં અનેક ઉપનામો તિરસ્કારપૂર્વક પોતાથી જૂદા વિચાર કરનારને આપી એક પક્ષમાં ઢળી ગયા છે એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી રીતે એક પક્ષને આદરી લેવો અને અન્ય પક્ષના સારાસારની વિચારણા બંધ કરી તેઓ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવું એ વાત નીચેની દરેક હકીકતને લાગુ પડશે.

વળી યતિ એટલે સંન્યાસીએ મળીને મને પરિવ્રાજકા બતાવી. સંન્યાસીને જતિ કહેવામાં આવે છે. સંન્યાસીઓ એની આરાધના કરે છે. જૈનના સાધુઓને અસલ યતિ કહેવામાં આવતા હતા અને હાલ ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા, ધર્મને નામે આજીવિકા કરનારને જતિ કહેવામાં આવે છે પણ તેઓ યતણીની સેવા કરતા નથી. મને કે કમને તેઓ ઉપાસના તો શ્રીઅરિહંત દેવની જ કરે છે તેથી તેવા યતિઓ ચેતનાને જતણી બનાવી દે એ અર્થ બધબેસતો થતો નથી. જે રૂપ પુરૂષ ધારણ કરે અને તદનુસાર જેનું જે નામ પડે તદનુસાર તેવું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું કહેવામાં આવે છે. યતિનું રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને યતણી કહેવામાં આવે છે અને અતિતનું રૂપ ધારણ કરનારને મહામાયા કહેવામાં આવે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે અતિત તથા સંન્યાસીઓએ મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને બદલે મને અશુદ્ધ ચેતનામય કરી દીધી. મારૂં ચૈતન્યરૂપ પ્રગટ કરવાનું તો બાજુ ઉપર રહ્યું પણ તેને બદલે મને એક તદ્દન અશુદ્ધ અથવા વિપરીત રૂપ આપી એક પક્ષમાં બેસાડી દીધી. જોગી અને જતિમાં ફેર એટલો હોય છે કે જોગી દેવીના ભક્ત હોય છે ત્યારે સંન્યાસીઓ અભેદ માર્ગને અનુસરનાર હોઇ બહુધા શિવભક્ત અથવા

કોઇ કોઈ પરબ્રહ્મને માનનાર અભેદવાદી હોય છે. આનંદઘનજીનો હેતુ કોઈ ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કરવાનો નથી, કોઈ મતને નરમ પાડવાનો નથી; તેઓનો આશય એ છે કે જેણે જે મત સ્વીકાર્યો તેણે આંખો ઉઘાડીને મને જોઇ જ નથી, સ્વમતમાં અંધ આસક્તિ અને પરમતની વિચાર વગરની નિંદા એ તદ્દન અગ્રાહ્ય મતનો સ્વીકાર ઘણાખરા આગ્રહી પ્રાણીઓએ અત્યાર સુધી કરી એક પક્ષમાં ઢળી જવાની સ્થિતિ વિના કારણે અને વિના લાભે પ્રાપ્ત કરી છે.

કેટલાક પ્રાણીઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે. ગાવું બજાવવું અને પ્રભુના ચરણમાં સર્વ સમર્પણ કરી દેવું, જ્ઞાન અને કર્મ-યોગને ગૌણ કરી નાખવા એ ભક્તિમાર્ગનો મત છે. તેઓ એમ માને છે કે મુક્તિ તો ભક્તિમાર્ગથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક પ્રભુને સ્થૂળ રૂપ આપીને તેના ચરણમાં આસક્ત રહેવું, તેના ગુણગ્રામ કરવા અને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરવું એ ભક્તિમાર્ગનો* સિદ્ધાન્ત છે. વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, સ્વામીનારાયણ વિગેરે અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક ભક્તિમાર્ગને માનનારા હોય છે અને તેઓ ભક્તિમાર્ગને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે અન્ય કોઈ યોગદ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ તેઓ સ્વીકારી પણ શકતા નથી. ભક્તિ અનેક પ્રકારની છે અને તેથી એકાગ્રતા કેટલીક વખત બહુ સારી થાય છે, પણ જો સાધનને સાધ્ય માની તેમાં જ એકાંત હિત માનવામાં આવે તો કાર્યકારણભાવનો વિનાશ થાય છે અને શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ભક્તિયોગનું એક યોગ તરીકે સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આપવામાં આવ્યું છે. રાવણ વિગેરે જિનેશ્વરની પરા ભક્તિ કરી મહા લાભ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે વાતનો અહીં નિષેધ નથી, પરંતુ એકલી ભક્તિમા અન્યના નિષેધપૂર્વક સર્વસ્વ માનવું એ પક્ષગ્રાહીપણુ બતાવે છે અને તે ચેતનાને શુદ્ધ બનાવવામાં આડું આવે છે.

એ જ પ્રમાણે ૐ ૐ કરનારા, હાથમાં ચીપીઓ રાખી ફરનારા, અલખ મતના યોગીઓ ચેતનાને તે મતની બનાવે છે અને

* વૈષ્ણવ મતના સમ્પ્રદાયનુ વિવેચન ચાળીશમા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમા થઈ ગયુ છે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૪

કહે છે કે અલખમાં મગ્ન રહેવું, ૐનો ઉચ્ચાર કરવો અને દુનિયાની જંજાળને છોડી દેવી. આવી રીતે જે જે સોબતીની સગતમાં હું પડી, તેણે મને પોતાના જેવી બનાવી દીધી, તેના મતમાં ધર્મનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું અને ઉઘાડી રીતે જાહેર કર્યું અથવા પોતાના વર્તનથી બતાવી આપ્યું કે પોતાના મત સિવાય અન્યત્ર સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. દર્શનમોહ એવો આકરો છે કે સુજ્ઞ જીવોને પણ તે ઉંધા પાટા બંધાવી છતી આંખે અંધત્વ લાવી આપે છે. મતનો આગ્રહ એટલો સજ્જડ ચોંટી જાય છે કે પછી બીજા અન્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી, વિચાર પણ આવતો નથી અને મન પણ થતું નથી. આવા એકપક્ષી ધોરણથી કરેલા નિર્ણયો કેટલીક વખત એવી ધર્મની ખોટી લડાઇઓમાં પરિણામ પામે છે કે જો ઇતિહાસ તપાસ્યો હોય તો તેમાં અંધેઅંધની અનેક લડાઇઓ થયેલી જોવામાં આવશે. સ્વમતઆગ્રહથી વિકળ થયેલાં ચક્ષુને અન્યદર્શનના જ્ઞાનની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને આવી રીતે સ્વમતઆગ્રહમાં ચાલ્યા જ જવાય છે. શુદ્ધચેતના કહે છે કે આવી રીતે હું જ્યાં જ્યા ગઈ ત્યાં ત્યાં મારૂં એકાંત સ્વરૂપ થતું ગયું, મારા ઉપર મેલ વધતો ગયો અને મારૂં શુદ્ધ ચેતનાસ્વરૂપ પ્રગટ થતું અટકતું ગયું. વ્યવહારમાં ચેતનની આવી જ સ્થિતિ થાય છે તે પુખ્ત વિચાર કરીને અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાશે.

*राम भणी रहेमान †भणावी,
अरिहंत पाठ पढाई‡;
घर घरने हुं धंधे विलगी,
अलगी जीव सगाइ. मायडी० ३

* છાપેલી બુકમાં ચોથી ગાથાને ત્રીજી મૂકી છે અને આ ગાથાને ચોથી મૂકી છે સબંધ પ્રમાણે તે ખોટું છે અને સર્વ પ્રતમાં ચાલુ ગાથાને ત્રીજી ગાથા તરીકે મૂકી છે. † 'રામ ભણાવી રહેમ ભણાવી' એમ પાઠ એક પ્રતમાં લખ્યો છે.
‡ પઢાઇને બદલે છાપેલી બુકમાં 'પઢાઈ' પાઠ છે.

૩ રામ=રામ શબ્દ ભણી=બોલતી હતી. રહેમાન=રહિમાન, અલ્લા શબ્દ ભણાવી=પાઠ કરાવ્યો અરિહંત=અર્હન્ત, વીતરાગ પાઠ=શબ્દોચ્ચાર. પઢાઈ=બોલાવ્યો, કરાવ્યો. ઘર ઘરને=પોતપોતાનાં ઘરને ધંધે=ધંધામા, કામમાં વિલગી=લાગી, મને લગાડી અલગી=અળગી, દૂર રહી. જીવ સગાઈ=આત્માનું સગપણ

"હું રામ શબ્દ બોલી, મને રહેમાન શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો અને અરિહત શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો–(આવી રીતે) હું ઘર ઘરના ધંધે લાગી પણ આત્માનું સગપણ દૂર રહ્યું."

ભાવ–જૂદા જૂદા મતમાં મને ઘસડી જઈને મારી પાસે પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારૂ મતવાળાઓએ મારી પાસે અનેક નામો લેવરાવ્યાં. કોઈવાર મારી પાસે રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. હું જ્યાં જઉં હાલું ચાલું ત્યાં 'રામ રામ' એમ ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી કોઈ મુસલમાન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'રામ' શબ્દ મૂકાવી દઈ 'રહિમાન' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એટલે હું ત્યાર પછી 'રહિમાન' 'અલ્લાહી અકબર' એવો ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી જૈન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'અરિહત અરિહત' 'જિન જિન' નો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એ જ પ્રમાણે કોઈએ 'બજરંગ' નો પાઠ, કોઇએ 'હરિ' નો પાઠ, કોઈએ 'કૃષ્ણ' નો, કોઇએ 'બુદ્ધ'નો, કોઈએ 'બ્રહ્મ'નો અને કોઇએ અનેક દેવ દેવીનો મારી પાસે પાઠ કરાવ્યો. એમાં રામ કોણ હોઈ શકે, રામ શબ્દનો અર્થ શું, તેનામાં દેવત્વનો સદ્ભાવ છે કે નહિ અને તેઓનો ઉચ્ચાર કરવાથી મારી પોતાની શુદ્ધ દશાને અંગે મને લાભ શું પ્રાપ્ય છે, તેનો વિચાર મારા પતિ ચેતનજીએ કદિ કર્યો નથી અને મને પાઠ પઢાવનારે કરાવ્યો નથી. લોકોને અનુસરવા સારૂ જેમ ફાવ્યું તેમ ઉચ્ચાર કરાવ્યો છે અને મે તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે કયા ગુણની પ્રાપ્તિથી અરિહત થવાય છે, તેમનામાં દેવપણું કેવા પ્રકારનુ છે, એમના નામોચ્ચારથી મારા શુદ્ધત્વપણાના વ્યક્તીકરણને અંગે શું લાભ થવો સંભવિત છે એ બાબતનો અત્યારસુધી કોઇએ મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો નથી. रमते इति रामः રમણ કરે તે રામ, પણ કોણ રમણ કરે? ક્યાં રમણ કરે? શામાટે રમણ કરે? એના રમણને અને મારા ચેતનજીના રમણને લેવા દેવા શું? અથવા અરિ એટલે શત્રુને હણનાર તે 'અરિહંત.' શત્રુ કોણ? કોના? તેને હણવા શામાટે? કેવી રીતે હણવા? હણવામાં દોષનો સદ્ભાવ ખરો કે નહિ? શત્રુને હણીને શું કરવું? વિગેરે વિગેરે બાબતનો મારી પાસે વિચાર કદિ કોઇએ કરાવ્યો નથી. દરેક મતવાળા આજીવિકા ચલાવવા માટે વાડા બાંધી બેસી

ગયા છે અને આંખો મીંચી રાખી મને તેમાં ઘસડાવી લઇ જાય છે. જેવી રીતે પોપટ શબ્દોચ્ચાર કરી પોતાના માલેકને આનંદ આપે છે તેમ હું રામ રામનો અથવા ઉપર જણાવ્યા તેવા પાઠોનો ઉચ્ચાર કરી ગઈ, પણ તેનો હેતુ કે સાધ્ય સમજાવવા કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ ચેતનજી પોતે જ અરિહંત છે અથવા થઈ શકે તેવા છે, સ્વયં ભગવાન્ સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા માટે તેમણે પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે, આત્મા એ જ પરમાત્મા છે-એ વાત મને હજુ કોઈએ સમજાવી નહિ.

વસ્તુસ્વરૂપ મને કોઈએ સમજાવ્યું નહિ પરંતુ સર્વેએ મારી પાસે પોતપોતાના ઘરના ધંધા કરાવ્યા. મારી પાસે જે જે નામો લેવરાવ્યાં તે પરમાર્થ માટે નહિ પણ સાંસારિક હેતુ માટે લેવરાવ્યાં. સ્થૂળ સુખ મેળવવા માટે, વ્યવહારમાં પ્રથમ ખુરશી પ્રાપ્ત કરવા માટે, લોકોની પ્રીતિ સપાદન કરવા માટે, પૈસા પેદા કરવા માટે અને એવા એવા બીજા અનેક સ્થૂળ વિચારથી મારી પાસે જૂદા જૂદા નામોચ્ચાર કરાવ્યા અને એમ કરીને મારો સંસાર વધારી મૂક્યો. પોતાના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા દેખાડવા માટે મને તાણી ખેંચીને પોતાના મતમાં લઇ જઇ સારાં કપડાં પહેરાવીને મને વરઘોડામાં ફેરવી, મતની ખોટી લડાઇઓ લડાવી અને એવાં એવાં અનેક કામ કરાવ્યાં, પણ રામ શબ્દની સાધ્યવાચ્યતા સમજાવી નહિ, બતાવી નહિ, જણાવી નહિ અને આત્માની સગાઈ તો નિરંતર મારાથી દૂર જ રાખી; ચેતનનો અને મારો ખરો સંબંધ શું છે અને મારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાનું શું કારણ છે અને તે કેમ થઇ શકે તે વાત દૂરને દૂર રાખી; મને જૂદા જૂદા મતમાં લઇ જઇ પૃથક્ પૃથક્ નામો મારી પાસે લેવરાવ્યાં પણ ચેતનજીની સગાઇ તો તેમાં કોઇ જગોએ જોવામાં આવી જ નહિ, શોધતાં માલૂમ પણ પડી નહિ, જાણે એ નામોની સાથે ચેતનજીને કાંઇ સંબંધ હોય એવું જણાયું પણ નહિ. બધી જગોએ ઉપર ઉપરની ટાપટીપ, ધામધુમ અને સ્પષ્ટ રીતે કહું તો બાહ્ય ભાવ જોવામાં આવ્યો. ચેતનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેમ પ્રગટે, તે વિભાવમાં જતો કેમ અટકે, તેની વિચારણા, તે પ્રમાણે વર્તન અને તદનુસાર કર્તવ્યપરાયણતા તો મારા જોવામાં આવી જ નહીં. જૂદા જૂદા વાડામાં જેમ મોટી સંખ્યામાં

જનાવરો રહે છે અને ચારો ચરે છે તેમાંના એકની જેવી સ્થિતિ હોય તેવું સ્વરૂપ ચેતનજીનું પ્રત્યેક વાડામાં જતાં થયું છે; એથી વિશેષ ઠીક થયું હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

આનંદઘનજી મહારાજે બરાબર આવો જ ભાવ ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં બતાવ્યો છે.

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજેઃ
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયાં કલિકાલ રાજે

એ આખા સ્તવનનો ભાવ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ખુદ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પણ વાડા વાડાના ભેદમાં એવા આસક્ત થઈ ગયા છે કે તેઓનાં મોઢામાં તત્ત્વની વાત શોભતી પણ નથી; તેઓ તત્ત્વની વાત કરે છે તે એક પ્રકારની તેઓની ધૃષ્ટતા જ છે, આનંદઘનજીની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તેઓ એક પ્રકારનું ઉદરભરણનું–આજીવિકા ચલાવવાનું જ કામ કરે છે. આવો છેવટનો વિચાર લેવાનું કારણ એ જણાય છે કે ગચ્છનો મમત કેટલીકવાર એટલો સજ્જડ મનપર ચોંટી જાય છે કે પોતાથી અન્ય ગચ્છના સાધુઓને શુદ્ધ ગુણ પ્રગટવાનો સંભવ પણ હોઈ શકે એમ ગચ્છાગ્રહીઓને લાગતું નથી. વાસ્તવિક રીતે ગચ્છના ભેદો નિયંત્રણાભેદને લઈને થયેલા છે, પરંતુ કષાયપરિણતિમાં આ ચેતન એટલો ઉતરી જાય છે કે પછી નિષ્પક્ષ રહી શકતો નથી. મતમતાંતરની વિચારણામાં અને એક મતના પેટા વિભાગોમાં એવી ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આવી જાય. દુનિયામાં ધર્મને નામે અનેક લડાઈઓ થઈ છે, કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી શાંત દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ચલાવે છે, ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના કષાયો કરે છે અને ધર્મને અને ચેતનજીને શું સંબંધ છે તેનો કદિ વિચાર કરતા નથી. આવા પ્રાણીઓ ધર્મને એક પ્રકારનો સંસાર બનાવી દે છે, ધંધાદારી કામ ઠરાવી આપે છે અને તન્નિમિત્તે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ધર્મનો ડોળ ઘાલનારને માનસન્માન બહુ મળે છે; કારણ કે આર્યાવર્તના લોકોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ધર્મ તરફ રૂચિ બતાવવાનું હોય છે. આવી સ્થિતિનો લાભ લઈને ધર્મને નામે અનેક ધતીંગો ચાલે છે. તે સર્વ ધતીંગોનું લીસ્ટ આપવાનો અત્ર અવકાશ

તેમ જ જરૂર નથી, સર્વના અનુભવનો તે વિષય છે. વાત વિચારવાની એ છે કે ધર્મને નામે એવા ગોટા ચાલે છે કે તે સંબંધમાં આંખ ઉઘાડીને જોવાની ખાસ જરૂર છે. અમુક ધર્મની આચરણા કરવાથી જ સાધ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી, ખાસ વિચારણા ચેતન અને ચેતનાનો સંબંધ વિચારવાની અને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાની હોવી જોઇએ અને તેમાં ધર્મને નામે પણ જેટલા પ્રત્યવાયો આવે તે સર્વ ત્યાજ્ય સમજવા જોઈએ. ચેતનાની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તે હજુ પણ વિચારીએ.

*कोइए मुंडी कोइए लोची,
†कोइए केश लपेटी;
‡कोइ जगावी कोइ सुती छोडी,
§वेदन किणही न मेटी. मायडी० ४

"કોઇએ મારૂં મસ્તક મુંડાવ્યું, કોઇએ લોચ કરાવ્યો, કોઇએ મવાળાવડે મને વિંટી દીધી, કોઇએ મને જગાડી, કોઇએ ઉંઘતી તજી દીધી; (પણ) મારી વેદના કોઇએ મટાડી નહિ."

ભાવ-માડી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે તો તમે સાંભળો. કોઇએ મારા પતિનાં દાઢી મુછ અને માથું મુંડાવ્યાં અને કોઈએ તે બાલનો લોચ કરાવ્યો. કેટલાક પંથના સાધુઓ મુંડન કરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જૈન ધર્મના સાધુઓ માથે તથા દાઢી મુછે લોચ કરાવે છે. ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર માત્ર ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવા માટે અથવા પોતાની ધર્મી તરીકે છાપ પાડવા માટે માત્ર

---

* 'કુણે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમા છે 'કોઈ મુંડી કોઇ લોચી' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એક પ્રતમાં 'કોઈ મૂકી કોઈ લુચી' એવો પાઠ છે. મૂકી એટલે મૂક કરી, બોલતી બંધ કરી

† 'કુણેં કેસેં લપેટી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે.

‡ છાપેલી બુકમાં 'એક પખો મેં કોઇ ન દેખ્યો' એ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિ આપી છે, તે પ્રમાણે કોઇ પ્રતમાં નથી. એ પંક્તિ પાંચમી ગાથાની ત્રીજી પંક્તિ તરીકે આવશે

§ એક પ્રતમાં 'માહરી વેદના કિણહી ન મેટી' એવો પાઠ છે માહરી શબ્દની જરૂર નથી, ગાન કરતાં તે પાઠ ઉતાવળ કરીને બોલવો પડે છે

૪ મુંડી=મસ્તક મુંડાવ્યું લોચી=લોચ કરાવ્યો. કેશ=મવાળા-બાલવડે લપેટી=વિંટાળી. જગાવી=જાગ્રત કરી મેટી=મટાડી.

માથું વિગેરે મુંડાવવામાં આવે અથવા તે તે સ્થાનોપરના બાલનો લોચ કરવામાં આવે તો તે અપારમાર્થિક છે. સ્થૂળ શરીરની દરકાર ન કરતાં તેને હરેક પ્રકારે કષ્ટ આપી તેનામાં ત્રણ પ્રકારની યોગ-સ્થિરતા લાવવી અને ખાસ કરીને રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરી ચિત્તને સ્થિર કરી દેવું એ લોચાદિ કષ્ટનો હેતુ છે તે ન કરતાં માત્ર બાહ્ય ભાવ ધારણ કરવા માટે અને લોકોમાં ધર્મને નામે વહીવટ ચલાવવા માટે મુંડન કે લોચનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ચેતના જાગ્રત થતી નથી, ઉલટી તે વધારે અશુદ્ધ થતી જાય છે અને માયા-કષાયથી કર્મોપત્તિ વધારે થાય છે અને તેનો રસ પણ વધારે આકરો અને તીવ્ર થઇ પડે છે. શાસ્ત્રકાર તેટલા માટે કહે છે કે આ જીવે મેરૂ પર્વત જેટલો ઊંચો ઢગલો થાય તેટલા ઓઘા મુહપત્તિ કર્યા–મતલબ અનેકવાર બાહ્ય દૃષ્ટિએ ચારિત્ર લીધું અને મસ્તક મુંડન કરાવ્યું, પરંતુ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે તેમાં યથાર્થ દૃષ્ટિએ કાંઈ લાભ થતો નથી. એ તો એક પ્રકારનો બાહ્ય વેશ જ છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય એક જગોએ કહે છે કે–

મુંડ મુંડાવત સબહી ગડરીઆ, હરિણ રોઝ બન ધામ,
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહતું હે ઘામ. જબ૦
એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ,
ચિત અંતર પટ છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ;
જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ.

માથું મુંડાવવાથી, વનવાસમાં રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, ભસ્મ લગાવવાથી અથવા મજુરી કરવાથી લાભ થતો હોય તો ગાડર (ઘેટા), હરણ, રોઝ અને ગધેડા એ સર્વ કરે છે; પરંતુ એ બાહ્ય ભાવપર યોગની રચના થતી નથી, બાહ્ય ભાવથી રામનું નામ લેવામાં આવે પરતુ મનોયોગની સ્થિરતા ન હોય તો સર્વ નકામાં છે. એ જ પદમાં આગળ તેઓશ્રી કહે છે કે–

વચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામેં તું ન લહે શિવસાધન, જ્યું કણુ સુને ગામ જબ૦

માટે છેવટે કહે કે–

પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવે મન ઠામ,
ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમ રામ જબ૦

આ વસ્તુસ્થિતિ છે. એવો શુદ્ધ સાચો ઉપદેશ આપનારા અને તેને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજનારા બહુ અલ્પ હોય છે ચેતનાની અહીં જે ફરિયાદ છે તે માથું મુંડાવવાની કે લોચ કરાવવાની બાબતની નથી, તેના કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનજીએ મુંડન અને લોચમાં પરિપૂર્ણતા માની લીધી છે, પણ મન વચન કાયાના યોગોની લગામ હાથે કરવા માટે એ તો શિવસાધન છે. સાધનને જો સાધ્ય માની લેવામાં આવે તો મહા અનર્થ થઈ જાય અને કમનશીબે ચેતનજીના સબંધમાં એમ વારવાર બન્યું છે, તેથી ચેતનજીને કહે છે કે તમે જો આત્મારામને પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હો તો સંયમક્રિયા કરો, જ્ઞાન ભણો અને તે ઉપરાંત ખાસ કરીને મનને ઠેકાણે ઠેકાણે દોડાવો નહિ, એને સ્થિર રાખો, એને અંકુશમાં રાખો. મનની ચંચળતા કેવી છે અને એને સ્થિર કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સંબંધમાં આનંદઘનજી મહારાજે 'મનડું કિમહી ન માને હો કુંથુજિન' એમ કહીને સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથજીને ઉદ્દેશીને બહુ સુંદર સ્તવન રચ્યું છે જેનો ભાવ પણ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ પંક્તિમાં 'કેણે મૂકી કેણે લૂચી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. મૂકી એટલે મુંગી કરી. મતલબ એ છે કે કોઈએ મારા પતિને મૌન ધારણ કરાવ્યું. ભાવનગરમાં મારા જોવામાં એક સંન્યાસી આવ્યો હતો તે બોલતો નહિ; લખી આપતો હતો. સાથે સ્લેટ રાખતો અને લખીને વાત કરતો હતો. આવા પ્રકારના મૌનથી લાભ નથી. વચન ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. કારણ વગર અથવા વિચાર વગર નકામું બોલ્યા કરવું એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવો અને તેને બદલે સાનથી કે લખાણથી બોલવાના વિચારો વ્યક્ત કરવા એ વખતનો નકામો વ્યય અને અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો ગેરવાજબી રીતે નાશ છે. જો વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવાથી જ લાભ હોય તો ચૌરેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને સ્પષ્ટ ભાષા હોતી નથી તે જરૂર લાભ પ્રાપ્ત કરે જ, પરંતુ વાત એમ નથી. પ્રસંગે બોલવું હોય ત્યારે વચનસમિતિ રાખવી અને કારણ ન હોય ત્યારે વચનગુપ્તિ રાખવી. આ બન્ને યોગમાર્ગ છે. પ્રભુભક્તિ, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા, અન્યને સદુપદેશ

અને એવા બીજા યોગ્ય પ્રસંગે વિચાર કરીને પરને હિત કરનાર હોય તે પ્રિય રીતે વદવામાં આવે તો તેમાં કોઇ પ્રકારની અડચણ હોવી ન જોઇએ. સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપયોગપૂર્વક વચનનો વિલાસ કરવામાં આવે તો અનેક જીવોપર સીધી અને આડકતરી રીતે મહા ઉપકાર થઇ શકે છે. સર્વ જીવને શાસનરસિક કરી મોક્ષમાં લઈ જવાની જે ઇચ્છા તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમાં થઇ હોય છે અને જેને લઇને જ તેઓ તીર્થંકર નામકર્મનાં દળિયાં એકઠાં કરે છે તેની પરાકાષ્ઠા બાર પર્ષદા સમક્ષ ઉપદેશ દેવામાંજ આવે છે અને તે વખતે તેઓ વચનનો વિલાસ કરે છે. બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને ફસાવવા ખાતર અથવા પોતાનું માન વધારવા સારૂ ઉપર ઉપરથી બોલવું નહિ અને બોલવાનું પરિણામ જે અન્યને વિચાર બતાવવાનું હોય છે તે સંજ્ઞા અથવા લખાણથી બતાવવું એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગે છે. ચેતનાની ફરિયાદ એ છે કે મને મુંગી કરી અને મારી પાસે ખાલી ડોળ કરાવ્યો, મતલબ ચેતનજી આવી રીતે મુંગા રહ્યા અને જાણે પોતે મૌન યોગી હોય એવો તેઓએ ડોળ ઘાલ્યો. આના સંબંધમાં મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ શ્રી અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમના ચૌદમા અધિકારમાં કહે છે કે "વચનની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળા પ્રાણીઓ નિરવદ્ય વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ. *તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વસુ રાજા વિગેરે એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે." આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ડોળ ઘાલનારનો યોગમાં પણ ઉપયોગ નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થઈ હશે; પરંતુ મારા પતિએ તો દંભની ખાતર મને મૂકી કરી એટલે કે પોતે મુંગા રહ્યા અને એવા મૌનમાં પરિપૂર્ણતા માની એટલુંજ નહિ પણ એથી બીજી રીતે પ્રાણીનો મોક્ષ થઈ શકે એ સ્વીકારવાની કે સમજવાની પણ ના પાડી.

વળી કોઇએ મોટા મોટા કેશ-બાલ વધારીને જટામાં મને લપેટી દીધી, મતલબ કે પોતે જટાધારીનો વેશ ધારણ કર્યો. કોઇએ

* વસુ રાજાની કથા તથા સમિતિ ગુપ્તિના વિવેચન માટે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ-અધિકાર ચૌદમાના શ્લોક ૬-૭ પરનું વિવેચન જુઓ. પૃષ્ઠ ૪૪૧-૭ (દ્વિતીયાવૃત્તિ)

ઉપર જણાવ્યું તેમ બાલનો લોચ કરાવ્યો, કોઇએ મુંડન કરાવ્યું અને કોઇએ માથે બાલની જટા વધારી. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપરના પદમાં વટવૃક્ષ (વડ) જેમ જટા–વડવાઇઓ વધારે છે એમ જણાવ્યું છે એમ મેં પણ નવીન નવીન વેશ ધારણ કર્યા. આવા બાહ્ય વેશથી કોઇનું કાંઈ વળ્યું નથી અને વળવાનું નથી. મહા યોગીઓનો પાઠ ભજવનાર નાટકી પડદાની અંદર જતાં પાછો અસલ સ્થિતિમાં આવી જાય છે, ભર્તૃહરિ જેવા યોગી કે હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યપ્રિય રાજાનો પાઠ ભજવીને આવે છે ત્યારે હૃદયમાં તો તદ્દન કોરો જ હોય છે. એ હકીકત સર્વ જુએ છે, પણ સમજવા જેવી વાત એ છે કે પાઠ ભજવતી વખત પણ તે પોતાના મનમાં સમજે છે કે હું તો પચ્ચીશ પચ્ચાસ રૂપિયાનો પગારદાર ભાડાનો વર છું. આવી સ્થિતિને લઇને પાઠ ભજવ્યા પછી તો શું પણ પાઠ ભજવતી વખત પણ તેની સ્થિતિ જરા પણ ઉચ્ચ થતી નથી, તેના વિચારવાતાવરણમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી અને તેની ભાવનાસૃષ્ટિ જરા પણ ઉન્નત થતી નથી. માત્ર તેની ઉદરવૃત્તિનું નિમિત્ત નાટકનો પાઠ થાય છે; તેવી રીતે મુંડન લોચ કે જટાધારણનો પાઠ ભજવતી વખત પણ તે બિલકુલ લાભનાં કારણ થતાં નથી, અને કેટલીકવાર ઉલટા દંભના નિમિત્તને લઇને કષાયદ્વારા વિશેષ હાનિ કરનાર, કર્મમળને સવિશેષ રસનો પુટ આપનાર થઇ પડે છે. *'જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા' એ વાત અગાઉ થઈ ગઈ છે. એવી રીતે જટાધારીઓ જટામાં એટલા મગ્ન રહે છે કે જટાથી બહાર સત્યનો સમાવેશ કે સદ્ભાવ હોઇ શકે એ તેઓના ગ્રાહ્યમાં પણ આવી શકતું નથી.

વળી કોઇએ મને જગાડી. અલખ જગાવવાને નામે, ધુણી ધખાવવાને નામે અથવા હઠયોગાદિ કરવા માટે મને જાગ્રત કરવાનો દેખાવ કર્યો અથવા દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યદ્વારા મને જાગ્રત કરી. મારી વસ્તુગત શુદ્ધ દશા જાગ્રત કરવા ખાતર અથવા મારા તરફના અવિચળ પ્રેમ ખાતર મને જાગ્રત કરી નહિ, પણ સંસારનાં દુઃખથી ડરી જઇને અથવા કષ્ટ સહન કરવાની પોતાની અશક્તિને લઇને પછી अशक्तिमान् भवेत् साधुः એ નિયમાનુસાર મને જાગ્રત કરવાનો દેખાવ

* પદ સત્તાવીશમું પ્રથમ ગાથા

કર્યો. દુઃખ કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ગમે તેટલો હોય તોપણ તે ઘણે દરજ્જે બીનઉપયોગી થાય છે તે અન્યત્ર આપણે વિસ્તારથી જોયું છે,* વસ્તુતઃ જ્યાંસુધી શુદ્ધ જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાંસુધી વાસ્તવિક લાભ થતો નથી એ સત્ય વારવાર ઠસાવવાની જરૂર નથી. આથી અલકને નામે કે વૈરાગ્યને નામે કે એવાં બીજાં અનેક ઉપનામે મને જાગ્રત કરી, પરંતુ તેની સાથે વસ્તુસ્વરૂપનું શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાથી મને જાગ્રત કરવાને બદલે મારી શોકોને જ જાગ્રત કરી એવી કમનશીબ વાત બની ગઈ છે. વળી કેટલાક પ્રાણીઓ મને જાગ્રત કરવાના પ્રયાસમાં જગાડી શક્યા નહિ, ત્યારે કેટલાક તો ખુલ્લી રીતે મને સુવાડવા જ મંડી ગયા. તેઓ બોલે છે કે 'આ દુનિયામાં ચેતના એવી વસ્તુ જ ક્યાં છે? તે કેવી રીતે હોઈ જ શકે? આ ભવનું છતું સુખ છોડી દઈ પરભવનું કાલ્પનિક સુખ લેવા દોડવું એના જેવી અજ્ઞતા કઈ હોઈ શકે? માટે ખાઓ, પીઓ, એશઆરામ ભોગવો, અમન ચમન ઉડાવો, એમાં જ સાર છે, બીજા બધાં ફાંફાં છે અને ફાંફાં ખાતર મળેલ સુખ મૂકી દો નહિ. ભુખ્યા રહેવામાં, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં કે બીજા ત્યાગમાં સુખ છે જ નહિ, હોઇ શકે જ નહિ, તર્કથી તે બધબેસતું નથી, વિગેરે વિગેરે. આ પ્રમાણે બોલીને કેટલાકે મને સુવાડી દીધી. અથવા કેટલાક કબૂલ કરે કે ચેતના છે, તે કર્મઆવૃત છે અને ઉપાયથી તેનો મોક્ષ છે, છતા પણ તેમણે મોહમાં આસક્ત રહી મારી સભાળ ન લેતાં મને સુવાડી મૂકી, મારી ઉપેક્ષા કરી, મારા સંબંધમાં વિચાર પણ ન કર્યો અને મને વિસારી દીધી.

આવી રીતે કોઇએ મુંડન કરાવ્યું, કોઇએ લોચ કરાવ્યો અને કોઇએ જટા વધારી, કોઇએ મને જગાડી અને કોઇએ સુવાડી દીધી; પણ અત્યાર સુધી મને પતિવિરહથી અનાદિ કાળથી વેદના થાય છે તે કોઇએ મટાડી નહિ, કોઇએ જરાપણ તે વેદનાને ઓછી કરી નહિ. વાત એવી બનતી કે મારા પતિને જરા વ્યવહારનું સુખ મળે કે તે સંસારમાં લપટાઇ જતા, જો કોઈવાર મને જાગ્રત કરવાનો પ્રસંગ મળે તો તેઓ એક પક્ષમાં તણાઇ જતા અને એક નૂતન પ્રકારનો સંસાર શરૂ કરી દેતા; આથી કરીને સારા અથવા ખરાબ સંયોગોમાં મારા પતિનો મારે વિરહ ભાંગી

* જુઓ હરિભદ્ર સૂરિકૃત અષ્ટક ૧૦ મું.

જાય અને હું તેઓને મળું એવું કાંઇ થયું નહિ અને તેથી મારી વિરહ-વ્યથા હજી સુધી એવી ને એવી કાયમ રહી છે. મારા પતિ ઉપર ઉપરના સ્વરૂપસાધનમાં એવા આઃસક્ત થઇ જાય છે અને તેમાં તેઓને એટલો આનંદ આવે છે કે મારી સાથે મેળાપ કરવામાં થતા અથવા થનારા આનંદનો તેઓને ખ્યાલ પણ આવતો નથી અને તેથી અમારો ઘાટ હતો તેવો ને તેવો ચાલ્યો જાય છે. માથાપર બાલ વધારીને કે મુંડાવીને પણ પાછા મારા નાથ એવાં કાર્યો કરવા મંડી જાય છે કે તેથી કર્મસમૂહ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિશિષ્ટ હેતુઓથી મુંડનાદિ કરાવવામાં આવે છે તે એકદમ તેઓના ખ્યાલ બહાર ચાલ્યા જાય છે અને તેથી મારી વિરહવેદના મટતી નથી. કહેવાની મતલબ એ છે કે મુંડનાદિ ક્રિયા કરવાથી જે ચેતનગુણો પ્રગટ થવા જોઇએ તે મારા નાથ એક પક્ષમાં ઢળી જતા હોવાથી તેમાંનું કાંઇ પણ થતું નથી, એક ગુણ પણ પ્રગટ થતો નથી અને ઉલટું મુંડનાદિ સાધન માન અને માયારૂપ કષાયપરિણતિ જેનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જ હું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ શકું છું તે વધવાનાં કારણો તેથી બને છે. મારા નાથ માયામમતાને મંદિરે આ મુંડનાદિ કાર્ય કરાવ્યા પછી પણ રમ્યા જ કરે છે અને એ વાતથી મને વિરહવ્યથા વધારે લાગે છે. આથી લોચ મુંડન જટા વિગેરેથી મારી વેદના કોઇએ મટાડી નથી. હજુ પણ મારા કેવા હાલ કર્યાં તે માડી! સાંભળો.

कोई* थापी कोई उथापी,
कोई चलावी कोई राखी;
†एक मनो में कोई न दीठो,
‡कोईनो कोई नवि साखी. मायडी० ५

---

* 'કેણે તે થાપી કેણે ઉથાપી, કેણે ચલાવી કિણ રાખી' આ પ્રમાણે પાઠ એક જગોએ છે

† ત્રીજી પક્તિને સ્થાને 'કેણે જગાડી કેણે સુવાડી' એ પક્તિ છાપેલ બુકમા છે જેનું વાસ્તવિક સ્થાન ચોથી ગાથામા ત્રીજી પક્તિપર છે તે ઉપર જુઓ. 'એક પખો' એવો પાઠાતર એક જગોએ છે

‡ 'કોઇનું કોઇ નથી સાખી' અથવા 'કોઇનું કો નવ સાખી' એવા પાઠાતરો છે. અર્થ સર્વત્ર એકનો એક જ છે.

"કોઈએ મને સ્થાપન કરી, કોઈએ મને ઉપાડી મૂકી, કોઈએ મને ઉપજાવીને વિનાશી, કોઈએ રાખી મૂકી–મે કોઈને એકસરખા અભિપ્રાયવાળો જોયો નહિ અને કોઈ કોઈનો સાક્ષી થાય–ટેકો આપે એવું પણ મેં જોયું નહિ."

ભાવ–મારા જૂદી જૂદી જગોએ કેવા હાલ થયા તે માડી તમે જુઓ તો ખરાં! કોઈએ મારી વિચિત્ર રીતે સ્થાપના કરી. વલ્લભ અને રામાનુજ સમ્પ્રદાયવાળા શુદ્ધ દ્વૈત મત સ્વીકારનારા છે, તેઓ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી બન્નેને અલગ રાખે છે અને પુરૂષ–ઈશ્વરને ઇચ્છા થવાથી અણુમાં પ્રકૃતિક્ષોભ થાય છે એમ કહી બન્નેનો ભેદ સ્વીકારે છે. તેઓ ચેતનમાં ઇશ્વરનો અંશ છે એમ માની કોઇ વખત ચેતનમાં અને કોઇ વખત પ્રકૃતિમાં મારા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. એક સરખી રીતે તો કોઈ એ મતવાળા મારો સ્વીકાર કરતો નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે ભેદમાર્ગ સ્વીકારનારા મારી એક અંશે સ્થાપના કરે છે. અંશગ્રાહી સત્યને સર્વથા સત્ય સમજી લેવાની તેઓની લાલચને લીધે તેઓ મારૂં સત્ય સ્વરૂપ તો સમજી શકયા નહિ, પણ તેઓએ મારી સ્થાપના કરી ખરી. ચેતના ઈશ્વરકૃત શામાટે હોય? તેને અને ઈશ્વરને શું સંબંધ હોઈ શકે? અને શામાટે હોઈ શકે? એ વાત તો કોઈ સમજી શકયું નહિ; પરંતુ ચેતના તદ્દન નથી એવો નકાર આ ભેદવાદીઓ ભણ્યા નહિ તેથી તેઓએ મારૂં સ્થાપન કર્યું એમ ગણી શકાય.

વળી કેટલાક મતવાદીઓએ કહ્યું કે પૃથ્વી અપ્ તેજ વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતના સંયોગે ચેતના ઉત્પન્ન થઈ હોય એવો ભાસ થાય છે, વાસ્તવિકરીતે ચેતનની વ્યક્તિ જૂદી છેજ નહિ. પંચમહાભૂતનો સયોગ મટી જાય એટલે પાછું જેમ હતું તેમ થઈ જાય છે એમ ભૂતવાદી કહે છે. ઈશ્વરનો અશ જૂદો પડ્યો છે તે જૂદો માયાના આવરણથી લાગે છે, પ્રલયકાળે સર્વ એક થઇ જશે. नेति नेति વિગેરે અદ્વૈત શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના પ્રણેતાઓએ મારૂં વ્યક્તિત્વ દૂર કર્યું, ફેંકી દીધું અને તેથી સર્વથા મને ઉથાપી દીધી.

---

૫ થાપી=સ્થાપન કરી ઉથાપી=ઉત્થાપન કરી, ઉપાડી મૂકી. ચલાવી=ઉપજાવીને વિનાશી રાખી=રાખી મૂકી, પડતી મૂકી એકમનો=એક અભિપ્રાયવાળો. સાખી=સાક્ષી, એક બીજાને બરાબર વાત કરી કરાવી આપે તેવો માણસ.

બૌદ્ધ અનુયાયીઓએ ક્ષણિકવાદ સ્વીકાર્યો, મીમાંસકોએ અદ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો, શંકરાચાર્યે શુદ્ધ અદ્વૈત સ્વીકાર્યો અને તેમ કરીને મારૂં વ્યક્તિત્વ દૂર કરી મને ઉપાડી મૂકી. એમાં માયાવાદને અંગે ઈશ્વરનો ને જગતનો સંબંધ અને ખાસ કરીને આવી રચનાની ઘટના કરવાનાં કારણ વિગેરેમાં એકમત કોઇનો જોવામાં આવ્યો નહિ. અભિપ્રાયવશાત્ સ્વમત સ્થાપન કરવા માટે બુદ્ધિ પહોંચી શકી ત્યાંસુધી ચાલ્યા ગયા, પરંતુ જ્યાં વાત અટકી પડી ત્યાં વિચાર ન કરતાં સ્વમતસ્થાપનની ઝુંબેશમાં મારૂં તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવા કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

વળી કોઇએ મને વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારી મારો વિનાશ કર્યો, એટલે મારૂં વ્યક્તિત્વ માની પ્રલય વખતે મારો નાશ માન્યો. આવી રીતે માનનારા ભેદવાદીઓ છે. તેઓ ચેતના છે એમ માને છે પણ પ્રલય વખતે સર્વનો નાશ માનીને પછી વિશુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મફળનો જે ગોટાળો થાય છે તેને ખુલાસો આપ્યા વગર રહેવા દે છે. આવી રીતે મને ચલાવી એટલે વ્યક્તિભેદે મારા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો. કારણ તેમ ન કરે તો કૃતનાશ અને અકૃતઅભ્યાગમ દૂષણો થાય, પરંતુ મારો સ્વીકાર કર્યા પછી પાછો કૃતનાશ થાય છે તે વાત વિસરી ગયા.

વળી કોઇએ કહ્યું કે ચેતના અનાદિ છે, ઈશ્વરકૃત છે, તેનો અંશ છે અને પાછળથી તેમાં મળી જાય છે. આ પ્રમાણે મારા સંબંધમાં વાત કરી મને રાખી મૂકી, તદ્દન ઉપાડી મૂકી નહિ.

બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મને સ્થાપન કરનાર રામાનુજ અને વલ્લભ સંપ્રદાયવાળા સમજવા, ઉત્થાપનાર નાસ્તિક મતવાળા સમજવા અને કોઇક અંશે અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત મતવાળાને સમજવા. ચલાવનાર અને રાખનાર વૈશેષિક મતવાળા અને વેદાન્તીઓ સમજવા. વૈશેષિક મતવાળા પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ માને છે અને સૃષ્ટિને ઈશ્વરકૃત કહે છે, પરંતુ તેઓના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનું કાર્ય એટલું નામનું રહે છે અને તેઓ ન્યાયના વિષયને ખાસ અનુસરનાર હોવાથી ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામાં આવતા દોષો એવી સારી રીતે સમજી શકે છે કે બરાબર પૃથક્કરણ કરતાં તેઓ સૃષ્ટિને ઈશ્વરકૃત માનતા જ નથી એમ કહેવામાં કશો બાધ આવે તેમ નથી.

આવી રીતે અનેક જગોપર હું ગઈ તો ત્યાં એકમનવાળા મેં જોયા નહિ. એક મતમાં અને બીજા મતમાં ભેદ, એક મતની અંદર પણ વિચારઐક્યતાની ગેરહાજરી અને જ્યાં વાસ્તવિક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં મૂળ સવાલને વિસારી દઈ શબ્દની મારામારી જોવામાં આવી. એક સરખા વિચારવાળો, ન્યાયપુરઃસર દરેક કોટિની તુલના કરનારો, અરસ્પરસ દલીલોનો સંબંધ વિચારી શાંત મગજે હકીકત સમજનારો કોઈ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. વાદવિવાદમા મારામારી, સત્ય સમજવાની સ્થિરતાનો અભાવ, સ્વમતસ્થાપન માટે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર પ્રયાસ અને પરમતસહિષ્ણુતાની અથવા તેનો સત્યાંશ સ્વીકારવાની પણ ગેરહાજરી મારા જોવામાં આવી. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરથી ખેદ કરે છે અને જુએ છે, વસ્તુધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરતા નથી અને દંભ, માયા અને સંસાર આસક્ત પ્રાણીઓ ઉપર ઉપરથી ત્યાગી હોવાનો ડોળ ઘાલી મારા પતિને અનેક પ્રકારે ફસાવે છે તેમાંથી તેઓ સત્ય જોઈ શકતા નથી, તારવી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી અને આવી રીતે હું તો ઘણી જગોએ ગઈ પણ ત્યાં કોઈને એક સરખા અભિપ્રાયવાળા જોયા નહિ. એકમનોને બદલે 'એકમતો' એક મતવાળો, ચોક્કસ અભિપ્રાયવાળો મેં કોઈ જોયો નહિ એ પાઠ હોય તો વધારે બંધબેસતો આવે એમ લાગે છે; પરંતુ એવો પાઠાંતર કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. એનો અર્થ એક સરખા અભિપ્રાયવાળો એમ થાય છે. આત્મા સંબંધી જ્ઞાનમાં મેં હે માડી! અન્ય જગોએ હજુ સુધી એવો એક પણ માણસ નથી જોયો કે જેના જ્ઞાનમાં આગળ પાછળ અથવા અરસ્પરસ વિરોધ ન આવતો હોય. આત્મા જે જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ થાય, તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન આવે તે સ્થાપન કરનારને 'મત' કહેવો યુક્ત છે, બીજા કુમત કહેવાય. આવી રીતે જેને 'મત' કહી શકાય, મતના નામને યોગ્ય હોય એવો કોઈ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. મારા પતિ અનેક નાચ નાચ્યા, તેમણે અનેક વેશો ધારણ કર્યા, તેમણે જૂદાં જૂદાં દર્શનોનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ એ સર્વમાં સર્વ સત્યગ્રાહી મત મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. અથવા પાઠાંતર વિચારીએ તો મેં

કોઈને નિષ્પક્ષ જોયો નહિ. જે જે મારા સબંધમાં આવ્યા તે સર્વ પોતપોતાના મત ખેંચતા હોય એમ જોવામાં આવ્યું છે. કદાગ્રહથી સ્વમતસ્થાપનાનો દૃઢ આગ્રહ અને સત્ય સમજવાની ઉપેક્ષા મે તો સર્વત્ર જોઈ છે. જ્યાંસુધી ચેતનજી ઉપર ઉપરના ખેલ કર્યા કરે ત્યાંસુધી તે નિષ્પક્ષ બને નહિ અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. પદના લખનારે આ પક્ષવાદમાં સર્વ મતને લઈ લીધા છે તે તેઓનું નિષ્પક્ષપણું બતાવી આપે છે. ખૂદ જૈન મત જેના અનુયાયી કવિ છે તેના સંબંધમાં પણ તે કહે છે કે જો ત્યાં ચેતનાને જાગ્રત કરવાનો ઇરાદો હોય તો સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ય છે, પરંતુ જો ત્યાં પણ ચેતનાને ઘર ઘરને ધંધે વળગાડી દીધી તો પછી તેનું કાંઈ રહેતું નથી અને તેને નિષ્પક્ષ થવાને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રસગ તે ગુમાવી બેસે છે. જે વિશાળ દૃષ્ટિથી આ હકીકત આનંદઘનજી મહારાજે લખી છે તે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે જેનાં મનમાં જેમ આવ્યું તેમ તેઓ મારી સાથે વર્ત્યા. મને સ્થાપનાર, ઉત્થાપનાર, ચલાવનાર કે રાખનાર સર્વ ઘરઘરના ધંધા કરે છે, પરંતુ એના સાક્ષી શોધીએ તો કોઈ મળે તેમ નથી. એક હકીકત સ્થાપન કરવા માટે જેમ ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી રજુ કરવા પડે છે અને સાક્ષીની તપાસ અને ઉલટપાલટ તપાસ ઉપરથી સત્ય શોધી કાઢવામાં આવે છે તેવું અત્રે કાંઈ નથી. અત્રે તો એકની વાત બીજો ઉપાડી મૂકે છે, સર્વ પોતપોતાને ઠીક લાગે તેમ હાંકે છે અને કોઈ એક બીજાના સત્યના અશને માટે થતી પ્રતીતિ પણ કબૂલ ન કરતાં પોતપોતાની વાત જ કર્યા કરે છે. આવા દુરાગ્રહને લીધે હે માડી! હું નિષ્પક્ષ રહી શકી નથી.

સર્વ સત્યના અશ સમજનાર અને નય તથા પ્રમાણના જ્ઞાનની વાતો તર્કથી ગળે ઉતરી શકે તેવી દલીલ કરનાર શ્રીજિનેશ્વરના સર્વ સત્યગ્રાહી જ્ઞાનમાં પણ જો ઘરના ધધા ખાતર ચેતનાને પ્રેરવામાં આવે તો તે એકપક્ષી બની જાય છે. ઉપર ઉપરની ધામધુમ, ગચ્છના તકરારો અને મતમતની લડાઈઓથી ચેતનાની સ્થિતિ ત્યાં પણ કેવી થઈ ગઈ છે તે અવલોકન કરીએ તો આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. આવી રીતે હે માડી! હું તો જ્યાં ગઈ ત્યાં મારે અનેક દુઃખ

સહન કરવાં પડ્યાં છે, કેટલીકવાર તો મારૂં અસ્તિત્વ પણ સુકાઈ ગયું છે, કેટલીકવાર મારી હયાતી નકામા જેવી બની ગઈ છે, કેટલીકવાર મારૂં સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું છે. આવી રીતે મારે માથે સમ્યગ્ જ્ઞાનને અભાવે મારા પતિએ અથવા મારા પતિના વિભાવ-મિત્રોએ એટલું કર્યું છે કે હું તમને તેનું વર્ણન આપી શકતી નથી. વાત એક જ છે કે સત્ય સમજનો ગંભીર પ્રયાસ અત્યાર સુધી બહુ થોડાએ કર્યો છે અને તેને લઇને મારી વર્તમાન અતિ દુઃખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મે નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ અત્યાર સુધી મારામાં જે મતની પૂંઠ મારવામાં આવી તેને હું વળગી પડી છું અને તેને લઇને એક પક્ષમાં ઢળી ગઈ છું.

धींगो* दुरवलनें ठेलीजें,
ठींगे† ठींगो वाजे;
अवळा ते किम‡ वोली शकीए,
वड जोद्धाने§ राजे. मायडी० ६

"જબરો-બળવાન્ માણુસ નબળાને હરાવે છે, મજબૂતે મજબૂત માણુસ લડે છે (અને તેમની લડાઈ જામે છે) (પણ અમે તો) અબળા સ્ત્રી તે આવા મોટા યોદ્ધાના રાજમાં બોલી પણ કેમ શકીએ?"

ભાવ-દુનિયામાં એવો નિયમ છે કે જબરો-વાચાળ અથવા બળવાન્ માણુસ હોય તે લડાઇમાં નિર્બળ મનુષ્યને હરાવી દે છે; એટલે લડાઈ થાય ત્યારે તે લડાઇના વિષયને અંગે જે બળવાન્ હોય તે જીતે

---

* 'ધીંગઈ દુરલબનઇ ઠેલીજૈ' એવો પાઠાતર એક પ્રતમાં છે.

† "ઠીંગૈ ઠીગો વાજૈ" એ પ્રમાણે પાઠાંતર તેજ પ્રતમાં છે અર્થ એક જ છે

‡ 'અબલા ઈમ કિમ બોલી શકી' એ પ્રમાણે પાઠાતર છે

§ 'એવડુ જોધાને રાજૈ' એ પ્રમાણે પાઠાંતર પ્રતમાં છે. 'એ' અક્ષર ત્રીજી પક્તિ સાથે લેવાની રાગ પ્રમાણે જરૂર લાગે છે. 'એવડુ' એ શબ્દ બેસતો નથી. આ પાઠાતર વિચારવા યોગ્ય છે

૬ ધીંગો=જબરો દુરબળ=નબળા માણુસને ઠેલીજે=હરાવે છે ઠીંગો=મજબૂત. બાજે=લડે અબળા=સ્ત્રી બડ જોદ્ધા=મોટા યોદ્ધા, લડવૈયા. રાજે=રાજમાં, સત્તામાં

છે અને બળહીન હોય છે તે હારે છે. કેટલીક લડાઈ શબ્દની હોય છે, કેટલીક શસ્ત્રની હોય છે, કેટલીક ભાલા બંદુકની હોય છે, સ્થળ અને લડાઇના વિષયને અંગે જે જેમાં બહાદુર હોય છે તે તેમાં વિજય પામે છે પણ લડાઈની જમાવટ તો સરખે સરખા મજબૂત હોય છે ત્યારે જ થાય છે. એક પક્ષ ઘણો મજબૂત હોય ત્યારે તો લડાઇનું પરિણામ શું આવશે તે ધારી શકાય છે અને પહેલેથી કહી શકાય છે; પણ સરખે સરખા મજબૂત માણસો લડાઈમાં ઉતરે ત્યારે લડાઈ પણ જોવા જેવી થાય છે ને પરિણામની ખબર પડતી નથી. કમનશીબે હાલની ચેતનજીની બાબતમાં લડાઈ છે તે ધીંગા અને દુર્બલની છે અને તેથી પરિણામ ધારી શકાય છે. ઠીંગે ઠીંગાની લડાઇ હોય તો કાંઈ પણ આનંદ આવે ખરો. આ તો ધીંગ દુર્બળની લડાઇને લીધે તેમાં કાંઈ મજા આવે તેમ નથી. એક બાજુએ મોહરાજા તેના પ્રબળ પરિવાર અને મહારથી યોદ્ધાઓ સાથે બહાર આવે છે, પોતાની સાથે કષાય, નોકષાય, ઇંદ્રિયો અને યોગો જેવા પ્રબળ સેનાનીઓને લાવે છે, વેદ જેવા તેના મહારથીઓ છે, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ પોતપોતાના પ્રબળ પરિવાર સાથે બહાર પડ્યા છે અને સમ્યક્ત્વ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ મોહની જેવી કાતિલ સ્ત્રીઓને પણ લશ્કરમાં સાથે લાવેલ છે. આની સાથે ચેતનજી વિપરીત, માયા મમતાના દાસ થઈ ગયેલ, પોતાના પરિવારનાં નામો પણ ભૂલી ગયેલ છે. એવા વિરૂદ્ધ સંયોગોમાં લડવું તો બાજુ ઉપર રહ્યું પણ એવા બહુયોદ્ધાના રાજ્યમાં મારા જેવી અબળા એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. પતિ જો હમણા જાગ્રત થઈ જાય, પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે અને તેને જાગ્રત કરવા નિર્ણય કરે, પોતાના ખરા પરિવારને યુદ્ધમાં ઉતરવા સારૂ આમંત્રણ કરે તો તેમનામાં એટલું અચિંત્ય વીર્ય છે કે સર્વેને એક સપાટામાં હરાવી દઈ પોતાની પાસેથી તો શું પણ તમામ જગોપરથી તેને હડસેલી શકે; પરંતુ હાલ તો તેઓ પોતાનું બળ એકઠું કરતા નથી અને મોહરાજાના સમોવડીઆ પણ થતા નથી, ઉલટું મોહરાજા વિરૂદ્ધ કોઈ તેઓને વાત કરે છે ત્યારે મારા પતિ એવું બોલનારની સાથે સામાં છેડાઈ પડે છે અને મોહરાજા સાથે પોતાને યુદ્ધ કરવાનું છે એ વાત જ વિસરી

જાય છે. આવાં કારણોને લઇને મારે તો ચુપચુપ બેસી રહેવું પડે છે અને મારા પતિ મોહરાજાના રાજ્યમાં એટલા આસક્ત બની ગયા છે કે તેઓ તે જેમ કહે તેમ હાજી હા કરે છે. મારે ચેતનાને પણ તેમની સાથે ઘસડાવું પડે છે. આપને સુવિદિત છે કે હું પતિથી જૂદી નથી, પતિ જાય ત્યાં મારે જરૂર જવું તો પડેજ છે અને પતિ કહે તેમ કરવું પડે છે. પતિ તો હાલ મોહરાજાના રાજ્યમાં તેઓ કહે તેમ કરે છે, તેઓના નચાવ્યા નાચે છે અને તેના હુકમ ઉઠાવે છે બિચારા ભૂલી જાય છે કે આ વિભાવમિત્રો તો પારકા છે અને તજી જનારા તથા તજવા યોગ્ય છે. અને આ ભૂલને પરિણામે મારે પતિ સાથે મોહરાજા સામે લડવાને બદલે તેઓના હુકમ માન્ય કરવા પડે છે અને તેને લઇને પતિ નિરંતર દબાયલી સ્થિતિમાં સડોવાયલા જ રહે છે.

ચેતના એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય તો અતિ વિશુદ્ધ છે, નિર્મળ સ્ફટિક રત્ન જેવી છે, પરંતુ ચેતનજી જ્યારે વિભાવદશાના અંકુશમાં હોય છે ત્યારે ચેતનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. નિષ્પક્ષ રહેવા માટે વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્ જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા છે, જ્યાંસુધી ચેતનજી મિથ્યાત્વની અસર નીચે હોય છે ત્યાંસુધી એને તત્ત્વબોધ થતો નથી અને તેથી એકાંત સ્વરૂપ શોધવા અને વિચારવામાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને મતિકલ્પનાથી ચાલ્યો જાય છે. આવે પ્રસંગે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ સત્યના અંશને પૂર્ણ સત્ય સમજી તેના ઉપર મક્કમ રહે છે અને સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે જ્યાંસુધી પ્રમાણજ્ઞાનયુક્ત સત્ય સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ અને તેમ બને નહિ ત્યાંસુધી ચેતના કદિ નિષ્પક્ષ થઈ શકે નહિ. એ તો દરેક બાબતમાં એવે પ્રસંગે એક બાજુપર ઢળી જાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન ચેતનજીને તે બાજુપર એવા આગ્રહી બનાવી દે છે કે પછી તે શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં પણ ઘણા કાળ સુધી આવી શકતો નથી અને તે વખતે મોહરાજા પોતાનું જોર એવા પ્રબળપણે વાપરે છે કે ચેતના કાંઈ બોલી પણ શકતી નથી અને ચેતનજી મિથ્યાજ્ઞાનની અસરમાં રહીને વસ્તુસ્વરૂપ વિચારી શકતા નથી.

ચેતનાને હાથે અથવા ચેતના પાસે તેવા પ્રસંગોમાં (વિભાવદશામાં) કેવાં કેવાં કામો કરાવ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ ચેતના પોતે જ કહે છે તે નીચે વિચારીએ છીએ, પરતુ અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચેતના એ વખતે નિષ્પક્ષ રહી શકતી નથી. મોહરાજા જેવા પ્રબળ સેનાની સાથે ચેતનજી લડવાનો વિચાર પણ કરે નહિ, કરે ત્યારે પોતાના સેનાનીઓને ઓળખે પણ નહિ એવી અણઘટતી લડાઈ થાય એમાં કાંઈ આનંદ આવતો નથી. ભાવ એ છે કે કોઈવાર ચેતનજી મોહ-રાજા સાથે લડવા નીકળ્યા હશે તોપણ તદ્દન નિર્માલ્ય રીતે બહાર પડ્યા હશે, પરિણામે ચેતના તો કાંઈ બોલી પણ શકે નહિ અને ચેતનજી લડાઈમાં માર ખાઇને ઘરે પાછા આવે એવું થાય છે. પતિ હજુ જાણતા પણ નથી કે કોની સાથે લડવું છે, પોતાનું બળ કેટલું છે, શત્રુસમૂહ કેવો બળવાન્ છે અને લડાઈને પરિણામે પોતાના ભવિષ્યમાં કેટલો ફેરફાર થવાનો છે. ચેતનાની વાત હવે સાંભળી વિચાર કરીએ.

> જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું,
> તે કહેતાં* હું લાજું;
> થોડે કહે† ઘણું પ્રીછી લેજો,
> ‡ઘર સુતર નહિ સાજું. માયડી૦ ૭

"(એને વશ પડીને) મે જે જે કર્યું અને મારી પાસે જે જે કરાવ્યું તે કહેતાં-તેનું વર્ણન કરતાં મને શરમ આવે છેઃ થોડું કહે-

---

* 'તે કહેતી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

† કહેને બદલે એક પ્રતમાં 'કહ્યું' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

‡ આ પંક્તિના પાઠોમાં ઘણો ફેરફાર છે અત્રે પાઠ લખ્યો છે તે એક પ્રતમાં છે. બે પ્રતોમા પાઠ આ પ્રમાણે છે. 'થોડે કહે ઘણું પ્રીછતી દોઘર સૂતર નહિ સાચુ' આ પ્રમાણે એક સરખો પાઠ બે પ્રતમા છે, પણ મને દોઘર સૂતરનો અર્થ બેસતો નથી આ પાઠાંતર બે પ્રતમા સરખો છે તેથી ખાસ વિચારવા યોગ્ય ગણાય છાપેલી બુકમા 'ઘરશું તીરથ નહિ બીજુ' એમ પાઠ છે એનો અર્થ વિવેચનમાં આપ્યો છે તે વિચારવો.

૭ કીધુ=પોતે કર્યું. કહે=કહેવાથી પ્રીછી=સમજી. ઘરસુતર=ઘરસૂત્ર, ઘરનું બધા-રણ સાજુ=ઓર્ડરમાં, નિયમમાં, રીતસર.

વામાં બહુ સમજી જજો કે મારા ઘરનું બંધારણ સાજું નથી–નિયમસર નથી.”

ભાવ–એને વશ પડીને મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, જે માન્યતા રાખી છે અને મારી પાસે એણે જે જે કામો કરાવ્યાં છે તે સર્વ વર્ણવી બતાવતાં મને લાજ આવે છે. વિભાવને વશ પડી ધર્મબુદ્ધિએ મેં સ્થૂળ કામો કેવાં કેવાં કર્યાં છે તે સાંભળો. ધર્મને નામે મેં હિંસા કરી, અસત્ય વચનોચ્ચાર કર્યો, ચોરી કરી, ધનના ઢગલા એકઠા કર્યા, કન્યાદાન દીધાં, પીપળે પાણી ઘાલ્યાં, બકરા પાડાનાં બળિદાન કર્યાં, અશ્વનો હોમ કર્યો, મહામાયાને તૃપ્ત કરવા મદિરાપાન કર્યું, શક્તિને સંતોષવા મદ્ય માંસ રસ અને રૂધિરનું પાન કર્યું, કાળિકાને સંતોષવા બત્રીશો ચડાવ્યો, અંબિકાને આરાધવા બોકડાનું બળિદાન આપ્યું, પરભવમાં સારૂં ઇચ્છિત સ્થાન મેળવવા સારૂ કાશીએ કરવત મૂકાવ્યું, ગિરનાર જઈ ભેરવજવ ખાધો, દેહ સમર્પણ કરવાના બ્હાના નીચે આચાર્યો સાથે કુકર્મો કર્યાં, પ્રભુને નામે લાખો રૂપિયાની પેઢીઓ ચલાવી, કર્માદાનના વ્યાપાર કર્યાં, સેવક સેવિકા થઈ અનુયાયીઓને છેતર્યાં, લુટ્યા, હેરાન કર્યા, ગુરૂની પદવી પ્રાપ્ત કરી તદ્દન વિપરીત ઉપદેશ કર્યો, કપટજાળ બીછાવી અનેકને ફસાવ્યા, અભિમાન કરી આડંબર વધાર્યો, યોગ્યતા વગર પધરામણીઓ કરાવી, ધર્મના અધ્યક્ષ થઈ આવકમાં હિસ્સો માગ્યો, પરભવમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળવાની ચીઠ્ઠીઓ લખી આપી, ધર્મિષ્ઠ હોવાને બ્હાને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો, કામવાસના પૂરી કરી, અન્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર, તેમાં રહેલા સત્યાંશોનું અસ્તિત્વ જાણ્યા વિચાર્યા વગર પરધર્મની, પરતીર્થની અને તેના અનુયાયીઓની નિંદા કરી, મિથ્યા ધર્મને નિમિત્તે ક્રોધ માન માયા લોભ કષાયો કરી તેમાં પ્રશસ્તપણું માન્યું અને ઘણી ખરી વાર તો તેમા ધર્મ જ માન્યો–આવી રીતે મેં અનેક પ્રકારનાં મલિન સ્થૂળ કાર્યો ધર્મને નામે કર્યાં, મેં અનેક પ્રકારની અધમતા સ્પષ્ટ રીતે કરી અને ધર્મને નામે દુકાન માંડી, એક નૂતન પ્રકારનો સંસાર શરૂ કરી દીધો. મારી પાસે એવાં સર્વ કામો વિભાવદશાએ કરાવ્યાં. મારાં એ સર્વ કાર્યો એવાં અને એટલાં છે કે તેનું વર્ણન તમારી પાસે કરી બતાવતાં હે માડી! હું શરમાઉં છું. એવી જ રીતે

માનસિક બાબતમાં પણ મારી પાસે એવી એવી માન્યતા મનાવી છે કે તેની વાત કહેતાં હું શરમાઉં છું. ઉપર મેં જણાવ્યું છે તેમ યોગીએ મને યોગણ કરી અને જતિએ જતણી કરી—આવાં આવાં કામો કરતી હતી અને માન્યતા એમ રાખતી હતી કે જાણે સર્વ સત્ય તેમાંજ આવી રહ્યું હોય અને તે સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ જગોએ સત્ય હોય જ નહિ, હોવાનો સંભવ પણ છે નહિ એમ માનીને મેં કામ લીધું અને સર્વેએ મારી પાસે એ નિયમાનુસાર જ કામ કરાવ્યું. હું તો દરેક મતવાળાની પાસે ગઈ ત્યાં મને નિષ્પક્ષ રાખવાને બદલે એવી મતચુસ્ત બનાવી દીધી કે જાણે હવે મારી એવી વિચિત્ર મૂર્ખતાપર હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને પણ બહુ ખેદ થાય છે. વળી મારી પાસે ઉપર જણાવ્યાં તે ઉપરાંત બીજાં અનેક એવાં એવાં કામો કરાવ્યાં છે કે જેનું વર્ણન કરી બતાવતાં મને પોતાને જ લાજ આવે છે.

હે માડી! હું તમને કેટલી વાત કહું! મારી એટલી બધી વિચિત્ર સ્થિતિ બનેલી છે કે તે સર્વનું જો વર્ણન કરવા બેસું તો પાર આવે નહિ અને કહેતાં કહેતાં મારે પણ બહુ શરમાવું પડે. હું તમને થોડી વાત ટુંકામાં કહી દઉં છું, તમે વધારે તમારી મેળે સમજી લેશો. 'થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચશો' એ વાત તમે સારી રીતે જાણો છો. હું થોડું કહું છું તે તમે સમજી જશો. ટુંકામાં વાત એ છે કે મારૂં ઘર સાજું નથી. બધી વાતનો સાર આ એક વાક્યમાં આવે છે. પુરૂષની દૃષ્ટિએ न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ઘર એ ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એ ઘર છે, તેમ જ સ્ત્રીની દૃષ્ટિથી પુરૂષ-પતિ તેનું સર્વસ્વ હોઇ તેને તે જ ઘર છે. ઘર *સાજું રાખવું એટલે ઘરમાં યોગ્ય સંપ, સ્નેહ અને વિવેક તેમ જ પતિપત્ની ધર્મની યોગ્ય વહેંચણી અને કાર્યકરણ. હે માડી! મારૂં ઘર સાજું નથી, મારા પતિ પોતાનો ઘર તરફનો, મારી તરફનો, પોતાની જાત તરફનો ધર્મ બરાબર સમજતા નથી અને સમજતા ન હોવાને લીધે ધર્મકાર્ય-પોતાની ફરજ બજાવતા નથી તેથી આ સર્વ ગોટાળો થયો છે. જ્યાં ઘર સાજું ન હોય ત્યાં મારે કોની પાસે

* ઘર સાજુ કરવુ એટલે લાચ લેવી એવો ખરાબ અર્થ પણ ભાષામા થાય છે, અત્ર તે અર્થમાં એ વાક્ય વપરાયેલ નથી.

ફરિયાદ કરવી. આપણે સમજી શકીએ છીએ તેવી હકીકત છે કે સ્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે સંસાર. એટલે કે સંસારમાં પ્રગતિ કરવાનું કારણ સ્રી છે, સ્રીના દૃષ્ટિબિન્દુથી પુરૂષ એ જ સ્થાન લે છે. હવે જેમ સંસારવ્યવહાર ચલાવવા માટે પતિ અને પત્નીએ પોતપોતાના ધર્મો યોગ્ય પ્રકારે પાળવા જોઇએ અને તે માટે ખાસ કરીને પતિએ સર્વ પ્રકારનો યોગ્ય વિચાર કરવો જોઇએ, સયુક્ત કુટુંબ હોય તો કોઇને અન્યાય થવો ન જોઇએ, આળસુને વધારે મળે, બહુ બોલનાર કે વાધા પાડનારને ખાસ લાભ મળે વિગેરે ગેરવ્યવસ્થા થવી ન જોઇએ એ જોવાની ફરજ કુટુંબના કર્ત્તા—મેનેજરની છે અને તેમ કરનારનું ઘર સાજું કહેવાય છે, જેનું ઘર સાજું ન હોય તેને ત્યાં નિરંતર કલેશ, અન્યાય અને અશાંતિ રહે છે; તે પ્રમાણે અહીં શુદ્ધચેતના કહે છે કે હે માડી! મારાં દુઃખની વાત હું શું કહું! મારૂં ઘર જ સાજું નથી, મારા પતિ ઘર સંબંધી—મારા સંબંધી કદિ વિચાર જ કરતા નથી, મને મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમા પોતાને મંદિરે તેડતા જ નથી, ત્યાં પછી મારે બીજો કોનો વાંક કાઢવો? મોહરાજા જેવા બહાદુર યોદ્ધા સાથે લડાઈ લડવાની અને પોતાનું ઘર જ સાજું નહિ, પોતાના લશ્કરમાં વ્યવસ્થા નહિ, પોતાનું બળ કેટલું છે તેનો ખ્યાલ નહિ, પોતાના લશ્કરને લડવાની સામગ્રી આપવી જોઇએ, તેઓ માટે સરસામાન તૈયાર જોઇએ—વિગેરે વિગેરે કોઈ પણ બાબતમાં જ્યાં ઠેકાણુંજ મળે નહિ ત્યાં પછી મારા નાથનો વિજય કેવી રીતે થાય? માડી! હું નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણું ઝુરૂં છું પણ ટુંકામાં તમે સમજી લેજો કે મારૂં ઘર સાજું ન હોવાથી—મારા નાથની પૂર્ણ અનુકૂળતા ન હોવાથી હું તેમ કરી શકતી નથી અને એક બાજુએ ઢળી જાઉં છું.

'ઘરશું તીરથ નહિ બીજું' એ પ્રમાણે ઉપયોગી પાઠાંતર છાપેલી બુકમાં આપ્યો છે તેનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પાઠ એક પણ પ્રતમાં નથી તેથી પ્રતનો પાઠ મૂળમાં રાખ્યો છે, પણ આ પાઠાંતર બહુ સુંદર છે એમ અર્થ વિચારવાથી જણાશે. આ સર્વ તીર્થીઓને વશ પડ્યા પછી મેં જે કર્યું અને મારી પાસે તેઓએ જે કરાવ્યું તેનો હેવાલ કહેતાં મને શરમ આવે છે. તેઓ મને શું કહેતા હતા તેનો સાર તમને ટુંકામાં કહી દઉં તો એ છે કે પોતાના ઘર સિવાય

તરવાનો અન્ય માર્ગ નથી. જેનાથી તરીએ તે તીર્થ કહેવાય છે. અમારા તીર્થ સિવાય તમે બીજી કોઈ પણ જગાએથી તરી શકશો નહિ—આ તેઓના ઉપદેશનો સાર છે. પોતાના મત ઉપર હઠ કદાગ્રહ રાખી અન્ય ધર્મના શુદ્ધ સત્યાંશોને પણ સ્વીકારવા તરફ ઉપેક્ષા રહે એ પ્રમાણે સર્વ તીર્થીઓ મને ઉપદેશ દેતા હતા. પોતાના તીર્થની પણ બારીકીથી શોધ ન કરું તેવા હેતુથી મને કહેતા હતા કે अचिंत्यास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् અલૌકિક ભાવોમાં તર્ક—બુદ્ધિ ચાલી શકે નહિ, તેવા ભાવોમાં તો અમે કહીએ તે સત્ય—એમ કહી પોતાને માથે પુરાવાનો બોજો રહે છે તે ઉડાવી દેતા હતા અથવા ઉડાવી દેવા પ્રયત્ન કરતા હતા. વળી કોઇક કહે છે કે हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरे હાથી શેરીમાં ડાળી દે તે કબૂલ કરવું પણ જૈન મંદિરનો આશ્રય ન લેવો. આમાં સત્ય અંશ સમજવાની તક મળે તોપણ તેને જતી કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. દરેક તીર્થવાળાએ પોતાના વાડા બાંધી તેની આજુબાજુ એવી વાડ મજબૂત બાંધી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તેમાંથી એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળી વિશાળ વસુધાનો પંથ જોઈ જાણી ભોગવી શકે નહિ. અન્ય ધર્મપુસ્તક વાંચવાની ના કહેનાર, અન્ય ધર્મસ્વરૂપ સાંભળનારને અધમ પંક્તિપર મૂકનાર સત્યને પોતાની પાસે હોવાનો દાવો કરે છે, અન્યને ફાંફાં મારનારા કહાવે છે અને પોતેજ સત્ય સ્વરૂપ છે એમ ઉપદેશે છે અને તેનો અંધ અનુયાયીવર્ગ એ વાતને સ્વીકારી પણ લે છે. આ પ્રમાણે હે માડી! મારી પાસે એવા એવાં કામો કરાવ્યાં છે અને મને એટલી રખડપટ્ટી કરાવી છે કે તેની વાત કહેતાં મને શરમ થાય છે. અન્ય તીર્થીએ આ જીવ પાસે કેવાં કેવાં કામો કરાવ્યાં છે અને મોહરાજાએ આ જીવને અજ્ઞાનમાં રાખી કેવો રખડાવ્યો છે તેનો હેવાલ આખા ઉપમિતિભવ પ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ સુંદર ચિત્તાકર્ષક રીતે આપ્યો છે તે અવકાશે વાંચી વિચારવો. અત્ર ભાવ એ છે કે આવી રીતે ઘર સિવાય અન્ય તીર્થ નથી એમ કહી મને નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ અને તેને માટે તીર્થના ઉપદેશકો ખાસ જવાબદાર છે.

आप वीती कहेतां रीसावे,
*तेहसुं जोर न चाले;
आनंदघनप्रभु† वांहडी झाले,
वाजी‡ सघली पाले. मायडी० ८

"પોતાની ઉપર વીતેલ હકીકત વર્ણવી બતાવતાં તે પતિ (મારા ઉપર) ગુસ્સો કરે છે તેથી તેની સાથે (મારૂં) જોર ચાલતું નથી; (હવે તો) આનંદઘન પરમાત્મા મારો હાથ ઝાલે તો સઘળી બાજી પળાઈ જાય, તેમાં વિજય મળે."

ભાવ-વિવિધ તીર્થ (મત) માં મને કેવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો અને તેને પરિણામે મારી કેવી રખડપટ્ટી થઈ, દુર્ગતિમાં મારે કેવી રીતે ભ્રમણ કરવું પડ્યું, ત્યાં મારે કેવાં કેવાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં વિગેરે વાત જો હું તે તીર્થના ચાલકોને§ કહી બતાવું છું, જે વાત મને વીતી છે તેનો સવિસ્તર હેવાલ તેઓને સંભળાવું છુ તો તેઓ મારા ઉપર રીસ કરે છે, ગુસ્સે થઇ મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે અને મારી સાથે રૂસણું લે છે તેથી તેઓ ઉપર મારૂં કાંઇ જોર ચાલતું નથી. દુનિયામાં ઘણીવાર એવું બને છે કે સાચી વાત કરીએ તે કોઇને ગમતી નથી. સાચી વાત ગમતી નથી એટલું જ

---

* 'તેહસુ'ને બદલે છાપેલી બુકમાં 'નથી' એવો પાઠ છે અર્થ તેથી સારો થાય છે પણ તેવો પાઠ કોઈ પણ પ્રતમા નથી

† છાપેલી બુકમા 'આનંદઘન વડ્ડાલો બાંહડી જાલે' એવો પાઠ છે અર્થમાં બહુ ફેર પડતો નથી

‡ 'તો બીજુ સઘળુ પાલે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે પણ સર્વ પ્રતોમા પાઠ ઉપર લખ્યો તે પ્રમાણે છે અર્થ માટે વિવેચન જુઓ

૮ આપ વીતી=મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિનો હેવાલ કહેતા=વર્ણવતાં રીસાવે=રીસાઈ જાય, ગુસ્સે થઈ જાય તેહસું=તેની સાથે બાહડી=બાહુ. બાજી=રમત પાલે=પળી જાય, વહન થાય

§ અહીં આપવીતી ચેતનને કહેવાથી તે તેમાથી સાર ગ્રહણ કરતા નથી પણ હુ તેના દોષ બતાવું છુ એમ ધારી ઉલટા મારી સાથે રીસાઈ જાય છે. એમ કરે તેની સાથે જોર શુ ચાલે? જો તે મારા કહેવામાંથી કાંઈ સાર ગ્રહણ કરે તો ચાલે મિથ્યામતિની સંગતથી તે રીસાળવા થઈ ગયા છે એટલે તેને આપવીતી પણ કહી શકતી નથી આ પ્રમાણે અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે. ઠું આ

નહિ પણ તે વાત કહેવાથી તો તેઓ મારી સાથે લડવા આવે છે અને ઉલટા મારા પતિને એવા ભંભેરી મૂકે છે કે કદાચ તે મારી સાથે જરા જરા અનુકૂળ થયા હોય તે પણ પરાઙ્મુખ થઇ જાય છે અને તદ્દન મિથ્યાત્વમાં ચાલ્યા જાય છે. કજીઓ કરનારને કજીઆળો કહેવાથી, અંધને આંધળો કહેવાથી, પાપ કરનારને પાપી કહેવાથી દુનિયાના લોકો ગુસ્સે થઇ સામા પડે છે અને ઉલટું સત્ય કહેનારને બને તેટલું નુકશાન કરે છે. અહીં તો તે તીર્થીઓ મારા પતિને એવા ચઢાવી મૂકે છે કે મારૂં ઘર તદ્દન પતિશૂન્ય થઇ જાય અને પતિને અને મારે બોલ્યા વહેવાર પણ ન રહે એવું તેઓ કરી મૂકે છે. આથી મારાથી સાચી વાત પણ કહી શકાતી નથી અને મારૂં જરા પણ જોર ચાલતું નથી.

આપવીતી એટલે આપનામાં રહેવાથી વીતેલી હકીકત અથવા મારે માથે વીતેલી હકીકત એ બન્ને અર્થ સુંદર છે. છાયા ફેરફાર થાય છે પણ ભાવ લગભગ સરખો જ આવે છે. આવી રીતે જ્યાં જાય ત્યાં ચેતનાને અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરવાં પડે છે, તેની પાસે અનેક કામો એવાં કરાવવામાં આવે છે કે જેની વાત કહેતાં પણ તે લાજે છે અને તેનું ઘર પણ સાજું નથી. હવે ચેતના તે સર્વ હકીકત કહીને શું કરવું જોઇએ અથવા પોતાના સંબંધમાં શું થવું જોઇએ તે બહુ ટુંકામાં પણ મુદ્દાસર રીતે કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

હવે તો મારા નાથ આનંદઘન પ્રભુ જો મારી બાંહ ઝાલે તો બીજા સઘળાને તો હું સંભાળી લઉં. અત્યાર સુધી તો સર્વેએ મને એકાંત પક્ષનો આદર કરાવીને મારી પાસે અનેક વેશો ધરાવ્યા છે, અનેક કામો કરાવ્યાં છે અને મારી અનેક રીતે અનેક જગોપર રખડપટ્ટી કરાવી છે, પરંતુ જો હવે આનંદઘન ભગવાન્-મારા શુદ્ધ પ્રાણપતિ મારો હાથ ઝાલે, મને એકાંત જ્ઞાનમાર્ગનો અથવા બાહ્ય ક્રિયાના એકાંત માર્ગનો વસ્તુસ્વરૂપના અંતરંગ રહસ્યને સમજ્યા આદર્યા વગર જે હઠ આગ્રહ થાય છે તેનો ત્યાગ કરાવી શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમાર્ગમાં પ્રગતિ કરાવે અને તેથી છેવટે શુદ્ધ આચરણ થઈ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ભાસ થાય, વિશુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાનથી લોકાલોકનું સ્વરૂપ સમજાય તો બીજા બધાને હું જાળવી લઉં અને મારી પીડા પતી જાય. હાલ તો કોઈને

કાંઈ કહું છું તો તે રીસાય જાય છે, મારી પાસે હીન આચરણો કરાવે છે અને મને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. મારા પતિ બિચારા શુદ્ધાવબોધને પાત્ર થયા નથી તેથી સર્વ ગોટા ગળી જાય છે અને મને સાથે ઘસડે છે. આનંદઘનસ્વરૂપ પતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી પ્રગટ કરી મારી બાંહ ઝાલે એટલે પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપી થાય તો અત્યારે જે એકપક્ષમાં તેઓને ઘસડાવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે દૂર થાય અને ત્યારે જ તેઓ નિષ્પક્ષ રહે. તેઓ જ્યારે નિષ્પક્ષ થાય ત્યારે પછી હું પણ તેવી થઈ જાઉં એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સઘળી બાજી બરાબર રમાઈ જાય, સર્વ જગોપર વિજય મળે અને ચેતનની ભવભ્રમણા પૂરી થાય. બાજી કેવી રમવી જોઈએ અને કેવા દાણા નાખવાથી વિજય થાય તે માટે બારમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયા છીએ. પાઠાંતરમાં બાજીને બદલે 'બીજું' એવો પાઠ છે તે પણ ઠીક છે. એ આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે તો બીજું તો સર્વ પળાય જાય તેમ છે, તેને જાળવી લેવાય તેમ છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવે તેમ નથી. પળાઈ શબ્દનો અર્થ નાશ પણ થાય છે અને તે અર્થ વધારે ઠીક છે.

આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ બાબતપર આખા પદનું રહસ્ય છે. જ્યાંસુધી અનેક જગોપર જઈ પક્ષધર્મ આદરવામાં આવે ત્યાંસુધી આ ચેતનાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જ્યારે શુદ્ધ દશાના ખપી થઈ આનંદઘનસ્વરૂપમાં લય પામવા અડગ નિશ્ચય થશે ત્યારે જ સર્વ ક્રિયા અને જ્ઞાનનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. એમ થાય નહિ ત્યાંસુધી ગમે તેવા રંગનાં વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે, ગમે તેટલી આતાપના લેવામાં આવે, ગમે તેટલી યાત્રાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલાં આસનો કરવામાં આવે, ઉપર ઉપરની ટૂંકામાં કહીએ તો ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, પણ જ્યાંસુધી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ પ્રગટ કરી તેમાં લય પામવાની દશા ન થાય ત્યાંસુધી તમે અભેદવાદી થાઓ કે ભેદવાદી થાઓ, બુદ્ધ થાઓ કે જૈન થાઓ, મીમાંસક થાઓ કે વેદાન્તી થાઓ, નૈયાયિક થાઓ કે વૈશેષિક થાઓ—એમાં વસ્તુતઃ કાંઈ વળવાનું નથી આ અતિ વિશુદ્ધ ભાવ શાંત હૃદયે મનમાં વિચારવા યોગ્ય છે. વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યનો બોધ ન થયો હોય તેવા સ્થૂળ સંજ્ઞા-

વાળા પ્રાણીઓ અહીં પણ નિશ્ચયની પોષણા જોશે, પરંતુ અત્ર એવું કાંઈ પણ નથી. જો આવી સામાન્ય બાબતને પણ નિશ્ચયપોષણા તરીકે ગણીને વિસારવામાં કે ઉવેખવામાં આવશે તો સમજવું કે આપણું પણ નિષ્પક્ષપણું હજુ પ્રગટ થયું નથી અને હજુ ઘણા ભવો સુધી આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એવી સ્થિતિમાં મૂકાવાની આપણી તીવ્ર અભિલાષા થઈ નથી.

આનંદઘન મહારાજે પ્રખર ભાષામાં પ્રૌઢપણે અહીં વિચારો બતાવ્યા છે અને ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં પ્રાણીને કળિકાળમાં મોહ નડી રહેલ છે એમ ચૌદમા અનંતનાથજીના સ્તવનમાં કહ્યું છે, એવા મક્કમ વિચારના લેખકોને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જે ઊંચી હદના વિચારો તેઓ બતાવે છે તે કેટલીકવાર બાહ્ય દૃષ્ટિ જીવોના ગ્રાહ્યમાં પણ આવી શકતા નથી અને તેથી તે વિચારો નિશ્ચય નયના છે એમ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આવા વિચારો જરા ઊંચી દૃષ્ટિ થઈ હોય, એકાંત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે કાંઇક ઊંચા આવ્યા હોય તેને તદ્દન સામાન્ય છે. શાસ્ત્રકાર તેથી ઘણી જગોપર કહે છે કે આ જીવે બાહ્ય ક્રિયા તો બહુવાર કરી પરંતુ તેને મોહ-અજ્ઞાન ગયા નહિ તેથી ક્રિયાનો લાભ બરાબર મળ્યો નહિ. મેરૂ પર્વત જેટલો ઢગલો થાય એટલા ઓઘા મુહુપત્તિ કરીને તેટલી વાર સંયમ લીધા છતાં આ જીવની મુક્તિ ન થવાનું કારણ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે. જરા અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય અને પક્ષવાદ છોડી દેવામાં આવે તો પછી ઉન્નત દશાએ પહોંચવામાં વખત લાગતો નથી. આનંદઘનજીનો યોગ બહુ ઊંચો હોવાથી તેમણે જે શબ્દો આ પદમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રખર ભાષામાં કહ્યા છે તેવા વિચારો જરા ફેરફાર સાથે અન્ય લેખકોએ પણ બતાવ્યા છે. જે જે લેખકોનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલી હદ સુધી જ તે વાત લખી શકે છે અને ખાસ કરીને આવા સ્પષ્ટ વક્તા થનાર લેખકો બહુ થોડા હોય છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ આવા જ વિચારો ખાસ આત્મોન્નતિ માટે કર્તવ્ય છે એ આખુ પદ વિચારવાથી જણાય તેમ છે. બીજા યોગના વિષયપર લખનારા આ પદના વિષયસંબંધમાં શું લખે છે તે વિચારતાં આપણને ચિદાનંદજી ઉર્ફે કર્પૂરચંદ્રજીનું 'અબધું નિરપખ વિરલા કોઈ' એ પદ ધ્યાનમા આવે છે. એ પદ આખું

પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં લખાઈ ગયું છે અને ત્યાં બતાવ્યું છે કે આનંદઘનજી મહારાજ પોતાના પદમાં તીર્થ-દર્શનોમાં નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે અને ચિદાનંદજી આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે. એ જ વિષયને અંગે શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પોતાના 'જશ-વિલાસ' માં અવારનવાર ઉક્તિ કરે છે. 'અબ મેં સાચો સાહિબ પાયો' એ પદમાં તેઓ કહે છે તે જોઇએ.

યાકી સેવ કરતહું યાકું, મુજ મન પ્રેમ સુહાયોઃ
અબ મે સાચો સાહિબ પાયો

* * * * * * *

જ્યોં જાનો ત્યોં યુગતિ ન જાનો, મેં તો સેવક ઉનકો;
પક્ષપાત તો પરસું હોવે, રાગ ધરતહું ગુનકો અબ૦
ભાવ એક હે સબ જ્ઞાનીકો, મુરખ ભેદ ન પાવે;
અપનો સાહિબ જો પહિચાને, સો જસલીલા પાવે અબ૦

આ પદમાં આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ ભાવ બતા૦યો છે તેને લગતો જ ભાવ અત્ર જણા૦યો છે. એ જ મહાત્મા અન્યત્ર કહે છે.—

બાહ્ય ક્રિયા કરે કપટ કેળવે, ફિરકે મહંત કહાવે;
પક્ષપાત કબહું નવિ છોડે, ઉનકું કુગતિ બોલાવે.
જબ લગે સમતા ક્ષણુ નહિ આવે

અહીં કેટલી હદ સુધીની વાત કરી છે તે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. બાહ્યાચરણો કરવામાં કપટક્રિયા આવે અને પક્ષપાતનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તેની મુક્તિ થવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ તેને બદલે તે કુગતિમાં જાય છે. સમતાને માયડી કહીને ચેતના ફરિયાદ કરે છે એમ આનંદઘનજી મહારાજ બતાવે છે તે આ જ છે. જોગી જોગણુ કરે છે, યતિ યતણી બનાવે છે વિગેરે વાત કહી છે તે મહત નામ કહેવરાવવાની સાથે મળતી આવે છે અને એવા પ્રાણીઓને કુગતિમાં ભ્રમણુ કરવું પડે છે તેનો સમાવેશ 'જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું' તેમાં થઈ જાય છે. આ સ્થિતિ છે તેથી વિચાર કરી પક્ષ-ધર્મનો ત્યાગ કરી સત્ય માર્ગને આદરવા અને તેને વળગી રહેવા વિજ્ઞપ્તિ છે. જ્ઞાનવિલાસમાં જ્ઞાનવિમળસૂરિ એક પદ બિહાગ રાગમાં લખે છે તેનો ભાવ પણુ આવો જ છે. તે પદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જગગુરૂ નિરપખ કો ન દિખાય. નિરપખ
અપને અપને હઠ સહુ તાણે, કૈસે મેલ મિલાય;
વેદ પુરાના સબહી થાકે, તેરી કવન ચલાય. જગગુરૂ૦ ૧
સબ જગ નિજ ગુરૂતાકે કારન, મહગજ ઉપર ઠાય;
ગ્યાન ધ્યાન કછુ જાને નાહિ, પોતે ધર્મ બતાય. જગગુરૂ૦ ૨
ચાર ચોર મિલ મુલકને લૂંટયો, નહિ કોય નૃપ દિખલાય;
કિનકે આગળ જાય પુકારે, અંધોઅંધ પલાય જગગુરૂ૦ ૩
આગમ દેખત જગ નવિ નિરખું, મનગમતા પખ ભાય;
તિનતે મુરખ ધર્મ ધર્મ કટ, મત બૂડે મત લાય. જગગુરૂ૦ ૪
ઇન કારણ જગમત પખ છાંડી, નિધિ ચારિત્ર લહાય;
જ્ઞાનાનંદ નિજ ભાવે નિરખત, જગ પાખંડ લહાય. જગગુરૂ૦ ૫

આ ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. અમુક મતમાં આસક્ત થઇ પક્ષવાદ ઉપર ઉતરી જઇને જો સત્ય તરફ આંખ મીંચવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારને લાભ થતો નથી, ચેતનજીની ઉન્નતિ થતી નથી અને માત્ર સંસારપરિભ્રમણ થાય છે. આવી સ્થિતિ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓએ સ્પષ્ટ જોઇ છે એનું કારણ એ છે કે જ્યારે પક્ષમાં ઢળી જવાનું થાય છે ત્યારે પછી પોતાની વાત સત્ય કરવાનો આગ્રહ બંધાઈ જાય છે અને સત્ય શોધવાની શુદ્ધ વૃત્તિપર હડતાળ લાગે છે. ચેતનજીનો વિકાસ કરવાની દૃઢ ભાવના થઈ હોય તો મત-તીર્થ અને ખૂદ ચેતનજીની બાબતમાં પણ પક્ષપાત છોડી દેવાની જરૂર છે. આવો વિચાર કરવામાં કેટલીકવાર વ્યવહારમાં હાનિ થાય છે, કારણ કે લોકોને પોતાના મતનો એવો આગ્રહ હોય છે કે અન્યત્ર સત્યનો કિંચિત્ સંભવ છે એવી વાત પણ તેઓ અધોઅંધ પરંપરા અને માનમતંગજપર સ્વારીને લીધે કબૂલ કરી શકતા નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય હોય તો તેથી પ્રાકૃત જનપ્રવાહ બાજુપર મૂકી સત્યનો ભેખ લેવો ઉચિત છે. તમે ગમે તેટલું કરશો તોપણ લોકો તો અનેક પ્રકારનાં છિદ્રો શોધી કાઢશે, કારણ કે ઘણાખરા મનુષ્યો સ્થૂળ સંસારદશામાં જ હોય છે, તેઓને એથી ઊંચી હદની વાત ગળે ઉતરવી પણ અશક્ય છે અને આવી વિશુદ્ધ બાબતમાં પ્રાકૃત લોકોના વિચારને અનુસરીને ચાલવામાં તો પ્રત્યવાયો જ આવે છે; માટે આવી વિશુદ્ધ બાબતમાં યોગીઓ અથવા

યોગાભ્યાસીઓ કહે તે વિચારીને સમજીને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ માર્ગ આનંદઘન યોગીના કહેવા પ્રમાણે આદરવા યોગ્ય છે, આપનો સ્વામી શુદ્ધ ચેતન પોતાને ઓળખે એ માર્ગ આદરવાનો ઉપદેશ ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી આપે છે, પંકજ નામ ધરાવી પંકથી ઉપર–નિર્લેપ રહેનાર કમળની પેઠે વિષયકર્દમમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી દૂર રહેનાર પ્રાણી સાહેબને વહાલો લાગે છે તેથી તેવા થવાની જરૂર ચિદાનંદજી બતાવે છે, અને જગતના મતોનો પક્ષ છોડી સ્વભાવે સર્વ વસ્તુપર અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા જ્ઞાનવિમળસૂરિ બતાવે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ મનને સત્ય સમજવા માટે ખુલ્લું રાખી પ્રગતિ કરવી અને મતનો મદ અથવા પક્ષ તજી દેવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે દુનિયામાં ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ રેડાઈ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને તેના રહસ્ય તરીકે એ સમજવું યોગ્ય છે કે તેવી લડાઈઓનું કારણ માત્ર પક્ષઅંધતા અને વિચારશક્તિની ગેરહાજરી છે. પરમતનો અભ્યાસ કર્યાં વગર ધર્મને નામે મોટાં યુદ્ધો ઊભાં કરવાં એ તદ્દન અજ્ઞાનદશા અથવા અંધદશા સૂચવે છે. આ પદ શાંતિ રાખીને બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં રહેલો ભાવ સાર્વજનિક થઈ જાય તો બહુ મતભેદનો નિકાલ થઈ જવા સંભવ છે. જરા દશાને ઉન્નત કરી વિચાર કરી આ પદનો ભાવ વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે, બાહ્ય અથવા ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાથી આ પદનું રહસ્ય કદિ પણ સમજવામાં આવે તેમ નથી એમ લાગે છે. આનંદઘનજીનો આશય ઘણો જ વિપુળ ઉન્નત અને ઉદાર છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તેની ઉદારતા વર્તમાન પરમતસહિષ્ણુતા (Toleration) ના વિચારોથી પણ ઘણી આગળ વધી જાય તે વિચારવાથી સમજી શકાશે. વર્તમાન વિચારમાં પરમતને હોય તેમ રહેવા દેવાની જ ભાવના છે, પણ સર્વ જગાપર જઈ સત્ય શોધી આગ્રહ છોડી સત્યને સત્યની ખાતર આદરવાની અને જ્યાં સત્યના અંશો હોય ત્યાં તેટલે દરજ્જે તે અંશોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે વર્તમાન વિશાળ વિચારવાતાવરણમાં પણ જોવામાં આવતી નથી. વર્તમાન ભાવનામાં

અન્ય ધર્મમાં હોય તે ભલે તેમને તેમ રહો એટલો જ ભાવ છે. આ સહિષ્ણુતાના કરતાં આનંદઘનજીની સહિષ્ણુતા બહુ આગળ વધી જાય છે. न मे माता महावीरो न द्वेषः कपिलादिषु એ ભાવનામાં અને हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरे એ બે વાક્ય વચ્ચે તફાવત સમજવાથી પૂર્વ કાળમાં તીર્થનો આગ્રહ પૂર્વ કાળના યોગીઓમાં કેટલો હતો તે જણાય છે, તેથી ઘણું આગળ વધીને અને વર્તમાન સહિષ્ણુતાના ભાવથી પણ આગળ વધીને સત્યશોધક બુદ્ધિની અને શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાની જે ભાવના આ પદમાં બતાવવામાં આવી છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

પદ ઓગણપચાસમું–રાગ સોરઠી.

१कंचन वरणो नाह रे, †मोने ‡कोइ§ मेलावो;
अंजन रेख न ||आंखडी भावे,¶
मंजन शिर पडो दाह रे. मोने० १

---

* અહીં સર્વ પ્રતોમાં રાગ સોરઠી એમ લખ્યું છે સોરઠ અને સોરઠીમાં ફેર શું છે તે ગાયનવિદ્યામાં કુશળ મનુષ્યને પૂછવા યોગ્ય છે છાપેલી બુકમાં એને સોરઠ રાગ તરીકે આપેલ છે તે કોઇ પ્રતથી સિદ્ધ થતું નથી

† એક પ્રતમાં પાઠ આ પ્રમાણે આપ્યો છે. 'મોને મિલાવો રે, કોઈ કંચન વરણો નાહ રે.' આ પાઠ રાગમાં બરાબર બોલી શકાતો નથી. મૂળમાં પાઠ આપ્યો છે તે યોગ્ય જણાય છે.

‡ મોનેને બદલે પ્રતમાં 'મને' શબ્દ પાઠાંતરે છે એક જગોએ 'મુને' શબ્દ વપર્યો છે રાગમાં ગાન કરતા મને શબ્દને બદલે મોને વધારે ઠીક લાગે છે અર્થ એક જ છે

§ કોઇને સ્થાને 'કોંએ' પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એકમાં 'કોએ' પાઠ છે, તે પણ સાર્થ છે

|| 'અંજન રેખન આખન ભાવે' એવો પાઠ માત્ર છાપેલી બુકમાં છે. એ પાઠ લેતા રેખનનો અર્થ રેખા કરવી પડે છે. એને બદલે ઉપર મૂળમાં પાઠ આપ્યો છે તે ત્રણ પ્રતમાં હોવા ઉપરાંત સારો અર્થ આપે છે.

¶ ભાવે શબ્દ પછી એક પ્રતમા 'મોને' એટલું વધારે છે તે રાગમાં તો ચાલે તેમ છે પણ તેની જરૂર નથી. તેનો અર્થ તો મને એમ જ રહે છે

૧ કંચનવરણો=સુવર્ણ જેવા રંગવાળો, અડાઘ, મેલ–ડાઘ વગરનો નાહ=નાથ, પતિ મેલાવો=મેળવી આપો, (તેનો મારી સાથે) મેળાપ કરી આપો. અંજન=આંજણું રેખ=રેખા. આંખડી=આંખો ભાવે=ગમે, પસંદ આવે મંજન=સ્નાન, ન્હાવું તે. શિર=માથાપર. દાહ=અગ્નિ.

"સુવર્ણ જેવા રંગવાળા (ડાઘ વગરના) મારા પતિ સાથે મારો કોઈ પણ મેળાપ કરાવો. આંજણરેખા આંખોને પસંદ આવતી નથી અથવા અજન રેખાવાળી આંખો મને પસંદ આવતી નથી અને સ્નાનના માથાપર તો અગ્નિ પડો. (મને એ સર્વ કાંઇ ગમતું નથી, મારા પતિનો મેળાપ મને ઇષ્ટ છે.")

ભાવ–સુમતિને માયડી કહીને ચેતનાએ ઉપર જે વાત કરી તે સમતા તો સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ ચેતનાના પક્ષધર્મની વાત સ્ફુટ રીતે સાંભળ્યા પછી તેને મનમાં વધારે ખેદ થવા લાગ્યો. તેમાં જ્યારે સખી ચેતનાએ કહ્યું કે 'આનદઘન પ્રભુ બાંહડી ઝાલે, બાજી સઘળી પાલે' ત્યારે તો તેને પણ વિચાર કરવાથી ખાત્રી થઈ કે આનંદઘન પતિ હવે કોઈ પણ રીતે ચેતનાની બાંહ પકડે તો સારૂં. હવે તે સર્વને માટે પ્રથમ તો પોતાનો અને પોતાના પતિનો મેળાપ થવો જોઇએ. અહીં તેથી સુમતિ અથવા સમતા એ મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. યોગો, અનુભવ, યતિધર્મ વિગેરેમાંથી જે કોઇ મેળાપ બનાવી આપી શકે તેમ હોય તે સર્વને ઉદ્દેશીને આ પોતાની સ્થિતિ દર્શાવનાર આખું પદ સમતાના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. ચેતના આ પદ પૂર્વના પદના અનુસંધાનમાં બોલે છે એવો ભાવ લેવામાં આવશે તોપણ અર્થ બરાબર બેસશે. પદનો ભાવ પ્રથમ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અને પછી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ. એ ભાવ વિચારવાથી બહુ આનંદ થાય તેવી કેટલીક હકીકત અત્ર બતાવી છે.

સમતા કહે છે કે મારા પતિ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા વર્ણના અથવા ડાઘ વગરના છે એની સાથે હવે તો કોઈ મારો મેળાપ કરાવી આપો. મારાથી પતિનો વિરહ સહન થતો નથી અને પતિવિરહમાં મને આંખોમાં અંજન આંજવું ગમતું નથી અથવા અંજનની રેખાવાળી આખો મને ગમતી નથી અને સ્નાન વિલેપનાદિ તો એવાં અપ્રિય થઇ પડ્યાં છે કે તેના ઉપર આગ લાગો, તે બળી જાઓ; પતિવિરહથી હું એવી ઉદાસ થઈ ગઈ છું કે મને કોઈ શણગાર સજવા ગમતા નથી. શરીરે સ્નાન કરવું, વિલેપન કરવું, વસ્ત્રો પહેરવાં, આંખમાં આંજણ આંજવું એ કાંઈ મને પસંદ આવતું નથી. પતિવિરહઘેલી

શરીરે અસ્વસ્થ રહી શરીરવિભૂષાની દરકાર ન કરતાં પતિના મેળાપ માટે જે મળે તેને આવી રીતે કહે છે તે વિક્રમોર્વશીય*ના વાંચનારે પુરૂરવના સંબંધમાં બીજી રીતે જોયું હશે. ત્યાં ઉર્વશીના વિરહથી મત્ત થયેલ પુરૂરવ મધુકર, હરણ, વેલડી વિગેરે જે જે મળે છે તેને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછે છે, તેવી જ રીતે વિરહઘેલી સ્ત્રી પણ તેવા જ આલાપ કરે છે. ચેતનાના આવે પ્રસંગે જે ઉદ્ગારો નીકળે છે તે આપણે અગાઉનાં પદોમાં †બહુ ઠેકાણે જોઈ ગયા છીએ. ભાવ એ છે કે પતિને મળવા માટે સુમતિના મનમાં હવે પ્રબળ આકાંક્ષા થઈ છે અને તેથી જ તે સ્નાનપર અગ્નિ પડવા જેવું વચન બોલી જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક ભાવ હવે વિચારીએ. સુવર્ણવર્ણના નાથમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ડાઘ ન હોય. જે કંચનત્વ શુદ્ધ સ્થિતિમાં સુવર્ણમાં હોય છે તે અન્યત્ર જોવામાં આવતું નથી. અત્યારે તો નાથ કંચનવર્ણવાળા છે પણ વસ્તુતઃ તે કંચનરૂપ જ છે, જાતે સુવર્ણ જ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગરના છે. એમને અત્યારે જે મેલ લાગ્યો છે તે માત્ર માયામમતાદિકના પ્રસગને લઇને છે, બાકી જેવો એ પ્રસંગ દૂર થશે, રાગ દ્વેષની પરિણતિ ઓછી થશે અને વસ્તુ-સ્વરૂપ પતિ ઓળખશે ત્યારે તેઓ કંચનવર્ણા મટી કંચન થઈ જશે. આવા પતિ સાથે હે અનુભવ! તું મારો મેળાપ કરાવી આપ, હે યતિધર્મો! મારા પતિ સાથે મને એકરૂપ કરી દો, હે ધર્મ શુક્લ ધ્યાન! પતિને ધ્યાનમાં લઈ આવો, હે મહાવ્રતો! યમ નિયમાદિકથી પતિને વિશુદ્ધ કરી મને પતિ સાથે બેસાડો, હે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ! તું મારા પતિને અહીં ઘસડી લાવ વિગેરે વિગેરે જે જે મળે છે, તે સર્વને સુમતા કહે છે કે તમે મારા પતિનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપો, મને એમના વગર જરા પણ ચેન પડતું નથી. પતિવિરહિણી સ્ત્રી પતિના વિરહદુઃખમાં જેમ કોઈ પણ પ્રકારના શણગાર સજતી નથી તેમ હું પણ કાંઈ કરતી નથી અને રાત્રિ દિવસ પતિની ઝંખના કર્યા કરૂં છું. પતિવિરહી સ્ત્રીને જેમ અંજનની રેખા પણ ગમતી નથી તેમ પતિનો અને મારો વિરહ છે તે સંબંધી વાતનો કોઈ ઉપદેશ

* નાટક, કાલીદાસ કવિકૃત જુઓ વિક્રમોર્વશીય નાટકનો અંક ચોથો.

† દાખલા તરીકે જુઓ પદ પચીશમુ તથા એકત્રીશમુ

આપે એટલે ઉપદેશ દરમ્યાન કહે કે પતિનો અને મારો વિરહ છે તો તે વાત પણ મને ગમતી નથી, કારણ કે તેથી પતિ વધારે યાદ આવે છે અને વિરહવેદના વધારે તીવ્ર થાય છે. મને ગમતી નથી એટલે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ આંખોને પસંદ આવતી નથી. આંખ એ જ્ઞાનદૃષ્ટિ, અંજન ઉપદેશ અને રેખા એટલે અંશમાત્ર એવો ભાવ અહીં સમજવો. આવા ઉપદેશમાં અથવા એવી વાતોમાં નાથનો મેળો થતો નથી, મારૂ કાંઇ કામ સુધરતું નથી, મારી સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી, તેથી એ ઉપદેશ જેમાં પતિનો વિરહ છે, જેમાં પતિને મળવા સંબંધી વાત આવતી નથી, જેમાં પતિની કાંઈ વાત આવે છે તો શુદ્ધ વાત નથી આવતી પણ પતિની લઘુતા–મૂર્ખતા બતાવવામાં આવે છે એવો ઉપદેશ મને પસંદ પડતો નથી.

વળી ગગા નહાવું, ગોદાવરી નહાવું વિગેરે સ્નાનના માથાપર દાહ પડો, મારે એવું સ્નાન જોઇતું નથી. વિરહકાળમાં સ્નાન અંજનાદિ કાંઈ પસંદ આવતાં નથી. ઉપરના પદમાં કહ્યું છે કે ચેતનાને કોઈ નિષ્પક્ષ રહેવા દેતા નથી, 'જાસુ જાઇ પુછીએ તે તો, અપની અપની ગાવે, મારગ સાચા કોઉ બતાવે' એમ ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. જેની પાસે જઇને ચેતના પોકાર કરે તે સર્વ તો પોતપોતાની વાત કરવા મંડી જાય છે, કોઈ ચેતનાનો વિચાર કરતું નથી, એને પરિણામે ચેતના અને ચેતનજીનો શુદ્ધ દશામાં સયોગ થવાના પ્રસગો અલ્પ થતા જાય છે અને તે વાત કેટલી હદ સુધી વધી જાય છે તે પણ આપણે ઉપરના પદમાં જોઈ ગયા છીએ. स्वधर्मे निधनं श्रेयोऽपरधर्मो भयावहः એવા શુદ્ધ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'સ્વધર્મમાં મરણ સારૂં, પરધર્મ ભયોત્પાદક છે' આનો અર્થ કરતાં દાખલા તરીકે મતવાળા તેનો પારમાર્થિક રહસ્યસૂચક અર્થ વિસારી મૂકી મતઆગ્રહના અર્થમાં તેને સકોચી નાખે છે. આ વાક્ય પ્રથમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જોવામાં આવ્યું છે, તેનો ભાવ એવો છે કે દરેક પ્રાણીએ પોતપોતાના ધર્મો અનુસરવા જોઇએ, પરધર્મ એટલે અન્ય સ્થિતિની ફરજો જે પોતે કરવા મંડી જાય તો તેનું પરિણામ સારૂં આવે નહિ. આવા સુંદર ભાવવાળા સૂત્રનો અર્થ એ છે કે રાજાએ રાજાની ફરજ બજાવવી જોઇએ, તેમ જ વિદ્યાર્થીએ, ગૃહસ્થે, શ્રાવકે,

સાધુએ પોતપોતાની ફરજો બજાવવી ઉચિત છે. અન્ય આશ્રમની ફરજો બજાવવા જતાં જરૂર હાનિ થાય છે. એની સાથેજ જ્યારે બે મોટી ફરજોની વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે વળી બહુ વિચાર કરવો પડે છે. જનસમૂહના લાભ ખાતર સ્વલાભનો ભોગ આપવો પડે તે પ્રસંગે બે ફરજો વચ્ચેના લાભાલાભની તુલના થાય છે; તેવીજ રીતે સાંસારિક સ્થૂળ લાભ અને આંતરિક આધ્યાત્મિક લાભના પ્રસંગે બે ફરજોમાંથી કોને વધારે માન આપવું એવા પ્રશ્ન વખતે સ્વધર્મના ઉપરોક્ત સૂત્રની વિચારણા થાય છે. ભરત ચક્રવર્તીને તાત પ્રથમ પૂજ્ય કે ચક્રરત્ન પ્રથમ પૂજ્ય એ સવાલ ઉભો થયો હતો. 'તાત ચક્ર ધુર (પ્રથમ) પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઇરી' એ પ્રમાણે મલ્લીનાથજીના સ્તવનમાં યશોવિજયજી મહારાજ પ્રશ્ન મૂકી લૌકિક ફરજ અને લોકોત્તર ફરજ વચ્ચેનો સવાલ ચર્ચી ભરત ચક્રવર્તીનો નિર્ણય બતાવે છે. ચક્રવર્તી તરીકેની લૌકિક ફરજ અને આદિનાથ તરફની આંતરિક ફરજનો નિર્ણય લોકોત્તર રીઝના લાભમાં ઉતરે છે તે સ્વધર્મમાં કેટલો ઊંડો વિચાર બતાવે છે તે તપાસવા યોગ્ય છે. આવા વિચારપૂર્વક મહાન્ સવાલનો નિર્ણય કરવાના વિશુદ્ધ સૂત્રને ધર્મ એટલે દર્શનના અર્થમાં સમજાવી બાપદાદાના ધર્મમાં મરણ થાય તે સારૂં, પરધર્મ આદરવાથી ભય થાય છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરવો એ સ્વમતનો દુરાગ્રહ, સત્ય સમજવા તથા જાણવા તરફ ઉપેક્ષા અને તેના પરિણામ તરીકે સંસારચક્રભ્રમણ બતાવી આપે છે. જ્યાં ધર્મના ઉપદેશકો આવો મતઆગ્રહ રાખે અને વિશુદ્ધ માર્ગ જાણવા કે બતાવવાના અખાડા કરી જાય ત્યાં પછી તેઓએ કરેલું અંજન અથવા બતાવેલ સ્નાનાદિ માર્ગોપર શુદ્ધચેતનાને કેવી રીતે પ્રેમ થાય? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. પતિવિરહમાં ગાંડી થયેલ શુદ્ધચેતના દરેકની પાસે જઇ પતિમેળાપ કરાવી આપવાની યાચના કરે તેને જો યોગ્ય જવાબ ન મળે તો પછી હજુ સંસારદશા ઓછી થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. કર્તવ્ય એ છે કે રૂઢ વિચારો મૂકી દઇ વિશુદ્ધ માર્ગ શોધી કાઢી આત્માની તે માર્ગે પ્રગતિ કરાવવી અને આંતરિક લાભ ખાતર ગમે તેવા સ્થૂળ લાભોનો ભોગ આપવો. એવા પ્રસંગમાં બાપદાદાના ધર્મની દૃષ્ટિથી વિચાર

કરવો યોગ્ય નથી, એવે પ્રસંગે તો ચેતનજીના વિશુદ્ધ માર્ગનો તેની એકાંત પ્રગતિ કરાવવાના હેતુથી વિચાર કરવો એ એના લાભ માટે ખાસ કરવા યોગ્ય છે, અને એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનાની અભ્યર્થના સ્વીકારાઈ જવા ઉપરાંત આત્મવિશુદ્ધિ એવી સારી અને જલદી થતી જાય છે કે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન સ્થૂલ દશામાં આવવો પણ અશક્ય છે. બાકી તેવા પ્રકારનો જે ઉપદેશમાં સાર ન હોય તેવો ઉપદેશ અને તેવા ઉપદેશના સ્નાનાદિ સર્વ વિષયો શુદ્ધચેતનાને પસંદ ન આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આટલા માટે ચેતના મજ્જનને માથે દાહ પડો એમ કહે છે, કારણ કે એવા ઉપર ઉપરના સ્નાનમા કાંઈ લાભ નથી.

कोइ *सयण जाणे पर मनकी,
वेदन विरह अथाह;
थरथर देहडी ध्रुजे माहरी†,
जिम वानर‡ भरमाह रे. मोने० २

"પારકાના મનમાં જે અથાગ વિરહવેદના થતી હોય છે તે કોઈ સ્વજન હોય તો તે જાણે છે; ભર શિયાળામાં વાંદરાની પેઠે મારૂં શરીર તો થરથર (વિરહવેદનાને લીધે) ધ્રુજે છે.

ભાવ–મારા પતિના વિરહની મને એટલી સખ્ત પીડા થાય છે કે તે અપાર છે, પણ મારા મનની એ પીડા કોઈ સ્વજન હોય

---

* "કૌન સેન જાને પરમનકી" એવો પાઠ છાપેલી બુકમા છે કોણ સજન પારકા મનની વાત જાણે એ એનો અર્થ છે. સેનનો સજ્જન અર્થ થાય છે.

† 'થરથર ધ્રુજે દેહડી માહરી' એ પ્રમાણે પાઠ છાપેલી પ્રતમાં છે, દેહડીની જગો ફેરવીને પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પાઠ સાચો જણાય છે.

‡ ભરમાહને બદલે એક પ્રતમાં 'ભરૂમાહ' શબ્દ વાપર્યો છે. અર્થ એક જ હોય એમ લાગે છે

૨ સયણ=સ્વજન, સજ્જન. વેદન=પીડા, વેદના અથાહ=અથાગ, માપી ન શકાય તેટલી. દેહડી=શરીર. વાનર=વાંદરો ભરમાહ=ભર શિયાળામાં, સખ્ત ઠંડીમાં

તે જ જાણી શકે છે, તાત્પર્ય કે અન્યને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે; અને મને પોતાને તો એ વિરહવેદના એટલી થાય છે કે તેની પીડાને લીધે જેમ ઠંડી ઋતુમાં વાનર થરથર ધ્રુજે છે તેમ મારૂં આખું શરીર ધ્રુજે છે, માત્ર મારે મુખેથી તો હું તેનું યથાસ્થિત વર્ણન પણ કરી શકતી નથી.

આ પંક્તિનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતાં નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. ઘણા ખરા માણસો તો પારકા મનમાં શું ચાલે છે તે જાણતા નથી. એ પર પ્રાણીનું મન લક્ષ્યપર છે કે નહિ? એનું વચન આદરવા યોગ્ય છે કે નહિ? એના હૃદયમાં યથાર્થ સારલક્ષ્યની વાત છે કે નહિ? એ સર્વ જાણવા વિચારવાની કોણ તસ્દી લે છે? ઘણા ખરા પ્રાણીઓ તો ઉપર ઉપરની વાતો ઉપર, બહારના હાવભાવ અને કૃત્રિમ ઢોંગ ઉપર રીઝી જાય છે. કોઈ ખરેખરો સ્વજન હોય તો તે જ મનના ઉંડાણમાં શું ચાલે છે તેનો વિચાર કરી પૃથક્કરણ કરી તેને સમજવા યત્ન કરે છે. આવા વિરલ સ્વજનો વસ્તુસ્વરૂપનો ખ્યાલ કરી તેના રહસ્યમાં ઉતરવા, તેની નિરીક્ષા કરવા અને તેની પરીક્ષા કરવા યત્ન કરે છે અને એવો બરાબર યત્ન કરે ત્યારે જ આદરવા યોગ્ય શું છે અને તજવા યોગ્ય શું છે તે સમજી શકાય છે. આવા સુજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તેમને સમજાય છે કે ઘણા ખરા પ્રાણીઓ અને તીર્થના ઉપદેશકો તો તદ્દન બાહ્ય ભાવમાં જ હોય છે, તેઓ અંતર આત્મદશા શું છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી અને જાણતા પણ નથી. આવા પ્રાણીઓ મારા અંતરમાં જે અથાગ વેદના થાય છે તે કદિ જાણી શકતા નથી. તે તો જરા બાહ્ય ક્રિયા કરે, ધર્મને નામે ધમાધમ કરે, ધર્મિષ્ઠ હોવાનો દેખાવ કરે તેને કર્તવ્ય સમજી તેમાં પરિપૂર્ણતા સમજે છે. આવી બાહ્ય દશામાં શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો કદિ સંયોગ થતો નથી અને ચેતનાને જે વિરહવ્યથા થાય છે તેમાં ઘટાડો થતો નથી. વાત એમ થાય છે કે એવી રીતે બાહ્ય દશામાં વર્તતા જીવો ચેતના અને ચેતનનો સબંધ સમજતા ન હોવાથી ચેતનાને પતિવિરહથી કેવી પીડા થાય છે તે તેઓના ખ્યાલમાં પણ આવી શકતું નથી. જે કોઈ ખરેખરો ચેતનસ્વરૂપ સમજનાર લક્ષ્યાર્થવાળો ચેતનાનો હિતેચ્છુ હોય તે આ અપાર વેદનાને સમજી શકે છે. ચેતનાની

પીઠા જોઈને અંતઃકરણ ખરેખરૂં દાઝે તેવા વિશુદ્ધ સ્નેહી જ ઓછા હોય છે, જેઓ તેના તરફ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ દેખાડનારા હોય છે તે તેના ખરા સગા નથી, તે ખરા સ્વજન નથી અને તે ખરા સજ્જન પણ નથી. આ ત્રણે અર્થમાં 'સયણ' શબ્દ વપરાયો છે.

વર્તમાન કાળમાં આવી હાળાહળ ઝેર જેવી મિથ્યાત્વ દશા વર્તતી જોઈ શુદ્ધચેતના કહે છે કે જેમ ભર શિયાળામાં વાનરનું શરીર ઠંડીથી થરથર ધ્રુજે તેમ મારૂં આખું શરીર કંપે છે. મને વિચાર થાય છે કે આ ચેતનપતિ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં ભેખડે ભરાતા જાય છે, એ સંસારમાં આસક્ત હોય છે ત્યારે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિકની આસક્તિમાં સળગ્યા કરે છે અને તેનાથી જરા ઊંચો આવી આંતર દશામાં આવવા યત્ન કરે છે ત્યારે આગ્રહી ગુરૂઓની બાહ્ય કપટજાળમાં ફસાઈ કુમાર્ગે ચાલ્યા જાય છે અને એવા આડાઅવળા રસ્તાપર ચઢી જાય છે કે તેનો પત્તો લાગતો નથી. આવી મારા પતિની સ્થિતિ જોઈને मकरे दारुणं शीतम् શિયાળામાં સખ્ત ટાઢ હોય છે તેવા વખતમાં વાનર જેમ થરથર ધ્રુજે છે તેમ પતિવિચારથી અને તેમની ભવિષ્યત્ સ્થિતિના ખ્યાલથી મારૂં શરીર એટલું ધ્રુજે છે કે જાણે મને કંપ થયો હોય! મને વિચાર કરતાં ત્રાસ થાય છે કે પતિ આવા વિચક્ષણ હોવા છતાં સાંસારિક દશામાં અથવા કોઈ-વાર ધર્મને નામે થતી અવાંતર દશામાં એવા વિચિત્ર રીતે વર્તે છે કે એમની સ્થિતિ શું થશે? એઓ કયા સુધી આવી રીતે સંસારમાં રઝળ્યા કરશે અને એમનો અને મારો મેળાપ ક્યારે થશે? તે સમ-જાતું નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્ર ચેતનજીનું જે ચિત્ર ચેતનાએ દોર્યું છે તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જ્યાંસુધી ચેતનજીને યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય અને ખાસ કરીને તેની ઉન્નતિનાં પગલાંઓ અને માર્ગોનો યથાર્થ બોધ અને દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી તે પોતાની શુદ્ધ દશા સમજી વિચારી જાણી શકે નહિ અને ત્યાં-સુધી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. એ સ્થિતિ દૂર કરી શુદ્ધ સ્વરૂપી પતિ સાથે ચેતનાનો મેળાપ થાય અથવા સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ચેતનજી પોતે વિશુદ્ધતર બની સ્વસ્વરૂપમાં આવે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર અત્ર બતાવી છે.

પંચતંત્રમાં વાંદરા માટે એક કથા છે. તેમાં લખે છે કે એક સુઘરી વરસાદના વખતમાં વાંદરાને ઝાડની નીચે ધ્રુજતો જોઇને પોતાના માળામાંથી કહેવા લાગી કે 'હે ભાઈ! તું આવો ડાહ્યો અને મનુષ્યની આકૃતિવાળો હાથ પગ સહિત દેખાવા છતાં વરસાદ આવવા અગાઉ ઘર શામાટે બાંધી રાખતો નથી કે ચોમાસામાં આ પ્રમાણે થરથર ધ્રુજવું પડે નહિ.' વાંદરે જવાબ આપ્યો કે 'તારે અન્યની વાત કરી ઉપદેશક થવાની જરૂર નથી, ચુપ બેસી રહે નહિ તો તારો માળો જ વીંખી નાખીશ.' સુઘરી પોતાના સુંદર માળામાંથી બીજી વાર થોડા વખત પછી વળી વાંદરાને ધ્રુજતો જોઈ તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગી અને વાંદરે ફરીવાર તેને એક બે ગાળો લગાવી 'દુરાચરે, રંડે, પંડિતમાનિનિ! ચુપ રહે, નહિ તો તને ઘરબાર વગરની કરી મૂકીશ.' ઇત્યાદિ કહ્યું. સુઘરીને વળી અનુકંપા આવતાં ત્રીજીવાર ઉપદેશ આપવા મંડી ગઇ એટલે વાનરે ઝડપ મારી તેનો માળો તોડી નાખ્યો અને બોલ્યો કે 'ઘર બાંધવામાં તો અસમર્થ છું, પણ પારકાં ઘર ભાંગી નાખવામાં સમર્થ છું.' આમ બોલી સુઘરીને ઘરબાર (માળા) વગરની કરી અને પોતે તો થરથર ધ્રુજતો રહ્યો. ચેતનજીના સંબંધમાં આવું ઘણીવાર બને છે. કોઇ વિશુદ્ધ ઉપદેશ આપવા આવે છે તો તેનો ઉપદેશ ન માનતાં ઉલટું બને તેટલું તેને નુકસાન કરવા યત્ન કરે છે, અને પોતે તો જે થરથર ધ્રુજતી દશામાં હોય છે તેમાં જ રહે છે; પોતાને લાભ થતો નથી અને ઉલટું ઉપદેશ આપનારને નુકસાન કરે છે. ચેતના થરથર ધ્રુજે છે એવો અત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર તો ચેતન ઉપર જ સમજવાનો છે, કારણ કે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ છે. ચેતનનો સ્થૂળ ચેતના-દેહ વિરહથી ધ્રુજે છે એટલે ચેતનજીને ચેતનાનો તેની શુદ્ધ દશામાં મેળાપ થતો નથી. સુઘરી જેવા સુવિહિત પુરૂષો કદાચ ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા આવે તો ચેતન તે માનતો નથી અને તે ઉપદેશની અસર જેમ બને તેમ પોતા ઉપર ઓછી થાય એવું વર્તન વિભાવના જોરને લીધે કરે છે અને પછી તેને લઈને તેની દશા જરા પણ સુધરતી નથી એટલું જ નહિ પણ તેનો વિરહકાળ લંબાયા જ કરે છે.

*देह न †गेह न नेह न रेह न,
भावे न दुहडा गाह;‡
आनंदघन वहालो बांहडी साहि§,
निशदिन धरुं उछाह रे.॥ मोने० २

"મને શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, સ્નેહ ગમતો નથી અને તે જરા પણ ગમતાં નથી અને દુઃખનો ભડાર હોવાથી પણ ગમતાં નથી. (હવે તો) વહાલો આનંદઘન બાંહ પકડે તો રાતદિવસ ઉત્સાહ ધારણ કરૂં."

ભાવ—પતિ વગર મને મારૂં શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, કોઈ મારા ઉપર સ્નેહ કરે તે મને ગમતો નથી અને દુઃખનો ભંડાર મને થાય તે પણ ગમતો નથી અને એ સર્વ એક રેખા માત્ર પણ ગમતા નથી. પતિવિરહે મને કોઈ પણ વસ્તુમાં જરા પણ આનદ આવતો નથી. પતિ વગરનું ઘર, પતિ વગરનો સ્નેહ અને ખૂદ મારૂં શરીર પણ ગમતું નથી. દુહડાગારનો બરાબર ભાવ અહીં આવતો નથી પણ એવો ભાવ જણાય છે કે પતિવિરહે મને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખરૂપ ભંડાર પણ ગમતો નથી. હવે તો મારા આનંદ-

* કોઈ શબ્દ આ ગાથાની શરૂઆતમા વધાર મૂક્યો છે તેથી પાઠ 'કોઈ દેહ ન' વિગેરે એમ થાય છે તે પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમા છે.

† ગેહને બદલે એક પ્રતમાં 'ગેહિ' શબ્દ છે

‡ દુહડા ગાહને બદલે છાપેલી બુકમા 'દુહા ગાહા' પાઠ છે. દુહા અને ગાથા એ તેનો અર્થ છે દોહરા અને અનુષ્ટુપ સમસ્યાદિક આ રાગોમા અસલ બનતાં તથા ગવાતા હતાં

§ સાહિને બદલે એક પ્રતમાં 'સાહિબ' પાઠ છે તેનો અર્થ બેસતો નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તે લહીઆએ ભૂલ કરી હોય કે કોઈએ સ્વમતિથી સુધારો કરવામાં ભૂલ કરી હોય એમ જણાય છે

॥ ઉછાહ પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે બુકમા ઉમાહા પાઠ છે તેનો અર્થ પણ તે જ છે એ બુકમા દુહાગાહા પાઠ બીજી પંક્તિમા લીધો છે તેથી અનુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉમાહા પાઠ ઠીક છે

૨ દેહ=શરીર ન=ભાવે શબ્દ બીજી પક્તિમાથી સર્વત્ર લાગુ પાડવાનો છે, ન ભાવે એટલે ગમતુ નથી ગેહ=ગૃહ, ઘર. નેહ=સ્નેહ રેહ=રેખા માત્ર, જરા પણ દુહડાગાહ=દુખડાગાર, દુખનો ભડાર સાહિ=પકડી બાંહડી=બાહ, હાથ ઉછાહ=ઉત્સાહ, હોંશ

ઘન પ્રભુ બાંહ પકડે તો હું દરેક બાબતમાં ઉત્સાહ લઇ શકું. હાલ તો જાણે કોઈ બાબતમાં મજા આવતી નથી, હોંશ આવતી નથી, આનંદ આવતો નથી. વિરહદશા મટે તો મને ઉત્સાહ આવે અને પછી પતિનો મેળાપ થતાં આ ઘર શરીરાદિ પદાર્થો જે હાલ અકારા થઈ પડ્યા છે તેમાં પણ પ્રેમ આવે. દુહાગાહા પાઠ હોય તો તેના અર્થથી કોઈ પ્રેમના દુહા, સંદહા, ગાથા વિગેરે રાગમાં લલકારે તે પણ મને ગમતાં નથી એવો ભાવ નીકળે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતાં સારો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિના વિરહે મને મારા સ્થૂળ શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ આવતો નથી તેમ જ પતિ વગરના મારા મંદિરમાં પણ મને આનંદ આવતો નથી. કોઈ ઉપર ઉપરથી મારા ઉપર સ્નેહ બતાવે છે, મારો ચેતનસ્વભાવ ઓળખી પતિને મારી પાસે લાવવાના ખોટા પ્રયત્ન કરે તેવો અંતરંગ સ્નેહ વગરનો ઉપરનો પ્રેમ પણ મને ગમતો નથી. જે પ્રેમમાં પતિ ન હોય અથવા પતિ મદિરે આવવાનો સંભવ ન હોય તેવો બાહ્ય સ્નેહ મારે શું કામનો છે? મને તો જો પતિ મળે તેવા પ્રકારનો સ્નેહ હોય અથવા પતિ ઉપર સ્નેહ રાખનારા અને તેને ખરેખર જાગ્રત કરનારાઓ સાથે સ્નેહ-શુદ્ધ પ્રેમ થતો હોય તો તે પતિના નામ ખાતર પસંદ આવે. બાકી પતિનું નામ લઇ કોઈ મારી પાસે આવે અને તેના સ્નેહના પરિણામે મને પતિથી દૂર થવું પડે તેનો સ્નેહ મને કેવી રીતે પસંદ આવે? ધર્મને નામે જે અનેક પ્રકારની ધામધુમો ચાલે છે તેને અંગે બાહ્ય ક્રિયા કે વર્તનો અથવા કષાયો મારા ઉપર પ્રેમ કરવા આવે તો તે મને ઇષ્ટ નથી. આવી જાતની ધામધુમો કઈ છે તે વિચાર કરવાથી જણાશેઃ ધર્મને નામે અનેક ધામધુમો, લડાઇઓ, છટકાંઓ અને પેઢીઓ ચાલતી જોવામાં આવશે જે સર્વ ચેતનને ચેતના સન્મુખ કરનારા નથી અને તેથી ચેતનાને તેના ઉપર પ્રેમ આવે નહિ એમ જે અત્ર આનંદઘનજી મહારાજ બતાવતા હોય એમ જણાય છે તે યોગ્ય છે. વળી એવી સાંસારિક ભાવનાઓ કરવાથી હું અનેક દુઃખના ભંડારરૂપ સંસારમાં સરી જાઉં છું, ધર્મને નામે કરેલા કષાયોથી હું દુઃખ-ડાગારમાં પાત કરૂં છું તે પણ મને ગમતો નથી. દુઃખ સ્વાભાવિક

રીતે કોઇને પસંદ આવે નહિ એ જાણીતી વાત છે અને ચેતનાને તો એ પસંદ ન જ આવે, કારણ કે તેથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પતિને મળવાનો સમય વિશેષ દૂર થતો જાય છે. આવી રીતે દેહ ઉપર ગેહ ઉપર સ્નેહ ઉપર અને દુહડાગાર ઉપર ચેતનાને રેખા માત્ર પણ પ્રેમ ઉપજતો નથી.

મારા ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે અહીં ભાવે ને બદલે 'માવે' પાઠ બીજી પંક્તિમા જોઈએ અને જે બુકમાંથી તેઓ પાસે પદ વાંચ્યાં તેમાં 'દુહાગાહા' પાઠ હતો. માવે પાઠ કોઈપણ પ્રતમાં નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ બે પંક્તિનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વના મદમાં માચેલો હોય છે ત્યાંસુધી તે પોતાના શરીરમાં પણ માતો નથી એટલો ફુલી રહે છે, અરે તે ફુલીને પોતાના ઘરમાં પણ માતો નથી અને તેનો મિથ્યાત્વપરનો પ્યાર એટલો અપાર છે કે તે પ્યાર પણ કોઈ સ્થળે માતો નથી મિથ્યાત્વના પ્રેમમાં આસક્ત પ્રાણીઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી તેથી ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન થતાં મદમાં ફુલાઈ જઈ પોતાના શરીરમાં પણ માતા નથી. શરીર શું પણ પોતાના ઘરમાં પણ સમાઈ શકતા નથી. મિથ્યાત્વના મદમાં ચકચૂર થયેલાની આવી સ્થિતિ આપણે ઘણીવાર જોઇએ છીએ. કોઈપણ ધર્મના અનુયાયીને જોતાં અને તેની વિચારણા વગરની ધર્મની વાતો તથા લડાઇઓ સાંભળતાં મનમાં આ બાબતની ખાસ પ્રતીતિ થાય છે. ધર્મની બાબતમાં તેઓ એટલા મતઆગ્રહી થઈ જાય છે કે પોતાથી અન્ય ધર્મના દુહાગાથા હોય તે પણ તેઓને સાંભળવા ગમતા નથી. 'માયડી મુને નિરપખ કીણહી ન મૂકી' એ વાત કરતાં ઉપરના અડતાળીશમા પદમાં આ વાત બતાવવા યત્ન કર્યો છે તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'માવે' પાઠ લેવાથી પ્રથમ બે પંક્તિનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

હવે તો આનંદઘન પ્રભુ—મારા નિર્લેપ શુદ્ધ પતિ મારો હાથ પકડે, મને આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી બચાવી લે એટલે મારા પતિ શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ સમજી મિથ્યાત્વ દૂર કરી મારે મદિરે પધારે, અથવા આનંદઘન પ્રભુ મારા પતિને સ્વરૂપ સમજાવી તેમનુ મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને પતિને અત્યારે માયા મમતા ઉપર જે સ્નેહ છે તે દૂર કરાવી દે તો

મને મારા કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે. હાલ તો મને મારા શરીર ઉપર કે ઘર ઉપર પણ પ્રેમ થતો નથી. મને મારાં કોઇ પણ કાર્યમાં રસ આવતો નથી અને મને ઉપર ઉપરના સ્નેહ તરફ પણ ભાવ થતો નથી. આનંદઘન પ્રભુ આધ્યાત્મિક પ્રેમ લાવી મારો હાથ પકડે, મારા પતિને વર્તમાન વિભાવદશામાંથી ઊંચા લાવે, તેઓની પરિણતિ સુધારે અને પછી જો મારો અને પતિનો મેળાપ કરાવી આપે તો મને મારા કાર્યમાં હોંશ આવે અને પછી પતિવિરહકાળ પૂરો થવાથી પતિપરિચર્યામાં સદા તત્પર રહી તેઓ સાથે આધ્યાત્મિક આનંદ ભોગવું. આવી જ્યારે મારી સ્થિતિ થાય ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે મારાં દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ આવે.

ચેતનજી જ્યાંસુધી સાંસારિક અથવા પૌદ્ગલિક દશામાં હોય છે ત્યાંસુધી તે કોઇ ધર્મકાર્ય કરે છે તો તેમાં પણ તેને રસ આવતો નથી. જેવો પ્રેમ તેને પૈસા કમાવામાં કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવામાં આવે છે તેવો તેને દેવપૂજા, આવશ્યક ક્રિયા કે પૌષધાદિમા આવતો નથી. ઓઘે તે સર્વ ક્રિયા કરે છે, પરંતુ એમાં રસની જમાવટ થતી નથી. જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થવાનું શુદ્ધ લક્ષ્ય કરે છે ત્યારે તેને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની વિરસતા સમજાય છે અને પછી આધ્યાત્મિક રસ તેને સદ્વર્તનમાં અને આત્મિક સહજ ગુણોમાં આવે છે—ત્યાર પછી એ વિશુદ્ધ માર્ગના સાધનધર્મો કરે છે તેમાં પણ તેને એટલો ઉત્સાહ આવે છે કે તેનો ખ્યાલ સ્થૂલ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોને આવવો લગભગ અશક્ય છે. આ દશાને આનંદઘન ભગવાન્ બાંહ પકડે એવી દશા તરીકે વર્ણવી છે. એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવા અને તેને માટે દૃઢ મનથી યાચના અને વિચારણા કરવાનું આ પદમાં મક્કમ રીતે સૂચવન છે. બાહ્ય દશાના ભાવોમાં આ જીવ એટલો લપટાઇ ગયેલો રહે છે કે જ્યાંસુધી તેવી દશાનું સ્વરૂપ બરાબર વિચારે નહિ અને તેની અને શુદ્ધ આંતર દશાની વચ્ચેનો તફાવત સમજે નહિ ત્યાંસુધી તેનું સાધનકાર્ય શુદ્ધ દશાપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ કાંઇ પણ ફળ આપે નહિ. બાહ્ય ભાવ તજી નાથને મળવા પ્રયત્ન કરો અને દરેક વિશુદ્ધ સાધનધર્મમાં પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી ઉત્સાહ લાવો.

પદ પચાસમું.–રાગ ધન્યાશ્રી.

अनुभव* प्रीतम कैसे मनासी. अनु०
छिन निरधन सघन छिन निरमळ,
समळ रूप बनासी.† अनु० १

"હે અનુભવ! તું પ્રાણપતિને કેવી રીતે મનાવીશ? જરાવારમાં તે નિર્ધન થઈ જશે, જરામાં ધનવાન્ થઈ જશે, જરામાં તે મેલ વગરનો તદ્દન નિર્મળ થઈ જશે અને જરામાં મેલ યુક્ત થઈ જશે–એવાં એવાં રૂપ તે બનાવશે."

ભાવ–ચેતનજીની શું સ્થિતિ છે અને તે કેવી દશામાં વર્તે છે તે આપણે જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદાં જૂદાં પદોમાં જોયું, એનો માયામમતા ઉપરનો રાગ, શુદ્ધચેતના તરફ ઉપેક્ષાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, શુદ્ધચેતનાની તેને મળવાની આતુરતા, એને અભાવે તેના વિરહાલાપ વિગેરે અનેક ભાવો આપણે નાનાં નાનાં પદોમાં વારંવાર જોઈ ગયા છીએ. ખાસ કરીને ચેતના પતિને મળવા કેટલી આતુર છે અને તેને માટે પતિ તરફ તે કેટલા સદેશા મોકલે છે અને બીજી અનેક રીતે પતિમેળાપનાં કેવાં કેવાં સાધનો યોજે છે તે આપણે આગળનાં પદોમાં જોયું છે. છેવટે ઉપરના પદમાં તો તે જાણે આમંત્રણરૂપે, પોતાને કોઈ વસ્તુપર રૂચિ થતી નથી અને તેટલા માટે પોતાના શુદ્ધ પતિનો હવે તો કોઇ મેળાપ કરાવી આપો એમ તેને સર્વને કહેતી સાંભળી છે. આ બાબતમાં અનુભવ સાથે વિચાર કરતા ચેતના મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડેલા પતિ મનાશે કેવી રીતે અને તેમ થયા પછી નિજ મંદિરે કેમ પધારશે તે સંબધી પોતાના વિચારો બતાવે છે તે ખાસ વિચાર કરવા લાયક છે.

શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે હે અનુભવ મિત્ર! તું જાણે છે કે મારા નાથ હાલ તો મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડી ગયા છે તેને યોગે

---

* અનુભવ શબ્દને બદલે એક પ્રતમાં તે શબ્દ 'અનુભૌ' એમ લખ્યો છે

† 'બનાસી'ને બદલે છાપેલી બુકમાં બતાસી પાઠ છે સર્વ પ્રતોમાં બનાસી પાઠ છે.

૧ પ્રીતમ=પ્રિયપતિ, પ્રાણનાથ કૈસે=કેવી રીતે. છિન=ક્ષણવારમાં મનાસી=મનાવીશ સઘન=ધનવાળો. નિરમળ=મેલ વગરનો સમળ=મેલવાળો બનાસી=બનાવશે

હાલ તેઓ આત્માને કોઈ વાર ક્ષણિક માને છે, વળી કોઇ વાર નિત્ય માને છે, કોઈ વાર ઈશ્વરનો અંશ માને છે અને વળી કોઈ વાર તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જ ના કહે છે. આવા મારા નાથને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ? તેઓને હાલ તો માયામમતાને મંદિરે રમણ કરવું પસંદ આવે છે અને હોંશે કરીને હેરાન થાય છે, પરતુ અનેક પ્રકારની પ્રાર્થના કરવા છતાં તેઓ મારે મંદિરે પધારતા નથી. વળી તેઓ અનેક રંગો વારંવાર બનાવે છેઃ કોઈ વખત તે નિર્ધન અને કોઇ વાર ધનાઢ્ય હોય તેવાં રૂપો બનાવે છે, કોઈ વાર તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ રૂપને અને કોઇ વાર અત્યંત મલિન રૂપને બનાવે છે. આવાં નવાં નવા રૂપ ધારણ કરનાર પતિને અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ. ધન એટલે આત્મિક સંપત્તિ સમજવી અને નિર્મળ એટલે સામાન્ય દ્રવ્યમળથી રહિત અથવા જેટલો કર્મમળ ઉતરી જાય તેટલા પૂરતા નિર્મળ. આ પ્રમાણે નિર્મળ શબ્દનો અર્થ કરવાનુ કારણ એ છે કે સર્વથા નિર્મળ તો તે જ્યારે મોક્ષમાં જાય છે ત્યારે જ થાય છે. નિર્મળતાના અંશને અહીં ગ્રહણ કરીને નિર્મળત્વ દેખાડ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ બહુ મેલવાળા શરીરને જરા સાબુ લગાડવાથી નિર્મળ થયેલ માનવામા આવે છે. આવી રીતે ધન અને મેલને અંગે જૂદાં જૂદાં રૂપો ચેતનજી બનાવ્યા કરે છે, તેનો એક સરખો નિયમ નથી અને તેનો એક ધડો પણ નથી. આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરતાં મારા નાથ કેવી રીતે મનાશે અને ઠેકાણે આવશે? અનુભવ! આવા પતિને તું કેમ સમજાવીશ તે મને કહે. તું ઘણો પ્રયાસ કરે છે પણ તારો પ્રયાસ કેવી રીતે સફળ થશે તે તું મને જણાવ. મારા પતિનું વર્તમાન ગાઢ મિથ્યાત્વ અને તેના અસ રંગો જોતાં તારા માર્ગમા બહુ મુશ્કેલી મને તો જણાય છે અને પતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતાં તારો પ્રયાસ મને લગભગ અશક્ય જેવો લાગે છે, માટે હવે તું એ સબંધમાં કેવી રીતે કામ લેવાનું ધારે છે તે મને બરાબર જણાવ.

આ પદનો ટબો મને મળી ગયો છે. તેનો ભાવ લગભગ ઉપર કહ્યો તેજ પ્રમાણે છે. ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતા લખે છે કે આત્માને પુદ્ગળમાં લોલીભૂત જોઈને અનુભવ એટલે

સ્વરૂપજ્ઞાનને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે હે અનુભવ! તમે કહો તો ખરા કે ભર્તાર કેમ માની જશે? એની વર્તમાન રીતભાત જોતાં એ આપણા કથનમાં કેવી રીતે આવશે? એ ક્ષણવારમાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ ધનથી રહિત અને ક્ષણવારમાં તેજ ધનથી યુક્ત સધન થઈ જાય છે, વળી તેજ આત્મા ક્ષણવારમાં નિર્મળ સ્વરૂપ-જ્ઞાની અને તેજ ક્ષણને અંતે અનતાનુબંધી કષાયની ચોકડીના ઉદયથી મહા મેલવાળો દેખાય છે. આવા અસરગી* આત્માને તું કેમ મનાવીશ એટલે રહસ્યાર્થે એને મનાવવા એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

ચેતનજીના વિચિત્ર ઢંગો કેવા પ્રકારના છે તે જરા વિવેકદૃષ્ટિપૂર્વક અવલોકન કરવાથી જણાઈ જાય તેવું છે: શુભ ઉપદેશનું શ્રવણ મનન કરી તે કાંઈ નિશ્ચયો અથવા નિર્ણયો કરે છે અને પાછો વ્યવહારમાં પડતા સર્વ ભૂલી જાય છે; વાતો કરે છે ત્યારે ડાહ્યો લાગે છે અને વર્તન કરે છે ત્યારે ગાંડો જણાય છે, ભાષણ આપે છે ત્યારે દુનિયાનું મોટું ડહાપણ તેનામાં હોય તેવો દેખાવ બતાવે છે અને વ્યવહાર કરે છે ત્યારે ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો સ્વાર્થી દેખાઈ આવે છે. આ ચિત્ર લાંબું દોરવાની જરૂર નથી એ ચેતનજીના અસ રંગો જોવા હોય તો પોતાની આખી જીંદગીનું બરાબર વિવેકપૂર્વક અવલોકન કરી જવું એટલે સર્વ હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

छिनमें शक्र† तक्र फुनि छिनमें,
देखुं कहत अनाशी;

---

* ટબાકાર તેને માટે અકૃતરંગી શબ્દ વાપરે છે તે અસનુ પ્રાકૃતરૂપ સંભવે છે.

† પ્રથમ પંક્તિમા ત્રણ પ્રતોમાં એક શબ્દ વિશેષ સાથે પાઠ છે એક પ્રતમાં 'છિને શક્ર શકરત તક્ર ફુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે, બે પ્રતોમાં 'છિનમેં સક્ર સકત તક્ર ફુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે અહીં શકરત કે સકત શબ્દ વધારે છે તેનો અર્થ સમજાતો નથી અને રાગમા બોલતા તેટલા અક્ષરો વધી પડે છે ત્રણ પ્રતોમા અને છાપેલી બુકમાં ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે તેથી મેં તો ઉપર લખેલો પાઠ રાખ્યો છે અને વધારાનો શબ્દ મૂકી દીધો છે આ ગાથાનો અર્થ સમજાય તેવો પણ નથી કોઈને ઉપરના વધારાના શબ્દનો અર્થ જણાય તો મને જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે. વિ. ક.

विरचन* वीन्च आप हितकारी,
निरधन जुट† खतासी. अनुभव० २

"ફાગ્ગુવારમાં ઇંદ્ર થાય છે, ફરી ફાગ્ગુવારમાં તેને ફેંકી દેવા યોગ્ય છાગ દેખું ? અને તેને અવિનાશી કહેવામા આવે છે. કર્મોનું રચવું અને નાશ કરવો તે આત્મા (પોતેજ છે) પોતાને હિત કરનાર (પણ પોતેજ છે) પણ (જ્ઞાનધને) નિર્ધન હોઈ ખોટાં ખાતાં ખતવે છે. (એવા ચેતનજીને અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ?)"

ભાવ—વળી ચેતના કહે છે કે હે અનુભવ મિત્ર! આ ચેતનજી કેવા કેવા વેશો ધારણ કરે છે તે તો તું વિચાર કોઈ વખત તે દેવોના સ્વામી ઇંદ્રનો વેશ ધારણ કરે છે એટલે શચીપતિ થાય છે અને કોઈ વખત કોહેલી છાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ વખત તે ઇંદ્ર જેવી મોટી પદવી ધારણ કરનાર થાય છે અને કોઈ વખત ઉકરડે નાખવા યોગ્ય સમૂર્છિમ જીવોત્પત્તિવાળી છાશમાં ઉત્પન્ન થઈ મહા અધમ પદ્ધતિ ધારણ કરે છે; કોઈ વખત એ રાજા થાય છે અને કોઈ વખત ભિખારી થાય છે, કોઈ વખત ધનવાન થાય છે અને કોઈ વખત તદ્દન નિર્ધન થાય છે, કોઇ વાર મોટો કુટુંબી થાય છે અને કોઇ વાર તદ્દન એકલો પડી જાય છે; કોઈ વખત નિરોગી થાય છે અને કોઈ વાર અનેક રોગયુક્ત શરીરવાળો થાય છે; કોઇ વાર રાજકુળ ભોગકુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વાર અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે, કોઇ વાર તેની ખમાખમા પોકારાય છે અને કોઈ વાર ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે—આવી રીતે જાત્યાદિ કારણે તે અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિઓમાં ભમે છે અને તેથી

* આ પંક્તિમાં પાઠ જુદા જુદા પાઠ છે 'વિરચન વીચ આપ હિતકારી' 'આપા હિતકારી' એ પાઠ છે તે પંક્તિનો અર્થ પાઠાંતરે જુદો છે, જેને માટે વિવેચનની નીચેની નોટ જુઓ.

† જુટને બદલે તે સ્થાનક 'જુઠ' શબ્દ વપરાયો છે, તેનો અર્થ એકજ હોય તેમ જણાય છે.

૨ ફગ્ગુન=ફાગણમાં. મઘવા=ઇંદ્ર. તાક=ભાગ, કાછી, ઉકરડે ફેંકી દેવા યોગ્ય કાછી મુનિ—મુનીશ્વર જેવું—તેટલું કહતના=કહે છે અનાશી=અવિનાશી વિરચન=રચવું (નવીન કર્મોનું) બીચ=વચ્ચે નાશ, કર્મનો વિનાશ આપ=આત્માને. હિતકારી=હિત કરનાર. નિરધન=જ્ઞાનધનથી રહિત. જુટ=ખોટ ખતાસી=ખતવે છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એવી કોઈ જાતિ નથી અને એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો ન હોય ચેતનજી કર્મવશ પડી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરે છે અને પ્રત્યેક ભવમાં તેનું રૂપ ફરતું જાય છે.

ટબાટાર અહીં લખે છે કે 'આત્મા ફરી ક્ષણવારમાં ઇંદ્રની જેમ ઈશ્વરતા ધારણ કરશે અને કહેશે કે ષડ્ દ્રવ્યમાં મારા જેવો કોણ છે અને વળી પછી છાશની જેમ પાતળો થઈ જશે એટલે નિર્મદી થઈ જશે.' આ ભાવ પણ સારો છે કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનજી નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરશે.* તેનું એક ઠેકાણું નથી, તેની એક સરખી ગતિ નથી, તેની એક સરખી કૃતિ નથી, તેની એક સરખી વૃત્તિ નથી; અને હે મિત્ર! તું તો કહે છે કે તે અવિનાશી છે. તું મને વારંવાર કહે છે કે મારા નાથ અવિનાશી છે. ચેતનજી અવિનાશી હોય તો પછી જૂદા જૂદા ભવમાં નવીન નવીન રૂપ ધારણ કરે છે, અરે એક ને એક ભવમાં પણ સધન નિર્ધનાદિ થઈ જાય છે એમ હું દેખુ છું ત્યારે હવે મારે ધારવું શું? આવી વિચિત્ર રીતે વિહાર કરતો નવીન રૂપ ધારણ કરતો દેખાતો અને તમારાવડે અવિનાશી તરીકે સંબોધાતો ચેતન કેવી રીતે માની જશે અને કેવી રીતે મારે મંદિરે પધારશે એ હે મિત્ર! તું મને જરૂર સમજાવ.

---

* અહીં સુધી માત્ર એક પંક્તિનો અર્થ લખીને પછી ટબાકાર નીચે પ્રમાણે નોટ લખે છે, બાકીની ગાથાનો અર્થ મુશ્કેલ હોવાથી તેમણે તે લખ્યો નથી તે મારા ગુરૂ મહારાજે મને જે પ્રમાણે અર્થ બતાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે ટબાકાર લખે છે કે "આ ગાથાના બાકીના ત્રણ પદોનો અર્થ જરા જરા ભાસે છે તો ખરો, પણ બરાબર ગુહ્ય-સ્વાર્થ સહિત ભાસતો નથી એટલે એ લખતો નથી એવી ઉક્તિ છે કે શતવદ એક મા લિખ (સો વાત બોલ પણ એક લખ નહિ) મતલબ કોઈ વાત લખવા પહેલા ઘણો વિચાર કરવો જોઇએ કવિરાજનો આશય ઘણો ગભીર તેથી તે તેજ જાણે મારા મનમાં આવે છે તેમ નિર્વવેકી થઇને લખ્યો જાઉં છુ, પરતુ આ પદનો આશય પરિપૂર્ણ જાણ્યા વિના શુદ્ધાશુદ્ધની ખબર પડતી નથી શુદ્ધ અશુદ્ધ અક્ષરોની બરાબર ઘટના થઈ શકતી ન હોવાથી અર્થ શેનો કરવો? એ બને અન્યોઅન્ય અસબદ્ધ છે, પણ એ પદોમાં પ્રાણાતિપાત માયાનુ વર્ણન છે." આ પ્રમાણે ટબાકારે નોટ કરી છે તેનો છેવટનો ભાગ સમજાયો નથી. પ્રાણાતિપાત અને માયાનુ વર્ણન આ પદમા ક્યાં છે તે સમજાતુ નથી કવિનો આશય ગભીર હોવા ઉપરાત આ પદમાં શુદ્ધાશુદ્ધતા જણાય છે તેથી અર્થ દુર્ઘટ તો છે જ ઉપર અર્થ કર્યો છે તે મારા ગુરૂ મહારાજે બતાવ્યો તદ્નુસાર છે. વિ૦ ક૦

ચેતનજી નામ અને ગોત્ર કર્મને વશ પડી જૂદી જૂદી ગતિ જાત તથા ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મોહનીયને વશ પડી સંસારમાં આસક્ત રહે છે, આયુષ્ય કર્મને લીધે ત્યાં ટકી રહે છે, વેદનીય કર્મને લીધે ત્યાં સુખદુઃખ ભોગવે છે અને જ્ઞાનદર્શનાવરણીય તથા અંતરાય કર્મોને લીધે ત્યાં તેના અનેક ગુણો હાનિ પામે છે–આવી તેની વિચિત્ર સ્થિતિપર ટીકા કરતાં ચેતના કહે છે કે આવા કર્મને પરવશ પતિ નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરે છે તેને તું તો અવિનાશી કહે છે. તારી વાત સાચી છે એમ માનવામાં પણ અડચણ નથી, પણ અત્યારે આનું વર્તન જોતાં મને તો તેને માટે બહુ ખેદ આવે છે. આવા પરવશ પતિને તું મારે મદિરે કેવી રીતે લાવીશ અને મારૂં વિરહદુઃખ કેમ ભાગીશ એ વાતનો વિચાર કરતાં મારી અક્કલ બહુ મુંઝાય છે.

ઉપરોક્ત કર્મો જે ચેતનને અનેક વેશો ધારણ કરાવે છે તેનું રચવું અને વળી તે કર્મોનો વિનાશ કરવો એટલે ભોગવીને અથવા બીજી રીતે કર્મોને ખપાવી દેવાં–એ સર્વ કરનાર આત્મા પોતે જ છે અને પોતાને હિતનો કરનાર પણ તે પોતે જ છે. સારી ગતિમાં જઈને સુખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને ખરાબ ગતિમાં જઈ દુઃખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને વળી એ સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર ચેતનજી પોતે જ છે. એને એમ જણાય કે સુખ પણ સોનાની બેડી છે એટલે એ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ કર્મોને હઠાવવા મડી જાય છે. આવી રીતે શુભ અશુભ સર્વ કર્મોનો સંગ્રહ અને ત્યાગ કરનાર તે પોતે જ છે અને પોતાનું વાસ્તવિક હિત ક્યાં છે તે શોધી તે પ્રાપ્ત કરનાર પણ પોતે જ છે.

આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં અત્યારે તો એ જ્ઞાનધનથી રહિત હોવાથી અથવા તેની પાસે જ્ઞાનધન બહુ અલ્પ હોવાથી તે ખોટા ખાતાં ખતવે છે, કરજ વધારતો જાય છે અને દેવાદાર થતો જાય છે. કર્મોનો કરનાર, કર્મોનો વિનાશ કરનાર અને પોતાને હિત થાય તેવાં કાર્યો કરનાર તે પોતે જ છે; અત્યારે તે માયામમતાના પ્રસગમાં પડી જઈ પાપકાર્ય કરવારૂપ ખોટાં ખાતાંઓ ખતવે છે અને સસાર વધારી મૂકે છે વળી એમ કરવાથી એ નિર્ધનીઆ પાસે થોડુ દ્રવ્ય હોય છે તે ઉધરાણીમાં તણાઈ જાય છે અને અંતે તેનો વ્યવહાર

કાચો પડે છે. આવા મારા ચેતનરાજ પતિને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ?

આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિષમ છે એમ ગુરૂ મહારાજ પણ કહેતા હતા. એનો એક આશય તો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે છે અને તે સબંધથી પણ બરાબર ઘટે તેવો છે. એ ચેતનજીને અવિનાશી કહેવામા આવે છે છતાં એ ઘણાં વિચિત્ર રૂપો ધારણ કરે છે તેથી અનુભવને ચેતના બતાવી આપે છે કે એ ચેતનને ઠેકાણે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી જણાય છે. એ સ્પષ્ટ ભાવને બતાવવા ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે અને બનતા સુધી દરેકે દરેક શબ્દનો અર્થ કરી વચ્ચે શબ્દો અધ્યાહાર બતાવી તે અર્થ કર્યો છે. કવિનો આશય એ જ હશે એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ સંબધ ઉપરથી એને મળતો આશય હોવો જોઇએ એમ ધારી શકાય છે. આત્માને હિતકારી કાર્ય આત્માએ જ કરવું જોઇએ તે સબંધમાં ધર્મદાસ ગણિ લખે છે કેઃ—

> अप्पा जाणइ अप्पा, जहट्ठिओ अप्पसक्खिओ धम्मो,
> अप्पा करेइ तं तह, जह अप्प सुहावहं होइ.*

'આત્મા જ યથાસ્થિત રીતે પોતાના આત્માને જાણે છે તેથી આત્મસાક્ષીએ કરેલો ધર્મ પ્રમાણ છે; તેથી આત્માએ જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન આત્માને સુખકારક હોય તે તેવા પ્રકારે જ કરવાં કે જે આત્માને સુખ આપનાર હોય.' આવી રીતે ચેતનને હિતકારી કાર્યો કરવાની ઇચ્છા રાખવી ઉચિત છે અને તે હિત શું છે તે આત્માને બરાબર જાણવાથી અને પુદ્‍ગળ અને ચેતન વચ્ચેનો તફાવત સમજવાથી જ ગ્રાહ્યમાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લોકરંજન કરવા માટે ધાર્મિક કાર્ય કરવાની પ્રચલિત રીત છોડી દઇને આત્માને વાસ્તવિક હિત જેથી થાય તે કાર્ય શોધી સમજી તેવાં કાર્યો કરવામાં ઉદ્યત થવાની ખાસ જરૂરીઆત અત્ર બતાવી છે. ખોટાં ખાતાં ખતવવાની અત્ર વાત કરી છે તે એકલા માયામમતાના જાણીતા પ્રસંગોમાં જ બને છે એમ ન સમજવું, ઉપયોગ વગર આત્મસાક્ષિક ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો શુભ સાધનક્રિયાઓમાં પણ ઘણી વાર ખોટાં ખાતાંઓ ખતવવામાં આવે છે એ જરા બારિક અવલોકન કરીને જોવાથી સમજાઇ જશે. અમુક

* ઉપદેશમાળા-ગાથા ૨૩ મી

શુભ ક્રિયા પણ બરાબર કરવામાં ન આવે અથવા તે કરતી વખત સાધ્યનો નાશ થઈ જતો હોય તો તે શુભ ક્રિયા છે તેટલા ખાતર જ સાચુ ખાતું ખતવી આપે એટલે આત્મિક ગુણમાં વધારો કરે એમ સમજવું નહિ. દરેક વાતનો આધાર વિવેકદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે અને તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈ જવાની જરા પણ જરૂર નથી. જ્યારે આત્માનુ ઉત્થાન થવાનુ હોય છે ત્યારે તે વિચાર કરવાથી જ થાય છે અને તે પ્રસંગે આત્માને હિત કરવાની દૃષ્ટિ જ લક્ષ્યમાં રાખવાની હોય છે; લોકો શું ધારશે વિગેરે વિચાર તો દેખાવ કરવાની દૃષ્ટિ હોય ત્યાંસુધી જ ઘટે છે અને એવા દેખાવ કરવાના ધર્મો તો આ જીવે ઘણા કર્યા છે, હવે એ બાહ્ય દૃષ્ટિનો છેડો લાવવો જોઇએ. એક ઉપવાસ કર્યો હોય કે સાધારણ રીતે મહોત્સવાદિ કર્યો હોય તો ઘણાની પાસે તેની વાત કરી નાખીએ તો ઠીક, ઘણા તે જાણે તો ઠીક, બહુ માણસો વાહવાહ બોલે તો ઠીક—આવી વૃત્તિ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી હજુ ચેતનાના મંદિરમાં પ્રવેશ પણ થયો નથી અને અનુભવે ચેતનજીને મનાવવાની ખરેખરી શરૂઆત પણ કરી નથી એમ સમજવું.

> तुं* हितु मेरो मैं हितु तेरी,
> अंतर काहि† जनासी;
> आनंदघन प्रभु आन मिलावो,
> नहितर करो धनासी‡. अनुभव० ३

"તું મારો હિત કરનાર મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનાર છું, (આપણા વચ્ચે) આંતરો શુ છે જે તું જણાવે છે? માટે આનંદઘન પ્રભુને

---

* "તો હિતુ" એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે અર્થ એક જ છે. હિતુ શબ્દમા એક જગાએ તુ અક્ષર દીર્ઘ આપવામા આવ્યો છે 'તો' પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે

† કાહિને બદલે 'કાંઇ' પાઠ છે અર્થમા ફેર જણાતો નથી

‡ ધનાસીને બદલે બે જગોપર 'ધન્યાસી' શબ્દ છે. અર્થ એક જ છે ધનાશ્રી રાગનુ નામ છે. તે શબ્દ ભાષામા જુદી જુદી રીતે લખાય છે

૩ હિતુ=મિત્ર, હિત કરનાર. અંતર=આંતરો. કાહિ=શુ છે. જનાસી=જણાવી. આન=લાવીને મિલાવો=મેળવો. કરો ધનાસી=ધનાશ્રી રાગ બોલો, ઉપડી જાઓ, ચાલવા માંડો

લાવીને મારો મેળાપ કરાવી આપો, નહિ તો (તમે પણ) ચાલવા માંડો."

ભાવ–હે અનુભવ! તું મારો હિત કરનારો છે, મારો ઇષ્ટ મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનારી છું. મારા અને તારા વચ્ચે અંતર શું છે? તે તું જણાવ. હવે પતિને મારે મંદિરે લઈ આવવા માટે તેને મનાવવા હું તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું તે પણ ખરી મિત્રતામાં કરવાની જરૂર હોય જ નહિ જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં તો અરસ્પરસ એક બીજાનું કામ કરવું એ મિત્રની ફરજ છે, એમા પછી કાંઇ આંતરો રાખવો જોઇએ નહિ અને મિત્ર તરફથી વિજ્ઞપ્તિ થવાની અપેક્ષા પણ રાખવી જોઇએ નહિ અને ત્યાંસુધી કામ કરવાની રાહ પણ જોવી જોઇએ નહિ. તું સારી રીતે જાણે છે કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનજી સુમતિ અથવા સમતાને મંદિરે પધારે છે, સમતા તેની પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને ચેતના પણ વિશુદ્ધ થવા માંડે છે અને ચેતના વિશુદ્ધ થવા માંડે એટલે અનુભવ બન્યો રહે છે. આવી રીતે એક બાજુએ સમતા અથવા ચેતના અને બીજી બાજુએ અનુભવ એક બીજાને બહુ હિત કરનાર અને લાભ કરનાર થાય છે અને તેથી ચેતના અનુભવને અહીં કહે છે કે તું મને હિત કરનાર અને હું તને હિત કરનાર છું છતાં હું કેટલા વખતથી તારી પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું કે પતિને તું મારી પાસે લઇ આવ અને મારે મંદિરે તેમને સ્થાપન કર, તેમાં તું ભાવ કેમ ખાય છે? વિલબ કેમ કરે છે? તારી ફરજ છે કે મારી વિજ્ઞપ્તિ વગર પણ તારે મારૂં કામ કરી આપવું જોઇએ, કારણ કે એમ કરવું એ મિત્રધર્મ છે તું જાણે છે કે પતિ હાલ જે વિભાવદશામાં વર્તે છે તે સર્વ રીતે નુકશાન કરનાર છે, તને પોતાને પણ તેથી ખેદ થાય તેવી એ બાબત છે અને સર્વથી વધારે કમનશીબ વાત તો એ છે કે વિભાવદશામાં ચેતનજી માયામમતાના મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારી હાસી કરાવે છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એ તું જાણે છે, માટે હે અનુભવ! તું આનંદઘન પ્રભુ–મારા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપી ચેતનપતિ જેઓ અત્યારે તો સર્વ રીતે મહા દુ:ખકારક સ્થિતિ અનુભવે છે, પરંતુ જેઓ સ્વરૂપે આનંદના સમૂહ છે, જેઓ આત્મિક સુખના ભોગી છે અને જેઓને વર્તમાન ઉપાધિ ન વળગી

હોય તો મારી સાથે વિલાસ કરનારા છે તેમને લઈ આવીને મારો મેળાપ કરાવી આપ, મારો વિરહ દૂર કર અને મને વર્તમાન યાતનામાંથી છોડાવ અને નહિ તો પછી તું ધનાસી કર, ચાલતો થા, રસ્તો પકડ. મારે કાંઈ તારૂં બીજું કામ નથી. હું મિત્ર હોવા છતાં તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું અને તું મિત્ર છતાં મારૂં એટલું પણ કામ કરતો નથી તો પછી મારે તારૂં કામ નથી, તારે જોઈએ ત્યાં જા; આપણો સંબંધ જોતાં તારે એમ કરવું ઉચિત નથી, છતાં તું જો એમ જ વર્તવાનો હો તો તારી ઇચ્છા, તારે જોઈએ ત્યાં જા.

આત્માને અનુભવજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સમતા નજીક જઈ શકે છે અને સમતાની નજીક જાય ત્યારે તેની ચેતના વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર થતી જાય છે. વળી અનુભવ હોય તો સમતા બની રહે છે, નહિ તો ચાલી જતાં વખત લાગતો નથી. આવી રીતે અનુભવ અને સમતાને બહુ નજીકનો અને અરસપરસ એક બીજા ઉપર કાર્ય કારણરૂપ સ્નેહ-સંબધ છે. આ ગાથાનો ભાવ એ છે કે અનુભવ દ્વારા સમતા પ્રાપ્ત કરવી અને ચેતનજીએ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું.

જ્યારે ગવૈયાની ટોળી ગાવા બેઠી હોય છે ત્યારે એવો રિવાજ છે કે ગાન બધ કરવું હોય ત્યારે એમ કહે કે 'હવે ધનાશ્રી કરો' એટલે હવે છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ બોલી ગાવાનું કામ આટોપી લો. આપણા દેવમંદિરમાં રાત્રે જે પ્રમાણે વધાઈ બોલવાનો રિવાજ છે (જે વધાઈ પણ ઘણું ખરૂં ધનાશ્રી રાગમાં જ હોય છે) તેવી રીતે ગવૈયાઓ પણ છેવટે ધનાશ્રી બોલે છે. એ God Save the King નેશનલ એન્થમ જેવું છેવટનું ગીત સમજવું. શ્રીયશોવિજયજીકૃત સાડાત્રણસો ગાથાના સ્તવનની છેલ્લી ઢાલ જેમ સંપૂર્ણતાસૂચક ધનાશ્રી રાગમાં છે તેવી રીતે બીજા પણ રાગના ગ્રથમાં છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ આવે છે; પૂજાઓમાં બહુધા તેમ જ હોય છે. અહીં ચેતના ધનાશ્રી રાગમાં ગાન ગાતાં અનુભવને કહે છે કે તમે ગમે તેમ કરીને પતિને લઈ આવી મારો મેળાપ કરાવો અને નહિ તો પછી ધનાશ્રી કરો એટલે તમે વિદાય થઈ જાઓ; હાલ તુરતને માટે એ વાત પડતી મૂકો. જો મહેનત કરવાથી પતિ મારે મદિરે પધારે નહિ અને તમે પણ મોંઘા થતા હો તો પછી હાલ એ વાત જવા દેવી એ જ ઠીક છે.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં કહે છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જે આત્માનું વર્ણન કર્યું છે તે તો બહિરાત્મા છે એટલે એ પરપરિણતિને પોતાની માને છે, પૌદ્ગલિક ભાવોમાં લોલુપતા રાખે છે અને ઉપર ઉપરની બાહ્ય ક્રિયામાં ઘેલો થઈ જાય છે. આવા બહિરાત્માને સમજાવવું તો કઠન પડે, ઘણુ મુશ્કેલ પડે, તેથી તેને મૂકી દઈને અતરાત્માને જાગ્રત કરી પરમાત્મભાવને વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. એમાં અનુભવને ભજવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે એને લઈ આવીને મેળવી શકે એવો અનુભવ મિત્ર જ છે એ જ્યારે હોય છે ત્યારે તે ચેતનના બહિરાત્મભાવને દૂર કરી અતરાત્મભાવમાં તેની સ્થિતિ કરાવી, પરમાત્મભાવ તેની પાસે ભજાવી તેને આનંદઘનની સ્થિતિ મેળવી આપે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી અહીં ચેતના અનુભવને કહે છે કે તું મારો મિત્ર છો અને હું તારી મિત્ર છું તેથી આપણા વચ્ચે અંતર શું કરવા જણાવે છે, એવો આંતરો હોય જ શામાટે? છે જ ક્યાં? ખરેખર એવો આંતરો આપણા વચ્ચે હોય જ નહિ. માટે હે અનુભવ! જો તમે મારૂં હિત વિચારતા હો તો હવે ક્ષણ માત્ર વિલબ ન કરો, હવે મારાથી પતિવિરહ ખમાતો નથી; તેથી આનદના ઘન સધન મારા સામર્થ્યવાન્ આત્મારામ ભર્તારને લાવીને મને મેળવી આપો, જો ન મેળવી આપો તો તમે પણ ધન્યાસી કરો; એટલે કળાવંત ગાનારને શીખ દેવી હોય તો તેને કહેવામાં આવે છે કે ધન્યાસી કરો, એટલે તમને શીખ છે એ પ્રમાણે તમે પણ ધન્યાસી કરો, હવે અમે પોતેજ તેને મનાવી લેશું. અમે પણ બીજા ઘરના નથી (અમે પણ બીજા ઘરના નથી એમ છેવટે ટબાકારે શામાટે લખ્યું છે તે બરાબર સમજાતું નથી. મને એનો ભાવ એમ લાગે છે કે તમે નહિ મનાવો તો તમને પણ શીખ છે, અમે અમારા પતિ સાથે સમજી લેશું, અમે ગમે તેમ કરીને આજ નહિ તો અમુક મુદતમાં વહાલાને મનાવી લેશું, અમે પણ પારકા ઘરના નથી. મતલબ પતિને સમજાવવા તમે પ્રયત્ન કરો તો ઘણું સારૂં, નહિ તો તમને પણ શીખ છે. આ ભાવ બતાવવામાં ચેતનાની કાંઇક મહત્વતા અને નરમાશ બન્ને સાથે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.)

આ પદની બીજી ગાથાનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ લાગે

છે, પરંતુ આખા પદનો આશય બરાબર ઝળકતો હોય એમ તો જણાય છે. કર્માવૃત સ્થિતિમાં ચેતનજી અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિમાં જાય આવે છે અને અનેક રૂપો ધારણ કરે છે; કોઈ વાર એ પાણી માગે ત્યાં એને દૂધ મળે છે અને કોઈ વાર દિવસો સુધી અન્ન વિના એને લાંઘણ કરવી પડે છે; કોઈ વાર એનાં દર્શન કરવા હોય તો અનેક પહેરેગીરની રજા લેવી પડે છે અને કોઈ વાર એ ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે અને ઉપર મફત પણ અપાય છે (શાક ભાજીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે); કોઈ વાર એ મોટા મલ્લને પણ ભારે પડે છે અને કોઈ વાર વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરવાળો હોવાથી તદ્દન નિર્બળ રહે છે; કોઈ વાર હજારોને ભારે પડે છે અને કોઈ વાર હજારોથી ધકેલા ખાય છે–આવી સ્થિતિમાંથી તેને ઊંચા આવવાનો માર્ગ શોધતાં ચેતના વિચારે છે કે પ્રથમ પતિનો બહિરાત્મભાવ છોડાવવો જોઇએ અને તેનો ખરો માર્ગ એ છે કે એને અનુભવજ્ઞાન આપવું અને તે થયા પછી તે બન્યું રહે તેવા ઉપાયો યોજવા. એ અનુભવજ્ઞાન માટે આ પદોમાં બહુ લખાયું છે; કારણ કે એનો ઉપયોગ અતરાત્મ ભાવમાં લય થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવા માટે બહુ સારો થાય છે. બનારસીદાસ સમયસાર નાટકમાં કહે છે કેઃ–

અનુભવ ચિંતામણિ રતન, અનુભવ હે રસ કૂપ,
અનુભવ મારગ મોખકો, અનુભવ મોખ સરૂપ.

અનુભવકે રસકો રસાયન કહત જગ,
અનુભવ અભ્યાસ યહે તીરથકી ઠોર હે;
અનુભવકી જો રસા કહાવે સોઈ પોરસાસુ,
અનુભવ અધોરસાસોં ઉરધકી દોર હે,
અનુભવ કેલી યહે કામધેનુ ચિત્રાવેલી,
અનુભવકો સ્વાદ પંચ અમૃતકો કોર હે,
અનુભવ કરમ તોરે, પરમસું પ્રીતિ જોરે,
અનુભવ સમાન ન ધરમ કોઉ ઔર હે

એવા અનુભવને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. અનુભવનું શિક્ષણ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર તોલ કરી તમારૂં પોતાનું હોય તે વિચારો અને તેને આદરો, સંસાર વધવાના સાધનો દૂર કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો. એ અનુભવ ખાસ કરીને ચેતનજીને સમ-

જાવે છે કે આત્માએ પોતાનુ સ્વરૂપ સમજી વારવાર વિચારવું જોઇએ, એનો મોક્ષ કાંઈ બહારથી આવવાનો નથી, કોઇ એને મોક્ષ આપનાર નથી અને એ કોઈ પાસે યાચના કરવાથી મળતો નથી. અતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવાથી એ સર્વ વાત બની આવશે એમ અનુભવનું શિક્ષણ છે. 'આત્મા પોતે જ આત્માને જાણે છે' એ સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. ચિદાનદજી મહારાજ સવૈયામાં આ જ ભાવનું ગાન કરે છે તે નીચે પ્રમાણે:-

આપકું આપ કરે ઉપદેશ જ્યું, આપકું આપ સુમારગ આણે,
આપકું આપ કરે સ્થિર ધ્યાનમેં, આપકું આપ સમાધિમેં તાણે;
આપકું આપ લખાવે સ્વરૂપશું, ભોગનકી મમતા નવિ ઠાણે,
આપકું આપ સંભારત યા વિધ, આપણો ભેદ તો આપહી જાણે
આપ થઈ જગ જાળથી ન્યારો જ્યું, આપ સ્વરૂપમેં આપ સમાવે,
આપ તજે મમતા સમતા ધર, સીલસું સાચો સનેહ જગાવે;
આપ અલેખ અભેખ નિરંજન, પરિજન અંજન દૂર બહાવે,
યા વિધ આપ અપૂરવ ભાવથી, આપણો મારગ આપહી પાવે

આવી રીતે ચેતનજીને જે કરવાનુ છે, જે રળવાનું છે અને જે મળવાનુ છે તે સર્વ સ્વમાં જ છે, સ્વથી જ છે, સ્વદ્વારા જ લભ્ય છે. આવી જાતનું શિક્ષણ એને અનુભવ આપે છે અને એક વખત સહજ ઝળકાટ થઈ જાય તોપણ તેથી બહુ લાભ થતો નથી, પરંતુ કાયમ તેવો ભાવ ટકી રહેવાનું કારણ પણ અનુભવથી જ બની આવે છે. એક ભાવ સાધારણ રીતે ઝળકી જાય એમાં જરા વખત તો આનંદ થાય છે, પણ જો એ ટકી રહે તો એની મીઠાશ બહુ આવે છે, તેવી રીતે અતરાત્મભાવ બની રહેવાનુ અને તેની મીઠાશ સતત આવવાનું કારણ અનુભવથી બને છે. આ કારણથી આ પદોમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને વારંવાર લેખ લખવામાં આવ્યા છે. ચેતના કહે છે કે અનુભવથી જેમ ચેતનજીની અંતરાત્મદશા બની રહે છે એમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સમતા અને તેટલા પૂરતી શુદ્ધ ચેતના છે અને તેથી અરસપરસ બને એક બીજાને હિત કરનાર છે, મદદગાર છે. સમતાથી અનુભવ આવે છે અને અનુભવથી સમતા બની રહે છે. આ ભાવ બરાબર સમજી માયામમતાનો ત્યાગ કરી, અનુભવરસનું પાન કરી, ચેતનજી અને ચેતનાનો વિરહ મટાડવા બનતો પ્રયત્ન કરવો.

જો તેમ ન કરતાં અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનું કહેવામાં આવશે તો વળી કેટલાએ ભવો સુધી પાછો પત્તો ખાશે નહિ. જેની ચેતના એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ હોય કે એને પછી અનુભવનો પણ ખપ રહે નહિ એ તો અનુભવને ધનાશ્રી કરવાનુ કહે, આપણે તો તેને અહીં ધનાશ્રી કરવાનું કહેવા જતાં અતરાત્મભાવનો જરા ઝળકાટ કદાચ થઈ ગયો હોય તો તેને પણ ધનાશ્રી કરાવવા જેવું થઈ જાય તેમ છે. આ સર્વ ભાવ વિચારી ચેતનજીને વિશુદ્ધ કરી તેનો અતરાત્મભાવ પ્રગટ કરો, તેના જ્ઞાનાદિ ગુંણો વિશેષ નિર્મળ કરો, માયામમતાદિક વિભાવોપર વિજય મેળવો અને એને વિષયકષાયની વિષમતા અને આત્મગુણની મહત્વતાનો ખ્યાલ કરાવી એના અનુભવને જાગ્રત કરાવો. અત્યારે એને જે વિરહકાળ વર્તે છે અને જેને લઈને એ અત્યારે સ્થૂળ સંસારમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે તે દૂર કરી એનું અખંડ સચ્ચિદાનંદમય આનંદઘન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવો એ પ્રાર્થના છે, એ વિજ્ઞપ્તિ છે, એ કર્તવ્ય છે. એ પ્રાર્થના જેણે સાંભળી છે, એ વિજ્ઞપ્તિ જેમણે સ્વીકારી છે, એ કર્તવ્ય જેણે આદર્યું છે તે સર્વ ઇંદ્રિયાતીત અતિ વિસ્તૃત આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરી નિરતરના આનદના ભોક્તા થયા છે અને અખડ પુરૂષાર્થ અને દૃઢ ભાવનાથી એ સુખ આપ સર્વને સુપ્રાપ્ય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી એ આનંદઘનરસ પીવા કટિબદ્ધ થાઓ, એને માટે દીર્ઘ પ્રયાસ કરો અને એ મેળવી અનત સુખસાગરમા આત્મનિમજ્જન કરી આનંદઉર્મિઓમાં કલ્લોલ કરો. ઇતિ શમ:

શ્રી આનંદઘન વિહિત પ્રથમ પચાસ પદપરનું વિવેચન અર્થ ભાવ પાઠાંતર વિચારણાયુક્ત સમાપ્ત.

આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી મૂળ.

પદ પહેલું-વેલાવલ.-પૃ. ૧

ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે,
અંજલિ જલ જ્યું આયુ ઘટત હૈ, દેત પહોરિયાં ઘરિય ઘાઉરે. ક્યા૦ ૧
ઇંદ ચંદ નાગિંદ મુનિ ચલે, કોણ રાજા પતિ સાહ રાઉરે;
ભમત ભમત ભવજલધિ પાયકેં, ભગવંત ભજન વિન ભાઉ નાઉરે. ક્યા૦ ૨
કહા વિલંબ કરે અબ બાઉરે, તરી ભવજલનિધિ પાર પાઉરે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, શુદ્ધ નિરંજન દેવ ધ્યાઉરે. ક્યા૦ ૩

પદ બીજું-વેલાવલ, એકતાલી.-પૃ. ૬

રે ઘરિયારી બાઉરે, મત ઘરિય બજાવે;
નર શીર બાંધત પાઘરી, તું ક્યા ઘરીય બજાવે. રે ઘરિ૦ ૧
કેવલ કાલ કલા કરે, વૈ તું અકલ ન પાવે;
અકલ કલા ઘટમેં ઘરિ, મુજ સો ઘરિ ભાવે. રે ઘરિ૦ ૨
આતમ અનુભવ રસ ભરી, યામે ઔર ન માવે;
આનંદઘન અવિચલ કલા, વિરલા કોઈ પાવે રે ઘરિ૦ ૩

પદ ત્રીજું-વેલાવલ, તાલ જાતી.-પૃ ૧૧

જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી. જીય૦
સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભ તણી વેદન વિસરીરી. જીય૦ ૧
સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત, રાહત છાંહ ગગન બદરીરી;
આઈ અચાનક કાલ તોપચી, ગહેગો જ્યું નાહર બકરીરી. જીય૦ ૨
અજહુ ચેત કછુ ચેતત નાહિં, પકરી ટેક હારિલ લકરીરી;
આનંદઘન હીરો જન છાંરત, નર મોહ્યો માયા કકરીરી. જીય૦ ૩

પદ ચોથું-વેલાવલ.-પૃ. ૧૬

સુહાગણ! જાગી અનુભવ પ્રીત. સુહા૦
નિન્દ અનાદિ અગ્યાનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા૦ ૧
ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજયોતિ સરૂપ;
આપ પરાઈ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનુપ. સુહા૦ ૨

કહા દિખાવું ઓરકું, કહાં સમજાઉં ભોર;
તીર અચૂક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર. સુહા૦ ૩
નાદ વિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન તૃણ મૃગ લોય;
આનંદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય. સુહા૦ ૪

પદ પાંચમું-આશાવરી.-પૃ. ૨૩

અવધુ નટ નાગરકી બાજી, જાણે ન બાંભણ કાજી. અવધુ૦
થિરતા એક સમયમે ઠાને, ઉપજે વિણસે તબહી;
ઉલટ પલટ ધ્રુવ સત્તા રાખે, યા હમ સુની ન કબહી. અવધુ૦ ૧
એક અનેક અનેક એક કુની, કુંડળ કનક સુભાવે;
જલતરંગ ઘટ માટી રવિકર, અગનિત તાહી સમાવે. અવધુ૦ ૨
હૈ નાહિ હૈ વચન અગોચર, નય પ્રમાણ સતભગી;
નિરપખ હોય લખે કોઇ વિરલા, ક્યા દેખે મત જંગી અવધુ૦ ૩
સર્વમયી સરવંગી માને, ન્યારી સત્તા ભાવે;
આનંદઘન પ્રભુ વચન સુધારસ, પરમારથ સો પાવે. અવધુ૦ ૪

પદ છઠ્ઠું-સાખી.-પૃ. ૪૧

આતમ અનુભવ રસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતંત.
નિર્વેદી વેદન કરે, વેદન કરે અનંત.

રાગ રામગ્રી.-પૃ. ૪૪

માહારો બાલુડો સંન્યાસી, દેહ દેવલ મઠવાસી. માહારો૦
ઈડા પિંગલા મારગ તજી જોગી, સુષમના ઘરવાસી;
બ્રહ્મરંધ્ર મધી આસન પૂરી બાબુ, અનહદ તાન બજાસી. માહારો૦ ૧
યમ નિયમ આસન જયકારી, પ્રાણાયામ અભ્યાસી;
પ્રત્યાહાર ધારણા ધારી, ધ્યાન સમાધિ સમાસી. માહારો૦ ૨
મૂલ ઉત્તર ગુણ મુદ્રા ધારી, પર્યંકાસન ચારી;
રેચક પૂરક કુંભક સારી, મન ઇંદ્રી જયકારી. માહારો૦ ૩
થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપોઆપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી. માહારો૦ ૪

પદ સાતમું-સાખી.-પૃ ૬૮

જગ આશા જંજીરકી, ગતિ ઉલટી કુલ મોર;
ઝકર્યો ધાવત જગતમેં, રહે છૂટો ઈક ઠોર.

રાગ આશાવરી.-પૃ ૭૧

અવધૂ ક્યા સોવે તન મઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમે. અવધૂ૦
તન મઠકી પરતીત ન કીજે, ઢહિ પરે એક પલમે;
હુલચલ મેટિ ખબર લે ઘટકી, ચિહ્ને રમતાં જલમે. અવધૂ૦ ૧
મઠમે પંચ ભૂતકા વાસા, સાસા ધૂત ખવીસા;
છિન છિન તોહી છલનકું ચાહે, સમઝે ન બૌરા સીસા. અવધૂ૦ ૨
શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમે સૂછમ બારી;
આપ અભ્યાસ લખે કોઈ વિરલા, નિરખે ધ્રૂકી તારી. અવધૂ૦ ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજપા જાપ જગાવે;
આનદઘન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરજન પાવે. અવધૂ૦ ૪

પદ આઠમું-સાખી.-પૃ. ૮૨

આતમ અનુભવ ફુલકી, નવલી કોઉ રીત;
નાક ન પકરે વાસના, કાન ગહે પરતીત.

રાગ ધનાશ્રી અથવા સારંગ.-પૃ ૮૪

અનુભવ નાથકુ ક્યું ન જગાવે
મમતા સગ સો પાય અજાગલ, થનતે દૂધ દુહાવે. અનુભવ૦ ૧
મેરે કહેતેં ખીજ ન કીજે, તું ઐસીહી શિખાવે;
બહોત કહેતેં લાગત ઐસી, અગુલી સરપ દિખાવે અનુભવ૦ ૨
ઔરન કે સગ રાતે ચેતન, ચેતન આપ બતાવે;
આનંદઘનકી સુમતિ આનંદા, સિદ્ધ સરૂપ કહાવે. અનુભવ૦ ૩

પદ નવમું-સારંગ.-પૃ. ૮૯

નાથ નિહારો આપમતાસી.
વચક શઠ સચકસી રીતેં, ખોટો ખાતો ખતાસી. નાથ૦ ૧
આપ વિગુંવણ જગકી હાંસી, સિયાનપ કૌન બતાસી;
નિજજન સૂરિજન મેલા ઐસા, જૈસા દૂધ પતાસી. નાથ૦ ૨
મમતા દાસી અહિતકરી હરવિધિ, ત્રિવિધભાંતી સંતાસી;
આનદઘન પ્રભુ વિનતી માનો, ઔર ન હિતુ સમતાસી. નાથ૦ ૩

પદ દશમું-ટોડી-પૃ ૯૭

પરમ નરમ મતિ ઔર ન આવે. પરમ૦
મોહન ગુનરોહન ગતિ સોહન, મેરી વેંગ ઐસે નિઠુર લિખાવે. પરમ૦ ૧
ચેતન ગાત મનાત ન એતે, મૂલ વસાત જગાત બઢાવે;
કોઈ ન દૂતી દલાલ વિસીઠી, પારખી પ્રેમ ખરીદ બનાવે. પરમ૦ ૨
જાંઘ ઉઘારી અપની કહા એતે, વિરહજાર નિસ મોહી સતાવે;
એતી સુની આનંદઘન નાવત, ઔર કહા કોઉ ડુંડ બજાવે. પરમ૦ ૩

પદ અગિયારમું-માલકોશ, વેલાવલ, ટોડી-પૃ ૧૦૫

આતમ અનુભવ રીત વરીરી. આતમ૦
મોર બનાએ નિજ રૂપ નિરૂપમ, તિચ્છન રૂચિ કર તેગ ધરીરી. આતમ૦ ૧
ટોપ સન્નાહ શૂરકો બાનો, એકતારી ચોરી પહિરીરી;
સત્તા થલમેં મોહ વિદારત, ઐં ઐં સુરિજન મુહ નીસરીરી. આતમ૦ ૨
કેવલ કમલા અપચ્છર સુંદર, ગાન કરે રસરંગ ભરીરી;
જીત નિશાન બજાઈ વિરાજે, આનંદઘન સર્વંગ ધરીરી. આતમ૦ ૩

પદ બારમું-સાખી-પૃ. ૧૧૨

કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપર ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી.

રાગ રામગ્રી-પૃ. ૧૧૪

ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપર, પ્રાણી મારો ખેલે.
નરદ ગંજીફા કૌન ગીનત હે, માને ન લેખે બુદ્ધિવર. પ્રાણી મેરો૦ ૧
રાગ દોષ મોહકે પાસે, આપ બનાયે હિતકર;
જૈસા દાવ પરે પાસેકા, સારી ચલાવે ખિલકર. પ્રાણી મેરો૦ ૨
પાંચ તલેં હે દૂઆ ભાઈ, છક્કા તલેં હે એકા;
સબ મીલ હોત બરાબર લેખા, યહ વિવેક ગિનવેકા. પ્રાણી મેરો૦ ૩
ચઉરાશી માંહે ફિરે નીલી, સ્યાહ ન તોરી જોરી;
લાલ જરદ ફિર આવે ઘરમેં, કબહુક જોરી વિછોરી. પ્રાણી મેરો૦ ૪
ભાવવિવેકકે પાઉ ન આવત, તબ લગ કાચી બાજી;
આનંદઘન પ્રભુ પાઉ દેખાવત, તો જીતે જીય ગાજી. પ્રાણી મેરો૦ ૫

પદ તેરમું–સારંગ–પૃ. ૧૨૯

અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી; અનુ૦
આઈ કહાતેં માયા મમતા, જાનુ ન કહાકી વાસી અનુ૦ ૧
રીજ પરે વાંકે સંગ ચેતન, તુમ કયુ રહત ઉદાસી;
વરજ્યો ન જાય એકાંત કંતકો, લોકમેં હોવત હાંસી. અનુ૦ ૨
સમજત નાહિ નિઠુર પતિ એતિ, પલ એક જાત છ માસી;
આનંદઘન પ્રભુ ઘરકી સમતા, અટકલી ઔર લબાસી. અનુ૦ ૩

પદ ચૌદમું–સારંગ–પૃ. ૧૩૫

અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. અનુ૦
આય ઉપાય કરો ચતુરાઈ, ઔરકો સંગ નિવારો. અનુ૦ ૧
તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ, કહા ઘર કરે સવારો;
શઠ ઠગ કપટ કુટુંબહી પોખે, મનમે ક્યું ન વિચારો. અનુ૦ ૨
કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સગ ખેલકે, અપની પત ક્યું હારો;
આનંદઘન સમતા ઘર આવે, વાજે જીત નગારો. અનુ૦ ૩

પદ પંદરમું–સારંગ–પૃ. ૧૪૧

મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર. મેરે૦
ચેતન ચકવા ચેતના ચકવી, ભાગો વિરહકો સોર. મેરે૦ ૧
ફૈલી ચિહુ દિસ ચતુરા ભાવરૂચિ, મિટયો ભરમ તમ જોર;
આપકી ચોરી આપહી જાનત, ઔર કહત ન ચોર. મેરે૦ ૨
અમલ કમલ વિકચ ભયે ભૂતલ, મંદ વિષય શશિ કોર;
આનંદઘન એક વલ્લભ લાગત, ઔર ન લાખ કિરોર. મેરે૦ ૩

પદ સોળમું–મારૂ–પૃ. ૧૪૬

નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા; નિશ૦
મુજ સરિખી તુજ લાખહૈ, મૈરે તૂહી મમોલા. નિશ૦ ૧
જવહરી મોલ કર લાલકા, મેરા લાલ અમોલા;
જીસકે પટતર કો નહિં, ઉસકા કયા મોલા. નિશ૦ ૨
પંથ નિહારત લોયણે, દ્રગ લાગી અડોલા;
જોગી સુરત સમાધિમેં, મુનિ ધ્યાન ઝકોલા. નિશ૦ ૩

કૌન સુને કિનકું કહું, કિમ માંડું મે ખોલા;
તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા. નિશ૦ ૪
મિત વિવેક વાતે કહે, સુમતા સુનિ બોલા;
આનંદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રંગ રોલા. નિશ૦ ૫

પદ સત્તરમું–સોરઠ ગિરનારી–પૃ. ૧૫૪

છોરાને ક્યું મારે છે રે, જાયે કાટચા ડેણ;
છોરો છે મારો બાલો ભોળો, બોલે છે અમૃત વેણ. છોરાને૦ ૧
લેય લકુટિયા ચાલણ લાગ્યો, અબ કાઈ ફુટા છે નેણ;
તું તો મરણ સિરાણે સુતો, રોટી દેસી કોણ. છોરાને૦ ૨
પાંચ પચીસ પચાસા ઉપર, બોલે છે સુધા વેણ,
આનદઘન પ્રભુ દાસ તુમારો, જનમ જનમકે સેણ છોરાને૦ ૩

પદ અઢારમું–માલકોશ, ગોડી રાગણી–પૃ. ૧૬૧

રિસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે બીચ્ચ વસીઠ ન ફેર. રિસાની૦
સોદા અગમ હે પ્રેમકા રે, પરખ ન બૂઝે કોય;
લે દે વાહી ગમ પડે પ્યારે, ઔર દલાલ ન હોય. રિસાની૦ ૧
દો બાતા જીયકી કરો રે, મેટો મનકી આટ;
તનકી તપત બૂઝાઈએ પ્યારે, વચન સુધારસ છાંટ. રિસાની૦ ૨
નેક નજર નિહાલીએ રે, ઉજર ન કીજે નાથ;
તનક નજર મુજરે મિલે પ્યારે, અજર અમર સુખ સાથ. રિસાની૦ ૩
નિશિ અંધયારી ઘન ઘટા રે, પાઉં ન વાટકો ફંદ,
કરૂણા કરો તો નિરવહું પ્યારે, દેખુ તુમ મુખચંદ. રિસાની૦ ૪
પ્રેમ જહાં દુવિધા નહિ રે, નહિ ઠકુરાઈત રેજ;
આનદઘન પ્રભુ આઈ બીરાજે, આપહી સમતા સેજ. રિસાની૦ ૫

પદ ઓગણીશમું–વેલાવલ–પૃ ૧૭૦

દુલહ નારી તું બડી બાવરી, પિયા જાગે તું સોવે;
પિયા ચતુર હમ નિપટ અગ્યાની, ન જાનું ક્યા હોવે. દુલહ૦ ૧
આનંદઘન પિયા દરસ પિયાસેં, ખોલ ઘુંઘટ મુખ જોવે. દુલહ૦ ૨

પદ ચોવીશમું—ગોડી, આશાવરી—પૃ. ૧૭૪

આજ સુહાગન નારી, અવધૂ આજ સુહાગન નારી;
મેરે નાથ આપ સુધ લીની, કીની નિજ અગચારી. અવધૂ૦ ૧
પ્રેમ પ્રતીત રાગ રૂચિ રંગત, પહિરે જીની સારી;
મહિંદી ભક્તિ રંગકી રાચી. ભાવ અંજન સુખકારી. અવધૂ૦ ૨
સહજ સુભાવ ચૂરી મૈ પેની, થિરતા કંકન ભારી;
ધ્યાન ઉરવશી ઉરમેં રાખી, પિય ગુનમાલ આધારી. અવધૂ૦ ૩
સુરત સિંદુર માંગ રંગ રાતી, નિરતે વેની સમારી;
ઉપજી જ્યોત ઉદ્યોત ઘટ ત્રિભુવન, આરસી કેવલ કારી. અવધૂ૦ ૪
ઉપજી ધુની અજપાકી અનહદ, જિત નગારે વારી;
ઝડી સદા આનંદઘન બરખત, વનમોર એકનતારી. અવધૂ૦ ૫

પદ એકવીશમું—ટોડી—પૃ. ૧૮૬

નિશાની કહા બતાવું રે, તેરો અગમ અગોચર રૂપ. નિશાની૦
રૂપી કહું તો કછુ નહિ રે, બંધે કૈસે અરૂપ;
રૂપારૂપી જો કહું પ્યારે, ઐસેં ન સિદ્ધ અનુપ. નિશાની૦ ૧
સિદ્ધ સરૂપી જો કહું રે, બંધ ન મોક્ષ વિચાર;
ન ઘટે સસારી દશા પ્યારે, પુન્ય પાપ અવતાર. નિશાની૦ ૨
સિદ્ધ સનાતન જો કહું રે, ઉપજે વિણસે કૌણ;
ઉપજે વિણસે જો કહું પ્યારે, નિત્ય અબાધિત ગૌન. નિશાની૦ ૩
સર્વાંગી સબ નય ધણી રે, માને સબ પરમાન;
નયવાદી પલ્લો ગ્રહી પ્યારે, કરે લરાઈ ઠાંન. નિશાની૦ ૪
અનુભવગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઇલાજ,
કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ. નિશાની૦ ૫

પદ બાવીશમું—ગોડી. પૃ. ૧૯૮

વિચારી કહા વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ. વિચારી૦
બિનુ આધે આધા નહિ રે, બિન આધેય આધાર;
મુરગી બીનું ઇંડાં નહિ પ્યારે, યા બીન મુરગકી નાર. વિચારી૦ ૧
ભુરટા બીજ વિના નહિ રે, બીજ ન ભુરટા ટાર;
નિસિ બીન દિવસ ઘટે નહિ પ્યારે, દિન બિન નિસિ નિરધાર. વિચારી૦ ૨

સિદ્ધ સંસારી બિનું નહિ રે, સિદ્ધ બિના સંસાર;
કરતા બિન કરણી નહિ પ્યારે, બિન કરની કરતાર વિચારી૦ ૩
જામન મરણ વિના નહિ રે, મરણ ન જનમ વિનાસ;
દિપક બીનું પરકાશતા પ્યારે, બિન દિપક પરકાશ. વિચારી૦ ૪
આનંદઘન પ્રભુ વચનકી રે, પરિણતિ ધરી રૂચિવંત;
શાશ્વત ભાવ વિચારતે પ્યારે, ખેલો અનાદિ અનંત. વિચારી૦ ૫

પદ ત્રેવીશમું–આશાવરી–પૃ. ૨૦૮

અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી, મતિ મેરી આતમશું મીલન લાગી. અવધૂ૦
જાયે ન કબહુ ઔર ઢિગ નેરી, તોરી વનિતા વેરી,
માયા ચેડી કુટુંબ કરી હાથે, એક દેઢ દીન ઘેરી. અવધૂ૦ ૧
જનમ જરા મરણ વસી સારી, અસર ન દુનિયા જેતી,
દે ઢવકાય નવા ગમેં મીંયા, કિસપર મમતા એતી. અવધૂ૦ ૨
અનુભવ રસમેં રોગ ન સોગા, લોકવાદ સબ મેટા,
કેવલ અચલ અનાદિ અબાધિત, શિવ શંકરકા ભેટા. અવધૂ૦ ૩
વર્ષા બુંદ સમુંદ સમાની, ખબર ન પાવે કોઈ:
આનંદઘન વ્હે જ્યોતિ સમાવે, અલખ કહાવે સોઈ. અવધૂ૦ ૪

પદ ચોવીશમું–રામશ્રી–પૃ. ૨૧૯

મુને મારો કબ મિલશે મનમેલુ. મુને૦
મનમેલુ વિણ કેલિ ન કલીએ, વાલે કવલ કોઈ વેલૂ. મુને૦ ૧
આપ મિલ્યાથી અતર રાખે, સુમનુષ્ય નહિ તે લેલૂ,
આનંદઘન પ્રભુ મન મિલીઆ વિણ, કો નવિ વિલગે ચેલૂ. મુને૦ ૨

પદ પચીશમું–રામશ્રી–પૃ. ૨૨૨

ક્યારે મુને મિલશ્યે માહરો સંત સનેહી. ક્યારે૦
સંત સનેહી સુરિજન પાખે, રાખે ન ધીરજ દેહી. ક્યારે૦ ૧
જન જન આગલ અંતર ગતની, વાતલડી કહું કેહી;
આનંદઘન પ્રભુ વૈદ્ય વિયોગે, કીમ જીવે મધુમેહી. ક્યારે૦ ૨

પદ છવીશમું–આશાવરી–પૃ. ૨૨૭

અવધૂ ક્યા માગું ગુનહીના, વે ગુન ગનન પ્રવીના. અવધૂ૦
ગાય ન જાનું બજાય ન જાનું, ન જાનું સુર લેવા;

રીઝ ન જાનું રીઝાય ન જાનું, ન જાનું પદ સેવા. અવધૂ૦ ૧
વેદ ન જાનુ કિતાબ ન જાનું, જાણું ન લક્ષણ છંદા;
તરકવાદ વિવાદ ન જાનુ, ન જાનું કવિ ફંદા. અવધૂ૦ ૨
જાપ ન જાનું જુવાબ ન જાનું, ન જાનું કથ વાતા,
ભાવ ન જાણું ભગતી ન જાણુ, જાનું ન સીરા તાતા. અવધૂ૦ ૩
ગ્યાન ન જાનુ વિગ્યાન ન જાનું, ન જાનું ભજનામા (પદનામા),
આનદઘન પ્રભુકે ઘરદ્વારેં, રટન કરુ ગુણ ધામા. અવધૂ૦ ૪

પદ સત્તાવીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૩૮

અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લખાવે. અવધૂ૦
મતવાલા તો મતમે માતા, મઠવાલા મઠરાતા;
જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા. અવધૂ૦ ૧
આગમ પઢિ આગમ ધર થાકે, માયાધારી છાકે;
દુનિયાદાર દુનિસેં લાગે, દાસા સબ આશાકે. અવધૂ૦ ૨
બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
ઘટ અતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા. અવધૂ૦ ૩
ખગ પદ ગગન મીન પદ જલમેં, જો ખોજે સો બૌરા;
ચિત્ત પકજ ખોજે સો ચિન્હે, રમતા આનંદ ભૌરા. અવધૂ૦ ૪

પદ અઠ્ઠાવીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૫૧

આશા ઓરનકી કયા કીજે, ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશા૦
ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશા ધારી;
આતમ અનુભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કબહુ ખુમારી. આશા૦ ૧
આશા દાસી કે જે જાએ, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરે જે નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા. આશા૦ ૨
મનસા પ્યાલા પ્રેમ મસાલા, બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાલી;
તનભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા. આશા૦ ૪

પદ ઓગણત્રીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૬૭

અવધૂ નામ હમારા રાખે, સોઈ પરમ મહારસ ચાખે અવધૂ૦
ના હમ પુરૂષા ના હમ નારી, વરન ન ભાંતિ હમારી,

જાતિ ન પાંતિ ન સાધન સાધક, ના હમ લઘુ નહિ ભારી. અવધૂ૦ ૧
ના હમ તાતે ના હમ શિરે, ના હમ દીરઘ ન છોટા;
ના હમ ભાઈ ના હમ ભગિની, ના હમ બાપ ન ઘોટા. અવધૂ૦ ૨
ના હમ મનસા ના હમ શબદા, ના હમ તનકી ધરણી;
ના હમ ભેખ ભેખધર નાહિ, ના હમ કરતા કરણી. અવધૂ૦ ૩
ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નાહિ;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલી જાહી. અવધૂ૦ ૪

પદ ત્રીશમું–આશાવરી–પૃ. ૨૮૦

સાધો ભાઈ! સમતા રંગ રમીજે, અવધૂ મમતા સંગ ન કીજે. સાધો૦
સંપત્તિ નાહિ નાહિ મમતામે, મમતામાં મિસ મેટે,
ખાટ પાટ તજી લાખ ખટાઉ, અંત ખાખમે લેટે. સાધો૦ ૧
ધન ધરતીમે ગાડે બૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે;
મૂષક સાપ હોયગો આખર, તાતેં અલચ્છિ કહાવે. સાધો૦ ૨
સમતા રતનાકરકી જાઈ, અનુભવ ચંદ સુભાઈ,
કાલકૂટ તજી ભાવમે શ્રેણી, આપ અમૃત લે આઈ. સાધો૦ ૩
લોચન ચરણ સહસ ચતુરાનન, ઇનતે બહુત ડરાઈ;
આનંદઘન પુરૂષોત્તમ નાયક, હિત કરી કંઠ લગાઈ. સાધો૦ ૪

પદ એકત્રીશમું–શ્રીરાગ–પૃ. ૨૯૨

કિત જાંનમતે હો પ્રાણનાથ, ઇત આય નિહારો ઘરકો સાથ. કિત૦ ૧
ઉત માયા કાયા કબન જાત, યહુ જડ તુમ ચેતન જગવિખ્યાત;
ઉત કરમ ભરમ વિષવેલિ સંગ, ઇત પરમ નરમ મતિ મેલિ રંગ. કિત૦ ૨
ઉત કામ કપટ મદ મોહ માન, ઇત કેવલ અનુભવ અમૃતપાન,
આલી કહે સમતા ઉત દુઃખ અનંત, ઇત ખેલહુ આનંદઘન વસંત. કિત૦ ૩

પદ બત્રીશમું–રામેરી–પૃ. ૩૦૨

પીયા તુમ, નિઠુર ભયે ક્યું ઐસે. નિઠુર૦
મે તો મન વચ ક્રમ કરી રાઉરી, રાઉરી રીત અનેંસે. પીયા તુમ૦ ૧
ફૂલ ફૂલ ભવર કીસી ભાઉરી ભરતહું, નિવહે પ્રીત ક્યું ઐસે;
મેં તો પીયુતે ઐસી મીલિ આલી, કુસુમ વાસ સંગ જૈસે. પીયા તુમ૦ ૨
ઐઠી જાન કહાપર એતી, નીર નિવહિયે ભૈંસે,
ગુન અવગુન ન વિચારો આનંદઘન, કીજિયે તુમહો તૈસે. પીયા તુમ૦ ૩

પદ તેત્રીશમું–ગોડી–પૃ. ૩૧૧

મિલાપી આન મિલાઓ રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત. મિલાપી૦
ચાતક.પીઉ પીઉ પીઉ રટે રે, પીઉ મિલાવે ન આન;
જીવ જીવન પીઉ પીઉ કરે પ્યારે, જીઉ નીઉ આન એ આન. મિલાપી૦ ૧
દુખીઆરી નિશદિન રહું રે, ફિરૂ સબ સુધબુદ્ધ ખોય;
તનકી મનકી કવન લહે પ્યારે, કીસેં દેખાઉં રોય. મિલાપી૦ ૨
નિસિ અંધિઆરી મોહી હસે રે, તારે દાંત દિખાઈ,
ભાદુ કાદુ મે કિયો પ્યારે, અસૂઅન ધાર વહાઈ. મિલાપી૦ ૩
ચિત્ત ચોરી ચિહું દિસે ફીરે, પ્રાણમે દો કર પીસ;
અબલાસે જોરાવરી પ્યારે, એતી ન કીજે રીસ. મિલાપી૦ ૪
આતુર ચાતુરતા નહિ રે, સુનિ સમતા ટુંક વાત;
આનદઘન પ્રભુ આય મિલે પ્યારે, આજ ઘરેં હરભાત. મિલાપી૦ ૫

પદ ચોત્રીશમું–ગોડી–પૃ ૩૨૨

દેખો આલી નટ નાગરકો સાંગ.
ઔર હી ઔર રંગ ખેલત તાતે, ફીકા લાગત અંગ. દેખો૦ ૧
ઔરહાનો કહા દિજે બહુત કર, જીવિતહે ઈહ ઢંગ;
મેરો ઔર વિચ અતર એ તો, જે તો રૂપોઈ રાંગ. દેખો૦ ૨
તનુ શુધ ખોય ઘૂમત મન એસે, માનુ કુછ ખાઈ ભાંગ;
એતે પર આનદઘન નાવત, કહા ઔર દીજે બાંગ. દેખો૦ ૩

પદ પાંત્રીશમું–દીપક અથવા કાનડો–પૃ ૩૧૧

કરે જારે જારે જારે જા.
સજિ શિણગાર બણાઈ આભુષણ, ગઈ તબ સૂની સેજા. કરે૦ ૧
વિરહ વ્યથા કછુ એસી વ્યાપતી, માનુ કોઈ મારતી બેજા;
અંતક અતક કહાલું લેગો પ્યારે, ચાહે જીવ તું લે જા. કરે૦ ૨
કોકિલ કામ ચન્દ્ર ચૂતાદિ, ચેતન મત હે જે જા;
નવલ નાગર આનદઘન પ્યારે, આઈ અમિત સુખ દે જા. કરે૦ ૩

પદ છત્રીશમું–માલસિરિ–પૃ. ૩૩૭

વારે નાહ સગ મેરો, ચુંહીં જોવન જાય;
એ દિન હસન ખેલનકે સજની, રોતે રેન વિહાય. વારે૦ ૧

નગ ભૂષણસે જરી જાતરી, મોતન કછુ ન સુહાય;
ઇક બુદ્ધિ જીયમેં એસી આવત હે, લીજેરી વિષ ખાય વારે૦ ૨
ના સોવત હે, લેત ઉસાસન, મનહીમે પીછતાય;
યોગિની હુયકે નિકસ્ ઘરતે, આનદઘન સમજાય. વારે૦ ૩

પદ આડત્રીશમું-વેલાવલ-પૃ. ૩૪૭

તા જોગે ચિત્ત લ્યાઓરે, વહાલા. તા જોગે૦
સમકીત દોરી શીલ લગોટી, ઘુલઘુલ ગાંઠ ઘુલાઉં,
તત્ત્વ ગુફામેં દીપક જોઉં, ચેતન રતન જગાઉ રે, વહાલા. તા જોગે૦ ૧
આઠ કરમ કંડકી ધૂની, ધ્યાના અગન જગાઉં;
ઉપશમ છનને ભસમ છણાઉ,મલી મલી અગ લગાઉં રે, વ૦ તા૦ ૨
આદિ ગુરૂકા ચેલા હોકર, મોહકે કાન ફરાઉં;
ધરમ શુકલ દોય મુદ્રા સોહે, કરૂણાનાદ બજાઉં રે, વહાલા. તા જોગે૦ ૩
ઇણ વિધ યોગસિંહાસન બેઠા, મુગતિપુરીકું ધ્યાઉં;
આનંદઘન દેવદ્રસે યોગી, બહુર ન કલિમે આઉં રે, વહાલા. તા જોગે૦ ૪

પદ આડત્રીશમું-મારૂ-પૃ. ૩૬૦

મનસા નટનાગરસ્ જોરી હો, મનસા નટનાગરસૂ જોરી હો,
નટનાગરસૂ જોરી સખી હમ, ઔર સબનસેં તોરી હો મ૦ ૧
લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજાદા છોરી,
લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી. મ૦ ૨
માત તાત સજ્જન જાત, વાત કરત હે ભોરી,
ચાખેં રસકી ક્યુ કરી છૂટે, સૂરિજન સૂરિજન ટોરી હો. મ૦ ૩
ઓરાહનો કહા કહાવત ઓરપે, નાહિ ન કીનિ ચોરી,
કાછ કછ્યો સો નાચત નિવહેઇ, ઔર ચાચરી ચરી ફોરી. મ૦ ૪
ગ્યાનસિંધૂ મથિત પાઈ, પ્રેમપીયૂષ કટોરી હો,
મોદત આનંદઘન પ્રભુ શશિધર, દેખત દૃષ્ટિ ચકોરી. મ૦ ૫

પદ ઓગણચાલીશમું-જેવંતી વા જયજયવંતી-પૃ ૩૭૬

તરસકી જઈ દઇ કૌ દઇકી સવારીરી,
તીક્ષણ કટાક્ષ છટા લાગત કટારીરી. તરસ૦ ૧

સાયક લાયક નાયક પ્રાનકો પહારીરી,
કાજર કા જનલાજ વાજન કહું વારીરી. તરસ૦ ૨
મોહની મોહન ઠગ્યો જગત ઠગારીરી,
દીજીએ આનંદઘન દાહ હમારીરી. તરસ૦ ૩

પદ ચાળીશમું—આશાવરી—પૃ ૩૮૫

મીઠડો લાગે કતડો ને, ખાટો લાગે લોક,
કંત વિહુણી ગોઠડી તે, રણમાંહિ પોક. મીઠડો૦ ૧
કતડામેં કામણ, લોકડામે શોક;
એક ઠામે કિમ રહે, દૂધ કાજી થોક. મીઠડો૦ ૨
કંત વિણ ચો ગતિ, આણું માનું ફોક;
ઉઘરાણી સિરડ ફિરઠ, નાણું ખરું રોક. મીઠડો૦ ૩
કત વિણ મતિ માહરી, અવાહડાની બોક,
ઘોક ઘું આનદઘન, અવરને ટોક મીઠડો૦ ૪

પદ એકતાળીશમું—વેલાવલ વા મારૂ—પૃ. ૪૨૨

પીયા બિન સુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી હો;
આંખ લગાઇ દુઃખ મહેલકે, જરૂખે ઝૂલી હો. પીયા૦ ૧
હસતી તબ હું વિરાનીયા, દેખી તન મન છીજ્યો હો;
સમજી તબ એતી કહી, કોઈ નેહ ન કીજ્યો હો. પીયા૦ ૨
પ્રીતમ પ્રાનપતિ વિના, પિયા કૈસે જીવે હો,
પ્રાન પવન વિરહા દશા, ભુયંગનિ પીવે હો. પીયા૦ ૩
શીતલ પખા કુમકુમા, ચદન કહા લાવે હો;
અનલ ન વિરહાનલ ય હૈ, તન તાપ બઢાવે હો. પીયા૦ ૪
ફાગુણ ચાચર એક નિસા, હોરી સીરગાની હો;
મેરે મન સબ દિન જરૈ, તનખાખ ઉડાની હો. પીયા૦ ૫
સમતા મહેલ બિરાજહૈ, વાણીરસ રેજા હો;
બલિ જાઉ આનદઘન પ્રભુ, ઐસે નિઠુર ન વ્હેજા હો. પીયા૦ ૬

પદ બેતાળીશમું—સારંગ વા આશાવરી—પૃ ૪૪૨

અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે અબ૦
યા કારણ મિથ્યાત દીયો તજ, ક્યું કર દેહ ધરેંગે. અબ૦ ૧

રાગ દોસ જગ બંધ કરત હૈ, ઇનકો નાસ કરેંગે;
મર્યો અનત કાલતેં પ્રાણી, સો હમ કાલ હરેંગે. અબ૦ ૨
દેહ વિનાશી હું અવિનાશી, અપની ગતિ પકરેંગે;
નાસી જાસી હમ થીરવાસી, ચોખે વ્હૈ નિખરેંગે. અબ૦ ૩
મર્યો અનતવાર બિન સમજ્યો, અબ સુખદુઃખ વિસરેંગે;
આનંદઘન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે. અબ૦ ૪

પદ તેતાળીશમું–ટોડી–પૃ. ૪૫૬

મેરી તું મેરી તું કાહે ડરેરી. મેરી૦
કહે ચેતન સમતા સુની આખર, ઔર દોઢ દીન જુઠી લરેરી. મેરી૦ ૧
એતી તો હુ જાનું નિહચે, રીરી પર ન જરાઉ જરૈરી;
જબ અપનો પદ આપ સભારત, તબ તેરે પરસગ પરૈરી. મેરી૦ ૨
ઓસર પાય અધ્યાતમ સેલી, પરમાતમ નિજ યોગ ધરેરી;
સકતિ જગાઈ નિરૂપમ રૂપકી, આનદઘન મિલિ કેલી કરેરી. મેરી૦ ૩

પદ ચુંમાળીશમું–ટોડી–પૃ. ૪૬૮

તેરી હું તેરી હું એતી કહુંરી. તેરી૦
ઇન બાતનમેં દગો તું જાને, તો કરવત કાશી જાય ગ્રહુંરી. તેરી૦ ૧
વેદ પુરાન કતેબ કુરાનમેં, આગમ નિગમ કછુ ન લહુંરી;
વાચા રે ફોર શીખાઈ સેવનકી, મે તેરે રસ રંગ રહુંરી. તેરી૦ ૨
મૈરે તો તું રાજી ચહીએ, ઔર કે બોલ મેં લાખ સહુંરી;
આનદઘન પ્રભુ વેગે મિલો પ્યારે, નહિ તો ગગ તરગ વહુંરી. તેરી૦ ૩

પદ પીસ્તાળીશમું–ટોડી–પૃ. ૪૮૧

ઠગોરી ભગોરી લગોરી જગોરી. ઠગોરી૦
મમતા માયા આતમ લે મતિ, અનુભવ મેરી ઔર દગોરી ઠગોરી૦ ૧
ભ્રાત ન માત ન તાત ન ગાત ન, જાત ન વાત ન લાગત ગોરી;
મેરે સબ દિન દરસન પરસન, તાન સુધારસપાન પગોરી ઠગોરી૦ ૨
પ્રાનનાથ વિછુરેકી વેદન, પાર ન પાવું અથાગ થગોરી,
આનંદઘન પ્રભુ દરસન ઓઘટ, ઘાટ ઉતારન નાવ મગોરી. ઠગોરી૦ ૩

પદ છેંતાળીશમું—ટોડી—પૃ. ૪૯૬

ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી. ચેતન૦
જીત લૈ મોહરાયકો લસકર, મિસકર છાંડ અનાદિ ધરીરી. ચેતન૦ ૧
નાંગી કાઢલ તાડ લે દુશમન, લાગે કાચી દોય ઘરીરી;
અચલ અબાધિત કેવલ મનસુફ, પાવે શિવ દરગાહ ભરીરી. ચેતન૦ ૨
ઔર લરાઈ લરે સો બોરા, સૂર પછારે ભાઉ અરિરી;
ધરમ મરમ કહા બુઝે ન ઔરે, રહે આનંદઘન પદ પકરીરી. ચેતન૦ ૩

પદ સુડતાળીશમું—ટોડી—પૃ ૫૦૯

પિય બિન નિશદિન ઝુરૂં ખરીરી. પિય૦
લહુડી વડીકી કાનિ મિટાઈ, દ્વારતેં આખે કબ ન ટરીરી. પિય૦ ૧
પટ ભૂખન તન ભૌક ન ઓઢે, ભાવે ન ચોકી જરાઉ જરીરી;
સિવકમલા આલી સુખ નઉ પાવત, કૌન ગિનત નારી અમરીરી. પિય૦ ૨
સાસ વિસાસ ઉસાસ ન રાખે, નણદી નીગોરી ભોરી લરીરી.
ઓર તબિબ ન તપતિ બુઝાવેં, આનદઘન પીયુષ ઝરીરી. પિય૦ ૩

પદ અડતાલીશમું—મારૂ જંગલો—પૃ. ૫૨૨

માયડી મુને નિરપખ કિણુહી ન મૂકી, નિરપખ કિણુહી ન મૂકી. માયડી૦
નિરપખ રહેવા ઘણુંઈ ઝુરી, ધીમે નિજ મતિ ફુકી. માયડી૦ ૧
જોગીએ મિલીને જોગણુ કીધી, જતીએ કીધી જતંણી;
ભગતે પકડી ભગતાણી કીધી, મતવાસી કીધી મતણી. માયડી૦ ૨
રામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહંત પાઠ પઢાઈ;
ઘર ઘરને હું ધંધે વિલગી, અલગી જીવ સગાઈ. માયડી૦ ૩
કોઇએ મુંડી કોઇએ લોચી, કોઇએ કેશ લપેટી,
કોઈ જગાવી કોઈ સુતી છોડી, વેદન કિણુહી ન મેટી. માયડી૦ ૪
કોઇ થાપી કોઇ ઉથાપી, કોઈ ચલાવી કોઈ રાખી;
એકમનો મેં કોઈ ન દીઠો, કોઇનો કોઈ નવિ સાખી. માયડી૦ ૫
ધીંગો દુરબળનેં ઠેલીજેં, ઠીંગે ઠીંગો બાજે;
અબળા તે કિમ બોલી શકીએ, વડ જોદ્ધાને રાજે. માયડી૦ ૬
જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું, તે કહેતાં હું લાજું,
થોડે કહે ઘણુ પ્રીછી લેજો, ઘર સુતર નહિ સાજું. માયડી૦ ૭

આપ વીતી કહેતાં રીસાવે, તેહસું જોર ન ચાલે;
આનંદઘન પ્રભુ બાંહડી ઝાલે, બાજી સઘલી પાલે. માયડી૦ ૮

પદ ઓગણપચાસમું—સોરઠી—પૃ. ૫૬૩

કંચન વરણો નાહ રે, મોને કોઈ મેલાવો,
અજન રેખ ન આંખડી ભાવે, મજન શિર પડો દાહ રે. મોને૦ ૧
કોઈ સયણ જાણે પર મનની, વેદન વિરહ અથાહ;
થરથર દેહડી ધ્રુજે માહરી, જિમ વાનર ભરમાહ રે મોને૦ ૨
દેહ ન ગેહ ન નેહ ન રેહ ન, ભાવે ન દુહડા ગાહ;
આનદઘન વહાલો બાંહડી સાહિ, નિશદિન ધરૂં ઉછાહ રે. મોને૦ ૩

પદ પચાસમું—ધનાશ્રી—પૃ ૫૭૬

અનુભવ પ્રીતમ કૈસે મનાસી. અનુ૦
છિન નિરધન સધન છિન નિરમળ, સમળ રૂપ બનાસી. અનુ૦ ૧
છિનમેં શક્ર તક્ર ફુનિ છિનમેં, દેખુ કહત અનાશી,
વિરચન વીચ્ચ આપ હિતકારી, નિરધન જુઠ ખતાસી. અનુ૦ ૨
તુ હિતુ મેરો મેં હિતુ તેરી, અતર કાહિ જનાસી;
આનદઘન પ્રભુ આન મિલાવો, નહિતર કરો ધનાસી. અનુ૦ ૩

આનદઘન પદ—પ્રથમ વિભાગ સમાસ.

અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે પદોની અનુક્રમણિકા.

ઇતિ.

'જૈનદૃષ્ટિએ યોગ'નો ખાસ લખેલો વિષય અહીં મૂકવાનો હતો, પરતુ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી તેને જૂદા પુસ્તકના આકારમા બહાર પાડ્યો છે. એ વિષયમાં યોગ શબ્દનું રહસ્ય, યોગની સ્થિતિ, ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ, યોગદૃષ્ટિનું રહસ્ય, યોગ પહેલાની સ્થિતિ, યોગને અગે કર્મશુભાશયો, યોગના પ્રકાર, યોગના આઠ અગો વિગેરે અનેક વિષયો ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. એવા વિષય જાણવાની ઉત્કઠાવાળાને સદરહુ પુસ્તક વાચવાની ખાસ ભલામણ કરવામા આવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંક્ષિપ્તમા સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે એવી તેની યોજના રાખવામાં આવી છે.

આનંદઘન પદ વિવેચન
પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

દ્વિતીય વિભાગમાં યોગના વિષયપર વિવેચન પદ્ય-વિવેચન સાથે વધારે મક્કમ રીતે કરવામાં આવશે.

ઇતિશમ્.

વિષયાનુક્રમ.*

* પ્રથમ આવેલા વિષયો અહીં–અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે. ઉપોદ્ઘાતના વિષયોમાં પૃષ્ઠની સંખ્યામાં ભેળસેળ ન થાય માટે તે સંખ્યા અંગ્રેજીમાં લખી છે. અનુક્રમ ગુજરાતી અક્ષર પ્રમાણે લીધો છે અને અનુસ્વાર સુધીના સ્વરો પૂરા કરી જોડાક્ષરો લીધા છે સંખ્યા પૃષ્ઠની આપી છે. આ ગોઠવણમાં હ, ળ, ક્ષ અને જ્ઞ છેલ્લા આવે છે તે ક્રમ ગુજરાતી અક્ષરક્રમ પ્રમાણે જાણવો. મો–ગિ–કા.

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ.

પ્રથમ વિભાગ

લખનાર મો. ગિ. કાપડીઆ. સોલીસિટર.

આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવનાર યોગવિષયનો પ્રાથમિક ગ્રંથ જેમા યોગના સંબંધમા લોકોમા ચાલતી ગેરસમજુતીઓ દૂર કરવામાં આવી છે અને જે યોગના અનેક વિષયોપર પ્રકાશ પાડે છે તે આ પુસ્તકની શરૂઆતમા મૂકવા માટે તૈયાર કરેલો લેખ ગ્રંથગૌરવ થઈ જવાથી જૂદો બહાર પાડવામાં આવ્યો છે તેમા યોગની આઠ દૃષ્ટિઓપર વિચાર બતાવવા સાથે ચેતનની મોક્ષ પર્યંત ઉત્ક્રાન્તિ કેવી થાય છે, યોગદૃષ્ટિ થયા પહેલાં પૂર્વસેવા કેવી રીતે કરવાની હોય છે, પ્રત્યેક દૃષ્ટિમા ગુણપ્રાપ્તિ કેટલી થાય છે અને યોગીઓના ભેદો કેટલા છે, યોગના મુખ્ય ભેદો કેટલા છે અને યોગનાં અંગો કયા કયા છે તેપર સંક્ષેપમા પણ મુદ્દાસર હકીકત જૈન યોગગ્રંથાનુસાર બતાવવામા આવી છે ધ્યાનનો વિષય ખાસ કરીને આ લેખમાં સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે અને તે માટે ખાસ વૃક્ષો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. યોગ સબંધમા અજવાળુ પાડનાર આ ગ્રંથ ખાસ મનન કરીને વાંચવાયોગ્ય છે અને વારવાર વિચારવા યોગ્ય છે. પુસ્તક ૧૯૮x૧૨ પૃષ્ઠનું છે અને સુદર રીતે છપાવવા તથા બધાવવામા આવ્યું છે. કિંમત માત્ર આઠ આના રાખવામાં આવી છે. (ટપાલ ખર્ચ જૂદુ.)

સસારથી વૃત્તિ ઉઠવા માડી હોય તેમણે, તત્ત્વજ્ઞાનના અને ખાસ કરીને નીતિવિભાગના અભ્યાસીઓએ અને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ સદરહુ ગ્રંથ અવશ્ય વાચવો એવી ભલામણ છે. અનેક ગ્રંથોપર વિચાર કરી આ ગ્રંથના વિવેચન કરનાર મી. કાપડીઆએ સદરહુ લેખ લખ્યો છે તે જરૂર મગાવી લેવા અમારી સૂચના છે.

યોગના વિષયમા કોઈ જડીબુટ્ટી કે હઠયોગની વાતો હશે એમ ધારી લઈ એ વિષય સાધારણ રીતે ઉપયોગી ન હોઈ શકે એમ પ્રથમથી માની લેવાની સાધારણ ભૂલ ઘણા કરે છે તેના સબંધમા પ્રાસગિક સાવચેતી આપવાની જરૂર છે એક વાર જરૂર આ પુસ્તક વાચવુ અને પછી અભિપ્રાય બાધવો એટલી ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે નીચે લખેલ સ્થાનપર એ પુસ્તક મળી શકશે.

શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા.

ભાવનગર.

શા. મેઘજી હીરજી જૈન બુકસેલર.

પાયધુની, મુંબાઈ.

મુનિસુંદરસૂરિ કૃત

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.

વિસ્તારથી વિવેચન સાથે (કિંમત રૂ ૧-૪-૦).

દ્વિતીય આવૃત્તિ.

આ ગ્રથપર વિસ્તારથી વિવેચન, મુનિસુદરસૂરિ મહારાજનુ જીવન-ચરિત્ર અને તેમના સમયનો જૈન ઇતિહાસ સારી રીતે વિચારીને લખવામા આવ્યા છે, સમતા, મમતા અને મોહપર અનેક રીતે વિચારણા કરવામા આવી છે, મનપરનો અંકુશ કેટલો આવશ્યક છે તે દાખલાઓ સાથે બતાવવામા આવ્યુ છે, વૈરાગ્યના પ્રસગો અને વિષયોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે અને આત્માને સ્વગુણમા રમણ કરવા અનેક પ્રકારે ભલામણો કરવામાં આવી છે. વિભાવમા રમણ કરવાથી આત્માને કેટલી હાનિ થાય છે અને આત્માનુ પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કેવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ તેપર ખાસ વિચારણા કરવામા આવી છે અને સસારપર વિરાગ થવાના કારણો અને ચેતનના મૂળ ગુણોપર લક્ષ ખેંચવામાં આવ્યું છે ઉત્ક્રાન્તિમા આગળ વધવાનો નિર્ણય થયા પછી યતિપણુ આદરીને વળી મોહમા ફસી પડનારને અનેક શિક્ષા આપવામા આવી છે અને કર્ત્તાનો આશય ધ્યાનમાં રાખી સરળ ગુજરાતીમા વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે સદરહુ ગ્રથ માટે અનેક વિદ્વાનો અને વિચારકોએ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે અને ગ્રથ એવી રીતે લખવામા આવ્યો છે અને વિવેચનમા તેનો મૂળ મુદ્દો એવો કાયમ રાખવામા આવ્યો છે કે ગ્રથ જેન અને જૈનેતર કોઇ પણ સહૃદય પ્રાણી આનંદથી વાચી વિચારી સમજી શકે. બીજી આવૃત્તિની બે હજાર કોપીઓમાંથી જુજ નકલ હવે બાકી રહી છે. લગભગ પડતી કિંમતે ગ્રથ વેચવામા આવે છે. દરેક ગુજરાતી ભાષા સમજનારે આ ગ્રથ મગાવી લેવા એવી અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે ટપાલ ખર્ચના ચાર આના જૂદા સમજવા. નીચે લખેલ ઠેકાણે એ ગ્રથ મળી શકશે.

શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા.
શ્રી ભાવનગર.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું૦
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુબઈ.

શા. મેઘજી હીરજી બુકસેલર
પાયધુની—મુબઈ.

જાહેર ખબર.

અમારે ત્યા જૈન ધર્મને લગતાં સર્વ ઉપયોગી છપાયલા પુસ્તકો મળી શકે છે. અમે એવી ગોઠવણુ રાખી છે કે જૈન ધર્મનો કોઈ પણુ ઉપયોગી ગ્રથ છપાયેલો હોય તે વેચવા માટે રાખવો. તે ઉપરાંત જૈન નકશાઓ પણુ અમારે ત્યા મળે છે અમારા તરફથી તથા અન્ય તરફથી બહાર પડેલ ઉપયોગી જૈન પુસ્તક અમારે ત્યાં મળી શકે છે અને ઓર્ડર ઉપર સત્વર ધ્યાન આપવામા આવે છે. આ ખાતાનુ ઉપયોગી તત્ત્વ એ છે કે તેને અંગે જે કાંઈ હાસલ રહે છે તે જ્ઞાનખાતામાંજ વપરાય છે પુસ્તક નકશા વિગેરેનુ પ્રાઇસ લીસ્ટ મગાવવાથી મોકલી આપવામા આવશે

અમારા તરફથી દરમાસે **જૈન ધર્મપ્રકાશ** નામનુ માસિક બહાર પડે છે, જેમા જૈન ઉપયોગી અનેક વિષયો શાસ્ત્રદષ્ટિએ ચર્ચવામા આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગના તેમજ વર્તમાન ચર્ચાના ઉપયોગી લેખો ખાસ દાખલ કરવામા આવે છે. માસિકનુ હાલ ત્રીશમુ વર્ષ ચાલે છે. લવાજમ રૂ ૧—૦—૦ અને પોસ્ટેજના ચાર આનામા દરવર્ષે એક સારી ભેટની બુક પણુ આપવામા આવે છે.

અમારા તરફથી બહાર પડેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોમા શ્રી ત્રિપષ્ઠીશલાકા પુરૂપચરિત્રનુ ભાષાતર, શત્રુંજય માહાત્મ્યનુ ભાષાતર, ઉપદેશપ્રાસાદના સર્વ સ્થભોનું ભાષાતર, ઉપદેશમાલાનું ભાષાતર, કુવલયમાળાનુ ભાષાતર તથા ચરિતાવળીના સર્વ ભાગો ખાસ મગાવવા યોગ્ય છે. અમારા દરેક કામ સારા પ્રેસમા સુવ્યવસ્થિત રીતે બહુ સભાળથી છપાય છે. પત્રવ્યવહાર વિશેષ માહિતી માટે નીચે લખેલ ઠેકાણે કરવો.

સેક્રેટરિ
શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા.
ભાવનગર.